

LIBRARY

National Academy of
Administration

MUSSOORIE

Accession No GL 294.5923
MAH ...

Class No

Book No ...

127547
LBSNAA

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;
A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

*Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union
Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay,
West Bengal, Madras, Bihar, Uttar Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore,
Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore,
Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal;
Several Commercial Firms and Charitable Trusts;
and other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1960

THE
ĀŚVAMEDHIKAPARVAN

BEING THE FOURTEENTH BOOK OF THE MAHABHARATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY
RAGHUNATH DAMODAR KARMARKAR

*Ex-Principal, Sir Parashurambhau College, Poona,
Ex-Director, Post-Graduate & Research Department,
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1960

~~127~~ Pages 1-212, were issued on 17 Sept. 1958 as Fascicule 32 A ;
the rest as Fascicule 32 B in 1960.

All rights reserved

Printed and Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary B. O. R. Institute
at the Institute Press, Poona-4

CONTENTS OF VOLUME XVIII

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	VIII
INTRODUCTION	IX-XLVI
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE AŚVAMEDHIKAPARVAN				1-366
APPENDIX I (No 1-4)	367-462
NOTES	463-471
CONCORDANCE	I-XXXVI
ERRATA	XXXVII-XXXIX

ILLUSTRATION

ULUPL-CHITRĀṄGADA SAMVĀDA	Facing Page 296
---------------------------	-----	-----	-----	-----------------

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh.
 (Śaka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(taries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (by
 P. P. S. Sastri, 1931-1936).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nilakaṇṭha.
 O-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = with variation(s).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

✕ ✕ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators.
 [] besides their normal uses, enclose
additions to MS. readings.
 () besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be *omitted* from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates
 an *emendation*.
 * * (in the MS. readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.
 — printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of a
 commentator ; thus, Cd = Comm. of
 Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm.
 of Arjunamiśra, Nilakaṇṭha, Para-
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-
 rāja. A "p" is added on to denote
 a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =
 a pāṭha mentioned in the Comm.
 of Nilakaṇṭha.

INTRODUCTION

The constituted text of the *Āśvamedhikaparvan* is based upon the following 28 MSS. —

THE CRITICAL APPARATUS

1 N(ORTHERN) RECENSION (19 MSS.)

(a) *North-western Group*

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = Oxford, University Library, No. 152 (Stein's Collection).

Kaśmiri Version [K]

K₁ = Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 537 of *Viśrāmbāg* (I). Undated.

K₂ = Kamat Collection (deposited at the BORI). Dated *Samvat* 1736, Śāka 1601 (A. D. 1679).

K₃ = Bhor, State Library. Undated.

K₄ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4704. Undated.

K₅ = Tanjore, Palace Library, No. 11858. Undated.

(b) *Central Group*

Bangali Version [B]

B₁ = Dacca, University Library, No. 481. Dated Śāka 1709 (A. D. 1787).

B₂ = Dacca, University Library, No. 1067 (i). Undated.

B₃ = Dacca, University Library, No. 482. Dated Śāka 1660 (A. D. 1738).

B₄ = Dacca, University Library, No. 604 (a). Dated Śāka 1667 (A. D. 1745).

B₅ = Dacca, University Library, No. 1892. Undated.

Devanāgarī Version [D] : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Caturbhuja (Dc)

Dc₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 540 of Viśrāmbāg (I). Undated.

(ii) Devanāgarī Version of Nilakanṭha (Dn)

Dn₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 273 of Viśrāmbāg (II). Undated.

(iii) Devanāgarī Composite Version (D)

D₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 223 of 1887-91. Dated Saṃvat 1795 (A. D. 1738).

D₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 203 of 1891-95. Undated.

D₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 c of A 1879-80. Undated.

D₄ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 6731. Dated Śaka 1726, Saṃvat 1589 (A. D. 1804).

D₅ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 55. Dated Saṃvat 1833 (A. D. 1776).

D₆ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 2841. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS.)

Telugu Version [T]

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Undated.

T₂ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 5615. Undated.

Grantha Version [G]

G₁ = Mysore, Private Library of Sreenivas Iyengar. Undated.

G₂ = Pudukotah, State Library, No. 322. Undated.

G₃ = Adyar Library, No. 29 E21. Undated.

Malayālam Version [M.]

M₁ = Calicut, Library of Paḍiññare Kovilakam, No. 144. Undated.

M₂ = Poomulli Mana Library, No. 306. Dated Kollam 1016 (Ca. A. D. 1841).

M₃ = Calicut, Library of Paḍiññare Kovilakam. Undated.

M₄ = Cochin, State Library, No. 43. Undated.

TESTIMONIA

Cn = Commentary of Nilakaṇṭha, as printed in the "Vulgate" edition.

Cv = Commentary of Vādirāja, on the evidence of a transcript procured from Madras.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś.

Oxford, University Library, No. 152. Śāradā characters. Written on paper, 14" x 10", 26-28 lines to a page. It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh. Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp. 187-194. The MS. once contained (in two volumes) the entire Mahābhārata, which (it is recorded) was sold by one Kashmirian owner to another in Saptarṣi Saṃvat [47] 58 = A. H. 1093 = A. D. 1682, for 45,000 Dināras. The available portion consists of the Gadā, Sautpika, Strī, Āśvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin. From the paper and the script, the MS. has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century.

This MS. is a less reliable representative of the Śāradā version and has greater affinities with the B and D versions. — Amongst additional passages, Ś. gives 136* which is peculiar to it, and 36* which it shares with K₁. S. It also gives 12*, 48*, 115*-117*, 135* and 168*, which are restricted to the entire Northern recension (with or without T₂) of a few sporadic MSS. The passages 5* and 31* have sharers from N (minus B). Amongst omitted passages, Ś. is peculiar in omitting 57. 3^c-4^b, 6^{aa} (both hapl.), 93. 6^{aa}, 8^{aa} and 94. 27^a-30^b. Following are the omissions in Ś., shared by the MSS. mentioned : 6. 32, 20. 6^a-7^a (hapl.), 35. 29^c-30^b (? hapl.), 42. 35-36 (hapl.) 42. 38^b-39^a (hapl.), 43. 28 (hapl.), 45. 3^c-4^b, 45. 14^a-15^b (both hapl.), 48. 16^{aaa} (hapl.), 48. 20^{aa}, 50. 23^b-24^a (hapl.), 56. 28 and 57. 32 (all, with K₁); 5. 1^{aa}, 8. 29^c-30^b, 11. 7^a-8^a, 13. 14^a-15^b, 17. 20^a-21^a (all hapl.), 43. 18^{aa}, 49. 30, 49. 40-42, 51. 33 (last two hapl.), 57. 24^{aa} and 59. 23 (hapl.) (all, with K₁); 15. 2^{aa}, 24. 18^{aa}, 84. 18^{aa} (? hapl.) and 87. 3^{aa} (all, with K₁); 43. 30 and 86. 15^a-16^b (both hapl. with K₁);

30. 23 (with K₁ T₁), 36. 19 (hapl., with K₁ T₂), 66. 14^d-15^a (hapl., with K₄ D₁), 75. 7^a-8^d (hapl., with K₈ & D₁), 79. 2^d (with D₈), 80. 7^d-8⁷, 81. 6^d-7^a (both hapl., with D₁), 87. 4^a-5^b (with K₈ G₁) and 95. 29^c-30^b (hapl., with G₁).

K₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 537 of the old Viśrāmbāg Collection I. Written in Devanāgarī characters on thin glazed country paper about 5½" × 12¾", with 10-11 lines to a page. Total number of folios 110. Up to the end of folio 70, the writing is like that in Devanāgarī copies from Kashmir MSS., but from folio 71 to the end, the handwriting is quite different. The MS. is undated.

K₁ has, in the Āśvamedhika, only one star, 184* peculiar to it. The following stars are shared by K₁ with the group of MSS. — B D (except Dm₁ D₁) T₂, the instances being : 158*, 161*, 171*, 173*, 176*, 178*. Solitary departures from the group are illustrated by : 151*, 194*, 196*.

Turning to omissions in K₁, the MS. offers no less than eleven solitary non-haplographical omissions, viz. : 45. 5^a, 50. 24^{ad}, 51. 55^d-56^d, 72. 8^a-13^b, 72. 15^c-17^d, 73. 13^d-15^c, 80. 13-15, 82. 4^{ab}, 94. 19^d, 95. 9^a-10^b and 95. 28-29; while solitary haplographical omissions are five, viz. : 10. 3^a-4^d, 26. 3^c-5^b, 48. 19^c-20^b, 74. 16^c-19^b and 89. 4^a-5^b.

K₂

Poona, the Kamat collection of MSS. belonging to the B. O. R. I., dated Samvat 1736, Śaka 1601 (A. D. 1679). Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 80. Size 6½" × 14", with 13 lines to a page. The margins are ruled with three or four close vertical lines in black. The MSS. in the collection were acquired by Shri D. B. Kamat, in the Marathi District of Hyderabad (now Marāṭha-vādā), and presented to the Institute.

The star-passages found in K₂ alone are five only : 63*, 118*, 129*, 144* and 180*; while 181*, 186*, 197* and 199* are shared by K₂ alone.

Solitary non-haplographical omissions in K₂ are the following : 8. 21^c, 8. 23^{ab}, 11. 12^{ad}, 19. 8, 25. 5^{ad}, 32. 5, 32. 10, 35. 25^d-26^b, 48. 28^{ad}, 49. 21^a-22^b, 50. 17^{ab}, 50. 37^a-38^b, 51. 37^b, 39^{cd}, 53. 2^{ad}, 55. 34^{ab}, 57. 40^d-41^c, 58. 10^d-12^a, 58. 16^{cd}, 61. 17, 62. 7, 63. 7^c-9^a, 66. 18^c-19^b, 67. 8^c-10^b, 73. 20, 29^{ad}, 74. 6^d, 11^{cd}, 75. 4^{ad}, 75. 8^c-9^d, 11, 22^{ab}, 76. 14^{ad}, 76. 17^d-18^c, 76. 19, 76. 31^{ab}, 77. 37^{ab}, 78. 19^{ab}, 82. 4, 85. 18^{ad}, 86. 15^d-16^a, 92. 4-93. 11, 93. 43^c-45^d and 94. 33. Of solitary haplographical omission K₂ presents the following examples : 17. 36^{ad}, 18. 30^c-32^d, 22. 9-11, 24. 3-4, 26. 2^c-4^b, 32. 13^{ab}, 32. 17-18, 36. 31^{ab}, 37. 15^b-16^a, 42. 8^b-9^a, 48. 15^b-16^a, 48. 19^c-20^d, 49. 16^a-17^b,

49. 18^b-20^a, 49. 35^b, 51. 43^a-44^b, 52. 4^d-6^c, 53. 11^a^b, 53. 12^b-13^c, 53. 19^a-20^b, 67. 6^a^b, 69. 5^c-7^d, 75. 1^c-2^d, 75. 14^c-16^b and 90. 36^b^c.

Of solitary associates of K₂, K₄ is of frequent occurrence : 22. 12^a^b, 78. 39^b-79. 1^c, 80. 8^a^b, 80. 16^a (hapl.), 81. 13^a^b, 14^b, 82. 30^a-31^b, 83. 26^a^d, 87. 4^a^d, 90. 17^c, 93. 48^c-49^d, 93. 50^a^b, 67^a^d, 79^a^b, 93. 81^a^b, 89^a^b, 94. 6^a^d, 95. 9^a (hapl.), 95. 10^c and 96. 12^a^d, 15^a^d.

K₂

Bhor, State Library. Written on thin country paper in Devanāgarī characters, with legible and careful hand. Size 7½" × 14", with 17 lines to a page. Total number of folios 50.

K₂ gives 152* as the only solitary star-passage, while K₄ S are added as the sharers in 174*. Turning to omissions in K₂, it presents the following solitary non-haplographical omissions : 18. 7^a^d^e, 19. 4, 19. 22^a^d, 23^d, 19. 60^a^b, 20. 5^c-6^d, 35. 5^c-6^b, 36. 21^c-28^d, 39. 15^a^b, 46. 23^d, 47. 13^a^b, 15^a^d, 48. 6-7, 50. 26^a^b, 51. 45, 55. 14^c-17^b, 57. 38^c-39^b, 61. 11^c-16^d, 76. 32^a^d and 94. 9^a^b. The solitary haplographical omissions in K₂ are : 4. 4, 5. 12^a-13^b, 9. 37^c-10. 1^b, 11. 14-15, 12. 2^b^c, 12. 4^a-5^b, 12. 11^c-12^d, 13. 12^a-14^c, 18. 18^a^d, 20. 15^c-16^c, 21. 2^c-4^b, 25. 5-7, 30. 23-25, 35. 29^c-30^d, 42. 23, 42. 24^a-25^c, 43. 5^a^d, 43. 28-29, 46. 21^c-22^b, 51. 16^b^c, 51. 27^a^c and 52. 1^b-2^a. The following omissions are shared by K₂ with the one or more MSS. given in brackets : 16. 35^a^b (hapl., with G₁), 24. 15 (hapl., with K₂ D₂), 36. 19-20 (hapl., with D₁ G₂), 43. 20 (hapl., with D₂), 48. 15^a^d (hapl., with K₄ D₁), 54. 27^c-28^d (with D₂), 57. 52^c-54^b (hapl., with G₂), 72. 18^a^b (hapl., with B₂ G₁), 92. 11^a^d (hapl., with T₁) and 95. 17^c-18^b (hapl., with M₄).

K₄

Lahore, D. A. V. College, Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, East Panjab). No. 4704. The MS. is written on country paper in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page. Total number of folios 66. The MS. is in good condition. It is undated.

The additional passages given by K₄ alone are 33* and 122* while star-passages 2*, 16*, 69*, 109*, 112*, 141* and 153* share with D₁.

Turning to omissions, K₄ records a large number of solitary non-haplographical as well as haplographical ones. The former are : 11. 16^c-17^d, 24. 19, 27. 8^c-13^d, 32. 4, 32. 6^c-7^b, 39. 21^a^d^e, 48. 19^c-49. 6^d, 77. 14^c-15^b, 85. 21^a-22^b, 90. 3^c^d, 90. 25^a^d, 92. 17, 19-20, 93. 7^c, 93. 34, 93. 43^a^d and 45 and 94. 26^a-28^b. The latter are : 5. 8^c-9^b, 19. 16-17, 42. 34^c-35^b, 46. 44^a^d, 49. 48^c-50^b, 50. 4^c-6^b, 53. 19^c-20^b, 57. 3, 77. 42^b-43^a, 90. 6^a-7^b, 93. 7^a^b, 93. 10 and 95. 20^a-22^b. The following omissions in K₄, shared by D₁, are haplographical : 3. 15, 4. 7^a^b, 11. 12-15, 12. 1^a-2^c, 19. 52-53, 20. 25^c-26^b, 24. 13-16,

28. 2^c, 28. 5^d, 31. 11^{ab}, 32. 11^{cd}, 34. 5^{c-6^b}, 35. 10^{abc}, 46. 8^{cd}, 49. 9^{cd}, 49. 10^{cd}, 49. 21^{b-22^a}, 50. 41-42, 51. 29, 54. 1^{c-3^b}, 68. 21-22 and 70. 2-4; while non-haplographical omissions in K₄ D₁ are : 20. 2^{c-3^c}, 20. 18^{ab}, 21. 7^{ab}, 22. 19^{bc}, 26. 2^{cd}, 32. 13-15, 36. 35^{bc}, 37. 5^{c-6^b}, 40. 7^{cd}, 45. 13^{b-14^a}, 46. 29^{cd}, 49. 43^{ab}, 50. 21-36, 50. 38, 55. 34, 56. 27, 57. 21^{ab}, 57. 47^{ab}, 68. 11, 74. 17^{bc} and 78. 32^{c-34^b}.

K₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11858. Written in Telugu characters on palm leaves. Size 18" × 1", with 6 lines to a page. Total number of folios 150. The MS. is undated. — Amongst additional passages, K₁ gives 77*, which is peculiar to it. The MS. has greater affinities with B and D versions and through them with the T₁ MS. of S recension. It also gives star 67* (shared with K₁ & D₁ S) and 177* (with K₁ T G₁ & M₁).

No less than fourteen cases of omission in K₁ are solitary and non-haplographical, and another thirteen solitary and haplographical. The instances of the former are : 11. 19^{c-20^d}, 32. 9^{c-10^b}, 32. 15^{a-16^b}, 37. 11^{cd}, 42. 27^{a-30^b}, 46. 26^{cd}, 46. 49^{ab}, 48. 27^{ab}, 51. 14^{c-15^b}, 51. 32^{c-33^b}, 60. 23, 72. 5^{b-6^a}, 78. 20^{cd} and 79. 3^{cd}. The instances of the latter are : 8. 14^{c-15^b}, 22. 22^{b-23^c}, 24. 7^{b-9^a}, 25. 6-7, 26. 14^{c-16^d}, 42. 19^{a-20^b}, 46. 10^{ab}, 48. 22^{c-23^b}, 49. 43^{cd}, 51. 3^{c-4^d}, 58. 11^{b-12^a}, 60. 18-20 and 90. 33^{ab}. The following omissions are shared by K₁ with one or more MSS. given in brackets : 8. 18^{ab} (hapl., with K₁ D₁), 15. 2 (hapl., with K₁ G₁), 23. 12-14 (hapl., with K₁ B₁), 24. 4 (with D₁), 27. 11-12 (hapl., with K₁ D₁), 50. 29^{cd} (hapl., with K₁), 85. 5^{ab} (hapl., with M₁) and 86. 13-15 (hapl., with D₁). K₁ om. adhy. 41.

B₁

Dacca, University Library, No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size 16" × 3⁷/₈", with 6 lines to a page. Total number of folios 160. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709. It contains the Āsvamedhika and all the four concluding parvans.

Of the star-passages in B₁, there is only one, which is peculiar to the B version alone, viz. 23*. Stars 81* and 95* which it shares with B₂; 32* with B₁ & ; 51* with B₁ T₁ and 55* with B version and D₁. Amongst omitted passages, B₁ is peculiar in omitting : 11. 16-17 (hapl.), 84. 8^{ab} and 89. 12^{cd}. The following omissions are shared by B₁ with B₁ alone : 19. 4-5, 22. 7-8, 42. 32-33, 43. 20^{a-21^b} (all hapl.), 46. 14^{ab} and 59. 23-24 (hapl.). B₁ also omits 23. 22^{cd} (with B₁ M₁ & ; hapl.), 26. 1^b (with B₁ & D₁), 77. 35 (with B₁ &) and 87. 2^{ab} (with B₁ & D₁).

B₂

Dacca, University Library, No. 1061 (1). Written on paper in Bangali characters. Size 21" × 4", with 6 to 7 lines to a page. Total number of folios 146. The MS.

is in good condition. The copyist of the MS. is Shri Rāmakamala Sarma. The MS. contains all the last five parvans. It is undated. — For the description of the additional passages in B₂, refer to the description under B₁. Amongst omitted passages, B₂ is peculiar in omitting 8. 20^a-21^a, 11. 15^{ad}, 13. 20^a-21^a (hapl.), 18. 21^a, 23. 9-11 (hapl.), 30. 12-14 (hapl.), 39. 2^a, 48. 7^a-9^a, 56. 11-12 (hapl.) and 76. 16-19. The portion of the text of this parvan from तनह्म् in 60. 25^a up to 69. 9^a is lost on missing folios. B₂ is not collated from adhy. 83 to the end of this parvan.

B₂

Dacca, University Library, No. 482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24" × 13½", with 4 to 5 lines to a page. Total number of folios 115. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). It contains all the five concluding parvans. For the description of the additional passages in B₂, refer to the description under B₁. — Amongst omitted passages, B₂ is peculiar in omitting 27. 11 (hapl.), 36. 16^{ad} (hapl.), 48. 1^{ad} (hapl.), 52. 12^{ad}, 69. 8^{ad} (hapl.), 85. 8^a, 89. 7^{ad} and 93. 29^{ad}. The following omissions are shared by B₂ with the MSS. mentioned : 22. 8 (hapl., with T₁), 42. 59^{ad} (hapl., with B₁) and 87. 2^{ad} (with B₁, D₁ and D₂).

B₃

Dacca, University Library, No. 604 A. Written on paper in Bangali characters. Size 16" × 3½", with 8 lines to a page. Total number of folios 111. The copyist of the MS. is Shri Rāmanātha Sarma. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1667 (= A. D. 1745). It contains all the five concluding parvans. Amongst additional passages B₃ gives 64* and 72* which are peculiar to it, and 44*, which it shares with B₂ D₁. — Amongst omitted passages, B₃ is peculiar in omitting 30. 10-11, 30. 23^a-24^a, 32. 17 (hapl.), 36. 26^{ad}, 50. 3^{ad} (hapl.) and 89. 5^{ad}.

B₄

Dacca, University Library, No. 1892. Written on paper in Bangali characters. Size 19" × 5½", with 10 lines to a page. Total number of folios 181. The MS. is not in good condition. It is undated. — Amongst additional passages, B₄ gives 32* which is shared by B₁, B₂ and 74* by D₁ alone. — Amongst omitted passages, B₄ is peculiar in omitting 11. 13^b-17^a (hapl.), 22. 10^{ad}, 30. 15-17 (hapl.), 34. 10-11 (hapl.), 67. 15-69. 1, 72. 8-16, 72. 21^b-24^a (hapl.), 77. 2^a, 77. 22^b, 87. 15^a-16^b and 93. 49^{ad}. The following omissions are shared by B₄ with the MSS. given in brackets : 7. 26^a-27^a (hapl., with K₁), 24. 15-16 (hapl., with B₂ T₁ G₁), 36. 13^{ad} (hapl., with B₂, D₁ and D₂), 39. 8 (hapl., with K₂ D₂) and 72. 18^{ad} (hapl., with K₂ G₁).

D₁

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 540 of

Viśrāmbāg I. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{3}{4}'' \times 16''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 128. The MS. contains the commentary of Caturbhuja Miśra. The text is in the middle, and the commentary runs above and below the text. It is undated. Dc₁ has only two stars peculiar to it 187* and 189*, while it shares 44* with B₂ 4, 55* with B, 74* with B₂ and 85* with B₂.

Turning to omissions in Dc₁, the solitary non-haplographical ones are : 4. 21^{ad}, 5. 3^{ab}, 7. 4-5, 10. 9^{ad}, 16. 25^{ab}, 17. 17^c-18^d, 18. 10^d, 27. 19^b, 45. 9^d-10^d, 46. 6, 46. 52^c-53^b, 48. 10, 48. 25, 49. 45^b, 50. 44, 60. 37^d-38^d, 65. 12^b-13^b, 77. 29^b-30^b, 82. from धीमान् (in 25^c) up to द्विजातिरि (in 26^d) and 93. 56^{ab}. The solitary haplographical omissions are : 20. 25^a, 45. 22^a-23^a, 47. 10-11, 51. 27^{ab}-28^{ad} and 57. 46^c-47^d. The following omissions are shared by Dc₁ with the MSS. mentioned : 8. 16 (with K₂), 24. 15 (hapl., with K₂), 26. 15^{ad} (with K₂ D₁), 36. 13^{ad} (hapl., with B₂-s), 39. 7 (hapl., with B₂ G₂), 54. 27^c-28^d (with K₂) and 95. 30^{ad} (hapl., with K₂ B₂ G₂).

Dn₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 273 of Viśrāmbāg II. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{3}{4}'' \times 15\frac{1}{2}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 146. The text is written in the centre and the commentary of Nilakaṇṭha above and below the text. The MS. is undated.

As regards the star-passages, while there are no solitary passages in Dn₁, those sporadically shared are : 79* with B Dc₁ D₂ and 91* with D₂-s. Amongst omitted passages, Dn₁ is peculiar in omitting 12. 2^{ad} (hapl.). The following omissions are shared by Dn₁ with the MSS. mentioned : 26. 14^{ab} (hapl., with G₁), 72. 16 and 90. 39^{ab} (both, with D₂-s, but the latter [?]hapl.) and 92. 19^{cd} (with D₂-s T₁).

Owing to missing folios, the portion of the text from 10. 5-11, 16. 20^a-17. 15^d 19. 44-60, 20. 17-26, 21. 21-22, 29, 24. 12-25, 3, 27. 15-27 end, 44. 9-45, 20, 48. 8-49, 26, 76. 19-78, 15, 82. 19^c-86, 16^d, 89. 6-90, 27 and 93. 22^c-96, 3^d is lost in Dn₁.

D₁

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 223 or 1887-91. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{1}{2}'' \times 14\frac{3}{4}''$, with 15 lines to a page. Total number of folios 59. It is dated A. D. 1795, Samvat Wednesday the 15th of the bright half of Kārtika.

D₁ gives only five solitary star-passages, 106*, 164*, 172*, 183* and 188*. In the following cases, amongst the several N Recension sharers, the MS. D₁ is conspicuous by its absence : 9*, 22*, 35*, 39*, 47*, 61*, 66*, 68*, 71*, 75*, 76*, 80*, 83*, 90*, 105*, 117*, 146*, 151*, 168*, 170*, 178*, 190*, 192* and 194*.

Turning to omissions in D₁, the MS. offers no less than nineteen solitary non-haplographical omissions (viz., 6. 23, 19. 23°, 23. 6°-10°, 28. 10°-11°, 30. 30°, 35. 29°, 39. 9°-10°, 48. 21-49. 6, 53. 17°, 80. 22, 82. 30°, 85. 3°-4°, 88. 12°-15°, 90. 1°-2°, 3, 16°, 90. 36°-37°, 92. 20 and 95. 25°); while solitary haplographical omissions are nineteen (viz., 8. 28, 10. 3°, 13. 3°, 22. 7, 22. 10-11, 23. 3°, 23. 24°, 24. 19-20, 27. 8°-13°, 36. 21°-22°, 45. 25°-46. 1°, 56. 24°-25°, 57. 41°-42°, 59. 25°-26°, 80. 10°-12°, 83. 6°-7°, 93. 4°, 93. 39°-40° and 93. 74°-75°).

D₂

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 203 of 1891-95. Written on thin glazed country paper in Devanāgarī characters. Size 6½" × 15½", with 11 lines to a page. Total number of folios 70. The MS. bears no date.

There are no star-passages exclusively limited to D₂.

Turning to omissions in D₂, it presents the following solitary omissions : 40. 3°-4°, 51. 23 and 60. 30°-31°. The following omissions are shared by D₂ with the MSS. given in brackets : 10. 27°-28° (hapl., with D₆), 24. 4 (with K₂), 27. 10-12 (hapl., with B₁), 70. 22 (hapl., with G₂) and 91. 31°-32° (with K₁ D₄).

D₃

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 29c of A. 1879-80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Size 8¼" × 12", with 18 lines to a page. Total number of folios 71. The MS. contains all the parvans of the Mahābhārata. At the end of the Mokṣadharma we read : शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे आषाढशुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे लेखकभगवानमहर्षेण लिखितोयं पुस्तकं (१). The handwriting of the concluding Books differs from that of the Rāja and the Mokṣa sub-sections. The MS. Āśvamedhikaparvan is undated.

D₃ has 40* as its only solitary star-passage; while 79* it shares with B D₀₁ D₀₁.

Coming to omissions in D₃, we encounter a number of solitary omissions, out of which the following are due to haplography : 3. 14°-15°, 6. 23°-24°, 11. 11°-13°, 13. 1°, 20. 25, 23. 4°-5°, 24. 13-18, 27. 20°-21°, 43. 3°-5°, 45. 21°-22°, 49. 8°, 51. 55°-56°, 54. 20°, 59. 18, 76. 16°-17° and 79. 6-9. The non-haplographical omissions in D₃ are : 4. 2°-3°, 8. 28°-29°, 10. 27°-28°, 11. 18°, 15. 29°-33°, 23. 2°-3°, 23. 10°-11°, 23. 14°, 42. 42°-43°, 54. 6°-7°, 56. 4, 59. 7°, 71. 6°, 74. 1, 77. 9° and 81. 16. — The following omissions are shared by D₃ with the MSS. mentioned : 10. 2 (hapl., with D₄), 11. 15°-17° and 32. 19-21 (both hapl., with G₂), 15. 1°-2° (hapl., with K₂ B₁), 36. 20 (hapl., with G₁) and 43. 20 (hapl., with K₂). — D₃ om. adhyāyas 90, 91 and 96.

D₄

Lahore, D. A. V. College Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram Hoshiarpur, East Panjab), No. 6731. The MS. is written in Devanāgarī characters on country paper, with 14-15 lines to a page. Size 12" × 5 $\frac{3}{4}$ ". Total number of folios 68. The MS. is dated Śaka 1726, Samvat 1589 (A. D. 1804).

There are no star-passages exclusively limited to D₄.

Turning to omissions in D₄, its solitary non-haplographical omissions are : 8. 13, 8. 14^c-15^d, 8. 16^c-17^b, 8. 22^{cd}, 8. 23^c-24^b, 26^{ab}, 8. 27^{ab}, 8. 28^{ad}, 19. 8-9, 19. 16^{ad}, 19. 26, 19. 33, 19. 35, 21. 2^{ab}, 26. 5^{cd}, 32. 13, from स्पृशे in 42. 50^b up to the end of adhy. 42, 43. 16^{ab}, 49. 22^{cd}, 50. 2^{ab}, 50. 4, 50. 8^{ab}, 9^{ab}, 11, 13^{ab}, 50. 19^a-20^b, 21^{cd}, 24^{ab}, 50. 27^{cd}, 31^{cd}, 33^{ab}, 35^{cd}, 53. 4^a-5^a, 53. 6^a-7^b, 53. 10^{cd}, 15^{ab}, 53. 18^{cd} and 70. 15^{cd}. The solitary haplographical omissions are also quite considerable : 4. 2^c-3^c, 9. 15^d-16^c, 20. 24^c-26^c, 22. 9^b-10^a, 22. 12, 23. 7^d-8^c, 32. 8-11, 32. 20, 49. 24^{cd}, 49. 36^{cd}, 50. 23^c-24^b, 53. 17 and 92. 19^c-21^b. The following omissions are shared by D₄ with the MSS. given in brackets : 8. 18^{ab} (hapl., with K₈. s), 10. 2 (hapl., with D₈), 49. 53^{ab} (with K₄), 72. 8^{ab} (with Ś₁ D₈) and 91. 31^d-32^c (with K₁ D₈). — D₄ om. adhy. 25.

D₅

Lahore, D. A. V. College Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, East Panjab), No. 55. The MS. is written in Devanāgarī characters on country paper. Size 12" × 6", with 13-14 lines to a page. Total number of folios 64. The MS. is dated Samvat 1833.

Amongst additional passages, D₅ gives 120* and 137* which it shares with D₈ alone ; and 157* and 179* with K₁. s D₄-4. s. Amongst omitted passages, D₅ is peculiar in omitting 21. 5 and 86. 26^c-87. 1^c. The following omissions are shared by D₅ with D₈ alone : 7. 27, 12. 6^c-7^c, 50. 33^{cd}, 58. 10^c-11^b, 67. 4^c-5^d, 77. 31^c-32^b and 92. 5^b-6^c. D₅ also omits : 27. 11-12 (hapl., with K₂. s), 30. 14 (with D₈ T), 72. 16 (with D₁ D₈), 83. 22^c-23^b (with D₈ Bom. ed.), 90. 39^{ab} (hapl., with D₁ D₈), 92. 19^{cd} (with D₁ D₈ T₁) and 93. 53^{cd} (hapl., with K₁ D₈. 4. s).

D₆

Lahore, D. A. V. College, Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, East Panjab), No. 2841. The MS. is written in Devanāgarī characters on paper. Size 12" × 7", with 18-20 lines to a page. Total number of folios 96. The MS. is undated.

D₆ has 185* as its only solitary star-passage, while 120* and 137* it shares with D₈ alone. Amongst omitted passages, D₆ is peculiar in omitting 9. 2^{cd}, 20. 15^a-16^b

(both hapl.), 30. 17, 32. 17^{ab}, 42. 53^{ab} (hapl.), 43. 22^{ab} (hapl.), 46. 25 (hapl.), 57. 52, 65. 16^{ab}, 68. 9^{ab}, 72. 20^{ad}, 79. 11^{ab}, 84. 8^{ad} (hapl.), 85. 20^{cd}, 86. 26^e-87. 2^d, 87. 4^{ab}, 93. 45^b-46^a and 95. 25^{ef}.

T₁

Melkote, Yadugiri Yatirāj Muth Library. Not numbered. Written in Telugu characters on palm-leaves, with 11-13 lines to a page. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) parvans. The MS. is undated.

Amongst additional passages, T₁ gives 11* and 156*, which are peculiar to it, while 14* is shared by G₂; the star 52* is shared by T₂ G₂, 128* and 195* (both) are shared by T₂ G₁. The star-passages belonging to the S Recension as a whole which includes T₁ are : 4*, 6*, 7*, 18*, 24*-27*, 100*, 103*, 104*, 130*, 132*-134*, 142*, 145*, 147*, 149* and 150*; while the following stars are shared by S minus M : 19*, 28*, 38*, 82*, 94*, 102*, 162* and 163*. The star 131* is shared by (S minus G₂) and 140* by (S minus G₂). T₁ also gives the additional passage 36*, which is shared by Ś₁ K₁. s. s.

Regarding omissions in T₁, it presents 16 solitary omissions, four of them by hapl. : 5. 7^a-8^b, 11. 15^b, 12. 7^c-8^d, 12. 11^{abed}, 13. 13-16 (hapl.), 15 from केश in 11^b up to युधिष्ठिर in 13^b, 22. 11-12 (hapl.) 23. 14^c-16^b, 30. 7^{ac} (hapl.), 30. 8^{ab} (hapl.), 34. 11-12, 41. 1^d-2^a, 47. 5^b-7^b, 54. 19^a-21^b, 77. 13^a-15^b and 95. 23^e-25^b. The following omissions are shared by T₁ with one or more MSS. : 11. 11^{ad} (with G₂), 11. 12^e-13^b and 20. 22^{ab} (both, with G₁. s), 22. 8 (hapl., with B₂), 24. 17 (hapl., with M₂), 27. 12 (hapl., with M₄), 44. 6^{ab} (hapl., with G₁. s), 50. 32^a-33^d (hapl., with T₂ G₁) and 84. 11-12 (with G₁. s).

T₂

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 5615. Written on paper in Telugu characters, with 8-11 lines to a page and 80-94 letters in a line. Total number of folios 206. The MS. contains parvans from Śalya up to Strī and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa and is undated.

Amongst additional passages, T₂ gives 57*, and 160* which are peculiar to it; while it gives 175* which is shared by G₂ alone. As T₂ has a close affinity with T₁, only the points where T₂ diverges from T₁ will be recorded here. — Amongst omitted passages, T₂ is peculiar in omitting : 7. 23^{ad}, 11. 14^{ab}, 16. 35^{ad}, 42. 32^{ad}, 44. 19^{ab}, 48. 23^{ad} and 92. 8-19. The following omissions are shared by T₂, with the MSS. given in brackets : 23. 18^a-22^a and 56. 5^{ab} (both, with G₂), 26. 4^a (with G₂ M₂), 27. 13 (with G), 30. 14. (with D₂. s T₁), 30. 23 (with Ś₁ K₁ T₁), 36. 19 (hapl., with Ś₁ K₁), 50. 23-24 (hapl., with G₁), 50. 32^a-33^d (with T₁ G₁) and 95. 35^{ab} (with G₁).

G₁

Poona, the B. O. R. I. MS. Collection ; No. 27. This belonged to Shri Shree-nivas Aiyangar, Mysore and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatirāj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves (size 15.2" × 2.1") in Grantha characters. Total number of folios 532 ; with 16-22 lines to a page and 65-75 letters in a line. The MS. contains parvans 12-18 and is undated. For the description of stars in G₁, see the description of stars under T₁. Amongst omitted passages, G₁ is peculiar in omitting 10. 2°-3^b, 11. 9°-11^a (hapl.), 11. 14-17 (hapl.), 12. 11'', 13. 1°^a, 17. 23^{ac} (hapl.), 22. 9°-10^b, 23. 1-2, 24. 6^a (hapl.), 28. 22°-24^b (hapl.), 30. 8°-10^d (hapl.), 30. 17-23, 31. 8°-10^a, 32. 20-22 (hapl.), 35. 30 (hapl.), 35. 36°-39^b (hapl.), 42. 22°, 42. 29°-34^b (hapl.), 42. 35-39, 44. 18°-19^b, 54. 28°-29^d, 56. 4°-5^b (hapl.), 60. 7°-10° (hapl.), 61. 18°-62. 1° (hapl.), 62. 16° (hapl.), 65. 17°-19^b, 67. 20 (hapl.), 70. 13°-15^a, 72. 15°-16^b, 72. 26°-27°, 76. 17°-29^b (hapl.), 78. 3°-7° (hapl.), 79. 3°-6° (hapl.), 80. 1°-2°, 86. 2°-6^b, 93. 86°-87^b (hapl.) and 93. 92-93. The following omissions are shared by G₁, with the MSS. given in brackets : 3. 12°-14^b (hapl.), 4. 18-19 (both, with G₂), 8. 14^{ab} (hapl., with K₂), 11. 12°-13^b (with T₁ G₂.s), 15. 2 (hapl., with K₁.s), 16. 25°-26^b (hapl., with K₄ D₁), 20. 22^{ab} (with T₁ G₂), 24. 13-17 (hapl., with G₂), 26. 14^{bc} (hapl., with Dm₁), 30. 14^{cd} (with G₂ Ms.₄), 32. 18 (hapl., with Ś₁ K₁.s), 36. 20 (hapl., with D₂), 42. 47°-48° (hapl., with K₄), 44. 6°^c (hapl., with T₁ G₂.s), 50. 23-24 (hapl., with T₂), 50. 32°-33^d (with T), 72. 18^{ab} (hapl., with K₂ B₂), 84. 11-12 (with T₁ G₂), 87. 4°-5^b (hapl., Ś₁ K₂), 95. 29°-30^b (hapl., with Ś₁) and 95. 35°^b (with T₂).

G₂

Pudukkottah, State Library, No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 19" × 2½", with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains parvan 3 as well as parvans 14-18. Total number of folios 306. The MS. is undated. — Amongst additional passages, G₂ gives 3* and 138* which are peculiar to it ; 52* which it shares with T, 139* with T G₁ and 155* with T₁ G₂. For the detailed description of other stars in G₂, see the same under T₁. Amongst omitted passages, G₂ exclusively omits 11. 14°-16^b, 15. 28^{ab}, 43. 31^{ab}, 44. 12^{ab} (hapl.), 49. 26°-28°, 58. 11°-12^d, 59. 14-15, 69. 7'', 69. 16^{ab}, 69. 17^{cd}, 76. 22°-24^b and 91. 19^{ab}. The following omissions are shared by G₂ with the MSS. given in brackets : 3. 12°-14^b, 4. 18-19 (both, with G₁, former hapl.), 28. 18°-22°, 56. 5°^b (both, with T₂), 26. 4° (with T₂ M₂) and 84. 11-12 (with T₁ G₁).

G₃

Madras, Adyar Library, No. 29 E 21. Written in Grantha script on palm-leaves. The MS. contains parvans 10, 11, 14-18. The MS. is undated. Amongst

additional passages, G₂ gives 89*, 92*, 101*, 113*, 126* and 165* which are peculiar to it; while the star 60* which it shares with M₁. s. s. For the description of stars in G₂, see the same under T₁. The solitary haplographical omissions in G₂ are : 17. 11^c-13^d, 19. 16^c-18^b, 20. 14^c-16^d, 20. 23-24, 22. 6^c-8^b, 22. 10, 25. 6, 43. 20^a-22^b, 55. 29^c-31^d, 59. 28-29, 66. 12^d-15^a, 70. 20^a-21^b, 77. 37^a-39^b, 91. 10^{ad} and 93. 4^{bcd}. The solitary non-haplographical omissions are : 5. 9^{cd}, 6. 16^c-20^a, 8. 19^{ab}, 16. 25^{cd}, 18. 12, 30. 10^c-16^d, 35. 34^a-36^b, 44. 11^c-12^b, 50. 5^c-7^b, 54. 15^c-17^b, 55. 10^{ab}, 58. 14^c-15^b, 64. 1^{ab}, 68. 7^{ab}, 69. 19-20, 72. 9^c-11^b, 83. 7^a, 83. 10^{cd}, 86. 17^a-19^b, 93. 15^{ab}, 93. 91^a-93^b, 94. 32^c-34^b and 95. 8^{ab}. The following omissions are shared by G₂ with the MSS. mentioned : 4. 1 (with K₄ D₁), 11. 15^c-17^b, 32. 19-21 (both hapl., with D₂), 18. 3^{ab} (hapl., with Ś₁ K₁. s), 24. 13-17 (hapl., with G₁), 36. 19-20 (hapl., with K₂ D₁), 39. 7 (hapl., with B₂ Dc₁), 48. 19^{cd} (hapl., with K₄ B₄), 57. 52^c-54^b (hapl., with K₂), 70. 22 (hapl., with D₂), 81. 19^{cd} (hapl., with K₂) and 84. 17^{ab} (hapl., with D₁).

M₁

Calicut, Paḍiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7-8 lines to a page, and 57 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. — Amongst additional passages, M₁ gives 58*, 59* and 125* which are shared by M₂ alone and star-passages 98* and 127* are shared by M₂. s. For the description of other star-passages in M₁, see under T₁. Amongst omitted passages M₁ is peculiar in omitting 77. 46, 84. 16^{bc} (hapl.) and 90. 19^c-20^b (hapl.). The following omissions are shared by M₁ with M₂ alone : 14. 5^{cd}, 19. 6-9, 19. 27, 24. 20^{cd}, 28. 27-28, 30. 10^{cd}, 30. 11^c-14^d, 35. 23-24, 35. 30^c-31^d, 37. 16^{bc} (hapl.), 41. 4, 42. 22^{cd}, 43. 29 (hapl.), 48. 16^{cd} (hapl.), 49. 14^c-15^d (hapl.), 50. 29^{bc} (hapl.), 57. 6^d, 59. 26^d-29^c, 60. 21^c-22^d, 67. 8 (hapl.) and 73. 31^b-32^c (hapl.). The entire M version omits 30. 16^{cd}, 30. 19^{cd}, 46. 27^a-28^b (hapl.), 65. 14-15, 88. 18-20 (? hapl.), 89. 25-26 and 90. 1-10. The following omissions are shared by M₁ with the MSS. given in brackets : 23. 22^{cd} (hapl., with B₁. s M₂), 32. 25^{cd} (with K₂ M₂), 44. 3^{cd}, 49. 39^{cd}, 84. 10^c-12^d and 91. 33 (last four, with M₂. s), 54. 19^c-22^d (hapl., with K₄ D₁ M₂), 85. 5^{ab} (hapl., with K₂) and 93. 78^{bc} (hapl., with D₂). M₁ omits adhyāyas 78-80.

M₂

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10-11 lines to a page and 50-60 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The MS. is dated Kollam 1016 (A. D. 1841). Amongst additional passages, M₂ gives 167* and 169* which it shares with M₂ alone. For the description of other star-passages and omissions in M₂, see the same under T₁ and M₁. Amongst omitted passages, M₂ exclusively omits 19. 12^d-14^c (? hapl.).

M₃

Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam script on palm-leaves, with 7-8 lines to a page and about 57 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 170. The MS. is undated.

Amongst additional passages, M₃ gives 13*, 17*, 29* and 30*, which are peculiar to it. Also the star 88* which it shares with M₄ alone. For the detailed description of other star-passages in M₃, see the same under T₁. Amongst omitted passages, M₃ is peculiar in omitting 30. 9^c-11^d and 49. 17^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by M₃ with the MSS. given in brackets: 26. 4^c (with T₂ G₂), 27. 4^b (hapl., with B₁, T G M₄), 30. 14^{cd} (with G₁, M₄), 30. 20^{cd} (with T G₂, M₄), 44. 3^c, 49. 39^{cd} and 91. 33 (last three, with M₁, 2).

M₄

Cochin, State Library, No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8-12 lines to a page, and about 44 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 207. The MS. is undated.

Amongst additional passages, M₄ gives 99*, which is peculiar to it; the additional passage 88*, which it shares with M₃ alone. It also gives 42*, 93* and 97*, which it shares with T G and 111* with T G M₃. Amongst omitted passages, M₄ is peculiar in omitting 5. 16-17, 23. 18^{ab}, 24. 13-14 (hapl.), 84. 12^{cd} (hapl.) and 95. 17^c-18^d (hapl.). M₄ also omits 27. 12 (hapl., with T₁).

EPITOME

The *Bhāratamañjarī* practically enumerates all the important episodes described in our text and in the same order. — (1) The Saṁvarta-Marutta, (2) the Anugītās containing the Siddha-Brāhmaṇa saṁvāda, the Brāhmaṇa-Brāhmaṇī saṁvāda, and the Guru-Śiṣya saṁvāda, (3) The Uttanka-episode and Viśvarūpa-darśana, (4) the birth of Parikṣit, (5) the itinerary of the sacrificial horse, the battles with the Trigartas, Vajradatta, the Saindhavas, Babhruvāhana of Maṇipura (Arjuna's death and his revival by Ulūpi), the Magadha king, the Vaṅgas, Puṇḍras, Kirātas, Southern kings, Gāndhāras etc. (6) the description of the sacrifice, and (7) the Nakula episode,

THE EXTENT OF THE ĀŚVAMEDHIKA

The Parvasaṁgrahaparvan contains the following description of the Āśvamedhika (the fourteenth) Parvan —

ततोऽश्वमेधिकं पर्वं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 अनुगीता ततः पर्वं ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ (आदि. १. २. ६६)
 ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्वं प्रोक्तं चतुर्दशम् ।
 तत्संवर्तमरुतीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥
 सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
 दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥
 चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
 तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥
 चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
 संग्रामे बभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
 अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥
 इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
 अत्राध्यायशतं त्रिंशन्नयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ॥
 त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
 विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ (आदि. १. २. २०६-२११)

—That is, the Parvasaṁgrahaparvan mentions only four episodes — (1) The Marutta-Samvarta, and the acquisition of gold, (2) the still birth and revival of Parikṣit, (3) the 'killing' of Arjuna by his son Babhruvāhana during the journey of the sacrificial horse, and (4) the episode of the Mongoose (Nakula).

The most surprising thing is that it makes no mention of the Anugītā in the detailed description. Ādiparvan I. 2. 66 seems to suggest that Anugītāparvan followed the Āśvamedhikaparvan.

According to the Parvasaṁgrahaparvan, the Āśvamedhika contains 133 adhyāyas and 3320 ślokas.

Dr. Sukthankar in his paper (Epic Questions II. *The Parvasaṁgraha Figures*, pp. 549-557, Annals, B. O. R. I., Silver Jubilee Volume) has pointed out that the number of Adhyāyas, in the Āśvamedhika is exactly 133, according to the Southern Recension, Javanese Recension and the Critical Edition (and the number of ślokas is 4420, 4420 and 3320 respectively) and opines that 133 may therefore be accepted as the correct figure. The number of Adhyāyas as arrived at after a critical examination of the MSS. material in accordance with the general principles laid down by Dr. Sukthankar himself, has been found out to be only ninety-six. The number of ślokas (if the

four-line śloka is counted as two ślokas) would be about 2862 (as against the 3320 in the Parvasaṅgraha) and with the Vaiṣṇavadharma interpolation, 1724.

Both the Parvasaṅgrahaparvan and the *Bhāratamañjarī* do not seem to be aware of the long Vaiṣṇavaite interpolation.

CONTENTS OF THE ĀŚVAMEDHIKAPARVAN

The Āśvamedhikaparvan lends itself easily for a distinct division into three parts :—

(1) The first 15 Adhyāyas are introductory leading to the decision to perform the Aśvamedha sacrifice.

(2) Adhyāyas 16-50 contain the episode of the Anugītā (containing the Anugītā proper, the Brāhmaṇagītā and the Guru-Śiṣya-saṁvāda) which has nothing to do with the main subject, and comes in quite awkwardly in between.

(3) The itinerary of the horse and the description of some important battles fought, and that of the sacrifice proper, with the famous 'Nakula' episode at the end where sacrifices as a whole are condemned.

The Parvan though named Āśvamedhika actually does not say much about the Aśvamedha. There is another work called the 'Jaimini-Aśvamedha', supposed to have been written by Jaimini, one of the pupils of Vyāsa himself. Tradition also says that Jaimini wrote a Mahābhārata (all the five pupils of Vyāsa, Paila etc. are also credited with having written the Mahābhārata independently) but as the Pāṇḍavas were there shown in an unfavourable light, it was never published; only the Aśvamedha portion of it has survived, where, however, the Pāṇḍavas and Kṛṣṇa do cut a sorry figure throughout. It would be interesting to compare the accounts in the two works. The 'Jaimini-Aśvamedha' is obviously a later work, completed possibly before or about the beginning of the Christian era.

(A) EVENTS PRIOR TO THE LETTING LOOSE OF THE HORSE

Mahābhārata

After the funeral obsequies of Bhīṣma were duly performed, Dharmarāja was extremely overwhelmed with grief and was on the point of fainting on the bank of the Ganges itself. Dhṛtarāṣṭra consoles Yudhiṣṭhira by pointing out to him that it was really he (Dhṛtarāṣṭra) who had lost his hundred sons, who ought to be shown

Jaimini-Aśvamedha

Yudhiṣṭhira tells Vyāsa who had come there accidentally that he does not want to rule over the kingdom, especially in the absence of Bhīṣma and Karna. Vyāsa assures him that as the kingdom was obtained by him with the help of Kṛṣṇa, there could be no sin attached to it, and that he should perform the Aśvamedha.

Mahābhārata

greater sympathy, and that the best thing for Yudhiṣṭhira to do was to rule over the kingdom which he had conquered in accordance with the code of conduct for the Kṣatriyas.

Kṛṣṇa also advises Yudhiṣṭhira to give up his grief, as the Kṣatriyas killed in battle had all secured heaven.

Yudhiṣṭhira says that it is impossible for him to forget that Bhīṣma and Karna had been killed unjustly.

Vyāsa upbraids Yudhiṣṭhira for not seeing things in the proper perspective and tells him that the best way to get rid of any sin was to perform sacrifices. 'Yajña', 'Tapas' and 'Dāna' enable a person to get rid of any sin. Yudhiṣṭhira should, therefore, perform the Rājasūya and Aśvamedha, or even Sarvamedha and Naramedha. To start with, he should perform the Aśvamedha, following the footsteps of Rāma or Bharata (son of Duḥśanta).

On Yudhiṣṭhira pointing out that the Aśvamedha would require a lot of money for its due observance, while the recent war had made the whole earth poor, Vyāsa advises him to get hold of the enormous store of surplus gold left behind on the Himalayas by the Brāhmaṇas, on the completion of the sacrifice by Marutta.

Then follows the story of Marutta —

[King Marutta was born in the dynasty of Manu. His father Kāraṁdhama (so called because he could raise a big army by merely clapping his hands.) Avikṣit had performed a hundred Aśvamedha sacrifices where Bṛhaṣpati (Indra's Purohita) himself was the sacrificial priest.

Jaimini-Aśvamedha

Rāma also had performed as many as three Aśvamedhas before.

There is no objection to take the gold left on the Himālayas, as it was the surplus gold freely abandoned by the Brāhmaṇas, because they were unable to carry the whole of it.

A detailed statement about the number of Brāhmaṇas, the Dakṣiṇā to be given to them and the characteristics of the horse is given as follows : —

(1) Twenty-two thousand Brāhmaṇas should take part in the sacrifice.

(2) Each one of them should be given Dakṣiṇā consisting of an elephant, a chariot, a horse with gold, a thousand cows, a 'prastha' of jewels with gold and a 'Bhāra' of gold.

(3) The colour of the horse should be white like cow's milk or like the Kunda flower or snow. Its tail should be yellow and ears dark—A black horse also may be

Mahābhārata

In the meanwhile Indra extracted a promise from Bṛhaspati that he would not officiate as a priest at Marutta's sacrifice. Marutta then as directed by Nārada approached Bṛhaspati's brother Saṁvarta, who was also a great expert like Bṛhaspati, and persuaded him to act as his Purohita (Saṁvarta wandered about the earth, naked and his whereabouts were always unknown. But Nārada had told Marutta that he, Marutta, would recognise Saṁvarta, if he placed a corpse at the gate of Vārāṇasī; any one, whatever the garb he may be in, who would turn back at the sight of the corpse would be Saṁvarta. Nārada also warned Marutta that he, if asked by Saṁvarta, who had given information about him, should frankly tell him that it was Nārada, but should add that Nārada was no more, having thrown himself into the fire).

Indra then offered to allow Bṛhaspati to officiate at Marutta's sacrifice, but Marutta rejected the offer. Indra then sent Agni and Dhṛtarāṣṭra Gandharva to negotiate with Marutta who, however, stuck to his resolve. Indra as a last resort, hurled his 'Vajra', but Saṁvarta easily rendered it impotent and by his Mantras made Indra and the gods attend Marutta's sacrifice.

Then there was peace and all the gods enthusiastically took part in the sacrifice, drank the Soma heartily and even served food to the Brāhmaṇas. Thus the sacrifice was performed with unheard of pomp, where the utensils were all made of gold which was so plentiful that heaps of it had to be left behind.]

It was this gold that Yudhiṣṭhira was

Jaimini-Āśvamedha

utilised. The horse should be let loose on the full-moon of the month of Caitra, and should be protected for a year by trusted warriors.

The Yajamāna should observe strict Brahmacharya, practising the 'Asipatra-vrata'. Where the horse would answer the calls of nature, a hundred cows should be given away as gifts.

On the fore-head of the horse should be tied the proclamation challenging any one to hold the horse, and containing the name and details of exploits of the sacrificing monarch.

Yudhiṣṭhira again in a despondent mood points out to Vyāsa that he has neither wealth, nor horse nor powerful friends and so, it would be difficult to perform the sacrifice. He does not want to put this additional responsibility upon Bhīma and others; Vṛṣaketu (Karna's son) was too young for the job; Meghavarṇa (Ghaṭotkaca's son and Bhīma's grandson), being the only son, could not be given the task. Kṛṣṇa was not available, as he had gone to his home. Bhīma, however, told Yudhiṣṭhira that Kṛṣṇa would always help them in every way. Yudhiṣṭhira should

Mahābhārata

asked by Vyāsa to secure for his purpose.

Kṛṣṇa again advises Yudhiṣṭhira. The real enemy of man is within. The Indra-Vṛtra fight is really a metaphorical description, Indra being the Ātman, and Vṛtra the 'Ahaṁkāra'. It is no use merely abandoning the external objects. One must get rid of all Vāsanā and Kāma (desire). 'Mama' (this is mine) is death; 'Na mama' (this is not mine) is Mokṣa or Brahman. By practising 'Yoga' alone, one would attain to this.

Yudhiṣṭhira was also advised by various sages, Devasthāna, Nārada etc. and by his brothers and Draupadī and other Brāhmaṇas as well. Yudhiṣṭhira was able to get rid of his grief and torment and having completed the funeral obsequies on the bank of the Ganges, returned to Hastināpura and took up his duties as king.

After enjoying himself for several days in the company of Arjuna, Kṛṣṇa wants to go back to Dvārakā, and requests Arjuna to speak to Yudhiṣṭhira so that with his permission he would return to his country. Arjuna reluctantly agrees.

[Then follows the long episode of the Anugītāparvan. Arjuna requests Kṛṣṇa to tell him once again the teachings of the *Bhagavadgītā*, which he had forgotten. Kṛṣṇa upbraids Arjuna for being so dull-witted and regrets his inability to repeat the same as he could not possibly attain again to the concentration which he fortunately had reached when the *Bhagavadgītā* was narrated.

Kṛṣṇa, however, narrates to Arjuna the philosophical teachings as described in (1)

Jaimini-Aśvamedha

first find out from Vyāsa, where the horse of the right type could be found.

Vyāsa told Yudhiṣṭhira that the horse was in the city of Bhadrāvati (rather far away) and was guarded by the Yauvanāśva warriors with the help of an army ten 'Akṣauhīnis' strong. Bhīma offers to bring the horse all alone, as he is convinced that one who contemplates upon Vāsudeva is bound to succeed.

Yudhiṣṭhira was not still free from anxiety and was all the while thinking of Kṛṣṇa, who, as though in response to his prayer, arrived there suddenly. The Pāṇḍavas with Draupadī received him cordially. Kṛṣṇa, apprised of the situation, says in a spirit of banter that Yudhiṣṭhira could not possibly succeed in performing the sacrifice, and certainly not with the help of Bhīma (Arjuna was a better warrior to guard the horse). Bhīma becomes angry and hurls accusations against Kṛṣṇa, but ultimately sees that it was all a joke.

Mahābhārata

Siddha-Kāśyapa saṁvāda, (2) Nārada-Devamata saṁvāda, (3) Adhvaryu-Yati saṁvāda, (4) Brāhmaṇa-Janaka saṁvāda etc. [Adhyāyas 16-51].

The topics dealt with are:— The destruction of the body, securing another body, freedom from Saṁsāra, Dharma and Adharma and the fruits thereof, the behaviour of good people and the Jñānins, Yogaśāstra, the description of the Vidhāna — Daśahotr, Pañcahotr, Cāturhotr — the description of Brahma-forest, the story of Alarka to inculcate the doctrine of Ahimsā, the Jīvanmukta state, the description of the three Guṇas, Ātman, Ahaṁkāra, the great elements, Indriyas, Vibhūtis, Kāla-cakra, the four Āśramas, different theories about Brahman, the importance of Jñāna-mārga, Brahma-chariot, creation etc.

Śrīkṛṣṇa returns to Dvārakā. On the way, he meets Uttanka who denounced Kṛṣṇa for not being able to avoid the Kaurava-Pāṇḍava war and became ready to curse him. Kṛṣṇa then described his Vibhūtis, and pointed out how Sat-Asat, Vyakta-Avyakta, Kṣara-Akṣara are all dependent upon him. Kṛṣṇa then showed his Viśvarūpa (the same that had been seen by Arjuna, when the *Gītā* was told to him) and gave the boon to Uttanka that he would secure water in the desert region by meditating upon him.

One day, Uttanka meditating upon Kṛṣṇa was desirous of securing water. A Mātāṅga (Cāṇḍāla) offered him water but Uttanka refused to take the same from the hands of the Cāṇḍāla (who was really Indra and the water offered was Amṛta) and the Mātāṅga disappeared. Uttanka

Jaimini-Āśvamedha

Bhīma with Vṛṣaketu and Meghavarṇa starts for Yauvanāśva's capital (here follows a statement about Kuntī giving Bhīma ' sweets ' and provender for the journey !).

Bhīma assures Arjuna that he would certainly bring the horse along with Yauvanāśva through the grace of Keśava.

On reaching the capital, the three warriors saw the beautiful adjoining gardens and hundreds of horses going to the lovely tanks to drink water. They, after some time, located the horse they wanted to catch.

Meghavarṇa offered to go first to capture the horse and to tie the same to a tree on the hill.

Meghavarṇa by his Māyā enveloped the sky with darkness and strange sights (Indra was also perplexed, but became at ease when he came to know the reason of Meghavarṇa's action). Meghavarṇa caught hold of the horse and flew up in the

Mahābhārata

thought that Kṛṣṇa had deceived him, but Kṛṣṇa himself appeared there in his divine form and told him about the real state of things and ultimately put him at ease by the boon that the Uttāṅka-clouds would shower forth water on the Maru desert, whenever required

Then follows the earlier account of Uttāṅka. (—This has been given with some variation in the Ādiparvan; it is not clear why it has been again put down here.) Uttāṅka stayed with his teacher Gautama till he became quite old. Then it occurred to Uttāṅka to ask permission of his teacher to leave him. Uttāṅka asked Gautama what 'Gurudakṣiṇā' should be given to him. Gautama converted Uttāṅka into a sixteen-year old handsome youth and offered his daughter to him in marriage; he wanted no 'dakṣiṇā' from him. Then Uttāṅka approached Ahalyā, the wife of Gautama, who asked Uttāṅka to bring the ear-rings of the queen of king Saudāsa. As Saudāsa had been cursed to be a cannibal, Gautama was rather uneasy about Uttāṅka's mission. Uttāṅka approached Saudāsa who was ready to eat him. Uttāṅka told him that he was on a sacred mission of securing Gurudakṣiṇā and that he would return after having offered the Gurudakṣiṇā, and Saudāsa can then do with him as he liked. Uttāṅka then approached Saudāsa's wife Madayanti, and repeated the 'token' verse to her to convince her of his bonafides, as advised by Saudāsa. Madayanti gave him the ear-ring, asking him to guard them properly and never to place them on the ground, as the serpents who wanted them badly would take them to the Pātāla.

Jaimini-Aśvamedha

sky. Yauvanāśva was extremely angry and ordered four thousand warriors to attack the flying Meghavarṇa who however easily vanquished them. Meghavarṇa safely approached Bhīma and Vṛṣaketu. Vṛṣaketu then attacked Yauvanāśva's army. Yauvanāśva himself was vanquished later in 'Astra-yuddha'. Vṛṣaketu however fell into a swoon. Bhīma went to his rescue, but was confronted by Suvega, Yauvanāśva's son. Both Suvega and Bhīma fell into a swoon. Vṛṣaketu regaining consciousness again attacked Yauvanāśva and made him unconscious. Soon after Yauvanāśva admitted defeat and peace was restored. Bhīma was feted by Yauvanāśva and Queen Prabhāvatī who agreed to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice. Bhīma with the King and his party went to Hastināpura (Yauvanāśva's capital was twenty Yojanas distant) and were duly received by the Pāṇḍavas. Vṛṣaketu was congratulated by all upon his bravery. Kṛṣṇa after a stay for one month at Hastināpura, was permitted to return to Dvārakā.

Before leaving Hastināpura Kṛṣṇa warned Arjuna to guard the horse very carefully, with Yauvanāśva to help him, and promised Arjuna that he would, with all the invited persons, attend the Aśvamedha sacrifice without fail.

Mahābhārata

While returning to Gautama, Uttanka ascended the Bilva tree for plucking the fruit, when some Bilva fruits fell on the bag containing the ear-rings, which was left hanging on a branch, and the bag fell down on the ground. A serpent saw it and carried it off to Pātāla. Uttanka began to dig the earth with his staff, when Indra appeared and made the staff strong like Vajra. Uttanka reached the Nāgaloka, where Agni in the form of a black horse came there and advised Uttanka to blow into the body of the horse. Huge columns of smoke arose and enveloped the whole Nāga-world. The Nāgas presented the ear-rings to Uttanka who safely brought them to his teacher Gautama and thus kept his promise).

Kṛṣṇa, with Sātyaki reached Dvārakā when festivities in honour of the Raivataka mountain were going on. Kṛṣṇa then briefly narrated the story of the Mahābhārata war, when asked by his father Vasudeva.

Kauravas**Pāṇdavas**

- 1) For the first ten Śikhandīn (with Ar-days Bhīṣma was juna to guard him) the C. -in- C. of was the C. -in- C. of 11 Akṣauhiṇīs. 7 Akṣauhiṇīs.

After Bhīṣma was struck down by Śikhandīn

- 2) Droṇa became Dhṛṣṭadyumna was the C. -in- C. of the C. -in- C. of 9 Akṣauhiṇīs for 5 Akṣauhiṇīs five days.

Jaimini-Āśvamedha

After Kṛṣṇa had left for Dvārakā, Yudhiṣṭhira ordered for the construction of a big Sabhā and Pandal. He was specially interested in knowing how Marutta conducted himself generally and wanted to know from Vyāsa the details about Marutta's sacrifice.

Vyāsa told him that Marutta originally wanted to have human beings for the sacrificial victims. But Indra asked Marutta to desist from that. Marutta's Preceptor Saṁvarta, with the consent of Indra and Agni, completed the sacrifice and Marutta attained to heaven.

Yudhiṣṭhira then asked Vyāsa to describe to him in detail how people disgusted with Samsāra should behave, so that they would be happy both in this world and in the other world, and how they would be deserving the favour of Vāsudeva.

Mahābhārata

- 3) After Droṇa's death
 Karna was the Arjuna was the
 C.-in-C. of C.-in-C. of
 5 Akṣauhiṇīs for 3 Akṣauhiṇīs.
 two days.
- 4) Śalya, C.-in-C. Yudhiṣṭhira was
 of 3 Akṣauhiṇīs the C.-in-C. with
 for one day. 1 Akṣauhiṇī.

Yudhiṣṭhira killed Śalya, and Sahadeva Śakuni; Bhīma with his mace smashed Duryodhana who had taken refuge in the Dvāpāyana lake, with his mace.

Only the five Pāṇḍavas, Kṛṣṇa and Yuyudhāna survived.

Kṛṣṇa had purposely avoided any reference to Abhimanyu's tragic end, but on being specifically asked about it Kṛṣṇa narrated the incident and consoled Vasudeva.

Kṛṣṇa then performed the funeral Śrāddha for Abhimanyu on a lavish scale. At Hastināpura, Vyāsa consoled Kunti and Uttarā and gave a blessing that Uttarā's son would be a Cakravartin and Yudhiṣṭhira was asked to go on with his preparations for the Aśvamedha.

Yudhiṣṭhira then decided to secure the huge store of gold etc. left by Marutta, after the completion of his sacrifice. He first worshipped Śaṅkara, in whose jurisdiction the gold lay, and then left Hastināpura with a big army. On reaching the mountain, he arranged for a suitable site for camping the army, and on an auspicious day, with due ceremony, offered oblations to Śiva, Kubera and Maṇibhadra, and the

Jaimini-Aśvamedha

Vyāsa says that, Brāhmaṇas who follow the rules laid down in the Dharmaśāstra and lead a blameless life, performing auspicious deeds become happy both here and hereafter. So also become happy Kṣatriyas who are great givers and who die fighting on the battle-field, and Vaiśyas who amass wealth and honour the guests and cows, looking after the welfare of all, and the Śūdras who render faithful service to the Vipras. Widows given to enjoyment and persons associating with them fall into hell. On the other hand, ladies devoted to their husbands and who duly honour the members of the family become happy. Women are not meant for living independently. A woman is protected by the father, the husband and the son, respectively during the period of childhood, youth and old age.

It is the duty of the king to protect the subjects; with the subjects lost, the king is also lost.

Vyāsa then narrates how Lakṣmī can be made to stay in one's house for all time, along with Govinda. Due honour to the elders, a sense of gratitude for favours done, giving gifts in charity; refraining from drinking wine, gambling, theft etc. ensure the stability of prosperity. Gambling should be avoided at all costs.

Mahābhārata

hosts of Rudra. The gold found, required to carry it, 60,000 camels, 1,20,000 horses, one hundred thousand elephants, one hundred thousand carts, chariots and female elephants, and innumerable mules and porters! (Every camel carried 8,000 gold mudras, every cart 16,000, every elephant 24,000.) After worshipping Śiva once more Yudhiṣṭhira left for Hastināpura.

In the meanwhile, Kṛṣṇa with Subhadrā and the Yādava warriors arrived at Hastināpura and were received duly by Dhṛtarāṣṭra and Vidura. At the same time Uttarā was delivered of a dead son. Subhadrā and Uttarā implored Kṛṣṇa to revive the child. Kṛṣṇa consoled Uttarā and restored the child to life and named it 'Parikṣit' (as the child was born when the Bharata race had become *Parikṣiṇa*). After a month, Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura with the gold.

The Pāṇḍavas were given a great ovation as they entered Hastināpura. Kṛṣṇa and Vyāsa then permitted Yudhiṣṭhira to commence the sacrifice.

Yudhiṣṭhira humbly suggested that Kṛṣṇa himself should be consecrated for the sacrifice. Kṛṣṇa declined to accept the suggestion but promised all help.

All the materials required for the sacrifice were made of gold and Arjuna was nominated the Guardian of the horse. Bhīma and Nakula were to act as ministers of Defence and Sahadeva was the Master of ceremonies and Minister of home affairs.

Arjuna was given a ceremonial send off as he set out to follow the horse.

Jaimini-Āśvamedha

Yudhiṣṭhira with due ceremony let loose the sacrificial horse. Arjuna, Pradyumna, Vṛṣaketu and others were in charge of the horse. On seeing the horse gone out of Hastināpura, Kṛṣṇa, Bhīma and others returned to the capital. Yudhiṣṭhira repeatedly told Arjuna not to kill warriors who surrendered to him.

[The Jaimini-Āśvamedha thus omits completely the Marutta-Saṁvarta episode, making only a brief reference to it. The whole of the Anugītā is likewise ignored. On the other hand, the search for the sacrificial horse is described elaborately, which is certainly relevant to the matter in hand. Here again, the writer is mainly concerned with boosting the importance of Kṛṣṇa, and the prowess of the younger warriors, Vṛṣaketu and Meghavarṇa. Bhīma, Yudhiṣṭhira and others again and again dwell upon the divine character of Kṛṣṇa, and appeal to him for help when they are in difficulty.]

(B) THE ITINERARY OF THE SACRIFICIAL HORSE

Mahābhārata

(1) *Trigarta*—King Sūryavarman resisted but was defeated by Arjuna. Sūryavarman's brother Ketuvarman was killed. Dhṛtavarman, however, made Arjuna drop down his Gāṇḍīva bow, by wounding his hand. But Arjuna easily vanquished all the Trigartas who ultimately surrendered.

(2) *Prāgyotiṣa*—King Vajradatta captured the horse, but Arjuna made him run away to his capital. Vajradatta seated on an elephant returned to fight with Arjuna. For three days the battle continued. Ultimately Arjuna killed the huge elephant and Vajradatta duly surrendered and was invited to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

(3) *Saindhava*—(Jayadratha's territory. Arjuna had killed Jayadratha in the MBh. war.) The Saindhava warriors fought bravely and Arjuna dropped down his Gāṇḍīva and hand-guard. (The gods, sages, Saptarṣis, Brahmarṣis began to pray for Arjuna's victory.) Arjuna completely vanquished the enemy. Jayadratha's wife Duṣśalā (whose son Suratha died the moment he heard that Arjuna had come there to fight) with her grandson came to the battle-field and implored Arjuna to take pity upon her and stop the fight. Arjuna agreed and invited Duṣśalā to attend the sacrifice.

Jaimini-Aśvamedha

(1) *Māhiṣmatī*—The horse first reached King Niladhvaja's territory with Mahiṣmatī as the capital. Niladhvaja's son Pravira saw the horse, and was asked by his wife Madanamañjarī to capture it. Pravira became ready to fight with Arjuna. Pravira vanquished Vṛṣaketu, but was himself thrown down by Anuśālva, and was rescued by Niladhvaja who came there with his son-in-law (Agni, who had married Svāhā, the daughter of Niladhvaja who had become very powerful as he could always count upon Agni's help). Niladhvaja fixed Agni on his bow and the army of Arjuna unable to resist the flames, ran away in confusion.

Arjuna then discharged the 'Water-missile', but in vain. Arjuna then prayed to Agni to treat him as his friend, as Agni himself had given him the Gāṇḍīva bow and chariot. (Here follows a detailed account of the circumstances in which Agni married Svāhā.) Arjuna then thought of discharging the 'Nārāyaṇa-missile' when Agni became pacified and declared that only those who believed in Nārāyaṇa would secure salvation. Agni advised Niladhvaja to make peace with Arjuna, but Niladhvaja incited by his wife Jvālā, ignored that advice, but finding that his sons, brothers etc. were killed by Arjuna, ultimately he surrendered to him, and agreed to follow the horse to guard it. (Jvālā in the meanwhile went to her brother Ulmuka, in the Patacara country and urged upon him to fight with Arjuna, but Ulmuka refused and drove her away from his territory. Then Jvālā

Mahābhārata

(4) *Manipūr* — (Here Babhruvāhana, Arjuna's son from Citrāṅgadā, was ruling. Arjuna had also married Ulūpī the Nāga princess there.) Babhruvāhana on hearing of the arrival of his father went to receive him. But Arjuna told him that, as a Kṣatriya, his duty was to fight even with his own father. Ulūpī also advised Babhruvāhana to fight with Arjuna. He arranged to carry away the horse and pierced Arjuna's shoulder with his arrow. (Arjuna had almost died at this stage.) After a while Babhruvāhana discharged an arrow at Arjuna, which killed Arjuna. Babhruvāhana also fell down exhausted. Both Citrāṅgadā and Ulūpī lamented over Arjuna's death; Babhruvāhana also, when he came back to consciousness, decided to fast unto death, to expiate the sin in killing one's father.

Then Ulūpī meditated upon the ' Reviving gem ' in Pātāla, and Arjuna came back to life. (Ulūpī then narrated how Arjuna had to die, apparently because, the Vasus, with the approval of their mother, the Ganges, had given a curse to that effect, as Arjuna had killed Bhīṣma unjustly in the Mahābhārata war, and that curse-effect would cease after his death at the hands of his own son Babhruvāhana.) Arjuna then invited Babhruvāhana with

Jaimini-Āśvamedha

went to the bank of the Ganges, and began to abuse the Ganges for having killed her own seven sons, the Vasus, and allowed the eighth son Bhīṣma to be unjustly killed by Arjuna. Then Gaṅgā uttered the curse that Arjuna's head would fall down within six months. Jvālā then entered the quiver of Babhruvāhana, in the form of an arrow that later on cut off Arjuna's head and thus the curse became effective.)

(2) The horse then reached the Vindhya mountain, where it rubbed against a big slab, and was transformed into a stone-figure. The sage Saubhari explained to Arjuna that the transformation was due to Hari's *Māyā*, and expressed his surprise that Arjuna was unable to spot it, although he had heard the *Gītā* directly from Hari's lips. (Then follows the story of the Śilā — The sage Uddālaka had a wife called Caṇḍī who always, to his great annoyance, did exactly the opposite of what he had asked her to do. Another sage Kauṇḍinya advised Uddālaka to make it a point to ask Caṇḍī *not* to do something which he really wanted her to do. The remedy proved quite successful and Uddālaka was very happy for some time. On one occasion when the śrāddha ceremony was being performed by Uddālaka, for his dead father, Uddālaka forgot the instructions of Kauṇḍinya and asked Caṇḍī to throw the Piṇḍas offered to the Pitṛs into the holy waters of the Ganges, with the result that Caṇḍī threw them on the dirty cow-dung heap. Uddālaka then cursed Caṇḍī that she would become a stone-slab). On Arjuna's touching that slab, the horse

Mahābhārata

his mothers and ministers to attend the sacrifice. Arjuna declined the invitation by his son to stay in his capital, on the ground that he had been consecrated to guard the horse and that there could be no change in the routine fixed.

(5) *Magadha*—The horse then reached the capital Rājagṛha of Magadha. Megha-sandhi, son of Sahadeva, and grandson of Jarāsandha offered to fight with Arjuna, but Arjuna easily vanquished him.

(6, 7, 8, 9) The horse then travelled through the *Vaṅga*, *Puṇḍra* and *Kerala* territories along the sea-shore. Arjuna succeeded in defeating the vast army of the *Mlecchas* in various regions.

(10) *Cedi*—(The capital of Cedi was Śukti, ruled over by Śarabha, Śiśupāla's son). Śarabha was quite easily conquered.

(11-14) The horse thereafter traversed the *Kāśī*, *Kosala*, *Kirāta* and *Taṅgaṇa* countries.

(15) *Daśārṇa*—King Citrāṅgada offered very stiff resistance but could not stand up to Arjuna.

Jaimini-Aśvamedha

assumed its normal form. (Caṇḍī also became free from the curse and gave up her perverse propensities.)

(3) The horse then reached Campaka-purī closely guarded by Haṁsadhvaja, who had a big army (71,000 elephants, 71,000 chariots, 100,000 horses and 2,430,000 infantry), and five sons of whom Sudhanvan was the bravest. Haṁsadhvaja ordered every Kṣatriya to get ready for battle, failing which the defaulter was to be thrown into a boiling cauldron. Sudhanvan, while on his way to join the army, was detained by his wife Prabhāvatī. Haṁsadhvaja, finding that Sudhanvan was not present, ordered him to be thrown into the boiling oil for breach of discipline. The boiling oil, however, became cool and did no harm to Sudhanvan who had prayed to Kṛṣṇa to save him. Haṁsadhvaja's Purohita Śaṅkha—in order to assure himself of the oil having become cool—threw a coconut into it, with the result that the coconut burst into two pieces, one piece hitting Śaṅkha on the forehead and the other falling on the head of Likhita, another Purohita. Sudhanvan and his brothers captured Arjuna's horse. Sudhanvan vanquished Vṛṣaketu and Pradyumna in battle and forced them to retire from the battle-field. Anuśālva and Sātyaki met the same fate at the hands of Sudhanvan. Then Arjuna himself began to fight with Sudhanvan, and had been almost vanquished when Kṛṣṇa himself took his usual seat as the chariot-driver, and Arjuna succeeded in cutting off Sudhanvan's head, which fell on Kṛṣṇa's feet. The head-less

*Mahābhārata**Jaimini-Aśvamedha*

(16) *Niṣāda* — Arjuna defeated the son of Ekalavya in a very fierce battle.

(17-21) *Draviḍa, Andhra, Raudra, Māhiṣika* and *Kollāgiri*. These regions were overrun without much trouble.

(22-24) *Gokarna, Prabhāsa* and *Dvārakā*. The Yādavas wanted to fight, but Ugrasena persuaded them to receive Arjuna as a friend.

(25-26) *Pañcanada* and *Gāndhāra*. Śakuni's son fought desperately but in vain. Many of his warriors were killed by Arjuna. The Dowager Queen-mother then appeared on the scene, and Arjuna at her request stopped the battle.

Arjuna consoled Śakuni's son, assuring him that he (Arjuna) looked upon him as his brother, and that it was out of consideration for Gāndhārī and Dhṛtarāṣṭra that his life had been spared. Śakuni's son was cordially invited by Arjuna to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

trunk of Sudhanvan killed many warriors on Arjuna's side. Kṛṣṇa threw Sudhanvan's head up into the sky, which was carried off by Śiva's hosts to Śiva who added it to his neck-garland. Sudhanvan's brother Suratha continued the fight, but Arjuna and Kṛṣṇa chose to retire from the battle; Suratha pursued them, and pushed back Arjuna's chariot which, however, was not overturned, thanks to the efforts of Hanumat. Arjuna cut off Suratha's head which fell on the head of Arjuna, and Arjuna fainted away (while Garuḍa as instructed by Kṛṣṇa was taking the head for being thrown into the Ganges at Prayāga, Śiva's hosts snatched it away and Śiva added that to his neck-garland). Hamsadhvaja then became ready to fight, but Kṛṣṇa pacified him, and Hamsadhvaja returned the horse and agreed to join Arjuna's escort to guard the horse. Kṛṣṇa stayed at Hamsadhvaja's capital for five days and returned to Hastināpura to inform Yudhiṣṭhira of the whole episode.

(4) Then the horse reached the *Bharyānaka* country. As the horse entered a lake there to drink water, it was transformed into a mare and on entering into another lake, it was further changed into a tigress. (The transformation into a mare was due to the curse of Umā who was confronted by a demon when she was practising penance to secure Śiva for her husband, to the effect that any one entering that forest or the lake within would be transformed into a female of the species. The transformation into a tigress was due to a curse of the Brāhmaṇa Akṛtavarna who was grasped

Mahābhārata

The horse turned back and started for Hastināpura. On hearing that Arjuna was on his way to Hastināpura, Yudhiṣṭhira asked Bhīmasena and the other brothers to hurry up the preparations for the sacrifice. Under Bhīma's charge, the sacrificial campus was prepared and decorated with gold all over; houses were also constructed to accommodate the invited kings along with their numerous followers; stables for the elephants and horses were also built up; plenty of food and drink of different kinds was also stored and the learned Brāhmaṇas were all ceremoniously received.

Messengers were sent to various kings, to give personal invitations, by Bhīma, as directed by Yudhiṣṭhira. The kings promptly arrived in large numbers and were suitably accommodated in the camp. Many sages and Brahmacārins with their pupils also arrived, and Yudhiṣṭhira personally escorted them to their respective quarters.

Yudhiṣṭhira was overjoyed to see that everything had been duly carried out, as planned.

Jaimini-Aśvamedha

by the foot by a crocodile). The horse assumed its natural form, when Arjuna meditated upon Kṛṣṇa.

(5) The horse then reached the *Strirājya* where no male person was allowed to live. Arjuna, when he entered the region with his five warriors, was surrounded by three lacs of women, and Queen Pramilā became ready to fight with him (her ladies had already carried off the sacrificial horse). But a 'voice from the air' advised Arjuna to marry Pramilā and to take her with him. Pramilā returned the horse and went to Hastināpura as Arjuna's wife.

(6) Then the horse reached the *Vṛkṣa* country where the trees had men, women, cattle, elephants etc. in place of fruit (they all lived only for a day).

(7) Thence to various regions where men had long ears, serving them as a covering for the body, and many eyes, feet, horns, horse's and donkey's heads.

(8) The horse then reached the capital of the demon Bhīṣaṇa (son of Baka killed by Bhīma), who had three crores of man-eating Rākṣasas under him, and a Brahmarākṣasa Medahan for his Purohita. Medahan advised Bhīṣaṇa to capture Arjuna and to offer him as a victim in the human sacrifice. One of the female demons, however, recognised Hanūmat, sitting on Arjuna's chariot, as one who had talked to Sitā in the Aśoka forest, and she with her party took to her heels. Arjuna killed Bhīṣaṇa and secured huge amounts of riches there.

(9) The horse then reached *Manipūra*, the capital of Babhravāhana (Arjuna's

Mahābhārata

All the sacrificial utensils were made of gold; various animals (including the aquatic ones) were there. Lacs of Brāhmaṇas were fed every day and dishes fit for kings were served to them.

Bhīmasena, along with Nakula and Sahadeva, treated all the kings suitably, as enjoined specially by Yudhiṣṭhira. Kṛṣṇa with his Vṛṣṇi warriors, Yuyudhāna, Pradyumna, Gada, Niṣaṭha, Sāmba and Kṛtavarman, came there, headed by Balarāma, and was enthusiastically received.

Kṛṣṇa told Dharmarāja that while at Dvārakā he had heard from a Brāhmaṇa, that Arjuna had become very much emaciated owing to constant travel and worry,

Jaimini-Āśvamedha

son). Babhruvāhana captured the horse, but on knowing that it belonged to his own father, approached Arjuna and offered the horse to him in all humility. Arjuna, however, called Babhruvāhana a coward and kicked him, saying that he was behaving like a Vaiśya, and that Abhimanyu was far superior to him, adding that as Babhruvāhana's mother was a mere dancer in the Gandharvaloka, it was no wonder that like his mother, he was lacking in self-respect! Babhruvāhana then became ready for fight, and easily vanquished Anuśālva, Pradyumna, Nilaketu, Yauvanāśva, Hamsadhvaja and his sons, and Meghavarṇa. (Here follows a long description of Kuśa's fight with his father Rāma on a similar occasion. All the incidents in Rāma's life after his entry into Ayodhyā as king, on the death of Rāvaṇa are also described.) Babhruvāhana killed Vṛṣaketu and cut off Arjuna's head. He mourned Arjuna's death, so also did Citrāṅgadā and Ulūpī (the Nāga lady), the two wives of Arjuna. Babhruvāhana went to Pātāla, defeated Śeṣa and received from him the reviving gem; but on returning he found that Arjuna's head had disappeared. Then Kṛṣṇa came to the battle-field and on the strength of merit secured by observing Brahmacharya (?) revived Arjuna and Vṛṣaketu. Bhīma and Kuntī also arrived there and they all stayed at the palace of Babhruvāhana for five nights.

(10) On leaving Manipūra, the horse was confronted by another horse let loose by Barhiketu (Mayūradhvaja, father of Tāmradhvaja). Arjuna's horse was captured by Tāmradhvaja, and a fierce battle

Mahābhārata

but he was hale and hearty. He had sent a special message that care should be taken to see that there was no cause for dissatisfaction on the part of kings, in the matter of treatment meted out to them, and that Babhruvāhana should be specially honoured.

Yudhiṣṭhira confided to Kṛṣṇa that while he was quite glad that Arjuna had been able to accomplish his allotted task successfully and had won many battles, he was pained to find that Arjuna had to sacrifice ease and comfort on his account time and again.

He asked Kṛṣṇa how it came about that Arjuna — though possessing all the auspicious marks — was miserable. Kṛṣṇa told him that there was nothing wrong with Arjuna excepting that he had rather too long thighs or Piṇḍikās, which indicated constant travel. Draupadī fiercely looked at Kṛṣṇa when this defect was pointed out by him.

Jaimini-Aśvamedha

ensued. Tāmradhvaja vanquished Babhruvāhana and Aniruddha. Kṛṣṇa destroyed a hundred Akṣauhiṇīs of Tāmradhvaja with his discus Sudarśana. But Tāmradhvaja succeeded in taking both the horses in his possession. Mayūradhvaja, however, denounced his son's action in fighting with Kṛṣṇa and Arjuna. Disguised as Brāhmaṇas Kṛṣṇa and Arjuna saw Mayūradhvaja who received them with due honours. Kṛṣṇa told Mayūradhvaja that while he and his son (who was to be soon married) were travelling, a lion attacked his son and would spare him only if he had half of Mayūradhvaja's body. Mayūradhvaja readily agreed to give half of his body, but his wife Kumudvatī insisted on offering herself as she too was (the left) half of the body of Mayūradhvaja. But as the Brāhmaṇa (Kṛṣṇa) refused to have the left half, Mayūradhvaja asked his wife and son to cut him into two. The queen cut off Mayūradhvaja's head, but Kṛṣṇa immediately revealed himself. Mayūradhvaja was restored to his original form, and he agreed to join Arjuna's party to guard the horses.

(11) The horses then reached Sārasvatapurī. King Viravarman with his five sons and son-in-law Yama (the God of death, who had married Saṁyamini, Viravarman's daughter) vanquished Arjuna's army. Kṛṣṇa asked Hanumat to stop the rot, but he was unable to do anything. Ultimately Viravarman was pacified and he agreed to guard both the horses. Viravarman safely escorted Arjuna's army in boats across the big river.

Mahābhārata

Then Arjuna duly entered Hastināpura and was very affectionately received by Dhṛtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira with his ministers and Kṛṣṇa. Babhruvāhana also arrived just then, with his mothers, and was duly honoured by Kṛṣṇa and the Pāṇḍavas. Kuntī herself offered valuable gems to Citrāngadā and Ulūpi.

Then on the third day, Vyāsa approached Yudhiṣṭhira and told him that the auspicious moment for the commencement of the sacrifice had arrived and that the sacrifice should be started without any delay.

(The MBh. version contains more or less some really historical accounts, and does not mention the episodes of the transformation of the horse into a mare and a tigress, trees having as fruit men and animals, the Niladhvaja, Caṇḍī and Candrahāsa stories; the writer of the Jaimini-Āśvamedha on the other hand, goes all out to invent incredible events and indulges in outrageous exaggerations. The reference to the *Śrirājya* is perhaps based upon rumours current in the post-Alexander period.)

Jaimini-Āśvamedha

(12) Then the horse reached Kuntalaka, the capital of Candrahāsa, who had succeeded king Kuntalaka who had offered him his Kuntala kingdom. Arjuna found that the horses had mysteriously disappeared when Nārada made his appearance and informed Arjuna that the horses had entered Kuntalaka. (Here follows a detailed account as to how Candrahāsa who had six fingers to his left foot, was left an orphan, and had survived several attempts to murder him on the part of Minister Dhṛṣṭabuddhi whose daughter Viṣayā by changing the wording in the sealed letter by her father to her brother — विषयस्मै प्रदातव्यम् into विषयास्मै प्रदातव्या etc. — got herself married to Candrahāsa. Candrahāsa was a great devotee of Hari and daily worshipped Śaligrāma.) Candrahāsa saw Kṛṣṇa and worshipped him and restored the sacrificial horses to Arjuna. Kṛṣṇa stayed with Candrahāsa for three days.

(13) The two horses then repaired to the northern ocean and entered the waters. Arjuna saw there the sage Bakadālbhya who had been practising penance for an incredibly long time (he had seen twenty Brahmadevas, with eight, sixteen, thirty-two and sixty-four faces).

(14) The horses then came to Jayadratha's territory ruled over by the son of Jayadratha and Duḥśalā. The moment the son heard that Arjuna who had killed Jayadratha, had come there, he expired through sheer fright. Implored by Duḥśalā, Kṛṣṇa revived the dead son, and Duḥśalā agreed to go to Hastināpura to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

(C) THE SACRIFICE AND ITS AFTERMATH

Mahābhārata

The various preliminaries for the sacrifice were duly gone through. Six Yūpas each of Khādīra and Bilva and two of Devadāru, and one of Śleṣmātaka were erected. Golden bricks were made for the Cayana rite. Citis of the form of Garuḍa and other birds were also constructed.

The Brāhmaṇas then killed the horse and made Draupadi to lie down by its side. The sixteen Ṛtviks offered the different cut-off portions from the body of the horse into the fire. Yudhiṣṭhira gave one thousand crores of Niṣkas to the invitees, and the earth to sage Vyāsa who returned the same to Yudhiṣṭhira. Thrice the usual amount of Dakṣiṇā, and gold utensils etc. were given away to the Brāhmaṇas; gems, horses, elephants etc. were given to the kings. Plenty of food and drink (wine) was provided for all, day and night.

When the Aśvamedha sacrifice was just being concluded, with showers of flowers falling on the head of Yudhiṣṭhira, a great sensation was created by a Nakula with a part of his body made of gold issuing out of a crevice and declaring in a human voice — 'This your sacrifice is not worth a Prastha of the Saktu (corn)'. All were stunned by that statement. The Brāhmaṇas gathered round the Nakula, and

Jaimini-Aśvamedha

Yudhiṣṭhira, duly consecrated for the sacrifice, performed the 'Iṣṭikācayana' of 400 bricks. Then was constructed the 'Garuḍapañcaka' Citi. The Suparṇa and Hamsa Citis consisted of 144 altars each as the right wing and the left wing; the tail and the beak were made up respectively of 100 bricks and 21 bricks. The second Śyena Citi was twice as big; the third, fourth and fifth were twice as big as the preceding one. The sacrificial pandal had 8 doors, 23 Yūpas (six made of Khādīra, seven of Palāśa, five of Bilva and five of Śleṣmātaka), three altars, a hundred ladles, etc. Vyāsa was named the Ācārya, and Bakadālbhya, the Brahman priest. The sixteen Ṛtviks, were Vāmadeva, Vasiṣṭha, and others; while Viśvāmitra, Pulaha and others, the door-keepers. Sixty-four couples (including sage Vasiṣṭha and Arundhati, Kṛṣṇa and Rukmiṇī, Arjuna and Subhadra) brought the holy water from the Ganges.

The horse was then taken to the Yūpa. (Nakula explained that the horse, by looking to Kṛṣṇa, indicated that Svarga was far inferior to the association with Kṛṣṇa.) Dhaumya squeezed the left ear of the horse, and milk flowed in place of blood. Bhīma cut off the head of the horse, which, instead of falling down, entered the Sun. Kṛṣṇa pierced the chest of the horse with a Bilva thorn, and again there was a flow of milk, testifying to the absolute purity of the horse. Immediately the horse's body fell down as a camphor-heap, with its *tejas* entering into Kṛṣṇa's mouth.

Mahābhārata

requested him to explain what he meant by the denunciation of the sacrifice which had been performed strictly according to the injunction in the Śāstras, at great cost. The Nakula said that he did not make his statement in a light-hearted manner, but had enough justification for the same, from his personal knowledge as to how a Brāhmaṇa from Kurukṣetra, living only on a handful of grain gathered from the fields, succeeded in securing heaven, along with his wife, son and daughter-in-law; half of his own body became golden as a result of the same incident. (The Nakula then narrated the following story of the Brāhmaṇa) —

‘There was a Brāhmaṇa in Kurukṣetra who used to maintain himself and his family on the grains of corn dropped down by the pigeons. Once there was a famine and the Brāhmaṇa had often to go without food, living upon only water. One day the Brāhmaṇa managed to secure a Prastha of Yava, and the same was divided into four Kuḍavas, each member of the family getting one Kuḍava. While the family was about to partake of the Saktus, a guest arrived, and the Brāhmaṇa gladly offered his Kuḍava-share to him. Finding the guest to be still hungry, the Brāhmaṇa’s wife offered her own Kuḍava-share to him; the son and the daughter-in-law did the same. The guest, who was really Dharma in disguise, was amazed at this self-sacrifice and blessed them that they would all reach Heaven

Jaimini-Āsvamedha

Then king Yudhiṣṭhira went through the Avabhṛta ceremony with great pomp, and offered the whole earth to Vyāsa, who courteously returned the same.

Bakadālbya received a golden ball. Each Rtvik received one chariot, one elephant, ten horses, a hundred cows adorned with gold, pearls weighing a Prastha, and four servants; each door-keeper was given one half of the above as well. Every king was given a thousand horses, a hundred elephants and one crore of gold coins.

The Brāhmaṇas were sumptuously fed; the food consisted of many sweet dishes; Bhīma acted as a waiter. At the conclusion of the sacrifice, two Brāhmaṇas came there, quarreling about the ownership of the treasure, unearthed in a field, which was gifted away. Both declined to accept the treasure, each one arguing that the treasure belonged to the other. Kṛṣṇa advised Yudhiṣṭhira to wait for three months, after which the Kaliyuga would commence, which would make the Brāhmaṇas forget their purer propensities, and they would be only too glad to grab whatever is given to them. (Then follows how the Kaliyuga would make people irreligious, while hatred and want of respect for the parents and elders would reign supreme.)

The episode of the Nakula is described practically in the same way as in the Mahābhārata. It is pointed out to Yudhiṣṭhira, that the performance of sacrifices is not the only way to secure heaven. Many sages have secured heaven by virtue of their Śraddhā (faith). Non-hatred towards all creatures, truth, straightforward behavi-

Mahābhārata

and Brahmāloka, as the fruit of their penance was equal to what can be secured by performing many Aśvamedha and Rājāsūya sacrifices. After the Brāhmaṇa-family went up to heaven, I found my head to be formed of gold by the fragrance of the Saktus and water used in making the gift, and half of my body also became golden as a result of the sacrifice of the Brāhmaṇa. I came here to this great sacrifice, expecting to see the remaining part of my body also made of gold. But nothing of the kind has happened. Hence my declaration, that this sacrifice is inferior to the Saktu-sacrifice of the Brāhmaṇa.' —

(Yudhiṣṭhira is asked not to wonder at this, as penance, gifts, truth, etc. are on the same level.)

Then follows an account of the discussion between Indra and the sacrificial priests, as to whether the sacrifice should be performed involving the slaughter of animals, or with inanimate corn-grains and the like. Vasu, the king of the Cedis, gave a non-committal verdict, that the sacrifice should be performed with whatever material was available. Vasu had to go down to Pātāla for this prevarication. The fact is, that all—Brāhmaṇas, Kṣatriyas, Vaiśyas and Śūdras—could secure Heaven, without committing any Himsā, by having recourse just to Satya and Dāna.

Formerly, when Agastya, with many well-known priests, was performing a great sacrifice, Indra did not send down rain. Agastya said that if no food was available,

Jaimini-Aśvamedha

our, control of the sense-organs, non-excitement and penance are the means of securing Heaven.

* * *

The Jaimini-Aśvamedha, it would be found, appears to be conceived in a different spirit altogether. It is composed to glorify Kṛṣṇa, and is intended in every way to cater to the taste of the ordinary public for the bizarre and the miraculous, regardless of the probability of the several incidents here narrated. It invents the Bhayānaka and Vṛkṣa countries and the regions inhabited by people having many hands, eyes, feet, etc., and feels no compunction in making one Rākṣasī, who had talked to Sitā in the Aśoka forest, live long enough to take part in the period after the Mahābhārata War. The transformation of the horse into a mare and a tigress, the reference to Brahmadevas as having eight to sixty-four faces, as narrated by Bakadālbhya, bear ample testimony to the very fertile imagination of the writer.

The central figure in the Jaimini-Aśvamedha is Kṛṣṇa who is made to take part in almost every incident connected with the Aśvamedha, right from the very choice of the horse. He occasionally acts as the chariot-driver of Arjuna, takes part in the conflicts, and is vanquished by the enemy more than once. Ultimately, however, Kṛṣṇa triumphs and is able to restore back to life the chief opponents as well as the important personages on his

Mahābhārata

he would perform the Bija-yajña or the Cintā-yajña (meditation-sacrifice) and would command the entire wealth in the three worlds, and compel the semi-divine beings to attend the sacrifice. Then the priests were convinced by the penance-power of Agastya that Himsā of any kind was not necessary for a sacrifice. Indra then sent plenty of rain and personally pacified Agastya.

The reason why the Nakula openly condemned the sacrifice is stated as follows: Once, Jamadagni planned the Śrāddha ceremony, and placed the milk of the Homa-dhenu (sacrificial cow) in a clean vessel. Krodha (personified) spoilt the milk, just to find out what the sage would do when angry. But the sage remained quite calm. Krodha then admitted himself to be conquered by the sage, and requested him to forgive him. Jamadagni replied that the matter rested with his Pitṛs who were offended by Krodha. The Pitṛs cursed him to be a Nakula, and the curse was to terminate when he as Nakula would condemn the sacrifice of Yudhiṣṭhira.

Jaimini-Aśvamedha

own side! Vṛṣaketu, Ghaṭotkaca, Pradyumna, Aniruddha and others accompany Arjuna and have the mortification of being worsted in the battle. What the writer is actually aiming at it is difficult to surmise.

The Jaimini-Aśvamedha gives a more detailed account of the Aśvamedha proper, of the Dakṣiṇā disbursed, and of the various dishes served to the Brāhmaṇas.

It is noticeable that the Jaimini-Aśvamedha makes no reference to the lying of the chief Queen by the side of the horse. It describes Bhīma as cutting off the head of the horse (in the Rāmāyaṇa Kausalyā does that job). It altogether omits the Anugītā episode.

Both the MBh. and the Jaimini-Aśvamedha describe the Nakula-episode at the end of the sacrifice much in the same way. The Aśvamedha is almost condemned there, and is held to be far inferior and less effective as compared to the penance of a poor person who gives away with faith and fervour, whatever little belongs to him, to the needy. It is creditable to the writers, both of the MBh. and of Jaimini-Aśvamedha, that they did not suppress this episode altogether, which they could have easily done. The popular attitude seen in the Nakula episode seems to reflect public opinion in the Aśoka period, and this does not come into conflict with the theory that the MBh. was completed about the beginning of the Christian era.

I feel a great sense of relief, now that the work of editing the Āśvamedhikaparvan in the Critical Edition of the Mahābhārata, which was entrusted to me nearly twelve years ago, has been finished.

Although I have been serving as a member of the Mahābhārata Editorial Committee, ever since its inception forty years ago, and had the privilege of looking after the collation work as a member of the smaller *ad hoc* Editorial Committee prior to the appointment of Dr. V. S. Sukthankar as the General Editor in 1925, it was only in 1948 that I was able to devote my whole attention to the Mahābhārata work, after my retirement from the Sir Parashurambhau College. Dr. S. K. Belvalkar who was then working as the General Editor, in succession to Dr. Sukthankar, very kindly asked me if I would undertake the work of editing the Āśvamedhikaparvan. At the suggestion of Dr. Belvalkar, I first edited the commentary of Devabodha on the Sabhāparvan, to make myself more familiar with the editorial technique. In 1949, I seriously began my work on the Āśvamedhikaparvan.

I gladly acknowledge the valuable help rendered to me by the late Shri. S. N. Tadpatrikar M. A., who had been working for a long time in the Mahābhārata Department, in the matter of the difficult task of selection of the MSS. written in the several Provincial scripts of India. Dr. Belvalkar did not spare himself in going over the whole text with me and discussing matters regarding the choice of the final text. In spite of his own exhausting work as General Editor, Dr. Belvalkar was ever willing to help me in and out of office-hours whenever I requested him to do so. Dr. Belvalkar with his usual meticulous care, went also through the tedious task of correcting the proofs. I gratefully acknowledge the special kindness shown to me by Dr. Belvalkar.

In a way, the Āśvamedhikaparvan does not bring forth many out-of-the-way problems of text-constitution. The splitting of the text into Adhyāyas has been somewhat confusing. A remarkable feature about this parvan is that there is a very long interpolation (the Vaiṣṇava-Dharma) containing more than 1700 ślokas. This Vaiṣṇava-Dharma section is omitted altogether in the Northern MSS., and appears to have been added later in the interests of Vaiṣṇavism. At the end of the Āśvamedha sacrifice, Kṛṣṇa is made to reply to Yudhiṣṭhira's questions regarding the Vaiṣṇava ritual, tenets etc., which appears quite irrelevant.

The Āśvamedhikaparvan could be normally expected to describe the Āśvamedha sacrifice in all its details. But actually such a description is disappointing in the extreme. One would naturally expect here what the 'Revolving legends' (Pāriplavas) recited during the year the horse was wandering about were, but not a word is said about them, though we have the conventional description of the Dakṣiṇā, and of the food served to the Brāhmaṇas. Two-thirds of the Parvan is devoted to matters not directly

connected with the sacrifice. The itinerary of the horse covers many countries; only a few battles are described as having been fought in some of the countries.

The Jaimini-Aśvamedha which is ascribed to Jaimini, devotes itself completely to the description of matters directly concerning the horse and the sacrifice. A comparative statement of the contents of the Mahābhārata and the Jaimini-Aśvamedha, given above, is expected to be instructive.

Before concluding, I must express my thanks to Dr. R. N. Dandekar, Joint General Editor of the Mahābhārata, for many a valuable suggestion. Thanks are also due to Shrimati Dr. Shilavati Oka M. A., Ph.D. for helping me in the work on the Anugītā.

Shri G. G. Soman and Shri N. M. Khuperkar of the Mahābhārata staff, who looked after the Critical Apparatus and proof-correcting, gave their whole-hearted co-operation to me and I feel great pleasure in offering my best thanks to them. Shri S. B. Mahableshwarkar, Head of the Mahābhārata Press Department, also deserves thanks for the great care with which the printing has been carried out.

27th August 1960)
 Ṛṣipaṇcamī,
 Poona.

R. D. KARMARKAR

॥ आश्वमेधिकपर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।

पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तराकुलेन्द्रियः ॥ १

उत्तीर्य च महीपालो बाष्पव्याकुललोचनः ।

पपात तीरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव द्विपः ॥ २

तं सीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ।

मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परबलार्दनः ॥ ३

तमातं पतितं भूमौ निश्चसन्तं पुनः पुनः ।

ददृशुः पाण्डवा राजन्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ४

तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं जनेश्वरम् ।

भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ५

राजा च धृतराष्ट्रस्तमुपासीनो महाभुजः ।

C. 14. 6
B. 14. 1. 7
K. 14. 1. 7

The introductory mantra :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K2. 6). Ś1 K2. 4 D1. 5 read श्यासे (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. ॐ स्वस्ति अस्तु प्रजायाः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ; K1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ; K2 श्री नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः ।; K3 D1 ॐ नमः श्रीपरमात्मने नमः । (D1 श्रीगणेशाय नमः ।)

2* द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं

पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।

यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं

किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ।

B1. 2 (B1 ॐ) नमो भगवते वासुदेवाय; B2 ॐ नमो गणेशाय; B3 ॐ नमो गणपतये; D1 D2 श्रीगणेशाय नमः ।; Dn1 श्रीकृष्णाय नमः ।; D3 श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।; D4 ॐ स्वस्ति । श्रीगणेशाय नमः । श्रीपरमगुरवे नमः । श्रीकृष्णाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगणेशाय नमः । रेणुकायै नमः ।; D5 ॐ नमो गणपतये । श्रीगुरुभ्यो नमः ।; D6 ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ

1 Before the ref., K2 ins. नमो विनायकाय । गणेशाय नमः ।; K3 श्रीकुण्डिराजाय नमः ।; B2 ॐ नमः सवित्रे ।; T1 श्रीलक्ष्मीनरसिंहाय नमः ।; G2

3* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं क्षाशिवर्णं चतुर्भुजम् ।

प्रसन्नवदनं व्याघ्रसर्वविघ्नोपशान्तये ।

M1 हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु श्रीगुरुभ्यो नमः ।; M2 हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगणाधिपतये नमः । अविघ्नमस्तु । Before 1, M2. 3 (which both om. the ref.) ins. हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । — °) Ś1 कृत्वोदकं; D1 कृत्यां. K2 स (for तु). — °) K3 महाबाहोर.

2 °) B2 D (except D1) तु (for च). K2 B (except B2) D (except D1 D1) M1-3 महाबाहुर (M1-3 'हो); K3 महीपालः; M2 जलौघादि (for महीपालो). — °) K3 धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः (= 1°); T बाष्पपर्याकुलेक्षणः. — °) Ś1 K1. 6 कृले (for तीरे). Ś1 K1. 4 G2 गंगायां. — °) D1 व्याधाविद्ध. G2 द्विजः (for द्विपः).

3 °) Ś1 lacuna for तं सीदमानं. K2 पतंतं तु; G1. 2 पीड्यमानं (for सीद). — °) K2. 4. 6 D1. 5. 6 नोदितः. — °) K3 चैव; D1 चैवं; T G2 पार्थ (for चैनं). — °) Ś1 K1. 8 कृष्णः परमधर्मवित्; T G2 कृष्णः कमललोचनः.

4 °) Ś1 K2 दृष्ट्वा (for भूमौ). — °) K2 lacuna. D2. 6 श्वसंतं च (for निश्चसन्तं). D1. 2. 4 D1 श्वसंतं च सुहुसुहुः. — °) K2. 4 B1. 2. 4 (marg. as in text) D1 Dn1 D1. 5. 6 पार्थिवा (for पाण्डवा). — °) K2. 4 B D1 Dn1 D1. 5. 6 S धर्मपुत्रं (M2 'राजं') (for धर्मात्मानं).

5 °) K2 D1 सीदमनसं (for दीन°). — °) Ś1 K1. 8 अचेतसं; B2 (marg.) 2. 5 D2. 4 अचेतनं; Dn1 D2. 6 नरेश्वरं (for जनेश्वरम्). — °) Ś1 K1. 3 शोकेन सहताविष्टाः.

6 °) B Dn1 D2. 6 राजा तु; G1. 2 राजानं. B1. 2 [s] पि; B1 Dn1 D2. 6 च (for तम्). — °) K2 उप-

C. 14. 6
B. 14. 1. 7
K. 14. 1. 7

वाक्यमाह महाप्राज्ञो महाशोकप्रपीडितम् ॥ ६
उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ।
क्षत्रधर्मेण कौरव्य जितेयमवनिस्त्वया ॥ ७
तां शृङ्खलं भ्रातृभिः सार्धं सुहृद्भिश्च जनेश्वर ।
न शोचितव्यं पश्यामि त्वया धर्मभृतां वर ॥ ८
शोचितव्यं मया चैव गान्धार्या च विशां पते ।
पुत्रैर्विहीनो राज्येन स्वप्रलब्धधनो यथा ॥ ९
अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ।
वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः ॥ १०
उक्तवानेष मां पूर्वं धर्मात्मा दिव्यदर्शनः ।

गम्य; G1.2 तथा दीनो (for उपासीनो). Ks सहा-
नुजः; T G1.2 महाभुजं. B D (except D1) पुत्रशोका-
भिपीडितः. — °) K2.4 B D S महाबुद्धिर् (for 'प्राज्ञो').
— °) K2.4 D1 S महाबुद्धिं जनेश्वरं; Ks 'बुद्धिर्जनेश्वरः;
B1-4 Dc1 Dn1 D4-6 प्रज्ञाचक्षुर्जने (Dn1 D4-6 'नैरे')श्वरं;
Bs D2.3 प्रज्ञाचक्षुर्बुद्धिष्ठिरं.

7 Before 7, M ins. दृतराष्ट्र उवाच. — °) Ks D1
राजशार्दूल; Ks नरं. — °) Gs वाक्यम् (for कार्यम्).
— °) K2-4 B D कौरव्य (for कौरव्य). — °) B
D4.6 अवनी. Ks च या (for त्वया).

8 °) Dn1 Ds.6 शुङ्खलं भोगान्भ्रातृभिश्च. — °) B
(except B2) Dc1 तयैव च; Dn1 Ds.6 मनोनुगान्;
Gs नरेश्वर (for जने). — °) Dn1 शोचितव्यं न (by
transp.). — °) Ś1 K1.2.5 त्वयि (for त्वया).

9 °) Ks राजन् (for चैव). — °) K2.4 D1 महा-
युते; Ks विशेषतः; B1-3 S महामते; Dn1 Ds.6 मही-
पते (for विशां पते). — °) K2.4.5 B D S ययोः
(K2.5 D1 'स्य' पुत्रशालं नष्टं; Ks पुत्रं विहीनो राज्येन
(sic). — °) K1 G1.2 M1 लब्धधनं (K1 'नैर्'); K2-3
Bs D1.2.4 T Gs M2-4 ल (M2.3 लु) कर्ष धनं (Ks
'नो'). B1-4 Dc1 Dn1 Ds.6 स्वप्रलब्धं यथा धनं.

10 °) T Gs हितकार्यस्य; G2 'काम्यस्य; M4 'म-
स्याश्च. — °) Ks च (for सु). — °) G1 M परि-
वहोस्मि. Ks परितप्ये सुदुर्मतिः.

11 Ś1 reads 11 on marg. — °) T स हि मे (for
एव मां). K1.8 मा; B4 Dc1 यद् (for मां). Ks D1
पूर्वं मां (by transp.); D4 मां सर्वं. Dn1 Ds.6 उक्त-
वान्विदुरो यस्मां. — °) T दीर्घं (for दिव्यं). — °)

दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति ॥ ११
स्वस्ति चेदिच्छसे राजन्कुलस्यात्मन एव च ।
वध्यतामेष दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः ॥ १२
कर्णश्च शकुनिश्चैव मैत्रं पश्यतु कर्हिचित् ।
धृतसंपातमप्येषामप्रमत्तो निवारय ॥ १३
अभिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
स पालयिष्यति वशी धर्मेण पृथिवीमिमां ॥ १४
अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
मेढीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ॥ १५
समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप ।

Ś1 K1.8 न भविष्यति; Ks हि नशिष्यति; Ds.6 विन-
शिष्यसि.

12 °) Ds इच्छसि. T G कामं (for राजन्). K2.4
D1 इच्छसि स्वस्ति चेद्वाजन्. — °) B D (except D1)
S कुलस्य कुरु मे व (B1.2 मद्र)वः. — °) Ks B1.4 D2-6
त्यज्य (Ds 'ज')ताम् (for वध्यं). M दुर्बुद्धिर् (for
दुष्टात्मा). — °) Ds युधिष्ठिरः (for सुयोधनः).

13 °) K2 कर्षिश्च शकुनैश्चैव. — °) K1 Dc1 मे न;
K2.4 B1.2.4 (marg.).5 D1.5 Dn1 Gs नैनं; B4 (orig.)
मैत्रं. Ś1 K1 B2-5 T पश्यतु; K2 G1.2 पश्यति; Ks
पश्य हि; Gs M1-3 पश्यत. — °) G1 धृतं. Ks D1
'संपातम्'; Bs Dn1 Ds.6 'संपातम्'. Bs D2.3 एतेषाम्;
T अप्येकम्. Ks दूतमस्यातमप्येषाम् (sic); M दू (M4
यू) तसंवादमन्वेषाम्. — °) Ds.6 अप्रसादे; Gs मंत्रमत्तो
(for अप्र). Ks निरमया (for निवारय). Dc1 Dn1
M अप्रसादेन वारय

14 °) Ks राजानं कुरु धर्मज्ञं. — °) K2.4 D1 धर्म-
राजं; D2-4 धर्मपुत्रं (for धर्मात्मानं). — Ś1 K (except
Ks) om. (hapl.) 14°-15°. — °) M4 मही (for वशी).
— °) T Gs वसुधाम् (for पृथिवीम्).

15 Ś1 K1-4 om. 15° (cf. v. 1. 14). — °) M1-3
च (for न). — °) Ks धर्मपुत्रं; Bs.5 D1-4 धर्मात्मानं
(for कुन्तीपुत्रं). — After 15°, 8 ins.:

4* विनाशयुपयास्यन्ति तव पुत्रा न संशयः ।

— °) Ś1 मेधी (before corr. 'मी')भूत्वा; K1 मेधी**;
B1.2 T1 G2 मेधीभूतं; B2-3 T2 M4 मेधीभूतः; Dc1
मेधिं; Ds मेधां; M1-3 मेधीभूतः. Gs मेधीभूतस्त्वया
राजन्. — °) Ś1 K1 परितृक्तीष्व; Dc1 प्रतिगृह्णीष्व. Ś1

अनुजीवन्तु सर्वे त्वां ज्ञातयो ज्ञातिवर्धन ॥ १६
एवं भवति कौन्तेय विदुरे दीर्घदर्शिनि ।
दुर्योधनमहं पापमन्ववर्ते ब्रुथामतिः ॥ १७
अश्रुत्वा ह्यस्य वीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् ।

फलं प्राप्य महदुःखं निमग्नः शोकसागरे ॥ १८
वृद्धौ हि ते स्वः पितरौ पश्यातां दुःखितौ नृप ।
न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राज्ञा स धृतराष्ट्रेण धीमता ।
तूष्णीं बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः १

अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप ।
संतापयति वैतस्य पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ २
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।

C. 14. 22
B. 14. 2. 3
K. 14. 2. 3

Ks पार्थिवः; Ks D2-4 M1-3 भारतः; T Gs भूमिप.

16 °) Gs समः. Ks D1 पुत्रेषु (for भूते). —^b) Ks T Gs वर्तमानो. Dc1 D2-4 M1 नराधिपः; M3 'धिपः. — °) Ks अनुवर्ज्यन्तु; Gs 'जीवति. Ds सर्वे स्वा; M1-3 सर्वेषां. —^d) Ks ज्ञातिवर्धिनि; Ks D1.4 Gs M4 'वर्धने (Gs 'ने); B2 (marg.). 3.4 'भिः सह; Dn1 Ds. 6 भ्रातृभिः सह.

17 °) B2 वदति. Ks D1 धर्मज्ञे (for कौन्तेय). —^b) Ks Gs M1-3 दीर्घदर्शने; T Gs धर्मदर्शने (T1 'नि). — °) Bs पार्थ (for पापम्). —^d) Ds-6 अर्थ-वंतः; T1 अन्ववर्ते; T2 G1.2 M अनुवृत्तो (T2 'ते). Ks व्यथामतिः (sic); G1 महामते (for ब्रुथामतिः).

18 °) D1 अश्रुत्वा. Ks D1 [ए]तानि; Dc1 तस्य; M1-3 [ए]वात्य (for ह्यस्य). Ks B Dn1 Ds. 6 अश्रुत्वा तस्य धीरस्य; D2-4 'त्वा हितकामस्य; T Gs अश्रु (Gs स श्रु) त्वैव तु वाक्यानि; G1.2 M1 'त्वैवात्य धीरस्य. —^b) T Gs हितानि (for वाक्यानि). S (except Ms) च (for [अ]हम्). — °) Ks सदुःखानि; B2.4 Dc1 D1 G1 महादुःखं (Dc1 'खे). —^d) K1 निमग्नः. G1 शोकसंगरे. Ks मग्नः कोशसागरे (sic).

19 °) Dc1 च; G1 om. (for हि). K1 corrupt; Ks तौष (sic); Ks ते स्वत्; Ks Dc1 D1 M1.2 तैव; B1.2 Dn1 D2-6 तेषां; T G1.2 Ms. 4 तैवा; Gs तौ वा (for ते स्वः). —^b) G1.2 पात्यौ वै; Gs प्रेक्ष्य वै (for पश्यातां). Ks. 8 वा; B1.2.4 Dn1 D2.4-6 नौ; Bs Dc1 Ds तौ (for [आ]वां). B1 Ds. 5. 6 दुःखितौ. K1 पश्य वां दुःखितौ नृप; Bs पश्य नौ पितरौ

तव; M1-3 पुत्रदुःखेन दुःखितौ. — °) K1 भरतः; Ks B1.2 भवतः; Ks भवतां. —^d) B1 Dc1 हि; D1 ह (for [ह]ह). B1.2 (marg. as in text) जनेश्वर; T Gs नराधिप.

Colophon. — *Adhy. name*: Ś1 K1-3. 6 T Gs धृतराष्ट्रवाक्यं; Ks D1 युधिष्ठिरसांवर्णं; M1-3 युधिष्ठिरसमाश्वासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 Ks B2.4 D1 S 1 (as in text). — *Sloka no.*: Dn1 20; Ds 18.

2

1 °) Ks B1 D (except Dc1 D1) G1 M राजा (for राज्ञा). T [अ]य; Gs [अ]सौ (for स). Ś1 धृतराष्ट्रेण. —^b) Ds तूष्णीं (sic); Ds तूष्णि. Ś1 K1.2.5 नृपतिस् (for मेधावी). —^d) Ks केशव.

2 Before 2, M1-3 ins. भगवान्. — °) Ś1 B1 Ds T2 Gs मनसः; M मानसः. G1.2 अधीतमा (Gs 'तीता मा) नसाः शोकः (Gs 'काः). —^b) Ś1 K1.3 क्रियमानो; K2.4 D1 Gs M ध्रि (Gs ध्री) यमाणो (M2.3 'णे); Dc1 ध्यायमानो; T2 Gs हियमाणो (Gs 'णा); G1 लीयमाणो (for क्रियमाणो). B (except Bs) Dc1 T G M4 नराधिप (T1 'पः) (for जना). — °) Bs संपातयति; Ds स तापं. B1.2.4 Dn1 Ds T2 च (for वा). G1.2 अश्रुमिलपर्यवस्य. — After 2, Ś1 K1.4.5 D1.2 read 4^{ab} (Ks D1 repeating it in its proper place).

3 °) Dc1 याजस्व; G1.2 यजस्व. Ś1 K1.2.5 D1 M बहुभिर; Ks B2.5 D2-6 विधिबद् (for विविधैर्).

C. 14. 22
B. 14. 2. 3
K. 14. 2. 3

देवांस्तर्प्य सोमेन स्वधया च पितृनपि ॥ ३
त्वद्विधस्य महाबुद्धे नैतदधोपपद्यते ।
विदितं वेदितव्यं ते कर्तव्यमपि ते कृतम् ॥ ४
श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा ॥ ५
नेमामर्हसि मृदानां वृत्तिं त्वमनुवर्तितुम् ।
पितृपैतामर्ही वृत्तिमास्थाय धुरमुदह ॥ ६
युक्तं हि यशसा क्षत्रं स्वर्गं प्राप्तुमसंशयम् ।
न हि कश्चन शूराणां निहतोऽत्र पराश्रुतः ॥ ७

—^b) Ś1 K1. 3. 5 विधिवन्; G2 विहितैर् (for बहुभिः). K5 B1 D0 T चापत्; B1. 2 भूरि- (for स्वापत्). K2. 4 B2. 5 D1-4 G1. 8 M विविधैरा (K2 G3 'श्चा') सद्विधैः. —^c) D3 वेदांस (by metathesis) (for देवांस). —^d) K4 D1 तथा; B1. 2. 5 M1-3 अथ (for अपि). — After 3, Ś1 K D (except Dc1) ins.:

5* अतिथीनश्चपानेन कामैरन्यैरर्कचनान् ।

[Ś1 K1. 3. 4 D1 -पानेन (for -चपानेन).]

4 K2. 3 B Dn1 D2-5 om. 4^{ab}. Ś1 K1. 5 D2 read 4^{ab} after 2; K4 D1 read the same for the first time after 2. —^a) K4 (first time). 5 स्वद्विधेषु; G3 'ध्वश्च'. B T G1. 2 M1 महाबुद्धेर्; D2 'राज'; G3 'बुद्धिर्'. —^b) B1. 5 G1. 2 त्वयि (for अथ). —^d) B1-3 अपि वा; B4 इति वा; G M च त्वया (for अपि ते).

5^a) K1 D2 श्रुत्वा; D3 श्रुत्वा (for श्रुताश्च). Ś1 K1. 3 B2 D2-4 हि; T ते (for च). T1 च (for ते). —^b) K1 भीमाद् (for भीष्माद्). —^c) K2. 5 चापि; K4 वापि (for चैव). D1 कृष्णद्वैपायनाद्वापि.

6 K1 partly damaged. —^a) G1. 2 स त्वं नाहंसि (for नेमाम्). —^b) K2 कृति; G3 मति (for वृत्ति). B1. 2 D2. 6 समनु- (for त्वमनु-). —^c) K2. 5 पैतामर्ह. T M वृत्तम् (for वृत्तिम्). K1. 3 B1. 2. 4 D (except D1. 4) पितृपैतामर्ह वृत्तम्.

7^a) Ś1 (sup. lin.) एतद्धि; K3 संयुक्तं; G3 युद्धं हि (for युक्तं हि). M1-3 यशसः. Ś1 K1. 3 क्षेत्रं; D2. 6 G3 क्षात्रं. —^b) B1. 2 प्राप्तुं स्वर्गम् (by transp.); B2. 4 Dc1 प्राप्तुं स्वर्गम्; G1. 2 गंतुं स्वर्गम्. Ś1 K1. 4. 5 D1-4 M प्राप्तम्. K3 असंशयः; S न संशयः. —^c)

त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया ह्यस्मिन्त्रणे हताः ॥ ८
एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९
गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम ।
सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मामनुकम्पसे ॥ १०
प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।
श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्वं यादवनन्दन ॥ ११
यदि मामनुजानीयाद्भवान्गन्तुं तपोवनम् ।

K2 कश्चिन्न; B Dc1 D2 (marg. sec. m.) कश्चिद्धि (for कश्चन). M1-3 वीराणां (for शू). —^d) Ś1 निहितो; K4 D1 आहतो; Dc1 न हतो (for निहतो). K4 न (for अत्र).

8^b) B1 तं; D1 यत् (for तत्). —^c) K4 च शक्याः (for शक्यास्ते). —^d) K2. 4. 5 B D ये (D3 य) सिन् (for ह्यस्मिन्). Ś1 K1. 3 ये त्वया निहता रणे.

9^b) Ś1 धर्मात्मानं; K2 स धर्मात्मा (for धर्मराजं). —^d) M2. 3 उक्त्वाथ (for उवाच). T G3 तं राजा प्रत्यभाषत.

10 Before 9, B (except B1) D (except D1) T2 ins. युधिष्ठिर उवाच. —^a) D1 गोविन्दे. Ś1 मम या; K1. 3 मया (for मयि या). —^b) T1 त्वया (for तव). T G2 मया (for मम). —^c) Ś1 K1 सौहृदे ये (for 'देन'). Ś1 (by corr.) तथा; T1 मयि; G3 मया (for तथा). —^d) B1 यथा; Dc1 तथा; G1 सह (for सदा). B1. 4 Dc1 Dn1 T2 मय्यनु- (for मामनु-).

11^a) B2 D2-4 मम (for तु मे). —^b) D3 चक्रं (for चक्र). —^c) K2 G2 श्रीमत्. —^d) Ś1 K1. 3 मम; K2 त्वया; K4 D1 G3 तव; K5 मया; Dn1 D2. 3 G1. 2 M सर्व- (for सर्व).

12^b) B3 तपोवनं (for 'वनम्'). — After 12^{ab}, S ins.:

6* कृतकृत्यो भविष्यामि इति मे निश्चिता मतिः ।
—^c) K4 D1 नाहं (for न हि). K1 प्रपश्यामि; D3 च पश्यामि. —^d) K2 Dn1 T G3 M1-3 पातयित्वा; G1. 3 सूद* (for घात*). K4 D1 M1-3 पितामहान्. —^e) G1 नृसिंहः; G2 नृसोः (for कर्णं च). B2 Dc1

न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम्
 कर्णं च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२
 कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्क्रूरादरिदम् ।
 कर्मणस्तद्विधत्स्वेह येन शुध्यति मे मनः ॥ १३
 तमेवंवादिनं व्यासस्ततः प्रोवाच धर्मवित् ।
 सान्त्वयन्सुमहातेजाः शुभं वचनमर्थवत् ॥ १४
 अकृता ते मतिस्तात पुनर्बाल्येन मुह्यसे ।
 किमाकाशे वयं सर्वे प्रलपाम मुहुर्मुहुः ॥ १५

विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका ।
 यथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यते ॥ १६
 मोक्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः ।
 असकृच्चैव संदेहाश्छिन्नास्ते कामजा मया ॥ १७
 अश्रद्धधानो दुर्मेधा लुप्तस्मृतिरसि ध्रुवम् ।
 मैवं भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ १८
 प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ ।
 युद्धधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः ॥ १९

14. 39
 14. 2. 10
 14. 2. 21

T₂ पुरुषव्याघ्र (T₂ 'घ्रः); D_{5.6} पुरुषेऽवग्रहं. — °) Ś₁ K₁ [अ]पलायनं; D₀₁ 'यिने. G_{1.2} गुरुं वीर्यबलान्वितं.

13 °) K₈ B₁ कर्मणो. K₃ D₁ T₂ G₃ केन (for येन). B₁ तप्येयम्; G₃ M₃ मुच्येत. — °) Ś₁ K D₁ S (except T₂) तस्मात्; D₀₁ यस्मात्. D₀₁ क्लेशाद्; T M₁₋₃ पापाद् (for क्रूराद्). B (except B₁) D₂₋₄ जनादनं (for अरिदम्). — °) Ś₁ K_{2.3} B (B₃ damaged) D (except D₁) T₂ कर्मणा तद्; T₁ G कर्म तत्त्वं (for कर्मणस्तद्). Ś₁ K_{1.2.4.5} D₁ M₄ विधत्स्येह (K₃ 'हं); K₃ विधात्स्येह; D_{5.6} विधत्स्येह (for 'स्वेह). — °) Ś₁ K D₁ T₁ G M₁₋₃ न हि; M₄ न वि. (for येन). K₈ मे शुध्यते (for शुध्यति मे).

14 °) B₁₋₄ D₀₁ D₀₁ T₂ पार्थं (for व्यासः). — °) K₅ B₅ D₂₋₆ तत्र; B₁₋₄ D₀₁ D₀₁ T₂ व्यासः (for ततः). Ś₁ K_{1.3} D₁ धर्मेजं (for 'वित्). — °) B₁ शास्वयन् (sic). B₁ M₁₋₃ स; M₄ हि (for सु). B_{1.2} शास्वयन्श्लक्ष्णया वाचा. — °) B₁ T₂ शुभं; D₀₁ इदं (for शुभं). D₀₁ D₁ अश्ववीत् (for अर्थवत्). G_{1.2} M वेदवेदांगतत्त्ववित्.

15 Before 15, M₁₋₃ ins. व्यासः. — °) Ś₁ आख्याता; S सुकृता (for अ). G₃ मे (for ते). Ś₁ K_{1.3} पुनस् (for मतिस्). — °) K₅ कालेन; D₅ बाह्येन; D₆ वा येन (for बाल्येन). G M₄ मुह्यसि. K_{2.4} D₁ मुह्यसे बालवत्पुनः. — °) K₃ हिमाकाशे (sic); D₀₁ D_{5.6} किमाकारा (for 'काशे). B D तात (for सर्वे). G₃ किमु को वाक्तायः सर्वे. — °) B_{2.4.5} D_{5.6} S प्रल (G₃ 'लो)पामो.

16 °) K₁ विदितः; K₄ D₀₁ विदिता. D_{5.6} च (for ते). T₁ G₃ विदितः क्षत्रधर्मस्ते. — °) K₃ D₃ तेषां (for येषां). K₁ युद्धेन; D₄ युध्येन. K₁ D₆ M₁ जीविकाः. — T₁ G₃ repeat 16^{ad} after 7*.

— °) B₁ T₁ G₃ (last two second time) तथा (for यथा). T₁ (second time) G_{1.2.3} (second time) M₄ तु कुर्वन् (for प्रवृत्तो) and नानु- (for नाधि-). B_{2.5} D₆ युज्यसे. Ś₁ K₁₋₄ D₁ यथा च वर्तन्ते (K₁ च न तु नृ-; K₄ वृत्तेन नृ)पतिर्न पापां (K_{2.3} 'पं'शेन युज्यते; T₁ G₃ (both first time) यथा च वै त्वं नृपते शोककं (T₁ 'बा)धात्प्रमोक्षयसे; M₁₋₃ यथा वै त्वं तु नृपते शोकमोक्षौ विमोक्षयसे.

17 °) G₃ -वंधाश् (for -धर्माश्). — °) Ś₁ K₃ D₆ T₂ यथातथ्येन. K₄ D₁ मे (for ते). K₁ तथा तथ्येन चेतसः; G_{1.2} M यथावत्सं (G₁ 'स्तु)श्रुतास्त्वया (M₁ 'स्त्व); G₃ यथातथ्येन मे शृणु. After 16^{ad} S ins.:

7* यथा वै कामजां मायां परित्यक्तुं स्वमहंसि ।

[T₁ शोकजां (for कामजां).]

— After the above, T₁ G₃ repeat 16^{ad}. — °) K₁ D (except D₀₁) चापि (for चैव). — °) D₁ छिन्नास् (for छिन्नास्). K₄ कामया मया; G_{1.2} कर्मजास्त्वया (for कामजा मया).

18 °) Ś₁ K₁ B₃ M_{2.3} अपि (for असि). G₃ लुप्त-वृत्तोसि च ध्रुवं. — °) D₃ न (for मा). G M भूस्त्वं (for भव). K₄ न चैवं भवतो युक्तम्. — °) T₁ एवम् (for इदम्).

19 °) K₃ तव; M₁₋₃ मम (for च ते). T₁ G₃ नृप (for जनघ). — °) Ś₁ K D₀₁ D_{1.5.6} T₂ राजः; G_{1.2} युद्धे (for युद्ध-). K₃ -धर्मश्. Ś₁ K_{1.3} तथा (for च ते). D₂₋₄ भद्रं ते (for ते सर्वे). — °) K₃ दानधर्मश्. K_{2.4} D₁ वै; K₅ वि. (for ते). D₀₁ स्मृताः; D₃ श्रुतः; G₃ [5] नघ (for श्रुताः).

20 °) K_{1.4.5} D₁ G₃ M सर्वधर्मश्. — °) K₅ D₁

C. 14. 39
B. 14. 2. 20
K. 14. 2. 22

स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वाङ्गमविशारदः ।

भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न हि कश्चित्स्वयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाः ॥ १
ईश्वरेण नियुक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः ।
करोति पुरुषः कर्म तत्र का परिदेवना ॥ २
आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्ततः ।

M -विशारद. - °) Ds परिसुखस्व. Ks D1 मूढस् (for
(for भूयस्). - °) B1 G2 एव; T1 Gs इह (for
हव).

Colophon. — Adhy. name : Ś1 K1. 2. 4 D1 व्यास-
वाक्यं; T1 भगवन्माहात्म्यं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ś1 B1 Dn1 Ds 2 (as in text).
— Śloka no.: Dn1 Ds 20.

3

1 G1 श्रीवेदव्यास (for व्यास). — °) Ś1 K1. 2
महाबाहो; Ks D1 न ते युक्तम्; G1. 2 भवत्प्रज्ञा (for
तव प्रज्ञा). — °) Ks D1 अज्ञत्वम् (for न सम्यग्).
Dn1 मनः (for मतिः). — °) T स्वधर्मस्व; M1-8 स्वयं
मानवः (for स्वयं मर्त्यः). — °) Ks 4. 5 B1-4 Dn1 Dn1
D1. 2. 5 क्रियां. G M स्ववशात्कु (G1. 2 'शं कु'रते क्रियां).

2 °) Bs 4 हि; Dn1 च; Ds प्र- (for नि-). Ds
प्रयोक्तव्यं (for नियुक्तोऽयं). — °) Bs 2 Dn1 मानद (for
मानवः). K1 साधु साधु च मानवाः; Ks 4. 5 D1 T
Gs पुरुषः (T Gs कुरुते) साध्वसाधु वा. — °) Ks 4
विविशः; Ks D1 विवशः; G1 [अ]सुकृतं; Gs M1-3. 4
(inf. lin. as in text) [अ]सुकृतं (for पुरुषः). — °) Ks Dn
तत्काम- (for तत्र का). Ks D1 Ms परिदेवना
(by metathesis).

3 °) K1 सत्यमेव (for मन्यसे च). B1-4 Dn1

शृणु तत्र यथा पापमपकृष्येत भारत ॥ ३
तपोभिः क्रतुमिश्रैव दानेन च युधिष्ठिर ।
तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स पापानि कुर्वते ॥ ४
यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप ।
पूयन्ते राजशार्दूल नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥ ५
असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मलक्रियाम् ।

वाथ; Bs Dn1 S पार्थ (for चाथ). — °) Ś1 K1. 2
-कारिणम्; T1 -कर्मिणम्. Ks पापकर्माणसंमतं (sic);
Ds 'कर्मणि संमतः. — °) T Gs तत्र (for शृणु). Ds
यत्र (for तत्र). K1 यथाकामम्; Ks स्वया पापम्;
Dn1 यथाप्रज्ञम्; G1 'वासम्. Ks शृणुष्व त्वं यथार्थाय.
— °) Ks अपकृष्येन; Gs अनुकृष्येत (for अप).

4 °) Ś1 K1-8 चापि; Ks D1 वापि (for चैव).
— °) Ks D1 [अ]पि (for च). — After 4th, Ks 4
(marg.) D1 ins.:

8* पूयन्ते तु नरा राजंस्तस्माद्यज्ञः परायणम् ।

[Cf. 5th. Ks तदेतस्मात् (for तस्माद्यज्ञः).]

— °) Dn1 चरन्ति. Ds नित्ये. Bs (marg.) Dn1 विवशा
(for पुरुषा). — °) Bs M1-8 [स]स्मिन् (for स्म).
D1 कुरुते; Ds-4 भारत (for कुर्वते).

5 °) Ś1 K1-4 वापि (for चैव). — °) Ks 4 D1
स्यानेन (for दानेन). Ks-4 Bs D1-4 T Ms युधिष्ठिर
(for नराधिप). — °) Ks पूयन्ते; G1 प्रीयन्ते. Ks
2. 5 Bs 5 D (except Dn1 D1) T Gs नरशार्दूल. — °) Ds
Gs दुष्कृतिः. Ks -कर्मिणः; Ks B1 Dn1 D1 -कर्मणः;
Bs 2. 5 Dn1 Ds-8 G1. 2 M -कारिणः.

6 °) Gs [अ]सुराश्च (for सुराश्च). — °) Ś1 Ks
B1 Gs मलक्रियाः. — °) Dn1 प्रयथेत; T G प्रवर्तते.
Ks 4 D1 महाराज. — °) Ds अस्माद्. K (except

प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञाः परायणम् ॥ ६
 यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः ।
 ततो देवाः क्रियावन्तो दानवाभ्यधर्षयन् ॥ ७
 राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधं च भारत ।
 नरमेधं च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥ ८
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ।
 बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ९
 यथा च भरतो राजा दौषन्तिः पृथिवीपतिः ।
 शाकुन्तलो महावीर्यस्त्व पूर्वपितामहः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

असंशयं वाजिमेधः पावयेत्पृथिवीमपि ।

अभिप्रायस्तु मे कश्चित् त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ ११
 इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम ।
 दानमल्पं न शक्यामि दातुं वित्तं च नास्ति मे ॥ १२
 न च बालानिमान्दीनानुत्सहे वसु याचितुम् ।
 तथैवार्द्रवणान्कृच्छ्रे वर्तमानानृपात्मजान् ॥ १३
 स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थं द्विजसत्तम ।
 करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणान् ॥ १४
 दुर्योधनापराधेन वसुधा वसुधाधिपाः ।
 प्रनष्टा योजयित्वास्मानकीर्त्या मुनिसत्तम ॥ १५
 दुर्योधनेन पृथिवी क्षयिता वित्तकारणात् ।
 कोशश्चापि विशीर्णोऽसौ धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६

14. 56
14. 3. 16
K. 14. 3. 16

Ks) B D (except Dm1) T G1.3 Ms यज्ञः; M1-3 यज्ञं. Bs परायणः.

7 °) Ks यज्ञैर्देवाः; B1-3 G1 यज्ञैर्देवैः; M4 यज्ञा-
 देव. — °) Ś1 K1 देवात् (for देवाः). — °) Ds. 6
 दैते (Ds °स्ये)यान् (for दानवान्). K1.3 अभ्य (K1
 °त्य)दर्शयन्; Ds1 अर्यधर्षयन्; D1 अप्य; T2 अर्य; Ds1
 अप्र; M2. 8 (before corr. as in text) अभ्यधर्षयन्.

8 °) Gs नरमेधाश्च. T Gs हि (for च). — °) Ks. 4 D1 नरमेधं; Ks सर्वमेधां; T1 क्रतुमुक्यौ. — °)
 Ks. 4 D1 सर्वमेधं; T1 हय (for नर). — °) M2. 8
 त्वं माहर (for त्वमा').

9 °) Ks Ds-4 युक्तेन; B1. 2. 4 युक्तेन (for वित्तेन).
 Ś1 K1-4 B2 (marg.). 8. 4 (marg.) D1 बहुश्व महाबाहो
 (Ks. 4 D1 राज). — °) Ds यदा (for यथा).

10 °) Ds. 4 भारतो. T श्रीमान्; Gs धीमान् (for
 राजा). Ds यथा भरतराजासौ. — °) Ś1 दौर्व्यतिः;
 K1 दौर्व्यतिः; Ks. 4 Ds1 D1-2. 5. 6 दौर्व्य (Ds °व्यु)तिः;
 Ks दौर्व्यतः; B1. 2. 5 Dn1 D4 T Gs दौर्व्यतिः; Bs. 4
 दौर्व्यतिः. Ś1 K1. 8 B1 पृथिवीपते; T Gs पुरुषोत्तमः;
 G1. 3 तु (Gs च) महीपतिः. — °) Some S MSS.
 शाकुन्तलो. — °) G1. 2 यत्ने (for तव).

11 °) Ks. 4 D1 वाजिमेधं. — °) Ks D1 याचेयं;
 Ds1 पाचयं; Gs पाचेय. Ks Bs (marg.) Ds-3 पृथि-
 वीपतिः; T Gs °पतीन्. — °) Ks M1-3 अभिप्रायं.
 B1. 2 [s]क्ति (for तु). — °) Ś1 K1. 8 मे (for त्वं).

Ks. 4. 5 D1 तं श्रु (D1 तच्छ्रु)णुष्व महामुने; S तत्त्वं मे
 (M1 तं त्वं मे; M2 तत्र त्वं) श्रोतुमर्हसि.

12 °) M1. 3 इदं. — After 12^{ab}, T Gs read
 14^a-15^a and M reads 14^{cd}, repeating it in its proper
 place. G1. 2 om. (hapl.) 12^a-14^b. — °) T Gs दातुम्
 (for दानम्). Ds1 अल्पं; Gs अल्पान्. K1. 2. 5 Ds-4
 Ms. 4 शक्यामि; Ks D1 वक्ष्यामि; Dn1 Ds. 6 T Gs
 शक्नोमि. — °) Ś1 K1 न च (by transp.).

13 G1. 2 om. 13 (cf. v. l. 12). — °) B1. 2 हि;
 Bs-5 Ds1 Dn1 D1. 4. 6 तु (for च). Gs न चापलात्तदा
 दीनान्. — °) B2. 4 Ds. 6 द्विगान्; Ds ब्राह्म (for
 [आ]द्विग). T Gs तथैव द्विगान्श्रो (Gs °णो)के.

14 G1. 2 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — °) T2 तु
 राजा (for पृथिवी). — °) Ś1 K1 यज्ञाय; Ks. 5 Dn1
 Ds. 6 यथार्थं; T Gs Ms राज्यार्थं (Gs °र्थी) (for यज्ञार्थं).
 — Ds om. (hapl.) 14^a-15^a; T Gs read the same
 after 12^{ab}. M reads 14^{cd} for the first time after
 12^{ab}. — °) T Gs कथम् (for करम्). Ś1 K1 करवाम
 हनिष्यामि (sic); G1. 2 अहमाराधयिष्यामि. — °) Ś1
 K1 परायणं; D (except D1; Ds om.) G °यणः.

15 For the sequence in T Gs, cf. v. l. 14. Ds
 om. 15 (cf. v. l. 14). Ks D1 om. (hapl.) 15.
 — °) K1 Ds1 दुर्योधनपराधेन (sic). — °) T Gs M
 वसुधा. G1. 2 वसुधायां नराधिपाः. — °) Ks. 5 T Gs
 M प्रविष्टा; Bs. 5 Ds. 4 विनष्टा; G1. 2 प्रतिष्टा (for
 प्रनष्टा). T Gs बोधयित्वा. — °) T निमग्न (for अकीर्त्या).
 Ś1 K1. 8 Bs Ds Ms द्विजसत्तम; Ds1 मनुजसत्तम

C. 14. 57
B. 14. 3. 17
K. 14. 3. 17

पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकल्पिकः ।
विद्वद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिर्विपर्ययः ॥ १७
न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन ।
अत्र मे भगवन्सम्यक्सचिन्त्यं कर्तुमर्हसि ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
मूर्तमनुसंचिन्त्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९
विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ।

उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्स्य महीपतेः ।
तदानयस्व कौन्तेय पर्याप्तं तद्भविष्यति ॥ २०
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं यज्ञे मरुत्स्य द्रविणं तत्समाचितम् ।
कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदतां वर ॥ २१
व्यास उवाच ।
यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारंधमं नृपम् ।
यस्मिन्काले महावीर्यः स राजासीन्महाधनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(hypermetric). Gs ह्मानात्मनि सत्तम.

16 ^a) Ds क्षयिता (for पृथिवी). — ^b) K1 Dc1
D1.2 T2 G2.8 M1 क्षयिता; Ds पृथिवी (for क्षयिता).
K1 विभुः; G2.8 जय- (for वित्त-). — ^c) K4 शोकश;
B Dc1 D2 कोपश; T1 पाशश; M1.2 कोवश (sic)
(for कोशश). T1 Gs M1-3 विकीर्णो. Ks-5 D1 S [5]यं
(for स्तौ).

17 ^b) B (except B2) प्राथम-. K2.4 D1 -कल्पकः;
Dn1 D2-4 -कल्पितः. Ds.6 विधिः पृथगकल्पितः; S
वाजिमधे म (M1 'धम')हाक्रतौ. — ^c) Ks Ds -तुष्टोयं; T
G2 -तुष्टोयं; G1 M1 -तुष्टोयं; Gs -सृष्टाय (for -दृष्टोऽयं).
— ^d) Ks D2.4-6 शिष्टे. S1 Ks -विपर्ययान्. K1.2.4
B2.3 D1 S विशिष्टो विधिपर्ययः (K1.2.4 B3 D1 'यंयान्';
M1.2 'यंया').

18 ^a) G1.2 हि (for च). K4 D1 प्रतिक्रियां; Dc1
Dn1 'विधिः; Ds.6 'निधी-; M2 'निधिः. Ds रंजुं
(for कर्तुं). — ^b) K4 विधीदामि (for चिकीर्षामि).
G1.2 [इ]ह मानद (for तपोधन). — ^c) G1 आश्रमे
(for अत्र मे). Ds Gs भगवान्. — ^d) S1 K1.8
साविध्यं (for साविध्यं).

19 MSS. om. the ref. — ^b) K4 D1 कृष्णद्वैपाय-
नस्. B1 T1 Gs तथा. — ^c) B4 (marg.) M1.2 इव;
G1 M4 अभि-; G2 M8 अपि (for अनु-). T Gs स
मुहुतं तु संचिन्त्य. — ^d) S1 Ks राजानमिदमब्रवीत्; M1-8
धर्मराजमथा. — After 19, Ks D (except Dc1 D1)
ins.:

9* कोशश्चापि विशीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति ।

[Cf. 16* for the prior half. Some MSS. कोपश.]

20 Before 20, B6 Dc1 M1 ins. व्यास उवाच.
— ^b) G1.2 मेरोरु; M शीर्षे (for गिरौ). K4 हिम-
वता; G2 'वतः; M1.2 'वतः; M3 'वते; M4 हैम-
वते. M1.3 स्मृतं; M4 चितं (for स्थितम्). — ^d)
K4 D1 मरं (D1 'रु')तस्य. Ks.4 महीपते; Ks B1.5 D
(except D1) T Gs महारमनः (D3 'ना'). — ^e) Gs
भानय त्वं (for 'यस्व'). — ^f) K4 D1 G1.2 M ते
(for तद्).

21 ^a) K4 D1 मरुत्स्य. — ^b) K2.4.5 D (except
Dc1 Dn1) उपाजितं; S (except T1 G1) समाहितं (for
'चितम्). — ^c) Gs कस्मिंश्चित्. Ds.6 नृपतिर् (for स
नृपो). — ^d) K1 वरः. Ks बभूव मुनिसत्तम.

22 ^a) D2 शुश्रूषते. Gs शुश्रूषा यदि ते पार्थ. — ^b)
K1 कारत्रसं (for कारंधमं). D2 G1 नृप. Gs शृणुष्व
सकलं नृपः; M2 (inf. lin. as in text) शृणु कारंधमो
नृपः. — ^c) K4 कस्मिन्. T2 कुले (for काले). Ks
महावीर्यं. K4 D1-4 महाबलः; T1 Gs 'रथः; G1.2
धनाधिकः (for महाधनः). S1 K1.8 B2 (also as in
text) कथयिष्यामि ते सर्वं यथा राजा महाधनः.

Colophon om. in G1.2 M. — *Adhy. name.*: K4
D1 मरुताक्यानं; B1-4 Dc1 Dn1 D2.4 संवर्तमरुतीयं;
Ds मरुतीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
S1 K4 B1 Dn1 D1.4-6 T Gs 3 (as in text). — *Śloka*
no.: Dn1 Ds 23.

४

युधिष्ठिर उवाच ।

शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्तनम् ।

द्वैपायन मरुतस्य कथां प्रब्रूहि मेऽजघ्न ॥ १

व्यास उवाच ।

आसीत्कृतयुगे पूर्वं मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।

तस्य पुत्रो महेष्वासः प्रजातिरिति विश्रुतः ॥ २

प्रजातेरभवत्पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः ।

क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः ॥ ३

तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत्परमधार्मिकम् ।

तांस्तु सर्वान्महीपालानिक्षाकुराकरोत्प्रभुः ॥ ४

4

1 K₄ D₁ G₃ om. 1. —^a) G₁ शुश्रूषोस्. T₁ सर्व-
(for तस्य). K₆ धर्मस्य. —^b) K₁ राजर्षेः; K₂
राजर्षिः. B₃ अनु. (for परि). Ś₁ K_{1,3} कल्पने (K₂
'क'); B₃ D_{3,4} M_{1,2} कीर्तिते (for कीर्तनम्). —^c)
K₂ मरुतस्य. —^d) Ś₁ K₃ कथं. G₂ मा (for मे).

2 ^a) B₁₋₄ D₁ पार्थः; B₆ D₁ D₂₋₆ T₂ तात (for
पुत्रं). — D₄ om. (hapl.) 2^a-3^d. —^b) D₁ D_{5,6} T₂
महाबाहुः (for महेष्वासः). — D₃ om. 2^a-3^d. —^c) B₁
2.8 (marg. as in text). 4 D₁ D₁ D_{2,5,6} प्रसंघिर्
(for प्रजातिर्). K_{2,4} D₁ इति वीर्यवान्; K₆ B₁ D₁
D₂ S अववक्ष्यः (for इति विश्रुतः).

3 D₃ om. 3^a; D₄ om. 3 (cf. v. 1. 2). —^a)
Ś₁ K_{2,3} B_{3,4} 6 प्रजानेरः; K₆ B_{1,2,5} D₁ D_{2,5,6}
G₁ प्रसंघेर् (for प्रजातेर्). —^b) K₁ क्षुपः; K₄ जपः;
G₁ क्षुपः; G₂ क्षुतः; G₃ क्षुम (for क्षुप). B₆ D₂
[अ]भिविश्रुतः; D₁ संस्थितः; D₃ [उ]पसंज्ञितः (for
[अ]भिविश्रुतः). —^c) K_{2,5} D₁ D₄₋₆ T₂ G₂ M₄
इक्ष्वाकुरः; B₆ damaged (for इक्ष्वा). —^d) Ś₁
K_{1,3} धर्मपालो (for मही). G₁ [उ]द्धतः (for अभवत्).
K₄ पुरा (for प्रभुः).

4 K₃ om. (hapl.) 4. —^b) G₃ आसन्परमधार्मिकाः.
—^c) G₃ तान् (for तु).

5) K₃ transp. ज्येष्ठस् and तु. K₁ विवशो

तेषां ज्येष्ठस्तु विंशोऽभूत्प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो नाम भारत ॥ ५

विविंशस्य सुता राजन्वभूवुर्दश पञ्च च ।

सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६

दानधर्मरताः सन्तः सततं प्रियवादिनः ।

तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान्सर्वानपीडयत् ॥ ७

खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्यमकण्टकम् ।

नाशक्रोद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ८

तमपास्य च तद्राष्ट्रं तस्य पुत्रं सुवर्चसम् ।

अभ्यपिञ्चत राजेन्द्र मुदितं चाभवत्तदा ॥ ९

C 14. 72
B 14. 4. 9
K 14. 4. 9

(hypermetric); D₄ विपो (for विंशो). —^b) Ś₁
वपुष्मता (for धनु). —^c) K₃ वंशस्य. — G₁ om.
(hapl.) 5^d. —^d) Ś₁ K₂ D₁ D_{1,3} विविंशो; K₁
विवशो. B₃ धार्मिकः (for भारत).

6 ^a) K₂ विविंशस्य. —^b) K₁ D₁ ब्रह्मण्यः. K₂
D₅ -संगराः; G_{1,2} -विक्रमाः (for -वादिनः).

7 K₄ D₁ om. (?hapl.) 7^{ab}. —^a) K_{2,5} -धर्मपराः;
D₁ रताः; T₁ G₃ -कर्मरताः (for -धर्म). K₃ सभ्याः;
B D (D₁ om.) शान्ताः (for सन्तः). —^b) D₆ ब्रह्म-
(for प्रिय). S (except T₂) प्रजाहितचिकीर्षवः. —^c)
D₁ शिखीनेत्रः; D₃ वनीः; M खुरी (for खनी).
—^d) Ś₁ K_{1,3} B₂ (marg.). 3 चानुर्वर्ण्यम् (for स
तान्सर्वान्).

8 ^a) K₂ सखीनेत्रस्य; K₃ खने; M खुरी (for
खनी). G₂ विश्रान्तो; M₄ (sup. lin.) विख्यातो (for
विक्रान्तो). —^b) K₂ D₁ राष्ट्रम् (for राज्यम्). T G₃
वसुनि च (for अकण्टकम्). —^c) K_{2,4,5} D₁ M न
शक्तो; B₂ D₁ D₂₋₆ नाशकः; T₁ G_{1,2} अशक्तो (for
नाशक्रोद्). B₄ राजा (for राज्यं). —^d) B_{3,5} D₂₋₄
नानुरज्यन्तः; T₁ G₃ नानुरजन्ति; M₁₋₃ नान्वरज्यन्तः. K₃
प्रभुः (for प्रजाः). K₂ D_{5,6} नानुरज्यन्तः प्रजाः.

9 ^a) T₁ G ततो (G_{1,2} 'म'पहाय; M संस्थापयं-
(M_{2,3} 'य'ति (for तमपास्य च). Ś₁ K₁₋₃ B₃ D₁
[अ]थ (for च). T₁ G₃ M₄ तं (for तद्). K₂ B

C. 14. 79
B. 14. 4. 10
K. 14. 4. 10

स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्याभिरसनं तथा ।
नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १०
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः ।
प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ११
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यत्कोशवाहनम् ।
तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात्पर्यपीडयन् ॥ १२
स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशस्त्ववाहनः ।
आर्तिमार्छित्परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ १३

Dn1 D1. 2. 4-6 G2 M4 राज्ये; K5 G8 राज्ञात्; T1 राज्ञे.
K4 तमयास्याश्च तद्राज्ये; Dc1 T2 'पासायं तद्राज्ये; D8
तमुपास्य च तद्राज्यं. —^δ) T1 G8 सुवर्चलं (for 'सम्').
—^ο) K4. 5 B1. 2. 4. 5 Dn1 D4. 5 T G अभ्यर्षिचतः; B8
'विचर्यतः; M अभिषिक्ते तु. D2 T1 G1 राज्ञं. —^α)
All MSS. (except Ś1 K1. 8) मुदिताः (K5 'तश्') (for
मुदितं). D2-6 हि (for च). K2 तथा; D2-6 ततः;
T1 M प्रजाः (for तदा).

10 ^α) G विषयान् (G8 'यं') (for विक्रियां). —^δ)
K2. 4. 5 B1. 2. 4 Dc1 Dn1 D1. 5. 6 T2 च तत्; K8 D4
G8 तदा (for तथा). —^ο) G1 नियता; G2 नियतो.
Ś1 K8 नियतो मा (K8 म) नयामास; K1 'तो नि'या'.

11 ^α) D4 ब्रह्मणः. —^δ) Ś1 दमः; M1. 2 क्षम-
(for शमः). Ś1 K1. 8 शमान्वितः (for 'दमा'). K2. 4
D1 शूरो दमसमन्वितः (K2 'तं'); K5 शूरो दाक्षिण्य-
संयुतः; G1. 2 M8. 4 गुणवानक्षमयान्वितः. —^ο) K5 T1
M1. 2 om. च. Dc1 तस्य; D5 तत्र (for तं च). B8
Dc1 D2. 4 [अ]नुरज्यत (for [अ]नव). —^α) B1. 3 D1
यशस्विनः; B1 (marg.) T1 मनस्विनः; B8 D2-4 मनीषिणं.

12 ^α) G [अ]तिधर्मः (for धर्मप्रः). Dc1 प्रवर्तस्य.
Ś1 K1. 8 तस्य सद्धर्मनित्यस्य; K2. 4. 5 तस्य प्रवृत्तधर्मस्य.
—^δ) K4 व्यनशीत् (for व्यशीर्यत्). B Dn1 D2. 4
कोषः (for कोशः). D8 [अ]शीर्यत्कोषस्य वाहनं. —^ο)
B1-4 Dc1 D2 क्षीणकोषं. —^α) K4 B1. 2. 4 (marg. as
in text). 5 Dc1 D1 M1-8 पर्यवारयन् (for 'पीडयन्').

13 ^α) K2 D8 सं- (for स). —^δ) B8-5 कोषस्.
B1. 2 [5]व्यवाहनः; T1 G2. 8 सवा' (for स्ववा'). K4
D8 क्षीणकोषश्च वाहनः; K5 Dc1 Dn1 D2. 5. 6 क्षीणको-
शाश्च (Dc1 'वस्व'वाहनः. —^ο) T1 कच्छत् (for आच्छत्).
Ś1 K1 T1 परं (for परं). K2. 4. 5 D1 राजन् (for
राजा). —^α) K2 राजा (for सह). M8 [अ]मात्यैः (for

न चैनं परिहर्तुं तेऽशुक्लवन्परिसंक्षये ।
सम्यग्बुद्धो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ॥ १४
यदा तु परमामार्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीचतो बलम् ॥ १५
ततस्तानजयत्सर्वान्प्रातिसीमाभराधिपान् ।
एतस्मान्कारणाद्राजन्विश्रुतः स करंधमः ॥ १६
तस्य कारंधमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ।
इन्द्रादनवरः श्रीमान्देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७

भृत्यैः). Dc1 परेण. K4 D1 भृत्यैश्चैव परेण च.

14 ^α) Ś1 K1 निशि तं (Ś1 [by corr.] न शतं); K8
न च तं; Dn1 न चैवम्. D (except D1) अभिहंतुं (for
परिहर्तुं). K8 मे (for ते). —^δ) Ś1 K1 परिशि (K1
'श'क्षय्ये; K8 'पंथिनः; B Dc1 D2. 8 इति लक्ष्ये; T
G8 परिसंक्षयात्. —^ο) Ś1 K1 सम्यग्बुद्धिः. B1. 2 G1
राजासौ; B8 G2 राजानं. —^α) B2 धर्मनिष्ठो; D8
'नित्ये; G2 'नित्यं. K1. 2. 4 D1 युधिष्ठिरः.

15 ^α) K4 D1 तदा वै (for यदा तु). —^δ) Ś1
K1. 8 वै सः; G1. 2 [5]शासत् (for ससौ स). K2. 4. 5
D1 गतो वै स नरोत्तम (K4 'मः'); B8 गतो वै नृप-
सत्तमः; M गतोसौ सपुरोहितः. —^ο) B1. 2 तदा (for
ततः). Ś1 T1 प्रदध्मौ. M8 स्व- (for स). K5 प्रदध्मौ
स करं तस्य. —^α) D8 तपोबलं (for ततो ब').

16 ^α) K2 D8 अजयन्. —^δ) K8. 5 Dn1 D1 प्रति-
सीमान्; T2 G2. 8 स (G3 आ) सीमाताम्; G1 प्रभीतांस्तान्
(for प्रातिसीमान्). —^ο) K8 राजा (for राजन्).
—^α) Ś1 करंधयः.

17 ^α) Dc1 om. तस्य कारंधमः. T1 श्रीमान् (for
पुत्रस्य). G1 आवीक्षितस्य पुत्रोभूत्. —^δ) G1 पुरा (for
ऽभवत्). T1 G2 सुमुखी (T1 'खो') धर्मवरसकः. —^ο)
ins. after 17^{αδ}: T2 G8 subst. for 17^{αδ}:

10* पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवदविश्वसंज्ञकः ।

[T2 -मुखो. G8 आवीक्षि.]

T1 cont.:

11* कारंधम इति ख्यातो बभूव जगतीपतिः ।

—^ο) K2 अनुचरा (sio); D8 अवराजः; S (except
M2) अनवमः (for 'वरः'). M4 (sup. lin.) सहस्रः
परमः श्रीमान्. —^α) K5 विक्रमेणापि दुर्जयः.

तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते स्य वशे तदा ।
 स हि सम्राडभूतेषां वृत्तेन च बलेन च ॥ १८
 अविश्वाम धर्मात्मा शौर्येणेन्द्रसमोऽभवत् ।
 यज्ञशीलः कर्मरतिर्धृतिमान्संयतेन्द्रियः ॥ १९
 तेजसादित्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
 बृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २०
 कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च ।
 मनांसाराधयामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१
 य ईजे हयमेधानां शतेन विधिवत्प्रभुः ।
 याजयामास यं विद्वान्स्वयमेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ २२
 तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवचया ।

मरुतो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्ती महायशः ॥ २३
 नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ।
 स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भमयान्युत ।
 कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ २४
 मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्व उत्तरे ।
 काञ्चनः सुमहान्पादस्तत्र कर्म चकार सः ॥ २५
 ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठराण्यासनानि च ।
 चक्रुः सुवर्णकर्तारो येषां संख्या न विद्यते ॥ २६
 तस्यैव च समीपे स यज्ञवाटो बभूव ह ।
 ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः ।
 मरुतः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिपः ॥ २७

C. 14. 91
 B. 14. 4. 28
 K. 14. 4. 27

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

18 G₁. 2 om. 18-19. — ^a) B₁. 2 सर्वे तस्य (by transp.). — ^b) Ś₁ K₁ om. from स्य up to शौर्येणे (in 19^b). K₈ मही; K₄ यशस (for वशे). T₁ तथा (for तदा).

19 G₁. 2 om. 19; Ś₁ K₁ om. up to शौर्येणे (in 19^b) (cf. v. l. 18). — ^a) B₁. 2 मावीक्षिन्; D₀₁ अविश्विन्; D₁. 6 *क्षन्; D₈ *छिन्. T G₈ आविश्विदेव (G₈ *वं) धर्मात्मा. — ^b) D₂-4 वीर्येण (for शौ). — ^c) K₁. 4 G₈ M कर्मरतो; B₂ (marg.). s. 5 D₀₁ D₂-8 धर्मरतिर्; D₁ सर्वरतो (for कर्मरतिर्). — ^d) K₁ G₈ वृत्तिमान्; T वृत्त* (for धृति*). K₂ D₀₁ संजितेन्द्रियः; B₈. 4 स जि* (for संय*).

20 ^a) G₁ M₁-8 संकाशः (for -सदृशः). — ^c) D₂ भूत्वा (for बुद्ध्या). — ^d) K₁. 4 D₁ T₂ G₈ M सु (G₈ सं) स्थितः (for सुस्थिरः).

21 ^b) Ś₁ K₁ प्रश्रवेण; B₁. 2 T G₈ सशमेन (for प्रशमेन). — D₀₁ om. 21^{od}. — ^c) K₄ मनसा; D₁ मनसि. B₁ [आ]हारयामास; B₂. 8 हार*; B₈ [आ]ह्लाद* (for [आ]राध*).

22 ^a) Ś₁ (before corr.) यजते; G₈ बहूनां (for य ईजे). M₁. 2 हयमेधेन. K₂. 4. 5 D₁ ईजे स (K₅ इयाज) आश्वमेधानां (D₁ *धेन). — ^b) K₅ पुनः (for प्रभु*). — ^c) K₂. 5 D₁ सं (for सं). — ^d) K₁. 4 [जं]गिरः;

D₀₁ D₈. 4 [जं]गिरा.

23 ^a) Ś₁ K₁. 8 [स]धि-; D₀₁ [स]धि- (for स्ति*). — ^c) D₀₁ D₀₁ D₁ मरुतो; D₂. 8 मरुतो. K₂. 4 D₁ M₈ धर्मात्मा. — ^d) K₈ महायशः.

24 ^a) K₈ नगायुत. — ^b) Ś₁ K₁. 8 मनुर् (for विष्णुर्). — ^c) Ś₁ K₂ D₂-4 यक्षमाणो. — ^d) Ś₁ K₁. 8. 5 D₅. 6 -कौभमयानि. B₁ [अ]य; T₁ तु; G₈ च (for [उ]त्). D₂. 4 शातकुम्भमयान्वितः. — ^e) G₈ शभ्राणि (for शु*).

25 ^a) Ś₁ K₁. 6 खेतं; B₄ D₀₁ D₂-4. 6 T₂ G₈ M₈ मेरुः (for मेरु*). G₁. 2 देवं तत्र समासाद्य. — ^b) K₄ उत्तरं; G₈ उत्तमे. — ^c) G₂ सुमहत्; M₂. 4 सुमहा-. Ś₁ K₁. 8 कांचनं सुमहच्छृंगं; K₂. 4. 5 D₁ कांचनैः स महोत्साहस; T₁ कांचनं सुमहत्पार्श्व. — ^d) K₂ सूत्र-; K₅ सर्व (for कर्म). K₂. 4. 5 D₁ ह (for सः).

26 ^a) K₄ B₈ D₀₁ D₁ तत्र (for ततः). K₂ कुण्डानि; D₂ कुण्डांश्च; D₈ कुंडीश्च. Ś₁ पात्रं च; K₈ G₁ पात्र्यश्च; K₄ D₁. 6 T पात्राणि; D₀₁ पात्रीं च; D₅. 6 पात्रांश्च. — ^b) Ś₁ K₈ पिठराणि; K₄ D₁ पितराणि; D₀₁ पीठराणि; D₂-6 पि (D₅ पी) ठराश्च; T फलकानि. — ^d) T₁ तेषां (for येषां).

27 ^a) T₁ M तु (for च). K₈ B₈ च; T ह (for स). G तस्यैव तु समीपेन. — ^b) B₁-8 महानभूत्

५

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वीर्यं समभवत्स राजा वदतां वरः ।

कथं च जातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १

क्व च तत्संप्रतं द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते ।

कथं च शक्यमस्मात्सुतदवाप्तुं तपोधन ॥ २

न्यास उवाच ।

असुराश्चैव देवाश्च दक्षस्यासन्नप्रजापतेः ।

अपत्यं बहुलं तात तेष्वर्धन्त परस्परम् ॥ ३

तथैवाङ्गिरसः पुत्रौ व्रततुल्यौ बभूवतुः ।

(for बभूव ह). — °) Ś1 रेजे (for ईजे). Ks T Gs स तत्र (by transp.); B1 यत्र स. — °) K4 De1 D1 मरुतः; Ks मरुतैः; Ds मरुतः. Ś1 K2 B1 De1 D2.3 सह तैः; T1 G1 M3 सहितः. G2 मरुतस्य हि तत्सर्वैः. — °) K1.2 B1-3 D2-6 T1 G2 नराधिप.

Colophon. — *Adhy. name* : Ś1 K2.3 B3 De1 Dn1 D2.4-6 संवर्तमरुतीयं; K4 D1 मरुतयज्ञसंभारः; M1-3 यज्ञप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 K4 Dn1 D1.5 4 (as in text); G1 M 3. — *Sloka no.* : K2 Dn1 28; D4 24.

1 Ś1 K1.8 om. (hapl.) 1^{ab}. — °) D2-4 transp. स and राजा. B1.2.4 De1 M ददतां; G2 दमतां (for वदतां). Dn1 D2.5.6 वर. T Gs स राजा पृथिवीपतिः. — °) Ks कदा (for कथं). Bs वा (for च). Gs जातरूपाणां. — °) Ks G1 M समायुज्यत. K1.2 D4-6 स द्विजः; T G Ms वै नृपः.

2 °) T सर्व (for द्रव्यं). Ś1 K1.8 द्रव्यं च तत्कुतः प्राप्तं. — °) Ks Ds क्व च (for अत्र). Ds तिष्ठति; M1-3 शिष्यते (for तिष्ठते). Ś1 K1 भगवन्क्व च तिष्ठति. — °) Ś1 K1 ततो (for तद्). K1.2 तपोधनः; Ds धनं.

3 De1 om. 3^{abc}. — °) Ks.5 B2-5 Dn1 सुराश्चैव (for [ए]व देवाश्च). — °) Ks Ds प्रजापते; Bs Ds पतिः. — °) Ks Dn1 अपत्य- (for 'त्य'). Ks D1 तावद् (for तात). Ds अपत्यं बहु तातस्य. — °) Ks.5

बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः संवर्तश्च तपोधनः ॥ ४

तावपि स्पर्धिनौ राजनृपयास्तां परस्परम् ।

बृहस्पतिश्च संवर्तं बाधते स्म पुनः पुनः ॥ ५

स बाध्यमानः सततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।

अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरोचयत् ॥ ६

वासवोऽप्यसुरान्सर्वाभिर्यित्य च निहत्य च ।

इन्द्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वने पुरोहितम् ।

पुत्रमङ्गिरसो ज्येष्ठं विप्रश्रेष्ठं बृहस्पतिम् ॥ ७

याज्यस्त्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्राजा करंधमः ।

D1 om. ते. Ks D2.4-6 संस्पर्धं (Ds 'धं' त; De1 तस्पर्धं; Ds स्पर्धयंतः; T1 ते स्पर्धति.

4 °) T1 Gs च (for [ए]व). D4 [जा]ंगिरसः. M1-3 तथैवांगिरसावेतौ. — °) K2.4.5 D1.4 (marg.) G1.2 M वितृनुल्यौ; Dn1 ब्रह्म'; Ds.6 तनुल्यौ वा; T वृत्ततुल्यौ (for व्रत'). — °) De1 om. बृहस्पतिर्. G1 महा- (for बृहत्). — °) K1 संवृतश्च (for संवर्तश्च). Ś1 तपोधनाः.

5 °) Ks B2-4 Dn1 D1 तावतिः; De1 तान्प्रति- (for तावपि). K2 स्पर्धितौ; D1 स्पर्धिनौ. — °) Ks D1 ब्राह्मणावजितेन्द्रियौ. — °) K2.3 De1 Dn1 Ds.6 T2 G2 Ms स; Ks B T1 G1.3 M1.2.4 तु (for च). — °) K1 स; T1 तु (for स्म). M1.2 स नित्यतः (for पुनः पुनः).

6 °) K1 राध्यमानः (for बाध्य'). — °) T1 भ्राता. — °) Ms दिग्यान्त्र (for दिग्वासा). — °) K1.3-5 B4 De1 D2 G1 M वने (for वन'). B1.2 अरोचत.

7 T1 om. 7^{ab}. — °) K2 B1-4 Dn1 Ds.6 विजित्य (for निर्जित्य). K1 निरुत्य; Ks हनित्य (by metathesis); Ks B1.2.4 Dn1 Ds.6 T2 Gs निपात्य; De1 निशास्य (for निहत्य). — °) K2 T2 ज्येष्ठम् (for पुत्रम्). De1 जांगिरसो; D1 अंगिरसा. K1.5 ज्येष्ठं; K4 D1 ज्येष्ठं (sio); T2 पुत्रे (for ज्येष्ठं). — °) Ks B4.5 De1 Gs M विप्रज्येष्ठं. D1 बृहस्पतिः.

8 T1 om. 8^{ab} (cf. v. 1. 7). — °) Ds यज्यस्. Ks D1 M1-3 [जा]ंगिरसः; Ds Gs [जा]ंगी. — °)

वीर्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च ।
 शतक्रतुरिवौजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ८
 वाहनं यस्य योधाश्च द्रव्याणि विविधानि च ।
 ध्यानादेवाभवद्राजन्मुखवातेन सर्वशः ॥ ९
 स गुणैः पार्थिवान्सर्वान्वशे चक्रे नराधिपः ।
 संजीव्य कालमिष्टं च सशरीरो दिवं गतः ॥ १०
 बभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित् ।
 अविशिन्नाम शत्रुक्षित्स वशे कृतवान्महीम् ।
 विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत्स पार्थिवः ॥ ११
 तस्य वासवतुल्योऽभून्मरुतो नाम वीर्यवान् ।

पुत्रस्तमनुरक्ताभूत्पृथिवी सागराम्बरा ॥ १२
 स्पर्धते सततं स स्म देवराजेन पार्थिवः ।
 वासवोऽपि मरुतेन स्पर्धते पाण्डुनन्दन ॥ १३
 शुचिः स गुणवानासीन्मरुतः पृथिवीपतिः ।
 यतमानोऽपि यं शक्रो न विशेषयति स्म ह ॥ १४
 सोऽशक्रुवन्विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम् ।
 उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिवाहनः ॥ १५
 बृहस्पते मरुतस्य मा स्म कार्षीः कथंचन ।
 दैवं कर्माथ वा पितृन् कर्तासि मम चेत्प्रियम् ॥ १६
 अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणां च बृहस्पते ।

C. 14. 110
B. 14. 5. 19
K. 14. 5. 19

B1 वीर्यं च (for वीर्येण). D1 वीर्येणाप्रतिमो लोकेन. —^a) D2, 6 दत्तेन; T वित्तेन; M1-3 व्रतेन (for वृत्तेन). — After 8^{ad}, K4 ins. 12*. K4 om. (hapl.) 8^c-9^b. —^c) G1, 2 ज्यायान् (for [ओ]जस्वी). —^c) B3 स युधिष्ठिरः; K4 D1, 4 संशितव्रतः; K5 शंशि.

9 K4 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). —^a) B3 तस्य; D3 पश्य; G1 स्वस्य; G2 स्वस्य (for यस्य). M1-3 योधाश्च. —^b) D (except D4) मित्राणि (for द्रव्याणि). —^c) S1 K1-3 B D ins. after 9^{ab}; K4 after 8^{ad}; K5 after 9:

12* शयनानि च मुख्यानि महार्हाणि च सर्वशः ।

[S1 K1, 8 तु (for the first च). D2, 5, 6 महार्हाणि.] — G4 om. 9^{ad}; D4 reads it on marg. —^a) M1, 2, 4 (inf. lin. as in text) नादेनै (M1 'ने'व; M3 ध्मातादेव (for ध्याना). K2 Dc1 D3 भवान् (for [अ]भवद्). S1 सर्वं (for राजन्). —^a) S1 मुखं वातेन; B5 D1-3 मुखवातेश्च. Dc1 संयुगे (for सर्वशः).

10 ^a) K4 D1 राजन् (for सर्वान्). —^b) S1 नराधिपः; K2 धिपान्. —^c) S1 K1, 3, 5 समीक्ष्य; Dn1 संजीव्य; D1, 5, 6 स जीव्य (sic); T स जीवन् (for संजीव्य). K2 कालमिष्टं (sic); K3 'दिष्टं; K4 D1 'दिष्टं (for 'मिष्टं). K2 D1 तु (for च). —^a) S1 K3 स च वीरो; K1 सर्ववीरो (for सशरीरो).

11 ^a) Dc1 om. पुत्रस्तु. B5 D2, 8 [स]पि; D4 om. (for तु). —^b) K4 D1 धर्मराट् (for 'वित्). D5 ययातिव स धर्मवित्. —^c) D1 अविक्षन्; D2 अविच्छिन्; T G1, 8 आविक्षन्; G2 अवीक्ष्यो; M3 आवीक्षन्. K1, 2, 5 D1-4 शत्रुक्षित्; K4 सर्वक्षित्; Dc1 D2, 8 शत्रुक्षित्;

S (G2 damaged) शत्रुघ्नो (for 'क्षित्). —^a) S (G2 damaged) यो (for सः). S1 K3 वशी. (for वशे). —^a) M3 विक्रमैश्च (for 'मेण). S1 K1, 8 वापि; K5 T G3 चापि (for चैव). —^c) T1 पितृवै. B5 D2-4 नराधिपः (for स पार्थिवः).

12 K4 om. (hapl.) 12^a-13^b. —^b) K2 D3 मरुतो; Dc1 D1 मरुतो. —^c) G2 तद् (for तम्). K4 D4 T1 G अनुरक्तो.

13 K3 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). —^a) B1, 2, 4, 5 Dc1 Dn1 D2, 3, 5, 6 स स्म सततं (by transp.); B3 हि सदा यस्तु. K2 तस्माद्; K4 D1 तस्य; T G3 यस्तु; G1, 2 यस्माद् (for स स्म). —^b) K2 D1 पार्थिव; B Dc1 Dn1 D2-6 नित्यदा (for पार्थिवः). —^c) K1 वामे वापि; D1 स वासवो (for वासवोऽपि). K2, 4 Dc1 D1 मरु- (Dc1 'रु)तेन. —^a) K2 D2 पाण्डुनन्दनः.

14 ^a) K1 नाशुचिः (for शुचिः स). T G2 सद्; M1-3 स्व- (for स). —^b) K2, 4 Dc1 D1 मरुं Dc1 'रु)तः. T स महीपतिः (for पृथिवी). —^c) K1 यातमानो; Dc1 G1 यज् (for यत). B1, 3 तं; D2, 4 वै (for यं). —^a) M3 हि (for ह). T G1, 8 निर्विशेषयति स्म ह.

15 ^a) M1, 2 न शक्रवन् (for सोऽश). —^a) K1 हरिवाहनाः.

16 M3 om. 16-17. —^a) K2, 4 Dc1 D1 मरुं Dc1 'रु)तस्य. —^b) G3 मा (for स). G1 M3 कदाचन (for कथं). —^c) G3 कारयथाः (for कर्माथ वा). K3 B Dc1 Dn1 D2, 4 T G1, 2 पि (B1, 2 वै)यं वा (by transp.); D5 पित्रव्यं. —^a) B1, 2 (marg. as in

4. 110
4. 5. 19
14. 5. 19

इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १७
कथं ह्यमर्त्यं ब्रह्मस्त्वं याजयित्वा सुराधिपम् ।
याजयेर्मृत्युसंयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ १८
मां वा वृणीष्व भद्रं ते मरुत्तं वा महीपतिम् ।
परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व माम् ॥ १९
एवमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य देवराजानमब्रवीत् ॥ २०
त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

text) मम चेदिच्छसि प्रियं.

17 M₄ om. 17 (cf. v. l. 16). —^a) Ś₁ K_{1,2} तु; K_{2,3,4} D₁ T G₈ च (for हि). —^b) K_{2,4} D₁ बृहस्पतेः (K₂ 'ति:'). —^c) K₄ D₁ D₁ मरुत्तम्. T स (for तु). G₈ बृहस्पते (for महीपति:).

18 Before 18, M₄ ins. शक्रः. —^a) D₁ corrupt. G_{1,2} हि मर्त्यं (for ह्यमर्त्यं). T₁ G₈ पूर्वं (for ब्रह्मं). K₄ D₁ अमर्त्यं त्वं कथं ब्रह्मन्; B_{1,4} कथं ह्यमर्त्यवद्ब्रह्मन्. —^b) K₄ यापयित्वा; D₁ पायं (for याजं). K₈ नराधिपं (for सुरां). —^c) K (except K₈) D₈ G_{2,3} M₁₋₃ याजयेन् (for 'येद्'). D₈ जयन्मृत्युं स संयुक्तं. —^d) K₄ D₁ D₁ मरुत्तं (D₁ 'रु'तम्. M₁₋₃ मरुत्तं पृथिवीपतिं.

19 ^a) D₈ वृणीष्व. —^b) K₄ D₁ D₁ मरुत्तं. T₂ मरुत्तमपि वा नृपं. —^c) K₄ D₁ D₁ मरुत्तं. —^d) D₈ यथाजोषं. D₄ यजस्व (for भं). Ś₁ K_{1,2} वा (for माम्).

20 ^a) K₂₋₄ D₁ T G_{1,2} M_{2,4} तु (for स). —^b) K_{2,4} शक्रेणाथ; T G₈ देवैरेण (for देवराज्ञा). —^c) G₈ मरुत्तम् (for मुहूर्तम्). Ś₁ G_{1,2} अपि; K₁ अथ; K₄ D₁ इति (for इव). —^d) K_{2,4} T G₈ देवराजमथाब्रवीत्; K₈ राजन्वचनमत्र.

21 Before 21, T G₈ ins. बृहस्पतिः. —^a) T₂ लोकानाम् (for भूतां). —^b) D_{2,3} G_{1,2} सनातनाः (for प्रतिष्ठिताः). —^c) Ś₁ K₁ विहता; D₁ *हता (for निहन्ता). D₁ तुमुकस्य; M त्वं बलस्य. G₂ वा (for च). T हता त्वं बलस्युदन.

22 ^a) K₂ D_{1,2} त्वमागम्य; K₈ समागमार्थं; K₈ समाजहार; B₁₋₄ D₁ त्वमा (B₈ 'या'जयित्वा; T G₈ त्वमाहतां च; G_{1,2} त्वमाजहार्यं (for 'हयं'). B_{1,2}

नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २१
त्वमाजहर्था देवानामेको वीर श्रियं पराम् ।
त्वं विभर्षि भुवं धां च सदैव बलघ्नदन् ॥ २२
पौरौहित्यं कथं कृत्वा तव देवगणेश्वर ।
याजयेयमहं मर्त्यं मरुत्तं पाकशासन ॥ २३
समाश्वसिहि देवेश नाहं मर्त्याय कर्हिचित् ।
ग्रहीष्यामि भुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मम ॥ २४
हिरण्यरेतसोऽम्भः स्यात्परिवर्तेत मेदिनी ।

भूतानाम्; T G₈ दैत्यानाम् (for देवां). —^a) K₁ B_{1,2} M₂ एकवीरः; K_{2,3} D₁ M₁₋₃ एकवीरः; K_{8,9} D₁ D₄ एको वीरः. K_{1,2} D₈ श्रियं परं; B_{1,2} परां श्रियं (by transp.). T G₈ एकः श्रीमाननुत्तमः; G₁ एकवीर्यश्रियं परां. —^b) K_{1,2} D₈ तु वंशां (K₃ 'वं' च; G₈ महीं चैव (for भुवं धां च). —^c) G₁ तयैव (for सदैव). K₂ बलस्युदनः; K₈ 'वाहनः; G₁ M बलस्युदन.

23 ^a) T₁ अहं (for कथं). K₄ D₁ त्यक्त्वा; K₈ हिरवा (for कृत्वा). T₂ पौरौहित्यं ते कृत्वा; G₈ 'त्यं हि कृत्वा तु. —^b) K₈ कथं (for तव). B_{2,3} G_{1,2} M सुरेश्वर (for 'गणे'). —^c) D₈ याजये ह (for 'देयम्'). Ś₁ K₁₋₃ B₈ पुनर्; K_{4,5} T G M_{1,2} कथं (for अहं). —^d) K₁ मरुत्तं; D₈ मरुत्तं. K₄ D₁ पाकशासनं.

24 ^a) K_{2,4} B₄ D₁ देव त्वं; K₈ B_{1-3,5} D (except D₁) देवैर् (for देवेश). —^b) K₂ मर्ताय; B₄ D₁ D₁ D_{2,4-6} मर्त्यस्य; D₈ सत्यस्य; G₈ अर्थाय (for मर्त्याय). K₈ D₂₋₄ कस्यचित् (for कर्हि). —^c) K₄ B₈ D_{1,4,6} गृही (D₁ 'हि' व्यामि; D_{2,3} ग्रही (for ग्रही). K₂ D₁ भुवं; K₄ भुवं; B (except B₄) D₂ भुवं; D₁ M₂ भुवं; D₈ भुवं (for भुवं). D₁ यज्ञं; D₂ यज्ञे (sic) (for यज्ञे). —^d) K₈ शृणुष्व (for शृणु च). K₄ D₈ वेदं; G₂ M₂ (inf. lin. as in text) देव (for चेदं).

25 ^a) K₂ हिरण्यरेताः. K_{2,4} B D S हिरण्यरेता नो (K₂ 'ता कृ; T₁ 'तनो'णः स्यात्. —^b) D₁ परिवर्तेत. K₂ D₈ G₂ मेदिनी. —^c) T₁ भातं; G₁ भासां (for भासं). K₂ D₁ D_{2,3} तु; B₈ T G₈ न (for च). B₈ च; T G₈ तु; G_{1,2} नो (for न). K₄ [अ]धिकं (for रधिः). —^d) K₈ सत्यं च (for

भासं च न रविः कुर्यान्मत्स्यं विचलेद्यदि ॥ २५

प्रशस्यै न विवेशाथ स्वमेव भवतं तदा ॥ २६

बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शत्रो विगतमत्सरः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वेणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

व्यास उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

बृहस्पतेश्च संवादं मरुत्तस्य च भारत ॥ १

देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह ।

श्रुत्वा मरुतो नृपतिर्मन्युमाहारयच्छदा ॥ २

संकल्प्य मनसा यज्ञं करंभममुतात्मजः ।

बृहस्पतिमुपागम्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३

भगवन्न्यन्मया पूर्वमभिगम्य तपोधन ।

कृतोऽभिसंधिर्यज्ञाय भवतो वचनादुरो ॥ ४

तमहं यष्टुमिच्छामि संभाराः संभृताश्च मे ।

याज्योऽस्मि भवतः साधो तत्प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ५

बृहस्पतिरुवाच ।

न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते ।

वृत्तोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातं च तस्य मे ॥ ६

C. 14. 12B
B. 14. 6. 6
K. 14. 6. 6

मत्स्यं). K₄ D₁ न चलेद्; G_{1.2} विफलेद् (for विच°).
B D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ T₂ न तु सत्यं चलेन्मयि (T₂ 'यदि').

26 Before 26, K_{2.4.5} D_{1.2} T G M₁ ins. व्यास
उवाच; B D₀₁ D_{2.6} M_{2.8} वेशंपायन उवाच. — °) K_{2.4.5} B₃ T₂ बृहस्पतेर्. — °) G₈ M₄ [s]पि (for
वि.). — °) Ś₁ प्रशंस्यै न; K₁ प्रशंस्यै न; K₂ प्रशि-
स्तेन (sic); K₅ प्रशास्तेन; B_{4.5} प्रणम्यै न; D₈ प्रश-
स्यै न (sic); T G₈ विवेश्यै न (for प्रशस्यै न). Ś₁ K_{1.8.5}
[जा]श्रु (for [ज]थ). — °) D₆ स्वयम् (hypermetric)
(for स्वम्). K₅ ततः; T₁ G₂ तथा (for तदा).

Colophon. — Adhy. name: Ś₁ K_{2.5} B (except
B₃) D₀₁ M₄ संवर्तमरुती (K₂ 'ती'यं; K₁ D₀₁ संवृत्त-
(D₀₁ 'वात्') मरुतीयं; K₄ D₁ संवर्ती (D₁ 'ती'यं; M₁₋₈
शक्रबृहस्पतिसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or
both): Ś₁ K₅ D₀₁ D_{4.5} 5 (as in text); G_{1.2} M
4. — Śloka no.: K₅ D₀₁ 28.

6

1 °) D₀₁ तु (for च). D₈ संवादे. — °) K₄ D_{1.8}
महं (D₈ 'ह') तस्य. B D (except D₁) G₁ च भीमतः; T
महात्मनः (for च भारत).

2 °) K₅ B₁ देवराजेन. M₄ समयः. — °) B₃

अंगिरसेन; D₁ T₂ आंगी°. B₁ तं; B_{2.8.5} D₂₋₄ च;
T तु (for ह). M₁₋₈ कृतमांगिरसेन नृप. — °) K₄ D₁
मरुतो. — °) Ś₁ B D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ यज्ञम्; K₁₋₄ D₁
सत्रम्; K₅ क्रनुम्; T₁ यत्नम् (for मन्युम्). B D
(except D₁) T परं (for तदा).

3 °) T G₈ संस्मृत्य (for संकल्प्य). — °) K₅
सुतात्मजं. — °) K₅ G₁ समागम्य (for उपा°).

4 °) K₅ T G₈ M₁₋₈ स्वां; D₁ om. (for यन्).
— °) K₄ D₀₁ D₁ G_{1.2} अधिगम्य (for अभि°). B₁
तपोधनं; M₂ धनं बहु. K₂ आगतस्य तपोधनः. — °)
D₀₁ T₁ G₁ कृता; D₂ कृत्वा (for कृतो). K₂ [s]स्ति;
D₆ [s]पि; M₁₋₈ हि (for ऽभि). Ś₁ D₀₁ D₆ यज्ञस्य;
M₃ यागाय (for यज्ञाय). — °) K₂ D₆ T₂ G₁ गुरोः.
K₅ D₁ भवतो वचनाय च.

5 °) K₅ T G_{1.2} M₄ तद् (for तम्). K₄ D_{2.4}
ब्रष्टुम् (for यष्टुम्). G₈ तदहं संप्रयच्छाशु. — °) K₄
D₁ मया; K₅ तु मे; D_{2.4} च ये (for च मे). — °)
K_{2.4} D₁ M₄ भवता; K₅ भगवन्; T विधिवत् (for
भवतः). — °) G₁ मां (for तत्). B_{1.2} प्राप्नोहि.
Ś₁ K_{1.8} नः (for च). T G₈ तद्दहि विधिवत् (T₁ 'स').
चम.

6 °) Ś₁ वृत्तो; K₁ वृत्तो (for वृत्तो). K₅ देवेन
(for 'राजेन'). — °) T₁ तस्य (for तस्य).

G. 14. 126
B. 14. 6. 7
K. 14. 6. 7

मरुत् उवाच ।

पित्र्यमस्मि तव क्षेत्रं बहु मन्ये च ते शृणुम् ।

न चास्म्ययाज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व माम् ॥ ७

बृहस्पतिरुवाच ।

अमर्त्यं याजयित्वाहं याजयिष्ये न मानुषम् ।

मरुत् गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्म्यद्य याजनात् ॥

न त्वां याजयितास्म्यद्य वृणु त्वं यमिहेच्छसि ।

उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ९

व्यास उवाच ।

एवमुक्तस्तु नृपतिर्मरुतो व्रीडितोऽभवत् ।

7 K₁ मरुत्; D₄ मरुत् (for मरुत्). — ^a) B₂ विप्रम्. B De₁ Dn₁ अवत् (for तव). B_{3,4} (marg.) क्षेत्रं; B₂ G₂ क्षत्रं. Cv as in text. — ^b) M₄ मान्यं (for मन्यं). — ^c) K_{2,4} B D₁₋₅ T₂ तव (for न च). K₁ [अ]स्य; G₂ [अ]पि (for [अ]स्मि). K_{1,4} B D T₂ M₁₋₃ याज्यतां (for [अ]यां). T₁ न चास्मयातसंप्राप्तो (sic). — ^d) M_{1,2} विधस्व (for भजस्व).

8 ^a) K₂ ह; K₅ हि; T G₂ तु (for [अ]र्हं). — ^b) K₄ B D कथं नरं (for न मानुषम्). K₂ याजयिष्यामि मानुषं. — ^c) K₄ D_{1,8} मरुं (D₈ 'रु)त. Ś₁ K₈ वा मा गा; K₁ मा गा वा (for वा मा वा). — ^d) K_{2,4} D₁ मर्त्यं; B De₁ Dn₁ D₂₋₄ T₂ [स]स्म्यन्त्य; G_{1,2} याज्य- (for स्म्यद्य). G₂ त्वं निवृत्तोऽयं याजनात्.

9 ^a) K₂ D₅ M₁₋₃ त्वा; K₃ त्वं; T G₂ तु (for त्वां). K₅ चास्मि; T₁ सम्यग् (for [अ]स्म्यद्य). — ^b) G_{2,3} वृणु (for वृणु). K₃ B₄ De₁ Dn₁ यं त्वम् (by transp.); G_{1,2} M₄ चान्यम्. G_{1,2} यद्; M₁₋₃ यम् (for हृ). — ^c) T G₁ महाभाग (for 'बाहो). G₂ स वाद्योयं महाभाग. — ^d) D₄ यज्ञं यस्ते (by transp.).

10 B_{1,2,4} om. the ref. — ^a) Ś₁ K (except K₃) D₁ स (for तु). — ^b) K₄ D_{1,8} मरु (D₁ 'हं)तो. S (except G₂) व्रीडितो (for व्रीडितो). D₃ भवेत् (for ऽभवत्). — ^c) K₁₋₃ B_{4,5} De₁ D_{2,5} प्रत्या (B₈ 'त्य)गच्छन्. B_{1,2} समुद्दिष्टो; B₄ Dn₁ D₈ G₁ M₄ सुसंविष्टो; T₂ च तं दीनो (for च संविष्टो). G₂ प्रत्यागच्छन् दीनोयं. — ^d) K₂ दर्शयन् (for ददर्श). K₃ यति (for पथि).

11 ^a) Ś₁ K₁ यथैवं; K₂ T G₂ तथैवं; B_{1,2} अथैवं;

प्रत्यागच्छच्च संविष्टो ददर्श पथि नारदम् ॥ १०

देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः ।

विश्वित्प्राञ्जलिस्तस्यावर्धनं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११

राजर्षे नातिहृष्टोऽसि कश्चित्क्षेमं तवानघ ।

क गतोऽसि कुतो वेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ १२

श्रोतव्यं चेन्मया राजन्ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ ।

व्यपनेष्यामि ते मन्थुं सर्वयत्नैर्नराधिप ॥ १३

एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदेन महर्षिणा ।

विप्रलम्भमुपाध्यायात्सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ १४

गतोऽस्म्यङ्गिरसः पुत्रं देवाचार्यं बृहस्पतिम् ।

G_{1,2} तदैवं (for अथैवं).

12 Before 12, K_{2,4,5} D₁ M ins. नारदः. — ^a) Ś₁ (before corr.) देवर्षे (for राजर्षे). K₁ नातिहृष्टो; K_{2,4} D₁ न प्रं; B₂ नातिहृष्टो (for 'हृष्टो). — ^b) K_{1,2} कश्चिन्; K₃ D₁ कश्चित्; D₁ केचित् (sic). — ^c) K₁ न कुतो (for क गतो). K₂ त्वं; De₁ [स]स्ति; T [स]स्य (for ऽसि). T [अ]गतो (for कुतो). D₂ चेदम्; M₁ वापि (for वेदम्). — ^d) T G M₂ मर्षीति (for अप्रीति). T G₂ आगतः. M₁ न प्रीतिस्त्वमिहागतः.

13 ^a) Ś₁ तन्; D₂ T₂ च (for चेन्). K₂ महा-राज (for मया राजन्). — After 13^a, G₂ reads 20^{ad} and om. 13^b. — ^b) B_{1,2} ब्रूहि पार्थिवसत्तम. — ^c) K₂ तैन्त्यं; D_{1,4} (marg. as in text).^c मन्थुं (for मन्थुं). — ^d) G₂ संप्रयत्नान् (for सर्वयत्नैर्). — After 13, Ś₁ K₃ ins. an addl. colophon [Adhy. name : K₂ संवत्तमरुतीयं. — Adhy. no. : Ś₁ 6].

14 Before 14, MSS. ins. व्यासः. — ^a) K₂ D₁ मरुत्तस्. B₁ [स]थ; Dn₁ D_{8,9} स (for तु). T नारदेन ततः वृष्टः. — ^b) T कारणं तन् (for नारदेन). K_{1,2,3} सुरार्षिणा (for मह). — ^c) G₁ उपाध्यायं; G₂ 'ध्याये. — ^d) T M एतन् (for एव).

15 Before 15, Ś₁ K₂ s. s B De₁ D_{2,4-6} G M₄ ins. मरुत्तः; K₂ D₁ मरुत्तः; D₂ मरुत्तः. — ^a) K₁ गतो (for गतो). — ^b) B₁ De₁ देवाम्प्रति (for देवाचार्य). — ^c) G प्रष्टुं (for ब्रूहुं). — ^d) K₂ D₈ M_{1,2} मा. D₂ सो (for न). K₃ [अ]भ्यपद्यत; G₁ ह्यनन्यत; G_{2,3}

यज्ञार्थं यत्विजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५

प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीवितुं नाद्य कामये ।

परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद ॥ १६

एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह ।

आविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव ॥ १७

राजन्नङ्गिरसः पुत्रः संवर्तो नाम धार्मिकः ।

चङ्कमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन्प्रजाः ॥ १८

तं गच्छ यदि याज्यं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः ।

प्रसन्नस्त्वां महाराज संवर्तो याजयिष्यति ॥ १९

मरुत उवाच ।

संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ।

पश्येयं कं नु संवर्तं शंस मे वदतां वर ॥ २०

कथं च तस्मै वर्तेयं कथं मां न परित्यजेत् ।

प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २१

नारद उवाच ।

उन्मत्तवेपं विभ्रत्स चङ्कमीति यथासुखम् ।

वाराणसीं तु नगरीमभीक्ष्णमुपसेवते ॥ २२

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं कचित् ।

14. 142
14. 6. 23
14. 6. 23

[अ]भ्यनन्दत (for 'नन्दत'). Ds. 4 Ms न च मां सो (Ms माम)भ्यनन्दत.

16 Gs om. 16^a-20^a. —^a) Ks तु (for च). B1 तेनाद्य; G2 येनाहं. —^b) K4. 5 B (except B4) D1-4 G1. 2 Ms जीवितं. —^c) D4 तु (for च). —^d) Ś1 K1. 8 दीक्षितश्च; D6 उषि* (for दूषि*). K2 [अ]पि (for [अ]प्ति).

17 Gs om. 17 (cf. v. l. 16). Before 17, MSS. ins. व्यास उवाच. —^a) M1-8 स (for तु). K2 राजा (for राज्ञा). —^b) B6 D2. 4 नारदः प्रत्यभाषत. —^c) K4 D2 Ms आवीक्षितं; D6 D6 अविक्षि (D6 'क्षी' तं; D6 अविभ्रतं. T1 G1. 2 Ms महाराज. —^d) T नृपं (for ह्व). K6 संवर्तो याजयिष्यति (= 19^d).

18 Gs om. 18 (cf. v. l. 16). Before 18, MSS. ins. नारद उवाच. —^b) K2 संवर्तो. Ds धारिकः (for धार्मिकः). —^c) K1. 2. 4 Ds चङ्कमीति; D61 चङ्का-मति; D6 चक्रमेति; M1. 2 चक्रवर्ती (for चङ्कमीति). —^d) Ś1 दिग्वासा.

19 Gs om. 19 (cf. v. l. 16). —^a) K2 त्वं; B1 (marg. as in text) तद् (for तं). K1 राज्यं (for याज्यं). K2 त्वा (for त्वां). —^c) K2. 4 D1 प्रसन्नं. K1. 2 M त्वा (for त्वां). B1. 2. 5 D (except D1) महातेजाः (for 'राज').

20 Gs om. 20^a (cf. v. l. 16). K2 मरुत; K4 D1 मरुत; Ds मरुत. —^a) D61 स (for सं). K2 ह; Ds हो (for सई). — Gs reads 20^{ad} after 13^a. —^c) B2 पश्यामि. B1-4 D61 कुत्र; B2 D2-4 क च (for क नु). —^d) K2 नव (for नल). T त्वं (for ते). Gs वचो मे वदतः शृणु.

21 ^a) K2. 4 B1. 2 D1 तस्मिन्; T Gs तत्र (for तस्मै). K1 Ds वर्तेय; D1 वर्तेय. —^b) K4 D61 Ds Ms मा (for मां). M1. 2 कथं मां सोपि याजयेत्. —^c) Ś1 K1 [5]प्ति; K2-5 D1 G1 M1. 2 हि; T G2. 8 Ms. 4 [5]पि (for च). Ds 6 Gs [अ]हं (for [अ]पि). —^d) D5. 6 नापि (for नाहं). K1 उद्गडे (for उत्सहे). B6 जीवितुं नाहमुत्सहे.

22 ^a) Ś1 K1 B1-8 D2. 4 -वेपं; K8 -वेपं; B4. 5 -रूपं (for -वेपं). D6 विभ्रत्. —^b) K1 D6 चङ्क-मीति; G2 चक्रामि (for चङ्कमीति). B1. 2. 5 D61 D2-4 यथागतं; B1 दिशो दश (for यथासुखम्). M1. 2 चक्रवर्ती महायथाः. —^c) Ś1 K3 D61 (marg. sec m. as in text) D1 अभि- (for उप-). K2 B D61 D61 D2-8 वाराणस्यां महाराज (B3 'तेजा' दर्शनेऽप्युर्मुहेश्वरं. — After 22, Ms ins. :

13* यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते परमेश्वरः ।

व्याचष्टे तारकज्ञानं जन्तूनामपवर्गादम् ।

23 D1 om. 23. —^a) Ś1 K1 T2 तस्य; D6 तस्याद् (for तस्या). T उपागम्य (for समासाद्य). — Ds om. (hapl.) 23^b-24^c. —^b) K2 पश्येथाः; B6 न्यसेथाः; G1 निषेथाः (sio); M1-8 न्यसेथाः; M2 (inf. lin. as in text) न्यासस्थं (for न्यसेथाः). —^c) G8 [अ]सौ (for यो). M2 (inf. lin. as in text) तं तु दृष्ट्वा पका-येत. —^d) K2 B3. 4 D61 D61 D4-6 transp. स and संवर्तः. D6 महीपतेः.

24 Ds om. 24^{ad} (cf. v. l. 23). D4 reads 24^{ad} on marg. —^a) B2 पृच्छतो (for पृच्छतो). —^c) D4 तस्याद्वारं (for तमेकान्ते). —^d) K2. 5 D4 T G Ms. 4 व्रज; M2 व्रजेत्.

C. 14. 142
B. 14. 6. 23
K. 14. 9. 23

तं दृष्ट्वा यो निर्वर्तत स संवर्तो महीपते ॥ २३
तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत्स वीर्यवान् ।
तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः शरणं ब्रजे ॥ २४
पृच्छेत्त्वा यदि केनाहं तवाख्यात इति स्म ह ।
ब्रूयास्त्वं नारदेनेति संतप्त इव शत्रुहन् ॥ २५
स चेवामनुयुञ्जीत ममाभिगमनेप्सया ।
शंसेथा वह्निमारूढं मामपि त्वमशङ्कया ॥ २६
न्यास उवाच ।

स तथेति प्रतिश्रुत्य पूजयित्वा च नारदम् ।
अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्ययौ वाराणसीं पुरीम् ॥ २७

25 ^a) Ś1 K1.8 पृच्छेत्; K5 पृच्छेथा; Dc1 पृच्छेत्स्वां; D6 T1 G3 M3.4 पृच्छेत्स्वा; T2 पृच्छेद्वा. — ^b) D6.6 हे; G3 हा (for ह). — ^c) D6 ब्रूयस्. G3 स्वां. — ^d) G2 संतुप्त. K2 G इति (for इव). K1 B D T संवर्तं कथितोऽसि मे.

26 ^a) D8 न (for स). T1 G8 माम् (for त्वाम्). Ś1 K D1 [अ]भि- (for [अ]नु-). — ^b) K1 समाभि-; K2 B5 G2 M3.4 ममाभि-; B1 Dn1 D5.6 ममानु-; G1 मम वा (for ममाभि-). K8 Dc1 T G8 ममानुगमनेच्छया; B1.2 ममानुग्रहेच्छया. — ^c) K5 शंसत्व; B8.6 शंसेथा (for शंसेथा). — ^d) G1 M1.2 ममापि (for मामपि). B2 D8 त्वाम् (for त्वम्).

27 G1.2 om. the ref. — ^a) K5 बाहेति (for तथेति). M1 प्रतिज्ञाय (for 'श्रुत्य'). — M4 om. 27^{ab}. — ^b) D2.4 तु (for च). — ^c) K1 अत्यनुज्ञाय; K2.4 D1 तमनुज्ञाय; K8 B2.8 Dc1 Dn1 D1 S (except G1; M4 om.) अभ्यनुज्ञाप्य. M1-8 देवर्षि (for राजर्षिर्).

28 ^a) B2.4 यथोक्तः स; M1 यथासीष्ट; M2 यथो-
हिष्टं (for यथोक्तं स). K3 च (for स). — ^b) Ś1
K1.8 पुर-; K2 पुर्यो (for पुर्या). K1 महायशः.

29 ^a) K1 partly damaged. K8 योगपद्येन. K1
G1.2 M स; K2.4.5 D1 तु (for च). — ^b) K8 G8
पुर-; T पुर्या (for पुरी-). Dn1 D5.6 G1.2 M पुरी-
द्वारं समा (Dn1 D5.6 'रमया')विशत्. — ^c) K2.4.5 D1
ततस्तु; B1-4 Dc1 स्थापितं (for ततः स). — D6
reads 29^d-31^a on marg. — ^d) D6.6 संवर्तः (for
सहसा). Ś1 K2.8 B Dn1 संन्यवर्तत; M1-2.4 (inf.
lin. as in text) स न्यवर्तयत् (for स न्यवर्तत).

तत्र गत्वा यथोक्तं स पुर्या द्वारे महायशः ।
कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् ॥ २८
यौगपद्येन विप्रश्च स पुरीद्वारमाविशत् ।
ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा स न्यवर्तत ॥ २९
स तं निवृत्तमालक्ष्य प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
आविशितो महीपालः संवर्तमुपशिक्षितुम् ॥ ३०
स एनं विजने दृष्ट्वा पांसुभिः कर्दमेन च ।
श्लेष्मणा चापि राजानं ग्रीवनैश्च समाकिरत् ॥ ३१
स तथा बाध्यमानोऽपि संवर्तेन महीपतिः ।
अन्वगादेव तमूर्ध्वं प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ॥ ३२

30 D6 reads 30 on marg. — ^a) Ś1 K1 च
(for तं). Ś1 K1.8 तद्वृत्तम्; D3 निवृत्तम् (for निवृ-
त्तम्). K2.4.5 B2-8 Dc1 D1-4 T G आलोक्ष्य (for
आलक्ष्य). — ^b) K1.8 [स]नुगात्; K5 B2.8 [स]न्व-
यात् (for 'गात्'). — ^c) K1 M1 आवीक्षितो; K8 Dc1
अवि-; D3 आविक्षितो (for आविक्षितो). K1 M8 मही-
पाल (for 'पालः'). G8 अविक्षितो महाराज. — ^d) K2
लक्षितुं; K4.8 D1.2.4 भिक्षितुं; B1.2 M8 सेवितुं (for
'शिक्षितुम्'). D3 संवृत्तमूर्ध्वशिक्षितुं (sic); T G संवर्तमभि-
(G1.2 'मुप')वीक्षितुं.

31 D6 reads 31^a on marg. — ^a) B1-4 D (except
D1) च तं; B5 तु तं (for एनं). K2 विजने; M1.2
विजनं. — ^b) K2.4.5 B (except B4) Dc1 D1.2-8
पांसुभिः. M1.2 पांसुभिः परिवारितं. — ^c) B4.5 Dc1 Dn1
D1.6 G1.2 M8 चैव; M1.2 [अ]पि च (by transp.).
— ^d) K5 समवाकिरत्; D2.8 G8 च समाकिरन्.
G1.2 अ (G2 व)न्यैश्च समवाकिरत्.

32 Ś1 K1 om. 32. — ^a) K2 बाध्यमाने; K8 B5
तज्यमानो; B8 मर्च्य (sic); B4 D8 बध्य-; Dc1 Dn1
D2.4-8 M2 बध्य-; T G वर्तं (for बाध्य-). B4 Dc1
Dn1 D5.6 वै (for इपि). — ^b) G1.2 संवर्तं स (for
'तेन'). — ^c) M8 तमूर्ध्वं भूयः (hypermetric) (for
तमूर्ध्वं). — ^d) D8 स (for से-).

33 ^a) K2.4 B (except B8) Dc1 D1 T G8 M1.
2.4 निवृत्तः; K5 Dn1 D2-6 निवर्त्य; M8 निवृत्तः (sic)
(for निवृत्त्य). Dc1 संवृत्तः; D8 संवर्त्य. — ^b) G1.8
स विश्रांत (for परिश्रान्त). — ^c) Dc1 बहुसासकि
(sic) (for 'शासिकम्').

ततो निवृत्त्य संवर्तः परिश्रान्त उपाविशत् ।

शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

संवर्त उवाच ।

कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते ।

एतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेन्प्रियं मम ॥ १

सत्यं ते ब्रुवतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः ।

मिथ्या तु ब्रुवतो मूर्धा सप्तधा ते फलिष्यति ॥ २

मरुत्त उवाच ।

नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि ।

गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३

संवर्त उवाच ।

सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सन्निगम् ।

कथयस्वैतदेकं मे क्व नु संप्रति नारदः ॥ ४

मरुत्त उवाच ।

भवन्तं कथयित्वा तु मम देवर्षिसत्तमः ।

ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ ५

C. 14. 127
B. 14. 7. 5
K. 14. 7. 5

Colophon. — *Adhy. name*: K₂ संवर्तिकमरुत्तीयं; D₂ संवर्ते; G₈ मरुत्तसंवर्तसमागमः; M₂ युधिष्ठिरनारद-संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 7; K₄ D₁ G_{1.2} M 5; D₁₁ D_{2.6} T₂ G₈ 6 (as in text). — *Śloka no.*: D₁₁ 23.

1 K₁ om. the ref. — ^a) D_{2.6} हृत्थं (for अस्मि). — ^a) K_{2.4.5} S मे सत्यम्; B (except B₅) D₁ मे सर्वम्; D_{2.6} तस्वेन (for मे तस्वम्). — ^a) K_{1.2} B₅ D_{2.4} ईप्ससे; T G₈ M ईप्सितं (for इच्छसे). B₅ D₁₁ D₂₋₆ मम प्रियं (by transp.); M₄ मतो मम. K_{2.4} D₁ ईप्ससे माध्वियं यदि; K₅ ईप्सितं मे प्रियं प्रति; B₁ मम बोद्धिच्छसि प्रियं; G_{1.2} जीवितं चेत्प्रियं तव.

2 ^a) G₈ मे (for ते). — ^b) K_{2.4} संपश्यते; B₅ G₁ 'यंते; B₄ D₁ प्रपश्यते (for संप). — ^c) K_{2.4} ते; D₁₁ D_{2.6} च; G_{1.2} प्र- (for तु). B₅ मूर्धा. — ^d) T G₈ भविष्यति (for फलि). K₄ B D (except D₁) शतधा ते स्फुटिव्यति (D₂ स्फुटिव्यति [hypermetrio]).

3 K₄ D₁ मरुतः; D₂ मरुत्त. — ^b) T [s]भ्यटता; G_{2.3} ह्यप्रतः (for ह्यटता). T₁ मुषि (for एषि). — ^c)

B_{1.2} [अ]सि त्वं; G₈ पितुस् (for [इ]ति त्वं). — ^a) K₄ D₁ प्रीतिसत्तमा.

4 D₁ om. 4-5. — ^b) K₁ D₂ M स मा; T₁ G₈ भवान् (for स मां). K₄ सन्निगं; T G सत्तम (G₁ 'मः) (for सन्निगम्). ॥ C₁ : सन्निगं, कपटवेषच्छन्नम् । ॥ — ^c) B₅ G₂ कथयतु (for 'यस्व). D_{2.4} T₂ तद् (for [ए]तद्). K₅ D_{2.5.6} G₁ M_{1.4} एतन् (for एकं). Ś₁ K₁ कथयाद्यु (K₁ 'यस्ते) तदेकं मे. — ^d) D₂ किं (for क).

5 D₁ om. 5 (cf. v. l. 4). B₅ om. the ref. K₄ D₁ मरुतः; D₂ मरुत्त. — ^a) M एवं तां (M₂ ते; M₃ त्वा) (for भवन्तं). Ś₁ K₁₋₄ B₄ D₁₋₄ स; K₅ च; M (except M₂) [अ]सौ (for तु). — ^b) G_{1.2} स मे (for मम). D₁ देवर्षिसत्तम. — ^c) B_{1.2} ममेत्यनु- (for मामभ्यनु-). D₂ ज्ञाप्य; M₄ ज्ञाम्वा. — ^d) D₂ प्रतिष्ठो; G₁ प्राविशद् (for प्रविष्टो). B_{1.2} प्रविष्टो जातवेध (B₂ 'साध्व)सं. — After 5, T₁ G₈ ins.:

14* योजनीयोऽहमधुना भवता मुनिसत्तम ।

6 K₂ D₁ om. the ref. — ^a) Ś₁ K₅ [ए]व; K₁ [ए]वं (for [ए]तत्). — ^b) B D (except D₁) संवर्तः प्रमुदं (B₄ D₁ 'शर्म) गतः. — ^c) K₄ B D₁ D₁₁ D₂₋₆

C. 14. 156
B. 14. 7. 6
K. 14. 7. 6

व्यास उवाच ।

श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत्संवर्तः परया मुदा ।
एतावदहमप्येनं कुर्यामिति तदाब्रवीत् ॥ ६
ततो मरुत्तमुन्मत्तो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
रुक्षया ब्राह्मणो राजन्पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ ७
वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्तिना ।
एवं विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ८
भ्राता मम समर्थश्च वासवेन च संकृतः ।
वर्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९
गृहं स्वं चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः ।

Ts Gs [ए]वे (for [ए]ने). Ds. 6 हताव ह्वमप्येवं (sic). — ^a) Ks-5 B Dc1 Ds. 8 Gs. 2 M तम्; Ds तद्; T Gs वचो (for तदा). Ds च मे मतिः (for तदाब्रवीत्). Dn1 Ds. 6 शक्रयामिति सोमवीत्. — After 6, Ś1 K1 ins. an addl. colophon [Adhy. no. : Ś1 8].

7 Before 7, Ś1 K1 ins. व्यासः. Ds reads 7 on marg. — ^a) Ks D1 मरुन्तम्. Ks. 4. 5 D1 संवर्तो (for उन्मत्तो). Gs. 2 Ms. 4 ततः संवर्त उन्मत्तो. — ^c) Dc1 Ds. 6 रुक्षया. M बहुशो (for ब्राह्मणो). K1 राजा (for राजन्).

8 Before 8, K1 ins. व्यासः; M1 संवर्तः. — ^a) B4 (marg.) वादः; T1 Gs M मद (for वात). Ś1 K1. 3 वादप्रदानेन मया; T2 Gs पाद (Gs जीर्ण)यानेन तु मया; G1 मधुप्रयोगदानेन. — ^b) T2 स्वचित्तः; G1 सचित्तः. T1 G1 परि (for वश). — ^d) B4 Dn1 M1 यजितुम्; D1 Gs याचितुम्. B5 इच्छसे; T Gs अर्हसि (for इच्छसि).

9 ^a) Gs. 2 स शुद्धश्च (for समर्थश्च). Ś1 K1. 3 हि (for च). — ^b) Dn1 Ds च संगतः; Ds समागतः (for च संकृतः). — ^c) Ś1 यजने. — ^d) Ds कर्मणि.

10 ^a) Ś1 T1 गृहं स्वं; Ks रहस्वं; Ks गृहस्वं (sic); B D (except D1) गार्हस्थ्यं; T2 गृहस्थं; G1 गृहास्थं (for गृहं स्वं). Ks. 4. 5 D1 यज्ञाश्च; Ks याज्याश्च; B2-4 Dc1 T याज्यं (for याज्याश्च). T2 तु (for च). — ^b) Ks सर्वयाचाश्च; Ks D1 सर्वा याज्याश्च; Ks सर्वयज्ञाश्च; T Gs सर्वगृह्याश्च; G1 सर्वा ब्राह्मणाश्च. M ब्राह्मण (for गृह्याश्च). Ds सर्वगृह्याश्च देवता. — ^c) Dc1 पूर्वमेव; T Gs पूर्व तेन (for पूर्वजेन). Ś1 K (except

पूर्वजेन ममाक्षिप्तं शरीरं वर्जितं त्रिदम् ॥ १०
नाहं तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षितं कर्हिचित् ।
याजयेयं कथंचिद्वै स हि पूज्यतमो मम ॥ ११
स त्वं बृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाप्य चाब्रज ।
ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि ॥ १२

मरुत्त उवाच ।

बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं संवर्तं तच्छृणु ।
न मां कामयते याज्यमसौ वासववारितः ॥ १३
अमरं याज्यमासाद्य मामृषे मा स्म मानुषम् ।
याजयेथा मरुत्तं त्वं मर्त्यधर्माणामातुरम् ॥ १४

Ks) B4 Dc1 D1-8 Gs समाक्षिप्तं (B4 Dc1 'सा:); B1. 5 ममाक्षिताः; T मम क्षिप्तं; G1 ममाक्षितः. — ^a) Ks शरीरो. T1 वदतः; Gs वार्तितुं (for वर्जितं). B1. 2 (marg. as in text) शरीरं स्वेकमुज्जितं.

11 ^a) Dc1 न हि; T सोहं (for नाहं). Ś1 K1. 3 Ms [अ]नुज्ञातं. — ^b) Ks आवक्षितः; Ds. 6 आविभतः; M आवीक्षित. — ^c) Ks याजयेय. Ks हि; B1 तु (for वै). — ^d) G1 वै; Gs M मे (for हि). Ds. 6 मतः; G1. 2 M गुरुः (for मम).

12 ^b) Ms तद् (for तम्). B4 Gs. 2 वाब्रज; T मां ब्रज; G1 चाब्रजे (for चाब्रज). — ^c) Ks [s]हं; Ms स्वा (for स्वां). — ^d) Gs. 2 शुद्धो (for यद्). Ks यज्ञमिह; T Gs वा यष्टुम् (for यष्टुमिह).

13 D1 मरुन्तः; Ds मरुत. — ^a) Ks तं (for तद्). Ks D1 तसंवर्तं शृणु मे; Bs संवर्तं तच्छृणु मां. — ^c) G1 M (except M1) मा (for मां). Ks. 2 रोचयते; Bs कार (for काम). — ^d) Gs. 2 मुनिर् (for असौ). K1. 2 D1 चारितः (Ks 'तं'); B1. 2 (marg. as in text). 4. 5 Dc1 Dn1 Ds-8 काज्याया (for चारितः).

14 ^a) Gs वासवं (for अमरं). Gs. 2 अमरं वामवं याज्यं. — ^b) Ś1 K1. 3 इ (for मा). Ks B D वाजयित्वं न मानुषं. — Ks D1 read 14^{ab} after 16*. — ^c) T Gs याजयेनं. Ks M1-8 च; Gs. 2 तं (for त्वं). — ^d) Ks G1. 2 हस्पुत (for आतुरम्). — B Dc1 Dn1 Ds-8 subst. for 14^{ab}; Ks D1 ins. after 14^{ab};

15* कर्मेण प्रतिविद्योर्ध्वं मरुतं मा स्म याजयेः ।

स्पधेते च मया विप्र सदा वै स हि पार्थिवः ।
 एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलवृत्रहा ॥ १५
 स मामभिगतं प्रेम्णा याज्यवन्न बुभूषति ।
 देवराजमुपाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुंगव ॥ १६
 सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुम् ।
 कामये समतिक्रान्तुं वासवं त्वत्कृतैर्गुणैः ॥ १७
 न हि मे वर्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन्बृहस्पतिम् ।
 प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि तथानपकृते सति ॥ १८
 संवर्त उवाच ।

चिकीर्षसि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् ।

यदि सर्वानभिप्रायान्कर्तासि मम पार्थिव ॥ १९
 याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरंदरौ ।
 द्विषेतां सममिच्छद्वावेतदेकं समर्थय ॥ २०
 स्थैर्यमत्र कथं ते स्यात्स त्वं निःसंशयं कुरु ।
 कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्म कुर्यां सवान्धवम् ॥ २१
 मरुत्त उवाच ।

यावत्तपेत्सहस्रांशुस्तिष्ठेत्पश्चापि पर्वताः ।
 तावल्लोकाच्च लभेयं त्यजेयं संगतं यदि ॥ २२
 मा चापि शुभबुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् ।
 सम्यग्ज्ञाने वैषये वा त्यजेयं संगतं यदि ॥ २३

C. 14. 175
 14. 7. 23
 K. 14. 7. 23

[K₁ B₅ Dn₁ D_{1-3, 5, 6} याज्य (Dn₁ 'यः; D_{5, 6} 'वे) (for याजयेः).]

K₄ D₁ cont.:

16* न मां रोचयते राज्यमयाज्यं माममानुषम् ।

[D₁ याज्यम् (for राज्यम्).]

15 * K₂₋₄ B₃₋₆ D (except D_{2, 8}) G_{1, 2} M हि;
 B_{1, 2} स (for च). D_{5, 6} सदा (for मया). —^b) D_{5, 6}
 मया (for सदा). K₆ च; B_{3, 4} Dc₁ Dn₁ D_{5, 6}
 हि; T G_{1, 2} M [ए]व (for वै). G₂ स देवैः (for
 सदा वै). K₄ B₃₋₆ D स तु; G₂ M_{3, 4} स ह; M_{1, 2}
 तव (for स हि). K_{2, 5} पार्थिव; T₂ G₃ मानवः; G₂
 वासवः (for पार्थिवः). B_{1, 2} सदा पार्थिवसत्तमः (B₂
 'म). —^c) G₂ वा (for च). G₁ [उ]क्ते. —^d) K₁
 भ्राता; G₃ भ्राता. B₁₋₄ Dc₁ Dn₁ बलसूदनः; S बल-
 वृत्रहा.

16 * K₁ B_{4, 5} Dn₁ D_{2, 3, 5, 6} T G अधिगतं; B₁
 अपां; B₂ उपां (for अभि). Dc₁ प्रेक्ष्य; D_{5, 6}
 प्रेम्णा (sic). —^b) K_{1, 5} याज्यवं न; K₄ B D 'स्वेन;
 G₁ याज्यं तु न; G₂ याज्यवंतं (for 'वन्न). S₁ K₁₋₃
 Dc₁ D₁ बुभूषते; D₅ विभूषिते. —^c) K₃ B₅ Dn₁
 D₂₋₆ G_{1, 2} M समाश्रित्य; B_{3, 4} Dc₁ अपां. —^d) K₃
 मुनिपुंगवः.

17 * G₂ गच्छामि (for ह्). —^b) K₅ सर्वार्थेन.
 S₁ K₃ [ह]ह (for [ज]पि). K₄ याचितुं. K₁ सर्वतु
 ते हि योजितः (corrupt). —^c) S₁ कामयेहमतिक्रान्तुं;
 K_{1, 2} B_{2, 3, 5} Dc₁ 'वे सममि (K₂ 'प)क्रान्तं; K₃ 'योग-
 मतिक्रान्तुं; S (except T₁) सं (M₃ कं) कामयेतिक्रान्तुं.
 —^d) K₁ स्वहृत्तैर; B₂ दुःकृतैर; B₃ (marg.)

तत्कृतैर.

18 * D_{2, 8} बुद्धि. —^b) K_{2, 4, 5} B_{1, 2} D₁ G₃
 M₁₋₂ ब्रह्मन्गन्तुं (by transp.); M₁ पुनर्गन्तुं. —^c)
 K₅ [स]स्मि; D₂₋₄ च (for हि). K₆ [अ]पि; T G₃
 [अ]हं (for [अ]स्मि). —^d) G_{2, 8} तदा (for तथा).
 K₆ नापकृते; G₁ [अ]नुपं (for [अ]नपं).

19 K₁ संवृत्त (for संवर्त). —^a) S₁ B₂₋₄ Dc₁
 चिकीर्षामि; G₁ 'र्षति. —^b) D_{5, 6} सत्यम् (for सर्वम्).
 K₆ अपि ध्रुवं; T G₃ ध्रुवं त्वयि (by transp.). —^c)
 B₁ (marg. as in text) D₁ (before corr.) कर्तास्मि.
 B₅ यदि (for मम). D_{5, 6} मम कर्तासि पार्थिव.

20 * K₂ वाद्यमानं; M₁ याज्यमानो. T₁ G₃ त्वा
 (for त्वां). —^c) K₂ G₃ द्विषतां; K₅ द्विष्येतां; D₃
 द्वेषतां; D₁ द्वेषेतां; M₁ द्विषेथाः. S₁ K₃ समतिक्रान्ताव्.
 —^d) S₁ K_{1, 5} B_{1, 2} D₁₋₄ G₃ एवं; K₃ B₄ T एव
 (for एकं). D_{5, 6} समर्थये; T G₃ विंशत्य (T₁ 'वे);
 G_{1, 2} समर्थये. M एतावेकः समर्थयेत् (M₁ 'र्थये).

21 * K_{2, 4, 5} D₁ एतत्; M_{3, 4} मम (for अत्र).
 D (except Dc₁ D₁) मे; M₂ तत् (for ते). K₃ तेषां
 (for ते स्यात्). —^b) K₁ B_{2, 4} D₁ M सर्वं; K₂ सर्वा;
 D₃ सन्नं (for स सर्वं). D₂₋₆ निश्चयेयं; T₁ M₁ निः-
 संशयः. Dc₁ om. कुरु. —^c) S₁ M_{3, 4} त्वा (for त्वां).
 K₂ D₃ मही; B₃ न तु; D₅ स हि. —^d) S₁ K₅
 भस्मीकुर्यात्; B₁ D₁ T G M₃ भस्म कुर्यात्.

22 D₅ om. the ref. D₁ मरुत्त. —^a) Dn₁ D_{5, 6}
 T₂ तप्येत्. —^b) Dc₁ देवताः (for पर्वताः). T तिष्ठे-

C. 14. 176
B. 14. 7. 24
K. 14. 7. 24

संवर्त उवाच ।

आविक्षित शुभा बुद्धिर्धायतां तव कर्मसु ।

याजनं हि ममाप्येवं वर्तते त्वयि पार्थिव ॥ २४

संविधास्ये च ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमम् ।

येन देशान्सगन्धर्वाञ्शक्रं चाभिभविष्यसि ॥ २५

न तु मे वर्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ।

विप्रियं तु चिकीर्षामि भ्रातृश्वेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६

गमयिष्यामि चेन्द्रेण समतामपि ते ध्रुवम् ।

प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७

युवापि पर्वतान् (sic); Gs सिषेवे चात्र पर्वतान् (sic). — °) G₁ इक्षो (for लोकान्). Ś₁ K₁ M₂ आलभेयं; K₄ s मा ल'; D₂ G₈ न लभ्येयं; G₁ न लब्धेयं; M₈ नालभेयं. — °) G₁ संगतिं; G₂ 'रं. B (except B₅) D₁ त्यजेयं यदि संगतं.

23 D₅, s (hapl.) om. 23. — °) K₈ मम; K₄ D₁ G₂ मां च; B (except B₅) G₁, s मा वा; T₁ मया; T₃ मा या; M₄ मां वा (for मा च). T G शुद्र- (G₁ 'दि-) (for शुभ-). D₂ G₂ बुद्धिस्त्वं; M₈ बुद्धिं च; M₄ बुद्धिं स्वा. — °) T G₈ द्विज (for हृद्). — T₂ om. 23^{ad}. — °) K₂, s D₁ विषयेषु च ज्ञानेहं (K₂ तथा ज्ञाने); K₅ B D₁ D₂-4 विषयैः संगतं वा (K₅ मा; B₁-4 D₁ D₂ वा स्तु); T₁ G₁, s M₈ भोगेषु सस्यभोगांश्च; G₈ भोगेष्वस्यगज्ञानान्; M₁, s त्रिषयेषु सस्यगज्ञानादि (hypermetric); M₈ भोगेषु सस्यगज्ञाने वा; M₄ विषयेषु न जानीहि; C_v भोगेषु सस्यगज्ञानम्. — °) K₈ संगते; G₈ संगरं. K₅ त्यजेयं यदि संगतं.

24 D₈ om. the ref. — °) K₄ M₈ आवीक्षित; D₈ अवि'. M₄ (inf. lin. as in text) आविक्षितैतद्विजयतां. — °) Ś₁ K₈ धीयते; K₁ धीयते; K₂ हीयते; K₄ D₁ यतते; B₁, s 4, s दीप्यतां; B₄ (marg.) वर्षतां; D₂ T₁ वर्ततां; D₂ M₂ प्रीयतां; D₅, s श्रूयतां; T₂ G₂, s प्रियतां; G₁ प्रयतां (for धीयतां). B₁, s (marg. as in text) G₂ M₁-8 शुभ-; D₁ वात-; T₁ भुवि (for तव). M₄ शुभकर्मसु याजनं. — °) K₈ योजनं; M₄ (inf. lin. as in text) वितर्को (for याजनं). D₁ च (for हि). K₁ B₈ समाप्येवं. K₈ D₈ [प]त्र; M₁, s

[ए]तद् (for [ए]वं). T G₈ याजनं (T₂ 'जितुं) सम-वाप्ये (G₈ 'प्यै)वं. — °) K₂, s D₁ तव; K₄ B D₁ D₂ हृदि (for त्वयि).

25 °) B₁-s, s (marg.) D₁ D₂ अभिधास्ये च; T G₈ संविधास्यामि. M₂ राज्यम् (for राजन्). — °) Ś₁ B₂ D₁ अक्षर्यं; G₁ नक्षत्रं. — °) G₁ चाधि- (for चाभि-). D₁ D₈ भविष्यति. T₁ G₈ शक्रं वापि (G₈ 'भि-) गमिष्यसि; T₂ शक्रं वातिक्रमि'.

26 °) Ś₁ वने; D₂ धनं; G₁ नेयं; G₈ मयि (for धने). B₂ राज्ये च; B₃ राज्येय; B₄ राज्येषु; T₁ G₂ याज्ये च; G₈ वान्येषु (for याज्येषु). — °) M₁-s च (for तु). K₄ B D करिष्यामि; G₈ न कुर्यामि (for चिकीर्षामि). G₁, s धर्मं चिकीर्षे विप्रियं. — K₁ B₅ om. (hapl.) 26^d-27^c; Ś₁ reads the same on marg. — °) M₁-s हृदस्य (for श्वेन्द्रस्य). T G₂ चाभिभो (for चोभयो:).

27 K₁ B₅ om. 27^{ad} (cf. v. 1. 26); Ś₁ reads the same on marg. D₅, s om. 27. — °) K₈ स गमिष्यामि; M₄ तत्करि' (for गमयि'). D₂ D₂-4 शक्रेण; T G₈ चन्द्रस्य. M₁, s गमिष्यामि सहेंद्रेण. — °) K₈ तु (for च). Ś₁ K₂-s D₁ चिकीर्षामि (for करिष्यामि). — °) K₈ [अ]हं (for ते).

Colophon om. in D₈. — Adhy. name: K₂-s B D₁ D₂ M₂, s संवर्त (D₁ 'तैक) मरुतीयं (K₅ 'सुखतीयं); M₁, s संवर्तमरुतसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 9; D₂ T G₁, s 7 (as in text); D₄ G₂ M 6. — Śloka no.: D₂ 27.

C

संवर्त उवाच ।

गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवान्नाम पर्वतः ।
 तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १
 वनस्पतीनां मूलेषु टङ्केषु शिखरेषु च ।
 गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् ॥ २
 उमासहायो भगवान्यत्र नित्यं महेश्वरः ।
 आस्ते शूली महातेजा नानाभूतमणावृतः ॥ ३
 तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेऽथ वसवस्तथा ।
 यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुगः ॥ ४
 भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावश्चिनावपि ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५

8

1 Ds. 6 om. the ref. — ^a) B1. 2. 5 (marg. as in text) Dc1 D2-4 T1 G1. 2 M4 मेरोर (for गिरेर). — ^c) Ds तपते. Dn1 T G3 तत्र (for यत्र). — ^d) Gs भास्ते (for तपो).

2 ^b) K4 Ds कंटके; Dn1 Ds. 6 T G2 शृंगेषु; D1 कंटकेषु (hypermetric); G1 गृहेषु; Gs भंगेषु; M3 स्कंधेषु (for टङ्केषु). K4 B D T Gs विषमेषु (for शिखरेषु). — ^c) T1 शुभेषु (sic) (for गुहासु).

3 ^a) G1 -सखा यो (for -सहायो). — ^b) G2 तत्र (for यत्र). — ^d) K5 -शतैर्भुतः; B3 Dc1 G1. 2 M -समावृतः; D1 T -गणैर्भुतः.

4 ^a) K1 सतो; B1. 2 यत्र (for तत्र). M1. 2 विश्वे (for रुद्राश्च). — ^b) M1. 2 रुद्राश्च (for विश्वे). K5 स; B1. 2 Ds. 6 S (except M4. 4) च (for सथ). — D1 reads 4^d-6^a twice. — ^d) K1 D1 (both times) सहानुगैः; Ds. 6 'यवान् (for 'नुगः). K2 कुबेरश्च महाभुजः.

5 For the repetition in D1, cf. v. l. 4. — ^a) Dc1 om. the first च. Ds. 6 विशेषाश्च (for पिशाचाश्च). — ^b) K5 B4 T तथा (for अपि). K2. 4. 5 B1. 2 Dc1 Dn1 D1 (both times) G1. 2 M नासत्यावपि

आदित्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च सर्वशः ।
 उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ६
 रमते भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह ।
 विकृतैर्विकृताकारैः क्रीडद्भिः पृथिवीपते ।
 श्रिया ज्वलन्द्दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः ॥ ७
 न रूपं दृश्यते तस्य संस्थानं वा कथंचन ।
 निर्देष्टुं प्राणिभिः कैश्चित्प्राकृतैर्मांसलोचनैः ॥ ८
 नोष्णं न शिशिरं तत्र न वायुर्न च भास्करः ।
 न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप ॥ ९
 तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयतां वर ।
 धातवो जातरूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ १०

C. 14. 190
B. 14. 8. 11
K. 14. 8. 10

चाश्विनौ. — ^d) Ś1 K1 यक्ष- (for यक्षा).

6 For the repetition in D1, cf. v. l. 4. — ^a) K1 आदित्य-. K2 मरुताश्च. — ^b) Gs सहस्रशः (for च सर्वशः). — After 6^{ab}, Ms ins.:

17* ब्रह्मादयश्च मरुतो मुनयोऽध्यात्मचिन्तकाः ।

— ^c) K2. 4. 5 D1 उमापतिः; B Dn1 Ds T1 G Ms. 4 उपासते; Ds 'सतो (for 'सन्ते). — ^d) K2. 4. 5 D1 उपासते (for उमापतिम्).

7 ^b) K1 B2 Dc1 Ds. 4 कुबेरानुचरैः सह. — K4 D1 om. 7^{ef}. — ^c) K2 न दृश्यते (sic); K5 मृषते वै (for दृश्यते वै). — ^f) B5 -प्रभः (for -द्युतिः).

8 ^a) K2 तद् (for न). K4 B1 (marg. as in text). 2 (marg.). 4. 5 D (except D1) शक्यते; K5 विषते (for दृश्यते). M1. 2 तत्र (for तस्य). — ^b) B Dc1 Dn1 Ds. 6 कदाचन (for कथं). — ^c) Ś1 K1 निर्दोषं; K4 Dc1 निर्दिष्टं; M4 न द्रष्टुं (for निर्देष्टुं). G1 transp. प्राणिभिः and प्राकृतैः. K4 D1 केचित्. D4 -भोजनैः (for -लोचनैः).

9 ^a) G1 नौषण्यं च (for नोष्णं न). M1. 2 शिशिरसः. — ^b) G1 वाति (for न च). — ^c) Dc1 M1 क्षुत्पिपासा; Ms 'पासो. K4 D1 च; D2 न (for वा). — ^d) Ś1 K1 B3 (marg.) D2-4 च मृत्युर; Ds मृत्युर्वा (for मृत्युर्न).

C. 14. 190
B. 14. 8. 11
K. 14. 8. 11

रक्ष्यन्ते ते कुबेरस्य सहायैरुद्यतायुधैः ।

चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११

तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे ।

रुद्राय शितिकण्ठाय सुरूपाय सुवर्चसे ॥ १२

कपर्दिने करालाय हर्यक्षणे वरदाय च ।

त्र्यक्षणे पूष्णो दन्तभिदे वामनाय शिवाय च ॥ १३

याम्यायाव्यक्तकेशाय सद्गुप्ते शंकराय च ।

10 ^δ Ś1 K1 समेषु; K2 राजन्ते (for सर्वेषु). — °) D1 धावतो (by metathesis) (for धातवो).

11 ^α) Ś1 K2 D6 रक्षते; K5 रक्षते; M1.2 रक्ष्यते. K2.3.4 D1 G1.2 तु (for ते). G3 राक्ष्यन्ते कुबेरस्य. — ^α) M1 चिकीर्षुभिः. Ś1 K1.3.5 B5 D2-4 कुबे (K8 'वी'रस्य प्रियं राजन् (by transp.)). K4 D1 वित्तेशस्य चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्महात्मनः. — After 11, 8 ins.:

18* तत्र गत्वा स्वमन्वास्थ महायोगेश्वरं शिवम् ।

कुरु प्रणामं राजर्षे भक्त्या परमया युतः ।

[(L. 1) T G3 अन्वास्व.]

12 ^α) K4 तस्मिन् (for तस्मै). — ^δ) K1 B5 मनः (for नमः). K2.4 B (except B2) D2.3.6 सर्वाय (for शर्वाय). — After 12^{αδ}, T G ins.:

19* एभिस्त्वं नामभिर्वै सर्वविधाधिपं स्तुहि ।

[G1 सर्वविधाधरं.]

— °) K4 D1 शितः; K5 [अ]शितः; D3 शित- (for शिति-). — ^α) Ś1 D3 स्व (D3 स)रूपाय; K4 B1-4 Dc1 Dn1 D1-6 M3 पुरूषाय; M1.2 विरूपाय (for सुरू).

13 D3 om. 13. — ^α) K4 D1 कपालाय; B4 (marg. as in text) Dc1 कपादाय; T G1.2 M4 कपा- लाय (for करालाय). — ^δ) K1.5 D2.8 हर्यक्षे; M4 अर्यक्षे; C7 हर्यक्ष (for हर्यक्षे). B1.2 (marg.) D6.6 धनदाय (for वरं). — °) D2.8 त्र्यक्षः; D6 अक्षणे (for त्र्यक्षे). K2 T G8 पूष्णो (G8 'ण्' दन्तभिदे तस्मै (K2 त्र्यक्षे); K4.5 D1 पूष्णो दन्तविनाशाय; G1 त्र्यक्षे दन्तभिदे पूष्णो. — ^α) K5 तामसाय; G1 damaged (for वामनाय).

14 K2 G1 om. (hapl.) 14^{αδ}. — ^α) K2 T2 व्यक्त- (for [अ]व्यक्त-). K3 B2.5 (marg.) D (except D1) T2 -रूपाय (for -केशाय). — ^δ) K4 तद्गुप्ते; K5 महते;

क्षेम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ॥ १४

हरिकेशाय मुण्डाय कृशायोत्तारणाय च ।

भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ १५

उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ।

गिरिशाय प्रशान्ताय यतये चीरवाससे ॥ १६

बिल्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ।

मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च ॥ १७

B4 (marg.) सवते; D1 सवृत्ते (sic); D3 संहते (sic); D6 सद्गुप्ताय (hypermetric); M3 संविदे (for सद्गुप्ते). G2 शंकराय स्थिराय च. — D1 om. 14°-15^δ. K5 om. (hapl.) 14°-15^δ. — °) Ś1 K1.3 काम्याय; K2 B1 Dc1 क्षेमाय; K4 D1 क्षताय (for क्षेम्याय). K4 B1.4.5 D (except D1; D1 om.) -केशाय (for -नेत्राय). — ^α) K1.3 स्थानवे.

15 D3 om. 15; K5 om. 15^{αδ} (cf. v. l. 14). — ^α) B1 (marg. as in text). 2 (marg.). 5 D2.3.6 -नेत्राय (for -केशाय). K4 D1 मुंजाय; B2 (marg. as in text) मुक्ताय; D3 मुंढाय (sic) (for मुण्डाय). — ^δ) Ś1 K1.3 B5 कृषाय; Dc1 Dn1 D5.6 कुन्दाय; G1.2 क्रोषाय; M1-3 क्रायाय (sic); M3 क्रयाय (for कृषाय). K8 [उ]त्तरणाय; K4 B (except B2) D1-3 S [उ]त्तर. — °) K1 B5 D2 भावराय; K8 G भासु (for भास्क). Ś1 स्वतीर्थाय; T G3 च तीव्राय (for सुतीर्थाय). — After 15, K2.4 B2-4 Dc1 D1 ins.:

20* बहुरूपाय शर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ।

[K4 सर्वाय (for शं). — After the prior half, K4 D1 read 16^{αδ} (transp.).]

16 K5 Dc1 om. 16. K2 transp. 16 and 17. K4 D1 read 16^{αδ} (transp.) after the prior half of 20*. — ^α) K2 सुनेत्राय (for सुवक्त्राय). — D4 om. 16°-17^δ. — °) K1.2.4 D1.3 S (except G1) गिरिशाय. — ^α) Ś1 K1.2 Dn1 D3.6 T2 G1.3 M4 पतये (for यं). G2 शर- (for चीर-).

17 D4 om. 17^{αδ} (cf. v. l. 16). K2 transp. 16 and 17. — ^α) G2 काल- (for बिल्व-). G1 सिद्धाय (for सिद्धाय). — °) G1 गृहमेधाय महते. — ^α) Ś1 K1.3 B (except B2) D2-4 G2 M3 च (for स्य). K3 B (except B4) Dc1 D2-4 भगाय; M3 [अ]भवाय. K4 D1 भार्गवाय च धन्विने; T1 G1.2 M1.2.4 धन्विने भार्गवाय च. — After 17, K2.5 ins. 21*.

वराय सौम्यवक्त्राय पशुहस्ताय वर्षिणे ।
 हिरण्यबाहवे राजञ्जुषाय पतये दिशाम् ॥ १८
 पशूनां पतये चैव भूतानां पतये तथा ।
 वृषाय मातृभक्ताय सेनान्ये मध्यमाय च ॥ १९
 सुवहस्ताय पतये धन्विने भार्गवाय च ।
 अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह ॥ २०

18 Ks. 5 D4 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^a) K2. 4 D1 नराय; B3 वराहः; T G1 पराय (for वं). B (except B3) D (D4 om.) सोम (for सौम्य-). — ^b) K4 श्रुतहस्ताय; B1. 2. 4 (marg.). 5 Dn1 D2. 3. 6 सिद्ध (D6 'दि')मंत्राय; B1 (marg.). 4 D1 श्रुवहस्ताय; B3 Dc1 S (except G1) सुव (for पशु). B1-4 M3 चर्षये; B3 Dc1 Dn1 D2. 3. 6 चक्षुषे; T2 G3 चर्षिणे (for वर्षिणे). — ^c) K6 -वाससे (for -बाहवे). — B1. 2 D2-3 ins. after 18: Ś1 K1 after 18^{ab}; K2. 6 after 17: K4 D1 after 19:

21* लेलिहानाय गोत्राय सिद्धमन्त्राय वृष्णये ।

[Ś1 (before corr.) K3 रेहिहानाय (for लेलि°). Ś1 K1. 4. 5 D1 गोत्रं च; K3 गोत्रे च; B1. 2 गोत्राय; D6. 6 गोत्राय. K3 सर्व-; B1. 2 सस्व- (for सिद्ध-). K3. 5 चर्षये; K4 D1 मालिने; B1. 2 वृष्णवे (for वृष्णये). Ś1 K1 सिद्धमन्त्राय चर्षये (for the post. half).]

19 Gs om. 19^{ab}. — ^b) K2 B3 D (except Dc1 D1) T G1. 2 नमः (for तथा). — D4 om. 19^{ad}. — ^c) K2. 4. 5 D1 वृक्षाय; M1. 2 यमाय (for वृषाय). K5 -रक्षाय (sic); M1 -भक्षाय (for -भक्ताय). Ś1 K1. 8 वृक्षै (Ś1 'कै')रावृत्तकायाय. — ^d) T1 सेनान्ये. K5 चाव्ययाय (for मध्यमाय). — After 19, K4 D1 ins. 21*.

20 K2 B3 D1 om. (hapl.) 20^{ab}. — ^a) K2 शूलः; B1. 2 D3 श्रुव- (for सुव-). K5 सर्वेषां; B1. 4 यतये (for पं). S भस्मि (M 'हि')वक्त्राय पतये. — ^b) K5 देवानां पतये नमः; T G1. 8 सर्वदेवमयाय च. — After 20^{ab}, B3 ins. 22* and om. 20°-21°. — ^c) Ś1 K1 सिताय; K5 श्वेताय; B4 शिताय (sic); B5 D2. 4 सिद्धाय (for अजाय). Dc1 भस्म- (for कृष्ण-). — ^d) T G3 सहस्राक्षाय (for विरूपा°). K5 D2 च; B3. 5 D3-6 T G3 M1-3 हि (for ह). K2. 4. 5 D1 विश्व-रूपाय चैव हि.

21 B3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^a) T कृष्ण- (for तीक्ष्ण-). T2 G3 रक्षाय; M1. 2 कृष्णाय (for

तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ।
 महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाङ्गाय प्रजावते ॥ २१
 तथा शुक्राधिपतये पृथवे कृत्तिवाससे ।
 कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च ॥ २२
 महादेवाय कृष्णाय त्र्यम्बकायानघाय च ।
 क्रोधनाय नृशंसाय मृदवे बाहुशालिने ॥ २३

C. 14. 203
B. 14. 8. 23
K. 14. 8. 26

तीक्ष्णाय). Ś1 K1. 8. 5 तीक्ष्णता (Ś1 K1 'क्ष्णत')पाय तीक्ष्णाय. — After 21^{ab}, K2 reads 22^a and B3 reads 23^{ad}. K2 om. 21°. B3 D2-4 om. 21^{ad}. B4 Dc1 read 21° and Dn1 D2. 6 repeat it after 22. — ^c) Ś1 K1. 8 B4 (marg.) महाद्युते अनं (B4 [orig.] 'ते तरं')-गाय; K5 'मखमुखायाय; K5 B3 Dc1 Dn1 (second time) M 'द्युतेरनं'गा (Dn1 'ता')य; D1 'देवाय सर्वाय; T G3 'द्युतेरनं'गस्य; G1. 2 'यमे चानं'गाय. — B4 Dc1 om. 21^d. B1. 2 read 21^d after 23^b. — ^d) Ś1 सर्व-ज्ञाय; T G3 सर्वकाय-; M1 सर्वांशाय (for सर्वाङ्गाय). Ś1 K1. 8 M1. 4 प्रजापते; K2. 5 प्रभू (K5 'सू')तये; K4 D1 च भूतये; T G प्रमाथिने (for प्रजावते). B3 Dn1 D2. 6 श (B3 स)र्वाय पतये दि (D6 वि)शां. — Dn1 D2. 6 ins. after 21: B1. 4 Dc1 D2. 8 (B1 D2. 3 repeating after 24) ins. after 21^{ab}; B2 (repeating after 24) ins. after 20^{ab}; B3 D4 after 24:

22* विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महौजसे ।

22 B1. 2. 5 D4 read 22^{ab} twice. K2 reads 22^a after 21^{ab}. — ^a) T2 G3 शुक्राधि-; G1 रुद्राधि- (for शुक्राधि-). B1. 2 (both first time). 3. 4 (marg. as in text). 5 (first time) Dc1 Dn1 D2. 6 वसुरेतः सुवपुषे. — ^b) K2 वृषये (sic); B1. 2 (both first time) D2. 3. 4 (second time) पशवे; T G3 प्रभवे (for पृथवे). K4 D1 कृत्त- (for कृत्ति-). B1. 2 (both second time) D4 (first time) अनंताय महाद्युते; G2 सर्वदेवमयाय च. — D4 om. 22^{ad}. — ^c) G3 -भूषणे (for -मालिने). B1. 2. 4 Dc1 Dn1 D2. 6 G1 चैव (for नित्यं). D3 कपालमालिनि नित्ये. — ^d) T -कटकाय; G M -मुकुटाय. — After 22, B4 Dc1 read and Dn1 D2. 6 repeat 21°.

23 K2 om. 23^{ab}. B4 Dc1 Dn1 D2. 6 om. 23^a. — ^b) K4 D1 सुखाय; K5 [अ]व्ययाय (for [अ]नघाय). — After 23^b, B1. 2 read 21^d. D4 om. 23°-24^b. B3 (partly damaged) reads 23^{cd} after 21^{ab}. — ^c) K1. 2. 5 B3. 4 D (D4 om.) G2. 8 M1-8 [आ]नृशंसाय. — ^d) T1 G1 M2. 4 मृत्पथे; G3 मृदाय (for मृदवे).

C. 14. 204
B. 14. 8. 25
K. 14. 8. 25

दण्डिने तप्तपसे तथैव क्रूरकर्मणे ।

सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च ।

नमः स्वधास्वरूपाय बहुरूपाय दंष्ट्रिणे ॥ २४

पिनाकिनं महादेवं महायोगिनमव्ययम् ।

त्रिशूलपाणिं वरदं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २५

त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ।

प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणीधरम् ॥ २६

24 Ds om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^a) Ś1 K1. 1. 2 Ds. 2 मुंदिने (for दण्डिने). Gs दस- (for तप्त-). — ^b) K1 T Gs कृत-; Dc1 [अ]कृत- (for क्रूर-). Ś1 K1 M2. 3 कर्मिणे (for कर्मणे). — ^c) T Gs सहस्र-किरणाय च. — ^d) Ś1 K1 T1 तथा स्व-; K2-5 तथा सु-; Gs तस्यै सु- (for स्वधास्व-). G1. 2 M विरूपाय सुरूपाय. — ^e) G1. 2 M महा- (for बहु-). — After 24, B1. 2 Ds. 2 repeat while B5 D4 ins. 22*.

25 ^a) Ś1 K1 महाभोगं; Ks भोगं; B1-5 रमानं; M1. 2 योगिं (for देवं). — ^b) G1 भोगिनम् (for योगिं). M1. 2 महादेवं तमीश्वरं. — ^c) D (except D1) हस्तं (for -पाणिं). — ^d) Ś1 (before corr. as in text) वरदेश्वरं; Gs परमे (for भुवने).

26 D4 om. 26^{ab}. — ^a) G1 त्रिनयनं. — ^b) G2 त्रिकेशं च (for त्रिलोकेशं). — ^c) Gs प्रसवं (for प्रभवं). Ks देवानां (for भूतानां). — ^d) B5 कारणं; T G धातारं (for धारणं).

27 D4 om. 27^{ab}. — ^a) K2. 6 B3 Dc1 Dn1 D1. 5 S (except T1 G1) शवं (for सर्वं). — ^b) Ks सर्वं (for शिवं). Ks G1 विभुं; B1. 2 हरं; T प्रभुं (for भवम्). — ^c) G2 विरूपाक्षं (for विश्वरूपं).

28 Ds om. 28^a-29^b. D1 om. (hapl.). 28. — ^a) B1 Dc1 विरूपाक्षं. — ^b) Ś1 B5 Dc1 तिष्यं; Dn1 D2. 4-6 दिष्य-; M4 त्र्यक्षं (for तिष्य-). B1-2. 4 (marg. as in text) तिष्यंगं गोवृषध्वजं; T G विष्यंदं (T1 त्रियक्षं; G1 विष्यंदं; G2 वृषंदं) गोवृषध्वजं; M1-5 तीव्रकोपं वृषध्वजं. — After 28^{ab}, B ins.:

23* अनन्तं शाश्वतं देवं त्रिशूत्रं वृषमेक्षणम् ।

— D1 om. 28^{ab}. — ^a) Ś1 K1 B1. 2 रुद्रं; Ks B2-5 Dc1 Dn1 D2. 5. 6 रौद्रं (for चोरं). — ^b) Ś1 K1. 5 शंभुं; K2. 4 B2. 4. 5 T3 सर्वं (for शर्वं).

29 Ds om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^a) Ds. 6 शित- (for शिति-). B1-5 शुक्रं; G1. 5 M शुभ्रं (for शुक्रं).

ईशानं शंकरं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् ।

उमापतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २७

विरूपाक्षं दशभुजं त्रिव्यगोष्ठ्यभध्वजम् ।

उग्रं स्थापुं शिवं घोरं शर्वं गौरीशमीश्वरम् ॥ २८

शितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं हरम् ।

विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ २९

प्रणम्य शिरसा देवमनङ्गाङ्गहरं हरम् ।

— ^b) K2. 5 पृथं (for पृथुं). Ks धुरं; Ks B Dn1 D2. 4 वरं; Ks विभुं; D1 धरं; Ds. 6 चिरं; T परं; Gs विभुं (for हरम्). — Ś1 K1. 5 om. (hapl.) 29^a-30^b. — ^c) D1 विरूपाक्षं. — ^d) Ks अरूपकं (for उमापतिम्).

30 Ś1 K1. 5 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^b) B2. 4 (marg.) Dc1 शिवं; T शुभं (for हरम्). Gs तं गंगा-गह्वरं हरं. — Ms om. 30^{ab}. — ^c) K2 D1 G1. 5 M3 यामि; B1. 2 गच्छ (for याहि). — ^d) B2 चतुर्भुजं; T Gs युंजं (for मुंजम्). — T G M1. 2. 4 ins. after 30: Ms after 30^{ab}:

24* विरोचमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।

अनाद्यन्तमजं शंभुं सर्वव्यापिनमीश्वरम् ।

निष्प्रेगुण्यं निरुद्देगं निर्मलं निधिमोजसाम् ।

प्रणम्य प्राञ्जलिः शर्वं प्रयामि शरणं हरम् ।

सामान्यं निश्चलं निरत्यमकारणमलेपनम् । [5]

अध्यात्मवेदमासाद्य प्रयामि शरणं सुदुः ।

यस्य नित्यं विदुः स्थानं मोक्षमध्यात्मचिन्तकाः ।

योगिनस्तत्त्वमार्गस्थाः कैवल्यं पदमक्षरम् ।

यं विदुः सङ्गनिर्मुक्ताः सामान्यं समदर्शिनः ।

तं प्रपद्ये जगद्योगिनमयोगिं निर्गुणात्मकम् । [10]

असृजद्यस्तु भूतादीन्सस्य लोकात्सनातनान् ।

स्थितः सत्योपरि स्थापुस्तं प्रपद्ये सनातनम् ।

भक्तानां सुखमं तं हि दुर्लभं दूरपातिनाम् ।

अदूरस्थमजं देवं प्रकृतेः परतः स्थितम् ।

नमामि सर्वलोकस्थं ब्रजामि शरणं शिवम् । [15]

[(L. 2) M3 शुभ्रं (for शंभुं). — (L. 3) T3 G2. 5 निरुपांगं (for द्वेगं). M निर्ममं (for निर्मलं). — (L. 4) T सम्यक्; Ms सर्वं (for शर्वं). — (L. 5) M3 समानं. G2 निर्मलं; M1. 5 निश्चरं (for निश्चलं). Gs करणां चाप-लेपकं (sio); M अकर्मण्यमलेप (M3 तुल्योम) कं (for the post.

शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम् ॥ ३०
 एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे ।
 महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्ससि ।
 सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः ॥ ३१
 व्यास उवाच ।
 इत्युक्तः स वचस्तस्य चक्रे कारंधमात्मजः ।
 ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिम् ।

सौवर्णानि च भाण्डानि संचक्रुस्तत्र शिल्पिनः ॥ ३२
 बृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मरुचस्य महिपतेः ।
 समृद्धिमति देवेभ्यः संतापमकरोद्भृशम् ॥ ३३
 स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत्परम् ।
 भविष्यति हि मे शत्रुः संवर्तो वसुमानिति ॥ ३४
 तं श्रुत्वा भृशसंतप्तं देवराजो बृहस्पतिम् ।
 अभिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ३५

C. 14. 218
 B. 14. 6. 38
 K. 14. 8. 49

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

half). — (L. 6) T बुद्ध्यात्मभेदम्. — (L. 8) G₁ सत्त्व- (for तत्त्व-). G₂ M₃, 4 कैवल्य. T G₃ परमं पदं (for पदमक्षरम्). — (L. 9) T₁ सद्गतिमुक्ताः; G₁ संगिनं मुक्ताः; G₂ संगति मुक्ताः. G₂, 8 M₃ -रक्षितं. — (L. 10) T त्वां (for तं). — (L. 11) G₁ भूरादीन् (for भूता^०). M₁-8 अवाप्य तेजसा लोकान् (M₂ 'कं'); M₃ ब्रह्मा भूत्वा ससर्वादौ (for the prior half). — (L. 12) T₁ G₃ स्थिरः (for स्थितः). M₃ स्थानं. — (L. 13) T G₁, 2 दूरपानिनं. — (L. 14) G₁ अमुं (for अजं). — (L. 15) Om. in M. G₃ -लोकेशं नमामि (for -लोकस्यं व्रजामि).]

31 ^१ Ś₁ K D₁ धीमते; G₂ शंभवे (for रंहसे). — ^० Ś₁ K₁, 8 महात्मानं (for 'ह्मने'). — ^d K₁ तं; G₃ त्वं (for तत्). K₁ D₁ D₂ अवाप्ससि; B₁ (marg. as in text), 2 अवाप्स्यते (B₂ 'ति'). — After 31^{ad}, S ins.:

25* लभन्ते गाणपत्यं च तदेकाग्रं हि मानवाः ।

किं पुनः स्वर्णभाण्डानि तस्मात्वं गच्छ मा चिरम् ।

महत्तरं हि ते लाभं हस्त्यश्वोद्गादिभिः सह ।

[(L. 1) T G₃ मानसाः (for मानवाः). — (L. 2) M₁-8 स्वर्णराशौ तं (M₂ 'शेन'; M₃ 'शौ ते'); M₃ 'लाभाय (for 'भाण्डानि).]

— ^० K₂, 4, 5 D₁, 2 आहरिष्यन्ति. G₂ M₄ स्वर्णमाहारिष्यन्तु (G₂ 'ति'). — ^१ Ś₁ (before corr.) K₁ ते हराः; K₄ D₁ ते सुराः; G₂ तेनुयाः (sio); M₃ कौरवाः (for ते नराः).

32 MSS. om. the ref. — ^० B₁, 2 D₁ D₂ D₃, 8 इत्युक्तः. B (except B₃) D₁ D₂ D₃-8 तेन;

M तच्च (for तस्य). K₂, 4 D₁ इत्युक्तवचनं तत्र. — ^१ T G₂ चक्रे कारंधमो वचः. — After 32^{ad}, S ins.:

26* गङ्गाधरं नमस्कृत्य लब्धवान्धनुसुचमम् ।

कुबेर इव तस्याप्य महादेवप्रसादतः ।

[(L. 2) G₁ कुले रूतरे प्राप्य (for the prior half).]

— ^d Ś₁ K₁, 8 B₂, 5 संविधे (K₃ 'दे'); D₂ संनिधि (for संविधिम्). — ^० M₂ वि- (for च). — ^१ G₁ तं (for सं-). D₃ T G₂, 3 तस्य (for तत्र). — After 32, S ins.:

27* शालाश्रु सर्वसंभारान्कतोः संवर्तशासनात् ।

[G₁ ततः (for कतोः).]

33 ^a B₁, 2 तु तं; G₁ तथा (for तु तां). — ^१ K₄ D₁ महंतस्य. K₄ महीपते; B₁ D₁ महामतेः (D₁ 'ते') (for महीपतेः). — ^० M₃ यामृद्धिम् (for समृद्धिम्). K₁, 1 सत्यः; B₂, 8 D₂, 6 इति; T₁ अधि (for अति). K₄ T G₂ देवस्य (for देवेभ्यः). — ^d B₁, 2 (marg. as in text) अगमद् (for अकरोद्).

34 ^a K₂, 5 D₁, 2 S संत (M₁, 2 'ता') प्यमानो (for स त'). K₃ संतप्य मानवो वर्णः. — ^१ K₂ कृष्णत्वं वा (for कृशत्वं च). B₁, 2 भृशं (for परम्). — ^० D₁ om.; T₁ न; T₂ स (for हि). — ^d G₁ इव (for इति).

35 ^a B₃ M₁-8 इष्टा (for श्रुत्वा). G₂ बहु- (for भृश-). D (except D₁ D₂) संतप्तो. G₁ तं श्रुत्वा सुभृशं तप्तं. — ^० D₂ अभिगम्य; D₃ अभ्य' (for अभि'). Ś₁ K₁, 8 -वरः (for -वृत्तः). — ^d K₁, 2, 5

९

C. 14. 219
B. 14. 9. 1
K. 14. 9. 1

इन्द्र उवाच ।

कश्चित्सुखं स्वपिषि त्वं बृहस्पते
कश्चिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते ।
कश्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र
कश्चिद्देवास्त्वां परिपालयन्ति ॥ १
बृहस्पतिरुवाच ।
सुखं शयेऽहं शयने महेन्द्र
तथा मनोज्ञाः परिचारका मे ।
तथा देवानां सुखकामोऽस्मि शक्र
देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ २
इन्द्र उवाच ।
कुतो दुःखं मानसं देहजं वा

T₁ तथा (for तदा).

Colophon. — *Adhy. name* : K₂ मरुत्तीयं; K₅ B₁.
2. 4. 5 D_{o1} G₁ M_{2.4} संवर्तं (D_{o1} 'तं' मरुत्तीयं; T ईश्व-
रस्तुतिः; M_{1.2} निधिलामः. — *Adhy. no.* (figures,
words or both) : Ś₁ 10; K₄ D₄ G_{1.2} M 7; D_{n1}
D₅ T G₈ 8 (as in text). — *Śloka no.* : K₂ 37;
D_{n1} 38.

9

1 ") D₅ कश्चित् (for कश्चित्). Ś₁ K₁ स्वपिषि.
K_{2.4} D₁ transp. त्वं and बृहस्पते. — ") D_{o1} D_{1.5}
परिवारकास्. M_{2.8} तव (for ते). D₅ कश्चिन्मनोज्ञः
परिचारकस्ते. — ") M_{1.2} नित्यं (for विप्र). — ")
K_{1.2} D_{o1} त्वा (for त्वां). S (except M_{1.2}) सुभृशं
पालयन्ति (T₂ 'ते' (for परिपाल').

2 ") D₁ नरेन्द्र; T सुरेन्द्र (for महेन्द्र). B D_{o1}
D_{n1} D₂₋₅ सुखं शये (B₁₋₄ स्वपे) शयने देवराज. — ")
K₅ मनोज्ञः. K₅ T₂ परिचारिका मे; D₁ 'चारका मे;
D₅ 'चारयन्ति (for 'चारका मे). — D₅ om. (hapl.)
2nd. — ") K₄ D₁ यक्ष (for सुखः). D_{o1} D_{n1}
D₂₋₅ नित्यं (for शक्र). — ") K₁ M₄ मा (for मां).

पाण्डुर्विवर्णश्च कुतस्त्वमद्य ।

आचक्ष्व मे तद्विज यावदेता-
भिहन्मि सर्वास्तव दुःखकर्तृन् ॥ ३
बृहस्पतिरुवाच ।
मरुत्तमाहुर्मघवन्यक्ष्यमाणं
महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ।
तं संवर्तो याजयितेति मे श्रुतं
तदिच्छामि न स तं याजयेत् ॥ ४
इन्द्र उवाच ।
सर्वान्कामाननुजातोऽसि विप्र
यस्त्वं देवानां मन्त्रयसे पुरोधाः ।
उभौ च ते जन्ममृत्यू व्यतीतौ

3 ") D₅ सुखं (for दुःखं). Ś₁ K_{1.8.5} D₅ transp.
मानसं and देहजं. — ") D₅ विकर्णश्च (sio) (for विव').
K_{4.5} D₁ कथं (for कुतस्). K₅ D_{n1} त्वमद्य. — ")
K₄ D₁ तद्विप्र; B D_{o1} D_{n1} D₂₋₅ ब्राह्मण; M तान्द्विज
(for तद्विज). K₅ यावदेव; T G -वर्यं यावन् (for
यावदेतान्). — ") K₂ सम- (for दुःखः). T₁ G₈
-शत्रून् (for -कर्तृन्).

4 D_{5.5} गुरु (for बृहस्पतिर्). — ") K₄ D₁ मह-
तम्. B₅ आह (for आहुर). K₄ B₅ D_{5.5} भगवन्;
G₁ मघवान्. K₁₋₄ D₁₋₄ T₁ यक्षमाणं (K₅ 'ये'). — ")
B_{1-8.5} D_{o1} D₄ याजयति (for 'यिता). B₅ नः (for
मे). K₅ तं संवर्तं याजयते श्रुतं मे; B₄ D_{n1} D_{1-8.5.5}
T₂ G₂ M संवर्तो याजयती (D₁ M₅ 'यिते'ति मे श्रुतं (B₄
श्रुतं मे). — ") M₄ तम् (for तद्). K₂ T G M_{1.2}
याजयित; M₄ 'यितुं (for 'येत).

5 ") Ś₁ -ज्ञातोसि; Ś₁ (sup. lin.) B_{5.5} D_{n1}
D₂₋₅ -यातोसि; K₂ -यातेनासि (sio); K₄ B₂ D₁ T
G_{2.5} M -जानासि; K₅ -जानामि; G₁ -जानथ (for
-जातोसि). — ") B₅ T₂ G_{1.5} M om. यक्ष. K₄
मंत्रविष्वा (sio); B₅ D_{n1} D_{5.5} 'विष्णु; D₄ 'विद्
(for 'यसे). D₅ यस्त्वं देवानां मन्त्रविस्सपुरोधीः. — ")
D₅ उभे. G₂ om. च. D_{o1} G₂ M₄ तौ (for ते).

किं संवर्तस्त्व कर्ताद्य विप्र ॥ ५

बृहस्पतिरुवाच ।

देवैः सह त्वमसुरान्संप्रणुद्य

जिघांससेऽद्याप्युत सानुबन्धान् ।

यं यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र

दुःखं सपत्नेषु समृद्धभावः ॥ ६

अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरूपः

सपत्नो मे वर्धते तबिशम्य ।

सर्वोपायैर्मघवन्संनियच्छ

संवर्तं वा पार्थिवं वा मरुतम् ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो

बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।

अयं वै त्वा याजयिता बृहस्पति-

स्तथामरं चैव करिष्यतीति ॥ ८

अग्निरुवाच ।

अयं गच्छामि तव शक्राद्य दूतो

बृहस्पतिं परिदातुं मरुते

वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं

बृहस्पतेश्चापचितिं चिकीर्षुः ॥ ९

व्यास उवाच ।

ततः प्रायाद्धमकेतुर्महात्मा

वनस्पतीन्वीरुथश्चावमृदन् ।

कामाद्विमान्ते परिवर्तमानः

C. 14. 228
B. 14. 9. 10
K. 14. 9. 10

Ś1 K1.8 B Dn1 D2-8 जरा- (for जन्म-). M1.2 व्यपेतौ (for व्यतीतौ). K2.4.5 D1.2 उभे (K5 'भौ') च ते मृद्युजरे (D2 'रा' व्यतीते. —^d) M2 ते च (for तव). K5 D5 कर्त्तादि (sic); D2 कीर्त्याद्य. M2.4 विप्रः.

6 K5 transp. 6^{ab} and 6^{cd}. —^a) B1.2 दितिजान् (for असुरान्). Ś1 संप्रोच्य; K2 संप्रणुद्य; K3 संप-देद्य; K4 B D (except D1) G2.8 प्रणुद्य (for संप्र). —^b) K2 om.; K4 D1 ये; B1.2 D4 वा; D2.8. 5.6 M8 च; M2 हि (for ऽद्य). K4 D1 सानुबन्धाः. —^c) D1 यासां (for यं यं). K1 B3 D1 समृद्धिः. D5 यसासि (sic); T1 G2 पश्यसे; M1.2 पश्यति. Ś1 K1.2.4 D1 G2.8 यत्र यत्र; K5 T G1 M यत्र तत्र (for तत्र तत्र). —^d) K5 दुःखे. K2.4.5 Dn1 D1.2. 4.6 समृद्धिः (for 'द्ध'). D5 दुःखोपपन्नेषु समृद्धिभावः.

7 ^a) K2.4 D1 G1 ततो (for अतो). K2 om.; B5 देवेषां (for देवेन्द्र). Ś1 K1.8 विवर्णवर्णः; D1 विकीर्णरूपः. —^b) K2.4 D1.8 संपन्नो; T G1.2 सपत्न (G2 'त्य' ता; G3 सपत्नको. T वर्तते (for वर्धते). K2 B2 तं (for तन्). —^c) Dn1 सर्वापावैर्. T G2.8 M1-8 तं; G1 त्वं; M2 तन् (for सं-). K5 निवर्तय (for संनियच्छ). —^d) T1 तं (for the second वा). Dn1 मरुतं. Ś1 K D1 संवर्तमघैव तथा मरु (K4 D1 'रु') सं.

8 ^a) T1 G2 M1 जातवेदा. —^b) K4 Dn1 D1

मरुते. —^c) Ś1 K5 स्वयं; T1 यदै (sic); G2 अहं (for अयं). B2 त्वन्; G1 तैस् (for वै). K2-5 B2-5 D (except D5) T G2 त्वां; B1.2 त्वं (for त्वा). K1.2 D1.8 याजयित्वा. —^d) G2 तदा (for तथा). Ś1 K1.8 परं; G2 [अ]मरेश्; M2.8 [अ]मरेश् (for [अ]मरं). K3 [ह]ह (for [ह]ति).

9 G1 जातवेदा (for अग्निरु). —^a) K4.5 B (except B4) D (except Dn1) S (except M1) अहं (for अयं). D5.6 गच्छन्; G2 गच्छे (for गच्छामि). K2.4 तवाद्य दूतो; B1.2-5 D (except D1) मघ (B2.4 Dn1 D2.4.6 भग) वन्द्यतोद्य; B2 मघवन्नद्य दूतो; Cnp तव शक्राद्य दूतो (as in text). —^b) Dn1 om. from मरुते up to 10^a. K4 D1 मरुते. —^c) K1 पुरुहूताद्य; K2.4 D1 तव पुरुहूताद्य; K5 T1 G1.8 M तव (K5 G1 ते) पुरुहूत (for पुरुहूतस्य). —^d) K5 G1 बृहस्पतिश्च. K5 [उ]प-चितिं (for [अ]प). S (except M1.2) चिकीर्षुः (for चिकीर्षुः).

10 Dn1 om. 10^a (of. v. 1. 9). MSS. om. the ref. —^a) T प्रयातो (for प्रायाद्). —^b) B5 Dn1 D2-8 बलानि सर्वाणि; Cnp वनस्पतीन् (as in text). K1.2 B4 Dn1 D2.8 चाप्यमृदन् (K1 'मृ'न्; K2 चावमृदन्; K5 चोपमृदन्; B2 T1 M1.2 चापमृदन् (B2 'द्य'न्; B5 चावमृदन्; D4-6 G2 चापि मृदन् (for चावमृदन्). —^c) G1.2 क्रमाद् (for का'). T वनांते; G2 हिमार्ते (for 'न्ते'). G1.2 परिवर्धमानः. —^d) Ś1 K1.8 *छातिगी; D5 काष्ठादिगी; T G2 'न्यधो; G1

C. 14. 228
B. 14. 9. 10
K. 14. 9. 10

काष्ठातिगो मातरिश्वेव नर्दन् ॥ १०

मरुत्त उवाच ।

आश्चर्यमद्य पश्यामि रूपिणं वह्निमागतम् ।

आसनं सलिलं पाद्यं गां चोपानय वै मुने ॥ ११

अग्निरुवाच ।

आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ ।

इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२

मरुत्त उवाच ।

कचिच्छ्रीमान्देवराजः सुखी च

कचिच्चास्मान्प्रीयते धूमकेतो ।

कचिद्देवाश्चास्य वशे यथाव-

त्तद्ब्रूहि त्वं मम कारुर्येन देव ॥ १३

अग्निरुवाच ।

शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र

प्रीतिं चेच्छत्यजरां वै त्वया सः ।

देवाश्च सर्वे वशगास्तस्य राज-

नसंदेशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४

यदर्थं मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं

बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।

अयं गुरुर्याजयिता नृप त्वां

मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ १५

मरुत्त उवाच ।

संवर्तोऽयं याजयिता द्विजो मे

बृहस्पतेरञ्जलिरेष तस्य ।

कृष्णान्यथो; Gs उष्णाण्यथा (sic); M काष्ठात्यतो (M₁ [inf. lin.] 'था') (for 'तिगो). K₁, 8 [अ]वतर्चन्; B₁, 2 [अ]वमूर्च्छन्; T Gs M₁, 2, 4 [ह]व मृदन्; G₁, 2 [अ]वनर्दन् (for [ह]व न').

11 K₁ D₁ मरुत्त. —^a) G₂ आचार्यम् (for आश्व'). B₁ अनु- (for अद्य). —^b) Dc₁ कपिलं (for रूपिणं). —^c) G₃ गाव् (for गां). T₁ G M₃, 4 चैवानय (for चोपां). K₂ प्रतिगृह्णन् मे कवे; B Dc₁ दीयतामद्य वह्नये; M₁, 2 गां चादायामये ददौ.

12 K₂ Dc₁ वह्निर् (for अग्निर्). —^a) K₂ D₁ सद्यः (for पाद्यं). —^b) K₂, 5 D₁ T₁ गृह्णामि (for नन्दामि).

13 K₁ D₁ मरुत्त; D₂ मरुत्त (for मरुत्त). —^a) K₂ कचिन्; D₁ कचिन् (for कचिन्). T सुखं (for सुखी). Ś₁ K₁, 8 T G₂ वा; G₁ न; G₂ स्यात् (for च). —^b) K₂ कचिन् (for कचिन्). S (except M₁, 2) [अ]स्माभिः (for [अ]स्मान्). —^c) K₂ B₁ D (except D₁) om. च. K₂, 4, 5 D₁ स्म सर्वे (for यथावत्). —^d) K₁ G₁, 2 om.; B Dc₁ D₁ D₂-6 प्र- (for तद्). K₂, 4, 5 D₁ तथा शंस (for तद्ब्रूहि त्वं). G₁ तं ब्रूहि; G₂ त्वं ब्रूहि (by transp.). B₁, 2 वहे (for देव).

14 ^a) K₂ D₂ सुसुखी; K₄ D₁ सुखी; G₂ सुख-सुखी (sic) (for सुसुखी). —^b) K₂ चेच्छन्; Dc₁ वाञ्छति (for चेच्छति). T₁ [अ]जलं (for [अ]जरां).

T G₂ M₁ देवराज (for वै स्वया सः). K₂ [अ]द्य (for सः). —^c) K₂ M₁ om. च. K₂ transp. देवाः and सर्वे. D₁ यस्य (for तस्य). —^d) K₁ T मे; K₁ D₁ तु; K₂ सं; G₂ वै; M₁ च (for त्वं). T₁ तद् (for मे). K₂ T₁ देवराजः; M₁ 'भर्तुः (for 'राज्ञः). Ś₁ संदेशमेतं शृणु देवराजस्य राजन्; K₂ 'शमेतं शृणु देवराजः; D₂, 6 'शं मे त्वं शृणु दे'.

15 ^a) K₂ मा; T G M₁ (inf. lin. as in text) वै (for मां). —^b) G₁ बृहस्पतौ. Ś₁ K₂, 5 B₁ D₁ D₂, 8 मरुत्त (D₂ 'हं)त्त; K₁ मरुत्तं; K₄ मरुत्ते; D₂ नमस्ते (for मरुत्ते). —^c) K₂ पुनर् (for गुरुर्). Ś₁ K₂, 4 D₁ याजयित्वा; B Dc₁ D₁ D₂-6 'यतां. K₂ तथा; K₄ om.; D₂ नृप (for नृप). K₁ M₃, 4 त्वा; K₄ नु यन्; Dc₁ त्वं (for त्वां). —^d) om. (hapl.) 15^d-16^e. —^e) K₂, 4, 5 स स्वास् (for सन्तस्). K₁ त्वा; K₄, 5 वै; M₂, 4 त्वं (for त्वां). Dc₁ S (except M₁, 2) करोति. D₁ मर्त्यं मत्वा मम वै करोतु.

16 D₂ om. 16^{abc} (of. v. l. 15). K₄ D₁ मरुत्त; D₂ मरुत्त. —^a) Ś₁ T G M₃ वै; D₂ मां; M₂ मे (for स्यं). K₁ याजयति; K₂ 'यित्वा; D₂, 6 'यतां. K₂ हि मेघ; B Dc₁ D₁ D₂-4, 6 द्विजो मां; D₁ T G M₁ द्विजोत्तमो (D₁ 'मैर्); D₂ द्विजोर्यं (for द्विजो मे). —^b) K₂, 4, 5 D₁ तस्मै (for तस्य). —^c) B₁, 2, 4 [अ]सौ तं; Dc₁ [अ]सौ तं वै; D₁ D₂, 2, 5, 6 चैवासौ (for [अ]सौ देवं). K₄ D₁ याजयिता. —^d) K₂ M₁, 2 नाथ शोभेत्; K₄ अयशोभात्; K₂ तेष

नासौ देवं याजयित्वा महेन्द्रं
मर्त्यं सन्तं याजयन्नाद्य शोमेत् ॥ १६
अग्निरुवाच ।
ये वै लोका देवलोके महान्तः
संप्राप्स्यसे तान्देवराजप्रसादात् ।
त्वां चेदसौ याजयेद्वै बृहस्पति-
नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्तियुक्तः ॥ १७
तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः
प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः ।
ते ते जिता देवराज्यं च कृत्स्नं
बृहस्पतिश्चेद्याजयेत्त्वां नरेन्द्र ॥ १८
संवर्त उवाच ।
मास्मानेवं त्वं पुनरागाः कथंचि-
द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।

शोच्यं; D₁ नाद्य शासेत्; T₁ नाद्य भवेत्; G₂ अद्य
शोचेत् (for अद्य शोमेत्).

17 D₁ om. the ref. —^a) T₁ G ये (for वै).
T₁ लोके. T₂ G₁ देवलोका (for 'लोके). K₄ D₁
भवंतः; B₄ (marg. as in text) महेंद्रः (for महान्तः).
—^b) Ś₁ K_{1.2.4.5} D₁ तान् (for सं-). D₂ M_{2.8} संप्रा-
प्स्यसे; T G संलप्स्यसे; M₁ संपरस्यसे (for संप्राप्स्यसे).
B_{1.2} एवं; D₂ तद् (for तान्). —^c) K₅ कामं (for
जसौ). —^d) Ś₁ K_{1.8.5} विजयेत्; K₂ D₄₋₅ विजये
(D₄ 'ये:); K₄ D₁ विजयी; B₃ (marg. as in text)
एवं यथा; D₂ लंघये: (for एवं जये:). M₄ कीर्तियुक्तं.

18 ^a) T G_{2.3} M₃ यथा (for तथा). —^b) K₂
D₁ [ए]व (for [अ]पि). D₁ ते (for ये). K₈ महंतः.
—^c) T G_{1.2} एते; G₈ एतच् (for ते ते). Ś₁ K₁
जाता; B₈ जिता; T G च ते (for जिता). G₁ देव-
राजस्य (for 'राज्यं च). —^d) K_{2.8} M_{1.2} om. चेद्.
B_{1.2.5} त्वां याजयेच्चेन् (by transp.); D₂₋₅ याजयेच्चेन्
(D_{2.8} 'येते).

19 B₆ om. the ref. and reads 19-20 after 22.
—^a) K_{2.4.5} D₁ M₁ मा सैव (K₁ 'व); B_{1.8.4} T₂
G₂ M_{2.4} मा सैव; B₂ D₁ D₂₋₅ मा सैव (for
मास्मानेव). —^b) K₄ D₁ D₁ महेते. —^c) Ś₁ D₆

मा त्वां धक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन
संकुद्रोऽहं पावक तन्निबोध ॥ १९
व्यास उवाच ।
ततो देवानगमद्भूमकेतु-
र्दाहाद्गीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा
बृहस्पतेः संनिधौ हव्यवाहम् ॥ २०
यत्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।
तत्किं प्राह स नृपो यक्ष्यमाणः
कचिद्वचः प्रतिगृह्णाति तच्च ॥ २१
अग्निरुवाच ।
न ते वाचं रोचयते मरुतो
बृहस्पतेरञ्जलिं प्राहिणोत्सः ।

T₂ G₈ M त्वा (for त्वां). —^a) D₁ T₂ पावकं. K
(except K₈) B D एवं (for तन्). — After 19, Ś₁
K_{1.2} ins. an addl. colophon [*Adhy. name* : K₂
संवर्तमरुतीयं. — *Adhy. no* : Ś₁ 11].

20 For the sequence in B₆, cf. v. 1. 19. T
G om. the ref. —^a) K₄ देवानागमद्; D_{2.8} देवो
भगवन्; G_{1.8} नाकमगमद् (for देवानागमद्). K₄ चर्म-
केतुर (sic) (for धूम'). B_{1.2.4} D₁ ततोगाद्वै वेप-
मानो धूमकेतुर (B_{1.2} कुशानु:). —^b) K₁ महा; K₈
भयाद्; B₁ तस्माद् (for दाहाद्). K₅ G₁ व्याथितो
(for व्यथितो). G₁ शुद्धवर्णः (for ऽश्वत्थपर्णवत्). —^c)
D₁ एवं वै; G₃ स तं (for तं वै).

21 Before 21, MSS. ins. इन्द्र उवाच. —^a)
K_{8.5} B_{1.5} D (except D₁) यस; T M_{1.2} स (for
यत्). M₂ प्रथितो (for प्रहितो). K₅ धूमकेतो (for
जातवेदो). —^b) K₄ D₁ महेते. —^c) B₅ तस्य;
M_{1.2} तं (for तत्). K_{1.5} D₂₋₄ यक्षमाणः. —^d) K₁
कश्चिद्वचः; K₅ कचिद्वचः. G₂ गृह्णाच्च (for गृह्णाति).
B_{1.2} तन्मे; G₈ यच्च (for तच्च).

22 K₈ वहिर (for अग्निर). —^a) K₈ T G वाच्यं;
B₈ वाचो; D₁ वचो (for वाचं). K₂ रोचयते. K₄
D₁ महेते. —^b) K₈ प्राहिणोत्स (sic); G₁ 'णाद्यः.

C. 14. 740
B. 14. 9. 22
K. 14. 9. 22

C. 14. 240
B. 14. 9. 22
K. 14. 9. 22

संवर्तो मां याजयितेत्यभीक्ष्णं
पुनः पुनः स मया प्रोच्यमानः ॥ २२
उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः
प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः ।
तांश्चेष्टमेयं संविदं तेन कृत्वा
तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ २३
इन्द्र उवाच ।
पुनर्भवान्पार्थिवं तं समेत्य
वाक्यं मदीयं प्रापय स्वार्थयुक्तम् ।
पुनर्यद्युक्तो न करिष्यते वच-
स्ततो वज्रं संप्रहर्तासि तस्मै ॥ २४
अग्निरुवाच ।
गन्धर्वराज्यात्वयं तत्र दूतो
विभेम्यहं वासव तत्र गन्तुम् ।

संरब्धो मामब्रवीचीक्ष्णरोषः
संवर्तो वाक्यं चरितब्रह्मचर्यः ॥ २५
यथागच्छेः पुनरेवं कथंचि-
द्वृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।
दहेयं त्वां चक्षुषा दारुणेन
संकुद्ध इत्येतदवैहि शक्र ॥ २६
इन्द्र उवाच ।
त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो
न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकर्ता ।
त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोको विभे-
त्यश्रद्धेयं वदसे हव्यवाह ॥ २७
अग्निरुवाच ।
दिवं देवेन्द्र पृथिवीं चैव सर्वां
संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र ।

— °) G₂ M₂, 4 स संवर्तो (for संवर्तो मां). M₁, 2 मा (for मां). K₅ D₄ G₁, 8 याजयता (for 'यिता). K₄ B₅ D (except D₅) [उ]वाच (for [अ]भीक्ष्णं). — °) D₅ om. one पुनः. K₃, 5 D₅ याच्यमानः (for प्रोच्य°). — After 22, B₅ reads 19-20.

23 Before 23, B₅ ins. इन्द्र उवाच. — °) G₁ ये ते (for [ह]दं. D₅ मनुष्या (for मानुषा). — °) B₁ ये च लोके; B₂-4 D₅, 4 देवल्लोका (B₂ °के). K₃ महंतः. — °) Ś₁ K₁ लभेय; K₅ लभेः (for लभेयं). — °) B₁, 2 प्रतीहि (for प्रतीतः).

24 °) B D (except D₁) गत्वा; G₂ पुनः (for भवान्). D₅ D₄-6 त्वं (for तं). — °) Ś₁ K₃ प्रार्थय; K₄ प्रापयेत्. G₁, 8 प्रापयितार्थयुक्तं. Ś₁ K₁, 8 T₁ G₂ M त्वर्थयुक्तं (K₁ °क्तो); D₅ स्वार्थयुक्ते (for 'युक्तम्). — °) K₁ D₅, 8 S (except M₂, 4) यद्युक्तो; K₂, 5 हि युक्तो; K₄ D₁ यज्ञो; B₁ युक्तो (for यद्युक्तो). K₄ D₁ च; D₂, 8 ते वचस; D₄ वचं; M₄ चेत् (for वचस्). D₅ पुनर्युक्तो न करिष्ये वचश्चेत्. — °) D₅ D₅ त्वक्तो (for ततो). D₁, 6 तस्मिन् (for तस्मै).

25 °) M₁ गंधर्वराजो; M₂ राजा; M₃ राजं (for 'राह'). M₄ वद (for यास्वयं). Ś₁ K₁ तेद्य; K₅ तव (for तत्र). K₃ दूत्ये; M₃ दूतं. — °) M₁, 2 [अ]हं

वा (for [अ]हं). M₂ पावक (for वासव). Ś₁ K₁ तेद्य (for तत्र). K₁ हंतुं (for गन्तुम्). — °) Ś₁ K₁, 8 इदं च; G₃ संरब्धो (for संरब्धो). D₁ om. from तीक्ष्णरोषः up to 26°. Ś₁ K₁-4 आह स (K₂, 4 सु); K₅ अहसत्; S उक्तवांस (for अभवीत्). T G₁ तत्र तीक्ष्णं (for तीक्ष्णरोषः). — °) K₁ transp. संवर्तः and वाक्यं. Ś₁ K₁ वै; D₅ वा (for वाक्यं). G₁ त्वरितं ब्राह्मणार्थः (for चरितब्रह्मचर्यः).

26 D₁ om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — °) K₂ D₁ यथागच्छेः (K₂ °च्छेत्); K₄, 6 M₂ यथागच्छेत्; B₁ प्रत्यागच्छेः. T G₃ कदाचिद् (for कथं°). — °) K₄ मरुते. — °) Ś₁ T₁ M त्वा; G₁ च (for त्वां). — °) T G₂, 3 [ए]वम् (for [ए]तद्). B₁, 2 D₅ T₂ M₃ (by corr.). °) अवैहि (for अवैहि). G₂ वहे (for शक्र).

27 K₂ om. 27^{ab}. Ś₁ K₁, 8 B D₅ D₅-4 शक्र (for इन्द्र). — °) G₃ [अ]न्यं (for [अ]न्यान्). K₅ M₂ जातवेदा. — °) T च; G₁ स्म; M₁-3 om. (for हि). M₃ (sup. lin.) वर्तते (for विद्यते). — °) K₄ D₁ संपर्कात् (for संस्पर्शात्). — °) K₄ B₁, 2 T G₃ ह्य (T₁ स) अश्रद्धेयं; B₅ आश्रद्धेयं (sic); G₁, 2 M₄ न अश्रद्धेयं (for अभ्र). T₁ G₁, 8 M₂, 4 भाषसे (for वदसे).

28 °) K₃ दिवे; K₄ देव; D₁, 2, 6 दिवि; D₃

एवंविधस्येह सतस्तवासौ

कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्राग्जहार ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

न चण्डिका जङ्गमा नो करेण-

न वारिसोमं प्रपिबामि वह्ने ।

न दुर्बले वै विसृजामि वज्रं

को मेऽसुखाय प्रहरेन्मनुष्यः ॥ २९

प्रवाजयेयं कालकेयानृथिव्या-

मपाकर्षं दानवानन्तरिक्षात् ।

दिवः प्रह्लादमवसानमानयं

को मेऽसुखाय प्रहरेत् मर्त्यः ॥ ३०

अग्निरुवाच ।

यत्र शर्यातिं च्यवनो याजयिष्य-

न्सहाश्विभ्यां सोममगृह्णदेकः ।

तं त्वं क्रुद्धः प्रत्यपेधीः पुरस्ता-

च्छर्यातियज्ञं स्मर तं महेन्द्र ॥ ३१

वज्रं गृहीत्वा च पुरंदर त्वं

संप्राहार्पिंश्च्यवनस्यातिघोरम् ।

देवः; T G₃ दिवं च (for दिवं). G₁ देवेन्द्र देवेषु (for दिवं देवेन्द्र). Ś₁ K₁ एवेन्द्र; G₂ चैवेन्द्र (for देवेन्द्र). K₃, 4 B₁ D₁ D₂ D₃ G₁ om. [ए]व. B₅ D₂-6 [अ]तरिक्षं (for [ए]व सर्वा). —⁶) K₄ वेष्टेयस्; T विचेष्ट (for संवे). K₁ सु; D₃ हि; G₃ स- (for स्व-). Ś₁ K D₁-4 T om. [ए]व. K₂ शक्रः. —⁷) K₅ वृत्तस्य (for -विधस्य). D₁ [ए]व (for [ह]ह). K₆ [अ]ग्ने (for [अ]सौ). —⁸) D₁ वृत्रघ्न दिवं (for वृत्रस्त्रिदिवं). B₁, 2 स-; T G₃ वै (for प्राग्).

29 M₁, 2 read 29^{ab} twice. —^a) K₂ न खंडितौ जंगमो नो करेण; K₃ न चण्डिका जंगमाशो करे वा; K₄ नापंडिवा जंगमो ना करेण; K₅ नासंदिक्काजिकमनो न कलिगान्; B₁ D₃ न पंडिका जंगमो लोकरेणुर (sic); B₂-4 नापंडिकाजिकमनो न कलिगान् (B₂ जीकमलिगानुर; B₃ जिकमलोमलिगान्); B₅ D₂ D₃ न गंडिकाकार-योगं कोरेणु (B₅ कारजोगांधकरेण); D₁ D₂, 4 न (D₁ नो) खंडिका जंगमो नो कोरेणुर; D₁ नापंडिवा जंगमो ना कोरेणु; T G M₁, 2 (both second time), 4 न दंडकाश श (G₁ शार)काशो कलिगान्; M₁, 2 (both first time), 3 न दंडि (M₂ मंड; M₃ मंड)कां भजमानः करेण; C₂ न शंडिका जंगमो नो कोरेणु; C₂ नादंडको दंड्ययानोस्म्य-लिगान्. —^b) K₁, 4 D₁ D₂ D₃ D₄ च (for वा). D₂, 4 वा (D₄ वा)पि; C₂ कारु; T G M₁, 2 (both second time), 4 कारुशान् (for वारि-). —^c) G M₃ दुर्बलाय; Bom. ed. क्षीणशक्तौ (for दुर्बले वै). K₃ [स]ह; B (except B₅) D₁ D₂ [स]पि (for वै). K₆ B₁, 2 प्रहिणोमि; B₃-5 D (except D₁) प्रहरामि; T G M₃ अवसृजामि (for विसृ-). —^d) G₁, 2 सुखी यः (for सुखाय). K₅ B (B₁ marg.) D (except D₁) प्रहरे (B₄, 4 [orig.] D₁ भवे)त मर्त्यः (for रेन्मनुष्यः). ❧ C₂ को मे प्रहरेदित्यत्र — असुखायेति पद-

च्छेदः । ❧

30 Ś₁ K₁, 3, 4 D₁ om. (hapl.) 30. —^a) K₂ प्राद्रावयेयं; K₃ T G₁, 3 M₂, 4 प्रवाजयन्; D₁ D₂ D₃ प्र (D₂ प्रा)वाजयेयं; G₂ जये; M₁, 2 ज्य तान् (for जयेयं). D₅ कालिकेयान्. —^b) K₂ B D₁ D₂ D₃, 5, 6 T G₁, 2 M₃ अपाकर्षन्; K₆ चक्रन् (sic); G₃ उपाकर्षं; M₁, 2 महाक्षयान्; M₃ महार्यान् (sic) (for अपाकर्षं). B (except B₅) D₂, 3 अंतरीक्षात्; M₁, 2 रिक्षः; M₃, 4 रिक्षं. —^c) M₃ देवः (for दिवः). Some MSS. प्रह्लादम्; T₁ G₂ प्रभावाद् (for प्रह्लादम्). K₅ अवरे तम्; B₁, 2 अपमानम्; B₃ अवर्नी तम्; D₁ अधरे तम्; T₁ G₁, 2 अयमंतम्; M₁ अधस्तात्तम् (for अवसानम्). K₂ अधरन्वपतेयं; D₂-4 असुरं संश्रितं वै (D₁ श्रितां) (for अवसानमानयं). C₂ दिवः प्रह्लादं व्यधमानं नयेत्. —^d) G₁, 2 सुखी यः (for सुखाय). K₂, 5 D₂ D₃ प्रहरेन्; B₁, 2 D₃ प्रभवेत् (for प्रहरेत्). K₂, 5 मनुष्यः; D₁ D₂ D₃-5 मानवः; T G₁, 2 [अ]द्य मर्त्यः; G₃ अमर्त्यः (for मर्त्यः).

31 ^a) B₁ G₂ om.; D₁ यद्वा (for यत्र). B₁, 2 शर्यातिं; G₁, 3 M₂, 4 शर्यातिं; G₂ शर्यातिं; M₁, 2 याजयं (for शर्यातिं). K₁ श्रयणो; M₁, 2 च्यवनं (for च्यवनो). K₁, 5 B₅ D₁-4 याजयिष्यत्; D₅, 6 यिष्या (for यिष्यन्). —^b) B₂ G₁ अगृह्णदेकः; D₂, 3, 6 अगृह्णदेकः (D₅ कं; G₂, 3 M₂, 4 एकोप्य (G₃ न्व-; M₁ भ्य)गृह्णात् (for अगृह्णदेकः). D₆ एकं (for एकः). —^c) K₂ G न त्वं; K₁ त्वं तं (by transp.); K₆ B₃, 4 D₁ पुन्यन्; T₁ M₁, 3, 4 स त्वं. D₁ कोपः; M₁ क्रुद्धं. Ś₁ प्रतिषेधः; D₅ G₁, 3 प्रतिषेधीः; M₁ प्रत्यपेधीः. —^d) G₁ corrupt. B₁, 2 शर्याति-; G₂, 3 M₃ शर्याति- (for शर्याति-). D₂-4 त्वं (for तं). M₁, 2 शर्यातियज्ञे सततं महेंद्र.

C. 14. 180
B. 14. 9. 32
K. 14. 9. 32

स ते विप्रः सह वज्रेण बाहु-
मपागृह्णात्तपसा जातमन्युः ॥ ३२
ततो रोषात्सर्वतो घोररूपं
सपत्नं ते जनयामास भूयः ।
मदं नामासुरं विश्वरूपं
यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी संन्यमीलः ॥ ३३
हनुरेका जगतीत्या तथैका
दिवं गता महतो दानवस्य ।
सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां
सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४
वृत्ताः स्थूला रजतस्तम्भवर्णा

दंष्ट्राश्वतसो द्वे शते योजनानाम् ।
स त्वां दन्तान्विदशन्नभ्यधाव-
ज्जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५
अपश्यस्त्वं तं तदा घोररूपं
सर्वे त्वन्ये ददृशुर्दृशनीयम् ।
यस्माद्भीतः प्राञ्जलिस्त्वं महर्षि-
मागच्छेथाः शरणं दानवम् ॥ ३६
क्षत्रादेवं ब्रह्मबलं गरीयो
न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद्ररीयः ।
सोऽहं जानन्नब्रह्मतेजो यथाव-
न्न संवर्तं गन्तुमिच्छामि शक्र ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

32 °) T Gs [अ]थ (for च). — °) Ks संप्राहर्षे (sic); K4. 5 B3-5 Dn1 D1-4 T2 G2. 3 M1 संप्रहर्षीश; B1. 2 प्राहर्षीश; D5. 6 समप्राहर्षीश (for संप्रा). Ś1 च्यवनं च (for 'नस्य). — °) G1. 2 M3. 4 वै (for ते). K2 संवज्रेण; M1. 2 सह वज्रं च (for सह वज्रेण). D2 वायुम् (for बाहुम्). — °) Ś1 K1. 3. 4 D1 अवागृह्णात्; K2 अवागृह्णः; D3-4 अवागृह्णा (D1 'ह्णा)त्; D5 अवागृह्णात् (sic); M1. 2 तथागृह्णात् (for अवागृ). Ś1 K1 तरसा (for तपसा). M4 जातरोषः (for 'मन्युः).

33 After 33^a, D1 reads 34^a-35^b. Ś1 K1. 3 D1 om. (hapl.) 33^b. — °) D5 om. from यामास up to मह (in 34^b). K2. 4. 5 G M3. 4 विप्रः (for भूयः). M1. 2 सपत्नतेजः कारमास विप्रः. ☞ C^v : संवर्तं ते जनयामासेत्यत्र — संवर्तं प्रलयमानम् । मदं नामासुरमिति संबन्धः । ☞ — °) D2 नाशाय; D5 भद्रं; T G2 मधु; G1 मधं; G3 वसुं; M1. 2 समदं; M4 प्रमदं (for मदं). K2 नामेश-सुरं; K4 नामेशसुरं; K5 B4 D4 T G नामानमसुरं; D2 चैवासुरं (for नामासुरं). — °) M1 यस् (for ये). M3 तं (for त्वं). G3 चक्षुषा. K2 संनिमील्यात् (sic); K5 संन्यमीलत्; Dn1 D5 G2 संनिमीलः; T1 संन्यमील्य; T2 M1. 2 संनिमील्य (for संन्यमीलः).

34 D5 om. up to मह (in 34^b) (cf. v. l. 33). — °) D3-4 हनु (D4 वृत्तो) रेको जगतीत्यक्षयैको. — °)

B2 D3-4 गतो; M1. 2 गत्वा (for गता). K4 सा महती; K5 अपरा; D1 T G2 महती (for 'तो). — °) B2 Gs M1. 4 सहस्र- (for 'सं). K2 शक्रतेजो-मयानां (for शतयोजनानां). — D1 reads 34^a-35^b after 33^a.

35 For the sequence in D1, cf. v. l. 34. — °) Ś1 K1. 5 B1-4 T2 G2 M राजतः; K5 राजतेस् (for रजत-). Ś1 -ताम्रवर्णाश; K5 तत्र वर्णैर्; B1 -स्तम्भरूपा (for -स्तम्भवर्णा). — °) Ś1 transp. दंष्ट्राः and चतस्रः. — °) Ś1 K1 T G स त्वा; M सर्वान् (for स त्वां). K2 दैतैर् (for दन्तान्). G3 दंशकन् (for विदशन्). K5 आभ्यधावज्. D1 विदशन्स त्वां दैतानभ्यधावज्. — °) T उद्युत्य (for उद्यम्य).

36 °) K5 D3. 4. 5 अपश्यस्त्वं; T G M3 त्वं (G तं) नापश्यस्; M1. 4 तन्नापश्यस् (for अपश्यस्त्वं). K2 न; D1 M5 om.; D5 च; D5 तत्; T G M1. 2. 4 त्वं (for तं). Ś1 K1. 3 G3 तथा (for तदा). — D5 om. 36^b. — °) K1. 2. 4 D1 T G3 त्वदन्ये; K5 चान्ये; B1. 2. 4 Dn1 त्वां वै; Dn1 D2-5 वै त्वां (for त्वन्ये). — °) Ś1 K1. 2. 4 B1. 2 D1-4 T M1. 2 तस्माद् (for यं). K5 G3 महर्षैर् (for 'र्विम्). — °) T गच्छन्तीश्वरः; G3 गच्छेः शीघ्रः; M अगच्छेथाः (for आगं).

37 °) K1. 4. 5 B1-4 D (except D5) G3 क्षत्राद्.

१०

इन्द्र उवाच ।

एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो

न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद्गरीयः ।

आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये

वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ १

धृतराष्ट्र प्रहितो गच्छ मरुत्तं

संवर्तेन सहितं तं वदस्व ।

बृहस्पतिं त्वमुपशिक्षिष्व राज-

न्वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ २

व्यास उवाच ।

ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं

प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ।

गन्धर्वं मां धृतराष्ट्रं निबोध

त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र ॥ ३

ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह

यत्प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ।

बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व

वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ।

वचश्चेदेतन्न करिष्यसे मे

प्राहैतदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥ ४

मरुत्त उवाच ।

त्वं चैवैतद्वेत्थ पुरंदरश्च

C. 14. 261
B. 14. 10. 5
K. 14. 10. 5

Ks S एव; Ks. 5 B D बलाद् (for एवं). B2 De1 ब्रह्मबलं. — ⁵) G2 बलीयः (for गरीयः). — Ks om. (hapl.) from 37° to 14. 10. 1⁵. — ⁶) M1. 2 यशश्च (for यथावन्). — ^d) Dn1 Ds 6 जेतुम्; M2 हंतुम् (for गन्तुम्).

Colophon om. in Ks. — *Adhy. name*: Ks B M2 संवर्तमरुत्तीयं; M1 इंद्राग्निसंवादः; M2 अग्नीद्विसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 12; Dn1 9 (as in text); D4 (G1. 2 Ms. 4 8. — *Śloka no.*: Ks 18; Dn1 37.

10

1 Ks om. 1^{ab} (cf. v. l. 14. 9. 37). — ^a) B1. 2 एवं च; Gs क्षत्राद् (for एवम्). — ^b) B5 Dn1 D2-6 ब्राह्मणाद् (for ब्रह्मतः). B5 कश्चिद् (for किञ्चिद्). — ^c) D4 M4 आवीक्षितस्य; Gs अवे° (for आवि°). K2 [अ]य; Ks [अ]ति-; B1. 2 om.; T Gs [इ]ह (for तु). Ds आवर्षक्षतस्य तु वक्ता न लुप्ये (sic). — ^d) Ks. 4 D1 चास्मै; B1. 2 तस्मै; Ds चाति- (for अस्मै). B4 De1 प्रहरामि (for प्रहरिष्यामि). Ds घोरः.

2 Ds. 4 om. (hapl.) 2. — ^a) K1. 2. 4 B (except B1) De1 D1. 4. 6 S transp. प्रहितो and गच्छ. Ks. 4 D1 मरुत्तं. Ks गच्छ त्वं गंधर्वं प्रहितो मरुत्तं. — ^b) Dn1 Ds. 5. 6 संगतं (for सहितं). Ś1 D1 त्वं (for तं). — G1 om. 2°-3°. — ^c) B1. 2 समुप- (for स्वमुप-).

Ks. 5 B5 D2. 5. 6 T1 G2 M1-3 अनु- (for उप-). Ks -शिक्षयस्व; K5 -गच्छ; Ds. 6 -शिक्ष्यस्व; T1 G2 M1-3 -तिष्ठस्व; T2 -पद्यस्व (for -शिक्षस्व). — ^d) T1 हि (for वा).

3 G1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). K1 om. (hapl.) 3^a-4^d. Ś1 K2. 3. 5 D1 om. the ref. — ^a) K2. 3 De1 Dn1 D1. 3 नरेन्द्र. — D1 om. (hapl.) 3^{ab}. — ^b) Ś1 K2-5 Gs वचनाद् (for वचने). — Before 3^{ad}, Ks B D (D1 om.) ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^c) B2 De1 Dn1 Ds. 6 धृतराष्ट्रं मां (De1 मा) (by transp.). Ks M4 मा; D4 वै (for मां). M4 नरेन्द्र (for निबोध). — ^d) Ds स्वम् (for त्वाम्). B5 वक्तुकामो.

4 K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). Before 4, G1 ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^a) Ds इदं (for ऐन्द्रं). Ś1 K (K1 om.) D1 G1. 8 M वै; G2 वा (for मे). — ^b) D1 यदाह; D4 यश्चाह (for यत्प्राह). — ^c) Ks. 5 तं (for त्वं). Ś1 वृणीष्व; B4 हि (for एव). — ^d) Ś1 न चेद्वज्रं (for वज्रं वा ते). D4 नूनं (for घोरम्). — ^e) K5 तु मे त्वं; D4 T Gs चेदं तन् (for चेदेतन्). — ^f) K2. 4. 5 D1 एवं (for एतद्). Gs प्राहैकदातं वदतं च कर्म. — After 4, T G ins.:

28* बृहस्पतिं याजयितुं न चेच्छे-

द्वज्रं तस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ।

5 The portion of the text from 5 up to the

C. 14. 261
B. 14. 10. 6
K. 14. 10. 6

विश्वेदेवा वसवश्चाश्विनौ च ।
मित्रद्रोहे निष्कृतिर्वै यथैव
नास्तीति लोकेषु सदैव वादः ॥ ५
बृहस्पतिर्याजयिता महेन्द्रं
देवश्रेष्ठं वज्रभृतां वरिष्ठम् ।
संवर्तो मां याजयिताद्य राज-
न्न ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥ ६
गन्धर्व उवाच ।
घोरो नादः श्रूयते वासवस्य
नभस्तले गर्जतो राजसिंह ।
व्यक्तं वज्रं मोक्षयते ते महेन्द्रः

क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेष कालः ॥ ७
इत्येवमुक्तो धृतराष्ट्रेण राजा
श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य ।
तपोनित्यं धर्मविदां वरिष्ठं
संवर्तं तं ज्ञापयामास कार्यम् ॥ ८
मरुत् उवाच ।
इममश्मानं प्लवमानमारा-
दध्वा दूरं तेन न दृश्यतेऽद्य ।
प्रपद्येऽहं शर्म विप्रेन्द्र त्वत्तः
प्रयच्छ तस्मादभयं विप्रमुख्य ॥ ९
अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन्दश ।

end of the next adhy. is lost in Dn1 on a missing folio. K₂.⁴ D₁ महेन्द्रः; K₃ D₃ मरुतः. —^a) Ś₁ M₂ [ए]तद्; K₄.⁵ D₁ G₁.² M₄ [ए]व तद् (for [ए]वैतद्). K₂ पुरंदरस्य. D₅.⁶ तत्रैव त्वं गच्छ पुरंदरं च; T G₃ त्वं चैतद्वेश्च पुरुहूतश्च साध्या. —^b) B₂ विश्वे च देवा (for विश्वेदेवा). K₂.⁴ D₁ मरुत्तश्च (for वसवश्च). —^c) K₃ D₄ T₁ मित्रद्रोहो. K₁ निबुत्तिर्; K₃.⁵ D₃ M₁-⁸ निबुत्तिर् (for निष्कृ). K₁-⁴ D₁ G₁.² M₃.⁴ वै (K₃ नो) यथेह; K₅ B D₁ D₂-⁶ नास्ति लोके; T वा बृहव; G₃ वै त्विहैव; M₁.² वै यथाहं (for वै यथैव). —^d) K₃ [ह]ह (for [ह]ति). K₄ D₁ M₁-⁸ तथा (for सदा). B D₁ D₂-⁶ महत्पापं ब्रह्महत्यासमं त्वं.

6 Dn1 missing (cf. v. l. 5). Before 6, T₂ ins. मरुतः. —^a) Ś₁ याजयिताद्य; B D₁ D₂-⁶ G₁ याज-यतां; M₁.² यते (for यिता). K₁ D₃ महेन्द्रः; T₁ G₃ सुरेन्द्रं. —^b) B₂-⁴ T₂ उयेष्टं (for श्रेष्ठं). B₂.⁵ धर्मभृतां; T₁ G₃ शस्त्रं; M₁.² वज्रभृतां (for भृतां). —^c) Ś₁ K₃ M मा (for मां). D₂-⁴.⁶ याजयेत (for यिता). K₅ B₅ विप्रो (for राजन्). —^d) K₂ च तद् (for ते). G₂ च (for वा).

7 Dn1 missing (cf. v. l. 5). G₁.² M धृतराष्ट्र (for गन्धर्व). —^a) K₅ B D₁ D₂-⁶ श्रूयतां. —^b) K₅ T G₁.² नभःस्थले. —^c) K₃ (also as in text) मोहं (for व्यक्तं). K₄.⁵ D₁-⁸ मोक्षते; D₅.⁶ प्रोज्झते. K₁ महेन्द्रः; G₃ M₃ नरेन्द्र. —^d) K₁.⁵ G₁.² M क्षेमः; K₂ कामः; T G₃ क्षमस्व (for क्षेमं). D₁ राज्यं (for राज्ञः). T₃ एव (for एष). — After

7, Ś₁ K₁-⁴ D₁ ins. an addl. colophon [Adhy. name : K₂-⁴ D₁ संवर्तमरुत्तीयं. — Adhy. no. : Ś₁ 13].

8 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) K₅ D₅.⁶ T₁ राजञ्च (for राजा). —^b) K₅ [आ]रावं; M₁.² वाचं (for नादं). D₃ वदतो (for नं). —^c) B₁.² तपोनिष्ठं (for नित्यं). K₂-⁵ B₄ S (except G₂) ब्रह्मविदां; B₁.² ब्रह्मभृतां; B₃ D₄.⁵ धर्मभृतां (for विदां). —^d) K₂ सं- (for तं). G₃ सर्वं (for कार्यम्).

9 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K₂.⁸ D₁ मरुतः; D₃ मरुतः. —^a) T G पश्य; M₁-⁸ इमाम् (for इमम्). Ś₁ K₁ अस्मानं (sic); K₃ B₄ अस्मान्; K₄.⁵ B₅ D (Dn1 missing) T G M₄ आस्मानं (for अश्मानं). D₅ तु प्लवमानम्; D₆ तुल्यवर्माणम् (for प्लवमानम्). G₁ स्वमाराद्; M₁.² तमा (for आराद्). —^b) K₄ D₁.² यस्माद्; G₃ यद्वा (for अथा). M₄ (inf. lin.) पश्याम पारं (for अथा दूरं). Ś₁ K₄ D₁ दूराद्; D₅ दूरेन (for दूरं). B₃.⁴ [ह]यं (for अथ). K₃ अथानमंतं ननु दृश्यतेऽद्य; G₁ अवृत्तो देवराजं स्वमथ. — D₁ om. 9th. —^c) D₁ कर्म (for शर्म). T G₃ भूयः; M₄ (inf. lin.) तत्त्वं (for स्वतः). —^d) K₄ D₁ विप्रवयं (for मुख्य).

10 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) T G₃ योयम् (for अयम्). D₃ अयमायाति (sic); G₂ अथायात्यति. —^b) T₁ G₂ दिशो (for दिशो). D₃ विद्योतये. K₂.⁴ D₁ T G₃ इव; G₁.² दिशः (for दश). K₅ विदिशो द्योत-

अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः ॥ १०

संवर्त उवाच ।

भयं शक्राग्रे तु ते राजसिंह

प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत्सुघोरम् ।

संस्तम्भिन्या विद्यया क्षिप्रमेव

मा भैस्त्वमस्माद्भव चापि प्रतीतः ॥ ११

अहं संस्तम्भयिष्यामि मा भैस्त्वं शक्रतो नृप ।

सर्वेषामेव देवानां क्षपितान्वायुधानि मे ॥ १२

दिशो वज्रं व्रजतां वायुरेतु

वर्षं भूत्वा निपततु काननेषु ।

आपः पुत्रन्वन्तरिक्षे वृथा च

सौदामिनी दृश्यतां मा विभस्त्वम् ॥ १३

अथो वह्निस्त्रातु वा सर्वतस्ते

कामं वर्षं वर्षतु वासवो वा ।

वज्रं तथा स्थापयतां च वायु-

र्महाघोरं पुत्रमानं जलौघैः ॥ १४

मरुत उवाच ।

घोरः शब्दः श्रूयते वै महास्वनो

C. 14. 271
B. 14. 10. 16
K. 14. 10. 16

यन्दिशः. — °) K2. 4. 5 D1 रूपेण; K8 घोषेण; G1. 2 M नादेन (for घोरेण). T G3 त (G3 अ)स्य सेनानि-
नादेन. — °) K1 सदस्याम्. S1 K मे; D5. 6 ते (for
नः). B2. 3 D1. 3. 4 सदस्यां (B2 D4 'स्या'स्त्रासयन्दि नः
(D1 मे); G1. 2 M सदस्यान्भीपयन्निव.

11 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). — °) K2. 4
D1 transp. भयं and शक्रात्. K1 D6 वेतु; T1 नैव;
G3 वै तु; M2. 3 व्येतु (for व्येतु). — °) S1 प्रणु-
त्स्येह; K2. 3 D6 प्रणोत्स्येह; T प्रणोत्स्यामि; G3
प्रवेत्स्यामि (for प्रणोत्स्येह). D5 M1. 2 एतं; D6 एनं
(for एतत्). — °) K2 संस्तम्भयिष्ये; K4 D1 संस्त-
म्भिये; M संस्तम्भ्य तं (M1. 3 त्वं) (for संस्तम्भिन्या).
G1. 2 M वज्रम् (for क्षिप्रम्). S1 एवं. B1. 2 संस्तम्भ-
यिष्याम्यस्य बाहुं सर्वजं. — °) B4 तव (for भव). K3
B1. 2 om.; K5 [अ]ति- (for [अ]पि). D5. 6 G1 स्वम-
स्याभिभवात्; T तस्यान्मघवाद्धि- (for स्वमस्माद्भव चापि).

12 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). — °) Dc1 D3
सः; T G3 वै; G1 सु- (for सं). — °) T G3
भूतानां (for देवानां). — °) S1 K1 8 संभितानि; K2
Dc1 D6 क्षयि; B1. 2 प्रक्षेप्तासि (for क्षपितानि). B6
M3 च (for मे).

13 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). — °) K4. 5 D1
वज्रतां (sic); B4. 5 D2-3 अज; T गच्छतु; G1. 2
व्रजताद् (for व्रजतां). B2 D4 एतद् (for एतु). — °)
K5 T1 निपततु; B1-3 D2-6 वर्षतां; B4. 5 Dc1 G2 M
वर्षतु; D1 न्यपततु; G1 damaged (for निपततु).
G1 कानने तु (for 'नेतु). — °) K2. 4 G2 प्लवंच.
K3 [अ]तवृक्षे; B (except B4) D1-3 [अ]तरीक्षे. K4 D1
वृथा च; T1 सुखा वृथा; G3 ददा च; M1. 2 सदा तु
(for वृथा च). — °) S1 K4. 5 B2. 4. 5 T2 G1. 2

सौदामिनी; D6 तस्मै दामिनी. K4 B (except B4. 5)
Dc1 D4-6 G2. 3 M1. 2. 4 दृश्यते; T विद्यते; G1 पश्यते
(sic) (for दृश्यतां). K5 T1 G1 विभेसु; B1. 2 च भैसु;
B3 D2-6 [अ]पि भैसु; B4 Dc1 T2 G3 M विभैसु; B5
स्म भैसु (for विभेसु).

14 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). B3. 4 read 14^{ab}
twice. — °) K2. 4 D1 T1 G1 M1. 2 जतो; K5 ततो;
T2 G3 अघो (for अयो). B5 D2-6 वह्निर्देवस्व (for
अथो वह्निस्). K2. 3. 5 D1 त्रायतां; G1 M1. 2. 4 स्थातु
वा; G2 स्थास्यति (for त्रातु वा). K5 S (except G1)
सर्वशस्ते (K5 'स्वां; G3 'स्त्रे: (for सर्वतस्ते). B1. 2.
3. 4 (last two second time) वह्निर्देवः (B4 'घोरः) सर्व-
तस्त्रायतु (B3. 4 'तु च) स्वां. — °) K4. 5 D1 T1 G1. 2 M
कामाद्वर्ष; B3. 4 (both first time). Dc1 D2-4. 6 T2
कामान्सर्वान्; D5 सर्वान्कामान् (for कामं वर्षं). B1. 2
वर्षतां; D6 वर्षति (for वर्षतु). S (except T2) कामतो
(for वासवो). K2 कामाद्वर्षतु वासवो वासवं वा. — °)
T1 जीवं; G1. 2 M4 जवं (M4 inf 'lin 'ले); M1. 2 एवं
(for वज्रं). B3 transp वज्रं and तथा. G1 तदा (for
तथा). K2 संभवतां; D5. 6 ग्लापयती (sic); T1 स्थास्यतां;
T2 G3 स्थापयिता; G1. 2 M स्थापयतां (for स्थापयतां).
Dc1 D2. 4. 6 वषाय; D3 T1 G1. 2 M चैव वायुर (for
च वायुर). — °) K3 D1 प्लवन्नैर; D6 तपमानं; G1
पाव' (for प्लव'). S1 K3 जलौघै.

15 Dn1 missing (cf. v. 1. 5). K2. 4 D1 मरुतः; D8
मरुतः. — °) K4 D1 वा (for वै). K2 स्वरो (for
स्वनो). B1-3 घोरो नादः श्रूयते दारुणे वै. — °) B1-3
[अ]सी; B5 M4 [ए]व (for [ए]व). K1. 3 संहतो;
K2 संहितो; G2 संततो (for सहितो). K3 मरुतेन.
— °) G1 M1-3 [अ]पि मे; G2 विप्र (for हि मे). B2
प्रमुक्तो; D2. 4 व्यथते; M3 व्यथिते (for प्रव्यथते). B2

C. 14. 271
B. 14. 10. 16
K. 14. 10. 16

वज्रस्यैष सहितो मारुतेन ।
आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहु-
र्न मे स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥ १५
संचर्न उवाच ।
वज्रादुग्राभ्येतु भयं तवाद्य
वातो भूत्वा हन्मि नरेन्द्र वज्रम् ।
भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व
कं ते कामं तपसा साधयामि ॥ १६
मरुत्त उवाच ।
इन्द्रः साक्षात्सहसाभ्येतु विप्र
हविर्पेक्षे प्रतिगृह्णातु चैव ।
स्वं स्वं धिष्ण्यं चैव जुषन्तु देवाः

सुतं सोमं प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १७
संवर्त उवाच ।
अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राज-
न्देवैः सर्वैः सहितः सोमपीथी ।
मन्त्राहूतो यज्ञमिमं मयाद्य
पश्यस्वैनं मन्त्रविस्तस्तकायम् ॥ १८
व्यास उवाच ।
ततो देवैः सहितो देवराजो
रथे युक्त्वा तान्हरीन्वाजिमुख्यान् ।
आयाद्यज्ञमधि राज्ञः पिपासु-
राविक्षितस्याग्रमेयस्य सोमम् ॥ १९
तमायान्तं सहितं देवसंघैः

om. मुहुर्मुहुः. T G₃ आत्मा भीतो व्यथितोस्मिन्मुहुर्वै.
—^d) G₁ मनःस्वास्थ्यं (for मे स्वास्थ्यं). B_{1,2} विद्यते
(for जायते). D_{5,6} न; G₁ M हि; G₂ मे (for च).
B₅ D_{1,2,3,4} transp. चाद्य and विप्र.

16 Dn₁ missing (cf. v. l. 5). —^a) T₁ M₂₋₄
व्येतु; G₂ यातु (for व्येतु). B₅ भयं तव; D₈ भये
(for भयं). —^b) K₈ B_{1,2} वायुर; D₈ ततो (for
वातो). D₈ हंसि (for हन्मि). Ś₁ K_{1,8} तवाद्य (for
नरेन्द्र). B₁₋₈ transp. नरेन्द्र and वज्रम्. —^c) B_{1,2}
(marg. as in text) कामम् (for वरम्). K₈ इष्टं;
D₁ अन्यद् (for अन्यं). —^d) T₁ तत्; M₂₋₄ किं
(for कं). M₃ कार्यं (for कामं). B₁₋₃ पार्थिव; D
(Dn₁ missing) T₂ मनसा; G₂ तव (for तपसा). Ś₁
साधयामि (for साधं).

17 Dn₁ missing (cf. v. l. 5). K_{2,4} D₁ मरुत्त;
D₈ मरुत्त. K₂ om. 17 and the ref. preceding the next
st. —^a) K_{1,8} M₂ [अ]द्येतु; B_{1,2} [अ]भ्येतु; D_{5,6} [अ]-
भ्येति; T [अ]गत्य; G₈ [अ]गम्य (for [अ]भ्येतु). B₁
T₁ G₈ यज्ञे; D_{5,6} वज्री (for विप्र). —^b) M_{8,4} हवींषि
(for हविर्). T G₈ विद्वन्; G₁ राज्यं; G₂ M_{1,2,4}
याज्यं (for यज्ञे). B_{1,2} विप्र (for चैव). —^c) K₁
धिष्णुं (sic); G_{1,2} M हविष् (for धिष्ण्यं). K₄ D₁ वै;
T तेषि (for चैव). D₁ वसंतु (for जुषन्तु). —^d) D₈
सुते; D₂₋₆ हुतं; T₁ सुतं; G_{1,2} स्वतः; M हंसं
(for सुतं). K₄ D₁ हुतं सोमं; K₅ सोमं हुतं (for
सुतं सोमं). D_{5,6} -गृह्णीष्व (for -गृह्णन्तु). K₆ देवाः

(for चैव).

18 Dn₁ missing (cf. v. l. 5). K₂ om. the ref.
—^a) B₄ D₁ T₂ G M₈ याति; M₄ यातु (for आयाति).
—^b) K_{2,4} D₁ transp. देवैः and सर्वैः. K₅ om. (hapl.)
from सहितः up to देवैः (in 19^a). M सोपि (M₃ सो
हि) धीमान् (for सोमपीथी). B (except B₈) D₈
D₂₋₆ देवैः सर्वैस्सवितैः स्तूयमानः. —^c) K_{2,4} मन्त्राहूतो;
D₈ हुतो. K₂ B₈ D₈ D₂₋₄ T₁ मम (for मया).
—^d) D_{5,6} पश्यस्वैनं; T G₈ पश्यैतस्वं (T₂ 'नं स्वं')
(for पश्यस्वैनं). K₂ T₁ G_{1,2} -विप्रस्तः; K₄ D_{8,4}
-विश्रमः; B_{1,2} -विश्वस्तः; D_{5,6} -विस्तब्धः (for -विश्वस्त-).
T₁ G₈ -कार्यं (for -कायम्).

19 Dn₁ missing (cf. v. l. 5). K₅ om. up to
देवैः (in 19^a) (cf. v. l. 18). MSS. om. the ref.
—^a) D₅ देवराजा. —^b) Ś₁ D₈ रथो (sic). Ś₁ K_{2,8}
युक्तासु; K₁ B₈ D₈ युक्ता; B₂ D_{1,2,3,4} T G₈ युक्त्वा;
B₈ युक्ता (sic) (for युक्त्वा). M_{1,2} हरितो (for
हरीन्). M₃ (inf. lin. as in text) देव- (for वाजि-).
—^c) K₅ आयाति; G₈ आयातं (for आयाद्). B
D (except D₁; Dn₁ missing) T G_{2,8} अथ; G₁ M_{1,2}
अपि (for अथि). K₅ D₁ राजः; G₁ सोमं (for राजः).
—^d) D_{5,6} आविक्षितस्य; T₂ G₂ M₄ आवीक्षि. B₈
अप्रतिमस्य (for 'मेयस्य'). G₁ कामं (for सोमम्).

20 Dn₁ missing (cf. v. l. 5). —^a) K₈ देवसंघैः;
B₈ 'मुष्यैः; D₂ वेदसंघैः. —^b) D_{5,6} अभ्युद्ययो (for

प्रत्युद्ययौ सपुरोधा मरुतः ।
चक्रे पूजां देवराजाय चाध्यां
यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २०
संवर्त उवाच ।
स्वागतं ते पुरुहूतेह विद्व-
न्यज्ञोऽध्यायं संनिहिते त्वयीन्द्र ।
शोशुभ्यते बलवृत्रघ्न भूयः
पिबस्व सोमं सुतमुद्यतं मया ॥ २१
मरुत्त उवाच ।
शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु
प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे ।
अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र
बृहस्पतेरवरो जन्मना यः ॥ २२

प्रत्यु°). Ks मरुतः; Ks D1 मरुतः. — °) B1, 2 राजस्य (for राजाय). K1 चाध्यां; B2 चोऽध्यां; T1 चाध्यां; T2 चाध्यां. Dc1 चक्रे पूजां देवराजो यथाध्यां. — °) T1 यथा चाध्यां; Gs यथा राजा; M2 तथा शास्त्रं (for यथाशास्त्रं). D1, 5 प्रियमाणः.

21 Dn1 missing (cf. v. l. 5). — °) G1, 2 सुगतं (for स्वागतं). B1 T Gs [अ]द्य (for [ह]ह). Ks D2 विद्वान्. — °) K4 B2-5 D (except D1; Dn1 missing) [s]पि; B1 T हि; Gs तु; M च (for ऽद्य). Ks [ए]वं (for [अ]यं). Ds संनिहितस्. Ds, 6 [ह]ीशो; T Gs [ह]ीश (for [ह]ीन्द्र). G1, 2 यज्ञश्चायं स्वस्ति हि ते स्वर्दि (G2 क इ)द्र. — °) Ks श्वस्तन्यते; Ds, 6 T Gs, 8 शोशुभ्यते (for 'भ्यते). Some MSS. बलवृत्रघ्नः; Ś1 K1 बलवृत्राय. — °) Ks इमम्; Ds, 6 हुतम्; T1 सुतम्; M1 सुयम्; M2 सुवम् (for सुतम्). Ms, 4 सुरमुखोद्यतं (for सुतमुद्यतं).

22 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K2 Ds मरुतः; D1 मरुतः. — °) Ks S (except Gs M1) मा (for मां). B1-8 [s]स्तु तुभ्यं (for च तेऽस्तु). — °) K2 D1 यज्ञः. — °) Ś1 K1-4 D1 इमं (for अयं). B1, 2 मे यज्ञं कुरुते (by transp.). B3 यज्ञः. Ds, 6 ते; M1, 2 om. (for मे). Ks, 4 D1 M महेंद्र; B1 (marg. as in text), 8 विधानं (for सुरेन्द्र). — °) K4 B1, 4, 6 D1-8 अवरोजो; B2, 3 Dc1 अनुजो; Ms अपरो (for

इन्द्र उवाच ।
जानामि ते गुरुमेनं तपोधनं
बृहस्पतेरनुजं तिग्मतेजसम् ।
यस्याह्वानादागतोऽहं नरेन्द्र
प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि मन्युः प्रनष्टः ॥ २३
संवर्त उवाच ।
यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज
तस्मात्स्वयं शाधि यज्ञे विधानम् ।
स्वयं सर्वान्कुरु मार्गान्सुरेन्द्र
जानात्वयं सर्वलोकश्च देव ॥ २४
व्यास उवाच ।
एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः
समादिदेश स्वयमेव देवान् ।

C. 14. 281
B. 14. 10. 26
K. 14. 10. 26

अवरो). K4 B D (Dn1 missing) Ms विप्र (B4 Dc1 ब्रह्म)मुख्यः; T G जन्मना च; M4 जन्मनायं. M1, 2 बृहस्पतिस्तव राजन्मयायं (M2 'स्वायं).

23 Dn1 missing (cf. v. l. 5). B1, 8 शक्र (for इन्द्र). — °) G1 तं (for ते). B1, 2 गुरुमेतं ते (for ते गुरुमेनं). Ś1 K1, 3, 6 B3, 4 G1, 2 Ms, 4 एतं (for पुनं). Ds तपोधनं मे (for तपोधनं). M1, 2 जानाम्यहं ते गुरुदीप्तिमेतं. — °) K1, 3 T Gs अवरो (for अनुजं). Ks बृहस्पतेरवरो जन्मना यः (= 22^d); M1, 2 बृहस्पतेर्भ्रातरं बद्धवैरं. — °) G1 [अ]भ्याशाद् (for [अ]ह्वानाद्). G1 मे (for अहं). — °) Ś1 K1, 8 T1 G1, 2 M1, 2 प्रनष्टः (M1, 2 'ष्टा); Ds, 6 विनष्टा (for प्रनष्टः).

24 Dn1 missing (cf. v. l. 5). — °) B1 प्रीतिस्. B3 अपि; G1 अस्मै (for अस्ति). Ś1 K3 B3 S (except T2) om.; Ks चेद् (for वै). — °) Ks चाद्य; B1 D3 साधि (sic); G2 शक्र; Gs शासि (for शाधि). — °) Ks स्वार्थं (for स्वयं). Ks B6 D2, 3 transp. सर्वान् and मार्गान्. K4 D1 स्वर्गान् (for सर्वान्). B2 T1 मार्गान्; G1 सूतान् (for मार्गान्). Cv cites स्वयं सर्वान्कुरु मार्गान् (as in text). K1, 6 G1 नरेन्द्र; K2, 4 D1 T G2, 8 Ms-4 नरेन्द्रो; K3 M1 महेंद्रो (for सुरेन्द्र). — °) G1 जानात्वयं. Ś1 K1, 3 G M4 -लोकश्च; K4 -लोकस्य. Ś1 देवाः; Ks G1 देवः.

C. 14. 281
B. 14. 10. 26
K. 14. 10. 26

सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः
सहस्रशश्चित्रभौमाः समृद्धाः ॥ २५
हृत्स्थूणाः कुरुतारोहणानि
गन्धर्वाणामप्सरसां च शीघ्रम् ।
येषु नृत्येरन्नप्सरसः सहस्रशः
स्वर्गोद्देशः क्रियतां यज्ञवाटः ॥ २६
इत्युक्तास्ते चक्रराशु प्रतीता
दिवौकसः शक्रवाक्यान्नेरेन्द्र ।
ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः

प्रीतो राजन्पूजयानो मरुत्तम् ॥ २७
एष त्वयाहमिह राजन्समेत्य
ये चाप्यन्ये तव पूर्वे नरेन्द्राः ।
सर्वाश्चान्या देवताः प्रीयमाणा
हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ २८
आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां
वैश्वदेवं बहुरूपं विराजन् ।
नीलं चोक्षाणं मेध्यमभ्यालभन्तां
चलच्छिन्नं मत्प्रदिष्टं द्विजेन्द्राः ॥ २९

25 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) B1 ततः
साईम्; B2 ततश्च स साईम् (for एवमुक्तस्तु). K6
[अं]गिरसेन. —^b) G3 हव (for एव). G3 देवदेवान्
(by dittography). —^c) K5 शतशः; B3 आवस-
ताशः; D2.6 अवसथाशः. K2.4 D1 दिव्याः (for मुख्याः).
—^d) D1.3 सहस्रशः (for 'सशः'). K2.4 D1 'भौमाः;
K8 B5 D2-4 'भासः; Dc1 'भूपाः; D5.6 'भृतः; T2
'भूतः; G1 'भौमान् (for 'भौमाः). T2 समृद्धं; G1
'द्धान्.

26 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) K1 तस-
स्थूणाः (sic); B2 D3 हृत्स्थूलाः; B5 D4 हृत्साः स्थूणाः;
T G3 चित्रस्थूणाः; G1 हृत्स्थूणाः; G2 गुत्स्थूणाः;
M2 हृत्स्थूणां. S1 K1 Dc1 कुरुतां रोहणानि; K3 हृत्सलं-
रोहणाश्च; B1.2 कुरुतारोहणार्थं. —^b) K2.3 अप्सर-
साश्च; M3 'राणां. —^c) B D2-6 T G3 यत्र; G2
M4 एषु; M1 एते (for येषु). T G3 नृत्यति (G3
'तु); G2 M1.3.4 नृत्येयुर् (for 'रन्). D2-4 त्वप्सरसः.
B1.2.5 D2-4 प्रहृष्टाः; D5.6 M1 समस्ताः (for सह-
स्रशः). —^d) S1 T1 स्वर्गा देशाः; B1.2 स्वर्गोद्देशः;
Dc1 D2-6 'पमः (for 'देशः). G1 यज्ञपालः; G3 'वाटं.
K3 स्वर्गा देशा यज्ञवाटे क्रियन्तं.

27 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) D6 इत्युक्त्वा.
— D8 om. 27^b-28^a. —^b) G1 दीसाकाराः (for दिवौ-
कसः). Dc1 T1 M1 शक्रवाक्यं (for 'वाक्यान्). K8
प्रहृष्टः; K4 D6 नरेन्द्रः (D6 'द्वः). — K4 B5 M1.3
om. (hapl.) 27^c. D2.6 om. (hapl.) 27^c-28^b. —^c)
K5 तु स (for वाक्यं). — M2 reads 27^d twice. —^d)
T M1.2 (first time) ततो (for प्रीतो). K5 B5 प्रीय-
माणाः; B5 स्मयमानं; D5.5 T1 G1 पूजयमानो; G3
M1.2 (both times).⁴ प्रीयमाणं; M3 हूयमानो (for
पूजयानो). K4 D1 मरुं (D1 'रु'तं; B1-3 नरेन्द्रं.

28 Dn1 missing (cf. v. l. 5). D2.6 om. 28^{ab};
D3 om. 28^a (cf. v. l. 27). —^a) K1.2 G2.3 M
त्वा; K4 D1 तु (for त्वया). K2 [अ]हमिदं; K6
Dc1 सह (for [अ]हमिदं). K4 om. (hapl.) from
समेत्य up to राजन् (in 28^d). K2 T G3 समेतो
(for समेत्य). —^b) D5 om. [अ]पि. Dc1 पूर्व. K1.3
नरेन्द्रः; K2 B (except B1) Dc1 D2.4 T2 G1.2 M2
नरेन्द्र. —^c) M1.2 चान्ये. —^d) S (except M1.2)
त्वत्तः (for तुभ्यं).

29 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) K8 आग्नेये;
G3 राजायं (for आग्नेयं). K2 वा (for वै). K1 M4
आरभन्तां; K2 आलभन्तां; K6 'भन्तं; M1.2 आरभन्ते
(for आलभन्तां). Cv as in text. —^b) K8 विश्वे
देवाः; M1 (sup. lin.) वैश्वरूपं; Cv वैश्वदेवं (as
in text). K8 om. बहुरूपं. K4 B4.5 D (Dn1
missing) T G3 M1 दि राजन्; B1-3 G1.2 M2-4
च रा' (for विरा'). —^c) B2 [उ]क्षमाणं (sic);
D2 [उ]च्छाणं; D5.6 [उ]क्ष्णं; T1 G1.2 [उ]ष्णं; Cv
[उ]क्ष्माणं (as in text). K1 T1 G1.3 अध्यालभन्तां;
K2.3 B4.5 G2 M4.4 अद्या'; K6 अद्या'; D1.3.6 T2
अप्या'; M1.2 अद्या' (M2 'भ्या'रभन्ते; Cv आलभन्तां
(for अभ्यालभन्तां). —^d) S1 K1-3 B4.5 Dc1 चल-
च्छिन्नं; K4 D1 'च्छिन्नं; K5 चरं क्षिणं; D5.6 चल-
च्छि (D5 'क्षि)ण्यं; T1 दिमलेभ्यं क्षिस्वा (sic); T2 G1.2
विलोभ्य क्षिस्वा; G3 मध्ये क्षिस्वा; M बलभिक्षिस्वा;
M1 (inf. lin.) विलोप्य क्षिस्वा (for चलच्छिन्नं). S1
सत्प्रदिष्टं; K1-3 T G1.2 M3 मत्प्रदिष्टं (K3 M3 'दि')ष्टा
(T2 G1 'ष्टा'); K4 B5 D (except Dc1; Dn1 missing)
सत्प्रदि (D3 'क्षि')ष्टं; K5 मत्प्रदिष्टा; G3 तत्प्रदिष्टा; M3
मत्प्रवदिष्टं; K4 मत्प्रविष्टा (for मत्प्रदिष्टं). K8 M1.2
द्विजैः; K4 B D (Dn1 missing) द्विजाभ्याः (D5 'भ्याः);
G3 द्विजैः.

ततो यज्ञो ववृधे तस्य राज्ञो
 यत्र देवाः स्वयमन्नानि जहुः ।
 यस्मिञ्शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः
 सदस्योऽभूद्धरिमान्देवराजः ॥ ३०
 ततः संवर्तश्चित्यगतो महात्मा
 यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः ।
 हवींष्युच्चैराह्वयन्देवसंघा-
 न्नुहावाभौ मन्त्रवत्सुप्रतीतः ॥ ३१
 ततः पीत्वा बलमित्सोममय्यं
 ये चाप्यन्ये सोमपा वै दिवौकसः ।
 सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन
 यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३२
 ततो राजा जातरूपस्य राशी-

न्यदे पदे कारयामास हृष्टः ।
 द्विजातिभ्यो विसृजन्भूरि वित्तं
 रराज वित्तेश इवारिहन्ता ॥ ३३
 ततो वित्तं विविधं संनिधाय
 यथोत्साहं कारयित्वा च कोशम् ।
 अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्य
 शशास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३४
 एवंगुणः संभवूहेव राजा
 यस्य क्रतौ तत्सुवर्णं प्रभूतम् ।
 तत्त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं
 यजस्व देवांस्तर्पयानो विधानैः ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः

C. 14. 292
 B. 14. 10. 37
 K. 14. 10. 37

30 Dn1 missing (cf. v. l. 5). Before 30, T Gs ins. इयास उवाच. —^a) K1.1 B2 De1 D1 ववृते (for ववृधे). B2 यत्र (for तस्य). K4 B D (except D1; Dn1 missing) राजन् (for राज्ञो). —^b) K6 एवान्वभुजन् (for अन्नानि जहुः). —^c) K2 यज्ञे; M1 स शक्रो (for शक्रो). K1.8 ब्राह्मणैः. —^d) B1-3 विधि-वद्; T2 G2.8 M हरिवान् (for 'मान्').

31 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) Ś1 तथा (for ततः). D1 संवर्तिश् (for 'तंश्'). Ś1 D1 चित्य-गतो; K2 G3 चेत्यं; K4 चित्ति; K5 D6 M1 चित्त-गतो (D6 'तां'); B1 D2.5 M2 चित्रं; D1 चित्रि; T Cv चैत्यगतो (T2 'गतां') (for चित्य). —^b) K1 D1 संप्रजितो; B3 D2-4 चि (D3 चि) त्यगतो (for प्रज्व-लितो). B1 वै द्वितीयः. —^c) T2 G2 आह्वयद्. M2 एव यज्ञान् (for देवसंघान्). —^d) B4 वह्नौ (for अग्नौ). Ś1 मन्त्रवित्. B1.4 संप्रतीते (for सुप्रतीतः).

32 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) Ś1 K1 बलिभिः; K4 बलवत् (for 'भित्'). —^b) B D (except D1; Dn1 missing) देवसंघाः (for वै दिवौकसः). Ś1 K (except K4) दिवौकसः सोमपा ये तथान्ये. —^c) K6 ते (for सर्वे). K8 पार्थिवेन्द्र (for 'वेन'). —^d) K2 तथा ज्येष्ठ (sio); D3 यथायोषं (sio) (for 'जोषं'). G1.3 M प्रीयमानाः (for प्रीतिमन्तः).

33 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) K4 D4

रूपस्य. K5 राशीः; G1.2 राशिः; G3 राजन् (for राशन्). —^b) De1 om. one पदे. K5 रम्याः (for हृष्टः). —^c) K2 De1 द्विजातिभ्यां; D6 'तेभ्यो'; G1 'तीनां'. K6 व्यसृजद्; G2 विसृजद्; M1.2 विविधद् (for विसृजन्). D6.6 भूतिवित्तं.

34 Dn1 missing (cf. v. l. 5). —^a) K4 D1 धनं (for वित्तं). S (except T2 G3) विधिवत् (for विविधं). K1 D1 संनिधाय (for संनि). —^b) Ś1 (sup. lin. as in text) T G1 M4 ग्राहयित्वा (for कारं). Ś1 K1.8 [अ]थ (for च). M1-3 द्विजेभ्यः (for च कोशम्). Some MSS. कोषं. K4 D1 यथोत्साहं ग्राह-यामास कोशं; G2 'हं ग्राहयित्वा चावकाशं. —^c) K4 D1 संनिवृत्तः. —^d) G1 [पु]नाम् (for गाम्).

35 Dn1 missing (cf. v. l. 5). Before 35, B4 De1 ins. इयास उवाच. —^a) D6 एवंरूपः (for 'गुणः'). Ś1 K1-3.5 B2 De1 D6 स; T G3 वै स (for सं). —^b) M1 क्रतोर. —^c) K2 स त्वं (for तत्त्वं). K2.3 G2.8 M4 (inf. lin. as in text) समाधाय (for 'दाय'). —^d) De1 D6 देवैः (for देवांस). T1 G2.8 तर्पयन्वै; T2 M तर्पय वै; G1 तपनीयैर् (for तर्पयानो). B5 D2-6 निवापैः; De1 विज्ञैः (for विधानैः).

36 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K2.4 D1 om. the ref. —^a) D3 हृष्टभूयः (for 'रूपः'). —^b) K8

C. 14. 292
B. 14. 10. 37
K. 14. 10. 37

श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य ।
मनश्चक्रे तेन विचेन यष्टुं

ततोऽमात्यैर्मन्त्रयामास भूयः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १
तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबान्धवम् ।
उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव पावकम् ॥ २
निर्विण्णमनसं पार्थ ज्ञात्वा वृष्णिकुलोद्बहः ।
आश्वासयन्धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३

वाचं (for वाक्यं). — °) D₆ नमश् (by metathesis) (for मनश्). D₆ om. विचेन. G₁ यष्टुं ततो वा (for विचेन यष्टुं). — °) D₆, 6 [5] मयैर् (for अमात्यैर्).

Colophon missing in Dn1. — Adhy. name: Ś1 K1, 8, 6 B1, 4, 6 D₁ D₂-6 M सर्वतैर्महत्तीयं समासं; K₄ D₁ महत्तयज्ञसमासि; B₂ महत्तसंवर्तीय; M1, 2 (both, also) महत्तसंकीर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 14; B1 10 (as in text); D₄ G1, 2 M 9.

11

☞ This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14. 10. 5).

1 °) B₁ राजन् (for तस्मिन्). D₆ इत्युक्तौ नृपते तस्मिन्. — °) Ś1 आददौ; K₃ आददे; K₆ अभवीत् (for आददे).

2 °) D₂, 8 निहतं. — °) C₇ as in text. — °) D₄ अधूमम् (for सधू).

3 °) D₆, 6 निर्वाणं; G₂ M₃, 4 विवण- (for नि-

वासुदेव उवाच ।

सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४
नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः ।
कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।
इन्द्रस्य सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्तत ॥ ६

विण्ण-). — °) K₄ D₁ हृष्टा (for ज्ञात्वा). D₂, 8 कृष्ण- (for वृष्णि-). D₄-8 G₃ कुलोद्भवः. — °) K₆ आश्वासयद्. — °) T G₃ ततो वचनमभवीत्.

4 G₁, 2 om. the ref. K₂, 8 श्रीकृष्ण; K₄ D₁ कृष्ण; T G₃ श्रीभगवान् (for वासुदेव). — °) D₁ सर्वजिह्मं. C₇ as in text. — °) D₆ अर्जवो. D₄ ब्रह्मणः पदमार्जवं; G₁ अर्जुनं ब्रह्मणः सदः. — °) G₃ एत-दास्याय हृदये. — °) K₃ B D₁ D₂-4 M₁, 2 प्रलापः किं (by transp.). T₁ प्रलापैः; G₃ प्रलोपः.

5 °) G₂ चैते (for [ए]व ते). B₁, 2 निश्चयं; B₃ निश्चितं; D₆, 8 चिष्ठितं; T G₂ [5]नुष्ठितं; G₃ नोषितं (for निष्ठितं). K₂ न कृतं नैष्टिकं कर्म. — °) G₂ त्व-यैते (for नैव ते). G₁, 2 M शात्रवा. — °) K₃ स्वयं; K₆ कामः; G₁ ततः (for कथं). T₂ कथं वा-न्शरीरस्थान्. — °) K₄, 6 B D (Dn1 missing) S आत्मनो. K₃ T G₃ नैव (for नाव).

6 °) T₂ अमृते; G₃ तत्र ते. Ś1 K₃ D₆, 6 वर्ण-यिष्यामि; K₄ D₁ कथं (for वर्तं). — °) Ś1 K₃, 4 यथायज्ञं; K₁ 'राज्ञं; K₃ D₁ 'प्रज्ञं; D₁ om. (hapl.) (for यथाधर्मं). K₂ यथाश्रुतिः. K₆ यथा प्रज्ञा तथा श्रुतिः.

वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप ।
 दृष्ट्वा स पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हते ।
 धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत ॥ ७
 शतक्रतुश्चकोपाथ गन्धस्य विषये हते ।
 वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो वज्रं घोरमवासृजत् ॥ ८
 स वध्यमानो वज्रेण पृथिव्यां भूरितेजसा ।
 विवेश सहस्रैवापो जग्राह विषयं ततः ॥ ९
 *व्याप्तास्वथासु वृत्रेण रसे च विषये हते ।

— °) T₁ [ह] च (for सह). — °) K₈ यथाबुद्धम्
 (for यथा युद्धम्).

7 °) G₈ M₂ प्राप्ता (for व्याप्ता). — °) B (except
 B₃) D₁ D₂ 3 नरोत्तमः; D₁ नृपोत्तम (for नराधिप).
 — °) B D₁ D₂ 4 स दृष्ट्वा (by transp.). T G₈ C_v
 च (for स). — °) K₁ 3 गंधेयः; K₄ D₁ गंधेषु. B₁
 हता. D₁ गंधस्य विषयं कृते; C_v as in text. — °) S₁
 K₁ 3 om. (hapl.) 7^a-8^b. — °) B₁ धराधरण-. T G₈
 C_v -निर्गन्धो; G₁ -निःसारो (for -दुर्गन्धो). — °) K₅
 D₂ 4 विषमः. D₃ समपद्यते.

8 °) S₁ K₁ 3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — °) K₅ तस्य
 कोपाद्; T₂ G₈ च चुकोश (G₈ °ध) (for चुकोपाथ).
 — °) K₂ 4 B₁ 2 (marg. as in text) M₂ 4 सततं; D₁
 D₃ G₁ च ततः; D₄ तु ततः; T G₈ यततः (for स ततः).
 M₁ 2 शतक्रतुरभिक्रुद्धसः. — °) K₅ B D (except D₁;
 D₁ missing) वोरं वज्रम् (by transp.); M₁ 2 तत्र
 वज्रम्. D₂ 4 अवासृजत्; G₁ ह्वासृ; G₂ उपासृ.

9 °) S₁ K₁ 3 विध्यमानो (K₁ °जो). — °) K₅
 पृथिवीं; B D (except D₁; D₁ missing) T G₈
 सुभृशं (D₃ °शे); G₂ सलिलाद् (for पृथिव्यां). — G₁
 om. (hapl.) 9^a-11^d. — °) K₂ 4 B₂ (marg.) 3-5
 D (D₁ missing) T M तोयं; B₅ वृत्रो; B₃ (orig.)
 ज्योतिर; G₃ [अ]मंसि (for [ए]वापो). — °) D₁
 जग्राह. — After 9, D₅ T₁ G₂ 3 read 12^{ab}, D₅ repeat-
 ing it in its proper place.

10 G₁ om. 10 (cf. v. l. 9). B₁ D₅ T₁ G₂ 3 om.
 (hapl.) 10^{ab}. — °) S₁ K₁ व्याप्तास्वथासु वृत्रेण; K₂ 4
 B₁-5 D (D₅ om.; D₁ missing) T₂ M अण्डु वृत्रगृ-
 हीवासु; K₅ व्याप्तासु वृत्रेण; K₅ व्याप्ते वारिणि वृ-
 — °) S₁ K₁ B₃ (marg.) D₁ रसेयः; K₂ 4 B₃ D₁ रसेषु;
 K₅ सरथे; M₂ 4 रसस्य (for रसे च). B₃ (marg. as

शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तासु वज्रमवासृजत् ॥ १०
 स वध्यमानो वज्रेण सलिले भूरितेजसा ।
 विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः ॥ ११
 व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हते ।
 शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १२
 स वध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ।
 विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः ॥ १३
 व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हते ।

C. 14. 204
 B. 14. 11. 14
 K. 14. 11. 14

in text) कृते (for हते). — °) S₁ B₂-4 D₁ D₅ 6
 अतिः; K₁ 3 अयः; K₂ corrupt; K₄ D₁ इव (for
 अग्निः). — °) K₂ corrupt; K₄ 5 B D (D₁ missing)
 S (G₁ om.) तत्र (for तासु).

11 G₁ om. 11 (cf. v. l. 9). K₂ om. 11^{ab}. — °) K₅
 विध्यमानो. — °) K₃ B D₂-4 सुभृशं; M सलि-
 लाद् (for सलिले). K₄ D₁ D₅ तस्मिन्नमिततेजसा.
 — D₃ om. (hapl.) 11^a-13^b. T₁ G₂ om. 11^{cd}. — °)
 K₄ D₁ 6 [आ]काशं (for ज्योतिर). K₂ 5 ज्योतिः समभि-
 दुद्राव. — °) K₂ विषये. — After 11, B₁ reads 14^{ab},
 repeating it in its proper place.

12 D₃ om. 12 (cf. v. l. 11). K₄ D₁ om. (hapl.)
 12-15. D₅ (for the first time) T₁ G₂ 3 read 12^{ab}
 after 9. — °) D₅ (second time) नभसि (for ज्यो-
 तिषि). B₁ 2 वज्रेण (for वृत्रेण). K₅ अग्नौ वृत्रेण
 व्यासेन. — °) K₂ 5 तेजसा; B₃ D₅ (first time)
 M₁ 2 रूपे च; B₁ T₂ रूपे स; D₅ (second time)
 शब्दे च; G₈ M₂ 4 रूपस्य (for रूपेऽथ). — K₂ om.
 12^{cd}. T₁ G om. 12^a-13^b. — °) S₁ K₅ B₂-5 D₁
 D₁-6 अति- (for अग्निः). — °) K₅ ततो (for तत्र).

13 D₃ T₁ G om. 13^{ab} (cf. v. l. 11, 12). K₄
 D₁ om. 13 (cf. v. l. 12). — °) K₃ विध्यमाणो (sic).
 — B₅ om. (hapl.) 13^a-17^a. — °) B₁ 2 (marg. as
 in text). D₁ D₅ M₂ तस्मिन्न (M₂ °स्माद्)मिततेजसा;
 M₄ ज्योतिषोमित. — K₂ D₅ om. (hapl.) 13^a-17^b.
 — °) D₁ वास्तु (for वायुं).

14 K₄ D₁ om. 14 (cf. v. l. 12). K₅ B₅ D₅ om.
 14 (cf. v. l. 13). K₅ om. (hapl.) 14-15. G₁ om.
 (hapl.) 14-17. G₂ om. 14^a-16^b. T₂ om. 14^{ab}. B₁
 reads 14^{ab} for the first time after 11. — °) M₄ व्यास-

C. 14. 308
B. 14. 11. 15
K. 14. 11. 14

शतक्रतुरभिकुद्धस्तत्र वज्रमवाप्तुजत् ॥ १४
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः ॥ १५
आकाशे वृत्रभूते च शब्दे च विषये हृते ।
शतक्रतुरभिकुद्धस्तत्र वज्रमवाप्तुजत् ॥ १६
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयं ततः ॥ १७

तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान् ।
रथंतरेण तं तात वसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ॥ १८
ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ ।
शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणेतीह नः श्रुतम् ॥ १९
इदं धर्मरहस्यं च शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।
ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध नराधिप ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मात्रे (for व्याप्ते वायौ). Ś1 च वायौ (for वायौ तु). K1 D5 G3 M1-3 च (for तु). K5 वायौ तु वृत्रभूते तु. —^b) T1 G3 M3 स्पर्शस्य (for स्पर्शेऽथ). K5 D5 M1-3 च; B5 स (for स्य). —^c) Ś1 B2-4 Dc1 D5 T2 अति- (for अभि-). —^d) K5 ततो (for तत्र).

15 K5 D1 om. 15 (cf. v. l. 12). K5 B5 D5 om. 15 (cf. v. l. 13). K5 G1.2 om. 15 (cf. v. l. 14). T1 om. 15^{ab}. —^b) M3 तस्माद् (for तस्मिन्). — B2 om. 15^{ad}. D5 G3 om. (hapl.) 15^c-17^b. —^c) T2 M3 विवेश सहसाकाशं.

16 K2 B5 D5 om. 16 (cf. v. l. 13). G1 om. 16; G2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). D3 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). B1 om. (hapl.) 16-17. —^a) K5.4 B2 D1 M3 तु; B4 D2.4 [स]थ (for च). D5 व्याप्तो नभसि वृत्रेण. —^b) T1 G3 M3 शब्दस्य (for शब्दे च). B4 स; T2 [स]थ (for च). D5 कृते (for हृते). — K5 om. 16^c-17^d. —^c) K5 B5.4 Dc1 D1 T1 अति-; T2 अपि (for अभि-). —^d) D5 ततो (for तत्र).

17 K2 D3.6 G5 om. 17^{ab}; B5 om. 17^a (cf. v. l. 13, 15). G1 om. 17 (cf. v. l. 14). K4 B1 om. 17 (cf. v. l. 16). —^b) T1 G3 M3.4 तस्माद् (for तस्मिन्). —^c) G5 Cv अभिदुद्राव तं शक्रं. —^d) K5 जग्राह विषयेषु च.

18 ^a) D2-4 G2 तत्र (for तस्य). —^b) T2 मोघः (for मोहः). T1 तथा; T2 G3 तदा (for महान्). — D3 om. 18^{cd}. —^c) K5.4 D1.6 रथंतरेण. B3 राजन्; D5.6 जातु; T1 G1.2 M3.4 साम्ना (for तात). M1.2 अथांतरेण तं ता (M2 तत्ता)वद्. —^d) Ś1 K2 B (except B3) Dc1 D4-6 वसिष्ठः. K1 D5 प्रतिबोधयत्.

19 ^a) T2 G3 तत्र (for ततो). —^b) G1 जयाय (for जघान). K2.4.5 D1 पुरुषर्षभ. — K5 om. 19^c-20^d. —^c) K4 D1 अदृश्येण; G1.3 इत्येनं; Cv इत्येन (as in text). —^d) Ś1 K1 [ह]ति; K5.4 D1.5.6 G5 हि; M1.2 च (for [ह]ह).

20 K5 om. 20 (cf. v. l. 19). —^a) K4 D1 इमं; B1.2 (marg. a4 in text) इति (for इदं). Ś1 D5.4 G3 धर्म्यं (for धर्मं). K1-2 D1 G1 M तु; B (except B5) वै (for च). D5.6 इदं धर्म्यं यशस्यं वै. —^b) D5 इन्द्रेण (for शक्रेण). M1.3 महर्षिभिः. —^c) D2-4 तु (for च). Ś1 K1.3 समाख्यातं; Dc1 D4 मया प्रोक्तं (for मम प्रोक्तं). —^d) K2-4 B5-6 Dc1 D1.4-6 T G5 M3.4 जनाधिप (for नरा).

Colophon missing in Dn1. — *Adhy. name*: Ś1 K1.3 वृत्रवधवर्णनं; K4 D1 बासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 15; B1 T1 G5 11 (as in text); D4 G1 M 10.

१२

वासुदेव उवाच ।

द्विविधो जायते व्याधिः शरीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ १
शरीरे जायते व्याधिः शरीरो नात्र संशयः ।
मानसो जायते व्याधिर्मनस्येवेति निश्चयः ॥ २
शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजञ्शरीरजाः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ।

12

1 = 12. 16. 8. T₂ G₁ om. the ref. K₂ G₂ श्रीकृष्ण;
G₃ श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^a) G₁ M₁ विविधो
(for द्वि). — K₄ D₁ om. (hapl.) 1^b-2^a. —^b)
D₃ शरीरो. K₃ मनसा. —^d) Śi K₁ निर्द्वंद्वः; K₃
D₂ निर्द्वंद्वो; K₅ निर्द्वंद्वे; D₃ निर्द्वंद्वः; C_v निर्द्वंद्वं (as
in text). B D (D₁ om.) -पद्यते; G₃ लक्ष्यते (for
लभ्यते).

2 = (var.) 12. 16. 9. K₁ D₁ om. 2^a (cf. v. l. 1).
—^a) T₁ G_{1.3} M श्वा (M₁ श्वा) शरीराज्. — K₃
om. (hapl.) 2^b. —^b) Śi K₁ D₃ शरीरो; K₄ D₁
शरीरे. Dn₁ D_{5.6} शरीरो (Dn₁ शरीरे) स निगद्यते.
— Dn₁ om. (hapl.) 2^c. —^c) B (except B₄) D₁
D_{2.3} G₁ मनसो; D_{5.6} T₂ मानसे. T₂ व्याधि. —^d)
K_{2.4.5} D₁ न संशयः; T [ह]ति निश्चितः (T₁ तं);
M₁ [ह]ति निश्चयः. B D₁ D₂₋₆ मानसः स (B₁ D_{5.6}
संस्तु; B_{4.5} सः सं-) निगद्यते; G₁ मानसश्च स निश्चयः.

3 3^{abod} = (var.) 12. 16. 11. —^a) Śi K_{1.3} D₅
शीतोष्णः; D₁ ञ्जश्; D₄ ञ्जो; G₃ ञ्जश्. K₂
वातस्य; K₄ D₁ वातश्च; G₃ वायोश्च. —^b) K_{1.3}
शरीरजः. —^c) K_{2.4} D₁ तु; K₅ M₂ च; D₁ वै;
T G₃ यत् (for चेत्). —^d) K₃ स्थूलः; B_{1.2} सुस्थ-
(for स्वस्थ). — After 3^d, M reads 4^{ef} repeating
it in its proper place. 3^{ef} = (var.) 12. 16. 12^{ad}.
D₅ T₂ G₃ om. (hapl.) 3^e-4^d. —^e) M (except M₁)
वध्यते (for बाध्यते). D₃ शीते. —^f) D₄ शीतेन. K₃
[औ]ष्ण्यं. M₂₋₄ वध्यते (for बा). K₅ शीतं चोष्णेन
बाध्यते. — After 3, M₃ ins.:

उभाभ्यां वध्यते वायुर्विधानमिदमुच्यते ।

[= 12. 18*.]

उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं च बाध्यते ॥ ३
सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयस्त्वात्मगुणाः स्मृताः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ।
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ॥ ४
हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
कश्चिदुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ ५

C. 14. 320
B. 14. 12. 6
K. 14. 12. 7

4 4^{ab} = (var.) 12. 16. 13^{ad}. D₅ T₂ G₃ om. 4^{abod}
(cf. v. l. 3). K₃ om. (hapl.) 4^a-5^b. —^a) Śi K_{1.2}
B_{1.2.5} D₂₋₄ चैव; G₁ इति (for चेति). —^b) D₃ रूप
(for त्रयस्). K₂ स्वात्मगुणाः; B_{1.2.5} Dn₁ D₂₋₆ आत्म-
(D₃ 'स्मा') गुणाः; M चारम (M₁ 'स्मा') गुणाः. K_{1.2} स्मृतः;
G₁ मताः (for स्मृताः). — 4^{cd} = 3^{ad} = (var.) 12. 16.
11^{ad}. — K_{2.4} D₁ om. 4^{cd}. —^c) T₁ यत्; M_{1.2} च
(for चेत्). —^d) B₁ सुस्थलक्षणं. — 4^{ef} = 12. 16. 12^{ab}.
M reads 4^{ef} for the first time after 3^{cd}. —^e)
K₃ D₁ एकतमोत्सेके; D₂ अन्यतमोत्सेके; D₄ 'तोत्सेके.
—^f) D₃ विधिनाम् (for विधानम्). Śi K₁ G_{1.2} M
(both times) -पद्यते; D₄ -दिश्यति; T₁ -द्व्यते.

5 5^{ab} = 12. 16. 13^{ad}. K₃ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4).
—^a) T M₂₋₄ C_v वध्यते; G₃ वर्धते. —^b) D₁
(marg. as in text) बाध्यते; T M वध्यते; G₃ वर्धते.
— After 5^{ab}, M₃ ins.:

30^a उभाभ्यां वध्यते मोहो विधानमिदमुच्यते

12. 16. 14^{ad}. —^a) K₃ कश्चिदोषे वर्तमानं.
—^b) D₁ सुखं स्वं (for सुखस्य). K₁ संतुम् (sic);
K₃ वक्तुम्; T₁ [आ]प्तुमिह (for सप्तुम्). G₁ M₁
(inf. lin.)₂ अर्हसि; G₂ M_{1.2} अर्हति (for इच्छति).
— 5^{ef} = 12. 16. 14^{ab}. B₁₋₄ D₁ T G M₃ om. (hapl.)
5^{ef}. —^f) K₄ D_{5.6} M₃ अर्हति; B₅ M_{1.2} अर्हति
(for इच्छति).

6 6^{ab} = (var.) 12. 16. 15^{ab}. —^a) K₃ कश्चिद्;
G₃ सर्वं; C_v स स्वं (as in text). Śi K₁ दुःखेन;
K₃ G_{1.2} M दुःखी न (by transp.). —^b) K₃ स;
K₄ D₁ तु; B_{1.2} न; D₃ स्वः; T G₃ च; G_{1.2} M₁
वं (for सु). B_{1.2.4} D₁ D₅₋₆ T G_{2.3} M₂
(also as in text) च (for वा). — 6^{cd} = (var.) 12.

. 320
. 12. 7
. 12. 8

स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य वा
स्मर्तुमिच्छसि कौन्तेय दिष्टं हि बलवत्तरम् ॥ ६
अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृष्यसे ।
दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
मिषतां पाण्डवेयानां न तत्संस्मर्तुमिच्छसि ॥ ७
प्रव्राजं च नगरादजिनैश्च विवासनम् ।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ८
जटासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः ।

16. 16^{ab}. D₆. 6 om. 6⁷-7^f. — °) K₁ D₁ इच्छति;
D₂₋₃ G₁ 2 M अर्हसि (G₁ 'ति' (for इच्छति). — °)
K₂ यद्विष्टं; G₁ दैवं हि (for दिष्टं हि). K₁ बलवत्तरम्.
B D₀₁ D₀₁ D₂₋₃ किमन्यदुःखविभ्रमात्.

7 With 7, cf. 12. 16. 16^a-17^d. D₆. 6 om. 7 (cf.
v. l. 6). — °) D₀₁ तेन (for येन). K₁₋₃. 5 D₀₁
D₁₋₄ वि; G₂ M₁ [अ]प. (for [अ]व.). G₂ तुष्यसे
(for कृष्यसे). K₁ T G₂ M₁. 2 येन पार्थिव कृष्यसे
(T₁ क्रियसे; T₂ क्रियसि; G₂ कृष्यसि). — After
7^{ad}, T₁ reads 11^e-12^b, and om. 7^e-8^f. — °) G₂
महतां (for मिषतां). D₂₋₃ मिषतां पांडुपुत्राणां. — °)
Ś₁ न च तत्; K₄ D₁ न तां सं; K₆ सर्वां सं; D₀₁
तत्सर्वं; Bom. ed. न तस्य (for न तस्ते). K₂. 4. 5
D₀₁ D₁₋₄ G₂ M अर्हसि (for इच्छसि). K₃ तस्ते-
स्मर्तुमिच्छसि; G₁ स्मर्तुं तत्स्वमिहार्हसि.

8 = (var.) 12. 16. 18. T₁ om. 8 (cf. v. l. 7).
K₁ reads (without var.) 8-9 twice. — °) D₆. 6
om. च. — °) K₂ अजितैः; D₀₁ अतिनैश्च; D₀ अज-
नैश्च; G₂ अदितैश्च (for अजिनैश्च). Ś₁ K₁₋₃ प्रति; B₄
D₀₁ G₁ M च नि. — °) K₂. 4 M -निवासं च; K₆
'सस्य (for 'सश्च). Ś₁ K₁. 3 महारण्ये निवासं च. — °)
B₄ D₀₁ G₂ न तस्ते; M₁. 2 न तस्य (for न तस्य). K₂.
4. 5 B₅ D₀₁ D₁₋₄ G₁. 2 M अर्हसि (for इच्छसि).
— After 8, G₁ reads 11^{abod}, repeating it in its
proper place while G₂ reads 11^a-12^b.

9 = (var.) 12. 16. 19^{abod}. For the repetition
in K₁, cf. v. l. 8. G₂ M₁. 2 om. (hapl.) 9-10.
— °) K₁ जटास्वरात्; D₀₁ D₀₁ जटासुरा (D₀₁ 'ता'व्;
T₁ यत्र चैतत् (for जटासुरात्). Ś₁ K₁. 3 G₁ M₂. 4
परिक्लेशः; B₂ अपि क्लेशश्च. K₃ जटास्वराद्वे क्लेशं (sic);
K₄ D₁ जटासुरपरिक्लेशः. — °) Ś₁ वाहनं; K₂. 4. 5 D₁
T₁ G₁ M₂. 4 चाहवः; G₂ चाहवः. K₁. 3 मित्रसेनेन

सैन्धवाच्च परिक्लेशो न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधः ।
याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ १०
यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ।
तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ ॥ ११
परमव्यक्तरूपस्य परं मुक्त्वा स्वकर्मभिः ।
यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बन्धुभिः ।

वाहनं. — °) K₁. 3 सैन्धवाश्च. Ś₁ K G₁ M₂. 4 परिक्लेशं.
— °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁ T₁ G₂ तस्ते; K₅ तं सं; G₁
तत्त्वं; M₂ च तत् (for तस्य). K₂. 4. 5 B₅ D₁₋₄ T₁
G₁. 2 M₂. 4 अर्हसि (for इच्छसि).

10 10^{ab} = (var.) 12. 16. 19^{ef}. G₂ M₁. 2 om. 10 (cf.
v. l. 9). — °) M₂ पुरे च (for पुनर्). G₂ चर्या च
(for चर्यायां). — °) K₁. 3. 5 T₁ G₂ M₂. 4 पदा वधः;
G₁ पराभवः. — °) B₄. 5 D₀₁ D₀₁ D₆. 6 T₁ G₂ तथा
(for तदा). — °) Ś₁ K₂. 3. 5 D₀₁ G₁ M₂ तस्ते- (for
तस्य). K₄. 5 B₅ D₁₋₄ G₁. 2 M₂. 4 अर्हसि (for इच्छसि).

11 11^{abod} = (var.) 12. 16. 20^{abod}. T₁ om. 11^{abod}.
G₁ reads 11^{abod} for the first time and G₂ 11^a-12^b
after 8. — °) K₁ यावत् (for यच्च). — °) G₁
(first time) (inf. lin. as in text) मयेह केन योद्धव्यं.
— °) D₃ तत्तु; G₁ (first time) न ते; M₂ ततो
(for तस्ते). Ś₁ समुत्थितं; K₄ अवर्तत; D₁ अवर्धत;
G₂ अवस्थितं. — After 11^{ad}, G₂ reads 13, repeat-
ing it in its proper place. K₃ om. (hapl.) 11^e-12^f.
G₁ om. 11^{ef}. — °) G₂ अभ्यव- (for अभ्युप-). — °)
T₂ G₂ उरथाय (for युद्धाय).

12 = (var.) 12. 16. 21. For the sequence in
G₂, cf. v. l. 11. K₃ om. 12 (cf. v. l. 11). — °)
Ś₁ K₁ G₂ M C_v पारम- (for पं). G₂ व्यक्ति- (for
व्यक्त-). — °) K₁ D₀₁ D₀₁ परं युक्त्वा; K₂ परं
युक्त्वा; K₄ D₁ पारं युज्या (D₁ 'क्या); K₆ D₂₋₆
पारयुक्त्या (D₂ 'क्ता); M₁₋₃ परमुक्त्वा. C_v मुक्त्वा
(for युक्त्वा). D₀ सु- (for स्व-). T₂ परं मुच्येत तत्र
वै. — °) K₂. 4 [अ]पि; K₆ [अ]ति (for [ए]व).
T₂ धनैः (for शरैः). T₁ G₂ यत्र (G₂ 'च' ते वशातः
कार्यं. C_v cites यत्र नरैः कार्यं च. — °) K₁ मित्रं;
K₂. 4. 5 D₁ S (except G₂) मित्रैः (for भृत्यैः). K₃

आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १२
तस्मिन्ननिजिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ।
एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १३

एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वासुदेव उवाच ।

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेषु च गृह्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं चैव द्विषतामस्तु तत्तथा ॥ २

द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्वयक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति द्व्यक्षरो मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ३
ब्रह्म मृत्युश्च तौ राजन्नात्मन्येव व्यवस्थितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ४
अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।

C. 14. 335
B. 14. 13. 5
K. 14. 13. 5

बांधवैः; G₁. 2 सैनिकैः; M पत्तिभिः (for बन्धुभिः).
— ') Dn₁ उदस्थितं (for उपस्थितम्). K₃ D₁ यत्ते
युद्धमवर्तं (D₁ °धं) त.

13 13^{ab} = 12. 23* (I. 2). G₈ reads 13 for the
first time after 11^{ad}. — ^a) K₂. 4 D₁ अस्मिन्. Dn₁
अविजिते (for अनिजिते). — ^b) K₄ D₃ गमिष्यति.
— 13^{ad} = (var.) 12. 16. 23^{ad}. B₃ om. (hapl.) 13^{ad}.
— ^c) D₈ एवं (for एतज्). K₆ श्रुत्वा; M₁ जिज्ञा
(for ज्ञात्वा). K₃ D₁ T₁ G₂ च (for तु). — ^d) K₃
अविष्यति.

14 = 12. 16. 24. — ^a) K₂ समाश्रित्य (for विनि-
श्चित्य). — ^b) K₂ om. from नामागतिं up to महे (in
14^c). — ^c) Ś₁ K₁. 8 पितृपैतामहे वृत्तं. — ^d) K₈
अधिराज्यं यथोचितं.

Colophon. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 8 वासुदेववाक्यं;
M₁ वासुदेववचनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): Ś₁ 16; G₁. 3 M 11. — Śloka no.: Dn₁
D₈ 17.

13

1 K₃ G₂ श्रीकृष्ण; T₁ श्रीहरिः; T₂ G₈ श्रीभगवान्
(for वासुदेव). — ^a) G₂ [अ]बाह्यं (for बाह्यं). K₈

द्विविम् (sic) (for द्रव्यम्). Cv as in text. — D₈ om.
(hapl.) 1^{bc}. G₁ om. 1^{ad}. — ^d) K₃ D₂ मानव; G₈
पार्थिव (for वा न वा). Cv as in text.

2 ^a) K₁ बाह्यं (for बाह्यं). Ś₁ K₈ B₁. 2 T₁ G
-वियुक्तस्य (for -विमु^c). K₆ बाह्यद्रव्येण मुक्तस्य. — ^b)
Ś₁ K₁ D₁ M₁. 2 शरीरेषु. M₁. 2 प्र- (for च). K₁
गृह्यतः; K₃ गृह्यतः; D₃ गृह्यतः; T₁ विश्रुतं. — ^d)
K₂ नस् (for तत्). B₁. 2 D₁ Dn₁ S तव (for तथा).

3 ^a) K B D (except D₈) G₁ द्व्यक्षरस् (for द्व्य^c).
— ^b) M₁. 2 द्व्यक्षरं (for स्व^c). T₁ धर्म- (for ब्रह्म).
— D₁ om. (hapl.) 3^{ad}. — ^c) K₈ ममेत्य (for 'ति).
B D (D₁ om.) T₂ M₁ च भवेन् (for द्व्यक्षरो). — ^d)
K₂ मामति च; K₄ धर्मस्त्व; T₁ ममेवेति (for 'ति च).

4 ^a) G₁ M जन्म- (for ब्रह्म). K₆ B Dn₁ D₂. 8. 5
S मृत्युः; D₃ मृत्यौ (for मृत्युश्च). K₂. 4 D₁. 3 उभौ;
K₆ D₁ Dn₁ D₂. 4 G₂ तु तौ; B (except B₂)
D₈. 6 T₁ ततो; T₂ तु ते; G₈ च ते (for च तौ).
M₂. 4 राजंस्तौ (by transp.). — ^b) D₈ आत्मन्येव. K₆
व्यवस्थिते; M₁-3 तदास्थितौ (for व्यवस्थितौ). — ^c)
K₂. 4. 5 D₁ अदृश्यमाणौ (K₆ 'णे). K₅ om. (hapl.)
from भूतानि up to शरीरं (in 5^c). — ^d) K₁ योधये-
भ्याम् (for 'ताम्). B₄ अदर्शितं; Dn₁ असंशयः.

14. 33B
14. 13. 5
14. 13. 5

भिन्वा शरीरं भूतानामर्हिसां प्रतिपद्यते ॥ ५
लब्ध्वापि पृथिवीं सर्वा सहस्रावरजङ्गमाम् ।
ममत्वं यस्य नैव स्यात्किं तथा स करिष्यति ॥ ६
अथ वा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ।
ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ७
बाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत ।
यन्न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स महाभयात् ॥ ८
कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके

न चाकामात्काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।
दानं हि वेदाध्ययनं तपश्च
कामेन कर्माणि च वैदिकानि ॥ ९
व्रतं यज्ञाभियमान्ध्यानयोगा-
न्कामेन यो नारभते विदित्वा ।
यद्यद्व्ययं कामयते स धर्मो
न यो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ १०
अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

5 Ks om. up to शरीरं (in 5°) (cf. v. l. 4).
— ° Dc1 om. (hapl.); T G तस्वस्य (for सस्वस्य).
K2 अविनाशस्य सस्वस्य (sic). — ° T1 नियमो (for
'तो). — ° K4 Ds भीत्वा (sic); T1 Gs जिह्वा;
G1 हत्वा; M हिह्वा (for भिन्वा). — ° S1 K1. 8. 4
B1 D1. 2. 6 M अर्हिसा. S1 K1-3. 5 -पस्वस्ये (K2 'ति);
Gs -इयते (for -पद्यते).

6 ° Ks लब्ध्वा; Gs विद्वांस (for लब्ध्वा). S1
K1. 8 वा; Ds. 6 हि; T Gs तु (for [अ]पि). D2
पृथिवी. B3-s D (except D1) T1 कृत्स्नां (for सर्वा).
G2 लब्ध्वापि पृथ्वीं विपुलां. — ° K1. 8 जंगमं. — °
K1 समत्वं (for मं). B4 transp. यस्य and नैव. G1
न स्याद्भि; G2 Ms. 4 वै न स्यात् (for नैव स्यात्). — °
K2 transp. किं and स. M4 स्वं यासि (for तथा स).
Dn1 करिष्यति.

7 ° S1 K1. 8 T Gs सततं (for वसतः). — °
K1 जीवितः. — ° K2. 4. 5 D1 S (except M1. 2)
वित्तेषु; Ks वित्ते तु (for द्रव्येषु). S1 K1. 8 द्रव्येषु
ममता यस्य. — ° K3 आस्ये; Gs आस्ये (for आस्ये).
Ds समग्र- (for आस्ये स).

8 ° K2 बाह्यन्तराणां; Dc1 बाह्यन्तरं. D4 (marg.
as in text) शत्रूणां (for शत्रूणां). — ° S1 K2. 8. 5
B4 T G M1-8 योनु; K4 B (B4 marg.) Dn1 D1. 2. 4
Ms यो न; Ds यो नि- (for यन्न). B4 (marg.) हिंसति
(for पश्यति). K2. 4 B3 D1 यद्भूतं; Ks Ds. 6 यद्भूतं
(for तद्भूतं). — ° K2. 4. 5 D1 बाधते; D2. 4 मुह्यते;
D3 मुह्यते; G1 मुच्येत (for मुच्यते). S1 K1. 8 T2
महते (for स महा).

9 ° Dc1 ये; D1. 2 T1 G2 om. (for न). S1
प्रशंसन्ति; K1 'सा च (for 'सन्ति). G1. 2 M सर्वे
(for लोके). — ° K2. 5 वा; B D (except D1)

[इ]ह (for च). B (except B3. 5) D (except D1) T
G2. 8 [अ]कामा (for [अ]कामात्). Cv cites अकामान्.
K4 कचिद्. T1 G1 आस्ये (for अस्ति). — After 9°
S1 K D (except Dc1) ins.:

31* सर्वे कामा मनसोऽङ्गास्प्रसूता

यान्पाण्डितः संहरते विचिन्त्य ।

भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगा-

द्योगी योगं सारमार्गं विचिन्त्य ।

[L. 1] K2 मनसा जातभूतास्; K4 Dn1 D1. 5. 6 'भोग-
प्रसूता; K6 D2-4 'भोगप्रभूता. — (L. 2) K2 तान्
(for यान्). K8 पण्डिताः. Ds. 6 संहरतो. — S1 K1. 8
om. (hapl.) lines 3-4. — (L. 3) K2 जन्मनेर्
(sic) (for 'नो). — (L. 4) K2. 5 योगं योगी (by
transp.).]

— ° B2. 4. 5 D (except D1) च (for हि). Ds. 6
जपश्च (for तपश्च). — ° K4 D1 कालेन; B Dc1
Dn1 D2-6 काम्यानि (for कामेन). D1 सर्वाणि (for
कर्माणि). M1. 2 वैदिकानि (for वैदि').

10 ° S1 K व्रतानि (for व्रतं). K1 B5 D2-4 यज्ञं;
K2. 5 यज्ञा (for यज्ञान्). K1 नियमा. S1 K1. 8 ध्यान-
योगं; K5 'योगाः; G1. 2 ज्ञानयोगान्. — ° K1 ये;
K2. 5 या (for यो). K8 नाभरते; M1. 2 नारभते (for
'भते). G2 विषीत्वा (sic) (for विदित्वा). — ° S1
K3 B2. 4. 5 यद्यद्व्ययं; K1 यद्यद्व्ययं; K2 यद्यद्व्ययं; K4
यद्याध्ययं; K6 D2. 4 यदेवायं; B1 Dn1 Ds. 6 यद्यद्व्ययं;
B3 यद्यद्व्ययं (sic); Dc1 सद्यकं; D1 यज्ञद्व्ययं; Ds यं
देवायं; T Gs M4 यद्यद्व्ययं; G1 यदि द्व्ययं; M1-8
यद्यद्व्ययं (for यद्यद्व्ययं). K8 न (for स). G8 धर्मी;
M1. 2 धर्मा (for धर्मो). — ° B3 om. (hapl.) न यो
धर्मो. K3-4 D1 नायं; K5 D2-4 ज्ञेयो; T2 G Ms. 4
योयं (for न यो). K2 Dc1 Ms. 4 धर्मं. B1-4 G1. 8 Ms

शृणु संकीर्त्यमानास्ता निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ११
 नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित् ।
 यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ।
 तस्य तस्मिन्प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १२
 यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 जङ्गमेष्विव कर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १३
 यो मां प्रयतते हन्तुं वेदैर्वेदान्तसाधनैः ।
 स्थावरेष्विव शान्तात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १४
 यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ।

भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते ॥ १५
 यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ।
 ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १६
 यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ।
 तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च ।
 अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १७
 तस्मात्त्वमपि तं कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
 धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ॥ १८
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ।

नियतस्; B₃ 'तेस्; D₆₁ 'तिस (for 'मस्).

11 ^a) D₂ अथ; T₂ तत्र (for अत्र). D₆₁ कामकाता (sic); D₄ 'यति (for 'गीता:). K₁ अत्र गाथा काम-गीता. — ^b) B₁ कथयति (for कीर्त). — ^c) T नित्यं (for शृणु). G_{1,2} तान् (for ता). K₃ शृणु संकीर्ति-मानस्था; B_{1,2} शृणु ता: कीर्त्यमाना वै; G₃ M₄ शृणु (G₃ नित्यं) संकीर्त्यमानास्तान्. — ^d) B₄ D₆₁ D₆₁ D₆ निखिलेन. G_{1,2} नराधिप (for युधिष्ठिर).

12 Before 12, G₁ ins. कामः. — ^a) K₁ उपायेन. — ^b) Ś₁ तनुं; K₁ तं तु (for हन्तुं). D₂ भूमेन; D₆ भूत्वेन (for भूतेन). G₁ कर्हिचित् (for केन). — D₁ reads 12^a twice. — ^c) K_{1,3} यो मां; D₁ (second time) ज्ञात्वा (for यो मां). Ś₁ K_{1,3} प्रार्थ-यते; K₃ प्रपदते; D₃ स यततो (for प्रयतते). — K₃ om. (hapl.) 12^a-14^a. — ^d) D₆ यज्ञं स्वां (hypermetric) (for ज्ञात्वा). D₄ T₂ G₃ प्रहरणैर् (D₁ 'ते). G₂ M₁₋₃ ज्ञान (G₂ 'त) प्रहरणैर्बली (G₂ 'लं).

13 K₃ om. 13 (cf. v. l. 12). Ś₁ K₁ D₁ G_{1,3} om. (hapl.) 13. T₁ om. (hapl.) 13-16. — ^a) B₃ [अ]पि (for [ह]व). K_{2,4} शांतात्मा; K₃ D₆₁ D₂₋₃ M_{1,3} धर्मात्मा; B_{1,2} (marg. as in text) कामात्मा; B₃ (also on marg.) भूतात्मा (for कर्मात्मा).

14 K₃ om. 14^a (cf. v. l. 12). T₁ om. 14 (cf. v. l. 13). K₄ D₁ transp. 14 and 15. — ^a) Ś₁ प्रहरत (sup. lin. 'यते); K₁ प्रहरते (for प्रयतते). D₆₁ D₁₋₄ नित्यं (for हन्तुं). — M₄ om. (hapl.) 14^b-15^a. — ^b) Ś₁ B_{4,3} वेद-; D₆₁ वेद्यैर्; D₄ G₃ वेद्यैर् (for वेदैर्). Ś₁ (sup. lin.) G₂ वेदांता- (for वेदान्त-). K_{1,3,5} D₆₁ M₁₋₃ C_v -साधकैः (K₁ 'वै.); G₃ -साधकैः (for -साधनैः). — Ś₁ K_{1,3} om. (hapl.)

14^a-15^b. — ^a) B₃ G₃ अपि; D₆₁ [ए]व (for [ह]व). B₃ D₆₁ D₆ धर्मात्मा; Bom. ed. भूतात्मा; C_v शान्तात्मा (as in text). — ^d) D₆ G₁ M₁₋₃ पुनः (for तस्य).

15 T₁ om. 15 (cf. v. l. 13). Ś₁ K_{1,3} om. 15^a; M₄ om. 15^a (cf. v. l. 14). K₄ D₁ transp. 14 and 15. — ^b) K₂ G₁ -पराक्रमैः. C_v as in text. — ^c) Ś₁ K_{1,3} भवो; K₂ ततो; M₁₋₃ भावे (for भावो). B₂ (marg.) स आलोभयामि तस्याहं. — ^d) M_{3,4} मा (for मां). G₁ [अ]वबुध्यति. K₁ न च मा न च बुध्यते.

16 T₁ om. 16 (cf. v. l. 13). — ^a) K_{1,3} मा (for मां). K₁ प्रहरते; D₃ प्रयतते; T₂ प्रार्थयते (for प्रयतते). K₂ यो मां हन्तुं प्रयतते. — ^b) Ś₁ संशितव्रतः; K₂ D₆₁ D₁₋₄ शंसितव्रतः (K₂ 'तं); D₆ शंसितव्रतः. — ^c) K₁ D₆₁ D₂ G₁ तपस् (for ततस्). K₁ तस्याह; G₁ तस्याधि.

17 ^a) K_{1,3} मा (for मां). K₁ पृथयते; T₂ पार्थयते (for प्रयतते). — ^b) B₃ M_{1,2,3} (also as in text) आदाय (for आस्थाय). — ^c) D₁ मोक्षस्य (hypermetric) (for मोक्ष-). B₃ -रतिस्तस्य; G_{1,2} C_v -मतिस्तस्य (for -रति). — ^d) K₂ नंदामि (for नृत्यामि). K₄ D_{1,3} नृत्यामि[मी]व हसामि[मी]व. — ^e) M_{1,2} एव (for एक:).

18 ^a) K₄ संकाशं; D₆₁ संकामं; D₁ कामं तं (by transp.); D₆ तं कामैर्. — ^b) Ś₁ K_{1,3} विपुल- (for विविध-). — ^c) K_{1,3,4} B (B₄ marg.) D (except D₆) M₃ C_v धर्मे (for धर्मं). B₁ D₆₁ महाभाग (for 'राज). — ^d) K₃ B₂₋₄ सं; T₁ G₁ न (for स).

19 G₁ om. 19. — ^b) D₆ दक्षिणावताः. — ^c) G₃ तु (for च). — ^d) K₃ समृद्ध; D₆₁ समृद्धैर्

14. 351
14. 13. 20
14. 13. 20

C. 14. 351
B. 14. 13. 20
K. 14. 13. 20

अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैरात्मदक्षिणैः ॥ १९
मा ते व्यथास्तु निहतान्वन्धून्वीक्ष्य पुनः पुनः ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हतास्मिन्नणाजिरे ॥ २०

स त्वमिद्धा महायज्ञैः समृद्धैरात्मदक्षिणैः ।
लोके कीर्तिं परां प्राप्य गतिमभ्यां गमिष्यसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिमिस्त्वैस्तपोधनैः ।
*समाश्रस्यत राजर्षिर्हतबन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १
सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्रवसा खयम् ।
द्रैपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन चामिभूः ॥ २

नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिवः ।
कृष्णया सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३
अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टिभिः ।
व्यजहाच्छोकं दुःखं संतापं चैव मानसम् ॥ ४
अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः ।

(hypermetric). T₁ अपि; T₂ सह- (for आस-).

20 B₂ om. (hapl.) 20^a-21^b. —^a) D₃ मे (for मा). B₂ D₂₋₄ S [अ]भून् (for [अ]स्तु). —^b) B₁ प्रति (for वीक्ष्य). K₆ D₂₋₄ जनाधिप (for पुनः पुनः). —^c) T₂ शक्यते; G₈ शक्यते. D_{5,6} परिद्रष्टुं (for पुनर्द्रष्टुं). —^d) T G_{1,2} M हता ये (by transp.); G₈ निहतांस. Ś₁ K_{1,8} B_{1,2,4} D₁ स्म; G₈ तान् (for [अ]स्मिन्). K₄ D₁ ये हता रणमूर्धनि.

21 B₂ om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). —^b) T G₈ विवि-
धैर् (for समृद्धैर्). —^c) B_{2,4} D₁ D_{5,6} कीर्ति
लोके (by transp.); D₁ लोके कीर्तिः. D₁ परा
(for परां). —^d) K₄ D₁ सतां (for गतिम्). K₄
D₁ मार्गं; D₈ अर्थं (for अर्थं). G₁ गमिष्यसे.

Colophon. — *Adhy. name*: D₁ वासुदेववाक्यं; T
कामविवरणं; G₈ कामगाथा; M₁ क्रतुप्रोत्साहनं; M_{2,3}
क्रतुरणे (M₈ 'ण' प्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures,
words or both): Ś₁ 17; B₁ G_{1,2} M 12; D₁ D₁
T G₈ 13 (as in text). — *Sloka no.*: D₁ 23.

14

1 ^b) T₂ G₈ महात्मभिः (for तपोधनैः). —^c) Ś₁
D₄ समाभासत; K₁₋₄ B₂₋₅ D₁-s. 5 M₄ 'आस्यत;
K₅ D₁ 'आस्य च; B_{1,2} M₁₋₃ 'आस्य च; D₈ 'आ-

सित-; T G 'शस्तस्तु (for *समाश्रस्यत). B₂ (marg.)
राजेंद्र; D₁ राजर्षेर् (for 'र्षिर्). —^d) D₈ हतबन्धु-;
M_{1,2} 'बुद्धिर् (for 'बन्धुर्).

2 ^a) K₈ D₁ [s]नुगीतो (for 'नीतो). —^b) D₁
आवसा (for -अ). —^c) D₁ द्वैपायनेन (for द्वै).
T G₈ व्यासेन (for कृष्णेन). —^d) D₁ दैवस्थानेन;
Cv देव* (as in text). Ś₁ K₁ चामिभोः; K₂ वा
पितुः; K_{3,4} B_{1,2} s D T₂ M₂ वा (K₈ च) विभुः; B_{1,2}
चर्षिणा; B₂ (marg.)₈ वा विभोः; T₁ G₈ चामिभो;
G₂ चैव हि (for चामिभूः).

3 ^a) K₄ D₁ [अ]पि; D_{5,6} च (for [अ]थ). —^b)
K₄ D₁ [अ]पि; T [अ]थ (for च). Ś₁ K_{2,4} B_{2,4} D₁
D_{4,5} T₂ पार्थिव. —^c) D₈ कृष्णाय (for कृष्णया).
—^d) G₈ संजयेन (for वि*). K₄ D₁ [अ]पि (for च).
K₈ धीमतः.

4 ^a) K₂ पुरुषव्याघ्रैर्; K₈ G₂ M₄ पुरुषव्याघ्र.
—^b) K₈ पुरुषैः; D₁ ब्रह्मणैः (for ब्रा*). D₁ D₈
शास्त्रं (for शास्त्रं). —^c) Ś₁ व्यजहात्; D₁ D₈ व्याज-
हात्. —^d) K₄ चाति; D₁ चापि (for चैव).

5 ^a) K_{1,4} देवाश्च (for देवांश्च). M स (for च).
—^b) M_{1,2} ऋषीणापि (for ब्राह्मणांश्च). —^c) M_{1,2} om.
5^{od}. —^d) K₄ स; B₁ T₁ G_{1,2} M_{2,4} च; B₂ तु
(for [अ]थ). K₁ कृत्वाथ पीत्वा कायानि (sic). —^e)
K₄ D₁ च (for स). K₈ तदा (for पुनर्). K₂ D_{1,6}

कृत्वाथ प्रेतकार्याणि बन्धूनां स पुनर्नृपः ।
 अन्वशासत धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ॥ ५
 प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।
 व्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यानब्रवीन्नृपः ॥ ६
 आश्वासितोऽहं प्राग्वद्वैर्भवद्भिर्मुनिपुंगवैः ।
 न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिच्चलीकमिह विद्यते ॥ ७
 अर्थश्च सुमहान्प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ।
 पुरस्कृत्येह भवतः समानेष्यामहे मखम् ॥ ८
 हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितामह ।
 बह्वाश्रयो हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम ॥ ९
 तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहु भाषितम् ।

देवर्षिणा नारदेन देवस्थानेन चैव ह ॥ १०
 नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान्गुरुन् ।
 लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसंमतान् ॥ ११
 एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सर्वे एव महर्षयः ।
 अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तथोभौ कृष्णफल्गुनौ ।
 पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः ॥ १२
 ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्प्रभुः ।
 एवं नातिमहान्कालः स तेषामभ्यवर्तत ॥ १३
 कुर्वतां शौचकर्माणि भीष्मस्य निधने तदा ।
 महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्ध्वदैहिकम् ॥ १४
 भीष्मकर्णपुरोगाणां कुरूणां कुरुनन्दन ।

C. 14. 969
B. 14. 14. 15
K. 14. 14. 15

नृप (for नृपः). S (M₁. 2 om.) सर्वेषां कुरुनन्दनः. —^a) K₈ अनुशासत; B₁. 5 Dn₁ D₁. 5. 6 T G₈ अन्वशासच्च (B₅ 'शास'; T G₈ 'सस'); B₂-4 Dc₁ अनुशास्ति स्म (B₈ च; Dc₁ स); D₂ अन्वशास्ते स; D₈ 'शासद्' (submetrio) (for 'शासत'). —^c) K₈ D₈ पृथिवी. K₈ पृथिवीं सस्यमालिनीं.

6 ^a) K₈ प्रशान्तश्चापि (for 'चेताः'). B₄ D₈ M₄ कौरव्य. —^b) Ś₁ K₈ स्वराष्ट्रं; K₁ सुराष्ट्रं; K₂ D₁ स्वं राज्यं (for स्वराज्यं). —^c) M₂. 8 व्यासश्च नारदश्चैव. —^d) K₂ D₈ नृप; B₁-4 Dc₁ T₂ G₈ वचः (for नृपः).

7 ^a) Ś₁ K₁-8. 5 प्रा (K₈ वा) गृध्रैरु; K₄ D₁ प्रवरैरु; S भगवन् (for प्राग्वद्वैरु). —^b) S पूर्ववृत्तैर्महर्षि (G₈ 'हास्य'भिः. —^c) D₈ सूक्ष्मम्; S लोकम् (for सूक्ष्मम्). D₈ इति; T₂ इव (for अपि). G₂ नः (for मे). K₈ कश्चिद् (for किञ्चिद्). —^d) G₁ अपि (for हृ). D₂-4 दृश्यते; T₂ पीड्यते (for विद्यते).

8 ^a) G₈ तु (for च). K₈ सुमहत्. —^c) Dn₁ D₈. 6 [अ]य; D₈ स; M₂ [अ]य (for [ह]ह). D₈ भवता (for 'तः'). —^d) Ś₁ K₁. 8 M₄ (inf. lin. as in text) वयं; K₂ B₁. 2 Dc₁ Dn₁ सुखं (for मखम्). K₈ तन्नमित्यामहे सुखं; B₂-8 D₈ T₁ G₈ समानेष्याम्यहं (D₈ 'महं'; T₁ 'म्यतो'; G₈ 'म्यथो') मखं.

9 ^a) Ś₁ गुप्तं; Dn₁ गुप्ता (for गुप्ता). — After 9^{ab}, B₁. 2. 5 ins. :

32^a तथा विधत्स्व विप्रर्षे त्वध्यायतः स मे ऋतुः ।

—^c) D₈ बह्वाश्रया. K₁ देशाः; K₈ देशो. T₂ (for स).

10 ^a) K₁ भागवता; D₈ च भवता. B₈ सखं (for चित्रं). T₁ यथा बहुविधा चित्रं. —^d) K₁. 5 B₂. 8. 5 D₁-6 G हि (for ह).

11 ^a) Ś₁ K₂ D₈. 6 नाभागधेयं (Ś₁ 'देयः'); K₈ Dc₁ T₁ न भागधेयः. K₁ नाभागधीयः पुरुषाः (sic). —^b) K₁. 2 कश्चिद्. G₁ M₈. 4 बहून्; M₂ गुरुः (for गुरुन्). —^c) T लभेत (for लभते). —^d) K₁ सुहृद् (for सुहृदः). T₁ G₈ 'सत्तमान्'; G₂ 'संमतान्' (for 'संमतान्').

12 Before 12, T G₁. 2 M₈. 4 ins. वैशंपायनः. —^a) K₁. 8 युक्तस् (for उक्तास्). K₈ G₁ ततो (for तु ते). —^c) K₁ अद्यानु- (for अभ्यनु-). —^d) K₈ तावुभौ; D₂. 4 तथा तौ (for तथोभौ). Ś₁ (before corr.) 'मंगलौ'; K₁. 2. 4. 5 B Dc₁ Dn₁ D₁. 5. 6 T₁ फाल्गुनौ; D₂. 4 T₂ G₈ M₁-3 'पांडवौ'. D₈ तथा कृष्णश्च फाल्गुनौ. —^e) Dc₁ पश्येताम्. —^f) D₈ तथा (for तत्र). G₁ च (for [ए]व). K₈ ययौ (for ययुः).

13 ^a) K₂ तथा (for तत्र). —^d) B₅ D₂-4 तथा (for तेषाम्). K₈ G अत्यवर्तत; K₄ B₈ D₄ संन्यं; D₂. 8 स न्यं; M₁. 2 अप्यं (for अभ्यं). B₁. 2 (marg. as in text) स चेत्कामश्च वर्तते.

14 ^a) D₈ कुर्वतः. Dn₁ D₈. 6 कार्याणि (for 'कर्माणि'). —^b) B₁. 2 T₁ G₁. 8 तथा (for तदा). —^c) D₈ 'नादानि' (by metathesis) (for 'दानानि'). —^d) D₈

C. 14. 369
B. 14. 14. 16
K. 14. 14. 15

सहितो धृतराष्ट्रेण प्रददावौर्ध्वदैहिकम् ॥ १५
ततो दत्त्वा बहु धनं विप्रेभ्यः पाण्डवर्षभः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश राजसाह्वयम् ॥ १६

स समाश्वास्य पितरं ब्रजाचक्षुषमीश्वरम् ।
अन्वशाद्वै स धर्मात्मा पृथिवीं आतृभिः सह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

जनमेजय उवाच ।
विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च द्विजोत्तम
राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनंजयौ ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च विशां पते

राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनंजयौ ॥ २
विजहाते मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव ।
तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतानां च सानुषु ॥ ३
शैलेषु रमणीयेषु पल्लवेषु नदीषु च ।
चङ्क्रम्यमाणौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ४

ददत्तम्. Ks और्ध्वदैहिकी; Ks D1 ऊर्ध्वदैहिकं; Ks B
De1 Dn1 D2, 4, 5 M1-3 और्ध्व(De1 'र्ध')दैहिकं; Ds औ-
र्ध्वदैहिकः. K2 प्रददौ चौर्ध्वदैहिकं.

15 " Ks भीष्मकर्म; Ds 'कर्मा'; M2 'कृष्ण' (for
'कर्ण'). Ś1 Ks Ds -पुरोगानां. —^b) Ś1 K1 M कुरु-
नन्दनः; Ks 'वर्धन'; Ks B D 'सत्तम' (B1 Dn1 'म:');
T1 यमनन्दन (for कुरु). —^c) T संमलो; Gs संमिता
(for सहितो). —^d) K4, 5 Bs-5 Dn1 D1-4 G1, 8 M
स ददाव; Gs सोददाव (for प्रददाव). Ks चौर्ध्वदै-
हिकं; Ks B D2, 4 T2 G M1-3 और्ध्वदैहिकं. K1, 2 प्र-
(Ks स)ददौ चौर्ध्वदै(Ks 'दे')हिकं.

16 " Ks D1-4 T Gs बहुविधं (D1 'वि') (for
बहु धनं). —^b) B1, 2 T G पांडुनन्दनः (for पाण्डवर्षभः).
— After 16, S ins. an addl. colophon.

17 Before 17, S ins. वैशंपायनः. —^b) Ds ईश्वरः.
—^c) Bs अनुशाद् (for अन्व). K1, 5 D1 अय; D2
हि स (for वै स). Ds, 6 om. स. Ks T G M1, 8
अन्वशासस (G1 M1 'त' धर्मात्मा. — After 17, S ins.
a passage given in App. I (No. 1).

Colophon. — Adhy. name: Ś1 K1, 8 पुरप्रवेशः;
K4 D1 युधिष्ठिरसमाश्वासनं; M1-3 हस्तिनपुरप्रवेशः;
— Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 18;

Dn1 D4 T1 G2, 8 14 (as in text); T2 G1 M 13.
— Śloka no.: Dn1 18.

15

1 " G2 पाण्डवेये. — K2 B8 Ds om. (hapl.)
1^b-2^a. —^b) G1 M संप्रशान्ते (for प्रशान्ते च). De1
प्रशान्ते द्विजसत्तम. —^c) Gs राज्ञे (for राष्ट्रे).

2 K2 B8 Ds om. 2^a (cf. v. l. 1). K1, 5 G1 om.
(hapl.) 2. K1 om. the ref. —^a) Ks D1 निजिते
(for विजिते). B (Bs om.) Dn1 Ds, 6 S (G1 om.)
विजिते पाण्डवे (B1 G2 'वे' राजन्. — Ś1 Ks om. 2^b).
—^b) Ks प्रशांतौ च; De1 प्रशांतैश्च; M1, 2 प्रशासंतौ
(for प्रशान्ते च). Ds प्रजापते; Ds प्रजागणे; T Gs
जनाधिप (for विशां पते). —^c) Gs राज्ञे (for राष्ट्रे).
B1 राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ.

3 " D2 सदा (for मुदा). K1 विजहाते मुदा युक्तौ.
—^b) D1 देवेश्वराव. —^c) G1 M2, 4 च रम्येषु; M1, 2
च चित्रेषु (for विचि'). —^d) Bs Dn1 D2, 3, 5, 6
पर्वतेषु ससानुषु; D4 ससानुषु गिरीषु च.

4 " B1, 2 तीर्थेषु (for शैलेषु). Bs-5 Do1 Dn1
D2-6 तीर्थेषु चैव पुण्येषु; D1 शैलेषु सहनीयेषु; G1, 2 M
'पु गङ्गारण्ये. —^b) Ks **लीषु; T Gs पर्वतेषु (for
पल्लवेषु). —^c) Ds चक्रम्यमाणौ. Ś1 चक्रमाणौ संप्र-
हृष्टाव; Ks क्रम्यमाणौ च संहृष्टाव (for °). K1 नन्दिने.

इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रेमाते कृष्णपाण्डवौ ।
 प्रविश्य तां सभां रम्यां विजहाते च भारत ॥ ५
 तत्र युद्धकथाश्चित्राः परिक्लेशाश्च पार्थिव ।
 कथायोगे कथायोगे कथयामासतुस्तदा ॥ ६
 ऋषीणां देवतानां च वंशांस्तावाहतुस्तदा ।
 प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ ७
 मधुरास्तु कथाश्चित्राश्चित्रार्थपदनिश्चयाः ।
 निश्चयज्ञः स पार्थिव कथयामास केशवः ॥ ८
 पुत्रशोकामिसंतप्तं ज्ञातीनां च सहस्रशः ।

कथाभिः शमयामास पार्थ शौरिर्जनार्दनः ॥ ९
 स तमाश्वास्य विधिवद्विधानज्ञो महातपाः ।
 अपहृत्यात्मनो भारं विश्रामेव सात्वतः ॥ १०
 ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह ।
 सान्त्वयञ्छृङ्खण्या वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः ॥ ११
 विजितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन्परंतप ।
 त्वद्वाहुबलमाश्रित्य राज्ञा धर्मसुतेन ह ॥ १२
 असपत्नां महीं भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनप्रभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ १३

14. 304
 14. 15. 13
 14. 16. 13

Ds. 6 चक्रम्यमाणौ संहव्यमाणौ दसौ यथा दिवि (sic).

5 °) K₂ D₈ महात्मानो. — D₈ om. (hapl.) 5^b-7°.
 — ^b) K₃ रेमाते; K₈ रोमाते; K₄. 6 B D (D₈ om.)
 रे (D₀₁ र) मत्तुः; M₁. 2 रेजतुः (for रेमाते). S₁ K₁-8
 कृष्णफलुगौ (K₈ 'नौ') (for 'पाण्डवौ'). — °) G₁ आ-
 विदय तां; G₂ संप्रविश्य; G₃ विजित्यास्तां (for प्रविश्य
 तां). K₄ D₁ दिव्यां (for रम्यां). — ^d) K₄ D₁-4
 [5] मराविव (for च भारत).

6 D₈ om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^b) S₁ K₁ परिक्लेशौ;
 K₂ B₂ D₄ M₁. 2 'शाश्'. K₄ B₃. 4 D₀₁ D₁ S (except
 G₂) भारत; B₁. 2 कृत्स्नः (for पार्थिव). — °) K₄
 (marg. sec. m.) कथाश्चान्याः; B₃ 'श्चित्राः' (for the
 second कथायोगे). S₁ K₁-4 D₁ रथ (K₂ D₁ 'धा') योगे
 कथाश्चान्याः; K₆ कथयामथ योगेन. — ^d) K₄ B₁. 2. 5
 D (except D₁; D₈ om.) सदा; B₃ मुदा; T₁ तथा
 (for तदा). — After 6, K₄ ins.:

33* कथयामास योगेन कथयामनुपूर्वशः ।

7 D₈ om. 7^{abc} (cf. v. 1. 5). — °) G₂ दानवानां
 (for देवतानां). S₁ K₁. 8 देवतानामृषीणां च. — ^b)
 K₂ विशास; K₄ D₀₁ D₁. 5 M₃ वंशास; B₂ (marg.)
 D₂-4 धर्मास (for वंशास). K₄ तावाहतस; D₈ 'नस';
 T₁ आहरतुस; G₁ M₁. 4 व्याहरतां (G₁ 'ज'); G₃
 तानाहतस (for तावा). K₂ T तथा; D₀₁ D₈ सदा
 (for तदा). S₁ K₁. 8 वशे स्याते (K₈ 'तां') तदाभ्युतौ;
 G₂ वंशान्याहरतां तदा. — °) D₀₁ D₀₁ मि (D₀₁ प्री)-
 यमाणो. S₁ K₁. 8 कथाभि (K₈ 'भ्य') श्व; G₃ तदान्योन्य
 (for महात्मानौ). — ^d) S₁ K₁. 8 वृष्णिपांडवसत्तमौ.

8 °) K₁. 8. 4 B (except B₄) D₀₁ D₁-4 T G₂. 8 च
 (for तु). K₁ कथा चित्रा; D₀₁ कथा*. — ^b) K₈

चित्रार्थाः; D₁ चित्रार्थे. K₁. 8 -पदनिश्चयः. — °) K₈
 च (for स). K₃ निश्चयज्ञा शमाधाय.

9 ^b) S₁ K₁. 8 ज्ञातिहीनं (for ज्ञातीनां च). — K₁
 reads 9°-10^b on marg. — ^d) K₂. 5 D₁ उदारधीः
 (for जनार्दनः).

10 K₁ reads 10^{ab} on marg. — °) T₁ तथाश्वास्य
 (for तमा). S₁ K₁ तमाश्वास्य च विधिवद्. — ^b) K₁
 B (B₃ marg.) D₂. 3. 4 (sup. lin. sec. m. as in text).
 5. 6 विज्ञानज्ञो; T₁ विनयज्ञो (for विधानज्ञो). S₁ K₁. 8
 महायशः (S₁ 'शाः'); K₂. 4. 6 D₁ तु केशवः; B₁. 2
 (marg. as in text) G₃ महामनाः; D₈ 'तपः'. — °)
 K₂ आत्मना. K₂ D₂. 4 भावं (for भारं). D₀₁ हत्या-
 समात्मनो भावं; D₈ आपहृत्यात्मनो भावं. — ^d) K₂ विप्र-
 शायत; B₁. 2 T G₂. 8 M विश्राम स (G₃ च); G₁
 'मास (for 'मेव). T G₃ भारत (for सात्वतः).

11 ^b) T₁ om. from केश up to युधिष्ठिरः (in 13^b).
 — °) B₁. 2. 4. 5 शांत्व (B₃ 'त') यञ्; B₃ शांतेन (for
 सान्त्वयञ्).

12 T₁ om. 12 (cf. v. 1. 11). Before 12, MSS.
 ins. वासुदेव उवाच; G₃ श्रीभगवान्. — °) K₄ कृष्णा
 (for कृत्स्ना). — ^d) K₁ धर्मसुते च (for 'सुतेन'). S₁
 K₄ B₁. 2. 5 D₁ M₁. 2 च; K₆ D₈. 6 वै; B₄ G₃ हि
 (for ह). B₃ धर्मराजेन भारत.

13 T₁ om. 13^{ab} (cf. v. 1. 11). D₀₁ reads 13
 after 15. — °) K₂. 5 असपत्नो; B₁. 2 निःसपरनां. G₃
 पाति (for भुङ्क्ते). D₀₁ असपत्ना मही भुक्ते (sic). — °)
 D₀₁ D₈. 6 भीमसेनानुभावेन; G₁. 2 'नप्रतापेन. — ^d)
 K₈ नराधिपः; B₃ T नरोत्तमः. K₄ D₁ यमयोस्तु बलेन

C. 14. 585
B. 14. 19. 13
K. 14. 18. 13

धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
धर्मेण निहतः संख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १४
अधर्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५
प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
शृङ्गे धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरूद्रह ॥ १६
रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डव ।
किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्शन ॥ १७
यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ॥ १८

14 Dn1 transp. 14^a and 14^b. — ^a) K2.4 D1 राजा; K5 राज (for राज्ञा). — ^b) De1 प्राप्तं राज्यम्; T Gs राज्य प्राप्तम् (by transp.). — ^c) B4 (marg. as in text) सहितः (for निहतः). D3 T2 G1 M2.8 संख्ये (for संख्ये). — ^d) De1 सुयोधन.

15 ^a) B5 मंदाः (for लुब्धाः). K8 **मार्थश्च ते लुब्धाः; D2-4 अधर्मनिच (D4 'श्च')याः पापाः. — ^b) T2 सदैव प्रियवादिनः. — ^d) K1.8 निपातिताः. — After 15, Dn1 reads 13.

16 ^a) T1 प्रशान्तम्. De1 D2.8 अखिलं. T प्राप्तं (for पार्थ). — ^d) K4 गुप्ता; D2-4 G1 गुप्तं (for गुप्तः). K2 T2 कुरूद्रहः; B5 D2-4 युधिष्ठिरः (for कुरूद्रहः).

17 ^a) Ś1 K2-4 D5.6 रेमे; De1 वने (for रमे). Ś1 [अ]पि (for [अ]हं). Cv केन वाहं त्वया सार्धम्. — ^b) D1 [ह]व; G1 [ह]ह (for [अ]पि). B2.8 D1 T2 पाण्डवः. — K2.4 D1 om. 17^{cd}. — ^c) K3 तत्र (for यत्र). — ^d) Ś1 K1.8 T2 वृथा; D3 4 तथा; T1 यथा (for पृथा). Some MSS. [अ]मित्रकर्शन.

18 ^a) M2.8 मद्रवती. K1 D1.6 -पुत्रो. B1.2 यत्र माद्रसुतौ वीरौ. — ^d) G3 तु परमा (for तत्र परा).

19 ^a) T1 तदा; G3 सदा (for तथा). D8 स्वार्थ- (for स्वर्ग-). G1 -लोकेषु (for -कल्पेषु). — ^b) T वनो-देशेषु; G1 सलोकेषु च; G3 समुद्देशेषु (for समो-). K1 B De1 Dn1 D2-4 कौरव; D4.6 पाण्डव (for भारत). — ^c) M1.2 [अ]रण्येषु (for पुण्येषु). — ^d) De1 सहितः स (for 'तस्य').

तथैव स्वर्गकल्पेषु समोद्देशेषु भारत ।
रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयानघ ॥ १९
कालो महांस्त्वतीतो मे शूरपुत्रमपश्यतः ।
बलदेवं च कौरव्य तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २०
सोऽहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वावतीं प्रति ।
रोचतां गमनं मह्यं तवापि पुरुषर्षभ ॥ २१
उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
स ह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२
शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पाण्डवः ।
तेन तच्च वचः सम्यग्गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३

20 ^a) B2 D5.6 व्यतीतो (for त्व-). K4 कालो व्यतीतो मेत्यर्थः; D1 कालेष्वभीतो (sic). — ^b) K4 D1 सूर- (for शूर-). K1 B De1 Dn1 D2-4 T2 -सुनुम् (for -पुत्रम्). — ^c) Dn1 च कौरव्यः; D6 कौरवं च.

21 ^b) K3 रम्याः; De1 पुरं (sic) (for पुरीं). Ś1 K4 De1 D1 द्वावतीं. K3 पुरीं (for प्रति). — ^c) K3 सत्यः; De1 मेघः; T G M2.4 तुभ्यं (for मह्यं). — ^d) K2.4.5 D1 M1 तथा; T G M2.4 मम (for तव). D3 [अ]भि (for [अ]पि). K4.5 B (except B4) D1-4 T G1.2 भरतर्षभ (for पुरुष-).

22 ^a) D5.6 चक्रे (for उक्तो). K4 D1 बहुविधो; D6 च विविधं (for बहु-). D3 पार्थ (for राजा). — ^b) D3 राजा (for the first तत्र). De1 D1 om. (hapl.) one तत्र. — ^c) D5.6 G2 हि (for ह). D6 शिष्येण (for भीष्मेण). K5 संयुक्तैः; Dn1 D5.6 प्रत्युक्तम्; T1 संकुद्रम् (for यद्युक्तम्). — ^d) K4 D1 -कारितं; S -कारितः (T1 G3 'तैः') (for -कारिते).

23 ^b) G1 इह; M1.2 अति (for अपि). D2-8 T2 पाण्डव; G2 पार्थिव (for पाण्डवः). Ś1 K D1 शास्त्रे स (K3 शास्त्रतो; K4 शास्त्रा स; K5 प्रशास्त्रो; D1 शास्त्रः स) नृपसत्तमः (Ś1 K2.8 'म'). — ^c) Ś1 K1.8.5 देववच् (for तेन तच्). Dn1 D6 तत्तु; D4 तस्य; D6 तस्य- (for तच्च). — ^d) D3 गृहंतं (sic); G1 गृहीतुं; G3 गृहि तं (for गृहीतं).

24 ^a) Ś1 यज्ञे वै; K1 य***; K8 यज्ञेन; D1.8 धर्मज्ञैः (D3 'ज्ञ') (for 'ज्ञे'). — ^b) K1 हतज्ञे; D8 कृतज्ञ (for 'ज्ञे'). B2 (marg. as in text) D5.6 धर्मवाहिनि (for सत्य-). G3 सत्यधर्मव्यवस्थिते. — ^c) Ś1 सती धर्मे;

C. 14. 404
B. 14. 15. 33
K. 14. 16. 32

प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः
सदा कुरुणामधिपो महामतिः ॥ ३२
प्रयोजनं चापि निवासकारणे
न विद्यते मे त्वद्वते महाभुज ।
स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने

गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य ह ॥ ३३
इतीदमुक्तं स तदा महात्मना
जनार्दनेनामितविक्रमोऽर्जुनः ।
तथेति कृच्छ्रादिव वाचमीरय-
जनार्दनं संप्रतिपूज्य पार्थिव ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

जनमेजय उवाच ।
सभायां वसतोत्तस्यां निहत्याग्निमहात्मनोः ।
केशवार्जुनयोः का नु कथा समभवद्विज ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
कृष्णेन सहितः पार्थः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।

तस्यां सभायां रम्यायां विजहार मुदा युतः ॥ २
ततः कंचित्सभोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृप ।
यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ ॥ ३
ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः ।
निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४

(for हि मे). B_{1,2} युधिष्ठिरस्तु मे (for हि मे युधिष्ठिरः).
—^a) K₄ D₁ सद्यः (for सदा). K_{2,4} D₁ ऋषभो (for
अधिपो).

33 D₂ om. 33^{ab} (cf. v. 1. 29). —^a) B_{1,2}
चात्र; M_{2,4} चापि (for चापि). T G विवास- (for
नि). Dn₁ -कारणैर्. —^b) K₈ निवेद्यते; M₂ मे न
विद्यते (for न विद्यते). B D (except D₁; D₂ om.)
नृपात्मज (for महाभुज). —^c) D₂ ये (for स्थिता). K₈
च (for हि). K₂ D₂ पृथिवी; G₁ भूमिस् (for पृथ्वी).
K₁ पातु (for पार्थ). B₁ शासने गुरोर् (for पार्थ शासने).
—^d) K₁ गुरुः; B_{1,2} एषा (for गुरोः). M_{1,2} प्रवृ-
त्तस् (for सु). K_{2,4,5} B D_{1-2,5,6} G₂ M om.;
Dc₁ Dn₁ D₂ च; T G_{1,2} हि (for ह).

34 ^a) K₄ D₁ उक्तः (for उक्तं). K₈ ततो (for
तदा). —^b) K_{2,8} [अ]ति- (for [अ]मित-). K₄ D₁
-विक्रमेर्जुने. —^c) G₁ [ए]व (for [ह]ति). K₄ D₁
M_{1,2} इति (for इव). Śi K₁ B D₂₋₄ M₄ देरयज्;
K_{4,5} Dc₁ D₁ T₂ G₂ M₁₋₂ हैरयज्. Dn₁ D_{2,6}
तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयज्. —^d) Dc₁ संप्रतिपूज्य (for
'पूज्य'). K₈ B_{1,2} पाण्डवः; K_{4,5} B₃ Dc₁ D_{1,2,4} T
G_{1,2} पार्थिवः; D_{2,6} पार्थः (for पार्थिव).

Colophon. — *Adhy. name* : Śi K₁ कृष्णवाक्यं; K₈

वासुदेववाक्यं; K₄ D₁ श्रीकृष्णद्वारवती (D₁ 'ष्णद्वारका' ग-
मनार्थं वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) :
Śi 19; B_{1,2} Dn₁ D₁ T₂ G_{1,2} M 15 (as in text);
T₁ G₂ 16. — *Śloka no.* : Dn₁ 35.

16

1 ^a) B₂ D_{2,6} वसतस् (for 'तोस्'). B D (except
D₁) तत्र (for तस्यां). —^b) D₂ निहंत्य. —^c) Śi K₈
कामं; K₈ काश्च; D₂ का तु (for का नु). —^d) Śi
K₈ कथमेतदब्रूद्विज; K₄ D₁ कथाः समभवद्विज.

2 ^a) K₄ सहितं. K₁ B₂ D₂ पार्थः; K₈ om. (for
पार्थः). —^b) K_{4,5} B_{2,5} D₁₋₂ T₂ त्वं; Dc₁ Dn₁
स; T₁ सर्व- (hypermetris) (for स्व-). D₁ केशवं
(for केवलम्). —^c) B D (except D₁) दिव्यायां (for
रम्यायां). —^d) K₈ B_{1,2} [अ]न्वितः (for युतः).

3 ^a) K₄ Dn₁ D_{1,4,6} G₂ तत्र (for ततः). K_{1,2}
B_{1,2,4} D_{1,6} T₁ किंचित्; D₂ कदाचिद् (hypermetris);
G₂ कश्चित् (for कंचित्). D₁ M₄ सभोद्देशो. —^b)
D₂ -समो (for -समं). K_{4,5} Dc₁ D_{1,4,6} स्वर्गदे (K₈
Dc₁ D₄ 'गो दे') सलमं नृप; G_{1,2} M_{2,4} स्वर्गोदे (M₄
'गंदे') सोपमं नृप. —^c) K₁ [अ]दौ; D₂ नो (for

विदितं ते महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते ।

माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ५

यत्तु तद्भवता प्रोक्तं तदा केशव मौहदात् ।

तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे नष्टचेतसः ॥ ६

मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः प्रभो ।

भवांश्च द्वारकां गन्ता नचिरादिव माधव ॥ ७

एवमुक्तस्ततः कृष्णः फल्गुनं प्रत्यभाषत ।

परिष्वज्य महातेजा वचनं वदतां वरः ॥ ८

श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् ।

धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥ ९

अबुद्धा यन्न गृहीथास्तन्मे सुमहदप्रियम् ।

नूनमश्रद्धानोऽसि दुर्मैधाश्चासि पाण्डव ॥ १०

स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।

न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥ ११

C. 14. 418
B. 14. 16. 12
K. 14. 17. 12

तौ). M1.2 तं देशं (for मुदितौ). K2.4 यदृच्छया जग्म-
तुस्तौ; D1 यदवाजग्मतुस्तौ तु. —^d) K2 मुदितौ;
G2 चरतः (for जग्मतुः). G3 स- (for स्व-). K4 D1
मुदितौ स्वसभां तदा.

4 ^a) B1.5 S (except G3) तत्र (for ततः). D5.6
प्रीतः स (for प्रीतः). —^b) K1 पार्थिवो (for पाण्डवो).
K4 D1 तदा (for उज्जुनः). —^c) K1 सभा. Ś1 K1.8 G1
दिव्याम् (for रम्याम्). —^d) B1 अर्जुनः (for अग्रवीत्).

5 Before 5, K2.4 D1 T G3 ins. अर्जुन उवाच.
—^a) D3 विदिते. K (except K3) B (except B3) D
(except D1.2) S (except T2 G3) मे (for ते). —^b) B3
संशये (for संग्रामे). K1.8.6 प्रस्युपस्थिते (for समु).
—^c) K8 Dc1 D1 महात्म्यं; B3 महारमा; D3 महात्म्यं
(for माहात्म्यं). Ś1 देवकीज्ञातः; K1 ज्ञातस्; K5 G1
'पुत्र (G1 'अस्); D5.6 'मातुस् (for 'मातस्). —^d)
K4 मे (for ते). M1.2 पूर्वम् (for रूपम्).

6 ^a) K2 यच्च तद्; B1 तत्चेतद्; B5 यास्वेतद्;
T1 यच्च ते (for यत्तु तद्). K4 Dn1 यत्तद्भवता प्रोक्तं.
—^b) N T2 पुरा (for तदा). D3 सैषवात् (for
सौहदात्). —^c) Ś1 K (except K4) तत्सर्वं पुंढरीकाक्ष.
—^d) Ś1 K2.5 अष्टः; K1.2 अष्टं (sic) (for नष्टं). B
D (except D1) अष्टचेत (B5 'तेजःसः; G1.2 M 'व्यग्र'
(for नष्ट). T नष्टं मे त (T2 'हमेत'दचेतसः).

7 ^a) K2.4.5 D1 स्वयः; T चास्ति; M3 स्वस्मिन्
(for स्वस्ति). —^b) D1 च*; T मनः (for पुनः). Dc1
om.; Dn1 D2-6 G1.2 M पुनः (for प्रभो). —^c) K4
Dn1 तु (for च). B1.2 (marg. as in text) G2 गत्वा
(for गन्ता). G1 भवांश्च द्वारहीनानां. —^d) Dc1 वै
च; D1 corrupt (for ह्य). K2.4 D1 बांधव; Dc1
om.; T G M1.2 केशव; M2-4 भारत (for माधव).

8 Before 8, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^a)

K2 ह्यतः; Dn1 D5.6 G3 तु तं; G2 स्थितः (for ततः).
—^b) Some MSS. फल्गुनः; Ś1 K1.8 फल्गुनः; G3
प्रीत्या तं (for फल्गुनं). —^c) K5 परिष्वज्य (for 'ष्वज्य).
K2 महातेजो. —^d) Ś1 K1 वर; T1 वरं.

9 Before 9, MSS. ins. वासुदेव उवाच; G2
श्रीकृष्णः; G3 श्रीभगवान्. —^a) G3 श्रावितं (for
'तस्). D5 G3 M1 (sup. lin.) च (for स्वं). K4 D1
महाबाहो (for मया गुह्यं). Ś1 K1.8 तत्त्वं; B2-4 Dc1
T पूर्वः; B5 सर्वं (for गुह्यं). —^b) G2 ज्ञापितं. —^c)
K5 B1.5 G2 M1-3 धर्मः; T2 सर्वं (for धर्मं). G2
'स्वरूपिणः. —^d) K1 शाश्वतं; K1 सास्त्वतान्; D1
साध्वं; D2-4 सास्व' (for शाश्व'). K8 सर्वं लोकश्च
शाश्वतं; M1.2 सर्वेलोकान्सनातनान्.

10 ^a) Ś1 गृहीयात्; M1.2 'यास् (for 'थास्).
K2.4.5 B Dn1 D1-5 अबुद्धा नाग्रहीर्यस्त्वं (K2.5
'येत्तु; K4 D1 'स्पार्थः; B3.5 D2.3.5 'यैस्त्वं); K3
अनुध्यायान्न गृहीत (sic); Dc1 D8 अबुद्धा नागृहीर्यस्त्वं.
—^b) K4 ततो मे; M1.2 तच्च मे (for तन्मे सु). D1
ततो मे सुमहप्रियं. — After 10^{ab}, K5 B D (except
D1.8) T ins.:

34* न च साध पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविव्यति ।

[D5.6 transp. पुनर् and स्मृतिर्. B1.2 (marg. as
above) पार्थ (for भूयः). T2 संभविष्यति.]

— D8 om. 10^{ad}. —^c) T1 स श्रद्धानो; T2 न श्र'
(for अश्र'). B2 D8 [s] पि (for ससि). —^d) K2.4
B1.2 D1 T1 चापि; B3-5 Dc1 Dn1 D2.4-6 ह्यसि; T2
ह्य च (sic); G3 असि (for चासि). K2.4 D1 पांडवः.
— After 10, B D (except D1) ins.:

35* न च शक्यः पुनर्वक्तुमशेषेण धनंजय ।

[Dn1 D1-6 शक्यं. D5.6 वाक्यं (for वक्तुम्). D5.6
वक्तुमेव (D8 'वं') (for अशेषेण).]

11 ^a) K5 तु; Dc1 च; D1.6 स- (for सु). —^b)

C. 14. 419
B. 14. 16. 13
K. 14. 17. 13

परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ १२
यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमग्र्यां गमिष्यसि ।
शृणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदतः सर्वमेव मे ॥ १३
आगच्छद्वाह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकादरिंदम ।
ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १४
अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ ।
दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्वविचारयन् ॥ १५
ब्राह्मण उवाच ।
मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मानुपृच्छसि ।

De1 परवेदने. — °) M1.2 शक्यः. Ds न; M1.2 स
(for तन्). — °) Ks विशेषतः (for अश्वे°).

12 °) B1.2 Ms यन् (for तन्). — °) Ś1 K1.2.5
प्र- (for तु). — °) Ds अर्थ- (for अर्थे). Ks सनातनं
(for पुरा°).

13 °) K2 [ए] तां; D2-4 त्वं (for तां). G2 यां
तां बुद्धिं समास्थाय. — °) Ds.6 अग्र्यं. — °) B4 धर्म-
विदां (for भृतां). — °) K1 गदता; K2 D1 वदतः;
B (B4 marg.) De1 Dn1 D2.3.5.6 गदितं; B4
विदितं (for गदतः). Gs सर्वे. D2 ते; Ds च
(for मे).

14 °) M1-8 आगतो (for आगच्छद्). Ś1 K1.3
De1 Ds ब्रह्मणः. — °) K2 अरिंदमः. K1 (marg.)
ज्वलितो ब्रह्मतेजसा. — °) K1.3 ब्रह्मलोकाश्च. — °) Ds
पूज्यतो (for पूजितो). Ś1 Ks वशात्; S [s] वसन्
(T2 'न्' (for अभवत्). — Ś1 K1.3 ins. after 14:
S subst. for 15°°:

36° परिपृष्टश्च स तदा यदाह द्विजसत्तमः ।

[Ś1 Ks परि (Ks °यं) पृच्छश्च (for °पृष्टश्च). Ś1 K1.3
G2 यथावद् (for यदाह).]

15 For 15°° in S, cf. 36°. — °) B1.2 [s] थ
(for च). Ś1 K1.3 सोऽस्माभिः परि (K1 °यं) पृष्टः सन् (Ś1
°ष्टाः स). — °) Ś1 K1.3 नाह चेदं धनंजय (Ks °यं).
— °) Ś1 K1.3 B1-8 [ज] विचारयन् (B1 °य); Ds
[ज] विचारयन्; Ds विचारयन्; M1.2 [ज] विचारय (Ms
°यः) (for [ज] विचारयन्).

16 °) Ds समाश्रित्य (for °श्रित्य). — °) B1.2

भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं प्रभो ॥ १६
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथाबन्धमुद्धदन ।
शृणुष्वान्वहितो भूत्वा गदतो मम माधव ॥ १७
कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।
आससाद द्विजं कंचिद्धर्माणामागतागमम् ॥ १८
गतागते सुबहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुखदुःखयोः ॥ १९
जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पुण्यपापयोः ।
द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २०
चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् ।

मां च पृच्छसि (B2 [marg.] °थाः); B2-5 De1
Dn1 D2-6 मामपृच्छथाः (D2 °च्छथ); Gs मां विपृ-
च्छसि (for मानुपृ°). K2.4.5 D1 यन्मां कृष्णानु-
पृच्छसि; M1.2 प्रश्नं मामनु°. — °) K2.4 D1 मत्प्रा-
नाम् (for भूतानाम्). — °) Ś1 K1 भृङ्गोह- (sic); Ks
दुर्मोहः; M1-8 नृमोहः; M4 स्वन्मोह- (for यन्मोह-).
K2 B1.2 Dn1 D4-6 विभो (for प्रभो). K4 D1 मोहस्यो-
त्सादनं विभो; K6 मोहस्योच्छादनं विभो; Dc1 यन्मो-
होच्छेदनं प्रभो; T Gs यन्मोहच्छेदकारकं; G1.2 यन्मो-
हावेदनं प्रभो.

17 °) Ds मधुसूदनं. B1.2 याथातथ्येन माधव. — °)
T1 Gs एवं (Gs तत्त्वं) शृणुष्वान्वहितो.

18 °) G1 द्विजस् (for विप्रस्). G2 तपोयुक्तः (for
°युक्तः). — °) Ś1 K1 धर्मसंहितः; Ks B2 °सत्तमः;
De1 °वित्तमः; G1.2 Ms नाम धर्मवित् (for धर्म-
वित्तमः). — °) M1.2 द्विजः कश्चिद्. — °) K6 भूता-
नाम् (for धर्माणाम्). K6 Ds आगतागतं; D1 इष्ट-
मागतं; T1 G1 आगतागमं (G1 °तं); G2 M1.2 आगतिं
गतिं (G2 °तं) (for °तागमम्).

19 °) B2-5 D2-4 T Gs Ms गतागतं; M1.2 तप-
सस्तं; Ms lacuna (for गतागते). Ś1 K1.4.5 D1 ग-
(K1 ग) गतागतेषु बहुशो; B1.2 De1 गतागतानां द्रष्टारं
(De1 बहुशो); Gs गतानामस्य बहुशो. — °) T1 इष्ट-
वान् (for ज्ञानवि-). — °) Ks लोकदुःखान्यकुशलं. — °)
B2 दातारं; Dn1 Ds.6 ज्ञापार्थं (for ज्ञातारं).

20 The portion from 20° up to 14. 17. 15° is
lost in Dn1 on a missing folio. — °) Ks जन्म-;
M1.2 जन्मं; Ms.4 (before corr.) जाती- (for जाती-).

दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या क्रममाणं च सर्वशः ॥ २१
अन्तर्धानगतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ।
तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह ॥ २२
संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह ।
यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा ॥ २३
तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ।
चरणौ धर्मकामौ वै तपस्वी सुसमाहितः ।
प्रतिपेदे यथान्यायं भक्त्या परमया युतः ॥ २४

विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजोत्तमम् ।
परिचारेण महता गुरुं वैद्यमतोषयत् ॥ २५
प्रीतात्मा चोपपन्नश्च श्रुतचारित्र्यसंयुतः ।
भावेन तोषयच्चैनं गुरुवृत्त्या परंतपः ॥ २६
तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नोऽप्याब्रवीद्गुरुः ।
सिद्धिं पराममिप्रेक्ष्य शृणु तन्मे जनार्दन ॥ २७
विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः ।
गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोकेऽपि च स्थितिम् ॥ २८

C. 14. 436
B. 14. 16. 29
K. 14. 17. 29

T G जा(T₂ जा)तिस्मरणतत्त्वज्ञं. — ^b) B₁₋₄ D₆ पाप-
पुण्ययोः; B₆ पुण्यपादयोः; G₁ 'कर्मणां (for 'पापयोः).
— ^d) Ś₁ K₁.⁸ गतीनां कर्म(K₃ 'तृ')भिर्नृणां.

21 Dn₁ missing (cf. v. l. 20). —^a) B₁, 2 (marg.
as in text) युक्त्वत्; M₁-s मत्त^० (for युक्त^०). K₁,
सिद्धि; K_s विप्रं (for सिद्धं). —^b) S₁ K₁ प्रयातं;
Dn₁ प्रयात- (for प्रयान्तं). K₂ प्रयातं सज्जितैरियं; K_s
प्रियातं नियतैरियं. —^c) K₁, s ब्रह्मा; B₁ ब्राह्म; D₁
ब्राह्मा (for ब्राह्मया). —^d) D_s om. च. B₁ सर्वतः
(for *शः).

22 Dn₁ missing (cf. v. 1. 20). — ^a) D₀ सं-
ज्ञान- (for 'धान-'). B_{3.4} D_{4.6} -गतिज्ञज्ञ (for 'ज्ञ').
— ^b) K₈ कश्यप-; K₄ D₁ कश्यप-. — ^c) B_{1.2} अथ
(for तथा). T₃ G_{2.8} 8 [अ]तिर्हित-. — ^d) K₄ D_{1.8.5}
G₁ यात-; T G_{2.8} युत-; C_v यातश्च (for यान्त-). K_{1.5}
T₃ G M₁₋₈ चक्रचरै-; T₁ चालुचरै- (for चक्रचरै-).

23 Dn1 missing (cf. v. 1. 20). Ks om. (hapl.)
 23^{ab}. —^a) K1 Ds संभाषमानमेकांते; Ks सामाष्य-
 मान्; Bs संतोषमाण्. —^b) Ks समानीतं (for स्तानि).
 —^a) K1 समर्थ; Ks B1. 2. s अशक्तं (for अलक्त).
 Bs परमं; Ds (before corr.). 5. s M1 पावनं; T2 वदनं
 (for पवनं). Bs ययौ (for ययौ).

24 Dn1 missing (cf. v. l. 20). Ks om. 24^{abod}.
 —^a) Ds. 6 सदा हि (for स तदा). Ks Ds द्विजसत्तम.
 —^c) Ks Do1 चरणैर्. Śi K1 संस्; Ks. 4.5 D1 स;
 Bs. 3.5 Do1 Ds. 4.5 T [s]स्य (for है). B1.4 Ds. 5
 चरणौ भर्मकामस्य. —^d) G1.8 Ms स तस्य; M1.2.4
 स तस्यै (for तपस्यै). Ks स समाहितः; D1 M1.2 सुस-
 माहितौ. —^e) B1.2.4 प्रपेदे स (Bs marg. 'देति'). —^f)
 प्रपेदे *; T1 प्रतिपद्ये; T² पद्य (for 'पेदे'). —^g)
 B² (marg. as in text) Do1 Ds. 6 दद्या तन्महद्वर्त.

25 Dn1 missing (cf. v. 1 20). K4 D1 G1 om.
(hapl.) 25^a-26^b. Dc1 om. 25^{ab}. — ^a) B2 विस्मृतश्च;
T1 विस्मितं. K2.5 स्वङ्कृतं; K8 चाशुभं; B4 चाभवद्
(for चाङ्कृतं). B2.3 चारात् (for दृष्ट्वा). — ^b) Ś1 K1
तु; B4 [5]थ; T2 तद् (for तं). Ś1 K1.8 B4 द्विजो-
त्तमः. — G8 om. 25^{oa}. — ^o) D5.6 उपचारेण (for
परि°). Dc1 विस्मितः परिचारेण. — ^d) Ś1 गुरुं वै*व्य-
तोषयद्; K1.8 गुरुं तं (K8 ते) वै व्य°; K8 गुरुभक्त्या
ह°; K5 गुरुवृत्त्या ह°; B1 D2.4 गुरुं तं वै ह°; B2
D5.6 T2 गुरुं तं (B2 वै) पर्य°; Dc1 महता पर्य°; D8
गुरुं चैतं ह°.

26 Dm1 missing (cf. v. l. 20). Ks D1 G1 om.
26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^a) Ks [उ]पसंगश्च; Ks °शान्-
तश्च (for °पञ्चश्च). B1-4 Dc1 T1 G1, 8 M उपप (Ms. 4
°स)श्च धर्मा (T1 तुष्टा; G8 तुष्टा; M1, 2 प्रीता)स्मा;
Bs D2-6 T2 उपपञ्चश्च (D2, 6 °पञ्च च; T2 °सञ्चश्च)त-
त्सर्वं. — ^b) Ks D2 श्रुतं; Ks D8 श्रुत्वा; B4 D2 श्रुति;
Dc1 स्मृति- (for श्रुत-). Ks D5, 6 T2 -संयुतं (for
°तः). — ^c) G1 भोमेन (for भावेन). K1-3 B4 Dc1
D1-3 G1, 8 Ms [भ]तोषयन्नैनं (Ks °श्रैवं; G1, 8 Ms
°तं वै); T G3 M1, 2, 4 तोषयन्तं वै (for तोषयन्नैनं).
— ^d) Ś1 K1-2, 5 Bs, 4 Dc1 D1, 5, 6 परंतप. S गुरुद्वि-
समास्थितः.

27 Dn1 missing (cf. v. 1. 20). —^a) Ds M1
सुशिष्या (Ds 'ह्या' य (for स शिष्याय). —^b) T1
प्रपन्नो (for प्रसन्नो). K4.5 Bs-3 D (Dn1 missing)
प्रसन्नो वाक्यमश्वीदः. B1.2 प्रपन्नाय वचोऽश्वीदः. G1.2
Ms.4 यध्र (G2 यः प्र) सन्नोऽश्वीदुः. M1.2 प्रसन्नोऽयं वशी-
दुः. —^c) Ś1 K1.8.5 भक्ति (for सिद्धिं). Ds परम्
(for पराम्). Ks सिद्धिपरामपि प्रेक्ष्य; K4 D1 सिद्धं
परा (D1 'र') अपि प्रेक्ष्य. —^d) Ks तच्च; K4.5 D1
यत्तज्ज; B1-4 यतो; Dc1 Ds-5 मत्तो (for तन्तो).

C. 14. 437
B. 14. 16. 30
K. 14. 17. 30

न कचित्सुखमत्यन्तं न कचिच्छाश्वती स्थितिः ।
स्थानाच्च महतो भ्रंशो दुःखलब्धात्पुनः पुनः ॥ २९
अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् ।
काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च ॥ ३०
पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ३१
मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः ।
सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयानघ ॥ ३२
प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह ।

28 Dn1 missing (cf. v. l. 20). Before 28, B₂ D₂, e T₁ G₁, 2 M₂ ins. सिद्ध उवाच. — ^a) B₂ विविधैः कामभित्तयः. — ^b) M₁, 2 केवलं. — ^c) G₂ हि (for [ह]ह). D₂ परं भक्त्या (for गतिं मर्त्या). — ^d) T₂ G₂ हृदलोके (for देव). K₂, 4, 5 B D (Dn1 missing) च सं; G₁, 2 M च वा (for उपि च). K₂, 4 D₂ स्थितं; B₂ D₂ स्थितिः.

29 Dn1 missing (cf. v. l. 20). — ^a) K₄ D₁ किंचित्. — ^b) K₂, 5 B (B₂ marg.) D₂ D₁-s गतिः (for स्थितिः). — ^c) D₁ महता. — ^d) K₂ D₁ T₂ दुःखं; T₁ दुःखी. K₂ D₁ T₂ लब्धा; G₂ लब्धाः. — After 29, M₂ reads 31^{ad}.

30 Dn1 missing (cf. v. l. 20). B₂ om. (hapl.) 30^a-31^b. — ^a) D₂ अशुभा (sic) (for अशुभा). G₂ च गतीः (for गतयः). T₂ पार्थ (for प्राप्ताः). — ^b) S₁ K₂ T₂ दृष्टा; G₂ दृष्टा (for कष्टा). D₂, e कथ्यसे; M₁, 2 कष्टं वै (for कष्टा मे). — ^d) D₁ कृष्णया; D₂ तृष्णया; G₁ om. (for तृष्णया).

31 Dn1 missing (cf. v. l. 20). B₂ om. 31^{ad} (cf. v. l. 30). — ^a) D₂ om. second पुनः. K₂ मरणे. — ^b) G₂ मम (for जन्म). K₂ चैवं. D₂ om. one पुनः. — M₂ reads 31^{ad} after 29. — ^c) K₂ भुक्तः (for भुक्ताः). — ^d) K₁ D₂, 3 नानाविधा; M₂ विधः. D₁ सभा; T₂ तथा (for स्तनाः).

32 Dn1 missing (cf. v. l. 20). — ^a) K₁ दृष्टा. — ^b) K₁ पितराश्च (sic). — ^d) K₄ D₁ दुःखानि विविधानि च; K₂ नि यमजानि च.

33 Dn1 missing (cf. v. l. 20). — ^a) K₂ D₁ G₁ बहुभिः (for बहुधाः). — ^b) K₂ संवासाश्च. K₂

धननाशश्च संप्राप्तो लब्धा दुःखेन तद्धनम् ॥ ३३
अवमानाः सुकृष्टाश्च परतः स्वजनात्तथा ।
शरीरा मानसाश्चापि वेदना भृशदारुणाः ॥ ३४
प्राप्ता विमाननाशोऽपि वधबन्धाश्च दारुणाः ।
पतनं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये ॥ ३५
जरा रोगाश्च सततं वासनानि च भूरिशः ।
लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि द्वंद्वजानि भृशं मया ॥ ३६
ततः कदाचिन्निर्वेदाभिकाराभिकृतेन च ।
लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःस्वार्तेन भृशं मया ।

D₂, 5, 6 प्रियैः (for [अ]प्रियैः). — ^a) M₁, 2 धननाशाश्च संप्राप्ताः. — ^d) B₁ M₁, 2, 3 लब्धः; D₂ लब्धा; G₁ M₂ लब्ध- (for लब्धा).

34 Dn1 missing (cf. v. l. 20). — ^a) D₁ अव-
सानाः. B₁, 2 (marg. as in text) D₂ सुकृष्टाश्च; T₁
च कृष्टाश्च (for सुकृष्टाश्च). — ^b) B D₂ D₂-e राजतः;
G₂ परितः (for परतः). B₂ (marg. as in text) ततः;
G₂ तदा (for तथा). — ^c) K₂ मानसाश्च; D₂ मान-
साश्च (for साश्च). D₂, e T₂ G₂ वा (for च). — ^d)
K₁ दशधा गुरुः; K₂ भृशदारुणः; D₂ रूणा; D₄
भृशदारुणाः; G₂ बहु (for भृश).

35 Dn1 missing (cf. v. l. 20). K₂ G₁ om.
(hapl.) 35^{ab}. — ^a) D₂, e विमानिताश्च (for ननाश्च).
K₂ D₁ चापि; D₂ चोप्री (for चोप्री). G₂ प्राप्ता-
वमानाश्चोप्रीश्च; G₂ प्राप्तावमाननास्ते चोप्री (hypermetrio).
— ^b) K₁ वधबन्धश्च दारुणः. — T₂ om. 35^{ad}. — ^c)
D₂ पतनं; D₂ तपनं; G₂ पतति (for पतनं). B₁
विषये; D₂ निरयेश्च (for निरये). B₂ (marg. as
in text) पतनं विषये घोरे.

36 Dn1 missing (cf. v. l. 20). — ^a) D₂, e जरा-
रोगौ (for रोगाश्च). B₂ (marg. as in text) बहुला
(for सततं). — ^b) D₂ सर्वशः (for भूरिशः). — K₂
reads 36^{ad} after 37^{ad}. — ^c) G₂ वृत्तानि (for
भूतानि). — ^d) G₂ पूर्वजानि (for द्वंद्व). — After
36, K₂ ins. 37*.

37 Dn1 missing (cf. v. l. 20). D₁ repeats 37^a
after 37^{ad}. — ^a) S₁ K₁, 2 M₁, 2 निर्वेदा (for दाद).
D₂ ततः काश्चित् निर्वेदा. — ^b) S₁ K₂, 5 M₂ विकाराश्च;
K₂ निकारः; G₂ नितरां (for विकाराश्च). K₂ निष्कृ-
तेन; D₂ आश्रितेन (for निष्कृतेन). K₁, 4 M₁ निर्वि-

ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥ ३७
 नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम् ।
 आ सिद्धेरा प्रजासर्गादात्मनो मे गतिः शुभा ॥ ३८
 उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा ।
 इतःपरं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ।
 ब्रह्मणः पदमव्यग्रं मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ३९
 नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परंतप ।
 प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४०

यदीप्सुरूपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ।
 अभिजाने च तदहं यदर्थं मा त्वमागतः ।
 अचिरात्तु गमिष्यामि येनाहं त्वामचूचुदम् ॥ ४१
 भृशं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्र्येण विचक्षण ।
 परिपृच्छ यावद्भवते भाषेयं यत्तवेप्सितम् ॥ ४२
 बहु मन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च ।
 येनाहं भवता बुद्धो मेधावी ह्यसि काश्यप ॥ ४३

C. 14. 453
 B. 14. 16. 46
 K. 14. 17. 46

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कौरेः (K₁ विकाराति-; M₁ विकाराणि) कुतेन च; B
 Dc₁ D₂₋₆ निराकाराश्रितेन च (B_{1.2} वै; B₂₋₅ वा).
 — °) K₁ Dc₁ लोकतंत्र- . K₃ इदं त्यक्तं; D₁ परित्यज्य
 (for 'त्यक्तं'). — °) K₄ D₆ दुःखाति तु; M_{1.2} दुःखं
 तेन (for 'दुःखतेन'). — After 37^{ad}; K₃ reads 36^{ad}.
 Ś₁ K₁ B Dc₁ D_{6.6} ins. after 37^{ad}; K₃ after 36^{ad};

37* लोकेऽस्मिन्ननुभूयाहमिमं मार्गमनुष्ठितः ।

[K₃ बहुशस्तु न भूयोहं (for the prior half). B_{4.5}
 अनुष्ठितः (hypermetric) (for अनुष्ठितः).]

— °) D₃ प्रसादान्; M_{1.2} प्रासादाद् .

38 Dn₁ missing (cf. v. l. 20). — °) G₁ आगत्य
 (for आगन्ता). — °) Ś₁ D₆ T₁ M₂ लोकानां लोकया-
 म्यहं . — °) K₁ B_{2.4.5} D₃ असिद्धेर; K₃ असृष्टेर (for
 आ सिद्धेर). D_{3.4} आ प्रजास्वर्गाद् (for 'सर्गाद्'). — °)
 B_{1.8-5} D (except D₁; Dn₁ missing) T₁ [5] पि;
 B₂ च (for मे). D_{3.5.6} G₂ गतिः (for गतिः). M_{1.2}
 वशीकृताः (for गतिः शुभा). K₃ B₆ D_{3.6} G₂ शुभाः
 (for शुभा).

39 Dn₁ missing (cf. v. l. 20). — °) K₂ उपलब्धा-
 — °) T₁ तथैवं (for तथेयं). K_{1.8} B₄ (marg.) तथायं
 विधिरुत्तमः; M_{1.2} यथाहं सिद्धिमुत्तमां (M₂ 'मा'). — °)
 Dc₁ D₁ M₂ इतः पारं (M₂ परं); D₃ T₂ G₂ त (D₃
 अतःपरं (for इतःपरं). — °) D₃ परात् (for ततः).
 M_{1.2} परतरं . B₂ D₂₋₄ ततः; G₂ महत् (for पुनः).
 — °) Dc₁ अच्यक्तं (for अच्यग्रं). — °) Dc₁ D₃ G₂
 तत्र (for अत्र).

40 Dn₁ missing (cf. v. l. 20). — °) D_{2.4} मर्त्य-

लोके; D₃ मृत्युलोकं (for मर्त्यं). K_{2.4} परंतपः; G_{1.2}
 द्विजोत्तमः; M₄ भयाकुलं (for परंतपः). — °) D₁
 प्रीतास्मि ते; M₄ सुप्रीतोस्मि . K₁ B₄ महाप्राज्ञः; B_{3.5}
 D₂₋₄ भागः; G_{1.2} M_{3.4} ब्रह्मन् (for 'प्राज्ञ').

41 Dn₁ missing (cf. v. l. 20). — °) K₄ D₁
 G₂ उपसंपन्नसु; T₂ G₁ इव (G₁ इह) संपन्नसु; M₄ उप-
 सन्नस्त्वं . B₃ तं; Dc₁ त्वां (for त्वं). — °) B₂ लोको
 (for कालो). — K_{4.5} D₁ om. (hapl.) 41^{ad}. — °)
 K₂ अनु-; B₁ अपि; G₃ अधि- (for अभि-). Ś₁ वै;
 T₂ ह (for च). — °) K₃ सा; T₁ G₂ मां (for मा).
 B Dc₁ D₂₋₆ यदर्थं मामुपागतः . — °) Ś₁ K_{1.8} नचिरात्
 (for अवि-). G₃ न (for तु). T₁ G₂ गमिष्येहं
 (for 'व्यामि'). — T₁ om. 41^{ad}-43^{ad}. — °) B_{1.4.5}
 Dc₁ D_{3.6} तेन (for येन). K₃ अयं (for अहं). K₁
 अश्वशुदं; K_{2.4.5} D₁ अननुदं (for अचूचुदम्). B₂ ते
 नन्वहमचूचुदं .

42 Dn₁ missing (cf. v. l. 20). T₁ om. 42 (cf.
 v. l. 41). — °) K₁ चरित्रेण; K₃ चरित्रेण . K₁
 s. 6 Dc₁ D₄₋₆ T₂ विचक्षणः (K₃ 'ज'); K₂ M₁ विव-
 (M₁ 'ल' क्षण (for विच'). — °) Hypermetric.
 K₅ G_{2.8} M₄ भवतो (for भवते). K₃ पर्यपृच्छाय भवते;
 K₄ B D (Dn₁ missing) T₂ परिपृच्छस्व कल्याणं (D_{3.6}
 कुशलं; T₂ भवतो); M₁ 'पृच्छेय भवते; M_{2.8} 'पृच्छ-
 तेष भवते . — °) D₃ corrupt. D_{3.6} भाषितं (for
 भाषेयं). B₁ तत् (for यत्). K₅ तव च (for यत्तव).
 Ś₁ G M माषे यद्यत्तवेप्सि (Ś₁ 'स्मि [sic] तं); K₁ D₁
 भाषे (D₁ 'व्ये' यद्य यत्तवेप्सितं (hypermetric); K₃
 भाष्ये यत्तु तवेप्सितं .

C. 14. 454
B. 14. 17. 1
K. 14. 16. 1

वासुदेव उवाच ।

ततस्तस्योपसंगृह्य पादौ प्रश्रान्सुदुर्वचान् ।

पप्रच्छ तांश्च सर्वान्सि प्राह धर्मभृतां वरः ॥ १

काश्यप उवाच ।

कथं शरीरं च्यवते कथं चैवोपपद्यते ।

कथं कष्टाच्च संसारत्संसारन्परिमुच्यते ॥ २

आत्मानं वा कथं युक्त्वा तच्छरीरं विमुञ्चति ।

शरीरतश्च निर्युक्तः कथमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३

कथं शुभाशुभे चायं कर्मणी स्वकृते नरः ।

उपशृङ्खे क्व वा कर्म विदेहस्योपतिष्ठति ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

एवं संचोदितः सिद्धः प्रश्नांस्तान्प्रत्यभाषत ।

43 Dn1 missing (cf. v. l. 20). T1 om. 43^{ab} (cf. v. l. 41). —^a) Dc1 मने (for मन्ये). Ś1 K1 न (for च). S (T1 om.) बु (G1 वृ)द्धि ते (by transp.). —^b) Ś1 वै (for च). K2 असकृत्य जवामि वा (sic); K4 D1 नमस्कृत्य च यामि च (D1 वा); B1. 2. 4 Dc1 सुभृशं पूजयामि च. —^c) G1. 8 भवतो. K1 बुद्धं; B1 वृद्धो; B5 बद्धो (for बुद्धो). —^d) K8 कश्यप; D1 विक्रमः; M2 पांडव (for काश्यप).

Colophon missing in Dn1. — Sub-parvan: Ś1 K1-8 B Dc1 D2-6 T G8 M4 अनुगीता. — Adhy. name: T G8 ब्राह्मणकाश्यपसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 20; B1 D4 T2 G1. 8 M 16 (as in text); Dc1 1; T1 G8 17.

17

1 Dn1 missing up to 15 (cf. v. l. 14. 16. 20). B4 T G M2. 4 ब्राह्मण (for वासुदेव). —^a) Dc1 [औ]पसंगृह्य; T2 [ह]व सं (for उपसं). —^b) K2. 4. 5 B1 (marg.). 2 (marg. as in text). 3 D1 सुदुर्वचान्; B1. 2 (also both on marg.) सुदुर्विचान् (for सुदुर्वचान्). G1. 2 M2. 4 पादौ स द्विजससमः; M1. 2 पादौ प्रभं सुदुर्वचं. —^c) B4 D4-6 T1 धर्मान्; D1 om. (for सर्वान्). B5 तान्सर्वान् (for सर्वान्स). K5 सं; T2 G8 वै (for स). G1. 2 M4 (inf. lin. as in text) प्रश्नांश्चैता (M2 'श्च ता' सं धर्माश्च; M1. 2 पप्रच्छ तं सर्वमिदं. —^d) K5 D5 वर (for वरः).

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) S शरीराच्च (for शरीरं). K1 च्यवते (sic) (for च्यवते). —^b) Ś1 K1. 8 B4. 5 Dc1 D2-4 जायते (for पद्यते). —^c) Ś1 K1. 8 च कष्टाच्च (by transp.); K4 D1 कष्टास; D4 G2 कष्टाच्च (G2 'स्त्व'). K2 कथं च कष्टान्संसारान्.

—^d) Ś1 K1. 8 जंगमात्; B1. 2 (marg. as in text) संगमात्; D2 M1. 2 संसारात्; T1 G संसारी (for संसरन्). K2. 4. 5 B1-4 Dc1 D1 प्रतिमुच्यते (for परि).

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G8 om. (? hapl.) 3^{ab}. —^a) B1. 2 स (for वा). K1. 4 B1. 2 D2. 4 G2 युक्त्वा; K2 त्यक्त्वा; D1 युक्त्या (for युक्त्वा). B1. 2 (both marg.). 3-5 Dc1 D5. 8 T आत्मा च प्रकृति युक्त्वा. —^b) K4 D1 G1. 2 M विमुच्यते; B5 D2. 8 च मुचति (for विमुञ्चति). —^c) K5 शुचिर्युक्तः (for च निर्युक्तः). G1 शरीरे च विनिर्युक्ते.

4 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Dc1 शुभाशुभेन (for 'शुभे च'). M1. 2 यायात् (for चायं). Ś1 K1. 8 कथं च सुकृतं वा (K1 चा)यं. —^b) B1. 5 कर्मणा (for कर्मणी). B1. 2 सुकृते; T G8 कुरुते (for स्वकृते). M8 नराः. Ś1 K1. 8 तथा वै (Ś1 'यैव') दुष्कृतं नरः; Dc1 कर्मणा *कृतेन यः; M2 कर्मणी स्वनेर कृताः. —^c) K2 [स]य (for क). D5. 6 तत् (for वा). —^d) B Dc1 D5. 6 [अ]व (for [उ]प). K8 दिष्टति; K4. 5 D1-4 T2 तिष्ठते (for तिष्ठति).

5 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1. 8 T G2. 8 om. the ref. —^a) K2. 4 D1 प्रचो (D1 'नो')दितः; D5 संनोदितः; D5. 8 संदेशितः; T2 स चोदितः (for संबो). —^b) Dc1 प्रभास्; D5. 6 प्रष्णांस (sic) (for प्रभांस). K8 श्रीन् (for तान्). D2-4 अन्यभाषत (for प्रत्य). —^c) K1. 8. 4 Dc1 D1. 4. 5 ज्ञानु (K1. 4 D4 अनु) पूर्वैः; D5. 6 अनुपूर्वैः (D5 'र्णेन') (for ज्ञानु). —^d) B D (except D1; Dn1 missing) तन्मे निगद् (D5 'दि')तः शृणु; T G8 यथावन्मे तथा शृणु. — After 5, T G ins.:

38*

सिद्धः ।

अक्षिणेबाहुमफला बायुप्यास्तु क्रियाः स्मृताः ।

आनुपूर्व्येण वाष्णेय यथा तन्मे वचः शृणु ॥ ५

सिद्ध उवाच ।

आयुःकीर्तिकराणीह यानि कर्माणि सेवते ।

शरीरग्रहणेऽन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः ॥ ६

आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते ।

बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ७

सत्त्वं बलं च कालं चाप्यविदित्वात्मनस्तथा ।

अतिवेलमुपाश्रान्ति तैर्विरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ८

यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते ।

अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन ॥ ९

दुष्टान्नं विषमन्नं च सोऽन्योन्येन विरोधि च ।

गुरु वापि समं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः ॥ १०

व्यायाममतिमात्रं वा व्यवायं चोपसेवते ।

सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगविधारणम् ॥ ११

रसातियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नं निषेवते ।

अपकानागते काले स्वयं दोषान्प्रकोपयन् ॥ १२

C. 14. 65
B. 14. 17. 12
K. 14. 16. 12

[G₁ om. the ref. G₂ [अ]शु फलदा (for [अ]शुभफला).
G₃ आयुष्यस्तद्विषयाः श्रुताः (for the post. half).]

6 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). T G om. the ref.
—^a) Ś₁ आयुर्हृत्यकराणीह (sic); Ś₁ (before corr.) K_{1.3}
आयुर्भोगं; K₂ आयुःकृत्तरीणीह (sic); K_{1.3} B₁ G₃
M₃ आयुःकृत्यकराणीह; D₁ आयुःकर्म; M_{1.2} आहुः कृत्य.
—^b) B Dc₁ D₂₋₆ कृत्यानि (for कर्माणि). —^c) Dc₁
शृणुमान् (sic) (for ग्रहणे). B₅ D₄₋₆ यस्मिन्; T
तस्मिन् (for अन्यस्मिन्).

7 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁ D₈ आयुः
क्षयः; G₁ आयुःक्षयं (for 'य'). —^b) K₁ वर्तते ते;
Dc₁ वा वर्तते; T₁ व्यावर्तते (for 'तेते'). K₂ वा (for
च). —^d) B_{1.2} चाप्युपस्थिते; D₈ प्रलयं (for प्रत्यु-
प').

8 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). K₄ om. (? hapl.)
8^a-9^b. —^a) T₁ काल्यं; T₂ G₃ कार्यं (for कालं).
—^b) K₅ हि (for [अ]पि). B Dc₁ D₂₋₆ T₂ विदित्वा
च; D₁ अविदित्वा (for [अ]प्यविदित्वा). T₁ च
नस्तथा; M_{1.3} मनस्तदा (for [अ]स्मनस्तथा). K_{2.5}
D₁ प्रियं (for तथा). G₃ [अ]विदित्वा त्वात्मनस्तथा.
—^c) M₁ अवाभाति (for उपप). —^d) K₂ सं;
K₅ D₂₋₆ स्तः; D₁ स (for तैर्). Dc₁ विरुद्धानि (for
'द्वानि'). T₂ G₃ M_{1.2.4} (inf. lin.) तैर्विरुद्धानात्म-
(T₂ 'ननात्म'; G₃ 'स्मनोर्थ'; M₁ 'स्मनात्म')वान्.

9 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). K₄ om. 9^a (cf.
v. l. 8). —^a) D₈ यदि (for यदा). K₅ इति
(for अति). Ś₁ (sup. lin.) शुद्धानि; T₂ निष्ठानि
(for कष्टानि). —^b) G₃ सर्वानि (for सर्वाणि). K₂
D₄ [अ]पः; D₈ अति (for उप). Ś₁ निषेवति. —^c)
G₁ अन्वार्थम् (for अत्यं). K₅ अति (sic) (for अपि).
—^d) D₈ नाभुंक्ते वा कदाचन.

10 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) B₅ corrupt.
G M₃ वा (for च). B₁₋₃ D₂₋₆ दुष्टान्नामिषपानं च
(D₈ वा); Dc₁ 'न्नानि च यानि *'. —^b) K₅ सोन्येन
च; B Dc₁ D₂₋₆ यद् (D₂₋₄ यदा)न्योन्यः; T G_{1.2} M_{3.4}
सा (T₁ सां)तलेन; G₃ शतेन्येन (for सोऽन्योन्येन). B₃₋₅
Dc₁ वा (for च). —^c) D₆ गुरुं (for गुरु). K_{2.4}
D₁ चा (D₁ वा)प्यशनं; K₅ D₂₋₆ चाप्यमितं; B₅ T
चापि समं. Dc₁ G₂ गुरुणा (G₂ 'ता)पि समं भुंक्ते;
G_{1.3} M गुरु चा (M_{3.4} वा)पि स (M₈ च) संभुंक्ते.
—^d) K₄ D₁ [अ]तिजीर्णोति; B_{3.4} D₂₋₄ G₁ 'र्णेन;
G₈ 'र्णोपि; M_{1.2} 'र्णोथ.

11 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K_{2.4.5} B₆
D₁₋₆ च (for वा). —^b) K₂ वायव्यं; K₃ व्यवायश्च;
K₅ विहारं; D₅ व्यायामं (for व्यवायं). B₃ G₂ M_{3.4}
वा (for च). G₃ व्यवायानुपसेव्यते. —^c) G₃ om. (hapl.)
11^a-13^d. —^c) D₁ कर्मलोभाद्. —^d) D₁ G_{2.3} M₄
(inf. lin.) प्राप्तवेगः; M₁ प्राप्तकर्म (for प्राप्तं वेगः).
Ś₁ K_{1.3} प्राप्नोति गतिवारणं; K_{2.4} G₁ प्राप्तवेगविचारणं
(K₄ 'धारणं; G₁ 'धारणः); B Dc₁ D₂₋₆ T प्राप्तं वेगं
(D₆ कर्म) विधारयेत्.

12 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 12 (cf. v. l.
11). —^a) K₃ B₁₋₃ D₂₋₆ रसाभियुक्तम्; K₅ 'तिरि-
क्तम्; B₁ 'दियुक्तम्; Dc₁ *समिर्थुक्तम्; G_{1.2} M₄ (inf.
lin.) रसानुयुक्तम्; M₁₋₃ 'त्रियुक्तम् (sic) (for 'ति-
युक्तम्). Ś₁ अपक्वं (for अन्नं वा). T रसानुयुक्तं जग्ध्वात्.
—^b) B D (except D₁; Dn₁ missing) च सेवते (for
निषे). —^c) K₁ कर्णे (sic) (for काले). Ś₁ T G₂
अपक्वात् (Ś₁ 'ज्ञा') गते काले; K_{2.4.5} D₁ 'ध्यात्वं गते
काले; B₁₋₃ 'केना (B_{1.2} 'कमा) गते काले; D_{5.6} M_{1.2}
'कानां गते काले; G₁ 'काशं कते काले (sic). —^d) Ś₁
K D₁ उदीरयन् (K₅ 'येत्); D₂₋₆ T प्रकोपयेत् (for
'यन्'). G_{1.2} M स्वयं दोषप्रकोपनं.

C. 14. 466
B. 14. 17. 13
K. 14. 16. 19

स्वदोषकोपनाद्रोमं लभते मरणान्तिकम् ।
अथ चोद्धन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति ॥ १३
तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीराच्यवते यथा ।
जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय ॥ १४
ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ।
शरीरमनुपयैति सर्वान्प्राणान्नुणाद्वि वै ॥ १५
अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः ।
मिनत्ति जीवस्थानानि तानि मर्माणि विद्धि च ॥ १६

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Gs om. 13 (cf. v. l. 11). —^a) K2, 4, 5 D1 स (for स्व). Ks रोपं (for रोपं). —^b) Ś1 K1, 3 प्राप्नोति (for लभते). M4 मरणान्तिकं (for 'न्तिकम्'). —^c) B1, 2, 4, 5 Dc1 D2-6 अपि (for अथ). K2, 5 B1, 5 D1, 2, 4-6 T G2 M4 चेद्धन्धनादीनि. —^d) K1, 2, 5 परीतास्मा; Dc1 D1, 8 परितानि (sic). T G1 M व्यवस्यते.

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2, 4 T2 Gs ततस्; Ks अथ; B1, 2 (marg. as in text) अस्य (for तस्य). T1 ते; Gs तत् (for तैः). G2 जंतुः (for जन्तोः). —^b) K2, 5 B1, 2 D (Dn1 missing) Gs M (M4 inf. lin. as in text) शरीरं; Ks शरीरे (for शरीराच्च). K2, 4 D1 सदा; Ks B1, 2 D2-6 तदा; B3, 5 तथा (for यथा). G1 शरीरस्य वधो यथा. —^c) K2 जीविते; Gs विजितं (for जीवितं). Ks प्रोच्यमानं; D1 पच्यं (for प्रोच्यं). Ks च (for तद्). —^d) M1, 2 अव- (for उप-).

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) B5 अपस्मा (hypermetrie) (for ऊष्मा). K4 प्रकुपिते (for 'पितः'). Ks कायस् (for काये). —^b) Ks वायुः (for 'वायु-'). Dc1 -समीरितः; Ds -समीरितः (for 'रितः'). —^c) Ks अथ (for अनु-). K2, 4, 5 B1, 4, 5 D2-6 G1, 2 M -पर्येय (for -पर्येति). Ś1 (sup. lin. as in text) K1, 3 शरीर-मनु (K1 'न') पायेति (Ks 'न'); D1 'मप्यपायिभ्यः'. —^d) K4 M4 (inf. lin. as in text) स तान्; T1 Gs सर्व- (for सर्वान्). Ś1 K1, 3 निरुध्य वै; M1, 2 निबध्यति (for रुद्धि वै). T G च; M4, 4 ह (for वै).

16 Dn1 resumes. —^a) K1, 3 Dc1 D1 अत्यर्थ- —^b) Ks परिकोपिनः; Ds 'पिते (for 'पितः'). —^c) G1 दिनस्ति (for भिनस्ति). Ś1 जीवे; Gs कोप- (for जीव-). G2 भिनस्ति जीवस्थानि. —^d) K2, 4 D1 T

ततः स्वेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरन् ।
शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्मुसु ।
वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम ॥ १७
जातीमरणसंविद्याः सततं सर्वजन्तवः ।
दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ॥ १८
गर्भसंक्रमणे चापि मर्मणामतिसर्पणे ।
तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ॥ १९
भिन्नसंधिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः ।

G1 M1, 2, 4 (inf. lin. as in text) कर्माणि; Ks वर्माणि. G2 विध्यति (for विद्धि च). B1, 2, 8 (marg.).^a Dc1 Dn1 D2-6 म (B3 [orig.] क) माणि विद्धि तस्वतः (B1 तानि हि); B5 विद्धि मर्माणि तानि ह.

17^a) K2 संवेदनः; Ds स्वेदना. —^b) K1 प्रच्य-वते (sic); Ks प्रच्यवती; G2 प्रतपते; M1, 2 प्राच्यवते (for प्रच्यं). Ś1 Ks पुनः; K1, 2, 4 Dn1 D1-8 क्षरात्; Ks D4-6 T1 क्षणात्; M3 क्षरत् (for क्षरन्). —^c) T1 Gs शरीरात् (for 'रं'). Dc1 T Gs च्यवते (for त्यजते). K2 Ds जंतुः. —^d) K2, 4, 5 D1 T Gs M4 भिद्यमानेषु; G1 छाद्यं (for छिद्यं). B5 D2, 8 M2 कर्मसु (for मर्मसु). — Dc1 om. 17^a-18^d. —^e) K1 B2, 4 वेदनाभिः; K4 D1 'नातिः; Ks 'नार्तिः; T2 'नाभिः; M1, 2 'नाद्य (for 'नाभिः). G2 M4 वेदनाभि-परीतत्वात्.

18 Dc1 om. 18 (cf. v. l. 17). —^a) T G जाति-स्मरणसंविद्याः. —^b) B2 सर्वदा (for सततं). Ś1 K1, 3 -जंतुषु (for -जन्तवः). —^c) K2 B4 दृश्यते. M1, 2 सत्त्ववंतश्च (for संत्यजन्तश्च). —^d) Ś1 K1, 3 B8 द्विजो-त्तम.

19^a) Ds -संक्रमणं; Gs -संग्रहणं (for -संक्रमणे). Ś1 K1-8 G1, 2 M चैव; Ks D1 काले; Ks T2 वापि (for चापि). —^b) Ś1 K1, 3 मरणाद्; Ś1 (sup. lin.) K1, 5 D (except Dc1) कर्मणास्; S गर्मां (for मर्मं). K1 इति; Ks B5 D1 G1, 2 M उप-; B1, 2, 4 Dc1 T Gs अप-; B5 अपि (for अति-).

20^a) T2 -सिद्धि (for -संधि). Ds स्वेदम् (sic); Gs स्वेदम् (for क्लेदम्). B2 Ds भिन्नसंधिरथक्लेदम्; M 'संधिरसं (M4 'यं) क्लेदम्. —^b) Ś1 B Dc1 संकीर्णते; T2 संलभते (for स ल). —^c) Ś1 K1-4 D1 यदा (for यथा). B4 पंचत्वः; Gs सर्वेषु (for पञ्चसु). —^d)

यथा पञ्चसु भूतेषु संश्रितत्वं निगच्छति ।
 शैत्यात्प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ॥ २०
 यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः ।
 स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम् २१
 शरीरं च जहात्येव निरुच्छ्रासश्च दृश्यते ।
 निरुष्मा स निरुच्छ्रासो निःश्रीको गतचेतनः ॥ २२
 ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः ।

स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियायाञ्छरीरभृत् ।
 तैरेव न विजानाति प्राणमाहारसंभवम् ॥ २३
 तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ।
 तेषां यद्यद्भवेद्युक्तं संनिपाते कचित्कचित् ।
 तत्तन्मर्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा ॥ २४
 तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् ।
 आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणद्धि वै ।

C. 14. 490
B. 14. 17. 27
K. 14. 18. 27

K1. 3 om. (hapl.) 20^a-21^a. — ^a) K1. 5 D1 सदशत्त्वं;
B5 Dn1 D2-6 संभूतत्वं; G2 संश्रितं स; G3 सोऽश्रितत्वं;
M (M4 inf. lin. as in text) संश्रितत्वं (for संश्रितत्वं).
K4 D1 न गच्छति; B (except B4) Dc1 Dn1 D2-6
M1-3 नियच्छति (D5 'सि'); D6 च नेच्छति (for निग).
— ^a) K2 ऊष्मात्; B4 सत्यात् (sic); T G M4 (inf.
lin.) क्लृप्मात् (for शैत्यात्). D1 प्रकुपितात्; D8 'पिते
(for 'पितः). D5. 6 कामं; M कायस् (for काये).

21 Ś1 K1. 8 om. 21^a (cf. v. 1. 20). — ^a) D6 च
(for स). — ^b) K2 प्राणापानो; K6 'व्याने; D8 G1
M4 'पानः; G8 प्राणापानो (for प्राणापाने). B8 (marg.
as in text) व्यवसायस्थितः पुनः; M1-3 प्राणापानौ व्यव-
स्थितौ. — ^c) K1. 4 संगच्छद् (for स गच्छति). G3
उच्चगो (for ऊर्ध्वगो). D8 स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः. — ^d)
K1 कृच्छ्रमुक्त्वा; D8 कृच्छ्रान्मुक्त्वा; D5. 6 मुक्त्वा कृच्छ्रात्
(by transp.). Ś1 K1. 3 कलेवरं; K2 B1. 2 Dn1 D1. 6
T1 शरीरिणः; Dc1 D6 G2 'रिणां.

22 ^a) K2 स्वशरीरं (for शरीरं च). K1 [हृ]ति च;
K6 B (except B4) Dn1 D1-4 M1-3 एवं (for एव).
— ^b) G1 [स]ख (for च). K8 जायते (for दृश्यते).
— ^c) K2 निरुष्मा च; B Dn1 D2. 4-6 स निरुष्मा (by
transp.); T1 G1 M1. 2. 4 निरुष्मा सन् (M1. 2 वा);
T2 स रुद्धा सं. D3 निरुच्छ्रासो (for 'च्छ्रासो). K4
D1 निरुच्छ्रासो निरुष्मा च; G3 निरुच्छ्रासा निरुष्माणो.
— ^d) K4 D1. 3. 4 T1 G1. 8 M4 निःश्रीको (sic). B6
D (except Dc1 D1) हतः (for गतः).

23 ^a) K2 ब्रह्मणे; T2 G कर्मणा; M4 (inf. lin.)
ब्रह्मणः (for ब्रह्मणा). K3 च; K8 स (for सं). — ^b)
D1 [स]मरः (for नरः). — ^c) K2. 4 B1-4 Dc1 D1-8. 6
श्रोतोभिर (for श्रोतो). K2. 8 B1. 2 Dc1 G1 M1. 2. 4
(inf. lin.) यो (for यैर). T G2. 8 M8. 4 हि; M1. 2
[स]भि- (for वि-). — G1 om. (hapl.) 23^a. — ^d)
K1. 2. 4 Dc1 इन्द्रियाय (Dc1 'यो'); M8. 4 इन्द्रियार्थान्

(for इन्द्रि). M4 शरीरैः (for 'भृत्). — ^e) B4
एवं (for एव). Dn1 D2-6 च (for न). G2 M [अ]-
भि- (for वि-). — ^f) G1 संभृत् (for संभवम्). K1. 5
प्राणसं (K6 स तदा) हारसंभवात्; B (B4 marg. as in
text) D (except D1) G3 प्राणानाहारसंभवान् (G3
'भवं).

24 ^a) T G3 तैरेव (for तत्रैव). M4 कुपिते (for
कुरुते). — ^b) D3 यं स; D5. 6 स यो (by transp.);
T G8 यत्र; G1 यस्य. G1. 2 M4 जीवन् (for जीवः).
M2. 3 स नामतः (for सनातनः). — ^c) Ś1 Dn1 D2-6
तथा; K1 तपो; K3 तयोर् (for तेषां). K4 D1 अद्य;
T G8 स्थानं (for यद्यद्). Ś1 (marg. as in text)
K8 T G M4 मुक्तं; D8 युक्तः. B1. 2 येषां भवेदर्थयुक्तं;
B8 येषां वा यद्भवेन्मुक्तं. — ^d) Dc1 om. one कचित्.
— ^e) K2 तत्र (for तत्तन्). K3 T1 G2. 8 M1. 2. 4 (inf.
lin.) कर्म; K4 D1 ब्रह्म (for मर्म). — ^f) T G3 तु;
M1. 2 च (for हि).

25 ^a) K2. 4 D1 M2. 4 (inf. lin. as in text) कर्मसु;
B2 मर्म वि- (for मर्मसु). — ^b) Ś1 K1. 8 तत्तत् (for
ततः). D8 T1 om. स. Dc1 समुदारयन्; D8 'दीरयत्.
K2. 4. 5 D1 त (K4 जा) तो वायुरदीरयत् (K2 'यत्); M4
ततश्च स (inf. lin. 'तः सर्वं) मुदीरयन्. — ^c) Ś1 K1
आविश्य; K8 'शन् (for आविश्य). Ś1 हृदये. — ^d)
M2. 4 सर्वं (for सर्व). Ś1 K1. 8 क्षिप्रं सत्त्वं निरुध्य च;
M1. 2 सर्वं (M2 'स्यं) च शरणाद्धि वै. — ^e) K2 वेदनो
(for चेतनो). Ś1 K1. 2. 4. 5 D1 धातुर; K8 M4 धातुं;
M2 मातुर (for जन्तुर). D5. 6 स चेतनस्तनो जन्तुर;
G2. 8 M1 ततः स चेतना धा (M1 मा) तुर. — ^f) B4
(marg.) M1. 2 कंचन (for किंचन).

26 ^a) M4 (inf. lin. as in text) मनसा (for
तमसा). D2 संभृत् (for संभृत्). T2 G तमसा संभृत्
ज्ञानं. — ^b) G8 संभृतेषु (for संभृत्). K3. 4 B D [प्र]व
(for [अ]थ). K4 D1. 2 कर्मसु; M1-3 मर्मणा. — ^c)

C. 14. 48]
B. 14. 17. 27
K. 14. 18. 28

ततः स चेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किंचन ॥ २५
तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वथ मर्मसु ।
स जीवो निरधिष्ठानश्चाव्यते मातरिश्चना ॥ २६
ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वास्य दारुणम् ।
निष्क्रामन्कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् ॥ २७
स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः स्वैः समावृतः ।
अङ्कितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्युपपद्यते ॥ २८
ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।
इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः ॥ २९
यथान्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ।

Ś1 च्यवते; K1 इयावृते (sic); Ks Bs Dn1 D2-6 T
G2.3 चाव्यते; B1 चोद्धतो; B2.2.4 (marg.) चावृते;
B1 Dc1 चोद्धतो; G1 व्यथते; M1-8 या (M3 चा)प्यते;
M3 च्याव्यते (for चाव्यते).

27 °) T2 G1 तु (for तं). Ś1 K1.2 पुनः श्वासं;
D8.6 महेश्वासं; G8 महात्मानं; M1.2 समाश्वासं; M3
महच्छ्वासं (for महो). — °) Ś1 K8 उत्सृज्य; K1
उत्सृज्य (sic); Ks T2 G1.2 उत्सृज्य; Bs M1.2 उत्सृज्य;
D4 उत्सृज्य- (for उत्सृज्य). B1 दारुणः; M1.2 °णि.
— °) K2 निष्क्रामयन् (hypermetric); B4 Dc1 G2
नित्कमन्; D1.4 निष्क्रामन्; D8 नित्कमन्.

28 °) G2 तैः (for स्वैः). — °) B Dc1 Dn1 D2-6
अभितः; T1 अंकितैः (for अङ्कितः). Ś1 K1.8 तैस्ततः;
Ks स्वैः स्वतः (for स्वैः शुभैः). K2.4 D1 आवे (Ks 'चे-
ष्टितस्ततः पुण्यैः).

29 °) Dc1 ब्राह्मणा. — °) K2 ध्रुवः; K4 Dn1
D1 G8 कृतः; T1 G1.2 M श्रुति- (for श्रुतः). — °)
B1 तत्त्वं; Bs G2 तद्धि- (for तं वि-). D8 G8
-जानाति.

30 °) D8 [अ]ंधकारैः. D8.6 खद्योतैः; M2 विद्योतं.
M4 (inf. lin. as in text) यथांधकारं खद्योतैर्. — °)
Ś1 K1.8 पीडयमानं; Ś1 (by corr.) चेष्टं; Bs Dc1
नीयं; B4 (marg.) S दीप्यं; D8.6 लीयमाने (for
'मानं'). B1 इतस्ततः; G2 ततस्तथा. — °) Ks M1.2
यथा (for तथा). Ś1 K1-8 [ए]व; Ks D1 ते; B1.2
वि; Bs [अ]भिः; B4 हि; Dn1 D2-6 च (for तं).
D8.6 -निश्चयाः; G8 चक्षुषा (for 'यः').

चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा तं ज्ञानचक्षुषः ॥ ३०
पश्यन्त्येवंविधाः सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ।
च्यवन्तं जायमानं च योनिं चानुप्रवेशितम् ॥ ३१
तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ।
कर्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ३२
ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः ।
इहैवोच्चावचान्भोगान्प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः ॥ ३३
इहैवाशुभकर्मा तु कर्ममिर्निरयं गतः ।
अवाक्स निरये पापो मानवः पच्यते भृशम् ।
तस्मात्सुदुर्लभो मोक्ष आत्मा रक्ष्यो भृशं ततः ॥ ३४

31 °) Ś1 K1.8 विविधाः; K4.5 D (except Dc1)
[ए]वंविधं (for 'विधाः'). K2 पश्यन्तो विविधं सिद्धा.
— °) K4 D1 यातं (for जीवं). — °) S (except
M1.2) क्षरन्तं (for च्यवन्तं). M4 (inf. lin. as in
text) जीवमानं (for जायं'). Ś1 Ks B1.2 वा (for
च). — °) Ś1 Ks G2 वानु-; K2.4 D1 चैव; Dc1
चात्र; G8 चापि (for चानु-). B (except Bs) T1
-प्रवेशिनं (T1 'तः') (for 'तम्').

32 °) K4 ज्ञानानि (for स्थानानि). — °) K4 च
(for [इ]ह). — °) K2 -विद्धिर् (sic) (for -भूमिर्).
Dc1 om. (hapl.) रियं भूमि.

33 °) K2.4.5 D1 S इतः (for ततः). Bs कर्म
(for कृत्वा). — °) D8 G1.2 M8.4 कर्म- (for सर्व-).
K4 D1 -जन्तवः (for -देहिनः). Ks लभन्ते चैव योगिनः.
— °) G8 जग्वा (for इह). — °) K4 D1 न संशयः;
Bs स्वकर्मणः (for 'भूमिः').

34 °) Ks -कर्मा तु; B D (except D1) -कर्मणः;
T G2.8 -कर्ता तु (for -कर्मा तु). — °) Dc1 नियता
(for निरयं). B Dn1 D2-6 गताः; Dc1 गतिः. — °)
T उवासः; M8 अथ वा; M4 अवाक्स (for अवाक्स).
Ś1 Ks.4 D1 G2 पापे (for पापो). M1.2 अथ वा निरये
द्योतः. — °) Ś1 K1.8 पश्यति (Ks 'ते'); T G8 च्यवते;
G2 पाव्यते (for पच्यते). — For 34°, B Dc1 Dn1
D2-6 subst.;

39* अवर्गगतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः ।

[B Dc1 D2-4 अवागतिर्. Bs (marg. as above)
गता (for कष्टा). Bs पश्यन्ति.]

ऊर्ध्वं तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।
कीर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ।
तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं बुद्ध्येथाः कर्मनिश्चयात् ॥ ३५
तारारूपाणि सर्वाणि यच्चैतच्चन्द्रमण्डलम् ।
यच्च विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम्
स्थानान्येतानि जानीहि नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३६

कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः ।
तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः ॥ ३७
न तत्राप्यस्ति संतोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम् ।
इत्येता गतयः सर्वाः पृथक्त्वे समुदीरिताः ॥ ३८
उपपत्तिं तु गर्भस्य वक्ष्याम्यहमतः परम्
यथावत्तां निगदतः शृणुष्ववहितो द्विज ॥ ३९

C. 14. 498
B. 14. 17. 42
K. 14. 18. 42

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

—^a) K₂ G₈ M₄ स (for सु-). M_{1.2} तस्मात्सुदुर्लभे
मोक्षे. —^f) K₅ G₁ आत्मरक्षा (for आत्मा रक्ष्यो). B
D (except D₁) रक्ष्यश्चात्मा ततो भृशं.

35 ^a) G₁ और्वे (for ऊर्ध्वं). B₄ येषु (for गत्वा).
—^b) K₁ [अ]वस्थितः; K₂ [अ]व्यवस्थिताः (hyper-
metric); K₈ वा स्थितः (for [अ]वस्थिताः). —^d)
M_{1.2} स्वकृते (for तत्त्वतः). Ś₁ K₁ M_{1.2} तन्; K₃
त्वं; B₁ वि- (for सं-). —^e) B₂ om. तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं.
G₁ गत्वा (for श्रुत्वा). K₅ बुद्धिं (for बुद्धिं). M_{1.2}
तच्छ्रुत्वा तस्य वाक्यं तु. —^f) K₂ काम- (for कर्म-).
K₂ T₂ G₁ M₁ निश्चयान्; K₄ D₁ विद्युतां; B₂₋₅ D₁
D₂₋₈ T_{1.2} निश्चयं. B_{1.2} D₁ बुद्ध्येथाः कर्मभिः स्वकैः
(D₁ सृती).

36 ^a) D₁ तानि; T₂ G₈ नाना- (for तारा-).
—^b) Ś₁ K_{1.2} यच्च; K₅ यथा; B₅ D (except D₁)
यत्र (for यच्च). B₈ [ए]व; M तच्च (for [ए]-
तच्च). —^c) K₂ om. (hapl.) 36^a. —^e) K₅ D₁ D₅
यत्र (for यच्च). —^d) B_{1.2} विभास्वरं; G₁ स्वभावात्
(for स्वभासा). D₁ मंडले. M_{1.2} स्वभावः सूर्यमंडले.
—^e) K₁ स्थानादेतानि; G₁ नि तानि (for न्येतानि).
K₄ D₁ जानीष्व. —^f) D (except D₁) जनानां
(for नराणां). M₃ कर्मिणां.

37 ^a) D₁ क्षये (for क्षयाच्). Ś₁ K_{1.2} तु (for
च). D₁ om. सर्वे. K_{2.4} D₁ M तेभ्योपि; T G
तेभ्यो हि (for ते सर्वे). —^b) D₁ om. च्यवन्ते. Ś₁
च; K₁ [ह]व; K₂ om.; K₄ D₁ G M ते; T [ए]-

ते (for वै). —^d) D₁ दिवे; D₂ दिवा (for दिवि).
D₁ नीचोच्च (for 'च-). K₄ D₁ मध्यतः; K₅ B D_{2.3}
T₂ G_{1.2} M_{3.4} मध्यमाः. D₅ दिवि नीचास्वमध्यमाः (sic);
T₁ दिवि नीचोत्तमाधमाः.

38 ^a) K₄ D₁ अस्ति च (for अप्यस्ति). K₅ संतापो
(for संतोषो). K₈ तत्रापि नास्ति संतोषो; B₅ D₁
D₂₋₈ न च तत्रापि संतोषो. —^b) K₄ D₁ दृष्ट्वा दीप्ततराः
श्रियः; B_{1.2} दृष्ट्वात्यस्य श्रियं परां; G_{1.2} M_{3.4} (inf. lin.)
दृष्ट्वा दीप्तां प (M₈ व) रश्रियं; M_{1.2.4} दृष्ट्वा दिवि प (M₂
व) रश्रियं (M₄ 'यः). —^d) K_{8.5} B₂₋₅ D₁ D_{1-8.5.6}
पृथक्; T₂ पृथक्तेः. K_{2.4} B₄ D₁ समुदाहृताः. B_{1.2}
पृथक्तेन समीरिताः; G₁ 'गेव समीरिताः; M₃ (inf. lin.)
'गेव समुदीरिताः (hypermetric).

39 ^a) K₄ D₁ समुपपत्तिं (for उपपत्तिं). D_{5.6} T
च (for तु). B D (except D₁) T transp. गर्भस्य
and वक्ष्यामि. B_{1.2} परां; D_{5.6} तव (for परम्). —^e)
K₂ यथा च तां; B D (except D₁) त (B₂₋₅ D₁ य) था
तन्मे (for यथावत्तां). K₅ त्वां; D₁ तन् (for तां).
D₅ निगदितः; T G₈ 'दत्तं (for 'दतः). —^d) K₄
एव हितो (for अवहितो). T₁ तं शृण्ववहितो मम;
T₂ त्वं शृण्वभिमतो मम; G₈ त्वं शृणुष्ववहितो मम.

Colophon. — Sub-parvan : Ś₁ K_{1-2.5} B_{1.2.4.5}
D₁ D₂₋₆ T₁ G_{1.2} अनुगीता; M_{1.2} उपगीता. — Adhy.
name : T₁ जीवगतिः; G₈ जीवगतिविशेषणं; M_{1.2}
पृथगतिस्त्वं. — Adhy. no (figures, words or both):
Ś₁ 21; B₁ D₁ D₄ T₂ G_{1.2} M 17 (as in text);
T₁ G₈ 18. — Śloka no. : D₁ 43.

१८

C. 14. 497
B. 14. 18. 1
K. 14. 18. 1

ब्राह्मण उवाच ।

शुभानामशुभानां च नेह नाशोऽस्ति कर्मणाम् ।
प्राप्य प्राप्य तु पच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा ॥ १
यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात्फलं बहु ।
तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ २
पापं चापि तथैव स्यात्पापेन मनसा कृतम् ।
पुरोधाय मनो हीह कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ३
यथा कर्मसमादिष्टं काममन्युसमावृतः ।

18

1 De1 om. the ref. D_{8.6} द्विज (for ब्राह्मण).
— °) B_{1.8} De1 D₁₁ D₄₋₆ [अ]नु- (for तु). K₈
पश्यते; B_{1.2} मुच्यते; G₁ M₄ (inf. lin.) पश्यति
(for पच्यन्ते). — °) B (B₁ marg. as in text) D
(except D₁) G₁ M₄ (inf. lin.) क्षेत्रे क्षेत्रे. T यथा
तथा; M_{1.2} यथा यथा.

2 °) K₂ च पूर्यमाणास्; T₂ प्रसूयमानस् (for
प्रसूय). G₂ M₄ प्रसूयमानस्तु फली. — °) De₁ काले;
T फलं; G₃ प्रभुर् (for फली). G_{1.2} समादद्यात्;
M₄ दद्यात्तत्तत् (for फली दद्यात्). K₃ बलं (for फलं).
— °) M_{1.2} [अ]स्य (for स्याद्). B_{1.2} बहुलं; D_{1.8}
विफलं; M_{1.2} द्विगुणं (for विपुलं). — °) D_{1.6}
M₁₋₈ शुभेन (for शुद्धेन).

3 Ś₁ K_{1.8} G₈ om. (hapl.) 3rd. — °) M_{1.2}
पापिष्ठं (for पापं चापि). K_{2.4.5} D₁ M₄ स्विती;
B₈ D₈ चैव; G₁ स्वयि (for चापि). K₈ तथैव.
K_{2.4} D₁ [अ]स्य (for स्यात्). — °) B₁ (marg. as
in text) घृतं (for कृतम्). — °) T G₈ M_{1.2} [स]पि
(for हि). K₄ B (except B₈) De₁ D₁ [ह]र्दं (for
[ह]र्द). K₂ पुरोधाय मनोर्दहं; G_{1.2} धाय मनोर्दसा
(sic). — °) De₁ [ए]व (for [अ]त्मा). B₈ प्रहीयते
(for प्रवर्तते). M_{1.2} कर्मण्यन्यप्रवर्तितं.

4 °) De₁ तथा (for यथा). K₈ मन्यु- (for
कर्म). K₂₋₆ B D T G_{2.8} समाविष्टः (for दिष्टं).
— °) K_{2.4.5} D₁ समीहितः (K₄ तं); M₁₋₈ समावृतं.
— °) G₈ ततो (for नरो). K₈ प्रविश्यति; B_{1.2} G₁
M_{8.4} शते. — °) D_{4.6} T₂ G_{1.2} M_{4.2} तत्र; G₈

नरो गर्भं प्रविशति तच्चापि शृणु चोत्तरम् ॥ ४
शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ५
सौक्ष्म्यादव्यक्तभावाच्च न स कचन सज्जते ।
संप्राप्य ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्तद्ब्रह्म शाश्वतम् ।
तद्वीजं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः ।
दधाति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः ।

तस्य (for तच्च). K₁ B₈₋₅ De₁ सोत्तरं. K_{2.4} D₁ तथा
चापि शृणुष्व मे.

5 °) K_{2.5} शुक्रः; S शुक्रः (T₁ G₁ 'कु'). Ś₁ K₁
संसृष्टं; K_{2.4} D₁ संयुक्तं; K₃ संस्पृशं (for संसृष्टं).
— °) K₈ D₈ स्त्रियो; G₁ प्रिया (sic) (for स्त्रिया).
K_{2.5} गर्भाशये; D₈ गर्भशये (sic). K_{2.5} स्थितं; T₁
M₁ कृतं; M_{8.4} गतः. — °) M क्षेत्रं धर्ममवाप्नोति.

6 °) K₄ D₁ सौख्याद्; G₂ सौहमाद्; G₈ सूक्ष्माद्.
M_{1.2} अन्यत्र (for अव्यक्त). K₁ भावाश्; K₈
भावांश् (for भावाच्). — °) B D च (for
स). B D (except D₁) सज्जति; G₂ M₂ सज्यते.
T G₃ न (T₂ स) कचिच्च (G₈ 'स' प्रसज्यते. — °)
K_{1.8} स (for सं). K_{2.5} B_{1.3.4} D₁₁ D_{2.5.6} T G
M_{1.2.4} ब्राह्मणः; M₃ कर्मणः. B_{1.2.6} स्थानं; D₁₁
D₂₋₆ कामं; G₂ M₄ कार्यात् (for कार्यं). K₄ D₁
तस्मात्तद्ब्राह्मणः कार्यं. — °) K₁ तस्मान्; M₁ तत्तस्माद्
(by transp.). T G₈ तस्माद्ब्रह्म च शाश्वतं (T₁ 'तः').
— °) B_{8.5} G₁ M₄ जंतूनां (for भूतानां).

7 °) K₄ D₁ G₈ जीवन् (for जीवः). G_{1.2} M
भूतानां (for गात्राणि). — °) G₁ M₄ (inf. lin.) गर्भम्
(for गर्भस्य). G_{2.8} सर्वतः (G₃ 'तः' (for भागशः).
T गर्भं स्वाविश्य सर्वतः; M_{1.2} गर्भः स्याद्विश्वभावः.
— K₈ om. 7th ed. — °) Ś₁ K₁ B₈ G₈ ददाति; T G₈
स याति; G₁ तच्चापि (sic) (for दधाति). K_{2.4}
D_{1.6} T चेतनं (D₈ 'सः'); G M तेजसा (for चेतसा).
G_{1.2} M सद्यक् (for सद्यः). — °) M तेषु (for
प्राण-). M₁ स्थितं. Ś₁ K (K₈ om.) B₁ प्राणस्थाने
व्यवस्थितः. — °) D₁₁ D₈ स्यंद्यते; M₁ स नं (for
स्पन्द). — °) M_{1.2} स गर्भः संप्रवर्तते.

ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भश्चेतनान्वितः ॥ ७
 यथा हि लोहनिष्पन्दो निषिक्तो विम्बविग्रहम् ।
 उपैति तद्वजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥ ८
 लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविशत्यभितापयन् ।
 तथा त्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम् ॥ ९
 यथा च दीपः शरणं दीप्यमानः प्रकाशयेत् ।
 एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ १०
 यद्यच्च कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यमुपभुज्यते ॥ ११

8 ^a) T₁ वा (for हि). K₂, 4 B₁, 2 D₁ -निस्यंदो;
 D₁ T₁ -विस्यंदो (T₁ 'दे'); D₁-3 T₂ -निस्यंदो (T₂
 'दे'); G₈ M₁, 2, 4 -विव्यंदो (for -नियन्द्ो). K₅ B₈, 5
 D₁-6 यथा लोहस्य नि(B₈ वि)स्यंदो. —^b) Ś₁ K₈ D₅
 G₁ निषिक्तो. K₁, 8 M₄ (inf. lin. as in text) विम्ब-;
 B₁ T₁ विश्व- (for विम्ब-). M₄ -निग्रहं (for -विग्रहम्).
 G₈ निषिक्तोऽपिपरिग्रहं. —^c) Ś₁ K₁ उपैति; G₁ तथैव;
 M₁, 2 उपैहि (sic) (for उपैति). K₈, 4 G₁, 3 M₁ तद्वि-
 (for तद्वज्). M₄ (inf. lin.) तथैवैतद्विजानीहि. —^d)
 D₅ G₁ M₁, 2 गर्भ- (for गर्भे).

9 ^a) K₂ दशार्पिण्डं; D₁ हिंसां पिण्डं (sic). —^b)
 Ś₁ प्रविशयति. K₅ प्रविष्टोऽभितापयेत्; B₁ D₁ T₁ प्रविश्य
 ह्यति(D₅ हि नि-; T₁ ह्यभि)तापयेत्. —^c) G₁ अभि-
 (for अपि). —^d) D₁ G₁ गर्भं; D₅ गर्भ- (for
 गर्भे). G₂ -पातनं. Ś₁ K₁, 3, 5 B₃ गर्भे जीवप्रवेशनं;
 M₁, 2 गर्भं जीवो य वाटनः (sic).

10 M₄ partly damaged. —^a) T₁ G₈ हि (for
 च). G₈ दीपं. D₁ शरणे; M₁, 2 शरणम्. —^b) B
 D (except D₁) प्रकाशते (for 'येत्'). —^c) K₄
 आत्मा (for एव). — D₁ om. 10^d. —^d) T₁ चेतसः;
 M₁, 2 चेतहा (sic).

11 ^d) Ś₁ K₁, 3, 5 -पद्यते; B₁, 2 D₈ -भुञ्ज (D₈ 'ज्य')ते.

12 G₈ om. 12. —^a) D₅, 6 पुनस् (for ततस्).
 Ś₁ D₁ D₄ M₁, 2 तु; D₈ तं; D₅, 6 M₈ च (for
 तत्). K₂, 4 D₁ T₁ [अ]पि (for [ए]व). —^b) K₄
 D₁ ततश्च (for पुनश्च). K₁, 3, 5 प्रदीयते (for प्रवी).
 D₅, 6 ततस्त्राग्रेष्य चीयते. —^c) D₁ M₈, 4 यावन्तं
 (for यावच्च). K₁ T₁ G₁ तु; K₂ न; K₄ B₈ M₁, 2
 तं; K₅ च (for तत्). K₂ B₈ D₁ -धर्मस्थं; B₁, 2
 -सर्गस्थं; G₁ -योगानां (for -योगस्थं). —^d) K₁

ततस्तत्क्षीयते चैव पुनश्चान्यत्प्रचीयते ।
 यावत्तन्मोक्षयोगस्थं धर्मं नैवावबुध्यते ॥ १२
 तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै ।
 आवर्तमानो जातीषु तथान्योन्यासु सत्तम ॥ १३
 दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तव्रतधारणम् ।
 दमः प्रशान्तता चैव भूतानां चानुकम्पनम् ॥ १४
 संयमश्चानृशंस्यं च परस्वादानवर्जनम् ।
 व्यलीकानामकरणं भूतानां यत्र सा भुवि ॥ १५
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् ।

धनं; M₄ कर्म (for धर्म). K₂ चैवानु-; T₁ G₁, 2 M
 वै नाव- (for नैवाव-).

13 ^a) D₈ T₁ G₁ M तत्ते (for तत्र). K₃ transp.
 तत्र and धर्मं. D₁ D₂-6 कर्म (for धर्म). —^b) D₁
 D₄ आवर्तमाना. B₁ D₁ योनी(B₂, 4 'नि')षु (for जातीषु).
 —^d) D₁ D₂, 4-6 T₁ यथा (for तथा). Ś₁ K₁, 8 D₁
 [अ]न्योन्यस्य; K₄ D₁ [अ]न्योन्यासु (for अन्यो). K₂
 M₄ सत्तमः. K₅ अन्योन्यस्येति सत्तम; D₈ यथान्योन्यां
 सुरोत्तम; G₁ यथान्योन्यं नृसत्तम; G₈ यथान्येन समंततः.
 — After 13, D₃ ins.:

40* शुभप्रदानि यान्याहुस्तानि कुर्याच्च बुद्धिमान् ।

14 ^a) Ś₁ K₁-3, 5 तपो (for व्रतं). —^b) K₄ D₁
 यथोक्तं; B₁, 2 यथोक्ते; T₁ यथार्थं (for यथोक्त-). G₈
 -प्राण- (for -व्रत-). B₁, 2, 5 D₁ -धारणा; G₂ -चारणं
 (for -धारणम्). D₁ D₂-6 यथोक्तं ब्रह्मधारणं; M₁, 2
 'क्तं व्रतधारणा. —^d) Ś₁ K₁-3 om. च. K₂ [अ]नुकंपया.
 K₅ सर्वभूतानुकंपनं.

15 ^a) K₈ संशयश्च (sic); K₅ T₁ G₈ संयमं. K₅
 वा; T₁ तु (for the first च). K₂ [आ]नृशंसं. —^c) D₅
 T₂ G₁ M व्यलीकानाम्; T₁ वशी' (for व्यली'). —^d)
 K₂, 5 D₁, 4 यत्नवान्; K₈ अत्र सा; K₄ B₁-3 D₁ D₁
 D₁, 3, 5, 6 मनसा; B₂ (marg.), 5 अभयं; B₄ येन सा
 (for यत्र सा). D₃ मुखे (for भुवि). S भूतानामनुकंप-
 (M₄ 'पाल')नं (cf. 14^d).

16 ^a) The portion from श्रूपा up to वर्धमानस्य (in
 14. 19. 38^a) is lost in Ś₁, on missing folios. —^c)
 G₁ तथा (for घृणा). K₄ D₁ प्रमाणं च (for घृणा शौचं).
 K₁, 3, 5 B₈, 4 M₁, 2 निर्वलं; K₂ T₁ चैव (for शौचं).
 —^d) K₈, 5 दाक्ष्यं; T₁ G₈ सत्यम् (for नित्यम्). K₄, 5

14. 519
 14. 18. 17
 14. 19. 17

C. 14. 513
B. 14. 18. 17
K. 14. 19. 17

गुरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १६
प्रवर्तनं शुभानां च तत्सतां वृत्तमुच्यते ।
ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः ॥ १७
एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्र ह्येषा ध्रुवा स्थितिः ।
आचारो धर्ममाचष्टे यस्मिन्सन्तो व्यवस्थिताः ॥ १८
तेषु तद्वर्त्मनिक्षिप्तं यः स धर्मः सनातनः ।
यस्तं सममिषेयं न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ १९
अतो नियम्यते लोकः प्रमुह्य धर्मवर्त्मसु ।
यस्तु योगी च मुक्तश्च स एतेभ्यो विशिष्यते ॥ २०

Bs. 6 Dc1 D1 G1. 2 M चेंद्रिय- (for इन्द्रिय-). Ka
संप्रहः; B1. 2 T -निग्रहः (B2 'हं'); Dc1 -सत्तमः; M1. 2
संयमं.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) M1. 2 वर्त-
मानं (for प्रवर्तनं). —^b) T Gs सर्वं (for सतां). K4
D1 G व्रतम्; T भूतम् (for वृत्तम्). — After 17^{ab},
T G1. 3 Ms ins.:

41* सन्निराचरितो धर्मः सदाचारे प्रतिष्ठितः ।
उभयार्थो भवत्येव स्वार्थो मोक्षदस्तथा ।

—^a) G1 ततो धर्मप्रभृतयो. —^d) D6 याः. K1 पातु
(for पाति). K1. 5 S शाश्वतं (K1 T2 Gs 'तः'); Ks. 6
D1 सर्वेशः. K2 यः प्रजां पाति शाश्वतः.

18 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) Ks प्रजा;
G2 तदा (for सदा). K1-8 G2 M4 पश्य; K4 D1 G1
पश्यस् (for पश्येत्). —^b) G2 यत्र; M1. 2 सत्या
(for तत्र). K1. 8. 5 D (except Dc1 D1) [अ]पि;
B1. 2 तु (for हि). Ks B5 [ए]वं; T1 [ए]व (for
[ए]वा). K B4 Dc1 Dn1 G2 ध्रुवः; G1 [अ]थ वा;
M4 शुभा (for ध्रुवा). K1-4 B4. 5 Dc1 -स्थिताः (for
स्थितिः). — Ks om. (? hapl.) 18^{ad}. —^d) Dn1
D2-8 शांता (for सन्तो). T यत्र धर्मो व्यवस्थितः.

19 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) K1. 8 वर्त्म-
Ks B1-8 Dn1 D2-4 कर्म- (for धर्म-). K1. 8. 5 -निर्विद्वं;
G1 Ms -निक्षिप्तो (for 'क्ष'). K4 D1 तेषु तद्वर्त्ममाचष्टे;
D6. 6 तेषु तत्कर्मभिः क्षिप्तं. —^b) Ks यस्मिन्; Ks यत्र;
B1 येषु; G1 सर्व- (for यः स). —^c) Ks सममि-
षयेते. —^d) K1 G1. 3 स (K1 न) दुर्गतिमवाप्नुयात्.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) B1. 2 Ds

वर्तमानस्य धर्मेण पुरुषस्य यथा तथा ।
संसारतारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २१
एवं पूर्वकृतं कर्म सर्वो जन्तुर्निषेवेते ।
सर्वं तत्कारणं येन निकृतोऽयमिहागतः ॥ २२
शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्वं प्रकल्पितम् ।
इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २३
शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वभूतपितामहः ।
त्रैलोक्यमसृजद्ब्रह्मा कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ २४
ततः प्रधानमसृजच्चेतना सा शरीरिणाम् ।

Gs ततो; Ds असौ (for अतो). Ds नियमते.
D3. 4. 6 लोकाः. —^b) K1. 8 M4 प्रसृज्येद्; Ks
मोक्षार्थी; B Dn1 D2-6 प्रच्यवन्; B1 (marg.)
प्रत्यवद्; Dc1 प्रयुजन् (for प्रमुह्य). K1-8. 5 कर्म- (for
धर्म-). K4 D1 सुद्वर्तं ध्रुवकर्मसु. —^c) K2. 4 B
(except B6) D (except Dc1) च (for तु). B1 D6
Ms च युक्तश्च; B2 Dc1 वियुक्तश्च (for च युक्तश्च). T2
तु (for the second च). —^d) B4. 5 Dc1 एतेभ्यः स
(by transp.); D4 संघातेभ्यो; T Gs सदा तेभ्यो;
G1 M1. 2 स च (G1 वै) तेभ्यो. K2 [S]व- (for वि-).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) K4 D1 M4
वर्तमानश्च. M1. 2 वर्तमानं च धर्मेस्मिन्. —^b) Ks D
शुभं यत्र (for पुरुषस्य). T Gs M1 यथातथं; G1
मृषा यथा; M2 यथा यथा. — B2 om. 21^c. —^c)
K2. 8 -तारणं; B2. 5 Dc1 -धारणं; T2 Gs Ms. 4 -वारणं;
G1 -तारणा. K2 कस्मात्; Gs यस्य (for ह्यस्य). K4
D1. 6 संसारोत्तारणं यस्मात् (D6 'स्य'); M1. 2 'रं ह्यस्य
काले तु. —^d) M1. 2 महतो. K1. 2 Dn1 [अ]भवत् (for
भवेत्).

22 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) Ds पूर्वं (for
पूर्व-). —^b) K2. 4 D1 सर्वं (for सर्वो). B Dc1 Dn1
D2-8 नित्यं जंतुः प्रपद्यते. —^c) K2. 4 Dn1 D2-8 विकृतो;
B2. 4 (marg. as in text) Dc1 मानितो (for निकृतो).
B (except B1) Dc1 T Gs [S]हम् (for ऽयम्).

23 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) Ds शरीरं.
—^b) D1 पूर्व- . T Gs प्रवर्तितं (for प्रकल्पितम्). —^c)
K1 Gs संशयः; Ks. 6 Dc1 'वे; M1. 2 संशयं (for
संशयो). —^d) B1. 2 [अ]शेषतः (for [अ]तः परम्).
M1. 2 तच्च वीक्षाम्युपायतः.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^b) K4 D1 तथा-

यथा सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ॥ २५

इह तत्क्षरमित्युक्तं परं त्वमृतमक्षरम् ।

त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक्पृथक् ॥ २६

अमुऽत्सर्वभूतानि पूर्वसृष्टः प्रजापतिः ।

स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ॥ २७

तस्य कालपरीमाणमकरोत्स पितामहः ।

भूतेषु परिवृत्तिं च पुनरावृत्तिमेव च ॥ २८

यथात्र कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्वजन्मनि ।

यत्प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ २९

सुखदुःखे सदा सम्यगनित्ये यः प्रपश्यति ।

कार्यं चाभ्यसंघातं विनाशं कर्मसंहितम् ॥ ३०

यच्च किंचित्सुखं तच्च सर्वं दुःखमिति स्मरन् ।

संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३१

जातीमरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् ।

चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति ॥ ३२

निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं पदम् ।

C. 14. 530
B. 14. 18. 34
H. 14. 19. 38

पूर्वः; K₅ B₅ Dn₁ D₈₋₉ T G₃ सर्वलोकः (for 'भूत-').
—¹) K₃ स ह; M_{1.2} सर्वं (for कृत्स्नं).

25 Ś₁ missing (cf. v. l. 16). —^δ) K₄ D₁ चेतनां
वै; B D₁ Dn₁ D₂₋₉ T प्रकृतीं स (T तु); G₁ चेत-
नानां; G_{2.3} 'नां च; M 'नां स (for 'ना सा'); K₂
D₈ शरीरिणं. —^ο) D₁ Dn₁ M₂ यथा; D₁ तथा
(for यथा). K₄ D_{1.3} G_{1.3} प्राप्तं (for व्याप्तं). —^d)
M_{1.3} चरमां (for पं).

26 Ś₁ missing (cf. v. l. 16). D₁ om. 26^{ab}.
—^a) B D (except D₁; D₁ om.) T G₂ हृदं; G₃
हृति (for हृद्). —^δ) K_{2.4} D₁ परमा (K₂ 'म' मित-
मक्षरं; M_{1.2} चरं तदमृतं क्षरं. —^ο) K_{1.4} B₂₋₄ D₁
D₁ M_{1.2} त्रसानां; M₃ जंतूनां (for त्रयाणां). G₁ सर्वे;
G₃ ह्येतद् (for सर्वम्).

27 Ś₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) B_{1.2.4} G
M₄ लोकानां; D₁ लोकान्स (for भूतानि). —^δ)
K_{1.5} पूर्व सृष्टा; B₁ (marg.) D (except D₁ D₁)
पूर्वदृष्टः; T₂ पूर्व दृष्टा; G₁ सर्वसृष्टिः; G_{2.3} M_{3.4} पूर्व-
सृष्टि (G₂ 'ष्टिः; G₃ 'ष्ट'); M_{1.2} सर्वसृष्टा (for पूर्व-
सृष्टः). G₃ पितामहः (for प्रजापतिः). —^ο) K₅
स्थावराणां. K D₁ T G₃ M_{3.4} बीजानि (for भूतानि).
—^d) K_{2.4} D₁ वैदिकी; M_{1.2} पूर्विका (for पौर्विकी).
D₄ स्थितिः (for श्रुतिः).

28 Ś₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) B₅ काले
(for कालः). K₄ D₁ D₁ परिमाणम्; G₃ परीणामम्.
—^δ) K₅ प्रजापतिः (for पितामहः). —^ο) K₂ परिवर्ते;
K₃ G₃ 'वर्तं; K₄ 'वार्ता (for 'वृत्ति'). —^d) K₃
पुनरावृत्त्यम्.

29 Ś₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) K₂ B₄ G₁
तु; K_{3.5} D₁ च (for [अ]त्र). K₁ कश्चिन् (for

कश्चिन्). —^ο) K₄ D₁ तस्य; G₃ यत्र (for यस्य).
K_{2.3} B₄ वक्ष्यति (for वक्ष्यामि). K₄ ते (for तत्).
K₄ सर्वे; G₂ M_{1.2} पूर्व (for सर्वं).

30 Ś₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) K_{2.4} B₁
Dn₁ D₁ T G₁ यथा; B₅ D₂₋₉ यदा (for सदा). M_{1.2}
सुखदुःखे समागम्य. —^δ) T₂ G₃ अनित्यं. G₂ [5]यं; G₃
सं- (for यः). —^ο) K₂ om. (hapl.) 30²-32^d. —^ο)
Dn₁ वामेभ्यः; T M_{1.2} च मेध्यः. G₁ संस्थानं (for
संघातं). —^d) D₁ विनाशी. K₄ D₁ कार्यं (for
कर्म). K_{1.5} B₁₋₃ D₁ संज्ञितं; K₃ संज्ञयाव; K₄
संज्ञतं; D₁ संघातं (sic); G₃ संज्ञितं (for संहितम्).

31 Ś₁ missing (cf. v. l. 16). K₂ om. 31 (cf.
v. l. 30). —^a) K₄ D₁ यत् (for च). K₄ D₁ G
M दृष्टं; K₅ पूर्व (for तच्च). —^δ) K₄ D₁ G M तच्च
दुःखम्; K₅ Dn₁ D₂₋₉ दुःखं सर्वम् (by transp.).
—^ο) G₃ चैव (for घोरं). —^d) D (except D₁)
भविष्यति (for तरि). G₂ [अ]ति- (for सु-). B_{1.2}
स तरिष्यति दुस्तरं.

32 Ś₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) D (except
D₁ D₁) जरा; G₃ जातं (for जारी-). K_{1.3} M
योगैश्च; K₅ दुःखैश्च (for योगैश्च). —^δ) K₄ D₁
समादिष्टः; G_{1.2} M_{3.4} 'दिष्टं (for 'विष्टः). B₅ G_{2.3}
M_{3.4} प्रधानवत्. —^ο) K₄ D₁ चेतना च सुचैतन्यं; K₅
चेतनावान्स चै; G₃ वेदनावत्सु चै. —^d) M₄ (sup.
lin.) नित्यशः (for पश्यति). M_{1.2} संभूतेषु च पश्यति.

33 Ś₁ missing (cf. v. l. 16). —^a) B₂ न विद्यते.
D_{1.6} यतः; T स्वतः; G₃ स्वयं; M_{1.2} परं (for ततः).
T G_{1.3} कश्चिन् (for कृत्स्नं). K_{1.3} यस्मिन्निर्विशते कृत्स्नं;
G₂ निवर्तते कथं कश्चिन्. —^{After 33^{ab}}, B₁ reads 19.
8²-9^d repeating it in its proper place. —^d) K_{1.3}
D_{4.6} T G_{2.3} M₂ यथात्थिष्येन.

C. 14. 930
B. 14. 18. 34
K. 14. 19. 35

तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ॥ ३३
शाश्वतस्याव्ययस्याथ पदस्य ज्ञानमुत्तमम्

प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषतः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

ब्राह्मण उवाच ।

यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन्
पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स निरारम्भको भवेत् ॥ १
सर्वमित्रः सर्वसहः समरक्तो जितेन्द्रियः ।
व्यपेतभयमन्युश्च कामहा मुच्यते नरः ॥ २
आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ।

अमानी निरमीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३

जीवितं मरणं चोमे सुखदुःखे तथैव च ।

लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च मुच्यते ॥ ४

न कस्यचित्स्पृहयते नावजानाति किञ्चन ।

निर्द्वन्द्वो वीतरागात्मा सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ५

अनमित्रोऽथ निर्बन्धुरनपत्यश्च यः क्वचित् ।

34 Ś1 missing (cf. v. l. 16). —^a) Ds. 6 [अ]स्य
(for [अ]थ). —^b) Dn1 D2. 4-6 यदस्य (for पदस्य).
—^c) K1. 8 यथा (for मया). —^d) K4 D1 [ए]वद्
(for [इ]दम्). K1. 8 वचो मम (for अशेषतः). K5
निबोधेन विशेषतः (sic).

Colophon missing in Ś1. — Sub-parvan : K B
De1 D1. 4-6 T1 G1 Ms. 4 अनुगीता. — Adhy. name :
T Gs गर्भविवरणं ; M1. 2 गर्भोत्पत्तिकथनं. — Adhy.
no. ((figures, words or both) : B1 Dn1 D4 18 (as
in text) ; T Gs 19. — Śloka no. : Dn1 35.

19

1 Ś1 missing up to 38° (cf. v. l. 14. 18. 16).
—^a) K2. 4 B D1 एकासने (for 'यने). T G Ms
(inf. lin.) यस्या (G1. 2 यः स्या) देकांतमासीनस् (T2 Gs
'ने) ; M1. 2 यः स्यादेकासनासीनस्. —^c) De1 D1 om.
one पूर्व. —^d) K1. 8. 5 T Gs निराश्रितो ; K2 'रम्भो ;
K4 D1 'लंबविद् (for 'रम्भको). B Dn1 D2-3
स तीर्णो बंधनाद्भवेत्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) G2 -सखः ;
M1. 2 -सुखः (for -सहः). —^b) K2. 4 शमयुक्तो ; K5
शमरक्तो ; B1. 8-5 D (except D1. 8) शा (B2-5 स) मे
रक्तो ; G1 Ms (inf. lin.) सम एको ; M5 समचेता (for
'रक्तो). K4 D1 यतेंद्रियः. —^c) K5 -भयस्युत्पुश ; G1
-बहुमान्यश्च. —^d) B D (except D1) T2 आत्मवान्

(for कामहा). K4 D1 प्रोच्यते (for मु').

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds आत्मेव ;
Ds आत्मवान्. —^b) M1 नियतं. G1 यश्चरेन्नियतेन्द्रियः
(cf. post. half of 42*). — After 3^d, T G Ms ins. :

42* नित्यमेव यथान्यायं यश्चरेन्नियतेन्द्रियः ।

—^c) K2 निरहंकारः ; Ds. 4 Gs निरमिमानः. G2 अमा-
निरमिमानश्च ; M1. 2 अवमानोन्मिमानश्च. —^d) Ds. 6
च (for सः). — After 3, the sequence in Ks
is : 6, 8, 7, 5, 9, 10, 12, 11, 13. B1. 2 ins. 43*
after 3.

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ks om. 4. B1. 2
om. (hapl.) 4-5. —^a) M1. 2 चोभौ. K (Ks om.)
D1 जीविते (K4 D1 'वने) मरणे चैव. —^b) K1 सुखे
दुःखे ; M1. 2 सुखदुःखं. K4 D1 लाभालाभे प्रिये द्विषि.
—^c) Ds प्रियद्वेषौ. K4 D1 धनेधने रिपो मित्रे ; S
(except T2) लाभालाभौ (Gs 'भे) प्रियद्वेष्यौ (T1 'वौ ;
G1 'व्ये). —^d) K2. 4 स विः ; B5 पति- (for स च).
T1 Gs Ms यः समत्वे तु (Ms 'स्वेन) वर्तते ; T2 G1. 2
Ms (inf. lin.) यस्य सान्येन वर्तते ; M1. 2 यः स वै सम
उच्यते ; M5 यः समस्य च वर्तते.

5 For the sequence in Ks, cf. v. l. 3. Ś1 miss-
ing (cf. v. l. 1). B1. 2 om. 5 (cf. v. l. 4). —^a)
T1 G किञ्चिन्नतु (G1 'ज्ञानु) स्पृहा घनं ; M1. 2 यस्सस्य न
स्पृहयते ; M5 न संस्पृहयते किञ्चिन् ; M5 संगानि न स्पृह-
यते (sic). —^b) Ds च ; T1 G Ms. 4 [अ]भिः ; M1. 2

त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकाङ्क्षी स मुच्यते ॥ ६
 नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहा च यः ।
 धातुक्षयप्रशान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स विमुच्यते ॥ ७
 अकर्मा चाविकाङ्क्षश्च पश्यज्जगदशाश्वतम् ।
 अखल्यमवशं नित्यं जन्मसंसारमोहितम् ॥ ८
 वैराग्यबुद्धिः सततं तापदोषव्यपेक्षकः ।
 आत्मबन्धविनिर्मांशं स करोत्यचिरादिव ॥ ९

om. (for [अ]व). Ks. 6 B4 Dc1 Dn1 कंचन (for किंचन). —^o) Ks -रागश्च; M2 -रोगात्मा (for -रागात्मा). —^a) Ks सर्वदा; Dn1 D2-6 T1 सर्वथा. B4 D3 च (for सः).

6 For the sequence in Ks, cf. v. 1. 3. S1 missing (cf. v. 1. 1). M1.2 om. 6-9. —^a) Ks न मित्रोपि (for अनमित्रो). K1 T1 [5] निबन्धश्च; K2.4.5 D1 [5] निकेतश्च; B5 Dn1 D2-6 च निबन्धुर; G1.2 M3.4 निबन्धुश्च (for स्य निबन्धुर). Ks अनिमित्तं निबद्धश्च; G3 अनुमित्रो निबोधश्च (sic). —^b) K2.4 B4 D1 अनिव (B4 'ब') दृश्च; K5 न निबद्धश्च; G1 अनमित्रश्च (for 'पत्यश्च'). K1.5 यत्; K4 D1 वै (for यः). —^d) K1.8 B1.2 निराकाङ्क्षः. K2 वि; B1.2.4.5 Dc1 Dn1 D1-8.5.6 च; B3 T2 G1 M2.4 प्र- (for स). Ks उच्यते (for मु°).

7 For the sequence in Ks, cf. v. 1. 3. S1 missing (cf. v. 1. 1). M1.2 om. 7 (cf. v. 1. 6). G3 om. 7^{ab}. —^a) K2 corrupt. T1 वै (for [ए]व). K4 D1 धर्मी च; Dn1 वाधर्मः (for चाधर्मी). —^b) B1.2 पूर्वोपचितघातकः; B2 (marg.) D (except Dc1 D1) 'हायकः'. —^c) B1.2 धातुक्षयात्; B5 ऋतुक्षयः; T2 G1.2 क्षीणधातुः (for धातुक्षयः). Ks.4 T G M4 प्रशान्तश्च (for -प्रशान्तात्मा). —^d) B1.2 च (for स).

8 For the sequence in Ks, cf. v. 1. 3. S1 missing (cf. v. 1. 1). M1.2 om. 8 (cf. v. 1. 6). K2 om. 8. D4 om. 8-9. —^a) K4 M3 वा (for च). Ks [अ]निबन्धश्च; Dc1 विकारश्च; G3 [अ]विकारश्च. Dn1 D2.8.5.6 अकर्मवान्विकाङ्क्षश्च. —^b) Dc1 Dn1 D2.5.6 पश्येज्. — B1 reads 8^a-9^d for the first time after 18. 33^{ab}. —^c) B1 (both times). 2-5 Dc1 मूढं (for नित्यं). K4 Dn1 D2.8.5.6 अखल्यसहस्रं (K4 'मवसं') नित्यं. —^d) K4 D1 -मोहितः. B1 (both times). 2-5 Dc1 Dn1 D2.8.5.6 जन्ममृत्यु (B1-4 मृत्यु-

अगन्धरसमस्पर्शमशब्दमपरिग्रहम् ।
 अरूपमनभिज्ञेयं दृष्टात्मानं विमुच्यते ॥ १०
 पञ्चभूतगुणैर्हीनममूर्तिमदलेपकम् ।
 अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ११
 विहाय सर्वसंकल्पान्बुद्ध्या शरीरमानसान् ।
 शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२
 विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्म सनातनम् ।

C. 14. 545
 B. 14. 19. 14
 K. 14. 20. 14

जन्म)जरायु(B1 [first time] 'क्ष')तं.

9 For the sequence in Ks, cf. v. 1. 3. For the repetition in B1, cf. v. 1. 8. S1 missing (cf. v. 1. 1). M1.2 om. 9 (cf. v. 1. 6). D4 om. 9 (cf. v. 1. 8). —^a) B5 (marg. as in text) -युक्तः (for -बुद्धिः). —^b) K4 आत्मबुद्ध्या; K5 B2 Dn1 D1-3.5.6 आत्म-दोषः; B1 (both times). 2-5 Dc1 T2 आपदोषः. G1.2 M3 -व्यपेक्षकं. —^d) K2 इह (for इव).

10 For the sequence in Ks, cf. v. 1. 3. S1 missing (cf. v. 1. 1). —^a) Ks B D (except D1) G2 अगंधमरसस्प (D5 'सं स्प')शम्. —^b) M1.2 अशब्दपरि-विग्रहं. —^c) Ks.4 B5 D1 G1.2 अपरि- (for अनभि-). T अनुरूपमभिज्ञेयं.

11 For the sequence in Ks, cf. v. 1. 3. S1 missing (cf. v. 1. 1). —^a) Ks पंचमूर्तिः; D4 एवं पंच- (for पञ्चभूत-). K1.2 M2.8 -गणैर्. M (M inf. lin. as in text) भिन्नम् (for हीनम्). —^b) K1 -ले-पनं; K2.4 -लोमकं; B Dc1 Dn1 D2-6 -हेतुकं; D1 -छात्रकं (for -लेपकम्). T मुहूर्तमनुलेपकं; G3 मुहूर्तकम्; M1.2 अमूर्तमनलोपमं. —^c) Ks अगुणे. —^d) K2.4 B1.2.4 D1 पश्यति (for मुच्यते).

12 For the sequence in Ks, cf. v. 1. 3. S1 missing (cf. v. 1. 1). —^a) K4 D1 -संस्कारात् (for -संकल्पात्). —^b) K4 D1 सर्वाज् (for बुद्ध्या). — M2 om. (? hapl.) 12^d-14^c. B3.4 Dn1 D5.6 ins. after 12: B1.2 after 3:

43* सर्वसंस्थाननिर्मुक्तो निर्ममो निष्परिग्रहः ।

उपशाम्येन्द्रियग्रामं यश्चरेन्मुक्त एव सः ।

[(L. 1) Dn1 D5.6 -संस्कार- (for -संस्थान-). Dn1 D5.6 निर्द्वंद्वो (for निर्ममो). — (L. 2) Dn1 D5.6 तपमा (for उपशाम्य.)]

13 For the sequence in Ks, cf. v. 1. 3. S1

C. 14. 545
B. 14. 19. 14
K. 14. 20. 14

परमाप्नोति संशान्तमचलं दिव्यमक्षरम् ॥ १३

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा सिद्धमात्मानं लोके पश्यन्ति योगिनः ॥ १४

तस्योपदेशं पश्यामि यथावत्तन्निबोध मे ।

यैर्द्वारैश्चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५

इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ।

तीव्रं तस्मा तपः पूर्वं ततो योक्तुमुपक्रमेत् ॥ १६

तपस्वी त्यक्तसंकल्पो दम्भाहंकारवर्जितः ।

missing (cf. v. l. 1). M₂ om. 13 (cf. v. l. 12). —^a) T₁ G₈ M₄ -संसारैस् (for -संस्कारैस्). —^c) M₁ हरिम् (for परम्). K₂. 4. 5 D₁ शान्तो वै; D₆. 6 यः शान्तो; G₁ वै शान्तो; G₂ तं शान्तो; G₈ M₃. 4 संशान्तो (for संशान्तम्). —^d) K₈ अमलं; K₄ D₁ अयनं; T₂ G M₈. 4 ह्यचलं (for अ^c). B (except B₈) D_{o1} D_{n1} D₂. 8. 5. 6 नित्यम् (for दिव्यम्). K₄ D₁. 2 अक्षरं. K₁ अमलं दिव्यचक्षुषं.

14 S₁ missing (cf. v. l. 1). M₂ om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). —^a) K₂. 5 G₁. 2 M₄ यं ज्ञात्वा; B D (except D₁) युंजतः (for यज्ज्ञात्वा). B₁. 2 D₄-6 सिद्धिम्; G₈ शुद्धम् (for सिद्धम्). M₁ यं ज्ञात्वा सिद्धिमाप्नोति. —^d) K₄ D₁ M₈. 4 (inf. lin. as in text) योगे; B D_{o1} D_{n1} D₂-8 यथा; M₁. 2 योगे (for कोके).

15 S₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) D₁. 4 वक्ष्यामि (for पश्यामि). —^b) K₄ D₁ यथावत्तं (for वत्तन्). —^c) T G M₁. 2. 4 (inf. lin.) यैर्वै (T₁ G₁ 'ओं') गैर्भावय (M₁. 2 'ये') श्रित्य.

16 S₁ missing (cf. v. l. 1). K₄ om. (hapl.) 16-17. —^a) K₁. 8. 5 G M₄ [उप; T₁ सु; M₁-8 [अपि (for तु). K₁. 8 -संश्रम्य (for संहृत्य). —^b) T G₁. 2 M₈ धारयन्. K₁ मनोऽस्मिनि निधाय च; K₂. 6 मनो हृदि विधा (K₂ 'चा') रयन्; K₈ मनस्सिन्निधाय च; D₁ मनो हृदि विधारयेत्; G₈ M₁. 2 मनोऽस्मिनि विधारयन्. — G₈ om. (hapl.) 16^c-18^b. D₄ om. 16^{cd}. —^d) G₂ यातुम् (for योक्तुम्). K₈ अनु- (for उप-). K₂ B D (except D₁; D₄ om.) मोक्षयोगं समाचरेत्; T मोक्षयोगमुपाविशत्.

17 S₁ missing (cf. v. l. 1). K₄ G₈ om. 17 (cf. v. l. 16). —^{ab}) G₁. 2 नित्य- (for त्यक्त-). B D

मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १७

स चेच्छक्नोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि ।

तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १८

संयतः सततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः ।

तथायमात्मानमात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ १९

यथा हि पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति ।

तथारूपमिवात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ २०

इपीकां वा यथा मुञ्जात्कश्चिर्निर्हृत्य दर्शयेत् ।

(except D₁) तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमथा (D₆. 8 'कं' समा)चरेत्. —^c) T₂ मनस्वी (for मनीषी). K (K₄ om.) B₂. 4 D T₁ G₁ विप्र. —^d) B₂ D₂-8 M₂. 8 पश्यन् (for पश्यति).

18 S₁ missing (cf. v. l. 1). G₈ om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). K₁. 8 M₄ om. (hapl.) 18. —^a) B₁. 2 तच्च; T₁ G₁ न (for स). D₁ वै (for चेत्). K₈ [अ]हं (for [अ]यं). —^b) K₂. 4. 5 D₁ आत्मना (for 'नि'). D₆. 6 योक्तुमात्मनि मानसं. — D₈ om. (hapl.) 18^{cd}. —^c) T G₈ सन्; G₁ तु (for स). D_{o1} तत्र एकान्तशीलस्य. —^d) K₄ D₁ आत्मना (for आत्मनि).

19 S₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 19-20. —^a) K₄ D₁ सवेतश्चेतनायुक्त. —^b) G₂ M नियतं-द्वियः (for विजि^c). —^c) M₁. 2 यथा (for तथा). B₁. 5 D (except D_{o1} D₁ T G₂ य; M₁. 2 यथा (for [अ]यम्). T₂ G₂ आत्मनि (for 'ना'). —^d) K₈ lacuna; K₅ D₁ साधु युक्त; B₁ 8 D_{n1} D₂-8 संप्रयुक्तः (for साधु युक्तः).

20 S₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 20 (cf. v. l. 19). K₁. 8. 4 D₁ om. (hapl.) 20. —^b) K₅ दृष्टं (for दृष्ट्वा). T₁ M₁. 2 इहमन्यम (T₁ 'स्व')साविति; G₂ M₂. 4 दृष्टं मन्यत्य. —^c) K₅ महात्मानं (for 'द्वा'). —^d) K₅ साधु युक्त; D₆. 6 संप्रयुक्तः (for साधु युक्तः).

21 S₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂ G₈ इषी-कायां; B D_{o1} D_{n1} D₂. 4. 5 'कां च; G₂ इषीकांताद् (for 'कां वा). K₂. 4 D₁ मुञ्जां; T G₈ मौञ्जीं (for मुञ्जात्). —^b) K₅ कश्चिन्; M₂ किंचिन् (for कश्चिन्). K₅ निर्जित्य; B₁-8 निष्काम्य; B₁. 5 D (except D₁) निष्कृष्य (for निर्हृत्य). —^c) B₁. 2. 4 (marg. as in text) योगाद् (for योगी). K₄ निवृत्त्यान्; B₁-4 D_{o1} निष्क-

योगी निष्कृष्टमात्मानं तथा संपश्यते तनौ ॥ २१
 मुञ्जं शरीरं तस्याहुरिपीकामात्मनि श्रिताम् ।
 एतभिर्दर्शनं प्रोक्तं योगविद्धिरनुत्तमम् ॥ २२
 यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक्पश्यति देहभृत् ।
 तदास्य नेशते कश्चिन्नैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ २३
 अन्योन्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते ।
 विनिवृत्त्य जरामृत्युं न हृष्यति न शोचति ॥ २४
 देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी ।

ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥ २५
 विनश्यत्स्वपि लोकेषु न भयं तस्य जायते ।
 क्षिप्र्यमानेषु भूतेषु न स क्षिप्र्यति केनचित् ॥ २६
 दुःखशोकमयैर्घोरैः सङ्गस्नेहसमुद्भवैः ।
 न विचाल्येत युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमानसः ॥ २७
 नैनं शस्त्राणि विध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते ।
 नातः सुखतरं किंचिल्लोके कचन विद्यते ॥ २८
 सम्यग्युक्त्वा यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति ।

C. 14. 563
 B. 14. 19. 32
 K. 14. 20. 32

(B. 2. ०८)स्य; Dn1 D2-8 निष्कृष्य; D1 विकृष्टम्;
 T M निष्कृष्टम्; G1 निस्पृष्टम् (sic); G2 विविष्टम् (for
 निष्कृष्टम्). B D (except D1) चात्मानं (for आ).
 —^a) K2 M1-8 यथा (for तथा). M2 ततः (for तनौ).
 B D (except D1) तथा प (D3 सम्यक्पश्यति देहतः).

22 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) B. 2. 5 Dn1
 D2-8 M इति; G1 तं च (for तस्य). —^b) K B4
 Dc1 D1. 4-6 M1-8 चात्मानि (for आ). B. 2. T G3 M2
 स्थितां (for श्रिताम्). — K3 om. 22^{ad}. —^d) M1-8
 अनंतरं (for अनुत्तमम्).

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K4. 5 D1. 6
 T1 M1. 2. 4 यथा (for यदा). K4. 5 D1 तु; D6 ह;
 T1 [अ]भि- (for हि). G1 यथाहमुक्तमात्मानं. —^b)
 T1 पश्यन् (for सम्यक्). K4 D1 पश्येच्च (for पश्यति).
 K3 साधुरूपः प्रपश्यति. — K3 om. 23^{ad}. D1 om. 23°.
 D4 om. 23°-24^b. —^c) G1 तथा (for तदा). G2
 नेहते; G3 नंगते (for नेशते). B Dc1 Dn1 D2. 8. 5. 6
 न तस्येहेश्वरः कश्चित्; T1 M4 (inf. lin.) तदास्य केशवे
 भक्तिस्. —^d) M1 त्रैलोक्यं च. M2 यत् (for यः).
 D3 त्रैलोक्येपि च यः प्रभुः.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 24^{ab} (cf.
 v. l. 23). —^a) B1 Dn1 D5. 6 T2 अन्यान्याश्च; G3
 M1-8 अन्योन्यं. K2. 5 G2 अन्या अन्याश्च तनवो (K2 हि
 तनुर); K4 D1 अन्योन्यश्चैव विहितो; G1 अन्या अन्यैश्च
 तनवो. — B2. 4 ins. after 24^b; Dc1 after 24 :

44* सम्यग्युक्त्वा स आत्मानमात्मन्येवावतिष्ठते ।

—^a) B1 विनिवर्त्य; D6 'हृत्य; T 'हृत्य; G1 'भिद्य;
 G2 'गृह्य (for 'हृत्य). K2 D4. 5 जरा; B5 यथा (for
 जरा). K1-8. 5 D1 'मृत्युर् (sic); K2 B5 Dn1 D2-8
 M1. 2 'मृत्युं. G3 विनिवृत्त्य निराकृत्य. —^d) B D
 (except D1) न शोचति न हृष्यति.

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) The portion
 of the text from वत्सं up to तदापि हि र (in 50^d) is
 lost in K1, on a missing folio. Dc1 G2 देहस्वं;
 D5. 6 युक्तत्वं (for देवत्वं). —^b) K4. 5 D1 G3 युक्तं.
 K3. 4 D1. 5. 6 वशे (for वशी). —^d) T2 भित्त्वा (for
 हित्वा).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v.
 l. 25). D4 om. 26. —^a) M1. 2 विनिश्चसत्सु (hyper-
 metric); M2. 4 विनशत्सु. B5 Dn1 D2. 8. 2. 6 T1 च
 भूतेषु (for [अ]पि लोकेषु). —^b) K2-5 D1 भयं तस्य न
 जायते. —^c) M1. 2 दृश्यमानेषु (for 'क्षिप्र्य'). D5. 6
 देहेषु (for भूतेषु). —^d) K2. 4 B2 D1 transp. न and
 स. K3 स क्षिप्र्येत; B4 क्षिप्र्यति स (by transp.); T2
 G2 संक्षिप्र्यति. K2. 4. 5 B1-4 D1 कश्चित् (for केन).

27 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf.
 v. l. 25). M1. 2 om. 27. —^a) K4 'भयैर्; G1 'मलैर्;
 G2 'गतैर् (for 'भयैर्). T1 G3 स्नेहैः (for घोरैः).
 —^b) T1 सम्यक्स्नेहः; M2 (inf. lin.) संगदोषः (for
 'स्नेह'). G2 'समाजैवैः (for 'समुद्भवैः). —^c) K2. 4. 5
 D1 चालयते हि; K3 B5-8 Dc1 Dn1 D2-8 विचालयति.
 — After 27, B1. 2. 5 Dc1 ins. 46* and B2. 4 ins. 46*
 and 47*.

28 With 21^{ab}, cf. 6. 24. 23^{ab}. Ś1 missing (cf.
 v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). —^a) K2. 4. 5
 D1 भिद्यति; B1-8 T2 G1. 2 M2. 4 विध्यति; Dn1 D4
 वध्यते; D5. 6 वाध्यते; G3 M2 वध्यति. —^b) K3
 चापि (for चास्य). G3 जायते (for विद्यते). B2. 4 Dc1
 T2 G1 M मृत्युश्चास्य न विद्यते. —^c) T G3 ततः; G1
 अतः (for नातः). K2 परतरं (for सुखं). —^d) G1
 कुत्र च (for कचन). K3 Dn1 D2. 4. 6 G1 M दृश्यते
 (for विद्यते). T G3 तस्य लोके न विद्यते. — After
 28, K2. 4. 5 D1 ins. :

C. 14. 563
B. 14. 19. 32
K. 14. 20. 32

तदैव न स्पृहयते साक्षादपि शतक्रतोः ॥ २९
निर्वेदस्तु न गन्तव्यो युञ्जानेन कथंचन ।
योगमेकान्तशीलस्तु यथा युञ्जीत तच्छृणु ॥ ३०
दृष्टपूर्वां दिशं चिन्त्य यस्मिन्संनिवसेत्पुरे ।
पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनश्चार्यं न बाह्यतः ॥ ३१
पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन्यस्मिन्नावसथे वसेत् ।
तस्मिन्नावसथे धार्यं सबाह्याभ्यन्तरं मनः ॥ ३२

45* सदैव मुक्तसंसारो भवत्यात्मनि योगतः ।

[K४ यदैव; D1 पादैर्वि- (for सदैव).]

29 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). K2, 4 D1 om. 29^{ab}. B1, 5 Dc1 repeat 29^{ab} after 47* and Dn1 D2, 3, 5, 6 do so after 30^b. —^a) B1 (second time) युक्तो; B1 Dc1 (second time) शुद्धं; Dn1 (second time) युक्ता; D2 (first time) मुक्त्वा; G2 उक्तो; M1, 2 उक्त्वा (for युक्त्वा). B1, 2 D2-6 (B1 D2, 3, 5, 6 first time) स; Dc1 (first time) T1 G1 M यथा; G2 [आ]त्मना (for यथा). —^b) B1 D2-6 (B1 D2, 3, 5, 6 first time) प्रतिष्ठते (for प्रपश्यति). — D2-6 ins. after 29^b: B Dc1 after 27:

46* विनिवृत्तजरादुःखः सुखं स्वपिति चापि सः ।

[B2 -सुखः; B1 -दुःखं (for -दुःखः). B1 विनिवृत्तो जरादुःखात्; Dc1 'वृत्तं जरादुःखं (for the prior half).]

— B2, 4 D2-6 cont.: B1, 5 Dc1 ins. after the first occurrence of 29^b: B2 Dn1 D2 after 29^b:

47* देहान्पथेष्टमस्येति हिस्वमां मालुषीं तनुम् ।

— B1, 5 Dc1 Dn1 D2, 3, 5, 6 read 29^{ad} after the second occurrence of 29^{ab}. —^a) Dc1 तदैव; T G तथैव; M1, 2 स चैनं (for तदैव). Dc1 [ए]नं (for न). D1 G1, 2 स्पृहयति. D2, 3 तथैव नश्यते विद्या; M2, 4 तथैव निस्पृहयति. —^d) T G M2, 4 मरुपते: (for शतक्रतो:).

30 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). —^a) M1, 2 सर्वदे (for निर्वेदस्). K4 B1 D1 च (for तु). K2 B D कर्षव्यो (for गन्तव्यो). —^b) D (except Dn1 D1) युञ्जानेन (for युञ्जा). K8 कदाचन (for कथं). — After 30^b, Dn1 D2, 3, 5, 6 read 29 (29^{ab} repeated). —^c) K8 -शीलश्च; K4 D1 M1, 2 -शीलस्य. —^d) B2, 5 D (except Dc1 D1) विदति (for युञ्जीत).

प्रचिन्त्यावसथं कृत्स्नं यस्मिन्कायेऽवतिष्ठते ।

तस्मिन्काये मनश्चार्यं न कथंचन बाह्यतः ॥ ३३

संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषे निर्जने वने ।

कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् ॥ ३४

दन्तांस्तालु च जिह्वां च गलं ग्रीवां तथैव च ।

हृदयं चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३५

इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुसूदन ।

31 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). —^a) K2, 5 ज्ञात्वा; K4 D1 ज्ञाय; S (except M1, 2) ध्यात्वा (for चिन्त्य). —^b) Dc1 M4 स; G8 न (for सं-). K2, 4, 5 -निविशेत् (for 'वसेत्'). K2 परे; T2 M1, 2 पुरा; G2 पुरीं (for पुरे). —^c) G8 पुनश्च (for पुरस्य). K4 D1 [अ]भ्यन्तरं. B1-8 चापि; B4 चास्य (for तस्य). —^d) K4 D1 समाश्चर्यं; K5 न चाश्चर्यं; B Dc1 Dn1 D2-6 T1 मनः स्थाप्यं; G8 मन-श्चात्यं (for 'श्चार्यं').

32 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). —^a) G8 पुनश्च (for पुरस्य). M तिष्ठेद् (for तिष्ठन्). —^c) K2, 4 B2, 4 T1 G M1, 2, 4 चार्यं; T2 कार्यं; M2 चास्य (for धार्यं). —^d) G8 न (for सं-). B2, 5 D (except Dn1 D1) G1, 2 M2, 4 सबाह्याभ्यन्तरे मनः.

33 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). D1 om. 33. —^a) M1, 2 प्रयाति (for प्रचिन्त्य). K2 B D (except D1; D4 om.) [आ]वसथे; T1 च तथा (for [आ]वसथं). —^b) K4 भासिन्. B1, 2, 5 Dn1 D2, 3, 5, 6 T G काले (for काये). K2 च; Dn1 D2, 3, 5, 6 स (for स्व-). B2 Dn1 D2, 3, 5, 6 T1 G3 -तिष्ठति. —^c) D2 T यस्मिन् (for तं). K4 M4 (inf. lin. as in text) कार्ये; B1, 5 Dn1 D2, 3, 5, 6 T2 G2, 3 काले (for काये). K2 मनः कार्यं; K4 D1 यमाश्चर्यं; K5 मनो धार्यं; B2 Dn1 D2, 3, 5, 6 मनश्चास्य (for 'श्चार्यं'). —^d) Bom. ed. च किंचन (for कथंचन). K3 विकिरोति न बाह्यतः (sic).

34 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). —^a) D1 तन् (for सं-). —^b) K2 Dn1 D2 निर्घोषं; K8 निर्दोषं. K2-5 D1 T1 G1, 8 M1, 2 शुभे (for वने). —^c) K2, 5 B2 कायस्याभ्यन्तरं (B2 'रे'); M2 कायमाभ्यन्तरं. —^d) K2 G2 एकांतः; G1 M1, 2 एकाग्रम् (for 'ग्र:'). M1, 2 अपि (for परि).

35 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25).

पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्वचम् ॥ ३६
 भुक्तं भुक्तं कथमिदमन्नं कोष्ठे विपच्यते ।
 कथं रसत्वं व्रजति शोणितं जायते कथम् ।
 तथा मांसं च मेदश्च स्नायवस्थीनि च पोषति ॥ ३७
 कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ।
 वर्धन्ते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम् ।
 निरोजसां निष्क्रमणं मलानां च पृथक् पृथक् ॥ ३८
 कुतो वायं प्रश्वसिति उच्छ्वसित्यपि वा पुनः ।

कं च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मायमात्मनि ॥ ३९
 जीवः कार्यं वहति चेष्टेयानः कलेवरम् ।
 किंवर्णं कीदृशं चैव निवेशयति वै मनः ।
 याथातथ्येन भगवन्वक्तुर्महसि मेऽनघ ॥ ४०
 इति संपरिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ।
 प्रत्यञ्जुवं महाबाहो यथाश्रुतमरिदम् ॥ ४१
 यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य कोष्ठं भाण्डमना भवेत् ।
 तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनो द्वारैरनिश्चलैः ।

14. 577
 14. 19. 46
 14. 20. 46

25). D₄ om. 35. —^a) D₀₁ D₀₁ D₀ T तालुं.
 —^b) T₁ G₁ गलः; G₃ M_{3.4} गलः; M_{1.2} तलं (for
 गलं). —^c) K_{1.5} D₁ [ए]व (for [अ]पि). —^d)
 T₂ तदा; M_{1.2} यथा (for तथा).

36 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l.
 25). —^a) K₂ B (except B₄) D₀₁ तदा; K₄ D₁
 ततः; K₅ तथा (for मया). —^c) K₃ T G_{1.8} एवेदं;
 B_{1.2.4} एवैनं; D_{5.6} अय्येवं; G₂ एवं स (for एवेमं).
 K_{2.4.6} D₁ अपृच्छपुनरेवाशु (K₄ D₁ थ). —^d) B₂
 योग- (for मोक्ष-). K₂ D₀₁ सुदुर्लभं; K₃ M 'विदं;
 K₄ D₁ 'धरं (for 'वचम्).

37 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l.
 25). Before 37, K₄ D₁ ins. शिष्य उवाच. —^a)
 K₂ भुक्ते (for अन्नं). T₂ कष्टे; G₃ काये (for कोष्ठे).
 M_{1.2} अन्नं कंठे विचर्यते (for 37^b). B₅ D₀₁ D₂₋₆ भुक्तं
 भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते. —^c) K₄ D₁ च सत्त्वं
 (for रसत्वं). K₄ सृजति (for व्रजति). —^d) B D₀₁
 D₀₁ D₂₋₆ शोणितत्वं कथं पुनः (B_{1.2} हि वा); D₁ शोणितं
 च जायते ऋषिद् (hypermetric). —^e) D₄ reads 37^e-39^b
 after 40^d. —^f) K_{2.8} B₈ D₁ T G M₄ कथं; D₀₁
 ततो (for तथा). T₁ G M₄ (inf. lin. as in text)
 मांसश्च (for मांसं). M_{1.2} मांसं च मेदो मज्जां च. —^g)
 K₃ पश्यति; D (except D₀₁) योषि (D₁ 'ष)ति; T₁
 G_{1.2} पोषयेत्; T₂ G₃ शोषयेत् (for पोषति).

38 For the sequence in D₄, cf. v. l. 37. Ś₁
 missing up to 38^e (cf. v. l. 1). K₁ missing (cf. v. l.
 25). —^b) K_{2.4} B_{1.2} D₀₁ D₁ शरीरिणः (for 'णाम्).
 K₃ प्रभवति शरीरिणः. —^c) D_{5.6} T₁ G₃ वर्धते. —^d)
 Ś₁ D₂ M₃ वर्धते. D₂ वा; G₂ तत् (for च). K₃
 तथा बलं; K₄ कथं फलं; D_{5.6} बलं कथं (by transp.).
 —^e) K₂ D_{5.6} निरोधनं; K₃ D₀₁ D₂₋₄ 'धानां; G₁
 विरासनं; M₁ निरोधनां (for 'जलां). B₈₋₅ D (except

D₁) T निर्गमनं; G₁ M निष्कसनं (for निष्क्रमणं). B_{1.2}
 उच्चारणां मलानां च. —^f) G₁ कथं (for the second पृथक्).

39 For the sequence in D₁, cf. v. l. 37. K₁
 missing (cf. v. l. 25). —^a) Ś₁ K₂ वायुं; G वायुः
 (for वायं). Ś₁ T₁ G प्रश्वसति; K_{2.4.5} D_{1.2} निःश्वस-
 (K₂ D₂ 'सि)ति; K₃ उच्छ्वसिति; B_{1.2} प्रश्वसिति (for
 प्रश्वसिति). —^b) Ś₁ K₅ D₂ T₂ G उच्छ्वसति; K₃ D₆
 निःश्वसति; D₅ न श्वसिति (for उच्छ्व). K₄ D₁ [अ]थ
 (for [अ]पि). K₄ D₁ कथं; K₃ कुतः (for पुनः).
 —^c) S कथं देहम् (for कं च देशम्). —^d) D₀₁ D₁
 T₂ G_{2.8} M [अ]त्मानम् (for [अ]त्मायम्).

40 K₁ missing (cf. v. l. 25). —^a) K₃ B₁ G₁
 कथं; M_{1.2} कोयं (for कार्यं). K_{2.4.5} च वहति; B_{1.5}
 G₁ वहति च (for वहति चेष्ट). Ś₁ जीवः कथं चरेत्काये.
 —^b) K₅ B D (except D₁) T₁ G चेष्टमानः; T₂
 शोषयानः (for चेष्ट). S कलेवरं. —^c) Ś₁ K₃ किं-
 वर्णः (for किंवर्णं). B₅ D₀₁ कीदृशश्च; G₁ कीदृशी. K₅
 चैवं. —^d) Ś₁ K₃ खे; K₂ T₁ G₂ M_{1.2} मे; B_{1.2}
 वां (for वै). K_{2.4} B D (except D₁) T₁ पुनः (for
 मनः). — After 40^d, D₄ reads 37^e-39^b. —^e) Ś₁
 K₃ D₀₁ D_{2.6} T₁ G₂ M₂ यथातथ्येन. —^f) D₆ कर्तुम्
 (for वक्तुम्). B₂ अर्हति. D_{5.6} भवान् (for अनघ).

41 K₁ missing (cf. v. l. 25). —^a) K₄ D₁ ह्यु-
 कोर्हं परिज्ञाने. —^c) K_{2.8} M₄ प्रत्यज्ज्वं; K₅ 'मवीन्
 (sio) (for 'भुवं). T G₃ प्राज्ञ (for 'बाहो).

42 K₁ missing (cf. v. l. 25). —^a) K_{2.4} T G
 M₄ स्वकोष्ठे; T₁ प्रकोष्ठे. Ś₁ K₃ निक्षिप्य. M_{1.2} तथा
 कोष्ठेष्ववक्षिप्य. —^b) Ś₁ K₂₋₅ D₀₁ D₁₋₆ भाण्डं;
 B_{2.5} D₀₁ कोषं; T G M_{3.4} गोष्ठे (for कोष्ठं). M_{1.2}
 भाण्डं विना (for भाण्डमना). —^c) D₈ स्वकाले; G₁
 स्वयं च; G₃ M₄ स्वकायं; M_{1.2} स्वकोष्ठे. Ś₁ K₃

C. 14. 579
B. 14. 19. 46
K. 14. 20. 46

आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४२
एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मा नचिरादिव ।

आसादयति तद्ब्रह्म यदृष्ट्वा स्यात्प्रधानविद् ॥ ४३
न त्वसौ चक्षुषा ब्राह्मो न च सैर्वीन्द्रियैः ।

मनसैव प्रदीपेन महानात्मानि दृश्यते ॥ ४४

सर्वतःपाणिपादं तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्संप्रपश्यति ॥ ४५

स तदुत्सृज्य देहं स्वं धारयन्ब्रह्म केवलम् ।

आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ॥ ४६

निक्षिप्य; K2. 4. 5 D1 संक्षिप्य. D6. 6 स्वकाये च तथा-
क्षिप्य. — ^a) Ś1 K8 अनिश्रलैः; K2 B2 च निश्चलैः;
K4 D1 असंयमैः; G8 अनिश्रयैः (for 'अश्रलैः'). — ^c)
K8. 6 मार्गे तु; G1 M1 2 मार्गेण (for मार्गेत). — ^d)
Ś1 M4 'वर्जयेन्'; B3 'मार्जयेन्' (for 'वर्ज'). G1. 2
प्रमादमप (G2 'व'मार्जयेन्).

43 K1 missing (cf. v. l. 25). — ^b) G2 अचिराद्
(for नचि'). T G8 स च (for इव). — ^c) Ś1 K8
आवेदयति (for आसाद'). M2 आसादयत तं ब्रह्म (sic).
— ^d) D5 G8 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). G2 प्रसादवान्; M4
(inf. lin. as in text) प्रधानवान्.

44 K1 missing (cf. v. l. 25). The portion of
the text from 44 up to the end of this adhy. is
lost in Dn1, on a missing folio. — ^a) K4 च (for
तु). — ^b) K2 मव (sic) (for न च). — ^c) K4. 5 D1
M1. 2 मानसेन; T G M8. 4 मनसा तु (for 'सैव'). D8
G1. 8 M1. 2 प्रदीपेन. — ^d) B Dc1 D2-5 T G M1. 2
आत्मा प्र- (B1-8 Dc1 स) (for आत्मानि).

45 K1 missing (cf. v. l. 25). Dn1 missing (cf.
v. l. 44). 45^{ab} = (var.) 6. 35. 13^{ab}. — ^a) Ś1 K8
B 'पादांतः' (Ś1 'ता'); K2. 4 Dc1 D1-4 'पादोयं'; K5
पादौ च; D5. 6 T G3 M4 'पादं तत्'; G2 'पादं तु';
M1-8 'पादांतं' (for 'पादं तं'). — ^b) Ś1 'शिरोमुखाः';
K2-4 B Dc1 D1-4. 6 'मुखः'. — After 45^{ab}, N (K1
Dn1 missing) T2 ins. :

48* सर्वतःश्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

[= (var. 6. 35. 13^{ab}). Ś1 K8 D8 श्रुतिमल्ल. D8
आत्मानि (for आवृत्य).]

— ^c) M2. 8 जीवन् (for जीवो). — ^d) D8 संप्रपश्यते.

46 K1 missing (cf. v. l. 25). Dn1 missing (cf.
v. l. 44). — ^a) B8 एनम् (for स तद्). B1 D4. 6

इदं सर्वरहस्यं ते मयोक्तं द्विजसत्तम ।

आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ शिष्यो यथासुखम् ॥ ४७

इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः ।

अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणश्छिन्नसंशयः ॥ ४८

वासुदेव उवाच ।

इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विजपुंगवः ।

मोक्षधर्माश्रितः सम्यक्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९

कचिदेतत्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा ।

तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुत्वानेतदेव हि ॥ ५०

देहे. T तं; G2 तद् (for स्वं). — ^b) D8 धारयेद्;
T2 ध्यायेतद्; G1 पारयेद् (for धारयन्). — ^d) K2. 4. 5
D1 च पिबन् (for प्रहसन्). — After 47, K2. 5 D2-5 ins. :

49* तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि ।

[D8 तदेव मन्मयं कृत्वा (for the prior half). K2
मोक्षद्वारेण सर्ववित् (for the post. half).]

47 K1 missing (cf. v. l. 25). Dn1 missing (cf.
v. l. 44). — ^a) Ś1 (sup. lin.) प्रभः; K5 D8 M4
सर्वं (for सर्व). K4 D1 च (for ते). T G3 एवं सर्वं
मयोक्तं ते. — ^b) T G8 रहस्यं (for मयोक्तं). B D
(except D1; Dn1 missing) मया प्रोक्तं द्विजोत्तम.
— ^c) M1. 2 आपृच्छन्. G8 आपृच्छेय गमिष्यामि. — ^d)
Ś1 K8 B1. 2. 5 D2-5 विप्र (for शिष्य).

48 K1 missing (cf. v. l. 25). Dn1 missing (cf.
v. l. 44). — ^b) K2. 5 तदा; K4 D1 तया (for मया).
— ^c) K2. 4. 5 B3 D1 अ (K2. 4 आ) गच्छन्; K8 D1-5
अगच्छत; B1. 2 G2 M अगच्छत्स; T2 G8 'च्छद्वै'; G1
'च्छन्तु (for 'च्छत'). — ^d) B Dc1 D2-5 M4 ब्राह्मणः
संशित (D2. 4 M4 संसि) तत्रतः. — After 48, Ś1 K8 M4
ins. an addl. colophon [Sub-parvan : Ś1 K8 M4
अनुगीता. — Adhy. no. : Ś1 21; M4 19].

49 K1 missing (cf. v. l. 25). Dn1 missing (cf.
v. l. 44). G8 M1-8 om. the ref. T G1. 2 M4
श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^a) G2 इत्युक्तः. D4 T
G8 M4 (inf. lin.) पार्थ (for वाक्यं). — ^b) K8
आमंशय; K4 D4 मां वाक्यं; T G8 M4 (inf. lin.)
वाक्यं मां; G2 M2. 4 महार्थं (for मां पार्थ). K2 B1. 2. 5
D4 G1. 2 'सत्तमः'; K8 D2. 3. 5 'सत्तम (for 'पुंगवः').
— ^c) K2. 4. 5 D1 'धर्माश्रितं'; K8 B2. 4 T G M4 'श्रितः'.

50 Dn1 missing (cf. v. l. 44). K1 missing up

नैतत्पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे मतिः ।
 नरेणाकृतसंज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ ५१
 सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ ।
 कश्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मर्त्येनान्येन केनचित् ॥ ५२
 न ह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
 नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५३
 क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।
 न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यै रूपनिवर्तनम् ॥ ५४
 परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।

यत्रामृतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा दुःखं सदा सुखी ॥ ५५
 एवं हि धर्ममास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।
 स्त्रियो वैद्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ५६
 किं पुनर्ब्राह्मणाः पार्थ क्षत्रिया वा बहुश्रुताः ।
 स्वधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ५७
 हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायाश्चास्य साधने ।
 सिद्धेः फलं च मोक्षश्च दुःखस्य च विनिर्णयः ।
 अतः परं सुखं त्वन्यत्किं नु स्याद्भरतर्षभ ॥ ५८
 श्रुतवाञ्छ्रद्धानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव ।

C 14. 596
B 14. 19. 64
K 14. 20. 64

to तदापि दि र (in 50°) (cf. v. l. 25). —^a) G₂ कश्चिद् (for कश्चिद्). G₁ एवं (for एतत्). —^b) T₂ G₂ ३ एकांत- (for एकाग्र-). —^c) T₂ G₁ ३ M तथा (for तदा). K₂ ४, ५ D₁ च; G₁ यो (for हि). K₂ ४, ५ D₁ रणस्थस्य (for रथ^१). D₁ हि (for त्वं). —^d) T₁ स्मृतवान् (for श्रुत^१). B₂ ३ ह (for हि).

51 D₁ missing (cf. v. l. 44). —^a) G₂ पार्थस्य (for पार्थ सु-). G₁ न तत्त्वार्थमिति ज्ञेयं. —^b) G₁ -संज्ञेन (for -संज्ञेन). G₂ न तेनाक्षरसंज्ञेन; M₂-4 नरेण कृतसंज्ञेन. —^c) Ś₁ विजितेन; Ś₁ (marg.) D₂-6 T₂ G₂ विशुद्धेन; K₂ ४, ५ D₁ कृतत्वेन; B₂-4 विमुग्धेन (for विदग्धेन). Ś₁ K₁-३, ५ B D (D₁ missing) T₁ [अ]तरात्मना (for [अ]कृता^१).

52 D₁ missing (cf. v. l. 44). K₂ D₁ om. (hapl.) 52-53. —^a) K₂ D₂ ६ स- (for सु-). K₂ चोक्तं (for प्रोक्तं). G₁ ३ M₂ ४ रहस्यं खल्विदं प्रोक्तं; M₁ २ न तदहमिदं प्रोक्तं. —^b) B₄ देवानामपि भारत. —^c) G₁ ३ M (M₂ inf. lin. as in text) किंचिद् (for कश्चिद्). G₁ तु (for न). Ś₁ K₁ ३ [ए]तत् (for [ह]दं). —^d) T₂ M₂ ४ मन्वे न; G₁ मम न; G₂ मान्येन (for मर्त्येन). K₂ न मनुष्येण कर्हिचित्; B D₂-6 मनुष्येणे- (D₂ ० ज्यैर) ह कर्हिचित्.

53 D₁ missing (cf. v. l. 44). K₄ D₁ om. 53 (cf. v. l. 52). —^a) T G₂ तु (for हि). T ज्ञातुस् (for श्रोतुस्). D₂ ६ अन्योर्हो (by transp.). —^b) G₂ मातुषस् (for मनुष्यस्). S स्वहते. K₂ स्वामृते मातुषोमघ. —^c) K₂ ५ हि (for [ए]तत्). K₂ ५ चैतत्. T₁ पार्थ; M₂-4 अन्यत् (for अद्य). T₂ G₂ ३ अन्यस् (for अद्य सु-). D₂ 1 किं तदद्य स्वविज्ञेयं. —^d) T G₂ व्यामिश्रेणेति मे मतिः (= 51^b).

54 D₁ missing (cf. v. l. 44). —^a) K₂ G₂ M₂ क्रियाविद्धिर्. —^b) K₂ तच् (for न). Ś₁ K₁ ३ [ए]व न (K₂ ह)ष्टं (for [ए]तदिष्टं). M₁ २ न चेदनिष्टं लोकानां. —^c) K₂ ५ B D (D₁ missing) G₂ मर्त्य- रूपः. K₂ -निवर्तिनं; K₄ -निवेदनं. T G₁ ३ M₁ २, ४ (inf. lin.) मर्त्यैरपि वर्तनं (M₁ २ ० तितं); M₂ ४ अन्यै-रपि वर्तनं.

55 D₁ missing (cf. v. l. 44). —^a) K₂ ५ D₁ तत्र (for यत्र). —^b) K₂ ५, ५ D₁ रथकदुःखः; D₂-६ त्यक्त्वा देहं (for त्यक्त्वा दुःखं). K₂ D₁ G₂ सुखं (for सुखी).

56 D₁ missing (cf. v. l. 44). —^a) Ś₁ K₁ ३ B D (except D₁; D₁ missing) ह्रमं (Ś₁ K₁ ३ एतं; D₂ 1 ह्रदं) धर्मं समास्थाय. — 56^{bod} = G. 31. 32^{bod}. —^b) G₁ हि (for अपि). —^c) B₂ ते यांति परमां गतिं.

57 D₁ missing (cf. v. l. 44). 57^{ab} = (var.) G. 31. 33^{ab}. —^a) G₁ ब्राह्मणः. Ś₁ K₁-३ D₁ पुण्याः (for पार्थ). —^b) G₁ क्षत्रियो. M₁ ३ च (for वा).

58 D₁ missing (cf. v. l. 44). K₂ om. 58^{ab}. —^a) G₁ हेतुमद्वा; M₂ हेतुमपि (for मच्च). D₂ ६ हेतुमुच्चैस्तदुद्दिष्टम्. —^b) Ś₁ K₁ ५ B₂ D₂ ६ T₂ G₂ M₂ (inf. lin.) उपायश्च; K₂ तथा यच्च; K₄ D₁ उपायस्य (for याश्च). K₂ T₁ G₁ ३ M₂ साधनं. —^c) K₂ ५ D₁ G₂ M₂ ४ सिद्धे; D₂ ६ सिद्धिः; G₁ ३ सिद्धौ (for सिद्धे). K₂ ४ D₁ T₁ G₂ मोक्षं; K₂ मोक्षाच् (for मोक्षश्च). —^d) Ś₁ K₁ ३ मोक्षस्य; T₂ G₂ M₂ (inf. lin.) सुखस्य (for दुःखस्य). — K₂ om. 58^{cd}. —^e) B₂ (marg.) ३-५ D (except D₁; D₁ missing) नातः परं. T च (for तु). B₂ नातः परतरं किंचिद्. —^f) K₁ ५ D₂ T G₁ M किं न (K₂ T तु; D₂ च); B₁ ३ सुखं; D₂ ३, ५, ६ किंचिद् (for

G. 14. 587
B. 14. 19. 65
K. 14. 20. 68

यः परित्यजते मर्त्यो लोकतन्मसारवत् ।
एतैरुपायैः स क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ५९

एतावदेव वक्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किंचन ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वासुदेव उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
दंपत्योः पार्थ संवादमभयं नाम नामतः ॥ १
ब्राह्मणी ब्राह्मणं कंचिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् ॥ २
कं नु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ।

न्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३
भार्याः पतिकृताल्लोकानामुवन्तीति नः श्रुतम् ।
त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४
एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच हसन्निव ।
सुमगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५
प्राज्ञं दृश्यं च श्राव्यं च यदिदं कर्म विद्यते ।

किं नु) .

59 Dn1 missing (cf. v. l. 44). —^a) Ś1 K1.4 D1 अद्वावाञ्; Ks B4 बुद्धिमाञ्; B1-2.5 Dc1 D2-3 बुद्धिमाञ् (for श्रुतवाञ्). —^b) Ds G1 भारत (for पाण्डव). Ks पराकांतस्य पाण्डव; Gs पारंगता च भारत. —^c) Ks partly damaged. K1.8 B D1-4 परित्यज्यते (sic); Ds 'ज्वजते. —^d) B2 लोके (for लोक). Ś1 Ks B (except B3) Dc1 Ds. 5.6 सारम् (for तत्त्वम्). Ks D1 समाचरन् (for असारवत्). Ds मर्त्यो वै लोकसारवत्. —^e) D2-3 S अवामुते.

60 Dn1 missing (cf. v. l. 44). Ks om. 60^{ab}. —^a) Ś1 K1 G1.2 M एतद् (for एव). —^b) B1 and Bom. ed. नातो; M1.2 जितो (for नातो). M1.2 केचन (for किंचन). —^c) Gs षण्मासान्; M4 षण्मासः. —^d) K2.4.5 D1 पार्थ योगः (K2 'गं) (by transp.).

Colophon missing in Dn1. — Sub-parvan: Ś1 K1.1.5 B Dc1 D2-3 M4 अनुगीता; M1.2 उपगीता. — Adhy. name: K2.4 ब्राह्मणसिद्ध (Ks सिद्धब्राह्मण). प्रोक्ता गीता; D1 ब्राह्मणप्रोक्ता गीता; Ds.6 श्रीभगवद्-जुनसंवादः; T मोक्षविवरणः; Gs मोक्षधर्मविवरणः; M1.2 योगरहस्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 22; Ds T2 G1.2 M 19 (as in text); T1 Gs 20.

20

1 T G श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^a) B D (except D1) संवादो. —^b) Ś1 M1-3 अभयं (for अभयं). B D (except D1) योमवद्भरतर्षभ; T1 अभयं कामकासितः; G2 'यं कामनामतः.

2 ^a) Ś1 कश्चिज्; Ks Gs कश्चिज् (sic). —^c) Ks.5 D1 G1 M1.2 विविक्तम्. — Ks D1 om. (hapl.) 2^d-3^d. —^d) K2.5 भर्तारमिदमब्रवीत्; B1.2 Dc1 भर्तारं सा स पृ (Dc1 सानुष्टुच्छति; B4 'रमनुष्टुच्छति.

3 Ks D1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). Before 3, M1-3 ins. ब्राह्मणी. —^a) Bs Dc1 T Gs M1.2 किं; M4 (inf. lin. as in text) क (for कं). Ds.8 G1 नु (for नु). K1 लोके; Gs लोकान्.

4 ^a) G1 पतिगताहं. —^b) T1 G1.2 M1.8.4 प्राप्नुवंति. Ks B1.2 D1 [ह] (for [ह]ति). Gs निश्चयं (for नः श्रुतम्). —^c) K2-4 D1 नाशित्य (for आसाद्य).

5 Before 5, T Gs ins. श्रीभगवान्; M4 वासुदेवः. —^a) Ks D1.8 प्रः; G1.8 तु (for स). —^b) G1 प्रत्युवाच (for तासु). — Before 5^c, T Gs ins. श्रीभगवान्; M1.2 ब्राह्मणः; M4 वासुदेवः. Ks om. 5^c-6^d. —^c) K1 नात्यसूयामि. —^d) Ks [ए]तस्य वा (for [ज]स्य तव). T1 M वाक्यमेतत्तत्त्वा (M1.2 'तत्त्वा) नघे.

एतदेव व्यस्यन्ति कर्म कर्मेति कर्मिणः ॥ ६
 मोहमेव नियच्छन्ति कर्मणा ज्ञानवर्जिताः ।
 नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्नौर्तमित्युपलभ्यते ॥ ७
 कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 जन्मादिमूर्तिभेदानां कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८
 रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु कर्मसु ।
 आत्मस्थमात्मना तेन दृष्टमायतनं मया ॥ ९
 यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः सहायिना ।

व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् ॥ १०
 यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षरमुपासते ।
 विद्वांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ११
 घ्राणेन न तदाग्रेयं न तदाद्यं च जिह्वया ।
 स्पर्शेन च न तत्स्पृश्यं मनसा त्वेव गम्यते ॥ १२
 चक्षुषा न विषह्यं च यत्किंचिच्छ्रवणात्परम् ।
 अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दमव्ययम् ॥ १३
 यतः प्रवर्तते तत्रं यत्र च प्रतितिष्ठति ।

C. 14. 612
 B. 14. 20. 14
 K. 14. 21. 13

6 Ks om. 6 (cf. v. 1. 5). —^a) Ds. 6 श्राव्यं (for
 ग्राह्यं). M1. 2 द्रव्यं (for दृश्यं). Ś1 K1 च द्रव्यं च;
 K2. 4 B4 D1 च श्राव्यं च; Dn1 D2-6 च सत्यं वा; T
 G Ms. 4 त(G1 य)था श्राव्यं (for च श्राव्यं च). —^c)
 Ks एतदेवं. —Ś1 K1 om. (hapl.) 6^d-7^a. —^d) Ds
 कार्यं (for कर्म). K2 T1 [अ]कर्मेति.

7 Ś1 K1 om. 7^a (cf. v. 1. 6). —^a) T2 एतं.
 K2 G1. 2 M निगच्छन्ति. Ks परं पारं न गच्छन्ति. —^b)
 K2-4 कर्मिणो; M4 कर्मणो. Gs कर्मणो ज्ञानमार्जिताः.
 —^c) Dn1 नैष्कर्म्यं. B5 D2. 3 च न (by transp.).
 —^d) Ś1 वृत्तम्; Ks पूर्वम्; T छन्नम्; G M4 मौल्यम्
 (for मौलम्). M3 [ए]व (for [उ]प-). K2 मूर्ति-
 मन्वापि विद्यते; K4 D1 मूर्तिर्नापि च विद्यते; K6 B Dc1
 Dn1 D2-6 सुहृत्तमपि लभ्य (K6 Dc1 'मुपलभ्य- Ds. 6
 'मपि विद्य'ते; M1. 2 ***नैव गम्यते.

8 ^c) Ś1 K1. s. 5 B3 (marg.) Dc1 Dn1 D2. 5
 भेदांतः; K2 भूतांतः; K4 D1 भूतानां (for भेदानां).
 D4 Gs जन्मादिमूर्तिभेदांतः (G3 'दानां'); D6 'मूर्तिना भेद-
 —^d) T कर्म भेदेन दृश्यते.

9 ^a) G1 रक्षिभिर्. Ds बध्यमानेषु; T1 विध्य^a; Cv
 वध्य^a (as in text). —^b) K2 दृश्यं सर्वेषु; Ks
 corrupt; K4 D1 दृश्यते सर्वे; K5 Ds. 6 T Gs दृश्य-
 मानेषु; Dc1 Dn1 Cv दृष्ट्यादृश्येषु; G1. 2 M3 दृश्यश्रा-
 व्येषु. K6 कर्मिषु; Dn1 D2-6 वर्त्मसु; Cv कर्मसु (as
 in text). —^c) Bom. ed. तेभ्यो (for तेन). Ds
 आत्मस्थमदनातेन. —^d) G1. 2 Ms. 4 (inf. lin. as in
 text) महत् (for मया). K5 दृष्टमात्रतमं मया; D6
 दृष्टमायतने मया; Cv as in text.

10 ^a) K1 तत्र; Cv यत्र (as in text). Ds नि-
 हंदो; Cv निर्द्वंद्वं (as in text). —^b) K4 D1 यतः;
 K5 यतः (for यत्र). —^c) Ś1 K1 (before corr.) व्य-

(K1 वृ)धायं; Cv व्यवायं (as in text). K4 D1 M1. 2
 व्यवसायं प्रकु(M1. 2 हि कु)रुते. —^d) B2 नरो (for धीरो).
 Ds धारयेत्. K1 धीरो भूत ***जयन्; K4 D1 नित्यं
 धीर उ(K4 'रमु)दीरयन्; M (M4 inf. lin. as in text)
 धी(Ms शि)रो भूत्वा निधारयन्.

11 ^a) Dc1 देवास; M युक्तास् (for युक्तास्).
 —^c) B2 संयता; Dc1 सवता (for सु^c). —^d) K4
 D1 यतेंद्रियाः.

12 ^a) G1. 2 ब्राह्मणेन (sic); M4 न घ्राणेन (by
 transp.). B5 M1. 2 च; T1 Gs तु (for न). Ks
 तदा गंधः; Gs तदानेयं (for तदाग्रेयं). K4 D1 ब्राह्मेन
 न यदाग्रेयं. —^b) B2. 3 तद्वत्स्यं; T Gs M4 (inf. lin.)
 चास्वायं; G1. 2 M1-8 तदस्यं. K2. 4. 5 D (except Dc1)
 नास्वा(K4 D1 न स्वा)यं चैव जिह्वया. —^c) G1 वा
 (for च). B5. 4 T1 तदस्पृश्यं (for न तत्स्पृश्यं). Ś1
 K1. 8 न स्पृश्ये(K1 'शे)न हि तत्स्पृश्यं (Ś1 'ष्टं); K2. 5
 B2 D6 स्पर्शनेन च तत्स्पृश्यं (K5 'स्पर्शं'); K4 D1 स्पर्श-
 नेन च (D1 स्पर्शने चैव) संस्पर्शं; B5 Dn1 D2-5 स्पर्श-
 नेन तदस्पृश्यं. —^d) Ś1 B2 (marg.). 8. 4 नैव; K2
 नाव; K5 B1. 2. 5 Dc1 Dn1 D2-6 T Gs त्वव; D1
 त्वेष (for त्वेव).

13 ^a) Dc1 T चक्षुषां. G1 सुविषह्यं; G2 अपि
 सह्यं; M4 अविलम्ब्यं (for न विषह्यं). K2. 4. 5 B Dn1
 D1-6 M4 चक्षुषामविष(D2-6 'स)ह्यं च. —^c) K
 (except K1) D1. 4 G2 M अगंधरसमस्पर्शम्; Cv as
 in text. —^d) K1 M4 (inf. lin.) अ(K1 स)रूप-
 शब्दम्. B2 (marg.). 8 Dn1 D2-6 अरूपा(B2 D6^c प-
 शब्दलक्षणं; T1 Gs अरूपं (Gs 'शब्दं) चैवं शाश्वतं;
 G1. 2 M4 अरूपं शब्दवर्जितं.

14 G1 Ms. 4 read 14th twice. —^a) K2 G1 Ms. 4
 (last three second time) ततः; K4 D1 यत्र (for

C. 14. 612
B. 14. 20. 14
K. 14. 21. 14

प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥ १४
तत एव प्रवर्तन्ते तमेव प्रविशन्ति च ।
समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचरेतुः ॥ १५
तस्मिन्नुपे प्रलीयेते समानो व्यान एव च ।
अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्य तिष्ठति ।
तस्माच्छ्यानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः ॥ १६
प्राणानायम्यते येन तमुदानं प्रचक्षते ।
तस्मात्तपो व्यवस्यन्ति तद्गुवं ब्रह्मवादिनः ॥ १७
तेषामन्योन्यभक्षणां सर्वेषां देहचारिणाम् ।

यतः). K₂. 3 D₈ तत्र; M₄ (*inf. lin.* as in text) मंत्रं;
Cv तन्त्रं (as in text). —^b) T M₁. 2. 4 (second time)
तत्र; G₁ (second time). 2 Ms (second time) नात्र
(for यत्र). G₁ (first time) यत्र चैतत्प्रतिष्ठितं. — G₈
om. (hapl.) 14^a-16^d. —^d) B₁-3 D₈ उदानो व्या-
(B₂. 8 "नव्या") न एव च.

15 G₈ om. 15 (cf. v. l. 14). D₈ om. (hapl.)
15^a-16^b. —^a) Ś₁ K₁-4 तत एते; K₆ एते सर्वे (for
तत एव). —^b) K₂. 4. 5 तत्रैव; B D (D₈ om.) T₂
तदेव (for तमेव). —^c) M₄ (*inf. lin.* as in text)
प्राणयोर् (for "व्यान"). — K₈ om. (hapl.) 15^d-16^e.
—^d) Ś₁ M₂ विचरेतः; Cnp विमुञ्चतः.

16 G₈ om. 16^{abod} (cf. v. l. 14). K₈ om. 16^{abod};
D₈ om. 16^{ab} (for both, cf. v. l. 15). —^a) D₁ शोते;
Bom. ed. लीने (for सुप्ते). Ś₁ K₁ नि (K₁ वि) लीयेते;
K₂. 4 G₁. 2 M₁-3 प्रलीयेते; K₅ D₈ D₁ D₂-5 "येत".
—^d) M₁. 2 ह्युदानो. —^e) M₁. 2 तस्माच्छ्यानः पुरुषः.
—^f) M₁. 2 वि- (for न).

17 The portion from 17 up to 26 is lost in D₁,
on a missing folio. —^a) K₁. 8 आयमते. K₆ D₂. 4. 5
प्राणानामायतस्वेन; B D₈ "ना (B₂. 8 D₈ "ज्ञा") मयते येन;
D₈ "पानायतस्वेन; D₈ "नं पावने तस्वे; T₁ G₁. 2 प्राणे-
नोपहते यत्तु; T₂ प्राणमागच्छति हीयं; G₈ प्राणानायम्यति
हीयं; M प्राणेनावहते यत्तु (M₄ *sup. lin.* "स्तु"). —^b)
G₈ अपानं (for उदानं). B₁. 2 D₁ प्रचक्षते. —^c)
B₂. 4 (marg.) 5 तयोर्; B₃ ततो (for तपो). —^d)
Ś₁ K₁. 3. 5 तद्गते; B₅ G₁. 3 तद्गयं; D₈ उत्तरं; D₂.
4. 5 मद्गते; T तत्परं; M₁ तद्गार्वं; M₂ तद्गार्वो. K₂
ब्रह्मवादिनं.

18 D₁ missing (cf. v. l. 17). K₄ D₁ om. 18^{ab}.

अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा विहितोऽन्तरा ॥ १८
प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानराचिषः ॥ १९
घ्रेयं पेयं च दृश्यं च स्पृश्यं श्रव्यं तथैव च ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम ॥ २०
प्राता भक्षयिता द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः ॥ २१
घ्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रव्ये तथैव च ।
हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ।

—^a) Ś₁ K₈ D₈ T भक्ष्याणां; G₁. 2 सक्तानां; G₈
ऋष्टानां; M₄. 4 भक्तानां. —^b) T₁ कष्टानां (for स-
वेष्टां). K₈ देहधारिणां. —^c) T₁ मन्ये (for मध्ये).
—^d) Ś₁ K₁. 8 B₁-3 निहितोतरा; K₂. 4. 5 D₁ T₁ विह-
तोतरे (K₂ "रं"); B₅ दीप्यतेतरा; D₈ दिव्यतेतरा; D₄
दीर्यतेतरा; D₅ दिव्यते तदा; G₈ M₈ विहितोतरः; M₁. 2
भवितातरा. D₈ सप्तधा व्यसते सदा.

19 D₁ missing (cf. v. l. 17). —^a) D₈ T₁
प्राणः; G₁ M (M₄ *inf. lin.* as in text) प्राणो. K₈
D₈ जिह्वाश्च. D₈ प्राणो जिह्वा रसश्चक्षुस्. —^b) K₂. 4
D₁ T₂ M₈ त्वक्श्रोत्रं चैव पञ्चमं. —^c) G₂ M₁. 2 तु
सप्तैते (G₂ "व") (for च सप्तैता).

20 D₁ missing (cf. v. l. 17). D₁ reads 20 on
marg. —^a) D₈ प्राणं (for घ्रेयं). D₂. 4-5 घ्रेयं ह (D₂
प) इयं च पेयं च. —^b) K₈ स्वायं; K₄ D₁ स्पर्शं (for
स्पृश्यं). K₆ द्रव्यं; D₂. 5 G M श्राव्यं; T प्राणं (for
श्रव्यं). —^c) K₄ D₁ इति; K₅ T₁ G₁. 2 जव- (for
जय). —^d) B₁. 2 T G M₄ (*inf. lin.*) मताः (for
मम).

21 D₁ missing (cf. v. l. 17). —^a) K₂ ततो
(for प्राता). B₁. 2 G₃ स्पृष्टा (for द्रष्टा). —^b) K₂. 4
D₈ स्पृष्टा श्रोता; K₈ श्रोता प्रष्टा; B₁. 2 G₃ द्रष्टा श्रोता.
K₄ M₂. 8 पञ्चमं. —^c) D₈ मता बोध्य च सप्तैव. —^d)
K₁ B₅ परमर्त्विजः (for "मर्त्विजः").

22 D₁ missing (cf. v. l. 17). T₁ G₁. 2 om.
22^{ab}. —^a) K₁ घ्रेयं पेयं; Cv घ्रेये पेये (as in text).
K₈ भक्ष्ये; D₂ दृश्यं. D₃ ते (for च). M (M₄ *inf.*
lin. as in text) घ्रेयं पेयं च दृश्यं च. —^b) K₁. 5 स्पृश्ये
द्रव्ये; K₈ दृश्ये श्रव्ये; D₈ स्पृश्यश्रव्ये; D₄ स्पर्शो श्रव्ये;
T₂ स्पृश्ये गृह्ये; G₈ M₄ (*inf. lin.*) स्पृश्ये श्राव्ये; M

सम्यक्प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति स्वयोनिषु ॥ २२
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 मनो बुद्धिश्च सप्तैते योनिरित्येव शब्दिताः ॥ २३
 हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निं मुखम् ।
 अन्तव त्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु ।
 तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभावेन ॥ २४

ततः संजायते गन्धस्ततः संजायते रसः ।
 ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ॥ २५
 ततः संजायते शब्दः संशयस्तत्र जायते ।
 ततः संजायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा विदुः ॥ २६
 अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ।
 पूर्णाहुतिमिरापूर्णास्तेऽभिपूर्यन्ति तेजसा ॥ २७

C. 14. 627
 B. 14. 20. 28
 K. 14. 21. 28

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २०

स्पृश्यं श्राव्यं. — After 22^b, Ś1 K D1-6 ins.:

50* मन्तव्येऽप्यथ बोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्वदा ।

[K2, 4 D1 चैव (for स्प्यथ).]

— K8 om. 22^{ad}. — ^a K4 D1 सप्त वा; B1. 2. 4 (marg.) समिधः (for सप्तधा). — ^r Dc1 स्म; D6 सु- (for स्व-). — After 22, B1. 2 T2 ins.:

51* करणं कर्म कर्ता च मोक्षमित्येव वादिनः ।

[T2 मोक्ष इत्येव वा कलं (for the post. half).]

23 Dn1 missing (cf. v. l. 17). G8 om. (hapl.) 23-24. — ^a B Dc1 D2-6 सप्तेता. — ^a D6 अन्तेव (for हृत्वेव).

24 Dn1 missing (cf. v. l. 17). G8 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^a Ś1 K8 B8. 5 Dc1 हविर्भूतः; D8 हव्यभूता; T1 G1. 2 M4 हविर्भूत्वा. D2 G1 गणाः. — ^b K1 B8 Dc1 सुखं; K4. 5 D2-4 गुणं; G1 सुखे. D6. 6 प्रविशन्ति गुणेशि (D6 'प्र' जे. — D4 om. (1 hapl.) 24^a-26^d. — ^a K1. 8 अग्निवासम्; K4 D1 अन्तर्धानम्; K8 B2 अनुवासम्. K8 उपागम्य (for उचित्वा च). — ^a D2. 2. 5. 6 G1 जायते. K2 तासु; D8 स्वांशः; G1 हि सु- (for स्वासु). — ^a D8 तत्रैव. Ś1 (inf. lin.) K1 निरुप्यते; K8 निरुह्यते (for 'च्यन्ते). — ^r Some MSS. प्रलये. K8 पृत- (for भूत-).

25 Dn1 missing (cf. v. l. 17). D8 om. 25 (cf.

v. l. 24). D8 om. (hapl.) 25. Dc1 om. (hapl.) 25^a. D8 reads 25 on marg. Ś1 reads 25^{ab} twice. — ^a D6 शब्दः (for गन्धस्). — ^b D6 स्पर्शः संजायते ततः. — K3 D1 om. (hapl.) 25^a-26^b. — ^a M2 रसस् (for रूपं). — ^a K8 [5] पि; M1. 2 हि; M8 वि- (for स्मि-). D8. 6 रसः संजायते ततः (cf. 25^b).

26 Dn1 missing (cf. v. l. 17). D4 om. 26 (cf. l. 24). K4 D1 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^a D6. 6 गंधः (for शब्दः). — ^b M1. 3 संश्रयस्. B1. 2 (marg.) स्वथ; B2 स्वत्र (for तत्र). — ^a D8 अतः. D6 ततो निष्ठा स्वभूतत्र. — ^a G1 शमैतत्; M1. 2 जंतो-स्त्व (for जन्मैतत्).

27 ^b K2 प्रगृहीतः; K3 T1 'हीता; G8 M4 (inf. lin.) 'हीताः. G1. 2 पुरातनं. — ^a M1. 2 आकीर्णस् (for आपृ). — ^a K8 B2 तेषि; B1. 5 Dn1 D2-6 त्रिभिः; G1 ते हि; M4 तामिः (for तेऽस्मि). D4 तर्पयति; G2 -पूर्यत; M1. 2 पूजयति (for -पूर्यन्ति). D1 G1 M1. 2 तेजसः. K2 ते पूजयति तेजसा; T G8 तैः पूर्यते हि (G8 ह) तेजसा.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1-8 T1 G1 M4 अनुगीता; T2 M1-8 उपगीता. — Adhy. name: K2. 4. 5 B D ब्राह्मणगीता; T G8 ब्राह्मणब्राह्मणीसंवादः; M1-8 दंपतीसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 23; Dn1 D4 T2 G1. 2 M1-8 20 (as in text); T1 G8 M4 21.

C. 14. 628
B. 14. 21. 1
K. 14. 22. 1

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

निबोध दशहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १

21

1 K4 D1 श्री(K4 om.)वासुदेव (for ब्राह्मण).
— After 1⁶; T G2 ins.:

52* इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ।

— °) K4 D8 -होत्राणां. — °) G8 निदानम् (for विधा°).
D (except Dc1 D1) अथ (for इह). — Ś1 K1. 2. 5
B1. 2 D (except Dc1) T2 ins. after 1 : K2. 4 after
2⁶:

53* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चरणौ करौ ।

उपस्थः पायुरेतानि होतृणि दश भामिनि ।

शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो वाक्यं क्रिया गतिः ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवींषि च ।

दिशो वायू रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । [5]

इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमग्नयो दश भामिनि ।

दशेन्द्रियाणि होतृणि हवींषि दश भामिनि ।

विषया नाम समिधो हूयन्ते तु दशामिषु ।

[(L. 1) Ś1 K1 B1. 2 D8. 6 नासा वाक् (for नासिका).
T2 नासिका श्रोत्रं जिह्वा च चक्षुरस्त्वक्चक्षुषौ पदौ. — (L. 2)
K1. 5 Dn1 D2-6 उपस्थं. K5 D1. 6 वायुर् (for पायुर्).
K8 इति वाग्; Dn1 D2. 4-6 इति वा; D8 अथ वाग्; T2
इतीह (for एतानि). K2 D1 वायुपस्यं पायुरिति (for the
prior half). D8 दश होतृणि (by transp.). — D1
om. (hapl.) lines 3-6. — (L. 3) K2. 4 B1. 2 T2
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं (for the prior half). T2 om.
from क्वं क्रिया up to मग्नयो (in line 6). Ś1 K8 गतिः
क्रिया (by transp.). — (L. 5) K2. 4 च शतक्रतुः (for
विष्णुरेव च). B1. 2 रसो विषुद्विश्वद्वो विषयोभिः शतक्रतुः.
— (L. 6) K2. 4 विष्णुः; B1. 2 पायुः (for इन्द्रः). — K8
D8 om. (hapl.) line 7. — (L. 7) Ś1 होतृणां. K1. 5
Dn1 D8 भावेति; B1. 2 तानिह (for भामिनि). — (L.
8) Ś1 K1-4 B1. 2 D1 विषयाः (K4 D1 'मेयाः) समिधोद्देशे
(for the prior half). K1. 2. 4 D1 च दश; K8 दश
वा; T2 दश च (for तु दश).]

B1. 2 Dn1 D8. 6 T2 cont. : B2-5 Dc1 T1 ins. after 1 :

सर्वमेवात्र विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते ।

रेतः शरीरभृत्काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ॥ २

शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते ।

54* चित्तं सुवं च वित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।

सुविभक्तमिदं सर्वं जगदासीदिति श्रुतम् ।

ततो विविक्ता चिन्तासीत्सा चित्तं पर्यवेक्षते ।

[(L. 1) B1. 2 श्रुतं (for सुवं). Dc1 च वित्तं च;
T चित्तचित्तं (T2 'चित्ति) (for च वित्तं च). — T1 om.
lines 2-3. — (L. 2) Dc1 अविभक्तम्. — Dn1 D8. 6
om. line 3. — (L. 3) B1. 2. 4 (also as above) तत-
श्चित्तविभक्तासीत् (for the prior half). B2. 4 प्रत्यवेक्षते.]

B Dc1 cont.:

55* श्रुत्वा चित्तं क्षुण्डित्येव मनश्चित्तं तदुच्यते ।

तयोर्विविक्ता नागासीदचला शब्दलक्षणा ।

नमेव योषा सवीडा सा वासः पर्यवेक्षते ।

तस्मात्संजज्ञिरे वर्णाः स्वरा मन्त्रास्तथैव च ।

एतच्च नः सरस्वत्याः प्रजापतिरयाववीत् । [5]

[(L. 1) B2. 5 श्रुत्वा (for श्रुत्वा). B1. 2 श्रुत्वा चित्तं
श्रुत्वेव (for the prior half). — (L. 2) B1. 2 विभक्ता.
— (L. 4) B1. 2. 5 सर्व- (for स्वरा). — (L. 5) B2
चैव; B5 चलः (for च नः).]

2 D4 om. 2^{ab}. K2. 4 repeat 2^{ab} after 53*.
— °) T2 G8 M2 (inf. lin.) सत्यम् (for सर्वम्). K2. 4
(both first time) [अ]नु; K5 Dn1 D2. 2. 5. 6 [अ]थ
(for [अ]त्र). — °) K4 (second time) D1 चित्ता;
T1 G8 M4 चित्तः; G1 चित्ते (for चित्तं). K8 B1. 2
अवेक्ष्यते; B2. 4 M8 अवेक्षते; T G M4 (inf. lin.)
अवेक्षतां. K2. 4 (both first time) चित्तं विज्ञानमीक्षते.
— K8 om. (hapl.) 2°-4°. — After 2⁶, K2. 4 ins.
53*. — °) B (except B4) Dc1 G8 M4 (inf. lin.)
Cv वेतः; D4 ततः; M4 ईजे (for रेतः). K8 -चक्राये;
G8 M4 Cv -भोक्ता च (for -भृत्काये). — °) Ś1 K1
B1. 2 विज्ञातात्र; B2. 4 Dc1 T2 G1 M1-3 'नानु; B5
'नाहु (sic); Dn1 D1 'ता नु; T1 'याम्-; G2 'तं नु;
G8 यो विज्ञाता (for विज्ञाता तु).

3 K8 om. 3 (cf. v. l. 2). — °) T G अग्निः; M
अन्यन्; Cv अन्यः (as in text). D1 M1. 2 प्रकीर्यते.
— After 3⁶, T G M4 read 4^{ad}, repeating it in its

ततश्चाहवनीयस्तु तस्मिन्संक्षिप्यते हविः ॥ ३

ततो वाचस्पतिर्जज्ञे समानः पर्यवेक्षते ।

रूपं भवति वै व्यक्तं तदनुद्रवते मनः ॥ ४

ब्राह्मण्युवाच ।

कस्माद्वागभवत्पूर्वं कस्मात्पश्चान्मनोऽभवत् ।

मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ ५

केन विज्ञानयोगेन मतिश्चित्तं समाधिता ।

समुन्नीता नाध्यगच्छत्को वैनां प्रतिषेधति ॥ ६

proper place. — °) Dn1 D2-6 मनश् (for ततश्). K2, 4 तु (for च). K5 D3 च (for तु). D1 नमः स्वाहाश्चाहुतयो. — °) Ś1 K1 ततः; K2, 3, 5 D1 G2 M यस्मिन्; T G1 तस्मात् (for तस्मिन्). K5 B D (except D1) G3 प्रक्षिप्यते (for संक्षि).

4 K5 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — °) K2, 4 Dc1 D1-3, 5, 6 यज्ञे; D4 यज्ञे; M1, 2 अभूत् (for जज्ञे). — °) K1 B2, 3, 4 (marg. as in text) Dc1 समानं; B1, 5 Dn1 D1-6 तं मनः; G3 Cv मनसा (for समानः). K3 T1 G1 पर्यवेक्षते; D1 M1, 2 पर्यवेक्षते. M4 (inf. lin.) मनसा यदवेक्षते. — T G M4 read (without var.) 4^{ad} for the first time after 3^d. — °) K5 B1, 2 (marg. as in text), 4 (marg.) पूर्वं; Cv रूपं (as in text). K5 D3 च (for वै). Ś1 वाक्तुं; K1 वाक्तु; K2, 4 D1 वक्षुस्; K3 T G1, 2 वक्त्रं; K5 [ए]वा वाक्; B1, 4 (marg.) D2 वाक्च; B3 (marg. as in text), 5-6 Dc1 M1, 2 वक्तुं; Dn1 D4, 6 वर्णं; D3 [ए]वार्यं; D5 चैव; M3 अर्हस्; M4 (inf. lin. as in text) कर्तुं (for व्यक्तं). — °) Ś1 K1-4 M4 (inf. lin.) तमनु; K5 B1, 4 (marg.) D2 तामनु; B2-5 Dc1 Dn1 D3-6 समनु (for तदनु). M1, 2 मनोय दधते महान्. ॥ Cv : तन्, मनः अनुद्रवते । ॥

5 D5 om. 5. M1, 2 om. 5-6 together with the ref. D1 om. the ref. D5, 6 ब्राह्मण. — °) T3 G1 यदा (for कस्माद्). D1 भगवतः; D2, 3, 6 G2 M3, 4 (inf. lin.) वा भगव (M3 'वा'न्. — °) K5 अभ्यन्मनः; D1-4 मनो भवेद्. — °) K5 कार्यं; K5 वाचा; T G1, 3 M3, 4 पूर्वं (for वाक्यं). — °) K5 यथा; T G1, 3 M3, 4 वाक्यं; G3 सदा (for यदा). K5 गृह्यते (for पद्यते).

6 M1, 2 om. 6 (cf. v. l. 5). — °) K4 D1

ब्राह्मण उवाच ।

तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात्प्रेष्यत्यपानताम् ।

तां मतिं मनसः प्राहुर्मनस्तस्मादवेक्षते ॥ ७

प्रश्नं तु वाञ्छनसोर्मा यस्माच्चमनुपृच्छसि ।

तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् ॥ ८

उभे वाञ्छनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।

आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नौ संशयं विभो ॥ ९

मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् ।

C. 14. 642
B. 14. 21. 15
K. 14. 22. 15

तेन (for केन). — °) G3 मनश्चासं (for मतिश्चित्तं). K2 B2 Dc1 M3, 4 समाहुता; K4 D1 समश्नुते; B1, 2 (marg.), 3-5 T2 समामुयात्; D3 समन्विता; T1 समा-वृता; G1 अवाहुतः; G3 समाहुतं (for 'स्थिता). G2 मतिवित्तसमामुता. — °) K4 D1, 6 समतीतां (D5 'ता') (for समुन्नीता). Ś1 K3, 5 चाऽयगच्छत्; K1 चाति; D2, 4 चाध्य; S नाधिगच्छेत्. — °) B Dc1 वैनां; Dn1 D1-6 वै तां (for वैनां). K5 G3 प्रतिषेधते; B D (except D1) 'वाच' (D4 'बोध्य'ते).

7 M1-3 om. the ref. K4 D1 om. 7^{ab}. — °) K3 Cv तामुदानः; T G M4 (inf. lin.) तं म (T3 तां म; G3 तन्मनस्य (for तामपानः). M1, 2 तमपानं गतिर्भूत्वा; M3 तमपानो वतीर्भूत्वा. — °) K5 कस्मात्. K3, 5 B D (except Dc1; D1 om.) प्रेषति; G3 M1, 2 प्रेषति. Ś1 (marg.) B [अ]पातनीं; K1-3 'नती; Dc1 [अ]पातनी; Dn1 'वतां; M1, 2 'नती; (for 'नताम्). T1 तस्मात्प्रेष्याक्षिबोधति; T3 'प्रेष्याक्ष जानती; G1 'प्रेहंक्षिवायति (sic); G2 'प्रेष्यति बोधति; M3 'प्रेष्य महाति; M4 'प्रेष्यमपानती (inf. lin. 'प्रेष्यतमानतं). — °) Dn1 गतिं; Cp मति (as in text). K1, 3 मनसा; D5 तमसः. — °) B D (except D1) T1 अपेक्षते.

8 °) B1 प्रश्नस्. Ś1 K1, 3, 4 B3, 4 Dc1 D1 G3 M3 मां (Ś1 M4 मा; K1 वा; B3 G3 वै) वाञ्छनसोर् (by transp.); D4 T G1, 2 वाञ्छनसयोर्. M1, 2 प्रेक्ष्यमानस्तु मनसा (sic). — °) K4 B3, 5 D1 यन्मां (for यस्मात्). K4 D1 परि (for अनु). — °) D5 तं (for ते). K3 दर्शयिष्यामि; K5 D3, 6 वर्णं (for वर्तं). — °) K4 पूर्वं; D1 एवं (for एव). Ś1 K1 समाह्वयत्; B3 T3 समागमं (for 'ह्वयम्).

9 °) B1, 2 उभये (hypermetrio) (for उभे). K5

C. 14. 642
B. 14. 21. 15
K. 14. 22. 15

अहं वै कामधुक्तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ॥ १०
स्वावरं जङ्गमं चैव विद्ध्युभे मनसी मम ।
स्वावरं मत्सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ॥ ११
यस्तु ते विषयं गच्छेन्मन्त्रो वर्णः खरोऽपि वा ।
तन्मनो जङ्गमं नाम तस्मादसि गरीयसी ॥ १२
यस्मादसि च मा वोचः स्वयमभ्येत्य शोभने ।
तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वक्ष्यसि सरस्वति ॥ १३
प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति ।

Gs वाक्कानले; Dc1 वाक्कानसा. Bs (marg.). s (marg. as in text). s ध्यावा (for गत्वा). T1 उभेव मनसी भूत्वा. —^a) Bs अपृच्छतौ (sic); D1 च्छत. —^a) T1 अनयोः (for आवयोः). —^a) Ks Bs. 4 Dc1 नः (for नौ). B1. 2 भृशं (for विभो).

10 ^a) M1. 2 तत (for मन). Gs [आ]ह (for [ए] व). —^b) Ks D1 तथा; T G1 M ततः (for तदा). Ks B4 Ds सरस्वती. —^c) Ks अयं (for अहं). D1 च (for वै). Ś1 K1. 3 अहं कामधुक्ता तुभ्यम्. — Dc1 om. 10^d. —^a) Ks अथ (for इति). K1 ते; Gs [ह]दं (for तं). Ks D1 चानघ; Gs वाग्विधिं (for वागथ).

11 Before 11, Ś1 ins. ब्रह्मा; K2. 4. 5 Bs D (except Dc1) ब्राह्मण उवाच; Gs Ms प्रजापतिः. G1 om. 11⁶⁰. —^b) B1 Ts विधेते; B5 विच्छेते; Ds विधुमे (for विच्छुमे). Ds स्थितं (for मम). —^a) K1 Ds विशते (for विषये). C² Cv : जङ्गमं तव विषये वर्तते । C²

12 ^a) K1. 8 Ms मनु (for यस्तु). Ks. 5 D (except Dc1 D1) तं (for ते). T G Ms. 4 विषये. G1. 8 M गच्छन्. —^b) Ś1 K1. 4. 5 D1 Gs M वर्णो मंत्रः (by transp.); Ks चर्मो मंत्रः. —^c) B1 (marg. as in text) तं मोक्षं; Dc1 तन्मोक्षं; Ms तस्मात्तो (for तन्मोक्षो). —^a) Ś1 Ds G2. 8 M1. 2 अपि (for अस्ति).

13 ^a) Ks. 4 Bs D1 अपि; Ks अति; Gs Ms (inf. lin.) Cv हृदं (for अस्ति). Ks. 4. 5 Gs Ms (inf. lin.) तु; Cv स्वं (for च). Ks मां वोचः; Ks मे वाचः. B1. 2. 8 (marg.), 4. 5 Dc1 Dn1 Ds-6 य (Dc1 त; Ds. 6 अ) स्मादपि समाधिते; T G1. 2 Ms. 4 त (Ms. 4 य) स्माद्वितुमर्हसि; M1. 2 यस्माद्वितुं मामिच्छेत्. —^b) Ks Ms अभ्येति; Dn1 अभ्येत्य; D1

प्रेर्यमाणा महाभागे विना प्राणमपानती ।
प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीद भगवन्निति ॥ १४
ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययन्पुनः ।
तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् ॥ १५
घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ।
तयोरपि च घोषिण्योर्निर्घोषैव गरीयसी ॥ १६
गौरिव प्रस्रवत्येषा रसशुत्तमशालिनी ।
सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी ॥ १७

अभ्येतु; G1 अभ्येत्य. —^a) Ś1 प्रवक्ष्यसि; B (except B1) Dn1 Ds-6 प्रवक्ष्यामि; M1. 2 त्वं वक्ष्यसि. B1-8 Gs सरस्वती (Gs ती). Ks. 4. 5 D1 न वाग्वदति कर्हिचित्; Ks T G1. 2 Ms. 4 प्रव (Ks ते व) क्ष्यामि सरस्वती; Ms (inf. lin.) न वक्ष्यति सरस्वती.

14 ^a) Ś1 K1. 8 नित्या; Ks. 4. 5 D1 M1. 2 नित्यं; Gs. 8 Ms. 4 यस्माद् (for देवी). Bs प्राणाः प्राणांतरे देवी; T G1 प्राणापानावर्तते यद्. —^b) T1 वाचे; Gs अहं; M1. 2 वाक्ये (for वाग्वै). Gs यत्र (for नित्यं). S (except M1. 2) प्रतिष्ठिता (for स्म तिष्ठति). Ks. 4. 5 D1 वाग्वै सम्यक्प्रतिष्ठिता; Ds. 6 वागेवे (Ds वै) ति प्रतिष्ठिता. —^c) Ś1 (by corr.) K1. 8. 5 प्र्यमाणा; Ks D1 प्रेक्ष्य; Gs Ms प्रेर्यमाणं (Ms 'णो') (for 'माणा'). T1 G1 प्रीयमाणो महाभागे (T1 गौर). —^a) Ks corrupt. Ks. 5 Dn1 Ds-6 प्राणान्; B1 (marg.), 5 पानम् (for प्राणम्). Bs-8 Ds अपातनी; M1-8. 4 (inf. lin. as in text) अमानिनी (for अपानती). T1 G1. 2 विना प्राणांश्च (Gs 'णं च') सामपि. — Ks reads 14^a on marg.

15 ^a) Ś1 om. ततः. Ś1 K1. 2 प्राणाः; Ks D1 प्राणात्. M1. 2 पुनर् (for प्रादुर). Ks आसन् (for अभूद्). —^b) Gs प्राणम् (for वाचम्). Ś1 Ks-8 Ds आप्याययत्; Gs M1. 2 आध्याययत्. T G1. 2 Ms. 4 ह्व (for पुनः). —^a) Ds. 6 विदति (for व').

16 ^a) K1 D1 T M घोषिणी; Cv घोषिणी (as in text). —^b) Ś1 K D1 Gs Ms (inf. lin.) एषा; Ms एवं (for एव). —^c) Gs सु- (for च). K1-4 D1 M1-8 घोषिण्यो; Ks Dn1 Ds-6 घोषेण; B Ts घोषिण्या; Dc1 घोषीर्ष; T1 G1 घोषिण्यां. —^a) Dc1 om.; Ds निर्घोषेण; G1 निर्मोहैव. Ks गरीयसे.

17 ^a) B1 Dc1 Ds. 4 Ts गौरिव. Ks Ds. 4 T G1. 8

दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते ।
 एतयोरन्तरं पश्य स्रक्ष्मयोः स्यन्दमानयोः ॥ १८
 अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना सिम्बुक्षया ।
 किं नु पूर्वं ततो देवी व्याजहार सरस्वती ॥ १९
 प्राणेन या संभवते शरीरे
 प्राणादपानं प्रतिपद्यते च ।

उदानभूता च विसृज्य देहं
 व्यानेन सर्वं दिवमावृणोति ॥ २०
 ततः समाने प्रतितिष्ठतीह
 इत्येव पूर्वं प्रजजल्प चापि ।
 तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं
 तथा देवी जङ्गमत्वाद्विशिष्टा ॥ २१

C. 14. 654
 B. 14. 21. 26
 K. 14. 22. 26

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प्रसवति; Ks स्रवतीति; B1.2.5 Ds प्रभवति. Bs D (except Dc1 D1) [अ]थान् (for [ए]षा). —⁵ T वासम्; G1 मासम्; Cv रसम् (as in text). Ks उत्तर- (for उत्तम-). Cv -पाळिनी (for -शालिनी). —⁶ Ks T2 G1.2 M1-3 स्यंदति; Ds तस्य ते; Gs M2 स्यंदिनी. —⁷ Ks D2 M1.2 शाश्वती; Ds शाश्वत-. Ś1 K1 -आविनी; Ds शाश्वतीं ब्रह्मवादिनीं.

18 ^a) K2.4.5 D1 -प्रकरणे; Dc1 -प्रधानेन (for प्रभावेन). —⁵ Gs M4 (inf. lin.) शुचिस्मिता. —⁶ Ds.6 लक्ष्यं (for पश्य). —⁷ Ks स्पर्थमानयोः; Dc1 Dn1 D2.4.5 स्पर्थं; S (except Gs; M4 inf. lin. as in text) यतमानयोः.

19 ^a) S (M4 inf. lin. as in text) चाक्येषु (for वाक्येषु). —⁵ K2.4 D1 नोद्यमाना. Ks D (except Dc1 D1) विवक्षया; B1.2 हि सूक्ष्मया (for सिस्सक्षया). Bs चोद्यमानानि सूक्ष्मया. —⁶ Ks अनु-; Ks D1 कं नु; Ks कं नु; T2 G1.2 M किं तत् (for किं नु). Ds.6 सर्वं (for पूर्वं). Ś1 K1.8.4 Bs D (except Dc1) तदा (for ततो).

20 ^a) D1 T2 G1.2 M प्राणो न (for प्राणेन). B1-8.4 (marg. as in text).5 Dc1 यः; Gs सा (for या). Ś1 K1-3 Gs संभि (Gs 'अ'वले; K4.5 Bs (marg.) D1 संभु (Ks 'इ'वले; Ds संभरते; Ds संभवेसे; T G1.2 M संभ्रमते (for संभवते). K1.2 शरीरं; Ds.6

शरीरी. —⁵ K4 प्रतिपद्य एव; T G 'द्यते तु (for 'द्यते च). —⁶ Ks B Dc1 T G1 M2.4 -भूतश्च (for -भूता च). Ś1 K1.8 उदानभूताद्विस् (Ks 'रा'ज्य देहं. —⁷ Ks M1-3 सर्वं; B1.2.4 (marg.) Dc1 T1 G2 सर्वा; Bs दिव्यं (for सर्वं). Ś1 (by corr.) B1.4 (marg.) Dc1 T1 G2 दिशम् (for दिवम्). M4 (inf. lin.) आतनोति (for आवृणोति).

21 The portion from 21 up to the end of the adhy. 22 is lost in Dn1, on missing folios. —^a) K2.4 समानः. K1.2 प्रवि (for प्रति-). T G1 M [इ]-यम्; Gs स्वयम् (for [इ]ह). —⁵ K4 D1 इत्येष. Ks स पूर्वं; Ds पूर्वेषु; Cv सर्वं प्र- (for पूर्वं प्र-). T प्रतिजल्प (for प्रजं). Ks D2-6 वाणी; Bs काले; D1 वापि; T1 G1 वागपि; T2 वागथ; Gs यापि (for चापि). —⁶ Ks ततो (for तस्मान्). Cv विशिष्टस् (for 'ष्टं). —⁷ G1 तदा (for तथा). Ds.6 देही (for देवी). Ks विशिष्टः; Gs 'ष्टं; Cv 'ष्टा (as in text).

Colophon missing in Dn1. — Sub-parvan : Ś1 K1-3 T G1.2 M अनुगीता; Ks B Dc1 Ds.5 ब्राह्मण-गीता; M1-3 उपगीता. — Adhy. name; Gs ब्राह्म-यज्ञविधानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 24; B1 Ds T2 G2 M 21 (as in text); T1 Gs M4 (by corr.) 22; G1 19.

C. 14. 655
B. 14. 27. 1
K. 14. 22. 1

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

सुभगे सप्तहोदृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १

प्राणं चक्षुश्च जिह्वा च त्वक्श्रोत्रं चैव पञ्चमम् ।

मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाश्रिताः ॥ २

सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते न पश्यन्तीतरेतरम् ।

एतान्वै सप्तहोदंस्त्वं स्वभावाद्विद्धि शोभने ॥ ३

ब्राह्मण्युवाच ।

सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः ।

कथंस्वभावा भगवन्नेतदाचक्ष्व मे विभो ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणिज्ञानमभिज्ञता ।

परस्परगुणानंते न विजानन्ति कर्हिचित् ॥ ५

जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वद्भनो बुद्धिरेव च ।

न गन्धानधिगच्छन्ति प्राणस्तानधिगच्छति ॥ ६

प्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वद्भनो बुद्धिरेव च ।

न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७

प्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं त्वद्भनो बुद्धिरेव च ।

22

 This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 12. 21. 21).

1 °) Ks. 4 D1 [ए]व (for [अ]पि). — °) T1 विनाशम् (sic); Gs निधानम् (for विधा°). G1 इव (for इह°).

2 °) K2 D1. 6 M1. 2 प्राणश्च; K4 B2. 5 D2-6 Gs प्राणश्च (for प्राणं). Dc1 जिह्वाश्च. — °) K2 जिह्वा त्वक् (for त्वक्श्रोत्रं). B2 त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमं. — °) Ks सुखम्; D6. 6 पथम् (for पृथग्). Ś1 K1-8 T G1. 2 आश्रयाः; B1. 2 आहताः (for आश्रिताः).

3 °) Ś1 K1-8. 5 T2 Gs सूक्ष्मावकाशे. K2. 4 शक्तास्ते; B Dc1 D2-6 T2 Gs तिष्ठन्तो (T2 Gs 'ति); T1 G2 संप्राप्ते; M1 संतप्ते (for सन्तप्ते). G1 सूक्ष्माकाशे समं प्राप्ते. — °) Ds वि- (for न). Ks कथं नान्योन्यदर्शितः (cf. 4°). — °) T G1. 2 M पतद्वै (M1. 2 'ते' सप्त होतृत्वं; Gs एतांश्च सप्तहोदृणां. — °) M1. 2 स्वभावः. Gs भावान्साधी च शोभने.

4 °) K1-8 Gs सूक्ष्मावकाशे. Ds M1 संतप्ते; G2 संप्राप्ते (for सन्तप्ते). T G1 सूक्ष्माकाशे समं प्रा (G1 तु संप्राप्ते. — °) T1 च (for न). Ks कथा नान्योन्यदर्शितः (sic). — °) K4. 5 Dc1 D1 T G M2 स्वभावाद्. — °) Ks B Dc1 D2-6 मे प्रभो; K4 D1 विस्मरात् (for मे विभो).

5 D1 om. the ref. — °) K1. 2. 4 B (except B1) Dc1 D1 G2. 2 Cv गुणज्ञानम् (for गुण°). K4 अतिज्ञानं; B1-2. 4 (marg. as in text). 5 Dc1 M2. 4 Cv अभि° (for अवि°). K2 मनोज्ञानं गुणज्ञानं; T1 G1 गुणाज्ञानेषु विज्ञानं. — °) K4 D1 पुण्यं; Ks B2. 4. 5 D2-6 T2 G2 M गुण-; Dc1 गुणे (for गुणि-). Ks D1. 2 अविज्ञता (for अभि°). K2 मतिज्ञानं प्रतिज्ञाया (sic). — °) Ks B1 D2-6 T2 G2 परस्परं. K4 स्वेते; B2. 4 (marg. as in text). 5 एतान्; B2 एवं; D1 ह्येते; Gs एति (for एते). — °) B D (except D1; Dn1 missing) G2 [अ]भिजानन्ति; Gs विजानाति. B4 केचन (for कर्हिचित्).

6 °) B2 च श्रोत्रं च; Gs तथा श्रोत्रे. — °) Ks B2. 5 D6. 6 Gs M1-2. 4 (inf. lin. as in text) वाङ्मनो (for त्वद्भनो). — After 6°, G1 reads 10°. K1. 2 D2. 5. 6 G1 M2 om. (hapl.) 6°-7°. Gs om. (hapl.) 6°-8°. — °) G2 शब्दम् (for गन्धान्). K2 अभि-; M1. 2 अपि (for अवि-). — °) K4. 5 B2 Dc1 प्राणं; B1. 2 (marg. as in text) चक्षुस् (for प्राणस्). — After 6, Dc1 reads 9 for the first time, repeating it after 11, while T G2 read 9-10.

7 Gs om. 7; K1. 2 D2. 5. 6 G1 M2 om. 7° (for all, cf. v. l. 6). B1. 2 om. (hapl.) 7-8. D1 om. (hapl.) 7. — °) M1. 2 प्राणश्च. K4 जिह्वा (for चक्षुस्). — °) Ks B2 वाङ्मनो (for त्वद्भनो). — Ks reads 7° after 8. — °) B2 -तिष्ठति (for -गच्छति).

न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ।
 न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक्च तानधिगच्छति ॥ ९
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वच्चानो बुद्धिरेव च ।
 न शब्दानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १०
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं बुद्धिरेव च ।
 संशयान्नाधिगच्छन्ति मनस्तानधिगच्छति ॥ ११
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं मन एव च ।

8 Gs om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). B₁.s om. 8 (cf. v. l. 7). B₃ T₁ om. (hapl.) 8. —^a) B₄.s Doi नासा; S (T₁ Gs om.) प्राणो (for प्राणं). T₂ G₂ जिह्वस्. Ś₁ च चक्षुश्च (for तथा श्रोत्रं). —^b) Ś₁ श्रोत्रं स्वर्ग; K₅ D₂-s वाङ्मनो. —^c) K₂ D₁ रूपेण; M₁.s रूपान् (for रूपाणि). —^d) D₁ रूपं (for चक्षुस्). K₂.s B₅ D₁.s.6 M₁-s तान् (for तानि). — After 8, K₂ reads 7^{ad}.

9 K₂ om. (hapl.) 9-11. G₁ om. 9^a-10^a. Doi reads 9 for the first time after 6, repeating it after 11. T G₂ read 9-10 after 6. K₁ reads 9^{ab} after 10. —^a) M₁ प्राणो. Ś₁ K₅ D₂.s.5.6 ततश्चक्षुः; K₄ D₁ रसश्चक्षुः (for च चक्षुश्च). T प्राणं चक्षुश्च जिह्वा च. — D₁ om. (hapl.) 9^b-10^a. —^b) B Doi (both times) बुद्धिः श्रोत्रं (by transp.). K₁ त्वच्चानो बुद्धिरेव च. — K₄ om. 9^{ad}. —^c) K₁ शब्दान्; T G₂ स्पर्शम् (for स्पर्शान्). M स्पर्शश्च नाधिगच्छति. —^d) Doi (second time) बुद्धिस्; G₅ श्रोत्रं; M त्वक् (for त्वक्च). T G₂ एतद् (for च तान्).

10 For the sequence in T G₂, cf. v. l. 9. K₂ om. 10; D₄ om. 10^a; G₁ om. 10^{ab} (for all, cf. v. l. 9). D₁ om. (hapl.) 10-11. G₅ om. (hapl.) 10. K₃ repeats 10^{ab} after 10^{ad}. —^a) M प्राणो. B₅ श्रोत्रं (for चक्षुश्च). T G₂ transp. जिह्वा and चक्षुश्च. K₄ प्राणं जिह्वास्तथा चक्षुस्. —^b) K₅ (second time) B₅ श्रोत्रं स्वर्ग; B₁ वाङ्मनो. — After 10^b, B₅ reads 11^{ad} for the first time, repeating it in its proper place. B₅ om. 10^{ad}. G₁ reads 10^{ad} after 6^b. —^c) T G₁.s शब्दस् (for शब्दान्). —^d) T G₁ तस्; G₂ तद् (for तान्). — After 10, K₄ reads 9^{ab}; while B₁-4 ins. after 10:

56* प्राणं चक्षुश्च श्रोत्रं च त्वज्जिह्वा बुद्धिरेव च

न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तमधिगच्छति ॥ १२
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भाषिणि ॥ १३
 मन उवाच ।
 न प्राति मामृते प्राणं रसं जिह्वा न बुध्यते ।
 रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक्स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४
 न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथंचन ।
 प्रवरं सर्वभूतानामहमस्मि सनातनम् ॥ १५

[B₅.s प्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं (for the prior half). B₅.s जिह्वा स्वर्ग (by transp.).]

— B₁-4 read 11^{ad} for the first time after the above.

11 K₂ om. 11 (cf. v. l. 9). D₁ om. 11 (cf. v. l. 10). T₁ om. (hapl.) 11-12. K₄ B₅ om. 11^{ab}. B₅ reads 11 twice. —^a) T₂ G₁.s M₁.s.2.4 प्राणो. —^b) Ś₁ श्रोत्रं स्वर्ग (by transp.). K₅ मन (for बुद्धिर्). B₁.s.4 (first time) त्वक्च (B₂ बुद्धिः) श्रोत्रं मनस्तथा; B₄ (second time) त्वक्श्रोत्रं च मनस्तथा. — B₁-4 read 11^{ad} for the first time after 56*; B₅ after 10^b. —^c) K₄ न स्पर्शम्; K₅ B (first time) D₂-s T₂ G₁.s संशयम्; Doi संकल्पान् (for संशयान्). —^d) K₄ त्वक्च; B (first time) बुद्धिस् (for मनस्). D₅.s तम् (for तान्). — After 11, Doi repeats 9.

12 T₁ om. 12 (cf. v. l. 11). D₄ om. (hapl.) 12. K₂.s om. 12^{ab}. —^a) T₂ G₁ M प्राणो. —^b) G₅ श्रोत्रं त्वक् (by transp.). —^c) B₁.s.4.5 Doi D₁ M₁-s तान् (for ताम्). D₅ अनु- (for अवि-). — After 12, M₅ ins. an addl. colophon [Sub-parvan: अनुगीता. — Adhy. no.: 13].

13 Before 13, M₅ ins. ब्राह्मणः. —^a) B Doi आविनि.

14 ^a) K₅ B D₄.s नाप्राति; G₅ न प्राणं. G₂.s मरुते (for मामृते). K₅ प्राणं; T G₁.s M₁.s.4 (inf. lin. as in text) प्राणो; M₂ प्राणो. —^b) K₂.s B₁.s D₁ रसाक्. B D (except D₁; D₁ missing) वेति च (for बुध्यते). —^c) B₁.s चक्षु रूपं (by transp.). —^d) T G₁.s स्पर्शं त्वक् (by transp.). Ś₁ K₁.s B₅.s च; T₂ वि- (for [वि-]). B₁ बुध्यति. B₂ G₅ त्वक्च स्पर्शं न बुध्यते (B₂ 'ति).

C. 14. 670
B. 14. 22. 16
K. 14. 23. 16

अगाराणीव शून्यानि शान्तार्चिष इवाग्रयः ।

इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः ॥ १६

काष्ठानीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः ।

गुणार्थाभाधिगच्छन्ति माश्रुते सर्वजन्तवः ॥ १७

इन्द्रियाण्युचुः ।

एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्मन्यते भवान् ।

ऋतेऽस्मान्स्मदर्थस्तु भोगान्भुङ्क्ते भवान्यदि ॥ १८

यद्यस्मात् प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् ।

भोगान्भुङ्क्ते रसान्भुङ्क्ते यथैतन्मन्यते तथा ॥ १९

15 ^a) S शृणुयात् (for बुध्यते). — ^b) Ś1 D1 Gs Ms (inf. lin.) कदाचन. — ^c) Ś1 K1.3 एकं (for अस्मि). B4 सनातनः.

16 ^a) K2 B1 D2.2.6 आगराणि; M1.2 नगराणि. K3 [ए]व (for [इ]व). — Dci om. († hapl.) 16^b-17^a. — ^c) D2-4 आवर्ते (for भासन्ते). — ^d) Ś1 हीना न (for हीनानि). B1.2.5 सर्वशः (for नित्यशः).

17 Dci om. 17^a (cf. v. l. 16). — ^a) K8 G1.2 M [ऊ]र्ध्वः; G8 [अ]थ (for [आ]र्द्रः). K1-3 Ds Ms शुष्कानि. — ^b) D6 अर्तीन्द्रियैः. — ^c) S मरते.

18 Ds om. the ref. — ^a) D6 एवमेव सत्यं भवेद्; D6 इन्द्रियाणामेव तत्सत्यं (hypermetric). — ^b) K4 M1.2 मन्यसे; D6 मनुते. — ^c) Ś1 K1.2.4.5 D (except Dci; Dn1 missing) G1 त्वं; K8 T1 G2.3 वै (for तु). — ^d) Ś1 K1.2.4.5 D1 भुञ्ज्याद्; K8 भुञ्जन्; Ms भुञ्जेद् (for भुङ्क्ते). K8 अपि (for यदि). G8 भोगान्भुञ्जीत चेद्भवेत्.

19 ^a) K5 च लीनेषु; M1.2 प्रणष्टेषु (for प्रलीनेषु). K8 इन्द्रियेषु च लीनेषु. — K4 D1 om. 19^b. — ^c) K5 भुञ्ज्व; B D (D1 om.; Dn1 missing) T G1.2 M1.2 भुङ्क्ते (for भुङ्क्ते). B Dci D2-6 T भवान् (for रसान्). K5 भुञ्ज्व; B D (D1 om.; Dn1 missing) T3 सत्यं; T1 G1.2 वेत्ति; G8 Ms (inf. lin.) वेत्सि; M1.2 भुङ्क्ते (for भुङ्क्ते). — ^d) K4 Dci D1 तथा (for यथा). K B4 Dci D1 Gs M1.2 मन्यसे. K8 यथा; S (except Gs) भवान् (for तथा).

20 ^a) Ś1 K1.3 G8 विप्रः; K2.4 D1 संप्रः; K5 संसुः; T1 [अ]स्य प्रः; T3 G1.2 M [अ]न्यप्रः (for [अ]न्नासु). — ^c) Ś1 K1 मात्रेषु (for मात्रेण). — ^d)

अथ वास्मात् लीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च ।

यदि संकल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान्यथार्थवत् ॥ २०

अथ चेन्मन्यसे सिद्धिमस्मदर्थेषु नित्यदा ।

घ्राणेन रूपमादत्स्व रसमादत्स्व चक्षुषा ॥ २१

श्रोत्रेण गन्धमादत्स्व निष्णामादत्स्व जिह्वा ।

त्वचा च शब्दमादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमथापि च ॥ २२

बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् ।

भोगान्पूर्वानादत्स्व नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३

यथा हि शिष्यः शास्तरं श्रुत्यर्थमभिधावति ।

Ś1 K1.3 भुञ्ज्वे; K2.5 भुञ्ज्व; G8 भुक्तः; M3.4 भुञ्जे. Dci T3 यथार्थवत्; T1 G M तदार्थवत् (T1 'वि'त्).

21 ^a) G2 अथ वा; M1.2 यथा च (for अथ चेन्). K8 सिद्धम्; M4 (inf. lin.) बुद्धिम्. — ^b) Ś1 K8 अस्मदर्थेन. D3 तानि स; G8 सर्वदा (for नित्यदा). — ^c) K8 T G आधत्स्व. — ^d) K B4 D1-4.6 G8 रसान्. D5.6 आह्वर; G8 आधत्स्व. T G1.2 M चक्षुषा शब्द- (M1.2 रूप)माददाः.

22 ^a) K2.4.5 B1-4 D (Dn1 missing) गंधान्; M1.2 शब्दम्. K8 T G1.3 आधत्स्व. — K5 om. (hapl.) 22^b-23^c. K8 om. (hapl.) 22^b. — ^b) B Dci D2.5 T3 स्पृशन् (for निष्णाम्). K2.4 D1 नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि (= 23^d); D6 जिह्वा रसमेव च. — ^c) G1.2 M2-4 वा (for च). K2.4 D1 श्रोत्रम्; B2-5 D2-6 शब्दान्. T3 G8 आधत्स्व. — ^d) M1.2 जिह्वा (for बुद्ध्या). G8 वा (for च). D8 सवुद्ध्या स्पर्शमथापि च.

23 K5 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^a) M1.2 [स]पि (for हि). G8 नीयमाना (for ह्यनियमा). G1 बलीयस्तोद्धानीयं यद् (sic). — ^b) K2.4 D1 नियमो. B1.2 दुर्बलीयसः. T G1.2 दुर्बलाश्च ब (G1 'आब'; G2 'स्वब')-लीयसां. — ^c) T3 G8 आधत्स्व. Ś1 K1.3 भोगेन सर्वाना (K8 'वैमा'दत्स्व; T1 G1.2 भोगानाधत्स्व नोच्छिष्टं (G1 नित्यं वै). — ^d) T1 G8 मनस्त्वं (for नोच्छिष्टं).

24 ^a) M4 (inf. lin. as in text) शिष्टः. K8 यथा शिष्योरशास्त्रज्ञेत् (sic); G8 शायितानि यथा शिष्यः. — ^b) K3 शिष्यार्थम् (for श्रुत्य). T1 G1.2 M अनुः; G8 अपि (for अस्मि). — ^c) Ś1 ततः श्रुतिम्; G8 तच्छ्रुत्या तम्. — ^d) K5 श्रुतार्थः; B3 D2-6 श्रुत्यर्थम्. K8 अस्मि (for उप). B (except B3) तिष्ठते; Ds

ततः श्रुतमुपादाय श्रुतार्थमुपतिष्ठति ॥ २४
 विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानमिमन्यसे ।
 अनागतानतीतांश्च स्वप्ने जागरणे तथा ॥ २५
 वैमनस्यं गतानां च जन्तूनामल्पचेतसाम् ।
 अस्मदर्थे कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६
 बहून्पि हि संकल्पान्मत्वा स्वप्नानुपास्य च ।
 बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव धावसि ॥ २७
 अगारमद्वारमिव प्रविश्य

संकल्पभोगो विषयानविन्दन् ।
 प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं
 दारुक्षयेऽग्निर्ज्वलितो यथैव ॥ २८
 कामं तु नः स्वेषु गुणेषु संगः
 कामं च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
 अस्मानृते नास्ति तवोपलब्धि-
 स्वामप्यृतेऽस्माकं भजेत हर्षः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

ब्राह्मण उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

सुभगे पञ्चहोदृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १
 प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ।

C. 14. 685
 B. 14. 23. 2
 K. 14. 24. 2

धावति.

25 ^b) T₂ अथ; M_{1,2} अव- (for अभि-). — ^c) K₄ D₁ आगतांश्च (for अती°). — ^d) G₁ तदा (for तथा).

26 ^a) K₂₋₅ B₁₋₄ D₁ D_{1,2-6} वैमनस्य-. — ^b) G₂ अपि (for अल्प-). K₃ D₁ तेजसां (for चेतसाम्). — ^c) G₁ अस्मदर्थं. K_{1,2} न ते (for कृते). Ś₁ K₁₋₃ कार्यं.

27 ^a) B₂ च; G₂ न (for हि). — ^b) K_{2,4,5} D₁ ज्ञात्वा; T₂ G₁ M₄ (inf. lin.) कृत्वा (for मत्वा). M_{1,2} इ (for च). — ^c) Ś₁ K_{1,2} G₂ भिद्यमानो (G₂ 'ने') (for पीड्य°). — ^d) K₃ अभि- (for एव). K₄ B₁₋₅ T₁ G_{1,2} धावति.

28 ^a) K₅ D₂₋₆ अगारम्. D₁ अपि (for इव). — ^b) K₂ B_{1,2} D₁ T₂ G₂ M₄ संकल्पभोगान् (T₁ G₂ 'भोगे; M₄ 'भोगी'); K₅ संतप्यमानो. B₂ विवि-
 दन्; M_{1,2} अविदन्; M₄ अविदन् (for 'दन्'). K₄ D₁
 संकल्पभोगान्विषयास्तं विदति; B_{2,5} D₂₋₆ 'भोगान्विषये
 निबदान्. — ^c) D₂₋₄ प्राणक्षयः; G₁ प्राणक्षये. K_{2,3}
 M₁₋₃ उपैषि. — ^d) K₁ दानक्षये; D₂ धातु° (for
 दार°). M_{1,2} यथावत् (for यथैव).

29 ^a) B_{1,2} कामम्. K₂ तु (for तु). K₅ त्रिष्वेषु;

D₁ नष्टेषु (for नः स्वेषु). Ś₁ K_{1,2} कामं तु (K₂ च)
 सस्त्वेव गुणेषु संगं. — ^b) B_{1,2} कामः; D₂ समं (for
 कामं). B₁ T₂ G₁ M₄ तु; B₂ [s]स्तु (for च).
 — ^c) B₁₋₃ D₂ अस्माद्विना; D₁ D_{2,4-6} अस्मान्विना;
 G₂ कृते स्वस्मान्. K_{2,4} B₁ D₂ तपोपलब्धिः; T₁
 तदोप°; G₁ तथोप°. — ^d) Ś₁ K_{1,4} D₁ स्वामप्यृते;
 B_{2,4} D₁ तावत्कृते; B₅ D₂₋₆ तावदते; G₁ स्वामप्यृते
 (for स्वामप्यृते). D₂₋₃ स्वां; D₅ स्वा (for ऽस्मान्).
 D₂₋₆ भजेत्य-; G₁ भजेत; G₂ भजेत च (for भजेत).
 M₁ हर्षं.

Colophon missing in Dm₁. — Sub-parvan: K_{2,3}
 D₂ T₂ M_{2,4} अनुगीता; K₂ (also).⁵ B₁ D₁ D_{1-5,6}
 (also) ब्राह्मणगीता; M_{1,2} उपगीता. — Adhy. name:
 G₂ मनसोद्वेग्याणां च संवादः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Ś₁ 25; B₁ D₄ M₄ 22 (as in
 text); T₁ G₂ 23; M₂ (marg.) 24.

23

1 G₁ om. 1-2 (with the ref.). K₄ ब्रह्मा (for
 ब्राह्मण). — ^c) K₂ D₂ होत्राणां. Ś₁ सुखभोगांश्च
 होदृणां. — ^d) T₁ विभागम्. B_{1,2} इति (for इह).
 G₂ यज्ञां.

C. 14. 685
B. 14. 23. 2
K. 14. 21. 2

पञ्चहोतृनथैतान्वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २

ब्राह्मणपुत्राच्च ।

स्वभावात्सप्त होतार इति ते पूर्विका मतिः ।

यथा वै पञ्च होतारः परो भावस्तथोच्यताम् ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

प्राणेन संभृतो वायुरपानो जायते ततः ।

अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ॥ ४

व्यानेन संभृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्तते ।

उदाने संभृतो वायुः समानः संप्रवर्तते ॥ ५

तेऽपृच्छन्त पुरा गत्वा पूर्वजातं प्रजापतिम् ।

यो नो ज्येष्ठस्तमाचक्ष्व स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६

ब्राह्मोवाच ।

यस्मिन्प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

यस्मिन्प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७

प्राण उवाच ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). —^a) K1 corrupt. Ks T2 G2 प्राणोपान (for प्राणापानाच्). —^b) D1 समान-
— Ds om. 2^a-3^b. —^c) K2 s. 6 Dc1 D2. 4-6 T2 तथा
(for अथ). K4 D1 [ए]तानि; M1 [ए]कान्वै (for
[ए]तान्वै). —^d) D1 परे भावं.

3 Ds om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). —^a) T2 भास्वतः;
M1 सभावात् (for स्वभा). — D1 om. (hapl.) 3^{ab}.
—^b) K4 B1. 5 D1. 4-6 T1 Gs मे (for ते). S (except
Gs) पौर्विकी. T G1 M1. 2 श्रुतिः (for मतिः). —^c)
K2. 4 तथा (for यथा). K4 Gs [ए]व (for वै).
—^d) T Gs यथा; M1. 2 परे (for परो). K1 भावास.
Ks. 5 B Dc1 Dn1 D2-6 तद्; K4 D1 स (for
तथा).

4 ^a) Ś1 K1. 3 संश्रितो; K2 D1 संसृतो; B2 Dc1
संसृतो; M2 संहतो (for संभृतो). — Ds om. (hapl.)
4^b-5^a. —^b) K8 B2 Dc1 D2. 4-6 अपाने. K2. 4 D1
अपानो नाम जायते; Ks ततोपानः प्रवर्तते. —^c) Ks
अपानं; M1-3 समानः; M4 अपान- Ś1 K1. 3 संश्रितो;
Bs. 4 Dc1 संसृतो; Ds संसृतो; M2 संहतो. — K4 om.
(hapl.) 4^b-5^a. Ś1 reads 4^a on marg. —^d) D1
तथोदानः; Ds. 6 व्यानस्ततः (by transp.).

5 K4 om. 5^{ab}; Ds om. 5^a (for both, cf. v. l.
4). B Dc1 Dn1 S (except T2) om. (hapl.) 5.
—^a) Ś1 K1. 3 संश्रितो (for संभृतो). D1 उदाने संसृतो
वायुस्. —^b) Ś1 Ks तथोदानः; D1 ततो व्यानः;
Ds. 6 तथोदानः (for ततो). —^c) D1 व्यानेन (for
उदाने). Ś1 K1. 3 संश्रितो (for संभृतो). —^d) Ks
D1-6 T2 समानो नाम जायते.

6 ^a) Dc1 om. ते. B1. 2 अ (B1 आ) पृच्छत; Ds
तं पृच्छति; Gs ते ऋपृच्छन्. Ks पुनर; T G1. 2 M4
पुरो (for पुरा). B D (except D1) संतः (for गत्वा).
—^b) K2 D1 G1 एवं जाति (K2 'ते'). Dn1 D2-6
पितामहं (for प्रजापतिम्). — D1 om. 6^a-10^b. —^c)
Bs D (except Dc1; D1 om.) श्रेष्ठस्. —^d) K1
मत्तः (for स नः). K4 ज्येष्ठो; Ds श्रेयो; S (except
Gs) श्रेयान् (for श्रेष्ठो).

7 D1 om. 7 (cf. v. l. 6). G1 om. 7. M4 ब्राह्मणः
(for ब्रह्मा). —^a) Some MSS. प्रलीने; Gs शरीरे
(for प्रलीने). —^b) Ś1 K1 प्राणभृतः. — Ś1 K1-8
B2 om. (hapl.) 7^a-8^b. —^c) Ds प्रवीणे; S (G1
om.) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). Dc1 तु (for च). — D4
om. (hapl.) 7^a-8^b. —^d) K4 सर्वो ज्येष्ठो; Ks स वः
श्रेष्ठो; T Gs M स वः (T1 M4 वै) श्रेयान्; Gs समा-
श्रयान्. K4 गच्छतां; Ks 'तु. M1 कामं.

8 D1 om. 8 (cf. v. l. 6). Ś1 K1-8 B2 om. 8^{ab};
D4 om. 8^{ab} (for all, cf. v. l. 7). —^a) G2 प्रलीने.
Dc1 om. (hapl.) from प्रलयं up to पश्यत मां (in 8^a).
T G M1 प्रलयं. —^c) K2 प्रचीर्णे; S (except T1)
प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). —^d) B2 ज्येष्ठो. Bs ह्ययं; Ds
M1 [s]स्म्यहं (for ह्यहं). Ś1 K1 G2 M मा (for मां).
T1 तेन श्रेष्ठोहं तस्यत मा प्रलीने.

9 D1 om. 9 (cf. v. l. 6). B2 om. (hapl.) 9-11.
—^a) M1. 2 प्राणान्. Ś1 प्रलीय च; Ks B1. 3. 4 Dn1
Ds G2 प्रालीयत; Dc1 प्रणीयत; Ds G1 प्रलीयते; T2
Gs M4 (inf. lin.) 'नञ्; M 'येत्. G1 तन्न (for
ततः). —^b) T1 सः (for ह). —^c) T2 अपानश्च ततो

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

प्राणः प्रलीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।

समानश्चाप्युदानश्च वचोऽब्रूतां ततः शुभे ॥ ९

न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् ।

न त्वं श्रेष्ठोऽसि नः प्राण अपानो हि वशे तव ।

प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यभाषत ॥ १०

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११

व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतुः ।

अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वशगस्तव ॥ १२

अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १३

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४

प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानाबुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् ।

न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो व्यान समानो हि वशे तव ॥ १५

C. 14. 700
B. 14. 23. 16
K. 14. 24. 16

व्यानो. — ^a) K₅ वाचं (for वचो). K₅ तदा; B₅ D₁₁ D₂₋₈ T₁ G_{1.2} M पुनः (for ततः).

10 D₁ om. 10^{ab} (cf. v. l. 6). B₂ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^a) T₂ G₁ तत्; G₈ स (for न). M त्वा (for त्वं). B₁ (marg. as in text) इमं (for इदं). K_{2.5} D₈ T₁ G_{1.2} प्राप्य; B₂ (marg. as in text) D₁ सिप्या; M₁₋₈ व्यासं (for व्याप्य). — ^b) K_{2.4} D₁ G₈ तिष्ठस्युत; K₅ स्युत; T₁ G₁ सेह (for सीह). — ^c) K_{8.5} D₁₁ D₂₋₈ T₁ G_{1.2} M₁ श्रेष्ठो हि; K₄ D₁ ज्येष्ठोसि; M₂ (inf. lin. as in text) श्रेष्ठसि. Ś₁ K_{1.8} वै; D₁ मे; G₂ यः (for नः). — ^d) D₈ अयनो; D₈ शयानो; G₁ ह्यपानो (for अं). D₁ ह्यचरस; D₈ ह्यवशे (for हि वशे). — D₈ om. 10^b-11^d. — ^e) K₅ स (for प्र-). K₄ D₁ G₈ M_{1.2} ततः (for पुनः). — ^f) T₁ G₁ M_{2.4} ततो (for तम्). D₁ -भावत (for -भाषत).

11 B₂ om. 11 (cf. v. l. 9). D₈ om. 11 (cf. v. l. 10). Before 11, K₅ B_{1.8.5} D (except D₁; D₈ om.) S ins. अपानः. — After अपानः, T₂ ins.:

57* श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ।

— ^a) T₁ G₁ M₁₋₈ प्रलयं. — ^b) K₅ सर्व- (for सर्वे). D₁ शरीरिणं (for शरीरे). — ^c) S (except M_{1.2}) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). — ^d) M_{1.2} [s]स्मि (for हि). Ś₁ K_{1.8} G_{2.5} M मां (for मां).

12 K_{2.5} B₂ om. (hapl.) 12-14. Before 12, MSS. ins. ब्राह्मणः. — ^e) S कः (for ससि). K₄ D₁

अपान त्वं हि न (D₁ नः) श्रेष्ठः. — ^d) D₁ प्रवरस; D₈ वरगस (sic) (for वश').

13 K_{2.5} B₂ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^b) Ś₁ K_{1.8} B₂ D₁ तु; K₄ D₁ च; T₁ G₁ तान् (for तं). — ^c) K₄ D₁ वै सर्वे (for सर्वेषां). — ^d) G₈ श्रूयते. D₁ हेतुतः.

14 K_{2.5} B₂ om. 14 (cf. v. l. 12). Before 14, S (except M_{1.2}) ins. व्यानः. — ^a) T₁ G₁ M₁ प्रलयं. B_{1.2} प्रयाति (for व्रजन्ति). — ^b) K₁ पुनः (for प्राणाः). — T₁ om. 14^b-16^b. — ^c) T₂ G₁ M_{2.4} प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). D₂ न; G₁ तु (for च). D₈ चरतः. — D₈ om. 14^d. — ^e) M_{1.2} [s]स्मि (for हि). Ś₁ K_{1.8} G_{2.5} M मां (for मां).

15 T₁ om. 15 (cf. v. l. 14). Before 15, MSS. ins. ब्राह्मणः. T₂ G₁ M om. 15^{ab}. K₅ reads 15-17 twice. — ^a) D₈ corrupt. Ś₁ K₂ (both times) ततः स व्यानः प्रा (K₂ प्र)लीय; K_{1.8.4} D₁ ततः समानः (K₁ स व्यानः) प्रा (K₄ D₁ प्र)लीयत (hypermetric). — ^c) T₂ G₁ प्राणोपान (for प्राणापानाव्). D₈ उभौ चैव (for उदानश्च). — ^d) T₂ व्यानश्चैव (for समानश्च). G₁ अब्रवीत् (for अब्रुवन्). K₂ (both times). s. 4 D₁ समानस (K₂ नंत सथाब्रुवन्. — Ś₁ K_{1.8} G₈ om. (hapl.) 15^b-18^d. — ^e) D₈ समो; G₁ M_{1.2} हि नो (for ससि नो). T₂ न त्वं [समान] समानश्च (by dittography). — ^f) T₂ व्यान एवं (for समानो हि). B_{1.2.5} D₁ D₂₋₄ तु; D₈ च (for हि).

C. 14. 700
B. 14. 23. 16
K. 14. 24. 16

प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १६

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७

ततः समानः प्रालिख्ये पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानाबुदानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।

समान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ १८

समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १९

16 ? For the repetition in K₂, cf. v. l. 15. T₁ om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). Ś₁ K₁ s G₈ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) M₄ ततो (for पुनर्). — ^b) G₁ s M तमथ (for पुनर्). K₄ D₁ प्रलीनस्तमथाब्रवीत्. — ^c) G₈ केन (for येन).

17 For the repetition in K₂, cf. v. l. 15. Ś₁ K₁ s G₈ om. 17 (cf. v. l. 15). Before 17, T G₁ s M₄ ins. समानः. — ^a) T₁ G₁ M₁ s. 4 प्रलयं. — ^c) T G₁ M₄ s. 4 प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). — ^d) M₁ s [s]स्मि (for हि). G₈ M मा (for मां).

18 Cf. 20. Ś₁ K₁ s G₈ om. 18^{ab} (cf. v. l. 15). B₈ D om. 18. T₂ G₂ om. 18^a-22^a. M₄ om. 18^{ab}. Before 18, K₂ B₁ s. 3 s M₁ s. 2 ins. ब्राह्मणः. — ^a) K₂ प्रलीय; K₄ M₁-s प्रलयः; B₄ संलीय (for प्रालिख्ये). K₆ ततः प्रालीयतोदानः; B₁ s. 5 ततः प्रालीयत तदा (B₈ व्यानः). — After 18^b, M₁ s. 2 ins.:

58^a ततो व्यानः समानं तु प्राणापानौ तथोचतुः ।

— ^a) K₆ प्राणापानसमानश्च; T₁ G₁ प्राण (G₁ 'णो) पान उदानश्च; M₁ s. 4 प्राणापानश्च व्यानश्च. — ^d) B₄ व्यानश्चापि; B₈ समानश्च (for व्यानश्चैव). K₂ व्यानश्च तमथाब्रवीत्; K₄ मानश्च तमथाब्रुवन्; B₁ s समानं तमथाब्रुवन्; M₁ s समानो ह्यब्रुवन्वचः. — ^e) K₄ समान त्वं हि नः श्रेष्ठो; B₈ न त्वं श्रेष्ठोसि नो व्यानः; T₁ G₁ M₁-s न त्वं समान श्रेष्ठोसि. — ^f) K₁ व्यान एष; G₈ M₄ समानो हि (for व्यान एष). B₄ s M₁ s उदा (B₈ समा) नो वशागच्छव. — After 18, M₁ s. 2 ins.:

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ २०

ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह ।

प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।

उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ २१

ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान्प्रजापतिः ।

सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ।

सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यरक्षिणः ॥ २२

एकः स्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात्पञ्चवायवः ।

59* श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां केन हेतुना ।

M₁ s cont.: G₈ M₄ ins. after 18:

60* ततोदानः प्रलीयाद्यु समानः पुनरब्रवीत् ।

[G₈ व्यानः (for [उ]दानः). M₁ s ततोदानं प्रलीयेत (for the prior half).]

19 T₂ G₂ om. 19 (cf. v. l. 18). Ś₁ K T₁ G₁ s M om. (hapl.) 19-21. — ^a) D₈ श्रूयते (for 'तां').

20 Cf. 18. T₂ G₂ om. 20 (cf. v. l. 18). Ś₁ K T₁ G₁ s M om. 21 (cf. v. l. 19).

21 T₂ G₂ om. 21 (cf. v. l. 18). Ś₁ K T₁ G₁ s M om. 21 (cf. v. l. 19). — ^a) D₈ D₂-s. 6 प्रलीयत. D₁ ततः समानः प्रलीय. — ^c) D₁ प्राणापानाबुदानश्च. — ^d) D₁ समानस्तमथाब्रुवन्. — ^e) D₁ समान त्वं हि न श्रेष्ठो. — ^f) D₈ एष (for एष).

22 T₂ G₂ om. 22^a (cf. v. l. 18). K₆ D₁ read and K₄ D₁ D₂-s repeat 22^{ab} after 22^c. Before 22, MSS. ins. ब्राह्मण उवाच. — ^a) B₁-s D₈ जय (for तत्तत्). K₈ B₈ सर्वान्; M₈ om. (for ब्रह्मा). Ś₁ K₄ (second time). s D₁ D₂-s (last six second time) इति तानब्रवीत्सर्वान्. — ^b) K₆ समेतान्वे; T G M₄ s सयमानः; M₁ s समये सः (for 'वेतान्'). — ^c) B₈ s वै; T₁ G₁ M₄ s. 4 (inf. lin. as in text) च (for वा). G₁ सर्वे ज्येष्ठाश्च श्रेष्ठाश्च. — ^d) K₁-s. 5 स सह; D₁ हि सह; G₈ च सह (for चान्योन्य-). T G₁ कक्षिणः; M रक्षिणः (for -धर्मिणः). — B₁ s M₁ s

एक एव ममैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ २३
परस्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् ।

स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

नारदस्य च संवादमृषेर्देवमतस्य च ॥ १

देवमत उवाच ।

जन्तोः संजायमानस्य किं नु पूर्वं प्रवर्तते ।

प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वोदान एव च ॥ २

नारद उवाच ।

येनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।

प्राणद्वंद्वं च विज्ञेयं तिर्यगं चोर्ध्वं च यत् ॥ ३

देवमत उवाच ।

केनायं सृज्यते जन्तुः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् ।

प्राणद्वंद्वं च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् ॥ ४

C. 14. 714
B. 14. 24. 4
K. 14. 25. 4

om. (? hapl.) 22^{af}. — ^e) D₅, 6 T₂ G₁ M₂, 4 स्ववि-
षय- — ^f) K₂ D₁ -रक्षणे; D₂ D₂, 2, 3, 5, 6 -धर्मिणः;
D₄ -दर्शिनि; T G₁ M₂, 4 -चारिणः (for -रक्षिणः).

23 Before 23, K₁, 2, 5 T G₁, 2 M (M₂ inf. lin.)
ins. ब्रह्मा; K₂, 4 D₁ M₂ ब्राह्मणः. — ^a) M₂ (inf.
lin. as in text) एवं (for एकः). K₂-5 D₁ चला-
श्रान्ये; B₄, 5 D₂ M₂, 4 चरश्रान्यो; T G चरा-
श्रान्ये; M₁, 2 च कश्चान्ये (sic) (for चास्थिरश्च). B₁, 2
एकश्चरः स्थिरश्रान्यो. — ^b) B₅ S विशेषाः. — ^c) K₂, 5
D₂ M₁, 2 एष (for एव). T G₁ M₂, 4 च सर्वात्मा;
G₂ ममेहात्मा; M₁, 2 स्वमेतात्मा (sic). — ^d) K₅ B₂, 4
D₂ M₁, 2, 4 हि (for [अ]पि). K₁ -दीयते; K₂, 5 M
-धीयते; T₁ G₁, 2 -लीयते; G₂ -गीयते. K₂ बहुधाभ्यु-
पधीयते; K₄ D₁ बहुत्वादुपची (D₁ 'धी'यते).

24 ^b) K₄ D₁ भावयंति. — D₁ om. (hapl.) 24^{cd}.
— ^d) K₅ धारयंतः; M₁, 2 तारयध्वं.

Colophon. — Sub-parvan : K₂, 3 T G₁, 3 M₂, 4
जनुगीता; K₂ (also), 4, 5 B D₂ D₁-2, 3, 5, 6 ब्राह्मणगीता;
D₂ ब्रह्मगीता. — Adhy. name : G₂ प्राणादीनां संवादः.
— Adhy. no. (figures, words or both) : Ś₁ 26; D₂
D₄ M₂ 23 (as in text); T₁ G₂ 24; M₂ (inf.
lin.) 25.

24

1 ^a) G₂ मुनेर (for ऋषेर). K₂ देविमतस्य; B₄
T₁ G₁, 5 देवमतस्य. K₄ D₁ ह (for च).

2 K₄ D₁ om. the ref. B₁, 2 (both marg.) देव-
सम; T₁ G₂ देवमत; G₁ दैवमत. — ^a) D₂ संवाय-
मानस्य; T₁ संज्ञानं; T₂ संजातं. — ^b) K₂ को (for
किं). — ^c) K₂ D₂ D₂ प्राणापान-; B₁ प्राणोपानं.
— ^d) G₁ च (for वा). K₂, 5 B₄, 5 D₂ G₂ M₂, 4 वा
(for च). D₄ व्यानोदानश्च एव च; G₂ उदानो व्यान
एव च.

3 K₂ om. (hapl.) 3-4. — ^a) D₁ यतो (for येन).
K₁, 2 D₂ D₂, 4 M₁-8 सृजते; G₁ सृज्यते. — ^b)
G₁ पूर्व; M₁, 2 स्रवम् (for पूर्वम्). T G₁ ईरितः; G₂
एति किं. D₁ ततोऽन्यः संप्रवर्तते. — ^c) Ś₁ K₁, 2 -द्वंद्वेन;
K₄, 5 B₁, 2 D₂ D₂ D₂ -द्वंद्वे च (K₄ D₂ हि); B₂, 5
-द्वंद्वैव; D₁ -द्वंद्वेति; D₄-6 T₂ G₂ -द्वंद्वं हि (G₂ प्र-);
G₁ -द्वंद्वश्च; G₂ -द्वयं च (for -द्वंद्वं च). K₅ D₂, 3 मे
ब्रूहि (for विज्ञेयं). B₄ प्राणद्वंद्वैरविज्ञेयं. — ^d) Ś₁
M₁, 2, 4 प्राणगं; K₄ अवगं (for तिर्यगं). K₁ प्राणगं
चोर्ध्वं च यत्; K₂ D₁ प्राणगंधोर्ध्वगंधवत्; K₅ यत्पूर्वं
च विनिश्चयः; B D₂ D₂ D₂-6 तिर्यगूर्ध्वमथ (D₂ 'त')
श्च यत्; T G₁, 2 M₂ 'ध्वेन' (T₂ G₁ 'ध्वे' ग) तं च यत्;
M₂ (inf. lin.) तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् (= 4^d).

4 K₂ om. 4 (cf. v. l. 3). K₅ D₂ om. 4. D₂
देवमत; T₁ G₂ 'तम' (for 'मत'). — ^a) K₂ D₄, 5 T₁
M₁-8 सृजते; K₄ स्रव्यते. — ^b) M₁, 2 स्रवम् (for
पूर्वम्). T G₁ ईरितः; G₂ एति कं (for एति तम्).
— ^c) Ś₁ K₁, 4 B₄ D₂ D₂ प्राणद्वंद्वे. G₁ स (for च).
D₂ दै (for मे). D₁ प्राणद्वंद्वेति च ब्रूहि. — ^d) Ś₁
K₂, 4 D₁ G₁ च निश्चयः; B D₂ D₂ D₂-6 जयश्च यत्;

C. 14. 715
B. 14. 24. 5
K. 14. 25. 5

नारद उवाच ।

संकल्पाजायते हर्षः शब्दादपि च जायते ।
रसात्संजायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५
स्पर्शात्संजायते चापि गन्धादपि च जायते ।
एतद्रूपमुदानस्य हर्षो मिथुनसंभवः ॥ ६
कामात्संजायते शुक्रं कामात्संजायते रसः ।
समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रशोणिते ॥ ७
शुक्राच्छोणितसंसृष्टात्पूर्वं प्राणः प्रवर्तते ।
प्राणेन विकृते शुक्रे ततोऽपानः प्रवर्तते ॥ ८

Gs सनिभित्तं.

5 °) T₂ स्पर्शात् (for रसात्). — After 5, B₄ D (except D₁) read 8; while B₁-s. 5 read 8 after 5, for the first time, repeating it in its proper place.

6 G₁ om. (hapl.) 6°. — °) B Dc₁ Dn₁ D₁-4 शुक्रात् (for स्पर्शात्). Dc₁ om. (hapl.) from चापि up to संजायते (in 7°). Ds. 6 शुक्रादपि च संजातो. — °) B D (except D₁; Dc₁ om.) रसात् (for गन्धात्). — °) Ds रतम् (for रूपम्). Ks अपानस्य (for उदा). — °) Gs M₁ हर्षात्. M₁. 2 संभव. Dn₁ D₂. 5. 6 हर्षो मिथुनमंतरः.

7 Dc₁ om. up to संजायते (in 7°) (of. v. l. 6). — °) S शुक्रं (for शुक्रं). — Ks om. (hapl.) 7°-9°. — °) B (B₄ marg. as in text) Dc₁ D₂ शुक्रात् (for कामात्). Ś₁ D (except Dc₁ D₁) G₁. 2 रजः (for रसः). — °) Ds मनसा; M₁. 2 समानो (for समान). — °) S समाने शुक्रशोणिते.

8 Ks om. 8 (of. v. l. 7). B₄ D (except D₁) read 8 after 5; B₁-s. 5 read 8 for the first time after 5. — °) Ś₁ K₁. 3 Ds शुक्रः; T₁ M₄ शुक्रः; T₂ G M₁-s शुक्रात्. Ś₁ K₁. 3. 4 संस्पृष्टः; Dc₁ संपूर्णः; D₁ संस्पृष्टात् (for संस्पृष्ट). B₁-s. 6 (all second time) शुक्रशोणितसंयुक्तः. — °) Ś₁ K₁ पूर्व व्यानः; Ks पूर्व-भ्यातः (sic); Ds. 6 प्राणः पूर्व (by transp.); M₁ पूर्वः प्राणः. — °) Ks विहते; K₄ D₁ विचुते; B₁. 2 (both first time). 4 (marg. as in text) Dc₁ चर्षिते; B₁-s. 5 (all second time) T G₁ M₄ विहिते; G₃ [अ]पि हिते; G₃ [अ]पि हते; M₁-s विचुते (for विकृते). S शुक्रे. K₁ प्राणैरविहिते शुक्रे. — °) Dn₁ D₂-8 तथा (for ततो).

प्राणापानाविदं द्वंद्वमावचोर्ध्वं च गच्छतः ।

व्यानः समानश्चैवोभौ तिर्यग्द्वंद्वमुच्यते ॥ ९

अग्निर्वै देवताः सर्वा इति वेदस्य शासनम् ।

संजायते ब्राह्मणेषु ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम् ॥ १०

तस्य धूमस्तमोरूपं रजो भस्म सुरेतसः ।

सत्त्वं संजायते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ ११

*आधारौ समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ।

प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः ।

एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १२

9 Ks om. 9° (of. v. l. 7). — °) Gs प्राणापान-द्वंद्वमिदम्. — °) Ks अवाक्; Ks Ds. 6 अघ (for अवाक्). K₃. 4 D₁. 4-8 om. च. K₄ D₁ गच्छति. Ś₁ K₁ अवाग्ध्वं च गच्छति; K₆ कामात्सर्वं च गच्छति. — °) M₂ [उ]भि (for [उ]भौ). — °) Ś₁ K₁. 3 B₂ तिर्यग् (B₂ 'रज') द्वंद्वम्; K₂ तिर्यक्च द्वंद्वम्; K₄ D₁ तत्तिर्यग्द्वंद्वम्; B₂. 4 M₈ तिर्यग्द्वंद्वम्; Dc₁ 'गूध्वं तद्'; M₁. 2 'गूधौ द्वंद्वम्. Ks M₂ तिर्यग्द्वंद्वं वि(M₄ स)मुच्यते; T G M₄ (inf. lin.) बद्धिश्चैव प्रवर्तते.

10 °) K₂ G₁ देवस्य; T₁ वेदानु- (for वेदस्य). Ks T₂ G₁. 2 M शासनात्. — °) T₁ G₂ corrupt. B₂. 5 Dn₁ D₂-4 ब्राह्मणस्य. G₁ संजायते हि प्राणेषु. — °) Ds M₁. 2 विद्धि (for बुद्धि). K₂. 5 ज्ञानबुद्धिसमन्वितः.

11 °) T सत्यः; G₁. 3 सर्वः; G₂ सत्त्वं (for तस्य). D₁ T G M₄ रूपं (T₁ 'पस्'); M₁. 2 धूमं (for धूमस्). B₁. 2 M₁. 2 ततो (for तमो). Ks तस्य नूनं तमो धूमं. — °) K (except Ks) Dn₁ D₁-s. 5. 6 सु(Ds स्व)ते-जसः; Dc₁ स्वरेतसः; D₄ समन्विते; C_v सुरेतसः (as in text). T₂ रजो हस्तसुतेजसः. — °) Ś₁ B D (except D₁. 3) सर्वः; T₁ तत्त्वं; M₁. 2 सत्त्वं (for सर्वं). D₁ T₁ G₂ यस्य; G₂ M₄ (inf. lin.) तत्तु (for तस्य). — °) D₁ तस्य; T₁ G₁. 2 M₁. 2 तत्र; M₄ (inf. lin. as in text) यस्य; C_v यत्र (as in text). M₁-s वि-क्षिप्यते; C_v प्र (as in text). M₄ (inf. lin. as in text) सवौ (for हविः).

12 The portion from 12 up to 14. 25. 3 is lost in Dn₁ on a missing folio. — °) Hypermetric. Ś₁ K₁. 3 परौ; Ks D₁ अतः; K₄. 4 Ds-8 सखात्; B₁. 2 (both marg.). 3-5 अग्नौ; T G M₄. 4 हविः; M₁. 2 अपरौ (for 'आधारौ'). Gs बुधानो (for समानो). B₁. 2

निर्द्वंद्वमिति यत्चेतत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १३
 अहोरात्रमिदं द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १४
 उमे चैवायने द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १५
 उमे सत्यानृते द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १६
 उमे शुभाशुभे द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।

एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १७
 सचासच्चैव तद्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १८
 प्रथमं समानो व्यानो व्यस्यते कर्म तेन तत् ।
 तृतीयं तु समानेन पुनरेव व्यस्यते ॥ १९
 शान्त्यर्थं वामदेवं च शान्तिर्ब्रह्म सनातनम् ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ २०

C. 14. 727
 B. 14. 24. 17
 K. 14. 28. 19

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समानव्यानावाधारात्; Dc1 अस्वरौ समानौ व्यानश्च. —^१) Ds वेद- (for यज्ञ-). — After 12^b, Ks reads 16. Ks om. 12^{ad}. —^२) Ks D1 बाष्पभासौ; Ks आज्यभागे. —^३) Ds परं च (for परमं). — After 12, Ś1 K1 read 16.

13 Dn1 missing (cf. v. l. 12). Ds om. (hapl.) 13-18. Ks D1 om. (hapl.) 13-16. G1. s om. (hapl.) 13-17. M1 om. (hapl.) 13-14. Ś1 K1 repeat 13 after 18^{ad}. —^४) B1. s T2 [ए]कं (for [ए]तत्).

14 Dn1 missing (cf. v. l. 12). Ks D1. s G1. s M1 om. 14 (cf. v. l. 13). —^५) T2 इति (for इदं). —^६) K1 Dc1 ब्रह्मणा.

15 Dn1 missing (cf. v. l. 12). Ks D1. s G1. s om. 15 (cf. v. l. 13). Ks Dc1 om. (hapl.) 15. B1. s T2 Gs om. (hapl.) 15-16. Ks B1. s. 4 Ds. 4-8 om. (hapl.) 15-17.

16 Dn1 missing (cf. v. l. 12). Ks D1. s G1. s om. 16 (cf. v. l. 13). Ks B Ds. 4-8 T2 Gs om. 16 (cf. v. l. 15). Ś1 K1 read 16 after 12; Ks Dc1 read it after 18 and Ks after 12^b.

17 Dn1 missing (cf. v. l. 12). Ds G1. s om. 17 (cf. v. l. 13). Ks B1. s. 4 Ds. 4-8 om. 17 (cf. v. l. 15). T1 M1 om. (hapl.) 17. B1. s T2 transp. 17 and 18. —^७) Bs वैवापरे (for शुभाशुभे). —^८)

Bs ब्राह्मणो (for 'णा).

18 Dn1 missing (cf. v. l. 12). Ds om. 18 (cf. v. l. 13). B1. s T2 transp. 17 and 18. K1. s transp. 18^{ad} and 18^{ad}. — After 18^b, Ś1 K1 repeat 13. Ś1 Ks om. 18^{ad}. —^९) K1 Dc1 ब्रह्मणा. — After 18, Ks Dc1 read 16.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D1 om. (hapl.) 19-20. Ks om. 19. —^{१०}) Ś1 शयने; Ks. s M1. s सवनं; B2 सबलं; M1 समानं. T1 M1 व्यानोय; Gs व्यानश्च; M1 व्यानोपि (all hypermetric) (for व्यानो). B1-5 Dc1 Ds-8 उर्ध्वं (B1. s Dc1 पूर्वं) समानो व्यानश्च. —^{११}) Ks व्यस्यते; T2 G1 दह्यते; Gs हस्यते; M1. s यस्य ते (for व्यस्यते). Ks M1 तेन कर्मणा; T1 तेन कर्म तत्; T2 G तेन कर्मकृत्य; M1-8 तेन कर्मतः. —^{१२}) Ś1 K1-8 द्वितीयं; B1. s Gs द्वितीयस्य (for तृतीयं). Ks समानस्य. —^{१३}) Ś1 K1. s. 5 M1. s व्यस्यति.

20 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D1 om. 20 (cf. v. l. 19). —^{१४}) Ks. s B1-4 Dc1 Gs. s M1. s वामदेव्यं; Ks B1 Ds-8 व्याममेकं; Cv वामदेव्य (for वामदेवं). —^{१५}) Ś1 K1 B1 Ds शान्तिं; B2 शास्त्रि; Gs शास्त्रेद; M1. s शान्ते. — M1. s om. 20^{ad}. —^{१६}) M1 समानस्य (for उदा). — After 20, Ks ins. a passage given in App. I (No. 2).

Colophon missing in Dn1; om. in S (except Gs). — Sub-parvan: Ks. s अनुगीता; Ks (also) B Ds. 4 ब्राह्मणगीता. — Adhy. name: Ks Gs देवमत (Gs 'तम).

२५

C. 14. 728
B. 14. 25. 1
K. 14. 26. 1

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १
तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदेक्ष्यते ।
शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदमुत्तमम् ॥ २
करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भाषिणि ।
चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३
होतृणां साधनं चैव शृणु सर्वमशेषतः ।
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम्

नारदसंवादः. — *Adhy. no. (figures, words or both) :*
Ś1 27; D4 24 (as in text); G8 25; M4 (*inf. lin.*) 26.

25

॥ D4 om. (hapl.) this *adhy.*

1 Dn1 missing up to 3 (cf. v. l. 14. 24. 12).
T G1, 8 M2 om. the ref. K1 Dc1 ब्राह्मण. —^a)
B2, 5 Dc1 [ए]व (for [अ]पि). —^o) D8 G2, 8 M1, 2
चातुर्होत्र. —^d) K4 D1 सुभगं (D1 'गे' कर्म यादृशं).

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) M1, 2 धर्मस्य
(for सर्वस्य). K2 D1 समानसर्वस्य विधिर्. —^b) Ś1
K1 -दिक्ष्यते; K2 B Dc1 D2, 8, 5, 6 G2 M1, 2 -दिक्ष्यते.
—^d) D1 इह (for इदम्). Ś1 B2 D2, 8 अद्भुतं (for
उत्तमम्).

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) D8 T1 G2, 8
M1, 8 कारणं. D8 [अ]सौ (for च). B2 कर्म कर्ता च
करणं. —^b) B Dc1 D2, 8, 5 भाषिणि. —^o) Ś1 K2
एव (for एते). —^d) Ś1 K1, 8 आहृतं; D8 आहृतं
(for आहृतम्).

4 ^a) Ś1 K2 B4 (marg.) Dn1 D2, 8 M4 (*inf. lin.*
as in text) हेतूनां (for होतृणां). K4 D1 साधने.
—^b) D8 विशेषतः; G2 M4 (*inf. lin.*) समासतः (for
अशेषतः). —^o) S (except G2) घ्राणो. —^d) K2, 8
D8 om. (hapl.) the first च. K2 स्वक्चक्षुः श्रोत्रपंचमं;
G2, 8 M1, 2, 4 (*inf. lin.*) स्वक्चक्षुः चैव पंचमं. —^o) G2

मनो बुद्धिश्च सप्तैते विज्ञेया गुणहेतवः ॥ ४

गन्धो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।

मन्तव्यमथ बोद्धव्यं सप्तैते कर्महेतवः ॥ ५

घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ।

मन्ता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्तृहेतवः ॥ ६

स्वगुणं भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ।

अहं च निर्गुणोऽत्रेति सप्तैते मोक्षहेतवः ॥ ७

विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथाविधि ।

गुणास्ते देवताभूताः सततं श्रुजते हविः ॥ ८

सप्तैव; G2 सर्वे ते. —^r) K4 D1 विज्ञान- (for विज्ञेया).
K2 ऋतु- (for गुण-). T G M3, 4 C7 ज्ञेयाः का (T1
M2 C7 क) रणहेतवः.

5 K2 om. (hapl.) 5-7. —^a) D2 M2 रूपम् (for
रूपं). —^b) K2 स्पर्शः. Ś1 K1 [स]य (for च). K2
D2, 8 पंचमं. — Dc1 om. 5°-6°. K2 om. 5^od. —^o)
D8 मन्तव्यम्. T G1 अव; G2 एव (for अथ). —^d)
Ś1 सप्त ते.

6 K2 om. 6; Dc1 om. 6° (for both, cf. v. l. 5).
K2 om. (hapl.) 6-7. G2 om. (hapl.) 6. —^a) D1
om. (hapl.) from भक्ष up to स्वगुणं (in 7°). —^b)
Ś1 K1, 2, 4 B (B2 marg.) Dn1 D2, 8, 5, 6 वक्ता (for
स्प्रष्टा). D8 पंचमं. —^o) K1 D8 मन्तव्यमथ बोद्धव्यं
(for 6°). K2 विज्ञेयाः सप्तैते (by transp.). B1 कर्म;
Dc1 सप्त- (for कर्तृ-).

7 K2 om. 7 (cf. v. l. 5). K2 om. 7; D1 om. स्वगुणं
(for both, cf. v. l. 6). —^a) S C7 स्वगुणान् (M1, 2 'जे').
D1 भक्षयंश्चैते; D8 'यंते ते. —^b) D1 M1, 2 गुणवन्तः.
T G1, 8 शुभाशुभान्. —^o) Ś1 K1, 2, 4 D1 G2 M2, 4
अहं तु (K2, 4 D1 हि; M2 न); T G1, 2 M1, 2 जनंतो
(M1, 2 'त' (for अहं च). Dn1 D2, 8 [स]न्तः; G1
नेति; G2 [स]न्तैते. —^d) G2 सप्तैके.

8 ^a) Ś1 K1, 8 विदुषा. —^b) K1-4 D2 यथा विधिः.
—^o) K2 -रूपाः; Dc1 S (except T1) C7 भूत्वा (for
भूताः). Ś1 K1, 8 गुणास्तौ देवभूतास्तु. —^d) D8 भुंज्यते.

9 ^a) K2, 4 D1 corrupt. B2-4 Dc1 om. हि. K2

अदन्तविद्वान्मानि ममत्वेनोपपद्यते ।
 आत्मार्थं पाचयन्नित्यं ममत्वेनोपहन्यते ॥ ९
 अभक्ष्यभक्षणं चैव मद्यपानं च हन्ति तम् ।
 स चान्नं हन्ति तच्चान्नं स हत्वा हन्यते बुधः ॥ १०
 अत्ता ह्यन्नमिदं विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
 स चान्नाजायते तस्मिन्सूक्ष्मो नाम व्यतिक्रमः ॥ ११
 मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निरुद्यते ।

श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते ॥ १२
 स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च घ्राणेन घ्रायते च यत् ।
 मनःषष्ठानि संयम्य हवींष्येतानि सर्वशः ॥ १३
 गुणवत्पावको मह्यं दीप्यते हव्यवाहनः ।
 योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानब्रह्ममनोद्भवः ।
 प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः सर्वत्यागमुदक्षिणः ॥ १४
 कर्मानुमन्ता ब्रह्मा मे कर्ताध्वर्युः कृतस्तुतिः ।

14. 743
 14. 28. 15
 14. 26. 15

अदन्तविद्वान्मानि; B1 अदन्तान्यथो विद्वान्; D2. 3. 5. 0 T अदन्तिद्वान्मात्रानि; G1 अथ विद्वानसं; G2. 3 अदन्तिविश्व (G3 'नृवीषि' चा). —^δ) T G1 वि; M2 [अ]व- (for [उ]प-). K3 -लभ्यते; K5 T G M1. 2. 4 (inf. lin.) -हन्यते (for -पद्यते). — K8 T1 G1. 2 om. (hapl.) 9^{ad}. —^σ) Ś1 K4 Dn1 D1-2 T2 आत्मार्थे; K1 B5 Dc1 आत्मानं. K2 याचयन्; D3 पाययन्; M1 वाचं (for पाचं). B D (except D1) अन्नं (for नित्यं). —^d) D5 समत्वेन. B4 (marg. as in text) M4 पद्यते; B1. 2 (both marg. as in text) -गृह्यते (for -हन्यते). K2. 4 D1 ममत्वं (D1 'स्वे') चोपपद्यते.

10 ^a) K4. 5 B8 Dn1 D2 अभक्ष- —^δ) G8 अन्न-पानं (sic) (for मद्यपानं). Ś1 K1. 3 D4. 6 नि- (for च). B Dc1 हन्ति तत् (Dc1 ते); M1 निर्दिष्टं; M4 (inf. lin.) गार्हितं (for हन्ति तम्). —^σ) Dc1 यच्च (for स). T1 om. (hapl.) हन्ति तच्चान्नं. K2. 4 D (except Dc1; D4 om.) G1 M4. 4 तं (for तच्च). M1. 2 [अ]न्यं (for [अ]न्नं). —^d) K4 D1 महत्वाद्; B4. 5 स हतो; G1 संमत्वा; G8 स बुद्ध्या (for स हत्वा). K2 बुध्यते (for हन्यते). Ś1 K (except K2) Dn1 D2. 3. 5. 6 पुनः (for बुधः).

11 ^a) K1 corrupt. B1. 2. 4. 5 Dc1 D2. 3. 5. 6 हता; B8 हतां (for अत्ता). Ś1 [अ]न्नपदं; M4 'मदाद् (for 'मिदं). K4 D1 अन्नादन्नमिदं विद्वान्; K5 अन्नाद्यन्नमदन्ति; G8 आद्यमन्नमविद्वान्; Cv आद्यमन्नमिदं विद्वान्. —^δ) K4 पुमान्; Cv पुनर् (as in text). T1 G1 पुनर्जनयतीश्वरः. —^σ) K2. 4 D1 तच्च; Dn1 D2. 3. 5. 6 न; Cv स (as in text). G8 प्राणाञ्; Cv चाक्षाञ् (as in text). M2 ज्ञायते. T2 Cv तस्यान्. —^d) K4 D1 सूक्ष्मो; Cv सूक्ष्मो (as in text). M4. 4 (inf. lin.) नाति- (for नाम). B8 सुविक्रमः; B9 (marg.) 6 व्यतिक्रमाद्; Cv 'क्रमः (as in text). T G1. 2 सूक्ष्मो ना- (G1 'क्षमे ना; G2 'क्षमाद्या')तिव्यतिक्रमाद्.

12 ^a) K2. 4 D1 8 गम्यते (for गम्यते). K1. 3 यश्च;

D5 यन्तु (for यच्च). —^δ) K4 D1 तच्च (for यच्च). G8 बुद्ध्या (for वाचा). K3. 5 B4. 8 Dc1 G2. 3 M8. 4 निरुच्यते; B2 (marg.) 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 निगद्यते; T G1 [अ]तिरुच्य (T2 'ध्य')ते (for निरुच्यते). —^d) K4 D1 तच्च.

13 ^a) K1. 3 यश्च. —^δ) Ś1 ग्रयेते; K3 M1. 2 [आ]घ्रायते (for घ्रां). —^σ) T1 G1 मनस्येतानि; Cv मनःषष्ठानि (as in text). M1. 2. 4 (inf. lin. as in text) संगम्य; Cv संयम्य (as in text). —^d) T1 G1 संवीक्ष्य (for हवींषि). M1. 2 सर्वतः.

14 ^a) K1. 2. 5 Cv गुणवित्; K2. 4 D1 गुणवान् (for 'वत्). T G M3. 4 हव (for मद्यं). —^δ) T2 दीप्यते (for दीप्यते). B Dc1 Dn1 D2. 3 दीप्य (B1. 5 Dc1 'प्य')तैतःशरीरगः (D2 'रिणः); Cv as in text. —^σ) T G1. 2 योगयज्ञः; Cv योग (as in text). K5 प्रवृत्तो वा; B8 प्रवर्त मे; D8 प्रवृत्तेन; Cv 'त्तो मे (as in text). —^d) B4 T G M8 ज्ञानं (for ज्ञान-). K4 D1 -समुद्भवः; K5 B2 (marg.) 8 T1 G M8 -मनोभवः (G2 M3 'वं'); B1. 2. 4 Dc1 -स (Dc1 -म)दोद्भवः. K2 ज्ञानयज्ञसमुद्भवः; B5 Dn1 D2. 3. 5. 6 'वह्निमदोद्भवः; M1. 2 ज्ञानाब्रह्ममनोदमः; M2 मज्जानं ब्रह्मणोद्भव- —^σ) K2 प्राणस्तोत्रो (for 'स्तोत्रो). B (except B5) D8 -सत्रः; Dc1 -सत्रः (for -शस्त्रः). K4 D1 प्राणस्तोत्रेनपानशः; T1 G1. 2 'स्तोत्रापानः शंसन्; M1. 2 'स्तोत्रा अपानः सन्. —^σ) K5 Dc1 M1. 2 सर्व (K5 प्राण)त्यागः (for 'त्याग-). B1. 2. 5 -स; Dc1 च (for -सु-). K2 सर्वत्यागोऽय दक्षिणः; T G M8. 4 संगत्यागो- (G2 M3 'त्यागा-; M4 'स्यागो)नुदक्षिणः.

15 ^a) T2 G कर्माणि (for 'नु-). M1. 2 ब्रह्माद्यैः (for ब्रह्मा मे). B D (except D1) कर्तानुमन्ता ब्रह्मात्मा. —^δ) B Dc1 होता; Dn1 D2. 3 ततो; D5. 6 सतो (for कर्ता). K1. 4. 5 B4 D (except D1; D4 om.) T1 [अ]ध्वर्युः. K3 कृतस्त्रिभिः; D2. 5. 6 -कृता स्तुतिः; T

C. 14. 743
B. 14. 25. 15
K. 14. 28. 15

कृतप्रशास्ता तन्त्रास्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ १५
ऋचश्चाप्यत्र शंसन्ति नारायणविदो जनाः ।
नारायणाय देवाय यदबध्नन्पशून्पुरा ॥ १६

तत्र सामानि गायन्ति तानि चाहुर्निदर्शनम् ।
देवं नारायणं श्रीरु सर्वात्मानं निबोध मे ॥ १७

इति भीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

ब्राह्मण उवाच ।

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा चरामि ।
हृद्वेष तिष्ठन्पुरुषः शास्ति शास्ता
तेनैव युक्तः प्रवणादिबोधकम् ॥ १

एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव
पराभूता दानवाः सर्व एव ॥ २
एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो

G₂ ऋतु (T₁ -क्रम)स्तुतिः. — °) K₂ B₄ कृतं; K₅
Dn₁ D₂.₃ कृत-; B₅ कृतं; D₅.₆ ऋतु; T G कृतः;
Cv कृत- (as in text). K₁.₈ D₁.₈.₆ M₁-₈ -प्रशास्ता;
B₁.₂ -प्रशा (B₂ 'श' स्तं. Ś₁ K₄.₅ B₅ Dn₁ D₁ T G
M₄ शास्त्रम्; Cv शास्त्रम् (as in text). — °) G₅
[s]त्र; M₁.₂ [s]स्तु; Cv सत्य (as in text). K₁
B₅ D₈ M₁.₂ दक्षिणः; K₅ दारुणा; Cv दक्षिणा (as in
text). K₄ D₁ T₁ अपामा (T₁ 'पव' गत्य दक्षिणे.

16 °) K₂ ऋचयो; K₅ ऋचश्च; M₈ ब्रह्म च (for
ऋचश्च). K₄ D₁ वा संति; M₁.₂ गायन्ति (for शंसन्ति).
— °) Ś₁ यत्र; M₄ यदि (for यद्). Ś₁ K₁.₈.₅
अबध्नन्; B D₅ Dn₁ D₂ अविदन्; T₁ G₁ अबध्नात्;
M₁.₂ अविध्यन् (for अबध्नन्). K₄ D₁ देवचक्षुष
आत्मेन; D₈ यदि विदन्तिशून्पुरा; D₅.₆ यदविह्वलपः
पुरा; G₅ यज्ञबद्धान्पशून्पुरा.

17 °) B₁ D₅ गीयन्ते. — °) K₄ D₁-₃ नाति; K₅
D₅ Dn₁ D₁-₆ तत्र (for तानि). K₂.₄ D₁-₈ -बाहुर्
(for चाहुर्). — °) Ś₁ नारायणं च देवेशं; K₁ नारा-
यणं देवदेवं; K₅ तं वै नारायणं देवं; M₁.₂ एवं नारायणे
श्रीरु. — °) B₁.₈ D (except D₁; D₄ om.) तं;
M₁.₂ तद्; M₄ (inf. lin. as in text) मा (for मे).

Colophon om. in K₂.₄ D₁.₄. — Sub-parvan :
K₅ B D₅ Dn₁ D₂.₃.₅.₆ ब्राह्मणगीता; T G M₂.₄
अनुगीता; M₁.₂ उपगीता. — Adhy. name : T G₁
परमरहस्यं; G₅ चतुर्होत्रविधानं. — Adhy. no. (figures,

words or both): Ś₁ 28; T₁ 25 (as in text); T₂
G₁.₂ M₂.₄ 24; G₃ 26; M₁.₂ 23; M₃ (inf. lin.)
27.

26

1 K₂.₄ D₁ om. the ref. B₅ repeats 1° after
3. — °) G₅ कश्चिद् (for the second शास्ता).
— After 1°, B D (except D₁) ins.:

61° यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।

[Cf. 2°, 3° etc.]

— After the above, the sequence in D₄ is: 3°,
4°, 2°, 2°, 1°, 1°, 5°, 4°. B D₅ om. 1°. K₁.
2.4.5 Dn₁ D₁-₈ read 1° after 1°. — °) K₅ D
(except D₁; D₅ om.) बहामि; T₂ G₅ करोमि (for
चरामि). — Dn₁ D₂-₈ om. 1°. — °) Ś₁ (sup. lin.
as in text) K₅ यदि (for हृदि). K₅ B₂ [ए]व (for
[ए]व). M₄ प्रशास्ति (for शास्ति शास्ता). — °)
Ś₁ K₁ Cv तेनैति; K₂.₄.₅ D₁ तेनाभि; B₁.₂.₅ तेनैव;
B₅ (marg.) .₂.₄ D₅ तेनैव; T G₅ M₁-₈ तेनानु;
G₁ तेनानि (sic); M₄ शास्त्रानु (for तेनैव). B₅
(marg. as in text) Dn₁ D₅.₄ मुक्तः. D₁.₂.₄ प्रणवाद्
(by metathesis).

2 For the sequence in D₄, cf. v. 1. 1. — °)
B₅ गुरुर्; D₁ शूलो (for ततो). — °) K₄ D₁ om.
यो. D₅ दूषणश्च; M हृच्छयश्च. — K₅ om. (hapl.)

यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
 तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः
 सप्तर्षयः सप्त दिवि प्रभान्ति ॥ ३
 एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो
 यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
 तस्मिन्गुरौ गुरुवासं निरूप्य
 शक्रो गतः सर्वलोकांमरत्वम् ॥ ४
 एको द्वेष्टा नास्ति ततो द्वितीयो
 यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
 तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव

लोकद्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ ५
 अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
 प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणां च संविदम् ॥ ६
 देवर्षयश्च नागाश्च असुराश्च प्रजापतिम् ।
 पर्यपृच्छन्नुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७
 तेषां प्रोवाच भगवाञ्श्रेयः समनुपृच्छताम् ।
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा प्राद्रवन्दिशः ॥ ८
 तेषां प्राद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः ।
 सर्पाणां दशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ९
 असुराणां प्रवृत्तस्तु दम्भभावः स्वभावजः ।

14. 775
 14. 26. 10
 14. 27. 10

2°-4°. Ks Dn1 D2, s. 5, 6 om. (hapl.) 2°-3°. Ks D1 om. 2°. — °) Cv येन (for तेन). G2 तथैव (for सदैव). — °) Ś1 K1, s. धराभूता; B Dc1 D4 G1 लोके (B1, s. °कः) द्वि (B5 शि)ष्टा; T G2, s. पुरा भू (G2 इ)ता (for पराभूता). B5 G2 M4 मानवा; Dc1 D4 D1 पन्नगाः (for दानवाः).

3 For the sequence in D4, cf. v. l. 1. Ks om. 3; Ks Dn1 D2, s. 5, 6 om. 3° (for all, cf. v. l. 2). D4 om. 3°. — °) K4 D1 दृश्यस् (for हृच्छयस्). T1 ते (for तम्). — Ś1 K3 B2 om. (hapl.) 3°-4°. K1 om. (hapl.) 3°-5°. — °) K5 [अ]नुसृष्टा; T1 G1 [अ]वशिष्टा. K4 D1 बन्धुवंतः. M1, s. तेनानुशिष्टो गुरुणा प्रमत्तः. — °) B (B2 om.) D (except D1) पार्थ; Gs चैव (for सप्त). B1, s. प्रयाति (for प्रभान्ति). — After 3, B5 repeats 1°.

4 For the sequence in D4, cf. v. l. 1. Ks om. 4° (cf. v. l. 2). K1 om. 4; Ś1 Ks B2 om. 4° (for all, cf. v. l. 3). G1 om. 4. B5 om. 4°. — °) B5 शास्ता; Gs श्रेयो (for श्रोता). — After 4°, T2 G2 M2-4 read 5°, repeating it in its proper place. K4 D1 T1 M1, s. om. (hapl.) 4°-5°. T2 G2 M5 om. 4°. — °) Ks om. गुरौ. B1, s. गुरुतां सं; Cv गुरुवासं (as in text). — °) Ś1 बहिर्गतः; Ks बहिर्यया (for शक्रो गतः). M5 सर्वलोकाधिपत्यं.

5 For the sequence in D4, cf. v. l. 1. K1 om. 5° (cf. v. l. 3). K4 D1 T1 M1, s. om. 5° (cf. v. l. 4). — °) G1 कल्पिता (for द्वेष्टा). — °) Ks हृच्छो-धस्; M5 हृच्छयस्. — D4 om. 5°. T2 G2 M2-4 read 5° for the first time after 4°. — °) T1 [ए]व;

G1 [अ]व- (for [अ]नु-). K5 -सृष्टा; M1, s. (both times) -शिष्टो. K4 D1 तेनानुसृष्टा बहवः क्रोधयुक्ता. — °) Ś1 Dn1 D2, s. 5, 6 लोके द्विष्टा; K1 Gs लोकाद्वि-शिष्टा; T1 G2 लोके (G2 °का-) विशिष्टा; G1 लोकाविष्टा; M1, s. लोकेषीष्टा.

6 Before 6, T G1, s. M1, s. ins. ब्राह्मणः. — °) K2, s. 4. 5 D1 T G M4 (inf. lin.) प्रजापतेः. M1, s. प्रलये पन्नगानां च (for 6°). Ś1 K1, s. देवर्षीणां पन्नगानां (by transp.).

7 °) Ś1 K1, s. 5 B5 D2-6 [अ]प्यसुराश्च; B1, s. दान-वाश्च; M1, s. ह्यसुराश्च (for ह्यनु-). — °) Ks B1, s. 4 Dc1 त (Ks उ)दासीनं; B5 Dn1 D6 M5 उपासीनं. Gs पर्यपृच्छत आसीनं. — °) D6 श्रेष्ठो (for श्रेयो). D6, s. कथ्यताम् (for प्रोच्य°).

8 °) Ks transp. तेषां and प्रोवाच. — °) M1, s. -पश्यतां (M2 °त) (for -पृच्छताम्). — °) M5 मंत्रं (for ब्रह्म). — °) Ś1 K1, s. transp. ते and श्रुत्वा.

9 °) K2, s. B D (except D5) M5, s. प्राद्रवमाणानाम्; K5 प्रयतमानानाम्; Gs Cv प्राद्रवतामेव. — °) Ś1 K1, s. आत्मना; K2, s. D1 आत्मवान्; B4 Dc1 M1, s. आत्मनां. Gs उपदेशं च शृण्वतां; Cv as in text. — °) K4 D1 सर्पाय; Cv सर्पाणां (as in text). B (except B4) D (except D1) M5 Cv दशने; T G दशने (for दशने). D5, s. पूर्व; Cv भावः (as in text). — °) B5 प्रत्युक्तः; M1, s. प्रवृत्तं. B1, s. हि (for तु). D5, s. मतिरासीदतः क्षुभे.

10 °) B5 Gs प्रवृत्तिस्. — °) Ś1 K1, s. भेदो; B5 M दंभे; T1 Gs दर्पो; G1, s. दर्पः (for दम्भ-). D5, s.

C. 14. 788
B. 14. 26. 10
K. 14. 27. 10

दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः ॥ १०
एकं शास्तरमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः ।
नाना व्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११
शृणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथातथम् ।
पृच्छतस्तावतो भूयो गुरुरन्योऽनुमन्यते ॥ १२
तस्य चानुमते कर्म ततः पश्चात्प्रवर्तते ।
गुरुर्बोद्धा च शत्रुश्च द्वेष्टा च हृदि संश्रितः ॥ १३
पापेन विचरल्लोके पापचारी भवत्ययम् ।
शुभेन विचरल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४

इति भीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६

सानतनः (for स्वभावजः). — °) K₂ दाने. K₄ D₁
व्यवस्यति (for 'सिता). — °) G₁ दधुर (for दमम्).

11 K₄ om. 11. — °) B₃ एवं (for एकं). G₃
Cv वक्तारम् (for शास्त्रारम्). — °) Ś₁ K₁-8 संस्थिताः;
B (except B₃) D₀₁ संश्रिताः; B₃ (marg.) संस्तुताः;
Cv संस्कृताः (for संस्कृताः). — °) M_{1.2} एवं (for
नाना). G₁ व्यवहिताः (for 'सिताः). D_{5.6} पूर्वे (D₅
'वै') (for सर्वे). D₀₁ नाना सर्वे व्यवसिताः; D₁ नान्य-
व्यवसिताः सर्वे (sic); Cv एवं धर्मं व्यवसिताः. — °) Ś₁
सर्पाः; K₃ सप्त; D₀₁ सर्वे; T₁ G₁ सर्वः; G₈ धर्मं
(for सर्पः). D₁ सर्व एव महर्षयः.

12 °) G₃ शृणोतु. G₃ [ए]वं (for [अ]यं). — °)
T G₁ [ह]ह (for च). B₁ यथायथं. — °) K₄ D
(except D₀₁ D₁) तदतो; B_{3.4} स्तुवतो; S तु ततो
(T 'दा; G₃ 'था') (for तावतो). — °) K₂ B₃ D₀₁
D₁ G₃ M₄ Cv गुरोर (for गुरुर). T एको (for अन्यो).
K₂ D₀₁ तु; B_{1.2.5} D₁ न (for अनु). K₃ न शान्त्यते
(sic); K₄ D₀₁ D₂₋₃ न विद्यते; Cv अनुमन्यते (as
in text). Ś₁ K₁ गुरुरन्येन शस्य (K₁ 'न्य')ते; M_{1.2}
गुरुमन्योष मान्यते.

13 °) M_{1.2} कस्य (for तस्य). — °) K₄ D₁ तपः
(for ततः). D₅ प्रचक्षते (for प्रवर्तते). — °) K₁-8
D₀₁ गुरोर; Cv गुरुर (as in text). Ś₁ K₁-8.5 D₀₁
D₂₋₃ ओता; K₄ D₁ द्वेष्टा; B₃ शकम् (for शत्रुश्च).
S गुरुर्बुध्नः शास्त्रा च (M_{1.2} शत्रुश्च). — °) K₁ द्वेष्टा
च; K₄ D₁ सदैव (for द्वेष्टा च). Some MSS. निश्चतः;
Ś₁ K₁ निश्चितः; K₃ M_{1.2} संस्थितः; K₃ निश्चितः; K₄
D₀₁ D₁ निश्चितः; B_{1.2} यः स्थितः (for संश्रितः). K₃

कामचारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः ।
व्रतचारी सदैवैष य इन्द्रियजये रतः ॥ १५
अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि श्रितः ।
ब्रह्मभूतश्चरल्लोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६
ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मसंस्तरः ।
आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः ॥ १७
एतदेतादृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिनः ॥ १८

द्वेष्टा चादूरनित्यशः (sic); G₈ ज्येष्ठश्च हृदये स्थितः.

14 °) K₂ M_{1.2} विचरेत्. — D₀₁ G₁ om. (hapl.)
14⁵⁰. — °) K₂ ब्रह्मचारी (for पाप'). M_{1.2} om.
(hapl.) from भवत्ययं up to शुभचारी (in 14^d). K₄
D₁ पुनः श्रुतः (for भवत्ययम्). — K₃ om. (hapl.)
14²-16^d. — °) B₂ D₀₁ लोकात्. — °) G₂ ब्रह्मचारी
(for शुभ'). S (except G₃) [अ]यं (for [उ]त).

15 K₃ om. 15 (cf. v. l. 14). — °) T₂ G_{1.2}
[ह]ति (for तु). — °) D_{1.6} T₂ G₂ स (for य).
M₃ (inf. lin. as in text) -वशे (for -सुखे). — K₄
D₀₁ D₁ om. (hapl.) 15^{ed}. — °) K_{2.3} B D (D₀₁
D₁ om.) T G ब्रह्मचारी (for व्रत'). Ś₁ K_{1.3} स चैव;
T₁ G₁ च एव (for सदैव). — °) G₂ इन्द्रियस्य जये रतः;
M_{1.2} यो हीन्द्रियसुखे रतः.

16 K₃ om. 16 (cf. v. l. 14). — °) G₃ -कृतकर्मा
(for व्रत'). B_{2.3.5} D₅ च; D₀₁ तु; T₁ वै; T₂
G_{1.2} M [अ]पि (for तु). K₄ D₁ अपेतकृतकामस्तु. — °)
D₀ केवले. B₄ ब्रह्मनिश्चतः; T G₁ निश्चितं (G₁ 'तः').
G₂ वृत्तिमाश्रितः; M₄ ब्रह्मनिश्चितः (for 'निश्चितः').
D₀₁ D₂₋₃ स्थितः; G₃ श्रुतः; M_{1.2} श्रितं. — °) D₅
व्रत- (for ब्रह्म-). K₂ ब्रह्मभूतभवलोके. — °) B_{1.3.4}
[उ]त (for [अ]यम्).

17 °) G₃ Cv समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर. — °) B D
(except D₁) -संभवः (for -संस्तरः). G₃ ब्रह्म च ब्रह्म-
संस्तरः (sic). — °) T₁ बह्वै (for जापो). — °) D₅
ब्रह्मणि स (by transp.). K_{2.4} D₀₁ D₁ समाश्रितः;
K₃ समंततः (for समाहितः).

२७

ब्राह्मण उवाच ।

संकल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् ।

मोहान्धकारतिमिरं लोभव्यालसरीसृपम् ॥ १

विषयैकात्ययाध्वानं कामक्रोधविरोधकम् ।

तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् ॥ २

ब्राह्मण्युवाच ।

क तद्वनं महाप्राज्ञं के वृक्षाः सरितश्च काः ।

18 ^a) K₄ D₁ एव भृशं; B₁ Dn₁ D₂₋₆ एवेदं (for एतां). M_{1,2} सर्वं (for सूक्ष्मं). — ^o) Ś₁ K₃ G₂ चान्व (K₃ 'तु') पद्यंते; K₄ स्वन्वपद्यंते. G₃ यदि वाचान्वपद्यंते. — ^d) B₅ क्षेत्रजेन; C_v 'ज्ञेन (as in text)'. Ś₁ K_{1,3} B_{1,2} D₁ Dn₁ D₂₋₄ -दर्शिताः (K_{1,3} 'तः'); K₂ M_{1,2} -दर्शितं; K₄ D₁ -दर्शनं; B₅ D_{6,6} G₃ C_v -दर्शिता (for -दर्शिनः). T₂ G₂ M_{3,4} क्षेत्रज्ञानानुदर्शिनः.

Colophon om. in T G_{1,2} M₁₋₃. — *Sub-parvan*: K_{2,3} अनुगीता; K₂ (also) S B D (except D₁) ब्राह्मणगीता. — *Adhy. name*: G₃ प्रणवदर्शनमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 29; Dn₁ D₁ 25; G₃ 27; M₄ 28. — *Śloka no.*: M₃ 17.

27

1 T₁ G_{1,2} om. the ref. — ^a) M_{1,2} संकल्पाद् (for संकल्प). K₃ -मषकं; K₄ D₁ -मशकः; G₂ -मकरं. — ^b) K₄ D₁ -हिमातपः; D₈ -समातरं; M_{1,2} -समातपः; M₄ (*inf. lin.* as in text) -दमा' (for -हिमा). Dn₁ शोकहर्षहिमातपं. — ^c) K₄ D₁ मोहान्धकारस्तिमिरो. — ^d) K₂ लाभः; D₈ (also as in text) काम- (for लोभ-). Ś₁ K₃ -व्याडः; K₅ B (except B₂) Dn₁ D₂₋₅ -व्याधिः; B₂ (marg.) S -व्याल- (for -व्याल-).

2 ^a) D₈ T G₂ विषयैकात्य (T₁ 'त') याध्वानं; G₁ 'कांतयवसं; G₃ विषये कार्यमध्वानं; M_{1,2} विषयैकात्ययाध्वानं; C_v विषयैकात्यकाध्वानं. — ^b) Ś₁ (before corr.) K₁ G₃ -विरोधिकं; K₂ -विरोधितं; T G_{1,2} M_{3,4} -विरोधकं. — ^c) K₄ D₁ सरितश्च (for तदतीत्य). K₃ महादुर्गं. — ^d) D₈ बिष्टोऽस्मि; D₆ प्रविष्टोऽस्मि. Ś₁ K_{1,3} G₃ महावनं.

14

गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तद्वनम् ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

न तदस्ति पृथग्भावे किंचिदन्यत्ततः समम् ।

न तदस्त्यपृथग्भावे किंचिदूर्तरं ततः ॥ ४

तस्माद्भूखतरं नास्ति न ततोऽस्ति बृहत्तरम् ।

नास्ति तस्मादुःखतरं नास्त्यन्यत्तत्समं सुखम् ॥ ५

न तत्प्रविश्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति च द्विजाः ।

C. 14. 769
B. 14. 27. 6
K. 14. 28. 6

3 ^a) K₁ न (sic); K₅ किं (for कः). K₁ महा-प्रज्ञ. — ^b) K₃ वृक्षाश्च (for के वृक्षाः). M₂ परितश्च (for सं). — ^c) T G_{1,2} कियंतः; M_{1,2} ऋषयः (for गिरयः). D₁ विरुधश्च (for पर्वताश्च). B₂ के वा (for चैव). G₃ पर्वताश्चैव गिरयः. — ^d) Ś₁ (before corr.) K_{1,3} वद् (for वनम्). G₃ कीर्त्यध्वं तन्महद्वनं.

4 ^a) K₂ ततोऽस्ति; B₁₋₃ Dn₁ D₂₋₅ [ए]तदास्ति; G₃ मंदस्य (for तदस्ति). K₂ Dn₁ D₂₋₆ पृथग्भावः; D₁ पुनस्तावद्; M_{3,4} [अ]पृथग्भावे. K₄ D₁ न ततोऽस्तिपृथग्भावः; T₁ G_{1,2} न तदस्य पृथग्भावः. — B_{3,5} T G M_{3,4} om. (hapl.) ^{4b}. — ^b) D_{8,4} अन्यं (for अन्यत्). K₃ B_{1,2,4} (marg.) अतः; M_{1,2} न तत् (for ततः). B_{1,2,4} D₁ Dn₁ D₂₋₆ सुखं; B₄ (marg.) परं (for समम्). K_{2,4} D₁ किंचिदस्ति च तत्समं. — B₂ reads ^{4c} twice here and for the third time after 8. — ^c) K B_{1,2} (all times). ^d) M_{1,2} पृथग्भावे (for [अ]-पृथग्भावे). D (except D₁ D₁) नैतदस्यपृथग्भावः; C_v as in text. — ^e) B_{1,2} (all times). ^f) D (except D₁) दुःखतरं; B₄ (marg. as in text) सुखं; M_{1-3,4} (*inf. lin.* as in text) ऊनं; C_v दूरं (as in text).

5 ^a) D₂ दुःखतरं (for हृत्). — ^b) B₁₋₃ D₁ D_{6,6} तस्माच्च; D₃ T G_{1,2} ततो न (by transp.). G₃ M₃ (*inf. lin.*) [स]न्यद् (for सति). B D (except D₁) महत्तरं; C_v बृहत्तरम् (as in text). — ^c) G₁ नाम्यत् (for नास्ति). B Dn₁ D₂₋₆ सूक्ष्मतरं; D₁ सुखं; C_v दुःखं (as in text). — ^d) K₁ परमं सुखं; B₁ तत्सुखं समं (for तत्समं सुखम्). K₄ D₁ नास्त्यस्या-स्परतरं सुखं (hypermetric).

6 ^a) B D (except D₁) तत्राविश्य; T G_{1,2} तत्सं-विश्य (for तत्प्रविश्य). — ^b) D₁ ते (for न). D_{6,6} वा; T₁ G₁ न (for च). K_{2,4,6} D₁ तद्विदः (for च

C. 14. 769
B. 14. 27. 6
K. 14. 28. 6

न च बिभ्यति केषांचित्तेभ्यो बिभ्यति के च न ॥ ६

तस्मिन्ने सप्त महाद्रुमाश्च

फलानि सप्तातिथयश्च सप्त ।

सप्ताश्रमाः सप्त समाधयश्च

दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ ७

पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ८

सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ९

चतुर्वर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।

द्विजाः). — °) M₁₋₃ बिभ्यति; C_v बिभ्यति (as in text). K₁ केषां च; T G_{1.3} ते (G₃ के)भ्यश्च; G₂ M केभ्यश्चित् (for केषांचित्). — °) K₄ D₁ नास्व; T G_{1.2} M₂ तेभ्यो (for तेभ्यो). K₅ M_{1.2} किंचन; B₂ के न च (for के च न).

7 °) Ś₁ K_{1.3} द्रुमा वै; T G_{1.2} M₄ (inf. lin.) द्रुमा हि; M द्रुमाणि (for द्रुमाश्च). — °) T G_{1.2} M_{3.4} तथै (M_{3.4} चैवै)धनानि; G₃ समुद्रगा नदी; M_{1.2} समिधो वै (for समाधयश्च). — °) T₁ दीक्षाश्च; G₂ वृक्षाश्च; G₃ क्ष्मा चैव; M_{1.2} दीक्षाः (for दीक्षाश्च).

8 °) D₂ बहु- (for पञ्च-). K₄ D₁ द्विवर्णानि (hypermetrio) (for दिव्यानि). — K₁ om. 8°-13°. D₁ om. (hapl.) 8°-13°. — °) K₅ G₂ वि (G₂ प्र-) सृजन्तो महावृक्षा (cf. 13°). — °) D₁ तिष्ठति. — After 8, B₂ reads 4°d for the third time.

9 K₄ D₁ om. 9 (cf. v. l. 8). Ś₁ K_{1.3} B₁ D₁ om. (hapl.) 9-12. K_{2.5} M₃ om. (hapl.) 9. B₃ transp. 9 and 10. B₄ D₁ D₂ T G read 9 after 11. B₅ after 62*. — °) B₄ जवर्णानि; D₂ सुगंधीनि; T₂ G₂ M₄ सौवर्णानि. D₂ M_{1.2} त्रि- (for द्वि-).

10 K₄ D₁ om. 10 (cf. v. l. 8). Ś₁ K_{1.3} B₁ D₄ om. 10 (cf. v. l. 9). B₂ D₃ om. (hapl.) 10-12. G_{1.2} M_{1.2.4} om. (hapl.) 10. K₃ reads 10 twice. B₃ transp. 9 and 10. — After 10, T₁ reads 13.

11 K₄ D₁ om. 11 (cf. v. l. 8). Ś₁ K_{1.3} B₁ D₄ om. 11 (cf. v. l. 9). B₂ D₃ om. 11 (cf. v. l. 10). K_{2.5} D₅ om. (hapl.) 11-12. B₃ om. (hapl.) 11. — °) G₂ शीकराणि (for शंक°). G₃ द्वि- (for त्रि-).

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १०
शंकराणि त्रिवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ११

सुरभीषेकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १२

बहून्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

विसृजन्तौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १३

एको ह्यग्निः सुमना ब्राह्मणोऽत्र

पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति ।

तेभ्यो मोक्षाः सप्त भवन्ति दीक्षा

D₁₁ D₆ सुरभीणि द्विवर्णानि; D₃ बहून्यव्यक्तवर्णानि (= 13°). — After 11, B₄ D₁ D₃ T G read 9.

12 K₄ D₁ om. 12 (cf. v. l. 8). Ś₁ K_{1.3} B₁ D₄ om. 12 (cf. v. l. 9). B₂ D₂ om. 12 (cf. v. l. 10). K_{2.5} D₅ om. 12 (cf. v. l. 11). T₁ M₄ om. (hapl.) 12. — °) T₂ त्रि- (for [ए]क°). D₃ बहून्यव्यक्तरूपाणि (cf. 13°); C_v सुरभीषेव पवोणि. — °) D₁ सृजन्ति.

13 K₄ om. 13; D₁ om. 13°d (for both, cf. v. l. 8). T₂ G om. 13. T₁ reads 13 after 10. — °) K₃ B_{1.3.5} D₃ M_{3.4} रूपाणि (for वर्णानि). — F₁ r 13°d, K_{2.5} B_{4.5} D₁ T₁ M subst. :

62* विसृजन्तो महावृक्षा व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ।

[T₁ M_{1.2} सृजन्तःपादपास्तत्र (for the prior half).]

— After the above, B₅ reads 9.

14 °) T G_{1.2} M₃ om. हि. B₁₋₄ D₁ एकोप्यग्निः; B₅ D₁ D₂₋₅ एको वक्त्रिः; M_{1.2} एकाग्निः (for एको ह्यग्निः). B_{3.4} D₁ सुमनसो; C_v सुमहान् (for सुमना). B₂ [स]प्यत्र (for सत्र). — °) C_v सप्त (for पञ्च). Ś₁ K_{1.3} तत्र (for चात्र). — °) Ś₁ K_{1.3} एभ्यो; C_v तेभ्यो (as in text). T G वृक्षाः; C_v मोक्षाः (for मोक्षाः). D₁ D₁ स (for सप्त). B D (except D₁ D₁) फलैति (for भवन्ति). — °) D₅ फलैति; T G स्वर्णानि; M₁₋₃ फला हि (for फलानि). M_{1.2} [अ]तिशयाः (for शयः). K_{1.3.5} B₃ D_{2.3} T G₂ पलाशाः (K_{1.3} शः); G₁ फलं वा; C_v फलाशाः (as in text).

15 The portion from 15 up to the end of this

C. 14. 784
B. 14. 27. 21
K. 14. 26. 22

स्वात्मवृत्ता यतो यान्ति साक्षाद्दान्ताः पितामहम् ॥ २२
कृशाशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
आत्मन्यात्मानमावेक्ष्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २३
क्वचमप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदो जनाः ।

तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ॥ २४
एतदेतादृशं दिव्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चान्वतिष्ठन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शितम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

ब्राह्मण उवाच ।
गन्धान्न जिघ्रामि रसान्न वेद्मि
रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि ।

न चापि शब्दान्विविधाञ्शृणोमि
न चापि संकल्पमुपैमि किञ्चित् ॥ १
अर्थानिष्टान्कामयते स्वभावः

D1 वसंत्यत्र; M1.2 संतस्तत्र (for सन्ति तत्र). —^o
K2.5 नदाश्च; K4 D1 वेदाश्च (for नद्यश्च). T G1.2
तु (for च). T1 G1 परितो (for सरितो). K5 वायुर;
D5.6 वाति (for वारि). —^d M1-3.4 (inf. lin. as
in text) हरि- (for ब्रह्म-).

22 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a Dc1 संगमं.
B1.2.4 Dc1 तासां; B3.5 D1-6 चैव (for तत्र). —^b
K (except K2) B4 D1 M1.2 वैतान-; B1.2.5 D2-6
T1 वैताने; B3.4 (marg.) वैखान-; Dc1 वैपान- (for
वैतान-). B1.2 समुपस्करे; Cv समुपहरे (as in text).
—^o Ś1 K1.5 स्वात्मवृत्ता; K2 B3.4 आत्मवृत्ता; K3
T1 G1 स्वात्मवृत्ता (T1 'सिद्'; G1 'सो'); T2 G2 स्वादु-
वृत्ता; M स्वमे वृत्ता. K4 D1 आत्मनस्त्वृत्तये यांति;
Dc1 स्वात्मवृत्तो यतो यान्ति. —^d K2.3 D1 शांता;
Dc1 साख्याद् (for साक्षाद्). K5 एते; B1.2.5 D2-6
एव; B3.4 Dc1 एवं (for दान्ताः). B1.2 पितामहाः.

23 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a B2.4
कृशांगाः; M1.2 कृताशाः. T G1.2 कृशांगाः (T2 'शाशाः')
सुव्रताः शांतासु; G3 M3.4 कृशांगाः सुव्रतांगाश्च. —^o Ś1
K1-3.5 D2-6 G3 आविश्य. B1.2 आत्मानमात्मन्यावेक्ष्य.
—^d K1 D1 ब्राह्मणं. D4 समुपाश्रयेद्; S (except
G2) समुपासते.

24 Dn1 missing (cf. v. l. 15). —^a B1.2.4
(marg.) वाचम्; B3 चिरम्; B4.5 Dc1 जाद्यम्; D2-6
शमम् (for क्वचम्). Dc1 शंसन्ते; T2 G1 पश्यन्ति.
—^b Dc1 om. (1 hapl.) from विद्यारण्य up to ब्राह्मणा
(in 25^b). —^o Ś1 K5 D5 M3.4 तदारण्यम्. K4
D1 अपि (for अभि-). G3 -प्रीत्या; M4 -प्रेक्ष्य (for

प्रेत्य). —^d Ś1 यथारण्यम्; K1.8 'वीरम्'; T G1
यथा त्वेकम्; G2.8 M4 यथातथम्; M1-3 'धीतम्' (for
'धीरम्'). K4 D1 धीरत्वं हृदि जायते.

25 Dn1 missing (cf. v. l. 15). Dc1 om. up to
ब्राह्मणा (in 25^b) (cf. v. l. 24). —^a Ś1 K D1 M1.2
एवम् (for एतद्). B D2-6 G2 एवेदशं (for एतां).
B D2.2.5.6 पुण्यम्; M1.2 नित्यम् (for दिव्यम्).
—^b G2 अरण्ये. K2 ब्रह्मणा; K3 ब्राह्मणं. —^o
Ś1 K1.2.5 B1.2.4 Dc1 D2-6 G2.3 M2.4 (inf. lin.)
विदित्वा चा (D5 ना)नुतिष्ठति (B1 'त; G2 'ते'). —^d
B2.4.5 आत्म- (for अनु-). K3 तिष्ठत; B2.4.5 Dc1
D2-6 G3 -दर्शिता (for -दर्शितम्). K4 D1 क्षेत्रज्ञानानु-
वर्तितुं; B1.3 T G1.2 M 'ज्ञानानुदर्शनं.

Colophon missing in Dn1; om. in K2.4 D1 T
G1.2 M1-2. — *Adhy. name*: K5 B D3.5.6 ब्राह्मण-
गीता; G3 वेदारण्यलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures,
words or both): Ś1 30; D1 27 (as in text); G3
28; M4 29.

28

1 T2 G1 om. the ref. —^a T G1.2 M3.4 (inf.
lin. as in text) चापि (for वेद्मि). —^b D4 वा
(for च). —^d Ś1 (before corr.) K1.4 G2.8 उपैति
(for उपैमि). Ś1 K1.2 B4 Dn1 D2-6 G3 M4 कंचित्;
Dc1 केनचित्.

2^a D2 कामयेत. K4 D1 स्वभावाद्. —^b D3
सर्वान्देवाद्; T1 G1 'न्येवां. Ś1 K1-3 प्रक्षिति; K4

सर्वान्द्रेष्यान्प्रद्विषते स्वभावः ।
 कामद्वेषाबुद्भवतः स्वभावा-
 त्प्राणापानौ जन्तुदेहाभिवेश्य ॥ २
 तेभ्यश्चान्यांस्तेष्वनित्यांश्च भावा-
 न्भूतात्मानं लक्षयेयं शरीरे ।
 तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्यः कथंचि-
 त्कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३
 अकामयानस्य च सर्वकामा-
 नविद्विषाणस्य च सर्वदोषान् ।
 न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपा-

स्तोयस्य बिन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४
 नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या
 निरीक्षमाणस्य बहुस्वभावान् ।
 न सज्जते कर्मसु भोगजालं
 दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ५
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अध्वर्युयतिसंगदं तं निबोध यशस्विनि ॥ ६
 प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथाब्रवीत् ।
 यतिरध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन् ॥ ७
 तमध्वर्युः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति ।

C. 14. 795
 B. 14. 28. 8
 K. 14. 28. 8

D₁ द्विषते वा; D_{5,6} प्रतिद्विषते; T G_{1,2} M_{8,4} द्वेष्टि चैव (for प्रद्विषते). K₄ D₁ स्वभावान्. G₈ सर्वद्वेष्यो द्वेष्टि चैव स्वभावः. — K₄ D₁ om. († hapl.) 2°. — °) B₈ D (except D₆₁; D₁ om.) T₁ -द्वेषान्; T₂ -द्विषान्; M_{1,2} -द्वेषाद् (for -द्वेषाव्). Ś₁ K_{1,8} उत्प-
 ततः; D₆₁ उत्तरतः; T₂ उद्भवति (for उद्भवतः). G₁
 कामद्वेषादुत्पततं स्वभावान्. — °) G₈ प्राणा हि नौ (sic)
 (for प्राणापानौ). Ś₁ K_{2,8} B₄ -देहाभिवेश्य (K₈ B₄ 'वे-
 त्य; K₈ -देहा विवेश्य; B₈ -देहाभिवेश्य; D₆₁ 'तिवैत्य;
 D₁ -देहाविवेश्य; D_{5,6} -देहीतिवेश्य (D₆ 'शा:); T₂
 G_{1,2} -देहानि चैत्य (sic); G₈ M₄ (inf. lin.) -देहावि-
 वैत्य; M_{1,2} -देहं निवेश्य; M_{8,4} -देहानि तेभ्यः (for
 'भिवेश्य).

3 K₂ repeats 3 and 4 (without var.) after 63*.
 — °) K₁ चार्यं (for चान्याम्). K_{2,4} B₈₋₅ D T G₁
 नित्यांश्च (K₄ D₁ 'त्यान्स्व-); K₈ [अ]नित्यं स्व-; K₆
 नित्यस्व-; G₈ M₄ (inf. lin.) [अ]नित्यांश्च (for [अ]-
 नित्यांश्च). — °) B D (except D₁; D₄ marg.)
 लक्षयेद्व; S (except G₁) 'ये (M_{1,2} 'जे हं. — °)
 M_{1,2} तस्मात् (for तस्मिन्). K₈ D₆ जस्मि; B₈
 T₂ G_{2,8} M₁₋₈ नास्ति; M₄ (inf. lin.) as in text)
 नास्ति (for नास्मि). K₂ T G₁ शक्यं; B_{1,2} D₆₁ D_{2,4}
 सक्तः; B₈ D₆₁ D_{2,6} G₈ शक्तः; M_{1,2} शंकः (for
 शक्यः). — °) B₈ D₂₋₈ वा (for च).

4 For the repetition in K₈, of. v. l. 3. — °)
 K_{2,8} न विद्विषाणस्य; K₈ D₆₁ G₈ जविद्विषाणस्य; K₄
 D₁ न (D₁ ज- विद्विषाणस्य. M_{1,2} सर्वदोषाः. — K₄
 D₁ om. 4°. — °) K₈ दोषाश्च; K₈ T₁ G₁ लोभाश्च;
 D₆ लोपाश्च (for लेपाश्च). — After 4°, K₈ ins.:

L B S. N. S. Academy
 of Manuscripts
 Acc. No. 191541

63* नौजं नु देहानि तथा समेत्य ।

— °) K_{1,2} बिन्दुनिव.

5 °) G₈ नित्यं हि (for नित्यस्य). K₂ स नैव; K₈
 मे नैव; B₈ च स्याद्; M_{1,2} चैतस्य (for चैतस्य). K₁
 B (except B₁) T₂ G₂ M_{1-3,4} (inf. lin.) [अ]नित्या
 (T₂ G₂ 'खं); D₆₁ T₁ G₁ नित्यं. K₄ D₁ नित्यं मयै-
 ताश्च भवेति नित्या. — °) Ś₁ K₁ निरीक्ष (K₁ 'क्ष्य)मानस्य;
 K₂₋₅ B_{1-8,5} D T₂ G_{1,2} M₈ निरीक्ष्यमाणस्य; C_v
 निरीक्ष* (as in text). K_{1,4} B_{2,5} D_{1,5} (sup. lin.) G₈
 बहुस्वभावान्; K₈ D₆₁ D₂₋₈ बहुस्वभावः; C_v बहुस्व-
 भावं. — °) D₆ सु- (for न). T₁ G₂ त्यज्यते; T₂
 G₁ रज्यते; M₂ सज्यते; C_v सज्जते (as in text).
 M₈ कर्म स; C_v कर्मसु (as in text). K₈ जालः; C_v
 जालं (as in text). — K₄ D₁ om. (hapl.) 5°. — °)
 K_{2,5} D_{2,3} मयूख-; T मरीचि- (for मयूख-).

6 Before 6, G₈ M₄ ins. ब्राह्मणः.) K₈
 -संवादे. — °) K_{1,4} D₄ T₁ G यशस्विनी.

7 °) K_{2,4} B₄ D₄ प्रोक्षमाणं; K₈ D₆₁ D₈ प्रोक्ष्य-
 मानं. M₁₋₈ प्रोक्ष्यमाणान्पशुदृष्ट्वा. — °) K₈ यज्ञे (for
 यज्ञ-). — °) K_{2,4,5} D₁ आसीनं. — °) K₄ D₁ हिंसे-
 नम्. K_{8,5} भरसेयन् (for कुत्स*).

8 °) T₁ यज्ञाद्गौर्; G₁ सज्जयन्गौर; M₄ (inf. lin.)
 as in text) न यज्ञांगो (for नायं छागो). G₈ यज्ञाद्गौर्हि
 न नश्यति. — °) Ś₁ श्रेयसां. K₈ योज्यते; B₈ युज्यते
 (for योज्यते). M_{1,2} जानो (sic) (for जन्तुर). — °)
 G₁ यज्ञात्; G₈ M₈ यज्ञ-; M_{1,2} यति-; M₄ यज्ञ- (for
 यदि). K₈ तदा; G₂ M_{1,2,4} यथा (for तथा).

C. 14. 795
B. 14. 28. 8
K. 14. 29. 8

श्रेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं तथा ॥ ८
यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति ।
यदस्य वारिजं किंचिदपस्तत्प्रतिपद्यते ॥ ९
सूर्यं चक्षुर्दिशः श्रोत्रे प्राणोऽस्य दिवमेव च ।
आगमे वर्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति कश्चन ॥ १०
यतिरुवाच ।

प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि ।
छागार्थे वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११
अनु त्वा मन्यतां माता पिता भ्राता सखापि च ।

9 °) K_{2, 4, 5} D₁ T₁ G₁ M भावः (for भागः).
—⁵) T G₂ M_{2, 3} सं- (for स). —⁶) G₂ [अ]रिजयं
(for वारिजं). —⁷) T₁ तपसः; T₂ G_{1, 2} M_{3, 4} तदपः
(by transp.). Ś₁ K (except K₃) D₁ प्रतिपत्स्यते;
B D₁ D₁ D₂₋₆ संप्रवेक्ष्यति.

10 °) N (except K₁₋₃) G₃ श्रोत्रं. —⁵) K_{1, 3}
प्राणो (for प्राणो). K_{2, 6} मारुतम्; G₈ वै दिवम् (for
स्य दि). B₄ G₈ तु (for च). K₄ D₁ प्राणो मारुत
एव च. —D₁ om. 10°-11°. —⁶) D_{5, 6} आगमे.
—⁷) K₃ देशो (for दोषो). K₂ किंचन; M_{1, 2} कस्य-
चित् (for कश्चन). K₄ न मेदोस्ति कथंचन; G₃ न
दोषोऽस्तीह कश्चन.

11 D₁ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). —⁶) Ś₁ K वि-
योगं (K₅ 'गः'); D₁ M_{1, 2} वियोगात्. D₈ प्राणैर्वियोगं
छागस्याय (sic). —⁷) K₄ D₁ D_{5, 6} M₃ (inf. lin.
as in text) प्रपश्यति; G₁ 'इयसे. —⁸) K₅ G₈
छागार्थं; D₁ आगमे; M (M₁ inf. lin. as in text)
भागार्थं.

12 °) K₄ B_{1, 2, 5} D₁ D₁ D_{1, 8} अनु त्वां; K₅
अहत्वा; B₃ अतो मां; B₄ अय त्वां; D_{2, 4-6} अत्र त्वां
(D₈ त्वं); M (except M₃) अनुत्वा (for अनु त्वा).
B₃ 8 मन्यते. B D (except D₁) भ्राता (for माता).
—T₁ reads 12^b twice. —⁵) B D (except D₁)
पिता माता; T₁ (second time) अनु भ्राता; G₈ पीत्वा
भूत्वा (for पिता भ्राता). K_{2, 4} B D [ह]ति (for [अ]-
पि). T₁ (first time), G_{1, 3} M अनु त्वा (M_{1, 2, 4}
'नुत्वा) मन्यते पिता. —⁶) K₄ D₁ सवित्र (D₁ सवित्र-
स्येदम् (sic); B_{1, 2} (marg. as in text), संप्रतश्चैवम्;
T₂ M₄ (inf. lin.) C_v 'मस्यैवम्; G_{1, 2} 'विज्ञानम्; M
'य ज्ञानम्. K₄ D_{1, 8} उवाच. —⁷) K_{1, 2, 5} परमं तं

मन्त्रयस्त्रैनुष्णीय परवन्तं विशेषतः ॥ १२
य एवमनुमन्येरंस्तान्भवान्प्रष्टुमर्हति ।
तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ १३
प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिसु ।
शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः ॥ १४
इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा ।
हिंसा निर्वेष्टुकामानामिन्धनं पशुसंज्ञितम् ॥ १५
अहिंसा सर्वधर्माणामिति ब्रह्मानुशासनम् ।
यदहिंसं भवेत्कर्म तत्कार्यमिति विब्रहे ॥ १६

(K₈ त्वं); K₄ D₁ परमात्रं; G_{1, 4} M परिवर्ते; C_v
परवन्तं (as in text).

13 °) K₂ एतम्; D₁ G₈ एनम् (for एवम्). D₁
D_{5, 6} एवमेवानुमन्येरंस्; M_{1, 2} यदाहमनुमन्येत (sic).
—⁵) K₂ तान्भावान्; M_{1, 2} संभावान्. Ś₁ K₃ B₄
D₁ D_{2, 3, 5, 6} T G_{1, 2} ब्रष्टुम्; D₄ वक्तुम्; G₃ प्राप्तुम्
(for प्रष्टुम्). K_{3, 5} D_{3, 4, 6} अहंसि. —⁶) T₁ एषाम्.
T₁ G_{1, 2} अनुमति. M₃ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). —⁷) T₁
शक्यं. K_{2, 4, 5} D₁ शक्यं कर्तुं निवा (K₅ विचारणं (K₅
'णात्).

14 Before 14, T G M₄ ins. अज्ययुः. —⁶) K₅
अर्थस्य (for अग्न्यस्य). D₁ om.; M₃ (inf. lin. as
in text) भागस्य (for छागस्य). —⁷) K₃ प्रहितास्
(for प्रापि). K₄ D₁ च त्वं; B₄ तेषु (for ते त्वं).
—⁸) K₈ शरीरे. —⁹) G₈ निःशेषम् (for निश्चेष्टम्).
K₄ D₁ श्रुतिः (for मतिः). B_{1, 2} इति मे निश्चिता मतिः.

15 Before 15, T G M₄ ins. यतिः. —⁶) G₁
इन्धनस्य (for इन्धनं). K₄ D₁ च (for तु). —⁷) K₁
s. s. B₄ G₈ C_v हिंसां. D₁ निर्वेष्टुकामानाम्; T₁ G_{1, 2}
हि यष्टुं; C_v निर्वेष्टुकामानाम् (as in text). —⁸) D₄
निधनं; G₈ इन्धनः. D₈ संततं; T₁ G_{1, 2} संमिदं; G₈
संज्ञितः. M_{1, 2} निदान्पदस्य स्वसंज्ञितान्; C_v as in text.

16 Before 16, G₁ ins. यतिः; M₄ अज्ययुः. —⁶)
K₄ D₁ G₈ M_{4, 5} (inf. lin.) भूतानाम् (for धर्माणाम्).
—⁷) K₃ D_{5, 6} धर्मान्; B_{4, 5} D₁ शिष्टान् (for ब्रह्मा-
न्). K₃ शासने. —⁸) Ś₁ (by corr.) K₁₋₄ B₄ D₁
T₂ G_{2, 3} M₁ (inf. lin. as in text), यदि हिंसं; D₈
यदाहिंसं (for यदहिंसं). —⁹) M_{1, 2} यत् (for तत्).
G₈ कामम् (for कार्यम्). D₈ विग्रहे; G₈ वेष्टुम् (for
विग्रहे).

अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।
 शक्यं बहुविधं वक्तुं भवतः कार्यदूषणम् ॥ १७
 अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मात् रोचते ।
 प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपास्महे ॥ १८
 अध्वर्युरुवाच ।
 भूमेर्गन्धगुणान्शुद्धे पिवस्थापोमयात्रसान् ।
 ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान्गुणान् ॥ १९
 शृणोष्याकाशजं शब्दं मनसा मन्यसे मतिम् ।
 सर्वाप्येतानि भूतानि प्राणा इति च मन्यसे ॥ २०
 प्राणादाने च नित्योऽसि हिंसायां वर्तते भवान् ।
 नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ २१

17 ^a) K₄ D₁ च प्रज्ञेयं; B₂ प्रतिज्ञा च (for 'ज्ञेयं').
 — °) K₄, 6 D (except D₀₁) T₁ G₁, 3 कर्तुं (for वक्तुं).
 — ^d) K₁ B D (except D₁) भवता (for 'तः'). D₀
 हर्षणं; M₁, 2 दूषणे.

18 ^a) B₁, 2 धर्माणां (for 'भूतानां'). — ^b) G₃ मे
 तुभ्यं रोचते सदा. — °) K₂, 4 D₁ प्रत्यक्षं ते (for 'क्षतः').
 D₀₁ साधयाम्.

19 ^a) K₃ D₀₁ शुद्धे; K₄, 6 B₁ D₁-8 T₂ G₁ M₁-3, 4
 (inf. lin. as in text) शुद्धे; D₀ G₂ शुद्धे; T₁
 शुक्त्वा (for शुद्धे). — ^b) K₂, 4 B₁ M₁-3 पिवस्व;
 D₀ पिबामि; G₁ विश्वस्य; M₁ जिह्वा (for पिवसि).
 Ś₁ [जा]प्यमयान्; K₁, 8 [अ]प्य(K₁ 'स्तु'स्ययान् (for
 [जा]पोमयान्). D₄ M₁ गुणान् (for रसान्). K₃ पिब-
 स्थापोमयं रसं. — °) T G₃ ज्योतिषः; G₁ ज्योतीर्षि;
 M₃, 4 ज्योतिषा. K₂ स्पृश्यसे; G₃ ईक्षसे (for पश्यसे).
 Ś₁ K₁, 8 ज्योतिषा मन्यसे रूपं; M₁, 2 ज्योतिरापश्यसे (M₃
 'ते' रूपं. — ^d) G₁ स्पृश्यति; M₁, 4 स्पृशस्व; M₃
 स्पृशस्व. D₀ [अ]नलजान्. Ś₁ K₁, 8 स्पृशस्यनिलजं गुणं.

20 ^a) K₁, 8, 5 B₂ D₀₁ शृणोसि (K₃ 'ति'); M
 शृणुष्व (for शृणोषि). D₂, 4-6 G₃ शृणोष्याकाशजान्श-
 ब्दान्; D₀ 'षि कीदृशान्शब्दान्. — ^b) T₂ मानसे; G₃
 मनसो (for 'सा'). M₁, 2 मन्यसे. K₃, 8 D₄ T गर्ति;
 M₄ मतिः. G₃ ततः सा मनुते मतिः. — °) G₃ [अ]-
 पि च (for [ए]कानि). — ^d) Ś₁ K₁-4 D₁ प्राणान्.
 K₃ [अ]व- (for च).

21 ^a) Ś₁ K₁, 8 T प्राणादाने; K₂ D₀₁ प्राणोदाने.

यनिरुवाच ।

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
 अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ २२
 प्राणो जिह्वा मनः सत्त्वं स्वभावो रजसा सह ।
 भावैरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशिषः ॥ २३
 समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः ।
 समन्तात्परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २४
 अध्वर्युरुवाच ।
 सद्भिरेवेह संवासः कार्यो मतिमतां वर ।
 भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५
 भगवन्भगवद्बुद्ध्या प्रतिबुद्धो ब्रवीम्यहम् ।

K₃ B (except B₃) D (except D₁) निवृत्तोसि; T G
 M₄ (inf. lin.) च नित्यं हि. — ^b) K₃ हिंसाया; G₂
 हिंसाया. D₂ M₂ वर्तसे. — °) K₂ T₂ G₂ चेष्टा; G₃
 चैषा. K₂, 3, 5 D₀₁ D₂, 3 G₂, 8 हिंसा. — ^d) G₃ च
 (for वा). M₁, 2 तं (for त्वं). K₁, 2 B₃ द्विजः;
 K₃ बुध.

22 T₂ G₁ M₁, 2 om. the ref. — ^a) K₁ कृतं; D₃
 [अ]क्षरं (for क्षरं). — ^b) B₃ द्वैधीभूताम् (for 'भावो').
 T₁ यदा; G₁ यथा; G₃ तथा (for 'स्यम्'). — G₁
 om. (hapl.) 22°-24°. — °) C_v तद्भावं (for सद्भावः).
 G₃ अक्षरस्त्वत्र सद्भावः. — ^d) K₁ कृत; K₂ B₃ G₂ M₁-8
 क्षरम्; T [अ]क्षर. K₄ D₁ एव च (for उच्यते).

23 G₁ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^a) B₄ D₀₁ S
 (except T₁; G₁ om.) प्राणो (for प्राणो). M₄ (inf. lin.
 as in text) [जा]त्मनः (for मनः). B₄ T₁ M₁, 2 सत्त्वं; G₃
 सर्वं (for सत्त्वं). — ^b) Ś₁ K₃ B₁ D₀₁ D₂-8 सद्भावो.
 T G₂, 8 स्वभावो राजसा गुणाः. — °) K₂, 4, 5 D₁ S
 (G₁ om.) विमुक्तस्य; B₂ विना यस्य. — ^d) T G₂
 निश्चलस्य (for निर्द्वन्द्वस्य). D₂ निरामिषः (sic); T₁
 'युषः.

24 G₁ om. 24^{ab} (cf. v. l. 22). — ^b) Ś₁ K₁, 8
 निर्मलस्य; D₀₁ M₃ 'नस्य; G₃ समत्वं स्यात् (for निर्म-
 मस्य). — ^d) G₃ च तद्; M₄ (inf. lin.) भावः (for
 मयं).

25 G₃ om. the ref. — ^a) K₄ corrupt. T₂ हि;
 G₃ [ए]व (for [इ]ह). K₁ B₃ T G₁, 3 M₁-8 संवासः;

C. 14. 813
 14. 28. 23
 K. 14. 29. 26

C. 14. 814
B. 14. 28. 26
K. 14. 28. 26

मतं मन्तुं कृतं कर्तुं नापराधोऽस्ति मे द्विज ॥ २६

ब्राह्मण उवाच ।

उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम्

अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे ॥ २७

एवमेतादृशं मोक्षं सुखस्मिन् ब्राह्मणा विदुः ।

विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिना ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

कार्तवीर्यस्य संवादं समुद्रस्य च भामिनि ॥ १

कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।

येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ॥ २

स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्बलदर्पितः ।

अवाकिरच्छरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ३

तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिर्वाच ह ।

Ds संवासं. Gs सङ्गिरेव समं वासः. —^a Ś1 B1 T1 वरः. —^e B (except B2) T [s]भि- (for हि). Gs भवता कथितं श्रुत्वा. —^d K4 D1 ज्ञेया प्रति (for प्रतिभाति).

26 ^{ab} K2-5 D1 भवतो (for भगवद्-). K4 D1 बुधा (for बुद्ध्या). K2 G2 प्रतिबुद्धौ; B D (except D1) प्रतिबुद्धौ; T1 G1 'बुद्ध्या; T2 'बुद्ध्य. M1.2 भव-
दुद्ध्या प्रतिबुद्धौ ब्रवीम्यहमतः परं. —Before 26^a, D2.4 ins. अध्वर्युः. —^e Ś1 सतं मत्तः (sic); K1 सतं सन्मु (sic); Dc1 मत्तं मत्तः (sic); T1 इमं मम; T2 सतां मत्तं; Gs व्रतं मम; M Cv मत्तं मत्तुः (for मत्तं मन्तुं). Ś1 K1.2 Dc1 M (M2 inf. lin. as in text) कृतं कर्तुं; Cv कर्तुः कर्तुः (for कर्तुं कर्तुं). K2 मत्तं मत्तकृतं कर्तुं; K4.5 D1 मतिमद्भिः कृतं कर्तुं; B1-8.5 Dn1 D2-8 व्रतं मत्तं (B2 मत्तं तं) मत्तकृतं कर्तुं; B4 मत्तं मत्तकृतं विद्धि; G2 इदं मम मत्तं कर्तुं. —^d G2 नापवादो हि (for 'राधोऽस्ति). M1.2 मतिः (for द्विज). ॐ Cv अतो मेऽपराधः नास्तीति योजना । ॐ

27 M1.2 om. 27-28 together with the ref. Ks M2 om. the ref. —^a K4 D1 उपपत्त्य; T1 'पत्त्य; Cv 'पत्त्या (as in text). Gs यदा (for यतिस्). B1 तूष्णीं. —^b G2 वर्तमानमतः परं. —^e Gs आश्चर्यम् (for अध्वर्युः). Ks अति- (for अपि). Ś1 K1 निर्मोहं. —^d K2 स (for प्र-). K2.5 T2 महामते (for 'मखे).

28 M1.2 om. 28 (of. v. 1. 27). —^a T2 G1 एवम् (for एवम्). —^b Ks स- (for सु-). Ks

ब्राह्मणं. —^e D5 न (for च). K2.4 D1 [अ]न्व-
वर्तत; B2 [अ]न्वतिष्ठत. —^d Ks D (except Dc1 D1) M2 (inf. lin. as in text) [अ]र्थः; B1-4 [आ]रम्- (for [अ]नु-). Ś1 K1-8.5 B2 Dc1 Gs -दर्शिताः (K1.8 'तः; K2 'तं); K4 D1 -वर्तितुं; T G1.2 M2.4 (inf. lin. as in text) -दर्शने.

Colophon om. in T G1.2 M1-8. — Sub-parvan : K2.8 अनुगीता; K2 (also). 6 B Dc1 D2.2.4.6 ब्राह्मण-
गीता. — Adhy. name : Gs अध्वर्युयतिसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Ś1 31; Dn1 D4 28 (as in text); Gs 29; M1 (inf. lin.) 30.

29

1 T G1.2 M2 om. the ref. —^e K2 संवादं कार्त-
वीर्यस्य. —^d K4 D4 च भाविनी; B Dc1 Dn1 D2.6 च भाविनि; Ds भवानिति; T2 G1 M2 च भामिनी (for च भामिनि).

2 ^a K2.5 B1.8 D1 M कार्तवीर्यार्जुनो. —^b Ks -सहस्रशतम्. —^d B1.2 विजिता (for निर्जिता).

3 ^b K4 D1 M1-8 इयचरद् (for विचरन्). —^e K2.4.5 B1.8 Dc1 D1.2.6 Gs M1 अवाकिरम्. Ś1 K1 M1.2 शर (K1 'त'वाते; K2 नरवातेः (for शर'). —^d M2 श्रुतिः.

4 ^a K4 ते (for तं). Ks [s]य सरकृत्य (for नम-
स्कृत्य). —^b Gs अभाषत (for उवाच ह). —^e T1 G1 M2.4 मुचो (for मुञ्च). —^d Ds ब्रूहि किं

मा युञ्ज वीर नाराचान्बृहि किं करवाणि ते ॥ ४
मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विस्तृष्टैर्महेषुभिः ।
वध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देहभयं विभो ॥ ५
अर्जुन उवाच ।
मत्समो यदि संग्रामे शरासनधरः क्वचित् ।
विद्यते तं ममाचक्ष्व यः समासीत मां मृधे ॥ ६
समुद्र उवाच ।
महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन्परिश्रुतः ।
तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ ७
ततः स राजा प्रययौ क्रोधेन महता वृतः ।
स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ॥ ८
स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः ।
आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९

ततस्तेजः प्रज्ज्वाल रामस्यामिततेजसः ।
प्रदहद्विपुसैन्यानि तदा कमललोचने ॥ १०
ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम् ।
चिच्छेद सहसा रामो बाहुशास्त्रमिव द्रुमम् ॥ ११
तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्वबान्धवाः ।
असीनादाय शक्तीश्च भार्गवं पर्यवारयन् ॥ १२
रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः ।
विस्तृजञ्ज्वरवर्षाणि व्यधमत्पार्थिवं बलम् ॥ १३
ततस्तु क्षत्रियाः केचिजमदग्निं निहत्य च ।
विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहादिता इव ॥ १४
तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयाच्चानुतिष्ठताम् ।
प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५
त एते द्रमिडाः काशाः पुण्ड्रश्च श्वरैः सह ।

C. 14. 832
B. 14. 29. 16
K. 14. 30. 16

करवानीति.

5 °) K₂ महाश्रयाणि; K₅ मय्याश्रितानि; G₂ तमाश्रयाणि (sic). — °) K_{2.4} D₁ स्तृष्टैर्हि; D₈ विस्तृष्टैर्; D₈ विस्तृजन् (for विस्तृष्टैर्). — °) Ś₁ बाध्यन्ते; K₁ D₈ बध्यन्ते; K₈ दह्यन्ते (for वध्यन्ते). — °) K₁ चेद्भयं (for देहभयं). B₈₋₉ D₈ S प्रभो (for विभो).

6 K_{2.4} सहस्रार्जुन (for अर्जुन). — °) Ś₁ K₂₋₄ B_{2.4} तन् (for तं). B D₈ D₁ D_{5.6} T₁ G₈ समाचक्ष्व. — °) K₈ D₈ मा. K_{2.4} D₁ युधि (for मृधे). S यः समो मे महामृधे.

7 °) T G_{1.2} पुरा (for परि-). — °) K₄ D₁ (by corr.) अर्हते; D₁ (orig.). °) G₁ अर्हति.

8 Before 8, Ś₁ K₈ ins. ब्राह्मणः. — °) K₂ S (except G₈) [अ]न्वितः (for वृतः). — °) Ś₁ K_{1.2.4} B_{1.2} D₁ तदा (for तम्). K₈ S (except G₈) आसाय; B_{1.2} आगाय (for आगम्य). D₈ स तमेव समागम्य. — °) K₈ [अ]नुपद्यत (for [अ]न्व-).

9 °) K₄ D₁ राजा (for राम-). — °) K₈ करोति (for चकार). — °) K₄ सु-; D₁ स (for च).

10 °) K₈ [अ]मिति (for [अ]मित-). — °) Ś₁ K_{1.2-5} B₁ D₁ D₁₋₆ G₈ M_{1.2} प्रदहन्; B₈ D₈ T₈ G_{1.2} M₄ प्रादहन्. D_{8.6} इव (for रिपु-).

11 °) K₈ शतं (sic) (for स तं). — °) K_{2.4} D₁ तरसा; K₈ बहुधा; B₈ D₈ समरे (for सहसा).

12 °) B₁ ते च तं (for तं हतं). K₄ D₁ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — °) T G_{1.2} सह- (for सर्व-). K_{2.4} D₁ समेताः पार्थिवास्तदा (D₁ 'था'). — °) D₈ आदीप्य (for आदाय). G₂ च तदा (for शक्तीश्च). — °) K₆ D₁ D_{2-4.6} पर्यवारयन्; T G_{1.2} M (M₁ inf. lin. as in text) प्रत्यवार* (for पर्यवार*).

13 °) G₂ स रामो (for रामोऽपि). K₈ आघाय (for आदाय). G₂ transp. धनुरादाय and रथमारुह्य. T G₂ आस्थाय (for आरुह्य). G₂ वीर्यवान् (for सत्वरः). — °) K₄ विस्तृज्य शरजालानि.

14 °) D₈ च; D₈ G₂ M_{1.2} ते (for तु). — °) K_{2.4} D₁ वै; K₈ तं; T₁ G₁ M_{1.2} ह (for च). B D₈ D₁ D₂₋₆ जामदग्न्यभयार्दिताः (D₈ 'यान्मुहुः'). — °) T₁ G₁ शृंगाणि (for -दुर्गाणि). — °) D₈ शृगाः (for मृगाः). Ś₁ K_{1.2} सिंहहता (for सिंहार्दिता).

15 °) K_{2.4} B_{1.2} D₁ स्व-; B_{2.4} सु-; G₁ स्- (for स्व-). D₈ -विहतं. — °) D₈ [अ]न्वतिष्ठतां. — °) T₁ च श्रीलितां (for वृषलतां). D₈ प्रजा क्षयवतां प्राप्ता.

16 °) K₄ D₁ य एते; B D₈ D₁ D₂₋₆ एवं ते; M_{1.2} तं च ते (for त एते). K_{1.2.4} D₁ द्रविडाः शक्याः (K₁ काशाः); K₈ द्रमिताः काशाः; K₈ द्रविडाः पुन्नाः;

C. 14. 832
B. 14. 29. 16
K. 14. 30. 16

वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात्क्षत्रधर्मतः ॥ १६
ततस्तु हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः ।
द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकृन्तत ॥ १७
एकविंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणी ।
दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकापरिश्रुता ॥ १८
राम राम निवर्तस्व कं गुणं तात पश्यसि ।
क्षत्रबन्धूनिमान्प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९

तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ।
पितामहा महाभाग निवर्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ २०
पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृषीन् ।
नार्हन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ २१
पितर ऊचुः ।
नार्हसे क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां वर ।
न हि युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

B1. 2. 4 Dc1 Dn1 D2-6 द्रविडाभीराः; B3 द्राविताः
कांच्याः; B4 (marg.) द्रविडाः कांच्याः; B5 द्रविडाश्रोलाः;
S (except G1) द्रमि(G2 'वि)ळाः काचाः (T G2 'शाः)
(for द्रमिडाः काशाः). —⁶) K2 पुंदाश्र; K4 D1 G2
पुंदाकाः; K5 शकाश्र; Dc1 पुत्राश्र; D6 प्रदाश्र (for
पुण्डाश्र). G2 शबकैः; M1. 2 द्रमिलैः (for शबरैः).
D8 पुंदाः शयचरैः सह. —⁷) D8 वृषणत्वं. —⁸) D8
उत्थानात्; G2 वृद्धानां; M1-3. 4 (inf. lin. as in text)
व्युच्छेदात्. Dc1 क्षात्र- (for क्षत्र). Ś1 K1 -धर्मिणां;
K8. 5 D (except Dc1) T3 G2. 8 -धर्मिणः; T1 G1
-धर्मणः; M -कर्मणः (for -धर्मतः).

17 ^a) K4. 5 B1. 2 Dn1 D2-6 च (for तु). K4 D1
-वीरास्तु; K5 -वीराश्र; D4 (before corr. as in text)
-वीरास्ते; T G1 -वीरेषु. —^b) K4 D1 क्षत्रियास्ते; D6
'याश्र; T G1 'येषु. —^c) K4 D1 सर्वः; D2 छत्रं
(for क्षत्रं). —^d) K2 निहंतत; K4 न कृं; M1. 2
[S] निहंतत. D5. 6 जामदग्न्येन कृतितं; T G1 M3. 4
न्यकृतंजमदभिजः; G2 निहंतं जमदभिजः; G3 निहंतं
जामदभिना.

18 ^a) Ś1 -मेधा(marg. -वीरां)स्ते; K1 -मोघास्ते
(for -मेधान्ते). K2. 4. 5 D1 एकविंशे ततो जा(K5 घा)-
ते; B (B8 damaged) 'विंशतिमे जा(B5 या)ते; D8
एकविंशतिमप्यास्ते; S (except G8) 'विंशतिके याते.
—^b) B1. 2 Dc1 मधुरं. M1. 2 प्रोवाच मधुरा दिव्या.
—^c) Ś1 K1. 3. 3 -नमस्कृता (for -परिश्रुता). B1. 2
सर्वलोकस्य शृण्वतः.

19 ^a) D6 ह्वकं (for the first राम). —^b) M4
(inf. lin. as in text) गुणवत् (for कं गुणं). G8 M4

(inf. lin.) स्वत्र (for तात). K8. 4 D1 पश्यति. M1. 2
स्वं गुणं तात पश्य च. —^d) K8 विप्रयुज्य; D5. 6 G2. 8
वियोज्य च.

20 K4 D1 transp. 20^a and 20^b. —^a) K1 [ए]वं;
K2 च (for [ए]व). K5 च; B2 ह्वं (for तं). K4
D1 तथा तस्य महात्मनः (D1 'स्मानं); G2 तं तथैव महा-
त्मानम्. —^b) Ś1 ऋचीकं. K5 B5 D (except Dc1
D1) T G तथा (for तदा). —^c) K2. 4 B8 D1 M1
महाभागा; K5 B1. 2 'भागं; B6 Dn1 D2-6 T2 G2 M4
(inf. lin. as in text) 'भागे; M3 'भागान्. —^d)
B4 [ह]ति च; D5. 6 तथा (for [ह]त्यथ).

21 ^a) M8 पितृवधम्. G2 च (for तु). —^b) T1
प्राह च (for प्रोवाच). D8 नृपान् (for ऋषीन्). —^c)
K2 [अ]र्हतीति; K8 'तो हि; D5. 6 'ताद्य. —^d) K5
T2 [अ]पि (for [ह]ति).

22 K5 पितामहा (for पितर). —^a) Ś1 K1-4 B1. 2
D1 G1. 3 M8 नार्हसि. —^b) K2 यततां वर; G8 जयकां-
क्षया (for 'तां वर). —^c) B D (except D1) T2
[ह]ह (for हि). Ś1 K1. 3 Dc1 युक्तास्. —^d) K2
समा; G2 M1. 2 सदा; G8 [अ]र्हतात् (for सता).
Ś1 K1 [आ]त्मना; K8 Dc1 नृपाः; B5. 4 विमो (for
नृपान्).

Colophon om. in S (except G8). — Sub-parvan:
K2. 3 अनुगीता; K2 (also). 5 B D2. 3. 5. 6 ब्राह्मणगीता.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 32;
Dn1 D4 29 (as in text); M4 (inf. lin. sec. m.) 31.
— Śloka no.: Dn1 22.

३०

पितर ऊचुः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

श्रुत्वा च तत्तथा कार्यं भवता द्विजसत्तम ॥ १

अलर्को नाम राजर्षिर्भवत्सुमहात्तपाः ।

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च महात्मा सुमहाव्रतः ॥ २

स सागरान्तां धनुषा विनिर्जित्य महीमिमाम् ।

कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ३

स्थितस्य वृक्षमूलेऽथ तस्य चिन्ता बभूव ह ।

उत्सृज्य सुमहद्राज्यं सूक्ष्मं प्रति महामते ॥ ४

अलर्क उवाच ।

मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः ।

अन्यत्र बाणानस्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५

यदिदं चापलान्मूर्तेः सर्वमेतच्चिकीर्षति ।

मनः प्रति सुतीक्ष्णाग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६

मन उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म भेत्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ७

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८

अलर्क उवाच ।

आघ्राय सुबहून्गन्धास्तानेव प्रतिगृह्यति ।

तस्माद्घ्राणं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ९

C. 14, 847
B. 14, 30, 9
K. 14, 31, 9

30

1 S (except G₈) om. the ref. K₅ पितामहा (for पितर). — °) K₂ चैव; G₂ तत्स (for च तत्). G₂ तु तत्; M_{1,2} कथां (for तथा).

2 °) K₈ अलर्को; S (except G₂) अलर्को. — °) B_{1,2,4} M_{1,2} -यशाः (for -तपाः). T G_{1,2} M_{8,4} बभूव सुमहायशाः. — °) D_{n1} D₃₋₆ सत्यवादी (for 'संधश्'). — °) B D (except D₁) सुहृदः; T G₁ स महा.

3 °) K₄ D₁ G₈ वसुधां (for धनुषा). — °) M_{1,2} निर्जित्य च (for विनिर्जित्य). B_{1,2} वसुंधरां (for महीमिमाम्). — °) K₅ T₁ G_{1,2} सूक्ष्मं; C_v सूक्ष्मे (as in text). T G₁ M_{1,2} समादधे.

4 °) Ś₁ K₈ D_{n1} D₂₋₆ मूलेषु; K_{4,5} D₁ मूले तु (for मूलेऽथ). — °) Ś₁ K_{1,4,5} D_{n1} D₂₋₆ कर्म; B (except B₅) D_{o1} धर्मं (for राज्यं). — °) K₅ महा-मतिः.

5 K₈ अलर्कः; S अलर्कः. — °) G₈ मलं (for बलं). B₄ ह्यसि (for जातं). K₄ D₁ मनसा वर्धते ज्ञानं. — °) Ś₁ K_{1,2,5} ध्रुवं; D₈ पुरं (for ध्रुवो). — °) K₄ D₁ नाक्षस्य (for अन्यत्र). Ś₁ K_{1,2} न्यस्यामि; K₄ पश्यामि; K₅ मोक्ष्यामि; B D (except D₁) ज्ञा (D_{3,6} दा-) त्यामि (for ज्ञस्यामि). — °) G₈ शत्रुभ्यः परिवारितान्.

6 °) T₁ G₁ एतच्छ्रुत्वा (for इदं). D₈ च बलात्; G₈ चापलं. K_{2,4} D₁ मर्त्यः; K₅ मर्त्यान्; B₄ T मूर्तिः; D_{n1} D₂₋₆ कर्म (for मूर्तेः). G₂ यदिदं चापमावर्ते. — °) Ś₁ K_{1,2,4} D₁ सर्वमेव; K₅ सर्वनितांशः; D_{n1} D₂₋₆ सर्वान्मल्यांशः (for सर्वमेतच्छ्रुत्वा). B_{5,6} चिकीर्षितं; D_{o1} S विकर्षति (for चिकीर्षति). — °) K₈ M_{1,2} -सूक्ष्माग्रान् (for -तीक्ष्णा). D_{5,6} स्वं मनः प्रति तीक्ष्णाग्रान्. — °) B_{1,4} D₈ शायकान्. B₂ प्रतिमुञ्चामि शायकान्.

7 °) K₄ B_{2,5} D_{n1} G₈ मे; K₅ ते (for [इ]मे). G₂ तदिष्यति; G₈ करि (for तरि). — T₁ om. (hapl.) 7⁶⁰. — °) K_{1,2} अलर्कः; D₈ S (T₁ om.) अलर्कः. — °) D₈ न च; G₈ M_{1,2} तथा (for तव). G₈ कर्म (for मर्म). Ś₁ भेत्यस्यामि. — °) G₁ भिन्नमर्मा. K₁ D₁ M_{1,2} मरिष्यति. M₈ ततो हास्यसि जीवितं.

8 T₁ om. (hapl.) 8⁶⁵. — °) D_{o1} G₁ M₈ मां (for मां). K₄ D₁ M₁ हृदयिष्यति. — G₁ om. (hapl.) 8⁶⁰⁻¹⁰. — °) D_{5,6} [ज]य (for स). — °) D₈ मनो (for ततो). — After 8, B₄ ins.:

64* इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु बुद्धिस्तोष्विह गृह्यति ।

तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ।

[Line 2 = (var.) 24^{6d}.]

9 G₁ om. 9 (of. v. 1. 8). Ś₁ K₁ B₅ om. (hapl.) 9-11. K₂ om. (hapl.) 9-20. K₈ om. 9-12.

C. 14. 846
B. 14. 30. 10
K. 14. 31. 10

प्राण उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १०
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ११

अलर्क उवाच ।

इयं स्वाद्व्रसान्ध्रुक्त्वा तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माज्जिह्वां प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १२
जिह्वावाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १३
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

K4 B1 D1 M om. the ref. —^a) B1.4 Dc1 विविधान्;
G2 M1-s स बहून्. —^b) B1.2 प्रतिगृध्यते; D6 G8
'गृध्यसि; T1 विध्यति; M1.8 'गृह्य च (for 'गृध्यति).
— Ms om. 9^a-11^d. —^c) Dc1 M1 प्राणान्; D1 प्राणं
(for प्राण). —^d) G8 प्रतिमोक्षामहे शितान्. — After
9, B4 reads 25.

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 8). Ś1 K1-s B5 Ms om.
10 (cf. v. l. 9). B4 om. 10-11. K5 om. the ref.
—^a) K4.5 D1 ते; Dn1 मे (for [ह]मे). —^b) D4
T2 G2 M1.2.4 अलर्क. — K4 D1 om. 10^a-11^d. G8
om. 10^a-16^d. M1.2 om. 10^a. —^c) D2 T1 तथा
(for तव). D4 वर्म (for मर्म). —^d) M4 ततो हास्य-
सि जीवितं.

11 Ś1 K1-s B5 Ms om. 11 (cf. v. l. 9). K4 B4
D1 G8 om. 11 (cf. v. l. 10). —^b) T1 M4 मा (for
मां). — After 11^b, T reads 21-22 and G2 reads
21^a-23^b. M1.2 om. 11^a-14^d. K5 T1 G1.2 om. 11^a.
—^d) D5 हृदं (for ततो).

12 K2.3 om. 12 (cf. v. l. 9). G2 om. 12 (cf. v. l.
10). M1.2 om. 12 (cf. v. l. 11). B2 om. (hapl.)
12-14. Ms om. the ref. —^a) T1 हृद (for हृयं).
K1 D4 स्वादुरसान्. B5 Dc1 D2-s भुंक्त्वा; G1 भुंक्ते.
—^b) Ś1 K1 पश्यति (for 'गृध्यति). —^c) B5
'भुञ्चामि; G2 'नेष्यामि (for 'भोक्ष्यामि).

13 K3 om. 13 (cf. v. l. 9). G2 om. 13 (cf. v. l.

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४

अलर्क उवाच ।

स्पृष्ट्वा त्वग्निविधान्पशांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माच्च च पाटयिष्ये विविधैः कङ्कपत्रिमिः ॥ १५
त्वगुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १७

अलर्क उवाच ।

श्रुत्वा वै विविधाञ्शब्दांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १८

10). M1.2 om. 13 (cf. v. l. 11). B2 om. 13 (cf. v. l.
12). —^a) K4 ते; Dc1 D2.3 T1 मे (for [ह]मे).
—^b) K3 अलर्क; D4 T1 G1.2 Ms.4 अलर्क. —^c) T1
तथा (for तव). —^d) B5 G1.2 ततो हास्यसि जीवितं.

14 K2 om. 14 (cf. v. l. 9). G2 om. 14 (cf. v. l.
10). M1.2 om. 14 (cf. v. l. 11). B2 om. 14 (cf.
v. l. 12). D5.6 T om. 14. —^b) G2 Ms मा (for
मां). — G1.2 Ms.4 om. 14^a. —^c) D3 [अ]थ (for
स).

15 K2 om. 15 (cf. v. l. 9). G2 om. 15 (cf. v. l.
10). B2 om. (hapl.) 15-17. M1.2 om. the ref.
K3 अलर्क (for अलर्क). —^a) K1 स्पृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा).
K4 M1.2.4 तु (K4 च) वि; D5.6 नाना (for स्वग्नि).
—^b) K5 तेनैव. K1 B2 'गृध्यते; K5 M4 'गृध्यसि;
M1.2 'गृह्य च (for 'गृध्यति). —^c) K4 जिह्वा (for
त्वचं). M1.2 पा (M2 वा) तयिष्ये (for पाट). T G1.2
तस्माच्च स्पृदयिष्ये. —^d) Ś1 K1 विरोधैः; D5 निमित्तैः
(for विविधैः).

16 K2 om. 16 (cf. v. l. 9). G2 om. 16 (cf. v. l.
10). B2 om. 16 (cf. v. l. 15). —^a) K1 D2 T मे;
K4.5 D1 ते (for [ह]मे). M4 तारयिष्यन्ति (hyper-
metric). —^b) Dc1 अलर्क; S (G2 om.) अलर्क.
— M om. 16^a. —^c) G2 ततो हास्यसि जीवितं.

17 K2 om. 17 (cf. v. l. 9). B2 om. 17 (cf. v. l.
15). D5 om. 17. G1 om. 17-23. —^a) G2 प्रती-

ओत्र उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म मेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् ॥ १९

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २०

अलर्क उवाच ।

दृष्ट्वा वै विविधान्बाणांस्तानेव प्रतिगृह्यति ।

तस्माच्चक्षुः प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २१

चक्षुरुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म मेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२

क्षस्व (for समी*). — ^b) T G₂ M₁-s मा (for मां). — K₅ T G₂, s M om. 17^{ad}. — ^c) B₁, s एतद् (for तद्). Ś₁ च (for स). — After 17, B₁, s read 21-23.

18 K₂ om. 18 (cf. v. l. 9). G₁ om. 18 (cf. v. l. 17). M₁, s om. the ref. K₃ अलर्कं (for अलर्कं). — ^a) K₄ B D₁ D₂ D₃-4 तु (K₄ D₁ च) वि; D₅, s नाना (for वै वि). — ^b) M₁-s गृह्य च (for गृह्यति). — ^c) B₂ ओत्रान् (for ओत्रं). — ^d) K₅, s D₁ मोक्षयिष्यामि; B₁-s D₂ प्रतिमुञ्चामि (for 'मोक्षयामि'). B₁ शरान् (for शितान्).

19 K₂ om. 19 (cf. v. l. 9). G₁ om. 19 (cf. v. l. 17). K₃ om. 19^a-20^b. — ^a) K₄ D₁ ते; D₂ T G₂ मे (for [ह]मे). — ^b) S (G₁ om.) अलर्कं. — M om. 19^{ad}. — ^c) G₂ तथा (for तव). — ^d) K₁, s B₁, s भिन्नमर्मा मरिष्यसि.

20 K₂ om. 20 (cf. v. l. 9). G₁ om. 20 (cf. v. l. 17). K₃ om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) G₂ प्रतीक्षस्व (for समी*). — ^b) T G₂ M₁ मा (for मां). — T G₂, s M₁, s om. 20^{ad}. — ^c) Ś₁ तच्छ्रुत्वा च; B₁, s एतच्छ्रुत्वा; M₁, s तस्माच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स).

21 G₁ om. 21 (cf. v. l. 17). B₁, s read 21-23 after 17. T reads 21-22 after 10. G₂ reads 21^a-23^b after 10. M₁, s om. the ref. K₁, s अलर्कं; T G₂, s M₁, s अलर्कं. — ^a) T₁ तैर्; G₂ [ए]व (for वै). T₁ G₂ M भोगोश्च (for भावाश्च). D (except D₁) दृष्ट्वा रूपानि

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां हृदयिष्यसि ।

तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २३

अलर्क उवाच ।

इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति ।

तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४

बुद्धिरुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथंचन ।

तवैव मर्म मेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २५

पितर ऊचुः ।

ततोऽलर्कस्तपो धोरमास्थायाथ सुदुष्करम् ।

नाध्यगच्छत्परं शक्त्या बाणमेतेषु सप्तसु ।

C. 14. 865
B. 14. 30. 26
K. 14. 31. 26

बहुशस्व. — ^b) D₁ D₂ D₃, s. 6 तान्येव (for तानेव). M₁-s गृह्य च; M₄ गृह्यसि (for गृह्यति). — ^{ad}) K₅ शितान्; B₁ G₂ शरान् (for शितान्). B₂-s D (except D₁) तस्माच्चक्षुर्हन्तिष्यामि निशितैः सा (B₁ शा) यकैरहं.

22 For the sequence in B₁, s T G₂, cf. v. l. 21. G₁ om. 22 (cf. v. l. 17). — ^a) K₄ D₁ ते; T₁ मे (for [ह]मे). — ^b) K₃ अलर्कं; D₄ S (G₁ om.) अलर्कं. — ^c) T₁ M₂ तथा (for तव). K₂ वर्मे (for मर्म).

23 For the sequence in B₁, s G₂, cf. v. l. 21. G₁ om. 23 (cf. v. l. 17). Ś₁ K₁ T om. 23. K₃ om. (hapl.) 23-25. — ^b) G₂ M₂, s मा (for मां). — After 23^b, M₄ reads 24, repeating it in its proper place. B₄ om. 23^c-24^b. K₅ G₂, s om. 23^{ad}. — ^c) B₁, s एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स).

24 K₂ om. 24; B₂ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). K₄ M₁, s om. the ref. M₄ reads 24 for the first time after 23^b. — ^a) B₂ एवं; M₁-s यस्मान् (for इयं). Ś₁ K₁ T₂ M₂ (first time) इयं (M₄ बुद्ध्या) निष्ठां बहुविधां; D₅, s इयमिष्टान्बहुविधान्. — ^b) D₁ G₂ प्रज्ञया. M₄ (first time) om. तु. K₄ D₁ M₂ च (M₂ तु) व्यवस्यति; K₅ B₂ स्वध्यवस्यसि (B₂ 'ते'); T₂ G₂ संध्यवस्यति; M₂, s, s (second time) त्वं व्यवस्यसि (for स्वध्यवस्यति). K₂ T₁ G₁, s प्रज्ञायै (K₂ 'य') व्यवस्यसि. — ^d) K₅ शितान्; T G₁ विभो (for शितान्). — After 24, K₅ ins. 65*.

C. 14. 868
B. 14. 30. 27
K. 14. 31. 27

सुसमाहितचेतास्तु ततोऽचिन्तयत प्रभुः ॥ २६
स विचिन्त्य चिरं कालमलर्को द्विजसत्तम ।
नाध्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्मतिमतां वरः ॥ २७
स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ।
इन्द्रियाणि जघानाशु बाणेनैकेन वीर्यवान् ।
योगेनात्मानमाविश्य संसिद्धिं परमां ययौ ॥ २८
विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह ।

अहो कष्टं यदस्माभिः पूर्वं राज्यमनुष्ठितम् ।
इति पश्चान्मया ज्ञातं योगाभास्ति परं सुखम् ॥ २९
इति त्वमपि जानीहि राम मा क्षत्रियाञ्जलि ।
तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३०
ब्राह्मण उवाच ।
इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्न्यः पितामहैः ।
आस्थितः सुमहाभागो ययौ सिद्धिं च दुर्गमां ॥ ३१

इति भीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

25 Ks om. 25 (cf. v. 1. 23). K1.2 om. 25.
B4 reads 25 (with the ref.) after 9. — " K4
D1 ते; T1 D8 G8 मे (for [ह]मे). — " S अलर्कः.
— " D2 तथा (for तव). — " Ś1 B2 (marg.). s. 5
ततो हास्यसि जीवितं. — K4.5 B4 D (except Dc1)
T G M4 ins. after 25; K2 after 24:

65* अन्वान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदृष्यसि ।

[G8 प्रतीक्षस्व (for समी°). T G1.2 मा (for मां).]

26 K1.4 T1 M1.2 om. the ref. Ks B D (D1
om.) ब्राह्मण (for पितर). — " Ks [स]ङ्कषः; S
[स]ङ्कषः. Ś1 K1 तमो; B4.5 तदा (for तपो).
B1.2.4 Dc1 ततो घोरं तपोलर्कः. — " Ks समास्थाय
(for आस्थायाय). B1.2 नु; Dc1 G8 तु (for
[अ]थ). K2-4 D1 -वि (Ks -दु)स्तरं (for -दुष्करम्).
B4.5 तप आस्थाय दुष्करं; Dn1 D2-6 तत्रैवास्थाय दु°.
— " Ś1 G8 नाध्यगच्छत् (for नाध्य°). M1.2 परां.
K2.4.5 D1 भक्त्या; Ks राजा; B4 शक्तो; M1.2
शक्तिं; M4.4 शक्तं (for शक्त्या). — " K2-4 D1.8
बाणान् (for बाणम्). G8 नेमिषु (sic) (for सप्तसु).
— " Ś1 K1.8 D8 स (for सु). Ś1 K1-8 -चित्तः
(for -चेतास्). Ś1 K1.8 संसु; Dc1 om.; T G1
M4.4 स (for तु). — " M4 प्रभो (for प्रभुः). Ks
B (except B4) Dn1 D2-4 T1 G2 स ततोऽचिन्तयत्प्रभुः;
D4.6 सं (D8 स) ततमचिन्तयत्प्रभुः (hypermetric); T2
M1-8 ततश्चित्तयति प्रभो (T2 'ते प्रभुः); G8 प्रसमं चित्त-
यन्सुधीः.

27 " Ks प्रक्षिप्य. B1.2.4 [अ]परं; B4.5 ततः
(for चिरं). — " Ks अलर्को; D4 S अलर्को. K1
द्विजसत्तमः; D8 'सत्तमं. — " D8 नागाद् (for यो-
गाद्). K4 D1.6 G8 वर (for वरः).

28 " K4 D1 (before corr. as in text).² निश्चले.
K2 B5 आश्रितः (for आस्थितः). — " M1.2 जयन्नाशु
(for जघानाशु). — " B4.5 आवेद्य (for आविश्य).
— " K2 *सिद्धिं; Ks T2 G2 M1.2.4 स सिद्धिं; Ks
सिद्धिं च (for संसिद्धिं). B D (except D1) सिद्धिं पर-
मिकां गतः (B Dc1 ययौ).

29 " M4 [अ]थ (for [अ]पि). — " M1.2
गाथामेतां (for इमां गाथां). K2.4 D1 अगायत (for
जगाद ह). — Before 29°, M1 ins. अलर्कः. — " D
(except Dc1 D1) सर्वं बाह्यम् (for पूर्वं राज्यम्).
M1.2 अधिष्ठितं (for अनु°). — After 29°, B D
(except D1) T2 ins.:

66* भोगवृष्णासमायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपासितम् ।

[D6 पूर्व°. B1 अनुष्ठितं (for उपासितम्).]

— " K4.5 D1 G8 अपि; G1 अति; M4 (inf. lin.)
अतः (for इति). K4 D1 महाज्ञानं (for मया ज्ञातं).
M1.2 प्रतीतश्चात्मनात्मानं; M4.4 अति पश्चान्मया ज्ञातो.

30 Before 30, M1 ins. पितरः. — " Ś1 K1.8
पूर्वं (for इति). B1.2 Dn1 D2-6 स्वमनुः; B4-5 Dc1
G2 स्वमभिः; T1 तत्त्वं तु (for स्वमपि). — D1 om.
30°. — " S वधीः (for जहि). — " K1 समातिष्ठ
(for उपा°). — " K1 M8 तत्र (for ततः). K4 D1
भविष्यति; D4.4 G8 [स]मिपत्स्यते; T2 G1 [स]मिधि-
त्स्यते (G1 'सि); M1.2 [स]मिधास्यते.

31 " Ś1 Ks ततो (Ks 'पो) महत् (for पितामहैः).
K1 जामदग्निरूपो महत्. — " Ś1 K1.8 अनुत्तमां (for
च दुर्गमां). — For 31, K2.4.5 D1 S subst.:

३१

ब्राह्मण उवाच ।

त्रयो वै रिपवो लोके नव वै गुणतः स्मृताः ।

हर्षः स्तम्भोऽभिमानश्च त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः ॥ १

शोकः क्रोधोऽतिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः ।

स्वप्नस्तन्द्नी च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः ॥ २

एतान्निकृत्य धृतिमान्बाणसंघैरतन्द्रितः ।

जेतुं परानुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ३

अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः ।

अम्बरीषेण या गीता राज्ञा राज्यं प्रशासता ॥ ४

समुदीर्णेषु दोषेषु वध्यमानेषु साधुषु ।

जग्राह तरसा राज्यमम्बरीष इति श्रुतिः ॥ ५

स निगृह्य महादोषान्साधून्सममिपूज्य च ।

C. 14. 678
B. 14. 31. 6
K. 14. 32. 6

67* हस्त्युक्तः पितृभिः सोऽथ तपो घोरं समास्थितः ।

जामदग्न्यो महाभागः सिद्धिं च परमां गतः ।

[(L. 1) K₄ D₁ उपाश्रितः (for समास्थितः). — (L. 2) T G महाभागे.]

Colophon. — Sub-parvan : K₂.s T M₄ अनुगीता; K₂ (also).s B D (except D₁) ब्राह्मणगीता. — Adhy. name : D₀₁ रामोपाख्यानं; G₈ अलकैचरितं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Ś₁ M₄ (inf. lin.) 32; D₀₁ D₄ 30 (as in text); T₁ 26; T₂ G₁.s M₄ 25; G₈ 31; M₁.s 24. — Śloka no. : D₀₁ D₄ 30.

31

D₄ om. this adhy.

1 G₂ M₂ om. the ref. — ^a B₁.s (both marg. as in text).s D₀₁ (also as in text) तपसो; G₁ कुतो वै (for त्रयो वै). B₅ तपसो विषये लोके. — ^b Ś₁ K₁ नवैव; K₂.s न च वै; K₄ B D₀₁ D₂.s.s.s. नवथा (for नव वै). K₁.s M₁.s.२ कृताः (for स्मृताः). T G नव चैव गुणा म (G₈ णाः स्मृ) ताः. — ^c M₁ हर्ष-हंभो; M₂ हर्षो हंभो; C_v हर्षः स्तम्भो (as in text). K₄ D₁ S C_v [s]ति- (for sभि-). K₅ B D₀₁ D₂.s.s.s. प्रहर्षः प्रीतिरानन्दस्. — ^d K₂ मान्विता (sic) (for सारिवका). K₄.s स्मृताः (for गुणाः).

2 ^a K₁.s B₁ शोकः; B₅ D₀₁ D₂.s.s.s. तुष्णा (for शोकः). K₄ [s]य; K₄ D₁ [s]य; B₁.s.२ D₀₁ D₂.s.s.s. M₂ [s]भि-; B₂.s [s]पि (for sति-). G₂ शोकं क्रोधः समारंभो. — ^b K₈ corrupt. M₁.s तु (for ते). K₁ स्मृतः; T G₁.s M₂.s त्रयः (for स्मृताः). — ^c Ś₁ K₄ D₁ स्वमं; K₁.s स्वमः;

D₂.s.s.s. G₈ भ्रमस् (for स्वप्नस्). D₀₁ D₂.s.s.s. G₁ तंद्रा (for तन्द्रो). T₂ G₁ तु (for the first च). — ^d K₄ D₁ स्मृताः (for गुणाः). Ś₁ तामसास्ते त्रयो गुणाः; K₈ गुणा वै तामसाः स्मृताः.

3 ^a M₁.s एषां (for एतान्). K₁.s निकृंतं; D₀₁ विकृत्य; D₅.s निकृत्य; G₂ M निकृंतं (M₄ न कृंतं)-तन् (for निकृत्य). K₁ वृत्तिमान्; K₈ कृति; D₁ G₈ मति; G₁ द्युति (for दृति). — ^b Ś₁ K₁ बाणसंगैर्; K₂.s.२ D₁ ज्ञानबाणैर्. — ^c T₁ G₁.s M₂.s त्रिषा (for जेतुं). G₈ उत्सृजते (for उत्सहते). M₁.s त्रिषा चरान्सुसहने (sic). — ^d K₅ प्रसन्नात्मा (for प्रशान्तात्मा).

4 ^a K₄ D₁ अथ; T यत्र (for अत्र). M गाथां. — ^b D₈ कल्पं (for कल्पः). Ś₁ K₁.s B₄ ये (K₈ ते) पुराणविदो जनाः. — ^c B₂ गाथा (for गीता). — ^d K₄ D₁ पुरा (for राज्ञा). Ś₁ B₁.s.२.४.५ D₀₁ D₂.s.s.s. राज्ञा पूर्वं (Ś₁ राज्यं) प्रशाम्यता.

5 ^a Ś₁ समुदीर्णेषु; T G₁ समुत्की (for समुदी). T G M₂ (inf. lin.) दुष्टेषु (for दोषेषु). K₈ हस्त्युगीर्णेषु देशेषु. — ^b Ś₁ K₁ B₁.s D₂ बध्यमानेषु; K₅ B₅ बाध्य; D₀₁ om.; D₀₁ G₈ वर्ध; D₁ दध्य; D₂ बुध्य; D₅ वर्ध (for वध्य). T G सर्वशः (for साधुषु). — ^c K₂.s D₁ G₈ M₁.s हृति श्रुतं (G₈ तः); K₈ B₂.s D₀₁ D₂.s.s.s. महायथाः. Ś₁ K₁ अंबरीषो महायथाः.

6 ^a K₂.s B₄ D₁.s T G₂ M₂.s स (for स). Ś₁ K₁.s B D (except D₁) [भा]त्मनो; K₄ G₁ महान् (for महा). — ^b K₄ D₁ समविमज्ज (for निपूज्य). — ^c K₅ B (except B₂) D₀₁ D₂.s.s.s. T₂ G गाथाश्चेमा (for गाथां चेमां). K₈ जगायत (for जगाद ह).

जगाम महतीं सिद्धिं गाथां चेमां जगाद ह ॥ ६
भूयिष्ठं मे जिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः ।
एको दोषोऽवशिष्टस्तु वध्यः स न हतो मया ॥ ७
येन युक्तो जन्तुरयं वैतृष्यं नाधिगच्छति ।
तृष्णार्तं इव निम्नानि धावमानो न बुध्यते ॥ ८
अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः ।
तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निकृन्तन्तं निकृन्तत ॥ ९
लोभाद्धि जायते तृष्णा ततश्चिन्ता प्रसज्यते ।

7 *) B D₀₁ D₀₁ D₂. 3. 5. 6 वि- (for मे). Ś1 K₁ हता; K₈ महा; D₁ जयिता (hypermetrio) (for जिता). — ^b) D₅ निहताः शत्रवोऽस्त्रिणाः. — ^c) K₂ M₁. 2 एक- (for एको). B₂ D₀₁ D₂. 3. 5. 6 वरिष्ठः; T G₁. 2 M₄ विशिष्टः; M₁. 2 [5] वशिष्टं (for वशिष्टः). B₅ D₀₁ D₂. 3. 5. 6 च (for तु). — ^d) Ś1 K₁ वध्यो; K₈ D₅ वध्योपि; K₄ D₁ बहुधा; B₂. 3 D₂. 3 वध्यः (D₂ 'चं') सन् (for वध्यः स). K₁ D₁ नि- (for न). K₂ अन्ये तु निहता मया; K₅ D₄ G₈ वध्येष्वनिह (G₈ 'हि') तो मया; B₄ वध्यः संदहतो मया (sic); D₀₁ वध्यः सत्प्रमता मया; D₅ वधास्वन-हतो मया (sic); T G₁. 2 M वध्यो न (G₈ बुध्यते; M बुध्यैष) निहतो मया.

8 *) B D₀₁ D₀₁ D₂. 3. 5. 6 यत्प्र- (for येन). Ś1 K₁. 3 येनाविष्टस्तु पुरुषो; K₂. 4. 5 D₁ तेन प्रयुक्तः पुरुषो. — ^b) K₂ वितृष्यं; G₈ वैवर्ष्यं; M₁. 2 वैष्ट्यं (for वैतृष्यं). G₈ तृष्णां चैवाधिगच्छति. — ^c) K₂. 4 D₁ T₁ G M₄. 4 तृष्णार्तं; K₈ तृष्णार्त (for तृष्णार्तं). D₀₁ D₂. 3. 5. 6 G₈ इह (for इव). — G₁ om. 8^a-10^a. — ^d) K₂. 5 [5] व- (for न). M₄ (inf. lin. as in text) बुध्यसे. G₈ परिधावति नित्यदा.

9 G₁ om. 9 (of. v. l. 8). — ^a) K₂. 4. 5 D₁ सेवते; D₂ तेनेह; T₂ यानेन; G₈ यो मोहः (for येनेह). — ^b) B₂ प्रयुक्तः (for प्रयुक्तः). K₂. 4. 5 D₁ येन वै (for सेवते). — ^c) M₄ (inf. lin. as in text) लोकात् (sic) (for लोभम्). M₁. 3 अग्निभिसः; M₅ मति-भिस (sic) (for भति). — ^d) Ś1 K₁. 3. 5 D₂. 4 निकृन्तन्न निकृन्तते (K₂ 'कृन्तते'; K₅ D₅ 'कृन्तत'); B₂-5 निकृन्तत निकृन्तत; T G₂. 3 M₄. 4 निकृन्त सुखमेवते; M₁. 3 न्यकृन्तदधिकं ततः.

10 G₁ om. 10^a (of. v. l. 8). — ^a) B₂ इह्या (for

स लिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान्गुणान् ॥ १०

स तैर्गुणैः संहतदेहबन्धनः

पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते ।

जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहः

पुनर्भूतं गच्छति जन्मनि स्वे ॥ ११

तस्मादेनं सम्यगवक्ष्य लोभं

निगृह्य धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत् ।

एतद्राज्यं नान्यदस्तीति विद्या-

तृष्णा). — ^b) K (except K₁) D₁ T₁ G M₄. 4 गत-श्चित्तं; M₁. 2 गतचित्तः (for ततश्चिन्ता). K B₁-3 D₀₁ D₁ G₁ प्रसजते (K₄ D₁ 'ति'); B₄. 5 D₀₁ D₂. 3. 5. 6 प्रवर्तते (for प्रसज्यते). — ^c) D₅ सं- (for स). K₄ D₁ लिप्समानो; M₁. 2 लिप्तं (for लिप्सं). — ^d) T₂ भूयिष्ठान्. M (M₄ inf. lin. as in text) तामसान् (for राजं). T₁ G₁. 2 भूयिष्ठान्कामजान्गुणान्. — After 10, K₂. 5 B D (except D₁) G₈ M₄. 4 ins.:

68* तद्वत्सौ तु लभते भूयिष्ठं तामसान्गुणान् ।

[B₂ D₀₁ च (for तु). M₄. 4 (inf. lin. as above) सारिक्कान् (for तामसान्).]

— While K₄ D₁ ins.:

69* एतैर्दोषैः पुनर्देही बध्यमानः पुनः पुनः ।

भुक्त्वा वै राजसान्भोगाज्जायते कर्म चेहते ।

[(L. 1) D₁ देहो (for देही).]

11 K₄ D₁ om. (hapl.) 11^{ab}. — ^a) Ś1 K₁. 3. 5 G₈ संक्षतः; K₂ संस्कृतः; B₁-3 संहृतः; M₁. 2 संक्षतः (for संहृतः). Ś1 K₁ देहबन्धः; M₁. 2 'बंधनं'. — ^b) Ś1 K₁. 3 B₁ G₈ जायते; G₂ दाहति; M₁ जयते (for जायति). T G₂ देहजं फलं; G₁ चेह तत्फलं (for कर्म चेहते). — ^c) T G₁. 2 M₄. 4 फलः; G₈ तेजः; M₁. 2 मलः (for जन्म). T G₁ -विकीर्ण- (for -विकीर्ण-). K₁. 2 -देहाः (K₂ 'ह'). B D₀₁ जन्मै (B₁. 3 'न्मै')ति चाभिन्नविकीर्णदेहो. — ^d) D₅. 6 मृत्युं पुनर् (by transp.); G₈ पुनर्मर्त्यत्वं. K₂. 4. 5 D₁. 3. 5 जन्म चैव; K₈ जन्मनः स्वे; T G₁ चै- (T₁ नै)व जन्मनि; M₁. 2 जन्मनीति (for 'नि स्वे'). B D₀₁ D₀₁ D₂. 3 मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मना चै (D₀₁ D₂. 3 'नैव').

12 *) Ś1 K₁. 3 इमं; K₄ B₁ D₁ एव; D₀₁ एव; D₀₁ D₂. 3 एतं; M₄ एतत् (for एनं). D₅ जावेष्टव्य (for अवैष्टव्य). — ^b) K₄ D₁ M₁. 2 इच्छन्; T मच्छन्

यस्त्वत्र राजा विजितो ममैकः ॥ १२ आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता ॥ १३
इति राज्ञाम्बरीषेण गाथा गीता यशस्विना ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भामिनि ॥ १
ब्राह्मणं जनको राजा सन्नं कस्मिंश्चिदागमे ।
विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्यर्थमब्रवीत् ॥ २
इत्युक्तः प्रत्युवाचाच्च ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।

आचक्ष्व विषयं राजन्यावांस्तव वशे स्थितः ॥ ३
सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो ।
वचस्ते कर्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीपते ॥ ४
इत्युक्तः स तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
मुहुरुष्णं च निःश्वस्य न स तं प्रत्यभाषत ॥ ५
तमासीनं ध्यायमानं राजानमभितौजसम् ।

C. 14. 292
B. 14. 32. 6
K. 14. 33. 6

(for इच्छेत्). — °) Ds भिन्नान् (for राज्यं). B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 इह राज्यं (for इति विद्याद्). — °) Ks विदितो (for विजितो). K2. 5 Gs यस्त्वं (Gs 'स्तं') न राजा (Ks 'ज्ये') विदितो मयै (Ks 'मै') कः; K4 D1 न त्वं राजा विदितो वै मयैकः; B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 आत्मैव राजा विदितो यथावत्; T G1 यश्चैष राजा विजितो (T2 'दि') तो मयैकः; G2 इदयेत राजा विजितो जयैकः; M यस्त्वं (M4 सद्यस्त्वं) न राजा विजितो मयैकः; Cv यस्तेन राजा विजितोऽभ्युयैकः.

13 °) K1. 8 ज्ञात्वा (for राज्ञा). — °) K4 यशस्विनी; B1. 2 मनस्विना (for यश). — °) K2. 4. 5 B2. 4 D1. 2. 4-6 T2 G1. 8 M4 अधिराज्यं. — °) K2 कामम् (for लोभम्). K4 D1. 6 एव; T2 G एतन् (for एकं). K2 विकृतता; K4 B4 D1 न्यकृतत; K6 परित्यज्य; Dc1 Ds T G1. 8 निकृतत (Gs 'ति').

Colophon om. in D4 T G1. 2 M1-8. — Sub-parvan: K2. 5 B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 ब्राह्मणगीता; K4 अनुगीता. — Adhy. name: Gs अंबरीषगाथा. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 M4 33; Dn1 31 (as in text); Gs 32. — Śloka no.: Dn1 13.

32

1 T G1 M1-8 om. the ref. — °) B Dc1 D2 च भामिनि; T G1. 2 M2. 4 नृपस्य च (for च भामिनि).

2 °) M1 नाम; M2 राम (sic) (for राजा). — °) K2 सक्तं; K3 सन्ने; K4 Dn1 M2 संतं; T G1 क्षातं; G2. 8 M4 क्क्षातं; M1. 2 राजा (for सक्तं). M2 क्क्षातश्चिद् (for कस्मिं). Ś1 K4 B1. 2. 3 (marg. as in text). Dc1 Dn1 D2-4 T Gs आगसि; D1 आसने (for आगमे). D5. 6 कस्मिंश्चिदागमांतरे. — °) D1 om. (hapl.) from विषये up to आचक्ष्व (in 3°). — °) K2 D2 T1 M2 शिष्यार्थम्; K3 D2 M4 शिष्यार्थम्; K4 Dn1 G3 शिष्यार्थम्; K5 शब्दार्थम्; T2 G1. 2 शिष्यस्तम्; M1. 2 निष्यर्थम् (for शिष्यार्थम्). D5. 6 इति शिष्यमथाब्रवीत्.

3 D1 om. up to आचक्ष्व (in 3°) (cf. v. 1. 2). — °) K2 इत्युक्तः S (except Gs) [इ]दं (for [अ]थ). — °) K1. 8 विषयो. — °) T1 अहं (for यावांस्). K4. 5 D1 निशेषतः; M1. 2 laouna (for वशे स्थितः). Gs चान्यांस्तव मते स्थितान्.

4 K4 om 4. — °) Ś1 K1-8 D1. 5 नान्यस्य; K5 S अन्यस्य (for सोऽन्यस्य). — °) B1. 2 भूपते; D5 Gs M1. 2. 4 (inf. lin.) [अ]हं प्रभो (for [अ]हं विभो). — °) M1. 2 तत् (for ते). — °) Gs तद्दत्त (for यथाशास्त्रं). D2 महामते; D5 न हीयते (for महीपते).

5 K2 om. 5. — °) B2-8 D (except D1) G2. 8 M तु (for स). Ś1 K3 Gs ततो (for तदा). — °) K4 D1 उक्तं (for उक्तं). Ś1 K1 स; B D (except D1) Gs वि- (for च). K5 निःश्वसन्मुहुरुष्णं स. — °)

C. 14. 292
B. 14. 22 6
K. 14. 23. 6

कश्मलं सहसागच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥ ६
समाश्वास्य ततो राजा व्यपेते कश्मले तदा ।
ततो मुहूर्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन्पृथिवीमिमाम् ॥ ८
नाध्यगच्छं यदा पृथ्व्यां मिथिला मार्गिता मया ।
नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९
नाध्यगच्छं यदा तासु तदा मे कश्मलोऽभवत् ।

Śi K_{1.8} न च तं; B D (except D₁) न किञ्चित्; T₁ न ततः; T₂ G₂ सततं (for न स तं).

6 ^a) D₈ ध्याननिष्ठं (for ध्यायमानं). T G_{1.2} M_{8.4} आसीनं ध्यायमानं तं. — ^b) K₄ राजानमतितेजसं. — K₄ om. 6^c-7^d.

7 K₄ om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^a) D₁ D₁ M_{8.4} समाश्वस्य; G₂ M_{1.2} तमाश्वास्य. K_{2.6} D₁ T G_{1.2} M_{1.8.4} तदा (for ततो). — ^b) B₁ D (except D₁ D₁) विगतै; G₂ व्यपेदे (for व्यपेते). K₁ क्लमपे (for कश्मले). K₂ D₁ पुनः (for तदा). — ^c) K₄ D₃ दिवसं; T G_{1.2} जनको (for इव तं). — ^d) D₁ ब्राह्मं वाक्यमयाब्रवीत्.

8 D₄ om. (hapl.) 8-11. Before 8, N (D₁ om.) G₂ M₁ ins. जनक उवाच. — ^a) K₄ पितामहे. — ^b) Śi वशे (for वश्ये). — Before 8^c, M_{1.2} ins. जनकः. — ^c) Śi K₁ B₂ विषयान्; C_v विषयं (as in text). — ^d) B₁ विनिन्दन्; M_{1.2} विधिवत् (for विचिन्वन्). K₂ B_{1.2.4.5} D₁ D₁ D_{2.8} अहं (for हमास्). D_{8.6} विचिन्वन्पृथगप्यहं.

9 D₄ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^a) K₅ नाध्यगच्छद्; D₁ गच्छस् (for गच्छं). K₂ D₁ D_{8.6.8} T G_{2.8} M₄ यथा; D₁ तथा (for यदा). M_{1.2} om. (hapl.) from पृथ्व्यां up to यदा (in 9^c). — ^b) D_{8.6} G₂ मम; C_v मया (as in text). — K_{2.4} D₁ G₂ om. (hapl.) 9^{ad}. K₂ om. 9^c-10^b. — ^c) D₈ तथा; T G₂ यथा (for यदा). M_{1.2} तस्य (for तस्यां). — ^d) B₂₋₅ D₁ D₂ T G₁ M_{8.4} स्वाः; G₂ सा; M_{1.2} तौ (for स्व-). G₂ मम (for मया).

10 D₄ om. 10 (cf. v. l. 8). K₂ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). K₂ om. 10. — ^a) D₈ नाधिगच्छं; M_{1.2} नाध्यगच्छद्. T₁ G₂ यथा (for यदा). K₄ B₁ D

ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥ १०

तथा न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम ।

आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।

उप्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदिष्यते ॥ ११

पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।

ब्रूहि कां बुद्धिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया ॥ १२

कां वा बुद्धिं विनिश्चित्य सर्वो वै विषयस्तव ।

नार्षेपि विषयं येन सर्वो वा विषयस्तव ॥ १३

(except D₁; D₄ om.) तस्यां; G₁ तस्य (for तासु). — ^b) T G_{1.8} M_{2.8} ततो (for तदा). T G_{1.2} मां; M_{8.4} मा (for मे). D₁ M_{1.2} भवेत्; T G_{1.2} M_{8.4} [5] विशत् (for ऽभवत्). — ^c) K₄ तदातो (sic) (for ततो मे).

11 D₄ om. 11 (cf. v. l. 8). — ^a) K_{4.5} D₁ कियंतं; B_{1-8.6} D₁ D₂ 8.5.6 T G_{1.2} तदा न; M_{1.2} नाहं तु; C_v तथा न (as in text). K₁ विषयान्; C_v 'यं (as in text). K₂ मेति; C_v मन्ये (as in text). Śi K₂ स्वी (K₂ प्रि) याञ्च विषयान्मन्ये. — ^b) K₄ D₁ सर्वे वा; G₂ सर्वेषां (for सर्वो वा). D₈ सर्वं वा विषयोपमं; M_{1.2} सर्वे वा विषये मम. ❀ C_v सर्वोपि मम विषयः । वा वै । ❀ — K₄ D₁ om. (hapl.) 11^{ad}. Before 11^c, M_{1.2} ins. राजा. — ^c) M_{1.2} वा (for च). D₈ om.; M₂ नु (for न). ❀ C_v अयमात्मा देहोऽपि मम न. ❀ — ^d) D_{2.6} सर्वोपि; G₂ सर्वोपि (for सर्वो वा). — B D₁ D₁ D_{2.8.5.6} ins. after 11^d; K₂ after 11:

70* यथा मम तथान्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम ।

— ^a) K_{2.4} D₁ उच्यतां; C_v उच्यतां (as in text). Śi K (except K₂) D₁ T G C_v उरसाहं. — ^b) Śi K₁ D₈ हव्यति; K₂ हच्छति; K₅ उच्यते; C_v हव्यते (as in text).

12 Before 12, MSS. ins. ब्राह्मणः; D_{2.6} द्विजः. — ^b) Śi K₂ वशे (for वश्ये). D₂ स्थितिः (for सति). — ^c) D₁ मां (for कां). B₂ D (except D₁ D₁) मतिम् (for बुद्धिम्). — ^d) K₁ समत्वं (for समत्वं). Śi K (except K₂) D₁ निर्जितं (for ब^c). K₄ D₁ मया (for त्वया).

13 K₄ D₁ om. 13-15. D₄ om. 13. K₂ om. (hapl.) 13^{ab}. — ^a) B_{1.2} G₂ वै (for वा). B₁₋₄

जनक उवाच ।

अन्तवन्त इहारम्भा विदिताः सर्वकर्मसु ।
नाध्यगच्छमहं यस्मान्मभेदमिति यद्भवेत् ॥ १४
कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा ।
नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या मभेदमिति यद्भवेत् ॥ १५
एतां बुद्धिं विनिश्चित्य ममत्वं वर्जितं मया ।
शृणु बुद्धिं तु यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १६
नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्धान्प्राणगतानपि ।

तस्मान्मे निर्जिता भूमिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १७
नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्तते ।
आपो मे निर्जितास्तस्मादश्वे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १८
नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषा ।
तस्मान्मे निर्जितं ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १९
नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शास्त्वचि गताश्च ये ।
तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २०
नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दान्श्रोत्रगतानपि ।

C. 14. 9C9
B. 14. 32. 22
K. 14. 33. 23

Do1 समास्थाय; M1 विनिश्चित्य (for 'श्चित्य'). K5 कया बुद्ध्या विनिश्चित्य; B5 Dn1 D2. 3. 4. 5 कां वै बुद्धिं समाश्चित्य. —^d) B5 विषये. — K5 B3 G2 om. (hapl.) 13^{ad}. —^e) G5 विज्ञयं (for विषयं). —^d) Ś1 K2. 3 G5 वै; K1 T G1 M3. 4 [s]यं (for वा). M1. 2 सर्वाय विषयैस्तव.

14 K1 D1 om. 14 (cf. v. l. 13). D1 M2. 3 om. the ref. —^a) B1. 2 अंतवन्त (for 'वन्त'). M1. 2 इव (for इह). Do1 [जा]रंभो. B5 Dn1 D2-6 अंतवन्त इहावस्था. —^b) M1 (inf. lin. as in text) सुनुना (for 'कर्मसु'). —^c) K5 M1. 2 नाधिगच्छम् (for नाध्य). G5 इहं (for अहं). K5 बुद्ध्या; B D (D1 om.) तस्मान् (for यस्मान्). K2 नाधिगच्छाम्यहं तस्मान्. —^d) M1-3 [ए]तद् (for [इ]दम्). K5 अवीत् (for भवेत्).

15 K1 D1 om. 15 (cf. v. l. 13). K2 om. (hapl.) 15. K5 om. 15^a-16^b. —^a) G2 अस्य (for इति). D5 कस्य त्वम्; G3 यश्चायम् (for कस्य त्वम्). K1 3 B5. 4 T कस्येदमस्य कस्य च (T2 त्वम्); M1 2 'मस्य'क-स्यश्च; M3. 4 'मस्य कस्यां च; M1 (inf. lin.) 'मसि कस्यायम्. —^b) M (M1 inf. lin. as in text) वेद-विदस् (for 'वचस्'). B1 Do1 G3 तदा; Cv सदा (for तथा). —^c) M1 नाध्यगच्छम् (for नाध्य). Ś1 G3 यस्मान्; B1. 3 तस्मान्; M2 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). G2 नाध्यगच्छाम्यहं बुद्ध्या (sic). —^d) B5 सं- (for यद्).

16 K5 om. 16^{ad} (cf. v. l. 15). —^a) K1 D1 कया बुद्ध्या (for एतां बुद्धिं). B1 समवस्थाप (hyper-metric); B5 समास्थाय; Do1 विनिश्चित्य; Dn1 D2-6 समाश्चित्य (for विनिश्चित्य). —^b) T1 बुद्धिस्वं (for ममत्वं). K5. 4 निर्जितं; D1 निश्चितं (for वर्जितं). G3 स्वया (for मया). —^c) Ś1 K1. 3 तु तां; K5 B5 D

(except Do1) G3 च यां; G1. 2 M1. 3 स्वया (for तु यां). K2. 4 D1 मत्वा; G3 श्रुत्वा; M1. 2 राज्ञा (for ज्ञात्वा). —^d) K2. 4. 5 B5 D1 सर्वत्र; B1 Do1 सर्वोयं; G2. 3 सर्वस्तु (for सर्वत्र). M3. 4 विषया.

17 K2 om. (hapl.) 17-18. B5 om. (hapl.) 17. D5 om. 17^{bd}. —^b) M5 गंध- (for गन्धान्). K4 D1 प्राणगतान्; K5 भूमिगुगान्; D5 प्राणगतो (for 'गतान्'). T1 G1. 2 गंधान्प्राणेषु वर्तते; T2 'प्राणवि-जितः. —^c) K5 तथा (for तस्मान्). B5 निर्जितं. —^d) Do1 सर्वदा; S (except M1. 2) सर्वशः (for नित्यदा).

18 K5 om. 18 (cf. v. l. 17). Ś1 K1. 3 G1 om. (hapl.) 18. —^b) D5. 6 M4 त्रि; M3 नि- (for ऽपि). K5 वर्तते (for वर्तते). —^c) K4 [s]पि; D1 om.; D5 [s]यं (for मे). —^d) M1. 2 वने (for वशे). Do1 D5 M1. 2 तिष्ठति. B1. 2. 4 सर्वदा; T G2. 3 M3. 4 नित्यशः (for 'दा').

19 D5 G5 om. (hapl.) 19-21. D1 reads 19 twice. —^b) Ś1 K1 T2 G1. 2 तु (for च). K4 D1 (both times) नित्यदा; B5 D2. 4 चक्षुषः; B1 Do1 Dn1 T G1. 2 चक्षुषी (B1 T2 'पि'). M रूपज्ञा (M3 'पं जा)तं तु चक्षुषि (M3 'षी). —^c) M1. 2 ते (for मे). Do1 निर्जितं. D5. 6 तेजो (for ज्योतिर्). —^d) K5 इतौ (for वशे). B2 तिष्ठति. B1. 3 सर्वदा; T G1. 3 M3. 4 नित्यशः (for 'दा').

20 D5 G5 om. 20 (cf. v. l. 19). Ś1 K1-4 D1 om. (hapl.) 20-21. D4 om. (hapl.) 20. G1 om. (hapl.) 20-22. After 20^a, M1. 2 read 22^{bd} repeating it in its proper place. —^b) B2 Do1 T1 M3. 4 गतान् (for गताश्च). T1 M3. 4 [ज]पि (for जे). M1. 2 स्पर्शं ज्ञातं स्वचि प्रिये. —^c) M1. 3 स्पर्शो (for वायुर्). B1

C. 14. 808
B. 14. 32. 22
K. 14. 33. 22

तस्मान्मे निर्जिताः शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥२१॥
नाहमात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोन्तरे ।
मनो मे निर्जितं तस्माद्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २२
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह ।
इत्यर्थं सर्व एवेभे समारम्भा भवन्ति वै ॥ २३

ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् ।
त्वज्जिज्ञासार्थमद्येह विद्धि मां धर्ममागतम् ॥ २४
त्वमस्य ब्रह्मनाभस्य बुद्ध्या रस्यानिवर्तिनः ।
सत्त्वनोमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२

३३

ब्राह्मण उवाच ।
नाहं तथा भीरु चरामि लोके

तथा त्वं मां तर्कयसे स्वबुद्ध्या ।
विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि

तस्मान्मे निर्जितं तस्माद्; T G₂ Ms.₄ वायुर्मे निर्जितस्तस्माद्.
—^a) T₂ तिष्ठति. B₂ नित्यता; B₃ सर्वदा; T G₂
Ms.₄ नित्यशः (for नित्यदा).

21 D₈ G₃ om. 21 (cf. v. l. 19). Ś₁ K₁₋₄ D₁
G₁ om. 21 (cf. v. l. 20). —^b) M_{1.2} शब्दं श्रोत्रे
समुद्भवं. —^c) T₁ Ms.₄ आकाशं मे जितं तस्माद्; M_{1.2}
तस्मान्मे निर्जितः शब्दो. —^d) B₄ D₁ सर्वदा; T G₂
Ms.₄ नित्यशः (for नित्यदा).

22 G₁ om. 22 (cf. v. l. 20). —^a) K₁ आरम-
ताम् (sic) (for आरमार्यम्). — M_{1.2} read 22^{ab} for
the first time after 20^a. —^b) B_{1.2} मदं तथा; B₃
(marg.). 4.5 D₁ D₁ मन्तरे; T₂ ममातिके (for
मनोन्तरे). —^c) G₂ वि- (for मे). —^d) K_{2.6} B₁.
2.4 D (except D₁ D₁) सर्वदा; T G_{2.8} Ms.₄ नित्यशः
(for नित्यदा).

23 ^a) B₁ D₁ [s]य; G₈ [s]पि (for the first
च). —^b) Ś₁ K_{1.8} D₁ Ms.₄ (inf. lin. as in text)
भूतेभ्यो; K_{2.4} D₁ ऋषिभ्यो (for भूतेभ्यो). T G_{1.2}
भूतेभ्योतिथिनामपि. —^c) B₁₋₈ इत्यर्थः; T G_{1.2} M₄
(inf. lin.) मुक्त्यर्थं (for इत्यर्थः). Ś₁ G₈ एवं मे; K₁
एवेमं; K_{2.4} D₁ D₁ एवे मे; D₂₋₈ एवेति; M_{1.2}
एवेमाः (for एवेमे). —^d) B_{2.5} T₂ G₁ Ms.₄ सदा-
रंभा; B₄ D₁ मदा^a; D₈ समारंभं; M_{1.2} सवारंभा
(for समा^a). B_{1.2} मे; G₂ हि (for वै). K_{4.5} D₁
आरंभा संभवति च (K₅ मे).

24 ^a) Ś₁ प्राहस्य. —^b) D₈ ब्राह्मणे (sic). —^c)
B_{1.4.5} D₁ एव (for अद्य). —^d) Ś₁ K_{1.8} D₁ G₈

Ms.₄ विद्धि मा; D₈ G₁ विधिना (for विद्धि मां).

25 ^a) G₂ चास्य (for अस्य). K_{2.4.5} B D (except
D₁) ब्रह्म (K₄ धर्म) लाभस्य; M_{1.2} ब्राह्मणा तस्या (for
ब्रह्मनाभस्य). C_v त्वमस्य ब्रह्मभावस्य. —^b) Ś₁ K_{1.8}
M_{1.2} बुद्धेरस्य; T G बुद्धि^a (for बुद्ध्या). K₂ M_{1.2}
[अ]निवर्तत (K₂ 'तः' (for 'तिनः'). K₄ D₁ बुद्ध्या-
रभ्य (D₁ 'भ्य' निवर्तत; B_{1.2} (both marg.) 8 बुद्ध्या-
वशति (B₈ 'रस्य नि' वर्तिनः; D₂₋₈ बुद्ध्यानामा (D₈ 'भ्य-
D₄ 'व्या' नि^a); D₁ D₈ दुर्वारस्यानि^a (D₈ 'स्य नि^a);
Ms.₄ बुद्धिरस्यानुवर्तिनं (M₄ 'नः'); C_v बुद्ध्यावस्यानि-
वर्तिनः. — K₂ M_{1.2} om. 25^{ad}. —^c) T G₁ corrupt.
D₄ सत्यनेमि- (for सत्त्वं). K₄ D₁ -निरुद्धश्च; T
G_{1.8} -निरूपस्य (for -निरुद्धस्य). —^d) Ś₁ K_{1.8} D₁
D₁ [ए]कः; K₅ [ए]व; T G₁ [अ]पि (for [ए]कः).
❀ C_v चक्रस्य त्वमेक एव प्रवर्तकः । ❀

Colophon om. in K_{1.8}; illegible in Ś₁. — Sub-
parvan : T G₁ Ms.₄ अनुगीता. — Adhy. name : K_{2.5}
B D₁ D₁ D₂₋₈ ब्राह्मणगीता; G₈ ब्राह्मणजनकसंवादः.
— Adhy. no. (figures, words or both) : D₁ 32
(as in text); D₄ 31; T₁ 27; T₂ G_{1.2} Ms.₄
26; G₈ 33; M_{1.2} 25; M₄ (inf. lin.) 34.
— Śloka no. : D₁ 26.

33

1 K₁ om. the ref. —^b) Ś₁ T G_{1.2} M_{1.2.4}
मां त्वं (by transp.); K_{1.8} Ms मा त्वं; B तु मां;
D₈ त्वं मा. Ś₁ K_{1.8} 5 तर्कयसि; D₁ D₄₋₈ तर्कयसे;

गृहस्थधर्मा ब्रह्मचारी तथास्मि ॥ १
 नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे चक्षुषा शुभे ।
 मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २
 ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्यावराश्च ह ।
 तेषां मामन्तर्कं विद्धि दारूणामिव पावकम् ॥ ३
 राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथ वापि त्रिविष्टपे ।
 तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४
 एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तद्विदः ।

गृहेषु वनवासेषु गुरुवासेषु मिक्षुषु ।
 लिङ्गैर्बहुभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ॥ ५
 नानालिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः शमात्मिका
 ते भावमेकमायान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ६
 बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः शरीरेण न गम्यते ।
 आद्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्धनम् ॥ ७
 तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् ।
 मद्भावभावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८

C. 14. 921
 B. 14. 33. 8
 K. 14. 34. 8

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

D₃ तजितसे (sic) (for तर्क्यसे). Ś₁ K_{1.3} [ह]ह (for ह्व). G₈ यथा स्वभावजयसे स्वबुद्ध्या. — °) T G_{1.2} M_{3.4} transp. विमोक्षिस्मि and मुक्तोक्षिस्मि. K₄ B_{2.3.5} D₀₁ M_{1.2} युक्तोक्षि (for मुक्तोक्षि). K₂ गृहस्थधर्मा; B₈ वनेभवोक्षि (for वनेचरोक्षि). — °) K₂ वनेचरो (for गृहस्थधर्मा). K₄ D₁ धर्मचारी; B D₀₁ D₁ D₂₋₆ व्रतवांस (for ब्रह्मचारी).

2 °) Ś₁ K_{1.3} तथा (for अहम्). K₄ D₁ तथा (for यथा). K_{1.3} B₂ M₂₋₄ मा (for मां). — °) S (except M_{1.2}) ईक्षसे (for पश्यसे). Ś₁ K_{1.3} चक्षुषा पश्यसे शुभे; K₆ B D₀₁ D₁ D₂₋₆ पश्यसे च शुभाशुभे (B₁₋₄ 'नने'). — °) Ś₁ K_{1.3} त्यक्तम्; B_{2.3} प्राप्तम् (for व्याप्तम्). S (except G₈) मया सर्वमिदं व्याप्तं.

3 °) D₀₁ यत्किञ्चिज् (for ये केचिज्). G₈ ह्व वै (for जन्तवो). — °) K₄ D₁ जंगम-. K₄ D₁ M₃ ये (for ह्व). — °) K_{2.5} मामन्तरं (K₆ 'नं'). K₄ अम्यन्तरं; D₁ मां मननं (sic); T₂ G M₃ अन्तर्गतं (for मामन्तर्कं). — °) M_{1.2} अपि (for इव).

4 °) T G_{1.2} राज्ये. K₅ राज्यं पृथिव्याः सर्वस्या. — °) T G₁ वै; G_{2.3} M_{3.4} यत् (for [अ]पि). K₅ D_{6.6} त्रिविष्टपं. — °) Ś₁ K₁ तदा; K₄ D₁ तद्वा; K₅ महा; T₁ तस्मै; G M₃ तन्मे; M_{1.2} तस्मां; M₄ तस्माद् (for तथा). K₁ वेति; K₅ मेस्ति; B_{1.3} D₂ वेति (for वेत्ति). — °) K₄ D₁ बुद्धेर् (for बुद्धिर्). G₈ सुनिश्चिता; M₆ (inf. lin.) धनं मत्तं (for धनं मम).

5 °) K₄ D₁ तेन (for वेन). D₀₁ [आ]गच्छति.

K_{1.3} D₆ तद्विधः (sic); B_{1.2} M₄ जन्तवः; M_{1.2} तत्पदं (for तद्विदः). — °) M_{1.2.4} (inf. lin. as in text) ब्रह्मचारिषु मिक्षुषु. — °) M_{3.4} अश्वकैर् (for 'ग्रैर्'). — °) K₁ T₂ एकः; M₃ एकां (for एका). K₄ वृद्धिर् (for बुद्धिर्). M₄ एतां बुद्धिसुपासते.

6 °) D₀₁ नाम- (for नाना). — °) D₈ येषु; T₂ G_{1.2} इयं; G₈ एषा; M₃ एषां; M₄ येषां (for येषां). K₂ श्रमात्मिका; K₄ D₁ शमात्मिका; B M₄ (inf. lin. as in text) समात्मिका; T G_{1.2} शतां (for शमां). — °) D_{6.6} सागरे.

7 °) K₄ सं; M_{1.2} यो (for [अ]यं). D₁ प्रस्यते (for गम्यते). — °) G₁ [अ]व- (for न). T₁ गच्छते (for गम्यते). — °) M_{1.2} आद्यवन्ति न (M₃ हि) कर्माणि.

8 °) D₀₁ D_{6.6} न; D₁ T G_{2.3} M मे (for ते). D₆ शुभगे (for सु). — °) K₂ परलोके (for 'लोके'). K₄ B_{1.2} D₁ गतं; B₈ अयं; D₀₁ कृते (for कृतं). B₈ कृतं (for भयम्). — °) K₅ D₁ D₂₋₆ M_{1.2} तद् (for मद्). K₅ नियता (for निरता). Ś₁ K₁ D₀₁ सद्भावभावनियता; K₄ D₁ तद्भावभावनिरता; M₄ मद्भावभावनि. — °) D₆ मामेव (for ममैव). B_{1.2} एष्यति (for एष्यसि). K₂ मामेवात्मानमक्षरं; K₄ D₁ मामवेक्ष्य यथा तथा; K₅ मामेवेक्ष्यस्यधारमना; D₆ मामेवात्मानमेष्यसि; T G_{1.2} M_{3.4} मामेवेक्ष्य (G₁ 'अ')स्यधारमना; M_{1.2} मामवेक्ष्यति चारमना.

Colophon om. in S (except G₈ M₄). — Subparvan: K₂ B₈ D₀₁ D₁ D₂₋₆ ब्राह्मणगीता; K₅ G₈

३४

C. 14. 922
B. 14. 3. 14
K. 14. 35. 1

ब्राह्मण्युवाच ।

नेदमल्पात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना ।
बहु चाल्पं च संक्षिप्तं विप्लुतं च मतं मम ॥ १
उपायं तु मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः ।
तन्मन्ये कारणतमं यत एषा प्रवर्तते ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुस्योत्तरारणिः ।
तपःश्रुतेऽभिमधीतो ज्ञानाग्निर्जायते ततः ॥ ३

अनुगीता; Ks ब्रह्मगीता. — *Adhy. name*: Gs सुक्त-
लक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Śi
Gs 34; Dn1 33 (as in text); Ds 32; Ms 35.
— *Śloka no.*: Dn1 9.

34

1 Ds om. the ref. Ks Dn1 ब्राह्मण उवाच. — ^a)
Ds अन्यत्मा (for अल्पा). — ^b) Ks वेदितुं. Bs
(*marg.* as in text) नाकृतात्मना; Bs (*marg.*) नाकृता;
T वाकृता; M1.2 नाकृतात्मना (for 'त्मना). — ^c)
Gs बहुचाल्पं (sic); Ms (*inf. lin.* as in text) बहु
साक्षं (for बहु चाल्पं). — ^d) Ds 6 विशिष्टं; T Gs 8
Ms विस्मृतं; G1 विशिष्टं; M1.2 विषमं; Ms विस्-
(*inf. lin.* 'स्तु' तं (for विस्मृतं). Ks D1 S (except
M1.2) मनो (for मतं).

2 ^a) K1 त्वं; B Dc1 Dn1 D1-5 Gs 8 तं (for तु).
Gs अनु- (for मम). Ds उपायातं मम ब्रूहि. — ^b)
रतिः (for मतिः). — ^c) Ks 5 B1 D1 G1.2 तं (G1
तां) मन्ये (for तन्मन्ये). B Dc1 Dn1 Ds-6 कारणं स्वसो;
Ds 'णं तनु; T G1 'णं कर्म (for 'णतमं). M1.2 एत-
दाचक्ष्व मे भद्र; Ms 4 तन्म कारणतत्त्वज्ञ. — ^d) Śi
K1.8 एव; Ks Ds एषा; M1.2 एषः (for एषा).

3 ^a) Śi K1.8.5 Gs ब्राह्मणं. — ^b) Ks 4 D1 तस्य
(for अस्य). Śi M1.2 उत्तरारणिः; Ks 'तिरः (sic)
(for 'रणिः). K1.8.5 गुरुम (Ks 'रुं त 'स्थोचरारणि-
— ^c) Ds ततः; Ts तव (for तपः). Ks द्विमाभिते
(sic); Dc1 Dn1 Ds 8 [s]तिमधनीतो; Ds M1.2 [s]भि-
मथिते (Ds 'तो); Ts G1 ह महते; Gs [s]पि मथिते;
Gs [s]थ मथिते; Ms 4 विमथिते (for अभिमधनीतो).

ब्राह्मण्युवाच ।

यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञमिति संज्ञितम् ।
ग्रहीतुं येन तच्छक्यं लक्षणं तस्य तत्क्रु नु ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य विद्यते ।
उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येत वा न वा ॥ ५
सम्यगप्युपदिष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते ।
कर्मबुद्धिरबुद्धित्वाज्ज्ञानलिङ्गैरिवाश्रितम् ॥ ६

Śi Ks तपःश्रुतमुपाभयोद्; Ks तपःसूत्रे विधिमतो (sic);
Ks D1 तपस्तपे स विधिना. — ^a) B1-4 यतः (for ततः).

4 Ks B1 ब्राह्मण; Dc1 ब्रह्म. — ^a) D1 तदिदं;
Ds 8 यदि त्वं; Ds यदिस्थे (for 'दं). Ks T G
ब्राह्मणे; B1.5 Ds.6 M1.2 ब्राह्मणो. Ds.6 लिङ्गे; M1.2
लिङ्गाः (sic). — ^b) Ts M1.2 संज्ञितः; Ms निश्चितं
(for संज्ञितम्). — ^c) Śi partly damaged. K1.8
ग्रहणं; Ks.6 B4 Dc1 Ds.6 M1-8 गृहीतुं (Ms 'तं)
(for ग्रहीतुं). Ds.6 यज्ञ (for येन). Śi Ks B1
Dn1 Ds.8.5 T G1 यच्छक्यं; Bs 4 तद्वाक्यं; Bs om.
(for तच्छक्यं). — ^d) Ks D1 तेन (for तस्य). Ks
मे (for तत्). K1 M1.2 क च; Ks.4.5 D1 T G Ms.4
वद; Ds.6 कृतः (for क नु).

5 ^a) G1.2 M [ए]व (for [ए]व). — ^b) Ms [अ]-
द्य (for [अ]स्य). Dn1 Ds.6 लक्ष्यते; S (except Gs)
विशदे (for विद्यते). — Ks D1 om. (hapl.) 5^a-6^b.
— ^c) Ks अस्य; S तु (M1.2 ते) प्र- (for एव). — ^d)
Gs बुध्येत (for गृह्येत). Ts G1 भावना; Gs मानव-
(for वा न वा).

6 Ks D1 om. 6^a (of. v. l. 5). — ^a) Ks B1.2
[उ]पदिष्टं च; Bs 'विशिष्टश्च (hypermetric); B4.5
'विष्टश्च; S 'दिष्टश्च (for 'दिष्टश्च). Ks Dn1 Ds-6
सम्यगुपायो दृष्टश्च (Ds 'द्वा च). — ^b) Ks भ्रमरैरिव
(sic) (for भ्रमरैः). B1.2 इह; B4 उप- (for इव).
Śi K1.8 नक्षत्रे; Ks मं; Dc1 वं (for रुं). T G
Ms.4 अमृतस्ये (T1 Gs 'स्ये) व नृप्यसे (Gs 'ते); M1.2
अमृतस्य न नृप्यसे. — ^c) Ms अतत्त्वज्ञा (for अमृदि-
त्वाज्ञ). Ks Ds कर्मबुद्धिं च बुद्धित्वाज्ञ; Gs 'भुवुद्धि-
पूर्वत्वाज्ञ. — ^d) Ks 8 ज्ञानं; Dc1 ज्ञात्वा (for ज्ञान-).

इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते ।

पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ॥ ७

यावन्त इह शक्येरस्तावतोऽज्ञानप्रकल्पयेत् ।

व्यक्तानव्यक्तरूपांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८

सर्वानानात्वयुक्तांश्च सर्वान्प्रत्यक्षहेतुकान् ।

यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञपंक्षये ।

क्षेत्रज्ञादेव परतः क्षेत्रज्ञोऽन्यः प्रवर्तते ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

क्व नु सा ब्राह्मणी कृष्ण क चासौ ब्राह्मणपंभः ।

याम्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुमौ वद मेऽच्युत ॥ ११

वासुदेव उवाच ।

मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।

क्षेत्रज्ञ इति यथोक्तः सोऽहमेव धनंजय ॥ १२

C. 14. 933
B. 14. 34. 12
K. 14. 25. 12

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्द्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

K_{2.4} D₁ इवावृतं; K₅ D₂ अनाश्रितं; B_{1.2} अनावृतं;
C₈ M₁ (inf. lin.) अधिष्ठितः; M_{1.2} इवाश्रितः; M₄
अपाश्रितः. T G_{1.2} ज्ञानालिगाश्रितातितः; M₈ न च लिंगै-
रुपाश्रितः.

7 °) B_{1.2} वा (for न). — °) Ś₁ K_{1.8} मोक्षेषु;
G₁ मोक्षेव; G₈ मोक्षेषु (for मोक्षेषु). K_{2.4} D₁ [अ]-
पदिश्य (K₂ 'इयं'ते; T₁ G₁ [अ]वपद्यते; G₈ M₁₋₈
[उ]पपद्यते (for 'दिश्यते). — °) K_{8.5} शृणुतो; D₈
T₁ शृण्वता. T₂ G₁ पश्यते शृण्वता बुद्धिर्. — °) D₄
एषु; M_{1.2} वाभि- (for येषु). Ś₁ K_{1.2} आत्मनीनेषु
जायते (sic); T G M₈ आत्मनैवोपजा (T₁ 'वात्र जा';
G₁ 'वावजा')यते; M₄ आत्मीयैवैषु जा'.

8 °) K_{1.8} G₂ इव (for इह). — °) K₄ D₄ ताव-
तोऽज्ञा; B_{1.2} तावतोऽर्थान्; B_{8.4} तावतो न; D₁
'लोगान्; T₁ 'ल्लोकान्; M₁₋₈ तावतो वा (for तावतोऽ-
ज्ञान्). — °) K₅ B D (except D₁) अव्यक्तान्वय (K₅
B₂₋₄ 'कथ्य'करूपांश्च; M_{1.2} 'व्यक्तान्वय'करूपांश्च.

9 °) K₅ corrupt. M₈ सत्त्वान् (for सर्वान्). D₁
D₂₋₈ T₂ नानार्थ- (for 'स्व-). K₂ 'संयुक्तान् (for
'युक्तांश्च). K₅ D₁ M_{1.2} सर्वानानार्थ (K₅ D₁ 'नवय'संयु-
क्तान्; B₁₋₄ 'र्थानात्मयु (B_{4.6} 'नपि यु) क्तांश्च; T₁ G_{1.8}
'सुमानयुक्तांश्च; G₂ 'सर्वान्मानयुक्तान्. — °) M_{1.2} सर्व-
(for सर्वान्). — °) Ś₁ K₁ ततः; K₈ अतः (for
यतः). G₁ यद् (for न). — °) T G_{1.2} M_{2.4} तद्-
(M₄ 'दा'भ्यासं; G₈ तर्काकाशं; M_{1.2} ततोऽभ्यासे (for
'से). D₈ भविष्यति; G₈ 'व्यदे.

10 B₈ om. (hapl.) 10-11 along with the ref.
K_{2.4.5} D₁ M_{1.2} om. the ref. B₁₋₄ D₁ D₁ D₂₋₈
G₈ श्रीभगवान् (for वासुदेव). — °) D₁ तस्माद् (for
तस्या). K₁ B₈ ब्राह्मण्यां. B₄ G₂ M_{1.2} ततस्तु तस्यां
ब्राह्मण्यां. — °) Ś₁ K_{1.8} मतिः; D₂₋₄ ततः; G₂ इति
(for मतिः). B_{1.2} (both marg.) D₁ S 'संशये (T₁
G₁ 'या' (for 'संक्षये). — °) K₄ D₁ ये स्वज्ञदेव
परतः; B₁₋₄ D₁ D₁ D₂₋₈ क्षेत्रज्ञानेन प°. — °) Ś₁
D₁ D₂₋₄ क्षेत्रज्ञेभ्यः; K₅ 'ज्ञाताः; D₈ (marg. sec. m.
as in text). °) क्षेत्रज्ञो यः (for 'ज्ञोऽन्यः).

11 B₈ om. 11 (cf. v. l. 10). T₁ om. 11-12.
— °) M वा (for च). K₄ क चासौ भरतर्षभ. — °)
K₁ याज्यं; K₄ D₁ ताम्यां; M₈ यस्यां (for याम्यां).
M_{8.4} प्रोक्ता (for प्राप्ता).

12 T₁ om. 12 (cf. v. l. 11). Ś₁ K_{1.8-5} B D G₈
M_{1.2} श्रीभगवान्; K₂ श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — °)
D₁ मनो (for बुद्धि). K_{2.4.5} D₁ ब्राह्मणी (K₂ 'णी')
बुद्धिरे (K₂ 'मे'व च; G₈ बुद्धि मे ब्राह्मणीमय. — °)
K₄ D₁ इह (for इति). K_{2.5} B_{8.4} D₁ यः प्रोक्तः (K₅
'क्त'); G₈ तद्योक्तं (for यथोक्तः). — °) K_{2.4} D_{2.5.6}
M₂ धनंजयः.

Colophon om. in S (except G₈ M₄). — Sub-
parvan: K_{2.5} B D (except D₁) G₈ ब्राह्मणगीता;
K₈ अनुगीता. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ś₁ G₈ 35; D₁ 34 (as in text); D₈ 33; M₄ 36.
— Śloka no.: D₁ 12.

३५

C. 14. 934
B. 14.
K. 14.

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्म यत्परमं वेद्यं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १

वासुदेव उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २

कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यं संशितव्रतम् ।

शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किंस्त्रिच्छ्रेयः परंतप ॥ ३

भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।

याचे त्वां शिरसा विप्र यद्भूयां तद्विचक्ष्व मे ॥ ४

35

1 °) K₅ वै (for यत्). B₁₋₄ D₀₁ गुह्यं; D₀₁ D₂₋₆ ज्ञेयं (for वेद्यं). T₁ G₁ ब्राह्मणं यः प (G₁ यत्) रं वेद्यं. — °) D₀₁ D₆₋₆ सूक्ष्मा मे; T₁ G₂₋₃ M₁ सु- (G₂ स) सूक्ष्मे; M₂ सुसूक्ष्मे हि (hypermetric) (for सूक्ष्मे मे). Ś₁ K (except K₅) D₁ M₁₋₂ मनः (for मतिः).

2 Ś₁ K₁₋₄ D₁ G₃ M₁₋₂ श्रीभगवान्; K₅ श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — °) M₁ शिष्येण (for शिष्यस्य).

3 °) T कश्चिद्; G₂ किंचिद्; M₂ कंचिद् (for कश्चिद्). — °) Ś₁ K₅ संश्रितः; K₅ B₁₋₂ D₀₁ D₁ 2-6 संशितः; D₄ संशितः. D₆ व्रतः. — °) K₅ D₁ प्रोवाच (for पप्रच्छ). °) K₅ D₀₁ G₃ M₁₋₂ श्रेयः किंस्त्रिद् (by transp.); K₄₋₅ D₁ श्रेयः किंचित्; B₁₋₂ श्रेयः किं नु. K₅ सविष्यति; B₁ D₁₋₂ परंतपः. T G₁₋₂ M₃₋₄ किंस्त्रिपरतरं शिवं (G₂ M₃₋₄ तपः).

4 °) D₄ प्रसन्नो. — °) B₁₋₂ नैःश्रेयसः; D₃₋₅ T₃ M निश्रेयसः. D₁₋₄ G₃ परायणः. — °) Ś₁ K₂ M₃₋₄ त्वा (for त्वां). — °) T₂ भूयां (for भूयां). T₂ तं; M₁₋₂ त्वं (for तद्). Ś₁ हि (for वि-). B D (except D₁) यद्भूयां (D₀₁ यद्भूयं; D₆₋₆ विद्भूयं) ब्रूहि तत्समम्.

5 Before 5, G₃ ins. भगवान्; M₄ वासुदेवः. — °) K₄ D₁ एव (for एवं). D₆₋₆ प्राश्निनं (for

तमेवंवादिनं पार्थ शिष्यं गुरुत्वाच्च ह ।

कथयस्व प्रवक्ष्यामि यत्र ते संशयो द्विज ॥ ५

इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः ।

प्राञ्जलिः परिपप्रच्छ यत्तच्छृणु महामते ॥ ६

शिष्य उवाच ।

कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सत्यं ब्रूहि यत्परम् ।

कुतो जातानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥ ७

केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुः किमात्मकम् ।

किं सत्यं किं तपो विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ।

के पन्थानः शिवाः सन्ति किं सुखं किं च दुष्कृतम् ॥ ८

-वादिनं). K₅ विप्रं (for पार्थ). D₆₋₆ transp. पार्थ and शिष्यं. — K₅ om. 5°-6°. — °) B₂₋₄ कथामत्र; D (except D₀₁ D₁) सर्वं तु ते (for कथयस्व). T G₁₋₂ M₃₋₄ (inf. lin. as in text) प्रवक्ष्यामो. — °) Ś₁ D₀₁ D₂₋₄ वै (for ते). K₁ संशयः. K₄ D₁ महान्; B₁₋₂ हृदि (for द्विज).

6 K₅ om. 6° (cf. v. l. 5). — °) K₁ इत्युक्त्वा. K₅ D₁₋₂ कुरुश्रेष्ठो (D₂ 'ष्ठ'); T₁ G₁ M₃ गुरुश्रेष्ठ (for कुरु). — °) D₆₋₆ गुरुणा वत्सलेन ह. — °) K₄₋₅ G₃ त (K₅ य) च्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु). K₅ महामतिः.

7 M₁₋₂ om. the ref. — °) K₅ D₁ त्वं च (by transp.). K₅ कुतश्च त्वं कुतश्चाहं; M₁₋₂ शिष्यश्चाहं गुरुश्च त्वं. — °) M₃₋₄ सर्वं (for सत्यं). K₅ तत्पदं; M₁₋₂ तत्परं. — °) K₅ ततो (for कुतो). Ś₁ K₁ D₀₁ D₁ D₂ जानाति; D₃ यातानि (for जां). M₁₋₂ कुतो भूतानि जातानि. — °) G₃ चराणि स्यावराणि च.

8 °) B₁ येन (for केन). K₁₋₂₋₅ D₀₁ D₁ G₃ जातानि (for भूतानि). — °) K₅ T₂ किमात्मनां (T₂ 'जं'); B D (except D₁) च किं परं (B₂ पुनः). — °) K₂ च (for the second किं). M₁₋₂ नु हे (for तपो). — °) K₅ किं गुणः सद्भिरीरिताः; M₁₋₂ गुणाः सद्भिरितीरिताः. — °) K₅ का (for के). M₂ पन्थानं. M₁₋₂ सुखाः (for शिवाः). K₄ B D (except D₁) च स्युः (for सन्ति). — °) D₄ M₁₋₂ सुखं किं किं; G₃ किं सुकृतं. — After 8, K₂₋₅ T₂ read 20°, repeating it in its proper place.

एतान्मे भगवन्प्रभान्याथातथ्येन सत्तम ।
वक्तुमर्हसि विप्रं यथावदिह तत्त्वतः ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत्परिपृच्छते ।

शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय गुरुवर्तिने ।

छायाभूताय दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे ॥ १०

तान्प्रभान्ब्रवीत्पार्थ मेधावी स धृतव्रतः ।

गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक्सर्वानरिदम ॥ ११

9 ^a) Dc1 Dn1 D2. s. s. 6 एतन् (for एतान्). B2 D2 T2 भगवान्. K5 प्रज्ञा; D2 प्राज्ञ; D2 शुद्धान्; D2 शुद्ध; D2. 6 बुद्ध्या (for प्रभान्). — ^b) S1 K4 D1 G8 M1. 2 यथातथ्येन. S1 K1. 8 B2 Dn1 D2-8 सुवत (for सत्तम). — ^d) K4 इव (for इह). — After 9, K5 B D (except D1) T2 ins.:

71* त्वदन्यः कश्चन प्रभानेतान्ब्रवीत्प्रतिहति ।

ब्रुहि धर्मविदां श्रेष्ठ परं कौतुहलं मम ।

मोक्षधर्मार्थकुशलो भवाल्लोकेषु गीयते ।

सर्वसंशयसंछेत्ता त्वदन्यो न च विद्यते ।

संसारभीरवश्चैव मोक्षकामास्तथा वयम् । [5]

[(L. 1) D2. 8 T2 कश्च नः. K5 मे वक्तुम् (for वक्तु-
मिह). D2-8 अर्हति. — (L. 2) B1-8 Dc1 -युतां
(for -विदां). K5 Dc1 हि मे (for मम). — (L. 3)
D2 -धर्मेषु (for -धर्मार्थ-). K5 मोक्षधर्मान्भवान्ब्रु-
वन् (for the prior half). K5 शक्तो (for भवाल्लोकेषु). T2 संप्रति (for
लोकेषु). — (L. 4) B1. 2 -संशयछेत्ता च; D2. 6 छेत्तात्र
(for 'संछेत्ता'). K5 वीक्षते (for विद्यते). — (L. 5)
D2 मोक्षकामो.]

10 MSS. om. the ref. — ^a) M2 यस्मै (for
तस्मै). S1 K1. 8 M1. 2 स प्रति; K5 स तु प्र- (for
संप्रति). — K4 D1 om. (hapl.) 10^{bade}. After 10^b,
B2 ins.:

72* कुलीनाय सुशीलाय भकाय ब्रह्मवादिने ।

— ^a) M1. 2 -युक्ताय (for -युक्ताय). K5 शिष्याय गुरु-
भकाय. — ^d) K2. 5 B2 D (D1 om.) G8 M4 (inf.
lin.) मित्र-; B2 विप्र- (for गुरु). S1 K1. 8 B1-8
शांताय मित्र (B1. 2 गुण)वादिने. — ^e) D2 छायाभूताय.
K2 G8 M6 शांताय (for दान्ताय). — ^f) K1. 5 B4
Dn1 D2. 4 वसते; D6 वसते; D8 तपसे; T2 G1 यताय
(for वसते).

ब्रह्मप्रोक्तमिदं धर्ममृषिप्रवरसेवितम् ।

वेदविद्यासमावाप्यं तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ १२

भूतभगव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयम् ।

सिद्धसंघपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनम् ॥ १३

प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममद्य ते ।

बुद्धा यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ १४

उपगम्यर्षयः पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् ।

बृहस्पतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा ॥ १५

11 ^a) G2 प्राविशत् (for अब्रवीत्). — ^b) B1. 2 G1
सु- (for स). S इह- (for धृत-). — ^c) K1. 2 गुरुर्गुरु-;
T1 G1. 2 गुरुन्गु- (G2 'न्कु'र- (for गुरुः कुरु-). — ^d)
S1 K2. 4 D1 सर्वम्. S (except G8) अशेषतः (for
अरिदम).

12 Before 12, MSS. ins. गुरुवाच. — ^a) K4
D1 सम्यक् (for ब्रह्म-). K1. 8 हमे (for हृदं). G8
सर्वम्; M1. 2 धर्मम् (for धर्मम्). B Dc1 Dn1 D2-8
ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वम्. — ^b) G1 -संमितं (for -सेवितम्).
D2. 6 ऋषिभिः परिसेवितं. — ^c) K1-8 M2. 4 -समावाप्यं;
K5 -समं चाद्यं; T G -समावाप्यं; M1. 2 -चारं (for
'वाप्यं'). K4 D1 विद्याविद्यासमावाप्यं; B Dc1 Dn1
D2-8 वेदविद्यां (B1 Dc1 'द्या' समावाप्य (B1. 4 'वाप्य').
— ^d) K5 तत्र (for तत्त्व-). B2 -दक्षिं च; B2 Dc1
-दर्शनं (for -भावनम्). B4 तत्त्वभूतात्मदर्शनं. — After
12, K5 B D (except D1) T2 ins. a passage given
in App. I (No. 3).

13 ^a) K1 -भविष्यादिं. — ^b) K2 -कर्म (for -धर्म-).
G8 -कार्यार्थ- (for -कामार्थ-). T2 -सिद्धिदं (for -निश्च-
यम्). — ^c) K5 सिद्धि- (for सिद्ध-). S1 K1. 2 B8
Dc1 D1. 4 G8 -परिज्ञानं (for 'तं'). — ^d) S1 K1. 8
पुराणं च; B1 Dc1 पुराधर्मं; B2-4 -कर्म; T2 -कल्पे;
M1. 2 -कल्प- (for -कल्पं).

14 ^a) K4 संप्रवक्ष्ये; D2. 6 प्रवक्ष्येहं (for प्रव-).
B4 महाप्राज्ञ. — ^b) S1 ज्ञानम्; K2 इदम् (for पदम्).
B6 उच्यते; D4 विद्यते; D5. 6 अश्रुते (for अद्य ते).
— After 14^b, K2 reads 16^c-17^d repeating 16^c in
its proper place. — ^c) K2. 4. 5 B2 Dc1 Dn1 D1. 2. 6
M1 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). K2 D2. 6 ये चेह; K4 D1
यदि हि (for यदिह). — ^d) S1 K1-8 B2 Dn1 हि
(for [ह]ह).

15 M1. 2 read 15^a-22^b after 29. — ^a) K4 D1

C. 14. 960
B. 14. 35. 28
K. 14. 35. 25

C. 14. 961
B. 14. 35. 25
K. 14. 35. 20

वसिष्ठः काश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।
मार्गान्सर्वान्परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ॥ १६
ऋषिमाङ्गिरसं बृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ।
ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषम् ॥ १७
तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ।
पप्रच्छुर्विनयोपेता निःश्रेयसमिदं परम् ॥ १८
कथं कर्म क्रियात्साधु कथं मुच्येत किल्बिषात्
के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किं च दुष्कृतम् १९

सर्वे; B₂ पूर्णं (for पूर्व). — ^δ) K₄ D₁ यज्ञेयं तपसः परं. — ^ε) B₄ Dn₁ D₂₋₅ प्रजापति- (for बृहस्पति-). K_{2, 4, 5} D_{1, 6} G M₂₋₄ बृहस्प- (K₅ प्रजाप-)तिर्भरद्वाजो. — ^d) G₂ नारदस् (for भार्गवस्).

16 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. — ^a) K_{2, 3} B_{1-3, 5} Dn₁ D_{8, 6} वसिष्ठः. Ś₁ D_{1, 2, 4, 5} वसिष्ठः काश्यपश्चैव. — K₂ reads 16^a-17^d after 14^b, repeating 16^a in its proper place. — ^d) K_{2, 3} श्रान्तः; K₄ D₁ श्रान्ताः (for श्रान्ताः). T₂ G₁ च (for स्व-).

17 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15; for that in K₂, cf. v. l. 16. — ^a) K₁₋₄ B₁₋₃ D₁ T₁ G₈ M ऋगिरसं. K₂ सिद्धं; D₄ पुत्रं (for बृद्धं). — ^δ) M_{1, 2} नमस्कृत्य (for पुरं). K₂ च ते; K₃ B_{1, 2} D₁ T₂ ततो (for तु ते). — ^ε) K_{1, 3-5} Dn₁ D_{1, 2, 4} ब्रह्म-भुवने. — ^d) K_{2, 3} ब्राह्मणं. K₄ D₁ किल्बिषं; D₅ कल्मषं; T₁ G₂ कल्मषाः (for कल्मषम्).

18 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. — ^a) K₂ ते (for तं). — ^δ) K₁ सुखासीना. — ^d) Some MSS. निश्रेयसम्; B_{1, 2, 4, 5} D (except D₁) नैश्रे; Bom. ed. नैश्रे.

19 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. — ^a) K_{1, 3} धर्म- (for कर्म). K_{2, 4} D₁ क्षयः साधो; K₃ क्रियः सोध; K₅ D₂₋₅ T₂ क्षयः साधु; B D₁ क्रिये-साधु; T₁ [ञ]क्षतं साधु; G_{1, 3} M_{2, 4} कृतं साधु; G₂ [ञ]कृतं साधु (for क्रियासाधु). M_{1, 2} कथं कुर्वन्क्रियाः साधो. — ^δ) K_{1, 3, 5} D₂ मुच्येम (for तं). — ^ε) K₃ को तु (for के नो). G₂ ब्रह्मन् (for च स्युः). G₃ को तु मार्गः शिवाश्च स्यात्. — ^d) B₅ दुष्कृतं (for दुष्कृतम्). K₄ किं सत्यं किंचिदुच्यते.

केनोभौ कर्मपन्थानौ महत्त्वं केन विन्दति ।
प्रलयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २०
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ॥ २१
ब्रह्मोवाच ।

सत्याद्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च ।
तपसा तानि जीवन्ति इति तद्विच सुव्रताः ॥ २२
स्वां योनिं पुनरागम्य वर्तन्ते स्वेन कर्मणा

20 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. K_{2, 5} T₂ read 20^{ab} for the first time after 8. — ^a) K₂ (second time). ^δ) कौ चोभौ; T₁ किं नोभौ (for केनोभौ). K₅ (second time) B_{1, 2} D₁ कौ नो (B₂ D₁ केनो)भौ कर्मणा मार्गौ; B₃₋₅ केनोभौ कर्मणां मार्गौ (B₃ णामार्गौ); Dn₁ D₂₋₅ कौ चोभौ कर्मणां मार्गौ. — ^δ) Ś₁ समत्वं; K_{1, 3} समत्वं (for महत्त्वं). K₄ D₁ येन (for केन). K_{2, 5} T₂ (all first time) समत्वं केन विन्दते; K₄ (second time) B D₁ Dn₁ D₂₋₅ प्रामु-युर्दक्षिणोत्तरौ. — ^ε) Some MSS. प्रलयं; T G निरयं (for प्रलयं). M₃ चापवर्गं. — ^d) Ś₁ K_{1, 3} G₂ M₄ (inf. lin.) प्रभावाप्ययं; K₅ B_{3, 4} D₄ M_{2, 3} प्रभवा- (M₂ ययययौ; M₁ प्रख्यायययौ. — After 20, Ś₁ K_{1, 3, 5} ins. an addl. colophon [Sub-parvan : K₃ अनुगीता. — Adhy. name : K₅ गुरुक्षिप्यसंवादः. — Adhy. no. : Ś₁ 36].

21 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. K₃ om. 21. Before 21, Ś₁ K_{1, 5} ins. गुरुः. — ^a) B₅ मुनिश्रेष्ठ. — ^δ) T₂ यथाह (for यदाह). — ^d) Ś₁ K (K₃ om.) B_{1, 2} D_{1, 3} G₂ M_{1, 2} यथातथं (B₂ ययं; D₃ गमः) (for गमम्).

22 For the sequence in M_{1, 2}, cf. v. l. 15. T G₁ M om. the ref. K₄ D₃ ब्राह्मण (for ब्रह्म). — ^a) D₁ M₄ (inf. lin. as in text) सखाद्; M_{1, 2} तस्माद् (for सत्वाद्). K_{2, 4} D₂ T₂ G₂ M₃ जायंते; M₄ जन्त्यंते; C_v जातानि (as in text). Ś₁ K_{1, 3} सखाजातानि भूतानि. — ^δ) T₁ G₃ जायंते (G₃ चराणि) स्थावराणि च. — ^ε) M_{1, 2} तपसा (for तपसा). D₃ जीवन्तं (for जीवन्ति). — ^d) B_{1, 2} सत्तमाः (for सुव्रताः). B₃ इति ते द्विजसत्तमाः; T₁ M_{1, 2} इति तद्विद्वि सुव्रतं; T₂ G M₄ जीवन्तं त (T₃ वि)द्वि सुव्रतं (G₃ तं).

सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम् ॥ २३
 ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।
 सत्याद्भूतानि जातानि भूतं सत्यमयं महत् ॥ २४
 तस्मात्सत्याश्रया विप्रा नित्यं योगपरायणाः ।
 अतीतक्रोधसंतापा नियता धर्मसेतवः ॥ २५
 अन्योन्यनियतान्वैद्यान्धर्मसेतुप्रवर्तकान् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान्लोकभावनान् ॥ २६
 चातुर्विधं तथा वर्णाश्वतुराश्रमान्पृथक् ।

धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ॥ २७
 पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ।
 नियतं ब्रह्मभावाय यातं पूर्वं मनीषिभिः ॥ २८
 गदतस्तं ममाद्येह पन्थानं दुर्विदं परम् ।
 निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम् ॥ २९
 ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमं प्रथमं पदम् ।
 गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्याद्वाहनप्रस्थमतः परम् ।
 ततः परं तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ३०

C. 14. 376
 B. 14. 35. 40
 K. 14. 36. 40

23 M₁. 2 om. 23-24. — ^a) K₁. 8 स्त्वं (for स्त्वां).
 K₅ आक्रम्य (for आगम्य). K₂. 4 D₁ स्वयोनं पुनरागम्य;
 B D₁ D₁ D₂-8 स्त्वां योनं समतिक्रम्य. — ^b) K₂. 8
 D₂ G₈ चर्तते. G₈ येन (for स्वेन). — ^c) Ś₁ K₁. 8
 D₁ D₂. 8 सत्त्वं (for सत्यं). K₄ D₁ द्वि- (for हि).
 D₁ -संयुतं (for -संयुक्तं). — ^d) G₁ नियुक्तं (for नियतं).

24 M₁. 2 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^a) Ś₁ K₁. 8
 ब्रह्मचर्यं; D₁ ब्रह्माहं स्वं (for ब्रह्म सत्यं). — ^b) G₁. 8
 जगत् (for महत्). Ś₁ K₁. 2. 4. 5 D₁ भू- (K₄ सू) तं सत्यं
 ध्रुवं महत् (D₁ जगत्); K₈ सत्यं भूतं ध्रुवं महत्; B₁-8
 D₁ D₁ सत्यं भूतमयं जगत्; B₄. 5 सत्यं भूतमिदं जगत्
 (B₄ marg. महत्); D₂-8 सत्यभू- (D₅. 6 'त्यं भू) तमयं
 महत् (D₂ जगत्); T₁ भूतं सत्त्वमयं जगत्.

25 ^a) Ś₁ K₁. 8 यस्मात् (for तं). D₁ सत्याश्रया;
 Bom. ed. सत्यमया (for सत्याश्रया). K₁ D₁ विद्यान्;
 D₁ D₂ विप्र- (for विप्रा). — ^b) K₁. 8 M₈ -परायणः;
 K₂ 'वर्ण'. — ^c) K₈. 5 M₈ -संताप-. — K₂ om.
 25^d-26^d. — ^d) B₈ damaged. Ś₁ K₁. 8. 4 ब्रह्म- (for
 धर्म-). K₄ D₁ T₁ -सेविनः; D₈ -हेतवः (for -सेतवः).

26 K₂ om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^a) K₅ अन्या-
 न्नु- (for अन्योन्य-). M वैद्या. K₄ D₁ अन्यान्नुनियता-
 निव्याद्. — ^b) B₂ कर्म-; G₁ M₁. 2 ब्रह्म- (for धर्म-).
 K₄ D₁ -प्रवर्तनान्; M 'तैकाः'. — B₂ om. (hapl.)
 26^d-28^d; Ś₁ reads it on marg. — ^d) Ś₁ K₁. 8
 शाश्वतं. M₁. 2 -पावनान् (for -भावनान्).

27 B₂ om. 27 (cf. v. l. 26). Ś₁ reads 27 on
 marg. — ^a) Ś₁ K₂ D₁ T₁ चा- (D₁ च) तुर्वेधं; K₁ B₈
 M₈ 'वैधं'; K₂ T₂ G₁. 2 M₁-8 'वैधांस्'; D₁ चातुर्विधं;
 G₈ चातुर्वेदांस् (for चातुर्विधं). B₈ यथा; M₁. 2 ततो
 (for तथा). K₈ B₈ D₈ वर्णाश्व. — ^b) K₈ तथा (for
 पृथक्). Ś₁ B (B₈ om.) D₁ D₂. 8 चातुराश्रमिका-

न्पृथक्; K₄ चक्रुश्चाश्रमान्पृथक्; D₁ चक्रुश्चाश्रमान्पृ-
 (submetric); D₄ चतुराश्रमिकान्पृ-; D₅. 6 चातुराश्र-
 मिका नृप; G₈ आश्रमांश्च पृथक्पृथक्. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4
 एतं; K₅ एतच् (for एकं). B₃. 4 D₁ चतुष्पादं धर्ममेकं.

28 B₂ om. 28^a (cf. v. l. 26). Ś₁ reads 28^a on
 marg. — ^a) Ś₁ वै; K₂. 4 G₈ च; T G₁. 2 स्त्वं (for
 वः). — ^b) D₁ G₁ शिव- (for शिवं). K₁. 8 द्विजः;
 D₅. 6 M₁. 2 द्विज. D₄ शाश्वतं लोकभावनं (cf. 26^d).
 — ^c) D₈ नियतं ब्रह्ममास्थाय (sic); G₈ नित्यं ब्रह्मविदा-
 मिष्टं; M₁. 2 नियतं धर्मकामाय. — ^d) K₂. 5 D₂-4 G₈
 गतं; B₂ जातं; B₈ ज्ञातं; D₁ D₅. 6 गत-; T यातं
 (for यातं). K₂. 4 D₁ पूर्वैर; K₅ B₄ M₈ पूर्व- (for
 पूर्व). K₂. 4 D₁ G₈ महर्षिभिः (for मनीषिभिः).

29 ^a) B₈ partly damaged. K₄ D₁ D₄. 5 गदं-
 तस्. K₄ B₂ D₁ स्वं; D₅. 6 G₈ M₁ तन्; T G₁. 2
 तु (for तं). K₅ B₁. 4. 5 D₁ D₂-5 मयाद्येह; T G₁
 महद्येह (sic) (for ममाद्येह). — ^b) G₁ दुच्छिदं (for
 दुर्विदं). D₁ पदं; D₅. 6 S (except G₈) परैः (for
 परम्). — Ś₁ K₁ om. (? hapl.) 29^c-30^b. K₈ om.
 (hapl.) 29^c-30^d. — ^c) D₁ निबोध च (for 'धत').
 B₁ M₁ महाभाग; D₈ 'भागी'. — D₁ om. 29^d.
 — ^d) K₂. 4 परस्परं (for परं पदम्). — After 29,
 M₁. 2 read 15^a-22^b.

30 Ś₁ K₁ om. 30^{ab}; K₈ om. 30^{abd} (for both,
 cf. v. l. 29). K₂ B₈ om. (hapl.) 30^{ab}. G₁ om.
 (hapl.) 30. — ^a) T₁ M₁-8 चारिणम्; G₈ द्वारकम्;
 M₄ चारित्रम् (for चारिकम्). — ^b) B₁. 2 D₁ G₈ M
 परमं (for प्रथमं). D₁ परं (for पदम्). — M₁. 2 om.
 30^c-31^d. M₈ om. (hapl.) 30^{add}. — ^c) D₁ D₁. 4
 गार्हस्थ्यं. K₁. 2. 4. 5 D₁ त्वं (for तु). T₁ द्वितीयं गार्ह-
 हस्थ्यं तु; T₂ G₈ द्वितीयं गार्हस्थ्यं तु (submetric); G₈

C. 14. 97b
B. 14. 35. 41
K. 14. 36. 41

ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः ।
नोपैति यावदध्यात्मं तावदेताश्च पश्यति ।
तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तं निबोधत ॥ ३१
फलमूलानिलधुजां मुनीनां वसतां वने ।
वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते ॥ ३२
सर्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते ।
श्रद्धालक्षणमित्येवं धर्मं धीराः प्रचक्षते ॥ ३३
इत्येते देवयाना वः पन्थानः परिकीर्तिताः ।

द्वितीयं गार्हपत्यं तु. — °) K₅ D₁ अतः (for ततः).
D₁ निबोधत महाभागा (= 29°); D_{5.6} संन्यासपरमं
ज्ञेयम्. — °) B₂ G₂ अध्यात्म-.

31 M_{1.2} om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — °) K₅ D₂
G₂ नापैति; T₁ G₁ M₃ नापैति; M₄ न चैति (for
नोपैति). Ś₁ K_{1.8} तावद् (for या). K₄ D_{1.4-6}
अध्यात्म- — °) Ś₁ K_{1.8} यावद् (for ता). K₄
D_{1.8} M₄ (inf. lin. as in text) देवान्; T₂ एनान्; G₈
एनं (for एतान्). — °) K₄ D₁ वश्योपायं; G₈ तस्य
रूपं; M₂ तस्योपायः. K_{2.4} तु (for प्र-). — °)
Ś₁ K_{1.8} परमं; B_{1.2} प्रथमं (for पुरस्ताद्). B_{4.5}
M₈ तु; M_{1.2} तन् (for तं). Ś₁ K₂₋₄ D₁ निबोध मे
(for 'धत).

32 °) T₁ G₁ मूलाशनः; G₈ मूलतृण (for मूला-
निल). D₆ फलमूलानि बुभुजां; G₂ लशतानां तु; M₄
(inf. lin.) लाशनवतां. — °) B (except B₈) चरतां
(for वसतां). K₄ D₈ M₄ मुने (for वने). — °)
K₄ द्वितीयानां; D₆ द्विजालानां. — °) D₆ त्रयाणाम्
(for त्रयाणाम्). K₂ अनु- (for उप-). D₈ दिश्यति
(for 'ते)

33 °) K₄ D₁ त्रयाणाम् (for सर्वेषाम्). — °) K₄
D₁ गार्हस्थ्यो (D₁ 'स्थो). K₄ D₁ [5]वं; B_{1.2.4} D₆
T₂ सं- (for तद्). D_{5.6} विशिष्यते (for विधीयते). Ś₁
K_{1.2.6} B₈ गार्हस्थ्यो वि (K₅ 'स्थवि-; B₈ 'स्थो वि-)
विहस्यते; K₂ 'स्थो विधिरिष्यते; T₁ G M गृ (T₁ G
प्र) हस्योयं विशिष्यते. — After 33^b, M₈ ins. 73^a.
— °) D₆ श्रुत्वा; T₂ श्राद्ध-; M_{1.2} श्रद्धां (for श्रद्धा-).
Ś₁ K₈ T₁ [ए]त्तं; K_{4.5} D₁ M_{4.5} [ए]तद्; G_{1.2} [ए]कं
(for [ए]वं). — °) K₂ ब्रह्म धीराः; K₈ धर्मं धीराः;
K₄ D₁ ब्रह्मचारी; D₆ धर्मं धीराः (for धर्मं धीराः).
— T G_{1.2} ins. after 33; M₈ after 33^b:

सद्भिरध्यासिता धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ३४
एतेषां पृथग्ध्यास्ते यो धर्मं संशितव्रतः ।
कालात्पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्ययौ ॥ ३५
अतस्तच्चानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना ।
विषयस्थानि सर्वाणि वर्तमानानि भागशः ॥ ३६
महानात्मा तथाव्यक्तमहंकारस्तथैव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च महाभूतानि पञ्च च ॥ ३७
विशेषाः पञ्चभूतानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

73* नैष्ठिकोऽथ यतिर्वापि विभक्तो ब्रह्मचारिणः ।

[G₁ M₈ विरक्तो (for विभक्तो). G₂ दर्शनः; M₈
दर्शने (for -चारिणः).]

34 G₈ om. 34^a-36^b. — °) D₆ M₄ [ए]तद्;
D₁ D₂₋₆ [ए]वं; T₁ lacuna (for [ए]ते). K_{4.5}
D₁ वै; D₈ नः (for वः). G_{1.2} तेषां तु (G₂ एतेषां)
देवयानानि. — °) D₆ पंथानं. Ś₁ K_{1.8} संग्र- (for
परि-). — °) K₄ M₈ अध्यास (M₈ 'सि'लो; G₁ अघ्य-
सिता; M_{1.2} अभ्युषिता (for अध्यासिता). Ś₁ K_{1.8} ते
समाध्यासिता धीरैः; K₅ ते समप्यसिता धीरैः. — °) K₂
चेतसः (for -सेतवः).

35 G₈ om. 35 (cf. v. l. 34). Ś₁ reads 35^a-36^b
on marg. — °) M_{1.2} अध्यायो (for अध्यासो). — °)
T₁ वे; M₁ lacuna; M₂ स्व- (for यो). M₁₋₈ धर्मः
(for धर्मं). K_{2.8} T₁ G₂ संशितव्रताः; K₄ B_{1.2}
D_{1-4.6} संशितव्रतः (B_{1.2} 'ताः). — °) D₆ M_{4.5} कालः
(for कालाद्). B₈ पश्यति. D_{5.6} भूतानि. — °)
K_{1.8.5} स तदा; K_{2.4} D₁ M₂₋₄ सदा हि; T G_{1.2}
सतां हि; M₁ सर्वेषां (for सदैव). K₄ B_{4.5} (marg.)
D₄ प्रभवाप्ययौ.

36 G₈ om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). G₁ om. (hapl.)
36^a-39^b. Ś₁ reads 36^{ab} on marg. — °) K_{2.4} D₁
अथ (for अतस्). K₅ ताम्रतिः; D₄ तत्त्वादि; M_{1.2}
तत्त्वं प्र-; M_{4.5} स तानि (for तत्त्वानि). — °) Ś₁
K_{1.8} D₁ T₁ M_{1.2} यथातथ्येन. D_{5.6} हि (D₆ हे) द्विजाः
(for हेतुना). — °) M₈ विषयस्थानि.

37 G₁ om. 37 (cf. v. l. 36). — °) K_{2.4} D₁
महान्बुद्धिः; M₄ 'स्मा च (for 'नास्मा). Ś₁ [अ]व्यक्ते.

38 G₁ om. 38 (cf. v. l. 36). — °) Ś₁ विषयः.
K₅ सर्व- (for पञ्च-). — °) B D₆ D₁ D_{2-4.5}

चतुर्विंशतिरेषा वस्तत्त्वानां संप्रकीर्तिता ॥ ३८

तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।

स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ३९

तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं

गुणांश्च सर्वानखिलाश्च देवताः ।

विधृतपाप्मा प्रविशुच्य बन्धनं

स सर्वलोकानमलान्समश्नुते ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

ब्रह्मोवाच ।

तद्व्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् ।

नवद्वारं पुरं विद्यात्रिगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १

एकादशपरिक्षेपं मनो व्याकरणात्मकम् ।

बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशं भवेत् ॥ २

त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः ।

प्रणाढ्यस्तिस्त्र एवैताः प्रवर्तन्ते गुणात्मिकाः ॥ ३

तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्प्रचक्षते ।

C. 14. 390
B. 14. 36. 4
K. 14. 37. 4

(marg. sec. m. as in text).^c इति रुग्ः (D. ६ धर्मः) सनातनः. —^a) K₁. ४ D₁. ५ एषा च; K₆ B D₁ D₂ D₃ D₄. ६ एका च; G₈ एवैषा; M₁. २ एषां वस् (for एषा वस्). —^d) K₄ D₁ च प्र-; K₆ T परि- (for संप्र-). B D₁ D₂ D₃ तत्त्वसंख्या प्रकीर्तिता.

39 G₁ om. 39^{ab} (cf. v. l. 36). —^{ab}) D₆. ६ transp. यो वेद and सर्वेषां. T₁ विदुषां (for सर्वेषां). D₁ M₂ प्रभवाप्ययौ. —^c) K₂ धीरः; G₈ मोहं (for धीरः). K₄ D₁ -भूतानां (for -भूतेषु).

40 "^a) K₂ तं चानि (sic) (for तत्त्वानि). G₈ M₁. २ तथा तथा; G₈ यथा तथा; M₂. ४ यथावद् (for यथा तथ). Ś₁ K₁. २ B₂ तत्त्वानि यो वेद यथातथं हि (K₂ 'तथा हि; B₂ 'तथं च). —^b) D₁ om. from सर्वान् up to समश्नुते (in 40^d). T₂ देवान् (for सर्वान्). K₂ D₆ T G₁. २ M₂. ४ अ (T G₁ नि) श्लोकाश्च; M₁. २ निखिलेन (for अखिलाश्च). T₁ देवान्; T₂ सर्वान्; G₁ M₂. ४ वेदान्; G₂ देवतान् (for देवताः). —^c) T G₁ -पापः (for -पाप्मा). Ś₁ K₁. २ प्रविशुच्य बन्धनः; K₄ D₆ प्रतिशुच्य बंध (D₆ वर्ध) नं; B₂ परिसुच्य * * नं; G₈ हि विमुच्य बंधनात् (for प्रविशुच्य बन्धनं). M₁. २ विधृत पापान्प्रतिशुच्य बंधनात्. —^d) D₆ corrupt. K₄ D₁ अस्मिन्; B₂. ४ मतिमान्; G₈ M₁. २ अमलः (for 'कान्).

Colophon om. in S (except G₈ M₄). — Subparvan: K₁. २ G₈ अनुगीता; K₆ ब्रह्मगीता. — Adhy. name: K₁. ४ B D G₈ गुह्यसिष्यसंवादः. — Adhy. no.

(figures, words or both): Ś₁ M₂ (inf. lin. sec. m.) 37; D₂ D₃ 35 (as in text); G₈ 36. — Śloka no.: D₂ 50.

36

1 K₄ D (except D₁ D₂) ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^a) G₁ तम् (for तद्). —^b) B₂ damaged. G₈ स्थितं (for स्थिरम्). G₈ सर्वव्यापिभिरावृतं. —^c) D₁ G₁. २ नवद्वार. K₆ विंशत्. —^d) D₁ पंचधात्मकं.

2 "^a) K₂ -परिक्षिप्तं; B₂ 'क्षेत्रं; D₆ 'जेयं (for 'क्षेपं). K₂. ४ D₁ एकाक्षरं प (D₁ 'रप' रिक्षिप्तं. —^c) G₈ बुद्धेः (for बुद्धिः). —^d) Ś₁ K₁ पुरम्; K₂. ४ D₁ पदम् (for परम्). T₁ G₁. २ M₄ एकादशाद्. K₂ D₁ भवेत् (for भवेत्).

3 "^a) K₂ D₁ D₂. ३ श्रोतांसि (for श्रो*). B₁. २ चान्यानि; T₂ G₁ यान्यानि (sic) (for यान्यस्मिन्). K₄ D₁ त्रीणि श्रोत्राणि चान्यस्मिन्. —^b) K₂. २ आश्रयते; K₄ D₁ आश्रयेत; D₆ आयस्यते; G₈ आश्रवते; M₁. २ यज्ञाप्यन्ते (for आप्यायन्ते). D₁ om. one पुनः. —^c) K₂ D₁ 4 M₂ (inf. lin. as in text) प्रा (D₄ प्र) णाद्यास्; K₆ B D₂ D₃ (marg. sec. m.) M₂ C_v प्रणाढ्यस्; D₆. ६ प्रबुद्धास्; T₁ G₂ प्राणस्य; G₁ प्रसार्य; M₁. २ प्राणाद्यास् (for प्रणाढ्यस्). K₂. ४ D₁ एता वै; D₆ यज्ञैताः; G₈ एतेषां (for एवैताः). —^d) G₁. २ गुणात्मकाः.

C. 14. 990
B. 14. 36. 4
K. 14. 37. 4

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथान्योन्यानुजीविनः ॥ ४
अन्योन्यापाश्रयाश्चैव तथान्योन्यानुवर्तिनः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥ ५
तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।
रजसश्चापि सत्त्वं स्यात्सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ ६
नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते ।
नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७
नैशात्मकं तमो विद्यात्रिगुणं मोहसंज्ञितम् ।

4 ^b K₂ प्रवक्ष्यते (for प्रवक्षते). — K₄ D₁ om. (hapl.) 4^{ad}. — ° K₂ अन्योन्यं. — ^d G₂ तदा (for तथा). K₂ -बंधनाः; K₈ -वर्तिनः; G₂ -जीविनः; M₁ -जीविनाः.

5 ^a Ś₁ K₁. 2. 4 B₈ D_{n1} D₁. 2. 4 [अ]पि (for [ए]व). K₂. 5 D₈ अन्योन्यापाश्रयाश्चा (D₈ 'यश्चा')पि; B₁ 'न्यगत-यश्चापि'; D_{o1} 'न्यापाश्रयाण्येव'; D₅. 6 'न्यार्थाश्रयाश्चापि'; T G₁. 8 'न्यमा (G₂ 'न्यं चा')श्रयाश्चैव. — ^b K₂ -बंधिनः; K₈ -जीविनः; K₄ D₁ -बंधनः (for -वर्तिनः). K₅ तथान्योन्यानुपाश्रयाः. — ° K₁. 5 B₈ D_{n1} D₂. 6 -व्यतिस- (K₁ 'श')क्ताश्; K₄ 'षिक्ताश्. D₄ T G₁. 9 अन्योन्यम् (D₄ 'न्यं इय')तिसक्ताश्. — ^d K₈ त्रिगुणः पंचधातुकः.

6 ^a M₁. 2 मनसो (for तमं). M₃ गत्वा (for सर्वं). D₈ तमन्यो मिथुने सत्त्वं (sio). — D₁ om. (hapl.) from रजः (in 6^b) up to मिथुनं (in 6^d). — ° K₄ च (for स्यात्). D₅. 6 रजसो मिथुनं सत्त्वं. — ^d K₁ T G₁. 8 ततः; D_{o1} रजः (for तमः).

7 ^a D₅. 6 रजो (for तमो). — K₂ D₁ om. (hapl.) 7^{ad}. — ^b T₁ G₁. 3 नि- (for प्र-). — Ś₁ K₁. 8 B₁. 2 G₁. 8 om. (hapl.) 7^{ad}. — ° M₄ (inf. lin. sec. m.) यदा सर्वं (for रजो यत्र). — ^d M₄ (inf. lin. sec. m.) तमस् (for सर्वं). T G₂ नि- (for प्र-).

8 ^a Ś₁ निशात्मकं; T₁ नैशात्मिकं. K₄ D₁. 3 विद्यात्. M₁. 2 नियामकं ततो विद्यात्. — ^b D₁ हि- (for त्रि-). Ś₁ K₁. 5 -संज्ञिकं; K₈ -संज्ञकं. — ^d Ś₁ K₁ नियमं. G₂ प्राप्त- (for पाप-). G₈ -कर्मणः (for -कर्मसु). — After 8, B₈ D_{o1} ins.:

74* तामसं रूपमेतत्तु दृश्यते चापि संगतम् ।

9 ^a K₁-8 D (except D₁) T₁ G₁ M₁. 2 प्रकृष्यात्म-

अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु ॥ ८
प्रवृत्त्यात्मकमेवाहू रजः पर्यायकारकम् ।
प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यतोत्पत्तिलक्षणम् ॥ ९
प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्धानता ।
सात्त्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितम् ॥ १०
एतेषां गुणतत्त्वं हि वक्ष्यते हेत्वहेतुभिः ।
समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तानि वित्त मे ॥ ११
संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ।

कम्; M₃ प्रवृत्ता°. D₂ [आ]ह; G₈ [अ]भूद्; M₄ [अ]-त्र (for [आ]हू). B₁. 2 प्रवृत्त्यात्मकमेवोक्तं. — ^b B₈. 5 D_{n1} D₂-6 प्रत्यय- (for पर्याय-). Ś₁ K (except K₄) D₁ -वाचकं; B₁. 2 -लक्षणं (for -कारकम्). G₂ प्रजा-पर्यायकारणं. — ° T G₁. 2 सर्वं तु (G₂ च) (for प्रवृत्तं). M₁. 2 सह- (for सर्व-). — ^d K₂ D_{o1} दृश्येत; K₅ D_{n1} D₂-4 दृश्यम्; B₄. 5 पश्यत; T G M₂. 4 पश्यति; M₁. 2 दृष्टम् (for दृश्यत). K₈ दृश्यते साधुसंमितं; D₅. 6 दृश्यमुद्यति लक्षणं.

10 K₈ B D_{o1} S (except T₂) om. 10. — ^a K₅ D₂. 4 T₂ प्रा (D₄ प्र)काश्यं. — ^b T₂ लाघवे. — ° K₂. 4 D₁ एतत् (for एवं). Ś₁ K₁ सात्त्विकं सर्वभूतेषु. — ^d K₅ T₂ -संमतं. Ś₁ K₁. 2. 4 D₁ कथ्य (Ś₁ K₁ दृश्य)ते साधुसंमितं; D₈ लाघवे साधुसंमितं.

11 ^a G₂ एषां हि (for एतेषां). K₂. 4. 5 B₈ D₁ -सर्वं हि; B₁. 2 -तत्त्वं च; B₈ D_{n1} D₂-6 -तत्त्वानि (D₈ 'नां') (for -तत्त्वं हि). G₃ एतेषां गुणवत्त्वं हि. — ^b T₁ G₁ M₂. 4 लक्ष्यते (for व°). Ś₁ B₈. 5 D_{n1} D₂-6 वक्ष्यं (Ś₁ B₈ 'इय')ते तत्त्वहेतुभिः; K₄ वक्ष्यते हेतुभिः समः; B₁. 2. 4 'ते गुणहेतुभिः; D_{o1} 'ते नव'. — ° G₈ -ध्यान- (for -व्यास-). B₁. 2 -युक्तं च (for -युक्तानि). G₁ M₁. 2 समानव्यासयुक्तानि. — ^d M₁. 2 तत्त्वत् (sub-metrico) (for तत्त्वतत्त्व). Ś₁ M₁. 2 वित्त मे; K₅ वित्त-येत्; B₈. 4 (marg. as in text) D₅ बोधत; D₁ बोध मे (for वित्त मे). K₄ T₁ तत्त्वतत्त्वानिबोध मे; B₁. 2. 5 D_{o1} D_{n1} D₂-4. 6 'स्ता (B₁. 2. 5 D_{o1} 'स्त')विबोधत; G₁ 'स्तासिर्वर्त मे.

12 ^a T₁ उद्योगः (for अत्यागः). Ś₁ K D₁ G₈ संमोहो मनसस्त्यागः; M₁. 2 संमोहाज्ञानमत्यागं. — ^b T₂ G₁. 2 M₁. 2. 4 अपि; G₈ अस् (for अवि-). B₄ कर्मकाले विनिर्णयः. — ° G₈ दृपः (for स्वप्नः). D₅. 6

स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२
 अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
 निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३
 अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 अमैत्री विकृतो भावो अश्रद्धा मूढभावना ॥ १४
 अनार्जवमसंज्ञत्वं कर्म पापमचेतना ।
 गुरुत्वं सन्नभावत्वमसितत्वमागतिः ॥ १५
 सर्व एते गुणा विप्रास्तामसाः संप्रकीर्तिताः ।

स्वप्नः स्तम्भोपलं (D⁸ ले) भश्च; T₁ G₁ स्वयं निस्तम्भं लोकः (sio). —^a) D₂₋₆ स्वप्नः; Bom. ed. स्वतः (for शोकः). K₆ सुकृतिः; B₁₋₈ D₂₋₆ स्वकृतः. T₁ M₄ दूषणः.

13 ^a) D₆₁ D₆₁ अमृतिश्च; G₃ अस्मृतं. K_{4, 5} D₁ T G M_{8, 4} [अ] विवेकश्च; D₆ [अ] व्यपाकश्च; M_{1, 2} विषादं (for [अ] विपाकश्च). —^b) K_{1, 2} M₁₋₈ वृत्तता. — B₈₋₆ D₆₁ om. (hapl.) 13^{ad}. —^c) B_{1, 2} निर्विशेष-तमं तत्त्वं. —^d) K_{2, 5} D₆₁ D_{2, 8} M वृत्तता; B_{1, 2} वर्तिता (for वृत्तिता).

14 ^a) D₁ कृतमानस्त्वम्. —^c) G₈ असैत्रे. Ś₁ वि-कृतिभावो; K_{2, 5} B₆ D₆₁ D₂₋₆ T₁ ताभावो; B₁₋₄ ता भावा. —^d) Ś₁ K₅ [स] याश्रद्धा; K₂ B₈₋₆ D₆₁ D_{2, 8, 5, 6} T₁ श्रद्धा; G₁ अश्रद्धा; M₂ अश्रद्धा (for अश्रद्धा). K_{1, 8} T₁ G₁ M_{8, 4} गूढः; G₈ [अ] श्रद्धः; M_{1, 2} गुणः (for मूढः).

15 ^a) Ś₁ K_{1, 8-6} असाम्यं च; K₂ असौम्यत्वं; B₂ असंगत्वं (for शृत्वं). G₈ अनार्जवत्वमशृत्वं (sio). —^b) K₅ पाकम् (for पापम्). D₈ अचेतसा; G₁ तनं. —^c) K₁ अज- (sio); B_{1, 2, 4} सत्त्वः; B₈ अरूपः; B₅ सर्वः; D₆₁ अन्यः; D₆ सत्यः (for सन्नः). M_{1, 2} गुरुत्वं संनिबोधस्त्वम् (sio). —^d) Ś₁ K₁ B₆ D₆₁ D₂₋₆ T G₈ अवशित्वम्; D₂ अवशत्वम्; G₁ अस्मितत्वम् (for अस्तित्वम्). K_{2, 4} D₁ अवाञ्छिता; M_{1, 2} अपां गतिः (for अवागमतिः).

16 ^a) K₄ D₁ M₂ विप्रः; D₆₁ D₂₋₆ T₁ वृत्तास्; T₂ G M₄ (inf. lin.) चैव; M₈ विप्रस् (for विप्रास्). —^b) Ś₁ K B_{1, 2, 4} D₆₁ G₈ परि- (for संप्र-). T₂ वर्तिताः (for कीं). — B₈ om. (hapl.) 16^{ad}. —^c) M_{1, 2} वा (for च). B_{1, 5} D (except D₆₁ D₁) वि (B₆ निहिता (for निवृत्ता). —^d) B_{1, 2, 5} D (except

ये चान्ये नियता भावा लोकेऽस्मिन्मोहसंज्ञिताः ॥ १६
 तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः ।
 परिवादकथा नित्यं देवब्राह्मणवैदिकाः ॥ १७
 अत्यागश्चामिमानश्च मोहो मन्युस्तथाक्षमा ।
 मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८
 वृथारम्भाश्च ये केचिद्वृथादानानि यानि च ।
 वृथाभक्षणमित्येतत्तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १९
 अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्यमतिमानिता ।

D₁ भावः; T G₁ दृढः; G_{2, 8} मूढ- (for मोह-). K₄ D₆₁ D₁ संज्ञिताः (for संज्ञिताः).

17 ^a) M_{1, 2} यत्र यत्र (for तत्र तत्र). D₄ निय-म्यन्ते. D₅ तत्र नियम्यन्ते सर्वे. —^b) D₈ ते चैव; D₆ ते नाम (for सर्वे ते). D₁ M₄ तामसा (for तामसा). —^c) B_{1, 2} अतिवादः; D₁ परिवादे; T₁ परिवादः. —^d) B₈ G_{1, 2} वेद- (for देव-). K_{4, 5} D₆₁ D₁₋₄ T₂ Cnp -निदकाः; D_{5, 6} -निदनं; G M₈ वैरिता; Bom. ed. वैदिकी (for वैदिकाः). M_{1, 2} देवता ब्रह्मवादिता; M₄ वेदब्राह्मणवेदिता.

18 ^a) K_{2, 4} D₁ अत्यागश्च (for गश्च). Ś₁ K₄ T G_{1, 2} M_{8, 4} [अ] ति- (for [अ] नि-). M_{1, 2} अत्यागज्ञाति-मानश्च. —^b) D₅ मन्युस् (for मन्युस्). Ś₁ K_{1-3, 5} [अ] स्मनः (for [अ] क्षमा). K₄ D₁ मोहमन्यु तथास्मनः. —^c) S (except T₁ G₂) मात्सर्यं (for मत्सरश्च). Ś₁ K_{1, 8} सर्व- (for चैव). —^d) M_{1, 2} वृत्तिम्. K_{1, 8} उच्यते (for इष्यते). D₁ तामसं वृत्तिलक्षणं; G₂ साः संप्रकीर्तिताः.

19 Ś₁ K₁ T₂ om. (hapl.) 19. K₈ D₁ G₈ om. (hapl.) 19-20. —^a) G₂ व्यथारंभाश्च (for वृथा). D (except D₆₁; D₁ om.) हि (for च). —^b) B_{1, 2, 4} D₆₁ D₆₁ वृथा दानवतानि च; D₈ वृथा दीना वृथानि च (sio). —^c) B (except B₁) भरणम्; D₆₁ करणम्; M लक्षणम् (for भक्षणम्). B_{1, 2} इत्येवं. —^d) D₄ M_{1, 2} वृत्तिम्. K₄ उच्यते (for इष्यते).

20 K₈ D₁ G₈ om. 20 (cf. v. l. 19). D₈ G₁ om. (hapl.) 20. —^a) Ś₁ K₁ विविक्ता; K₂ [स] विविक्ता; K₅ [स] विविक्ता; T₂ [स] तिरीक्षणा (for तिष्णा). D₆₁ वै (for च). K₄ अभिवादेविविक्ता च. —^b) Ś₁ K₅ B D₆₁ D_{2, 4-6} अभि-; K₁ हृति; D₆₁ प्रति-; M_{1, 2} चाति- (for अति-). —^c) S (G_{1, 8} om.) अभिवादाभ्य-

C. 14. 1006
B. 14. 36. 20
K. 14. 37. 20

अश्रद्धानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २०
एवंविधास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः ।
मनुष्या मिश्रमर्यादाः सर्वे ते तामसा जनाः ॥ २१
तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियतां पापकर्मणाम् ।
अवाङ्मिरयभावाय तिर्यङ्मिरयगामिनः ॥ २२
स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च ।
ऋग्वेदा दन्द्शूकाश्च कृमिकीटविहंगमाः ॥ २३
अण्डजा जन्तवो ये च सर्वे चापि चतुष्पदाः ।
उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोणिणः ॥ २४

सूया च. ^a D₁ वृत्तिम् (sic). ¹ K₂ उच्यते (for इष्यते). K₃ तामसं वृत्तलक्षणं.

21 ^a D₁ एतद्- (for एवं-). K₂ B_{1.2} D (except D₁ D₁ M_{1.2} च (for तु). — ^b D₁ M_{1.2} -कर्मिणः. — K₃ om. 21^c-28^d. D₁ om. (hapl.) 21^c-22^d. — ^d B_{1.2} D₁ D₂₋₄ T₁ transp. सर्वे and ते. K₂ मताः; K_{4.5} B D₁ D₂₋₄ स्मृताः (for जनाः). D_{5.6} तामसाः परिकीर्तिताः.

22 K₃ om. 22; D₁ om. 22^{ab} (for both, cf. v. l. 21). — ^a K_{2.4} एषां (for तेषां). B D (D₁ om.) योनीः. — ^b K₅ B D₁ D_{2.4-6} नियताः (K₅ 'तं'); G₈ नियमं. K_{2.4.5} B_{1.2} D₂₋₆ T G_{1.2} M_{2.4} -कर्मिणां; D₁ D₁ -कर्मिणं (D₁ 'णः'). — ^c D₈ M_{1.2} अवाङ्मिरयता भावात्; T₂ 'यगा ये वै'; G₁ 'यगाबाधे (sic); G₈ 'क्रियम-भावा वै. — ^d K₂ B₁ D₁ -गामिनां; G₈ -भा-विनः; G₈ -गामिनः (for -गामिनः). M_{1.2} तिर्यङ्मिरयतां गताः.

23 K₃ om. 23 (cf. v. l. 21). — ^a ¹ K₁ D₈ क्रिमि- (for कृमि-).

24 K₃ om. 24 (cf. v. l. 21). — ^a ¹ K₁ अ-प्तरा; K_{4.5} D₁ असुरा; T₁ G₂ अज्ञाता; G₁ अज्ज्ञाता; G₈ अपरे; M_{1.2} अपर्णा; M₂ अचरा; M₃ अस्वरा (sic) (for अण्डजा). B₅ D₁ D_{1-8.5.6} चैव (for ये च). K₂ अथा गजादयो ये च; D₄ अण्डजास्तवश्चैव. — ^b K₂ वै च; K₄ D₁ एते (for चापि). D₄ M_{2.4} चतुष्पदाः. — ^c B₂ उन्मत्तः; M₁ (inf. lin. as in text) उन्मुक्ता (for उन्मत्ता). G₈ मूखा (for मूका). K_{2.4} D₁ उन्मत्तबधिराश्वाश्च. — ^d K₁ -रोणिनः; M₁₋₈ -कारिणः.

मघास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः ।
अवाक्श्रोतस इत्येते मघास्तमसि तामसाः ॥ २५
तेषामुत्कर्षयुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
यथा ते सुकृताल्लोकाल्लभन्ते पुण्यकर्मिणः ॥ २६
अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतानां च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७
संस्कारेणोर्ध्वमायान्ति यतमानाः सलोकताम् ।
स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ २८
अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ।

25 K₃ om. 25 (cf. v. l. 21). — ^b ¹ सु- (sic) (for स्व-). G₈ -रक्षणाः. — ^c K_{2.4} D₁ अवाक्श्रो-तस; D₁ D₈ M_{1.2} अवाक्श्रो-; D_{1.5} अवाक्श्रो-; D₈ अवाक्श्रोतसि. ¹ K₁ [ए]व (for [ए]ते). — ^d D₁ सर्वे (for मघास्).

26 K₃ om. 26 (cf. v. l. 21). B₁ om. 26^{ab}. — ^b T G₁ इह ततः (for अहमतः). D₈ तेन वक्ष्याम्यहं ततः. — ^c D₁ तथा (for यथा). ¹ तेपु; B₂ D₈ ते स्व- (for ते सु-). D₈ परं यथा ते सुकृताल्ल. — ^d K₂ G₈ -कर्मिणां; K₄ D₁ -कर्मभिः; K₅ B₁ -कर्मिणां; D₄ -कर्मणि.

27 K₃ om. 27 (cf. v. l. 21). K₃ om. 27^{ab}. — ^a K₄ D₁ D₁ G₈ ते (for तु). — K₄ D₁ G₈ om. (hapl.) 27^b-29^c. — ^b ¹ K₁ B_{4.5} M₂ स्वेपु; B_{1.2} M₄ (inf. lin.) ये स्व- (for ये च). D (D₁ om.) कर्म (D_{4.5} 'मि')णः (for कर्मसु). — ^c ¹ सु- (for स्व-). B₅ -नियतानां (for -निर-). — ^d K_{2.5} जयै-षिणां; M_{1.2} शुभे क्षणे (for शुभैषिणाम्).

28 K₃ om. 28 (cf. v. l. 21). K₄ D₁ G₈ om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a D₈ आयाता. — ^b B₄ यततां च (for 'मानाः'). B₂ D₈ स्व- (for स-). — ^c D₁ D₄₋₆ M₂ स्वर्गं. K_{2.5} D₈ गच्छति. — ^d D₁ [ए]का (for [ए]षा).

29 K₄ D₁ G₈ om. 29^a (cf. v. l. 27). — ^a B₅ D (D₁ om.) ते (for तु). — ^b ¹ निवृद्धाः; B_{2.5} D₁ D_{2.3.6} विवृद्धाः (D₈ 'दे'); G₁ विविधाः (for विवृद्धाः). D₈ तेषु (for स्वेपु). — ^c K₂ पुरा निवृत्तः; K₃ पुनरावृत्तः (for 'वृत्ति-'). ¹ -धर्मास्ते; M_{1.2} -धर्मेण. K₄ D₁ पुरावृत्तकृताल्लोकाल्ल. — ^d ¹ सर्वेतिह च मा-नुषाः; K₄ D₁ कर्मते सुवि मा-.

पुनरावृत्तिर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ २९
 पापयोनिं समापन्नाश्चण्डाला मूकचूचुकाः ।
 वर्णान्पर्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ३०
 शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः ।
 स्त्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१
 अभिपङ्क्तस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः ।
 ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः ॥ ३२
 तमोमोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः ।
 मरणं त्वन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ॥ ३३

भावतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः ।
 सर्वमेतच्चमो विप्राः कीर्तितं वो यथाविधि ॥ ३४
 को न्वेतद्बुध्यते साधु को न्वेतत्साधु पश्यति ।
 अतच्चे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५
 तमोगुणा वो बहुधा प्रकीर्तिता
 यथावदुक्तं च तमः परावरम् ।
 नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा
 स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६

C. 14. 1022
 B. 14. 36. 36
 K. 14. 37. 36

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

30 ^b) B₅ D₅ D₅ चण्डाला. T₁ G₈ M₁₋₈ पुष्कः;
 T₂ वृष्णः; G₁ वृष्णः; G₂ पुष्कः; M₄ (*inf. lin. as*
in text) पुष्प (for मूक). K₂ -चूचुपाः; K₄ D₁
 वाचकाः; D₃ -चूचकाः; D₄ -चुततुः (*sic*) (for -चूचुकाः).
 B₁ (*marg.*) चण्डाला लुप्तचूचकाः (also 'चोचुकाः'). —^o)
 Ś₁ K_{1.8} बलात्; K₄ D₅ D₁ वर्णाः; B₆ T₂ G₁
 वर्णात्. T₂ G_{1.2} M_{3.4} [ए]व (for [अ]पि). M_{1.2}
 वर्णान्पर्यायशब्दाश्च. —^d) Ś₁ K_{1.8} B₂ [उ]त्तरोत्तरान्.

31 K₂ om. (?hapl.) 31^{ab}. —^a) K_{4.5} D₁ ये दुर्यो-
 निम् (for शूद्रयो^o). D₄ इति (for अति-). —^b) T₁
 नराः (for गुणाः). —^c) K₃ स्त्रोतमध्यः; B D₅ D₁ D₂.
 8.6 स्त्रोतमध्ये. K_{2.5} 8 स्त्रो (K_{2.5} स्त्रो) तोमध्यममागम्य;
 K₄ D₁ स्त्रोते मे मनसा गम्ये; C_v स्त्रोतोमध्यममागम्य.
 —^d) K_{1.8} M₁₋₈ वर्तते; D₆ वर्तते. K₄ D₁ गुणाः (for
 गुणे). K₅ वर्तते तामसैर्गुणैः.

32 ^a) K₄ B_{1.8.4} D₁ D_{1.4-6} M_{1.2} अभिपर्वणः;
 K₅ D_{2.8} 'गम्यः' (for 'वृष्णः'). Ś₁ K_{1.5} च (for तु).
 K₃ अभिगम्य स्वकामिषु (sio). —^c) T G₁ दिव्या (for
 देवा). —^d) K₄ D₁ M₄ मुह्यते; M_{1.2} मुह्यस्र (for
 मुह्यन्ति).

33 ^a) B₁ D₁ ततो मोहो; D₁ मनोमोहो. —^b)
 K₄ D₁ तामिषः; B₅ D₅ तामिषः; D_{6.6} तमिषः.
 K_{2.5} T₂ G_{1.8} ऋषः; T₁ [स]र्वध- (for क्रोध-). K₃
 G₁ संज्ञितं (K₃ 'ताः'). —^c) K_{2.4.5} B₅ D_{1.6} त्वं (K₄

D₁ चां; K₅ अं) धतामिषः; D₅ द्वंद्व***; D₁ D₂₋₅
 G₈ त्वं धतामिषः (D₈ 'श्र'स् (for 'तामिषं'). —^d)
 K_{2.4.5} B₅ D_{1.8.5.6} तामिषः (K₅ 'श्रं'); B₁₋₄ D₅
 D₁ D_{2.4} G₂ तामिषः; T₂ G₁ तमिषः.

34 ^a) Ś₁ K_{1.8} B₅ पापतो; K_{2.5} D₂ T₁ भवतो;
 B_{1.2} D₂₋₅ C_{np} पाकतो; B_{2.4} भवतां; D₁ वर्णतो
 (for भावतो). —^b) K₅ जातितश्; G₈ योनिमिष
 (for 'तश्'). B_{1.5} सवतः. D₂ योनिश्चैव च तत्त्वतः.
 —^c) K₄ D_{1.5.6} सर्वमेव; T G_{1.2} सर्वं (G₁ 'म'मेकं;
 G₈ 'तश्च' (for 'मेतत्'). Ś₁ K_{1.8.4} D₁ तु वो; K₅ तु
 मे (for तमो). K₁ विप्र. M_{1.2} सर्वमेव मया विप्र (M₁
 'प्राः'). —^d) Ś₁ K_{1.8.4} D₅ D₁ वै (for वो).

35 ^a) Ś₁ K_{1.8} पश्यते (for बुध्यते). G₂ लोके
 (for साधु). —^b) K₄ D₁ om. 35^{ab}. —^c) M₂ [ए]तान्
 (for [ए]तत्). Ś₁ K_{1.8.5} मन्वते (for पश्यति).
 —^d) B₅ एतद्दो (for अतश्चे). Ś₁ यत् (for यस्).
 —^e) T G₁ तामसं (for तमसस्). K_{2.4.5} B₁ D₁ T
 G_{1.8} तश्च; B₅ D₅ तस्त्व; M तत्तु (for तस्त्व). D₆
 तमसस्त्वस्त्व लक्षणं.

36 ^a) B₁ तमोगुणो. B_{2.5} T₁ M_{1.2} वा बहुधा;
 D₁ D₂₋₄ बहुविधाः; D_{6.6} बहवो वः; G₈ ये बहवो
 (for वो बहुधा). K₂ G M [अ]नु- (for प्र-). K₄
 तमोगुणो बहुधा वः प्रकीर्तितो; D₁ 'णो वा बहुधा तु
 कीर्तितो; T₂ 'णा वा बहु यः सुकीर्तिता (sio). —^b)

३७

C. 14. 1023
B. 14. 37. 1
K. 14. 38. 1

ब्रह्मोवाच ।

रजोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।
निबोधत महाभागा गुणवृत्तं च सर्वशः ॥ १
संघातो रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ ।
ऐश्वर्यं विग्रहः संधिर्हेतुवादोऽरतिः क्षमा ॥ २
बलं शौर्यं मदो रोपो व्यायामकलहावपि ।
ईर्ष्येप्सा पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ३

Kz. 4 Dm तमसः (for च तमः). B1. 2 परस्परं; B4 De1 परापरं (for 'वरम्'). —^a Kz. 4 D1 T G1. 2 M वि- (for प्र-). Gz स तामसात्म्यं गुणाद्विमुच्यते.

Colophon. — Sub-paracan: Kz. 3 T G1 Mz. 4 अनु-
गीता. — Adhy. name: Kz. 5 B D2-6 गुरुशिव्यसंवादः;
Gz तामसलक्षण. — Adhy. no. (figures, words or
both): Ś1 M1 (inf. lin.) 38; Dm D1 36 (as in
text); T1 28; Tz Gz Mz. 4 27; G1. 3 37.
— Śloka no.: Dm 36.

37

1 D1 M2 om the ref. Bz Ds Mz. 4 ब्राह्मण (for
ब्रह्मा). —^a Ś1 K D1 [s]हं सं; Dm D2-6 हि वः;
M1 भावं (for संह वः). —^b Ś1 K1. 2. 4 De1 Tz
(G1 2 यथातथ्येन. K1 Ds सत्तमा. —^c Ds. 6 महा-
भाग. —^d Ds. 6 गुणवृत्ते. B4 De1 तु (for च). B
D (except D1) राजसं (for सर्वशः).

2 ^a Bz संघातः; Bz संहारो; Dm Ds. 6 संतापो;
M1. 2 संघाता (for संघातो). Gz संयम्य रूपमायास.
—^b K4 D1 सुखं दुःखं. M1. 2 हितालसौ (for हिमा-
तपौ). T सुखदुःखे (T1 'खा') भिमानिता; Gz 'खौ' हिता-
हितौ (sic). —^c K4 विग्रहः; T M1. 4 निग्रहः (for
वि). K2 संघेरः; K4 D1 संधिः; Tz Gz. 3 सिद्धिः.
G1 M2. 3 ऐश्वर्यनिग्रहः संधिः. —^d K6 हेतुवादी; Ds
'वादी. K1 D1 हेतुवादारातिः क्षमा.

3 ^a K6 बलैः शौर्यैः; Tz बलशौर्यैः; Gz बलं कार्यं;
M1. 2 बलं शौर्यं (sic). K4 G1 दोषो; M1. 2 दोष-
(for रोषो). —^b Ś1 K1 कलहा (for 'हाव'). —^c
Kz. 4 D1 ईर्ष्येप्सुः; Bz ईर्ष्येभ्यः; Ds. 6 T1 Gz M1. 3

वधवन्धपरिक्रेशः क्रयो विक्रय एव च ।
निकृन्त छिन्धि भिन्धीति परमर्मावकर्तनम् ॥ ४
उग्रं दारुणमाक्रोशः परवित्तानुशासनम् ।
लोकचिन्ता विचिन्ता च मत्सरः परिभाषणम् ॥ ५
मृपावादो मृपादानं विकल्पः परिभाषणम् ।
निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परितर्पणम् ॥ ६
परिचर्या च शुश्रूषा सेवा वृष्णा व्यपाश्रयः ।

ईर्ष्या च (T1 वा; Gz वै; M1. 2 सा). K6 वैशुन्यः;
D (except De1 D1) पिशुनं. G1 ईर्ष्यां ह्यपिशुनं युद्धं
(sic). —^a K1. 5 ममत्वं. K2 तापनं; Ds. 6 पालनं.
K4 D1 ममस्वमतिपाप (D1 'पि')नं.

4 ^a Bz वरबंधः; Ds वधवेषः (for 'बन्ध-'). G1
वधो बंधः परिक्रेशः. —^b K2 T1 क्रयः; Gz खियो
(for क्रयो). —^c Ś1 निकृत्तः; K1 नियतः; Kz
Dm Mz निकृते; Tz निकृते; Mz निकृषि (for निकृन्त).
K6 छिधि भिन्धीति वचनं; M1. 2 निकृत्त भिधि छिधीति.
—^d K4 D1 च क (K4 की) तितं; Gz [उ]पकर्तनं;
Bz [अ]वकर्तनं; M1 [अ]पवर्तनं; Mz. 3 [अ]वकर्तनः.
D1. 5 परवमावकर्तनं.

5 ^a Ś1 K1. 2 उग्रः (for उग्रं). Kz आक्रोशः; K4
D1 आक्रोशं. Gz उग्रताडनमाक्रोशः. —^b K1. 2 B1
परि- (for परः). K4 Bz (marg.). 8. 4 Dm D2-6
M1-3. 4 (inf. lin. as in text) -वित्तानु-; Bom. ed.
-च्छिद्रानु- (for -वित्तानु-). T Gz. 3 Mz (inf. lin.)
-राग (T 'गि')वा (for -शासनम्). G1 परिवृत्तानुरागिता.
— K4 D1 om. 5^a-6^a. —^c K3 एव (for लोक-).
T1 M1. 2 om. (hapl.) विचिन्ता. K6 [अ]तिः; B4
[आ]मः; D (except De1; D1 om.) Mz [अ]नु- (for
वि-). —^d G1 वरसलः; M1. 2 मासस्य (for मत्सरः).
Ś1 K1. 2. 6 D (D1 om.) पालकं; Gz भावना (for
भाषणम्).

6 K4 D1 om. 6^{ab} (cf. v. 1. 5). T1 Gz. 3 M1. 3
om. (hapl.) 6^{ab}. —^a Kz. 5 मृपावाक्यं (for 'वादो').
Tz Gz Mz. 4 मृपाशास्त्रं (Tz मृपाशास्त्रं) मृपावादो. —^b
K1 B4 Tz Gz Mz विकल्पः. Kz. 5 विकल्पपरिकल्पनं.
M1 (inf. lin. as in text) परिहासो विभाषणं. —^c
K1. 3 निदास्तुतिः. —^d Gz कृतवः (sic) (for प्रतापः).

व्यूहोऽनयः प्रमादश्च परितापः परिग्रहः ॥ ७
 संस्कारा ये च लोकेऽस्मिन्प्रवर्तन्ते पृथक्पृथक् ।
 नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च ॥ ८
 संतापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये ।
 प्रदानमाशीर्षुक्तं च सततं मे भवत्विति ॥ ९
 स्वधाकारो नमस्कारः स्वाहाकारो वषट्क्रिया ।
 याजनाध्यापने चोभे तर्थाहुः परिग्रहम् ॥ १०

Śi K1.3 -हर्षणं; K2.4.5 B1 Dei D1 M1.2 -सर्पणं;
 B2 corrupt; B3 -सर्पवः (sic); Dn1 D2-6 -च (D4
 -च)र्षणं (for -तर्पणम्).

7 °) K1.3 G2 M [अ]थ; B3 [आ]त्मः; Dn1 D2-6
 [अ]नु (for च). K5 परेषां चैव शुश्रूषा. — °) Dei
 नृणा सेवा (by transp.); G3 नैव नृणा. M3 व्यपा-
 श्रया. — °) G3 M1.2 व्यूहो (for व्यूहो). K1 प्रमा-
 दश्च; K2.4 D1 प्रमो°. K5 स्नेहो मोहः प्रमादश्च. — °)
 B1.2 D (except Dei D1) परिवादः (for तापः).

8 °) K5 इति; G1 एव (for ये च). B6 लोके
 च; D (except Dei) लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्). — °)
 D6 नृषु (for the second पृथक्). — °) K2.4 (before
 corr.) D1 द्रव्येषु; K4 (by corr.) द्रव्येषु (for
 भूतेषु). D6 नारीभूतेषु द्रव्येषु; T G1.2 स्त्रीषु (T2
 G2 'रि)ग्रामभूतेषु; M3.4 (inf. lin. as in text) त्रिषु
 वर्षेषु भू°. — °) K2.5 D1 भूतेषु; D6 तथा तु; M1.2
 द्रव्ये च (for द्रव्येषु). T1 च वनेषु; T2 च रसेषु (for
 शरणेषु).

9 °) K2.3 B2.4 T M1.2 प्रत्यः B3 °ल)यश्च (for
 स्म). — °) Dei व्रतानि; T1 G1.2 व्रतादिः; M3
 व्रता विः (for व्रतानि). K2 ययोः; K4 B1.2 D1 तथा
 (for च ये). T2 प्रायश्चित्तं च मंगलं (cf. post. half of
 76*). — °) G2 प्रधानम्; M3 प्रमोदम्; M2 प्रमा-
 दम् (for प्रदानम्). G3 प्रमादशीलयुक्ताश्च; M1.2 प्रमाद-
 माशायुक्ताश्च (sic). — °) K2 अविव्यति (for भवत्विति).
 — For 9th, K5 B D (except D1) subst.:

75* आशीर्षुक्तानि कर्माणि पौर्तानि विविधानि च ।

10 °) Dn1 D2-6 स्वाहाकारो; T2 स्वधाकार- (for
 'कारो). K2.4 D1 वषट्कारः (for नमस्कारः). — °)
 Dn1 D2-6 स्वधाकारो; T2 M स्वाहाकारः. K2.4 D1
 नमस्क्रिया; K5 मस्क्रिया (for वषट्क्रिया). — °) K4
 M5 यो (M4 य)जनाध्यापने; D3.6 याजनाध्ययने; D4
 M1.2 यात (D4 'ज)नाध्ययना (sic). — °) K1 [आ]ह

इदं मे स्यादिदं मे स्यात्स्नेहो गुणसमुद्भवः ।
 अभिद्रोहस्तथा माया निष्कृतिर्मान एव च ॥ ११
 स्तैन्यं हिंसा परीवादः परितापः प्रजागरः ।
 स्तम्भो दम्भोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम् ॥ १२
 द्यूतं च जनवादश्च संबन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ।
 नृत्तवादित्रगीतानि प्रसङ्गा ये च केचन ।
 सर्व एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्तिताः ॥ १३

(for [आ]हुः). Śi K (except K5) M प्रतिग्रहं. B Dn1
 D2.3.5 T2 यजनाध्ययने अपि (B1.2 'ने तथा; T2 'नेपि
 च); Dei यजनाध्यापनेष्वति; D4 यजनाध्ययनादपि;
 D6 याजनाध्यापने अपि. — After 10, B Dei Dn1
 D2-6 T2 ins.:

76* दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम् ।

[Dei प्रियुग्मश्च; T2 'ग्रहं. T2 प्रायश्चित्तं च मंगलं (for
 the post. half).]

11 °) G3 प्रतिग्रहम् (for इदं मे स्याद्). — °) D6.6
 मोहो; T1 G2 रजो (for स्नेहो). — K5 om. 11th.
 — °) K3 अनु- (for अभि-). B1.2 च माया च; D6
 T2 तथा मोहो (for तथा माया). M1.2 अभितोमाथ
 माया (sic). — °) M1.2 निर्वृतिर; M3 निष्कृतिर.
 K2.4 D1 निःकृ (K2 विकृ)तिर्मतिरे (K2 'मे) व च.

12 °) K3 D1 स्तैन्यः; D4 दैन्यं; T G M3.4 स्तैयं
 (for स्तैन्यं). M1.2 हिंसा (for हिंसा). K5 Cup परि-
 वादः; B1-4 Dei परी (Dei 'रि)तापः; B2 Dn1 D2-6
 जुगुप्सा च (for परीवादः). — °) B1-4 Dei T2 G2
 परी (B2.4 Dei 'रि)वादः; G3 नितिक्षा च (for परि-
 तापः). K1 D1 प्रजायते (for 'गरः). — °) K1 अंभो
 दंभो; K2 दानं दर्पो; K4.5 B5 D (except Dei) T
 G M3.4 दं (M4 डं)भो दर्पो; M1.2 स्तंभो दंभो (for
 स्तम्भो दम्भो). B1-3 च; T G [5]ति- (for स्थ).
 — °) Śi K4 D1 शक्तिः (for भक्तिः). Dei प्रमोहनं.
 K5 शक्रस्य प्रीतिमोदनं.

13 °) K3 जनवादश्च; K5 Dn1 D2.3.6 'वादः; T1
 दानवादश्च (for जनं). — °) Dei corrupt. D6
 संवाधाः; M1.2 बंधनाः; M3 संबन्धः. K5 त्रयः; T
 च ते (for च ये). G1 संबन्धाः स्त्रीकृतावले (sic). — °)
 K1 यत्तु; K2.4.5 नृत्य (for नृत्त). B D नृत्यवादि-
 त्रगीतानां (D1 'नि). — °) M1.2 प्रसंगे. K2.5 T G1
 M1.2 न (for च). G3 प्रसंगो येन केनचित्. — °)
 M2 गुणान्. K4 Dn1 D1-4 M2 विप्र (for विप्रा).

C. 14. 1037
B. 14. 37. 15
K. 14. 36. 15

भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः ।
त्रिवर्गनिरता नित्यं धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ॥ १४
कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः ।
अर्वाकस्तोतस इत्येते तैजसा रजसावृताः ॥ १५
अस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
प्रेत्यभाविकमीहन्त इह लौकिकमेव च ।

ददति प्रतिगृह्णन्ति जपन्त्यथ च जुह्वति ॥ १६
रजोगुणा वो बहुधानुकीर्तिता
यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा
स राजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

ब्रह्मोवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम्

सर्वभूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितम् ॥ १
आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाश्यं सुखमेव च ।

—^१) Ks B1.2 Gs परि-; M1.2 प्रति- (for संग्र-).
K1.8 राजसः संप्रकीर्तितः.

14 ^a) Ks भविष्याणां; D1 ^aव्यामो. —^b) Ks S
(except M1.2) भूतानां (for भावानां). K1.8.5 D1.8.
5.8 Ms.4 (inf. lin. as in text) भुवि भावना; T
G1.8 भव्यभावना; (T1 ^aवनां; T2 ^aवना; Gs ^aविनां);
Gs भूतभावनः; M1.2 भूतिभावनः. —^c) Ś1 K1.8
विवर्ण- (for त्रिवर्ग-). B1 त्रिवर्गो नियतो नित्यं. —^d)
K2.4 B1 Dn1 धर्मार्थौ. Ks Gs M1.2.8 (sup. lin.)
एव च (for इत्यपि).

15 ^a) M1.2 प्रमोदति. — Ks om. (hapl.) 15^a-16^a.
—^b) Ś1 Ks मध्यस्तोतस; K1.4 D1 मध्यस्तोतस; B1.8
D2.8 अर्वाकस्तोतस. —^c) K4 D1 T G1.8 M1.8.4 (inf.
lin.) ते जना; Ks B2-8 Dc1 Dn1 D2-8 G2 मनुष्या;
B1.2 राजसा (for तैजसा). Ś1 Ks रजसावृतः; B2 T2
G2 M1.2 राजसावृताः (T2 ^aसाः स्मृताः). M4 लोकास्ते
तेजसावृताः.

16 Ks om. 16^a (cf. v. l. 15). —^a) B2 T1 G1
तस्मिँल्लोके. — M1.2 om. (hapl.) 16^b. —^b) Ś1 T1 G1
जायमानः. Dc1 om one पुनः. —^c) K4 D1 प्रति- (for
प्रेत्य-). Ks G1 भावकम्. Ks एहंतः; B1.2 ऐहंतः;
T1 G2.8 Ms.4 इच्छंतः; T2 इच्छंतः; G1 इच्छंतः. —^d)
Ś1 K1.8 B2 पा (K1.8 प) रलौकिकम्; K2.4 D1 ऐहिली;
B2.2.4.5 Dn1 D2.4-8 G2 ऐहः; D2 एते लौकः; G1
ह्रीहली. Gs ऐहलौकिकमेव च. — For 16^a, Ks
subst.:

77* प्रेत्यभावकरीं सिद्धिमीहन्ते राजसा जनाः ।

—^a) Ś1 K4 D1.2 ददति; Dc1 D4.6 ददाति; Gs
दानानि. K2 D2 गृह्णाति. —^b) K1 जायति; T G
तृप्यति; Ms तृप्यति; M2 तृप्यते (for जपन्ति). T2
G1 [ज]पि (for [अ]थ). K4 D1 जपं (K4 ^aय)त्यथ जुह्वं-
ति च; B Dn1 D2-8 तर्पयत्यथ (B1 ^aति च) जुह्वति (D4
^aथ); M1.2 **** च जुह्वते.

17 ^a) Ks राज्ञो गुणा. Ś1 K1.8 वै; K2 (also as
in text).⁵ मे; M1.8 वा (for वो). K2 बहवो (for
बहुधा). Ś1 K1.8 B2-4 Dc1 प्र- (for [अ]नु-). D1
राज्ञो गुणानां बहवो यथावद्. —^b) Ks.4 D1 om. च.
D1 उक्तं तथा ते गुणवृत्तमेव. —^c) B2.4 D (except
Dn1 D1) T G1 [5]पि (for हि). K1.8 वेदयते (for
वेद गुणान्). T2 G1 Ms.4 transp. गुणानिमान् and
सदा. M1.2 बहून् (for सदा). —^d) Ś1 K1.8 B1.2
प्र- (for वि-).

Colophon om. in Ks. — Sub-parvan: Ks T
G1.8 अनुगीता. — Adhy. name: K2 B Dn1 D4-8
गुरुशिव्यसंवादः; Dc1 गुरुशिव्यसंवादे रजोगुणः; Gs राज-
सगुणानुवर्णनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ś1 M4 (inf. lin.) 39; B2 Dn1 37 (as in text);
D4 35; T1 29; T2 G1.8 Ms.4 28; Gs 38; M1.2
27. — Śloka no.: Dn1 19.

38

☞ M1.2 read this adhy. twice.

1 Ś1 K1 om. the ref. K2.4 D1 Ms ब्राह्मण (for
ब्रह्मा). —^a) Gs ततः (for अतः). —^b) M1.2 (both

अकार्षण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्धानता ॥ २
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
अक्रोधश्चान्नद्वया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३
मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं मुधा सेवा मुधा श्रमः ।
एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोऽमुत्रानन्त्यमश्रुते ॥ ४
निर्ममो निरहंकारो निराशीः सर्वतः समः ।
अक्रामहत इत्येष सतां धर्मः सनातनः ॥ ५

first time) द्वितीयः. K₁ D₁ वृतीयं गुणसंज्ञितं. —^o) M_{1.2} (both first time) शृणु (for सर्वः). K₈ नित्यं (for लोके). —^d) K₈ स तं (for सतां). K₁ D₁ सर्वम् (for धर्मम्). K₂ अनुत्तमं (for अनित्यम्). K₈ सतां धर्मसमन्वितं.

2 ^o) Dn₁ आनन्दं. —^d) Ś₁ K Dn₁ D_{8.6} प्रकाश्यं (K₈ 'ज्ञा:'). —^o) K₂ M₄ असंरम्भं.

3 ^o) Ś₁ K₈ M_{1.2} (last two first time) वृत्तिर (for धृतिर). —^b) K_{2.8} समता (for स'). — D₈ om. 3°-4°. —^o) K₂ Dn₁ D_{2.6} [अ]नुसूया (sic) (for [अ]न'). —^d) T₂ G₈ दाक्ष्यं; G₂ दक्ष्यं. K₄ M₂ (first time).⁴ पराक्रमः.

4 D₈ om. 4° (cf. v. 1. 3). —^o) K_{1.2} B_{1.2.4} D₈ सुधा ज्ञानं सुधा वृत्तं; K_{8.4} D₁ G₈ मुदा ज्ञा (D₁ दा) नं मुदा वृत्तं; M_{1.2} (both first time) बुधा ज्ञानं बुधा वृत्तं. —^b) Dn₁ सुधा (for the first सुधा). Ś₁ K_{1.8} D₁ सुधा (K₁ 'दा' श्रयः; D₈ (marg. as in text) मुदा श्रमः. K_{2.4} B_{1.2.4} सुधा सेवा सुधा श्रमः (K₂ B₄ 'चा' श्रयः); M_{1.2} (both first time) बुधा सेवा बुधा श्रयः. —^o) Ś₁ K_{1.8} ध्रुवं (for एवं). G₈ युक्तस्य (for यो युक्तः). Ś₁ K_{2.8} B₈ युक्तधर्मः; K_{1.4} D₁ युक्तधर्मः; B₂ M_{1.2} (last two first time) धर्मयुक्तः (for युक्तधर्मः). —^d) K_{1.8} [स]यत्र (for समुत्र). K₈ Dn₁ D₂₋₄ T₂ [अ]न्यत् (for [अ]नन्यम्).

5 ^o) B₂ निर्ममो (for निर्ममो). —^b) K₄ D₁ निराशः. K₈ संवृतः (for सर्वतः). G₂ निराशीः सर्वसमतः. —^o) K₂ हितः; B₂ (marg.) भूतः; G₁ स्वाम (for हतः). B₈ ह्येव; B₁ निलेपु; Dn₁ ह्येषां (for 'व'). K₄ D₁ अक्रामहित ह्येते; B₂ Dn₁ D₂₋₈ भूत ह्येव (Dn₁ 'व'); T₂ अकतंभ्योत ह्येष.

6 ^o) K_{1.8} B₂ D_{2.4} 8 विजमो; B₁ विजको. —^o) Dn₁ अनुसूयम्. K₈ अनुसूयमसंमोहं. —^d) K₁

विश्रम्भो हीस्तितीक्षा च त्यागः शौचमतन्द्रिता ।
आनृशंस्यमसंमोहो दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ ६
हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्ता ।
शान्तिकर्म विशुद्धिश्च शुभा बुद्धिर्विमोचनम् ॥ ७
उपेक्षा ब्रह्मचर्यं च परित्यागश्च सर्वशः ।
निर्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिक्रीतधर्मता ॥ ८
मुधा दानं मुधा यज्ञो मुधाधीतं मुधा व्रतम् ।

D₈ दया; T₂ यथा (for दया). K₁ D_{8.4} M_{1.2} (last two first time) पैशुनं; K₄ Dn₁ D₁ वैशुभं (for [अ]-

7 ^o) B₁ चष्टिर् (sic) (for तु'). K₂ विविस्ता (for विस्मयश्च). B₁ तु (for च). B₂ हर्षश्च विस्मयस्तुष्टिर्. —^b) G₁ सारः (for साधुः). Ś₁ K₁ D₁ वृत्तयः; B_{2.4.5} Dn₁ D_{2-4.6} वृत्तिता (for वृत्तता). —^o) G₈ M_{1.2} (last two both times).⁴ ज्ञातिः. K₁ कर्मश्च (for कर्म वि-). T₁ शुद्धश्च. B D (except D₁) T₂ ज्ञाति (D_{8.6} 'त' कर्म) (B₄ D₂ 'मा') नि शुद्धि (Dn₁ सिद्धि; T₂ शुद्ध) च. —^d) K₈ S (except G₈; M_{1.2} second time) भावशुद्धिर् (for शुभा बुद्धिर्). Ś₁ K₁ B₁₋₈ विमोदनं; G₈ विमोहनं; M_{1.2} (both first time) विमोचनः. K₈ शुभाशुभविमोदनं.

8 ^b) K₈ त्यागाश्च. Ś₁ कीर्तिता (for सर्वशः). —^o) K₁ निर्दमस्त्वम् (for निर्म'). K₄ D₁ corrupt; G_{2.8} अनाशित्वम्; M_{1.2} (both first time) शिष्टम्; M₈ अमानित्वम्; Bom. ed. अनाशीष्टम् (for 'शीस्त्वम्'). —^d) T corrupt. K_{2.4} D₁ अपरिक्लृप्तधर्मता; B_{1.2} अपरीक्षितं; B₂₋₈ Dn₁ D₂₋₈ अपरि (B₈ 'री' क्षतं; G₁ अनिष्क्रीतस्त्वम्; G₂ परिकीर्तितम्).

9 ^o) K₁ प्रदाधानं; K₂ B₁₋₈ D₈ सुधा दानं; K₄ G₈ मुदा दानं; D₁ मधुदानं; G₁ सुधा नाम (for सुधा दानं). K_{1.2} B_{1.8} D₈ सुधा यज्ञो; K_{8.8} सुधा यज्ञः; G₈ मुदा यज्ञो (for सुधा यज्ञो). M_{1.2} (both first time) बुधा दानं बुधा यज्ञो. —^b) M₁ (first time) बुधा चित्तं; M₂ (first time) बुधाधीतं (for सुधाधीतं). M_{1.2} (both first time) बुधा (for the second सुधा). K_{1.2} B_{1.8} D₈ सुधाधीतं सुधा व्रतं; G₈ मुदाधीतं मुदा व्रतं. —^o) B_{1.8} D₈ सुधा; T₂ G₈ मुदा (for सुधा). K₄ परि (for प्रति-). G₁ सुधा प्रतिगृहीतश्च; M_{1.2} (both first time) बुधा प्रतिग्रहं चैव. —^d) K₂ B_{1.8} D_{1.6} सुधा; G₈ मुदा (for the first सुधा).

C. 14. 1050
B. 14. 38. 9
K. 14. 39. 9

मुधा प्रतिग्रहश्चैव मुधा धर्मो मुधा तपः ॥ ९
एवंवृत्तास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्सत्त्वसंश्रयाः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ १०
हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका ह्यजरामराः ।
दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्ततः ॥ ११
ईशित्वं च वशित्वं च लघुत्वं मनसश्च ते ।
विकुर्वन्ते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा इव ॥ १२
ऊर्ध्वस्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः ।

विकुर्वन्ते प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः ।
यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वं भजन्ते विभजन्ति च ॥ १३
इत्येतत्सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः ।
एतद्विज्ञाय विधिवल्लभते यद्यदिच्छति ॥ १४
प्रकीर्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो
यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरस्तु यो वेद गुणानिमान्सदा
गुणान्सं युक्ते न गुणैः स भुज्यते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

K1 G3 मुधा; K2 B1.3 D6 सुधा (for the second मुधा). B5 व्रतः (for तपः). M1.2 (both first time) बुधा धर्मो बुधा तपः.

10 ^a) Ś1 K1.3 G3 -विधास्तु; K2.4 D1 -भूताश्च; B3 Dc1 -वृत्ताश्च (for -वृत्तास्तु). — ^b) Ś1 K1 सत्य; T G1 सर्वे (for सत्त्व). — ^c) K8 ब्राह्म- (for ब्रह्म). D4 -योनिस्थास् (for -स्थास्). — ^d) K8 M1.2 (last two both times) वीराः (for धीराः). Dc1 सत्त्व; G2 सर्व- (for साधु). K8 ते धीरान्साधुदर्शिनः.

11 ^a) K4 D1 दत्त्वा; G3 जित्वा (for हित्वा). B4.6 Dc1 कर्माणि (for सर्वाणि). B1.2 M1.2 (last two second time).⁴ हित्वा पापानि कर्मा (M1 सर्वा)णि. — ^b) K2 G8 विशोका. B5 Dn1 D2-6 [अ]थ मानवाः (for [अ]जरामराः). B1-4 Dc1 ग (B1 श)तशोकाश्च मानवाः. — ^c) G1.3 दिव्यं. B1.2 M1 (both times).² (first time).⁸ च ते; M2 (second time) कृते (for तु ते). Ś1 K1-3 D8 M1.2 (last two first time) वीराः (for धीराः). — ^d) K4 D1 कुर्वन्ति. T2 G1.2 M1.2 (last two second time).^{3,4} स्स (for वै). M4 तपस् (for ततस्). K4.5 Dn1 D2-6 तनुः; D1 T G1.3 तपः (for ततः). B Dc1 यथेष्टं (B1.2 च्छं) कुर्वन्ते तनुः (Dc1 नृप).

12 D8 om. 12-13. — ^a) Ś1 ईशित्वा; K4 D1 G8 ईशित्वं. — ^b) K3 वशित्वं (for लघुत्वं). T1 लघुत्वं चाधुना तथा; T3 G1 त्वं चासतां तदा; G2.8 M1.2 (last two both times).^{3,4} त्वं चाधुना तथा. — ^c)

K4 D1.8 विकुर्वन्तो (D1 °ते; D5 °ति); K5 Dn1 D2-4 ये कुर्वन्ति; M1.2 (both first time) विकुर्वन्तो. — ^d) K8 त्रिदिवगाद्.

13 D8 om. 13 (cf. v. 1. 12). Ś1 K1.3 repeat (without var.) 13^{ab} after 13^{ef}. — ^a) K2 Dn1 D1.8 श्रोतस; G1 M1.2 (last two first time) -रेतस (for -स्रोतस). K5 ऊर्ध्वं श्रोतांसि इत्येता (sic). — ^b) K4 D1 वै सात्त्विकाः (for वैकारिकाः). — ^c) K2 विकुर्वन्त्या; B D (except D1; D8 om.) °वन्तः. K8 [ए]व (for वै). — ^d) G1 दिवं (for दिव्यं). K1.8 प्राप्तस्. Dc1 om. one ततः. — ^e) G2 M1.2 (last two first time) इच्छति. — ^f) K1 G2 भजन्ते; Dc1 G8 भजन्ति; Dn1 D2-6 M1 (second time) लभन्ते.

14 Ś1 K1.3.5 transp. 14^{ab} and 14^{cd}. Dn1 D2.5.6 om. 14^{ef}. — ^a) B1 T G1.2 M (M1.2 both both times) transp. विधिवत् and लभते. Ś1 G8 लभ्यते. K8 ईप्सितं (for इच्छति).

15 ^a) K8 प्रकीर्तिताः. K8 सत्य; T G1.2 M1.2 (last two first time) सर्व- (for सत्त्व). B2 om. (hapl.) from विशेषतो up to गुणा (in 15^g). — ^b) Dc1 यथा यद् (for यथावद्). K6 D1 G8 om. च. — ^c) Ś1 K1.3 B8 स सात्त्विकानिमान्; B4 Dc1 G8 सदा गुणानिमान् (by transp.); D5.6 गुणान्सदेमान्. G8 om.; M1.2 (both first time) शुभान् (for सदा). — ^d) Ś1 K1.3 B8 तु; K2.4 च (for स). K4 स नरेनै (for न गुणैः स). K5 D (except Dc1) युज्यते.

३९

ब्रह्मावाच ।

नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्त्वेनेह सर्वशः ।

अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १

अन्योन्यमनुषजन्ते अन्योन्यं चानुजीविनः ।

अन्योन्यापाश्रयाः सर्वे तथान्योन्यानुवर्तिनः ॥ २

यावत्सत्त्वं तमस्तावद्वर्तते नात्र संशयः ।

यावत्तमश्च सत्त्वं च रजस्तावदिहोच्यते ॥ ३

Colophon. — *Sub-parvan* : K₂. 8 T G₁ M₁. 2 (last two second time). 3. 4 अनुगीता; K₅ D₆ ब्राह्मणगीता.
— *Adhy. name* : K₂. 3 B D₁₁ D₄. 5 M₄ गुरुशिष्य-
संवादः; G₂ सत्त्वगुणवर्णनं; M₁. 2 (both first time)
सार्वकवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
Ś₁ M₄ 40; D₁₁ 38 (as in text); D₄ 36; T₁
30; T₂ G₁. 2 M₁. 2 (last two second time). 3. 4 (*sup.*
lin.) 29; G₃ 39; M₁. 2 (both first time) 28.
— *Śloka no.*: D₁₁ 15.

39

1 K₂ om. the ref. K₄ D₁ M₃ ब्राह्मण (for
ब्रह्मा). — ^a) D₆ [ए]वं; T G₁. 2 M वै (for [ए]-
व). G₈ न मे शक्ता वृथा वक्तुं. — ^b) B₁. 2. 4 (marg.
as in text) विस्तरण (for पृथक्त्वेन). K₂. 4 D₁ च;
D₁₁ D₂-6 G₂ M₄ [ए]व; T G₁ हि (for [ह]ह). — ^c)
D₆ सर्वाणि (for दृश्यन्ते). K₁ D₁ अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते.
— ^d) B₁. 2 रजःसत्त्वतमांसि च.

2 ^a) Ś₁ K₁. 8 B₄ अभिष (B₄ 'स'जन्ते; K₂ D₁ T
G₁. 2 M₁-2 अनुषज्यं (K₂ 'जं'ते; K₅ 'सज्यंते; B₅
'रज्यंते; D₆ अनुवसजन्ते (sic); D₁₁ D₂-6 अथ र (D₆
'पर')ज्यंते; G₈ अनुसुज्यंते (for 'वजन्ते'). — B₂ om.
2⁶⁰. — ^b) T G₁. 2 अन्योन्येन; G₃ 'न्यस्य; M रव्योन्यं
च. D₆. 6 [अ]र्थ- (for [अ]नु). Ś₁ K₁. 8 अन्योन्य-
स्यानुवर्तिनः; B₁. 3. 4 D₆ तथान्योन्यानुजीविनः; D₁₁
D₂-4 ह्योन्यं चार्थजीविनः (D₆ 'नं'. — ^c) K₅ अन्यो-
न्योपाश्रयाः; D (except D₁) G₈ 'न्यमा (G₃ 'स्या')श्रयाः.
— ^d) Ś₁ K₁. 8 B₂ (marg.) जीविनः; M₃ वर्तिनं (sic)
(for -वर्तिनः). T G₁ तथान्योन्येन जीविनः.

संहत्य कुर्वते यात्रां सहिताः संघचारिणः ।

संघातवृत्तयो ह्येते वर्तन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ४

उद्रेकव्यतिरेकाणां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।

वर्तते तद्यथान्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वशः ॥ ५

व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् ।

अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ६

उद्विक्तं च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् ।

3 ^a) K₅ B₇. 8 D (except D₆ D₁) T₁ रजस् (for
तमस्). — ^b) K₄ D₁ वर्धते. — ^c) K₁ तु पश्चात् (for
तमश्च). — ^d) M₃ ह्व (for हृह).

4 ^a) K₂ कुर्वते; K₃. 4 D₁ कुरुते. — ^b) M₁. 2
संहिताः (for स^c). Ś₁ K₁. 8 संगः; D₂-6 सह-; T₂
G₁ सर्व- (for संघ-). M₄ (*inf. lin.*) चारिणः (for
'चा'). — ^c) K₄ D₁ संघशो; T₁ संभूत- (for संघात-).
— ^d) D₆ D₃ वर्तते; D₆ वर्तते. M₃ हेत्वहेतुतः (for
'तुभिः'). K₄ D₁ प्रवर्तते ह्यहेतुभिः.

5 ^a) Ś₁ K₁ व्यतिरेकानां; K₂. 5 B D₆ D₁₁
D₂-6 रिकानां; T G₁. 2 रेकेण (for रेकाणां). K₄
D₁ G₃ उद्विक्त (G₃ 'द्वैक')व्यतिरेकानां. — ^b) K₄ वर्जितां
(for वर्तिनाम्). — ^c) K₃-5 B D वक्ष्य (D₁ वक्ष-;
D₆ चक्ष्य)ते (for वर्तते). B D₆ S यद् (for तद्). Ś₁
K₁-3 D₃ T₂ यथानूनं; B₃ G₃ यथा (G₃ 'दा')न्योन्यं;
B₄ D₆ D₅. 6 यथान्यार्थं; G₁. 2 M₂-3 यदान्यूनं; M₁
यदन्यूनं (for यथान्यूनं). — ^d) K₅ अतिरिक्तं (for
व्यति^c).

6 ^b) T G₁ शुभं (for भवेत्). — ^c) K₄ D₁. 6
तमो ज्ञेयः; M च (M₃ [अ]पि) सत्त्वं स्यात् (for रजो
ज्ञेयं). — ^d) Ś₁ अतश्च; K₁ तमश्च; K₄ M रजश्
(for सत्त्वं). K₅ B D (except D₁) T G₁. 2 अल्प-
(for चाल्प-). K₅ D₁₁ D₂. 8. 6 यथा; B D₆ D₄. 6
T G₂ तथा; D₁ भवेत्; G₁ तदा (for ततः).

7 Ś₁ K₁. 8. 4 G₁ om. (hapl.) 7-8. B₂ D₆ G₈
om. (hapl.) 7. — ^a) K₂ B₁ D₁ T M तु (for च).
D₆ रसो (for रजो). — ^b) K₂ D₁. 8 श्रोतोगतं.
— ^c) D₄ T रजो (for तमो). — ^d) K₂ B₅ रजश्
(for सत्त्वं). B₁ D₁₁ D₁. 4-6 अल्प- (for चाल्प-).

C. 14. 1064
B. 14. 39. 7
K. 14. 40. 7

C. 14. 1084
B. 14. 39. 7
K. 14. 40. 7

अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ७
उद्विक्तं च यदा सत्त्वमूर्ध्वोत्तोगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं तमश्चाल्पतरं ततः ॥ ८
सत्त्वं वैकारिकं योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका ।
न हि सत्त्वात्परो भावः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यधस्तामसा जनाः ॥ १०
तमः शूद्रे रजः क्षेत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम् ।
इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११

ह्रादपि हि दृश्यन्ते सहिताः संघचारिणः ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव पृथक्त्वेन नानुशुभ्रम् ॥ १२
दृष्ट्वा चादित्यमुद्यन्तं कुचोराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येरंस्तृष्णार्ता दुःखभागिनः ॥ १३
आदित्यः सत्त्वमुद्दिष्टं कुचोरास्तु यथा तमः ।
परितापोऽध्वगानां च राजसो गुण उच्यते ॥ १४
प्राकाश्यं सत्त्वमादित्ये संतापो राजसो गुणः ।
उपप्लवस्तु विज्ञेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५
एवं ज्योतिषु सर्वेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ।

B₁. 2 D₁ D₂. 4-6 तथा; D₃ यथा (for ततः).

8 Śi K₁. 8. 4 G₁ om. 8 (cf. v. 1. 7). K₅ B₅ D₅ om. (hapl.) 8. —^a) D₁ T G₂. 8 तु (for च). D₄. 5 रजः; T₁ सदा (for यदा). —^b) B₂. 4 D₁ ऊर्ध्व-
श्रोतोगतं; D₄. 5 अर्धश्रोतो (sic). —^c) K₂ B (B₅ om.) D (D₅ om.) तमो (for रजो). —^d) K₂ B₁-4
D₁ D₁ D₁-3 रजश्च; D₄ सत्त्वश्च; D₅ सत्त्वम् (for
तमश्च). B₂. 4 D₁ स्वल्पः; D₅ अल्प- (for चाल्प-).
B₁. 2 D₁ D₂-5 T₂ तथा; G₈ भवेत् (for ततः).

9 ^a) B D₁ D₁ D₂. 4 M₈ वैकारिकी; D₃. 5 G₈
रिका; D₅ वैकापि यो (sic). —^b) Śi प्रकाशिकः;
K₂ शकं; K₅ शका; K₄ शनं; K₅ M₁. 2 शिता;
D₁ शसाः (sic). — D₁ om. 9^a-10^b. —^c) B
D (D₁ om.) धर्मः; M₈ भावं. —^d) B₁ अत्र (for
अन्यो).

10 = (var.) 6. 36. 18. D₁ om. 10^{ab} (cf. v. 1.
9). —^a) K₂ M₈ वृत्ति (M₈ त स्था; K₅ B₁. 4 T
G₁ M₁. 2. 4 युक्तास्तु; G₂ युक्ता हि (for संयुक्ता). G₈
जघन्ययोर्वियुक्तास्तु. —^d) B₁. 2 नराः; D₁ बलाः; D₅
गुणाः (for जनाः). M₈ अधो गच्छन्ति तामसाः.

11 ^a) D₂-4 ब्राह्मणः. —^b) D₁ [ए]ति (for [ए]वं).
D₁ om. (hapl.) वर्णेषु वि-. —^d) K₁. 8 निवर्तते; K₂
S प्रवर्त; K₅ निवर्तते.

12 ^a) B₂ ह; T G₁. 2 M च; G₈ [ह]हि (for हि).
—^b) K₅ संग-; B₂ T G₁. 2 सह- (for संघ-). D₁
D₁ M₈ (inf. lin. as in text) चारिणाः (M₈ णः).
—^d) B₁-8. 5 D₁ D₁ D₂-6 पृथक्त्वेन (for कर्त्वं न).
K₂. 4 D₁ अनु- (for नातु-). K₂. 4. 5 D₁. 8-8 M₁
शुश्रुमः. T₂ पृथक्त्वात्ताम शुश्रुतुः.

13 ^a) B₁. 2 D₁ D₅. 5 तु (for च). —^b) Śi K
B₁. 4 (marg.). 5 D₁ कुचोराणां; B₁ (marg.). 2-4 D₁
D₁ D₂-6 कुच- (for कुचो). Śi T₂ G₁. 2 M₈ व्यथा;
K₁. 8 वृथा; G₈ M₁. 2. 4 यथा (for भयं). M₁. 2 [अ]-
भवत्; M₂ (inf. lin.) भयं (for भवेत्). ☞ C₂: कुरितं
कर्म चरन्ति ते कुचराश्वराः । ☞ —^c) T₁ अस्वगाः; T₂
ऊर्ध्वगाः (for अध्वगाः). Śi K₁-4 तप्यंते; D₁ तप्यंत
(for तप्येरंस्). —^d) Śi K D₁ धर्मातां; B₁-4 D₁
दुःखार्ता (B₂ तौ); B₅ D₁ D₂-6 उष्णार्ता; G₈ तृषार्ता;
M उष्णार्ता (for तृष्णार्ता). K₂ D₁ सुख- (for दुःख-).
M₁. 2 भोगिनः (for भा-).

14 ^a) B₂ M₁. 2 आदित्यः; T₁ खे; M₈ ख्यात्
(for ख्यः). M₁. 2 om. सत्त्वम्. B₅ D₁ D₂-6 उद्विक्तं;
T G₁. 2 उद्विष्टः. —^b) Śi K₁-8. 5 B₁. 2. 5 D₂ कुचोरास्
(B₅ रस्); B₁ (marg.). 8. 4 D₁ D₁ D₄ कुचरास्;
D₂ कुचोरास् (for कुचो). K₂ B D₁ D₂-6 तथा
(for यथा). M₂ (inf. lin. as in text) कर्म (for
तमः). K₂ D₁ कुचोराश्च तथा तमः. —^c) K₅ पथि
तापो; D₅ परितो यो. T₂ [5] ध्वकामानां (for गानां
च). —^d) K₂ B D (except D₅) T₂ रजसो.

15 K₅ om. 15^{ab}. —^a) Śi K₂. 4. 5 D₁ G₈ M₁-8
प्राकाशं (K₅ इये; G₈ इयं) (for प्राकाश्यं). D₁
D₂-6 आदित्यः. —^b) K₂ B D (except D₅) M₈ रजसो;
G₈ राजसा. Śi G₂ गुणाः; K₅ गुणे; M₈ गुणं. —^d)
Śi K₁. 5 B₅ तमसस्. K₂ S (except G₈) तत्र; D₅ तु
स- (for तस्य).

16 ^a) Some MSS. ज्योतिषु; G₈ स्मृतिषु. K₂. 4
D₁ एवं योनिषु सर्वासु. —^b) K₁. 8. 5 B₂. 4. 5 D₂-4. 5
T₁ G₈ M नि-; K₂. 4 D₁ T₂ G₁. 2 प्र- (for वि-).
B₁. 2 त्रयो गुणाः (by transp.). — K₂ D₁ D₂-6

पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा ॥ १६
 स्यावरेषु च भूतेषु तिर्यग्भावगतं तमः ।
 राजसास्तु विवर्तन्ते स्नेहभावास्तु सात्त्विकः ॥ १७
 अहस्त्रिधा तु विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते ।
 मासार्धमासवर्षाणि ऋतवः सन्धयस्तथा ॥ १८
 त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रवर्तते ।
 त्रिधा लोकास्त्रिधा वेदास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९
 भूतं भव्यं भविष्यच्च धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ।

प्राणापानाबुदानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २०
 यत्किञ्चिदिह वै लोके सर्वमेवैव तन्निष्ठु ।
 त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते अव्यक्ता नित्यमेव तु ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणसर्गः सनातनः ॥ २१
 तमोऽव्यक्तं शिवं नित्यमजं योनिः सनातनः ।
 प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥ २२
 अनुद्रिक्तमनूनं च ह्यकम्पमचलं ध्रुवम् ।
 सदसच्चैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।

C 14. 1001
 B 14. 39. 24
 K 14. 40. 24

repeat 16th after 20. — °) Ś1 K1 पर्यायेण; Ks (second time) 'ये च. Ks D1 नि-; Ks Dn1 D2-6 (all second time) प्र-; B1-2 तु (for च). — °) Ks-5 (first time) Dc1 Ds-6 (last two first time) यथा (for the first तथा).

17 °) Ks-5 D (except D1-6) तु (for च). Ks B1-2-4 D (except D1) भावेषु (for भूतेषु). — °) Ś1 (before corr. as in text) पृथग्- (for तिर्यग्-). Dc1 भावेन ते (for भावगतं). Ks B1-3 D1-6 Ms मनः (for तमः). — °) Ś1 K1-3 Ds निवर्तते; D2-3 T G विवर्धते (for 'तन्ते). Ks-4-5 D1 रजसां तु विवर्धते. — °) Ks B2-3 Gs M स्नेहभावास्तु (Gs M1-2 'तु) सात्त्विकाः.

18 °) B1-2 च (for तु). — °) Dc1 om. त्रिधा रा. Gs तथा (for त्रिधा). — °) Ks B2-4 Dc1 मासा (for मातः). — °) B1 धातवः (for ऋतवः). Gs षड्विधासु (for सन्धयसु). Gs जंतवः सिंधवस्तथा.

19 °) Ś1 Ds धीयते. — °) M4 यज्ञः. — °) T2 यथा (for the first त्रिधा). Ś1 K1-2-5 Ds लोकसु. K1 D (except Dc1) G2 देवासु; G1 lacuna; Ms वेदसु (for वेदासु). — °) D1 om. (hapl.) त्रिधा विद्यासु. Ś1 Ks M4 विद्या; Ks-4 देवासु; Dc1 वेदासु; Gs सिद्धिस्तु (for विद्यासु). Ks D1 मतिः (for गतिः).

20 °) Ks-4 B D T G भविष्यं (for 'व्यप्'). — °) Ks Ds धर्मार्थं (Ds 'र्थः). Ks B3 D (except Dc1 D1) एव च; B1-2 एव तु (for इत्यपि). — °) Ks प्राणोदानासु; T2 Gs-3 प्राणा (Gs 'णो)पान. — °) K (except Ks) D1 T1 G1-3 om. [अ]पि. Ds-5-6 [ए]तद् (for [ए]त). Ks Gs गुणास्त्रयः (by transp.); B1-2 द्वि (Bs त्रि)धा गुणाः. — After 20, Ks Dn1 Ds-6 repeat 16th.

21 °) B1-2-5 लोके च; B2-4 D (except Dn1

D1) T1 लोकेस्मिन् (for वै लोके). — °) Ks-5 corrupt. Ś1 K1 द्वि; D2-3 तु (for तत्). Ks D1 सर्वमेव ततः श्रुणु; Dn1 Ds-6 'मेते त्रयो गुणाः; D2-4 'मेतेषु च त्रिषु. — Ks om. 21st after. — °) Ks प्रवर्धते. — °) Ks ह्यव्यक्तान्; B D (except D1) T G ह्यव्यक्ता; M ह्य (Ms अ)व्यक्तं (for अव्यक्ता). D1-4 व्यक्तम् (for नित्यम्). K2 तत्; D1 T G1-3 च (for तु). K1 अव्यक्तमिति नैव तु. — °) M1-2 सतां (for सत्त्वं). — °) Ks T G1 गुणः सर्वैः; B3 गुणसंगः; M1-2-4 गुणः सर्गैः. D1 गुणाः सर्गाः सनातनाः.

22 °) Ks त्रयो; D1 तपो; T G तद् (for तमो). Ds [s]व्यक्ते. Ś1 शिवो नित्यम्; B2 Ds-3 शिवं धाम (Bs नाम); D4 त्रिविधं म (sio); Ds-6 धाम रजो (for शिवं नित्यम्). M तपो व्यक्तं (Ms 'क्तः) शुभं नित्यम्. — °) Ś1 K1 अजे; Ks B Dn1 D2-4 रजो; Ks-5 D1 अजो; Ds-6 योनिः; G1 अजाः; Gs मम (for अजं). K2-4 नित्यः; Ds नित्यं; Ds-6 सत्त्वं; G1 -योनिं (for योनिः). Dc1 T2 G सनातनं. T1 अजेयं यत्सनातनः. — °) Hypermetric. Gs विकारः. B2-5 Dc1 लयः; Ds स लयः; M प्रथमः (for प्रलयः). Ks प्रवृत्तिकारः प्रलयः; B1 लयो विकारः प्रकृतिः. — °) T G1 प्रभावः; M4 प्रधानः. Ks B4-6 Dc1 Ds-4 प्रभवा-व्ययौ; G2 'वाप्ययं; Gs प्रलयाप्ययौ; M1-2 प्रथमा-व्ययौ (sio).

23 °) Ś1 K1 अनुद्रिक्तम् (sio) (for 'द्रिक्तम्). Ks-4 D1 अनंतत्वम्; Ks अतंत्रत्वम्; Dc1 Dn1 D2-3-5-6 अनूनं वा. — °) Ś1 K1-3 Dn1 D2-6 Gs [अ]व्यक्तम् (D4 Gs 'व्यम्; Ks-5 D1 अर्कव्यम्; M [अ]व्यक्तम् (Ms 'ल्यम्) (for ह्यकम्पम्). Ks D1 अर्कव्यं (D1 'प)मतुलं ध्रुवं; T G2 ह्यकम्पमयं (Gs 'च)लं ध्रुवं; G1 [अ]व्यक्त-मप्यमलं ध्रुवं. — °) Ks D1 सत्त्वं (for सव्यम्). — °) Ś1 K1-3-5 सतव्यं त्रि-; Ks-4 D1 व्यक्ताव्यक्तं (for

C. 14. 1082
D. 14. 29. 24
K. 14. 40. 24

ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः ॥ २३
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्वाणि गतींश्च केवलाः ।

विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववि-
त्स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

ब्रह्मोवाच ।

अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः ।
आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १
महानात्मा मतिर्विष्णुर्विश्वः शंभुश्च वीर्यवान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः

पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन्ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं निगच्छति ॥ ३
सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति ॥ ४
महाप्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्चितः ।

अव्यक्तं त्रि-). Ds परं (for स्मृतम्). —^a) Ś1 K1.3
ज्ञेयानि वा प्रदेयानि.

24 ^a) T1 गुणानि. M2 तत्त्वको (for 'तो). —^b)
G8 सर्वाश्च; M3 नित्यात्म- (for सर्वाणि). K1.3 गतींश्च
(sic); K4 D4 M2.3 गतिश्च; G1 गतिं च. K1.3
केवलाः; B2 तत्त्वतः; Dc1 G1 M3 केवला (G1 'लां).
—^c) G1 अमुक्तः; G8 विमुच्य (for विमुक्तः). K5 G3
देहं (for 'देहः). K4 D1 प्रविभज्य (for 'भाग-). —^d)
K4.5 D1 G8 अनामयः; Dc1 निराशयः (for 'मयः).

Colophon. — Sub-parvan : K2.3 S (except G2)
अनुगीता. — Adhy. name : K2.3 B Dc1 Dn1 D4-6
गुरुशिष्यसंवादः; G3 गुणव्यक्तिकथनं. — Adhy. no.
(figures, words or both) : Ś1 M4 (inf. lin.) 41;
Dn1 39 (as in text); D4 37; T1 31; T2 G1.3
M 30. — Śloka no. : Dn1 26.

40

1 K3 गुरुः; K4 D1 M3 ब्राह्मण (for ब्रह्मा).
—^b) Ds महातेजा (for 'नात्मा). T2 महागतः; G3
महीपतिः. —^c) G8 अनिर्गुणानां (for आदिर्गुं). Ds
गुणानां च सर्वेषां (submetric). —^d) Ds.3 प्रथमः.

2 ^a) K3 महानात्म- K4 D1 गतिः; Cv विभुः

(for मतिः). B2.3 D4 जिष्णुः; Cv विष्णुः (as in
text). —^b) K2.4.5 D1 विश्वः; B1.4.5 Dc1 Dn1
D2.3.5.6 जिष्णुः; B2.3 D4 विष्णुः; T G विभुः (for
विश्वः). K2.4 D1 स (for च). —^c) Ds बुद्धिः (for
बुद्धिः). M प्रलोपलब्धि (M3 'ब्धि)श्च तथा (sic). —^d)
T G संविन्; M बुद्धिः (for तथा). K4 D1 क्षातिः;
T2 ज्ञातिः (for ख्यातिः). K1 धृतिः; K3 स्मृतिः;
K5 M1.3 श्रुतिः (for धृतिः). K3 धृतिः; Ds मतिः
(for स्मृतिः).

3 ^a) K1 वाचकः; M1.3 वाचकः. Ds पर्यायि-
वाचकः शब्दो. —^b) K4 D1 महाना च (for 'नात्मा').
Ś1 K1 B4.5 विभाव्यते; K5 G8 विभो (G3 'बा)ध्यते; G1
विभावत (for 'व्यते). — D2 om. 3^a-4^b. —^c)
D1 तां जानन्; T2 G2 M3 तज्ज्ञानाद् (M3 'ज्ञं) (for
तं जानन्). K4 D1 विद्यां (for विद्वान्). G3 तं ज्ञाना-
ब्राह्मणो वेत्ति. —^d) K1.4 D1 मोहमभिः; Dc1 संमोहं
निः; G3 अत्र मोहं न; G3 M1 (inf. lin.) च मोहं नि-
(G3 न) (for प्रमोहं नि). K5 Dn1 Ds-6 T1 प्रमोहं
नाधिग (T1 नैव ग)च्छति; B न संमोहं (B1.3 मोहं च)
नियच्छति.

4 Cf. 6. 35. 13; 14. 19. 45^{ab}. Ds om. 4^{ab} (cf.
v. l. 3). —^a) K2.4 D1 पादांतं (K3 'तः); D4
पादाश्च; T G1 पादं च. —^b) K4 D1 T G1.3 क्षिरो-

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ५
तत्र बुद्धिमतां लोकाः संन्यासनिरताश्च ये ।
ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंघा जितेन्द्रियाः ॥ ६
ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।
प्रसन्नमनसो धीरा निर्ममा निरहंकृताः ।
विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्ति वै ॥ ७
आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् ।

स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ।
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः ॥ ८
एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं
नरः पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं
स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ९

14. 1096
14. 40. 13
14. 41. 13

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४०

मुखं. — °) K₄ D₁ T G₁, 8 -श्रुतिमत् (for 'माल्').
K₁, 8 M सर्वतःश्रुतिरालोकः (M₈ 'काः'). — °) K₂, 4 B₂
D₁ आवृत्य; K₅ आश्रित्य (for व्याप्य स). S₁ K₁, 8
[अ]धि; T G₁ [अ]व- (for स). G₁ तिष्ठते.

5 °) K₁ -प्रभुर्वि-; K₂ B₁, 2, 8 D₁ D₂-6 T G₁, 8
-प्रभावः; K₄ D₁ -प्रभार्ति-. G₂ महान्प्रभावः पुरुषः. — °)
S₁ K₈, 8 D₁ D₂-6 निश्चितः; K₂ D₁ विस्मृ (K₂ 'सु')-
तः; B₁, 8 [अ]धिष्ठितः; B₈-6 निःसृतः; D₁ निःस्मृतः;
T G₁ निष्ठितः; G₂ मिश्रितः; Madras ed. संश्रितः (for
नि'). K₄ सत्त्वस्य हृदि विस्मृतः; G₈ सर्वं व्याप्य स
तिष्ठति (= 4^d). — °) S₁ ईशानो; D₁ आशानो; T₂
ईशान्यो. K₈ एव यः (for अव्ययः).

6 °) S₁ अत्र; K₄ तत्त्वं; D₈, 6 येन; T G₁, 2 ये
तु; G₂ स तु (for तत्र). K₄ D (except D₁) बुद्धिविदो
(for 'मतां'). B₁-8 D (except D₁ D₂) G₈ लोके.
K₁, 8 अत्र बुद्धिगता लोकाः; M ये तु बुद्धतमा लोके. — °)
B D₁ D₂ D₃-6 सद्भाव- (for संन्यास-). K₄ D₁
सत्यासन्नतराश्च ये. — °) D₈ ध्यायिनो. — °) D₈ सम्य-
कस्या (for सत्यसंघा).

7 °) D₁ om. च. — K₄ D₁ om. 7th. — °) G₈
न लुब्धा (for अलुब्धा). S₁ K₁, 8 गत- (for जित-).
— °) G₈ धीरा; M₄ युक्ता (for धीरा). — °) K₁, 8
निर्दमा; D₈ निर्दमो. K₁ D₈ निरहंकृतः; B₁, 8 T G₁, 8

M₁, 2, 4 °क्रियाः. — °) B₁ च; B₂-6 D₁ D₂-4 [उ]त;
D₁ D₈, 6 ते (for वै).

8 °) K₂ आत्मना. K₄ D₁ आत्मानमात्मना वेद.
— °) K₁, 2 पुण्यं. K₈ उत्तमं. — K₈ B₈-5 D₁ D₈
read 14. 42. 1-3 (B₈-5 D₁ D₈ repeating 14. 42. 1
in its proper place) after 8th; while B₁, 2 D₁
D₄, 6 read the same after 8th, repeating it in its
proper place. — °) B₂-4 D₁ -भूतेषु (for -लोकेषु).
— °) B₁, 2 उप- (for अधि-). — °) K₂ विष्णोर् (for
विष्णुर्). K₄ D₁ -सर्वेषु (for -सर्गेषु).

9 °) B₂ तु (for हि). K₁ गुहाशयं; K₂ गुणाशयं;
T₁ महा (for गुहा). K₈ M₂ प्रभुर; K₄ D₁ परं;
K₈ विभुं (for प्रभुं). — °) B D₁ D₂-6 परं; D₁
रवं; G₈ नवं; M₄ हरिं (for नरः). K₁ पुराणः; D₈
पुराण-. K₁ पुरुषो. — °) D₈, 6 बुद्धिमयं (for 'मतां').
K₄ D₁ गतिः. — °) D₁ सु- (for स). B₈ D₁ om.
(hapl.) बुद्धिमान्. D₈ सर्वम् (for बुद्धिम्).

Colophon om. in D₁ S. — Sub-parvan : K₂, 8
अनुगीता. — Adhy. name : B D₁ D₂, 8, 5, 6 गुरु-
शिष्यसंवादः. — Adhy. no (figures, words or both) :
K₁ 42; D₁ 40 (as in text); D₄ 38. — Sloka
no. : D₁ 13.

४९

G. 14. 1097
B. 14. 41. 1
K. 14. 41. 14

ब्रह्मोवाच ।

य उत्पन्नो महान्पूर्वमहंकारः स उच्यते ।
अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १
अहंकारश्च भूतादिर्वैकारिक इति स्मृतः ।
तेजसश्चेतना धातुः प्रजासर्गः प्रजापतिः ॥ २
देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् ।
अहमित्येव तत्सर्वमभिमन्ता स उच्यते ॥ ३

अध्यात्मज्ञाननित्यानां मुनीनां भावितात्मनाम् ।

स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेष लोकः सनातनः ॥ ४

अहंकारेणाहरतो गुणानिमा-

न्भूतादिरेवं सृजते स भूतकृत् ।

वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते

स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥ ५

इति भीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

41

Ks om. this adhy.

1 Ks गुरुः; Ks D1 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — °) S1 K1 Gs यदुत्पन्नो; Ks D1 उत्पन्नो हि (for य उत्पन्नो). — °) B1 अहंकारः. — Ks D1 Gs om. (hapl.) 1st. T1 om. 1st-2nd.

2 T1 om. 2nd (cf. v. l. 1). — °) Ms (inf. lin.) अहंकाराच्. Ks स; Cv तु (for च). B1 भूतानि (for 'दिर'). — °) Ks D1 विकारिक; Cv वै (as in text). T G1 स्मृतिः. — °) Ks B1 Dn1 M Cv तैजसश्च. Ms धातुः; Cv धातुः (as in text). — °) B (except B4) प्रजापतेः; Dn1 D2-6 यते; Cv पतिः (as in text).

3 °) Ks लोके (for देवो). Ks D1 देवानां प्रभवे लोके. — °) T1 om. from मनसश्च up to भूतादि (in 5th). Gs कृतः सर्गश्च (for मनसश्च). Ks.4 D1 विभाव- (Ks 'ग'); Ds त्रिलोक- (for त्रि). — °) Ks अभिधानं; Ks D1 इति मानः; Dn1 अहमंता; Ds.6 अभिमानी; T1 G1 मानः; Gs संस्था (for 'मन्ता').

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). M1.2 om. 4. — °) Ks.6 Bs Dn1 D1-6 Ms तृसानां (for 'नित्यानां').

B1.2.4.5 Dn1 अध्यात्मध्यान (Dn1 'भाव') तृसानां; Gs 'ज्ञानिनां तेषां. — °) Ks 'मुख्यानाम्; Gs 'नित्या' (for 'सिद्धा'). — °) S1 Ks.8 Bs धर्मे; Cv लोकः (as in text).

5 T1 om. up to भूतादि (in 5th) (cf. v. l. 3). — °) K1-8 B1 Ds.6 M हरते (B1 Ds 'तो'); B2-5 Dn1 [आ]हरते; T2 G [आ]रभते; Ms (inf. lin.) कभते (for [आ]हरते). Ks D1 महानहं वै हरते गुणानिमाच्. — °) Gs.8 भूतादिदेवं. Bs एव (for एवं). B1.2 स सृजते; Gs भजते (for सृ). G1 तु; G2 तु (for स). Ks D1 भूतकृत्; B2 'वत्; Ms लोककृत्; Ms (inf. lin. as in text) भूतकं. — °) K1-8 वैकारिका; B1 T G1.8 'रिक्. Gs विचारितं (for विचेष्टते). — °) T2 G1 स; M1.2 तत् (for स्व). S1 मस्तथा; B1.2 तथा जगत् (by transp.). Ds स्वतेजसे राजयते जगत्तथा.

Colophon om. in Ks. — Sub-parvan : Ks.8 T G1 M1-8 अनुनीता. — Adhy. name : Ks B1-2.6 Dn1 D2.2.5.6 गुरुशिष्यसंवादः; Dn1 गुरुशिष्यसंवादे अहंकार-चित्तनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : S1 43; Dn1 Gs 41 (as in text); Ds 39; T1 32; T2 G1.2 M 31; Ms (inf. lin.) 42. — Śloka no. : Dn1 5.

४२

ब्रह्मोवाच

अहंकारात्प्रसृतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्
 तेषु भूतानि मुह्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु ।
 शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ २
 महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ।
 सर्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ३

42

1 Ks reads 1-3; B1.2 Dn1 D4.6 read the same for the first time and B2-5 Dc1 Ds read 1 for the first time, after 14. 40. 8^b. K4 D1 Ms. 4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^a) B2 (second time) G1.8 प्रभूतानि (for प्रसृ). K2.4 D1 अहंकारप्रभूतानि. —^b) Dc1 (first time) om. वै. —^c) Ks आकाशे; D4 (second time). 8 (first time) आकाश. —^d) T1 G1 पंचमः.

2 For the sequence in Ks and the repetition in B1.2 Dn1 D4.6, cf. v. 1. 1. B2-5 Dc1 Ds read 2-3 after the first occurrence of 1. —^a) B1 (second time) येषु (for तेषु). K4 B1 Dn1 (last two second time) D1.2.5.6 (second time) T1 Gs मुह्यन्ति; Ks B1 (first time). 2 (both times). 2-5 Dc1 Dn1 (first time) D4.4 (both times). 6 (first time) युज्यन्ते (for मुह्यन्ते). —^b) M2 भूतानि (for भूतेषु). — After 2^b, D4 reads 6^{ab}, repeating it in its proper place. D4 (second time) om. 2^{ad}. —^c) K4 स्पर्शेन; B1.2 (both second time) स्पर्शश्च; M2 स्पर्शेषु (for स्पर्शन). Ś1 भूतेषु (for रूपेषु). Ks B1.2 (last two first time). 2-5 Dc1 Dn1 (first time) D4.6 (first time) ते शब्दस्पर्शरूपेषु.

3 For the sequence in Ks and the repetition in B1.2 Dn1 D4.6, cf. v. 1. 1, and for the sequence in B2-5 Dc1 Ds, cf. v. 1. 2. —^a) K4 D1 महाभूतं (for भूत). B1 (second time) विनाशाय; D4 (second time) विनाशश्च; T G विकारान्ते (for विनाशान्ते). D2 महाभूतानि नश्यन्ति; M1.2 भूतानि नाशान्ते. —^b) Some MSS. प्रकृते. B1.2 (both first time)

यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत्प्रविलीयते ।
 लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ४
 ततः प्रलीने सर्वस्मिन्भूते स्थावरजङ्गमे ।
 स्मृतिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ॥ ५
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 क्रियाकारणयुक्ताः स्युरनित्या मोहसंज्ञिताः ॥ ६
 लोभप्रजनसंयुक्ता निर्विशेषा ह्यकिंचनाः ।

C. 14. 1108
 B. 14. 42. 7
 K. 14. 42. 7

समुपस्थिते (for प्रसृ). D4 (second time) जायते चोत्तरोत्तरं (cf. 4^d). — D4 (second time) om. 3^{ad}. —^c) D6 (second time) सर्वे (for सर्व). —^d) Ś1 उत्पत्स्यते; Dn1 (second time) D4.6 (second time) अभ्युद्यते; D8 उद्यते (for उत्पद्यते). M1.2 लये (for भयम्).

4^a) G2 तस्मात्सं (for यद्यस्माज्). M2 जायते (for जा). Ś1 K1 तनु; Ks सर्व; M यत्र (for भूतं). —^b) K1.2 transp. तत्र and तत्. D4.6 तत्तत्रैव (for तत्र तत्प्र). K2.4 D1 तत्तत्रैव प्रलीयते; Ks तनु तत्र प्रली. —^c) B2 मुह्यन्ति; D1 नीयन्ते. —^d) G2 चोत्तरोत्तराः.

5^a) K2 D8 T2 सर्वस्मिन्. Ks ततः प्रलीयते सर्व. —^b) K6 भूतं; M2 भूत (for भूते). D8 जंगमौ. —^c) B1 स्थितिमन्तः (for स्मृति). K2.5 T तथा; B6 सदा; G2 ततो (for तदा). Ś1 K1.8 स्मृतिमन्तस्तथा धीरा; B2 स्थितिमन्तः सदा धीरा; G8 स्मृतिवन्तः समा धीरा. —^d) K2 न जीयन्ते; M1.2 नाली (for न ली). G8 कथंचन (for कदा).

6 D4 reads 6^{ab} for the first time, after 2^{ab}. —^a) Ks शब्दस्पर्श; G8 शब्दस्पर्श. D4 (first time) च रूपं च (for तथा रूपं). —^b) D8 रस. B8 [स]थ (for च). D4.6 पंचमं. —^c) Ś1 K D1.4 करण- (for कारण). B2.5 D2.8 नित्या; G8 मन्त्राः (for युक्ता). B1.4 Dc1 Dn1 D4.6 क्रियाक (D4.6 'या क') रणनित्याः स्युर. —^d) G2 अनित्यो. G8 संस्थिताः (for संज्ञिताः).

7^a) K2.4 D1 मोह; S (except M4) लोभ- (for लोभ). Dn1 D2-6 M6 संभूता (for संयुक्ता). Ś1 K1.8 B1 लोभप्रजनने (K1 'नं') युक्ता. —^b) K1 तु

C. 14. 1108
B. 14. 42. 7
K. 14. 42. 7

मांसशोणितसंघाता अन्योन्यस्योपजीविनः ॥ ७

बहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपणवृत्तयः ।

प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ ८

अन्तरात्मेति चाप्येते नियताः पञ्च वायवः ।

वाङ्मनोबुद्धिरित्येभिः सार्धमष्टात्मकं जगत् ॥ ९

त्वग्प्राणश्रोत्रचक्षूषि रसनं वाक्च संयता ।

विशुद्धं च मनो यस्य बुद्धिश्चाप्यभिचारिणी ॥ १०

अष्टौ यस्याग्नयो ह्येते न दहन्ते मनः सदा ।

स तद्ब्रह्म शुभं याति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ११

(for हि). — °) Dc1 -संघातश्च; M4 -संवाधा (for -संघाता). — °) K2, 4 D1 [अ]नु- (for [उ]प-).

8 °) T आरामानम्. G8 ह्येतत्. — K2 om. (hapl.) 8⁸-9⁸. — °) G8 कूराः (for दीनाः). K8 -वरसला; Bom. ed. -जीविनः (for -वृत्तयः). — °) T1 G2, 8 प्राणा (G8 'णो' पान).

9 K2 om. 9⁸ (cf. v. 1. 8). — °) K5 B2 D T G2, 8 अंतरात्मनि; G1 'प्येति; Cv 'स्मेति (as in text). S1 K8 वा (S1 स्या 'प्येते; D8 नियताः; T1 चार्मेति; Cv चाप्येते (as in text). — °) D8 शरीरे; Cv नियताः (as in text). — °) S1 K1, 8 स्वच्छानोबुद्धिर; B8 वाङ्मनोवायुर. K2 [ए]तत्; B8 G8 [ए]ते (for [ए]भिः). Dn1 D8, 8, 6 वाङ्मनोबुद्धिभिः सार्धम्. — °) Dn1 D5, 6 हृदम्; D8 एवम् (for सार्धम्). S1 K1 अष्टात्मजं; B8 'ष्टकं.

10 °) D8 -प्राणे; M1, 2 -प्राण- (for -प्राण-). K5 त्वक्श्रोत्रं ज्ञानचक्षुश्च. — °) B Dc1 T2 M2 रसना. K5 B5 संयताः; B8 Dc1 T2 G2, 8 संयुता. K4 D1 रसनं वाक्स्वचं तथा; Dn1 D5-6 रसना वाक्च संयताः. — °) S1 K1-4 B8 D1 वाङ्मनो (for च मनो). — °) M1, 2 बुद्धिश्चाप्यभिचारिणी.

11 °) M2 [अ]ह्यो (for [अ]ग्नयो). D4 तु (for हि). K4 [अ]ते (for [ए]ते). — °) S1 K1, 8 G8 न दहति; K2 प्रदहते (sic); K4 D1 प्रवहते (for न दहन्ते). T1 G2 दहत्येवं (G2 'व' क्रियाः सदा; G1 दहते यं क्रियाः सदा; M1, 2, 4 दहते मानसं स (M2 'सस्स-; M3 'सं त-) दा; M8 दहतेहं क्रियां सदा. — °) G1 न (for स). D5, 6 transp. तद्ब्रह्म स. K5 परं; M -सद्यो (for शुभं). — °) K4 B6 D (except Dc1) तस्माद्. D5, 6 जायते (for विद्यते).

एकादश च यान्याहुरिन्द्रियाणि विशेषतः ।

अहंकारप्रसूतानि तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः ॥ १२

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पादौ पायुरुपस्थं च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ १३

इन्द्रियग्राम इत्येष मन एकादशं भवेत् ।

एतं ग्रामं जयेत्पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ १४

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।

श्रोत्रादीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ॥ १५

अविशेषाणि चान्यानि कर्मयुक्तानि तानि तु ।

12 °) S1 एकादशे; K4 M1, 2, 4 'दशं. S1 (before oorr.) S (except G2, 8) तु; K2, 5 [ए]व (for च). G1 चान्याहुर (sic). — °) K2, 4 B D (except D8) अहंकारात्. — °) S (except G8) नामतः (for [अ]हं द्विजाः). K2, 8 द्विजः; K4 D1 तव; K5 सदा (for द्विजाः). D8 प्रवक्ष्यामि महं द्विजाः (sic).

13 °) B4 Dc1 S (except G8) [ह]ति (for [ए]व). K4 M2 पंचमं; M1 पंचमा. — °) S1 पाणिर (for पायुर). S1 K1 उपस्था च; K2-4 B Dc1 Dn1 D2, 4-8 G8 'स्थश्च; D1 'स्थास्व; D8 'स्थाश्च. — °) K1 वाक्चैव (for हस्तौ वाग्).

14 S1 reads 14 on marg. — °) M8 ग्रामम् (for ग्राम). D8 एषेव; G8 ह्येतत् (for ह्येषेव). — °) D8 एकादशी; T1 G1, 2 M चैकादशं. — °) K2 B8 Dc1 D2 एवं; M1-8 एतद् (for एतं). D8 पूर्वं. T1 G1 तं ग्राममजय (G1 'चैवं' स्पूर्वं; G8 एतद्ग्रामं च यत्पूर्व. — °) K2, 5 B1 Dc1 प्रकाशयेत्.

15 °) B1, 2, 4 Dc1 [ए]व (for [अ]हुः). — °) K1 B4 Dc1 S (except G8) [अ]पि (for च). — °) B8 श्रोत्राङ्गानि. K2 [ह]व; K4, 5 D1 T1 G8 M1-8 च; G1, 2 M6 तु (for [अ]पि). S1 K1, 8 श्रोत्रादीनि तथा पंच.

16 °) K8 अवागपाणि (sic); K5 B8 D1 S (except T2) अवशेषाणि (T1 'शिष्टानि) (for अवि). K2 [अ]न्याहुः (for 'नि). S1 अर्वाग्रपाणि चा** ; K1 आकाशपाणिचर्यानि (sic). — °) K5 यानि च; K5 तानि च; B1, 2 भारत; B8 Dn1 D5-6 T G1, 2 M1, 2 यानि तु (for तानि तु). — °) K5 उभयं तु (for 'यत्र). — °) B D (except Dc1 D1) T G तु दा (B1, 2 च दा; D8 तद्दा 'दत्तः; M8 वा दशमी (for द्वादशमी).

उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ १६
इत्युक्तानीन्द्रियाणीमान्येकादश मया क्रमात् ।
मन्यन्ते कृतमित्येव विदित्वैतानि पण्डिताः ॥ १७
त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।
स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् ॥ १८
अण्डजोद्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि च ।
चतुर्धा जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्ष्यते ॥ १९
अचराण्यपि भूतानि खेचराणि तथैव च ।

अण्डजानि विज्ञानीयात्सर्वांश्चैव सरीसृपान् ॥ २०
संस्वेदाः कृमयः प्रोक्ता जन्तवश्च तथाविधाः ।
जन्म द्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते ॥ २१
मित्रा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्ययात् ।
उद्भिज्जानीति तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः ॥ २२
द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतितमीनि च ।
जरायुजानि भूतानि वित्त तान्यपि सत्तमाः ॥ २३
द्विविधापीह विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातना ।

C. 14. 1139
14. 42. 30
14. 42. 24

17 ^a) K₈ B D₂₋₅ [ए]तानि; D₆ [जा]मानि;
G₈ [ह]मि (sic) (for [ह]मानि). D₆₁ इत्युक्तानी-
न्द्रियाण्येनानि (hypermetric). — ^b) K_{2,3} D₁ T G₁
यथा क्रमात्; K₄ यथा भवेत्; B D₆₁ D₁ D₂₋₆ यथा-
क्रमे; G_{2,8} तथा क्रमात् (for मया क्र^a). — ^c) K₄
B_{8,5} D₁ D_{2,3,6,6} T₁ M₈ [ए]वं (for [ए]व). — ^d)
K₈ विदित्य; T₂ G_{1,2} M विजित्य (for विदित्वा). B
D₁ D₂₋₆ T₁ G₂ तानि (for [ए]तानि). S₁ K₁₋₄ T₂
G₁ पंडितः. D₁ विदित्वेतानि पंडितः (sic); G₈ विदन्वै
मनसि स्थिताः (sic). — After 17, B D₆₁ D₁ D₃₋₆
T₂ ins.:

78* अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।

[T₂ विविधम्.]

— After the above, B D₆₁ D₁ D₃₋₆ read 27-39
(B₁₋₈ repeating 27^a-39^b; B_{4,5} 27-38; D₆₁ D₁
D₃ 27^a-30^b, at their proper places), while D₈
reads 27-39 after 17.

18 ^b) D₆ [ज]मि- (for [उ]प-). S₁ K_{1,8,5} लभ्यते
(for -पद्यते). — ^c) S₁ K₈ D₆₁ स्थूलम् (for स्थलम्).
K₈ आपस्तम्ब (sic) (for आपस्तया). — ^d) G₈ [ए]व
(for [ज]पि).

19 K₅ om. (hapl.) 19^a-20^b. — ^a) B₄ D₁ T₂ M
अण्डजोद्भिद- D₆ संस्वेद- G₈ अण्डजस्वेदजोद्भिजा. — ^b)
K₄ D₁ वा; D₆₁ om. (for च). — ^c) K₈ चतुरा.
B_{1,2} चैतनु (for इत्येतत्). — ^d) T G वक्ष्यते.

20 K₅ om. 20^a (cf. v. l. 19). — ^a) S₁ K_{1,8}
D₈ अप्या (D₈ 'या'रण्यानि; K₈ D₁ आरण्यानि च;
K₄ अपराणि च; B D₆₁ D₁ D₃₋₆ T अपराण्यथ
(D₆₁ T 'पि'); G_{1,2} अप्सराण्यपि (for अचरा').
— ^b) B_{1,2,4} D₆₁ D₈ G₈ खचराणि. — ^c) K₄ D₁ च
ताम्याहुः (for विज्ञानीयात्).

21 K₁ partly damaged. — ^a) D₁ corrupt. S₁
M₈ (inf. lin.) संस्वेदान्; B D₆₁ D₁ D₂₋₆ T G_{2,3}
M₈ स्वेदजाः (for संस्वेदाः). D₆₁ om. from कृमयः up
to यानि (in 22^a). S₁ B₄ T₁ G₁ क्रिमयः; K₄
तूमयः; B₁ क्रमिजः. K₈ संस्वेदाक्रिमयः प्रोक्ता. — ^b)
K₄ यथाविधाः; D (except D₁); D₆₁ om. यथाक्रमं.
— ^d) M_{1,2} जवनंतरम्.

22 D₆₁ om. 22^a (cf. v. l. 21). — ^a) B_{1,2}
M_{1,2} हित्वा (for भित्वा). K₄ D₁ च (for तु). G₈
यनु (for यानि). — G₁ om. 22^b. M_{1,2} om. 22^{cd}.
— ^c) Some MSS. उद्भिज्जानि. B₁ D₁ D₂₋₆ च; B₄
D₆₁ तु; M₈ हि (for [ह]ति). T G₂ उद्भिज्जानि
विज्ञानीयाद् (G₂ 'नीत'). — ^d) T G_{1,2} गौरवात्पाप-
कर्मणः.

23 K₈ om. (hapl.) 23. — ^a) K₂ G₈ द्विपदा;
M_{1,2} द्विपादा. — ^b) T₂ G₈ -गत- (for -गति-). B₄
D_{2,4} -मतानि; S (except G₈) -गतानि (for -मतीनि).
— ^c) S₁ K₁ जातानि (for भू'). — ^d) K₁ T₁ G
विततानि; K₈ D₁ D₂₋₆ T₂ विकृतानि; B D₆₁ चित्ति-
तानि (for वित्त तानि). G₂ सत्तम. S₁ निवर्तितानि
सत्तमाः; K₄ D₁ कथितानि मुनीश्वराः.

24 ^a) G₈ विविधा (for द्वि'). K_{2,4} D₁ T₁ [अ]पि
हि; B D₆₁ D₁ D₂₋₆ T₂ खलु; G₁ M_{8,4} हीह
(for [अ]पीह). T₁ ते (for वि-). G₈ M_{1,2} द्वि (G₈
वि)विधानीह (M₁ 'नि ह') विज्ञेया. — ^b) B D₆₁ D₁
D₂₋₆ सनातनी; M_{1,2,4} (inf. lin. as in text)
'तनः; M₈ 'तनं. — ^c) G₈ ततः (for तपः). D₆
कर्मसु (for कर्म च). G₈ तत् (for यत्). G₁ सङ्गम्
(for पुण्यम्). — K₈ om. (hapl.) 24^a-25^b. — ^d)
G₈ corrupt. D₁ D_{2-4,6} विदुषा स्वया; G₁ 'वां च
यः; M₈ (inf. lin. as in text) 'वासितं (for 'वां
नयः).

C. 14. 1140
B. 14. 42. 29
K. 14. 42. 24

तपः कर्म च यत्पुण्यमित्येष विदुषां नयः ॥ २४
दिविधं कर्म विज्ञेयमिज्या दानं च यन्मखे ।
जातस्याध्ययनं पुण्यमिति बृहदानुशासनम् ॥ २५
एतद्यो वेद विधिवत्स युक्तः स्याद्विजर्षभाः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत ॥ २६
आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ २७

25 Ks om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). —^a) D (except Dc1) विविधं (for द्वि^a). Gs तज्ज्ञेयम् (for विज्ञेयम्). —^b) Ś1 K1 यद्वेत्; Ks D1 सन्मखे; Bs Dn1 D2-4 तन्मखे; Ds.6 तत्परं (for यन्मखे). —^c) Ks.4 D1 एतस्य; B1 2 तस्माद्; T G1.2 M वेदस्य (for जातस्य). M1.3 [अ]ध्यापनं (for [अ]ध्ययनं). Gs ज्ञानं स्वाध्यायजननम्.

26 ^a) B D (except D1) Gs वेत्ति (for वेद). —^b) Bs युक्तः स (by transp.); Dn1 D2-6 युक्तः स; G1 स युक्तः. Ks द्विजोत्तमाः; Ds T2 द्विजर्षभ. —^c) M1.3 प्र-; M1 (inf. lin. as in text) स (for वि-). —^d) Ks D1 चैवं. Ks Ds निबोधते; T1 निबोधत.

27 B Dc1 Dn1 Ds-6 read 27-39 (B1-s repeating 27^a-39^b; B1.s 27-38; Dc1 Dn1 Ds 27^a-30^b, at their proper places) after 78*. Ds reads 27-39 after 17. Ks om. 27^a-30^b. B1 (first time) om. 27-32. —^a) B1.2 (both first time) परमं (for प्रथमं). —^b) B1.2 (both first time) क्षेत्रम् (for श्रोत्रम्). Ś1 K1-3 D1.2 Gs इव्यते (for उच्यते). — B1 (second time) om. (hapl.) 27^a-30^b. —^c) Ks हृति (for अधि-). Dc1 (first time) यथा (for तथा). Dc1 (second time) शब्दे; D1 G1 शब्दा. —^d) K1-3 B1.2.3 Dc1 Dn1 (last five second time) D1.2 (second time).4 G M4 चात्र (for तत्र). T1 [अ]धिदैवताः.

28 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 Ds-6, cf. v. l. 27. Ks B1 (second time).4 (first time) om. 28 (cf. v. l. 27). —^a) Ś1 K1.2 द्वितीयो. Ks Dc1 (first time) D1.2.3 (second time) मारुतं; Ds (first time) मरुतो. Ks द्वितीयमभिभूतं च. —^b) B1.2 (first time) स्वमध्यात्मं. Bs (both times).4.5 (first time) Dc1 (both times) Dn1 Ds (both first time).4 T Gs Ms विधुता; Gs विधुतं.

द्वितीयं मारुतो भूतं त्वगध्यात्मं च विधुतम् ।
स्पष्टव्यमधिभूतं च विधुतत्राधिदैवतम् ॥ २८
तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ २९
चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वा चाध्यात्ममिष्यते ।
अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३०
पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणश्चाध्यात्ममिष्यते ।

—^a) Ks Dc1 (first time) D1.2 (first time).4.5 स्पष्टव्यम्; B1 (second time) इष्ट^a; Gs स्वर्गमस्य. T G1 चाधि-; M1 (sup lin. as in text) अग्नि- (for अधि-). B1 Dc1 Dn1 Ds (all second time) S तु (for च). — Gs om. 28^a-31^b. —^d) Ks.4 D1 T1 वायुस्य; G1 विद्या (for विद्युत्). Ds [अ]भिदैवतं.

29 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 Ds-6, cf. v. l. 27. Ks B1 (second time).4 (first time) om. 29 (cf. v. l. 27). Gs om. 29 (cf. v. l. 28). Ks D1 transp. 29 and 30. —^a) Dc1 (first time) तत्त्वम् (for ज्योतिर्). —^b) Ks.4 Bs-6 Dc1 Dn1 (last five second time) D1.2 (second time) T G1 M इव्यते (for उच्यते). — G1 om. (hapl.) 29^a-34^b. Ś1 reads 29^a-30^b on marg. —^c) T1 अनु-; Gs अग्नि- (for अधि-). Bs (second time) Gs Ms रुतं (for भूतं). B1 (second time) S (G1.2 om.) तथा; B1 तमो (for ततो). Ś1 इष्टव्यमधिभूतं च.

30 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 Ds-6, cf. v. l. 27. Ks B1 (second time) om. 30^{ab}; B1 (first time) om. 30 (for all, cf. v. l. 27). Gs om. 30 (cf. v. l. 28). G1 om. 30 (cf. v. l. 29). Ds om. (hapl.) 30. Ks D1 transp. 29 and 30. Ś1 reads 30^{ab} and Ms reads 30, on marg. —^b) Ś1 तु; B1 (second time) om. (for च). Ś1 K1.2.4 B1 (both times).2 D1.2 उच्यते (for इव्यते). — B1.2 Dc1 Dn1 Ds ins. after the second occurrence of 30^{ab}; B1-s after the second occurrence of 39^{ab};

79* रसोऽधिभूतं विज्ञेयमापस्तत्राधिदैवतम् ।

[Cf. 30^{ab}. Dc1 आधिभूतं तु; Dn1 Ds चन्द्रोधिभूतं. B1 सोमस्य (for आपस्य).]

—^a) Dn1 आधिभूतं. T1 श्रोत्रं (for चात्र). Ds चन्द्रोधिभूतं विज्ञेयम्. —^d) Ds आपस्य; Ms सोमं.

अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३१

एष पञ्चसु भूतेषु चतुष्टयविधिः स्मृतः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं त्रिविधमिन्द्रियम् ॥ ३२

पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तच्चदर्शिनः ।

अधिभूतं तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३३

अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममिष्यते ।

अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३४

31 For the sequence and the repetition in B
Dc1 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B4 (first time) om. 31
(cf. v. l. 27). Gs om. 31^{ab} (cf. v. l. 28). G1 om.
31 (cf. v. l. 29). —^b) K4 तृणश्च; K6 D6 T1 G2
घ्राण. Ś1 K1 s T1 om. च. K2.4 B1.2 (last two
both times).s (first time) D1.2.6 T2 G2 उच्यते
(for हृष्यते). —^c) K4 (marg. as in text) रूपं
(for गन्धो).

32 For the sequence and the repetition in B
Dc1 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B4 (first time) om.
32 (cf. v. l. 27). G1 om. 32 (cf. v. l. 29). B1.2
(both first time) om. (hapl.) 32-33. —^a) Ś1
M3 एवं; B1.2.3 (both times).4.5 (second time)
Dc1 Dn1 D2.3 T1 एषु; G3 येषु (for एष).
—^b) B1.2.3 (second time) D2.4 त्रिषु यश्च; B4
Dc1 त्रिषु पंच (for चतुष्टय). D5 (marg. sec. m. as
in text).s त्रिषु यश्च रसः स्मृतः. — After 32^b, Ś1
K1.3.5 D2 ins. an addl. colophon [Sub-parvan:
K3 अनुगीता. — Adhy. name: D2 गुरुशिष्यसंवादः.
— Adhy. no.: Ś1 43]. — B2 (second time) om.
32-38^d. T2 om. 32^d. Before 32^a, Ś1 K1.3.5 ins.
ब्रह्मोवाच; D2 ब्राह्मण उ. —^c) T1 ततः (for अतः).
—^d) K4 B3.5 (first time) D (except D1) विविधम्
(for त्रि).

33 For the sequence and the repetition in B Dc1
Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. G1 om. 33 (cf. v. l. 29).
B1.2 (both first time).s (second time) om. 33 (cf.
v. l. 32). —^a) K1.3 G2 M1.2 पादम्. Ś1 अध्यात्म;
D2 आध्यात्मम्; G2 वाच्या. —^c) Ś1 K1.3 B1.2 T2
च (for तु). K4 D1 विज्ञेयं; B1.2 संतव्यं (for
गन्तव्यं).

34 For the sequence and the repetition in B Dc1
Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. G1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 29).
B2 (second time) om. 34 (cf. v. l. 32). —^a)

प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतं च प्रजापतिः ॥ ३५

हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।

अधिभूतं तु कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३६

वैश्वदेवी मनःपूर्वा वाग्ध्यात्ममिहोच्यते ।

वक्तव्यमधिभूतं च वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३७

अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतानुचारकम् ।

K4 B2 (first time) D1.5.6 अवाग्गतिर; K5 अपो-
गतिर; M1.2 अपां गतिर; Cv अवाग्गतिर (as in
text). —^b) Ś1 K1-s B2 (first time).s Dc1 D1 S
(G1 om.; M4 inf. lin. as in text) Cv वायुर (for
पायुर). Ś1 अध्यात्म; Cv 'ह्रस्वम् (as in text). B1.2
(both both times) D5.6 उच्यते; Cv हृष्यते (as in
text). — K4 om. (hapl.) 34-35^b. B2 (first time)
om. 34-37^b. —^c) B1.2 (both first time) तु (for
च). —^d) G2 मित्रं.

35 For the sequence and the repetition in B
Dc1 Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B2 (second time) om.
35 (cf. v. l. 32). B3 (first time) om. 35; K4 om.
35^{ab} (for both, cf. v. l. 34). Ś1 K1 om. (hapl.)
35-36. G1 om. (hapl.) 35-39. —^a) K3 पूजनं
(for प्रजनः). G3 तत्र (for सर्व). —^b) D1.6
[s]ध्यात्म. K2.3.5 B4 (first time).s D4.6 हृष्यते
(for उच्यते). —^c) T G2.3 M2.4 शुक्रं (for शुक्रं).
—^d) K2.4 D1 तु (for च). D2 M2 प्रजापतिं.

36 For the sequence and the repetition in B Dc1
Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B2 (second time) om. 36
(cf. v. l. 32). B3 (first time) om. 36 (cf. v. l. 34).
Ś1 K1 G1 om. 36 (cf. v. l. 35). —^a) K2 सह-
स्ताव् (hypermetric) (for हस्ताव्). —^b) D1 विदु-
खो; G3 M1.2.3 विषया (for विदुषो). B1.2 (both
first time) नराः. —^c) K5 B1 (first time).2 (both
times) Dn1 D2-s भूतं च; B2 भूतश्च; D5.6 भूतानि
(for भूतं तु). —^d) B1.2 (both second time) Dc1

37 For the sequence and the repetition in B Dc1
Dn1 D2-s, cf. v. l. 27. B2 (second time) om.
37 (cf. v. l. 32). B3 (first time) om. 37^{ab} (cf.
v. l. 34). G1 om. 37 (cf. v. l. 35). —^a) K4 D1
विश्वे देवा; K5 G3 वैश्वदेव; B1.2 (both first time)

C. 14. 1130
B. 14. 42. 29
K. 14. 42. 39

C. 14. 131
B. 14. 42. 30
K. 14. 42. 39

अधिभूतं च मन्तव्यं चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ३८
अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ।
अधिभूतं तु विज्ञेयं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् ॥ ३९
यथावदध्यात्मविधिरेष वः कीर्तितो मया ।
ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं बुद्धिमतामिह ॥ ४०
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।
सर्वाण्येतानि संधाय मनसा संप्रधारेयेत् ॥ ४१

वैश्वानरासु; Ds वैश्वदेवी; T₁ G₂ वैश्वदेवं; Cv 'देवी' (as in text). K₄ मनःपूर्वा; B_{1.2} (both second time).⁴ (first time) Dn₁ D₂₋₆ Ms ततः पूर्वा (De 'वै'); T₂ G_{2.8} M₄ (inf. lin.) मनःपूर्व; Cv मनःपूर्वा (as in text). —^o) B₂ (second time) अधिदैव (for 'भूतं'). —^d) B₅ (first time) अमिसु.

38 For the sequence and the repetition in B Dc₁ Dn₁ D₂₋₆, cf. v. l. 27. B₂ (second time) om. 38 (cf. v. l. 32). G₁ om. 38 (cf. v. l. 35). Ś₁ K₁ om. (hapl.) 38^b-39^a. —^b) B₂ Dc₁ Dn₁ D₂₋₆ भूतात्म- (for 'तु'). K₂ चारिकं; K₅ कारणं; T रूपकं (for चारकम्). K_{2.4} D₁ पंचभूतानु (K₄ तमु)-पाधिकं. —^o) K₂₋₄ D₁ हि (for च). B₅ (first time) Dn₁ D₂₋₆ संकल्पश्च (for मन्तव्यं). B_{1.2} (both first time).⁸ संकल्पश्चाधिभूतं च; B₁ (first time) Dc₁ संकल्पमधिभूतं तु (Dc₁ lacuna for तु). —B_{1.2.4.5} ins. after the second occurrence of 38: B_{1.2} (also) after the first occurrence of 38^b: B₂ after the first occurrence of 38: D (except D₁) after 38:

80* अहंकारस्थाय्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ।

अभिमानोऽधिभूतं च रुद्रस्त्राधिदैवतम् ।

[(L. 1) B₂ [अ]न्योन्यं (for [अ]ध्यात्मं). B₂ D₁ सर्व; D_{5.6} आत्म- (for सर्व-). B_{4.5} संस्कार- (for संसार-). B_{1.2} (both both times).⁴ कारणं (for 'कम्'). Dc₁ सर्व संसारकारणं (for the post. half). — (L. 2) B_{2.4} D₁ तु (for च).]

39 For the sequence and the repetition in B Dc₁ Dn₁ D₂₋₆, cf. v. l. 27. G₁ om. 39 (cf. v. l. 35). Ś₁ K₁ om. 39^a (cf. v. l. 38). —^a) K₂ B_{1.2} (last two both times) Dn₁ D₂ T₁ G₂ ज्ञात्तम- (for 'त्वं'). B₂ बुद्धिम् (for बुद्धिर्). —^b) Ś₁ प्रसारणं; B₅ (first time).⁴ Dc₁ विचारिणी; D_{1.5} विचारिणी.

क्षीणे मनसि सर्वस्मिन् जन्मसुखमिष्यते ।
ज्ञानसंपन्नसत्त्वानां तत्सुखं विदुषां मतम् ॥ ४२
अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकर्त्री शिवाम् ।
निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन वा ॥ ४३
गुणागुणमनासङ्गमेकचर्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मणतो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४४
विद्वान्कूर्म इवाङ्गानि कामान्संहृत्य सर्वशः ।

—^o) K₄ D₁ हि; B_{1.2} D_{5.6} G₂ च (for तु). K₅ चित्तोयं (sic); B D (except D₁) मन्तव्यं (for विज्ञेयं). —^d) T G₂ महत्; G₂ M महांस (for ब्रह्मा).

40^a) Ś₁ K₁ मतिर् (for विधिर्). —^b) K₄ D₁ एष ते; T G₁ अशेषः (for एष वः). K₂ B_{1.2} कथितो; D₂ संप्रकीर्तितो (hypermetrie) (for कीर्तितो). —^o) K_{1.8} धर्मज्ञः; D₂ धर्मस्थ. —^d) Ś₁ K_{1.4} D₁ प्राप्तुं; Dc₁ प्राप्य; D₂ स्पष्ट. K₂ Dn₁ D₂₋₆ ज्ञानव (K₂ 'म'-ताम् (for बुद्धिम्)).

41^a) Ś₁ K_{2.3.5} Dc₁ D₂ M₄ इन्द्रियायांश्च; K₂ 'यायांसु; K₄ D₁ 'यायां हि (for 'यायांश्च'). —^b) Ś₁ K₁₋₄ D₁ वै (for च). —^d) Ś₁ दारयेत्; G₂ सारयेत् (for चारयेत्).

42^a) K₂ सर्वोस्मिन्; D₁ om.. —^b) Ś₁ K₁ [जा]-जन्म-; K₄ जातु (for जन्म-). D₁ सुखम् (for सुखम्). K₅ उच्यते (for इष्यते). —D₂ om. 42^a-43^d. —^o) K_{1.8} ज्ञानं (for ज्ञान-). T₁ G₁ तत्त्वानां. —^d) K_{2.4} D₁ सदा; M_{1.2} विषं (for सुखं). T G_{1.2} M पदं; G₂ हितं (for मतम्). —After 42, Ś₁ K_{1.8} Dc₁ ins. an addl. colophon [Sub-parvan: K₂ अनुगीता. —Adhy. name: Dc₁ भूतद्विपरिणामः. —Adhy. no.: Ś₁ 44].

43 D₂ om. 43 (cf. v. l. 42). Before 43, Ś₁ K_{1.8} Dc₁ ins. ब्रह्मोवाच. —^a) Dc₁ तु (for प्र-). —^b) Dc₁ करं (for करीं). K₂ B₂ D₁ G₂ शुभां; B₂ Dn₁ D_{2.4-6} गिरां (for शिवाम्). T G_{1.2} सूक्ष्म-भावकरं शिवं. —^o) D₂ M₁₋₃ निवृत्तिः; T₁ G₂ 'त्वं'. —^d) Dn₁ D_{5.6} च; T₂ ह (for वा).

44^a) Ś₁ अनाधंगम्; K₂ असंगानाम्. —^b) Ś₁ K_{1.8} B_{2.8} Dc₁ G₂ M_{1.2} चर्याम्; K₄ D₁ चानम्; T₂ G₁ चार्याम् (for चर्याम्). —^o) Dn₁ T₂ G₂ ब्र- (Dn₁ ब्रा) ह्यमर्षः; T_{1.8} (before corr.) G_{1.8} ब्राह्मणजः;

विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ४५
 कामानात्मनि संयम्य क्षीणतृष्णः समाहितः ।
 सर्वभूतसुहृन्मित्रो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ४६
 इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
 मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिध्यते ॥ ४७
 यथाग्निरिन्धनैरिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते ।
 तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ४८
 यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।

स्वयंयोनिस्तदा सूक्ष्मात्सूक्ष्ममाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४९
 अग्नी रूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च ।
 मही पङ्कधरं घोरमाकाशं श्रवणं तथा ॥ ५०
 रागशोकसमाविष्टं पञ्चस्रोतःसमावृतम् ।
 पञ्चभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ५१
 रजस्वलमथादृश्यं त्रिगुणं च त्रिधातुकम् ।
 संसर्गाभिरतं मृदं शरीरमिति धारणा ॥ ५२
 दुश्चरं जीवलोकेऽस्मिन्सत्त्वं प्रति समाश्रितम् ।

C. 14. 1159
B. 14. 42. 50
K. 14. 42. 55

Ms. 4 ब्रह्मतत् (for ब्राह्मणतो). K₁ D₁ वृत्तिम्. Ś₁
 पुनद्वा ब्राह्मणो वृत्तिम्; M₁. 2 तद्वद्वा सतत् वृत्तिम्. — ^d)
 D₂-8 एकतरं (for 'पद').

45 ^a) Ś₁ विद्धः; K₁ D₁ द्विजः (D₁ 'जं') (for
 विद्वान्). — ^b) D₁ G₃ M₃. 4 (inf. lin. as in text)
 कामात्. D₁ संहत्य. Dn₁ D₅. 8 सर्वतः (for 'शः').
 — ^d) Ś₁ K₁ भवेत्; Dc₁ D₂-4 G₃ तदा (for सदा).

46 ^a) K₃ संहत्य (for संयम्य). — ^b) D₈ -तृष्णैः.
 — ^c) D₈ -महन् (for सुहृन्). Ś₁ K₂ D (except
 Dc₁) M₁-8 मित्रो; K₃ मंत्री; G₃ मैत्री (for मैत्रो).
 — ^d) G₂ -भूयः स; G₃ -भूयाय (for -भूयं स). K₃ B
 D (except D₁) ब्रह्मभूयाय कल्पते; G₃ भूयाय गच्छति.

47 ^a) K₄ B₂ D₁ विरोधेन. — K₄ G₁ om. (hapl.)
 47^b-48^c. — ^b) K₁-8 विजयैक्षिणां (sic). — ^c) Ś₁
 K₁. 8 पुनर्; Dc₁ D₅ मुनिर (for मुनेर). K₃ M₁. 2
 जन्म (for जन-). D₈ -परि- (for -पद-). T₁ G₃ मुने-
 जातपरित्यागाद्. — ^d) Ś₁ समृध्यति; K₁ सबध्यति (sic);
 K₅ प्रदीप्यते.

48 K₄ G₁ om. 48^{ab} (cf. v. l. 47). — ^a) K₂
 तथा (for यथा). — ^b) M₃ महज्योतिः प्रदीप्यते. — ^c)
 T₂ अथ (for तथा).

49 ^a) B₁. 2 D₄ G₃ यथा (for यदा). K₄ D₁ T₂
 पश्यति. — ^b) K₁ T₂ G M₁. 2 मनो (for [आ]त्मनो).
 — After 49^b, B₁. 2 ins.:

81* एतदेव हि लोकेऽस्मिन्मनो हृदि समाश्रितम् ।

[Prior half = 53°.]

— ^c) K₂. 4 B (B₁ marg. as in text) D (except
 D₁) -ज्योतिस् (for -योतिस्). T G सदा (for सदा).
 Ś₁ K₁. 8-5 B₂. 4 Dc₁ D₁ T G सूक्ष्मं; K₃ सूक्ष्मात्;

G₂ सूक्ष्मः. M स्वयोनिः सर्वदा सूक्ष्मः (M₃ 'क्ष्मा').
 — ^d) Ś₁ K₁. 8 गुणम् (for सूक्ष्मम्). B₅ Dn₁ प्राप्नोति
 (for आ'). K₂ आप्नोति अनुरुक्तं (sic).

50 ^a) K (except K₃) B₂ D₁. 4 T₁ G₁. 8 M₁.
 2. 4 अग्निः; T₂ G₂ अग्निं (for अग्नी). K₂. 4. 5 D₁ G₃
 M₁. 2. 4 मनः; T₁ G₁ M₃ रसः; T₂ G₂ रसं (for पयः).
 K₂. 4. 5 B₁. 3. 5 D₁ श्रोतो. D₈ अग्निः स्वरूपं यः श्रोतो.
 — ^b) B₁-4 Dc₁ T G₂. 8 M वातः; G₁ पाद- (for
 वायुः). D₄ om. from स्पर्शन up to the end of this
 adhy. Dc₁ वा (for च). — ^c) B₁. 2 (both marg.
 as in text) पङ्कचरं (for 'धरं'). S मही गेय (G₃ पङ्क-)
 रसं (T 'रसा'; G₂. 3 'धरा') घ्राणम्. — ^d) Ś₁ K₁. 2.
 4. 5 D₁. 5. 6 G₂ आकाशः; D₈ अकामं (for आकाशं).
 — After 50, T G ins.:

82* इदमिदं त्वमेवाहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।

51 D₄ om. 51 (cf. v. l. 50). — ^a) B (except
 B₁) D (except Dc₁; D₄ om.) T G₁. 8 रोग- (for
 राग-). M₃ रागशोकः समाविष्टः. — ^b) K₂. 4. 5 B₃ D₁. 8
 श्रोतः. K₅ -समाहृतं; T₁ 'वृत्तः'. — K₅ om. (hapl.)
 51^{cd}. — ^d) K₄ हि; B₃ त्रि- (for द्वि-). S द्विजो-
 त्ताः (for द्विदैवतम्).

52 D₄ om. 52 (cf. v. l. 50). — ^a) G₁ रजस्वलम्
 (for रजस्व). K₁ अथास्पृश्यं; Dc₁ अथो इदं; G₃
 अनादृश्यं. — ^b) G₁. 8 सप्तः; M पंच- (for च त्रि-).
 K₄ Dc₁ त्रिगुणं च त्रिधात्मकं; B₂ 'णं त्रिविधात्मकं';
 T₂ G₂ 'णं सप्तधात्मकं'. — ^c) Ś₁ K संसर्गभिरतं; Dn₁
 D₂. 2. 5 संशयाभिरु (D₅ 'म'तं); D₈ G₂ संसर्गाभिरतं.
 — ^d) K₂ धारिणी; G₁ दारुणं (for धारणा).

53 D₄ om. 53 (cf. v. l. 50). — ^a) K₂. 4. 5 D₁
 Cv दुश्चरं (for दुश्चरं). B₂. 5 Dn₁ D₂. 2. 5. 6 सर्वः;
 Cv प्रति (for जीव-). — D₈ om. (hapl.) 53^{ab}; Ś₁

C. 14. 1160
B. 14. 42. 58
K. 14. 42. 55

एतदेव हि लोकेऽस्मिन्कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ५३
एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसंज्ञितम् ।
विमुजेत्संक्षिपेच्चैव बोधयेत्सामरं जगत् ॥ ५४
कामक्रोधौ भयं मोहमभिद्रोहमथानृतम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन स तांस्यजति दुस्त्यजान् ॥ ५५
यस्यैते निर्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्च धातवः ।
व्योम्नि तस्य परं स्थानमनन्तमथ लक्ष्यते ॥ ५६
कामकूलामपारान्तां मनःस्रोतोभयावहाम् ।

reads it on marg.; M₂ reads the same twice.
— °) B₄ लोकेन (for लोकेऽस्मिन्). — °) K₂ जाल-
चक्रं; C_v काल (as in text).

54 D₃ om. 54 (cf. v. l. 50). — °) K₈ T₂ G₂
M एतं; B_{1,2} एतं; D₁ एतं (for एतन्). — °) K₄
D₁ संवृत्तं (for संज्ञितम्). — °) D_{n1} D₂ a. s. s. विशि-
(D₃ *अयेत् (for विमुजेत्). K₁ [ए]वं (for [ए]व).
G₁ विमुजं संक्षिपेच्चैव. — K₂ repeats 54^a-57^a (with-
out var.) after 59°. — °) K₂ बाधयेत्. T₁ बोध-
यन्स्वापयाजगत् (sic); T₂ मोहयन्स स्वयं जं; G_{1,2} M₃
मोहयन्स्वा (M₃ *येस्वा)पयजं; G₃ स्वापयन्मोहयजं;
M_{1,2} मोहस्वापयजं (M₂ *यं जं) (sic); M₄ मोह-
यन्स्वापयजं.

55 For the repetition in K₂, cf. v. l. 54. D₄
om. 55 (cf. v. l. 50). — °) S₁ कामक्रोधः; K₆
B₁₋₄ D₁ कामं क्रोधं. K_{1,4} D₁ कामः क्रोधो (K₁ *धं)
भयं मोहो; B₆ D_{n1} D₂ a. s. s. कामं क्रोधं भयं लोभम्.
— °) B₈ इति (for अभि-). K₂₋₁ B₈ D₁ G₁ अयावृत्तं
(sic); G₃ तथा कृतं (for अथानृतम्). — °) S₁ सत्यं;
K₁ सतां; K₂ संगारं; B₄ (marg.) सर्वां; G₃ सदा
(for स तां). K₄ D₁ सर्वास्यजति दुस्त्यजान्; B_{1,2,4}
(marg. as in text) D₁ संतो मुच्यन्ति दुस्त्य.

56 For the repetition in K₂, cf. v. l. 54. D₄
om. 56 (cf. v. l. 50). — °) M_{1,2} [ए]तन् (for
[ए]ते). K₃ लोकास्. — °) D₁ D₁ परं (for परं).
— °) B₆ D_{n1} D₂ a. s. s. G₁ आनन्त्यम् (for अनन्तम्).
S₁ K_{1,2,4,5} D₁ इह; K₈ इति; B_{1,2} G₃ M₄ (inf.
lin.) उप; B₆ अभि- (for अथ). B₁ D_{n1} D_{5,6} G₃
M₄ (inf. lin.) लक्ष्यते (for लक्ष्यते).

57 For the repetition in K₂, cf. v. l. 54. D₄
om. 57 (cf. v. l. 50). — °) M₄ (inf. lin.) काल-

नदीं दुर्गहदां तीर्णः कामक्रोधाबुभौ जयेत् ॥ ५७
स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति यत्परम् ।
मनो मनसि संधाय पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ५८
सर्ववित्सर्वभूतेषु वीक्षत्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ५९
ध्रुवं पश्यति रूपाणि दीपादीपशतं यथा ।
स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ६०
स हि धाता विधाता च स प्रभुः सर्वतोमुखः ।

(for काम-). K₄ अपरांतां; T₂ G₁ व (G₁ ए)रां नाम;
M_{2,4} असंतां (for अपारान्तां). S₁ कामकूलपरांतां च;
K_{1,2,5} *लापहारांतां (K₈ *रते); M_{1,2} *लमसंतां.
— °) K_{2,4} D₁ मनःश्रोतोः; G₂ मोहस्रोतो- (for मन-
स्रोतो-). S₁ K_{1,8} T₁ -भयावहं. — For 57^a, B
D₁ D_{n1} D₂ a. s. s. ins. :

83* पञ्चेन्द्रियमहाकूलां मनोवेगमहोदकाम् ।

— °) S₁ partly damaged. K₂ D₁ नदी. B₁ (marg.).
2.4 T₂ लोभहदां; G₁ मोहं (for दुर्गं). S₁ तीर्णः;
K₂ D₁ तीर्णः; K₈ B_{2,4} तीर्त्वा; T₁ तीर्णा (for तीर्णः).
K₄ नदीं पूर्वहदां तीर्थां; B_{1,8,5} D₁ D_{n1} D₂ a. s. s. नदीं
(D₁ D₃ *दी) मोहहदां (B₁ *मयीं) तीर्त्वा; G₃ नदी
दुर्गहदा तीर्णा; M₂ नदीं दुर्गहदास्तीर्णं (sic). — °)
G₃ लयेत्; M₂ जयेत् (for जयेत्).

58 D₄ om. 58 (cf. v. l. 50). — °) K₄ D₁ S
(except T₂ G₃) सर्वदोषविनिर्मुक्तस्. — °) K₅ B_{4,6}
D_{n1} D₂ a. T G M₃ तत्; D_{5,6} तं (for यत्). — °)
B₁ D_{n1} D₁-a. s. s. पश्यन् (for पश्यति).

59 D₄ om. 59 (cf. v. l. 50). B_{8,4} om. (hapl.)
59^a. — °) K₄ सर्वजित्; G₃ *स्मिन् (for *वित्).
M₁ लोकेषु (for भूतेषु). — °) K₈ पश्यति; K₄ D₁
वीक्ष्य; B_{1,2} वीक्ष्य च; D₁ वीक्षन्; D_{n1} D₂ a. s.
विदति; B₆ निदति; T₁ G₃ M₂ द्रक्ष्या (T₁ *क्ष)ति; G₁
द्रक्ष्यामि; G₃ द्रक्ष्यति (for वीक्षति). S₁ K_{1-8,5} D₁
आत्मना (for *नि). — After 59°, K₂ repeats
54^a-57^a.

60 D₄ om. 60 (cf. v. l. 50). — °) G₃ रूपं (for
ध्रुवं). — °) D₁ corrupt. G₃ दिवा (for दीपाद्).
K₄ (marg. as in text).s तथा (for यथा). — °)
B₃ (marg.).s G₃ रुद्रश्च (for मित्रश्च). — °) G₃
समन्त्रोक्षः.

हृदयं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥ ६१

तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च

यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।

स्थोगणा भूतगणाश्च सर्वे

महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

ब्रह्मोवाच ।

मनुष्याणां तु राजन्यः क्षत्रियो मध्यमो गुणः ।

कुञ्जरो वाहनानां च सिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥ १

अविः पशूनां सर्वेषामासुश्च विलवासिनाम् ।

गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष एव च ॥ २

न्यग्रोधो जम्बुवृक्षश्च पिप्पलः शाल्मलिस्तथा ।

शिशपा मेघशृङ्गश्च तथा कीचकवेणवः ।

एते द्रुमाणां राजानो लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः

हिमवान्पारियात्रश्च सहो विन्ध्यस्त्रिकूटवान् ।

श्वेतो नीलश्च भासश्च काष्ठवांश्चैव पर्वतः ॥ ४

शुभस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान्पर्वतस्तथा ।

एते पर्वतराजानो गणानां मरुतस्तथा ॥ ५

C. 14. 1175
B. 14. 43. 6
K. 14. 43. 6

61 D₄ om. 61 (cf. v. 1. 50). — ^a Śi K₁₋₄ D₁ वै धाता; D₁ धाता स (for हि धाता). — ^b D_{5, 6} प्रसन्नः; T G_{1, 2} M₁₋₃ स विभुः (for स प्रभुः). K₅ स प्रभुः सविता सुरः. — ^c G_{1, 2} हृदये. — ^d K_{1, 4} D₁ महात्मानं (for 'नात्मा').

62 D₄ om. 62 (cf. v. 1. 50). — ^a K₃ -संघश्च (for -संघाश्च). K_{2, 4} D₁ नग(K₂ 'र')पक्षिनागाश्च; K₃ D₃ ससुरासुराश्च; B_{2, 4} D₁ ससुराश्च नागा; G₃ च सुराश्च यक्षाः (for च सुरासुराश्च). — ^b D₃ corrupt. K_{2, 4} D₁ तथा; G₃ सिद्धाः (for यक्षाः). — ^c K₃ om. च. — ^d K₁ D₁ सर्वर्षयश्च (for महर्षेः). Śi K D₁ [अ]पि तथा (K₅ सदा) (for [ए]व सदा).

Colophon om. in D₄. — Sub-parvan : K_{2, 3} T G₁ M अनुगीता. — Adhy. name : K₂ B D₁ D₁ D_{5, 6} गुरुशिष्यसंवादः; G₃ अष्टात्मविवरणं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Śi 45; D₁ G₃ 42 (as in text); T₁ 33; T₂ G_{1, 2} M 32; M₄ (inf. lin.) 43. — Śloka no. : D₁ 67.

43

1 K_{3, 4} D₁ M_{3, 4} ब्राह्मण उवाच (for ब्रह्मोवाच). — ^a Śi K_{1, 4, 5} B₃ D₁ च (for तु). D₁ D₃₋₆ राजानः. — ^b D_{5, 6} क्षत्रिया. T₁ गणः. — ^c B_{3, 5} D₁ G₃ तु (for च).

2) G₁ अहिः (for अविः. — ^b B D₁ D₂₋₆ अहिस्; D₁ आपुस् (for आसुश्च K_{2, 4, 5} B_{4, 5} D तु (for च). M₂₋₃ विलवासिनः.

3 ^a D₃ जंबुवृक्षश्च नुतश्च (sic). — ^b K_{1, 3} S (except G₃) शाल्मलिस्. — ^c K₁ D₃ शिशपा; K₂ शिशिषा; T G शिशुपा. — ^d K₃ corrupt. K₄ कांचन- (for कीचक-). — D₃ om. (hapl.) 3^a-5^b. — ^e G₃ अधिपा (for राजानो). — ^f S (except G₃) गणानां मरुतस्तथा (= 5^a).

4 D₃ om. 4 (cf. v. 1. 3). — ^a D₁ om. from हिमवा up to स्कन्धो म (in 5^a). K₁ B₃ परियात्रश्च; K₃ पारिजातश्च; B_{1, 2} पात्रश्च; D_{5, 6} हिमयात्रश्च. — ^b K₅ च (for त्रि-). — ^c K₄ D₁ [S]व-; B₃ om. (for the first च). B₃ मेरुश्च; M₂ भावश्च (for भासश्च). — ^d Śi K_{1, 3} कोप्य(K₃ 'प')वांश्च; K_{2, 5} D_{2, 4-6} कोष्ठवांश्च; K₄ D₁ कौटकां(D₁ 'वां')श्च; T₂ G_{1, 2} राष्ट्रवांश्च (for काष्ठवांश्च). T₁ राष्ट्रवांश्चैव सर्वतः.

5 D₃ om. 5^{ab} (cf. v. 1. 3). D₁ om. up to स्कन्धो म (cf. v. 1. 4). — ^a B_{1, 2, 5} D₁ D_{2, 4-6} गुरुस्कन्धो; B_{3, 4} गुह्यं; T G_{1, 2} भृशं (for शुभं). — ^b T₂ परतस् (for पर्वतस्). K₃ ततः (for तथा). — K₃ om. (hapl.) 5^{ad}; Śi reads it on marg. — ^d G₃ गुणानां; Cv नं (as in text). Śi K₅ G₃ मरुतस्; K₄ B₃ D₁ D_{2, 3-6} महतां; B₃ महा*;

C. 14. 1175
B. 14. 43. 6
K. 14. 43. 6

सूर्यो ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
यमः पितृणामधिपः सरितामथ सागरः ॥ ६
अम्भसां वरुणो राजा सत्त्वानां मित्र उच्यते ।
अर्कोऽधिपतिरुष्णानां ज्योतिषामिन्दुरुच्यते ॥ ७
अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः ।
ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्वलवतां वरः ॥ ८
त्वष्टाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः ।
दक्षिणानां तथा यज्ञो वेदानामृषयस्तथा ॥ ९
दिशामुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् ।
कुबेरः सर्वयक्षाणां देवतानां पुरंदरः ।

Cv मरुतस् (as in text). T G_{1.2} M लोकेस्मिन्नात्र संशयः (= 3').

6 °) T₁ अथ वा (for अधिपो). K₅ ग्रहाणामधिपः सूर्यो.

7 °) K₂ अम्भसो. — °) K_{1.2} मरुतां (for सत्त्वानां). B_{2.4} Dc₁ इंद्र (for मित्र). Ś₁ K_{2.4.5} B_{1.3.5} Dn₁ D₁₋₆ मरुतामिन्द्र उच्यते. — K_{2.4} B₂ D₁ om. (hapl.) 7^{ad}. — °) T G_{1.2} M₁₋₈ ज्येष्ठानाम्; M₂ देवानाम् (for ज्योतिषाम्). B_{1.2.5} M₁ मित्र; Dc₁ T G M₂₋₄ इंद्र (for इन्दुर).

8 °) Dn₁ D_{8.6} औषधीनां. K₅ सोमो नक्षत्रराजस्तु. — °) K₁ नरः; B₂ पतिः (for वरः).

9 °) B₁ om.; D₈ अष्टाधि- (for त्वष्टाधि-). Ś₁ K_{1.8} B₂ M_{1.2} -राजा (for -राजो). Ś₁ कारूणां; Dc₁ M₂ रुद्राणां (for रूपाणां). — °) K₂ प्रभुः (for शिवः). D₈ (also as in text) पशूनामीश्वरेश्वरः. — °) K_{4.5} D (except Dc₁) दीक्षितानां (for दक्षिणानां). K_{2.4.5} D_{1-8.6} यथा (for तथा). K₄ D₁ दक्षो (for यज्ञो). — °) Ś₁ K_{1.4} B Dc₁ Dn₁ D₁ देवानाम् (for वेदां). B_{1.2.4.5} Dc₁ M ऋषयस्; Dn₁ मधवा (for ऋषयस्). K₅ D_{2-4.6} देवानामधिपस्तथा; T G वेदानामृष (T₁ G₂ 'नां साम) एव च.

10 °) D₈ सोम- (for सोमो). — °) Ś₁ K_{2.8} D₁ -यक्षानां; K₁ -यज्ञानां; K₄ -भूतानां; K₅ B Dc₁ Dn₁ D₂₋₆ T₂ G₁ -रत्नानां; T₁ -वृक्षाणां (for -यक्षाणां). — °) K_{2.8.6} D_{1.4} G₂ देवानां च (D_{1.4} तु); D₂ दैव-तानां. — °) K_{4.5} B_{1.5} Dn₁ D₁₋₆ T₁ G₂ भूताधिपः;

एष भूतादिकः सर्गः प्रजानां च प्रजापतिः ॥ १०
सर्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् ।
भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्वापि न विद्यते ॥ ११
राजाधिराजः सर्वासां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
ईश्वरं तं विजानीमः स विष्णुः स प्रजापतिः ॥ १२
नरकिंनरयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥ १३
भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वतीति या ॥ १४
उमां देवीं विजानीत नारीणामुत्तमां शुभाम् ।

B_{8.4} Dc₁ M₈ 'धिकः (for 'दिकः). K₄ सर्वैः (for सर्गैः). Ś₁ K_{1.8} एष भूतादिसंसर्गः. — °) K₄ B₁ तु (for च).

11 °) D_{8.6} अयं (for अहं). G₂ भवान् (for महान्). K₄ D₁ अहं ब्रह्म परंतपः. — D₄ reads 11°-12° after 12. — °) M₂ भूतात् (for भूतं). T₂ परतमं. K₄ D₁ विष्णोर् (for मत्तो). D₈ न च भूतं परं मत्तो. — °) B₂ विष्णुर्. K_{2.5} नान्यच्च (for वापि न). K₄ D₁ मत्तो नान्यच्च विद्यते.

12 For the sequence in D₄, cf. v. l. 11. — °) K_{1.8} राजाधिराजा; K₄ राजाधिराजः. — °) K₄ D ईश्वरत्वं (for 'रं तं). G₂ तस्य (for तं विः). K_{2.4} D₁ -जानीयात्; K₅ 'नीहि; B Dc₁ Dn₁ D₂₋₄ 'नीष्णं; D₈ corrupt (for -जानीमः). — °) B D (except D₁) कर्तारमकृतं हरिं (D₄ 'रं).

13 °) B₂ om. (hapl.) रग. K_{1.2} B₈ D₈ -रक्षासां (sic). D₈ गंधर्वो यक्षरक्षसां. — °) B₄ -यक्षाणां. — °) B Dc₁ हरिः (for हि सः).

14 °) K₈ भवः; K₄ भगः; K₅ भवो; G₂ M₈ भद्रा (for भग-). K₁ भगदेवादुयातानां; T G_{1.2} भद्रा देवाभिजा (T₂ 'वा हि जा)तानां. — °) Ś₁ K_{1.8} B (except B₂) T₁ G₁ सर्वेषां (for सर्वासां). K₂ M₈ -लोचनाः; D_{2.8} -लोचनां. — °) K₂ सहेश्वरी; K₄ D₁ T G₁ M_{2.4} भदे. — °) K₅ प्रिया; B₅ [इ]ति सा; Dn₁ D₂₋₆ हि सा; T₁ G₂ त्रिधा; T₂ उमा; M₄ हि या (for [इ]ति या).

15 °) Ś₁ T₂ M_{1.2} इमां (for उमां). K₄ D₁ विजानीयात्; Dn₁ D₂₋₆ 'नीष्णं (for 'नीत). D₈ उमा

रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा ॥ १५
 धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मलक्षणाः ।
 तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेतेह रक्षणे ॥ १६
 राज्ञां हि विषये येषामवसीदन्ति साधवः ।
 हीनास्ते खगुणैः सर्वैः प्रेत्यावाद्यार्गगामिनः ॥ १७
 राज्ञां तु विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ।
 तेऽस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते प्रेत्य चानन्त्यमेव च ।
 प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्त द्विजर्षभाः ॥ १८

देवी विजानीध्वं. —^६) K₄ D₁ भवां; K₅ तु तां; D₅ M₄ शिवां (for शुभा). K_{1.8} नारीणामुत्तमं शुभं; D₆ 'मुत्तमा शुभा. —^७) D_{5.6} गतीनां; T G₂ स' (for र'). K₄ D₁ वसुमत्सु; G₁ 'मत्यासु. K₂ B₃ च (for तु). Ś₁ K_{1.8} रेवतीनां वसुमती (K₈ 'ती'). —^d) K₄ अप्सरसं. D₁ स्मृताः; M ततः (for तथा).

16 D₄ om. 16^{ab}. —^a) Ś₁ D₃ धर्मकामश्च; G₁ वर्णक्रमश्च. B₂₋₄ D₁ तु (for च). K₂ धर्मकामार्थः राजानी; G₈ 'कामौ च राजन्यो (sic). —^b) K₁ D₁ ब्राह्मणा. K_{2.4.5} D₁ ब्रह्म- (for धर्मः). B D₁ D_{2.3.5} 'सेतवः; Dn₁ 'हेतवः; D₆ 'सेविनः (for 'लक्षणाः). —^c) B₄ ब्राह्मणानां (for द्विजाती). —^d) D₁ पूयते च; T₂ प्रयते हि (for 'तेत). K₈ T₁ हि; B_{1.2.5} D₁ T₂ G₂ स; B₄ [अ]स्य (for [ह]ह). G₁ लक्षणं (for रक्षणे). Dn₁ D₂₋₆ G₃ प्रयतेतस्य (G₈ 'देव) रक्षणे.

17 ^a) Ś₁ K₁ D₃ राज्ञा; G₁ राजश्च. T G₁ च (for हि). K₄ D₁ स्थातुम्; G₈ तेषाम् (for येषाम्). —^b) Ś₁ D₃ अवसीदन्ति; K_{4.5} D₁ अनुसीदन्ति; T₁ अविनिर्दन्ति. —^c) M हतासु (for हीनासु). M_{1.2} तैः (for ते). K₁ D₁ स (for स्व). K₂ 'गणैः (for 'गुणैः). K_{1.2.5} M₁ सर्वैः. —^d) Ś₁ K_{1.3.4} प्रीत्य (for प्रेत्य). K₅ B₄ Dn₁ D₂₋₆ 'चोन्मार्ग- (for [अ]वाद्यार्ग-). D_{5.6} 'वर्तिनः; G₂ 'कामिनः (for 'गामिनः).

18 ^a) K₄ B₃ Dn₁ D₂₋₆ G_{2.8} हि (for तु). —^b) D₄ G₈ 'कीर्तिताः (for 'रक्षिताः). —^c) K₁₋₈ तस्मिँल्लोके; T₂ G_{1.8} तस्मिँल्लोके (for तेऽस्मिँल्लोके). —^d) K_{1.4} D₁ G₈ एव हि (K₂ ह); K₅ T₂ अनुते (for एव च). Ś₁ K_{1.8} प्रेत्य वानुत्तमं सुखं; B D₁ Dn₁ D₂₋₄ सुखं प्रेत्य च (B₁₋₄ च प्रेत्य) मुञ्जते; D_{5.6} प्रेत्य भोगं च मुञ्ज (D₆ 'ज्य)ते. —^e) Ś₁ K_{1.8} om. 18^{cd}. —^f) K₈ महाराज (for 'स्मान). —^g) G₈ वेत्य (for वित्त). —^h) K₅

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ।
 अहिंसालक्षणो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ॥ १९
 प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ।
 शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ॥ २०
 ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ।
 धरणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ॥ २१
 स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती सत्यलक्षणा ।
 मनसो लक्षणं चिन्ता तथोक्ता बुद्धिरन्वयात् ॥ २२

B₂₋₅ D₁ ins. an addl. colophon after 18; Ś₁ K_{1.8} ins. it after 18^d [Sub-parvan : K₈ अनुगीता. —*Adhy. name* : B₂₋₅ D₁ गुरुशिष्यसंवादः. —*Adhy. no.* : Ś₁ 46].

19 Before 19, Ś₁ K_{1.8.5} B₂₋₅ D₁ ins. ब्रह्मोवाच; K₂ ब्राह्मण उवाच. —^b) M_{1.2} विधिबद्; M_{3.4} विविधं (for नियतं). K₃ ब्रह्म- (for धर्मः). —^c) Cf. 1. 11. 12^a. K₅ D (except D₁) परमो (for 'लक्षणो). —^d) Ś₁ धर्मविः; K₄ वाधर्म- (for चा'). K₂ D₁ D₃ 'लक्षणं; K₃ M₁ 'लक्षणः. —*After 19, G₁ reads 21^a-22^b.*

20 K₂ D₃ om. (hapl.) 20. B_{1.2} om. (hapl.) 20^a-21^b. G₃ om. (hapl.) 20^a-22^b. —^b) Ś₁ मानुषाः (for मनुष्याः). T₂ G_{1.2} धर्म- (for कर्म). —^d) D₆ तत्; T₁ सं- (for तु).

21 B_{1.2} om. 21^{ab}; G₃ om. 21 (for all, cf. v. 1. 20). —^a) K₈ ज्योतिषो (for 'षां). Ś₁ K₁ तेजो; K₈ नेत्रं (for रूपम्). —^b) T₂ तु (for च). D₃ 'लक्षणं; T₁ 'लक्षणः. Ś₁ K_{1.8} रूपश्च (Ś₁ 'प' च) रस-लक्षणः (Ś₁ 'ण' (sic). —*G₁ reads 21^a-22^b after 19.* —^c) Ś₁ K_{1.5} B₁₋₄ D₁ धरणी; K₄ D₁ धरिणी; B₅ Dn₁ D₄ धारिणी (for धरणी). —^d) B_{1.2} धरणी (for पृथिवी).

22 For the sequence in G₁, cf. v. 1. 21. G₃ om. 22^{ab} (cf. v. 1. 20). D₆ om. (hapl.) 22^{ab}. —^b) B_{1.2-5} D₁ Dn₁ D₂₋₅ शब्दः; P₂ वाक्य- (for सत्यः). —^d) M₁ lacuna; M₂ corrupt. B₅ Dn₁ D₂₋₆ चितोक्ता; C_v तथोक्ता (as in text). K₄ D₁ बुद्धिरत्र या; K₅ B₄ D₁ M_{3.4} C_v 'रन्वया; B (B₄ marg.) Dn₁ D₂₋₅ 'लक्षणा; G₈ 'निर्णया (for 'रन्वयात्). K₂ बुद्धिरन्वयात्तानि.

C. 14. 1193
B. 14. 43. 24
K. 14. 43. 24

मनसा चिन्तयानोऽर्थान्बुद्ध्या चैव व्यवस्यति ।
बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः ॥ २३
लक्षणं महतो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ।
प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ॥ २४
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ।
संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
अतीतोऽद्वंद्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगम् ॥ २५
धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया ।

23 ^a) B₂ (marg.). s. 5 Dn₁ D₂-6 T₂ चिन्तितान् (for चिन्तयानो). K₂. 4 [5]थ (for स्थान्). K₁ मनसा चिन्तयानोका; B₁. 2. 4 De₁ 'सा चिन्तितं वे (B₄ De₁ 'तान्वे)ति. — ^b) Ś₁ K₁. 4 [५]वेह; K₃. 5 [५]वाय; B Dn₁ D₂-6 चेह; De₁ वेत्तुं (for चैव). T₁ व्यवस्यते. — ^c) D₈ च (for हि). — ^d) Ś₁ K₁. 3 (s) लभ्यते; K₄ De₁ D₁ लक्षते.

24 ^a) Ś₁ B Dn₁ D₂-1. 6 T₁ मनसो (for महतो). — ^b) D₈ असक्तं (for अस्यक्तं). G₃ संन्यस्य (for साधु). — K₂. 5 B₃ G₃ om. (hapl.) 24^c. K₃ reads 24^c (without var.) thrice. — ^d) K₄ D₁ सज्ज्ञान; D₈. 6 निवृत्ति (for संन्यास).

25 ^a) D₈ ग्लानं (for ज्ञानं). — ^b) G₃ संवसेद् (for संन्यस्य). — ^c) Ś₁ K₁. 3. 5 संन्यसज्; K₂ संन्यस्य; K₄ D₁ G₃ संन्यास; G₁. 2 संन्यासे; M संन्यासाज् (for संन्यासी). K₁ M₂ संयुक्तं; B₁. 2 संपन्नः. — ^d) T₁ corrupt. Ś₁ K₁. 8 B₃ अतीते; K₂ B₁. 2. 5 De₁ अतीत्य; G M₈ अतीतः; M₁. 2. 4 अतीव (for अतीतो). B₅ G₁. 2 M₁. 2 अभ्येति (for अभ्येति). K₄ अतीत्योर्ध्वमभ्येति (sic); T₂ अतीतद्वंद्वमभ्येति. — ^e) Ś₁ K₁ तपोमृत्युः; K₄ D₁ ततो मृत्युः; M₄ तमोमृत्योर. K₂. 4 B D (except D₅) जरातिगः; G₂ 'दिकं.

26 ^a) K₄ D₁ धर्मलक्षणमित्येतद्; K₆ 'मित्युक्तम्. — ^b) K₄ D₁ उक्तेश्च; K₆ एतद्वो; D₈ उक्तं वा (for उक्तं वो). G₂. 8 तथा (for मया). — ^c) Ś₁ K₁. 8 लक्षणं (for ग्रहणं). — ^d) K₅ वदामि; G₁. 2 M₈. 4 वक्ष्ये तु (for वक्ष्यामि). G₃ M₁. 2 वक्ष्ये तु मह (M₁ 'क्ष्ये अहम)तः परं.

27 ^b) K₄ D₁ G₂ [५]व स; K₅ B₁. 2. 5 Dn₁ D₈. 5 हि स; De₁ ह स; D₅ समः; T₂ G₃ सह (for [५]ह स). D₂ प्राणेन हि स हस्यते; T₁ G₁ 'न सह पश्यते. — ^c) K₁ प्राणस्थश्च; D₁ प्राणतश्च. T₂ G₃ M

गुणानां ग्रहणं सम्यग्बुद्ध्याग्रहमतः परम् ॥ २६
पार्थिवो यस्तु गन्धो वै प्राणेनेह स गृह्यते ।
प्राणस्थश्च तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते ॥ २७
अपां धातुरसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते ।
जिह्वास्थश्च तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ॥ २८
ज्योतिषश्च गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते ।
चक्षुःस्थश्च तथादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ॥ २९
वायव्यस्तु तथा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः ।

तदा; G₃ सदा (for तथा). — ^d) Ś₁ K₈ स्थाने (for ज्ञाने). G₃ गंधज्ञानेन धीयते. — After 27, D₁ reads 32.

28 Ś₁ K₁ om. (hapl.) 28. K₈ om. (hapl.) 28-29. G₃ repeats 28^{ab} (without var.) after 30. — ^a) B Dn₁ D₂. 3 धातु रसो; G₃ धारो रसो; Madras ed. अयाश्रयो (for धातुरसो). — ^b) K₂. 5 गृह्यते रसः; K₄ D₁ G₃ गृह्यते च सः (G₃ स तु); B₂ स च गृह्यते; B₁ संप्रगृ. — ^c) T₁ G₁ M तु (for च). G₃ ततः; M₁. 2. 4 तदा; M₃ सदा (for तथा). K₄ D₁ जिह्वा-सब्धसदा सोमो; G₂ 'रसस्ततः सोमो. — ^d) G₃ स्थाने (for ज्ञाने).

29 K₈ om. 29 (cf. v. l. 28). M₁. 2 om. (hapl.) 29. — ^a) T₁ G₁. 2 तेजसश्च; M₃. 4 चक्षुषश्च (for ज्योतिषश्च). Ś₁ K₁. 4. 5 B₁. 2 D₁ T₁ G₁. 2 M₃. 4 तु (for च). De₁ गुणे. — ^b) T प्र- (for च). — ^c) Some MSS. चक्षुषश्च; K₅ T G चक्षुषश्च; M₈ चक्षुश्च. K₄ D₁. 6 T₂ G₂ तदा; B₃-5 De₁ Dn₁ D₂-5 T₁ G₃ सदा (for तदा). B₁. 3 सूर्यो; D₃ नित्यो (for आदित्यो). — ^d) K₄ B₁ D₁ रूपं (for रूपः). G₃ रूपज्ञानेन धीयते.

30 Ś₁ K₄ om. (hapl.) 30. — ^a) D₁ S (except G₃) च (for तु). K₁. 8 B₃-5 De₁ Dn₁ D₂-6 सदा; K₂ महा-; B₁. 2 गुणः; D₁ G₂ तदा (for तथा). — ^b) K₈ वि- (for प्र-). De₁ om. सः. T₁ स ह; G₁. 2 M स च; G₃ सदा (for च सः). D₁ ज्ञायते स तु वै त्वचा; D₈. 6 गृह्यते हि त्वचा द्विजाः. — ^c) T₂ त्वच-श्रवः; G₁ त्वचस्थ एव; M₁ त्वचसंस्थश्च (for त्वचस्थ-श्रवः). K₂ B De₁ Dn₁ D₂-6 T₁ G₂ सदा; G₃ M₃-4 तदा (for तथा). — ^d) B D (except D₁) स्पर्शने स; T₂ G₃ स्थाने (for ज्ञाने). K₈ स्पर्शज्ञानेन विद्यते. — After 30, G₃ repeats 28^{ab}.

त्वक्स्थैश्चैव तथा वायुः स्पर्शज्ञाने विधीयते ॥ ३०
 आकाशस्य गुणो घोषः श्रोत्रेण स तु गृह्यते ।
 श्रोत्रस्थाश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्तिताः ॥ ३१
 मनसस्तु गुणश्चिन्ता प्रज्ञया स तु गृह्यते ।
 हृदिस्थचेतनाधातुर्मनोज्ञाने विधीयते ॥ ३२
 बुद्धिरध्यवसायेन ध्यानेन च महांस्तथा ।
 निश्चित्य ग्रहणं नित्यमव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ३३
 अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
 तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३४

अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं गुणानां प्रभवाप्ययम् ।
 सदा पश्याम्यहं लीनं विज्ञानामि शृणोमि च ॥ ३५
 पुरुषस्तद्विज्ञानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 गुणवृत्तं तथा कृत्स्नं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३६
 आदिमध्यावसानान्तं सृज्यमानमचेतनम् ।
 न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानं पुनः पुनः ॥ ३७
 न सत्यं वेद वै कश्चित्क्षेत्रज्ञस्त्वेव विन्दति ।
 गुणानां गुणभूतानां यत्परं परतो महत् ॥ ३८
 तस्माद्गुणांश्च तत्त्वं च परित्यज्येह तत्त्ववित् ।

14. 1210
 14. 43. 41
 14. 43. 41

31 G₂ om. 31^{ab}. — ^a) D_{5, 6} T₂ शब्दः; G₁ व्योम;
 Bom. ed. घोष (for घोषः). — ^b) K₂₋₄ D₁ तु स
 (by transp.); B_{3, 4} स च; B₅ D₆₁ D₆₁ D₂₋₆ च स.
 G₃ स तु श्रोत्रेण गृह्यते. — ^c) K₁ D_{1, 6} श्रोत्रस्थश्च.
 K₂ दिशा. — ^d) T₁ ज्ञानेन; G₃ स्थाने प्र- (for ज्ञाने
 प्र-). K_{1, 3} प्रकीर्तिताः; K₄ D_{1, 6, 6} विधीयते; G₂
 प्रवर्तिताः.

32 D₁ reads 32 after 27. — ^a) K₁₋₄ B D
 (except D₁) T₁ च (for तु). — ^b) K₂₋₄ D₆₁ D₁,
 4-6 T₂ M_{3, 4} सा (for स). K_{2, 4} D₆₁ [अ]तु- (for
 तु). K_{2, 4} हृदयते (for गृह्यते). G₃ प्रज्ञयाः साधु
 गृह्यते. — ^c) Ś₁ K₁ हृदिस्थश्च. D₆₁ D₆₁ D₆ T₁
 चेतनो (for चेतना-). — ^d) G₁ मनोज्ञानं.

33 D₁ transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^a) K₅ बुद्धे-
 र् Ś₁ K_{1, 3} अद्यवसायाय; B_{1, 2} अव्यवसायेन; D_{2, 3} अव्य-
 वसानेन. — ^b) Ś₁ K_{1, 3} ध्यानाय; B D₆₁ D₆₁ D_{2-4, 5}
 (sup. lin. as in text) ज्ञानेन (for ध्या°). K₃ मनस्
 (for महांस). — ^c) K₄ D₁ नित्यस्य; M₃ निश्चित्य.
 Ś₁ K_{1, 3} ग्रहणे; D₆₁ T₁ णान्. B₃ D₆₁ D₂₋₆ व्यक्तम्
 (for नित्यम्).

34 ^a) K₃ निर्ये; K₄ B_{3, 4} D_{1, 6} S (except T₁)
 नित्यं. K₃ अलिङ्गग्रहणे नित्याः. — ^b) Ś₁ K_{1, 3} अव्य-
 क्तलिङ्गः क्षेत्रज्ञः; K₅ तस्मादलिङ्गं क्षेत्रज्ञं. — ^c) Ś₁ K_{1, 3}
 केवलो; K_{2, 4} B₃ D₁ G₃ केवल- K_{2, 5} D₆₁ D₆ M_{3, 4}
 लक्षणं.

35 ^a) K₁₋₃ अव्यक्तः; G₁ अव्ययं. K₄ क्षेत्रमुद्दिष्टं;
 B₃ D₂₋₆ लिङ्गाख्यं. — ^b) K₄ B₄ D₂ T₂ प्रभवाप्ययं
 (B₄ यः); D₆₁ D₆ G₃ बोध्ययं (D₆₁ यः). — ^c)
 G₃ तदा (for सदा). D₆ ज्ञानं; G₂ लिङ्गं; Bom.

ed. लीनो (for लीनं). — ^d) D₆₁ वः (for च).

36 ^a) Ś₁ K_{1, 2, 5} तं; G₁ तु (for तद्). C_v :
 पुरुषो नारायणः तदव्यक्तत्वं विज्ञानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ इत्यु-
 च्यते इति योजना । C_v — ^c) K₂ D₁ गुणवृत्तं; G₂
 गुणवृत्तिं. B_{1, 2} सदा; D₆₁ D₄ यथा; D_{6, 6} जडं;
 G₂ तदा (for तथा). K₄ कृत्स्नं; D₂₋₄ वृत्तं; D₅
 क्षेत्रं; D₆ क्षेत्रे (for कृत्स्नं). B₄ (marg. as in text)
 शृणु वृत्तं यथा कृत्स्नं. — ^d) B₂ D₆₁ D₆₁ क्षेत्रज्ञं.

37 ^a) K_{1, 3, 4} D₆₁ आदिमध्यावसानान्ते; K₂ B₃₋₅
 न तं; T₁ G₁ न तत्. — Ś₁ K_{1, 3} om. (hapl.)
 37^{ab}. — ^b) K₁ सचेतनं. — ^c) K₄ D₁ निर्गुणः; G₁
 M₃ (inf. lin. as in text) समुणा; G₂ स गुणं. G₃
 अज्ञानं (for आत्मानं). — ^d) K₃₋₅ D (except D₆₁)
 सृज्यमानाः; B₂ T G_{2, 3} मानः. D₆₁ om. one पुनः.

38 ^a) B_{3, 5} सत्तं; B₄ च तं (for सत्यं). K₁
 विन्दते; D₆ विद्यते; T₁ G₁ वेदवित् (for वेद वै). Ś₁
 K₃ D₆₁ D₂₋₅ न (K₃ स) सत्तं (Ś₁ सत्त्वं; K₃ नित्यं)
 विन्दते कश्चित्; K₄ D₁ न सत्यवेदितः कश्चित्; B_{1, 2} न
 च तं वेद कश्चिनु; D₆₁ न तं वेदयते कश्चित्; G₃ न
 सत्यं वेत्ति वै किञ्चित्; C_v न सत्त्वं वेत्ति वै कश्चित्. — ^b)
 K₄ D₁ क्षेत्रज्ञे; G₃ ज्ञास्. K₄ D₁ स्वं च; B_{1, 2}
 रवेण (for रवेन). D₄ पश्यति; T₁ वेत्ति वै (sic); T₂
 G_{1, 2} M वेत्ति वै; G₃ वेदयते (for विन्दति). — ^c)
 M_{1, 2} परः. C_v परं (as in text). D₆₁ D_{2, 4-6} परमं;
 C_v परतो (as in text). K₃ M₃ महान्; C_v महत्
 (as in text). D₆ परापरतमं महत्.

39 ^a) K_{3, 4} गुणं. K_{2, 4} D₁ सत्यं च; K₅ B₄
 (marg. as in text). सत्त्वं च; B_{1, 2} D₆₁ D₂₋₆ तत्त्वज्ञः
 (B₁ D_{2, 3} ज्ञ; D₆₁ ज्ञं); D₆₁ सर्गं च; M स (M₄
 त) रत्नांश्च (for तत्त्वं च). — ^b) K₃ परिचितेत; K₄ D₁

C. 14. 1210
B. 14. 43. 41

क्षीणदोषो गुणान्हित्वा क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥ ३९
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विश्वः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३

४४

ब्रह्मोवाच ।

यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च ।

नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १

अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः ।

श्रविष्ठादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशिरादयः ॥ २

भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।

रूपाणां ज्योतिरादिस्तु स्पर्शादिर्वायुरुच्यते ।

शब्दस्यादिस्तथाकाशमेष भूतकृतो गुणः ॥ ३

अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुत्तमम् ।

आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरिच्यते ॥ ४

सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ।

ओंकारः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च ।

'वज्येत' G₁ 'त्यज्येत' (for 'त्यज्येह'). S₁ K₁, 8 B D (except D₁) धर्मवित् (for तत्त्व). — °) D₆ क्षीणदोषे. B D₁ D₁ D₂-4 गुणातीतः; D₅, 6 गुणीभूतः (for गुणान्हित्वा). — °) D₁ D₂-4, 6 क्षेत्रज्ञः. K₄ प्रविशत्यथ; B₁, 2 'शत्युत'; B₂ T₂ G₂ 'शद्यथा'.

40 °) B₅ निर्ममो; D₂ निर्द्वन्द्वः. K₄ D₁ निर्वषट्कारो. — °) Some MSS. निस्वधाकारः; K₂, 4, 5 B D G₃ निःस्वधाकार. — °) S₁ अनलश्; K₂ अवलश्; G₃ असक्तश् (for अवलश्). — °) K₃ G₃ भुवि; D₁, 2 विदुः; T₁ G₁, 2 विधिः (for विशुः).

Colophon om. in T G₁, 2 M₁-8. — Sub-parvan : K₂-4 अनुगीता. — Adhy. name : K₂ B D₁ D₁ D₁, 4-6 गुरुशिष्यसंवादः; G₃ क्षेत्रज्ञविवरणं. — Adhy. no. (figures, words or both) : S₁ 47; D₁ G₂ 43 (as in text); D₂ 40; M₄ (inf. lin. sec. m.) 44. — Śloka no. : D₁ 41.

44

1 T G₁, 2 M₁-8 om. the ref. K₄ M₄ ब्राह्मणः; D₁ विप्र (for ब्रह्मा). — °) K₃ प्राप्तः (for नामः).

2 °) M₄ (inf. lin. as in text) ततः (for अहः). K₅ सर्व (for पूर्वं). — °) K₃ D₂, 8 मासः. B₂ शुक्लादयः; M₄ चैत्रा (for शुक्ला). K₄ D₁ मासाः शुक्लादयस्तथा. — °) S₁ B₁-8, 5 D₁ D₁ D₂-6 श्रवणा-

दीनि; K₃ भविष्या; K₅ D₄ (marg. sec. m.) अक्षिन्या; D₁ अविष्ठा; C_v अविष्ठा (as in text). K₁, 2, 5 B₁, 2, 4 D₁ D₁, 5, 6 M₄ (inf. lin.) C_v चक्षाणि; D₂ वृक्षा; D₄ रुक्षा; T G₁, 2 सर्वा; G₃ पक्षा; M वषा (for ऋक्षा). K₄ विष्ट्यादीनि च पुण्यानि.

3 °) K₂, 4, 5 B₄ D₁ D₁ च (for तु). — °) D₁ D₁ D₂-6 आदित्यः (for 'स्तु'). K₂, 4 D₁ S रूपाणामादिरग्निस्तु (K₂, 4 D₁ 'रादित्यः'). — °) K₂, 4, 5 D (except D₁) G₃ स्पर्शानां (for स्पर्शादिर्). K₄ एव च (for उच्यते). — M₁-8 om. 3°. — °) K₄ शब्दश्च. G₃ [अ]थ; M₄ [आ]हुस् (for [आ]दित्स). — °) K₅ corrupt. D₁ G₁ गुणाः. G₃ एव भूतगुणः कृतः.

4 °) B₁ च; B₄, 5 D₁ T₂ G₃ M तु (for प्र). — °) S₁ K D₁ D₁-6 G₂, 3 M₁ उच्यते (for इच्यते). D₁ M₂ अग्निर्भूताद् (M₂ 'दि') रिच्यते (sic).

5 °) D₁ विधिनां (sic) (for विद्यानां). — °) G₁ प्रजानां च (for देवतानां). — °) K₁, 4 D₁ D₁, 6 M₂ वेदानां (for वेदानां). — °) M₄ (inf. lin.) उच्यते (for एव च). — °) K₃ corrupt. S₁ (marg.). तदादिर्; K₂, 4, 5 B₁-8, 5 D₁ D₂-6 यदस्मिन्; G₃ ह्य' (for यय'). G₁ निचते. K₅ लोके. — °) K₃ D₂ M₁, 2 सर्व (for सर्व). S₁ K₄, 5 B₁, 8-5 D₁ D₁ D₂-6 सावित्रिर्; K₁, 2 M₂ 'त्र; B₂ 'त्री; D₁ 'व्यस्.

6 °) G₂ गायत्रि. K₁ गायत्रीछंदसासाध. — T₁ G

यद्यस्मिभियतं लोके सर्वं सावित्रमुच्यते ॥ ५
 गायत्री छन्दसामादिः पशूनामज उच्यते ।
 गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ६
 श्येनः पतञ्जिणामादिर्यज्ञानां हुतमुत्तमम् ।
 परिसर्पिणां तु सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमाः ॥ ७
 कृतमादिर्युगानां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 हिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ८
 सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते ।

द्रवाणां चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥ ९
 स्थावराणां च भूतानां सर्वेषामविशेषतः ।
 ब्रह्मक्षेत्रं सदा पुण्यं प्लक्षः प्रथमजः स्मृतः ॥ १०
 अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयंभूरिति स स्मृतः ॥ ११
 पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः ।
 दिशां च प्रदिशां चोर्ध्वा दिग्जाता प्रथमं तथा ॥ १२
 तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता ।

14. 1225
 14. 44. 14
 K. 14. 44. 14

om. (hapl.) 6⁶⁰. — ^b) K₁ D₁ एव च; B₁ 2 आदितः (for उच्यते). Ś₁ B₂ D_{n1} D_{2-4, 5} (marg. sec. m. as in text). ^c) T₂ प्रजानां सर्ग उच्यते. — D_{o1} repeats 6⁴-7⁰ after कृतमादिर् (in 8⁰).

7 For the repetition in D_{o1}, cf. v. l. 6. — ^a) K_{2, 4, 5} S च पक्षिणाम् (for पतञ्जिणाम्). — ^b) K₅ घृतम्; T₁ हितम् (for हुतम्). — ^c) Hypermetric. K_{2, 5} च (for तु). K₁ सर्पिणां चैव सर्वेषां; B D_{n1} D₂₋₅ T G₂ सरीसृपाणां सं; D_{o1} (both times) सरी-सर्पिणां सं; D₁ परिसर्प्यसां चैव सं; G₁ M₁ प्र (M₂ वि)सर्पिणां तु सं. — ^d) K₁ G_{1, 2} ज्येष्ठाः; M श्रेष्ठः. G सर्वे; M₂ सर्वो (for सर्पो). Ś₁ K_{2, 4} D₁ M₂ द्विजो-त्तमः; B₂ द्विजर्षभाः.

8 For the repetition in D_{o1}, cf. v. l. 6. — ^a) D_{o1} om. from युगानां च up to संशयः (in 8^b). — After 8^b, D₁ reads from मम (in 11^c) up to दिशां (in 12^c). Ś₁ reads 8^c-11^d on marg. — ^d) K_{4, 5} D_{1, 5} औषधीनां. Ś₁ K₁ D_{n1} यवस्तथा; K₂ तथा यवाः (by transp.); D₂ जवास्तथा.

9 D_{o1} om. 9^a-10^a. The portion of the text from 9 up to 14. 45. 20 is lost in D_{n1} due to the folios being stuck together. Ś₁ reads 9 on marg. — ^a) B₂ एव (for भक्ष्य-). K₁ सर्वभक्षणभोज्यानाम्. — ^b) K₂ सर्वे (for अर्क्षे). Ś₁ K_{1, 2} परामिह; M₂ तु परम् (for परम्). — ^c) D₂ T₂ G₂ ब्रह्मक्षेत्रं; G_{1, 2} ब्रह्मिणः. — ^d) D₂ येषां नाम; G₂ पयसाम्; M₁ पेयानां च (for 'नाम्).

10 D_{n1} missing; D_{o1} om. 10^a (for both, cf. v. l. 9). Ś₁ reads 10 on marg. — ^a) Ś₁ K₁₋₂ B₂ D₂₋₅ तु (for च). Ś₁ K₁₋₂ सर्वेषां भूतानाम् (by transp.); G₁ भूतानां सर्वात्माम् (sic). B_{1, 2, 4} D_{o1} च

विशेषतः (for अवि^a). — ^c) K_{2, 4} T G M₁ (inf. lin.) ब्रह्मवृक्षः; K₂ बहुक्षेत्रं (for ब्रह्मक्षेत्रं). T G_{1, 2} पुण्यः. D₁ भ्रामदक्षो महापुण्यः; M ब्रह्मभूतः सदा पुण्यः. — ^d) G₁ M₁ (inf. lin. as in text) पक्षः (for प्लक्षः). K₁ D (except D₁; D_{n1} missing) प्रथमतः; G₂ 'मकः. K₂ प्लवः प्रथमं रजः (submetric); B_{1, 2} प्लक्षश्च प्रथमः स्मृतः.

11 D_{n1} missing (cf. v. l. 9). G₂ om. 11^a-12^b. Ś₁ reads 11 on marg. — ^c) D₁ reads from मम up to दिशां (in 12^c) after 8^b. — ^d) K_{2, 4, 5} D_{o1} D_{1, 2} यः; K₂ B₁₋₂ T₂ G_{1, 2} M_{2, 4} सं- (for स).

12 For the sequence in D₁, cf. v. l. 11. D_{n1} missing (cf. v. l. 9). G₂ om. 12^a (cf. v. l. 11). G₂ om. (hapl.) 12^a. — ^a) K₂ तथा (for महा^a). — ^b) K₂ अग्रहा. — After 12^b, M₂ (inf. lin. sec. m.) reads 14^a-17^b, repeating the same in its proper place. — ^c) K₁ corrupt. K₂₋₅ B D_{o1} D₂₋₅ T M₂ चोर्ध्वं. G₂ दिशां चोपदिशां च स्युर. — ^d) B₁ दिक्स्मृता; B₂ दिग्वाता; M_{1, 2} दिग्जाताः; M₂ दि (sup. lin. द्वि)जतां (sic) (for दिग्जाता). B D_{o1} T₂ G_{1, 2} प्रथमा. Ś₁ K₁ तदा (for तथा). K_{2, 4, 5} D₁₋₅ T₁ दिक्पूर्वा प्रथमा तथा (K₄ D_{5, 6} स्मृता); G₂ दिग्गाताः प्रथमाः स्मृताः.

13 D_{n1} missing (cf. v. l. 9). — ^a) D_{o1} om. तथा. D₂ तथा त्रिपथगा गंगा; G₂ तथा गंगा नदीनां तु. — ^b) G₂ सर्वात्माम् (for नदीनाम्). K₂ प्रथमा (for अग्रजा). K₄ D₁ मता (for स्मृता). — ^c) B₁ (marg. as in text) सर्वोदपानानां; D_{5, 6} सरोद^a; M सरोदु^a (for सरोद^a). B_{1, 2} कूपानां सरसां चैव; T₁ G₁ तथा चाम्बो वाहनानां; G₂ सरसां सोदपानानां. — ^d) K₂ [S]ग्रहः; B_{1, 2} वरः (for अग्रजः). D_{5, 6} सागरः सर्व-लोप्रजः.

C. 14. 1225
B. 14. 44. 14
K. 14. 44. 14

तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽयजः ॥ १३
देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् ।
नरकिंनरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १४
आदिर्विश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
भूतं परतरं तस्मान्नैलोक्ये नेह विद्यते ॥ १५
आश्रमाणां च गार्हस्थ्यं सर्वेषां नात्र संशयः ।
लोकानामादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १६
अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्ता च शर्वरी ।
सुखस्यान्तः सदा दुःखं दुःखस्यान्तः सदा सुखम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४

14 Dn1 missing (cf. v. l. 9). M₁ (inf. lin. sec. m.) reads 14^a-17^b for the first time after 12^b. —^a) K₂. 4 D₁ -यक्षाणां; D₄. 6 दैत्यानां (for -भूतानां). —^b) K₁. 8 D₁. 8 G₈ -राक्षसां (K₈ 'से). —^c) K₁ -यक्षानां; K₂. 4. 5 D₁ -भूतानां (for -यक्षाणां).

15 For the repetition in M₁, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) K₁ D₁ सर्वस्य (for विश्वस्य). Ś₁ K₁. 8 महतो (for जगतो). —^b) D₃ विष्णुः. Ś₁ K₁ ब्रह्मविष्णुमयो महान्. —^c) B₁. 2 (marg. as in text) ह्यं; G₈ सूक्ष्मं; M₁-8. 4 (second time) ततः (for भूतं). D₈ भव्यं परं (for परतरं). D₁ D₂. 5 यस्मात्; T₁ नास्ति; M₁ lacuna; M₂. 3 *स्य; M₃ न स्य (for तस्मात्). —^d) Ś₁ K₁ D₁ त्रिलोके; K₈ त्रैलोके. K₂ ह; D₈ [ए]व (for [ह]इ). B₁. 2 लोकेषु न च विद्यते; T₁. 2 (sup. lin.) G M (M₁ both times) त्रिषु लोकेषु वि.

16 For the repetition in M₁, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) K₂. 5 T₁ G₂. 8 तु; G₁ om. (for च). K₁. 8 D₁ गार्हस्थ्यं. D₂-8 M₁ (second time) transp. गार्हस्थ्यं and सर्वेषां. B₁. 2 सर्वेषामुत्तमं स्मृतं (for 16^b). —^c) B₁. 2 D₁ T₁ अत्यक्तः; C_v 'क्तं (as in text). —^d) B₁ [क्ष]ते; G₈ M₁ (first time) [क्ष]ते. K₂-8 B₄ D₁ T G M₁ (first time) तथा; B₁-8 स (for तद्). M₃ ह (for च).

17 For the repetition in M₁, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^a) K₄. 5 B₄. 4 D₁ M₂. 4 (second time) अहान्यस्तमयान्तानि; D₈ अहं मरुत्पया-

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ १८
सर्वं कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् ।
अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १९
इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये ।
सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २०
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मा समाहितः ।
निर्ममो निरहंकारो मुच्यते सर्वपाप्मभिः ॥ २१

तानि (sic). —^b) Ś₁ lacuna. D₁ M₁ (first time) उदयांतानि; D₈ उभयांतौ च (sic). — 17^a = (var.) 3. 48. 45^{ab}; 12. 26. 23^{ab}; 149. 84^{ab}; 168. 18^{ad}. —^c) K₆ B D₁ D₂. 4 T₂ G₂. 8 [क्ष]ते; D₃ [क्ष]ते (for [क्ष]न्तः). Ś₁ K T G तथा (for सदा). —^d) B D (D₁ missing) T₂ G₂. 8 [क्ष]ते (for [क्ष]न्तः). Ś₁ K T G तथा (for सदा).

18 = 11. 2. 3; (var.) 12. 27. 29, 317. 20; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasamṛti 3. 43; Kathāsaritāsāgara 51. 26^a-27^b. Dn1 missing (cf. v. l. 9). G₁ om. 18^a-19^b. —^c) B₁-8 D₂-4 संयोगाश्च वियोगांतौ; B₁ 'गो विप्रयोगांतौ; D₈ 'गांता वियोगांतं. —^d) K₃ मरणान्ते; M₃ 'तश्च. B₈-8 D₁ D₂-8 T G₁. 8 M च; G₂ तु (for हि). D₈ जीविते.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 9). G₁ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). T₂ om. 19^{ab}. —^a) D₁. 6 एव (for सर्वं). G₈ विनाशान्तं (sic); M₂ 'ज्ञांताञ्च. —^d) B D₁ D₂-8 G₈ M₁ सदा (for सर्वं).

20 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^b) Ś₁ K₁ व्रताश्च; D₈ या व्रता (sic); T₁ G₁ भूतानि (for व्रतानि). K₄ B₁. 2 D₁ तथा (for च ये). G₈ व्रतानि विविधानि च. —^d) D₈ G₂ ज्ञानस्यांतं. K₄ D₁ नाव्य-स्यांतं हि विद्यते.

21 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^b) K₄ D₁ प्रसन्नोयं (for 'जास्ना). B D₁ D₂-8 प्रज्ञातात्मा जितें-द्रियः. —^d) G₈ -पाप्मनः (for 'भिः). B₁. 2 मुच्यते

४५

ब्रह्मोवाच ।

बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।
महाभूतारविष्कम्भं निमेषपरिवेष्टनम् ॥ १
जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसंचरम् ।
देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिखनम् ॥ २
अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् ।

कर्मबंधनात्; Ds सुच्यंते सर्वपद्मभिः (sic).

Colophon. Dn1 missing. — Sub-parvan: K2, 8 S (except G2) अनुगीता. — Adhy. name: K2 B Dc1 D4-6 गुरुशिष्यसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 48; Dc1 41; T1 34; T2 G1, 2 M 33; G8 44 (as in text); M4 (inf. lin.) 45.

45

D4 om. (hapl.) this adhy.

1 Dn1 missing up to 20 (cf. v. l. 14. 44. 9). K4 D1, 6 Ms. 4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — °) Ś1 K1 ब्रह्मसारं; K4 D1 बुद्धिसारं; Ds बुद्धिपरं. — °) T G1, 2 M -वर्धनं (for -बन्धनम्). G8 इंद्रियाणामवर्धनं. — °) Ś1 K3 D6 महाभूतारम् (Ś1 न्य) विष्कम्भं; K2, 4 B4 D1 भूतपरिस्त्रंभं; K5 B6 D2, 8 भूतपरिस्कंधं; B1, 2 D8 भूतपरिस्कंध- (B2 [marg.] 'स्पंद-'; D8 'स्कंध-'); B8 Dc1 भूतपरिस्कंधं; T1 भूताकलिकंधं; G2, 8 भूतादिवि. — °) B4, 5 -वेशनं; Dc1 -वेशिनं; M4 (inf. lin.) -वेषणं (for -वेष्टनम्). Ś1 K1, 2, 5 विशेष (K1 'श') परिवेषनं (K1, 5 'शने'; K2, 4 B8 D1 निवेशपरिवेषणं (B8 'नं'); B1, 2 D2, 8, 5, 6 निवेशपरिवेशनं.

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — °) K4 D1 जघच्छोक- (sic) (for जराशोक-). Dc1 -शमाविष्टं; Ds G2 -समाविष्ट-. — °) Ś1 -संचितं; B8 D2, 8, 5, 6 -संभवं; M -पंजरं (for -संचरम्). G8 व्याधिव्यसनजं परं. — °) G2 काले देश- (for देशकाल-). G8 देशकाले विचरितं. — °) Ś1 K1 देश-; K8 D8 -दोष-; K6 B1, 2, 4, 5 श्रम-; B8 सम-; D2, 8, 6 दम- (for श्रम-). Some MSS. निःखनं.

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — °) K1 पुरो रात्र-; B1 D8 अहोरात्रं. K6 -परिक्षेपे. — °) K4 शीतोष्णी;

सुखदुःखान्तसंक्षेपं क्षुत्पिपासावकीलनम् ॥ ३
छायातपविलेखं च निमेषोन्मेषविह्वलम् ।
घोरमोहजनाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४
मासार्धमासगणितं विषमं लोकसंचरम् ।
तमोनिचयपङ्कं च रजोवेगप्रवर्तकम् ॥ ५
सत्त्वालंकारदीप्तं च गुणसंघातमण्डलम् ।

C. 14. 1259
B. 14. 45. 6
K. 14. 45. 6

D8 °ण्. — Ś1 K1 om. (hapl.) 3°-4°. — °) G2 corrupt. K5 D2, 8, 5, 6 -दुःखार्ति- (for °न्त-). T2 M2, 4 -संक्षेपं. K3 B1, 2 सुखदुःखान्तरं क्षेपं; K4 D1 'दुःखान्तसंक्षेपं'; T1 G8 'दुःखसमं क्षेपं' (G8 श्रेष्ठं); G1 'दुःखमोषं तु. — °) K8 -केलनं; B1, 8, 5 Dc1 -कीलकं; G8 -कीर्णनं (for -कीलनम्). B2 क्षुत्पिपासेति कीलकं; D8 शून्यासावकालनं (sic).

4 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — °) K2 -विलेख्यं; K4 D1, 2 -विलेपं; Ds, 6 M4 -विलेपं. — °) K2 निमेषोन्मेषविह्वलं. — °) K3 चोरं; T G M4 (inf. lin.) शोक- (for घोर-). K2, 5 D8 T1 G -जराकीर्णं; K4 B D1 T2 -जला-; M4 (inf. lin.) -समा- (for -जना-). — °) G2 सुचेतनं (for °न्).

5 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 5^a. — °) G -गुणितं. — °) K2 विषम-; D1 om. (for विषमं). G1 लेख- (for लोक-). D1 -संकरं (for -संचरम्). B6 विषयेंद्रियसंचरं. — °) B8-5 Dc1 D2, 8 तपो-; D1 मनो- (for तमो-). Ś1 K1, 8, 5 -नियति-; K2, 4 D1 -निरय-; B Dc1 D2, 8, 5, 6 -नियम-; G2 -प्रचय-; G8 -नियत- (for -निचय-). — °) K6 -निवर्तनं; D8 -प्रवर्तके; T1 G2, 8 M -तनं (for °तकम्).

6 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — °) Ś1 K1 नत्वा-हंकार- (sic); K2, 4 सदाहं; K8 B6 (marg.) Dc1 तत्त्वालं; B5 D1-8, 5, 6 महाहं; T2 Cnp सत्त्वालं (for सत्त्वालं). — °) D1 G2 M1-8 -संपात-; M4 -संवाद- (for -संघात-). D8 -वर्तनं (for -मण्डलम्). B6 D2, 8, 6 गुणसंघातवर्तनं. ❧ Cn: पाठान्तरे मंडलं संघातः । ❧ — °) K2, 4 D1 सूर्य-; K5 अरि-; T G1, 2 सार- (for स्वर-). Ś1 K1, 8 B Dc1 D2, 8, 5 अरतिग्रहणाभी (Ś1 D2, 8, 5 'नी'कं; D8 अतिग्रहणनाकं च;

C. 14. 1239
B. 14. 45. 6
K. 14. 45. 6

स्वरविग्रहनाभीकं शोकसंघातवर्तनम् ॥ ६
क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम् ।
लोभेप्सापरिसंख्यातं विविक्तज्ञानसंभवम् ॥ ७
भयमोहपरीवारं भूतसंमोहकारकम् ।
आनन्दप्रीतिधारं च कामक्रोधपरिग्रहम् ॥ ८
महदादिविशेषान्तमसक्तप्रभवव्ययम् ।
मनोजवनमश्रान्तं कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ९
एतद्वृद्धसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् ।
विद्युजेत्संक्षिपेच्चापि बोधयेत्सामरं जगत् ॥ १०

Gs सारविग्रहनाभीकं. — ^d B₃ T₂ G₂ M वर्तनं; Dc₁ वर्तुलं; G₁ वर्तनं; G₈ वर्धनं (for वर्तनम्). K₂ शोकसंताप * चर्तनं; K₄ D₁ संहारवर्तनं.

7 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a Ś₁ K_{1.2} B₁ Dc₁ T G₂ करण- (for कारण-). — ^b G₈ नाग- (for राग-). K₅ रागं विस्तारमायतं. — ^c K₁ लोभेप्सा- (sio); T₁ लोकेप्सा- (for लोभेप्सा-). Ś₁ G_{2.3} संघातं; K₈ संख्याते; B_{1.2} विक्षेपं; B₂₋₃ Dc₁ विख्यातं; D_{2.3.5.6} विशोभं (for संख्यातं). — ^d Ś₁ K_{1.8} corrupt. K₄ D₁ विचित्र-; B_{1.2.4.5} Dc₁ विविध-; B₈ विधिरसा-; D_{2.5.6} G₃ M₄ विचिता-; D₈ विक्षित- (for विविक्त-). T संयुक्तं (for संभवम्). M₄ (inf. lin.) विद्धि चित्तन-संभवं.

8 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a B₂ परी-वादं; D₈ परिवारं. — ^b K₂ D₆ भूतं (for भूत-). K₄ D₁ भूतसंमोहनारमकं. — ^c T₂ अनंत- (for आनन्द-). K₈ B_{1.8} D_{2.3.5.6} G₈ म्री- (G₈ प्र-) तिधारं; B₂ प्रतिधारं; Dc₁ M₂ प्रतिधारं; M₄ म्रीतिसारं (for धारं). K_{2.4} D₁ अनंतपरिवारे (K₂ रं) च; G_{1.2} अनंत-प्रीतिधारं (G₂ धारं) च.

9 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^b K₄ G₁ अव्यक्त-; B₁₋₄ Dc₁ D_{2.8} अशक्त-; T₁ G_{2.8} असक्त-; K_{1.3.4} D_{1.5.6} प्रभवव्ययं (for व्ययम्). — ^c K_{2.5} D₆ मनोजवमविश्रांतं; K₄ D₁ जवमनश्रान्तं; B Dc₁ D_{2.8} जवं मनःकां (B_{1.2} नःकां) तं; D₆ corrupt; T₁ G₈ जवपरि- (G₈ सप्त) श्रांतं. — Dc₁ om. 9^d-10^d.

10 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). Dc₁ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^a K₂ एवं; D₈ तद्वद् (for एतद्). — ^b K₄ D₁ सचेतनम् (for कालचक्रम्). — ^c B₄ G₈ M₈ [ए]व (for [अ]पि). D₈ विद्युजेत् संक्षिपेच्चापि (sio);

कालचक्रप्रवृत्तिं च निवृत्तिं चैव तत्त्वतः ।
यस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ॥ ११
विमुक्तः सर्वसंक्लेशैः सर्वद्वंद्वातिगो मुनिः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १२
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ मिथुनः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३
यः कश्चिदिह लोके च ह्यागमः संप्रकीर्तितः ।
तस्यान्तगमनं श्रेयः कीर्तिरेवा सनातनी ॥ १४
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावचरितव्रतः ।

T G₁ विद्युजेच्च क्षिपेच्चैव; G₈ जन्संक्षिपंश्चापि; M₄ विजय-संक्षिपेच्चैव. — ^d K₂ T G_{1.2} मोहयेत्; M मोहयन् (for बोधयेत्). K₂ om. सामरं. K₄ D₁ मोहवस्थाप-येजगत्; G₈ बोधयन्स्वापयजगत्.

11 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a K₂ Dc₁ कालचक्रं. K₅ कालचक्रस्य संयोगं; M₄ कं प्रवृत्तं च. — ^b K₅ प्रवृत्तिं; Dc₁ M₄ निवृत्तं. K₂ चापि; K_{4.5} D₁ चापि (for चैव). — ^c K₄ D₁ न स वेदविदो (D₁ 'द नरो) नित्यं. — ^d K₅ भूतेषु स (by transp.); M₈ संभूतेषु. K₂ T₂ G_{1.2} M (M₄ inf. lin. as in text) मुह्यते; B₂ मुंचित.

12 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a K_{1.8} B Dc₁ D_{2.3.5.6} संस्कारैः (for संक्लेशैः). Ś₁ निर्मुक्तः सर्व-संस्कारैः; K₄ D₁ विमुक्तसर्वसंक्लेशः. — ^b B_{1.2} D_{2.3.5.6} सर्वद्वंद्वविवर्जितः. — ^c Ś₁ K_{2.5} निर्मुक्तः. — ^d D_{8.6} गतिमाप्नोति चोत्तमां.

13 Cf. Manu. 6. 87. Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a Ś₁ K_{1.3.4} D₁ वा (for च). — K₄ D₁ om. 13^d-14^d. — ^d Dc₁ सर्व- (for सर्वे). Ś₁ K₁ गार्हस्थ्य- (for 'स्थ-). B₄ सूचकाः (for मूलकाः).

14 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). K₄ D₁ om. 14^d (cf. v. l. 13). — ^a G₂ यत्किंचिद् (for यः कश्चिद्). K₂ जीव- (for इह). G₈ मूले (for लोके). K₂ B Dc₁ D_{2.3.5.6} [स]ंस्मिन्; K₅ G₈ वा (for च). — ^b Ś₁ K_{1.3.5} [अ]प्यागमः; K₂ आगमः; T G₁ M₈ आश्रमः; G_{2.8} ह्याश्रमः (for ह्यागमः). K₄ D₁ आगतः संप्रवर्तकः; B Dc₁ D_{2.3.5.6} आगमः परिकीर्तितः. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 14^d-15^d. — ^c B Dc₁ [अ]नु- (for [अ]न्व-). G₈ तस्यांतगमनं श्रेयं.

जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तेत वेदवित् ॥ १५
 स्वदारनिरतो दान्तः शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
 पञ्चमिश्र महायज्ञैः श्रद्धानो यजेत ह ॥ १६
 देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु ।
 इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ १७
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
 न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ १८
 नित्ययज्ञोपवीती स्याच्छुक्लवासाः शुचिव्रतः ।

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) Ds संकरैः (for संस्कारैः). K4 Ds. 5.6 संस्कृतं; M1.2 'तिः. —^c) K4 D1 जाता; K5 B1.2 D2. 5.6 T G M1-8 जालो; C7 जातौ (as in text). D3 om. from गुण up to जितेन्द्रि (in 16^b). M4 जालो गुणविशिष्टानां. —^d) K4.5 D1 वैदिकं; D2. 5.6 तत्त्ववित् (for वेद').

16 Dn1 missing (cf. v. l. 1). D3 om. up to जितेन्द्रि (in 16^b) (cf. v. l. 15). —^a) K4 D1 स्वाचार- (for स्वदार-). Dc1 om.; D5 निरते. B (except B8) Dc1 D2. 5.6 नित्यं (for दान्तः). —^d) Ś1 K1.2 जयेत ह; K3 B1.2 Dc1 जितेन्द्रियः; K4 D1 दयेदिह; B2 (marg.). 5-5 D2. 5.6 यजेदिह; G8 यजेत वा (for 'त ह').

17 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T1 -विष्टाशी (for -शिष्टाशी). —^b) K2.4 D1 T2 नियतो (for निरतो). B1.2 Dc1 G8 देव- (for वेद-). —^c) T1 G1 नित्यं (for इज्या-). K1 Dc1 G1.2 -प्रधान- (for -प्रदान-). B1.2 -संयुक्तः (for -युक्तश्च). K4 D1 इष्टा-ध्ययनयुक्तश्च. —^d) K5 यथा शक्तिर; B1.2 शक्तितोय (for यथाशक्ति). K4.5 D1 यथाश्रुतिः; D2. 5.6 यथासुखं (for 'विधि').

18 Cf. Manu. 4. 177. Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2 G1.2 corrupt. K4 D1 वागंत-; G8 वागंत्य- (for वागङ्ग-). D2.6 -चपलम्. —^d) K4 शिष्टश्च. K5 इति शिष्टानुशासनं.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K5 B Dc1 D2. 5.6 T G नित्यं (for नित्य-). K3 नित्ययज्ञोपवीतः स्यात्. —^b) K2.5 शुचिवासाः; D5 शुक्ली (for शुक्ल-). —^c) B5 D2. 5.6 दम- (for दम-). —^d) G8 तदा; M5 न च (for सदा). K1.8 संवसेत्; K4 B4.6 Dc1

नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ १९
 जितशिश्रोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमाहितः ।
 वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ॥ २०
 अधीत्याध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने ।
 दानं प्रतिग्रहं चैव षड्गुणं वृत्तिमाचरेत् ॥ २१
 त्रीणि कर्माणि यानीह ब्राह्मणानां तु जीविका ।
 याजनाध्यापने चोभे शुद्धाचापि प्रतिग्रहः ॥ २२
 अवशेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु ।

D1 Cnp संविदः; K5 संविदं; B1.2 संगतः; T G M1-8 4 (inf. lin.) संवदन्; M4 संपदा (for संविशेत्).

20 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) D1 -शश्रो-दरो; D5 -शिष्णो'; D6 -शिलो'. K4 D1 मैत्री; G8 जैत्रः. —^b) Ś1 K1.5 M2 शिष्टाचारः. B D2. 5.6 T2 -समन्वितः (for -समाहितः). —20^{cd} = Manu. 4. 36^{ab}. —^c) D1. 5.6 वैष्णवीं. K4 B2 D1 धारयन् (for 'येद्'). —^d) K1 corrupt. —After 20, T G M8 ins.:

84* त्रीणि धारयेत नित्यं कमण्डलुमवतन्द्रितः ।

एकमाचमनार्थाय एकं वै पादधावनम् ।

एकं शौचविधानार्थमित्येतन्नित्यं तथा ।

[(L. 2) M8 आचमनार्थं वै (for 'र्थाय'). —(L. 3) M8 इत्येते नित्यदा विभो (for the post. half).]

21 Dn1 resumes. —^a) D5 प्रधीत्य (for अधीत्य). K1 [आ]ध्यापनं; K2 [अ]ध्ययनं; B1.2.4 (marg. as in text) Dc1 Cnp. [अ]ध्वनं (for [अ]ध्यापनं). D1 अथ*ध्ययनं कुर्यात्. —D3 om. (? hapl.) 21^c-22^b. —^c) Ś1 धान्नां (for दानं). K2.4.5 B D5.6 चापि; Dc1 Dn1 T1 वापि; G8 वैषां (for चैव). —^d) Ś1 K1.8 षड्गुण्यां (K1 'णां; K3 'ण्यं); Dc1 षड्गुणं. K1.8 वृत्तम्. D5.6 आश्रयेत्; T G1 आचरन्. K5 षड्कर्माणि द्विजन्मनां.

22 Ds om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). Dc1 om. (hapl.) 22^a-23^a. —^a) K4.5 D1 जानीहि; B1.2.5 Dn1 D2. 5.6 जानीत; B3 जानीह (for यानीह). —^b) K2.4 D1 च; B1.2 हि (for तु). —^c) K2 D5 यजनाध्यापने. Dn1 चोभौ. —^d) Ś1 विशुद्धाश्च; K1.8 विशुद्धश्च; K3 D1. 5.6 शुद्धश्चैव; K4 शुद्धं चैव; K5 शुद्धाश्चैव; D5 शुद्धाचापि (sic); M4 शुभाचापि (for शुद्धा). K5 B5 G2 प्रतिग्रहः (G2 'हं') (for प्रति').

C. 14. 1296
 14. 45. 23
 14. 45. 24

C. 14, 1256
B. 14, 45, 23
K. 14, 45, 24

दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३

तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् ।

दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४

सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्तयिष्यद्विः ।

एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

ब्रह्मोवाच ।

एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि ।

अधीतवान्यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्यवान् ॥ १

स्वधर्मनिरतो विद्वान्सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ।

गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः ॥ २

गुरुणा समनुज्ञातो भुङ्जीतान्नमकुत्सयन् ।

हविष्यभैक्ष्यशुक्लचापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३

द्विकालमग्निं जुह्वानः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

धारयीत सदा दण्डं बैल्वं पालाशमेव वा ॥ ४

क्षौमं कार्पासिकं वापि मृगाजिनमथापि वा ।

23 Dc1 om. 23^a (cf. v. l. 22). — ^a) Ś1 K4 B
Dn1 D2. 3. 5. 6 अथ शेषाणि; K1 अविशे (for अवशे).
— ^b) B1. 2 च; S [उ]त (for तु). — Ś1 K4. 5 B5
D1 om. (hapl.) 23^{ad}. — ^d) S (except G2) यानि
(for तानि). K2 B1. 2 च (for तु).

24 ^a) K1 [अ]प्रसादं; K2 प्रसादं; B2 प्रसादं;
M2 [अ]प्रदानं (for 'मादं'). K4 D1 कुर्वन्वै; D5. 6
कुर्वति. — ^b) Dc1 लोकेषु (for कर्मसु). Ś1 K2. 4 B1
D1 T G1. 3 कर्मवित् (G2 'कृत्' (for धर्म'). — ^c)
K4 दानो; T2 शांतो (for दान्तो). K2. 4. 5 क्रिया-
(for क्षमा). D1 दानं मैत्रा * या युक्तः. — ^d) B2
तस्व- (for भूत-).

25 ^a) Ś1 K1 यथा शक्तिर. — D1 om. (hapl.)
from. 25^b up to 14. 46. 1^a. — ^b) Dc1 विप्रे. Ś1
K1-4 G2. 3 निर्वर्तयेत्. K5 ब्राह्मणोवर्तयिष्यद्विः. — ^c)
Dc1 युक्ते. T1 G2 यजेत्; M1. 2 [5] जयत् (for जयेत्).
K2. 4 D2 T1 G2 सर्वं (for स्वर्ग). — ^d) K2 D3 संशि-
तव्रतः; K4 संसित^a.

Colophon om. in D1. 4 T G1. 3 M1-3. — Sub-
parvan: K2. 4 अनुगीता. — Adhy. name: B Dc1
Dn1 D2. 3. 5. 6 गुरुशिष्यसंवादः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ś1 49; Dn1 G2 45 (as in text);
M4 46. — Śloka no.: Dn1 25.

46

1 D1 om. 1^{abc} (cf. v. l. 14. 45. 25). T G1. 3
M1-3 om. the ref. M1 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). K2
reads 1^{ad} twice. — ^c) K4. 5 D2 यथा शक्तिस्.

2 ^b) K2 -जितो; K4. 5 D1 -समो; Dc1 D3 -युतो
(for -यतो). B2 सर्वेन्द्रियवतो मुनिः. — ^c) K2 प्रिये
(for प्रिय-). — ^d) D5. 6 धर्मसत्यः; S (except G2)
सर्वधर्म- (for सत्य). B2. 5 -रतः (for -परः).

3 ^a) G2 [अ]जानि. — ^c) K4. 5 Dc1 Dn1 -भैक्ष्यं;
D2. 3. 6 -भक्ष्य-; D2. 4 -भक्ष-; T2 G2 M1. 4 -भैक्ष-
K (except K2) Dc1 Dn1 D1 -भुक्त्वापि; D2 -भुक्त्वापि;
T G1. 3 M1. 2. 4 -भुक्त्वापि; G2 -भुक्त्वापि. M2
हविष्यं भैक्षभुक्त्वापि.

4 ^a) Ś1 K1 M1. 2. 4 द्विकालम्; B2 त्रिका. T
G1. 3 जुहुयात्; G2 जुह्वानां (sic) (for जुह्वानः). M2
द्विकालमग्निं जुह्वानं. — ^c) Ś1 K1. 3 B1. 3 G2 वा (K1
दा)रयेत्. G2 तथा (for सदा). — ^d) K4 विस्व-
K2. 4. 5 B2 D1. 6 T G1 च (for वा).

5 D3 om. 5. — ^a) K2 D1 कर्पासिकं; Dc1 कार्ष्णं;
T2 कार्पासिकं. Ś1 चैव; K2. 5 Dn1 D1. 5. 6 चापि (for
वापि). K4 क्षौमं कार्पासमेवापि. — ^b) B2 कृष्णाजिनम्

सर्वं काषायरक्तं स्याद्वासो वापि द्विजस्य ह ॥ ५
 मेखला च भवेन्मौञ्जी जटी नित्योदकस्तथा ।
 यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अलुप्तनियतव्रतः ॥ ६
 पूताभिश्च तथैवाङ्गिः सदा दैवततर्पणम् ।
 भावेन नियतः कुर्वन्ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७
 एवं युक्तो जयेत्स्वर्गमूर्ध्वरेताः समाहितः ।
 न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः ॥ ८
 संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
 ग्रामाभिष्क्रम्य चारण्यं मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९

(for मृगा) . Gs मृगाजिनधरोपि वा. -- °) Śi K1
 सर्व- (for सर्व) . K2, 4 B1, 2 (marg. as in text), 5
 Dn1 D2 वा (for स्याद् . B3, 4 Dc1 सर्वं का (B3 'वका')
 वाय (B4 'यि') कं स्याच्च ; D5, 6 काषायरक्तं (D8 'के') वा
 सर्वं . -- °) K5 D1, 2 द्विजस्य हि ; B1, 2 द्विजोचितं ;
 D8 द्विजेन ह .

6 Dc1 om. 6. -- °) B2 मेखलावान् ; D8 त्रिवृ-
 द्रोक्षणा (for मेखला च) . K4, 5 [अ] पि ; B2 D2, 4 वा
 (for च) . -- °) G1 जीन- (sic) (for जटी) . K2
 corrupt ; K4, 5 S (except G3) नित्योदकी . K4, 5 सदा
 (for तथा) . D1 जटी नित्योदका सह (sic) . -- °)
 K1 यज्ञोपवीते ; G8 'वीत- . -- °) K2, 4, 5 ह्यलुप्त- ;
 B Dn1 D2-6 अ (B2 ह्य) लुप्तो ; D1 ह्यलुप्त- (for
 ह्यलुप्त) . K2, 4 D1 M1, 2, 3 -नियम- (for 'त') . G8
 अलुप्तनियममुतिः .

7 °) K3 सदैव ; B1, 2 सदा च ; B4 Dc1 तथा च
 (for तथैव) . T1 G1 M पूता (T1 G1 'जा') भिक्षाप्यथा-
 क्षिप्तु (T1 G1 'क्ष') ; G2 पूताभिः कार्यमङ्गिश्च ; G3 'भिः
 स पवित्राभिर- . -- °) K3 तथा ; G8 अङ्गिर (for सदा) .
 K5 -कर्मसु (for -तर्पणम्) . B1 तथा दैवततर्पकः . -- °)
 Śi K3 भवेत्तु ; M1, 2 भावने (for भावेन) . B3 T1 G1
 नियतं ; T2 G8 नियमं . M1 कुर्वाद् (for कुर्वन्) .

8 °) B1, 2 सर्गम् ; D (except Dc1 D1) लोकान्
 (for स्वर्गम्) . -- °) D (except Dc1 D1) वानप्रस्थो
 जितेन्द्रियः (= 16^d) . -- K4 D1 om. (hapl.) 8^{ad} . -- °)
 G8 एतेषु (for जातीषु) . -- °) B2 परमास्थानम् . Śi
 K1 आस्थितः ; M2 आश्रितं .

9 °) K4 D1 तथैव ब्रह्मचर्यया . -- °) K3 B Dc1
 Dn1 D2-6 चारण्ये ; K4 D1 चोरण्यं . -- °) K4

चर्मवल्कलसंवीतः स्वयं प्रातरुपस्थशेत् ।
 अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्पुनः ॥ १०
 अर्चयन्नतिथीन्काले दद्याच्चापि प्रतिश्रयम् ।
 फलपत्रावर्भूलैः श्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ११
 प्रवृत्तमुदकं वायुं सर्वं वानेयमा तृणात् ।
 प्राश्रीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतन्द्रितः ॥ १२
 आमूलफलभिक्षाभिरर्चयन्ततिथिमागतम् ।
 यद्भक्षः स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३
 देवतातिथिपूर्वं च सदा भुञ्जीत वाग्यतः ।

(14. 1272
 1. 14. 46. 14
 1. 14. 46. 14

प्रवसितो . K2 व्रजेत् ; G1 भवेत् (for वसेत्) .

10 K5 om. (? hapl.) 10^{ad} . -- °) B5 D (except
 Dc1 D1) -संवासी (for -संवीतः) . -- °) Bom. ed. सायं
 (for स्वयं) . -- °) M1, 2 ग्रामे . Śi K1-8 मुनिः (for
 पुनः) .

11 °) Śi K1 अर्चयेद् ; K2 'येच्च ; K4, 5 D1 'यच्च ;
 Dc1 'यंति (for 'यन्') . B2 G1, 2 अतिथिः . -- °) D8
 om. च . G8 विद्यया ; M2 दद्याद्वा (for दद्याच्च) . Śi
 K1, 2, 4 D1 प्रतिग्रहं ; K3 परिग्रहं ; D8 प्रतिश्रयं . -- °)
 Śi K1, 2 -पत्रवनेर् ; K2, 3, 5 D1 -पत्रैर्वनेर् ; B1, 2 -पत्रा-
 दिभिर ; S -पत्रवयै (M1-8 'रै') र (for -पत्रावनेर्) . G8
 वन्यैः (for मूलैः) . -- °) K4 D1 प्रवर्जं (D1 'तं') येत् ;
 K5 M1, 2 च वर्तयेत् .

12 °) D8 प्रवृत्तम् ; T G स नित्यम् (for प्रवृत्तम्) .
 K5 चायं ; D6 वापि ; D8 वाचि ; T1 G2 वा (G2 पा)
 यन् ; M1, 2 वायुः (for वायुं) . -- °) Śi K1, 2, 5 Dn1
 D2-6 आश्रयेत् ; K2 आ तृणं ; B1, 2 ईदृशं ; T2 आह-
 नात् ; G2 M1, 2 आतृणोत् . K4 D1 सर्वं वानेयकं तृणं ;
 G3 सर्वं वाग्यतया तृणं . -- °) K4, 5 D5, 6 -पूर्वेण . K2, 4
 D1 अश्रीयादानुपूर्व्येण . -- °) D1 -दीक्षम् ; G8 -भिक्षुर्
 (for -दीक्षम्) . D1 अतन्द्रितं .

13 °) Śi K4, 5 अमूलः ; K1 M1, 2, 3 (inf. lin.)
 अमूलः ; K4 आमूलं ; Dn1 D2-6 समूलः . D1 T1
 -शाखाद्यैर् ; M2, 3 -भक्षाभिर (for -भि') . B D8 समूल-
 फलपत्राभिर ; Dc1 समूलफलपात्राभिर ; T2 G समूलफल-
 शाखाद्यैर् . -- °) D8 अतिथिं च समागतं . -- °) K4
 Dn1 D2, 3, 4, 5 G2, 8 यज्ञद्वयं ; K5 D4 यज्ञक्षं ; B
 (except B8) D1 यज्ञद्वयः . B8 तथा (for ततो) .
 -- °) K1 D1 निष्कभिक्षात् ; K3 निर्यं भैक्षम् ; K5 निर्यं
 भिक्षात् (by transp.) ; G8 भक्ष्याशितम् .

C. 14. 1272
B. 14. 46. 14
K. 14. 46. 14

अस्कन्दितमनाश्चैव लघ्वाशी देवताश्रयः ॥ १४
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशमश्रु च धारयन् ।
जुहन्त्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ १५
त्यक्तदेहः सदा दक्षो वननित्यः समाहितः ।
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ॥ १६
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
य इच्छेन्मोक्षमास्थानमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
सर्वभूतहितो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ॥ १८

14 B₁.2 om. 14^{ab}. — ^a) Ś1 K₁ -पूजां (for -पूर्व). D₅.6 तु (for च). — ^b) Ś1 K₁ यदा; K₄ सद्यो; D₁ तदा; G₂ यथा; G₃ तथा (for सदा). D₁ D₂.4 प्राश्नीत; D₅.6 प्राश्नानु (for भुञ्जीत). M₃ वागयत्. — ^c) D₁ T₁ आस्कन्दितः; D₁ D₂-8 अस्प-
धितः. K₅ [अ]पि (for [ए]व). K₂.4 D₁ अर्चितं (K₂
तः) सुमन (K₂ ना) श्रापि. — ^d) D₁ D₅ लघ्वाशी.
K₂ M₃ देवताश्रितः; K₄ D₁ प्रियां; M₁.2 श्रियः.

15 ^a) D₁ दातो; G₁ दाता (for दान्तो). D₁
om. (hapl.) from क्षमायुक्तः up to मैत्रः (in 18°).
— ^b) B D (D₁ om.) T G₁.8 केशाश्च (for केश-).
Ś1 K विधा (Ś1 दा) रयन् (for च धार). — ^c) B
(except B₁) जुहन्. — ^d) G₂ सर्वं (for सत्य-).

16 D₁ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) K₅ D₁
D₂-8 युचिदेहः; B₂ त्यक्तदेहः; T G₁.2 न्यस्तदेहः;
Cv त्यक्त (as in text). K₂-4 दीक्षो. — ^b) K₂
वननित्यः; K₅ देवनित्यः; D₁ वनं नित्यः; D₅.6 वन-
नित्यः; G₂ वन्यमश्रु (for वननित्यः). G₃ वने नित्य-
मर्तवितः. — ^c) K₁ B₂ यजेत्; K₂ S (except M₃)
व्रजेत्; K₄ वसेत् (for जयेत्). M₁-8 मार्ग (for
स्वर्ग). — After 16, Ś1 K₁.8 D₅ (marg. sec. m.)
ins. an addl. colophon [Sub-parvan : K₅ D₅ अनु-
गीता. — Adhy. no. : Ś1 50].

17 D₁ om. 17 (cf. v. l. 15). Before 17, Ś1
K₅ ins. ब्रह्मोवाच. — ^a) K₂.4 वा (for च). — ^b)
K₂.4 यथा; G₃ M [5]पि वा (for सथ वा). — ^c)
D₅ यद् (for च). D₅ मोहम्; G₃ मुक्तिम् (for
मोक्षम्). T₂ G आदातुम् (for आस्था). — ^d) G₃
आवजेत् (for आश्रयेत्). T₁ मुक्ति वा यतिमाश्रयेत्.

18 D₁ om. 18^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) K₅ -भूतेषु

अयाचितमसंकृतमुपपन्नं यदृच्छया ।

जोषयेत् सदा भोज्यं ग्रासमागतमस्पृहः ॥ १९

यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ।

धर्मलब्धं तथाश्रीयान्न काममनुवर्तयेत् ॥ २०

ग्रासादाच्छादनाच्चान्यन्न गृहीयात्कथंचन ।

यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृहीत नान्यथा ॥ २१

परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन ।

दैन्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ॥ २२

नाददीत परस्वानि न गृहीयादयाचितम् ।

(for -भूतेभ्यो). — ^b) D₂-4 नैष्कर्म्यम्; T₁ नैष्कर्मम्;
G₃ निष्कर्मम्. — ^c) Ś1 K₁.8 -समो; B₂ D₅.6 -सखो;
D₁ D₂-4 T₁ G₁ सुखो (for -हितो). — ^d) K₅ -जितो;
G₃ -युतो; M₃ -हितो (for -यतो).

19 ^a) K₁ असंक्षितम्; K₂.4 D₁ तसम्; B₄
(marg.) D₁ क्लिष्टम्; D₅ प्रक्षम् (for क्लृप्तम्). Ś1
K₅ अयाचिततमं क्लिप्तम् (sic). — After 19^b, B₁-2.5
D (except D₁) read 26°-37^a and B₄ reads 26-37,
repeating 26^{ab} in its proper place. — ^c) K₂.4.5
D₁ M जोषयीत; B₁.2 (marg. as in text) भोजयेत;
B₄.5 योजयेत; G₃ जायमानं (for जोषयेत). K₂ भोग्यं
(for भोज्यं). — ^d) K₄ D₁ corrupt. K₁ B₄ ग्रामम्;
K₂ ग्रामाद्; K₃ ग्राम्यम् (for ग्रासम्). Ś1 अस्पृशो;
K₁ M₁.2 अस्पृहः; K₅ अस्पृहन्. D₅ ग्रासस्वादगतस्पृहः.

20 ^a) D₁ यात्रामानं. K₅.5 B₅ S तु (for च).
— ^b) K₁ -यात्रयः; K₅.4 D₁ G₂ -यात्रकं (K₅ कः); B₅
-रात्रिकं; D₅ -मात्रिकं; G₁ -यात्रिकः; G₃ -यत्रितः. T₁
केवलं प्राणमाश्रितः. — ^c) Ś1 K₁ धर्माधर्मं (for धर्मलब्धं).
K₄ D₁.8 यथा; B₁.2 सदा; B₅ D₁ D₂.4-6 अथ;
T₂ तदा (for तथा). — ^d) G₃ कालम् (for कामम्).
K₄.5 B₁.2.4 D₁ T G₁ -वर्तयन् (for -येत्).

21 ^a) K₄ D₁ corrupt. K₂.5 D₁ D₂-6 T G om.
च. K₅ प्रसादच्छादनाच्चान्यन्. — ^b) Ś1 K₁.8.6 D₁ T
G₁ कदाचन. — K₅ om. (hapl.) 21^c-22^b. — ^c) K₄
आसरेयेत् (sic); D₁ आहारयत्; T₁ आहरयेत्. — ^d)
B D (except D₁) [अ]धिकं (for [अ]न्यथा).

22 K₅ om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^b) K₂.5 D₅.6
S कथंचन. — ^c) Ś1 K₁-8 भूतानि. G₃ दद्यान् सर्व-
भूतानां. — ^d) Ś1 K₁-8 संविभज्यात्. B₁.2.4 D₁
D₅.6 पुनः (for बुधः). S संविभागं समाचरेत्.

न किञ्चिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥ २३
 मृदमापस्तथाश्मानं पत्रपुष्पफलानि च ।
 असंवृतानि शुद्धीयात्प्रवृत्तानीह कार्यवान् ॥ २४
 न शिल्पजीविकां जीवेद्विरन्नं नोत कामयेत् ।
 न द्वेष्टा नोपदेष्टा च भवेत् निरुपस्कृतः ।
 श्रद्धापूर्तानि भुङ्जीत निमित्तानि विवर्जयेत् ॥ २५
 मुधावृत्तिसक्तश्च सर्वभूतैरसंविदम् ।

कृत्वा वह्निं चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवज्जने ॥ २६
 वृत्ते शरावसंपाते भैक्ष्यं लिप्सेत मोक्षवित् ।
 लाभे न च प्रहृष्येत नालाभे विमना भवेत् ॥ २७
 मात्राशी कालमाकाङ्क्षश्चरेद्भैक्ष्यं समाहितः ।
 लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुङ्जीतामिपूजितः ।
 अमिपूजितलाभाद्भि विजुगुप्सेत मिश्रकः ॥ २८
 शुक्तान्यम्लानि तित्कानि कषायकटुकानि च ।

C 14. 1280
 E 14. 46. 22
 I 14. 46. 22

23 ^a) M₁ परस्मान्. — ^b) K₁ D_{n1} D_{2-4, 6} अया-
 चितः; S न याचयेत् (G₃ याचित). — ^c) T₂ दूषयेद्
 (for विषयं). K₄ D₁ मुक्त्वा. — K₂ om. 23^d. — ^d)
 B₁ गुणः (for पुनः). Ś₁ K_{1, 3, 5} स्पृहयेत्तस्य वै; K₄
 D₁ 'येष्टेह कस्यचित्; T G_{1, 2} M 'येष्टेतस्य वै (G₁ च;
 G₂ वा); G₃ तस्मै संस्पृहयेत्पुनः.

24 ^a) Ś₁ K_{1, 3, 5} G₂ मृदमंभस्; K₂ मृदं भस्;
 B_{1, 2} मृदं चापस्. K₄ D₁ पानं; B₃ [अ]न्यानि; B₅
 D_{n1} D_{3, 6} [अ]न्नानि; T₂ G₃ ज्ञानं; G₁ [आ]त्मानं
 (for [अ]श्मानं). — ^b) K₁ पत्रपुष्पं; K₃ D_{o1} T
 G_{2, 8} पत्रं पुष्पं; G₁ M_{1, 2} पत्रं पुष्प. — ^c) K₂ D_{o1}
 D₈ M₄ असंवृतानि; B₁ भृतानि; B₂ भूतानि; B₄
 (marg. as in text) अगृहीतानि; C_v असंवृ (as in
 text). — ^d) B_{1, 2, 4} D_{n1} D_{2-4, 6} च; B₅ D_{o1} [ह]व
 (for [ह]ह). D_{4, 5} कार्यवित्; D₆ वर्जयेत् (for कार्य-
 वान्).

25 D₆ om. (hapl.) 25. — ^a) D_{8, 4} शिल्पी (for
 शिल्प). K₄ जीवन्. K₄ D₁ न भूत्वा शिल्पिको
 जीवेद्. — ^b) D_{1, 4} हिरण्यं (for द्विरन्नं). K₅ [अ]भि;
 D₅ M₄ [उ]प- (for [उ]त्). K_{2, 8} B D_{o1} D_{n1}
 हिरण्यं नोत का (K₂ B_{1, 2} नापि का; K₈ नोपका; B₃
 न च का) रयेत्; K₄ T G_{1, 2} द्विरन्नं (K₄ हिरण्यं) नैव
 कारयेत्; G₈ 'न्नं कामयेत्त च; M_{1, 2} 'न्नं नोपकारयेत्;
 C_v विरामे कामयीत च. — ^c) D₁ नो द्वेष्टा; G₁ सर्वेषां;
 M_{1, 2} न द्वेष्टे (for न द्वेष्टा). K₈ नोपद्वेष्टा; K₄ D₁
 पापदेष्टा (sic) (for नोप). K₅ न द्वेष्टा पापसंद्वेष्टा.
 — ^d) B D_{o1} D_{n1} भवेत् (for भवेत्). M_{1, 2} निर-
 पस्कृतः; C_v निरुप (as in text). K₄ D₁ क्रोधं कुर्यान्न
 पैशुनं; T भवेदनुपसंस्कृतः; G₁ न भवेत् संस्कृतः; G₃
 भवेदमंपुरस्कृतः. — ^e) D_{o1} शुद्धा (for श्रद्धा). K₄
 G₈ M_{1, 2} भूतानि (for पूतानि). G₁ शुद्धभूतानि भुंजीत.
 — ^f) K_{2, 4} निमित्तानि; D₁ निवृत्तानि (for निमित्तानि).
 Ś₁ K D (except D₁; D₆ om.) च (for वि-). G₈
 न मित्राणि विसर्जयेद्.

26 B₁ reads 26-37 after 19^b, repeating 26^{ab} in
 its proper place. — ^a) Ś₁ K_{1, 4} B₁₋₈ D_{2, 4-6} सुधा-
 वृत्तिर; K₃ T₂ G_{1, 8} मुदा; B₅ श्रद्धा; C_v मुधा^a
 (as in text). K₄ D₁ असंयुक्तः; B_{8, 4} (second time)
 अशक्तश्च. — ^b) T₁ G₁ M असंयुक्तः; T₂ अतद्रितः;
 G₂ असंयुक्तः; G₃ 'वृत्ते (for 'विदम्). — B_{1-8, 6} D
 (except D₁) read 26^a-37^d after 19^b. K₅ om. 26^{ad}.
 — ^c) K₈ हुत्वा; K₄ D₁ छात्वा (for कृत्वा). B_{1, 2, 6}
 प्राहे; B₃ [अ]प्यह्नि; D_{n1} D_{2, 3} प्राहे; T (G M₄
 (inf. lin.) मौनं; M चाग्नि (for वह्नि). B_{1, 2, 4}
 भिक्षां; S भैक्षं. — ^d) T G_{1, 8} M₁ (inf. lin.) विधूमे
 भुक्तवर्जिते; M अविधू (M₄ 'पि धू) मे तमाहितः. ✽ C_v:
 भुक्तवर्जितो यस्मिन्गृहे तस्मिन् । ✽

27 For the sequence in B D (except D₁), cf.
 v. l. 26. M om. (hapl.) 27^a-28^b. — ^a) K₄ D₁
 संघाते; D_{o1} संघातैर (for संपाते). — ^b) Ś₁ K_{1, 4, 6}
 D_{o1} G₂ भैक्षं; B_{1, 2} भक्ष्यं; B₄ भिक्षां. K₈ नेप्सत;
 K₄ D₁ लिप्सति. T G_{1, 2} नारम (G_{1, 2} 'न्य' दष्टिः समा-
 हितः. — ^c) B₃ corrupt. K_{1, 2, 4} D₁ लाभेन न; T
 G_{1, 2} न लाभे च. B₁ D_{n1} D_{2, 4-6} न (for प्र-). — ^d)
 D_{o1} D₈ न लाभे. K₅ लाभालाभे विना भवेत् (sic).
 — After 27, B₃ D_{o1} ins. :

85* न चातिभिक्षां भिक्षेत केवलं प्राणयात्रिकः ।

[Post. half = (var.) 20^b.]

28 For the sequence in B D (except D₁), cf.
 v. l. 26. M om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^a) B_{8, 8}
 D_{n1} D₈₋₆ यात्रार्थी; C_v मात्राशी (as in text). K₂
 मात्राशीलनमाकांक्षश्च; K₄ D₁ मा (K₄ या) त्रास्वीकारमा.
 — ^b) Ś₁ K_{1, 2} B₅ D₁ T G₁ भैक्षं; B_{1, 2, 4} D_{o1} भिक्षां.
 G₂ भुंजीयाच्च समाहितः. — ^c) K_{2, 4} D₁ भागं (for
 लाभं). K₄ G_{2, 8} नेच्छन्; B₅ लिप्सेन्; T₂ G₁ किञ्चि
 (for नेच्छेन्). — ^d) Ś₁ K_{1, 8} [अ]नुपस्थितः; D
 (except D_{o1} D₁) [अ]मिपूजितः. — ^e) K₂ अति;

C. 14. 1781
B. 14. 46. 29
K. 14. 46. 29

नास्वादयीत भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा ।

यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ॥ २९

असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित् ।

न चान्यमनुमिक्षेत भिक्षमाणः कथंचन ॥ ३०

न संनिकाशयेद्धर्मं विविक्ते विरजाश्चरेत् ।

शून्यागारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ।

प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहाम् ॥ ३१

ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्वेकत्र वा वसेत् ।

B₁ D₁ प्रति-; G₈ व्रत- (for अभि-). Ś₁ K -लाभं (K₈ 'भे' (for -लाभाद्). —⁷) T₂ न (for वि-). Ś₁ K₁ भिक्षुकः; B₈ भिक्षवः; G₈ पंडितः (for भिक्षुकः). K₄ D₁ न च लिप्सेत भिक्षुकः.

29 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) Ś₁ (before corr.) D₁ D₁ भुञ्जानि; K₈ B₈ D₈ भुञ्जानि; B₁ 2 (both marg. as in text). 5 T G₁ 2 M भुञ्जानि; C_v भुञ्जानि (as in text). K₈ भुञ्जानि; B₈ भुञ्जानि (for भुञ्जानि). K₁ D₂ 2 भुञ्जानि लिप्तानि; K₂ 4 D₁ भुञ्जानि (D₁ भुञ्जानि) न्यम्लानि सीदमानि; G₈ उक्तानि कानि लिप्तानि. —^b) D₁ काषाय- —^c) Ś₁ K₁ 8 नास्वादयेत्; D₁ D₈ M₁-8 न स्वाद-; G₁ 2 न स्वा (G₈ नास्वादयेत्) ददीत. G₈ नास्वादयेद्भुञ्जानो. —^d) Ś₁ K₁ 8 रसांश्च- (for रसांश्च). —^e) 29^{ab} = 20^{ab}. K₄ D₁ om. 29^{ab}. —^f) D₈ यात्री (for यात्रा-). Ś₁ यात्रं; T₁ G₁ 1 यात्रान् (for यात्रं). K₈ T₂ G₂ 8 तु; T₁ G₁ न (for च). —^g) K₁ 5 यात्रिकः; K₂ B D (D₁ om.) -धारणं (D₁ 'णं'); K₈ G -यात्रिकः; T₂ यात्रिकः. T₁ केवलं प्राणमाश्रितः.

30 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) G₈ वृक्षं (for वृत्तिं). —^b) B₂ 8 5 भक्षं; T₁ अभि- (for अनु-). D₁ D₂-8 न चान्यमनुमिक्षेत; T₂ G₁ 8 M न चान्यमनुमिक्षेत (G₈ 'नु' वीक्षेत. —^d) Ś₁ K₁ 8 4 B₈ 5 D₁ D₁ G₈ भिक्षमाणः; D₈ भिक्षमाणः. Ś₁ K₁ 8 कदाचन.

31 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) D₁ संनिकाशयेद्. K₈ मर्षं निवासयेद्धर्मं; T G स्वयं निपतितं (G₈ 'तो' धर्म्यं (G₂ 'र्म'); M न संनिपतितं धर्म्यं. —^b) K₄ D₁ सदैव (for विविक्ते). Ś₁ K₁ चारजश्च; K₂ 8 B₂ 5 D₈ चारजश्च; T₁ M₂ 4 विरजश्च. K₈ D₂-4 5 विमु (K₈ 'व'; D₈ 'यु') के चारजाश्चरेद्; B₁ 2 4 D₁ विविक्तेष्वरजाश्चरे (B₁ 2 'जा

अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवच्च चरेन्महीम् ॥ ३२

दयार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीं चरेत् ।

संचर्यांश्च न कुर्वीत स्नेहवासं च वर्जयेत् ॥ ३३

पूतेन चाम्भसा नित्यं कार्यं कुर्वीत मोक्षवित् ।

उपस्पृशेद्दुद्धताभिरद्भिश्च पुरुषः सदा ॥ ३४

अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमार्जवमेव च ।

अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैशुनम् ॥ ३५

अष्टास्वेतेषु युक्तः स्याद्वातेषु नियतेन्द्रियः ।

वसेत्; D₁ 'के' चरितं चरेत्; G₈ विविक्ते वा नरं त्यजेत्. —^d) G₈ वृक्षमूले. D₁ T G₁ 2 M नदीस. —^e) B₁ 2 प्रतिग्रहार्थं. —^f) K₂ 5 च (for वा). K₈ D₁ महागुहां; B₁ 2 गुहां पुनः (by transp.).

32 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) K₂ संवसेत्; K₈ वासयेत् (for वा वसेत्). —^b) C_v वृक्षा (for अध्वा). Ś₁ K₁ संस्पृशेत्; M₁ 2 C_v निर्दिष्टः. K₂ 4 5 D₁ सूर्येण दृष्टमध्वानं; K₈ अध्वानं सूर्यसंस्पृशेत्. —^d) K₂ 4 D₈ वि-; G₈ स (for च). D₈ कीटवच्च विचरेन्महीं.

33 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) K₄ B₁ सर्व- (for चैव). —^b) Ś₁ K₁ वसुधां (for पृथिवीं). —^c) K₂ 5 D₁ संचर्यं. Ś₁ K₁ 8 4 संचर्यं न च कुर्वीत. —^d) S स्नेहवासं (G₈ 'व'यं). K₄ D₁ वि- (for च). K₂ स्नेहपाशांश्च संत्यजेत्.

34 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) B₈ पूतेन (for पू). D (except D₁ D₁) पूताभिरद्भिर्नित्यं वै. —^b) B₁ 2 कर्म (for कार्यं). G₈ संश्रवित् (for मोक्षं). —^d) K₂ [ए'व नरः; T G₁ 2 M₁-8 4 (inf. lin.) [ए'व यतिः; M₈ [ए'व तु यः (for पुरुषः). Ś₁ K₁ 8 अहिंसापि सदैव ह (Ś₁ हि); K₄ 5 D₁ पूता (K₈ अपो) भिक्ष नरः सदा; G₈ अहिंसाव नरोत्तमः.

35 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) K₄ D₁ व्रतचर्यं. —^b) B₂ शौचम् (for सत्यम्). —^d) G₂ उपैशुनम् (for अपैशुनम्).

36 For the sequence in B D (except D₁), cf. v. l. 26. —^a) N (except Ś₁ K₁ 8) अष्टसु. Ś₁ [अ]त्येव; G₈ तासु (for [ए]तेषु). G₁ नित्यः (for युक्तः). —^b) K₄ धर्मेषु; T₂ G₂ वृष्टेः; G₈ दमे च (for व्रतेषु). —^c) K₂ 4 D₁ अशिषः; B₁ अमलः;

अपापमशं वृत्तमजिह्वं नित्यमाचरेत् ॥ ३६
 आशीर्षुक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।
 लोकसंग्रहधर्मं च नैव कुर्यात् कारयेत् ॥ ३७
 सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परिव्रजेत् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु स्याद्वरेषु चरेषु च ॥ ३८
 परं नोद्वेजयेत्कंचिच्च कस्यचिदुद्विजेत् ।
 विश्वास्यः सर्वभूतानामग्न्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ३९
 अनागतं च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत् ।
 वर्तमानमुपेक्षेत कालाकाङ्क्षी समाहितः ॥ ४०
 न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत्कचित् ।

न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किञ्चिदुष्टं समाचरेत् ॥ ४१
 इन्द्रियाण्युपसंहृत्य क्रमोऽङ्गानिव सर्वशः ।
 क्षीणेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीक्षेत निरिन्द्रियः ॥ ४२
 निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च ।
 निर्ममो निरहंकारो नियोगक्षेम एव च ॥ ४३
 निराशीः सर्वभूतेषु निरासङ्गो निराश्रयः ।
 सर्वज्ञः सर्वतो मुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४४
 अपाणिपादपृष्ठं तमशिरस्कमनूदरम् ।
 प्रहीणगुणकर्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४५
 अगन्धरसमस्पर्शमरूपाशब्दमेव च ।

C. 14. 1306
 B. 14. 46. 48
 K. 14. 46. 48

Dei अशटे (for 'ठ'). Ds वित्तम् (for वृत्तम्). —^d)
 Dei अजिघ्रं (for 'हं').

37 For the sequence in B D (except D1), cf. v. 1. 26. —^a) B Dei Dm1 Ds. T1 G1 सर्वाणि; Ds मत्तानि (for कर्माणि). —^b) S1 K1.8 तु (for च). —^c) Ks धर्माश्च; T G1 M युक्तं (for धर्म). K2.4 D1 तु (for च). S1 K1.8 लोकसंग्रहधर्माश्च; G2 लोके संग्रहयुक्तं च. —^d) K2 च कुर्यात्; K3 D1 कुर्यात् च; Ds.6 कुर्यात् (by transp.). Gs M2 (inf. lin.) कामयेत् (for कार').

38 ^a) Gs सर्वानितान् (for सर्वभावान्). T G1.2 अनादय (for अतिक्रम्य). —^b) K1.5 लघुमात्रा; Ks मात्रा; Gs M1.2 मात्रं. B5 परं (for परि). Gs M1 (inf. lin.) लघुमात्रपरिग्रहः. —^c) M3 नमः (for समः). —^d) Ks स्याद्वरेण.

39 ^a) S1 K1 M2 परान्. Ds नोद्विजयेत्. S1 K1 काञ्चिन्; K2.4 B1-8 Dei D1.5 T2 G2 M2 किञ्चि (for कंचिन्). Ks परासोद्विजये काञ्चिन्; Gs परं च नोद्विजेति च. —^b) T G M2 (inf. lin.) कस्याश्चिद् (for कस्यचिद्). Ks न कस्याश्चिदुद्विजेत्; B1.2 (marg. as in text) न कस्यासमुद्विजेत्. —^c) S (except Gs) विशस्तः (for विशास्यः). —^d) Ks अयं मोक्षे विमुच्यते; Gs ऐकाग्र्यं मोक्ष उच्यते.

40 ^a) K4 D1 न च (by transp.); Gs न वा. —^b) S1 K1.8 चानु. (for अनु). —^c) K4 B2-5 D1 उपेक्षेत्. —^d) K2.5 T G M2 कालाकाङ्क्षी.

41 ^b) Ds (marg. as in text).6 हर्षयेत्; T G1 दूषयन् (for 'येत्'). K4 D1 न वा प्रादुषयेत्कचित्; Ds.8

वाचा दूषयते क'. —^c) K2.4.5 प्रत्यक्षं न (by transp.). Dei D1 परोक्षं च; Dm1 परोक्षे वा; Ds च वा किञ्चि. —^d) G1 उज्जं (sio) (for दुष्टं).

42 ^a) Gs संयुष्ट (for 'संहृत्य'). —^b) 42^b = 6. 24. 58^b. —^d) Gs जितेन्द्रियः (for निरिन्द्रियः). Dm1 Ds.6 निरीहः सर्वतस्त्ववित्.

43 ^a) Gs निरहंकारो; Cv निर्नमस्कारो (as in text). K4 D1 अपाणिस्तव पृष्ठांतं (cf. 45^a). —^b) K2.4 D1 Gs om. (hapl.) 43^{cd}. 43^e = 6. 24. 71^e. —^c) Ks निर्दमो (for निर्ममो). —^d) Dm1 D4-6 आरमवान् (for एव च).

44 ^a) Dm1 Dc.6 निराशीर्निर्गुणः शान्तो. —^b) B5 D2-4 निराशंको; Dm1 D3.5 'सक्तो; G2 'शंसो (for 'सङ्गो). S1 K1.2.5 निरामिषः; Ks 'शिन्यः (sio); Ds.6 'मयः (for 'श्रयः). —^c) K4 om. (hapl.) 44^{cd}. —^d) Dei D2-4 युक्तो (for मुक्तो). Dm1 Ds.6 आरमसंगी (Ds.6 'सेवी) च तस्त्ववित्.

45 ^a) K2.4.5 Ds G2.5 M2 अपादपाणिः. B1.5 D (except D1) T G1.2 तद् (for तम्). —^b) B D2-4 निरुदरं (for अनु). —^c) K4 D1 प्रीणे त्रि. (sio); Dm1 D1-5 प्रहीनः; T प्रभिन्नः; G1 अभिन्नः. Gs प्रहीणा-मलकर्माणः. —^d) T1 स्थितं (for स्थिरम्). K4 D1 कैवल्यं निर्गुणं स्थिरं.

46 ^a) S1 K1 अगंधमरसं घोरम्; K2 B D M2 'मरस-स्पर्शम्. —^b) B2 Gs M1.2 अरूपाश (Gs 'प' श)ब्द (for 'शब्दम्). —^c) Gs M3 corrupt. M2 अस्वकस्थम् (for अस्वगस्थि). S1 K1.3-5 D1 [अ]शब्दम् (for [अ]मजम्). K2 असंगं स्थितमार्तदम्; B1.2.4 (marg.) अस्वगस्थ-वसार (B2 'शास/कम्; B2 D2-4 अन्वगस्थावसार (B2 'श'कम् (sio); B4 Dei अचर (Dei 'व्रग'स्थावसारकम्;

C. 14. 1306
B. 14. 46. 48
K. 14. 48. 48

अत्वगस्थयथ वामज्जममांसमपि चैव ह ॥ ४६
निश्चिन्तमव्ययं नित्यं हृदिस्थमपि नित्यदा ।
सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥ ४७
न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः ।
वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न पराक्रमः ।
यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता ॥ ४८
तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो धर्मव्रतमनुव्रतः ।
गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥ ४९
अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदूषयन् ।

Bs अन्वागस्थयथासक्तम्; Dn1 Ds. 6 अनुगम्यमानासक्तम्;
T G1. 3 अनस्थिरवगसृष्टाजम्; M4 (inf. lin.) अत्वगस्थ-
सृष्टाजम्. —^d) G2 गोमांसम् (for अ). K2 S हृदि
(for अपि). Ś1 K4. 5 D1 M4 हि; Dn1 Ds. 6 तत्
(for ह).

47 ^a) K2. 3. 5 B1. 3. 5 Dc1 Ds M1. 2. 4 निश्चिन्तम्;
T G M3 अचिन्तम्. Dn1 Ds. 6 दिव्यं (for नित्यं).
K4 D1 निश्चिन्तमव्ययं चैव. —^b) B1. 3. 5 D2-4 T1
G1. 3 M कूटस्थम्; B1 Dn1 Ds (marg. sec. m. as in
text).^c गूढं (for हृदि). M1. 2 इव (for अपि).
Dn1 D2-6 Gs सर्वदा. K4 D1 वर्ष्मस्थमपि सर्वदा.
—⁴⁷° = G. 28. 29°. —^e) G3 ये तु सर्वे तस्मात्मानं.
—^d) B4 D2 न पश्यन्ति (by transp.).

48 ^a) Ks D2. 3 तत्र न (by transp.); Gs न तु
सं- (for न तत्र). K2 D1 रमते (for क्रमते). Dn1
Ds. 6 सृष्टुर; Ds बुद्धिम्. —^b) Ds om. the first
न. Gs देवतं. —^c) K1 देव-; B2. 3 D4 G2. 3 M1. 2
देवा (for वेदा). B1. 2 यक्षाश्च (for यज्ञाश्च). Ś1 K1
योगाश्च; Ks योधाश्च; Dc1 om. (for लोकाश्च). —^d)
Dn1 Ds. 6 व्रतानि च (for पराक्रमः). —^e) Ś1 K1-3
तत्र (for यत्र). K1. 3 तृप्तिर (for प्राप्तिर). —^f)
Ś1 K1. 3 ग्रहणात्; K2. 4. 5 D1-4 G2. 3 ग्रहणे (for
ग्रहणा). T G1 अलिङ्गग्रहणे मता; Cv 'णे स्मृते.

49 Ks om. 49^{ab}. —^a) Ś1 K1. 3. 4 T G2. 3 अलिङ्गं;
Dn1 D4-6 G1 अलिङ्ग- (for अलिङ्गो). M3 धर्मात्मा
(for धर्मज्ञो). —^b) Bs अनुष्ठितः (for 'व्रतः'). K2. 4
D1 ब्रह्मचर्यं; K2 'धर्म'मनुत्तमं; Dn1 Ds. 6 धर्मतत्त्वमुपा-
चरेत्; Gs 'वृत्तमनुस्मृतः'. —^c) K4 Dn1 गूढ- (for
गूढ-). K3 धर्माश्रितं. K5 यत्र ज्ञानवतां विद्वान्; Ds. 6
गूढधर्माश्रितो वृद्धान्. —^d) K1 अज्ञातं; K2. 4 Bs. 5
D1. 4 T G1 M1 अज्ञान-; Ks B1. 3. 4 Dc1 Dn1 Ds

यथैनमवमन्येरन्यरे सततमेव हि ॥ ५०
तथावृत्तश्चरेद्धर्मं सतां वर्त्माविदूषयन् ।
यो ह्येवं वृत्तसंपन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५१
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।
मनोबुद्धिरथात्मानमव्यक्तं पुरुषं तथा ॥ ५२
सर्वमेतत्प्रसंख्याय सम्यक्संस्त्यज्य निर्मलः ।
ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ॥ ५३
एतदेवान्तवेलायां परिसंख्याय तत्त्ववित् ।
ध्यायेदेकान्तमास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्रयः ॥ ५४

विज्ञान- (for अज्ञात-). Ds. 6 विज्ञानचरितं व्रजेत्.

50 ^a) B (except Bs) Dc1 -भावेन (for 'रूपेण').
Cv अगूढो गूढरूपेण. —^b) K4 D1 अरूपयन् (for अदृष-).
—^c) Ś1 K1. 3. 4 D1 om. (hapl.) 50^a-51^b. —^d) K2
Bs Dn1 G2. 3 यथैवम्; Dc1 तथैवम्; T तथैवम्. D1
T1 अनु- (for अव-). Ds यथैतमन्येन परे. —^e) D3
साधु; Gs परैः. K2 M ह; Gs च (for हि).

51 Ś1 K1. 3. 4 D1 om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). —^a)
G1 सदा वृत्तं. Dn1 शांतः (for धर्मं). Ds. 6 तथा
चरेच्छांतवृत्तिः; Gs सतां वृत्तं चरेद्धर्मः. —^b) Ks B1. 2. 5
D2-4 Gs धर्मं (B1 Gs वृत्तं)मदूषयन्; Bs धर्मं विभूष-;
Dn1 Ds. 6 धर्मानकुलं; T धर्मानदूष-; G1 वेदं न दूष-;
M1. 2 वर्षाविदू- (sic). K2 सत्यं वृत्तमनुस्मरन्. —^c)
Dn1 Ds. 6 om. हि. D4 -संपूर्णः (for -संपन्नः). —^d)
K1. 3 Dn1 G1. 3 M3 मुनि- (for मुनिः). K4 D1 मुनिश्रेष्ठः
स उच्यते.

52 Dc1 om. 52^a-53^b. —^a) T1 महाबुद्धिः. Ks
B D (except D1; Dc1 om.) T2 अहंकारम् (for अथा-
त्मानम्). —^d) K1. 2. 4 D1 अव्यक्तपु (K1. 2 'क्त पु')-
रूपस्थाय.

53 Dc1 om. 53^{ab} (cf. v. l. 52). —^a) B1. 2 सर्व-
मेव; Dn1 Ds. 6 एतत्सर्वं (by transp.); M2. 3 सर्वमेतत्.
B D2-4 समाख्याय (for प्रसं). —^b) K2. 5 G2. 3 M
संपूज्य; B1 संन्यस्य; D2-4 संयुज्य (for संस्त्यज्य). K4
D1 तत्तद्विज्ञाय निर्मलः; Dn1 Ds. 6 यथावस्तत्तन्निश्चयात्;
T G1 सर्वं संपूज्य निर्मलः. —^c) Ś1 K1 तथा; M6
(inf. lin. as in text) तत्र (for ततः). Ś1 K1-4 मोक्षम्
(for स्वर्गम्). —^d) T3 निमुक्तः.

54 ^a) Dn1 Ds. 6 एतावद् (for एतदेव). Ks B
[अ]नु-; D2-4 [आ]त्म- (for [अ]न्त-). K4 D1 तदे-

निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराकाशगो यथा ।

क्षीणकोशो निरातङ्कः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

ब्रह्मोवाच ।

संन्यासं तप इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ।

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १

अविदूरात्परं ब्रह्म वेदविद्याव्यपाश्रयम् ।

निर्द्वन्द्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम् ॥ २

ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत्पदम् ।

निर्णिक्ततमसः पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः ॥ ३

तपसा क्षेममध्वानं गच्छन्ति परमैषिणः ।

संन्यासनिरता नित्यं ये ब्रह्मविदुषो जनाः ॥ ४

तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।

C. 14. 1321
B. 14. 47. 5
K. 14. 47. 5

वांतरवेलीयां; De1 एवमेवानुवे'. —^६) K4 D1 तत्त्वतः (for 'वित्'). —^०) G1 ध्यायन् (for ध्यायेद्). T2 आश्रित्य (for आस्थाय). D6 ध्यापयेत्कोशमास्थाय. —^४) B8 च; D8 [s]पि (for sṣ). B1. 2. 4 मुच्यते नात्र संशयः.

55 "^a) Ś1 K1-2. 6 B1-8 De1 D2-4 वियुक्तः. K1 B8 -यज्ञेभ्यो; K4 D1 -भूतेभ्यो; B2 -लिङ्गेभ्यो (for -सङ्गेभ्यो). —^६) K2 वायुराकाशवित्तथा. —^०) B De1 D2 क्षीण-कोशो; S क्षीण(G8 इयत्क)शोको. K4 क्षीणशोक-निराशकः. —^४) Ś1 K1. 8 B (except B4) De1 संप्रा- (B1-4 स प्रा)प्नोति परं पदं (B1. 2 परां गतिं); K2. 4 D1 G8 प्राप्नोति परमां गतिं; Dn1 D6. 6 तथेदं प्रामुयात्परं.

Colophon om. in S (except G8 M3). — Sub-
parvan : K2. 8 G8 अनुगीता; Dn1 D6 ब्रह्मगीता; D6
ब्राह्मगीता. — Adhy. name : K6 B De1 D4 गुरुशिष्य-
संवादः; G8 आश्रमधर्मकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ś1 51; Dn1 G8 46 (as in text);
D4 43; M3 (inf. lin.) 47.

47

De om. (hapl.) this adhy.

1 T G1. 3 M1-8 om. the ref. K2. 4 D1. 6 M4
ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^a) G8 संन्यासस्. —^६) Ś1
K1. 8 निश्चयः; K2 ये तत्त्वः; De1 निश्चयः; D8
निश्चितः. Bom. ed. -वादिनः; S (except G8) -दर्शनाः.
—^०) G8 -निहासः; M1. 2 -योनिहा (for 'स्था'). —^४)

K4 D1 स्थानं (for ज्ञानं). B2 एव (for ब्रह्म). G2
पदं; G8 परे (for परं).

2 "^a) K2 अचिरायत्; G8 अधीत्य यत् (for अविदू-
रात्). K6 B D (except D1) अति(B2 'वि'दूरात्तमकं
ब्रह्म. —^६) Ś1 K1. 8 -व्यपाश्रयात्; D1 G2 -पराश्रयं;
T1 G2 -व्यपाश्रयः. K4 वेदविद्यां पराश्रयं. —^०) G8
निर्द्वन्द्वो; M2. 8 'द्व'. G2 चित्तं (for नित्यम्). —^४)
B8 ज्ञानम् (for गुह्यम्). K6 D2. 8 अव्ययं (for उत्त-
मम्). Ś1 K4 De1 Dn1 D1. 5. 6 अचिन्त्यगुणमुत्तमं; G2
गुह्यं परममुत्तमं.

3 "^a) S ज्ञानेन (for ज्ञा'). —^६) K2 नित्यदा;
K4 D1 तत्पदाः; Dn1 D6. 6 तत्परं. D2. 8 धीरः पश्यति
तत्पदं (D8 'रं'. —^०) K4 B2. 6 D1. 5. 6 निर्मुक्तः; K6
B4 T G1 निर्निक्तः. K2 M3. 4 -रजसः; K4. 5 B D T1
-मनसः (for -तमसः). Ś1 K1. 8 विविक्तरजसः पूता. —^४)
K4 D1 [अ]तिक्लान्तः; G1 निष्क्लान्तः; G3 विक्लान्तः (for
व्युत्क्रान्तः). Ś1 K1. 8 -तमसो (for -रजसो). K2
व्यतिक्लान्तरजोमलाः.

4 "^a) T1 तपसा क्षेममध्वानं (sic). —^६) K2 तपसै-
षिणः; K4. 4 De1 D1 परमे'; Dn1 D6. 6 परमेश्वरं; T2 G
[इ]ति मनीषिणः. —^०) B1-8 De1 D2. 8 संन्यासे. De1
om. from निरता up to जनाः (in 4^d). —^४) K4 D1
यद् (for ये). B Dn1 D6. 6 ये च (B1. 2 ये वै; D6
पंच) ब्रह्मविदो जनाः.

5 "^a) D2 M3 ततः (for तपः). K2 प्रतीप (for
प्रदीप). — T1 om. 5^b-7^b. —^६) K2. 4 D1 -साधनं;

C. 14. 1381
B. 14.
K. 14. 47. 5

ज्ञानं त्वेव परं विद्या संन्यासस्तप उत्तमम् ॥ ५
यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानं तच्च विनिश्चयात् ।
सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ ६
यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति ।
तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते ॥ ७
यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदवमन्यते ।
इहलोकस्य एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८
प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

Gs -साधकाः. — °) Ks ज्ञानमेव; Ts Gs ज्ञानं चैव;
Gs ज्ञानतो न (for ज्ञानं स्वेव). Ks विद्युः; Ks Ds
ब्रह्म; Ms वित्त (for विद्या). Ks Ds, s ज्ञानमेव परं
विद्यात्; B1, 2, 4, 5 Ds1 Ds1 Ds, s ज्ञानं वै परमं विद्यात्
(Ds 'धां'); Bs ज्ञानमेव परो धर्मः; Gs स्थानमेव परं
विप्रः. — °) B1, s, 4 Ds1 Ds Ts Gs संन्यासं; Ds
अत्याज्यं (for संन्यास). Ks संन्यासं तप उच्यते.

6 Ts om. 6 (cf. v. l. 5). — °) Ts धर्मस्तु ते
(for यस्तु वेद). Ds1 Ds, s निराधारं; Ms 'बाधो'.
Ks, 4 Ds यस्तु वेद निराबाधो (Ks 'शाबाध'). — °) Ss
Ks, 4 Ds Gs ज्ञानतत्त्वः; Ks Ds1 ज्ञानतत्त्वं (for ज्ञानं
तत्त्वः). Ks विनिश्चयः. Ks ज्ञानं तच्च विनिश्चयः. — °)
Gs सर्वतः स्थितमात्मानं. — °) Gs स्वर्गः (for सर्वः).
Ds, s गतिम् (for गतिर्). Ts Gs, s M स सर्वविदि-
होष्यते.

7 Ts om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). Ks om. (hapl.) 7.
— °) Ss Ks, 4 Ds -संवादं (for वासं च). Ks विवि-
द्वान्सहसंवासं. — °) Ks B1 निवासं. — °) Ks च
(for [ए]व). Ss Ks -नानात्वं. — °) Ks, s Bs, s D
(Ds om.) प्रति; B1, s प्रवि- (for परि-).

8 °) Ks नाकामयते; Ds निका (for न का).
— °) Ss Ks, s अवि; Ks Ds अपि; Gs इति (for
अव). — °) T लोके स (for लोकस्य). Ks [ए]क-
(for [ए]व). — °) Ds -लोकाय (for भूयाय).

9 °) Gs प्रधाने. Ds सख्यः (for सख्यः). — °)
Ks -निधानवित्; B Ds1 Ds1 Ds, s -प्रधान. — °)
Ks निर्द्वन्द्वो (for निर्द्वन्द्वो). — Ks, 4 Ds om. (hapl.)
9^d-10^a.

निर्गुणं नित्यमद्वंदं प्रशमेनैव गच्छति ॥ १०

हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् ।

उभे सत्यानृते हित्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।

महाहंकारविटप इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ १२

महाभूतविशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ।

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ॥ १३

एतच्छित्त्वा च मित्रा च ज्ञानेन परमासिना ।

हित्वा चामरतां प्राप्य जह्याद्वै मृत्युजन्मनी ।

10 Ks, 4 Ds om. 10^a (cf. v. l. 9). Ds1 om.
(hapl.) 10-11. — °) Ss Ks, s निर्द्वन्द्वो निःस्वधाकारो;
Bs 'द्वो निरहंकारो. — °) Ss K (except Ks) Bs, s
Ds1 T G निःस्वाहाकार एव च. — °) B1, 2 S निर्द्वंद्वं
निर्गुणं नित्यं (B1, 2 चैव) (cf. 2^a). — °) Ks, 4 Ds Gs
प्रशमं न (Ks Gs च) (for 'मेन'). B1, 2 [अ]धि- (for
[ए]व).

11 Ds1 om. 11 (cf. v. l. 10). — °) Ks च गुणयं
(sic) (for गुणमयं). — °) Ks, s Ds, s Gs कर्मजं तु
(for कर्म जन्तुः). — °) Ks Ds शुभं; Gs इदं (for
उभे) Ss Ks, s सत्यस्या (for हित्वा).

12 °) Ks अव्यक्तश्च (hypermetric). Ks Ds
जीवः; B Ds1 Ds1 Ds, s, s -योनिः; Cv बुद्धि- (for
बीज-). — °) Ss -स्कन्धमयो; Ks -जीवमयो (for
स्कन्ध-). — °) Ds -विटपम्. — °) Ss Ks, 4 B Ds1
Ds1 Ds, s इन्द्रियांकुरः. Ms -कोटरः. Ks Ds इन्द्रिया-
कुरकोटरः (Ds 'कोटयः).

13 Ks om. 13^{ab}. — °) N (Ks Ds om.) -विशा-
खश्च (for 'खश्च). — °) Ds विशेष- (for विशेष-).
Ss damaged; Ks -शाखवान्; Bs Ds1 -शाखिनः;
Ms, s -घातवान् (for -शाख'). Ks corrupt; B1, 4
Ds1 Ds, s, s विशेषयति शाखिनः. — °) Ds1 सदापन्नः;
Gs 'पूर्णः (for 'पूर्णः). Ds, s सदापुष्पः सदापन्नः. — °)
Ks Bs, 4 Ds1 सदाशुभ- (for शुभाशुभ-). — °) Ks
अजीवा (sic); Ks, s Ds1 Ds, s, s T G जा (Ds1
अ)जीवः; Ks अजीवः; Ds अजीवः. — °) Ss Ks
सनातनः.

14 °) Ss Ks Bs, 4 Ds1 Ds1 Ds, s पूर्णः; Ks, s, s
Bs, s Ds, s पूर्णं (for एतत्). Ks Ds क्षिप्या (for

निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १४

द्रावेतौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ चाप्यचेतनौ ।

एताभ्यां तु परो यस्य चेतनावानिति स्मृतः ॥ १५

अचेतनः सत्त्वसंघातयुक्तः

सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।

स क्षेत्रज्ञः सत्त्वसंघातबुद्धि-

गुणातिगो मुच्यते मृत्युपाशात् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

ब्रह्मोवाच ।

केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्ममयं महत् ।

केचित्पुरुषमव्यक्तं केचित्परमनामयम् ।

मन्यन्ते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवाव्ययम् ॥ १

उच्छ्वासमात्रमपि चेद्योऽन्तकाले समो भवेत् ।

आत्मानमुपसंगम्य सोऽस्मृतत्वाय कल्पते ॥ २

C. 14. 1326
B. 14. 48. 2
K. 14. 48. 2

छित्वा). D1 G1 [अ]व- (for the first च). T2 G1.2
ह्रित्वा; M1.2 जित्वा; Cv भ्रित्वा (as in text). —^b)
T1 G1.2 परमाग्निना (for 'सिना). —^d) Ś1 K1.3.5
जहीमो; K2.4 D1 जिहीते; T जह्याद्यो; M1-3 जयते
(for 'जह्याद्दे'). — For 14^{52d}, B Dc1 Dn1 D2.8.5.6
subst. :

86*

तत्त्वज्ञानासिना बुधः ।

ह्रित्वा सङ्गमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान् ।

[(L. 1) Dn1 D5.6 शान्तत्वासिना. — (L. 2) B1.2
-जराभयान्; D5.6 -जरादिकान् (for -जरोदयान्).]

— 14^{52f} = 9^{52d}. —^f) K2.4.5 D1 मुच्यते सर्वकिल्बिषैः.

15 *) B D (except D1; D4 om.) G8 [इ]मौ;
Cv [ए]तौ (as in text). D1 विपणौ (for पक्षिणौ). Ś1
K D1-8 नित्यं. —^b) Ś1 K1 Dc1 S (except G8 M8)
संख्येयौ; K8 B4 संक्षेयौ; K5 संज्ञायौ; D1 damaged;
Bom. ed. संक्षेपौ; Cnp सखायौ (as in text). K4 D5.6
वाप्यचेतनौ; G8 तौ वि^१; M1.2 ताव^१ (for चाप्य^१).
— K8 om. 15^{52d}. —^o) K4 D1 M8 च परो;
D5.6 तु पृथग्; G2 अपरो. K2.4.5 D1 यस्तु; B
Dc1 Dn1 D2.8 योन्यश्; G8 M4 यः स; M1.2 दत्तश्;
M8 यत्तश् (for यत्स). —^d) Ś1 विनिःस्मृतः; K2.5
इति स्मृतिः; B1.2 स उत्तमः; B8-5 Dc1 Dn1 D2.8 स
उच्यते; D5.6 इहोच्यते; M8 (sup. lin.) इति श्रुतः.

16 *) M1.2 अचेतनात्. K2.4.5 D1 सर्व- (for सत्त्व-).
Ś1 -संख्यातयुक्तः; K1 -संगानयुक्तान्; B Dc1 Dn1 D2.
8.5.6 -संख्या (B8 'क्यो') विमुक्तः; D1 -संघान्धि मुक्त्वा.
—^b) K2.6 D1 सखात्परं; K5 B5 सखात्परं; Cv सखा-

त्परं (as in text). Ś1 K1.8 चेतयानो; K5 चितयानो;
Cv चेतयते (as in text). —^o) K1-4 सर्वः; K5 स
च; T1 सत्यः; Cv सत्त्व- (as in text). T1 G1.8
-संख्यात- (for -संघात-). Ś1 B D (D4 om.) स क्षेत्र-
विस्स (Ś1 D1 'ज्ञः स) वसंख्यातबुद्धिर्. —^d) K2.4 D1
T2 G2.8 M गुणाधिको (G3 'क्यो'); Cv 'तिगो (as in
text). Ś1 K1.8.4 B8-5 D (except D1; D4 om.)
सर्वपापैः (B3.5 'शैः'); B1.2 कर्मपाशैः; G8 क्लेशपाशात्.
❖ Cv : मृत्युपाशान्मुच्यत इति योजना । ❖

Colophon om. in D4. — Sub-paravān : K2.8 T
G1 M अनुगीता; Dn1 D5.6 ब्रह्मगीता. — Adhy. name :
B Dc1 गुरुशिष्यसंवाचः; G8 ब्रह्मलक्षणं. — Adhy. no.
(figures, words or both) : Ś1 52; Dn1 G8 47 (as in
text); T1 35; T2 G1.2 M 34; M8 (inf. lin.) 48.

48

1 K4 D1 M8.4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^a) B5 ब्रह्म
(for वृक्षं). D5.6 केचिवृक्षं ब्रह्ममयं. — B4 Dc1 D2-4
om. (hapl.) 1^{52d}. —^b) Ś1 K1.8 B1 Dc1 Dn1 D5-6
ब्रह्मवर्णः; B5 'पदं (for 'मयं). K5 T G1.2 M वर्णः;
G8 परं (for महत्). K2.4 D1 केचिद्ब्रह्ममहाव (K2 'हृद्') न.
— B8 om. (hapl.) 1^{52d}. —^o) K5 T G परमम् (for
पुरुषम्). K5 D1 केचिद्ब्रह्ममयं व्यक्तं; Dn1 D5.6 केचित्तु
ब्रह्म चा (D5 सा) व्यक्तं. —^a) K1 अन्यं ते. Ś1 K3
इति; B1.2.4 T G1 एव (for अपि). —^f) Cv अव्यक्तं.
K4 B1-8 D1.8.5 G1 M8 -प्रभवाप्ययं; K5 'प्ययः. K1.8
G8 अव्यक्तं प्रभवाप्ययं (G8 'व्ययौ').

2 *) K2 -कालम्; (is -मात्राद् (for -मात्रम्). T2

C. 14. 1396
B. 14. 48. 9
K. 14. 48. 3

निमेषमात्रमपि चेतस्यम्यात्मानमात्मनि ।
गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् ॥ ३
प्राणायासैरथ प्राणान्संयम्य स पुनः पुनः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परं ततः ॥ ४
एवं पूर्वं प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ।
अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते ॥ ५
सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसन्तीह तद्विदः ।
अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ।
न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं तमथो द्विजाः ॥ ६

G1. 3 M1 (inf. lin.) C v च (for चेद्). — Ś1 K1. 2. 4 D1 (hapl.) om. 2^d-3^a. — ^δ K2 M1-3 यौतका (M2 'तं का) लः; T भोक्तृकाले (T2 'ल'). — ^ε B1. 3 अपि (for उप). K2. 5 G1. 3 M -संयम्य (for -संगम्य).

3 Ś1 K1. 2. 4 D1 om. 3^a (cf. v. 1. 2). — ^α T G M1 (inf. lin.) च (for चेत्). — ^δ K1. 3 B1. 2 आत्मना (for 'नि'). — ^ε T M3 प्राप्यम् (for प्राप्तिम्). K5 उत्तमां; Dn1 D2 T G1 अव्ययं (for 'याम्'). K2 विद्वद्भिः प्राप्यमव्ययं; K3 D6 विदुषां (D6 'षा') प्राप्तमव्ययं; K4 D1 'षां गतिमुत्तमां.

4 ^α K2 corrupt. B1 प्राणापानैर्. D6 प्राणान् (for प्राणान्). T2 संगम्य. K2. 4 D1 S च (for स). — ^ε K2 मात्रा (for दश). B1. 5 D6 द्वादशधा (for 'भिर'). B1 D6 च (for वा). K4 D1 दशद्वादश-निर्वापि (sic). — ^ε M1. 2 चतुर्विंशत् (for 'विंशत्'). K4 D6 D1 परंतपः; G1 समंततः; G3 M1 (inf. lin.) परं तु तत्. K2 चतुर्विंशत्तिष्ठता; T चत्वारिं (T2 'तुर्वि-') शत्समंततः; G2 चतुर्विंशत्परंतपः.

5 ^α K2. 3 D6 D2. 3 पूर्वः; K4 D1 सर्वं (for पूर्व). B5 प्रशंसात्मा. — ^ε K1 M अव्यक्तात्सत्त्वमु-द्रिक्तम्; G3 अव्यक्त्वात्सत्त्वमु.

6 K3 om. 6-7. — ^α K4 D1 सत्यात्. T1 नित्यं; M1 नान्यं (for नान्यत्). — ^δ D4 M2 ह; M3 हि (for [ह]ह). K2 सत्त्वविन् (sic) (for तद्विदः). — ^ε D6 M2. 4 हि (for वि-). — ^ε G3 सत्त्वमाश्रितं. — ^ε K5 B D6 D2-4 G3 कर्तुं; D5. 6 ज्ञातुं (for गन्तुं). K2 अशक्यमन्यथां तं तु. — ^ε K3 सुमनो; B2 तमथ. K1 G1 द्विजः. Dn1 D5. 6 पुरुषं द्विजसत्तमाः (D5. 6 'म'); T2 पुरुषस्त्वमथो द्विजः.

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
ज्ञानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ॥ ७
एतेनैवानुमानेन मन्यन्तेऽथ मनीषिणः ।
सत्त्वं च पुरुषश्चैकस्तत्र नास्ति विचारणा ॥ ८
आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञाने सुप्रतिष्ठिताः ।
क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरेक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ९
पृथग्भूतस्ततो नित्यमित्येतदविचारितम् ।
पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः ॥ १०
तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः ।

7 K3 om. 7 (cf. v. 1. 6). 7^{ab} = 14. 38. 3^{ab}. — ^α K4 D1 वृत्तिर् (for -धृतिर्). D3 क्षमा च धृतिहिंसा च. — ^δ G3 संतोषः (for समता). K1 मतिम्; D61 समम् (for सत्यम्). — ^ε K1 corrupt. Dn1 योगो (for त्यागो). G1 [5]पि (for ३थ). G3 संन्यासं. — B2 om. 7^d-9^a. — ^ε Ś1 damaged. D4 वृत्तिम् (for वृत्तम्). B5 D2-4 उच्यते; D6 ह्यस्यति. K3 D1 सात्त्विकं वृत्तमुत्तमं.

8 B2 om. 8 (cf. v. 1. 7). In Dn1, the portion from 8 up to 14. 49. 26 is lost on missing folios (82-85). — ^α K4 D1 अथ (for अनु). M1. 2 -गमने (for -मानेन). — ^δ K4 D1 च; B1 हि; D2. 4 यं; D5. 6 ते; Bom. ed वै (for ३थ). M1. 2 न मन्यन्ते मनीषिणः. — ^ε K1. 3 सत्त्वं. K2 [ए]व; K4 D1. 4. 6 T1 G1 [ए]व (for [ए]क्स). T2 G2 सत्त्वं च पुरुषमेव. — ^ε T G1. 3 का तत्रास्मिन् (for तत्र नास्ति).

9 B2 om. 9^a (cf. v. 1. 7). Dn1 missing (cf. v. 1. 8). — ^α Ś1 K1. 3 आहुः केचिद्विद्वांसो; G3 C v आहुरेके (C v 'ते' महात्मानो). — ^δ Ś1 K D1 G3 ज्ञाने- (K2 'नि')षु (for ज्ञाने सु-). B D61 D2-3 ये ज्ञा (D61 यज्ञा) नपरिनिष्ठिताः. — ^ε K4 B1. 2 D1 क्षेत्र (B1. 2 सत्त्व) क्षेत्रज्ञयोरेक्यम्. — ^ε K1 [ए]ते (for [ए]त्तन्).

10 Dn1 missing (cf. v. 1. 9). D61 om. 10. — ^α D5. 6 G3 C v पृथग्भूतं. K2 तथो; T2 G1 तथा (for ततो). B1. 2 नित्यं (sic); D2-3 सत्त्वम् (for नित्यम्). B5 पृथग्भूतस्योनित्यम्. — ^δ T1 च विचारितं; C v अपि वा. — ^ε B1. 2 तु (for च). — ^ε K4 सत्त्वतः (for तं). Ś1 K1-3. 6 सर्वं (K2. 5 'ह') भावश्च तत्त्वतः.

11 Dn1 missing (cf. v. 1. 9). — ^α K4 D1 [ए]

मशकोदुम्बरे त्वैक्यं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ ११
मत्स्यो यथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथानयोः ।
संबन्धस्तोयबिन्दूनां पर्णे कोकनदस्य च ॥ १२

गुरुत्वाच्च ।

इत्युक्तवन्तं ते विप्रास्तदा लोकपितामहम् ।

पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ॥ १३

ऋषय ऊचुः ।

किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं स्मृतम् ।

वैकत्र; D₈ [ए]कस्वं च; G₂ [ए]कैकस्व; K₈ B₂ नानास्वे. —^b) K₂ इत्येतद् (for इत्यते). D₁ G₁ विदुषा. G₃ M₁ (inf. lin.) ततः; Cuv तपः; C_v नयात् (for नयः). D_{2,6} एत्यते विदुषां नृप. —^c) K₂ corrupt. Ś₁ मपकोदुम्बरे; K₈ मशकोदुम्बरेस्; D₃ ईर; T₂ G₁ M_{1,2} रस; G₃ रात्. B D₁₋₆ C_p च (for तु).

12 D₁ missing (cf. v. l. 9). —^a) Ś₁ [S]न्यथा (for यथा). B (except B₆) D₁ अप्सु मत्स्यो यथान्यः स्याद्; G₈ मत्स्योदके यथा च स्याद्. —^b) B D₁ D₂₋₅ तयोः (for [अ]नयोः). —^c) G₈ विज्ञानं (for विन्दूनां). —^d) B₂ एते; T₁ M₁₋₃ वर्णे; T₂ G_{1,3} पर्णे; G₂ वर्णे. B₂ वै (for च). — After 12, B (except B₁) ins. an addl. colophon [Adhy. name : B₈₋₆ गुरुक्षिण्यसंवादः].

13 D₁ missing (cf. v. l. 9). T G₁ M₁₋₃ om. the ref. —^a) K_{2,4} B_{1,3,6} D₁₋₆ T₁ G M₁ [उ]क्तवत्स. Ś₁ K_{1,3} विप्रास्तु; K₂ विप्रास्ते (by transp.). —^b) T G₂ M तथा (M₈ तो) (for तदा). K₄ D₁ ५.६ लोक्यः; G₂ प्रोचुः (for लोक). —^c) D_{2,6} मुनिः; G₈ ऋषि- (for द्विज). K₈ सत्तम (for माः). — After 13, D₁ D₄₋₆ ins. an addl. colophon [Adhy. name : D_{2,6} गुरुक्षिण्यसंवादः].

14 D₁ missing (cf. v. l. 9). T₂ G₁ M om. the ref. K₈ D_{2-4,6} ऋषिर् (for ऋषय). —^a) K_{2,4} D₁ किंविद्; M₁ केस्विद्; M₂ कस्विद्. K₄ D₁ एव हि; K₈ एव ह; B₈ इह च (for एवेह). B_{1,2,4,5} D₁ D₂₋₆ को वा स्विदिह धर्माणाम्. —^b) D₁ अनुष्ठेय- (for 'ष्ठेय-). B (except B₈) D (except D₁; D₁ missing) तमो मत्सः; M_{1,2} तमाः स्मृताः; M₃ तमः स्मृतः. —^c) K₄ D₁ एव; B₈ इह (for इव). —^d) D₆ विमर्ष्य (for धर्मस्य). K₂ परमां (for विविधां).

व्याहतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ १४

ऊर्ध्वं देहाद्दन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।

केचित्संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ १५

अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे ।

एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ।

एकमेके पृथक्चान्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ १६

मन्यन्ते ब्राह्मणा एवं प्राज्ञास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।

जटाजिनधराश्चान्ये मुण्डाः केचिदसंवृताः ॥ १७

15 D₁ missing (cf. v. l. 9). —^a) T₁ G₂ ऊर्ध्वं (T₁ 'ध्वं) देहं; G₁ ऊर्ध्वं देवान्. B₂ [ए]ति; G₂ C_v [अ]न्ये (for [ए]के). — K₂ om. (hapl.) 15^b-16^a. —^b) Ś₁ K_{1,3} तद् (for [ए]तद्). C_v अपरे चावाकादय एतत्परलोकादिकं नास्तीति वदन्ति । C_v — K₈ । D₁ om. (hapl.) 15^{cd}. —^c) G₃ केचित्संशयितं नित्यं. —^d) K₁ न संशयमतः परे.

16 D₁ missing (cf. v. l. 9). K₂ om. 16^a (cf. v. l. 15). —^a) D₆ आहारं; C_v अनित्यं (as in text). G₁ सत्यम्; C_v नित्यम् (as in text). K₄ D₁ G₂ एकेपि (for इत्येके). —^b) K₂ नास्त्यमिति (sic); G₂ नित्यमिति (for नास्त्यस्तीति). G₈ [उ]चिरे परे (for [अ]पि चापरे). K₄ B₈ D₁ नास्तीत्यपि तथा (B₈ च वा) परे. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 16de. K₄ B₂ D₁ om. (hapl.) 16^{ed}. —^c) B₁ D₈ एके (for एक-). K_{2,3} T G M₁ द्विधेत्येके त्रिधेत्ये (K_{2,3} 'धाव्ये)के; K₆ बिभृथेत्येकेन्यमित्येके (sic); M_{1,2} केचित्साकं त्रिधेत्येके; M₃ केचिद्विधे त्रिधेत्येके (sic). C_v : एके-द्विधा, एके तु त्रिधेति वदन्ति । C_v —^d) K₂ corrupt. — M_{1,2} om. (hapl.) 16^{ef}. B D₁ D₂₋₆ transp. 16^{ef} and 17^{ab}, followed by 19^{ad}, in B₆ D₂₋₆, D₂₋₃ repeating 19^{ad} in its proper place. —^e) B₈ D₂ एवम् (for एकम्). T₂ एतत् (for एके). K_{2,3} D₁ तु (for च). —^f) D_{3,6} M₃ अपि (for इति).

17 D₁ missing (cf. v. l. 9). B D₁ D₂₋₆ transp. 16^{ef} and 17^{ab}. D₁₋₄ repeat 17^{ab}, after 16^b. —^a) M₁ कथ्यते (for मन्यन्ते). B D_{2,3} (last two second time) देव- (B₄ 'वं); D₁ D₄ (second time) देवाः; D_{2,3} (both first time), 4 (both times), 5, 6 M एव; T G_{1,2} ये च (for एवं). —^b) Ś₁ प्राज्ञः; K₁ T G_{1,2} प्रज्ञास्. K_{2,4} D₁ (both times) तत्त्वज्ञानार्थ-दर्शिनः; B D₁ D₂₋₄ (last three both times), 2, 6 ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः (D_{2,6} 'वादिनः). — After 17^{ab}, B₈

C. 14. 1352
B. 14. 49. 5
H. 14. 48. 5

C. 14. 1859
B. 14. 49. 6
K. 14. 49. 6

अस्नानं केचिदिच्छन्ति स्नानमित्यपि चापरे ।
आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्चानशने रताः ॥ १८
कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशान्तिमपि चापरे ।
देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ।
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्पृथग्विधान् ॥ १९
धनानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वं तथापरे ।
उपास्यसाधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ २०
अहिंसानिरताश्चान्ये केचिद्विंसापरायणाः ।

पुण्येन यशसेत्येके नैतदस्तीति चापरे ॥ २१
सद्भावनिरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः ।
दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे स्थिताः ॥ २२
यज्ञमित्यपरे धीराः प्रदानमिति चापरे ।
सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ २३
तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ।
ज्ञानं संन्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ २४
एवं व्युत्थापिते धर्मे बहुधा विप्रधावति ।

D₂₋₆ (D₂₋₄ after the first occurrence of 17^{ab}) read 19^{ad}. — °) B (except B₁) D₀₁ D₄ केचिन् (for चान्ये). — °) G₁ मूढः (for मुण्डः). K₅ किंचिद्. B_{8, 6} D₂ च संवृताः (for अस्). —

18 D₀₁ missing (cf. v. 1. 9). K₅ om. 18^{ab}. — °) M₄ अस्नानं. — °) M₄ स्नानम्. K₅ B D₀₁ D₂₋₄ G₈ इच्छन्ति; K₄ D₁ अन्येति (for इत्यपि). D_{6, 6} स्नानमप्यपरे जनाः. — After 18^b, D₁₋₄ repeat 17^{ab}. — °) K₅ अश्नते; G₈ अशनं (for आहारं). — °) K₅ अनशने; K₄ D₁ निरं (for चानं).

19 D₀₁ missing (cf. v. 1. 9). — °) B (except B₈) D₀₁ केचित्कर्म (by transp.). — °) Ś₁ K_{1, 2} G₈ M_{1, 2} प्रशान्तम्; K₄ नैष्कर्म्यम्; D₁ तेकर्म (for प्रशान्तिम्). Ś₁ K_{1, 8} इति (for अपि). D_{6, 6} T₁ प्रशान्तिं चा (T₁ 'तिम)परे जनाः; G₁ न प्रशंसति चापरे. — K₄ B₄ G₈ om. (hapl.) 19^{ad}. B₈ D₂₋₆ read 19^{ad} after 17^{ab}, D₂₋₄ repeating it in its proper place. — °) D₁ कालभुजः; C_v कालावुभौ (as in text). T चैतं (for केचिन्). — °) M₈ तद् (for [ए]तद्). — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 19^a-20^b. K₂ om. (hapl.) 19^a-20^a. K₄ om. 19^a-49. 6^a. — °) G₂ सत्यमेके (for केचिन्मोक्षं). — °) T पृथक्पृथक्.

20 D₀₁ missing (cf. v. 1. 9). Ś₁ K₁ om. 20^{ab}; K_{2, 4} om. 20 (for all, cf. v. 1. 19). — °) G₂ तथा न (for धनानि). — °) B₁ D₁₋₆ अथ (for तथा). — °) B₁ D₀₁ उपास्यं. D₁ -साधकं (for 'नं). D₁ स्वन्ये; M केचिन् (for त्वेके). T₂ G_{2, 8} उपास्याः साध-बस्वेके. C_v cites उपास्यां साधयति. — °) Ś₁ K_{1, 8} ने (K₈ [s]न्ये)ति चान्ये तथा जनाः (K₂ विधिः).

21 D₀₁ missing (cf. v. 1. 9). K₄ om. 21 (cf. v. 1. 19). D₁ om. from 21 up to 14. 49. 6. — °)

K₂ T₂ G_{1, 2} M केचिन् (for चान्ये). — °) D₀₁ T₂ हिंसां. — °) K₂ स्वन्ये; K₈ त्वेके; D_{6, 6} चान्ये (for [इ]त्येके). — °) Ś₁ तद् (for [ए]तद्). K₈ इच्छन्ति (for अस्तीति). — After 21, K₅ T₁ read 23^{ad}.

22 D₀₁ missing (cf. v. 1. 9). K₄ om. 22 (cf. v. 1. 19). D₁ om. 22 (cf. v. 1. 21). K₅ om. (hapl.) 22^a-23^a. — °) K₁ corrupt. G₈ C_v सद्भावे. Ś₁ K₁ तु (for च). — °) Ś₁ K_{1, 2} संशयते; B₈ सांख्यमते; T G_{1, 2} संशयिता; C_v 'यिते (as in text). K₂ व्रताः (sic) (for स्थिताः). D_{6, 6} केचित्संशयमास्थिताः. — °) Ś₁ K_{1, 8} शिवाद् (for सुखाद्). G₈ दुःखान्यन्ये सुखान्यन्ये. — °) D_{6, 6} जनाः (for स्थिताः).

23 D₀₁ missing (cf. v. 1. 9). K₄ om. 23 (cf. v. 1. 19). D₁ om. 23 (cf. v. 1. 21). K₅ om. 23^{ab} (cf. v. 1. 22). — °) Ś₁ K₈ T G₁ M_{2, 4} यज्ञः; K₁ G₃ यज्ञा (for यज्ञम्). D_{6, 6} विप्राः (for धीराः). — °) Ś₁ K_{1, 8} प्रधानम्; D₀₁ प्रज्ञा; S दानमेव (for प्रदानम्). D_{6, 6} प्रदानमपरे जनाः. — After 23^b, K₅ D₁₋₆ T read 24. B D₀₁ D_{2, 8} transp. 23^{ad} and 24^{ab}. T₂ om. 23^{ad}. K₅ T₁ read 23^{ad} after 21. — °) T₁ G M₄ (inf. lin.) सत्यम् (for सर्वम्). M₄ (inf. lin. as in text) एते (for एके). — °) T₁ G M₄ (inf. lin.) सत्यम् (for सर्वम्). K_{1, 8} B₈₋₆ D₀₁ D_{2, 8} न स (D₈ श)र्वमपरे जनाः.

24 For the sequence in K₅ B D₀₁ D₂₋₆ T₁, cf. v. 1. 23. D₀₁ missing (cf. v. 1. 9). K₄ om. 24 (cf. v. 1. 19). D₁ om. 24 (cf. v. 1. 21). — °) K₂ नयस्वेके; B_{1, 2} D₀₁ तपश्चान्ये (D₀₁ 'ज्ञेके). — °) D₆ च परे; T G₁ M_{1, 2} हृत्परे (for अपरे). — °) K₁₋₈ B_{1, 2} D₂₋₄ G₁ ज्ञानः (for ज्ञानं). B₂ [ज]न्ये (for [ए]के). — °) K₅ हृत्परे जनाः; M₄ भूतिचिन्तकाः.

निश्चयं नाधिगच्छामः समूढाः सुरसत्तम ॥ २५
इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं प्रस्थितो जनः ।
यो हि यस्मिन्नतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ २६
तत्र नो विहता प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतम् ।
एतदाख्यातुमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ॥ २७

अतः परं च यद्ब्रह्मं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चैव संबन्धः केन हेतुना ॥ २८
एवमुक्तः स तैर्विप्रैर्भगवाँल्लोकभावनः ।
तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

ब्रह्मोवाच

हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।

समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ॥ १
अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्यतमं मतम् ।

C 14. 1367
B. 14. 80. 2
K. 14. 80. 2

25 Dn1 missing (cf. v. 1. 9). K4 om. 25 (cf. v. 1. 19). D1 om. 25 (cf. v. 1. 21). De1 om. 25. —^a) D8 व्युत्पादिते; T G1 संस्थापिते; G2 उत्था". —^b) K2 B2-5 D2-4 विप्रधाविते; K5 D5 T1 बोधिते; B1 च प्रबोधिते; B2 च प्रबाधिते; D8 विप्रबाधिते; T2 G वै प्रधावति. —^c) D8 निश्चये. K2, 5 D8 M1-8 नाच्छामि (for 'मः'). —^d) K2 सत्तमाः. S श्रेयः किमिति सत्तम (T1 G1 मः).

26 Dn1 missing (cf. v. 1. 9). K4 om. 26 (cf. v. 1. 19). D1 om. 26 (cf. v. 1. 21). —^a) K1 De1 श्रेयम् (for the first श्रेय). D4 इदं श्रेयमिदं श्रेयम्. —^b) K2 प्रास्थितो; B D (D1 om.; Dn1 missing) व्युत्थितो (D2 'ते'); S प्रस्थिता. K1 D3 G8 M जनाः. —^c) Ś1 K1-8 स्थितो; K5 श्रितो; G8 स्मृतो (for रतो). G8 धर्मः. —^d) G8 सततं पूजयेत्सदा.

27 Dn1 missing (cf. v. 1. 9). K4 om. 27 (cf. v. 1. 19). D1 om. 27 (cf. v. 1. 21). K5 om. 27^{ab}. G8 repeats 27^a-28^b, preceded by the ref. क्रष्यः, after 14. 49. 21. —^a) D4-5 तेन; T2 अत्र (for तत्र). K1-8 B (except B8) De1 D2, 3, 5, 8 T G1, 8 (first time) M नो वि (K2 नावि)हिता; G2 संविहता (for नो वि). K5 D8 G8 (first time) प्रज्ञा. G8 (second time) तत्र नो विहितप्रज्ञ. —^b) K2 पुनश्च बहुलीकृता. —^c) Ś1 K2 B4, 8 आख्यातम्; B1 D2, 8 विज्ञातम्; B3 वेदितुम्. De1 इच्छाम. K1 एतदाख्यातमिच्छामि. —^d) M2, 4

इह (for इति).

28 For the repetition in G8, cf. v. 1. 27. Dn1 missing (cf. v. 1. 9). K4 om. 28 (cf. v. 1. 19). D1 om. 28 (cf. v. 1. 21). Before 28, G3 (second time) ins. ब्रह्मा. —^a) B4 D5, 8 G8 (second time) तु (for च). —^b) K2 D1 G1 M2 अर्हसि. (second time) तनु धूमविवाजितं. — K2 om. 28^{ad}. —^c) M1, 2 तत्त्व (for सत्त्व). D5, 8 [अ]पि (for [ए]व).

29 Dn1 missing (cf. v. 1. 9). K4 om. 29 (cf. v. 1. 19). D1 om. 29 (cf. v. 1. 21). —^a) K2, 8 तु (for स). G8 एवमापृच्छतां तेषां. —^c) B5 D2-4 शशंस तेभ्यो धर्मात्मा. —^d) Ś1 K1, 8 De1 D2, 4, 8 T G M2 यथातथ्येन. B1, 2 सर्वशः (for बुद्धिमान्).

Colophon missing in Dn1; om. in K4 D1. — Sub-parvan: K8 T G1 M अनुगीता. — Adhy. name: G8 तत्त्वनिर्णयप्रश्नः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 53; D4 45; T1 36; T2 G1, 2 M 35; G8 48 (as in text); M1 (inf. lin.) 49.

49

1 Dn1 missing from 1-26 (cf. v. 1. 14. 48. 9). K4 om. 1-6 (cf. v. 1. 14. 48. 19). D1 om. 1-6 (cf. v. 1. 14. 48. 21). M2, 4 (inf. lin. as in text) ब्राह्मणः (for ब्रह्मा). —^a) K2 इत वै; G8 अवता.

C. 14. 1368
B. 14. 50. 3
K. 14. 50. 3

एतत्पदमनुद्विग्नं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ॥ २
ज्ञानं निःश्रेय इत्याहुर्बुद्ध्या निश्चयदर्शिनः ।
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३
हिंसापराश्रये लोके ये च नास्तिकवृत्तयः ।
लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ४
आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
तेऽस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥
कुर्वते ये तु कर्माणि श्रद्धाघाना विपश्चिताः ।
अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ ६

—^१) T₁ M मा (for मां). K₂ सत्तम. — After 1^१,
B₈ & D₁ D₂-6 ins.:

87* गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ।

[D₂ तदुक्तं.]

—^०) G₈ तत्त्वेन (for तच्छ्रुत्वा). B₁ 2 समस्तमेतद्व्यस्तेन.
—^१) G₈ श्रुत्वा चैव (for सम्प्रयोगेव). M₄ [उ]प- (for
[अ]व-). K₂ धार्यते.

2 D₁ missing; K₄ D₁ om. 2 (for all, cf. v. l. 1).
—^०) K₂ ६ अहिंसा सत्यवचनम्. —^१) D₈ न तत्
(for एतत्). S₁ K₁ B₈ महद्; B₂ परं; D₃ तत्
(for मतम्). K₂ एतत्परतरं सत् (sic); K₈ एतत्कृत्यतरं
परं; T₁ G₁ एतत्सत्यं तदुत्तमं. —^०) K₈ अनुदिष्टं (for
'द्विग्नं). —^१) B₁ 2 साधु- (for धर्म-).

3 D₁ missing; K₄ D₁ om. 3 (for all, cf. v. l. 1).
—^०) K₈ G₁ ज्ञानः. K₁ निःश्रेयम्. B₁ G₈ ज्ञानं
निःश्रेयसं प्रा(G₈ ह्या)हुर; B₂ ज्ञानिनः श्रेयमित्याहुर; T
G₁ 2 M ज्ञानं निःश्रेयसमिति; C_v ज्ञानाशिःश्रेयसं प्राहुर.
—^१) K₈ B D₁ D₂-6 निश्चितः. G₈ दर्शनाः; C_v
दर्शिनः (as in text). T G₁ 2 M प्राहुर्बुद्ध्या वि(G₂
'धर्मवि'; M₂ 'विद्धा वि'; M₈ 4 'विप्रा वि' निश्चिताः.
—^१) S₁ K₁ मुच्यते. D₈ ६ -किञ्चिदैः (for -पातकैः).

4 D₁ missing; K₄ D₁ om. 4 (for all, cf. v. l. 1).
—^०) S₁ (by corr.) D₈ ६ केचिद्; B₁-8 D₂-3
लोका (for लोके).

5 D₁ missing; K₄ D₁ om. 5 (for all, cf. v. l. 1).
—^०) K₈ D₄ T₂ G₁ तस्मिँल्लोके; G₂ अस्मिँल्लोके (for
तेऽस्मिँल्लोके).

6 D₁ missing; K₄ D₁ om. 6 (for all, cf. v. l. 1).

अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ।
संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः ॥ ७
विषयो विषयित्वं च संबन्धोऽयमिहोच्यते ।
विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृतः ॥ ८
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोदुम्बरं यथा ।
भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ।
यस्त्वेव तु विजानीते यो भुङ्क्ते यश्च भुज्यते ॥ ९
अनित्यं द्वंद्वसंयुक्तं सत्त्वमाहुर्गुणात्मकम् ।
निर्द्वंद्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ १०

1). —^०) B₁ 2 D₂-4 च (for तु). —^०) D₈ ६
प्रेम- (for योग-). S₁ K₁ ३ -युक्तास्तु (for -संयुक्तास्तु).
—^१) B₈-5 D₂-4 नराः (for धीराः). T₁ तत्त्व- (for
साधु-). B₁ 2 G₈ ते वै निरयगामिनः (sic).

7 D₁ missing (cf. v. l. 1). —^०) T G₁ ततः
(for अतः). G₁ 2 M तु (for प्र-). —^०) K₄ D₁ M
संयोगो विप्रयोगश्च. —^१) S₁ K₈ तान् (for तन्).

8 D₁ missing (cf. v. l. 1). D₃ om. (hapl.) 8^०.
—^०) G₈ विषये. S₁ K (except K₂) D₁ 4, 5 G₈ विष-
यत्वं. —^१) D₂ 4 G₂ हृष्यते (for उच्यते). —^०) K₈
विषये; K₄ D₁ विनयः (for विषयी). D₁ पुरुषे.
—^१) M₁ 2 सत्यं (for सर्वं). K₄ D₁ विषये स्मृतं;
M₁ (inf. lin. as in text) याः स्मृताः.

9 D₁ missing (cf. v. l. 1). —^०) D₁ -कल्पेषु
(for 'न). K₂ व्यावृत्तं पूर्वकल्पेषु. —^१) D₂ तथा. K₄
D₁ G₈ मशकोदुम्बरे (G₈ 'रो' यथा. —^०) G₂ बुध्य-
मानं; C_v भुज्य' (as in text). K₈ M₁ 2 समानीते
(K₈ 'नीत') (for न जानीते). —^१) K₄ D₁ om. (hapl.)
9^०. —^१) K₂ 8 corrupt. S₁ K₁ तज्ज्ञास्त्वेवं; B
D₁ D₂-6 यस्त्वेवं तं (B₁ 2 च; D₁ तु); T G₁ 2
ज्ञास्त्वेवं तु (for यस्त्वेवं तु). K₈ तत्रैव अनुजानीते; G₈
ज्ञास्त्वेवं तु विजानाति.

10 D₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ damaged.
—^०) K₂ 4 T₂ G₂ 8 अनित्यः. B D (D₁ missing)
नित्यं द्वंद्वसमायुक्तं. —^१) G₂ सत्यम्. K₄ D₁ सत्त्व-
मार्ग- (for 'साधु'). D₈ ६ मनीषिणः (for गुणात्मकम्).
—^१) K₄ D₁ om. (? hapl.) 10^०. —^०) K₂ निर्गुणो; B₈
G₈ निर्मलो; B₁ D₂-1 निर्मलो (for निष्कलो). K₄
M₁ नित्यं.

11 D₁ missing (cf. v. l. 1). —^०) S₁ K₂ 4

समः संज्ञागतस्त्वेवं यदा सर्वत्र दृश्यते ।

उपश्रुक्ते सदा सत्त्वमापः पुष्करपर्णवत् ॥ ११

सर्वैरपि गुणैर्विद्वान्व्यतिषक्तो न लिप्यते ।

जलविन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ।

एवमेवाप्यसंस्कृतः पुरुषः स्यान्न संशयः ॥ १२

द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ।

यथा द्रव्यं च कर्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ॥ १३

यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ।

तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः ॥ १४

यावद्द्रव्यगुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशते ।

क्षीणद्रव्यगुणं ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ॥ १५

व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इष्यते ।

एतद्विप्रा विजानीत हन्त भूयो ब्रवीमि वः ॥ १६

सहस्रेणापि दुर्मेधा न वृद्धिमधिगच्छति ।

चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान्सुखमेधते ॥ १७

एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।

C. 14. 196a
B. 14. 50. 18
K. 14. 50. 18

D₈ समः. K₄ D₁ संज्ञागतस्; D₄ G₂ M₈ 'गमस्'; T₂ 'निनस्'. De₁ D₃ [ए]व (for [ए]वं). D_{5, 6} Bom. ed. समः (Bom. ed. समं) संज्ञानुगश्चैव; G₈ समासज्ञान-तत्त्वेन. —^b) K₅ B De₁ D₂₋₄ T यथा; G₈ सदा (for यदा). K₄ D₁ यथा सर्वं तु दृश्यते; D_{5, 6} स सर्वत्र व्यतिष्ठति. —^c) K₄ D₁ उपयुक्तं; T G M₄ (inf. lin.) न सज्जते; M उपयुक्तं (M₄ 'युक्तः') (for 'युक्ते'). Ś₁ तदा (for सदा). Ś₁ K_{1, 3, 5} सर्वस्; K₄ D₁ युक्तं; T₁ सत्त्वं (for सत्त्वम्). —^d) K_{2, 3} B De₁ D₂₋₆ अपः; K₄ D₁ मनः; T₁ रूपः (sic) (for आपः). D_{5, 6} G₂ C_v -पत्रवत् (for -पर्णं).

12 D₁ missing (cf. v. l. 1). —^b) K₂ व्यति-पाकान्; K₄ D₁ अभिषिक्तो; B_{2, 5} D_{3, 4} व्यतिसक्तो; D₃ 'शक्तो'; D₅ G₁ M_{1, 2, 4} (inf. lin.) 'षिक्तो; G₈ प्रतिषिक्तो. —^c) G₈ लोलं. B_{1, 2} यथा लोलः पयोर्विदुः. —^d) Ś₁ K₁ -पर्णः; B₁ -पत्रः (for -पत्र). G₃ -संस्थितं; M₈ -संश्रितः. T₁ G₁ पद्मपत्रेषु संस्थितः. —^e) K_{1-3, 5} B_{1, 5} De₁ D_{2, 3, 5, 6} G_{1, 8} M₄ (inf. lin.) [अ]संयुक्तः (for 'सक्तः'). K₄ D₁ एवमेवाप्ययं लोलः. —^f) G_{2, 3} M च (for स्यान्).

13 D₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) G₁ दृश्य-मानम् (for द्रव्यमात्रम्). De₁ महा (for अभूर्). K₄ सर्वं (for सर्वं). —^b) K_{4, 5} B₅ D_{2, 3} T₁ G_{2, 3} पुरुषश्च (for 'वस्य'). Ś₁ K_{1, 3, 5} वि- (for [ह]ति). K₄ D₁ निश्चितं; B₅ निर्णयः (for निश्चयः). —^c) D_{5, 6} रक्तं (for कर्ता). —^d) T₂ G₁ हि (for ऽपि). K₄ B₈ D₁ अनयस्. K₈ B_{1, 2, 5} D₂₋₄ यथा (for तथा).

14 D₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) B₁₋₄ कश्चित्प्रः; D₈ प्रकृष्टं (for यथा प्रः). K₄ D₁ यथा दीप-मुपादाय; B₅ D_{2, 4} प्रदीपमादाय यथा (B₅ कश्चिद्). —^b) B यथा (for कश्चित्). —^c) M_{1, 2} om. (hapl.) 14^a-15^d. —^e) K₄ सत्त्वः; C_v सत्त्व- (as in text).

—^d) T G₁ परमैषिणः.

15 D₁ missing (cf. v. l. 1). M_{1, 2} om. 15 (cf. v. l. 14). —^a) K_{2, 4} D₁ T₁ C_v द्रव्यं. B_{1, 2} -गुणांस; De₁ D₁ T₂ G₂ C_v -गुणास्; M_{3, 4} -गुणं. —^b) D₂ G₁ प्रदीपः; G₂ सत्त्वतः (for प्रदीपः). K₂ प्रदीपः स प्रवर्तते. —^c) B_{1, 4} T₁ G₁ M_{3, 4} क्षीणे. K₂ -गुणो; K₄ B₃ T₁ -गुणः; G₁ M_{3, 4} -गुणे. D_{5, 6} T₂ G_{2, 3} क्षीणे द्रव्ये गुणे ज्यो (T₂ G₈ 'ज्योतिर्').

16 D₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. (hapl.) 16^a-17^b. —^a) K_{1, 3} D₆ C_v व्यक्तसत्त्वः; K₄ D₁ व्यक्तव्यक्तः. T G₁ -गुणास्; M₁ -गुणैस्. K_{1, 5} B_{3, 4} De₁ D₂₋₄ [ए]व (for [ए]वं). C_v व्यक्तः सत्त्वगुणा-त्मको देहो यस्य सः । C_v —^b) G₈ M₈ उच्यते (for दृश्यते). T G_{1, 2} पुरुषो द्रव्य उच्यते. —^c) K₄ D₁ तद्विप्राय (for एतद्विप्रा). — After 16, Ś₁ K_{1, 3} ins. an addl. colophon [Sub-parvan : K₈ अनुगीता. — Adhy. no. : Ś₁ 54].

17 D₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 17^a (cf. v. l. 16). Before 17, Ś₁ K_{1, 3} ins. ब्रह्मोवाच. —^a) G₈ सहस्रशोपि. —^b) K₄ D₁ न वृत्तिस्; K₅ B De₁ D₂₋₆ न बुद्धिस्; G₈ निवृत्ति न (for न वृद्धिस्). D_{5, 6} अनु- (for अधि). — After 17^b, M_{3, 4} (inf. lin.) ins. :

88* तत्पदं समनुमासं यत्र गत्वा न शोषति ।

स्वमप्येतन्महाभाग यथोक्तं ब्रह्मवर्चसा ।

व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं बुद्धिमान्सुखमेधते ।

[Prior half of line 3 = 16^a and for the post. half, cf. 17^d.]

— M₈ om. (hapl.) 17^a. —^c) K₄ D₁ अन्य (for अथ). —^d) D_{2, 6} अश्रुते (for एधते).

18 D₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. (hapl.)

C. 14. 1969
B. 14. 80. 18
K. 14. 80. 18

उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्रुते ॥ १८
यथा ध्यानमपाथेयः प्रपन्नो मानवः क्वचित् ।
क्लेशेन याति महता विनश्यत्यन्तरापि वा ॥ १९
तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ।
पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिर्दर्शनम् ॥ २०
यथा च दीर्घमध्वानं पञ्चामेव प्रपद्यते ।
अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्जितः ॥ २१
तमेव च यथा ध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
यायादश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ॥ २२

18^b-20^a. --^b) D₈. 4 T₁ स (D₁ सं) साधयम्; G₁ संसाधकम्. D₈. 6 उपायते (for 'यतः'). K₁ D₁ साधनं हि सुखाय तत्. --^a) T (G₁. 2 [S] पि (for हि).

19 D₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 19 (cf. v. l. 18). --^a) K₁. 8 उपाधेयः; K₆ G₂ अपाधेयः; G₃ 'हाय' (for 'धेयः'). C_v यथा धानमुपादेयं. --^b) K₃ B₂ (marg. as in text) T₂ G₂ M₁ (sup. lin.) प्रसन्नो; G₃ अशक्तो; M₁-3 प्रच्छन्नो (for प्रपन्नो). D₂ माधवः; D₈. 6 T₁ G₁ मनुजः (for मानवः). C_v प्रवप्सन्मनवः क्वचित् (sic). --^a) B₁. 2 क्लेशेन महता याति. --^d) K₄ D₁ पथि (for [अ]पि वा). D₈. 6 विनश्ये-
दंतरापि च (D₈ 'रोपि वा').

20 D₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 20^a (cf. v. l. 18). --^a) B₁ यथा; T₂ तदा (for तथा). --^b) K₄ corrupt. G₃ मानवे (for वा न वा). --^c) D₁ [अ]पि (for [आ]त्म-). K₁. 8. 5 M₃ पुरुषस्यात्मनः श्रेयः; K₄ 'आपि निःश्रेयः'. --^d) K₄ D₁ -निर्दर्शनैः; C_v 'नम्' (as in text).

21 D₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 21^a-22^b. --^a) G₃ यथावद् (for यथा च). Ś₁ स्वः; K₁ सु- (for च). --^b) K₄ D₁ om. (hapl.) 21^b-22^a. --^c) B₃ G₂ प्रवर्तते (for प्रपद्यते). G₃ पद्मगां गंतुं न युज्यते. --^a) K₆ अनिष्ट- (for अदृष्ट-). --^d) B₃ D₂-4 G₃ तथा (for तत्र-). Ś₁ K₁. 3. 5 D₂ 4 -वर्जितः; B₃ -वर्जितः. -- After 21, G₃ repeats 14. 48. 27^a-28^b preceded by the ref. ऋषयः.

22 D₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 22^a; K₄ D₁ om. 22^a (for all, cf. v. l. 21). --^a) G₃ M तद् (for तम्). --^b) S (except G₃) [ए]व (for

उच्चं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षेत भूगतम् ।
रथेन रथिनं पश्येत्किंश्यमानमचेतनम् ॥ २३
यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति ।
क्षीणे रथपथे प्राज्ञो रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ २४
एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ।
समाज्ञाय महाबुद्धिरुत्तरादुत्तरोत्तरम् ॥ २५
यथा महार्णवं घोरमप्लवः संप्रगाहते ।
बाहुभ्यामेव संमोहाद्वधं चर्च्छत्यसंशयम् ॥ २६
नावा चापि यथा प्राज्ञो विभागज्ञस्तरित्रया ।

[इ] इ. -- D₁ om. 22^a. --^a) B₁. 2 (marg. as in text). 3 यथावत्सु; D₈. 6 गच्छत्यश्व- (for यायादश्व-). B₂ M₁. 2 प्रमुक्तेन. --^c) K₂ बुद्धिमतां. G₃ गतिं.

23 D₁ missing (cf. v. l. 1). --^a) K₂ उच्चः; K₃ तच्च; K₁. 5 B D (D₁ missing) ऊर्ध्वं (D₁ 'अर्ध-'). G₃ उच्चपर्वतगो यद्गन्. --^b) K₁. 2 D₂. 3 नान्ववेक्षतः; K₃ न चावेक्षतः; T G₂. 8 न रथवेक्षेत; G₁ सत्त्वं मोक्षीव (sic); M नन्ववेक्षेत. B D₁ D₂. 4-6 भूतलं; D₈ भूतजे. K₄ D₁ देवानामपि दुर्गमं. --^c) K₂ B₂ D₂-4 रथिनां; T₁ रथिकं; G₂ M₁ [अ]रथिनं (for रथिनं). B₁. 4 D₄ पश्य; B₂. 3. 5 D₂. 3. 5. 6 पश्यन् (for पश्येत्). --^d) K₂ अचेतनं.

24 D₁ missing (cf. v. l. 1). --^a) K₁ पशुस् (sic) (for -पयस्). --^b) D₈ निः; D₈ न (for तु). --^c) D₁ om. (hapl.) 24^a. --^a) K₂ रथं रथे; T₁ G₁ रथपदे; G₂ रथे पथे (for रथपथे). D₈. 6 विद्वान् (for प्राज्ञो).

25 D₁ missing (cf. v. l. 1). --^a) K₂ तथा गच्छेत मेधावी. --^b) G₃ तत्त्वज्ञो मोक्षमार्गवित्. --^c) G₃ समास्थाय (for 'ज्ञाय'). Bom. ed. गुणज्ञश्च (for महाबुद्धिः). D₈. 6 परिज्ञाय गुणज्ञश्चेत्. --^d) B₂ (marg.) उन्नवाद्; D₈. 6 तद्गच्छेद्; G₂ उत्तराम् (for 'राद्'). K₂ उत्तरोत्तरा. G₃ उत्तमासुत्तरोत्तरा.

26 D₁ missing (cf. v. l. 1). --^a) K₂ महार्णेन (sic); K₁ [अ]र्णवजलं; D₈. 6 [अ]र्णवं महा- (for महार्णवं). --^b) G₃ om. 26^b-28^a. --^c) Ś₁ संप्रगाहते. B₂ अप्लवं परिगाहते; G₃ प्लवः समवगा'. --^a) K₄ D₁ बाहुमेव गतं मोहाद्. --^d) K₁ B₄ गच्छति; K₃ D₄-6 वाळति; B₁. 2 आच्छति; B₃ अर्हति; D₂. 8

अङ्कान्तः सलिलं गाहेत्क्षिप्रं संतरति ध्रुवम् ॥ २७
तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथिपदातिनौ ॥ २८
क्षेहात्संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा ।
ममत्वेनाभिभूतः स तत्रैव परिवर्तते ॥ २९
नावं न शक्यमारुह्य स्थले विपरिवर्तितुम् ।

तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या विधीयते ॥ ३०
एवं कर्म कृतं चित्रं विषयस्य पृथक्पृथक् ।
यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ॥ ३१
यन्नैव गन्धिनो रस्यं न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते ॥ ३२
तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।

C. 14. 1209
B. 14. 50. 33
K. 14. 50. 33

वाङ्मतिः; T G₁ इच्छति; G₂ M₁ ऋच्छति; M₁ s
मृत्सुम् (for चच्छति). K₂ बाह्यमेवमसंशयः; K₄ D₁ गंतुं
वाङ्मत्संशयः (D₁ 'यं'); M₂ वचमुच्छत्यसंशयः.

27 Dn₁ resumes. G₂ om. 27 (cf. v. l. 26). —^a)
Dc₁ D₂ s T₁ न वा (for नावा). Ś₁ K₁ s चैव;
D₂ वापि; G₂ [इ]व च (for चापि) K₂ नावया च
यथा प्राज्ञो. —^b) K₂ corrupt. B₂ s स्वविभ्रया; T
G₁ M त (G₁ स्व) रित्त्रवान्; G₂ सरित्पयः. K₄ D₁ विना
गच्छेद्द्वित्रया. § Cv: कयापि च विभागश्च इत्यत्र-स्वरी
तरणे स्वरावान् स्वरी । तं त्रायत इति स्वरित्रा नौ । § —^c)
B₂ अङ्कान्तः; B₂ अङ्कान्तः; B₂ Dc₁ अङ्कान्तः; D₂ s
अभ्रांतः. B₂ s D₂ G₁ s M सलिले. K₁ s गाहे; B₂
M₂ गाधे; B₂ D₂ s गच्छेत् (for गाहेत्). K₂ अङ्कान्त-
मखिलं गाहे. —^d) D₂ s G₂ क्षीघ्रं (for क्षिप्रं). Ś₁
K₁ s M₂ s स तरति; K₂ B₂ Dc₁ संतरते; B₂ स
तरते; D₂ M₂ संसरते (M₂ 'ति'). K₄ D₁ क्षिप्रसंतरणे
ध्रुवं; B₂ Dn₁ D₂ s-6 क्षिप्रं (D₂ s क्षीघ्रं) संतरते हृदं.

28 G₂ om. 28^a (cf. v. l. 26). —^a) D₁ पापं;
D₂ पारे (for पारं). —^b) K₁ निर्दमः; B₂ दूरतः;
M₁ s निर्मलं; M₂ (inf. lin.) निर्मलः (for निर्ममः).
—^c) Dn₁ आख्यातः; G₂ व्याख्याताः. D₁ s सर्वः (for
पूर्वः). —^d) K₂ B D T₁ रथः (for रथि-). K₁
पदातिनः; K₂ s B D (except D₁ s) 'तिनो'. Ś₁
यथा याति पदातिकः; K₂ s यथा (K₂ 'द्वा') रथपदानिलैः;
G₂ M (M₁ inf. lin. as in text) यथा रथपदाति (G₂
'कि') ना.

29 ^a) K₁ s मोहात् (for स्ले). K₂ G₂ आपन्नौ.
—^b) K₂ तौ विनाशये (hypermetrio); K₂ नावि
दाशो; B Dc₁ नावि नाशो; D₂ नाविघसो (sic); G₂
नावि दाशौ; M₁ s नाविशादे (sic) (for नावि दाशो).
D₂ यथा (for तथा). —^c) Ś₁ संबन्धेन; K₁ समन्धेन
(for ममत्वेन). K₂ भूतः स्तः; K₄ D₁ पञ्चस्तु; K₂
पञ्चः संख; B₁ s T G₂ s भूतस्य; B₂ Dn₁ D₂ s-6
भूतः संख; Dc₁ भूतः स्तः; G₂ भूतस्तु. K₂ न सर्वं
नाभिभूतस्तु; D₂ समन्धेनाभिभूतः संख. —^d) D₂ अत्रैव.

G₂ न कथंचन मुह्यति.

30 Ś₁ K₁ s om. 30. —^a) D₂ s शक्याम् (for
शक्यम्). K₄ D₁ नावमशक्यामारुह्य; K₂ नावं प्राप्य
न शक्यं तु. — B₁ erroneously repeats 30^b and B₂
30^b after 30^c. —^b) K₄ s D₁ T₁ G₂ M स्थलं;
Dc₁ स्थाने. K₂ च; Dc₁ D₂ s [s]पि (for वि-).
K₂ s G₂ -धावितुं; K₄ D₁ -धावति (for -वर्तितुम्).
—^c) M₂ तत्र (for तथा). K₄ D₁ [आ]रोहम्; K₂
स्थलम् (for रथम्). —^d) K₂ s D₁ s नाशु; K₂ न
नौ; D₂ तासु (for नाप्सु).

31 ^a) K₁ s D₂ चित्रः; K₂ B₁ s D₁ s G₁ s M₁ s
वित्तः; T₁ M₂ वित्तं; T₂ वृत्तं (for चित्रं). —^b)
K₂ s B₂ विषमस्य; T G₁ विलयतं; G₂ s विलयस्य;
M₂ विषयं स्म (for 'यस्य'). —^c) K₂ तथावद्; Dn₁
तथैतान् (for तथा तद्).

32 ^a) D₂ s यथा (for यन्न). D₂ एवं. K₁ s
D₁ s रस्यं; K₂ रूपं (for रस्यं). T G₁ येनैव गंधिनो
यस्य; G₂ येनैव गुधिनोरन्यं. —^b) K₂ D₂ s T G₁
शब्दवित्. K₄ D₁ स्त (D₁ सु) रूपस्पर्शशब्दवित्; B₂ s
D₂ s न शब्दस्पर्शरूपवित्; Cv रूपसंस्पर्शशब्दवत्. —^c)
K₂ D₁ s मन्यते; B₂ संतस्यं (for मन्यन्ते). K₁ s s
तन्मनो; K₂ मन्यतो; B₂ s D₂ s मनसा; B₂ T₁
G₁ M₁ s न मनो (for मुनयो). K₂ T₂ G₂ M₂ मन्यते
न (K₂ च) मनोबुद्ध्या. — For 32^b, G₂ subst.:

89* रसनं रूपसंस्पर्शं शब्दवन्मन्यते मनः ।

यत्परश्च ततो बुद्ध्या.

—^d) K₂ s B₁ s D₂ प्रचक्षते. — After 32, Ś₁ K₁ s
ins. an addl. oolophon [Sub-parvan: K₂ अनुगीता.
— Adhy. no.: Ś₁ 55].

33 Before 33, Ś₁ K₁ s ins. ब्रह्मोवाच. —^a) T
G₂ ततः (for तत्र). Ś₁ अय्यके. K₂ यत्तत्प्रधानाद्-
इयक्तम्; K₄ D₁ तत्तत्प्रधानम्; K₂ तत्प्रधानमन् (sic);
G₁ ततः प्रथमम्. —^b) K₂ अविकल्पः; T₂ अत्यं; Cv
अव्यं (as in text). —^c) Hypermetrio. K₂ s B₁.

C. 14. 1400
B. 14. 50. 33
K. 14. 50. 33

महतः प्रधानभूतस्य गुणोऽहंकार एव च ॥ ३३

अहंकारप्रधानस्य महाभूतकृतो गुणः ।

पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः ॥ ३४

बीजधर्मं यथाव्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।

बीजधर्मा महानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतम् ॥ ३५

बीजधर्मा त्वहंकारः प्रसवश्च पुनः पुनः ।

बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ॥ ३६

बीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवं च न कुर्वते ।

विशेषाः पञ्चभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् ॥ ३७

2.4 Dn1 D1.5.6 महत्; B3.6 De1 D2-4 महा; Ga महान् (for महत्); K4 D1 भूतस्य (for भूतस्य).

34 " B D (except D1) अहंकारान् संभूतो. —^b) M4 -गतो (for -कृतो). S1 महाभूतादिका गुणाः; Ga भूतान्येवमनो गुणाः. —^c) S1 K1.8 G8 [ए]व; G2 च; M1 वि- (for हि). —^d) De1 विषया वि-; D3 विष एव (for विषया वै). K2 गुणैः; G2 ततः (for स्मृताः).35 " S1 बीजं धर्मि; K1.8 B1.4 बीजधर्मि; K4 D1 बीजधा (D1 'जं धा' न्य); K5 जीवधर्मि; B2 G8 बीजधर्मी; De1 'कर्म; D5.6 'धर्मै; T1 बीजं धर्म; Cnp जीवधर्म (for बीजं). K1 B1.2.5 Dn1 D2-6 तथा. K2 बीजधर्माणि तान्याहुः. — K2 om. (hapl.) 35^{ab}. —^b) Ga वै (for [ए]व). K3 प्रसवात्मिकं; B3.4 De1 प्रसवात्मकं. B1.2.5 Dn1 D2-6 प्रसवात्मकमेव च. —^c) S1 K1.8 B2 G3 बीजधर्मी; B1.4 De1 T G1 'धर्मो (for 'धर्मा). —^d) K2 प्रसवं न च कुर्वते; K6 प्रसवश्चेत-नस्तु तं.36 " D8 बीज- (for बीज-). B1.2 Dn1 D5.6 -धर्मै. B2 हि; B5 च (for तु). M1 [अ]हंकारं. T G1 बीजधर्मिण्य (T1 'रस; G1 'रसा'हंकारान्; G3 'धर्मो' अहंकारः. — D1 om. (hapl.) 36^a. —^c) K4 D1 जीवः; D3 बीज- . S1 K1 -धर्मिणि; B3 -भूतानि. G8 तथा च बीजधर्माणि. —^d) B1.2 पंच च; D6 यानि च (for पञ्च वै).37 " K2-4 D8 -धर्माणि; B1.2.5 T G1.8 M2-4 -धर्मिणम्; D6 -धर्माणि. K3 D1 तानि (for इति). —^b) D4 प्रसवे; T G1 प्रसवश्च. K4 D1 नैव; B1.2 Dn1 D2-6 च प्र- (for च न). B5 प्रसवं च महामते. —^c) B (except B3) De1 विषयाः. De1 सर्व- (for

तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो वायुरुच्यते ।

त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः ॥ ३८

पृथ्वी पञ्चगुणा ज्ञेया त्रसस्यावरसंकुला ।

सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिदर्शना ॥ ३९

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥ ४०

पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।

तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ४१

इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।

पञ्च-). K1 D1 M विशेषः पं (K1 D1 'पार्थ') चभूतानि; Ga विशेषतः पंचभूतास्. —^d) S1 K1.8 विभुः; K4 D1 चित्त-; B3 Dn1 D4-6 चित्तं (for चित्तं). T1 M1.2 अशेषणं; G3 विशेषणं. K2 तेषां वै क्रमशो गुणः; De1 तेषां चित्तं विधीयते.38 K4.5 om. 38. —^a) B2 तथैव (for तत्रैक-). —^d) K2 D1 [ए]व (for [अ]पि). K2 चतुर्गुणैः; K3 'गुणैः; De1 'गणाः; D1 'गुणं.39 " B3 D1 पृथिवी (hypermetrie). K2 D2-4 प्रोक्ता (for ज्ञेया). —^b) K2 corrupt. K4 D1 Ga यत्र; K5 Dn1 D2.8.5.6 T G1.2 चर-; B5 रस-; M4 तत्र (for त्रस-). Ga M -जंगमा (for -संकुला). — M1-8 om 39^{ad}; M4 reads it inf. lin. —^c) K4 D1 सर्वभूतकरा देवा. —^d) S1 K1 Dn1 D1.5.6 -निदर्शनी; K3.4 De1 'शैनी; K6 'शिना.40 S1 K1.8 om. (hapl.) 40-42. —^a) K5 शब्दं स्पर्शः; D4 शब्दस्पर्शस्. —^b) B3 रसगन्धस्तथैव च. —^d) K2 D6 -सत्तमा; B3.4 De1 -पुंगवाः (for -सत्तमाः).41 S1 K1.8 om. 41 (cf. v. 1. 40). —^a) K2 Ga तथा (for सदा). D5.6 ज्ञेयो (for गन्धो). —^b) K6 बहुलः (for बहुधा). D2-4 मतः; D5.6 स्मृताः. K4 B1.2 D1 गंधाश्च बहुधा स्मृताः. —^c) D5.6 गंधस्य तस्य वक्ष्यामि. —^d) K2.4.5 B1.2 M8 गुणानबहून् (by transp.); D4 बहुगुणान्.42 S1 K1.8 om. 42 (cf. v. 1. 40). —^a) K3 [अ]निलः; M1.2 नित्य- (for [अ]निष्ट-). —^b) K2 D5.6 मधुरोऽम्लः; T1 G3 'रामल- . K4 मधुरः कटुकस्तथा. —^c) D5.6 निहाराः; G2.8 नीहार- . K5 D2 Ga M1-8 संगतः (for संहतः). G1 नीहारसमयः क्षिणो. —^d)

निहारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
 एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४२
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसश्चापि गुणाः स्मृताः ।
 रसज्ञानं तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ॥ ४३
 मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कषायो लवणस्तथा ।
 एवं पञ्चविधस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ४४
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
 ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ४५
 शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणं तथा ।
 ह्रस्वं दीर्घं तथा स्थूलं चतुरस्राण वृत्तकम् ॥ ४६

एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते ।
 विज्ञेयं ब्राह्मणैर्नित्यं धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ ४७
 शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ।
 वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ४८
 उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ।
 कठिनश्चिकणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः ॥ ४९
 एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ।
 विधिवद्ब्रह्मणः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५०
 तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः ।
 तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बह्वङ्गुणान् ॥ ५१

14. 14/8
 14. 50. 52
 14. 50. 52

B₁ 2 D₂-4 विषदः; M₁-8 विदश (for विशद). K₆
 निर्मलः (for एव च). —^c) K₂, 1, 5 D₁ G₈ इत्यथ;
 B₄ इत्यपि; G₁ M₈ उच्यते (for इत्युत).

43 K₄ D₁ om. 43^{ab}. —^a) D₂ G₈ च रूपं च
 (for तथा रूपं). —^b) Ś₁ K₁ B₄ D₂, 5, 6 द्रवश्च (for
 रसश्च). K₂, 6 M₁, 2 चापि. T₂ तथा (for स्मृताः).
 K₈ द्रवश्चापि गुणः स्मृतः. —^c) K₆ om. (hapl.) 43^{ad}.
 —^e) Ś₁ K₁ B₂ G₈ च; K₈ प्र- (for तु). —^d)
 T G₂, 3 च (for तु). K₁, 4 स्मृताः. K₂ D₁ रसाश्च
 (D₁ 'स्तु') बहुधा स्मृताः.

44 ^a) K₁, 2 D₅, 6 मधुरोऽम्लः; K₆ M₂ 'राम्लः; T₁
 'राम्लः. K₂, 4 D₁ कटुस्निग्धः (for 'स्तिक्तः'). —^c)
 K₁, 8 एष (for एवं). —^d) K₄ D₁ तथा (for स्मृतः).
 G₈ रसो वारिमुद्रवः.

45 ^a) K₁, 4, 5 B D₁ D₄, 5 शब्दः. —^c) D₁ om.
 45^b; Ś₁ reads it on marg. —^e) G₈ ज्योतिषां. K₈
 B₂ D₁ G₈ तु (for च). K₂ तथा (for गुणो). —^d)
 T₁ G₁ रूपश्च बहुधा स्मृतः (sic).

46 ^a) M₁, 2 रक्तं (for कृष्णं). K₁ D₁ नीलं; K₈
 पीतं (for रक्तं). K₂ शुक्लनीलस्तथा कृष्णं. —^b) K₂
 रक्तः; T M₁, 2 नील- (for नीलं). K₈ रक्ताणं (for
 पीता). K₄ D₁ रक्तं पीतं तथैव च. —^c) K₁ D₃ G₈
 ह्रस्वः. K₂, 8 दीर्घश्च. D₁ D₅, 6 कृशं (for तथा). G₈
 स्थूलं (for स्थूलं). B₁, 2, 4 D₁ स्थूलं ह्रस्वं तथा दीर्घं;
 B₈ स्थूलं सूक्ष्मं तथा पीतं. —^d) K₁ T G₁, 2 M₈ चतुर-
 स्राणः; K₂ 'रक्षातुः; K₈ B₂ G₈ 'रश्च च (K₈ तु); K₄, 5
 B₄ D₁, 2 'रक्तं च; B₁, 8 D₁ D₁ D₅-6 'रक्तं तु; B₁-
 (marg.) 'रक्षोणुः; M₁, 2, 4 'रक्षोणुः. Ś₁ K₂-5 D₁-4

वर्तुलं; K₁ वर्तनं; B D₁ D₁ D₅, 6 वृत्तवत्.

47 ^a) Ś₁ K₁, 3 एतद्; K₂ तच्च (for एवं). K₄
 D₁ तदेवं दशविस्तारं. —^b) G₈ ज्योतिषो (for तेजसो).
 —^c) D₁ ब्रह्मणैर्; G₈ ब्रह्मणो (for ब्राह्मणैर्). B₁-3, 5
 D₁ विद्वन्; B₄ विद्वं; D₁ D₅, 6 वृद्धैर्; D₂-1
 सिद्धैर् (for नित्यं). —^d) Ś₁ K₁, 3 तत्त्व- (for सत्य-).
 D₈ -वादिनैः.

48 ^a) B₁, 2 शब्दः स्पर्शश्च; D₅, 6 स्पर्शशब्दौ. Ś₁
 K₁, 3-5 B₄ D₁, 5, 6 तु (for च). —^b) T₂ द्विगुणं;
 C_v 'जो (as in text). B₁, 2 द्विगुणौ वायोर्हि पांडितैः
 (hypermetric). —^c) K₁ om. (hapl.) 48^a-50^b. —^d)
 Ś₁ (by corr.) शब्दश्च (for स्पर्शश्च). D₁ तु (for च).

49 K₁ om. 49 (cf. v. l. 48). —^a) K₈ T G₁, 2
 दुःखं (for दुःखः). B D (except D₁) रुक्षः शीतस्तथै-
 वोष्णः. —^b) Ś₁ K₁-3 B₁, 2, 4 D₂, 3 विषद (for
 विशद). —^c) Ś₁ चिकनः; K₁ चिकनः; K₂ चिकनः;
 G₁ रक्षणः (for चिकणः). B₁ चिकनः (for श्लक्ष्णः).
 D₁ कथिनः पित्तलः श्लक्ष्णः; G₈ कलीनश्चिकणः शुष्कः.
 —^d) Ś₁ K₁ वृच्छिलो; K₂, 5 D₁, 3 पिच्छिलो; K₈
 प्रभिलो; D₆ पिशलो. S (except G₈) पिच्छिलो
 मृदुदारुणः.

50 K₁ om. 50^{ab} (cf. v. l. 48). —^b) K₈ वायोर्हि
 (for वायव्यो). —^c) D₄ om. 50^{ad}. —^e) D₂ विज्ञेयो
 (for विधिवद्). K₁ विज्ञेयो ब्राह्मणैः सिद्धैर्. —^d) Ś₁
 K₂, 3 B₈ T₁ G₁, 2 मंत्रज्ञैश्च (for धर्म-). T₂ सत्यः;
 M₈ सत्य- (for तत्त्व-). K₅ वेदिभिः (for -दर्शिभिः).
 B₄ G₈ धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः; D₂, 3 मंत्रज्ञैर्धर्मदर्शिभिः.

51 ^a) M₈ यत्र (for तत्र). B₂ D₈ [ए]व (for

C. 16. 14/9
B. 14. 50. 53
K. 14. 50. 53

षड्वर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अतःपरं तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ॥ ५२
इष्टोऽनिष्टश्च शब्दस्तु संहतः प्रविभागवान् ।
एवं बहुविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसंभवः ॥ ५३

आकाशमुत्तमं भूतमहंकारस्ततः परम् ।
अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा ततः परः ॥ ५४
तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
परावरज्ञो भूतानां यं प्राप्यानन्त्यमश्नुते ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

ब्रह्मावाच

भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरं मनः

नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १
अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा ।

[एकः]. Gs आकाशः. — ^b) Ks Bs Ds स; Bs Gs स (for च). Ds स्मृतः. — ^c) Ks शब्दः प्रः; Ds शब्दश्च (for शब्दस्य). — ^d) B1.2 D1.5.6 S गुणान्बहून् (by transp.).

52 ^a) Ś1 K1.2.5 Bs Dn1 D2-6 षड्वर्षभः (Bs 'भ') स गांधारो; Ks षड्वर्षभमर्गधारा; Ks D1 सङ्गक्षम-गांधारा; Bs.4 Ds1 षड्वर्षभमर्गधारा (Bs Ds1 'रौ'); Gs गांधारः षड्वर्षभौ. — ^b) Dn1 Ds मध्यमः. Gs स्मृतः (for तथा). Gs मध्यमश्चैव पंचमः. — ^c) Ks विज्ञेयः; B4 'यौ. B1.2 तथा परौ च विज्ञेयौ. — ^d) Ks Ms निषादो; Ks D1 नैषादो; Ds.6 निषादो. Ks दैवतस्य (sic); Ks दैवतस्य; Ds वैधवस्य (sic) (for धैवतस्य). B1.2 निषादधैवतादयि.

53 Ks Ds om. 53^{ab}. — ^a) Ś1 शब्द इष्टोऽनिष्टश्च; K1.2 शब्दः स इष्टोनिष्टश्च; Ks D1 इष्टानिष्टश्च शब्दोत्र; Ks B Ds1 Dn1 D2.2.5.6 इष्टश्चानिष्टशब्दश्च (Ks 'न्दोत्र'). — ^b) Ś1 K1.2 संघातः; Bs संभूतः (for संहतः). Ds परिभागवान्; D1 प्रति; T2 Gs प्रतिभावनस्य; Gs M प्रतिभावनान्. — ^c) B1.2 दशगुणो; Bs.4 D (except D1) दशविधो (for बहु). Ks यस्तु (for ज्ञेयः). — ^d) B2 आकाशः.

54 ^a) T G आकाशः. Ks D1 आकाशमुक्तस्य. — ^b) Ks D1 तथा (for ततः). Ks Bs.5 Dn1 D1.2.3 परः; Gs [s]परः (for परम्). — ^c) Gs तदा; M परो (for परा). Gs अहंकारस्ततो बुद्धिर्. — ^d) Ś1 K1 D2-6 तथा (for ततः). Ks-1 T1 G1.2 Ms परं.

55 ^a) Ks परम् (for तु परम्). B2 अव्यक्ता (for 'कम्'). Ks D1 तस्मात्तु स परोव्यक्तो. — ^b)

Ks परं; Ds.6 स्मृतः (for परः). Bs पुरुषः पर इत्यपि. — ^c) Ks Bs-6 Ds1 Dn1 D1.4-6 पराप (Ks D1 'स्प'). रज्ञो. — ^d) Ks प्राप्य च (for यं प्राप्य). Ks.4 D1 संप्रा (Ks यं प्राप्य न निवर्तते; Ks B Ds1 Dn1 D2-6 विधिज्ञः (Ds 'ज्ञं') सर्वकर्मणां. — After 55, Ks B D (except D1) ins.:

90* सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमक्षरम् ।

[B1.2 अश्वमेधः; Ds आश्वमेधः (for अक्षरम्). Dn1 भूतानामादिमव्ययं (for the post. half).]

Colophon om. in T G1.2 M1-3, while M4 reads it *inf. lin. sec. m.* — *Sub-parvan*: Ks अनुगीता. — *Adhy. name*: Gs गुणविवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 56; B1.2 Ds 46; Dn1 Ms (*inf. lin.*) 50; Gs 49 (as in text).

50

1 S (except Gs Ms) om. the ref. Ks D1 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — ^a) B1.2 जपि; Ds-4 इह (for जप). — ^b) Ds.2 तथैषात्; T Gs जपैः; G1 सर्वैः; Gs अन्ये (for यथैः). Ks ईश्वरो. — ^c) Ks विलग्नैः; Ds1 विनर्दे (for विलग्नैः). Ds om. (hapl.) from च up to बुद्धिरैश्वर्यमा (in 2°). — ^d) T G भूतानां (for 'त्मा'). M उच्यते (for एव च).

2 Ds om. up to बुद्धिरैश्वर्यमा (in 2°) (cf. v. 1. 1). Ds om. 2^{ab}. — ^a) T G1.2 जपिष्ठात्. — ^b) Ks महत्तत्. Ds1 यथा (for तथा). Ks भूतात्मा महता यथा. — Gs repeats 2^{ab}, after 4. — ^c) Ds बुद्धिः; M1-2.4 (*inf. lin.* as in text) बुद्धिः. T1

बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञः सर्व उच्यते ॥ २
 इन्द्रियाणि मनो युक्ते सदधानिव सारथिः ।
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धि क्षेत्रज्ञो युज्यते सदा ॥ ३
 महाभूतसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् ।
 तमारुह्य स भूतात्मा समन्तात्परिधावति ॥ ४
 इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरेव च ।
 बुद्धिसंयमनो नित्यं महान्ब्रह्ममयो रथः ॥ ५
 एवं यो वेत्ति विद्वान्वै सदा ब्रह्ममयं रथम् ।
 स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ६

आचष्टे; G₁ आचक्षे. — ^a) K₄ D₁ सत्य; B₁ स तु;
 B₂, 4, 5 M₃ सच; B₈ D₀₁ D₀₁ D₂, 8, 5, 6 च स; D₄
 स च; G₂, 8 (both times) सर्वम्; M₁, 2 सत्यम्; M₃
 सचम्; C_v सर्व (as in text). K₅ क्षेत्रज्ञः स विमुच्यते.

3 B₄ om. (hapl.) 3^{ab}. — ^a) K₄ D₀₁ D₈, 6 युक्ते;
 T₂ भुंक्ते. — ^o) K₁, 2, 4 B₈-5 D S (except T₂ G₈)
 बुद्धिः. — ^a) K₈ B₈-5 D₀₁ D₂-4 M₃ क्षेत्रज्ञे. Ś₁
 K₁, 9 योजयेत्; B₂-5 D₀₁ D₀₁ D₄ M युज्यते. B₁, 2
 युक्ते क्षेत्रज्ञ एव च; D₈, 6 क्षेत्रज्ञे युज्यते परा.

4 D₄ om. 4. — ^a) K₂ सदा बुद्धिः; K₃ B₁-4
 D₀₁ D₁-4 M₁-8, 4 (inf. lin. as in text) महाबुद्धिः; B₅
 D₀₁ D₈, 6 महदधः; T₁ G₁ महाभूति (for 'भूत-').
 — ^b) K₄ G₂ बुद्धिः; T₂ बुद्धिः. D₈, 6 संयमिनं. — K₄
 om. (hapl.) 4^a-6^b. — ^o) B D (except D₁; D₄
 om.) T₁ G₈ M₁, 2 समारुह्य (for 'त'). — After 4,
 G₈ repeats 2^{ad}.

5 K₄ om. 5 (cf. v. 1. 4). — ^a) K₈ D₀₁ D₁
 इन्द्रियाग्राम (D₁ 'अ')मसंयुक्तो; G₈ 'याणि मनो भुंक्ते'.
 — ^b) B₈ (marg.) 'सारथिम्'. — G₈ om. 5^a-7^b. — ^o)
 K₄ संयमगो; D₈ संजयने; D₄ संयमिनो. — ^a) Ś₁
 K₄, 5 B₄, 6 महा (for 'महा').

6 K₄ om. 6^{ab} (cf. v. 1. 4). G₈ om. 6 (cf. v. 1.
 5). — ^b) K₄ यदा (for सदा). K₃ सदा ब्रह्मसंयमयं
 (sic). — ^o) K₄ D₁ धीरः (for धीरः). Ś₁ K₁-8 B₄
 D₀₁ D₈, 6 -भूतेषु (for 'लोकेषु'). — ^a) B₁, 2 उप-
 (for अधि-).

7 G₈ om. 7^{ab} (cf. v. 1. 5). — ^a) B₁ अवज्ञादि;
 D₀₁ अव्यक्ताद्य; C_v 'कादि' (as in text). — ^b) K₃
 M₃ तत्र; D₀₁ D₈, 6 सह; T₁ चरैः; T₂ G₁, 5 M₄

अव्यक्तादि विशेषान्तं त्रसस्थावरसंकुलम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७
 नदीपर्वतजालैश्च सर्वतः परिभूषितम् ।
 विविधामिस्तथाद्भिश्च सततं समलंकृतम् ॥ ८
 आजीवः सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः ।
 एतद्ब्रह्मवनं नित्यं यस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९
 लोकेऽसिन्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता गुणाः ।
 गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रूयः ॥ १०

C. 14. 1434
 B. 14. 51. 10
 K. 14. 51. 10

चर- (for 'त्रस-'). B₈ D₀₁ D₈, 6 -जंगमं (for 'संकु-
 लम्'). K₃, 6 D₁-4 सत्त्वं (K₄ D₁ 'वं' स्थावरजंगमं.
 — ^o) B D (except D₁) सूर्यचन्द्रः; T₂ इन्द्रसूर्यः. K₅
 -प्रभं (for 'प्रभा-'). — ^a) D₁, 8, 4 -मंडलं (for 'मण्डि-
 तम्'). K₂, 4, 5 नक्षत्रप्रहर्मणितं.

8 D₄ om. 8^{ab}. — ^b) K₂ G₁ -मण्डितं (for 'भूषि-
 तम्'). K₃ सर्वतः समलंकृतं. — ^o) Ś₁ K₁, 8 B₁-8, 5
 D₂-4 तथैवाद्भिः; K₂ तथापाभिः; K₄ D₁ तथा ज्योतिः;
 K₅ तथा वाग्भिः; B₁ D₀₁ D₀₁ D₈, 6 G₈ तथा चा-
 (G₈ वा)द्भिः; M₁, 2 तथाभिश्च (sic) (for 'तथाद्भिश्च').
 — ^a) Ś₁ K₁ B₁-8 D₂, 8, 6 G₈ सर्वतः; K₂ सन्नक्षे (for
 सततं).

9 D₄ om. 9^{ab}. — ^a) K₂, 4 B₂, 4 D₀₁ D₂, 8, 5, 6
 T₂ आजीवः; K₅ 'स्यं'; T₁ G₁ अजितः. — ^b) B₄ D₁
 G₈ गतिः. — ^o) K₄ D₁ ब्रह्म च तन्; B₅ ब्रह्ममयं;
 D₀₁ D₈ (marg. as in text), 6 'परं'; D₈, 4 'वरं';
 T₁ 'सर्वं'; G₈ M₄ (inf. lin. as in text) C_v 'पदं'; M
 'रथं' (for 'वनं'). Ś₁ K₁, 8 दिश्यं; K₂ गीतं (for
 नित्यं). — ^a) K₂ यत्र; K₅ B₂-5 D₀₁ D₀₁ D₈, 6
 तस्मिंश्च (for 'य'). B₁, 2 D₂-4 तस्मिन्मति क्षेत्रवित्; S
 क्षेत्रज्ञो यत्र तिष्ठति.

10 ^a) K₅ क्षेत्रे (for लोके). G₂ तानि (for यानि).
 B₁, 2 सर्वाणि; B₂-5 D (except D₁) सत्त्वानि (for
 भूतानि). — ^b) B D (except D₁, 8) त्रसानि (D₂, 4-6
 चराणि) स्थावराणि च. — ^o) D₀₁ [अ]प्सु (for [अ]ग्निः).
 B₅ वि- (for प्र-). — ^a) Ś₁ K B₂, 4 D₁, 5, 6 पञ्चाङ्ग-
 (K₂ यथा भू-तकृतो गुणः. — ^b) B₄ D₀₁ सर्व- (for
 पञ्च-). — ^c) K₄ D₁ सृते; D₀₁ मूल- (for भूत-).
 B₁, 2 G₂ M -समुच्छ्रयः (for 'च्छ्रयः').

11 D₄ om. 11. — ^a) Ś₁ देवमातुष्यगंधर्वाः. — ^b)

C. 14. 1434
B. 14. 51. 11
K. 14. 51. 11

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ।
सर्वे स्वभावतः सृष्टा न क्रियाभ्यो न कारणात् ॥ ११
एते विश्वकृतो विप्रा जायन्ते ह पुनः पुनः ।
तेभ्यः प्रसृतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु ।
प्रलीयन्ते यथाकालमूर्मयः सागरे यथा ॥ १२
विश्वसृगम्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतानि गच्छति ।
भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत्प्रजापतिम् ॥ १३
प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैव वेदानुषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १४
तपसश्चातुर्वर्षेण फलमूलाग्निस्तथा ।

K2. 4. 6 D1 S पिशाचोरगराक्षसाः. — °) B5 सर्वः (for सर्वे). K1. 2 सृष्टा (K2 'द्रा'); B5 सृष्टो. B5 सर्वेभ्यो भावतः सृष्टा. — °) Ś1 K1. 3 कर्मणा; D3 कारयेत् (for 'णात्').

12 °) Dc1 भूते; Dm1 D5. 6 सृजो; D1 कृतौ; Cv कृतो (as in text). — °) K2 D5 G1 जायते हि; B Dc1 Dn1 D2-4. 5 (before corr.). 6 Ms जायतीह; M1. 2. 4 यजते ह. — °) M3 स्वेष्टेव; M1 (inf. lin. as in text) ते स्वेष्टे. M1. 2 तेभ्यः प्रभूतास्तेस्तत्त्वं. — °) T2 प्रसृयते (for प्रली'). K4 यथाकाले; B1. 2 D2-4 स्थानम्. — °) K2 corrupt. K4 D1 सागरं.

13 D1 om. 13^{ab}. — °) K2 विश्वसृज्यस्; K4 B (except B1) D1-3 Cup 'सृज्यस्. D5. 6 हि; T1 G1. 2 M च; G3 Cnp स (for तु). B Dc1 D2. 3 भूतानां. K5 विश्वकृद्भुसृतेभ्यो. — °) K4 D1 भूतादि (for भूतानि). K5 पंच वै (for गच्छति). Dn1 D5. 6 महाभूतास्तु सर्वशः. — °) K5 [ज]भि; M3 4 [ज]व (for [ज]पि). K5 D2. 4. 6 पंचेभ्यो. T G1. 2 M1. 2 एतेभ्यश्चैव भूते (M1. 2 पंच)भ्यो. — °) K2 मुक्ते; B4 Dc1 T मुक्तो. K2. 4. 6 D1 T1 G2 प्रजापतिः; B Dc1 Dn1 D2-6 परां गतिं.

14 = 12. 155. 2; (var.) Manu. 11. 243. — °) K5 पुनः (for हृदं). — °) B D (except D1) मनसा (for तपसा). T G1 सृजते (for [ए]वा-सृजत्). — °) K4 B1. 4 Dc1 Dn1 D2. 5. 6 G3 वेदान् (for वेदान्). K2 तथा वेदाय ऋषयस्; K5 तथैव वेद्ये तत्सर्वं. — °) K2 तपस्यां; M1. 2 तथैव (for तपसा).

15 = (var.) Manu. 11. 236. — °) K5 B2 D4

त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिताः ॥ १५
ओषधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वशः ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १६
यदुरापं दुराग्नयं दुराधर्षं दुरन्वयम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १७
सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषाचतः ॥ १८
मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः ।
यानि चान्यानि भूतानि त्रसानि स्यावराणि च ॥ १९
तपःपरायणा नित्यं सिध्यन्ते तपसा सदा ।

तपसाश्च; K4 D1 T1 M तापसाश्च. K1. 4. 6 D1. 6 T1 -वर्षेण. — °) K5 B1. 2 मूलाग्निस्. — °) D5 आलोक्ये (for त्रैलोक्यं). K2. 4 D1 तापसाः; K5 तपसः. — °) Dc1 D3 ह; T1 हि (for [ह]ह). Dc1 समा-धिताः. Ś1 K1. 3 पश्यन्त्यु (K1 'इयन्ति') द्विसमन्वितः.

16 = (var.) 12. 155. 4; (var.) Manu. 11. 237. D4 om. 16. — °) Ś1 ओषधीनि. D5 औष-धीनि गदादीनि (sic). — °) Ś1 K1-2. 6 B4 Dn1 प्रसिध्यन्ते; K5 D1 'ध्येत; D5. 6 'सिद्धंते. — °) T1 स हि मूलं स साधनं (sic); G1 तपोमूलं स' (sic).

17 = (var.) Manu. 11. 238. K2 om. 17^{ab}. — °) K4 D1 दुरारा (K5 'सा')भ्यः; K5 'पायं; B1 'भ्रातं; T1 'गाधं; G1 दुराग्नयं; G3 दुराग्ना च; Cv 'ज्ञायं (as in text). Ś1 K1. 3 transp. दुराग्नयं and दुराधर्षं. Ś1 K1. 3 Dn1 D5. 6 T2 दुरुत्सहं; K4 D1 दुरा (K5 'रा')ल्ययं; G1 दुराह्वयं (for दुरन्वयम्). — °) B4 सिद्धं (for साध्यं). °) K5 पुरतःक्रमं; K5 दुरतिक्रमं.

18 °) S स्तेनो (for स्तेयी). Ś1 K D1 सुरापो संमता दायी (Ś1 K1 मायी; K5 माये). — 18^{ab} = Manu. 11. 239^{ab}. — °) K2 प्रसुप्तेन; B1 श्रुतस्तेन (for सुत-सेन). — °) K2 B (except B1) Dn1 D4-6 T1 G1. 3 M1. 2 मुच्यन्ते.

19 D4 om. 19^a-20^b. — °) G3 transp. पितरो and पशवो. — °) D2. 2. 6 T G3 चराणि (for त्रसानि). K2. 4. 6 D1 G1. 8 स्यावराणि चराणि च.

20 D4 om. 20^{ab} (cf. v. 1. 19). — °) D5 तपसा (sic) (for तपः). K5 D1 तपःपरायणां च. — °) D5

तथैव तपसा देवा महाभागा दिवं गताः ॥ २०

आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।

अहंकारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥ २१

ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरहंकृताः ।

प्राप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २२

ध्यानयोगादुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा ।

सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवत्तया ॥ २३

ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरहंकृताः ।

अव्यक्तं प्रविशन्तीह महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २४

अव्यक्तादेव संभूतः समयज्ञो गतः पुनः ।

तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २५

विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं त्यजति निष्कलः ।

क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६

चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः ।

यच्चित्तस्तन्मना भूत्वा गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ २७

अव्यक्तादि विशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम् ।

C. 14. 1452
B. 14. 51. 28
K. 14. 51. 28

D₂. 6 सिध्यते. K₁ D₁ G₁ तदा; K₃ B₁. 2. 6 (marg.)
D₂. 5 T तथा (for सदा). K₄ D₁ सिध्यते सर्वसंपदः
(D₁ 'द'); D₃ सिध्यति तपसा तथा. — °) K₄ D₁
लोका; D₃ देवी (for देवा). — °) K₃ B₁ D₁ D₂.
8. 6 माया (for भागा).

21 K₄ D₁ om. 21-36. D₁ om. 21^{ad}. — °) B₃
D₂. 8 अनहंकारसंयुक्ताम्. — °) M₂ संकाशे. K₂ D₁
D₅. 6 M₂ प्रजापते.

22 K₄ D₁ om. 22 (cf. v. l. 21). — °) M₁. 2
ज्ञान- (for ध्यान). D₃ योगेषु (for योगेन). Ś₁ K₁. 8
सिद्धेन (for शुद्धेन). — °) K₃ D₅ निरहंकृतः. K₁ D₅
निर्म (K₁ 'र्द') मो निरहंकृतः. — °) D₁ D₂. 6. 6 T₁ G₃
आमुर्वति.

23 K₄ D₁ om. 23 (cf. v. l. 21). T₂ G₁ om.
(hapl.) 23-24. M₁-3 transp. 23^{ab} and 23^{cd}; M₃
reads 23^{ab} inf. lin. sec. m. — °) K₅ B₂ D (except
D₁; D₁ om.) T₁ G₂. 8 M₄ योगम् (for योगाद्).
— °) K₁ om. (hapl.) 23^b-24^a. — °) K₂. 2. 5 B₁. 5
D₁ G₃ M₄ गतयः; T₁ G₂ मनसः (for मतयः). M₁-3
प्रसन्नगतयस्तदा. — D₁ om. (? hapl.) 23^a-24^b. — °) K₂
सुखोपगम्यम्; K₅ सुखापगम्यम्; B₃ सुखोपचर्यम्; D₁
अथोपचयम्; D₅ सुखाय च यम्; T₁ G₂ M सुखो (T₁
'लो') पशमम्; G₃ पायनम्. B₄ ह्युक्तं (for अव्यक्तं).
Cv: सुखोपायमव्यक्तमित्यत्र । अ इति ब्रह्मेति श्रुतेः ।
अं परमात्मानम् । C — °) K₂ corrupt. G₃ प्रसवति
(for प्रविशन्ति). K₅ [अ]चलं ध्रुवं; B₁. 2. 5 D₁ D₁
[आ]त्मविचया (D₁ 'था'; D₁ 'मा:'); B₄ D₂. 8. 6. 6
'वितया; T₁ 'मायया; Cv 'वत्तया (as in text).

24 K₄ D₁ om. 24 (cf. v. l. 21). T₂ G₁ om.
24; D₁ om. 24^{ab}; Ś₁ K₁ om. 24^a (for all, cf. v. l. 1.
23). — °) T₁ अपागम्य. — °) K₁. 8 निर्दमा; K₂
D₅ निर्ममो. B₁. 2 निरहंक्रिया; D₅. 6 'हंकृतः. T₁ G₂

येन ब्रीजसमाधयः. — K₁ om. 24^{ad}; Ś₁ reads it on
marg. — °) K₂ T₁ अव्यक्तः. Ś₁ (marg.) प्राप्नुवन्ति
महात्मानो. — °) K₅ B D (except D₂. 6; D₁ om.)
T₁ G₂ मदतां; M₁-3. 4 (inf. lin. as in text) महनो
(for महान्तं).

25 K₄ D₁ om. 25 (cf. v. l. 21). — °) K₃ D₃
G₂ संभूताः. T (G₁ अव्यक्तात् च संभूताः; M °कत्वे च
संभूतः. — °) K₃ समसंख्याः; K₅ D₁ D₂-3 'संज्ञां;
B₁. 8-5 सत्त्वसंज्ञां; B₂ समसंख्यां (for समयज्ञो). T
G₁. 2 गताः; G₃ गतेः. Cv cites संगतसंज्ञां गता. Ś₁
K₁ समसंख्यागतः परः; K₂ 'मंख्यामतः परः. — D₁ om.
25^{ad}. — °) B₁. 2 निर्मुक्तं; M₂ 'क्ताः. Ś₁ K₁-3 रजस्त-
मोभ्यां निर्मुक्तः.

26 K₄ D₁ om. 26 (cf. v. l. 21). K₃ om. 26^{ab}.
— °) B₃-5 D₁ D₁ D₅. 6 निर्मुक्तः. — °) Ś₁ K₁ D₁
D₂ T₂ G₂. 8 सृजति (for त्यं). K₁. 2. 5 D₁ M₁. 2
निष्कलं; M₄ (inf. lin.) निष्कलः. D₃. 4 सर्वं सृजति
केव (D₁ निष्कलं; D₅. 6 [5]खिलं सृजति निष्कलं. — °)
Ś₁ K₁. 2. 5 D₄ क्षेत्रज्ञम्; M₄ (inf. lin.) सर्वज्ञ. — °)
G₂ विशात् (for वेद). M₁-3. 4 (inf. lin. as in text)
सर्व- (for वेद-).

27 K₄ D₁ om. 27 (cf. v. l. 21). — °) G₃
चित्तिश्च; M₄ (inf. lin.) चिति (for चित्तं). K₁. 8 D₅
M₁-3. 4 (inf. lin. as in text) Cv चित्त्याद्. Ś₁ K₁.
8. 5 D₂-5 उपारम्य (for 'गम्य'). — °) K₂ M₁. 2
संशयः; D₅. 6 संतपाः; T G₂ संयुतः (for संयं).
— D₁ om. 27^{ad}. — °) S तच् (for यच्). M₃
तन्मनो. Ś₁ K₁-3 यच्चित्त (K₂ 'च्छित्त')स्तन्मनो भाति (K₂
भावो; K₃ याति); K₅ 'तभून्मनो भावो; B D
(D₁. 3 om.) यच्चित्तं त (B₃ चित्तं यत्त)न्मनोव (B₃. 4 D₃
'योव'इयं. — °) T G M₃. 4 ग्राह्यमेतत्; M₁. 2 ग्राह्यते
तत् (for गृह्यमेतत्). K₁. 3 पुरातनं (for सना').

C. 14. 1452
B. 14. 51. 20
K. 14. 51. 20

निबोधत यथा हीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २८

द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युर्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ २९

कर्म केचित्प्रशंसन्ति मन्दबुद्धितरा नराः ।

ये तु बुद्धा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ३०

कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिमान्पण्डितात्मकः ।

पुरुषं सृजतेऽविद्या अग्राह्यममृताशिनम् ॥ ३१

28 K₄ D₁ om. 28 (cf. v. l. 21). —⁵) K₈ अविद्यं. D₄ विषयं (for लक्षणं). —^o) K₈ B D (D₁ om.) G₈ तथा (for यथा). K₂ दीने; B₈ [आ]-द्वादं; T G₁ २ ज्ञानं; G₈ M हीनं (for हीदं).

29 K₄ D₁ 29 om. (cf. v. l. 21). —^a) B₄ द्व्यक्षरं. — M₁ २ om. (hapl.) 29^{ad}. —⁵) Ś₁ K₁ द्व्यक्षरं; K₈ व्यक्षरं. K₅ उच्यते (for शाश्वतम्). — K₂ ५ om. (hapl.) 29^{ad}. —^o) B₄ T G₁ M₈ ४ तु; G₈ हि (for च). —^d) G₄ [ह]ह; M तु (for च).

30 K₄ D₁ om. 30 (cf. v. l. 21). —^a) Ś₁ K₁ ८ [ह]ह प्रति (for केचित्प्र). —⁵) G₈ कर्म- (for मन्द-). K₂ ५ B D (except D₁; D₁ om.) G₈ बुद्धितरा; T G₁ २ 'तथा (for 'तरा). —^o) G₈ एतद् (for ये तु). K₂ ८ T G₁ ३ बुद्धा; B (except B₃) D (D₁ om.) वृद्धा. —^d) B₁ २ D₂ ४ कर्म तत्; G₂ धर्मेतः (for कर्म ते). Ś₁ K₁ ८ प्रशंसन्ति न कर्मणा (K₈ 'णः).

31 K₄ D₁ om. 31 (cf. v. l. 21). D₄ om. 31^{ad}. —^o) B D₁ D₁ प्रसृते; D₂ ८ मृच्छते; M₁ सृज्यते; C_v सृजते (as in text). Ś₁ K₁ ८ ५ G₈ पुरुषः सृज- (K₅ 'ज्य)वेविद्याम्; D₅ पुरुषं विद्याप्रसृतेन (sic). —^d) G₁ २ स्वप्राह्यम्. C_{np} आशिताशितम्. Ś₁ B₈ ५ D₁ D₂ ८ तद्ग्राह्यममृताशिनां; K₁ ३ ५ अग्राह्यममृताशनः; B₁ २ दुग्ग्राह्यममृताशिनां; D₁ ८ तद्ग्राह्यममृतात्मकं; D₅ ८ तद्ग्राह्यममृताशिनां; T स्वप्राह्यममृताशनं; G₈ न प्राह्यम-विनाशिनीं.

32 K₄ D₁ om. 32 (cf. v. l. 21). T G₁ om. (hapl.) 32^{ad}-33^{ad}. —^a) G₈ M₁ २ निस्नेहो. K₂ तस्मान्मुनिः परः स्नेहा (sic). —⁵) K₂ M₈ परः (for पार-). K₈ M₈ -दर्शनः. G₂ ये केचित्समदर्शनाः; G₈ यः कश्चित्पारदर्शनः. —^o) K₂ यः (for स्यं). —^d) B₂ कर्मसु यः (for 'मयः). — After 32, D₁ D₁ ५ ins.:

तस्मात्कर्मसु निःस्नेहा ये केचित्पारदर्शिनः ।

विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ३२

अपूर्वममृतं नित्यं य एनमविचारिणम् ।

य एनं विन्दतेऽस्तमानमग्राह्यममृताशिनम् ।

अग्राह्योऽमृतो भवति य एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३३

अपोह्य सर्वसंकल्पान्संयम्यात्मानमात्मनि ।

स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३४

91* य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शश्वदक्षरम् ।

वश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेद न मृतो भवेत् ।

[D₅ ६ repeat line 2 after 33^{ad}. — (L. 2) D₅ (second time) मृताशिनम् (for वश्यात्मानम्).]

33 K₄ D₁ om. 33 (cf. v. l. 21). T G₁ om. 33^{ad} (cf. v. l. 32). D₄ om. 33^{ad}. —^a) Ś₁ K₁ ८ ५ D₁ D₂ ८ ५ अकृतं; B₈ असृतं (for असृतं). —⁵) Ś₁ K₁ ८ ५ D₂ ८ य (K₈ त)यैनम् (for य एनम्). K₂ ५ D₁ D₂ ८ ५ अपराजितं; G₂ M अविद्या (M₁ २ 'पि ध्या)-रयन्; G₈ अभिचारिणं (for अवि). C_{np} कूटस्थमपराजितं; C_v स्वयैनमभिचारिणं. —^o) M स (for य). Ś₁ K₁ ८ B₈ D₁ D₂ ८ ५ एवं (D₅ 'व) (for एनं). B₁ ८ ५ D₁ D₂ ४ ५ विदेद्; G₂ विदत. K₂ एवं विदतिमात्मानं (sic); B₄ विदेतात्मानमेवं यो; D₁ विदेताशनमेवं हि. —^d) Ś₁ अमृतात्मभिः; K₁ ८ 'यनं (K₈ 'णं); K₂ ५ D₁ D₂ ४ 'शनं; B₈ ५ 'शिनां; B₄ अभिताशिनां; D₅ ६ अविकारिणं. D₁ योप्राह्यममृताशिनां; G₈ जमे-यमविनाशनं. — After 33^{ad}, D₅ ६ repeat line 2 of 91*. D₅ ६ om. 33^{ad}. —^o) T₂ G₁ ८ ह्यमृतो (hyper-metric) (for समृतो). Ś₁ K₁ ८ T₁ G₂ अग्राह्यो ह्यमृतो भवति; K₂ D₁ M₁ २ अग्राह्यममृतो भवति. —⁵) K₂ B₁ २ (marg.), ८ ५ D₁ D₁ D₂ ४ G₂ ८ M₁ २ स (for य). K₂ B₅ G₂ ८ M₁ २ ध्रुवं; K₅ ध्रुवः (for ध्रुवः).

34 K₄ D₁ om. 34 (cf. v. l. 21). —^a) K₂ अग्राह्य; D₁ उपोह्य; G₁ आपोह्य. S (except G₈) सर्वान् (for सर्व-). B₂ ४ ५ (also as in text) G₈ संस्कारान् (for संकल्पान्). D₁ D₅ ६ आ (D₁ अ)योऽय चित्त (D₁ सर्व)संस्कारान्. —⁵) K₂ संयमात्मानम्; T₂ G₁ संयता. B₄ ५ D₁ D₂ ४ आत्मना (for 'भि). —^o) G₁ २ न (for स). K₅ तं; T G₁ २ तु (for तद्). K₂ च तं; D₄ -मयं (for शुभं). B₁ ५ वेत्ति (for वेत्ति). —^d) K₂ B₄ T G₈ तस्माद्. K₂ D₂ ४ जायते; K₅ ज्ञायते (for विद्यते).

प्रसादेनैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् ।

लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ ३५

गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ।

प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ३६

एषा गतिरसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ।

एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्वृत्तमनिन्दितम् ॥ ३७

समेन सर्वभूतेषु निःस्पृहेण निराशिषा ।

शक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ३८

एतद्वः सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्त्वमाः ।

एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ३९

गुरुत्वाच्च ।

इत्युक्तास्ते तु मुनयो ब्रह्मणा गुरुणा तथा ।

कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकानवाप्नुवन् ॥ ४०

त्वमप्येतन्महाभाग यथोक्तं ब्रह्मणो वचः ।

सम्यगाचर शुद्धात्मंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ४१

वासुदेव उवाच ।

इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमम् ।

चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४२

कृतकृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्बह ।

तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४३

C. 14. 1469
B. 14. 51. 44
K. 14. 51. 44

35 K₄ D₁ om. 35 (cf. v. l. 21). —^a) D_{n1} D₆ प्रसादे च; T G₁ 2 M 'दाद् (for 'देन). G₃ च; C_v हि (for [ए]व). —^b) Ś₁ परमाप्नुयात्; D₆₁ सर्वमा. — D₁ om 35^{ad}. —^c) B₁ 5 D₂ 8 तु; D₆ यत् (for हि). —^d) K₂ यथा ते; M₁ 2 यथावत् (for यथा स्यात्). B₃ सुप्त (for स्वप्न).

36 K₄ D₁ om. 36 (cf. v. l. 21). —^a) D₆ गतिरेका; T G₁ तस्मादेषां (for गतिरेषा). D₆₁ D₄ युक्तानां; D₈ यज्ञानां (for मुक्तानां). Ś₁ K₁ 8 गतिः परेषां भूतानां. —^b) K₅ D₂ 4 ज्ञाने (for ज्ञान). Ś₁ K₁ 8 या ज्ञानपरिनिष्ठिता; G₃ यज्ञानां परिनिष्ठिता. —^c) D₄ वृत्तयश्च यथा सर्वाः. —^d) Ś₁ K₁ 3, 5 B₁ 4, 5 D₆₁ D₂ 8 परिमाणजाः; B₂ 'मार्गजाः.

37 K₂ om. 37^a-38^b. —^a) K₄ B₂ 4 D₁ G₃ M₄ (inf. lin.) अशक्तानाम्; B₅ अयुः; D_{n1} D₆ 6 विरं. —^c) K₃ T₂ G₂ एषां. B₃-5 D₆₁ D₂-4 वृत्तिर (for प्राप्तिर). B₁ 2 एषा स्थानव (B₂ 'र) वां वृत्तिर. —^d) T G₁ अतंत्रितं; G₃ सनातनं (for अनिन्दितम्). D₆ 6 एतज्ज्ञानमनुत्तमं. — After 37, G₃ ins.:

92* निःस्पृहेनैव तत्सर्वं निराशीपादलोपनात् ।

38 K₂ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). K₄ D₁ om. 38. —^a) B₂ समेषु (for 'न). —^b) K₁ M निःस्पृहेन. B₁ 2 निराशि (B₁ 'सि) ना (for 'शिषा). D₆₁ निःस्पृहेन निराक्षरा. —^c) Ś₁ शक्तिर (for गतिर). —^d) K₂ दक्षिभिः; K₃ M₁ 2 दक्षिणा; D₆ दक्षिणां.

39 ^a) Ś₁ K₁ 8 वै; G₂ च (for वः). M₄ सम्यग् (for सर्वम्). —^c) K₂ D₆₁ D₁ 8 T₁ G₁ आचरतः. K₁ एवमाचरति कुञ्जं. —^d) G₃ तस्मिन् (for ततः).

— After 39, Ś₁ K₁ 8 D₄ ins. an addl. colophon [Sub-parvan : K₃ अनुगीता. — Adhy. no. : Ś₁ 57; D₄ 47].

40 K₄ D₁ ब्राह्मण (for गुरु). —^a) K₂ एवमुक्तास् (for इत्युक्तास्ते). K₄ 5 D₁ G₃ M₃ इत्युक्ता गुरुणा तेन; T G₁ 2 M₁ 2, 4 'क्ता गुरुणा ते तु. —^b) K₅ D₆ (marg.) ब्राह्मणा; D₈ ऋषयो (for ब्रह्मणा). Ś₁ K₁-3 पुत्रवत्; K₅ T₁ G₁ मुनयस् (for गुरुणा). K₂ D₆ 6 G₃ तदा (for तथा). K₄ D₁ G₃ M₄ मुनयो ब्रह्मणा त (D₁ ब्राह्मणास्त) था; B₃-5 D₆₁ D_{n1} D₂-4 गुरुणा ब्रह्मणा तथा. —^c) D₈ महात्मानं. —^d) K₄ D_{n1} D₁ 5, 6 लोकम्; K₆ कामम्. K₂ अवामुयुः; K₃ B₃ 5 D₈ 4 G₂ 'मुयात्; B₁ 2 (before corr.) D₆₁ M₂ 'सवान्.

41 K₄ D₁ om. (hapl.) 41-42. S (except G₃) repeats 41 after 43. —^a) T₁ G₂ (both both times), 8 [ए]वं; T₂ (both times) [ए]तं (for [ए]त्तं). D₈ महाभाग्य; G₃ 'प्राज्ञ. —^b) D₄-6 मया (for यथा). Ś₁ ब्राह्मणो; M₁-8 (all first time) ब्रह्मणा. D₆ मनः (for वचः). —^c) Ś₁ K₁-3, 5 B₆ शुद्धात्मा; D₂-4 धर्मास्त्वं (for शुद्धात्मस्). G₃ स्वमप्याचर शुद्धात्मा. —^d) M (all second time) तपः (for ततः).

42 K₄ D₁ om. 42 (cf. v. l. 41). K₂ कृष्ण; G₃ श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^b) K₁ धर्मसत्त्वम्. —^c) D₂-4 धर्म (for सर्वं). —^d) B₃ सिद्धिम् (for मोक्षम्). D₈ 6 अवामुवान्.

43 ^a) G₃ सहसा (for स तदा). —^b) D₄ 6

C. 14. 1470
B. 14. 51. 45
K. 14. 51. 45

अर्जुन उवाच ।

को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्दन ।
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ ४४

वासुदेव उवाच ।

अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे ।
त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं मे धनंजय ॥ ४५
मयि चेदस्ति ते प्रीतिरित्यं कुरुकुलोद्वह ।
अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४६
ततस्त्वं सम्यगाचीर्णं धर्मस्मिन्कुरुनन्दन ।
सर्वपापविशुद्धात्मा मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४७

पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते ।

मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ४८

मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता विभो ।

तमहं द्रष्टुमिच्छामि संमते तव फल्गुन ॥ ४९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनंजयः ।

गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥ ५०

समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

समनुज्ञाप्य दुर्धर्षं स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

ज्ञवः; M₃ 'द्वहः. — °) G₃ तत्त्वया समनुप्राप्तं. — After 43, S (except G₃) repeats 41.

44 Dei om. 44. — °) K₃ D₁ कोसौ हि; K₅ कस्वसौ (for को न्व°). D_{5,6} को वासौ ब्राह्मणो विष्णो. — °) B₃ महायज्ञाः (for जनार्दन). — °) G₃ ज्ञातव्यं (for श्रो°). D_{2,6} वै; T G_{1,2} M_{1,2,4} यन् (for चेन्). K_{2,4,5} D₁ G₃ तद् (for [ए]तद्). M₃ च (for वै). — °) T₃ G_{1,3} वै (for मे). B₂ D₁ प्रभो.

45 Dei om. the ref. K₂ D₁ श्रीकृष्ण; K_{4,5} कृष्ण; G₃ श्रीभगवान् (for वासुदेव). — °) G₃ महाभाग (for 'बाहो). — °) G₃ शिष्यश्. T₁ G_{1,2} M हि (for च). — °) B₃ प्रतीत्या (for स्वप्रीत्या). K₂ मे; D₂₋₆ ते; G₃ वै (for च). — °) K₂ D_{5,6} च; K_{3,5} B (except B₂) Dei D₁ D₃ G₃ ते; T G_{1,2} M वै (for मे).

46 °) K_{1,4} D₁ यदि (for मयि). G₁ चेत् (for ते). G₃ मम चेदस्ति वै भक्तिर्. — °) K₁ गुरु- (for कुरु). D₅ कुलोद्भव. — °) D₁ मत्वा (for भुत्वा). K₁ D₁ अध्यात्ममेव तच्छ्रुत्वा.

47 °) K₂ B₁ M आचीर्णं; G₃ आचारो. — °) B D (except D₁) धर्मस्मिन्नधिकपर्वण (B₅ D_{2,8} 'र्शन). — °) B₅ कर्म- (for पाप-). B D (except D₁) विनिर्मुक्तो (for विशुद्धात्मा). — °) B₂ प्राप्स्यसि; S (except

G₂) आप्स्यसि (for प्रा°). D_{5,6} मोक्षे प्राप्स्यसि केवलं.

48 °) D₂ -कालम्. — °) G₃ महाभाग (for 'बाहो). — °) D_{5,6} एतन्मते (for अत्र मनः).

49 °) K₅ तथा (for मया). — °) K₂ B₁ D₃ चिरं; K₅ चिराद् (for चिर-). K₃ पितामहः; B D (except D₁) T₂ पि (D₅ स्थि) ता प्रभुः (T₂ 'भो). — °) Some MSS. फाल्गुन; G₃ भारत.

50 Ś₁ K₂₋₅ D₁ om. the ref. — °) D₅ कृष्ण; — °) K₄ M₂ धनंजयं. — After 50°, T G M₃ (inf. lin. sec. m.) ins.:

93* यदिष्टं कुरु सर्वस्यापीश्वरोऽस्मान्प्रपालय ।

नमस्ते सर्वलोकात्मन्मारायण परात्पर ।

मनोमलात्तपोऽशक्यं कर्म चाविद्यया हतम् ।

दानमप्यर्थदोषेण नाम तस्मात्कलौ स्मरेत् ।

यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वासुदेव नमोऽस्तु ते । [5]

[(L. 1) T सर्वेयामीश्वरो; G₂ सर्वस्य ई° (for सर्व-स्यापी°). — (L. 2) T -लोकाय (for -लोकात्मन्). — (L. 5) M₄ नारायण (for वासुदेव).]

— °) K_{2,4} D₁ गच्छाम; K₅ गत्वा स (for गच्छावो). — °) Ś₁ K₁ नाग- (for गज-).

51 °) K₅ धर्मकर्म (for धर्मात्मानं). — °) K₂ T₂ समनुज्ञाप्य (for 'ज्ञाप्य). K₅ दुर्धर्षः; B_{1,5} D₂₋₄

५१

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽभ्यचोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् ।

मुहूर्तादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १

तथैव चानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः ।

सजयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाह्वयम् ॥ २

इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सजीभूता विशां पते ।

आचर्युः सजमित्येव पार्थायामिततेजसे ॥ ३

ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ ।

धर्मज्ञः; B₂ D₁ धर्मज्ञः; B₃, 4 D₁ D₅, 6 राजानं; D₁ M दुर्धर्प. —^d) Ś₁ K D₁ स्वपुर्णः; D₅, 6 स्वपुर्णः. Ś₁ K₁, 8, 6 B₃, 4 G₈ गंतुम् (for यातुम्).

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś₁ K₁, 8 गुरुशिष्यसंवा-
दोनुगीता च [समाप्ता]; K₂ शिष्यानुगीता [समाप्ता];
T G M₂-4 अनुगीता [समाप्ता (G₈ 'सिः; M₂ 'सं)].
— *Adhy. name* : B₄ D₁ D₈-6 गुरुशिष्यसंवादः; D₁
गुरुशिष्यसंवादे गीतासंवादः. — *Adhy. no.* (figures,
words or both) : Ś₁ 58; B₂, 6 50 (as in text);
D₁ D₄ M₄ (*inf. lin.*) 51; T₁ 37; T₂ G₂, 8
M 36.

51

1 K₄ D₁ om. the ref. After the ref., G₈ reads
3^{ab}. —^a) K₂ corrupt. D₁ D₁, 5, 6 [s]भ्यनोदयत्;
G₈ ह्यचोदयत्. —^b) K₁ दानकं; K₂ दारुकः; D₅, 6
दारुकं. —^c) Ś₁ K₁ चाख्य (Ś₁ [before corr.] 'ख्या'त्स;
K₂ चाचष्टे; T G₁ चोवाच (for चाचष्ट). K₄ D₁ G₈
सुसु (D₁ स सु)हूर्तादिवाचष्ट; K₆ मुहूर्तादिप्रवीद्राजन्.
—^d) M₂ मुक्तम् (for युक्तम्). D₅, 6 दारुकं.

2 ^a) D₁ D₅, 6 यात्रादि (for 'णि). —^b) D₁
corrupt. K₄ D₁ नोदयामास (for 'चोद'). —^c) T
G₁, 2 संनद्यध्वं (for सजयध्वं). Ś₁ K₁, 8 प्रयास्यावो.
—^d) K₈ B₁-4 S नाग (for गज).

3 G₈ reads 3^{ab} after the ref. in st. I. —^a)
K₂ D₁ प्रत्युक्ताः. K₆ D₂-4 ते वै; M₄ सर्वे (for ते
तु). —^b) M₂, 4 सजीभूत्वा. — K₆ om. (hapl.)

विकुर्वाणौ कथाश्चित्राः प्रीयमाणौ विशां पते ॥ ४

रथस्थं तु महातेजा वासुदेवं धनंजयः ।

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५

त्वत्प्रसादाजयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्भव ।

निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ६

नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।

भवन्तं पुनमासाद्य तीर्णाः स्म कुरुमागरम् ॥ ७

विश्वकर्मन्मस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।

C. 14. 1465
B. 14. 52. 8
K. 14. 52. 8

3^a-4^d. —^a) B₃, 6 आचष्टुः. D₂, 3 कृतम्; G₂ सज्यम्
(for सजम्). K₂, 8 B₁-8 D₁ D₁ इत्येवं. —^d) B₃
पार्थम् (for पार्थाय).

4 K₆ om. 4 (cf. v. 1. 3). —^b) G₂ पार्थिवौ (for
पाण्डवौ). —^c) K₁ D₅, 6 विकुर्वाणाः (sic); B₃, 4
D₁ प्रकुर्वाणौ; G₂, 8 तौ कुर्वाणौ. —^d) G₈ क्रियमाणौ.

5 ^a) D₈ स्वस्थ्या (for रथस्थं). Ś₁ K₁ T₂ G₁, 2
तं (for तु). G₈ रथस्थौ तौ महातेजौ. —^b) K₂ D₂
G₈ वासुदेवधनंजयो. —^d) K₁ भरतसत्तमः; B₁ T₁
भारतसत्तमः; D₁, 4 वचनमुत्तमः; D₅, 6 उर्वीशसत्तमः.

6 Before 6, M₁, 2 ins. अर्जुनः. —^a) G₂, 8 जयं.
—^b) T₁ M₈ राज्ञो; G₂, 3 राजा (for राज्ञा). D₁
कुलोद्भव. —^c) Ś₁ K₁, 3 चैव (for चापि). D₅, 6
सर्वे हताः शत्रवश्च. —^d) K₆ B₁, 2 M₈ राज्यं प्राप्तम्
(by transp.).

7 ^b) T₂ G₁ भवाम (for पाण्डवा). — After 7,
T G ins.:

94* भक्तास्त्वमाश्रितानस्मान्पालयामुत्र चेह च ।

[T₂ त्वाम् (for त्वम्).]

8 ^a) Ś₁ K₁, 2 विश्वकर्म; K₄ D₁ सर्वकर्म. —^b)
D₆ विश्वात्मा. K₂ संभवः; K₄ संभवः; D₁ सत्तम
(for संभव). —^c) K₂, 4, 5 D₁ तथा (for यथा).
K₃ त्वं (for [अ]हं). K₂ D₁ त्वां वि-; K₈ चाभि-;
K₄ त्वातु-; B₁, 3-5 D₁ D₂, 4 T₁ G₈ त्वाभि- (for
त्वा वि-). Ś₁ K₁ यथा त्वं नाभिजानामि; D₁ D₅, 6
तथा त्वामपि जा (D₁ 'भिजा'नाभि. —^d) B₁ om. ed.

C. 14. 1485
B. 14. 52. 8
K. 14. 92. 8

यथाहं त्वा विजानामि यथा चाहं भवन्मनाः । ८
त्वत्तेजःसंभवो नित्यं हुताशो मधुसूदन ।
रतिः क्रीडामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विभो ९
त्वयि सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
त्वं हि सर्वं विकुरूपे भूतग्रामं सनातनम् ॥ १०
पृथिवीं चान्तरिक्षं च तथा स्थावरजङ्गमम् ।
हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना क्रतवश्चेन्द्रियान्वयाः । ११
प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः ।
प्रसादे चापि पद्मा श्रीर्नित्यं त्वयि महामते ॥ १२

मतः (for मनाः). K2-5 Dn1 D1. 5. 6 T2 त (K8 T2 य) यथा चाहं (K2 D1 'ह' भवान्मम (D5. 6 'नः'); T1 G2 तथाहं भगवन्मनाः; G3 तथा हि भगवान्मम. — After 8, B1. 2 ins.:

95* भवामि सततं कृष्ण तथा कुरु महामते ।

9 °) Dc1 संस्त्वे (for संभवो). — °) B D (except D1) भूतात्मा (for हुताशो). — °) K1. 2 D6 रतिः; K3 गतोः; T2 G1. 2 रात्रिः (for रतिः). — °) K1. 2 T2 M4 (inf. lin. as in text) मया ते; G3 मायातो (for माया ते). K2 दर्शिता; D6 रोधसी (for रोद°). K1 प्रभो. Ś1 मया ते नोच्यसे विभो.

10 °) B1. 2 Dc1 सक्तम्; B4. 6 शक्तम् (for सर्वम्). — °) K2. 4. 5 D1 यत्किंचित् (for यदिदं). K1 स्थावर- (hypermetric); K3 स्थास्तु- (for स्थाणु). D8 यदि स्थाणुं च जंगमं. — °) B1. 2 D2-4 त्व (B2 त) मप्येतद्; G8 त्वयि सर्वं (for त्वं हि सर्वं). Ś1 हि (for वि-). — °) Ś1 K1. 8 सनातनः; B D (except D1) चतुर्विधं (D8 'धः').

11 °) K1. 8 Dc1 D1 T2 पृथिवी. B1. 3 चांतरिक्षं. D6 पृथिवी चांतरिक्षे यस्. — °) Dn1 D5. 6 द्यां चै (D6 [marg. sec. m.] द्यौश्चै; D6 त्वं चै) व मधुसूदन. — °) K4 D1 G8 सहितं; T1 G2 असितं (for हसितं). Ś1 G8 ते महा-; Ś1 (before corr.) K8 ते मया; K4 D1 तेमलं (for तेऽमला). — °) K1 corrupt. K2 om.; K5 तु (for च). K2. 4. 5 B8. 4 D1 [हं] द्वियाणि ते; B1. 2. 5 Dc1 Dn1 D2-6 G2. 8 'याणि च; T G1 'यास्त्व (for 'यान्वयाः').

12 °) Ś1 K4 M1-8 प्राणे. K2 च सततं; K4 D1 च स ततः; B3 सर्वगतः (for सततगः). G8 प्राणे वायुः स तु गतः. — °) Ś1 K8. 4 Dc1 D1 M1-3 क्रोधे. D2

रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिस्त्वयि चेदं चराचरम् ।
त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ १३
सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया ।
आत्मा च परमो वक्तुं नमस्ते नलिनेक्षण ॥ १४
विदितो मेऽसि दुर्धर्ष नारदादेवलात्तथा ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५
त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः ।
यच्चानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयानघ ॥ १६
एतत्सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन ।

तव प्रभो (for सनातनः). — °) D6 प्रमोदे (for प्रसादे). K2 D1 वापि; G3 देव (for चापि). — °) K2. 4. 5 B6 D1 S तव (for त्वयि).

13 °) K1. 8 वृत्तिः; G3 स्मृतिः (for धृतिः). T2 (G1 कालिस् (for क्षान्तिस्). — °) B Dc1 D2-4 चा- (B4 आ) यतिश्च; Dn1 D5. 6 मतिः कालिश्च (for त्वयि चेदं). — °) Ś1 K1. 4. 5 D1 G8 हि (for [ह]ह). — °) D2 विधानं (for निधनं). K2. 4 D1. 2. 6 G2. 3 Cव प्रोच्यते. G8 युगे (for अण्य).

14 °) D6 G2 सुदीर्घेन. B8 [ए]व (for [अ]पि). — °) D6 [ह]ह; D8 हि (for ते). B1. 2 Dc1 D2-4 मया गुणाः (by transp.). — K8 om. 14°-15°. — °) K2 आत्मा ह परमोऽनघ; K3 D1 आत्मासि परमोऽनघ; B Dc1 Dn1 D2-6 आत्मा च परमात्मा च.

15 K5 om. 15° (cf. v. 1. 14). — °) K4 D1 विदितं. K8. 4 B6 Dn1 D1. 5. 6 G8 मे सु; B4 [S]सि सु; T [S]पि हि; G1 [S]सि हि; M2 मे वि- (for मेऽसि). Dc1 दुर्धर्षो. B1. 2 D2-4 विदितोऽसि दुराधर्ष. — °) K6 B6 D2-4 S (except G8) [अ]पि (for [ए]व). — °) K4 D1 गुरु- (for कुरु-).

16 °) K2. 4 B8. 4 D6 T2 G2 समायुक्तं; K8 T1 M 'यत्ते (for 'सक्तं). — K8 om. (1 hapl.) 16°. — °) G8 एको वै (for एवैको). K4 D1 M1. 2 जनेश्वर; B8. 4 Dc1 नरेश्वरः (Dc1 'र); T G जनार्दनः (T2 G1. 8 'न). — °) Dc1 यस्; T1 तं च (for यच्च).

17 °) K8 सर्वमेतद् (by transp.). — °) T1 G2. 3 M करिष्यामि (M2 'मो); T2 चरिष्यामि (for आच- रिष्ये). — °) D5. 6 तदेव (for इदं च). K1 अत्यक्तं; K3 अत्यक्तं; Dn1 D5. 6 अत्यंतं (for अत्यंतं). — °)

इदं चाद्भुतमत्यर्थं कृतमस्मत्प्रियेस्सया ॥ १७
 यत्पापो निहतः संख्ये कौरव्यो धृतराष्ट्रजः ।
 त्वया दग्धं हि तत्सैन्यं मया विजितमाहवे ॥ १८
 भवता तत्कृतं कर्म येनावृत्तो जयो मया ।
 दुर्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९
 कर्णस्य च वधोपायो यथावत्संप्रदर्शितः ।
 सैन्यवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २०
 अहं च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन ।
 यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१
 राजानं च समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्

चोदयिष्यामि धर्मज्ञं गमनार्थं तवानघ ॥ २२
 रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो ।
 अचिराच्चैव दृष्टा त्वं मातुलं मधुसूदन ।
 बलदेवं च दुर्धर्षं तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २३
 एवं संभाषमाणौ तौ प्राप्तौ वारणसाह्वयम् ।
 तथा विविशतुश्चोभौ संप्रहृष्टनराकुलम् ॥ २४
 तौ गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ।
 ददृशाते महाराजं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ २५
 विदुरं च महाबुद्धिं राजानं च युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनं च दुर्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

C. 14. 1904
 B. 14. 52. 27
 K. 14. 52. 26

Ś1 K1. 3. 4 B1. 2 D1. 3 G2 प्रियेच्छया (for 'प्सया'). K5
 कृतवान्मद्वितेच्छया.

18 K2 corrupt. — °) Dc1 स (for यत्). D5. 6
 निहतः (for निहतः). M1-2 संख्ये. T G1. 2 यत् (G2
 मे त्व)या निहताः (T1 'तः' संख्ये; G8 यत्पापा निहताः
 सर्वे. — °) K2 B4 D2-4 M1. 2 कौरवो; B2 कैतवो;
 T2 G2 कौरवा. T1 G1. 3 कौरव्या धृतराष्ट्राः. — °) M2
 एतत् (for हि तत्). — °) K4 D1 त्वया (for मया).
 K2 च जयम्; G3 विज्ञातम् (for विजि°).

19 °) K1 भवत्स. B2 D2-4 सर्वं (for कर्म).
 — °) K5 येन चासौ; T यथा वासो. — °) K2 न
 च बुद्धिपराक्रमे.

20 °) D5 कर्ता तस्य (for कर्णस्य च). K6 हि (for
 च). K3 वधोपाये; K4 वधापायो. — °) K8 सः (for
 च). — After 20, T G M3 ins.:

96* तस्मात्स्वमेव संचिन्त्य हितं कुरु यथा तथा ।

[G1 तस्य (for तस्मात्). G8 संचोद्य (for संचिन्त्य).
 G3 यथातथं; M3 पुरो यथा (for यथा तथा).]

21 °) Ś1 K1 अयं (for अहं). K2 Dn1 D3 प्रिय-
 माणेन; T G प्रीयमाणोस्ति (T1 G1 'णोस्ति). — °) D5
 नन्दक (for -नन्दन). — °) K5 B (except B2) Dc1
 S (except T1) यदुक्तं. — °) K4 G3 [S]स्ति (for
 स्त्र).

22 °) K8 ज्ञानं (submetric) (for राजानं). D5
 राजानं वशमासाद्य. — °) K4 D1. 6 नोदयिष्यामि धर्मज्ञं
 (D5 'ज्ञ'). — °) B4 गमनाय. T2 तदा (for तव).

23 D2 om. 23. — °) K5 रुचिरं; D4 G2 उचितं;

G1 आदत्ते (for रुचितं). K2. 4 D1 S [अ]प्येतद् (for
 [ए]तत्ते). — °) Ś1 द्वारिकागमनं; D5 द्वारकानंतरं.
 K2. 4 B3. 4 (marg. as in text) D1 T G प्रति; K5
 B1. 2 विभो (for प्रभो). — °) T2 G2 न चिरात्; G1
 न विना (for अचिरात्). B (except B5) Dc1 Dn1
 D5. 6 एव (for चैव). T G1. 2 M [अ]सि (for स्वं).
 G8 दृष्टासि न चिराच्चैव. — °) B Dc1 Dn1 D5-6 मातुलं
 मे जनादेन. — °) Ś1 दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं). — °)
 K1. 3 अथ (for तथा). — After 23, Ś1 K1. 3 ins.
 an addl. colophon [Adhy. name: Ś1 K1. 3 अजुन-
 वाक्यं. — Adhy. no.: Ś1 59].

24 Before 24, Ś1 K1. 3 M1. 2 ins. वैशंपायन
 उवाच. — °) K3 D5. 6 संभाष्यमाणौ. D5. 6 तु (for
 तौ). K4 D1 एवं संभाषमाणे तु. — °) D2 साह्वये.
 — °) K4 D1 चैव; D2-4 तौ तु (for चोभौ). K1
 तथा विविशतश्चैव; K3 ततो विविशतश्चोभौ. — °) Ś1
 (by corr.) K2-5 D1 T G2. 8 -जनाकुलं. Ś1 G1 संप्रहृष्ट-
 मनाकुलं.

25 °) K4 D1 भोगान्दृष्ट्वा हि राष्ट्रस्य. — °) K2 चंद्र-
 (for शक्र). D3 T1 -ग्रहोपमं. K4 D1 ग्रहं प्राप्य
 ग्रहोपमं. — °) G8 दृष्टवती. Ś1 K4 B2-5 Dc1 D1-4
 G2 महाराजं; B1. 2 M3 'त्मानं (for 'राज). — °) B3
 नरेश्वरं; S (except G3) जनाधिपं (for जनेश्वरम्).

26 °) K1. 2 D2. 6 महाबुद्धी; K4 'बाहुं; B1 'त्मानं;
 D4 म**हुं. — °) K5 समासीनं; D1 उपासंतं; D4 च
 राजानं (for उपासीनं). — °) K1 Dn1 D3 युयुस्सं.
 S (except G2) [अ]पि भारत (G1 'तं) (for [अ]परा-
 जितम्).

C. 14. 1504
B. 14. 52. 27
K. 14. 52. 27

धृतराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुं चापराजितम् ॥ २६
गान्धारीं च महाप्राज्ञां पृथां कृष्णां च भामिनीम् ।
सुभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रियस्तथा ।
ददृशाते स्थिताः सर्वा गान्धारीं परिवार्य वै ॥ २७
ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिंदमौ ।
निवेद्य नामधेये स्वे तस्य पादावगृह्णताम् ॥ २८
गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराज्ञस्तथैव च ।
भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्णताम् ॥ २९
क्षचारं चापि संपूज्य पृष्ठा कुशलमव्ययम् ।

27 Dc1 om. (hapl.) 27^{abode}. — ^a) K1 B D2.8 महाप्राज्ञां. — ^b) D6 (marg. sec. m. as in text). ६ तथा (for पृथां). Bc D2.8 भाविनीं. — ^c) T G सुभद्राम्. (G3 'द्रो चा'पि ताः सर्वा. — K8 om. (hapl.) 27de. — ^d) K2.4 D1 T G2 M8.4 भारतानां. K2 तदा (for तथा). G3 भारतानां तथा स्त्रियः. — ^e) T G ददृश्वतौ (for ददृशाते). B1.2 D2-4 च ताः; B8-6 Dn1 T1 स्त्रियः (for स्थिताः). — ^f) K6 T1 G1.2 गांधारी (sic). T1 G तौ (for वै). K2 गांधारीं चापराजितां; K4 'री परिचर्यता (sic); B Dc1 Dn1 D2-6 T2 'रीपरिचारि (D5 'र)काः; D1 'री परिचर्यतीः.

28 ^b) Ś1 K8 B D2-4 T1 G2.8 अरिंदमं; K1 अरिंदम. — ^c) K8 B Dc1 D2-6 G8 नामधेयं स्वं. — ^d) K2.4 D1 T G1.2 M तस्य पादौ (T2 'दा) ववंदं (K2.4 D1 'द)तुः; G8 वंदेतां चरणौ ततः.

29 K4 D1 om. (hapl.) 29. — ^b) B D (D1 om.) T G1.8 धर्मराजस्य चैव ह (B2 Dn1 D5.6 G8 हि); G2 'राजस्य धीमतः. — ^d) Ś1 K1.6 Dc1 तदा; K8 ततः (for तथा). K2 तथा पादौ ववंदतुः. — For 29^{od}, T G M4 (sec. m.) subst.:

97* भीमस्य च ववन्दते तथा पादौ महात्मनः ।

[T1 महात्मानां.]

While, M1-s subst.:

98* महात्मानो तथा पादौ ववन्दतुरारिंदमौ ।

[M2 कृष्णपार्थौ ववंदतुः (for the post. half).]

M3 cont. after 97*:

99* महात्मानौ महावीर्यौ तथा पादौ ववन्दतुः ।

30 ^a) K4 यत्तारं (for क्ष*). K2 चाभिः; B1.2 D2-4 अपि (for चापि). K2.4 D1 पूज्याथ; Dn1

तैः सार्धं नृपतिं बृद्धं ततस्तं पर्युपासताम् ॥ ३०

ततो निशि महाराज धृतराष्ट्रः कुरुद्रहान् ।

जनार्दनं च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ॥ ३१

तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ।

धनंजयगृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान् ॥ ३२

तत्रार्चितो यथान्यायं सर्वकामैरुपस्थितः ।

कृष्णः सुष्वाप मेधावी धनंजयसहायवान् ॥ ३३

प्रभातायां तु शर्वर्या कृतपूर्वाह्निकक्रियौ ।

धर्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमार्चितौ ।

D2-6 संगृह्य (for संपूज्य). — ^b) K1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K4 D1 द (D1 पृ)ष्ट्वा क्षेममनामयं. — After 30^b, S ins.:

100* परिष्वज्य महात्मानं वैश्यापुत्रं महारथम् ।

[G1 वैश्यापुत्रं.]

— ^d) K2 Dn1 D5.6 तौ (for तं). K8 D8 पर्युपासतं (D8 'ता). S उपासीनौ (G8 'साते; M 'सीतां) ततस्तु तौ.

31 ^a) K2-5 B1.4.5 D M8.4 महाराजो; M1.2 'बाहो. — ^b) K1 धृतराष्ट्रान्; T2 G8 'राष्ट्रं. K2.4.5 D1 कुरुद्रह (K6 'हः); D2-4 कुरुत्तमान्; T G जनेश्वरं (T1 'रः) (for कुरुद्रहान्). — ^d) K1 विससर्जत (sic); K2 G8 विसर्जयत. Ś1 गृहं; K2.4 D1 प्रभुः; T G1 गृहात्.

32 K6 om. 32^a-33^b. — ^a) B4 om. ते. — ^b) B8 प्रययुः (for ययुः स्वं). Dc1 Dn1 स्वं (for the second स्वं). — D4 om. 32^a-33^b. — ^c) K2 -गृह्वेव; K4 D1 -गृहं चैव (for -गृहानेव). — ^d) B1.2 [S]पि; D2.8 च; G1 स (for तु).

33 K6 D4 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). Ś1 K1.8 om. (hapl.) 33. — ^a) B2 अत्र; D2.8 ततो (for तत्र). D5.6 [उ]चिते; G1 [अ]चिते. G8 यथाकामं (for 'न्यायं). — ^b) K2.4 B8 S उपस्थितैः. — ^c) Dc1 सुष्वाप. D1 साधवोपि ययुर्गृहं (sic); D6 कृष्णस्तु परमेधावी.

34 ^a) K2 प्रयातायां रजन्यां तु. — ^b) Some MSS. -पूर्वाह्निक; D2-4 पौर्वाह्नि (D4 'ह्नि)कः; M8 -सर्वाह्निक. B Dc1 Dn1 D5.6 कृत्वा पौर्वाह्निकीं हि (Dc1 'ह्निकहि); D5.6 'ह्निकीं हि)यां; T2 कृतपौर्वाह्निकी क्रिया (sic). — ^c) D4 भुवनं; D6 सदनं. — ^d) K2 B8.5 Dc1

यत्रास्ते स सहामात्यो धर्मराजो महामनाः ॥ ३४
 ततस्तौ तत्प्रविश्याथ ददृशाते महाबलौ ।
 धर्मराजानमासीनं देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३५
 तौ समासाद्य राजानं वाष्ण्यकुरुपुंगवौ ।
 निपीदतुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन वै ॥ ३६
 ततः स राजा मेधावी विवक्षू प्रेक्ष्य तावुभौ ।
 प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३७
 विवक्षू हि युवां मन्ये वीरौ यदुकुरुद्रहौ ।
 ब्रूत कर्तास्मि सर्वं वां न चिरान्मा विचार्यताम् ॥ ३८
 इत्युक्ते फल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् ।

विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ३९
 अयं चिरोपितो राजन्वासुदेवः प्रतापवान् ।
 भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४०
 स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे ।
 आनर्तनगरीं वीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

पुण्डरीकाक्ष भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
 पुरीं द्वारवतीमथ द्रष्टुं शूरसुतं प्रभुम् ॥ ४२
 रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव ।
 मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवकी ॥ ४३

C. 14. 1522
B. 14. 52. 45
K. 14. 52. 44

D_{3.4} परमार्चितं; K₈ केशवार्जुनौ; B_{1.2} कृष्णफाल्गुनौ.
 —^a) K_{2.4} D₁ यत्र चास्ते; D₆ यत्रास्ति स (for 'स्ते
 स). T₂ G_{1.2} M तु; G₃ च (for स). K₂ महा-
 राजो; K₃ D₆ T₂ महामात्यो; B₁ इसामात्यो (by meta-
 thesis). —^c) K₄ युधिष्ठिरं (sic); D₁ D_{6.6} महा-
 बलः; D₁ युधि*रः (for महामनाः).

35 ^a) K₂ प्रविश्याथ; K₄ D₁ संप्रविश्याथ; T₂
 G₁ तत्प्रविश्यातो. B D₁ D₁ D₂₋₅ तौ प्रविश्य महा-
 र्मानौ; D₆ तौ प्रविशतुर्महारमानौ (hypermetric). —^b)
 B D (except D₁) तद्वहं परमार्चितं. —^c) K₂ T G
 धर्मराजं त(K₂ G₈ स)मासीनं; B D (except D₁) 'जं
 ददृश' (D₁ 'दर्श')तुर. —^d) D₆ इवाश्विनं.

36 ^a) M₄ तं (for तौ). Ś₁ (before corr.) राजानौ
 (for 'नं'). D₁ D_{6.6} समासाद्य तु राजानं. —^b) S
 (except G₈) 'नन्दनौ (for 'पुंगवौ). —^c) B_{1.2.4}
 निषेदतुर. —^d) K₄ D₁ प्रीयमाणौ च; D₆ 'मानेन;
 T G₁ M 'माणौ तु (for 'माणेन). B D (except D₁)
 तौ (for वै).

37 ^a) T₁ G₁ राजर्षिर् (for मेधावी). K₂ ततो राजा
 धर्मराजः. — K₂ om. 37^b. —^c) T₁ प्रेक्षण (sic); T₂
 G₈ विवक्षुः; G_{1.2} पक्षेण (for विवक्षू). M लक्ष्य (for
 प्रेक्ष्य). Ś₁ K_{1.8.6} विवक्षू तौ निश (K₅ 'शा')म्य इ;
 K₄ D₁ विवक्ष्य (D₁ 'कक्षे') लक्षितावुभौ. —^c) K₂
 प्रोवाच वचनं ततः. — K₂ om. 37^d. —^d) K_{1.8} D₆
 ६.६ सत्तम; K₄ 'मं.

38 Before 38, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. —^a)
 K₂ M₂ विविक्षू (K₂ 'क्षु'); K₄ D_{1.4} विवक्षु (K₄
 'क्ष्या'). K_{2.4} D₁ पश्ये; S वीरौ (for मन्ये). Ś₁

K_{1.8.6} युवां विवक्षू पश्यामि. —^b) D₂ वीरौ यदि; S
 यद्वृद्धः (for वीरौ यदु-). D_{1.5} कुलोद्गहौ (for 'कुरू').
 —^c) K₄ D₁ कृतं; K₆ T G_{1.8} M ब्रूतां; B_{1.8.6} D₂
 G₂ ब्रूतं; D₁ ब्रूहि (for ब्रूत). K₄ कर्तासि. K_{2.4}
 D₁ G₂ M₂ सर्वं वा; G₃ हि युवां (for सर्वं वां).
 —^d) K_{2.4.5} D₁ D₁₋₃ अचिरान्मा; T₁ न चिराज्ञो;
 G₈ सम्यगत्र.

39 ^a) K₅ B D (except D₁) इत्युक्तः (D₆ 'क्त्वा').
 Some MSS. फाल्गुनसु; K₄ फाल्गुने. —^b) T₂ धर्मराजं
 समब्रवीत्. — For 39^{ab}, G₈ subst.:

101^x इत्युक्ते धर्मराजेन फल्गुनः प्रत्यभाषत ।

— K₂ om. 39^{ad}.

40 ^a) K₁ D_{1.4} विशेषितो; D₃ विरो; D₆ निनें
 (for विरो). —^b) K_{1.2.4} D₁ वासुदेव. —^c)
 K₂ समनुज्ञाय; B₆ D₁ 'प्राप्य.

41 ^a) Ś₁ K_{1.8} गच्छेत; G₈ गच्छति (for गच्छेद्).
 K₄ रसगंधभ्यनुज्ञातो (sic). —^c) K₁ अनंत-; D₆
 अनर्त-. K_{2.8} D₁ D₂₋₄ नगरं. D₁ G_{2.8} M₄ वीर.
 —^d) K₃ corrupt.

42 ^a) D₁ पुण्डरीकाक्ष्य. —^b) K₈ राजसाह्वयात्;
 D₈ M₈ मधुसूदनं (M₈ 'नः'). —^c) G₈ स्वयं (for
 अथ). —^d) D₁ corrupt. K₂ om.; K₄ D₁ सुर;
 M_{1.2} शूरं (for शूर-). K₂ प्रभुः; K₅ B_{1.2} D₂₋₄ G₂
 विभो; B₈₋₆ D₁ D_{6.6} T प्रभो; G₈ विभुं (for
 प्रभुम्).

43 ^a) K₁ ते; D₈ न (for मे). — K₂ om.
 (hapl.) 43^c-44^d. —^c) D₁ मातुश्च (for मातुलश्च).
 K_{1.8.4} D₁ T G_{1.8} M_{1.8.4} हि; D₁ om.; G₈ ते

C. 14. 1923
B. 14. 52. 46
K. 14. 52. 45

मातुलं वसुदेवं त्वं बलदेवं च माधव ।
पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्राक्ष्येन यथार्हतः ॥ ४४
स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमं च बलिनां वरम् ।
फलगुणं नकुलं चैव सहदेवं च माधव ॥ ४५
आनर्तानवलोक्य त्वं पितरं च महाभुज ।
वृष्णींश्च पुनरागच्छेह्यमेधे समानघ ॥ ४६
स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वस्त्रानि च ।
यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञं ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ४७
इयं हि वसुधा सर्वा प्रसादात्तव माधव ।
अस्मानुपगता वीर निहताश्चापि शत्रवः ॥ ४८

(for मे). — ^d) D₃ तथा (for स्वया).
44 K₂ om. 44^{ab} (cf. v. 1. 43). — ^a) G_{1.3} वासु-
देवं. K₄ D₁ T G_{1.2} M च (for त्वं). K₆ B De₁
Dn₁ D₂₋₆ समेत्य (B De₁ D₈ स मे त्वं) मातुलं गत्वा.
— ^b) B₁ Dn₁ D_{5.6} मानद (for माधव). K₄ D₁ तत्र
गत्वा तु माधव. — ^c) K₁ D₂ महाप्राज्ञ; K₂ बाहो;
D_{5.6} राज.

45 K₃ om. 45. — ^a) K₂ मा; D₈ om.; T₁
मे (for मां). B₃ transp. मां and नित्यं. K₆ B_{1.2}
D₂₋₄ स्मरेथापि च मां नित्यं. — ^b) K₂ वर. — ^{cd})
Some MSS. फाल्गुनं; Ś₁ K₁ फलगुणं. Dn₁ D_{5.6}
फाल्गुने सहदेवं च नकुलं चैव मानद.

46 ^a) K₁ जनंतान् (for आनर्तान्). K₄ D₁ अव-
लोकं (for 'लोक्य'). — ^b) K₂ B₁ G₈ महाभुजं; K₄
D₁ बलं. — ^c) D₁ वृष्णि. K_{2.5} D₆ S आगच्छ (for
'च्छेत्'). K₈ तृणं पुनरागच्छेत्. — ^d) T G_{1.2} M ह्य-
मेधं. K₂ यथार्थं मधुसूदन; D₄ ह्यमेधेन मानद.

47 ^a) T₂ G_{1.2} निर्गच्छ; G₈ संगम्य (for स गच्छ).
— ^b) D₃ वस्त्रानि विविधानि च. — ^c) G₈ यद्वा हि (for
यच्चापि). S (except G₈) अभिप्रेतं (for मनोज्ञं ते).
K₄ D₁ वै (for ते). — ^d) K₁₋₄ D₁ T₂ G₂ M चापि
(for अयि). T G₂ [आ]धत्स्व. Ś₁ K सर्वतः (for
सात्वत). G₈ तच्चाप्याधत्स्व माधव.

48 ^a) D₈ सेवे (for ह्यं). B (except B₈) D
(except D₁) च (for हि). B De₁ Dn₁ D_{2.5.6} कृष्णा;
D₈ कृष्ण (for सर्वा). G₈ ह्यं च सर्ववसुधा. — ^b) B
D (except D₁) केहाव (for माधव). — ^c) K₂ अनु-
गता; K₃ T G M_{1.2} उपा (for उप). K₄ D₁ अस्मा-

एवं भुवति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
वासुदेवो वरः पुंसाभिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ ४९
तवैव रत्नानि धनं च केवलम्
धरा च कृत्स्ना तु महाभुजाय वै ।
यदास्ति चान्यद्द्विषणं गृहेषु मे
त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वरः ॥ ५०
तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
गदाप्रजो धर्मसुतेन वीर्यवान् ।
पितृष्वसामभ्यवदद्यथाविधि
संपूजितश्चाप्यगमत्प्रदक्षिणम् ॥ ५१

श्रानुगता वीर. — After 49, T G ins.:

102* स्वर्गापवर्गविषयं स्वर्गकानां न दुर्लभम् ।
संसारगदने स्वद्य पापाधिं प्रशमाम्बुद ।

[(L. 2) T₂ चैव; G₈ वेद्य (for स्वद्य). G₁ प्रशमाम्बुध.]

49 ^a) K₂ व्रजंति (sic); M₂ वदति (for भुवति).
K₆ B_{3.5} D₂₋₄ कौतेये; D_{5.6} कौरव्य. — ^c) T G₁
परः (for वरः).

50 Before 50, B_{2.8} De₁ ins. वासुदेव उवाच.
— ^a) K₂ तत्र; D₂ तथा (for तव). K₆ रत्नं च
(for रत्नानि). K₄ D₁ तथैव रत्नं च धरा च केवला.
— ^b) K₄ D₁ धनं (for धरा). D₈ om. from च up
to वै. B₈ Dn₁ D₂₋₄ T G₁ तु (for च). K_{1.8} B₂
कृत्स्नाय; K₄ D₁ कृत्स्नं. K_{2.3.5} D₁₋₄ सु; G₈ M_{1.2}
च (for तु). B_{1.2} om. वै. — ^c) D₈ G₈ यदि (for
यद्). K₄ D₁ गृहे मे; Dn₁ गृहे मम (for गृहेषु मे).
K₆ D₈ om.; G₈ वै (for मे). — ^d) K₂ corrupt.
M₂ कस्य (sic) (for तस्य). Ś₁ K_{1.8} इत्यपि (for
नित्यम्). K₄ D₁ तस्येश्वरत्वं नियतं तथैव.

51 ^a) K₂ [ह]व (for [ह]ति). Ś₁ K D₁₋₄ च
(for [न]य). G₈ [उ]क्तं परि- (for [उ]क्तः प्रति-).
M_{1.2.4} तथा (for तदा). — ^b) T G₁ गदाप्रजेनैव तु
तेन वीर्यवान्. — ^c) Ś₁ (sup. lin.) T₁ पितृष्वसारम्.
K₈ De₁ D₂ यथा विधिः. K₆ Dn₁ D_{5.7} T₂ पितृष्वसारं
त्ववद् (K₆ मपत्) यथाविधि; B_{1.8} 'इ' प्रतिनंघ शाश्वतः;
G₈ M_{1.8} 'इ' स्वनिबाध साश्वती. — ^d) Ś₁ K_{1.8} B_{1.8}
प्र; T₂ G₈ M सु- (for सं). K_{2.4} D₁ G₈ पूजयंश्च
(for -पूजितश्च). Ś₁ K_{1.8.5} B_{3.4} [न]करोत् (for
[न]गमत्).

तथा स सम्यक्प्रतिनन्दिस्तदा

तथैव सर्वैर्विदुरादिमिस्ततः ।

विनिर्ययौ नागपुराद्गदाग्रजो

रथेन दिव्येन चतुर्थुजा हरिः ॥ ५२

रथं सुभद्रामधिरोप्य भामिनीं

युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दनः ।

पितृष्वसायाश्च तथा महाभुजो

विनिर्ययौ पौरजनामिसंवृतः ॥ ५३

तमन्वगाद्यानरवर्यकेतनः

ससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि ।

अगाधबुद्धिर्बेदुरश्च माधवं

स्वयं च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५४

निवर्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धना-

स्ततः स सर्वान्विदुरं च वीर्यवान् ।

जनार्दनो दारुकमाह सत्वरः

प्रचोदयाश्चानिति सात्यकिस्तदा ॥ ५५

ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः

शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः ।

यथा निहत्यारिगणाञ्छतक्रतु-

र्दिवं तथानर्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ५६

14. 1535
14. 52. 58
14. 52. 59

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

52 ^a) K₂ तथा (for तथा). Ś₁ K₁ 8. 5 च; D₂ om.; T G₁ [अ]पि (for स). S (except M₄) पूजितस् (for नन्दितस्). K₄ T₁ M₈ तथा; B D₂ D₂₋₄ ततस्; D₂ om. (for तदा). — ^b) K₁ सुतः (sic); K₄ D₁ तु सः; B₁ 2-5 D₂ 8 तदा; B₂ D₂ D₂ D₄ 8 G₈ तथा; D₈ च (for ततः). — ^d) Ś₁ K₁ चतुर्थुजा; K₂ 'रुजो; B₂ (marg. as in text.) 8 D₂ D₆ 6 G₁ 2 'रुजः. Ś₁ K₁ तदा; K₂ तथा; K₆ B D₂ D₂₋₄ प्रभुः; D₂ D₆ 6 स्वयं (for हरिः).

53 ^a) K₂ 8 B₁ 2. 5 D₂ D₂₋₆ रथे. K₂ 4 D₁ अभि- (for अभि-). K₆ B (except B₂) D₂ D₂ D₂₋₄ भाविनी (D₈ 'नि); M₈ माधवी. — ^b) K₂ गदाग्रजः; B₁ 2 महात्मनः. — ^c) K₂ B D (except D₁) पितृष्वसुश्चापि (for 'ष्वसायाश्च). K₂ 4 D₁ तदा (for तथा). K₂ महाभुजस्तथा (by transp.); G₈ जनार्दनस्तदा. Ś₁ K₁ पितृस्व (K₁ 'श्च) सायाश्च महाभुजस्तदा. — ^d) D₂ D₂ D₆ 6 राज- (for पौर-). K₂ G₂ -वदितः; G₈ -सकृतः (for -संवृतः).

54 ^a) K₁ अन्वयुर् (sic); K₄ D₂ D₁ 6. 8 G₈ M₁ 2 'याद्; D₂ 'याद् (sic) (for 'गाद्). K₂ तमन्वगच्छ- कपिवर्यकेतनः. — ^b) K₁ D₁ ससात्यकिमा (D₁ 'म) त्रिवती; K₄ 'कीमात्रवती. Ś₁ उभौ (for अपि). — ^c) K₁ D₂ बुद्धि- (for बुद्धिः). — K₁ repeats 54^d after 55^c. — ^d) K₁ (second time) नग- (for गज-). K₂ -विहृताः (sic) (for -विक्रमः).

55 ^a) K₁ तान्वर्तयित्वा; G₈ निवर्त्य चैवान् (for निवर्तयित्वा). K₂ 8. 5 D₁ T G₁ M₂ -राष्ट्रवर्धनं; K₄ -राष्ट्रवर्धनं; D₆ -राष्ट्रवर्धनास्. — ^b) D₈ G₈ च; M₈ om. (for स). D₆ 8 सम्यग् (for सर्वान्). — D₈ om. (?hapl.) 55^c-56^b. — ^c) K₂ दाहकामाह (sic); G₁ दारुक एव (sic) (for 'कमाह). Ś₁ K B₁ D₂ D₁ 6. 8 M₁ सत्वरं. — After 55^c, K₁ repeats 54^d. K₁ om. 55^d-56^d. — ^d) D₂ चचोदय (sic); D₁ प्रनो (for प्रचो). Ś₁ अथ (for इति). B D₂ D₂ 4-6 G₂ 8 M सात्यकि; D₂ 'कस्. K₂ 8. 5 D₂ D₂ D₄-6 T₁ G₁ M तथा (for तदा).

56 K₁ om. 56; D₈ om. 56^{ab} (for both, cf. v. 1. 55). — ^a) G₈ ततो ययौ तत्र गणावमर्दनः. — ^b) K₂ 4 D₂ D₁ शनि- (for शिनि-). — ^c) B₂ T₁ G₂ M₂ 4 तथा (for यथा). K₂ B₁ D₂ D₆ 8 -गणं; G₈ -अटाञ्ज (for -गणाञ्ज). — ^d) T₁ G₁ 2 M₂ 4 यथा (for तथा). K₂ 4 D₂ [अ]नर्तपुरि (K₂ 'रं). D₄ G₈ जनार्दनः (for प्रतापवान्).

Colophon. — Sub-parvan : D₂ 8 उत्तकोपाख्यानं. — Adhy. name : K₂ 4 D₁ श्रीकृष्णप्रयानं; G₈ श्रीकृष्णप्रतियानं; M₁ 2 वासुदेवनिर्गणं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Ś₁ 60; B₁ 2 G₈ 51 (as in text); D₂ M₂ (inf. lin.) 52; D₄ 48; T₁ 38; T₂ G₁ 2 M 37. — Sloka no. : D₂ 58.

५२

C. 14. 1336
B. 14. 53. 1
K. 14. 53. 1

वैशंपायन उवाच ।

तथा प्रयान्तं वाष्ण्यं द्वारकां भरतर्षभा ।
परिष्वज्य न्यवर्तन्त सानुयात्राः परंतपाः ॥ १
पुनः पुनश्च वाष्ण्यं पर्यष्वजत फल्गुनः ।
आ चक्षुर्विषयाच्चैनं ददर्श च पुनः पुनः ॥ २
कृच्छ्रेणैव च तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशिताम् ।
संजहार तदा दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः ॥ ३
तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः ।
बहून्यद्भुतरूपाणि तानि मे गदतः शृणु ॥ ४

52

1 K₂ श्रीकृष्ण (for वैशंपायन). —^a) S (except G₈) ततः (for तथा). D₅, 6 M₁, 2, 4 प्रयातं. K₄ तथा प्रयाते वाष्ण्ये. — K₈ om. (hapl.) 1^d-2^a. —^b) Ś₁ K₁, 2, 4, 5 D₁, 8 भरतर्षभ. — K₂ om. 1^{ad}. —^c) K₁ व्यस्ततः; K₄ D₅ निवर्ततः; D₃, 6 न्यवर्तते. —^d) K₄ D₅ परंतप. K₁ D₆ महायात्रा परंतप.

2 K₃ om. 2^a (cf. v. l. 1). —^a) K₂ om.; K₅ तु (for च). —^b) K₁, 5 D₁, 2 D₂, 4, 6 पर्यस्वजतः; K₃ B₂ T G₁, 2 M₁-3 परिष्वज्य च (K₂ 'उयतः; B₂ M₁-3 'जत). Some MSS. फाल्गुनः; Ś₁ K₁, 2 फल्गुनः. —^c) K₄ आचक्षुर; D₆ अचक्षुर. Ś₁ विषयांश्च (for 'याच). G₈ om. च. K₈ आ चक्षुर्विषयं चैतां; D₅ आचक्षुर्विषयांश्चैव. —^d) K₁, 8, 5 B₅ D₂-4 M ददर्श स; B₈, 4 D₆ D₅, 6 स ददर्श (for ददर्श च K₂ om. one पुनः).

3 ^a) D₈ दुःखेन (for कृच्छ्रेण). Ś₁ K₁, 8 M₁ च (for [ए]व). Ś₁ K₁-8 तदा; B₁, 2, 4 D₁, 5, 6 G₈ तु तां; M₄ स तां (for च तां). G₈ प्रोक्तां (for पार्थी). —^b) K₈ B₂ T₁ G₈ M₁, 2 गोविन्द. K₂ विनिवेशितं; D₆ 'शिता; D₅ 'शितं. —^c) D₃, 6 स (for सं). B₁, 4 D₁, 5, 6 ततो (for तदा). D₁, 2 वृत्ति (for दृष्टि). —^d) D₂-4 [अ]पराजयः.

4 ^a) G₈ तत्र (for तस्य). B₁ [अ]त्र (for [आ]. सन्). G₁, 2 M तस्य प्रयास्यतो ह्यासन् (G₁ वासं). — K₂ om. (hapl.) 4^d-6^a. —^d) K₈ मां (for मे).

वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो ववौ ।

कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५

ववर्ष वासवश्चापि तोयं शुचि सुगन्धि च ।

दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ६

स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु ।

ददर्शाथ मुनिश्रेष्ठमुत्तङ्कममितौजसम् ॥ ७

स तं संपूज्य तेजस्वी मुनिं पृथुलोचनः ।

पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ८

स पृष्टः कुशलं तेन संपूज्य मधुसूदनम् ।

5 K₂ om. 5 (cf. v. l. 4). —^a) K₁, 8 वायु- (for वायुर). —^b) B₈ G₃ यवौ (for ववौ). —^c) S नीरजस्क (G₈ 'द्रु)म् (for विरज°).

6 K₂ om. 6^{ad} (cf. v. l. 4). —^a) K₄, 5 B D G₈ [ए]व (for [अ]पि). —^c) K₄ मम दिव्यानि पुष्पाणि. —^d) K₂, 5 D₆ T -धन्विनः (for -धन्वनः).

7 ^a) K₄, 5 T G₂, 8 सं- (for स). K₂, 4 D₁ महे-
ष्वासः (for महाबाहुः). —^b) D₆ मरुधन्वना. —^c)
K₂, 4, 5 ददर्श च द्विजश्रे (K₅ 'जं श्रे)ष्ठम्. —^d) K₈ B
(except B₂) D₂ उत्तंकम्; T₂ उदंकम्. K₂, 4, 5 D₁
उत्तंकमृषिसत्तमं. — T₁ G M subst. for 7^{ad}; T₂ ins.
after 7 :

103* आगच्छन्तमपश्यद्वै उदङ्कं नाम नामतः ।

[G₁ अगच्छन्तम्. G₈ तापसं (for नामतः).]

S cont.:

104* महर्षि सिद्धतपसं सर्वलोकान्तविश्रुतम् ।

[G₈ M₁, 2 -लोकेषु (for -लोकांन्त-).]

8 ^a) K₂ च तं (for तं सं). B₁, 2 D₂-4 मेधावी
(for तेजस्वी). —^b) K₂ मुनिः. K₁ पृथुभिः; D₅
सुपृथुः; G₈ कमल- (for पृथुल-). —^c) K₄ B₁ D₁-4
तु तदा; T₁ G₂ M च तथा; G₁ तपसा (for च तदा).

9 ^a) K₄ D₆ संपृष्टः (D₆ 'ष्ट-). B₄ कुशलम्.
—^b) Ś₁ K₁-8 मधुसूदनः. —^c) K₈ B उत्तंको; S
उदंको. —^d) K₄ D₁ प्रोवाच (for पप्रच्छ). K₂ M₂
माधवः. G₈ पप्रच्छ मधुसूदनं.

उत्तङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९
 कश्चिच्चौरै त्वया गत्वा कुरुपाण्डवस्य तत् ।
 कृतं सौभ्रात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १०
 अभिसंधाय तान्वीरानुपावृत्तोऽसि केशव ।
 संबन्धिनः सुदयितान्सततं वृष्णिपुङ्गव ॥ ११
 कचित्पाण्डुसुताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः ।
 लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परंतप ॥ १२
 स्वराष्ट्रेषु च राजानः कश्चित्प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
 कौरवेषु प्रशान्तेषु त्वया नाथेन माधव ॥ १३
 या मे संभावना तात त्वयि नित्यमवर्तत ।

अपि सा सफला कृष्ण कृता ते भरतान्प्रति ॥ १४
 वासुदेव उवाच ।
 कृतो यत्नो मया ब्रह्मन्सौभ्रात्रे कौरवान्प्रति ।
 न चाशक्यन्त संधातुं तेऽधर्मरुचयो मया ॥ १५
 ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतबान्धवाः ।
 न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ।
 महर्षे विदितं नूनं सर्वमेतत्तवानघ ॥ १६
 तेऽत्यक्रामन्मतिं मह्यं भीष्मस्य विदुरस्य च ।
 ततो यमक्षयं जग्मुः समासाद्येतरैरम् ॥ १७
 पञ्च वै पाण्डवाः शिष्टा हतमित्रा हतात्मजाः ।

C. 14. 1553
 B. 14. 53. 18
 K. 14. 53. 18

10 Before 10, M_{1.2} ins. उदङ्कः. — ^a) K₁ नोनौ (sie); K₄ D₁ सौरै (for शौरै). G₈ वीर (for गत्वा). — ^b) K_{2.4.5} D₁ संसदं; D_{5.6} संगमं; M संमतं (for सस्य तत्). — ^c) K_{2.3} D₄ सौभ्रातृम्. B₁ D₂₋₄ T₂ M₃ अतुलं; G_{2.3} अमलं (for अचलं). K₅ कृतं सौभ्रातृवचनं.

11 ^a) K_{2.4.5} B D G_{1.2} अपि (for अभि-). — ^b) G₈ सुसंधिः (sie). K₃ T₂ G₂ M₁₋₃ सुदयिताः; B₂ D₁ D₂₋₄ स्वदयितान् (for सु^a). — ^d) K₅ कृष्ण- (for वृष्णि-). K₂ G₁ पुंगवः; D₄ वान्. K₅ सततं कृष्ण- (also कुरु)पुंगवाः.

12 ^a) D₅ राजन् (for पञ्च). — ^b) K₁₋₃ D₁ D₈₋₆ चात्मजाः. — B₈ om. 12^{ad}. — ^c) T G₂ M विचरिष्यन्ति; G₈ विहरिष्यन्ते. — ^d) K₃ G₂ परंतपाः.

13 ^a) K₁ सु- (for स्व-). M₃ राज्ञेषु; Bom. ed. राष्ट्रे ते (for राष्ट्रेषु). B₄ स्वराष्ट्रे चैव राजानः; G₈ स्त्रेषु देशेषु रा^a. — ^b) D_{5.6} आप्स्यन्ति (for प्रा^a). K₃ यः (sie); G₁ नः (for वै). — ^d) B₄ D₁ D_{5.6} केशव (for माधव).

14 ^a) T G_{1.2} सा (for या). K_{3.4} D₁ कृष्ण (for तात). — ^b) K₂ मने मे संप्रवर्तते (sie). — ^c) M₁ ते (for सा). K₂ om.; D₁ D_{5.6} तात (for कृष्ण). — ^d) K₃ om. कृता. T₂ G भारतान्; M_{1.2} सफलात् (for भरतान्). — After 14, Ś₁ K_{1.3} ins. an addl. colophon [Adhy. no.: Ś₁ 61].

15 G₁ om. (hapl.) 15^{ad} with the ref. K_{2.4.5} D₁ कृष्ण; D₁ D_{5.6} श्रीमगवाद् (for वासुदेव).

— ^a) K₃ महान् (for मया). B D₁ D₂₋₆ पूर्व (for ब्रह्मन्). — ^b) K₂ तत्र मे; K_{4.5} D₁ प्रशमे; B D₁ D₃ सौसा (B₈ वा^a)भ्ये; D₁ D_{2.4.6} G₈ M₄ (inf. lin.) सौ (D₄ G₈ सं)शाम्ये; T₁ सौकर्ये; T₂ सौजन्ये; G₂ सजाने; M₃ सुमहान्; M₄ सौषम्ये (for सौभ्रात्रे). K₃ भरतान् (for कौरवान्). — ^c) T₁ G₂ M₁ शक्यं तु; T₂ G₈ M₃ [अ]शक्यं तु (G₈ च) (sie); M₈ शक्यास्तु (for [अ]शक्यन्त). Ś₁ K_{1.3} संयंतुं; K_{2.4} D₁ संस्थातुं (for संधातुं). — For 15^{ad}, B D₁ D₁ D₂₋₆ subst. :

105* नाशक्यन्त यदा साम्ये ते स्थापयितुमञ्जसा ।

[D₂ नाशकन. D₁ सौख्ये : D₅ शाम्ये (for साम्ये).]

16 ^b) G₁ कौरव्याः (for सर्वे स-). D₅ सदितः; D₈ मुदितः (for ससुत-). — ^c) K₁ व्यति- (submetric); K₄ B_{4.5} D₁ D₄ G₈ अप्यतिः; B₈ D_{2.3.6} अत्यति- (for अभ्यति-). D₁ D_{2.6} क्रांतं (for क्रान्तुं). — ^d) D₂₋₄ धनेन (for बलेन). K₄ D₁ च; G₈ ह (for वा). — ^e) B_{1.5} D₁ D₁ D_{3.6} सूयः (for नूनं). — ^f) D₂₋₄ सत्यम् (for सर्वम्). K₁ तत्र; K₅ चैतन्; D₁ तच्च (for एतत्). M₃ स्वया (for तव).

17 ^a) D_{1.6} corrupt. K₅ ये; D₆ G₂ न (for ते). D₁ ह्यकामन्; G₂ [अ]तिक्रामन्. M_{1.2} मत्तं (for मतिं). G₈ अत्यक्रामन्वचो मह्यं. — After 17^b, D₁ ins. :

106* यथा तु मिलितं सर्वं मह्यं भीष्मस्य संगरम् ।

— ^a) D₁ क्षये; D₄ गुहं (for क्षयं). — ^d) K₅ परस्परं (for [ह]तरैरम्).

18 ^a) K_{2.4} B D G_{1.3} [ए]व (for वै). D₅ चाद्या

C. 14. 1584
B. 14. 53. 19
K. 14. 53. 10

धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतबान्धवाः ॥ १८

इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः ।

उत्तङ्कः प्रत्युवाचैनं रोषादुत्फाल्य लोचने ॥ १९

यस्माच्छक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरुपाण्डवाः ।

संबन्धिनः प्रियास्तस्माच्छप्येऽहं त्वामसंशयम् ॥ २०

न च ते प्रसभं यस्मात्ते निगृह्य निवर्तिताः ।

तस्मान्मन्युपरीतस्त्वां शप्स्यामि मधुसूदन ॥ २१

त्वया हि शक्तेन सता मिथ्याचारेण माधव ।

(sic) (for शिष्टा). — ^b) K₄ B₂. 3. 5 D_{n1} D₂₋₆ हवामित्रा; M₈ हतं मित्रा; (sic) (for हतमित्रा). B₈ हतौजसः; T G₁ हतप्रजा; (for हतात्मजा); — ^c) Ś₁ K₈ तु निहताः; D₁ च नियताः; S (except G₈) हताः सर्वे (for च निहताः); — ^d) B₈ राक्षसाः (for बान्धवाः); S (except G₈) सर्वैश्च सुत (T G₈ सह) बांधवैः.

19 ^a) Ś₁ K₁. 8 इत्युक्तवति कृष्णे तु; T₁ G₁ 'क्तवचनं कृष्ण. — After 19^a, D_{ei} reads 20^{6a}. — ^b) K₂ स च (for भृशं). Ś₁ K₁ दुःखः; K₂. 8 शोकः; K₃ M₈ कोप- (for क्रोधः). — ^c) K₁ B₁. 3 उत्तङ्कः; K₂ उत्तकः; T G₁. 2 M उदङ्कः. D_{ei} D_{n1} D₄₋₆ इत्युवाच (for प्रत्यु). D₁ T G₁. 2 M₁. 2 [इ]दं (for [ए]नं). B₈₋₆ उत्तङ्क इत्युवाचैनं. — ^d) K₁ उत्पास्य; T₁ उत्सुस्य; G₁. 2 उदृत्य; M₂ उत्पास्य (for उत्फाल्य). K₂. 4. 5 B D रोषादुत्फाललोचनः (B₈ 'ने; D₈ 'नं); T₂ G₈ 'दुदृत्तलोचनः.

20 Before 20, Ś₁ K B₂ D_{ei} D_{n1} D₆. 6 ins. उत्तङ्कः; B₈₋₆ उत्तङ्कः; T G₁. 2 M उदङ्कः. D_{ei} reads 20^{6a} after 19^a. — ^b) K₁ D_{ei} D₆ त्राता. B D_{ei} D_{n1} D₂₋₄ पुंगवाः (for पाण्डवाः). — ^c) D₆. 6 सर्वे स्थिताः (for संबन्धिनः). — ^d) K₁ D_{ei} D₈ शप्ये; K₈ शपे (for शप्ये). K₂. 4. 5 D₁ G₈ शप्ये (K₂ 'खे) हं त्वां (K₈ त्वा) न संशयः; T G₁. 2 M शप्ये त्वां (M₂₋₄ त्वा) नात्र संशयः.

21 ^a) G₁ स (for न). G₁ सर्वे; G₈ M₈ च वै (for च ते). D₁ प्रशमं (for प्रसमं). K₄ B₁ D₁ तस्मात्. T₁ न सर्वैश्च नवं यस्मात्. — ^b) M₁ निगृह्य न (for ते निगृह्य). K₈ B D (except D₁) निवारिताः; M₈ न वर्तिताः (for निव). K₁ तन्निगृह्य निवृत्तितः. — ^c) M₂₋₄ त्वा (for त्वां).

22 ^a) D₂₋₄ यस्मात् (for त्वया). B₁. 2. 4. 5 D

उपचीर्णाः कुरुश्रेष्ठा यस्त्वेतान्समुपेक्षथाः ॥ २२

वासुदेव उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेदं यद्रक्ष्ये भृगुनन्दन ।

गृहाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भार्गव ॥ २३

श्रुत्वा त्वमेतदध्यात्मं मुञ्चेथाः शापमद्य वै ।

न च मां तपसालेन शक्तोऽभिभवितुं पुमान् ॥ २४

न च ते तपसो नाशमिच्छामि जपतां वर ।

तपस्ते सुमहदीप्तं गुर्वश्वापि तोषिताः ॥ २५

(except D₁) transp. हि and शक्तेन. K₁ B₈ त्वया शक्तेन मइता; G₈ त्वया शक्तेन न त्राता. — ^c) D₂₋₄ ते परीताः; T G₁ प्रमादेन; G₈ प्रमापिताः; M₁. 2. 4 प्रमादिना; M₈ प्रमाथिताः (for उपचीर्णाः). G₂ प्रमाथिनः कुरुश्रेष्ठो (sic). — ^d) K₂. 4 D₁ त्वं तान् (for त्वेतान्). B₁. 2. 4. 5 D_{ei} D_{n1} D₂₋₆ नश्यंतः समु (D_{n1} समु; D₆. 6 सम उ) पेक्षिताः; B₈ G₈ स्वायत्ताः (G₈ स त्वं या) समुपेक्षिताः; T G₁. 2 M यस्मात्सम्यगुपेक्षिताः.

23 K₂. 4 D₁ श्री (K₄ om. श्री) कृष्ण; G₈ श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^b) Ś₁ K₁. 8 यद्रक्ष्ये द्विजसत्तम. — ^c) D₈ corrupt. K₁. 3 [अ]नुशयः; D₈ 'नये; M₁. 3 'दयं (for 'नयं). G₈ [ए]व (for [अ]पि). — ^d) D₁ तपसि; G₁ तपन्वै (for तपस्वी).

24 ^a) B₁ D₆ च; D_{ei} om.; D₂₋₄ T G₁. 2 तु (for त्वम्). B₁ D_{ei} D₂₋₆ T G₁. 2 मे तद् (for एतद्). K₂. 4 D₁ भुत्वा ममेदमध्यात्मं; K₈ ममेदमध्यात्ममुचे (sic); D₆ अथत्वा च मे तदध्यात्म्यं (hypermetric). — ^b) T मुच्येथाः. D₈ सायम् (sic) (for शापम्). Ś₁ K₁-3 B₈ मे (for वै). — ^c) B₁ G₈ M मा (for मां). D_{ei} तपसो. G₈ तेन (for [अ]प्येन). — ^d) D_{ei} शक्वो (for शक्तो). T G₁. 2 M शक्नोति शपितुं पुमान्; G₈ शक्तो हि भवितुं भवान्.

25 ^a) K₁ G₈ मे (for ते). — ^b) K₂. 4 B₁. 4. 5 D (except D₆) T G₁ M₄ (inf. lin. as in text) तपतां; B₂ G₂ तपसां (for जपतां). G₈ गच्छेयं तपसां वर. — ^c) D₈ ते तु; D₆ तेपे (for ते तु). K₈ B₁. 2. 4. 5 D₂. 3 T₂ G₁. 8 तप्तं (for दीप्तं). K₂ तपस्त्वया महत्तप्तं; D₁ तपस्ते तु समुपेक्षितं. — ^d) Ś₁ K₁. 8 [ए]व; K₈ B₁. 2. 3 D₂₋₄ सु. (for [अ]पि).

26 ^a) M₈ कौमारः. K₈ D₄ च (for ते). — ^c) K₁. 3 तपसा.

कौमारं ब्रह्मचर्यं ते जानामि द्विजसत्तम ।

दुःखार्जितस्य तपस्तप्ताभेच्छामि ते व्ययम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

उत्तङ्क उवाच ।

ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।

श्रुत्वा श्रेयोऽभिधास्यामि शापं वा ते जनार्दन ॥ १

वासुदेव उवाच ।

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावान्मदाश्रयान् ।

तथा रुद्रान्वद्धंश्चापि विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ २

मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् ।

स्थित इत्यमिजानीहि मा तेऽभूदत्र संशयः ३

तथा दैत्यगणान्सर्वान्यक्षराक्षसपन्नगान् ।

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ ४

सदसच्चैव यत्प्राहुरव्यक्तं व्यक्तमेव च ।

अक्षरं च क्षरं चैव सर्वमेतन्मदात्मकम् ॥ ५

ये चाश्रमेषु वै धर्माश्चतुर्षु विहिता मुने ।

दैवानि चैव कर्माणि विद्धि सर्वं मदात्मकम् ॥ ६

C. 14. 1568
B. 14. 54. 6
K. 14. 54. 8

Colophon. — Sub-parvan: K₂. 4. 5 B D उत्तङ्को-
पाख्यानं. — Adhy. name: K₂ उत्तङ्कविश्वरूपदर्शनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 62;
B₁. 2. 5 G₂ 52 (as in text); D₁ M₂ (inf. lin.) 53;
T₁ 39; T₂ G₁, 3 M 38. — Śloka no.: D₁ 26.

53

1 B उत्तङ्क; S उदङ्क (for उत्तङ्क). — ⁵ G₂
मम (for त्वम्). Ś₁ K (except K₂) B₂ D₁-4
अनिन्दित (for 'तम्'). G₂ तन्मेध्यात्ममनिन्दितम्. — ⁶ B₂
S (except T₂) वि. (for अभि-). — ⁷ G₂ न शापं (for
शापं वा). K₂ चाते; D₁ वाय; D₂, 6 ते वा (by
transp.); T₁ G₁, 3 M वापि.

2 K₂. 4. 5 D₁ G₂ श्री (K₂ D₁ om. श्री) कृष्ण; G₂
श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ⁵ K₂ तद्धि (for विद्धि).
K₂ मदात्मकान् (for 'अयान्'). D₂ द्विभावादात्मदा-
श्रयान् (sic). — After 2⁶, T G M₂ ins.:

107* स्थितिसृष्टिलयाध्यक्षो विष्णुब्रह्मेशसंज्ञितः ।

कदाचित्तमसा रुद्रो विष्णुः सर्वगुणे स्थितः ।

रजस्यसि तथा ब्रह्मा गुणादन्यगुणानुगौ ।

प्रणवात्मा च शब्दादीन्विगुणात्मा चराचरम् ।

[(L. 1) G₂ सृष्टिस्थितिः. G₂ ब्रह्मविष्णुब्रह्मसंज्ञितः (for
the post. half). — (L. 2) M₂ रौद्रः. T₂ G₂ कदा-

चित्तमसो रौद्रः (for the prior half). G₂ सर्व- (for
मत्त्व-). — (L. 3) G₂ M₂ [अ]-यः स्याद् (for ब्रह्मा).
T₁ G₁ स्वानुगान (G₁ 'य' गुणानुगौ; G₂ स्याद्गुणादगुणानुगौ
(for the post. half). — (L. 4) G₂ शब्दात्मा (for
शब्दादीन्).]

— K₂ om. 2⁶. — ⁶ B₁ D₁ D₂, 6 T₂ G₂ वापि;
B₂, 5 D₂, 6 काले (for चापि).

3 ⁶ Ś₁ मत्तः; K₂ मया (for मयि). — ⁷ D₂
G₂ तत्र (for अत्र).

4 D₂ om. 4⁶-5⁶. — ⁶ D₂ T₁ G₁ गुणान् (for
-गं). — ⁵ K₁ रक्षांसि (for 'राक्षस-'). — ⁶ S
विशुधाप्सरसश्चैव. — For 4⁶, B D (except D₁; D₂
om.) subst.:

108*

यक्षगन्धर्वराक्षसान्

नागानप्सरसश्चैव.

— ⁷ K₂ ये चान्ये द्विजसत्तम.

5 D₂ om. 5⁶ (cf. v. l. 4). — ⁶ K₁ चापरं;
K₂ विश्वरं; D₂ M₂ चाक्षरं (for च क्षरं). — ⁷ T₁
सत्यम् (for सर्वम्). G₂ मदाश्रयं (for 'त्मकम्'). K₂
सर्वं मत्प्रभवं द्विज; K₂, 5 B₁, 3 D₁, 5 सर्वं स्थावरजंगमं.

6 K₂, 4 D₁ om. (hapl.) 6. — ⁶ T₁ यथा (for
ये च). B₂, 4 D₂ आश्रयेषु च ये धर्माश्च. — ⁷ D₂

C. 14. 1969
B. 14. 84. 7
K. 14. 84. 9

असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसतः परम् ।
ततः परं नास्ति चैव देवदेवात्सनातनात् ॥ ७
ओंकारप्रभवान्वेदान्विद्धि मां त्वं भृगूद्रह ।
यूपं सोमं तथैवेह त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ ८
होतारमपि हव्यं च विद्धि मां भृगुनन्दन ।
अध्वर्युः कल्पकश्चापि हविः परमसंस्कृतम् ॥ ९
उद्गाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महाध्वरे ।
प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मञ्शान्तिमङ्गलवाचकाः ।

चतस्रोः Dn1 Ds.6 चतुर्धा; Gs त्रिषु वै (for चतुर्षु).
B Ds.6 विदित्ता (for विहिता). — D4 om. 6^a-7^b.
— °) K1 सर्वाणि (for कर्माणि). B Dc1 Dn1 Ds.8.
s.6 वैदिकानि च सर्वा (Ds धर्मा)णि; S (except Gs) दैव-
तानि च कर्माणि. — °) Ks सर्वं विद्धि (by transp.).
Ks सदात्मकं; B1.2 मदाश्रयं; Gs गुणात्मकं (for मदा).
T G1.2 M विद्धि सर्वान्गुणान्मम.

7 D4 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). — °) Ks om. असच्च
K1.4 D1 T G1.2 M असच्च सच्चैव च (G1 हि) यद्; Gs
असच्चैव तु सच्चैव. — °) Hypermetric. Ks B Dc1
Dn1 Ds.2.3.5.6 T सदसत्; Gs सर्वतः (for सदसतः).
Ks परतपः (sic) (for परम्). — °) Ks D1 मत्तः;
Gs Ms अतः (for ततः). Ks.5 B Dc1 Dn1 Ds.6 ततः
(Ks Bs Dn1 Ds.6 मत्तः) परतरं नास्ति. — °) Ds.4
परं देवात्; T1 चैवं वेदात्; T3 G1.8 वेदवेदात् (for
देवदेवात्).

8 °) Ks B Dc1 Dn1 Ds.6 T1 Gs प्रसुखान्; Ds.4
प्रथमान् (for प्रभवान्). Ks Gs देवान् (for वेदान्).
— °) Ś1 K1.8 मे त्वं; Ks मत्तो; Ms मा त्वं (for मां
त्वं). — °) Ks.5 सूर्यं; Ds यूपः; M1.2 यूपः (for
यूपं). B1.2 Ds होमं (for सोमं). Ks तथैवाज्ये;
B1.2 Ds.6 चरं सोमं; Bs.4 च होमं च; Bs Dc1 Dn1
Ds.4 चरं होमं (for तथैवेह). — °) Ś1 K1 स वै;
Ks मुखे; Ks च वै (for मखे). Ks त्रिदशाश्चापि ते
मखे; Ms 'शाप्ययनं मखे.

9 °) Ks चापि (for अपि). Ks.5 D1 होतस्य (for
हव्यं च). — °) M मा (for मां). Ks D1 त्वं भृगू-
द्रह (for भृगुनन्दन). — °) K1.8 Dn1 Ds अध्वर्युः. Ś1
K1-4 D1 कल्पयामास; Ks 'तत्र च; Ds 'कञ्चय; G1
'माश्चापि (for 'कश्चापि). — °) Ds हव्यं.

10 °) Ks वा (for च). K1-8 M मा (for मां).

स्तुवन्ति विश्वकर्माणं सततं द्विजसत्तमाः ॥ १०

विद्धि मद्यं सुतं धर्ममग्रजं द्विजसत्तम ।

मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ॥ ११

तत्राहं वर्तमानैश्च निवृत्तैश्च मानवैः ।

बह्वीः संसरमाणो वै योनीर्हि द्विजसत्तम ॥ १२

धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।

तैस्तैर्वैपैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव ॥ १३

अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ।

Ks D1 विद्धि (for स्तौति). — °) Ks महाध्वरैः.
— D4 om. 10^{ade}. — °) Ś1 K1.8 प्रायश्चित्तेषु. Ks
सा; M मा (for मां). Ks विद्धि; Ds ब्रह्मा; Gs
ब्रह्मा. — °) Ks तथा (for शान्तिः). K1-8 वाचकः.
— °) Ks स्तवन्ति. — °) K1.8 Dc1 Dn1 Ds.6 T G1
M1 द्विजसत्तम.

11 Ks om. (hapl.) 11^{ab}. — °) D1 विधिर् (for
विद्धि). B1.5 Ds.4 मे त्वं; B2 Gs Ms मेघ (for
मद्यं). T2 G1 तु तद् (for सुतं). Bs.4 Dc1 विद्धि
धर्मं मम सुतम्; Dn1 Ds.6 मम विद्धि सुतं धर्मम्; T1
विद्धि हव्यं तु तद्धर्मम्. — °) Dc1 अग्रजं तपतां वर.
— Ks Ds.4 om. (hapl.) 11^a-12^d. — °) Ms दयितो.
Ks विप्रं. — °) Ś1 K1.8 अवधारकः; Ks G M 'गुणा'
(for 'दया').

12 Ks Ds.4 om. 12 (cf. v. 1. 11). — °) Gs
अग्र (for तत्र). K1.2 वर्तमानम्. — Ks om. (hapl.)
12^b-13^c. — °) D1 S [अ]पि (for [ए]व). Ks Bs
मानसैः; B4 Dc1 विग्रहैः (for मानवैः). — D1 om.
12^c-13^b. — °) Ś1 K1.8 संसरमाणो; B1 संसरमाणो.
T2 यो (for वै). Gs बहुधा प्रियमाणो वै. — °) Gs
वर्तयं (for योनीर्हि). B Dc1 Dn1 Ds.6 Gs M योनीर्व-
(Bs.4 'निर्व'; Ds 'निर्वा'; Gs 'नि व'; Ms 'नी व')
तामि सत्तम; T G1 निवृत्तो मुनिसत्तम.

13 Ks om. 13^{ade}; D1 om. 13^{ab} (for both, cf.
v. 1. 12). — °) T G1.8 लोक- (for धर्म-). Ks.5
धर्मसंस्थापनार्थाय; Gs लोकसंरक्षणार्थाय च; Ms धर्मस्था-
वेक्षणार्थाय. — °) Ks.5 धर्मसंरक्षणाय च. — °) Ś1 Ks
B1.8.4 Ds.6 वेदोश्च (Bs 'स्तु'); K1 वेदोश्च; B2 वेदो-
श्च; D2 वेदोः स्तु; Ds.4 वेदोः स्तु; Gs विषय- (for
वेदोश्च). Ks तैस्तै रूपैश्च वेदैश्च; Dn1 ततस्तैर्वैपैश्च.
— °) Ś1 K1.8-5 D1 संचरे (Ks 'रद्'); Ks भारव (for
भार्गव).

भूतग्रामस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च ॥ १४

अधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामहमप्युत ।

धर्मस्य सेतुं बध्नामि चलिते चलिते युगे ।

तास्ता योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५

यदा त्वहं देवयोनीं वर्तामि भृगुनन्दन ।

तदाहं देववत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १६

यदा गन्धर्वयोनीं तु वर्तामि भृगुनन्दन ।

तदा गन्धर्वचेष्टाः सर्वाश्चेष्टामि भार्गव ॥ १७

नागयोनीं यदा चैव तदा वर्तामि नागवत् ।

यक्षराक्षसयोनींश्च यथावद्विचराम्यहम् ॥ १८

मानुष्ये वर्तमाने तु कृपणं याचिता मया ।

न च ते जातसंमोहा वचो गृह्णन्ति मे हितम् ॥ १९

भयं च महदुद्दिश्य त्रासिताः कुरवो मया ।

क्रुद्धेव भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २०

तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मणा ।

धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१

C. 14. 179a
B. 14. 54. 22
K. 14. 54. 24

14 ^a) K₈ ब्रह्म. — ^b) T G_{1.2} M_{1.3.4} [5]हं (for sy). K_{2.4} B_{8.4} D₀₁ D₀₁ D₁₋₄ प्रभवाऽययः (D_{2.8} 'यं'); G₁ M 'प्ययं'; G₂ 'यहं'. G₃ शर्वः शक्रो भवा-
व्ययौ. — ^c) B₃ om. सर्वस्य. — ^d) K₃ स्रष्टा.

15 D₄ om. 15^{ab}. — ^a) K₁ D₃ अधर्मः; D₀₁ स्वधर्मे. — ^b) Ś₁ K_{1.3-5} B_{3.5} D_{2.6} G₂ M_{1.8} अच्युतः (K_{3.6} B₃ 'त' (for अप्युत). K₂ सर्वेषां मदनच्युताः (sic). — ^c) B₃ बध्नाति. K_{2.4} D₁ धर्मसेतुं निव (K₂ च ब)ध्नामि. — ^d) K₂ च युगे; D₄ (marg. sec. m.) चलितं (for the second चलिते). D₁ चलितं चलितं युगे; G₈ चरिते चरिते युगे. — ^e) Ś₁ तासु; B₃ तथा (for तास्ता). D₀₁ योनिः; D₂ योनिः. K_{2.4.5} D₁ G₃ तां तां योनिं प्रविश्या (K₄ D₁ 'वक्ष्या'हं; T₁ G₁ तस्मा-
द्योनिं प्रविश्याहं. — ^f) M₄ प्राणिनां (for प्रजानां).

16 ^a) T G₁ पुनस् (for यदा). K₂ यदा त्वं वेद-
योनी वा; B_{1.2} (before corr.) D₂₋₄ यदाहं देवयोनी-
(B₃ [before corr.] D₄ 'नि')पु. — ^b) D₈ वक्ष्यामि
(for वर्तामि). G₈ वर्ते कुरुकुलोद्बह. — Ś₁ K_{1.3.5}
om. (hapl.) 16^c-17^b. D₁ repeats 16^{ad} after 17^b.
— ^c) K₄ D₁ (both times) तदैव; B₃ तदा त्वं; T
G₁ तदैह (T 'हे'); G₂ तदेव; M तदेह (for तदाहं).
D₈ देववत्; G₈ एव तत् (for देववत्). — ^d) K₃
भासयामि (for आचरामि). K₄ (marg. sec. m.)
D₁ (both times) भृगू (K₄ [orig.] रघू)द्वह (for न
संशयः).

17 Ś₁ K_{1.3.5} om. 17^{ab} (of. v. l. 16). D₄ om.
(? hapl.) 17. — ^a) G₂ यथा (for यदा). K₂ B₁₋₄
D₀₁ च; B₃ D₀₁ D_{2.6} वा (for तु). — ^b) G₈
वर्तेहं (for वर्तामि). — After 17^b, D₁ repeats 16^{ad}
and om. 17^{ad}. — ^c) K₅ चेष्टा; B₃ D₀₁ D_{2.6} सर्वस्व
(for चेष्टाः). B₃ तदा गन्धर्वचेष्टायाः; G₈ यथा गन्धर्व-

वद्वेषः. — ^d) K₄ चरामि भृगुनन्दन; K₅ सर्वा चेष्टामि
सर्वशः; D₀₁ D_{2.6} आचरामि न संशयः.

18 ^a) G₁ यथा (for यदा). G₈ वर्ते (for चैव).
— ^b) T₁ तथा; M₈ कदा (for तदा). D₈ चेत्तामि
(sic); G₈ चेष्टा तु (for वर्तामि). — D₄ om. 18^{ad}.
— ^c) K₂ -योनी च; K₄ D₀₁ D₁ T G -योनी तु; B_{1.2}
-योनीपु; B_{3.4} -योन्यां तु; B₅ -योनीस्तु; D₀₁ D_{2.6}
M -योन्योस्तु (for -योनीश्च). — ^d) K₁ यथाविद्; K₂
तदा तद्; D₈ तथा* (for यथावद्). K₄ तथावृद्धि-
चराम्यहं; G₃ तथावृत्तिश्चरा*.

19 K₂ om. (? hapl.) 19^a-20^b. — ^a) Ś₁ मानुषे;
G₈ मानुष्यं; M_{1.2} 'प्या'. K_{1.3.5} D₀₁ D₂₋₄ वर्तमानेन;
B D₀₁ M 'ता ते तु; G₁ बिभ्रता ते तु. K₄ D₁
मन्युना वर्तमानेति. — ^b) K_{1.3} याचितं; K₇ D_{2.6} G₂
याचता; M₂ याचितो. B₂ कृपणं याति मायया. — K₄
om. (hapl.) 19^c-20^b. — ^c) G₈ वै (for ते). D₄
T₂ जातसंमोहो (T₂ 'हाद्'); T₁ G_{1.2} जयसंमोहाद् (T₁
'हा'). — ^d) B_{1.3} D₀₁ D₁₋₃ [5]गृह्णन्ति; B₃ गृह्णन्तु.
K₅ यद्वित्तं; B₄ T G_{1.2} मोहितं (for मे हितम्). B₂
D₀₁ D₂₋₃ वचोगृह्णन्ति मोहिताः (B₂ 'तं').

20 K_{2.4} om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) B₃ जयं
(for भयं). T G_{1.2} तु (for च). — ^b) D₄ यथा
(for मया). — ^c) G₈ M_{1.2} क्रुद्धे च (G₈ तु). B_{1.5}
तु (for च). D_{2.6} क्रुद्धेन वपुषा भूत्वा. — ^d) T G_{1.2}
M उप- (for अनु-). Ś₁ K_{1.3.5} D₈ -दर्शितं (D₈ 'तः');
K_{2.4} D₁ -पूर्वशः (for -दर्शिताः). G₈ यथावदपि गर्हिताः.

21 ^a) B₁₋₃ D₀₁ स्वन धर्मेण; D₀₁ ते स्वधर्मेण;
D_{2.6} ते तु पापेन; T₂ G₁ M₄ ते धर्मेण ह (T₂ हि); G₈
तेनाधर्मेण (for तेऽधर्मेणेह). K₅ संयुक्ताः. — ^b) T G₁
पतिताः (for परीताः). K₄ D₁ -कर्मणा; B₃ M_{2.3}

G. 14. 1900
B. 14. 54. 23
K. 14. 54. 25

लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः ख्यातिं द्विजोत्तम ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं प

॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

उत्तङ्क उवाच ।

अभिजानामि जगतः कर्तारं त्वां जनार्दन ।
नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १
चित्तं च सुप्रसन्नं मे त्वद्भावगतमच्युत ।
विनिवृत्तश्च मे कोप इति विद्धि परंतप ॥ २
यदि त्वनुग्रहं कंचित्त्वत्तोऽर्होऽहं जनार्दन ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं तभिर्दर्शय ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।
शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददृशे यद्वनंजयः ॥ ४
स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाशुजम् ।
विस्मयं च ययौ विप्रस्तदृष्ट्वा रूपमैश्वरम् ॥ ५

धर्मिणा; Ds धर्मतः. Ds परीता धर्मकालतः. — °) Ds निहतो. — °) Ds स्वर्गे.

22 °) Dc1 सर्वे; Gs ख्यातिं (for चैव). — °) Ds गताः क्षाति (sic); Gs गमिष्यति (for गताः ख्यातिं). Ks. s न संशयः (for द्विजोत्तम). Ds. s गताः ख्यातिं (Ds 'तं') द्विजोत्तमाः. — °) Ms-4 मा (for मां).

Colophon. — Subparvan : Ks. s. s B D (except D1) उत्तं (B1. s. s. s 'तं') कोपाख्यातं. — Adhy. name : T1 भगवत्तत्त्व; Gs श्रीकृष्णमाहात्म्यकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Ś1 63; B1 56; B2. s 53 (as in text); Dn1 Ms (inf. lin.) 54; D1 50; T1 40; T2 G1. s M 39; Gs 52. — Śloka no. : Dn1 23.

54

1 B उत्तङ्क; S उदङ्क (for उत्तङ्क). — °) Ś1 Ks Ms-4 स्वा. — Ks D1 om. (hapl.) 1°-3°. — °) Ks. s तव (for सवत्). Ks [s] व (for स्यम्). — °) Ks मतिर् (for इति). Ks B1 S [अ] ज (for [अ] स्ति). Ds संशयं.

2 Ks D1 om. 2 (cf. v. l. 1). — °) Ks चित्तं; Gs मनश्च (for चित्तं). Ds. s संप्रसन्नं; Ds संप्रसन्नोत्तं. — °) Ms तद् (for तवद्). B2 (marg. as in text) रतम् (for -गतम्). — °) Ś1 K1. s B2 शाप (for कोप). B1. s. s. s D (D1 om.) विनिवृत्तं च मे (Dc1 om. मे) शापाद्. — °) Gs यद्वत्तम (for परंतप).

3 Ks D1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — °) T2 Gs कश्चित्; M किंचित् (for कंचित्). — °) B D (D1 om.) त्वत्तोर्होमि; T1 त्वत्तो भोक्तुं; G1 त्वत्तोर्होमि (for त्वत्तोर्होऽहं). Ks ममोपरि रमाग्रिय. — 3rd = (var.) 6. 33. 3rd. — °) Ś1 तद् (for ते). Ks वासुदेव महा*. — °) Ks. s S वैष्णवं (for ऐश्वरं). Ks मे नि; Ds तद्धि; Ds विद्धि; Gs मां नि (for तद्धि). Ks तद्वपुः दर्शयामास चै.

4 Ks om. 4. — °) Ks. s D1 तु (for स). — °) Ks D1 वैष्णवं शाश्वतं धीमान्. — °) Ks. s D1 Gs यददर्श; B2 ददृशे तद्; Ms 'ते यं' (sic). Gs ददृशे धर्मनंदनः.

5 After 5°, Ks D1 ins. :

109* वैष्णवं रूपमुत्तमम् ।

सुमहो जसा युक्तं.

— °) Ś1 K1. s महा (Ks 'ह') युक्तं; Dc1 महामूर्तं; T G1 'युज्ज'. — After 5°, Ks. s B D T2 ins. :

110* सहस्रसूर्यप्रतिमं दीप्तिमत्पावकोपमम् ।

सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं विश्वतोमुखम् ।

तदृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमनुत्तमम् ।

[(L. 1) Ds दीप्तिमा यत् (for दीप्तिमात्). — (L. 2) Ds T2 सर्वमावृत्य तिष्ठन्तं (for the prior half). Ds आकाशं; T2 विश्वेशं (for तिष्ठन्तं). B2 Dn1 Ds-8 सर्वतोमुखं (for विश्व*). — (L. 3) Ds. s T2 तं (for तद्). B1. s (marg.

उत्तङ्क उवाच ।

विश्वकर्मन्मस्तेऽस्तु यस्य ते रूपमीदृशम् ।
पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नमः ॥ ६
द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तदावृतम् ।
भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदं सर्वमच्युत ॥ ७
संहरस्व पुनर्देवं रूपमक्षय्यमुत्तमम् ।
पुनस्त्वां स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥ ८

as above). २ अच्युतं; Ds. २ उत्तमं (for अद्भुतम्).]

— °) Gs ततो (for यतो). — °) B D (except D1) तं दृष्ट्वा परमेश्वरं.

6 B उत्तक; S उदक (for उत्तङ्क). — After the ref., T G Ms. 4 ins. :

111* नमो नमस्ते सर्वात्मन्नारायण परात्पर ।
परमात्मन्पद्मनाभ पुण्डरीकाक्ष माधव ।
हिरण्यगर्भरूपाय संसारोत्तरणाय च ।
पुरुषाय पुराणाय चान्तर्यामाय ते नमः ।
अविद्यातिमिरादित्यं भवव्याधिमहौषधम् । [5]
संसारार्णवपारं त्वां प्रणमामि गतिर्भव ।
सर्ववेदैकवेद्याय सर्वदेवमयाय च ।
वासुदेवाय नित्याय नमो भक्तप्रियाय ते ।
दयया दुःखमोहान्मां समुद्धर्तुमिहार्हसि ।
कर्मभिर्यदुभिः पापैर्बद्धं पाहि जनार्दन । [10]

[(L. 1) T G1 परात्मक (for परात्पर). — (L. 3) T1 G1. २ संसारोत्तरणाय च (for the post. half). — (L. 4) T2 G1 शतशामाय; Gs भूतान्तर्याय (for चान्तर्यामाय). — (L. 5) Gs तव (for भव). T2 G1 महौषधि. — (L. 6) T1 G1 -सारं (for -पारं). M4 त्वा (for त्वां). — (L. 7) T2 G1 सर्वदेवैरेवेदाय (for the prior half). G1. २ सर्वदेव- (for 'देव-'). — (L. 9) M4 मां (for मां). Gs यदा हि दुःखमापन्नं (for the prior half). Gs त्वम् (for इह).]

— °) Ś1 K1-3 Ds कर्म; Gs रूप (for कर्मन्).

— °) T2 Gs देश्वरं (for ईदृशम्). B D (except D1)

विश्वकर्मन्नि (Dc1 'स्मा वि') श्वसंभव. — Ds om. 6°-7°.

— °) Ks च (for ते). Ś1 K1 देवी; Ks देव (for व्याप्ता). — °) Ś1 B3 संवृतं; K4 Dc1 D1 च वृतं

(for चावृतं).

वैशंपायन उवाच ।

तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमेजय ।
वरं वृणीष्वेति तदा तमुत्तङ्कोऽब्रवीदिदम् ॥ ९
पर्याप्त एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते ।
यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि प्रभवाप्ययम् ॥ १०
तमब्रवीत्पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय ।
अवश्यमेतत्कर्तव्यममोघं दर्शनं मम ॥ ११

C. 14. 159b
B. 14. 58. 12
K. 14. 55. 17

7 Ds om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — °) Ks तन् (for यन्). Gs मध्ये. — °) B3 जठरे (submetrie) (for 'रेण). K4 Dn1 D1. 2. 4-6 तवावृतं; B4 वृतं तदा; B5 G2 तथावृतं; Gs M3 समा (for तदा). — °) Some MSS. आवृत्ताश्च. K6 स्वाशास्; Gs शाखास् (for चाशास्). — °) K1 M2 अच्युतं.

8 °) K2-3 D1 अक्षयम्. — °) Ś1 K1. 3 त्वा. — °) Ś1 K1. 3 केशव (for शाश्वतम्).

9 After the ref., K4 D1 ins. :

112* मुनिं विप्रस्तमनसं दृष्ट्वा कृष्णो महामनाः ।
मनसा सुप्रसन्नेन प्रीयमाणो जनार्दनः ।

— °) B Dc1 उत्तङ्को; S उदङ्को.

10 °) K4 D1 कृष्ण (for एष). K2. 4. 5 D1 मे स्वयं; Ds. 6 एवाद्य (for एवाद्य). Gs पर्याप्त एवाद्य वर. — °) Gs एष; Bom. ed. परस् (for वरस्). K3 तु स्वो (for स्वत्तो). Ds महाद्युतिः. — °) D2 तन्; D3 ये (for यत्). M1. 2 lacuna for कृष्ण. — °) K2 T M1-3 प्रभवाप्ययं; K4 D1 प्रलयाप्ययं; B1-3 Dn1 Ds-6 पुरुषोत्तम; B4. 5 Dc1 पुरुषाव्ययं (for प्रभवाप्ययम्).

11 °) Ś1 K1. 3 पुनस्तमब्रवीत्कृष्णो. — °) Gs मां त्वमत्र विचारय (sic). — °) K2 एव (for एतत्). — °) K3 Dc1 मया; T2 G M1. 2. 4 तव (for मम). B1. 2 अमोघं मम दर्शनं.

12 B उत्तङ्क; S उदङ्क. — °) K4 B1 Dn1 D1. 5 अवश्यं. Ś1 K1. 3 मे; K2. 4. 5 B1. 3-5 Dc1 D1 Gs चेद्; B2 Dn1 Ds-6 च (for वै). G2 अवश्यः करणीयो वै. — °) Ś1 K1-3 B4 यदेतन्; G3 यद्येव (for यद्ये-तन्). K4 D1. 6 यद्येतन्म (Dc1 परन्ते म) न्यते भवान्.

C. 14. 1'99
B. 14. 8'. 13
K. 14. 53. 18

उत्तङ्क उवाच ।

अवशकरणीयं वै यद्येतन्मन्यसे विभो ।

तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्वि दुर्लभम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोत्तङ्कमीश्वरः ।

एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ ॥ १३

ततः कदाचिद्भगवानुत्तङ्कस्तोयकाङ्क्षया ।

तृपितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् ॥ १४

ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्क्तिनम् ।

अपश्यत् मरौ तस्मिन्श्चयूथपरिवारितम् ॥ १५

भीषणं बद्धनिर्लिखं बाणकार्मुकधारिणम् ।

— °) Ks यत्रेष्टो; Ds. 6 य (Dc त) स्वेन; Gs यच्छेन (for यत्रेष्टं). — °) Ks मेरुपु; Ds मरुश्च (for मरुपु).

13 N om. the ref. — °) Dc1 संहृत्य. Ds. 6 तेजः स्वं (for तत्तेजः). — °) B Dc1 [उ]त्तङ्कम्; S [उ]त्तङ्कम्. — °) Ks Ds. 6 यष्टव्ये; Ds. 6 प्रष्टव्ये. Gs स तु (for सति). — °) Śi द्वारिकां. Gs गतः (for ययौ). — After 13, Śi K1.8 ins. an addl. colophon [daky. no.: Śi 64].

14 Before 14, Śi K1.8 ins वैशंपायन उवाच. — °) K1 अतंकस्; B Dc1 उत्तंकस्; S उदंकस्. B1.2 M1 काम्यया (for काङ्क्षया). — °) Ds चास्मार (for स).

15 °) D2 G1 corrupt. Ks मतंगं. Śi (before corr. as in text) B1.2 Ds पंकिल; K2 पंकितं, Ks लिपतं; Dc1 पंक्तिणं; T चर्तितं. Ks मातंगं बलकंपनं. — Gs om. 15^a-17^a. — °) T2 G1 अपश्यत्. Ks मलौ (for मरौ). — °) Śi K1.8 श्व (K1 क) जूट; K2 स्वयूथ- (for श्वयूथ-). B1 विराजितं (sub-metric) (for परिवारितम्).

16 Gs om. 16 (cf. v. l. 15). — °) K1 corrupt; G2 भूषणं (for भी). T2 भद्र- (for बद्ध). Ds. 6 निक्षिप्त. — °) Ks दारिणं (for धा). — °) Dc1 corrupt. T1 G1.2 Cv [ज]य (for [ज]यः). K2.4 B2.3 Dc1 D1.8 श्रोतसो; Ds Ms श्रोतसा. — °) Ks सृजोत्तमः (sic); K4 Dc1 Ds Ms द्विजोत्तम

तस्याधः श्रोतसोऽपश्यद्द्वारि भूरि द्विजोत्तमः ॥ १६

स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव ।

एष्टुत्तङ्क प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूदह ।

कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृदममाहृतम् ॥ १७

इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तयौ नाभ्यनन्दत ।

चिक्षेप च स तं धीमान्वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् ॥ १८

पुनः पुनश्च मातङ्गः पिबस्वेति तमब्रवीत् ।

न चापिबत्स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना ॥ १९

स तथा निश्वायात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ।

श्वभिः सह महाराज तत्रैवान्तरवीयत ॥ २०

उत्तङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः ।

(K1 'मं).

17 Gs om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — °) Śi K1.8 स्रजद्वै स; K4 D1 स्रजजल; Ks श्रवतं स; B1.2 स्रजवेव; Ds स्मरन्नेव; S (Gs om.; T2 before corr.) श्रवतं स (for स्मरन्नेव). M1.2 तत् (for तं). — °) Ks मतंगः. — °) B1-4 [उ]त्तङ्क; B5 [उ]त्तङ्क. K4.8 D1 T G1.2 प्रतीच्छ त्वं; D2 श्वस्व; Ds श्वस्व; Ds यस्व (for च्छस्व). — °) Ks वारि मत्तो (by transp.); B1.2 वारि भूरि (B1 'वि); B5 मत्तो भूरि. — °) Ds स्वा. B1 क्षुत् (for कृत्). K1.2.4 D1 समाहितं; Ks पिपासितं; Dc1 S समन्वितं; Dn1 D1-8 समाश्रितं (for हृतम्). Ks त्वां दृष्ट्वा वर्धितं हि वै.

18 °) Gs तं क्रोधात् (for तत्तोयं). Ks Ds [ज]भि-नन्दत; T G [ज]भ्यमन्यत (for नन्दत). — °) Gs चुकोप (for चिक्षेप). — °) T2 अश्याभिर (for उग्रा). Śi K1-8 अच्युतः (K2 'त).

19 T1 om. 19^a-21^a. — °) T2 G1.2 तु (for च). B4 मतंगश्च (for च मातङ्गः). — K4 D1 M1.2 om. (hapl.) 19^a-22^a. — °) B1 Dc1 चापिबत् (for न चापि-बत्). K2 सुपंकटः; T2 G1.8 च सक्रोधः (Gs धात्). — °) G1.8 Ms क्षुभितेन (for क्षुभि).

20 Ks D1 T1 M1.2 om. 20 (cf. v. l. 19). Ds om. (hapl.) 20^{ab}; Śi reads it on marg. — °) Śi तथापि; K1.8 तथा हि; B1 Dc1 तथा तु (for स तथा). Ks स निश्वायात्तया तेन. — °) Gs महात्मना.

21 Ks D1 M1.2 om. 21; T1 om. 21^{ab} (for all,

मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना ॥ २१

अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ।

आजगाम महाबाहुरुत्तङ्गश्चैनमब्रवीत् ॥ २२

न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ।

सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो ॥ २३

इत्युक्तवचनं धीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ।

उत्तङ्गं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २४

यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं वृतेन वै ।

तादृशं खलु मे दत्तं त्वं तु तन्नावबुध्यसे ॥ २५

मया त्वदर्थमुक्तो हि वज्रपाणिः पुरंदरः ।

उत्तङ्गायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः ॥ २६

स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्योऽमर्त्यतां व्रजेत् ।

अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्गुणन्दन ॥ २७

अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः ।

स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २८

यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महाद्युते ।

भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने ॥ २९

यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ।

प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवायामृतं प्रभो ।

प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन न दद्यामिति भार्गव ॥ ३०

स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः ।

उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ।

14. 1619
14. 1620
14. 1621

of. v. l. 19). — ^a) B D₁ उतंकस्; T₂ G M₂, 4 उदंकस्. K₂ D₂ ततो; T₂ तदा (for तथा). — ^b) K₂ तथा; D₂ ततो (sic); G₂ तत्र (for ततो). T₂ G₁ शक्ति-; G₂ वृद्धि-; M₂, 4 व्रीद्धि- (for व्रीद्धि-). — ^c) K₂ *लब्धम्; D₂ प्रालब्धम्; G₁ प्रलु; G₂ प्रलोभ्यम्. — ^d) G₂ कृष्णेनामिततेजसा.

22 K₂ D₁ M₁, 2 om. 22 (of. v. l. 19). — ^a) B D (D₁ om.) बुद्धि- (for -बाहुर). — ^b) K₁ B उतंकस्; K₂, 2 D₁ उतं (K₂ 'तं' कं; S (M₁, 2 om.) उदंकस्. Ś₁ K₁, 8 [इ]दम्; K₂ तम्; D₂ G₁ [ए]वम् (for [ए]नम्).

23 Before 23, K₂ D₁ ins. उत्तङ्ग उवाच. — ^a) M₂ युक्तस्. K₂ त्वीदृशं (for ता'). — ^b) Ś₁ K₁, 8 त्वया तु पुरुषोत्तम. — ^c) K₂ -मुख्येभ्यो. — ^d) K₂, 2 B₂ D₁ -भ्रोतसा; D₂ -स्रोतसा.

24 ^a) Ś₁ K₁, 2, 5 [उ]क्तो (for [उ]क्त-). B D (except D₁) तं तु; T G₁ धीरं (for धीमान्). — ^b) K₁, 8 महाबुद्धि-. — ^c) K₁ B D₁ उतंकं; S उदंकं.

25 ^a) Ś₁ K D₁ G₂ [ए]व (for [इ]ह). — ^b) D₂ दातुं योग्यं (by transp.). Ś₁ K₁, 8 वृत्तेन; K₂, 2 D₁ - T₂ G₁ वृतेन; B₂ G₂ वृतेन; G₂ जनेन (for वृतेन). B₁, 2, 4 (marg.) ह (for वै). B₂ D₁ योग्यं दातुं वृतेन च. — ^c) Ś₁ T G₂, 2 तं (for तन्). B₂, 4 D₁ बुध्यथा; (for 'ते'). B₂, 2 D₁ D₂ - 6 Bom. ed. तच्च (D₂, 6 कथं; Bom. ed. यच्च) त्वं नावबुध्यथा.

26 ^a) B₂ D₁ D₂ - 6 वै; M₁, 2 [स]ति (for हि). — ^b) B₂ पुनः पुनः (for पुरंदरः). — ^c) B D₁ उतंकाय; S उदं. — ^d) K₂ हदं (for हति). Ś₁ K₁, 8 प्रभो.

27 K₂ D₁ om. 27^a-28^d. — ^a) G₁ M अन्यद् (for अन्यम्). — ^b) K₂ असकृद्; T₂ तेन त्वं (for [ह]त्यसकृद्). K₂ D₁ ह्यसकृजगदीश्वरः.

28 K₂ D₁ om. 28 (of. v. l. 27). — ^a) K₂, 2, 5 B₁, 2 D₁ इत्येवं. — ^b) B₁ हति (for मया). K₂ उक्तं. D₁ च (for स). — G₁ om. 28^a-29^d. — ^c) K₁ corrupt. D₁ G₂ M मा (for मां).

29 G₁ om. 29 (of. v. l. 28). — ^a) Ś₁ D₂ देवम् (sic); K₁ चयम् (for देयम्). K₂ हि; D₂, 6 ते; G₂ चेन् (for वै). — ^b) M₁, 2 [स]यं (for शं). B₁, 2 D₁ D₂ - 6 T G₂ महामते (for 'द्युते'). — ^c) K₂ D₂ भूत्वाभूतं. — ^d) K₂ महामते; D₂ 'स्मति.

30 ^a) G₂ [ए]तम् (for [ए]वं). K₂ -गृह्णामि; K₄ D₂ -गृह्णाति; D₁ (also as in text) -गृह्णाति. — ^b) K₂, 2, 5 D₁ उत्तमं (for अद्य वै). B₂ भार्गवोऽमृतं विभो. — ^c) K₂ एव (for एष). — ^d) K₂ B₂ D₁ D₂, 2, 5 T G₂, 2 विभो (for प्रभो). B₁, 2 D₁ D₂ - 6 भार्गवस्यामृतं विभो; B₂ वचनात्तव केशिहन्. — ^e) K₂ om. न. T G₂, 2 M दास्यामि (for दद्याम्). K₂, 2, 5 D₁ मायव (for भार्गव). B D₁ D₁ D₂ - 6 G₂ दास्यामि न (B₂ - 5 D₁ D₂, 6 G₂ न दास्यामि) कथंचन.

C. 14. 1620
B. 14. 55. 34
K. 14. 55. 37

चण्डालरूपी भगवान्सुमहांस्ते व्यतिक्रमः ॥ ३१

यत्तु शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेप्सितम् ।

तोयेप्सां तव दुर्धर्ष करिष्ये सफलामहम् ॥ ३२

येष्वहःसु तव ब्रह्मन्सलिलेच्छा भविष्यति ।

तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः ॥ ३३

रसवच्च प्रदास्यन्ति ते तोयं भृगुनन्दन ।

उत्तङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३४

इत्युक्तः प्रीतिमान्विप्रः कृष्णेन स बभूव ह ।

अद्याप्युत्तङ्कमेघाश्च मरौ वर्षन्ति भारत ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४

31 * T G₁ तदा (for तथा). — For 31^{ab}, G₈ subst.:

113* स तथा तेन रूपेण वासवस्त्वामुपागतः ।

— *) D₁ [अ]दि- (for [अ]पि). — ^d) K_{4.5} D₁ T₁ M₁ ददन्; G₂ दधत् (for ददत्). — *) K₈ B₁₋₄ Dn₁ D₂₋₆ G₈ चांडाल- (D₁ 'क-). D₈ -रूपो; T₁ रूप- (for -रूपी). K₈ D₈ मघवा (for भगवान्). — ^f) K₈ स (for सु-). D₈ तद् (for ते).

32 *) K₈ यत्र; M₁ यस्तु (for यत्तु). D_{8.6} [अ]शक्यं (for शक्यं). G₈ यत्तु कर्तुं मया शक्यं. — ^b) M_{1.3} एष (for एव). — *) B₂ G₂ तोयेच्छां (for तो येप्सां). Ś₁ K_{2.4.5} B₁ Dn₁ D₂₋₆ दुर्धर्षा; K₁ 'र्ष; B₈ 'र्षः. Dc₁ तोयेच्छां यदि दुर्धर्ष. — *) Dc₁ सफलम्; D₈ स सताम् (for सफलम्).

33 *) B D (except D₁) च ते (for तव). K₁ T G₁ M₁ ब्रह्म. — ^b) K_{1.2.4} B₈ Dc₁ Dn₁ D₁₋₄ G₈ सलिलेप्सा; D_{8.6} तोयेप्सा च; T G₁ सुजलेप्सा (G₁ 'च्छा) (for सलिलेच्छा). — *) K_{4.5} D_{8.6} मेरौ; D₄

पूर्णौ (sic) (for मरौ). — ^d) K₈ जलपूर्णः पयोधरः.

34 *) G₈ प्रसवाच्च (for रसवच्च). — ^b) K_{2.5} ततोयं; Dc₁ D_{8.6} S तोयं ते (G₈ वै) (by transp.). K₈ भृगुनन्दनं. — *) K₁ B Dc₁ उत्तङ्कमेघा; S उदङ्कमेघा. — ^d) K₈ corrupt. Ś₁ K₁ चैव ते; K_{2.4} D₁ 5.6 चापरे; M₁ वा भुवि (for चापि ते).

35 *) K₁ इत्युक्ता. K₁ Dn₁ विप्रः; K_{2.4.5} D₁ विप्रः; K₈ विप्राः. — ^b) K₈ T₁ G₁ च (for स). — *) K₁ B Dc₁ [उ]त्तङ्क-; S (except G₈) [उ]दङ्क- K_{2.5} तु; K₁ D₁ S ते (for च). — ^d) D₈₋₆ मेरौ (for मरौ). K₈ वर्षतः; T G_{1.2} M वर्तन्ति (for वर्षन्ति). K₄ D₁ चापरे (for भारत).

Colophon. — Sub-parvan: K_{2.4.5} B D T₁ दुसं- (B_{1.8} Dc₁ 'त-; T₁ 'द') कोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 65; B₁ 48; B₂ 54 (as in text); Dn₁ M₁ (inf. lin.) 55; D₈ 51; T₁ 41; T₂ G_{1.2} M 40; G₈ 53. — Śloka no.: Dn₁ 38.

५५

जनमेजय उवाच ।

उत्तङ्कः केन तपसा संयुक्तः सुमहातपाः ।

यः शापं दातुकामोऽभूद्विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

उत्तङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ।

गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यं कंचिदपूजयत् ॥ २

सर्वेषामृषिपुत्राणामेष चासीन्मनोरथः ।

औत्तङ्गीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामिति भारत ॥ ३

गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ।

उत्तङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ ४

स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा ।

सम्यक्चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् ॥ ५

अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञाय गौतमः ।

उत्तङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत् ॥ ६

तं क्रमेण जरा तात प्रतिपेदे महामुनिम् ।

न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः ॥ ७

ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ ।

उत्तङ्कः काष्ठभारं च महान्तं समुपानयत् ॥ ८

स तु भारामिभूतात्मा काष्ठभारमरिंदम ।

निष्पिपेष क्षितौ राजन्परिश्रान्तो बुभुक्षितः ॥ ९

C. 14. 1633
B. 14. 56. 8
K. 14. 56. 9

55

1 ^a) B (except B₂) उत्तङ्कः; S उदङ्कः. G₈ नैव (for केन). — ^b) K₄ D₁ तु; T G_{1,2} M_{8,4} स (for सु). K₁₋₈ महातपः; K₈ 'मुने. B D₀₁ D_{n1} D₂₋₈ संयुक्तो वै (B₈ om. वै) महामनाः (D₈ 'मुनिः). — ^c) K₈ तापं (for शापं). G₂ मोक्तुकामो (for दातुं).

2 ^a) B (except B₂) D₀₁ उत्तङ्को; S उदङ्को. D_{5,6} तपसा (for महता). K₂ स उत्तङ्को महायुक्तस्. — ^b) B₂ तेजसा; D_{5,6} महता (for तपसा). — ^c) D₁ गुरुभक्तः; D₈ 'सक्तः (for 'भक्तः). — ^d) K₂ नो (for न). K₅ B_{2,4} D_{n1} D_{2,4,5} T₁ G₈ [अ]न्यत् (for [अ]न्यं). K_{1,2} D_{n1} D_{2,4,5} T₁ G_{1,8} किंचिद्; K₈ D₀₁ कश्चिद् (for कंचिद्). D₃ नान्यत्किंचिदसंजयत्.

3 ^a) D₈ अपि (for ऋषिः). — ^b) K₈ B D (except D₁) om. च. — ^c) K₄ उत्तङ्की; B D₀₁ D_{n1} औत्तङ्की (D_{n1} 'किं); S औत्तङ्की. Ś₁ K_{1,8} -भक्ति (for -वृत्ति). — ^d) K₈₋₅ B_{2,4} D S (except G₈) प्राप्नुयाम (for 'याम्).

4 ^a) K_{2,8} गौतमस्य. D₂ मुख्यानां; G₈ पुत्राणां (for शिष्याणां). — ^b) B₁ उत्तङ्कः; S उदङ्कः. K₄ [स]न्यधिका; K₄ [स]न्य; G₈ ह्य (for सन्य). — ^d) Ś₁ K_{1,8} तथा (for तदा).

5 ^a) B₈ मनस्य (sio) (for स तस्य). D₂ सम- (for

दम-). K₈ -शौचाभ्यां (for -शौचाभ्यां). — ^b) K_{2,4,5} D₁ झीलाद्येन; T G विज्ञानेन; M विभ्रा (M₄ प्रशान्)-तेन (for विक्रान्तेन). K₁ कर्मणा. — ^c) K₄ D₈ एवोप; M₂ खैवाव- (for चैवोप-). K₈ -कारेण (for -चारेण). — ^d) K_{2,8} गौतमः.

6 ^a) T₁ G_{1,2} M_{8,4} (inf. lin. as in text) तथा (for अथ). D₈ शिष्याः (for शिष्य-). — ^b) G₈ -ज्ञाप्य. M₁ गौतमं. B D (except D₁) समनुज्ञातवा-नृषिः; M_{8,4} (inf. lin.) 'ज्ञातुमैहत्. — ^c) K_{1,8} उत्तङ्कः; B D₀₁ उत्तङ्कः; S उदङ्कः. D₈ परम- (for परया). — ^d) D₈ देच्छय.

7 ^a) D₀₁ तथा; M₂ जरया (hypermetric) (for जरा). K₂ B_{2,8} D₀₁ तत्र; D₈ M_{1,2} राजन्; D₈ शातुं (for तात). — ^b) B D₀₁ T₁ G M_{8,4} परिरेभे (for प्रतिपेदे). K₄ D₁ -द्युतिः; K₈ -द्युतिं (for -मुनिम्). — ^c) D₀₁ om. न. B₈ वा (for च). Ś₁ K_{1,8} ब्यबुध्यत; B D₀₁ T₂ [अ]वबुध्य; G₁ तां बुध्यति (for [अ]न्यबुध्यत). K₂ ततः (for तदा). — ^d) D₈ मुनिं.

8 ^a) T₁ G₁ काष्ठान् (for काष्ठानि). K₂ [आ]नयने (for 'यितुं). M_{1,2} काष्ठानानेनुमैहत्. — ^b) B D₀₁ उत्तङ्कः; S उदङ्कः. K₄ D₁ काष्ठं (for काष्ठ-). K₁ D₂ M_{1,2} तं; K₂ (also as in text) स; G₈ तु (for च). — ^d) K₄ महान्तं सुसमानयत्.

9 ^a) K₂ च; B D (except D₁) T₂ G₈ तद्; T₁

C. 14. 1634
B. 14. 56. 9
K. 14. 56. 10

तस्य काष्ठे विलग्राभूजटा रूप्यसमप्रभा ।
ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ १०
ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भार्गवः ।
दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्तस्वरं तदा ॥ ११
ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ।
पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसावनता तदा ॥ १२
तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुविन्दुभिः ।
न हि तानश्रुपातान्वै शक्ता धारयितुं मही ॥ १३
गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुत्तङ्गं प्रीतमानसः ।
कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः ।

G1.2 M8 तैः; M1.2.4 सं. (for तु). —^b) G1 अरि-
दमः. —^c) Dn1 D4 निश्चिन्नेप (for निष्पिष्ट). G8
ततो (for श्रितौ). —^d) G2 अन्तो.

10 G8 om. 10^{ab}. —^a) B3 काष्ठः. Ś1 K1.8
सु- (for वि-). —^b) K4 D1 जातरूपाभवत्तदा.

11 ^a) Dc1 -निष्पेष्ट- (for -निष्पिष्टः). D8 ततः स
माङ्गनिष्पेष्टः (sic). —^b) Dn1 D2-8 भारत (for
भार्गवः). K2 क्षुधाक्रांतोति भार्गवः. —^c) K2 वय-
सावस्थां. —^d) B1.2.6 Dc1 Dn1 D2-4 T1 G1 [आ]र्त-
स्वरं (Dc1 'न'स्). K2 तथा (for तदा). D5.6 गुरोरात्-
स्वरस्तादा. — After 11, K5 reads 13^{ab}.

12 ^a) K1 कुतो (for ततो). D1 चास्य (for तस्य).
—^b) B D (except D1) -निभानना (for -निभेक्षणा).
—^c) B1.5 कराभ्यां (for करेण). K4 D1 G8 M8 वयो-
(G8 M8 तपो)युक्तस्य धीमतः; T G1.2 M1.2.4 कवेरातस्य
धीमतः. —^d) T2 वियोगाद् (for नियो^०). G1 भागज्ञा;
G8 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञा). Ś1 K1.8 पितुर्निदेशाद्धर्मज्ञः.

13 K5 reads 13^{ab} after 11. —^a) K5 [अ]भि-
(for नि-). G1 हंदा (sic) (for दग्धौ). Ś1 K1.8 तस्या
नि (K1 'स्मासि')पेतुर्निर्दग्धा. —^b) K5 कचास्तैर; B8.6
तौ कराव; Dc1 D1 करौ ताव; G1 तैरातैर; G8 करौ
तस्य (for करौ तैर). K2.4.5 D1 -वारिभिः (for -विन्दु-
भिः). —^c) T1 G1 च (for हि). G8 अक्षपत्तं (sic) (for
अश्रुपातान्). B1.2.5 Dn1 D2-8 तु; D8 च (for वै).
—^d) K1 शक्तं; K4 D1 शक्यता. Ś1 K1 मम; K2
D2 G2.8 महीं; B8 स्म हि; B8 Dc1 Dn1 स्म ह (for
मही). K5 शक्ता वरयितुं च सा.

स स्वैरं ब्रूहि विप्रं श्रोतुमिच्छामि ते वचः ॥ १४

उत्तङ्ग उवाच ।

भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया ।
भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १५
जरेयं नावबुद्धा मे नामिज्ञातं सुखं च मे ।
शतवर्षोपितं हि त्वं न मामभ्यनुजानथाः ॥ १६
भवता ह्यभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मया ।
उपपन्ना द्विजश्रेष्ठ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
गौतम उवाच ।

त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुश्रूषया तव ।
व्यतिक्रामन्महान्कालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १८

14 ^a) K4 B2 D1 विप्रः. G8 गौतमश्चाववीदेनम्.
—^b) K1 B (except B4) Dc1 उत्तङ्गः; T G1.2 M
उदकं. K1.2 B5 Dc1 D1.6 T2 प्रीतिः (for प्रीतः). G8
उदकं विप्रसत्तमं. — K8 om. 14^c-17^b. —^c) B8.5 T2
G1 M2 तस्मात्; D3 य^० (for क^०). G1 पदापाद्ये (sic)
(for तवाद्येह). —^d) D6 वचः (for मनः). G8
शोकात्तरमिदं तव. —^e) Ś1 K1 स्वस्तेन (sic); G8 सुस्वरं
(for स स्वैरं). K2 वद (for ब्रूहि). Dc1 D5.6 सखे
मे (Dc1 'स्वरं' ब्रूहि तत्त्वतः. —^f) B Dn1 D2-4 तत्त्वतः
(for ते वचः).

15 K8 om. 15 (cf. v. l. 14). B Dc1 उत्तङ्गः; S
उदकं (for उत्तङ्ग). —^a) K2 भवद्गतेन; K5 भगव-
द्गते (for भवद्गतेन). —^b) Ś1 K1 -गतेनैव; M8 -गते
हंत (for -गतेनेह). —^c) D2 -भागानुगेन (for -भावा^०).
B1.2 D5.6 ह (for च).

16 K8 om. 16 (cf. v. l. 14). —^a) K2 [अ]व-
बुद्ध्या. B8.4 Dc1 वै (for मे). T G1.2 जरां तां नावबु-
(T1 'म बु)ध्यामि. —^b) Ś1 K1.2 वि-; D6 [अ]नु-
G1 [अ]व; G8 प्र- (for [अ]भि-). —^c) B1-8.5
Dc1 Dn1 D2.8.5.6 मां हि; D4 मां वै; M8 च त्वं
(for हि त्वं). B4 शतवर्षे मम गते. —^d) B D
(except D1) स्वम् (for माम्). Ś1 अभ्यनुजानथाः;
K1.4 D1 'वज्रानथाः; K2 'स्वजन्यथाः; B Dc1 Dn1
D2-6 M 'नुजानिथाः; T1 G2.8 'नुजनिवान् (for 'नुजा-
नथाः).

17 K8 om. 17^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) K5 B D
(except D1) तु (for हि). —^b) Ś1 प्रत्यवतां (sic).

किं त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव ।
 अनुज्ञां गृह्य मत्तस्त्वं गृहान्गच्छस्व मा चिरम् ॥ १९
 उत्तङ्क उवाच ।
 गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम ।
 तमुपाकृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २०
 गौतम उवाच ।
 दक्षिणा परितोषो वै गुरुणां सद्भिरुच्यते ।
 तव ह्याचरतो ब्रह्मस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २१
 इत्थं च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूद्वह ।
 युवा षोडशवर्षो हि यदद्य भविता भवान् ॥ २२

ददामि पत्नीं कन्यां च स्वां ते दुहितरं द्विज ।
 एतामृते हि नान्या वै त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २३
 ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् ।
 गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत् ॥ २४
 किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनियुक्तं माम् ।
 प्रियं हि तव काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २५
 यदुर्लभं हि लोकेऽस्मिन्नतन्मत्पुद्गलं भवेत् ।
 तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः ॥ २६
 अहृत्योवाच ।

परितुष्टास्मि ते पुत्र नित्यं भगवता सह

[4. 1652
14. 56. 27
14. 56. 28

K₂.₄ B₁-4 D (except D₀₁) T₁ G₂ मम; K₅ च ये;
 T₂ G₁ स्वया (for मया). — °) K₄ D₁ उपसन्ना (for
 'पन्ना'). K₂ T द्विजश्रेष्ठाः.

18 M₁.₂ om. the ref. — °) K₂.₄ D₁ व्यतिक्रान्ते;
 K₈ M₁.₂ 'क्रमन्'; D₃ 'क्रमान्' (for 'क्रामन्'). Ś₁ K₁.
 2.4 B₁.₂.₅ D₄-6 T G₂ महा- (for महान्). — °) D₅.₆
 [अ]बुद्धो हि; T₁ G₁ [अ]वबुद्ध्या (sic), G₂
 'बुद्धे'. G₈ द्विजोत्तम (for द्विजैश्वर्यम्).

19 Before 19, M₁ ins. गौतमः. — °) T G₁
 [अ]त्र (for [अ]द्य). K₈ किं स्व*यद्यतिश्रद्धा. — °)
 K₄ D₁ G₈ प्राप्य (for गृह्य). Ś₁ K₁-8 अनुज्ञा गृह्यतां
 मत्तस्य; B D₀₁ D₀₁ D₂-6 T₂ 'ज्ञां प्रतिगृह्य' स्वं (D₈
 'ह्यास्व'). — °) Ś₁ K₁.₈ स्वं गृहान्गच्छ; K₂.₄.₅ D₁ G₈
 स्वगृहं गच्छ; B D₀₁ D₀₁ D₂-6 स्वगृहान्गच्छ (for
 गृहान्गच्छस्व). M₄ गृहान्गच्छ यथासुखं. — After 19,
 Ś₁ K₁.₈ ins. an addl. colophon [Adhy. no.: Ś₁
 67].

20 B उत्तङ्क; S उदङ्क (for उत्तङ्क). — °) Ś₁
 K₁.₈ B₁ D₂.₆ T G₂.₈ किं; G₁ सं- (for कं). — °)
 B₂ तद्; G₈ किम् (for तम्). K₂.₄.₅ B D T G
 उपाहृत्य (for 'कृत्य'). — °) K₄ D₁ [अ]नघ (for
 विभो).

21 K₂ om. the ref. — °) B₅ D₀₁ M₈ इष्यते
 (for उच्यते). — °) M₁.₂ व्याहरतो. K₈ D₅.₆ ब्रह्म;
 K₅ नित्यं; T G 'धर्म' (for ब्रह्मन्).

22 °) K₄ D₁ इष्टं (for इत्थं). Ś₁ G₈ हि; K₁.₈
 [(for च). M मा (for मां). — °) K₄.₅ B₂.₄.₅

D₀₁ D₁-4 यद्यद्य; B₁.₈ D₀₁ सदोद्य (for यद्यद्य). D₀
 यावद्यद्य भवता भवान् (hypermetric); S यद् (T₁ G₁
 तवा-; T₂ G₂.₃ तद्)द्य स्वं भविष्यति (M₂ also 'ति').

23 °) B₁.₂.₅ D₀₁ D₀₁ D₂.₃ G₁ M ददानि (for
 'मि'). B₃ ददानि पत्नीं रम्यां च; T₁ ददामि कन्यां
 पत्नीस्त्वे. — °) K₂.₄.₅ D₁ विभो; D₅.₆ नृप (for
 द्विज). — °) M₁.₂ नान्यो. K₂ corrupt; B D
 (except D₁) एतामृते (D₃ 'तां')गना (D₅.₆ 'नां') नान्या;
 G₈ एतामृते ननु स्याद्वै. — °) G₃ तत्तेजो.

24 Before 24, S (except T₂ G₁) ins. वैशंपायनः.
 — °) K₈ यतस्य (for ततस्य). — °) G₈ तपस्विनीं (for
 यश'). — °) D₅.₆ अथो (for अथ).

25 Before 25, D₅.₆ ins. उत्तङ्क उवाच. — °)
 K₄.₅ B₁.₅ D G₂ M कं (for किं). — °) D₀ om. वि.
 D₁ M₂.₄ मा (for माम्). — °) Ś₁ K₁.₈ च तव;
 K₂.₄ B D₀₁ D₂-4 हितं च (for हि तव). K₈
 काङ्क्षामि; G₈ काङ्क्षा मे. D₅.₆ प्रिये च ते हितं काङ्क्षे.
 — °) D₀ ध्वजैर् (sic) (for धनैर्). T₂ प्राणैर्वापि
 जनैरपि.

26 °) Ś₁ K₁.₈ सु-; D₃ ये (sic) (for यद्). — °)
 Ś₁ धातुम्; K₄ D₁ बलम्; B₂ D₀₁ न स्वम्; D₀
 तत्र; T₁ नित्यम्; G₂ सत्यम्; G₈ प्रियम् (for रत्नम्).
 G₈ इत्यद्भुतं (for अत्यं). D₀₁ D₂-6 महत् (for भवेत्).
 — °) Ś₁ K₁.₈ [s]स्तीह; B₈ [s]स्त्यत्र (by transp.);
 G₈ आति. K₂ न हि मेऽप्यस्ति दुर्लभं; T₂ G₁ तर्हि मे
 नास्ति संशयः.

27 K₂.₄ D₂-6 अहिस्या. — °) K₂.₄.₅ D₁ वत्स;

C. 14. 1692
B. 14. 56. 27
K. 14. 56. 28

पर्याप्तये तद्भद्रं ते गच्छ तात यथेच्छकम् ॥ २७

वैशांपायन उवाच ।

उत्तङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।

आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं हि प्रियं तव ॥ २८

अहल्योवाच ।

सौदासपत्न्या विदिते दिव्ये वै मणिकुण्डले ।

ते समानय भद्रं ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् ॥ २९

स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ।

गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा ॥ ३०

स जगाम ततः शीघ्रमुत्तङ्को ब्राह्मणर्षभः ।

सौदासं पुरुषार्दं वै मिश्रितुं मणिकुण्डले ॥ ३१

गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुत्तङ्को नाद्य दृश्यते ।

इति पृष्ट्वा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतं तु वै ॥ ३२

ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम् ।

शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ ३३

अहल्योवाच ।

अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन्ब्राह्मणोऽद्य मे ।

भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ॥ ३४

इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः ।

उत्तङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

B_{1, 2, 6} D_{n1} D₂₋₆ T₁ विप्र (for पुत्र). — ^b) B D (except D₁) नित्यं भ^a D₂ 'त्यभ'क्या तवानघ. — ^c) D₈ पर्याप्तमेव तद्भद्रं. — ^d) Ś₁ K_{1, 8} पुत्र (for तात). D (except D₁ D₁) T G_{1, 2} यथेप्सितं; G₈ 'च्छसि (for 'च्छकम्).

28 ^a) K₁ B D₁ उत्तंकस्; S उदंकस्. G₈ तां (for तु). B₈ महातेजाः (for 'राज). — ^b) G₈ वचो-ब्रवीत् (by transp.). — ^c) K₈ आज्ञापयाद्य (for 'यस्व). G₈ M_{8, 4} मा (for मां). K₁ D₈ माता (sic) (for मातः). — ^d) T G_{1, 2} किं कर्तव्यं (for कर्तव्यं हि). B_{1, 2, 6} D (except D₁) कर्तव्यं च (B₈ हि) तवं प्रियं.

29 K_{2, 4} D_{4, 6} अहिल्या. — ^a) K₄ D₁ [अ]-भिहृते; B_{1, 8-6} G₈ विहृते; D₁ विहि^{*}; T G_{1, 2} रुचिरे (for विदिते). K₈ परितुष्टास्मि ते वत्स (cf. 27^a); B₂ D_{n1} D₂₋₆ सौदासपत्नीविहृते. — ^b) Ś₁ K₁ स; K₈ हि; B D (except D₁) ये (for वै). — G₈ om. (hapl.) 29^a-31^d. — ^c) K₂ G_{1, 2} M समानय; K₈ D₈ समानाय (for 'नय). G₁ तु (for ते). — ^d) B_{1, 8} G₁ M₁ स कृतो; B₂ स हृतो (for सुकृतो).

30 G₈ om. 30 (cf. v. l. 29). Before 30, T₂ G₁ ins. वैशांपायन उवाच. — ^a) D₈ प्रतिसृज्य. — ^c) D₈ -प्रियार्थो वै; D₈ -प्रियार्थेत्वं. — ^d) D₈ न (for ते).

31 G₈ om. 31 (cf. v. l. 29). K₄ D₁ om. 31^{ab}.

— ^b) K₁ B D₂ उत्तंको; S उदंको. — ^c) T₁ सदासं (for सौदासं). K₂ पौरुषार्दं. — ^d) K₈ मिश्रितुं; D₂ भक्षितुं.

32 ^b) K₁ B D₁ उत्तंको; S उदंको. S [अ]त्र (for [अ]द्य). — ^c) K₈ पृष्टे; G₈ प्रति; M₈ पृष्ट्वा. K₆ D₄ समाचष्ट; D_{8, 6} तथाचष्ट (for तमा^a). — ^d) Ś₁ K₁ B D₁ D₂₋₆ G₈ च सा; K₈ च स; K₈ च तु (for तु वै). K_{2, 4} D₁ कुण्डलार्थं तु तं गतं; D_{n1} 'यं तु वै च सा.

33 ^a) G₂ वै (for स). — ^b) K₄ ते (for न). K₂ D₁ च; K₄ न; G₈ वा (for ते). — ^c) D₆ शप्तः; G_{1, 8} ततः (for शप्तः). — ^d) Ś₁ K_{1, 8} अक्षि-ष्यते; G₈ हनिष्यति (for वधि^a).

34 K₈ D₁ om. 34 with the ref. Ś₁ K_{1, 8} om. the ref. K₂ D₄₋₆ अहिल्या. K₂ om. 34^{ab}. — ^a) K_{1, 8} T₂ M अजानन्त्या. K₁ सन् (for स). — ^b) D₈ G₇ भगवान्. B D (D₁ om.) मया; G₈ [स]द्य वै (for सद्य मे). — ^c) K₈ D₈ तव (for भवत्). B₈ भव-त्प्रसादानुभवां (sic). — ^d) S (except M₈) तन्न (for तस्य). D_{8, 6} करिष्यति (for भवि^a).

35 ^a) K₁ इत्युक्ता. K₈ तौ तदा (for प्राह तां). — ^c) B उत्तंको; S उदंको. K₄ D₁ हि (for सपि). — ^d) G₈ राजानं च ददर्श सः.

५६

वैशंपायन उवाच ।

स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं घोरदर्शनम् ।
दीर्घमश्रुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् ॥ १
चकार न व्यथां विप्रो राजा त्वेनमथाब्रवीत् ।
प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्ता यमोपमः ॥ २
दिष्ट्वा त्वमसि कल्याण षष्ठे काले ममान्तिकम्
भक्षं मृगयमाणस्य संप्राप्तो द्विजसत्तम ॥ ३

उत्तङ्क उवाच ।

राजन्गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम् ।
न च गुर्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ४

राजोवाच ।

षष्ठे काले ममाहारो विहितो द्विजसत्तम ।
न च शक्यः समुत्सष्टुं क्षुधितेन मयाद्य वै ॥ ५
उत्तङ्क उवाच ।
एवमस्तु महाराज समयः क्रियतां तु मे ।
गुर्वर्थममिनिर्वर्त्य पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ६
संश्रुतश्च मया योऽर्थो गुरवे राजसत्तम ।
त्वदधीनः स राजेन्द्र तं त्वा भिक्षे नरेश्वर ॥ ७
ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि सर्वशः ।
दाता त्वं च नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह ।

C. 14. 1668
B. 14. 57. 8
K. 14. 57. 8

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 Ks. 4 B D M1-8
उत्तं (B1. 8-8 'तः'; M1-8 'दं') कोपाख्यातं; T उदंकचरितं.
— *Adhy. name*: Ks. 5 D1 कुंडलानयनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Ś1 68: B1. 2, 5 55 (as
in text); Dn1 M4 (inf. lin.) 56; D4 52; T1 42;
T2 G1. 2 M 41; G8 45. — *Sloka no.*: Dn1 35.

56

1 " D1 महाभूतं; Gs तदा (for तथा). — " Ks. 4, 5 D1 रूपिणं (for दर्शनम्). — " Dn1 समु-
क्षितं; D8 'क्षिष्टं'; G1 'क्षितं' (for 'क्षितम्').

2 " Dn1 न व्यर्थः; Ds नान्यथा; Gs स कथां.
— " Ks च; K4 Dn1 D1 [अ]पि (for तु). T2
[ए]तत्. — " D1 प्रत्युदाय (sic); T2 G1 प्रत्याययौ;
G2. 8 M प्रत्युद्ययौ.

3 " K1 दृष्ट्वा. Ś1 कल्याणि. Gs दिष्ट्वा प्राप्तोसि
विप्रये. — " Bs मध्ये; Gs ह्यस्मिन् (for षष्ठे). Dn1
ममार्तिके. — " Ks B Dn1 Dn2. 5, 6 Gs भक्ष्यं.
Ś1 Ds मृगयमाणस्य. — " Ś1 Ks D1. 6 M2 द्विजसत्तमः.
Dn1 स प्राप्तो यमार्तिकं (submetrio).

4 Ds om. 4. G1 om. (hapl.) 4^a-5^b. T1 Gs
(both om. the ref.) read 4 after 6^b. B उदंक; T2
Gs M उदंक (for उत्तङ्क). — " Ks D1 इव (for
इह). — " Gs M2 इत्युक्तं (for इत्युक्तं). — " Ds
मनीषिणः.

28

5 G1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). T2 G2 om. 5^{ab}.
Ds om. the ref. — " K1 कष्टे (for षष्ठे). K1. 8
समाहारो; B4 मयाहारो. — " M1. 2 स (for न).
Ś1 Ks स शक्यः; Ks. 4 D1 शक्यते; Bs Dn1 D2-5
शक्यस्त्वं (for च शक्यः). Ks Dn1 Ds समुत्सष्टुं (Ds
'ष्टे'); T1 स्वमुत्सष्टुं. Ds अशनस्त्वं समुत्सष्टुं. — " G1. 8
क्षुधितस्य मयाद्य वै; M1-8 विहिनेदं (M8 'तोयं')
मयाद्य वै (sic); M4 क्षुधितेनेदमद्य वै.

6 B उदंक; S उदंक (for उत्तङ्क). — " K1
मया राजन् (for महाराज). — " K1 Ds स मया (for
समयः). Ś1 K1. 8 च मे; Bs T2 G1. 8 M2. 4 तु वै;
T1 Gs तव (for तु मे). Ks समयः क्रियते हि मे; M1
सम***माद्यु वै; M2 समय*समाद्यु वै. — After
6^b, T1 Gs read 4. — " K1. 2 निर्द्वय. — " Ds. 6
जायामि (for एष्यामि). B4 [अ]र्तिकं (for वशम्).

7 " Ś1 संश्रितश्च; T2 G1 संश्रुतस्य; Gs 'तं च;
Gs संश्रितश्च. — " K1 B Dn1 Dn2-6 तं त्वां;
Ks त्वां तं; T1 Gs M1. 2 तत्त्वा; T2 स त्वा (for तं
त्वा). Ks. 5 नराधिप (for नरेश्वर). Ks D1 तं त्वां
भिक्षे (D1 'क्ष्ये') नराधिप.

8 Bs partly damaged. — " Ś1 K1. 8 सर्वदा;
Ks. 5 B Dn1 Dn2-6 नित्यदा; Gs [अ]र्तिकः (for
सर्वदा). Ks D1 रत्नानि त्वं हि नित्यदा. — " K1
दत्ता त्वं च; Ks. 4 B1. 2 D Gs M दाता च त्वं (Ds तं)
(by transp.); Bs. 5 सदा च त्वं; T G1 दापय त्वं.

[217]

C. 14. 1669
B. 14. 57. 8
K. 14. 57. 8

पात्रं प्रतिग्रहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम ॥ ८

उपाकृत्य गुरोरर्थं त्वदायत्तमर्दिम ।

समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ९

सत्यं ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्यास्ति किंचन ।

अनृतं नोक्तपूर्वं मे स्वरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १०

सौदास उवाच ।

यदि मत्तस्त्वदायत्तो गुर्वर्थः कृत एव सः ।

यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः सांप्रतं तद्वशीहि मे ॥ ११

उत्तङ्क उवाच ।

प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।

सोऽहं त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२

सौदास उवाच ।

पत्न्यास्ते मम विप्रर्षे रुचिरे मणिकुण्डले ।

वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३

उत्तङ्क उवाच ।

अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणं यदि ते वयम् ।

प्रयच्छ कुण्डले मे त्वं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजा तमुत्तङ्कं पुनर्वचः ।

गच्छ मद्रचनादेवीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥ १५

सैवमुक्ता त्वया नूनं मद्राकथेन शुचिस्मिता ।

प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः ॥ १६

Ś1 Ks श्रेष्ठ (for 'व्याघ्र'). — ^a) K2. 4. 5 B1 D1 Gs क्षितावहं; T G1. 2 M स्थितस्त्वहं (for क्षिताविह). Ks पात्रभूमिः क्षतावहं (sic). — ^e) K1 Dc1 M2 प्रतिगृहे. Ds. 6 वा (for च). Gs [ए]व (for [अ]पि). K4 D1 त्वं हि पात्र (D1 'त्रा')ग्रहे चापि. — ^f) K2 विद्धि मां त्वं नरर्षभ.

9 ^a) B D T G उपाहृत्य (Dc1 'क्रम्य') (for 'कृत्य'). Ds गुरोरर्थं (hypermetric); S तु गुर्वर्थं (for गुरोरर्थं). — ^b) K2. 8 Ds (marg. sec. m.) S त्वया दत्तम् (for त्वदायत्तम्). K4 D1 त्वद्वत्तमरिमर्दन. — ^c) K1 D1 तु (for [इ]ह). — ^d) Ds. 6 आयासि (for एष्यामि).

10 ^b) T G1. 2 [इ]ह (for [अ]त्र). K2. 4. 5 Gs नास्ति मिथ्या क (Gs सत्यात्क)थंचन; B D ना (Ds त)त्र मिथ्या कथंचन. — ^c) M1. 2 वै (for मे). — ^d) B2 damaged.

11 B2 om. (hapl.) 11-12. — ^a) M1. 2 corrupt. Ks मितस्त्वद् (sic); G1 [अ]स्मात् तद् (for मत्तस्त्वद्). Ds आजातो (for आयत्तो). — ^e) Ś1 K1 प्रति (sic) (for यदि). Ś1 K4 Bc Dc1 D4 Gs वा (for च). T2 G1 Ms [अ]स्ति (for [अ]स्मि). G1. 8 प्रति (Gs परि)ग्राह्यं. — ^d) M2 (inf. lin.) त्वं (for तद्). Ś1 ब्रवीमि; B (B2 om.) D (except D1) वदस्व (for ब्रवीहि). Ś1 ते; K4 Ms. 4 मां (for मे).

12 B2 om. 12 (cf. v. 1. 11). B2 उत्तङ्क; S उत्तङ्क. — ^a) Ks Ds. 6 मते (for मतो). — ^e) K1. 8 B1 Dc1 Gs समनु; M4 अभिसं- (for अनुसं-).

13 ^a) B2 T G1. 2 तु; G3 Cv स्वम् (for ते). Gs Cv अपि (for मम). — ^b) K1. 4 रुचिरे; Ks D (except Dc1) उचिते; M4 रुचिरे (for रुचिरे). — ^c) Ds. 6 अन्यन् (for अन्यं). Ś1 K1. 8 Ds. 6 मे; T1 G1 तु (for वै). D2 वरयान्यं त्वमर्थं वै; T2 'यस्त्वार्थमन्यं तं; G2 M 'यस्त्व त्वमन्यन्तु; Gs 'यस्त्वद-मन्यन्मे; Cv 'यान्यदभिज्ञानं. — ^d) K2 Dc1 Dn1 D2. 4. 6 Gs तत्; T1 स; T2 G1. 2 M न (for तं). B2 दातास्मि (for दास्यामि). K2 B3 M2 सुव्रत.

14 B (except B2) उत्तङ्क; S उत्तङ्क. — ^b) B D (except Dn1 D1) प्रमाणा. Ds T1 स्वयं; G1 स्वयं (sic) (for वयम्). — ^c) B1. 2 D (except Dc1 D1) मद्यं (for मे त्वं). — ^d) K2 T2 सत्यवान्. Gs वै विभो (for पार्थिव). — After 14, Ś1 K1. 8 ins. an addl. colophon [Adhy. no.: Ś1 69].

15 K2. 4. 5 D1 om. the ref. — ^b) B (except B2) उत्तङ्क; S उत्तङ्क. K2 पुनः पुनः; Ks B2-3 T G1. 2 M वचः पुनः (by transp); Dc1 वचस्तु नः. — ^d) B2 ब्रूया (for ब्रूहि). D1 om. देहि.

16 ^b) B (except B2) Dc1 Dn1 D1-4 शुचिस्मिता (B2 'त') (for 'सिता'). — ^d) M2 संशयं.

17 B उत्तङ्क; S उत्तङ्क. — ^a) K1 अवती; Ds 'ता (for 'तः). — ^b) K2 Ds जनेश्वर; Ks इति प्रभो (for नरेश्वर). — ^c) M1. 2 योयं (for स्वयं). K (except K2) B2 D (except Dc1 Ds) च (for वा). — ^d) K2 सपत्ति.

उत्तङ्क उवाच ।

क पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर
स्वयं वापि भवान्पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७

सौदास उवाच ।

द्रक्ष्यते तां भवानद्य कस्मिंश्चिद्वननिक्षरे ।
षष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८
उत्तङ्कस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।
मदयन्तीं च दृष्ट्वा सोऽज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ १९
सौदासवचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना ।
प्रत्युवाच महाबुद्धिमुत्तङ्कं जनमेजय ॥ २०
एवमेतन्महाब्रह्मबानृत् वदसेऽनघ ।

अभिज्ञानं तु किञ्चित्त्वं समानेतुमिहार्हसि ॥ २१

इमे हि दिव्ये मणिकुण्डले मे

देवाश्च यक्षाश्च महोरगाश्च ।

तैस्तैरुपायैः परिहर्तुकामा-

च्छिद्रेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२

निक्षिप्तमेतद्भुवि पन्नगास्तु

रत्नं समासाद्य परामृपेषुः ।

यक्षास्तथोच्छिद्यधृतं सुराश्च

निद्रावशं त्वा परिधर्पयेयुः ॥ २३

छिद्रेष्वेतेषु हि सदा ह्यशृग्येषु डिजर्षभ ।

देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्यते ॥ २४

14. 1688
14. 57. 24
14. 57. 24

18 Ks om. the ref. K1 partly damaged. —^a) Ś1 B D तां द्रक्ष्यति (Ś1 'ते; Ds 'सि); Ks दृश्यतां तु; Ks संप्रक्ष्यते; Ks द्रक्ष्यसे तां; G1 'ते स्वा (for 'ते तां). Gs द्रक्ष्यते भवता साद्य. —^b) Ks कस्याश्च (for कस्मिंश्चिद्). Ds गह्वरे (for निक्षरे) —^c) T1 षष्ठः. K2, 4, 5 D1 तु (for हि). —^d) Ks न (for सा). B2 transp. सा and शक्या. Ds सा च शक्या प्रयोजनं.

19 Before 19, some MSS. ins. वैशांपायन उवाच. —^a) B1-8, 5 Dc1 उदकं सः T G1, 2 M उदकं सः. K1, 8 M1 स (for तु). K1, 8 T2 सः; K2, 4 M1 तु (for स). B1 Gs उदकं (Gs 'दं) कस्तु तथेष्टयुक्त्वा; D1 स उदकं कस्तथोक्तस्तु. —^b) K2, 8 D2, 4 दमयन्तीं (by metathesis). K Dc1 D1 दृष्ट्वा सौ; S तां दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा सो). —^d) K B2, 4, 5 Dc1 Dn1 D1-4 ज्ञापयत् (for ज्ञा). Ks तत्; B1, 2 Dc1 Dn1 Ds स्व- (for स्वं). Ds, 6 ज्ञापयस्त्वमनोरथं.

20 ^b) Ś1 K1 ततः स पृथुलोचनः (sic). —^d) B उदकं; S उदकं.

21 Before 21, M1 ins. मदयन्ती. —^a) Dn1 Ds-6 वद; Ds इदं (for महा). Ś1 K (except K1) ब्राह्म (for ब्राह्मन्). —^b) Ks त्वं नूनं (for नावृत्तं). Gs भाषसे (for वदसे). Ds नृप (for जगद्य). —^c) Ks B1, 8, 5 D1-8 T2 G1, 2 च (for तु). Bs किं मे; Ds किं च (for किञ्चित्). K1, 8 वः; B4 Dc1 मे (for स्वं). —^d) Ks T2 Gs M म (Ks मा) मानयितुमर्हसि; K4, 5 B1, 2, 4, 5 D स (B4 Dc1 स्व) मानयितुमर्हः; G4

ममानेतुमिहा°.

22 ^a) Ś1 T G1 च (for हि). Ks च; Gs शुभे (for मे). —^b) Ks नागाश्च; Ds, 6 देव्याश्च (for यक्षाश्च). B D (except D1) महर्षयश्च (for महोरगाश्च). —^c) Ds तु (for तैर्). Ds om. उपायैः. B D (except D1) अप- (for परि-). K1 हंतुकामात्. —^d) T G1 छिद्रे तु (for छिद्रेषु). Ks D1 नूनं (for नित्यं). T G1, 8 Ms -वर्तयति (Gs 'ते) (for -तर्कं°).

23 ^a) T2 चिक्षेपम् (for निक्षिप्तम्). Dc1 ते (for तु). —^b) Ds तलं (for रत्नं). K2, 4, 5 B2, 4 Dn1 D1, 5, 6 S परामृशेयुः. —^c) Ś1 reads 23rd on marg. —^e) K1 तदा; Ks ततो; Dc1 स्वथ (for तथा). Gs -रताः (for -धृतं). B2 सुरास्तु; D3 सुरांश्च. —^d) K2 D1 निद्रावशत्वात्; B Dc1 Dn1 D2-8 वशाद्वा; G3 वशात्वां (for वशं स्वा). Ks -दर्शयेयुः; D3 -वर्षयेयुः; Ds, 6 -धर्षयेयुः (for -धर्षयेयुः).

24 ^a) Dc1 corrupt. B Dn1 Ds-6 T1 [इ] मे; T2 G1, 2 [अ] पि; Gs च (for हि). B Dn1 D1-6 नित्यं (for सदा). —^b) K2, 5 गृह्यते न (Ks तु); Ks ह्यदृश्येषु; T1 M पृथ्व्येदेतद्; T2 G1, 2 द्रक्ष्येदेतद्; Gs द्रक्ष्यसे च (for ह्यदृश्येषु). Ks B D हियते (Ks D1 गृह्णति; Bs क्रियते) द्विजसत्तम. —^c) D1 om. (hapl.) 24th-25th. —^e) Gs यक्षाणाम् (for नागानाम्). —^d) Ś1 K1 अप्रचुष्येण; Ks corrupt; Ks अप्रमत्ते च (for 'मत्तेन°).

25 D1 om. 25th (of. v. l. 24). Gs om. 25th.

7. 14. 1006
8. 14. 57. 25
9. 14. 57. 25

स्यन्दते हि दिवा रुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम ।
नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभामाक्षिप्य वर्तते ॥ २५
एते ह्यामुच्य भगवन्क्षुत्पिपासाभयं कुतः ।
विषाग्निश्चापदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६

ह्रस्वेन चैते आमुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा ।
अनुरूपेण चामुक्ते तत्प्रमाणे हि जायतः ॥ २७
एवंविधे भूमौ वै कुण्डले परमाचिंते ।
त्रिषु लोकेषु विख्याते तदभिज्ञानमानय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्षष्ठांशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशंपायन उवाच ।

स मित्रसहमासाद्य त्वभिज्ञानमयाचत ।
तस्मै ददावभिज्ञानं स चेक्षाकुवरस्तदा ॥ १

सौदास उवाच ।

न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः ।
एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २

—^a) K1. s. 4 B3 D3 स्यंदते; K2 स्यंदति; D2. 4 स्यंदते. S1 K1. 8 तद्; K2 [ए]व; B3 D2 om.; B4. 5 ते (for हि). S1 K2 हि वा (for दिवा). K2 स्यंदस्वेतदिने रुक्मं; D2. 6 स्यंदते हि दिवा रूप्यं; T1 G2 एते दिवा च भा (G2 विभा)स्येते; T2 G1 एते दिवापि भास्येते; M1. 2 स्यंदते यदि वा भागं; M2 ये ते दिवापि भास्येते; M4 रत्नद्वयं दिवा भागं. —^b) D21 तु; T2 G1 तद् (for च). —^c) K2. 5 D1 रात्रौ (for नक्तं). —^d) B D21 D2-4 वर्ततः (D2 'ता').

26^a) D21 एतेभ्य (sic) (for एते हि). M4 (inf. lin. as in text) [आ]क्षिप्य (for [आ]मुच्य). K2. 4 D1. 6 भगवान्. —^b) G1 भवः (for भयं). —^c) G2 विषं (for भयं).

27 K2 D1 om. 27. —^a) K2 B4 ह्यामुक्ते (for जा). D2 ह्रस्वेन वा ताम्रयुक्ते; G2 न वै तपोमुक्ते. —^b) K2 ततः; K2 B3 D21 सदा; G2 तथा (for तदा). —^c) B2 [5]तिजायते; B3 D21 M2 [5]भिजायतः; T G1. 2 तथैव ते (for हि जायतः). K2 तत्प्रमाणेन जायते; B1. 2. 5 D21 D2-5 जाये (D2 'यं'; D4. 6 'य')ते तत्प्रमाणके; G2 तत्प्रमुक्ते तथैव ते.

28 S1 K1 om. 28. —^a) K2 एवं हृदे (sic); K2 D1 एवंगते (for 'विधे'). K2-4 D1 भूमौवैते; K2 समे वैते; M2 समान्येते (for भूमौ वै ते). —^b) B1. 2 D21 D2-4 विज्ञाते (for विख्याते). —^c) K2 तदा (for

तद्).

Colophon. — Sub-parvan : K1. 8 B D21 D4-8 T G1 M उत्ते (B1. 8-5 'तं'; T G1 M 'दं')कोपाख्यानं. — Adhy. name : K2. 5 कुंडलानयनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : S1 69; B2. 5 56 (as in text); D21 M4 (inf. lin.) 57; D2 53; T1 43; T2 G1. 2 M 42; G2 55. — Sloka no. : D21 28.

57

1 K2 om. the ref. —^a) K2 corrupt. B2. 4. 8 D21 G2 आगत्य (for आसाद्य). —^b) K2 तमभिज्ञाय; K2 B D अभिज्ञानम्. —^c) K2 D2-ज्ञातं (for -ज्ञानं). K2 तस्मै दधौ त्वभिज्ञाय. —^d) S1 K1. 8 तु (for च). K2 तथा (for तदा).

2 D2 reads 2-4 on marg. —^a) S1 K1. 8 [ए]वा ह (K2 हि); T G1. 2 M1 [ए]वेष्टा (for [ए] वैषा). D21 सति; G2 गतिः (as in text). —^b) D2. 6 तु (for च). K1 विदिते; D2 विदिते; G2 विद्यते (as in text). —^c) D2. 6 व्रतम्; T G1 तत्तम् (for मतम्). D2 आज्ञाय (sic); T2 G1 आख्यातं (for आज्ञाय). K2. 4. 5 D1 G2. 2 व्रतम् (G2 'वं न')तं न- (K4. 5 स)माज्ञाय.

3 MSS. om. the ref. K2 om. (hapl.) 3. D2

वेशंपायन उवाच ।

इत्युक्तस्तान्नुत्तङ्गस्तु भर्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् ।

श्रुत्वा च सा ततः प्रादात्तस्मै ते मणिकुण्डले ॥ ३

अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुनरब्रवीत् ।

किमेतद्ब्रुवन्नचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४

सौदास उवाच ।

प्रजा निसर्गाद्विप्रान्वै क्षत्रियाः पूजयन्ति ह ।

विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति नः ॥ ५

सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विप्रादोषमवाप्तवान् ।

गतिमन्यां न पश्यामि मदयन्तीसहायवान् ।

स्वर्गाद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ६

न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः ।

शक्यं नृलोके संस्थातुं प्रेत्य वा सुखमेधितुम् ॥ ७

तदिष्टे ते मयैवैते दत्ते स्वे मणिकुण्डले ।

यः कृतस्तेऽयं समयः सफलं तं कुरुष्व मे ॥ ८

उत्तङ्ग उवाच ।

राजंस्तथेह कर्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम् ।

प्रशंसं तु कंचित्प्रष्टुं त्वां व्यवसिष्ये परंतप ॥ ९

सौदास उवाच ।

ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वचः ।

14. 1700
14. 58. 11
14. 59. 11.

reads 3 on marg. —^a) K₂ D₁ corrupt. B उत्तङ्गः;
S उदङ्गः. —^b) K₂ D₈ भर्तुः (for भर्तुः). —^c) S₁
om. (hapl.) 3°-4^b. —^d) K₂ वचस्; D₁ च स;
D₁ G₈ तु सा (for च सा). K_{1.8} वचः; B D
(except D₁) तदा; M भुवि: (for ततः). D_{8.6} विप्रं
(for प्रादात्). T G_{1.8} ततोदङ्काय वै प्रादात्. —^e)
K_{1.8} B D₁ D₁ D₁ 4 ततस्; D_{8.6} प्रादात्; M
तस्यै (for तस्यै).

4 S₁ om. 4^{ab} (of. v. 1. 3). D₈ reads 4 on marg.
—^a) D₈ अवाप्य. —^b) D_{8.6} तमय (for पुनर).
—^d) G₈ ते वचः (for पार्थिव).

5 K₈ om. the ref. K_{2.4.5} D₁ राजा (for सौदास).
—^a) B_{1.8} S (except G₈) विसर्गाद् (M₈ 'नृ'); C_v
[अ]तिस्. D₁ प्रजातिसर्गाद्विप्रान्वै (sic). —^b) S₁ K₈
M_{1.8} पूजयन्तु; S₁ (by corr.) K₁ पूर्वजं तु (for पूज-
यन्ति). K_{2.4.5} B₈₋₆ D₁-6 T G हि (for ह). —^d)
B_{1.8} D₁ D_{2.8.5.6} वै; B_{8.5} D₁ D₈ T₂ हि; B₄ ह
(for नः).

6 ^a) K_{2.4.5} D₁ विप्रेभ्यः प्र (D₁ प्रा)णतः सोहं.
— D₁ om. 6^{ab}. S₁ om. (hapl.) 6^{ad}; B₈ reads it
on marg. —^c) T₂ गतिगम्यां. — M_{1.8} om. 6^d.
—^d) K₂ D₁ D₁ G₈ दमयन्ती (D₁ 'ति') (for मद).
— B D₁ D₈₋₆ T G M_{8.4} ins. after 6^d: M_{1.8}
after 6°:

114* न चास्यामपि पश्यामि गतिं गतिमतां वर ।

[M_{1.8} om. the prior half. D₈ वा (for च). G₁
[अ]न्यात्सपि; G₈ 'मिह (for 'मपि). D₈ मतिमतां.]

—^e) B₈ द्विजोत्तमात्.

7 ^a) K₄ D₁ D₁ राजो. —^b) D_{8.6} विरुद्धेन.
—^c) G₈ शक्यस्. K_{8.5} D₁ G_{2.8} त्रिः; B_{1.8} D₁
D₂₋₆ हि; B₈ तु; B_{4.5} च (for नृ). S₁ K_{1.8}
केनापि; B D (except D₁) स्थातुं वै (D₈ हि) (for
संस्थातुं). —^d) D₁ D₈ प्रेत्य वा सुखमेधते.

8 ^a) G₈ यद् (for तद्). S₁ K_{1-8.5} D₁ ईप्सिते
(D₁ 'तं'); K₄ ईप्सितं; B₁ इष्टे वै; T G इष्टेन (for इष्टे
ते). M मम (for मया). S₁ चैते; K_{1.8} [ए]ति (sub-
metric); K_{2.4.5} तेद्य; B D₁ D₁ D₁-4 दत्ते (for
[ए]वैते). D₈ निर्दिष्टं तं मया दत्ते; D₆ न दिष्टं तं मया
दत्तं. —^b) B D एते (for दत्ते). K₂₋₄ D₁ D_{2.8}
G₈ स्वः (for स्वे). —^c) D₁ यत् (for यः). K₂
कृतस्ते; D₁ कृते (for कृतस्). T G₁ कृतस्ते स्वद्य
समयः. —^d) K₈ सफले. K₈ D₁ M₈ स्वं; B₈ तद्;
D₈ ते (for तं). G₈ वै (for मे).

9 Some MSS. उत्तङ्ग or उदङ्ग. —^a) K₂₋₄ D₁
T₁ G₈ [ए]व; B₈ हि; B₄ [अ]हं (for [ह]ह). —^b)
K₈ [अ]तिर्क (for वशम्). —^c) K₂ corrupt. B D
(except D₁) G₈ च (for तु). S₁ कश्चित्; K₄ D_{1.6}
M₁₋₈ किञ्चित्. S₁ K₈ M₈₋₄ स्वा; K₈ om.; K₆ B₄
D₁ ते; D₁ वै (for त्वां). —^d) S₁ K_{1.8} 4 D₁
व्यवस्यामि; B D₁ D₁ D₈₋₆ निवृत्तोस्मि (D₈ 'सि');
T₁ व्यवसिष्ये. K₂ किञ्चित्वां प्रष्टुमिद्युत; K₆ कौतुक-
मतीव मे.

10 K_{2.4} D₁ राजा (for सौदास). —^a) M₈ मया
(for यथा). —^b) G₁ -यचास्मि (for -वक्तास्मि).
K₈ तं तव; K₈ तेनच (for ते वचः). —^c) K_{1.8}

C. 14. 1700
B. 14. 80. 11
K. 14. 80 11

छेत्तास्मि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १०

उत्तङ्क उवाच ।

प्राहुर्वाक्संगतं मित्रं धर्मनैपुण्यदर्शिने ।

मित्रेषु यश्च विषमः स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ ११

स भवान्मित्रतामद्य संप्राप्तो मम पार्थिव ।

स मे बुद्धिं प्रयच्छस्व समां बुद्धिमतां वर ॥ १२

अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः ।

भवत्सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वा ॥ १३

सौदास उवाच ।

क्षमं चेदिह वक्तव्यं मया द्विजवरोत्तम ।

मत्समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथंचन ॥ १४

एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्भव ।

आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युरसंशयम् ॥ १५

दैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राज्ञा क्षमं बुद्धिमता हितम् ।

समनुज्ञाप्य राजानमहस्यां प्रति जग्मिवान् ॥ १६

गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियंकरः ।

जवेन महता प्रायाद्व्रौतमस्याश्रमं प्रति ॥ १७

यथा तयो रक्षणं च मयदयन्त्याभिभाषितम् ।

तथा ते कुण्डले बद्धा तथा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥ १८

वक्ता (for छेत्ता). Ks T G1.2 M तेहं; Gs तेन (for तेऽद्य). —^a) K4 D1 तत्र (for मेऽत्र).

11 Some MSS. उत्तङ्क or उदङ्क. —^a) Ś1 K1.8.8 B4 वाक्यगतं; B1.5 Dn1 D2.8.5.5 वाक्संयतं; G2 M2 गतिं; M3 गमं. Ks.4 B1 Dn1 D1.2.5.5 विप्रं; Dc1 मैत्रं (for मित्रं). T G1 प्राप्तवान्संगतिं मित्रं. —^b) Dc1 विषा (for धर्मं). K4.5 B Dn1 D1.2 Gs M नैपुण- (for नैपुण्य-). T G1 दर्शनात्; M1.2 दर्शनाः. Ś1 K1.8 प्रतिवक्तास्मि ते वचः (= 10^b); K2 धर्मे नैपुण्यदर्शिने; Ds धर्मेण पुण्यदर्शिने. —^c) K2 यस्य; D4 च यो (by transp.). —^d) K4 B4 स्तेनम्. K1 तां; Ks तद्; Ds ते (for तं).

12 ^a) K2 यद् (for स). Gs मयां (for अद्य). —^b) Gs [s]सीह (for मम). —^c) K2 प्रयच्छस्व; Gs च्छस्व (for च्छस्व). —^d) T G युक्तां; M सतां (for समां). K2 ततस्त्वजयतां वर (sic); K4.5 D1 सम्यग्धर्मनृतां वरः (Ks 'र'); B Dc1 Dn1 D2-6 संमतां पुरुषर्षभ.

13 ^a) D2 अवाप्तार्थे; G2 'सोर्थो; M1.2 अवा*र्थो. Gs [अ]स्मि (for [ह]ह). —^b) Ś1 B2 पुरुषादनः; K1 दयः; T2 यकः. —^c) Ś1 K1 Ds corrupt. B2 क्षणं; D1 M4 (inf. lin.) क्षेमं (for क्षमं). T G1 किं तु (for मम). B Dc1 Dn1 D2.4-5 है; T G1 ह; M1.2 सा (for वा). Ks क्षमं च मम नास्ति हि; Gs क्षमं क्षमवतेति वा.

14 ^a) Dc1 om. from क्षमं up to भृगु (in 15^b). K1.8-5 D1 Gs M4.4 समं; K2 शमं; Ds क्षयं; M1.2 Cv समश्च (for क्षमं). Gs समक्षं चेह वक्तव्यं.

—^b) B Dn1 D2-6 तव (for मया). —^c) Gs न गन्तव्यं. Ks B कदाचन (for कथंचन).

15 Dc1 om. up to भृगु (in 15^b) (cf. v. l. 14). —^a) Ks एतत्तव; B1.2.5 तवैतस्स-; B2.4 स्वयैव ते; T G1.2 Ms तत्रै (G2 'थै')व तु; Gs M1.2.4 स्वयैव तु (Gs मे) (for एवं तव). K2 एवं च विप्र पश्यामि. —^b) B2 कुलोद्भव (for कुलोद्भव). —^c) K2 अथागतो; Gs आगतव्यं (for आगच्छतो). Ks मे (for ते). —^d) Dc1 om. भवे. K2 B Dn1 D2-6 T G न सं (Gs अस्)शयः (for असंशयम्). — After 15, Ś1 K1.8 ins. an addl. colophon [Adhy. no. : Ś1 70].

16 ^a) K2 राजा; Ms राज्ञो. —^b) K2 corrupt. Ś1 K1 समे; Ks-5 D1 समं; B1 क्षेमं; M सम- (for क्षमं). B2 D1 G2 बुद्धिमतां. Gs समं बुद्धिसमाहितं. —^c) K1 समनुज्ञा हि राजानम्; B1.2.5 Dn1 D2-6 अनुज्ञाप्य स रा —^d) K2.4 Dn1 D1.4.5 अहिल्यां. B2 Gs जज्ञिवान्.

17 ^b) T1 Ms गुरुपत्न्यां.

18 ^a) Ks तथा (for यथा). Ds.8 तयोर्थथा (by transp.). K2 T1 G1.8 तथा; K4 D1 तयो (for तयो). —^b) Dn1 D4 दमयेत्या. Ks च (for [अ]भि-). —^c) K2 च; M2 के (for ते). —^d) Ś1 K1.8.5 B (except B2) D (except D1) तदा (for तथा). Ś1 K1 कृष्णाजने. K2 कृते कृष्णाजिने भयात्; Gs M4 तथा कृष्णाजिनेन तत् (M4 च).

19 ^a) Ś1 कदाचित्; Ks D1 एकस्मिन् (for कश्चि-क्षिन्). —^b) K2 समन्वितः. Gs कक्षभारावनामिदं.

स कस्मिंश्चित्क्षुधाविष्टः फलभारसमन्वितम् ।
 बिल्वं ददर्श कस्मिंश्चिदासुरोहं क्षुधान्वितः ॥ १९
 शाखास्वासज्य तस्यैव कृष्णाजिनमरिंदम ।
 यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विजवरेण वै ॥ २०
 विशीर्षबन्धने तस्मिन्नाते कृष्णाजिने महीम् ।
 अपश्यद्भुजगः कश्चित्ते तत्र मणिकुण्डले ॥ २१
 ऐरावतकुलोत्पन्नः शीघ्रो भूत्वा तदा स वै ।

विदश्यास्येन वल्मीकं विवेशाथ स कुण्डले ॥ २२
 हियमाणे तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह ।
 पपात वृक्षात्सोद्वेगो दुःखात्परमकोपनः ॥ २३
 स दण्डकाष्टमादाय वल्मीकमखनत्तदा ।
 क्रोधामर्षामितताङ्गस्ततो वै द्विजपुंगवः ॥ २४
 तस्य वेगमसह्यं तमसहन्ती वसुंधरा ।
 दण्डकाष्टाभिलुब्धाङ्गी चचाल भृशमातुरा ॥ २५

C. 14. 17. 8
 B. 14. 58. 29
 K. 14. 59. 19

— °) G₁ दुर्मं; M_{1,2} बिल्वं (for बिल्वं). K₂ G₈ M_{1,2} तस्मिंश्च; K₄ D₁ तस्याधो; K₅ स मुनिर; B D₀₁ D₀₁ D₂₋₆ विप्रशिर्ष; G₂ कस्मिंश्च (for कस्मिंश्चिद्). Ś₁ K_{1,8} ददर्श बिल्ववृक्षं च. — D₅ reads 19^d on marg. (see, m.). — °) D₀ corrupt. Ś₁ K₁ s G₂ s M [अप्या (K₈ प्य)सुरोह; K₂ [अ]प्यासुरोह; K₄ D₁ ह्यासुरोह (for आह). B_{1,2} D₀₁ D_{2,8} च तं ततः; B₈₋₅ D₀₁ ततस्तु तं; D₁ समंततः; G₃ क्षुधातुरः (for 'न्वितः).

20 °) K₂ D₈ corrupt. K₄ D₁ शाखाश्चासज्य; B D₀₁ D₀₁ D_{1,2,4-6} शाखासासज्य. — After 20^b, N T₂ ins.:

115* पातयामास बिल्वानि तदा स द्विजपुंगवः ।
 अथ पातयमानस्य बिल्वपाहतचक्षुषः ।
 न्यपतंस्तानि बिल्वानि तस्मिन्नेवाजिने विभो ।

[(L. 1) D₈ विकला (for बिल्वानि). After the prior half, Ś₁ reads the post. half of line 3 followed by 20^a, repeating the portion in its proper place. K₂ ततः (for तदा). K₄ D₁ -सत्तमः (for -पुंगवः). — K₂ om. line 2. K₄ D₁ om. lines 2-3. — (L. 2) B_{1,2,5} D₀₁ T₂ -चेतसः (for -चक्षुषः). B_{8,4} बिल्वप्र-हत्तचेतसः (for the post. half). — (L. 3) Ś₁ K_{1-8,5} D₄ निषेतुस; B₄ निषेतुस; D₈ न्यपतस. Ś₁ (both times) K₁ एवाजिने; D₈ एव क्षणे (for एवाजिने).]

— After the above, K₂ cont. 116*.

— °) K₄ D₁ यस्या; B₈ तस्मिंश्च (for यं). D₀₁ तु (for ते). — °) T₁ तथा; M₄ (inf. lin.) तद्वा (for तदा). D₈ राजः (for द्विजः). K₂ ह; K₄ D₁ हि (for वे). — Ś₁ K_{1,8-5} B D (except D₀₁) T₂ ins. after 20; K₂ cont. after 115*:

116* बिल्वप्रहारैस्तस्याय व्यशीर्यद्वन्धनं तथा ।
 सकुण्डलं तदजिने पपात सहसा तरोः ।

[(L. 1) K₂ -प्रहारात्. T₂ तद्विल्वप्रहारैस्तस्याय (for the prior half). Ś₁ K D₁ विशीर्ष (for व्यशीर्यद्). — (L. 2) K₈ तदाजिनं.]

21 K₄ D₁ om. 21^{ab}. — °) K₂ विशीर्षे; D₈ णं. — °) M₂ आपश्यः (for अपश्यद्). K₁ D₈ भुजगाः. K_{2,4,5} D₁ तत्र (for कश्चित्). — °) Ś₁ K_{1,8} तत्र ते (by transp.); K_{2,4} D₁ कश्चित्ते; K₅ रुधिरं.

22 °) K₈ B_{1,2,5} D₀₁ D₂₋₆ -कुलोद्भूतः (for 'स्पन्नः). — °) T G_{1,2} शीघ्रं. S (except G₈) गत्वा (for भूत्वा). B₈ om.; T₁ तथा (for तदा). B D (except D₁) हि सः (for स वै). — °) Ś₁ K_{1,8} विदाल्य (K₁ 'ल्य); K₂ विदस्य. K₄ D₁ विदश्या चै (D₁ 'इयश्चै)व वल्मी (K₄ वाल्मि)कं; G₈ विनियोगेन व°. — °) K₄ विविसाथ; G₂ विवेशाशु (for 'शाथ). Ś₁ K_{1-8,5} D₀₁ D₂ G₈ सकुण्डलः (Ś₁ 'लाः).

23 °) Ś₁ हियमानं. Ś₁ K₁ तु ते दृष्ट्वा; G₈ स दृष्ट्वा तु (by transp.). — °) K_{2,4,5} D₁ वै; B₈ च; T G₁ ते (for ह). G₈ कुण्डले पञ्चगेन ते.

24 °) K_{1,8} वल्मकस्य; D₁ वल्मकम्. B_{1,2} (marg. as in text) अहनत्; G₈ निखनत्; M न्यख* (for अख*). — Ś₁ K₁₋₈ B D (except D₁) T₂ ins. after 24^a: K₅ after 24:

117* अहानि त्रिंशदव्ययः पञ्च चान्यानि भारत ।

[(Ś₁ K_{1-8,5} द्वादशं व्य (K_{2,5} 'शाव्य)प्रो दश (for त्रि-शदव्ययः पञ्च). K₂ व्यानि च (for चान्यानि).]

— Ś₁ K_{1,8} om. 24^{ad}. — °) K₂ B D (except D₁) क्रोधामर्षाभि (D₀₁ 'भिमर्षः; D₈ 'वर्षाभि)संतप्तसः. — °) K₂ ततो द्विजवरोत्तमः; K₄ D₁ द्विजो वै नरसत्तमः (D₁ 'म); B D₀ D₀₁ D₂₋₆ तदा ब्राह्मणसत्तमः.

25 °) K₂ च (for तम्). — °) K₅ असह्यः; D₁ 'हृदी; D₂ अहसंती (by metathesis). — °) Ś₁ B₈₋₅

C. 14. 1719
B. 14. 80. 20
K. 14. 80. 19

ततः खनत एवाथ विप्रर्षेधरणीतलम् ।

नागलोकस्य पन्थानं कर्तुकामस्य निश्चयात् ॥ २६

रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजग्मिवान् ।

वज्रपाणिर्महातेजा ददर्श च द्विजोत्तमम् ॥ २७

स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः ।

उत्तङ्गमब्रवीत्तात नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ २८

इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः ।

न दण्डकाष्टसाध्यं च मन्ये कार्यमिदं तव ॥ २९

उत्तङ्ग उवाच ।

नागलोके यदि ब्रह्मण शक्ये कुण्डले मया ।

प्राप्तुं प्राणान्विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ ३०

Doi दंडकाष्टाभिभिः (Śi 'स्त'ङ्गांगी; Ks 'कामिभ्रतुङ्गांगी; T G1 M 'काष्टाभितुङ्गांगी. —^d) B1.2 Dn1 D2-8 भृश-माकुला; T1 'दुःखिता.

26 ^a) D1 एवाथ; G1 'दौ; Gs 'स्य (for 'य). —^b) K2 Doi D1.8.9 विप्रर्षे; T G1 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे). Śi K1.8 अवनीतले; Ks धरिणीतले; Ds धरिणीतले. —^d) Gs कामयानस्य निश्चयात्.

27 ^a) K4 D1 पथेन (for रथेन). B1 हय- (for हरि-). —^b) S अभि- (for उप-). —^d) Dn1 Ds.9 तं ददर्श; T संदर्श; G1.2 M स ददर्श; Gs ददर्शाथ (for 'क्षी च). Ks.4.5 D1 ददर्श द्विजसत्तमं (Ks 'म). — After 27, Ds ins. an addl. colophon [*Adhy.* no. 54].

28 Before 28, B Dn1 D2-8 ins. वैशंपायन उवाच. —^a) Śi ब्रह्मणो. —^b) S (except Gs) तेन (for तस्य). Ks Ds दुःखिता; Doi om.; M दुःखित. —^c) Some MSS. उत्तङ्गम् or उदङ्गम्. B1.2 D (except D1) वाक्यं (for तात). —^d) Ds स्वयेन (sic); Gs त्वेति (for स्वयेति).

29) Ks वै; Gs [s]भि (for हि). Ks -लोके; Ks D1 -लोकं. Gs इतोऽस्मि लोको वै वेष्ठा. —^b) Ks योजनानां. — After 29^b, Ks ins.:

118* यत्र ते कुण्डले नीते भुजगेन द्विजोत्तम ।

—^a) Gs -दःखं (for -साखं). T G1 न दंडकाष्टमासाद्य; Gs दंडकाष्टैरनाथं च. —^d) Ks मध्ये; Gs नदयेत् (for मध्ये). Ks इदं कर्म तवानथ.

यदा स नाशकतस्य निश्चयं कर्तुमन्यथा ।

वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युयोज ह ॥ ३१

ततो वज्रप्रहारैस्तैर्दार्यमाणा वसुंधरा ।

नागलोकस्य पन्थानमकरोजनमेजय ॥ ३२

स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह ।

ददर्श नागलोकं च योजनानि सहस्रशः ॥ ३३

प्राकारनिचयैर्दिव्यैर्मणिमुक्ताभ्यलंकृतैः ।

उपपन्नं महाभाग शातकुम्भमयैस्तथा ॥ ३४

वापीः स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः ।

ददर्श वृक्षांश्च बहूनानाद्विजगणायुतान् ॥ ३५

तस्य लोकस्य च द्वारं ददर्श स भृगूद्बहः ।

30 Ks D1 om. the ref. Some MSS. उत्तङ्क or उदङ्क. —^a) G -लोकाद् (for -लोके). —^b) K1 अ-शक्ये; Doi न शके; Gs न शक्यं. —^c) Ds प्राप्त- (for प्राप्तुं). Ks Ds.9 विमोक्षाभि. —^d) Ds पश्य-तस्. Bs द्विजोत्तमः.

31 Doi om. up to यु (in 31^d). Before 31, some MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^a) G1 यथा (for यदा). Ks नाशकं. —^c) S (except T1 G1) ततो (for तदा). —^d) Ks corrupt. Ks वज्रास्त्रेण; Ds 'त्रेण (for 'त्रेण). Ds प्रयोज ह; T G1 युयोज स; Ms 'जन.

32 Śi K1 om. 32. —^a) Ks D1 -प्रहारेण; B1 Doi 'रै* ; Gs 'रैस्त्रद् (for 'रैस्त्रे). —^b) Ks.4 Dn1 D1.8 दीर्यमाणा; Ks दायमाना; Gs दार्यमाणा (for दार्य*). —^d) Ks अददत् (for अकरोत्).

33 ^a) Ds ददाति (for ददर्श). Ks.1 D1 स (for च). —^d) Doi Dn1 Ts योजनानां.

34 ^a) Ks Ms प्रकाश- (Ms 'र- (for प्राकार-). T1 G1.2 -वक्षयैर् (for -निक्षयैर्). —^b) Ks.4 D1 T G मणिमुक्ता (Gs 'रत्ना)भ्यलंकृतैः; B Doi Dn1 Ds-9 'स्त्रलंकृतैः. —^d) Śi K1.8 शातकुम्भमयैश्च. Bs T1 G1 M1.2 तदा (for तथा).

35 ^a) Ks corrupt. Ks D1 S वाप्यः (G1 'व-); Ks दिव्य- (for वापीः). Śi स्फटिक-; K1.4 Doi स्फटिक- Ks -सोपाना; Ds.9 -सोपान-; Gs -संकाशा (for -सोपाना). Dn1 वापी स्फाटिकसोपानां. —^b) Ks

पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ३६

नागलोकमुत्तङ्गस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा ।

निराशश्चाभवत्तात कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ३७

तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्चेतवालधिः ।

ताम्रास्यनेत्रः कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ३८

धमस्वापानमेतन्मे ततस्त्वं विप्र लप्स्यसे ।

ऐरावतसुतेनेह तवानीते हि कुण्डले ॥ ३९

मा जुगुप्सां कृथाः पुत्र त्वमत्रार्थे कथंचन ।

त्वयैतद्वि समाचीर्णं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ४०

D₁ T₁ G₁ 2 M₁ 2 3 नद्यश्च; G₂ सोपान- (for नदीश्च).
— °) K₂ सु- (for च). K₃ तथा; K₄ तदा (for
बहून्). — °) K₅ नानाद्विजगणैर्युतात्; D₅ 6 नानाहि-
गणसंयुतात्.

36 °) Ś₁ K₁ 3 5 G₂ नाम-; T G₁ अस्य (for
तस्य). K₂ 4 D₁ तद् (for च). — °) B₁ D₁ D₅ 6
transp. ददर्श and स. Ś₁ D₂ 4 च; K₁ om. (for
स). — °) T₂ आयामं (for आयतं). K₄ 5 D₁ T₃ G₂
M दश- (for शत). K₂ शतयोजनमायतं; G₂ दशयो-
जनमायतं.

37 °) Some MSS. उत्तङ्गस् or उदङ्गस्. D₁ तमुत्तङ्गः
(for उत्तङ्गस्तु). K₄ D₁ उत्तङ्गे नागलोकं तु; K₅
D₂ तं नागलोकमुत्तङ्गः. — °) K₂ भीतो; M₂ दीर्णो
(for दीनो). — °) Ś₁ नियतश्च; K₁ निश्चलश्च; D₂
निरासश्च (for 'शश्च). B₁ 2 5 D (except D₁) G₂ तत्र
(D₁ 'तः') (for तात). K₃ निश्चर्य नालभत्तत्र. — °) D₁
D₁ कुण्डलाहरणं. B₂ पुरः; G₂ ततः (for पुनः).

38 °) K₂ 4 D₁ S (except G₂) ततः (for तत्र).
B₂ D₁ चोवाच (for प्रो°). K₂ तुरगं (sic). — °) K₂
B₂ 5 D₁ 2 5 M₂ कृष्णः. K₄ D₁ D₁ 'वालधक् (for
'वालधिः). Ś₁ K₁ 3 तं श्वेतः कृ (K₂ 3 'तद्) कृणालभृत्
(K₂ 'लधिः). — K₂ om. 38°-39°. — °) D₁ ताम्रा-
सनेत्रः; T ताम्रास्य नेत्रः (T₂ 'त्रं); M₁ ताम्रनेत्रः स;
M₂ ताम्रनेत्रस्य. Ś₁ D₂ T₁ G₁ कौरव्यः; K₁ om.

39 K₂ om. 39° (cf. v. l. 38). — °) Ś₁ K₂
D₁ corrupt. M पूर्त्. K₂ om.; D₂ स्वत् (for मे).
— °) K₂ ते; D₂ तं (for त्वं). S प्रति- (for विप्र).
K₂ लप्स्यसे; D₁ लिप्स्यसे; M₂ लप्स्यसे (for लप्स्यसे).
— °) D₁ न च (for तव). K₂ 4 D₁ च; D₂ [ह]ह;

उत्तङ्ग उवाच ।

कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।

यन्मया चीर्णपूर्वं च श्रोतुमिच्छामि तद्व्यहम् ॥ ४१

अश्व उवाच ।

गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलितं जातवेदसम् ।

त्वया ह्यहं सदा वत्स गुरोरर्थेऽभिपूजितः ॥ ४२

सततं पूजितो विप्र शुचिना भृगुनन्दन ।

तस्माच्छ्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु मा चिरम् ॥ ४३

इत्युक्तः स तथाकार्षीदुत्तङ्गश्चित्रभानुना ।

C. 14. 1787
14. 18. 47
K. 14. 38. 47

G₂ सु- (for हि).

40 °) D₂ जुगुप्सं. D₂ वृथा. K₄ D₁ विप्र (for
पुत्र). — °) K₂ कदाचन (for कथं). — °) D₁
D₁ 3 समाचीर्णे. K₂ स्वयैतद्विधिनाधीतं; G₂ आसे-
वितस्त्वयैतद्वि. — K₂ om. 40°-41°. — °) Ś₁ तपः;
T₁ G₁ तथा (for तदा). K₂ गौतमस्य मुनेस्तदा.

41 K₂ om. 41° (cf. v. l. 40). D₁ om. the
ref. Some MSS. उत्तङ्ग or उदङ्ग. — °) D₁ G₂ जानी-
याद्; D₂ नीत. — D₁ om. (hapl.) 41°-42°. — °) G₂
गौतमस्याश्रमं प्रति. — °) G₂ मम यच् (for यन्मया).
K₂ D₂ चीर्णपूर्णं; K₂ पूर्वचीर्णं. Ś₁ K₁ 3 D₁ D₂ 5
G₁ 3 हि; K₄ B₂ तु (for च). — °) K₄ B₁ 2 D₁
D₂ 5 G₂ तस्वतः; K₂ T₁ तस्वहं; B₁ 5 T₂ तद्यह (sic)
(for तद्व्यहम्).

42 D₁ om. 42° (cf. v. l. 41). D₂ 6 तुरग (for
अश्व. — °) D₂ 6 सं-; M₂ मा (for मां). K₂
जानीयाज्. — °) B (except B₂) D₁ D₁ D₂ G₁ M
ज्वलनं; D₂ 3 5 ज्वलतं. — °) G₂ transp. स्वया and
सदा. K₄ D₁ [ज]पि (for हि). B (B₂ marg. as in
text) D₁ D₂ 5 विप्र (for वत्स). — °) K₂ 4 5 D₁
S तपोधनः; B₁ 3 हि पूजितः (for अभिपू°).

43 °) Ś₁ K₁ 3 तेहं (for विप्र). B D (except
D₁) विधिवत्सततं विप्र. — °) D₁ गुरुनन्दनः; D₂ 3 4
(marg. sec. m. as in text) 5 कुरुनन्दन (for भृगु°).
G₂ शुचा मां भृगुसत्तम. — °) G₂ ततः (for तस्मात्).
Ś₁ विधास्यामि; K₂ 4 5 B₁ 3 D₁ 5 [s]मिधा° (for
विधा°). — °) Ś₁ K₁ 3 तवैतत्; K₂ G₂ तवैव; D₂
तवैव; D₂ 6 स्वमेव (for तवैव). K₂ दक्षिणं (for मा
चिरम्). — After 43, Ś₁ K₁ 3 ins. an addl. colophon

C. 14. 1737
B. 14. 58. 47
K. 14. 58. 47

धृताचिः प्रीतिमांश्चापि प्रज्ज्वाल दिग्धक्षया ॥ ४४
ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो ध्मायमानस्य भारत ।
घनः प्रादुरभूद्धूमो नागलोकभयावहः ॥ ४५
तेन धूमेन सहसा वर्धमानेन भारत ।
नागलोके महाराज न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४६
हाहाकृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनम् ।
वासुकिप्रमुखाणां च नागानां जनमेजय ॥ ४७
न प्रकाशन्त वेश्मानि धूमरुद्धानि भारत ।
नीहारसंवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ४८
ते धूमरक्तनयना वह्नितेजोमितापिताः ।

[Sub-parvan : Ks उत्तकोपाख्यानं. — Adhy. no. : Śi 71].

44 Before 44, Śi K1.8 M4 ins. वैशंपायन उवाच.
—^a Śi K1.8 Dc1 तत्तु; B1.2.6 Dn1 D2-6 T1 तु
(for स). Ks B2-6 D1.4 G M1.2 तदा (for तथा).
Dc कायो; Gs तूर्णम् (for [अ]कार्षीद्). —^b Some
MSS. उत्तकश्च or उदकश्च. —^c Ds धृताश्च; T G1.2
ताम्राचिः (for धृता). Ks [आ]सीत्; K4.5 D1 [अ]स्य
(for [अ]पि).

45 ^a Ks D1 वै (for स्य). —^b K2.4.5 D1
धम (K2.5 'मं) तस्यस्य; B Dc1 Ds.6 धम्य (Ds.6 'श्च).
तस्तत्र; Dn1 D2-4 घ (Ds व) क्षतस्तत्र; Gs अयमानस्य
(for ध्माय).

46 Ks om. 46. —^a B D (except D1) T G1
महता (for सहसा). —^b Ks स्पर्धमानेन (for वर्ध).
—^c Śi K1 महाप्रज्ञ (for 'राज). — Dc1 om.
(? hapl.) 46^d-47^d. —^d K2.4 B (except B2) Dn1
D1.2.4.5 प्राज्ञायत. Ds कंचन.

47 Dc1 om. 47 (cf. v. l. 46). Ks D1 om. 47^{ab}.
—^a Śi K1.8 हाहाकारम्; Ds 'भूतम् (for 'कृतम्).
—^c Ds वासुकी. Ks तु (for च).

48 ^a K1.5 B2.8 Dc1 Ds.6 प्राकाशत; Ks प्रका-
श्यत; Ks D1 'शति (for 'शन्त). —^b S सर्वशः
(for भारत). —^c G1 'संहतानि (for 'संवृ'). —^d
Dc1 वनानां. Ks Gs तदा (for तथा).

49 ^a M1.4 धूमरक्त. —^b Śi K1.8 वह्नितेजो
निपीडिता; Ks 'जोभमाविना; G1 'जोडितापिता. (sic).

आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्यातितेजसः ॥ ४९
श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेस्तिग्मतेजसः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे पूजां चक्रुर्थाविधि ॥ ५०
सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबालपुरोगमाः ।
शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५१
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ।
प्रायच्छन्कुण्डले दिव्ये पद्मगाः परमार्चिते ॥ ५२
ततः संपूजितो नागैस्तत्रोत्तङ्कः प्रतापवान् ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्य तत् ॥ ५३
स गत्वा त्वरितो राजन्गौतमस्य निवेशनम् ।

—^a Śi K1.8 संजग्मुर्. T1 Gs ज्ञात्वा (for ज्ञातुं).
—^b B D (except D1.2) महारमन; M4 [अ]मितौ-
जसः (for [अ]तितेजसः).

50 Śi K1.2.4 T2 G1.2 om. (hapl.) 50^{ab}. —^a
Ks D1.2 ते श्रुत्वा; B2 Dc1 T1 Gs Ms श्रुत्वा तु. D2
Gs नियमं (Gs 'त) (for निश्चयं). —^b B D (except
D1) अति- (for तिग्म-). —^c B D (except D1)
Gs -नयनाः (for -मनसः).

51 ^a D2 सर्वेषां (hypermetric) (for सर्वे). —^b
Ks Gs बालवृद्ध; Dc1 Ds वृद्धा बाल. Ks B1.2.4
-पुरःसराः (Ks 'र) (for -पुरोगमाः). —^c Ks [आ]शु
(for [अ]शु).

52 Ds om. 52; Ds reads it on marg. (sec. m.).
—^a Ks प्रासाद्य. Ks Ds भार्गवं (for ब्राह्मणं).
—^b Dn1 अर्घ्यं (hypermetric); D1-8 अर्घं. Ks
तु (for च). — Ks Gs om. (hapl.) 52^a-54^b. —^c
Ks प्रच्छन्; M4 (inf. lin. as in text) प्रायच्छन्.
—^d Ds परमर्षये.

53 Ks Gs om. 53 (cf. v. l. 52). —^a Śi K1.5
B2 Dn1 D1.5.6 स; B1.2 प्र- (for सं). —^b Śi
K1.5 B Dc1 Dn1 Ds.4 तदा (for तत्र). D1 ततोदांतः
(sic); Ds.6 उत्तकः स; T G1 स उदकः; M1.2 ततो-
दकः (for तत्रोत्तङ्कः). Some MSS [उ]त्तकः or [उ]दकः.
—^c Ds अग्निः. Ks D1.5.6 T G1 प्रदक्षिणी. —^d
D2 गुरु- (for गुरु). Ks -वेदमनि; Ks D1 -संमतः;
Gs -वेदम तत् (for -सद्य तत्). Śi M1.2 तै (for तत्).
Ds.6 जगाम गुरुमग्रतः.

54 Ks Gs om. 54^{ab} (cf. v. l. 52). —^b B2

प्रायच्छत्कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्यै तदानघ ॥ ५४

एवं महात्मना तेन श्रील्लोकाञ्जनमेजय ।

परिक्रम्याहूते दिव्ये ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ५५

एवंप्रभावः स मृनिरुत्तङ्को भरतर्षभ ।

परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७

५८

जनमेजय उवाच ।

उत्तङ्काय वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विजसत्तम ।

अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

दत्त्वा वरमुत्तङ्काय प्रायात्सात्यकिना सह ।

द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २

सगंसि च नदीश्वं वनानि विविधानि च ।

अतिक्रम्य ससादाथ रम्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३

वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।

उपायात्पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४

C. 14. 1794
B. 14. 59. 4
K. 14. 59. 4

58

गौतमस्याश्रमं प्रति. — Ks reads 54^{ad} after 119*. — ^a) B D (except D1) -पत्न्यास् (for -पत्न्यै). Ks D1 तदानघः; Gs तथानघ. — Ks D (except Dc1) ins. after 54: Ks after 54^b:

119* वायुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ।

सर्वं शशंस गुरवे यथावद्विजसत्तमः ।

[(L. 1) = 47^{ad}. Ks D1 तु (for च). — (L. 2) Ks D1 वृत्तानि (for यथावद्).]

55 ^a) Ks. s D1 S लोकद्वयं (for महात्मना). — ^b) Ks. s D1 S विप्रेण (for श्रील्लोकाञ्च). — ^c) B1 T G पराक्रम्य. D1 हृते; Ds [आ]वृते (for [आ]हृते). — ^d) Gs तत्र (for ततस्).

56 ^b) Some MSS. उतंको or उदंको. Ks. s D1 जनमेजय (for भरतर्षभ). — Before 56^c, Ks D1 ins. जनमेजय उवाच. — ^c) Ks उप्रेण; Ds परमेण (hyper-metric) (for परेण). — ^d) Ks M1. s यन्मा; T1 यस्मात्.

Colophon. — Sub-parvan: All MSS. (except M) उत्तं (B 'तं'; T G 'दं') कोपाख्याने (to it Ś1 K B1. s D [except Dc1] add समाप्तं). — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 72; B1. s 57 (as in text); Dn1 M1 (inf. lin.) 58; D1 55; T1 44; T2 G1. s M 43; Gs 46. — Śloka no.: Dn1 61.

1 ^a) K1. s Dc1 उतंकाय; B उतंकस्य; Dn1 Ds-8 उत्तंकस्य. — ^{ad}) Ks om. (hapl.) महाबाहुः किं चकार.

2 G1 om. the ref. — ^a) Some MSS. उतंकाय or उदंकाय. Ks. s D1. s उत्तंकाय वरं दत्त्वा. — ^b) Ks. s D1 तदा (for प्रायात्). — ^c) Ś1 K1. s B1 G2 ह्योत्तमैः (for मद्राहयैः).

3 ^a) S स सरांसि (T1 G1 'श्र') (for सरांसि च). Ks. s B Dc1 Dn1 D1-8 सरितश्च; Ds सरसश्च (for च नदीश्च). — ^b) Dc1 om. from च up to पुण्डरीका (in 4°). Ks. s D1 विविधानि वनानि च; B1. s 5 (also as in text) Dn1 Ds-8 वनानि च गिरि (D1. s गिरय) स्तथा. — ^c) Ś1 K1. s समादाय; Ks महाराज; M1 ससाराथ (for 'दाथ'). — ^d) Ks राजन् (for रम्यां).

4 Dc1 om. up to पुण्डरीका (in 4°) (cf. v. l. 3). Ks om. 4^{ad}. — ^b) K1 Ds T2 G1 महा; Ks M1. s मल्ले; Gs मधे; Cn. v महे (as in text). Ś1 K1. s Gs M1. s ह (for च). Ks D1 T1 G2 मल्ले रै (T1 'हारै'; G2 'धेरै') वतकं तदा. — ^c) Ds उपायं. — ^d) T G1. s M1. s तथा (for तदा). Gs युयुधानयुतस्तथा.

5 ^a) Ks. s च (for तु). Ks च गिरिभिर्; D1 सर्वगिरिर् (for तु स गि). — ^b) Ks. s B1 D (except Dc1 D1) -रूपैर् (for -रूप). Ks विविचित्रैः; Gs विवि-

G. 14. 1788
B. 14. 59. 5
K. 14. 59. 5

अलंकृतस्तु स गिरिनारूपविचित्रितैः ।
बभौ रुक्ममयः काशैः सर्वतः पुरुषर्षभ ॥ ५
काञ्चनस्रग्भिरग्याभिः सुमनोभिस्तथैव च ।
वासोमिश्र महाशैलः कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ६
दीपवृक्षैश्च सौवर्णैरभीक्ष्णमुपशोभितः ।
गुहानिर्ज्ञरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह ॥ ७
पताकामिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः ।
पुंभिः स्त्रीभिश्च संपुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ।
अतीव प्रेक्षणीयोऽभूमेरुर्मुनिगणैरिव ॥ ८

त्रैः (for 'त्रितैः'). — °) K₂ corrupt. K₁ B₈ उभौ; D₈ दिश्ये (for बभौ). Ś₁ सुंममयैः; K_{1.4} B D (except D₁) रत्नं; M₁₋₃ रुक्मं (for रुक्मं). K_{4.5} B₄ D₁ D₁₁ D_{1.4-6} G_{2.8} M काशैः; B_{1-3.5} D_{2.8} काशैः (for काशैः). — °) B D संवृतः (for संवतः).

6 °) Ś₁ रग्याभिः; B₈ D₁ उड्या (D₁ 'ग्रा')भिः; M अग्याभिः. — °) Ś₁ मनोगमैः (for तथैव च). — D₆ om. 6^{ad}. — °) B_{8.4} D₁ G₈ च सर्वतः; D₁₁ D₂₋₅ तथैव च; T G_{1.2} M च संघ (M₁ 'ख')शः (for च सर्वशः).

7 K₈ om. 7. — °) D₁ om. from वृक्षैश्च up to समन्ततः (in 8th). — °) K_{2.4.5} D₁ T G₈ अभिः (for उप). K₂ 'सोभितैः'; K₁ 'तैः'. — °) D₁ 'निर्जर'; G₈ M 'निर्जर' (for 'निर्जर'). D₆ 'शब्देषु' (for 'देशेषु'). — °) K_{2.5} दिविभूतो; G_{2.8} M दीपभूतो (G₂ 'वृक्षो' (for दिवा)).

8 D₁ om. 8^{ad} (cf. v. l. 7). — °) Ś₁ transp. विचित्राभिः and सघण्टाभिः. D₆ सकंटाभिः; G₈ घटिता (for सघण्टा). K₂ तथैव च (for समन्ततः). — °) K₈ om. पुंभिः स्त्रीभिः. G₈ सु- (for च). K_{2.8} संतु- (K₂ 'घु')ष्टा; K₄ D₁ संपु (D₁ 'तु')ष्टः; D₁ संपुष्टः; D₄ संपुष्टः (sic); G₁ संहृष्टः; G₈ संपूर्णः; M₂ संपुष्टं (for 'ष्टः'). — °) Ś₁ K_{1.8} प्रदीपः; M₁ प्रतीत (for प्रगीत). — °) K₂ मणिः; G₈ सुर- (for मुनि). M_{1.3} 'वरैर्' (for 'गणैर्').

9 °) K₈ मत्तानां; K_{4.5} D₁ मनोज्ञैः; D₆ यत्तानां (for मत्तानां). — °) K₄ पुंसां स्त्रीणां (by transp.). G₈ तथैव च (for च भारत). — °) K_{1.8} पर्वतैर्वाय. — °) K₂ दिवस्पृग्; T G₂ दिविस्पृग्. G₈ गीत- (for हव). Some MSS. निःस्वनः. D₆ त्रिदिवस्पृगिव ध्वनिः.

मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसां च भारत ।
गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्पृगिव निस्वनः ॥ ९
प्रमत्तमत्तसंमत्तक्ष्वेडितोत्कृष्टसंकुल ।
तथा किलकिलाशब्दैर्भूरभूत्सुमनोहरा ॥ १०
विपणापणवात्रम्यो भक्ष्यभोज्यविहारवान् ।
वस्त्रमाल्योत्करयुतो वीणावेणुमृदङ्गवान् ॥ ११
सुरामैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ।
दीनान्धकृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशम् ।
बभौ परमकल्याणो महत्स्य महागिरिः ॥ १२

10 °) K₂ प्रमत्तः. Ś₁ K_{1.2.5} -संगीतैः; M₁ -समतः (for -संमतः). K₈ प्रमत्तमतसंगीतः; K₄ D₁ 'जन-संगीतः'; B_{2.3} D₁ T G_{1.2} मत्तप्रमत्तसंमतः (T G_{1.2} 'त्तः'). — °) K₁ क्ष्वीनितोत्कृष्टः; K₄ B D₄ 'क्ष्वेडितोत्कृष्टः; D₁ 'क्ष्वेडितोत्कृष्टः; S 'क्ष्वेडितोत्कृष्टः (T₂ 'रुक्'; M_{2.8} 'रुक्')ष्टः (for 'क्ष्वेडितोत्कृष्टः'). K_{2.5} (before corr.) B D₁₁ D_{1.8-5} संकुलः; D₂ कुंडलः; D₆ संकुले. — D_{6.8} om. 10th-11th. — °) D₈ किलकिली; S किलकिला. — K₂ om. 10th-12th. — °) K₈ D₁ G₂ सुमनोरमा. B D₁ D₂₋₄ T₂ भूषरोभूत्सुमनोहरः (D₂ 'होदधिः').

11 K₂ om. 11; D_{2.5} om. 11^{ad} (for all, cf. v. l. 10). G₈ om. 11th-12th. — °) K₈ विपणापणवात्रम्यो; G₈ 'पणसद्व्यय'. — K₈ om. (hapl.) 11th-12th. — °) Ś₁ K₁ भक्ष- (for भक्ष्य). — °) Ś₁ वस्त्र- (for वस्त्र). M_{1.2} -माल्याकर- (for -माल्योत्कर-). Ś₁ K₁₋₈ B (except B₁) D₁ महान्; G₈ वृतो (for -युतो). — °) Ś₁ K₂ वेणुवी (K₈ 'वे')णा; K₁ वीणवीणा- (for वीणावेणु-). — For 11th, D_{2.5} subst.:

120* माल्योत्करयुनो वीणावेणुमृदङ्गवान् ।

12 K₂ om. 12th (cf. v. l. 10). K₈ om. 12th; G₈ om. 12^{ad} (for both, cf. v. l. 11). — °) Ś₁ K₁ भक्ष-; K₈ भोक्ष- (for भक्ष्य). K_{2.8.5} B₈ D_{6.8} G₈ हि (for ह). — °) D₂ वा (for च). K₈ दीयमाने तथानिशं; S 'मानो' (M₁₋₈ 'ने') दिवानिशं. — °) K₈ B₈ G_{2.8} -कल्याण-. — °) Ś₁ महांस; D₂ महत्; D₆ सहस्र; M₁ मखस्र (for महस्र).

13 °) K₂ T G_{1.2} वीरैः; G₈ धीरः (for वीर). — °) K₄ D₁ पुण्यवज्जिर्. K₈ D₄ निशेवितः; B₈ निसे

पुण्यावसथवान्नीर पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ।
 विहारो वृष्णिवीराणां महे रैवतकस्य ह ।
 स नगो वेष्मसंकीर्णो देवलोक इवावभौ ॥ १३
 तदा च कृष्णसान्निध्यमासाद्य भरतर्षभ ।
 शक्रसन्नप्रतीकाशो बभूव स हि शैलराट् ॥ १४
 ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम् ।
 गोविन्दः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं स्वकम् ॥ १५

विवेश च स हृष्टात्मा चिरकालप्रवासकः ।
 कृत्वा नसुकरं कर्म दानवेष्टिव वासवः ॥ १६
 उपायांतं तु वाष्णेयं भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
 अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १७
 स तानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।
 अभ्यवादयत प्रीतः पितरं मातरं तथा ॥ १८
 ताभ्यां च संपरिष्वक्तः सान्त्वितश्च महाशुजः

C. 14. 1770
B. 14. 59. 20
K. 14. 59. 23

(for निषे°). — °) D1 विहारा. Ds 6 शूराणां (for वी°). — °) Ś1 K1.8 B1 महात्; K2.4 महात्; B1-3 G1.3 बभौ; M1 मखे (for महे). Ś1 K1.8 सः; B1-3 Ds1 D4-6 च (for ह). D1 महादैवतकस्य ह; G2 बभौ रैवतकः स ह. — °) Ś1 K1.8 स सुगो; K4 D1 संनतो (D1 °यो); T G1 स नाना; G3 स तथा (for स नगो). D2 स न वेगोश्मसंकीर्णो. — °) T2 लोकाद् (for लोका).

14 °) T G1 तथा (for तदा). B1 तु; Ds om.; M1 स (for च). T G1.2 सान्निध्यान्. — °) T G1.2 Ms सुनिदे (Ms °दा दे)वगण्युतः. — After 14^b, T G Ms ins. :

121* स्तुवन्त्यन्तर्हिता देवा गन्धर्वाश्च सहस्रिभिः ।
 साधकः सर्वधर्माणामसुराणां विनाशकः ।
 त्वं खट्वा सृज्यमाधारं कारणं धर्मवेदवित् ।
 त्वया यत्क्रियते देव न जानामीऽत्र मायया ।
 केवलं त्वमिजानीमः शरणं परमेश्वरम् । [5]
 ब्रह्मादीनां च गोविन्द सान्निध्यं शरणं नमः ।
 इति स्तुते सातुपैश्च पूजिते देवकीसुते :

[(L. 1) T2 महसिभिः (for स°). — (L. 2) Gs विनाशनः. — (L. 3) G2 सर्व- (for धर्म-). — (L. 4) T1 G1 सत्; Ms यं (for यत्). — (L. 5) T2 G1 [अ]भिजानीम. Ms परमेश्वर. — (L. 6) T2 गोविन्दः. Ms स्यान्नित्यं (for सान्निध्यं). Gs मनः (for नमः).]
 — Gs om. 14^a-15^b. — °) D2.4.6 G2 M ह (for हि). K1 लोमराट् (for शैल°).

15 Gs om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — °) K1 समुज्यमानः (for संपूज्य°). S (Gs om.) तु (for स). K4.5 D1 संपूज्यमानः स तदा. — °) Ds 6 स्वकं (for शुभम्). Ś1 K1 वृष्णिभिः स म (K1 सुम)हातपाः (K1 °पः); K2.8 वृष्णिभिस्तु महात्मभिः (K2 °श्च समागतः). — °) D1 गोविन्दं. K2.4.5 B1 D1 S (except M1) [अ]पि (for

[ए]व). — °) K2 B2-5 Ds1 S जगमत् (for जगाम). Gs Ms शुभं (for स्वकम्).

16 °) K3 om. च. K2 5 B1.2.5 Dn1 D2.3.5.6 च प्रः; K4 D1 च सु; T स ह (for च स). D4 विवेश च प्रसन्नात्मा. — °) B (except B4) Dn1 D2-4 प्रवासतः (for °सकः). Ds 6 चिरकालप्र (D6 °ले प्र)वासितः. — K2 om. 16^{ad}. — °) K3 तु सुकरं; T1 Ms स्वसु; Gs स सु (for नसु). — °) Ds corrupt.

17 °) Ś1 K1.5 B1.5 D1.4.5 G2 Ms उपायांतं; K1 उपायांतु; K2 प्रयातंत; B2 उपायांतं; B3 Ms उपायांतं; B4 Dn1 Gs उपायांतं; Ds °यांतु. — °) Ś1 भोज्य- (for भोज-). K1 वृष्ण्यन्धकासु; K2 वृष्ण्यन्धं; D1 वृष्णिध- (for वृष्ण्यन्ध°). B1.5 Dn1 Ds 6 T G तथा (for तदा). — °) K4 D1 तमगच्छन्; Ds 6 Ms अभ्यां; M1 अभ्यनन्दन् (for °गच्छन्). G2 महात्मानो.

18 °) K3 आभ्यर्च्य; K5 समाज्य. — °) K2 दृष्ट्वा; K4 D1 स्पृष्ट्वा. B1.2 T1 G1 तथा (for तदा). Ś1 K1.8 B3 पृष्ट्वा कुशलमन्ययं. — After 18^b, K1 ins. :

122* जहर्ष धीमान्धीमद्विः प्रवृत्तः स मुदायुतः ।

Ks cont. : K1.5 D1 ins. after 18^b :

123* दृष्ट्वा समागतं कृष्णं स्नेहेन सुखलायुधः ।
 वनमाली हली रामः पर्यन्वजत केशवम् ।
 कृष्णोऽपि भ्रातरं रामं यत्नात्समभिव्यद्य च ।

[(L. 1) K5 सुखलायुधः. — (L. 2) K1 गृहे गत्वा (for वनमाली). — (L. 3) K1.5 सः (for च).]

— °) K2 अभिपूज्य ततः प्रीतः; K4 Dn1 Ds अभ्यदायदप्रीतः (sic). — °) Dn1 D2-6 तदा (for तथा).

19 °) Ś1 K1.8.5 B1.2 Ds1 Dn1 D2-6 स सं; B2-5 समं (for च सं). K4 D1 परिष्वज्याथ; Ds संगरिस्तुष्टः (sic) (for °रिष्वक्तः). K2 तासां च परिष्विक्तः (sic).

G. 14. 1771
B. 14. 59. 20
K. 14. 59. 23

उपोपविष्टस्तैः सर्वैर्दृष्टिभिः परिवारितः ॥ १९
स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावसेचनः ।

कथयामास तं कृष्णः पृष्ठः पित्रा महाहवम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकापर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वासुदेव उवाच ।

श्रुतवानस्मि वार्ष्णेय संग्रामं परमाद्भुतम् ।
नराणां वदतां पुत्र कथोद्भातेषु नित्यशः । १
त्वं तु प्रत्यक्षदर्शी च कार्यज्ञश्च महाभुजः ।
तस्मात्प्रब्रूहि संग्रामं याथातथ्येन मेऽनघ ॥
यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
भीष्मकर्णकृपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ३

अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणामनेकशः ।
नानावेषाकृतमतां नानादेशनिवासिनाम् ॥ ४
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदन्तिके ।
शशंस कुरुवीराणां संग्रामे निधनं यथा ॥ ५
वासुदेव उवाच ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
बहुलत्वान्न संख्यातुं शक्यान्यब्दशतैरपि ॥ ६

—^a) K₁ D_{2, 6} सास्वितश्च; K₅ सास्व'. —^c) Ś₁ K
B D₁ सर्वैस्तैर् (by transp.). D₂₁ D₂₁ D₂₋₆ उपोपविष्टैः
सर्वैस्तैर्. —^d) G₈ मुनिभिः (for वृज्जिभिः). D₂₁
चारितः (for -वा').

20 ^a) K₁ महांस (for महा-). —^b) K₂ कृतपादा-
वसेचनं (sic); B D (except D₁) द्वावनेत्रनः. —^c)
Ś₁ K₁ तं पूर्वैः; K₂ B_{3, 4} D₂₁ तरुःक्षेत्रं; B_{1, 2, 5} D₂₁
D₂₋₆ तरुवै (for ते कृष्णः). —^d) K₁ D_{2, 6} पित्रा
पृष्ठे (by transp.); M₂ पृष्ठः पित्रा. D₁ om. पित्रा.
K₁ महारणं; K₈ पितामहं; T₂ G_{1, 2} महात्मना (for
'हवम्').

Colophon. — Sub-parvan: Editions अनुगीता.
— Adhy. name: D_{2, 6} वासुदेवसंगमः. — Adhy. no.
(figures, words or both): Ś₁ 73; B_{1, 5} 58 (as in
text); D₂₁ M₄ (inf. lin.) 59; D₄ 56; T₁ 45;
T₂ G_{1, 2} M 44; G₈ 57. — Śloka no.: D₂₁ 21.

59

1 Some MSS वासुदेव. —^b) D_{2, 6} अद्भुतं. —^c)
D₂ नारायणं (hypermetric) (sic) (for नराणां). B₂
D₂₁ D₂₁ D₂₋₆ तत्र; M_{1, 2} श्रेष्ठ (for पुत्र). K₁ D₁
श्रीकृष्ण वदतां पुण्यं. —^d) Ś₁ K_{1, 2} कथोद्भातेन; D₂₁

D_{2, 4, 6} कथं वा तेषु; D₂ कथातेषु च; D₆ कथावातेषु;
T₁ corrupt; T₂ G₂ कथो (T₂ 'था') द्वातेषु; G₁ रथो-
घातेषु; G₈ रथोद्भाताश्च; M₂ कथोद्भातेन (for 'द्वा-
तेषु'). K_{2, 4} D₁ नित्यशः.

2 ^a) D₂₁ हंत; D₂ एवं च (for एवं तु). —^b)
K₈ कार्यज्ञे च; K₅ रूपवांश्च (for कार्यज्ञश्च). K₄ B_{2, 4}
D₂₁ D₂ T G M₈ महाभुजः. D₂₁ D_{2-4, 6} रूपज्ञश्च म-
(D_{2, 8} 'यज्ञम') हाभुजः. —^d) Ś₁ K_{1, 3} D_{2, 6} T G_{2, 8}
यथातथ्येन. K₂ मे सुतः; K₄ D₁ केशव (for मेऽनघ).

3 ^a) G₈ कथं (for यथा). M₂ तद्वत्भवद् (for
तदम्). —^b) D₂₁ om. महारमनाम्. —^d) G₂ शल्या-
दीनां महारमनां

4 ^a) Ś₁ K_{1, 2} B (except B₁) वेषाकृतिः; D₂₁
D_{2-4, 6} G_{1, 8} 'वेशा' (for 'वेषा'). K₂ नानादेशगतानां
च; K_{4, 5} D₁ 'वेषाकृतिवतां. —^d) K₂ corrupt.

5 ^b) B₂ D₂₁ मात्रा (for मानुष). K (except
K₁) B_{1, 2, 4} D₁ G_{1, 2} M तदातिके; T G₈ M₂ (inf.
lin.) तथा' (for तद्). —^c) D_{2, 6} कुरुवीराणां. —^d)
B₂ संग्राम- G₈ तथा (for यथा).

6 K₈ om. the ref. G₂ श्रीकृष्णः; G₈ भगवान्
(for वासुदेव). —^a) D₁ इत्यद्भुतानि. —^b) Ś₁ K₄
क्षत्रियाणां; K₅ पृथ्वीक्षानां. K₈ महाद्भुतं (sic); B₂

प्राधान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु ।
 कर्माणि पृथिवीशानां यथावदमरुद्यते ॥ ७
 भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः ।
 कौरव्यः कौरवेयाणां देवानामिव वासवः ॥
 शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सप्तचमूपतिः ।
 बभूव रक्षितो धीमान्धीमता सव्यसाचिना
 तेषां तदभवद्युद्धं दशहानि महात्मनाम् ।
 कुरूणां पाण्डवानां च सुमहद्रोमहर्षणम् ॥ १०
 ततः शिखण्डी गाङ्गेयमयुध्यन्तं महाहवे ।
 जघान बहुभिर्बाणैः सह गाण्डीवधन्वना ॥ ११

अकरोत्स ततः कालं शरत्कृपणो मुनिः ।
 अयनं दक्षिणं हित्वा संप्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२
 ततः सेनापतिरभूद्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः ।
 प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव ॥ १३
 अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्द्विजमत्तमः ।
 संवृतः समरश्चाधी गुप्तः कृपवृषादिभिः ॥ १४
 धृष्टद्युम्नस्त्वभून्नेता पाण्डवानां महास्त्रवित् ।
 गुप्तो भीमेन तेजस्वी मित्रेण वरुणो यथा ॥ १५
 पञ्चसेनापरिवृतो द्रोणप्रेप्सुर्महामनाः ।
 पितुर्निकारान्संस्मृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥ १६

C. 14. 1700
B. 14. 60 16
K. 14. 60. 16

om. (for महात्मनाम्). — °) Ś1 K1.8 न बहुस्या-
 त्संख्या (K8 'खे')तुं. — °) Ś1 शक्यते; K1.8 शक्यते;
 K2.4 D1 संख्यानि; B1 शक्यामि; D3 शक्यन् (for
 शक्यानि). G8 M नानैर् (for शतैर्). De corrupt;
 T G1 शक्यो वर्षगणैरपि; G2 शक्या वर्षशतैरपि.

7 °) K8 [ह]व (for [ए]व). — °) K8 B8 De1
 पृथिवीपानां; G8 कुरूवीराणां. — Da om. 7^a. — °) D^a
 B3 धुतां (for धुते).

8 D1 om. (hapl.) 8^a-9^b. — °) K1 कौरव्याः.
 K4 B D (D1 om.) कौरवेद्वाणां. Ś1 कौरव्याः कौरव्ये-
 याणां (sic). — °) K2.4 वषमुखः; S पावकिः (G2
 'कः; M3 'कि' (for वासवः).

9 D1 om. 9^a (cf. v. l. 8). — °) De1 तेज (for
 नेता). — °) Dn1 G2 रक्षिता. G8 बभूव रक्षिता नित्यं.
 — °) B1.2 Dn1 D2-6 श्रीमता; G1 किमुतः (sic)
 (for धीमता).

10 °) K2 समभवद् (for तद्). — °) K8 दशा-
 हानि. — °) G8 कुरूणां पाण्डवेयानां. — °) D6 corrupt.
 K2-6 B De1 Dn1 D2-6 M2-4 कोमहर्षणः; D1 ***षिणां.
 Ś1 K1 सुमहाहर्षणोमहर्षणः.

11 °) De1 D1 नगैरे. — °) K8 D1 T G1.2 M4
 अयुष्यत; K8 B De1 Dn1 D2-6 युध्यमानं (for अ-
 युध्यन्तं). D1 om.; M8 महाबलं (for 'हवे). — G8
 subst. for 11^a: T G1 ins. after 11^b

124* अयुध्यमानं गाङ्गेयं शिखण्डी न महाद्युतिम् ।

[G8 द (for णि).]

— °) Ś1 गाङ्गीवधन्वनः; D1 गाङ्गीवधन्वना.

12 °) K4 D1 T1 G2 तनः; K2 तदा (for ततः).
 — °) D5.6 हत्वा. — °) K2.8 D6 संप्राप्त्य. Ś1 K2
 G8 चो (K2 यो)त्तरायणे; K4 D1 [5]योत्तरायणे (K4
 'ने); D6 चोत्तरायणे. K2 B2-6 De1 उत्तरायणकांक्षया.

13 °) D8 रुद्रः (for अभूद्). — °) K2 D1 तु;
 K4 स; K5 [5]पि; De1 [5]पे- (for स्त्र). D8
 शस्त्रास्त्रविदुषां वरः; G8 द्रोणो धर्मभृतां वरः. — °)
 K2.4 T2 G1 प्रवरः; G8 विप्रैः (for प्रवीरः). K4 D1
 कौरवेद्वाणां. — °) G8 देवपतेर् (sic) (for दैत्य). Ś1
 K1.8 यथा (for हव).

14 G2 om. 14-15 — °) T1 G1.8 M1-8 अक्षो-
 हिणीभिः. — °) K1 G1 समरश्चाधे (G1 'घो); D1.6
 स परश्चाधी. — °) Ś1 K2.8 वृतः; K1 धृतः (for
 गुप्तः). K4 D1 स तु (for कृप-). T1 G1 सुतादिभिः
 (for 'वृषा'). — After 14, M1.2 ins.:

125* कृत्वा व्यूहं महायुद्धे पातयित्वा महारथात् ।

अन्तकप्रतिमश्चोभो रात्रियुद्धे दहन्मजाः ।

15 G2 om. 15 (cf. v. l. 14). — °) K5 B8.4 D4
 [5]भवन्; G8 तदा (for स्वभूत). — °) K4 G8
 महात्मनां; De1 Dn1 स्त्राजित्. — °) B1.2 D (except
 De1 D1) मेधावी (for तेजस्वी).

16 °) K5 B De1 Dn1 D2-4 स च (B2 तु); D5.6
 सर्व- (for पञ्च). K4 D1.8 G2 पतिवृत्तो (for 'पति').
 — °) K5 B8 G8 द्रोणो (for द्रोणः) Ś1 महात्मना (sic);
 K2 यशाः; K4 D1.6 रमन् (sic); K5 रयः; B8
 मतिः (for 'मताः). — °) Ś1 K2.6 D1 निकारं; K2.8

C. 14. 1789
L. 14. 60. 17
K. 14. 60. 17

तस्मिंस्ते पृथिवीपाला द्रोणपार्षतसंगरे ।

नानादिगामता वीराः प्रायशो निधनं गताः ॥ १७

दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत्परमदारुणम् ।

ततो द्रोणः परिश्रान्तो धृष्टद्युम्नवशं गतः ॥ १८

ततः सेनापतिरभूत्कर्णो दौर्योधने बले ।

अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चमिराहवे ॥ १९

तिष्ठस्तु पाण्डुपुत्राणां चम्वो वीमत्सुपालिताः ।

हतप्रवीरभूयिष्ठा बभूवुः समवस्थिताः ॥ २०

ततः पार्थ समासाद्य पतंग इव पावकम् ।

पञ्चत्वमगमत्सौतिर्द्वितीयेऽहनि दारुणे ॥ २१

Ds Gs विकारान् (Ks 'र'); Ds निकाशान् (for 'रान्').
Gs संहृत्य (for संसृज्य). — ^d Gs रणः (for रणे).

17 ^a B (except Bs) Dc1 तु (for ते). Ds Ms
पृथिवीपाल. — ^b Ms -पार्षद- (for -पार्षत-). Śi
-संगरे; Gs Ms -संगमे. — ^c B1 Dc1 Dn1 S -देशाग-
(Dn1 -दिशाग-; T1 G1 M1.2.3 -देशग) ता (for
-दिगा). — ^d Ks D1 प्रायसो (D1 'से'); T G1
प्रायेण (for प्रायशो).

18 Ds om. (hapl.) 18. — ^b Ks अभवर्ल्लोमहर्षणं.
— ^d Dc1 corrupt. Śi दृष्टद्युम्न.

19 ^a Ks.4 D1 सेनापतिरभूत्कर्णस्य. — ^b Ks.4 D1
ततो (for कर्णो). Ks M1.2 दुर्योधने. Śi रणे (for
बले). Ks T2 कर्णो दुर्योधनस्य ह (T2 'धनेन वै'). — ^c
M1.2 अक्षोहिणिभिः (sic).

20 ^a T G1.2 त्रिस्तु पाण्डवेयानां. — ^b Śi Ks
चमूर; K1.2 चमू; T1 भीम; T2 द्यूयो; G1 चम्वा;
Gs वृणा; M1 lacuna; Ms चर्मो (sic) (for चम्बो).
K1.2 T2 -पालितः; Ds -वालिताः. — ^c K1 हता; Bs
हतः (for हत). — ^d T2 बभूव. K1.2 T2 समव-
स्थिताः; Gs पर्यवस्थिताः; M समुपस्थिताः.

21 ^b Śi पतङ्क; Ks Dc1 D1 T2 Gs M पतङ्गा.
— ^c Ks T1 सौपि; Ds.6 सौरिद्; T2 G1.2 M सेना
(for सौरिद्). — ^d B D (except D1) दारुणं.
— For 21^d, Gs subst.:

126* द्वितीयेऽहनि स तदा फल्गुनेन निपातितः ।
while M1-s ins. after 21 :

हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः ।

अक्षौहिणीभिस्तिष्ठभिर्मद्रेशं पर्यवारयन् ॥ २२

हतवाहनभूयिष्ठाः पाण्डवास्तु युधिष्ठिरम् ।

अक्षौहिण्या निरुत्साहाः शिष्टया पर्यवारयन् ॥ २३

अवधीन्मद्राजानं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

तस्मिंस्तथार्धदिवसे कर्म कृत्वा सुदुष्करम् ॥ २४

हते शल्ये तु शकुनिं सहदेवो महामनाः ।

आहर्तारं कलेस्तस्य जघानामितविक्रमः ॥ २५

निहते शकुनौ राजा धार्तराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।

अपाक्रामद्द्रापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६

127* प्रताप्य पाण्डवान्सर्वान्पाञ्चालान्छतेजसा ।

सपुत्रः समरे कर्णः संशान्तः पार्थतेजसा ।

22 ^a B2 कर्णे च; S (except Gs) तु कर्णे (by
transp.). Ks D1.2.3 कौरव्य (sic). — ^b Ks निरु-
त्साहः. Ks.5 निरौजसः (for हतौजसः). — Ks om. 22^d.
— ^c M1-s अक्षोहिणिभिस् (sic). — ^d Ks Ds तं
देशं; Ms मादेशं.

23 Śi K1.2 om. (hapl.) 23. B1.2 om. (hapl.)
23-24. — ^a M -मानव- (for -वाहन-). — ^b K1.2
Bs-s Dc1 Dn1 D2-s [अ]पि; Ks D1 हि (for तु).
— ^c Dn1 G M1-s अक्षोहिण्या. — ^d Ks पर्यचारयन्.

24 B1.2 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^a K1 corrupt.
Ks.4.5 D1 जघान (for अवधीन्). — ^b Gs धर्मपुत्रो
(for कुरुराजो). — ^c Śi K1.2 अथ; Ks Ds-4 तदा
(for तथा). — ^d Śi K1.2 Bs-s D (except D1)
G1 कृत्वा कर्म (by transp.).

25 ^a D1 हते; Ds हत- (for हते). S (except
Gs) तु शल्ये (by transp.). — ^b K1 महातेजा (for
सहदेवो). Śi K1.2 महामनः; Ks 'यथा'; Gs प्रताप-
वान् (for महामनः). — D1 om. (hapl.) 25^d-26^d.
— ^c K1.2 आहर्तारं; Cv आहर्तारं (as in text). — ^d
Bs जहान. Ks -विक्रमं. Gs जघानामितविक्रमः.

26 D1 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^a Ks न
हिते; T2 Gs M हते तु (for निहते). — ^b Ks सुदु-
र्मदः. — ^c Ks.2 अपाक्रामद्; Dc1 उपाक्रामद्; Gs
Ms अपः. — M1.2 om. (hapl.) 26^d-29^d. T repeats
26^d-27^d after 29^d. — ^d Śi K1 Dc1 -सैनिकाः (sic).

C. 14. 1909
B. 14. 61. 1
K. 14. 61. 1

वैशंपायन उवाच ।

कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत्कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १
अभिमन्योर्वधं वीरः सोऽत्यक्रामत भारत ।
अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति महामनाः ॥ २
मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकाभिसंतप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३
सुभद्रा तु तमुत्क्रान्तमात्मजस्य वधं रणे ।

तेषां (for महाराज). —^δ) K₄ D₁ तां कथां (by transp.); G₃ तथा तां. Some MSS. लोमः (for रोमः). D₂, s T₂ G M₃ -हर्षिणी; D₅, s -हर्षणां (D₅ 'जं'). —^ε) Ś₁ K₅ B Dn₁ D₂, 4, s T₂ M₃ -शोकः (for -हर्षः). K₁, 4, s Dn₁ D₁ -क्लेशो (for -क्लेशा). D₅ T₁ G₁, 2 दुःखशोकपरिक्लेशो (D₅ 'क्लेशा'); G₃ दुःखामर्षपरिक्लेशो. —^δ) K₂ D₄ वृष्णिनाम्. K₂, 4, s D₁, s T₁ G अभवत् (for 'वत्').

Colophon om. in K₄ D₁. — *Sub-parvan*: Editions अनुगीता. — *Adhy. name*: K₂ युद्धाख्यानं; Dn₁ D₅, s वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 74; B₁ 50 (1); B₂ 59 (as in text); T₂ G₁, 2 M 45; G₃ 48; M₃ (*inf. lin.*) 60. — *Sloka no.*: Dn₁ 36.

60

1 K₂, 4 D₁ om. the ref. —^ε) K₂ D₁ corrupt. T₁ तथा (for तदा). —^ε) K₅ M₁ 2 तं; Dn₁ तु (for तत्). —^δ) K₅ अतिके (for अग्रतः).

2 ^ε) K₁, 2, 4 D₁ वीर; M धीरः (for वीरः). —^δ) K₅ सोत्तिक्रामत (for सोऽत्य). K₅ B (except B₅) D (except D₁) सोत्यक्रामन्महामतिः (B₅ 'मनाः'; Dn₁ 'द्युतिः'; D₅ 'मतिः'). —^ε) K₅ D₅ वासुदेवस्य. —^δ) K₅ भवेद् (for मा भूद्). K₁, s महामनः; K₂ महान् (submetrio); K₅ B₄, s Dn₁ जनार्दनः; B₁, s परंतपः; B₅ Dn₁ D₂-s महामतिः (for 'मनाः').

3 ^ε) Ś₁ K₂-4 D₁ स (for मा). K₄ दौहित्रं; D₅ दौहिर्. D₅, s कृत्वा (for श्रुत्वा). —^δ) K₂ corrupt.

आचक्ष्व कृष्ण सौभद्रवधमित्यपतद्भुवि ॥ ४

तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा ।

दृष्ट्वैव च पपातोर्व्या सोऽपि दुःखेन मूर्छितः ॥ ५

ततः स दौहित्रवधादुःखशोकसमन्वितः ।

वासुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथान्वीत् ॥ ६

ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।

यदौहित्रवधं मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ॥ ७

तद्भागिनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे विभो ।

K₅ D₂, s वासुदेवो. Dn₁ महाभ्यतं; Dn₁ 'मना' (for 'त्यम्'). —^δ) M₁, 2 मा भूद् (for भवेद्). Ś₁ K₁, s विधितयन्; K₄ महामनाः; D₁ om. (for महामतिः).

4 ^ε) D₂ तद् (for तम्). B₅ उक्तैव (for उत्क्रान्तम्). K₂, 4, s D₁, s (also as in text) G₃ सुभद्रा तमति (K₅ 'मभिः'; G₃ 'सुप') क्रांतम्. —^δ) D₂ वधे. B₂ प्रति (for रणे). — After 4^δ, T₂ ins. 128*. —^ε) K₁ आचक्ष्वयौ; T₂ आख्याहि. M₁, 2 कृष्णं. D₅ दौहित्र- (for सौभद्र-). Ś₁ आचक्ष्वौ कृष्ण सौभद्रं; D₅ वक्ष श्रीकृष्ण दौहिर्. —^δ) K₄ D₁ अत्यपतद्. — T₁ G₁ ins. after 4: T₂ after 4^δ:

128* आख्यापयन्महत्तत्र ह्यभिमन्योर्वधं रणे ।

5 ^ε) D₅ आपश्यन्. K₅ च (for नि-). K₄ स तामपश्यन्निपतितां. —^δ) K₁ Dn₁ D₅ वासुदेवः. K₂ प्रतापवान् (for क्षितौ तदा). —^ε) B₅ दृष्ट्वा; G₃ तथा (for दृष्ट्वा). K₄ D₁ [अ]पि (for [ए]व). D₅ दृष्ट्वैव तामुपायातः.

6 ^ε) K₂ तत्र (for ततः). D₅ दौहिर्. K₅ B₁, s D₁, s -वध-; D₅ -वधो (sic). —^δ) Ś₁ K₁, s, s B Dn₁ D₂, s, s, s -समाह (D₅, s 'हितः'; D₅ -समाकुलः (for -समन्वितः). —^ε) K₅ वासुदेवो. G₂ महाराजः. —^δ) D₁ कृष्ण- K₅ वचनम् (for वाक्यमथ).

7 ^ε) K₂ स तु तं (for ननु त्वं). — G₁ om. (hapl.) 7^δ-10^δ. —^ε) K₂ तं; M₃ तद् (for यद्). D₅ दौहिर्. K₂ अद्य (for मेऽद्य). Dn₁ om. स्य. —^δ) K₁ B₄, s T G₂ M [आ]ख्यापयसि; K₂, 4 Dn₁ D₁ आब; G₃ रोप' (for ख्याप').

सदृशाक्षस्तव कथं शत्रुभिर्निहतो रणे ॥ ८
 दुर्मरं बत वाष्णेय कालेऽप्राप्ते नृभिः सदा ।
 यत्र मे हृदयं दुःखाच्छतधा न विदीर्यते ॥ ९
 किमब्रवीत्त्वा संग्रामे सुभद्रां मातरं प्रति ।
 मां चापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो मम ॥ १०
 आहवं पृष्ठतः कृत्वा कश्चिन्न निहतः परैः ।
 कश्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाजौ विकृतं कृतम् ॥ ११
 स हि कृष्ण महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः ।
 बालभावेन विजयमात्मनोऽकथयत्प्रभुः ॥ १२
 कश्चिन्न विकृतो बालो द्रोणकर्णकृपादिभिः ।

धरण्यां निहतः शेते तन्ममाचक्ष्व केशव ॥ १३
 स हि द्रोणं च भीष्मं च कर्णं च रथिनां वरम् ।
 स्पर्धते स्म रणे नित्यं दुहितुः पुत्रको मम ॥ १४
 एवंविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
 पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
 न तेन विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्धनि ।
 न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुस्तरः ॥ १६
 निहत्य पृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः ।
 खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशं गतः ॥ १७
 एको ह्येकेन सततं युध्यमानो यदि प्रभो ।

14. 1026
 14. 61. 18
 14. 61. 18

8 G₁ om. 8 (cf. v. 1. 7). —^a) D₈ तद्भागधेय-
 (sic); G₂ M₈ स्वद्भागिनय- (for तद्भा). —^b) G₈
 वै (for मे). K_{2, 8} B_{1, 2} D₂₋₈ प्रभो (for विभो).
 —^c) D_{6, 8} रणे (for कथं). —^d) D_{6, 8} कथं (for
 रणे). K₄ D₁ निहतः शत्रुभी रणे.

9 G₁ om. 9 (cf. v. 1. 7). —^a) Ś₁ K₁ दुर्धरं;
 K₈ दुर्धर्षं; D_{6, 1} D₈ दुर्भरं; D₈ दुर्गतं; S (G₁ om.)
 दुष्करं (for दुर्मरं). K_{1, 8, 4} D_{1, 2} तव; B₃₋₈ D_{6, 1}
 ननु (for बत). —^b) M₄ [s]प्राप्तं. K₈ D_{6, 1} D₂₋₈ T
 M₈ सह (for सदा). —^c) B₈ मोदात् (for दुःखात्).
 —^d) K₈ शतदा (sic). Ś₁ K₁ विशीर्यते; K₈ विधी
 (sic); D₁ विदा* (for विदी*).

10 G₁ om. 10^{abc} (cf. v. 1. 7). —^a) K_{2, 4, 8} B
 D M₈ स्वां; G₂ वा; G₈ तां (for स्वा). —^b) K₄
 G₈ सुभद्रा. K₄ आतरं (for मा*). —^c) K₈ मा च;
 K₄ माता (for मां च). D₈ पुण्डरीकाक्षश्च. —^d) K₄
 D₁ चपकोसि; D₈ G₈ लाक्ष.

11 Before 11, K₈ ins. वसुदेव उवाच. —^a) G₂
 अपापं (for आहवं). D₈ च वृत्तः (for पृष्ठतः). —^b)
 K₈ कश्चिन्; K₈ D₈ कश्चिन्; G₁ किञ्चिन्. Ś₁ K शरैः
 (for परैः). —^c) K_{2, 8} कश्चिन्; D₈ कश्चिन्. D₈
 मुखेन; S दुःखेन (for मुखं न). —^d) Ś₁ K₁ विमुखं
 (for विकृतं). K₈ संग्रामे विमुखीकृतं; S तत्रा (G₈
 वेना)जौ विमुखीकृतः.

12 ^a) Ś₁ न हि; G₈ कश्चित् (for स हि). M₈
 महाबाहो (for 'तेजाः'). —^b) Ś₁ श्लाघन्निव; S श्लाघ-
 मानो (for 'शिव'). K₈ समग्रतः (for ममा*). K₈
 आबवक्षिन्न ममस्ते (sic). —^c) K₄ corrupt. B_{4, 8} D_{6, 1}

D_{2, 4-6} विनयम्; D₈ निर्विन्द्य (for विजयम्). —^d)
 K_{4, 8} प्रभो.

13 ^a) D₄ नो (for न). K₁ B D_{6, 1} D_{6, 1} D₂₋₈
 T G₁ निकृतो; K_{4, 8} D₁ विशि (K₈ 'क्ष')तो; B₈
 (also) विमुखो (for विकृतो). G₈ C_v कश्चिन्न निकृतो
 बाणैर्. —^b) Ś₁ K₁ -कृपार्दितः. —^c) K₄ D₁
 धरिण्यां. —^d) Ś₁ K_{1, 8} तत्त्व (Ś₁ 'त्वा')माचक्ष्व; D₈
 ममाचक्ष्व स. K₄ D₁ तत्त्वतः (for केशव).

14 ^a) K_{2, 4, 8} T G_{1, 2} M स हि भीष्मं च द्रोणं च;
 G₈ स हि भीष्मं तथा द्रोणं. —^b) B_{1, 8} D (except
 D₁) बलिनां (for रथिनां). —^c) D₈ पुत्रिको.

15 Before 15, K₂ ins. वैशंपायन उवाच. —^a)
 D₈ एवं तदा (for एवंविधं). K₄ D_{1, 8} बहुविधं; T
 बहु तथा. —^b) K₈ सुदुःखिताः (sic). —^c) T G_{1, 2}
 दुःखिततरं. —^d) D_{6, 1} आब्रवीत् (hypermetric) (for
 अग्र*).

16 Before 16, K₈ ins. श्रीकृष्ण उवाच; G₈ श्री-
 भगवानुवाच. —^a) C_v विहितं (for विकृतं). —^b)
 D₁ corrupt. G₁ पृथक्त्वेन (for न पृष्ठतः). D_{6, 8} क्षतश्च
 (for कृतश्च). —^c) D₈ दुस्तरं; G₂ दुष्करः.

17 ^b) B₈ सहस्रं. K_{1, 4, 8} D₁ -संमितान् (for -संघ-
 शः). G₈ शतशोथ सहस्रशः. —^c) K₂ खेदितो (for
 खं*). D₈ द्रौणि- (for द्रोण-). —^d) K_{1, 8} D_{6, 1}
 दौःशासनः; D₁ शासनेन (for दौःशासनि*).

18 K₈ om. (hapl.) 18-20. —^a) S (except
 G₈) [s]पि (for हि). M₂ सहवं (sic) (for सततं).
 —^b) D_{6, 1} रणे; G_{2, 8} युधि (for यदि). —^c) D_{6, 1}

C. 14. 1228
B. 14. 1. 19
K. 14. 61. 18

न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि वज्रिणा ॥ १८

समाहूते तु संग्रामे पार्थे संशप्तैस्तदा ।

पर्यवार्यत संकुद्वैः स द्रोणादिमिराहवे ॥ १९

ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितुः ।

दौहित्रस्त्व वाष्णेय दौःशासनिवशं गतः ॥ २०

नूनं च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते ।

न हि व्यसनमासाद्य सीदन्ते सन्नगः क्वचित् ॥ २१

द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिममाविताः ।

रणे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नामुयादिवम् ॥ २२

om. स. B₈ शक्येत स (by transp.); D₁ संशक्येत;
D₈ शक्येत; M₈ स शक्येत. G₈ स हि शक्यो न
संग्रामे.

19 K₈ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) K_{1,4} B_{2,4,5}
D₁ D₂₋₈ G_{1,8} समा (D₁ 'म' हते; K_{2,8} 'हते (for
'हृते). B D₁ D₁ D₂₋₈ T₁ च; D₁ om. (for
तु). B_{1,2} D₁ D_{2,8,5,9} संग्रामान् (D₈ 'नृ'; D₄
om. (for संग्रामे). — ^b) Some MSS. संसप्तैः; K₈
शंसप्त; M_{1,2} संशप्तके. T G₈ तथा; G₈ सह (for
तदा). — ^c) B₈ संग्रामे; T G₁ संतुष्टैः (for संकुद्वैः).
K_{2,4} D₁ G₈ M₈ परिवार्य ततः कु (K₈ इतः कु; G₈
M₈ तु संकुद्वैः).

20 K₈ om. 20 (cf. v. l. 18). — ^a) B_{1,2} D
(except D₁ D₁) चर्षं (for क्षयं). B₈ द्यूा (for
कृत्वा). — ^b) K₈ स महातं; D₁ सुमहान्ते; D₁ सम-
हाते (sic). K₈ [स]पि च; K₄ [स]पि तु; B D
(except D₁) पितः; T G_{1,2} विभुः (for पितुः).
— ^c) D₈ corrupt. S₁ K_{1,8} दौःशासनः; M₈ दुःशा-
सनि.

21 ^a) G₈ व्यक्तं (for नूनं). G₂ संगतः (for स
गतः). T₂ स्वर्गे. — ^b) B₈ महाद्युते (for 'मते).
— M_{1,2} om. 21'-22'. — ^c) T₁ नु; T₂ न (for
सन्). K₈ सीदन्ति सज्जनाः क्वचित्; B D (except D₁)
'ति कृतपुद्गयः; G₈ सीदेयुश्च नराः कश्चित्.

22 M_{1,2} om. 22 (cf. v. l. 21). — ^b) T₂ G₈ एनं
(for येन). S₁ K₄ D_{1,8} समाहिताः; S₁ (before
oorr.) B₈ T G₁ 'श्रिताः. K₂ येनाज्ञौ विकृताः कृताः.
— ^c) T₂ G₈ M_{8,4} प्रतिमः. — ^d) B₄ transp. स and
कथं.

स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मन्युवशं गमः ।

शस्त्रपूतां हि स गतिं गतः परपुरंजयः ॥ २३

तस्मिन्स्तु निहते वीरे सुभद्रेयं स्वसा मम ।

दुःखात्ताथो पृथां प्राप्य कुररीव ननाद ह ॥ २४

द्रौपदीं च समामाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता ।

आर्ये क दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५

अस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुर्योषितः ।

भुजाभ्यां परिगृह्णन्तां चुकुशुः परमार्तवत् ॥ २६

उत्तरां चाब्रवीद्भद्रा भद्रे भर्ता क ते गतः ।

23 K₈ om. 23. — ^a) S₁ दुर्धर्ष; K₈ 'र्वे. K₂
जहि शोकं हि दुर्धर्ष. — ^b) D₁ स्म (for च). G₂ मार-
वशं. D_{1,8} गतः (for गमः). — ^c) K₂ शस्त्रपूतो; B₈
अस्त्रातां; D₄ शस्त्रभूतां. K₄ D₁ स हि (by transp.).
B₂ शंसति; D₁ संशति (for स गतिं). — ^d) B₂ D₁
गतिं; D₂ ततः (for गतः). K₄ परपुरंजय; G₈ 'मदु-
जयः.

24 ^a) M₈ यस्मिन्. D₈ om. तु. D₈ निहिते.
— ^b) K_{2,8} B₂ T₂ G₈ दुःखात्ताथ; K₈ 'तातो; D₈
corrupt; T₁ G_{1,2} M दुःखात्ता (M₈ 'त्तं) च (for
'ताथो). B₄ पृथिवी (for [अ]थो पृथां). K₈ D_{2,4-8}
सुतं; D₈ सुखं (for पृथां). K₈ प्राप. — ^c) K₁
कुरुरीव; K₂ कुरवीव. K₈ रुरोद (for ननाद). K₈ च
(for ह).

25 ^a) K₈ corrupt. G₈ समाधास्य (for 'साद्य).
— ^b) T G_{1,2} M पर्यतप्यत (for 'पृच्छत). B_{1,2}
दुःखितां. D₁ G₈ पर्यपृच्छसुदुःखिता. — K₈ om. 25^{ad}.
— ^c) G₂ वै (for क). T₁ G₁ M₂ आर्ये वै दारका-
न्सर्वान् (G₁ 'न्सर्वे). — ^d) In B₂, the portion from
तानहम् up to नाम चास्या (in 14. 69. 9^a) is lost on
missing folios.

26 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K_{2,4,8} D₁
G₈ तस्यास्य; M₂ अद्य (for अस्यास्य). — ^b) G₈ परितः
(for सवोक्ताः). — ^c) K₄ संग्रह्य; G₂ परिरम्य
(for 'गृह्य). K₂ [ए]तां; M₂ [ए]नाष्ट (sic) (for
[ए]नां). — ^d) K₈ वक्रुश्च (sic) (for चुकुशुः). K₈
भृशदुःखिताः; K₈ M₂ परमार्थवत्.

27 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^a) B (B₂
missing) D (D₁ corrupt) भद्रे; T₂ G₈ भद्रौ (for

क्षिप्रमागमनं मद्यं तस्मै त्वं वेदयस्व ह ॥ २७
 ननु नाम स वैराटि श्रुत्वा मम गिरं पुरा ।
 भवनाभिष्पतत्याशु कस्मान्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८
 अभिमन्यो कुशलिनो मातुलास्ते महारथाः ।
 कुशलं चाब्रुवन्सर्वे त्वां युयुत्सुभिहागतम् ॥ २९
 आचक्ष्व मेऽद्य संग्रामं यथापूर्वमरिदम् ।
 कम्पादेव विलपतीं नाद्येह प्रतिभापसे ॥ ३०
 एवमादि तु वाष्णोऽप्यास्तदस्याः परिदेवितम् ।
 श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३१

भद्रा). — ^δ) B (B₂ missing) D अर्ता स क नु (Dc₁ क नु स) ते गतः. — ^ε) D₁ क्षिप्रागमनं मद्यं (sub-metric). — ^δ) B₁, s Dn₁ D₂, s, s, s T G₂ तस्य; M₁ क्षिप्रं (for तस्मै). D₄ च वदस्व (for वेदयस्व). K₂, s, s D₁ तस्मिन् (K₂ 'स्मै त्वं') संनिवेदय.

28 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^α) K₂ B₁ Dn₁ D₂-s T₂ [अ]य; D₂ [अ]दि; T₁ G₁, s M अ; C_v [अ]स्मि (for स). S₁ K₂ Dc₁ Dn₁ M₁, s, s वैराटि; D₂ वैराट; T₂ 'टे; G₂ 'ज (for 'टि). K₄ D₁ ननु मां ह्यद्य वैराटे. — ^δ) T G₁, s वै (G₂ मे) मद्रिः; G₂ मम गिरः. K₄, s Dn₁ D₁-s, s, s G₂ सदा; D₄ तदा (for पुरा). — ^ε) K₄, s D₁, s-ε निपत (K₄ D₁ 'तं' ति. — ^δ) S₁ K₁, s नाद्येति. K₄ D₁ ते पितुः; B₁ Dc₁ मे सुतः (for ते पतिः).

29 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^α) Dc₁ om.; G₁ नु शयिनो (for कुशलिनो). — B₁ reads 29^δ twice. — ^δ) B₁ (second time) कुशलास् (for मातुलास्). T₂ मनोरमाः (for महारथाः). — ^ε) K₂, s D₁ स्वयुवन्; G₂ हि युः; M₁ स्वायु (for चायु). — ^δ) G₂ corrupt. D₂ स्वा. K₂, s, s D₁ युयुत्सुं स्वाभिहागतं.

30 B₂ missing (cf. v. l. 25). D₂ om. 30^α-31^δ. — ^α) K₂ मद्यं (for मेऽद्य). — ^ε) K₂, s M₁ विलपितं; K₂ D₁ प्रलपती (D₁ 'पितं); Dc₁ Dn₁ विलपती; D₂ 'पती; T₁ M₁, s विलपिता. — ^δ) G₂ वै (for [ह] ह).

31 B₂ missing (cf. v. l. 25). D₂ om. 31^α (cf. v. l. 30). — ^δ) K₂ B₂-s Dc₁ Dn₁ D₂-s तस्यास्तदुः; K₄ D₁ G₂ तदस्याः. G₁ देविदुः. S₁ B₁ तस्यास्तदपि देवनं.

सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे ।
 पित्रा च पालितो बालः स हतः कालधर्मणा ॥ ३२
 ईदृशो मर्त्यधर्नोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि ।
 पुत्रो हि तव दुर्धर्षः संग्रामः परमां गतिम् ॥ ३३
 कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
 मा शुचश्चपलाक्षं त्वं पुण्डरीकनिमेषक्षणे ॥ ३४
 उत्तरां त्वमवेक्षस्व गर्भिणीं मा शुचः शुमे ।
 पुत्रमेषा हि तस्याशु जनयिष्यति भामिनी ॥ ३५
 एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुकुलोदह ।

C. 14. 1644
 B. 14. 61. 37
 K. 14. 61. 35

32 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^α) M भद्रेण वा सुभद्रेण. — ^δ) K₂ सह (for रणे). — After 32^δ, K₂ ins.:

129* एवं विलपतीं तां तु सात्यकिस्तु तदाब्रवीत् ।

— ^ε) K₄ D₁ [अ]यं; M₁, s न (for च). K₂ बालितो; B (B₂ missing) Dc₁ Dn₁ D₂-s कालितो; D₂ चालितो (for पा). — ^δ) K₄ D₁ T₂ सहितः (for स हतः). K₂ 'कर्मणः (for 'धर्मणा). K₂ संहतः कालधर्मिणः.

33 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^α) Dc₁ Dn₁ T₂ दृशो. — ^δ) K₄, s D₁ शोच (for शुचो). K₁, s 'नन्दिनि; D₂ T₂ G₁ 'नन्दिनी.

34 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^α) S₁ क्षत्रियाणां. — ^ε) K₁ Dc₁ G₁ चपलाक्ष (sic); K₂-s D₁, s T G₂ 'लाक्षि. — ^δ) K₁ B (B₂ missing) D (except D₁) पद्मपत्र- (for पुण्डरीक-). K₁ T₁ G M 'निमेषक्षणं (G₂ 'क्षिणी).

35 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^α) T₂ G₁, s ताम् (for स्वम्). S₁ K₁, s उत्तरां समवेक्षस्व. — ^δ) K₂, s, s B (B₂ missing) D T₁ गुर्विणि (for गर्भिणी). — ^ε) B (B₂ missing) D (except D₁) भामिनी (D₂, s-ε 'नि).

36 B₂ missing (cf. v. l. 25). — ^α) K₂ आश्वासयस्व; B₄ Dc₁ 'सयती; G₂ तु सांस्वयित्वा (for आश्वास-). K₄ T G₂ तां (for [ए]नां). — ^δ) K₂ T यदुकुलोदहः; G₁, s M 'दहः; G₂ 'ज्व. — ^ε) K₂ B₄ T M₂ दुर्धर्षा; K₂ दुःखं च; Dc₁ Dn₁ D₁ M₁, s दुर्धर्ष. S₁ K₁, s विहाय दुःखं शो (K₂ 'लशो) कं च. — ^δ) G₂, s [अ]पि (for हि). Dc₁ G₁ प्रकल्पयस्व; T₂

∴ 14. 1044
1. 14. 1. 37
∴ 14. 61. 36

विहाय शोकं दुर्धर्षं श्राद्धमस्य ह्यकल्पयत् ॥ ३६
समनुज्ञाप्य धर्मज्ञा राजानं भीममेव च ।
यमौ यमोपमौ चैव ददौ दानान्यनेकशः ॥ ३७
ततः प्रदाय बह्वीर्गा ब्राह्मणेभ्यो यद्ब्रूह ।
समहृष्यत वाष्णेयी वैराटीं चाब्रवीदिदम् ॥ ३८
वैराटि नेह संतापस्त्वया कार्यो यशस्विनि ।

भर्तारं प्रति सुश्रोणि गर्भस्थं रक्ष मे शिशुम् ॥ ३९
एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महाद्युते ।
तामनुज्ञाप्य चैवेमां सुभद्रां समुपानयम् ॥ ४०
एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव माधव ।
संतापं जहि दुर्धर्ष मा च शोके मनः कृथाः ॥ ४१

इति भीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा ।

विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम् ॥ १
तथैव वासुदेवोऽपि स्वस्तीयस्य महात्मनः ।

M व्यक्तं. Ś1 K1.8 श्राद्धं तस्य प्रकल्पयत्; K2.4.5 D1 श्राद्धं तस्योपकल्पयत्; B1 श्राद्धमप्युपकल्पयत्.

37 B2 missing (cf. v. l. 25). —^a) B1 lacuna; Dn1 धर्मज्ञः; D2.6 राजानं; Bom. ed. धर्मज्ञं. —^b) D2 धर्मज्ञं (for राजानं). K4 D1 वा (for च). D2 भीममेव च मायया. —^c) D2 om. यमौ. K2 फाल्गुनं च यमौ चैव; K5 धनंजयो यमौ चैव. — D2 om. 37^d-38^d. —^d) G2 ददौ (for ददौ).

38 B2 missing (cf. v. l. 25). D2 om. 38 (cf. v. l. 37). —^a) K2 प्रादाय. K2.4.5 D1 गा बह्वीर्गा; S गा बह्वीर् (by transp.). —^b) B1 D (D2 om.) ब्राह्मणाय (for 'गेभ्यो). —^c) Ś1 समाह्वय्य तु; K1. 2.5 समहृष्य (K2 'हृष्यत; K2.4 D1 'मेल्य तु; Dn1 D2-8 G1 समाह्वय्य (D4 'त्य) तु; D2 T G2 समाह्वय्यत. Ś1 D2 वाष्णेयी; K1 'यं; T2 'य. —^d) S वैराटि. Dn1 D1-4 वैराटीमब्रवीदिदं; D2.6 'टीमिदमब्रवीत्.

39 B2 missing (cf. v. l. 25). —^a) K1 वैराणि; K4 D1 'टे. —^b) K2 सुकोचने; K2 य*स्वनि; K4.5 D1 कथंचन; B1 Dn1 D2-6 ह्यनिहिते; T G1 मनस्विनि; M2 यशस्विनी. —^c) D2 corr. G2 —^d) B1. 2.4 D (except D2 D1) वै (for मे). K2 गर्भस्थं रक्षसे शिशुम्.

40 B2 missing (cf. v. l. 25). —^a) D2 उक्ता.

G2 ततः कुन्ती चैवमुक्त्वा. —^b) D1 विरराज (for 'राम). K2 विरराज महामते. — K2 om. 40^{ad}. —^c) K4 D1 वै च; T G1.2 M चेह; G2 वेह (for चैव). K2 [ए]नां (for [ह]मां). —^d) D2 corr. Ś1 K (K2 om.) G2 पुनरानयत्; T2 समुपानयत्; G2 पुनरानयं (for समुपा^c).

41 B2 missing (cf. v. l. 25). —^b) B (B2 missing) D (except D1) मानद् (for माधव). —^c) B (B2 missing) D2 Dn1 D2-5 T1 G1 त्यज; D2 तव (for जहि). Ś1 K1.4 D2 दुर्धर्ष. —^d) G2 कुरु (for कृथाः).

Colophon missing in B2. — Sub-parvan: MSS. अनुगीता. — Adhy. name: K2 अभिमन्युवधः; G2 अभिमन्युनिधनकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 75; B1 60 (as in text); Dn1 M2 (inf. lin.) 61; D4 57; T1 47; T2 G1.2 M 46; G2 59. — Śloka no.: Dn1 42.

61

✎ This adhy. is missing in B2 (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 ^a) D1 ददौ (for दत्त). —^b) B2 दधं; G2 स च (for दधः). K1.2 T G2 M1.2 तथा (for तदा).

दयितस्य पितुर्नित्यमकरोदौर्ध्वदैहिकम् ॥ २
 षष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महाभुजः ।
 विधिवद्भोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३
 आच्छाद्य च महाबाहुर्धनतृष्णामपानुदत् ।
 ब्राह्मणानां तदा कृष्णस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ ४
 सुवर्णं चैव गाश्वैव शयनाच्छादनं तथा ।
 दीयमानं तदा विप्राः प्रभूतमिति चाब्रुवन् ॥ ५
 वासुदेवोऽथ दाशार्हो बलदेवः ससात्यकिः ।
 अभिमन्योस्तदा श्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ।
 अतीव दुःखसंतप्ता न शमं चोपलेभिरे ॥ ६

2 °) D (except Dc1 D1) च (for सपि). — °) Ks स्वस्वैयस्य; Ds सुश्रीयस्य (sic). — °) K2 यदि तस्य (for दयितस्य). K4 D1 राजंस्तव पितुः कृष्णो. — °) D1 [s]प्यकरोद्. K1 Ds T1 M1. 8. 4 और्ध्वदैहिकं. K4 [s]प्यकरोदूर्ध्वदैहिकं.

3 °) K2. 4. 5 D1 तथा; M3 षष्टिः (sic). — °) K2. 4. 5 D1 महात्मनां; B1 Dn1 D2-6 महौजसां; B8-5 Dc1 महायशाः; T 'भुज; G1 'भुजां. — °) K4 विविधं (for विधिवद्).

4 °) K2 आस्थाय (for आच्छाद्य). K3. 4 D1. 6. 6 तु; T1 [ए]व (for च). Ds Gs महाबाहो (Ds 'होर). — °) K2. 4 D1. 8 उपानु (Ds 'न'दत्. — °) Gs तथा (for तदा). — °) Some MSS. लोम- (for रोम-). K2 तदद्भुतमिवाभवत्.

5 °) Ś1 K1 [अ]पि (for [ए]व). K2 T G1. 2 M1. 8. 4 गावश्च. B4 सुवर्णां च गाश्वैव; M3 सुवर्णश्चैव गावश्च (sic). — °) Ks ततः (for तथा). Ks Dn1 D2-6 शयनाच्छादनानि च. — °) Gs M3 तथा (for तदा). — °) Ks D (except Dc1 D1) वर्षताम् (for प्रभूतम्). Ks D1. 6 इव (for इति). Ks Gs [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्).

6 °) Ś1 K1. 2 M1. 2 वसुदेवो. K4 D1 [s]पि (for स्य). — °) T1 G1 M ससा (G1 च सा) रणः (for ससात्यकिः). — °) Ś1 K1 Gs M3 तथा (for तदा). — °) Ś1 Ds. 6 T G1 M सत्यकिस्. K1 B1. 8 (marg. as in text). 4 Dc1 T1 M1. 2. 4 तथा. K2. 4. 5 Bs D1 G2 अकुर्वन्स (K4 D1 'करोस्) एवं ते (Bs च); Ks 'मृशुशुःक्षिताः; Gs 'मृशुशुःक्षिताः. — °) Ks -संता-

तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाह्वये ।
 नोपगच्छन्ति वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः ॥ ७
 सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
 नाभृङ्क्ष पतिशोकार्ता तदभूत्करुणं महत् ।
 कुक्षिस्थ एव तस्यास्तु स गर्भः संप्रलीयत ॥ ८
 आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
 आगम्य चाब्रवीद्दीमान्पृथां पृथुलोचनाम् ।
 उत्तरां च महातेजाः शोकः संत्यज्यतामयम् ॥ ९
 जनिष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनि ।
 प्रभावाद्वासुदेवस्य मम व्याहरणादपि ।

C. 14. 1861
 B. 14. 62. 12
 K. 14. 62. 11

पान्; B8 -संप्राप्ता. Dc1 अतीव दुःखं संप्राप्ता. — °) Ks B8 शमं (for शमं). K2 हि (for च).

7 °) T G1 अथ वै (for तथैव). B8 वीरे; Gs वीरा; M3 वीर. — °) K4 D1. 4 [उ]पागच्छन्ति; B1. 8 Dn1 D2. 8 [उ]पागच्छन्ति; G2 [ए]व गच्छन्ति. Ds वेदमानि (for वै शान्तिम्). G3 नोपगच्छन्तदा शान्तिम्. — °) G2 अभिमन्युः. D1 -विनाकृतं.

8 °) Ś1 K1. 8 दिनान्युत; K2 दिनानि च. — °) Ś1 M1. 2 नाभुक्; Ds मा भुक्. K2. 4 D1 बहु- (for पति-). K1. 8 -लोकार्ता; B (B2 missing) D T1 Gs -दुःखार्ता (for -शोकार्ता). — °) K2 T2 G2 कारणं; M1. 2 कारणं. Ds मह- Gs तदाभूत्कारणं महत्. — T2 reads 8^{ss} on marg. — °) D1 आक्षिप्य (for कु). Ks तस्मिन्नु; B1 तस्याभु; D (except Dc1 D1) तस्याथ. — °) Ks गर्भोऽस्या; B1. 4 Dc1 Dn1 D2-6 गर्भो वै (for स गर्भः). Ś1 K1. 8 स गर्भः स (K1 स्म) प्रलीयते (Ks 'त); B8. 5 D1 गर्भो वै (D1 गर्भस्या) संप्रलीयत (Bs 'ते); T2 गर्भो वै संप्रजायते. — T1 G M subst. for 8^{ss}; T2 ins. after 8:

130* द्वियमाणेऽथ तस्मिन्नु गर्भे कुक्षिस्थ एव ह ।

[M1. 2 द्वियमाणो.]

9 °) K4. 5 B8. 4 D1 S (except Gs) तदा (for ततो). — °) Ś1 K1. 8 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). Ks दिव्य-चक्षुः प्रतापवान्. — °) K1 B1. 5 Dn1 D2-3 समागम्य (for आगम्य च). Ds. 6 समागम्याब्रवीद्वाक्यं. — °) K4 वैराटीं पृथुलोचनां. — °) K4. 5 D2-4 शोकं. Gs इति (for अयम्).

10 °) K1. 2. 4. 5 B1 D T1 भ (D1 जी) विल्यति; Ks

C. 14.
B. 14. 62. 12
K. 14. 62. 11

पाण्डवानामयं चान्ते पालायिष्यति मेदिनीम् ॥ १०
धनंजयं च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य पश्यतः ।
व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ ११
पौत्रस्तव महाबाहो जनिष्यति महामनाः ।
पृथ्वीं सागरपर्यन्तां पालयिष्यति चैव ह ॥ १२
तस्माच्छोकं कुरुश्रेष्ठ जहि त्वमरिकर्शन ।
विचार्यमत्र न हि ते सत्यमेद्वविष्यति ॥ १३
यच्चापि वृष्णित्रीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन ।
पुरोक्तं तत्तथा भावि मा तेऽप्रास्तु विचारणा ॥ १४
विबुधानां गतो लोकानक्षयानात्मनिर्जितान् ।

न स शोच्यस्त्वया तात न चान्यैः कुरुभिस्तथा ॥ १५
एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनंजयः ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज हृष्टरूपोऽभवत्तदा ॥ १६
पितापि तव धर्मज्ञ गर्भे तस्मिन्महामते ।
अवर्धत यथाकालं शुक्रपक्षे यथा शशी ॥ १७
ततः संचोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
अश्वमेधं प्रति तदा ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ १८
धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः ।
वित्तोपनयने तात चकार गमने मतिम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

Ts G1.2 M जनिष्यते (for 'व्यति). —^δ) K4 D2.2
Ts G2.2 Ms यशस्विनी (sic). —^δ) K5 इति (for
अपि). —^δ) T G1 च यच्च (for अयं).

11 ^a) Ts धनंजयस्य. —^δ) G8 धर्मराजं च. K1
B (B₂ missing) D (except D1) शृण्वतः (for पश्यतः).
— K8 om. 11^c-16^d. —^δ) Dc1 प्रहसन् (for हर्षयन्).

12 K8 om. 12 (cf. v. 1. 11). —^a) K1 B1.2
Dn1 D2.2.5.6 G8 महाभागो; K5 T 'राज. —^δ)
K2.4 D1 G8 भविष्यति (for जनि^o). D5 भविष्यति
महामनः; D6 जनयिष्यति महामनः (hypermetric). —^o)
K2 पृथिवीं (hypermetric). —^δ) K1 B1 D (except
Dc1 D1) धर्मतः; K2 G8 चैव हि.

13 K8 om. 13 (cf. v. 1. 11). —^a) G8 ततः
(for तस्मात्). —^δ) Ś1 -वचन; K2 -कर्शनः; K5
B1.2 D1 -कर्षण. — K4 D1 om. 13^c-14^d. —^o)
K3 corrupt.

14 K8 om. 14 (cf. v. 1. 11). K4 D1 om. 14^{ab} (cf.
v. 1. 13). —^a) Dc1 वा (for च). G2 वृष्णिवर्षेण.
—^o) K4 D1 प्रोक्तं च; Dc1 यथोक्तं; T G1 अकरोत्
(for पुरोक्तं). Ś1 तु (for तत्). T2 तदा. G8 पुरा
चोक्तं यथा भावि. —^δ) K2 च (for सत्र). T G1.2
M1-2 [अ]स्ति; G8 [अ]भूत् (for [अ]स्तु). Ś1 नात्र
कार्या विचारणा; K4 D1 न भेदास्ति वि.

15 K8 om. 15 (cf. v. 1. 11). —^δ) B1 अक्षतान्;

D5 अक्षेयान्. M1 नाम- (sic) (for नाम-). —^o)
Ś1 B4 D1 न च; D5 न सं-; G2 स न (by transp.).
M1.2 शक्यस् (for शोच्यस्). K2 G8 तथा (for त्वया).
Ś1 G8 वत्स; K1 B (B₂ missing) Dc1 D2.2 धीर;
K2 D1 बालो; K4 चासो (sic); K5 Dn1 वीरो;
D8 वेव (sic); D5.6 वंशे (for तात). —^δ) K2 यथा
(for न च) Ś1 तदा (for तथा).

16 K8 om 16 (cf. v. 1. 11). Before 16, S
(except T1) in- वैशंपायन उवाच. —^a) G8 उक्तं
(for उक्तो). —^o) Dc1 त्यक्तः. K2.4.5 D1 महा-
तेजा (for 'राज). —^δ) G8 तथा (for तदा).

17 K2 om. 17. —^a) Ś1 K8-2 D1 हि (for
[अपि]). Dn1 धर्मज्ञो. —^δ) Ś1 K8 तस्मिन्गर्भे (by
transp.). K4 D1 महीपते (for महामते). —^o) K1
Dn1 D2-2 T1 यथाकामं; K4 D1 तदा (D1 'या)कालं.
—^δ) K4.5 D1 ह्वोर्बुवाद (for यथा शशी).

18 ^a) T G1.2 स (for सं-). D1 ततः संनोदयामास.
—^δ) Ś1 नृप. —^o) K2 T2 तथा (for तदा). — G1
om. (hapl.) from 18^d up to 62. 1^e.

19 G1 om. 19 (cf. v. 1. 18). —^a) T G2.2 Ms
च; M1.2 तु (for स्पि). —^o) Ś1 K2-4 D1 G8
वित्तोपनयने; K1 B (B₂ missing) Dc1 Dn1 D2-2
वित्तव्यां (for वित्तोप^o). —^δ) K2 क्षमने; T G2 M
मतिमान् (for गमने). D2 गतिं (for मतिम्).

६२

जनमेजय उवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन्यासेनोक्तं महात्मना ।

अश्वमेधं प्रति तदा किं नृपः प्रचकार ह ॥ १

रत्नं च यन्मरुत्तेन निहितं पृथिवीतले ।

तदवाप कथं चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

भ्रातृन्सर्वान्समानाय्य काले वचनमब्रवीत् ।

अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ ३

श्रुतं वो वचनं वीराः सौहृदाद्यन्महात्मना ।

कुरूणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता ॥ ४

तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ।

गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ ५

भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च धीमता ।

संस्मृत्य तदहं सम्यकर्तुमिच्छामि पाण्डवाः ॥ ६

आयत्यां च तदात्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम् ।

अनुबन्धे च कल्याणं यद्वचो ब्रह्मवादिनः ॥ ७

इयं हि वसुधा सर्वा क्षीणरत्ना कुरुद्रहाः ।

तच्चाचष्ट बहु व्यासो मरुत्तस्य धनं नृपाः ॥ ८

यद्येतद्वो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ।

C. 14. 1879
B. 14. 63. 9
K. 14. 63. 9

Colophon missing in B₂; om. in G₁. — *Adhy.*
name: Ś₁ K₈ व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures,
words or both): Ś₁ 76; B₁ D₁ M₄ (*inf. lin.*)
62; D₄ 58; T₁ 48; T₂ G₂ M 47; G₈ 60.

62

☞ This adhy. is missing in B₂ (cf. v. l. 14.
60. 25).

1 G₁ om. 1⁶⁶ (cf. v. l. 14. 61. 18). B₁ om.
(hapl.) 1-2 with the following ref. — ^a) B₂
तथा (for श्रुत्वा). — ^d) K₁, s D (except D₁) भूयः;
B₈ पुनः (for नृपः). M₁, s प्रचकार (for 'कार'). G₂
नृपः प्रतिजहार ह.

2 B₁ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ D₁ वित्तं
(for रत्नं). K₄ D₁ यत्तन्; M₁, s च तत्. ☞ C_v:
रत्नं, रत्नमयं यज्ञोपकरणम् । ☞ — ^b) K₁ D₈, s निहतं.
Ś₁ K₈ पृथिवीक्षिता; K₂, s, s D₁ धरि (K₂ 'र')णीतले;
B₈-s D₁ D₁ D₂-s वसुधा. — ^c) K₁ तदा चार्यः; K₂
तदेवाप; T तच्च प्राप्तं; G₁ तच्च प्रापत् (for तदवाप).
K₄ D₁ चापि; K₅ चार्यः; G₈ वैतत् (for चेति). — ^d)
K₄ तपोधन (for द्विजोत्तम). K₅ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि.

3 ^a) K₄ D₁ समानय्य; G₂ नीय; G₈ भाव्य.
— ^d) D₈ कलिर् (sic) (for काले). — ^e) K₂ [उ]औ
(for [ज]पि). — For 3⁶⁷, S (except G₈) subst.:

131* अर्जुनं नकुलं चापि सहदेवं वृकोदरम् ।

4 ^a) K₄ वा (for वो). — ^b) D₄ सुहृदाद् (for
सौ). K₄ D₁ सुमहात्मना; K₅ उक्तमेव यद्; B₁
महदात्मना (for यन्महा). K₂ भीमसेनपुरोगमाः. — ^c)
G₂ काम्येन. — ^d) G₂ तेनैव (for कृष्णेन).

5 ^a) K₂ महतां. — ^b) G₈ भूमिम् (for भूतिम्).
D₈ वृच्छतां. — ^c) K₁ गुरुणा; K₅ D₁ कुरूणां.
T पुण्य- (for धर्म-). — ^d) K₄ D₁ व्यासेनामिततेजसा.

6 ^a) K₈ महाराज्ञा; D₁ M प्राज्ञा. T G पिता-
महेन भीष्मेण. — ^b) K₂ महात्मना (for च धीमता).
— ^d) T₂ G₁ पाण्डव; G₂ पार्थिवाः (for पाण्डवाः).

7 K₂ om. 7. — ^a) D₅ आयतौ; D₈ 'खे. T₁
तथार्थे; G₁ तथात्वे. ☞ C_v: आयत्यां, उत्तरकाले ।
तदात्वे, अस्मिन्काले । तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः कालः
आयतिरित्यमरः (2. 8. 29) । ☞ — ^c) B₂ S अनुबन्धेन
(for 'धे च'). G₈ कार्याणां (for कल्याणं). — ^d) K₅
D₈ G₈ तद् (for यद्). G₂ ऊचुर (for वचो). Ś₁
वादिनां; M₂ 'नं.

8 ^a) Ś₁ K₂ च (for हि). — ^b) G₂ रत्नहीना (for
क्षीणरत्ना). K₁, s D₁, s G₁ कुरुद्रह. — ^c) K₅ व्याचष्ट
(for चा). K₁ B (B₂ missing) D₁ D₁ D₂, s तदा
(for बहु). K₄ D₁ जाचष्ट बहुतो व्यासो; D₈ न चाचष्ट
तदा व्यासो. — ^d) K₅ धनं (for धनं). Ś₁ K₂, s प्रति;
B₈ महत् (for नृपाः). K₄ D₁ महत्तस्य धनं प्रति.

G. 14. 1880
B. 14. 63. 10
K. 14. 63. 9

तदानयामहे सर्वे कथं वा भीम मन्यसे ॥ ९
इत्युक्तवाक्ये नृपतौ तदा कुरुकुलोद्भव ।
भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १०
रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ।
व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति ॥ ११
यदि तत्प्राप्तुयामेह धनमाविक्षितं प्रभो ।
कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ॥ १२

9 ^a) K₁ यञ्जैतद्; K₈ तदेतद्. Dc₁ यद्येव वो बहुवचो. — ^b) T₂ G मन्यद्वो (sic). D₄ चाक्षमं; M₈ वो क्षयं. K₂ प्रति (for यदि). — ^c) Ś₁ K₂, 8, 5 B₂-5 Dc₁ तदानयामेह धनं; K₁ B₁ Dn₁ D₂-6 तथा (B₁ D₄, 6 ^d) यथाह धर्मेण; K₄ D₁ तदानयामि च धनं.

10 ^a) Ś₁ [उ]क्तवति (for ^eवाक्ये). D₆ व्यासेन (for नृपतौ). K₈ इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्. — ^b) Ś₁ K₆ B₄ G₈ M₁, 2 कुलोद्भवः. — ^c) Ś₁ K₂, 8 कुरुश्रेष्ठः (K₂ ^d); G₈ नरश्रेष्ठं.

11 ^a) T G₁, 2 च; M₁, 2 तन् (for मे). — ^b) B₁ वृत्तस्य; B₂ om. (for वित्तस्य). G₁ व्यासेनाख्यात-वित्तस्य. — ^c) K₄ D₁ समुदानयनं; D₆ समया^o.

12 ^a) K₄ D₁, 5, 6 तद्यदि (by transp.). B₄ S तत्प्रा (M₁, 2 संग्र)पुत्रायामहे (B₄ T₂ 'मेह' धर्माद् (B₄ धनं; T₂ वयं; G₁ सर्वं; M₁, 2 महर्षा; M₈ राजन्; M₄ नाम). — ^b) B₄ वयम् (for धनम्). K₄ D₁ आविक्षि- (D₁ 'क्ष'तः; B₄ M₄ आवीक्षितं; G₁ आकाक्षितं. Ś₁ K₂, 8, 5 विभो; B₁ प्रति; D₆ (also as in text) इति (for प्रभो). — ^c) K₂ महाप्राज्ञ (for 'राज').

12 ^a) M₁, 2 प्रतिपातेन. — ^b) Some MSS. गिरि-क्षस्य. — ^c) K₂ इह; M₁, 2 तम् (for तद्). K₄ G₈ जानयामि (G₈ 'मो'). — ^d) K₂ M₁, 2 तमभ्यर्च्यं.

14 ^a) K₁ Dn₁ D₂, 4, 5 तद्विचि; K₈ B₄, 4 तं विचि; Dc₁ D₈ तद्वितं; D₈ तद्विचि (for तं विभुं). — After 14^a, S ins.:

132* शूलपाणि त्रिलोचनम् ।

अनादिनिधनं शंभुं नमस्याम महेश्वरम् ।

लोकनाथं गणाध्यक्षं.

— ^b) D₁ वा; G₈ च (for [ए]व). K₄ तदा; K₄ D₁ तथा (for च तान्). B₄, 5 Dc₁ तस्यैवानुचाराश्च ये.

ते वयं प्रणिपातेन गिरीशस्य महात्मनः ।

तदानयाम भद्रं ते समभ्यर्च्य कपर्दिनम् ॥ १३

तं विभुं देवदेवेशं तस्यैवानुचारांश्च तान् ।

प्रसाद्यार्थमाप्स्यामो नूनं वाञ्छुद्विकर्मभिः ॥ १४

रक्षन्ते ये च तद्द्रव्यं किंकरा रौद्रदर्शनाः ।

ते च वश्या भविष्यन्ति प्रसन्ने वृषभध्वजे ॥ १५

श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ।

— ^a) B₄, 5 Dc₁ तान्प्रसाद्यार्थमाप्स्यामो. — ^b) K₁ D₂, 8 वा (for वाग्). D₃ -ब्रह्म- (for -बुद्धि-). G₈ मनो-वाकायकर्मभिः.

15 ^a) K₂, 4 B₃, 4 Dc₁ D₁ S रक्षन्ति. Ś₁ तच्च; K₈ ते (for ये). B₁ भृत्यं (for द्रव्यं). — ^b) K₁, 5 D (except Dc₁ D₁) किंकरा (for किंकरा). G₁ -दर्शिनः. — ^c) M₁, 2 नित्य- (for ते च). D₈ रूपा (for वश्या). — ^d) K₂, 4 D₁ S (except G₈) प्रसन्ने नो वृ (K₂, 4 D₁ गोवृ)पध्वजे. — After 15, S ins.:

133* स हि देवः प्रसन्नात्मा भक्तानां परमेश्वरः ।

ददात्यमरतां चापि किं पुनः काञ्चनं प्रभुः ।

वनस्थस्य पुरा जिष्णोरस्त्रं पाशुपतं महत् ।

रौद्रं ब्रह्मशिरश्चादात्प्रसन्नः किं पुनर्धनम् ।

वयं सर्वे हि तज्जकाः स चास्त्राकं प्रसीदति । [5]

तत्प्रसादाद्वयं राज्यं प्राप्ताः कौरवमन्दन ।

अभिमन्योर्वधे वृत्ते प्रतिज्ञाते धनंजये ।

जयद्रथवधार्थाय स्वमे लोकगुरुर्निशि ।

प्रसाद्य लब्धवानस्त्रमर्जुनः सहकेशवः ।

ततः प्रभातां रजनीं फलगुनस्याग्रतः प्रभुः । [10]

जघान सैन्यं शूलेन प्रत्यक्षं सव्यसाचिनः ।

कक्षां सेनां तदा राजन्मनसापि प्रधर्षयेत् ।

द्रोणकणकपैगुलां महेश्वासैः प्रहारिभिः ।

ऋते देवान्महेश्वासाद्गुरुत्पान्महेश्वरात् ।

तस्यैव च प्रसादेन निहताः शत्रवस्तव । [15]

अश्वमेधस्य संसिद्धिं स तु संपादयिष्यति ।

[(L. 4) G₈ प्रादात् (for आदात्). — (L. 8) M -वधार्थं तु (for 'शौय'). T₂ -गुरुं. — (L. 9) G₈ प्राप्तवान् (for लब्धं). G₂ अर्थम् (for अस्त्रम्). — (L. 10) T G₁ तत्र (for ततः). — Lines 12-14 = (var.) 7. 173. 15. — (L. 12) T₂ कस्मिन् (for कस्ती). G₂, 8 महाराज (for तदा राजन्). — (L. 13) T G₁, 2 -बलैः; G₈

प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत ।
 अर्जुनप्रमुखाश्चापि तथेत्येवानुबन्मुदा ॥ १६
 कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरणनिश्चयम् ।
 सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १७
 ततो ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
 अर्चयित्वा सुरश्रेष्ठं पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १८
 मोदकैः पायसेनाथ मांसापूपैस्तथैव च ।
 आशास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता मृशम् ॥ १९

तेषां प्रयास्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ ।
 ग्राहुः ग्रहष्टमनसो द्विजाध्या नागराश्च ते ॥ २०
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
 ब्राह्मणानग्निसहितान्प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ २१
 समनुज्ञाप्य राजानं पुत्रशोकसमाहतम् ।
 धृतराष्ट्रं सभार्यं वै पृथां पृथुललोचनाम् ॥ २२
 मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
 संपूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ २३

C. 14. 1894
 B. 14. 63. 24
 K. 14. 63. 21

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

मुलेर् (for कुरैर्). — (L. 15) T G₁ तव शत्रवः (by transp.).]

16 ^a) K₁ श्रुत्वैव; K₆ S (except G₃) एवं तु. B₈₋₆ D₁ S ब्रुवत्सु (for वदं). — ^b) G₈ भीमसेनस्य पार्थिवः. — G₁ om. (hapl.) 16^a. — ^c) K₄ D₁ प्रीतोभवद्भर्माजो. — ^d) K₄ D₁ धर्मात्मा (for बभूव). S₁ K₂₋₄ बुद्धिमान् (for भारत). — ^e) K₄ G₈ [ए]व (for [अ]पि). — ^f) K₃ [ए]ति वा (for [इ]त्येव). B₃ तदा; D₁ D₁ D₂₋₆ वचः (for मुदा). K₂ तथैवान्ये ब्रुवंस्तथा; K₄ D₁ तथा चान्येब्रुवंस्तदा.

17 ^a) G₂ उक्त्वा (for कृत्वा). T₁ च; T₂ [ए]व; G₁ [ए]वं (for तु). — ^b) K₄ D₁ सेनामाहारयामासुर. — ^c) G₈ पूजिते (for च ध्रुवे). D₄ (gloss) श्रवण-नक्षत्रे. ☞ Cn: ध्रुवे नक्षत्रे रोहिण्यामुत्तरात्रये च अहनि वारे ध्रुवे रविवारे उत्तरार्कैः मृतसिद्धियोगे इत्यर्थः । ☞

18 ^b) K₃ स्वस्तिवाचकान्. — ^c) B₄ D₁ तेर्चयित्वा. — ^d) K₄ D₁ देवदेवं (for पूर्वमेव). G₈ पूर्वं देवा-सुरेश्वरं.

19 ^a) K₃ मोदकः; D₈ 'कं. — ^b) K₂ D₁ D₂₋₆ मांसपू K₃ 'सैः पू'पैस्; G₁ मांसस्यौषैस्; G₈ मांससूपैस्. — ^c) K₃ corrupt. K₄ B₈ D₁ आश्वा (B₈ 'क्ष'स्य; T₁ आराध्य (for आशास्य).

20 ^a) G₈ तात (for तत्र). — ^b) K₆ मंगल्यानि.

K₃ D₆ G₂ च (for [अ]थ). — ^c) K₂ आहुः; K₃ ग्राहुः (for ग्राहुः). — ^d) K₂ B (B₂ missing) D₁ D₆ G₈ ये (for ते). K₄ D₁ द्विजामा नागरास्तथा; K₆ द्विजाः पौराश्च सर्वशः.

21 ^b) D₁ प्रणिपात्य. — ^c) S₁ K₃ चाग्निः; G₈ अर्थः (for अग्निः). G₁ ब्राह्मणा अग्निसहिताः. — ^d) D₆ G₈ प्रययुः पाण्डवास्तथा; G₃ 'युः पाण्डवपैसाः.

22 ^b) K₂ B₄ D₆ समाहितं; T G₁ समन्वितं. — ^c) K₂ D₆ च (for वै). G₈ सभार्यं धृतराष्ट्रं वै. — ^d) K₁ B (B₂ missing) D₁ D₁ D₂₋₁ 5 (before corr.). ^e च पृथु- (for पृथुल-).

23 ^a) S₁ K₃ पुरे युयुत्सु संस्थाप्य. ☞ Cn: मूले, वंशस्याद्ये कुन्तीधृतराष्ट्रसमीपे । Cv: मूले, धृतराष्ट्रस्य पाद-मूले । ☞ ^b) S₁ K₃ निर्ययुर; D₆ युयुत्सुर. K₄ D₁ धृतराष्ट्रकं. — ^c) D₆ तथा चैव (for ब्राह्मणैश्च). K₄ 5 D₁ T G₁ M महात्मभिः; B₆ विनोपतः; G₂ 8 महर्षिभिः. — After 23, S ins.:

134* प्रययुः पाण्डवा वीरा नियमस्थाः सुचित्रताः ।

Colophon missing in B₂. — Adhy. name: K₂ सुवर्णनयने पाण्डवप्रस्थानं; K₄ D₁ मरुतधनानयनं; K₆ पाण्डवप्रयाणः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₃ D₁ M₄ (inf. lin.) 63; B₁ 62 (as in text); D₃ 59; T₁ 49; T₂ G₁ 2 M 48.

६३

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।

स्थघोषेण महता पूरयन्तो वसुंधराम् ॥ १

संस्तूयमानाः स्तुतिभिः घृतमागधवन्दिभिः ।

स्वेन सैन्धवेन संवीतां यथादित्याः स्वरश्मिभिः ॥ २

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराद् ॥ ३

जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।

प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावत्पुरुषर्षभः ॥ ४

तथैव सैनिका राजत्राजानमनुयाति ये ।

तेषां हलह्लाशब्दो दिवं सन्ध्वा व्यतिष्ठत ॥ ५

स सरासि नदीश्वैव वनान्युपवनानि च ।

अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चैवान्वपद्यत ॥ ६

तस्मिन्देसो च राजेन्द्र यत्र तद्रव्यमुत्तमम् ।

चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवः सह सैनिकैः ।

शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम ॥ ७

अग्रतो ब्राह्मणान्कृत्वा तपोविद्यादमान्वितान् ।

पुरोहितं च कौरव्य वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ८

प्राङ्निवेशात्तु राजानं ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।

कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ९

63

This adhy. is missing in B₂ (cf. v. l. 14. 60. 25).1 ^a) K₈ प्रययुस्ते तदा हृष्टाः. — ^b) B₈ बलः; D₈ चर- (for नर-). D₈ प्रहृष्टामरवाहनाः; G₈ सबलाः सह-वाहनाः. — ^c) Ś₁ घोषेन. — ^d) K₄, D₁ कंपयन्तो (for पूरं).2 K₈ om. 2. Ś₁ om. 2^{ab}. — ^a) K₂, D₁ मुनिभिः (for स्तुतिभिः). — ^b) M चंदिभिः. — ^c) Ś₁ ते तु (for स्वेन). K₄ D₁ संयुक्ताः; D₈ संदीप्ताः; D₂ G₈ M सहिताः; T G₁, 2 महता (for संवीता). — ^d) K₂ D₁ M₁, 2 [जा]दित्याः. Ś₁ D₈ D₈ सुरश्मिभिः.3 3^{ab} = 4. 59. 3^{ab}. — ^a) S पांडुरेण. — ^b) Ś₁ K₁, 2 D₈ ध्रियमानेन (sic). — ^c) Ś₁ K₈ रेजे (for बभौ). K₄, D₁ राजा (for तत्र). — ^d) K₄, D₁ पूर्णि (K₄ 'र्ण') मास्याम्; D₈ पौर्णि.4 ^a) K₈ जयाशिष्य- (sic); G₁ शिष्टः (sic). G₈ प्रहृष्टास्ते. — ^b) D₅, 6 स च; G₁ प्रति (for पथि). Ś₁ K₂, 4, 5 B₈ D₁ T₂ पांडवाः; T₁, 2 (sup. lin.) G पार्थिवः (T₂ G₈ 'वाः'). — ^c) Ś₁ K₂, 3, 5 B₈ D₁, 6 G₈ पथि गु (K₈ D₈ प्रतिगु) कृत् (for प्रत्यगृह्णात्). K₂, 3 यथान्यायम्. — ^d) Ś₁ ते ततः (for यथावत्). K₁, 2 B₈, 5 D₈ D₈ पुरुषर्षभ (B₈ 'भाः'); K₄, 5 D₁ S भरतर्षभ (G₈ 'भाः'). K₈ जकीकानां महायथाः.5 ^a) B₈ यथा (for तथा). K₈ सर्वे (for राजन्). — ^b) Ś₁ K₂, 5 D₁ उप- (for अनु-). K₂ B₈ वै; D₈ ते (for ये). K₈ राजानमुपचितये. — ^d) K₂ दिव्यं; G₈ दिवि. K₂, 4, 5 D₁ व्याप्य (for सन्ध्वा). K₁ D₂, 3 [अ]न्वतिष्ठत; K₈ [अ]वति. D₁ दिगंतं व्याप्य तिष्ठति.6 ^a) K₁ B (B₈ missing) D (except D₁) सरासि सरितश्चैव. — ^b) K₈ अतिक्रम्य; D₈ अतिक्रामन्. K₄ D₁ T G₁, 2 M महातेजाः; K₂ G₈ राज. — ^d) T G₁, 2 गिरिश. K₁, 2 B (B₈ missing) D (except D₁) T₂ G₁, 3 चापि; K₈ प्रति (for चैव).7 ^a) K₈ S (except G₈) तु; B₈ स (for च). — ^b) B₈ महत् (for यत्र). K₂ यद् (for तद्). G₁ रत्नम् (for द्रव्यम्). K₁ दिव्यदेशं च उत्तमं; K₄ D₁ यत्तद्रव्यमनुत्तमं. — ^c) K₄ D₈ G₈ राजन् (for राजा). — ^d) K₈ D₈, 6 G₈ पांडवाः; B₁ D₈ T₂ 'वै'. K₂, 4, 5 B₈ D₁ T M सैनिकः; K₈ G₂ 'काः'. — ^e) K₂ तदा राजन्; D₅, 6 समे देशे (for समे चैव). K₄ D₁ समे देशे समावेद्य. — K₈ om. 7^c-9^c. — ^f) G₈ तथा (for तदा).8 K₈ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) K₈ om. (hapl.) from कृत्वा up to ब्राह्मणाः (in 9^b). — ^b) Ś₁ K₂, 4 B₄, 5 D₈ D₁ समन्वितान्; D₈ सदान्वि (sic). — ^c) K₈ स (for च).9 K₈ om. 9^a (cf. v. l. 7). K₈ om. up to ब्राह्मणाः (in 9^b) (cf. v. l. 8). — ^a) K₁ D₁ D₈ जा (K₁ D₈ अ) निवेद्यं च राजानो (K₁ 'नै'); K₄ D₁

कृत्वा च मध्ये राजानममात्यांश्च यथा
षट्पथं नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे द्विजाः ॥ १०
मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेशं च यथाविधि ।
कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ ११
अस्मिन्कार्ये द्विजश्रेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुभे ।
यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुमर्हथ तत्तथा ॥ १२
न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम् ।
इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १३
श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
इदमूचुर्वचो हृष्टा धर्मराजप्रियेप्सवः ॥ १४

अद्यैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं
यतामहे श्रेष्ठतमं क्रियासु ।
अम्भोमिरघेह वसाम राज-
बुपोष्यतां चापि भवद्भिरद्य ॥ १५
श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्त्वमानां
कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः ।
ऊषुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु
यथाध्वरेषु ज्वलिता हव्यवाहाः ॥ १६
ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां
संश्रुण्वतां विप्रसमीरिता गिरः ।

14. 1912
14. 64. 16
14. 64. 17

आ(D1 अ)मिवेदयाश्च राजानं; B1.8.8 Dc1 प्राङ्निवेदय
(Dc1 'शं' तु (B8 च) रा'. —^δ) K2 भारतस्य पुरोहितः;
B8 (marg. as in text) D4 ब्राह्मणाः सपुरोहिताः. —^ο)
K2 T2 यथान्याय्यं. —^α) K5 Dc1 corrupt. K1 B1
Dn1 D2.8 सर्वशः. D5.6 सर्वशः पर्यवारयद्; M 'तः
पर्यपालयन्.

10 ^α) Ś1 K1.8.8 B8-8 Dc1 Dn1 D2-8 तु मध्ये;
K2 B1 D8 G8 मध्ये तु; K4 D1 मध्ये च (by transp.);
M1.2 च मन्ये. —^δ) K1 सामाख्यांश्च (sic); K2 सामान्ये
तु; M1 सामाख्याश्च. —^δ) reads 10^α-11^δ on marg.
—^ο) Ś1 K1.8 Dn1 D2.4-8 T1 G2.8 षट्पदं; D8 षष्पनं
(sic). Ś1 K2 नवमं स्थानं; K1 B1 Dn1 D2-8 नवसंस्थानं;
K2 च वनस्थानं; K5 तत्र संस्थानं. ☞ Cn : षट्पदं,
षट्पदानि पदनीयानि राजमागाः यत्र एको दक्षिणोत्तरस्तस्यो-
भयतो द्वौ तादशावेव पूर्व पूर्वपश्चिमे एकः तस्योभयतोऽपि
द्वावेवेति षट् राजमागाः। संस्थानानि संस्थानानि नवसंस्थानानि
यावत् । ☞ —^α) K2 ध्वजः (sic); B8 G8 तदा; T
G1.2 M जनाः (for द्विजाः).

11 Ś1 reads 11^{αδ} on marg. —^α) K2 मत्तानां
वारणाश्चानां. —^δ) K5 निवेशांश्च; Bom. ed. निवेशो.
—^ο) Dc1 च (for स). K4 D1 राजा तु (for राजेन्द्रो).

12 ^α) D8 कस्मिन्. —^δ) K2 T1 G1 नक्षत्रः; D8
'नैर'. —^ο) D1 तथा (for यथा). —^α) Ś1 K1 Dc1
D8 अर्हति; K2 अर्हा (sec. m. इच्छा/मि; K2-8 B (B2
missing) Dn1 D1.2.4-8 अर्हति (for अर्हथ). G8
तद्विदः (for तत्तथा).

13 ^α) K4 D1 G8 M1.2 ततः; K2 यथा (for न
नः). K2 हि; K2 T2 G8 न (for वै). —^δ) Ś1

K2 वै; K4 D1 [उ]प- (for [ए]व). K2 परिलम्बितां;
K2 'बितां; T1 G1.2 स (G2 स) विलम्बतां; T2 सलि';
G8 परिलिङ्गतां. —^ο) D8 निश्चित्य. D8 राजेन्द्राः (for
विप्रेन्द्राः). —^α) K2 M1.4 क्रियतां. G1.8 M8 तद्
(for यद्).

14 ^α) G1 सर्वे (for राज्ञो). —^δ) D1 ते (for
स). —^α) D8 -प्रियोत्सवः (sic); G8 -प्रियेप्सवाः;
M 'च्छवः.

15 ^α) G8 यद्येव (for अद्यैव). K1 अर्हांश्च. —^δ)
K2 पितामहं; M1.2 यथामह- (for यतामहे). Ś1 K
(except K2) B1 D1-8 T1 G1 श्रेष्ठतमः. G2 यजामहे
श्रेष्ठतमं प्रजासु; G8 यतामहे श्रेष्ठतमाः क्रियाः सः. —^ο)
S तपोमिर- (for अम्भोमिर-). K2 M8 [ए]व; B2 [ह]व
(for [ह]ह). T1 वसामि. K2 अम्भोमिरद्यैव तु राज-
वीर्यैर्. —^α) Ś1 उपोषितां; K2 सुपोष्यतां. K2.4.8
[ए]व (for [अ]पि). K4 D1 भवद्भिरद्यैव; G1 भवा-
न्भिरद्यैव.

16 ^α) G1 कृत्वा (for श्रुत्वा). K4 D1 च तेषां;
T1 G1 तेषां वै. Ś1 T2 वचनं द्विजानां (for द्विजसत्त्वमानां).
—^δ) D2 M1.2 रजनी. —^ο) K2 ऊषुः (for ऊषुः).
—^α) Ś1 K2 D1 G8 यथाध्वरे (for 'ध्वरेषु'). K1.4.8 B
(B2 missing) Dc1 Dn1 D2-8 यथाध्वरे प्रज्वलिता हुताश्वाः
(K2 हव्यवाहाः).

17 ^α) Ś1 निवासा (for निशा सा). K2.4 D1 [अ]-
व्यगमन्; D8 [अ]व'; S (except G2) [अ]व्य' (for
व्य'). —^δ) K2 corrupt. Ś1 K2 निबोध (K2 'चि'तां
(for संश्रुण्वतां). —^α) K2 वाचा (for वचो). K2
-भृत् (for -भुर्त्). K4 D1 वचोबुधन्सर्वैरराधिपानि.

C. 14. 1912
B. 14. 64. 16
K. 14. 64. 17

ततः प्रभाते विमले द्विजर्षभा

वचोऽश्ववन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

ब्राह्मणा ऊचुः ।

क्रियतामुपहारोऽयं त्र्यम्बकस्य महात्मनः ।

कृत्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थं यतामहे ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः ।

गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ २

आज्येन तर्पयित्वाग्निं विधिवत्संस्कृतेन ह ।

मन्त्रसिद्धं चरुं कृत्वा पुरोधाः प्रययौ तदा ॥ ३

Colophon missing in B₂. — *Adhy. name*: K₄ D₁ धनानयनं; K₅ गिरिनिवासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 77; B₁, 63 (as in text); D₁ M₄ (*inf. lin.*) 64; D₄ 60; T₁ 50; T₂ G₁, 2 M 49; G₈ 62.

64

 This adhy. is missing in B₂ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 K₈ om. the ref. G₈ om. 1^{ab}. — ^a) K₂ उप-
कारो (for 'हारो). K₁ D₂-6 T G₁ [s]स्य; K₄ D₁
G₂ [s]त्र; K₅ [s]यं (for सद्य). — ^b) K₄ त्र्यम्बकश्च
(sic). Ś₁ K₈, 5 त्र्यम्बकाय महात्मने. — ^c) Ś₁ कृत्वोप-
हारं; K₄ B (B₂ missing) D द्रव्योप^o. T₂ G₁ महते
(for नृपते). — ^d) K₁, 5 B (B₂ missing) D (except
D₁) T₂ स्वार्थं; G₈ स्वर्थे. K₂ (marg. sec. m.) ततः
पार्थो यतामवान्; T₁ G₁, 2 ततः स्त्रीक्रियतामहे (G₂ 'तां
महे).

2 MSS. om. the ref. — ^a) D₁ corrupt. G₈
तेषां तु वचनं श्रुत्वा. — ^o) K₂, 5 गिरीशाय; B₁, 2, 4
D₁ D₄ गिरिशस्य. — ^d) K₄ D₁ M₈ उपहारान् (for
'रम्). B₁ अकल्पयत् (for उपाहरत्).

स गृहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप ।

मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्वलिम् ॥ ४

सुमनोमिश्र चित्राभिलाजैरुच्चावचैरपि ।

सर्वं स्विष्टकृतं कृत्वा विधिवद्वेदपारगः ।

किंकराणां ततः पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ५

यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिभद्राय चैव ह ।

तथान्येषां च यक्षाणां भूताधिपतयश्च ये ॥ ६

कृसरेण समासेन निवापैस्तिलसंत्युतैः ।

3 ^b) Ś₁ D₂, 4 D₁ सकृतेन; K₂, 4 D₁ सुकृ^o. K₁, 5
B (B₂ missing) D₁ D₂-6 T₂ च; K₄ D₁ हि
(for ह). — ^o) Ś₁ K₂ D₈ मन्त्रसिद्धि. — ^d) K₂
पुरोधं (sic). K₁ D₁ D₂-6 स ययौ; T G₁ प्रयत्स
(for प्रययौ). T G तथा (for तदा).

4 ^a) K₅ सु- (for स). D₈ समनसो. — ^b)
B₅ G₈ मन्त्रपूताय; D₁ G₂ 'पूतं. K₈ B₈ T₂ G₂, 8
M₁, 2, 4 जनाधिपः. — ^d) Ś₁ K₅ [अ]पूर्वैश्च (for
मांसैश्च). M₁, 2 [उ]पहरद् (M₂ 'न्).

5 ^a) K₂ D₁, 8 T₂ वि- (for च). — ^b) K₂
भद्रयैर्; D₈ जालैर् (for लाजैर्). K₈ लाजैर्गंधवचैस्तथा.
— ^o) K₁ सर्वे. B₁ D₁ D₂-4 स्विष्टतमं (for 'कृतं).
K₅ मत्वा; B₈, 4 D₁ कर्म (for कृत्वा). B₅ सर्वं
स्विष्टकृतं कर्म; D₅, 8 सर्वैः स्वि (D₈ शि)ष्टतमं कृत्वा.
— ^d) K₂ -पारगैः; D₁ M 'गाः. — ^e) B₄, 5 D₁ तथा
(for ततः).

6 ^b) K₅ B₈-5 D₁ D₂ 8 माणिभद्राय. K₂, 4 B₈
D₁, 5, 6 G₂, 8 हि; K₈ च (for ह). — ^o) B₈ यथा
(for तथा). K₄ D₁ हि; K₅ तु (for च). K₅ भूतानां
(for यक्षाणां). G₈ यथान्येभ्यश्च यक्षेभ्यो. — ^d) K₁, 5
D₁ D₂-6 भूतानां (K₅ यक्षाणां) पतयश्च ये.

7 ^a) K₂ B₈, 4 D₁ D₂ कृसरेण; B₁, 5 कृष' (for

शुशुभे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्य पार्थिव ॥ ७
 कृत्वा तु पूजां रुद्रस्य गणानां चैव सर्वशः ।
 ययौ व्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ॥ ८
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
 सुमनोभिर्विचित्राभिरूपैः कुररेण च ॥ ९
 शङ्खादींश्च निधीन्सर्वान्निधियालांश्च सर्वशः ।
 अर्चयित्वा द्विजाग्र्यान्स स्वस्ति वाच्य च वीर्यवान् १०
 तेषां पुण्याहोपेण तेजसा समवस्थितः ।

प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तं निधिम् ॥ ११
 ततः पात्र्यः सकरकाः साधमन्तकमनोरमाः ।
 भृङ्गाराणि कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ॥ १२
 बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ।
 उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
 तेषां लक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा ।
 त्रिलक्षं भाजनं राजस्तुलार्धमभवद्वृष ॥ १४
 वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत् विशां पते ।

C. 14. 1919
B. 14. 65. 17
K. 14. 65. 17

कुर^०). K1. 4. 5 Dn1 D2-8 कुरा (D8 °प) रेण च मासेन.
 —^० Ś1 K8 निवापैस्; K2. 4. 5 D1 निष्पावैस्; G1
 निवासैस्. K1 -संयुगे: (for "तै:"). — N (B2 missing)
 T G8 ins. after 7^०; G2 after 8^०:

135* ओदनं कुम्भशः कृत्वा पुरोधाः समुपाहरत् ।
 ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गावां दत्त्वा तु भूमिपः ।
 नक्तं चराणां भूतानां व्यादिदेश बलिं तदा ।
 धूपगन्धनिरुद्धं तस्मिन्मोक्षिभ्यः संवृत्तम् ।

[G2 om. line 1. — (L. 1) G3 तु व^० (for
 कुम्भशः). Ś1 समुपाहरत्. — G2 transp. lines 2 and
 3. — (L. 2) T नरपैः; G2 नरापिपः; G8 च
 भूरतिः (for तु भूमिपः). K5 ब्राह्मणेभ्यस्तथा दत्त्वा भोजनं च
 सरक्षिणं. — (L. 3) G2. 8 नक्तं चरेणो भूयेभ्यो (for the
 prior half). D1. 6 व्यादिदेश (sic); T1 आदि^० (for
 व्यादि^०). T2 G2 तथा (for तदा). — G2 om. line
 4. — (L. 4) K5 भून्- (for भूप-). Ś1 K2-4 D1 G8
 -पुञ्ज-; K5 -पूना- (for -गन्ध-). B3. 4 तु (for तत्).
 K1 संवृतः; Dc1 संवृतः; D1 तं वृत्तं (for संवृतम्). K2
 मनोभिश्च सुपूजितः (for the post. half).]
 —^० B3 महादेवस्य (for देव^०). K1. 4 D1 पार्थिवः.

8 °) K1. 4. 5 B (B2 missing) D पूजां तु (K4 D1
 च) (by transp.); M तु पूर्व. —^० T1 G1 सग-
 नांश्च; T2 (inf. lin. as in text) समुगांश्च (for गणानां).
 — After 8^०, G2 ins. 135*. —^० G8 तत्र (for
 नृपो). T G1. 2 M3. 8 राजन् (for रत्न-).

9 °) K5 धनाय च (cio); G1 यथाध्यक्षं. —^०
 B3 महायज्ञाः (for [अभिवाद्य च]). —^० D8 सुमनोभिर्
 (for सुमनो). S (except G8) विशि (G1 "सु") द्वाभिर्
 (for विचित्रा). —^० K5 B4. 5 Dc1 Dn1 D2-8 कुरारेण;
 B1. 8 कुर^०. K2. 4 D1 धूपेक्ष कुरारेण च.

10 °) K3 सन्; K5 B3. 4 Dc1 च; G1 तान् (for
 स). K4 B3 D1 अर्चयित्वा द्विजाग्र्यांश्च (B5 "ग्र्यान्स").
 —^० T2 वाच्य स; G3 संवाच्य (for वाच्य च). B3
 द्विजोत्तमान् (for च वीर्यवान्).

11 °) K4 D1 शब्देन (for -योपेण). —^० K8
 समवस्तृतः; K4 D1 सर्वविस्तृतः; B3. 5 समुपस्थितः; T
 G1. 2 M च (G2 स) समन्वितः; G3 [अभिप्रपयता. K2
 तेजसां समवस्तृतः. —^० Ś1 K3. 4 D1 खनयामास. K1
 B1 D (except Dc1 D1) तदने (for तं निधिम्).

12 °) Ś1 पात्रे; K1. 3 B (B2 missing) D (except
 D1) T पात्रोः (for पात्र्यः). Cv ततः क्षत्राणि करकाः.
 —^० K1 B (B2 missing) Dn1 D2-8 बहुरूपा; G8
 स्वर्णवर्णा; M3 सासकश्च (inf. lin. "कांत") (for साधम-
 न्तक-). T G1 बहुरूपा मनोहराः. —^० K5 भृङ्गाराश्च
 कटाहाश्च; G1 शुभ्राणि च शरावाणि. —^० K2 Cv वर्ष-
 मानकाः. K4. 5 D8 T1 G M कलशा (K5 सकला; M1. 2
 कुशला) वर्धमानकाः; D8 कलशानिव वर्धमान्.

13 °) D8 बहिरिति (for बहूनि च). —^० K8 B1
 च सर्वशः (for सहस्रशः). —^० K1. 8 D3 तद्धारयामास.
 T तथा (for तदा). —^० K2. 5 B3. 4 Dc1 D1 G2. 8
 M धर्मपुत्रो (for "राजो").

14 °) Dn1 रक्षणम् (for ल^०). K4 अथ; Dc1
 एव; G8 अत्र (for अपि). Cv तेषां लक्षणां चाप्यासन्.
 —^० K2. 8 D1 G8 Cv महा-; T G1 बृहत् (for महान्).
 B3-5 Dc1 Cv तदा. K5 D8 महाकारपुटस्तथा. —^०
 Ś1 त्यक्तं च; K1 Dn1 D2-5 नदं च; K2 अक्षं च;
 K3 त्र्यक्षं च; K4 D1 अक्षतं; K5 निबंधः; B (B2
 missing) लक्षं च; Dc1 रौक्मं च; G1 तिलषट् (for
 त्रिलक्षं). —^० T G त्रितुलाम् (for तुलार्धम्). B4. 5
 Dc1 तदा (for नृप).

15 °) K4. 5 D1 -पुत्राणां (for -पुत्रस्य). —^० T1

C. 14. 1920
B. 14. 65. 18
K. 14. 65. 17

षष्टिरुसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः ॥ १५

वारणाश्च महाराज सहस्रशतसंमिताः ।

शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः ।

खराणां पुरुषाणां च परिसंख्या न विद्यते ॥ १६

एतद्विचं तदभवद्यदुद्धे युधिष्ठिरः ।

षोडशाष्टौ चतुर्विंशत्सहस्रं भारलक्षणम् ॥ १७

एतेष्वाधाय तद्गव्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।

महादेवं प्रति ययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ १८

द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।

गोयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ १९

सा पुराभिमुखी राजञ्जगाम महती चमूः ।

कृच्छ्राद्रविणभारार्ता हर्षयन्ती कुरुद्वान् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

G₁ [आ]नेतुं (for [आ]सीतु). K₄ D₁ सु; D₈ न (for तु). — °) K₂. 4 D₁ षष्टिम्. T₃ G₂. 8 M -सह-
स्राणां. — °) K₈ तथैव (for शतानि). K₂. 4 D₁ M₈
द्विगुणं. K₈ च ह (for हयाः).

16 °) D₈ संमितिः; G₂ -संहिताः (for -संमिताः).
K₈ सहस्रं शतसंमिताः. — °) K₈ शकटाश्च. B₁ हयाश्च
(for रथाश्च). — °) Ś₁ K₈ तावत्सहस्रं (for 'देव'). B₁. 5
सहस्रशः; B₄ (marg. as in text) D₈ S य (B₄ D₈
त) था गजाः; D₈ करेण च (sic) (for करेणवः). — °)
K₄ गजानां च खराणां च.

17 D₈ om. 17. — °) K₈ M₁. 2 तु वित्तम्; D₈
वृत्तं तद्; T G₁. 2 तद्वित्तम् (by transp.). Ś₁ om.
तद्. B₁ D₈ G₈ समभवत् (for तद्). K₂ एतद्वित्तव
सुमहद् (sic); K₄. 5 D₁ एतद्गव्यं (K₈ 'द्वित्तं') तु
सुमहद्; M₄. 4 एतनु वित्तमवहद्. — °) Ś₁ K₈ यद-
हार्षाद्; K₁. 5 यदुद्धे (sic); D₂ यदुद्धे; G₈ सहसा
तद्; M₁. 2 तदुद्धे. — °) Ś₁ K₈ D₁ षोडशाष्टौ (Ś₁
'षोः'); K₈ 'शाष्टौ'; K₄ 'शाञ्ज' (for 'शाष्टौ'). K₁ B₁. 8. 5
D₈ D₄ चतुर्विंशः; K₄ D₁ 'विंशः'; G₈ 'विंशत्'.

18 °) K₁ गतेषु; D₁ एते हि; M₈ ये तेषु (for
एतेषु). Ś₁ K₁. 8 B₁ D₂-8 G₈ [आ]दाय. T₃ M रत्नं
(for द्रव्यं). K₈ एतेषां चारयन्द्रव्यं. — °) K₄ D₁
पाण्डवाः. — °) K₄. 5 D₁ S महाराज (for प्रति ययौ).
— °) D₈ D₈ पुनर् (for पुरं). K₂. 8 नागपुरं (for
नागाह्वयं). K₄. 5 D₁ S प्रत्या (K₈ 'त्य') गच्छतु युधिष्ठिरः.

19 °) K₁. 2. 4 D₈ D₂-4 M₈ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातं (K₂. 4
D₈ 'ताः'). — K₂ om. 19^{ad}. — °) K₁ गोयुतेषु
गते; K₈ गव्यूते गव्यूते; B₁. 8. 4 D₈ गायुते गायुते;
B₅ गोयुगे गोयुगे; D₁ गायने गायते; T₃ याजने याजने;
C_n गोयुते गोयुते (as in text). K₈ गायते गायते
चापि; K₄ गायनैर्गायते चापि; D₈ गोपते चैव न्यवसत्;
T₁ G M गोरु (G₈ 'क्र') ते गोरु (G₈ 'क्र') ते चापि.
❧ C_n गोयुते गोयुते भाराक्रांतवाहनत्वात् गव्यूतौ गव्यूतौ
प्रत्यक्षं क्रोशद्वयं प्रमाणमित्यर्थः । C_v : गोरुते गोरुते चापि,
गोः स्थूलवृषस्य रुतं नर्दनं ध्वनिः यावति प्रदेशे श्रूयते
तावद्गूरम् । ❧ — °) Ś₁ K₈ न्यविशत्; D₈ तथा वै (for
न्यवसत्). K₄ D₁ च (D₁ स) युधिष्ठिरः; B₈ D₈
M₄. 4 पुरुषर्षभः; B₄. 5 D₈ 'भाः'.

20 °) K₄ D₈ D_n D₈ पुरा (K₄ पुर्यं) भिमुखा; D₁
पुर्यं भिमुखी. — °) Ś₁ K₁ B (B₂ missing) D₈ D_n
D₂-8 उवाह (for जगाम). K₂. 8 उवाह (K₂ जगाम)
महती चमूः; D₈ अनु च बाहिता चमूः. — °) K₁ कृच्छ्राद्
(for कृच्छ्राद्). — °) M कुरुद्वान्. G₈ बाहवती
कुरुतम.

Colophon missing in B₂. — Adhy. name: K₈
निषिकामः; K₄ D₁ महंतचनकामः; K₈ महंतनिषिकामः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 64 (as
in text); D_n M₄ (inf. lin.) 65; D₄ 61; T₁ 51;
T₃ G₁. 2 M 50; G₈ 63.

६५

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ।

उपायाद्वृष्णिभिः सार्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १

समयं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः ।

यथोक्तो धर्मपुत्रेण व्रजन्स स्वपुरीं प्रति ॥ २

रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव ह ।

चारुदण्णेन साम्बेन गदेन कृतवर्मणा ॥ ३

सारणेन च वीरेण निशठेनोल्मुकेन च ।

बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ ४

द्रौपदीमुत्तरां चैव पृथां चाप्यवलोककः ।

समाश्वासयितुं चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ५

तानागतान्समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः ॥ ६

तत्रैव न्यवसत्कृष्णः स्वर्चितः पुरुषर्षभः ।

विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७

वसन्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय ।

जज्ञे तव पिता राजन्परिक्षिन्परवीरहा ॥ ८

स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणामिपीडितः ।

शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धनः ॥ ९

हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निखनः ।

आविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ १०

ततः सोऽतित्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा ।

C. 14. 1046
B. 14. 68. 11
K. 14. 66. 11

65

This adhy. is missing in B₂ (cf. v. l. 14. 60. 25).1 K₂. 4 D₁ om. the ref. —^a) T G₁ प्रतापवान् (for ऽपि वीर्यवान्). —^c) K₅ उपेयाद्. —^d) K₂ D₄ पुरं वारणसाह्वयं (sic); G₂ नगरं नागसाह्वयं.2 ^b) D₆ विधितः (for विदित्वा). M₂ पुरुषर्षभ. —^c) K₄ D₁ यथोक्त. —^d) Ś₁ व्रजन्प्राक्स्वां; K₁. 5 B₁. 5 D₁ D₂ D₃-6 प्रव्रजन्स्व. (K₈ B₁ 'न्स); K₂ प्राव्रजन्स्व.; K₈ (also) प्रव्रजन्स्वां; K₁. 5 D₁ व्रजन्वै स्वां; B₂. 6 'न्स्वां स. G₂ स्वपुरं; G₈ च पुरं.3 ^a) Ś₁ रौक्मिणीयेन; K₁ 'ण्येयेन; G M रौहिणेयेन. —^b) D₂ युध्यमानेन (for युयुधा). K₂. 4. 5 D₁. 5. 6 T G₂ M₁. 3 हि (for ह). —^c) Ś₁ K₈ om. 3rd. —^d) K₄ सांबेन; B (B₂ missing) D₆ शांबेन; D₈ सांबेन (for साम्बेन). —^e) K₄ D₁ गदेन च कृतात्मना.4 ^a) B₂. 5 सारणेन; T₁ सारेण स (for सारणेन). T G₁ धीरेण (for वी). —^b) K₁ निशवेन; K₂. 4 D₁ निषवे (K₂ 'हे' न; B₂ निषठेन. D₆ G₁ [उ]ल्युखेन; M₄ [उ]ल्युकेन. —^d) K₁. 5 D₁ सुभद्रां भगिनीं तदा.5 ^a) G₂ [अ]पि (for [ए]व). —^b) T G₁. 2 [ए]व(for [अ]पि). K₂ [अ]वलोक्य सः (for 'लोककः'). B₂ पृथां पृथुललोचनां. —^c) K₂. 4. 5 D₁ [ए]व (for [अ]पि). —^d) K₅ corrupt. Ś₁ D₁ G₂ क्षत्रिया-
निहतेश्वरान्.6 ^a) Ś₁ K₂. 4 D₁ प्रतिगृह्णाद्. K₂. 8 D₂ यथा
न्याय्यं.7 ^a) K₂ तथा; B₁ अत्र (for तत्र). —^b) T G₁. 2 सस्कृतः (for स्वर्चितः). K₅ पुरुषर्षभ; B (B₂ missing) D₁ D₂ D₃-4 पुरुषोत्तमः. K₄ D₁ पूजितः परमर्षभः; D₆. 6 हर्षितः पुरुषोत्तमः. —^c) K₈ महाराज (for 'तेजास्'). —^d) K₅ तत्र (for तथा).8 ^a) Ś₁ K₈ त (Ś₁ य)था च (for तत्राथ). —^b) K₂ B₁ D₂. 5 यज्ञे. T₂ राजा (for राजन्). D₆ यज्ञे तपयिता राजन्. —^d) K₂ परीत्य; B₁ D₁ D₂. 6 G₂ M परीक्षित्.9 ^a) Ś₁ K₂-5 B₂ D₁ D₂ बालो; G₈ राज्ञो (for राजा). B₄ स पुरा तु महाराज. —^b) K₁ B₁. 5 D₂ D₃-6 [अ]व-; B₂ [अ]पि; G₈ च (for [अ]भि-). —^c) Ś₁ K₄. 5 D₁ शवो; K₂. 8 M₄ श्यामो; D₆ सावो; D₄ शमो; M₁-8 श्यावो (for शवो). K₈ निश्चेतो (sic).10 ^a) K₄ D₁ नादानां. —^b) K₄ D₁ हर्ष- (for

C. 14. 1948
B. 14. 66. 11
K. 14. 66. 11

युयुधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ॥ ११
ततस्त्वरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम् ।
क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२
पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशस्विनीम् ।
सविक्रोशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो नृप ॥ १३
ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती राजसुता तदा ।
प्रोवाच राजशार्दूल बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४
वासुदेव महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया ।
त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम् ॥ १५
यदुप्रवीर योऽयं ते स्वस्तीयस्यात्मजः प्रभो ।

तत्र). Some MSS. निःस्वनः; K1 विभ्रुतः (for निःस्वनः). — °) K2 corrupt. K1.8 B1 Dn1 D2-8 G2 प्रविश्य; K4 D1 आदिश्य; Dc1 आदिशः (for आविश्य). T G1 आविशेति दिशः सर्वाः. — °) Ś1 D1.6 व्यपारमत्; Dc1 M1-8 [अ]व्युपारमत्; T2 G [अ]व्युपाग (G2 'र') मत्.

11 °) Ś1 सातिस्वरं; K2.4.5 D1 चाभित्स्वरन्; K2 साभित्स्वरः; T G M2 सोभित्स्वरन् (G2 'र'); M1-8 स्वा (M2 सा) भित्स्वरः (for सोऽतिस्वरः). D2.6 विष्णु (for कृष्णो). — °) D4 [अ]तःपुरे. T ततः (for तदा). G2 युयुधानेन वीर्यवान्. — °) G2 कृष्णः प्रवारितो राजन्.

12 °) K1.8 D2.6 आयाती; K2 आयातां. — Dc1 om. 12^b-13^b. — °) D2.6 G2 स्वः; M2 सा (for स्वां). K2 M2 पितृष्वसा. B2 ददर्श भगिनीं पितुः; G2 स्वसारं पितुरग्रतः. — °) K2 क्रोशतीम्. K2 D2.6 -धावेति (sic); T1 G2.8 -धावेतीं. — °) K4 D1 पुनं (for the first पुनः).

13 Dc1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — °) K2 corrupt. K1.2 D1.6 M द्रौपदी. — °) K2 M सुभद्रा च यशस्विनी. — °) K2 corrupt. K2.4.5 D1 विक्रोशत्यश्च (K4 D1 'त्याद्यु' धावेत्यो; B2 D2 T G M2.4 विक्रोशत्यश्च (G2.8 'ती च' करुणं; B4 Dc1 क्रोशतींश्चै (Dc1 'तीं चै' व निपुणं; M1.2 क्रोशत्यश्चैव करुणं. — °) B2.4 Dc1 S पाण्डवानां (for बान्धव').

14 M om. 14-15. — °) Ś1 K2 B1 Dc1 Dn1 D2-8 कुन्ती भोजः; K1.8 B2-8 D2 कुन्तिभोज- (for कुन्ती राज-). T1 तथा (for तदा). — °) G2 राज-शार्दूलं. — °) K1 गिरः.

15 M om. 15 (cf. v. l. 14). — °) Ś1 D4 T

अश्वत्थाम्ना हतो जातस्तमुजीवय केशव ॥ १६
त्वया ह्येतत्प्रतिज्ञातमैपीके यदुनन्दन ।
अहं संजीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥ १७
सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ ।
उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥ १८
धर्मपुत्रं च भीमं च फल्गुनं नकुलं तथा ।
सहदेवं च दुर्धर्षं सर्वाभस्त्रातुमर्हसि ॥ १९
अस्मिन्प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च ।
पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्ह तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २०
अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सदृशस्य च ।

G1.2 देवकी सुप्रजा त (T1 G1 'जास्त' दा. — °) D1 मतिः (for गतिः). — °) Ś1 K2 त्वया त्रातम्; K1 B2 D2 T2 G2 त्वयादत्तम्; K2.4.5 B2.4 Dc1 D1.2 G2 त्वयायत्तम्; D2 त्वयादत्तम्.

16 D2 om. 16^{ab}. — °) Dc1 यदुप्रवर. D2 यो जज्ञे; D2.4 यो धत्ते; G2 कौतय (for योऽयं ते). — °) K2 स्वच्छेयस्य; D2 M1-8 स्वच्छेयस्य. G2 स्वच्छेयस्यात्म-संभवः. — °) K2 B2 त्वम् (for तम्). K4 D1 संसु-जीवय; B2 तं त्वं जी'.

17 For the event, cf. 10. 70*. — °) D2 corrupt. K2 [ए]व (for [ए]तत्). — °) K2 इषीके; B2 देशीके. — G1 om. 17^a-19^a. — °) D2.8 स (for सं). — °) B2 D4-6 मृत- (for मृतं).

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 17). — °) D2 यो (for स्यं). K2 जात- (for जातो). K2 मृतसुतः (for मृतस्तात). — °) K2.4.5 भरतर्षभ (for पुरुष').

19 G1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). — °) T1 भीमसेनं (for च भीमं च). — °) Some MSS. फल्गुनं; Ś1 फल्गुनं; G2 अर्जुनं. — °) Ś1 K2.4.5 B2-8 Dc1 D1 T1 G1 दुर्धर्षं. — °) K4.5 B2.4 Dc1 D1 S सर्वाभ-भरतानपि (K2 'तर्षभ').

20 °) Dn1 समापन्नाः; M2 'याताः. — °) Dc1 तथा (for मम). — °) K2 च (for [ए]व). Some N MSS. श्वशुरस्य. K4.5 D1 वै (for मे).

21 °) T G1.2 ते (for च). — °) K2 मियाद्. — °) T2 प्रियस्य (for प्रेतस्य).

22 °) T G1.2 [अ]पि (for हि). G2 'पुरोका (for

प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्दन ॥ २१
 उत्तरा हि प्रियोक्तं वै कथयत्यरिद्धदन ।
 अमिमन्योर्वचः कृष्ण प्रियत्वात्ते न संशयः ॥ २२
 अब्रवीत्किल दाशार्ह वैराटीमार्जुनिः पुरा ।
 मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ २३
 गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं प्रहीष्यति ।
 अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रं च केवलम् ॥ २४
 इत्येतत्प्रणयात्तात सौभद्रः परवीरहा ।
 कथयामास दुर्धर्षस्तथा चैतन्न संशयः ॥ २५

तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुघदन ।
 कुलस्यास्य हितार्थं त्वं कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ २६
 एवमुक्त्वा तु वाष्पेयं पृथा पृथुलोचना ।
 उच्छित्य बाहू दुःखार्तां ताश्चान्याः प्रापतन्धुवि ॥ २७
 अश्रुवंश्च महाराज सर्वाः सास्त्राविलेक्षणाः ।
 स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८
 एवमुक्ते ततः कुन्तीं प्रत्यगृह्णानार्दनः ।
 भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ २९

14. 1864
14. 66. 29
14. 66. 29

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

प्रियोक्तं). — °) K₄. s D₁ वधः (for वचः). M₁. s
 कृत्वा (for कृष्ण). — °) T G प्रियं तत् (for प्रिय-
 त्वात्). K₁ B₁. s D₂-s तन्न; D₆ तन्न (for ते न).

23 °) K₂ D₄ वैराटिम्. Ś₁ चार्जुनिः. K₁ B₁ D_{n1}
 D₂-s तदा; D₆ तथा (for पुरा). G₈ वैराटिं चार्जुनिः
 पुरा. — °) K₂ जनियति; T₂ G₁. s भवि; G₂ हरि
 (for गमि).

24 °) Ś₁ -पुरं (for -कुलं). — °) K₁. s B₆ D_{n1}
 D₂-s ग्रहीष्यति; K₄ गृही. — °) K₆ -शास्त्राणि (for
 -शास्त्रं च).

25 °) K₁ corrupt. K₄ D₁ प्रणयं. B₁ मां च
 (for तात). — °) Ś₁ दुर्धर्ष; G₈ M₁-s दुर्धर्ष.
 — °) K₁ D₄ वै; T G₁. s [ए]व (for च). K₄ D_{n1}
 D₁ [ए]व; T₂ [ह]र्ष; G₈ [ए]नं (for [ए]तन्). M₂
 संशयः.

26 °) M₂. s त्वा (for त्वां). K₂ [जा]दौ; K₄
 D₁ [ज]य (for [ह]ह). — °) G₈ याचाम. — °)
 Ś₁ हितार्थे त्वं; K₂ 'र्याय (for 'र्यं त्वं). B₁ D_{n1}
 G₁ तं; T G₂ M च (for त्वं). — °) K₄ D₁ उत्तरां
 (for उत्तमम्).

27 °) K₄ D₁ [ज]य (for तु). D_{n1} वाष्पेयी. — °)
 K₁. s D₁ -लोचन. — °) K₄ D₆ T G उद्धृत्य (for
 उच्छित्य). T₁ बहु. (for बाहू). D₁ उद्धृत्य बाहू
 दुःखार्तासु. — °) Ś₁ [ज]पि (for [ज]न्याः). Ś₁ K₂. s
 न्यपतद्; K₂ D_{n1} D₁. s M₂-s प्रा (D₂ प्र)पतद्; D₄
 प्रपतन्. G₈ प्राश्रुतुवि विह्वला.

28 °) K₆ अश्रुवंश्च (for अश्रुवंश्च). — °) K₆ D₆
 T सर्वाः सास्त्रा (T₁ 'ञ) विलोचनाः; D₆ सर्वाः शास्त्र-
 विलेक्षणाः; G₁ 'वास्त्राविलोचनाः. — °) K₆ स्वस्त्रीयो;
 D₁ M₂ स्वस्त्रियो.

29 °) K₄ D₆ T₂ G₈ उक्तसु; D₆ उक्त्वा; T₁
 G₁. s M -गते (for उक्ते). Ś₁ K₁. s D_{n1} कुन्ती.
 — °) K₁. s. s B₁. s D पर्यगृह्णाज्; G₈ प्रत्युवाच (for
 प्रत्यगृह्णाज्). — °) K₁ चैनां; K₂ दीनां; B₆ चैव;
 T₁ G₁ चैतां (for चैनां). — °) D₆ शान्तयामास (for
 सान्त्व).

Colophon missing in B₂. — Adhy. name: Ś₁
 K₂ कुन्तीप्रलापः; K₂ परीक्षितजन्म; K₄ D₁ परिक्षिणीवने
 कुन्तीवाक्यं; K₆ परिक्षितजन्म. — Adhy. no. (figures,
 words or both): B₁. s 65 (as in text); D_{n1} 66;
 D₄ 63; T₁ 52; T₂ G₁. s M 51; G₈ 64.

६६

C. 14. 1968
B. 14. 67. 1
K. 14. 67. 1

वैशंपायन उवाच ।

उत्थितायां पृथायां तु सुभद्रा भ्रातरं तदा ।
दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व पौत्रं पार्थस्य धीमतः ।
परिक्षीणेषु कुरुषु परिक्षीणं गतायुषम् ॥ २
इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
सोचरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३
सेयं ज्वलन्ती हृदये मयि तिष्ठति केशव ।
यत्न पश्यामि दुर्धर्षं मम पुत्रसुतं विभो ॥ ४

66

☞ This adhy. is missing in B₂ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 T₃ om. the ref. — °) D₁ om. पृथायां. K₈ तु कृष्णायां; D₂ पृथिव्यां तु (for पृथायां तु). — °) K₈ B₂ T G₈ M₁.² तथा (for तदा). — °) B₂ (marg. as in text) चुक्रोश.

2 °) K₂ corrupt. K₄.⁵ D₁ पश्यसे; B₁.⁵ Dn₁ D₂-6 T G₁.² पश्य त्वं. — °) Ś₁ शौर्यं (for पौत्रं).

3 °) K₂ इषीके; K₈ इषेका; B₁.⁴ D₄ इषिका (for इषीका). D₂ om. पुत्रेण. K₁ इषिकाक्षेण पुत्रेण. — °) K₁ उद्यता. — °) K₂ निपतितां; D₂ om. (for निपतिता). — °) D₁ विजयं; M₈ हृदये (for विजये). Ś₁ G₁ मम (for मयि). K₂.⁴ D₁ G₈ M चैव हि; D₂ केशव (for चैव ह).

4 °) K₁ B₁.⁸⁻⁵ Dn₁ D₂-6 विदीर्णे; D₈ विकर्णे (for ज्वलन्ती). — °) K₂.⁴.⁵ D₁.² G₈ M मम (for मयि). — °) K₄ D₁ तु (for न). K₁ दुर्धर्षं; K₈ B₂ D₂ D₁ T दुर्धर्षं. — °) Ś₁ हतपुत्रं; K₂ हतपुत्रं; B₂-5 D₂ सहपुत्रं (for मम पुत्रं). T प्रभो (for विभो). K₁ B₁ Dn₁ D₂-6 सहपुत्रं तु तं (K₁ B₁ D₂ 'त्रं सुतं; D₈ 'त्रसुतं) प्रभो; K₂.⁴.⁵ D₁ G₈ सह (K₄ हत) पुत्रां स्नुषां (G₈ च तौ) वि (K₈ प्र)भो.

5 °) K₁.⁴ D₂.² तु (for नु). D₂ T G₂ वक्ष्यामि.

किं नु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ॥ ५
श्रुत्वाभिमन्योस्तनयं जातं च मृतमेव च ।
मुषिता इव वार्ष्णेय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ॥ ६
अभिमन्युः प्रियः कृष्ण पितृणां नात्र संशयः ।
ते श्रुत्वा किं नु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ॥ ७
भवितातः परं दुःखं किं नु मन्ये जनार्दन ।
अभिमन्योः सुतात्कृष्ण मृताज्जातादरिदम ॥ ८
साहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसा नता ।

— °) K₂.⁴.⁵ B₄ D₁ S (except G₂) धर्मपुत्रो (for 'राजो). — °) D₂ D₈ M₁.⁴ वा (for च). G₈ [उ]भौ (for [अ]पि). K₂.² भीमसेनोर्जुनौ वापि. — °) D₂ माद्रिवत्याः; M₈.⁴ मद्रवत्याः. K₄ D₁ तथा; K₈ तु तौ; D₂.⁶ यमौ; G₈ तदा (for च तौ).

6 °) B₂ [अ]भिमन्यु- (for 'मन्योस्). — °) K₂ जातेव (for जातं च). — °) K₂ D₂ मुषिता (for मुषिता).

7 °) G₈ अभिमन्योः प्रियं कृष्ण (cf. 8°). — °) K₁ B₁.⁷⁻⁵ D₂ Dn₁ D₂ 4-6 भ्रातृणां; D₈ भर्तृणां (for पितृणां). — °) K₂ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). K₁.².⁴ D₈ तु; B₄ प्र; G₁ च (for नु) B₈ वक्ष्यते; G₈ वक्ष्यामि. — °) G₈ पुत्रेण (for पुत्रास्त्र). B₈ निर्वृताः; M₁.² -निर्जिताः (for -निर्जिताः).

8 °) K₈ reads from भवितातः up to त्वामद्य (in 9°) on marg. K₈ भवितानं (sio); B₄ T G 'ता नः; D₂ भुवि तात; Dn₁ D₈.⁶ भवतोतः; D₄ भवता नः; M₈ भवेनातः (for भवितानः). K₁ D₂ भवतोतःपुरं दुःखं; K₂.⁴ D₁ भवि (K₂ 'व) ता परमं दुःखं. — °) Ś₁ न च मेस्माज्; K₁.⁶ B₁.⁸⁻⁵ D₂ D₂-6 किं तद् (B₂ 'दा)न्यज्; K₂.⁴ Dn₁ D₁ किं तु (D₁ तु) वक्ष्यं (for किं नु मन्ये). K₈ किं नु मे मधुसूदन. — °) Ś₁ K₈.⁴ D₁ T₂ सुतः; T₁ G₁ M₁ सुतं (for सुतात्). K₂ अभिमन्यु-सुतं कृष्ण. — °) Ś₁ K₂ D₂ मृतोः; B₁ मृतः; T G₁ M₁.² मृतं (for मृताज्). K₈ Dn₁ जातोः; D₄ T G₁ जातस् (for जातात्). K₂ इति प्रभो; K₂.⁵ B₁ जनार्दन (for अनरिदम). K₄ D₁ सुतो जातो कृदिदम.

पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९
 यदा द्रोणमुतो गर्भान्पाण्डूनां हन्ति माधव ।
 तदा किल त्वया द्रौणिः क्रुद्धेनोक्तोऽरिमर्दन ॥ १०
 अकामं त्वा करिष्यामि ब्रह्मबन्धो नराधम ।
 अहं संजीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानमाना बलं तव ।
 प्रसादये त्वा दुर्धर्ष जीवतामभिमन्युजः ॥ १२
 यद्येवं त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः शुभम् ।
 सफलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामुपधारय ॥ १३

9 ^a) Dc1 सा हि (for साहं). Ds, 6 स्वाद्य (for कृष्ण). — ^b) D4 स्वामयैव (hypermetric); Ds, 6 श्रीकृष्ण (for स्वामय). Gs स्वामय शरणं गता. — ^c) K2 पृथां चेद् (sic); K5 पृथा च; Ds, 6 इयथेयं (for पृथेयं). Ś1 K2 T2 G1 द्रौपदी. D1, 4 पृथां च द्रौपदी कृष्ण. — ^d) D1, 4 पश्य त्वं (for ताः पश्य). K2 मां पश्य पुरुषर्षभ.

10 With 10-11, cf. 10. 16. 8. — ^a) K4 D1 यदि; Gs यतो (for यदा). K1 M2 गर्भान्; K2, 4, 5 D1 Gs गर्भं. — ^b) T1 पाण्डवानां (hypermetric) (for पाण्डूनां). — ^c) K2 D1 यदा; Gs स्वया (for तदा). Ds Gs तदा (for स्वया). — ^d) Ś1 Ks जनार्दन; K2 Gs [S]रिमर्दनः. T2 क्रुद्धो मुक्तिरिमर्दनः.

11 ^a) K1, 2, 4, 5 B1, 8-5 Dc1 D1-4 T Gs M1 स्वां (for स्वा). Ds मरिष्यामि (sic) (for करि). — K4 D1, 6 om. (hapl.) 11⁶⁰. — ^b) Dc1 नराधिप (for 'चम). — ^c) K2 मृतं (for अहं). Ds च (for सं).

12 ^a) K2 एतत्ते; T2 इति तद्; Gs इत्येवं (for इत्येतद्). Ś1 च वचः (for वचनं). B1 M1-8 स्मृत्वा; Gs मत्वा (for श्रुत्वा). — ^b) K1 B1, 8-5 D (except D1) T G1, 2 Ms जाना (K1 'ता)नाहं; K2 Gs जानाम्यद्य; Ks मन्यमाना (for जानमाना). — ^c) K1, 2, 4, 5 B1, 8-5 D Gs M1, 2 स्वां (for स्वा). M2 दुर्धर्ष. — Gs om. (hapl.) 12⁴-15⁶.

13 Gs om. 13 (cf. v. 1, 12). — ^a) Ks अद्य (for यदि). Ks, 4 B1, 8-5 Dc1 एतद्; D1 एव (for एवं). Ś1 Ks परि (for प्रति-). K1 Dn1 Ds-5 यद्येतत्त्वं परिश्रुत्य (K1 'स्वा). — ^b) Ks D1 परं (for वचः). — ^c) Ś1 तेनाहं; K1 Dn1 Ds-5 सकलं; Ks सत्येन;

अभिमन्योः सुतो वीर न संजीवति यद्ययम् ।
 जीवति त्वयि दुर्धर्ष किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ १४
 संजीवयैनं दुर्धर्ष मृतं त्वमभिमन्युजम् ।
 सदृशाक्षसुतं वीर सस्यं वर्षन्निवाम्बुदः ॥ १५
 त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान्सत्यविक्रमः ।
 स तां वाचमृतां कर्तुमर्हसि त्वमरिंदम ॥ १६
 इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीजीवयेथा मृतनिमान् ।
 किं पुनर्दयितं जातं स्वस्त्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७
 प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ।

K3 तदलं (for सफलं). — ^d) K2 B4 D1, 6 मृता. K1 B1, 4, 6 D (except D1) T अवधारय (for उप).

14 Gs om. 14 (cf. v. 1, 12). — ^a) Ś1 partly damaged. Ks, 4 वीरो. — ^b) K2 संजीवयति; Ks संजीवति न (by transp.); Ds नायं जीवति. Bs [अ]यं यदि (by transp.). — ^c) D1 स्वयि जीवति (by transp.); Ds नाहं जीवति. K1, 2 T2 दुर्धर्ष; Dc1 दुर्धर्ष. — Ś1 K4 D1 om. (hapl.) 14⁴-15⁶, while Ds reads it twice.

15 For the repetition of 15^a in Ds, cf. v. 1, 14. Gs om. 15^a (cf. v. 1, 12). Ś1 K4 D1 om. 15^a (cf. v. 1, 14). — ^b) Ds श्रुतं (for मृतं). K4 D1 Gs तन् (for त्वम्). Ś1 (before corr. as in text) अभिजीवय. — ^c) K1 सदृशाक्ष; Ks 'शास्त्र; Ds, 6 'शाक्षि. Ks Dc1 M2 वीर; B2 नीलं (for वीर). — ^d) B1, 8 शस्यं (for सस्यं).

16 ^a) Gs च (for हि). Bs, 4 केवल- (for केशव). — ^b) Ks-5 Bs, 4 Dc1 D1 S सत्यवाक्. K2 सम्यक्सत्यक- विक्रमः (sic). — ^c) Ś1 Dc1 सत्यां; K1 स त्वं; Ds-5 सतीं (for स तां). Ds वाच्यम् (for वाचम्). Dc1 इमां (for कृतां). — ^d) Ś1 Ks अनिंदित; K1 जनार्दन; Ks अधारय (sic); T अरिमर्दन (hypermetric) (for अरिंदम).

17 ^a) Bs वापि (for अपि). Dc1 च (for हि). — After 17^a, Ś1 ins.:

136* जीवति त्वयि मानद ।

पाण्डवानपि सर्वास्वः.

— ^b) Gs अपि (for इमान्). — ^c) Ds corrupt. Ś1

C. 14. 1902
D. 14. 87. 18
K. 14. 7. 18

कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८
स्वसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः ।

प्रपन्ना मामियं वेति दयां कर्तुमिहाहंसि ॥ १९

इति भीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६

६७

।शंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्च्छितः ।
तथेति व्याजहारोच्चैर्हृदयमिव तं जनम् ॥ १
वाक्येन तेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः ।
हृदयामास स विशुद्धमार्तं सलिलैरिव ॥ २
ततः स प्राविशत्तूर्णं जन्मवेदम् पितृस्त्वव ।

उत (for पुनर्). D₂ जीवं (for जातं). —^d) K₈ स्वच्छेयस्य. K₂ प्रति; K₃ वृत्तः; D₄ G₈ नृपं (for मृतम्).

18 ^a) K₁ प्रभावतास्मि; T₁ प्रभवशास्मि. —^b) B₈ G₂ एतं; B₄ D₁ T₁ G₁ M एवं; B₅ lacuna (for एतद्). G₈ [अ]हं (for ते). K₁ D₁ D₂-8 तस्मात्वां यात्तयाम्यहं. — K₂ om. 18^a-19^a.

19 K₂ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). —^b) K₈ एक- (for हतः). D₂ 8 -पुत्रेण (sic) (for -पुत्रेति). —^c) K₈ B₈ ह्मां (for ह्यं). K₁, 2, 4, 5 B₁, 8, 4 D (except D₂, 8) वेति; T₂ वेद् (for वेति). —^d) K₂, 4, 5 D₁ प्रसादं कर्तुमहंसि.

Colophon missing in B₂; om. in K₂. — *Adhy. name*: K₁ D₁ सुभद्रावाक्यं; K₈ सुभद्राविलापः; T₁ G₁, 2 परिज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 81; B₁ 66 (as in text); D₁ M₄ (inf. lin.) 67; D₄ 64; T₁ 53; T₂ G₁, 2 M 52; G₈ 65. — *Śloka no.*: Ś₁ 14; D₁ 19.

67

 This adhy. is missing in B₂ (of. v. l. 14. 60. 25).

1 K₁ om. the ref. —^a) K₂, 4 D₁ T₁ G₁ स (for तु). —^c) K₂ corrupt. K₁ T₁ व्याजहारो वै. —^d) K₈ D₈ हृदयम्.

अर्चितं पुरुषव्याघ्र सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ३
अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम् ।
घृतेन तिन्दुकालातैः सर्षपैश्च महाभुज ॥ ४
शस्त्रैश्च विमलैर्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
बुद्धामिश्चामिरामामिः परिचारार्थमच्युतः ॥ ५
दक्षैश्च परितो वीर मिषग्भिः कुशलैस्तथा ।

2 ^a) K₁, 8 B₁, 8-5 D₁ D₁ D₂, 3, 4, 6 [ए]तेन; G₈ [ए]केन (for तेन). K₅ यदा (for तदा). D₄ वाक्येन हि तदा तत्र. —^b) K₈ जनं ते (for तं जनं). Ś₁ K₁, 4 B₁ D₁ D₂ पुरुषर्षभः; G₈ भरतर्षभ. —^c) D₄, 6 हृदयामास. K₂ B₁, 8-5 सविता; D₈ धर्मात्मा (for स विशुद्). —^d) K₁ corrupt. B₄, 4 D₁ धर्मात्मा; D₈ भूमतां (sic) (for धर्मात्).

3 ^a) D₈ तु; M सं- (for स). K₄ D₁ कृष्णो- विद्यात्; D₁ स प्रवि- (for स प्रावि-). K₅ स प्राविशत्- तस्तूर्ण. —^b) D₁ D₈ तदा (for तव). —^c) B₈ D₁ स्वर्चितं; B₄ सुचित्रं (for अर्चितं). Ś₁ D₁ D₂ पुरुषव्याघ्रं. —^d) B₄, 5 शितैर्; G₈ सतैर् (for सितैर्). K₂ शोकहर्षसमान्वितं.

4 ^a) K₄ D₁ च चू- (D₁ दू)र्णैश्च; B₈ T₂ सुवर्णैश्च; D₈ सकर्णैश्च (for सुपूर्णैश्च). Ś₁ K₈ तु (for च). —^b) D₁ सर्वतोदिशः. — D₂, 6 om. 4^a-5^a. —^c) K₄ घृतेन (for घृ-). K₁ तिन्दुकालातैः; K₂ तुन्दुकापैश्च; K₈ तिन्दु- कालस्तैः; B₈ तिन्दुकालैः; D₈ तिन्दुकालैः; T₂ G₁, 8 (for 'कालैः). —^d) D₈ ऋषयैश्च (sic) (for सर्षपैश्च). K₂, 4 B₁, 4, 5 D₁ G₈ महाभुजः.

5 D₂, 6 om. 5 (of. v. l. 4). —^a) K₁ B₁, 5 D₁ D₂, 4 जलैश्च (for शलैश्च). B₈ D₁ निर्मलैर् (for विम- लैर्). D₈ जलैश्च सुसलैर्यस्तैः. —^b) T₂ महत्ततः (for समन्ततः). —^c) G₁ पृथुभिश्च (for बुद्धैः). K₁, 2, 4, 5 B₁, 8-5 D₁ D₁ D₁-4 G₁ [ज]पि; G₈ [ज]पु- (for

ददर्श च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ।
 द्रव्याणि स्थापितानि स्म विधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ ६
 तथायुक्तं च तद्दृष्ट्वा जन्मवेष्टम पितुस्तव ।
 दृष्टोऽभवद्दृषीकेशः साधु साध्विति चाब्रवीत् ७
 तथा भ्रुवति वाष्णेये प्रहृष्टवदने तदा ।
 द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
 अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः ।
 पुराणर्षिरचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ॥ ९
 सापि वाष्पकलां वाचं निगृह्याश्रूणि चैव ह ।

सुसंवीताभवदेवी देववत्कृष्णमीश्वरी ॥ १०
 सा तथा द्यमानेन हृदयेन तपस्विनी ।
 दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ११
 पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व बालाविह विनाकृतौ ।
 अभिमन्युं च मां चैव हतौ तुल्यं जनार्दन ॥ १२
 वाष्णेय मधुहन्वीर शिरसा त्वां प्रसादये ।
 द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं जीवयैनं ममात्मजम् ॥ १३
 यदि स्म धर्माज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४

C. 14. 11
B. 14. 6
K. 14. 6

[अ]भिः). Gs -रूपाभिः (for -रामाभिः). —^a) Ks G1 M1. 2. 4 (sup. lin.) परिवारार्थम् (for परिचा). Ś1 उच्यतः; K1. 5 Dn1 D2-4 आहूतः; Ks. 4 D1 T1 M अच्युतः; Gs अच्युत (for अच्युतः). T2 वृत्तं स पुरुषोत्तमः; Gs पारिवर्द्धकैः.

6 Ks om. (hapl.) 6^{ab}. —^a) K1 धीरम्; Ks Bs D1 वीरैः; Dn1 D2-3 धीर (for वीर). Ks दक्षैः परिवृतो वीरैः; T1 दक्षैश्च चरितैर्धोर. —^b) K1 ह्युभिः; M भिषजैः (for भिषग्भिः). Ds जनैः; T2 तदा (for तथा). —^c) Ś1 K2-4 D1 स च (by transp.). —^d) Ms रक्षोघ्नान्. Ks परिः (for अपि). —^e) Dc1 सर्वाणि (for द्रव्याणि). —^f) Ks विद्वद्भिः; Ks. 5 D1 विविधैः (for विविधवत्). Gs तथा (for जनैः).

7 ^a) Gs जनैः (for तथा). Ś1 तं दृष्ट्वा; Ks. 4 P21 D1 दृष्ट्वा च (Ks तं; D1 तज्); Ds मत्तं च (for तद्दृष्ट्वा). —^c) Ks दृष्टो वृष्ण्यंभशाद्वैलः. —^d) K1 reads साधु thrice. Gs स (for च).

8 M1. 2 om. (hapl.) 8. Ś1 reads 8^{ab} on marg. —^a) K1. 8 D1. 8 वाष्णेयः; Gs गोविन्दे (for वाष्णेये). —^b) B3. 4 Dc1 तथा (for तदा). —^c) Ks om. 8^c-10^d. —^e) Ds Gs स्वरितं. —^d) Ds Ms वैराटीं. Ks Gs हृदम् (for वाक्यम्).

9 Ks om. 9 (of. v. l. 8). —^a) B4 om. ते. Ks. 5 D1 भद्रं ते; T G ते भद्रैः (for ते भद्रे). —^b) Ks D1 स्वशुरो; Dc1 Ds-6 श्वशुरो; T G मातुलो (for श्वशुरो). —^c) Dn1 Ds अनित्यात्मा (sic) (for अनित्यात्मा). Ds पुराणवित्यात्मा (sic). —^d) Gs सजीवम् (for समीपम्). Ds. 6 समीपे तेषपराजितः (sic).

10 Ks om. 10^{ab} (of. v. l. 8). —^a) Ś1 Ks. 4

D1 T1 सा तु (for सापि). T2 G M सा तु (M इत) बाष्पाकुलां वाचं (Gs 'णी'). —^c) Ks [अ]सुनि (for [अ]श्रूणि). Ks D1 वै तदा; Ks B3. 5 Ds. 4 T G चैव हि; Dc1 स चैव ह (sic). Ds गृह्याश्रूणि तु चैव ह. —^e) Ks T G1. 2 अ(Ks सु; Gs सा) संवृता (for सुसंवीता). Gs तदा भूत्वा (for [अ]भवदेवी). —^d) Ks D1 देवं च; B2-5 तं देवं (for देववत्). K1 B1 Dn1 D2-6 ईयुषी; Ks Gs ईशते.

11 ^a) Ks B3 S तदा (for तथा). Dc1 द्यमानेन; Ds देव (for द्युय). Ś1 K2-4 D1 सा तु दोहू (Ks. 8 'भू'यमाने (Ks D1 'णे'न. —^b) S मनस्विनी (for तप). —^c) Ds. 4 जायान्तं (for जायान्तं).

12 ^a) K1 पश्येमां; Ks. 4 Gs पश्य त्वं; Ks B (B2 missing) Dn1 D1. 2. 4-6 पश्येमां; Ds पश्यार्थं (for पश्यस्व). —^b) K1. 5 Dn1 D2-6 बालेन हि; D1 T1 बालेनेह; G1 बालामिह (for 'विह). B4. 6 Dc1 निराकृतौ (for विना). K2. 4 बालेनेह (Ks 'न हि) विनाकृतं (Ks 'ता). —^c) Ks D1 om. 12^{ad}. —^e) Ms [उ]जौ (for [ए]व). —^d) Ks हतौ विधिः; Ks हतं चैव; Ds हतौ तुभ्यं; Ds Gs हतौ तु (Gs 'ततु'ह्यौ).

13 ^a) T1 G1 धीर (for वीर). —^b) Ś1 T1 G1 M2. 4 त्वा (for त्वां). Ks D2. 4. 6 प्रसादयेत्. —^d) Ds महारमजं; Gs जनार्दन (for ममारमजम्).

14 ^a) Ks मे (for स्म). K1 -राज्ञे वा; Dc1 Ds S -राजेन (for -राज्ञा वा). —^c) Gs च (for वा). —^d) Ks हि तं (for हदं).

15 Bs om. from 15 up to 69. 1. Ks. 4 D1 om. (hapl.) 15; Ś1 reads it on marg. —^a) Ś1 Bs

C. 14. 1900
B. 14. 66. 15
K. 14. 66. 18

अजानतीमिषीकैयं जनित्रीं हन्त्विति प्रभो ।
अहमेव विनष्टा स्यां नेदमेवंगतं भवेत् ॥ १५
गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिर्द्रौणिः किं फलमश्नुते ॥ १६
सा त्वा प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिबर्हण ।
प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविन्द नायं संजीवते यदि ॥ १७
अस्मिन्दि बहवः साधो ये ममासन्मनोरथाः ।
ते द्रोणपुत्रेण हताः किं नु जीवामि केशव ॥ १८

अजानत्याम्; K₁ D₂. 8 'तां ताम्; K₂ अजातामाम् (sic);
K₅ T G₁. 2 M₁. 2 C_v अजातानाम्; B₈ G₈ M₃. 4
'नताम्; D₆₁ 'नेत्याम्. — ^b) K₁ G₃ जनित्री; K₂
जनित्रो. T₁ यांतु (for हन्तु). T₁ [ह]व; G₁ [ह]दं
(for [ह]ति). D₆ जानतीहमिति प्रभो. — ^c) K₆ ह्यम्
(for अहम्). Ś₁ G₂ एवं (for एव). B₄ (marg. as
in text) D₆₁ D₆₁ विनिष्टा (sic). — ^d) K₁. 5 D₆₁
D₂-6 [ए]तद् (for [ह]दम्). B₁. 8. 4 D₆ एवंगते; D₆₁
D₂. 6 एव गते (D₈ 'तं). K₂ नैतदेव मतं भवेत्; T
G₁. 2 M नायमेवंगतो भ'.

16 B₈ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) B₈ गर्भस्थं
च (for 'स्थस्य). — ^b) K₂. 4 B₈ D₁ निपातितं (B₈
'नं) (for 'तनम्). — For 16^{ab}, D₆. 6 subst.:

137* ब्रह्मास्त्रेणास्य बालस्य गर्भस्थस्य निकृन्तनम् ।

[D₆ गर्भस्य च (for 'स्थस्य).]

— ^c) K₅ T₂ G₈ नृशंसो (for 'सं). T₂ दुष्टात्मा; M₂
दुर्बुद्धि. D₆ कृतं निशंस दुर्बुद्धि (sic). — ^d) K₄ कं
(for किं). B₁ सुखम् (for फलम्).

17 B₈ om. 17 (cf. v. l. 15). — ^a) K (except
K₅) र्त्वां (for रत्वा). — ^b) K₁. 2 B₈. 4 D₆₁ D₂. 8. 5. 6
T₁ G₁ निबर्हण. — ^c) D₆₁ त्यक्षत; D₆ त्यक्षाम (for
त्यक्ष्यामि). — ^d) Ś₁ K₅ संजीव्यते; K₂ 'वयेद्; D₆
'वति; T G₁ 'वितो; G₈ जीवति वा (for संजीवते).
K₄ D₁ नास्य संजीवनं (D₁ 'वतां) यदि.

18 B₈ om. 18 (cf. v. l. 15). — ^a) K₅ इयावे;
K₄ D₁ बाले; K₅ शाले; B₈. 4 D₆₁ सर्वे; G₈ कृष्ण
(for साधो). K₂ अस्मिन्मे बहु वा आशा; T G₁. 2
M अस्मिन्दि (G₂ 'ह) निहते बाले (M इयावे). — ^c)
K₁ om. पुत्रेण. G₈ ते द्रौणिमीताः पुत्रेहं. — ^d) K₁. 2
D₁-8 तु (for नु). Ś₁ K₅ माधव (for केशव).

आसीनम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन ।
अभिवादयिष्ये दिष्ट्येति तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९
चपलाक्षस्य दायदे मृतेऽस्मिन्पुरुषम् ।
विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः ॥ २०
चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन ।
सुतं पश्यस्य तस्येमं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१
कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं यथास्य जनकस्तथा ।
यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽयं यमसादनम् ॥ २२

19 B₈ om. 19 (cf. v. l. 15). — ^a) D₁ अस्मिन्
(for आसीन्). — ^b) K₂ सुनं प्रति; D₆₁ पुत्रोत्सङ्गा;
G₂ M₁-3 पूर्वोत्सङ्गा (for पूर्णो). K₁. 8 B₁ D₆₁ D₂. 8
जनार्दनं; K₄ D₁ पुरा हरे (for जनार्दन). D₆ पूर्णोत्सङ्गा-
जनार्दनं. — ^c) Hypermetric. K₅ अभिवादयद्; G₁
'वादय. K₁ B₈ D₆₁ D₂-6 T₂ कृष्णेति; K₂ 8 B₄ D₆₁
हृष्टेति; K₄ D₁ हृष्टार्था; B₁ कृष्टेति; T₁ **ति (for
दिष्ट्येति). — ^d) K₅ विफले; K₅ B₈. 4 T G₁. 2 M
वितथं; B₁ विफली (for वितथी).

20 B₈ om. 20 (cf. v. l. 15). G₁ om. (hapl.)
20. — ^a) K₁ चंचलाक्षस्य; M₅ अचला (for चपला).
— ^b) M₅ पुरुषर्षभे. — ^c) K₅ [अ]स्मि (for मे).
D₆ तदा (for कृताः). — ^d) K₅ हृदये च; T₁ M₁.
2. 4 हृदि सर्वे (for हृदि सर्वे).

21 B₈ om. 21 (cf. v. l. 15). — ^a) K₅ चपलाक्ष;
D₆ 'लाक्षा. — ^b) B₈ प्रियं. — ^c) G₈ ईक्षस्य (for
पश्यस्य). K₄ D₁ T₁ G₁ M₅ [ए]नं; M₅ [ए]तं (for
[ह]मं). Ś₁ K₂ B₈. 4 D₆₁ सुतं पश्य सु K₅ सु तस्येमं
(B₈ सुतस्यामं); K₁. 5 B₁ D₆₁ D₂-6 T₂ सुतं पश्य
स्वमस्यैनं. — ^d) B₁ D₂-4 [अ]भि- (for नि). K₁
ब्राह्मणास्त्रेण निपातितं (hypermetric).

22 B₈ om. 22 (cf. v. l. 15). — ^a) D₆ कृतघ्न
(for 'घ्नोऽयं). D₆ नृशंसैः (for 'सोऽयं). G₈ प्रियः
सोऽयं भवेत्ततः. — ^c) K₁. 2. 4 D₁ T₁ G₁ M पाण्डवी-;
B₈ D₆ पाण्डवी (for पाण्डवी). — ^d) D₆₁ गते.

23 B₈ om. 23 (cf. v. l. 15). — ^a) D₆₁ [ए]व
(for [ए]तम्). — ^c) K₁-8 अभिमन्यु- (for 'मन्यौ).
K₅ हतं (for हते). B₁ D₆₁ D₆₁ G₈ वीरे (for वीर).
D₆ अभिमन्योरहं वीर. — ^d) K₅ ते (for त्वाम्). D₁
आचिराद्; M₁. 2 चिराद्. Ś₁ हवः; K₂. 4. 5 B₈

मया चैतत्प्रतिज्ञातं रणमूर्धनि केशव ।

अभिमन्यौ हते वीर त्वामेव्याम्यचिरादिति ॥ २३

तच्च नाकरवं कृष्ण नृशंसा जीवितप्रिया ।

इदानीमागतां तत्र किं नु वक्ष्यति फाल्गुनिः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।

सैवं विलप्य करुणं सोन्मादेव तपस्विनी ।

उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ १

तां तु दृष्ट्वा निपतितां हतबन्धुपरिच्छदाम् ।

चुक्रोश कुन्ती दुःखार्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ २

मुहूर्तमिव तद्राजन्पाण्डवानां निवेशनम् ।

अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्वरनिनादितम् ॥ ३

सा मुहूर्त च राजेन्द्र पुत्रशोकामिपीडिता ।

कश्मलाभिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥ ४

प्रतिलभ्य तु सा संज्ञासुत्तरा भरतर्षभ ।

अङ्कमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५

धर्मज्ञस्य सुतः संस्त्वमधर्ममवबुध्यसे ।

यस्त्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ६

पुत्र गत्वा मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरं तव ।

C. 14. 2015
B. 14. 68. 7
K. 14. 68. 7

D1. 6 T2 इव; Dc1 दिवि (for इति). K8 त्वामेव्याम्य-
चराचरं.

24 B8 om. 24 (of. v. l. 15). —^a) K3 corrupt.
—^a) K3 D8 मा गतां; K4. 5 Dn1 D1. 5. 6 मां गतां;
M4 आगता (for आगतां). B1. 5. 4 Dc1 इदानीं मां गतां
तात; G8 इमां महीं गतां तत्र. —^a) Dn1 किं तु;
D8 कियु (for किं तु). S1 K3 M4 वक्ष्यामि (for
वक्ष्यति). S1 M4 फाल्गुनि (S1 'णि'); K2. 4 D1
फाल्गुनः; K3 G8 फल्गुनिः.

Colophon missing in B8; om. in B8. — *Adhy.*
name: K3 उत्तरावाचयं; K4. 5 D1 उत्तराविलापः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): S1 82; B1
67 (as in text); Dn1 M4 (inf. lin.) 68; D4 64.
T1 54; T2 G1. 2 M 53; G8 66. — *Sloka no.*:
S1 14; Dn1 24.

68

 This *adhy.* is missing in B8 (of. v. l. 14
60. 25). B8 om. this *adhy.* (of. v. l. 14. 67. 15)

1 K4 D1 om. the ref. —^a) B8 G8 M4 एवं (for
सैवं). —^b) K5 दुःखादेव (for सोन्मा). —^a) S1
गृद्धिनी; T2 G1. 2 गार्दिनी (for गृद्धिनी).

2 ^a) G8 स तां (for तां तु). D1 [अ]भि- (for
वि-). —^b) K1 B1. 5. 4 D (except D1) हतपुत्र-; T1
G1 गतबन्धु-; T2 (inf. lin. as in text) गतबिन्दु- (for
हतबन्धु-). —^a) S1 आक्रोशंती च दुःखार्ता; G8 चुक्रोश
ताश्च दुःखार्ता; (sic). —^a) K5 तु (for च). B1
भरतस्त्रियं.

3 ^a) K8 मुहूर्ताद्. S1 K8 अपि (for इव). K1
Dn1 D4-6 राजेन्द्र (for तद्राजन्). —^a) K1 corrupt.
S1 Dn1 G2 -स्वन- (for -स्वर-). K1 D2. 4-6 G2. 3 M
-विनादितं; D8 -विनो* (for -निना*).

4 ^a) D8 मुहूर्ते. K4. 5 D1 तु; G8 हि (for च).
T1 G1. 2 M मुहूर्तमिव राजेन्द्र. —^b) G8 -तापिता (for
-पीडिता). —^a) K4 D1 चापि; B8 om. (for वीर).
K2 कश्मलोद्भूता चापि (sic). —^a) D8 विराटी (for
वै*). S1 ह्यभवत्; K3 हि भवत्; K5 वाग्रवीत् (for
त्वभवत्). K4 Dc1 D1 G2. 3 M वैराटिभवत्तदा.

5 ^a) K3 ततः; K4. 5 D1 पुनः (for तु सा). —^b)
Dc1 उवाच (for उत्तरा).

6 ^a) T1 G1 धर्मजस्य (for 'ज्ञस्य'). K1 संस्तु;
B1. 5. 4 Dc1 Dn1 D4-6 T G2. 8 M1. 8 स त्वम्; D8
सेतस् (sic) (for संस्त्वम्). K4 D1 धर्मानुजस्य सुतजस्.
—^b) K3 धर्मं किं; K4 D1 त्वं धर्मं; B8 अधर्मान्;
D8 त्वधर्मं; T1 G1. 2 न धर्मस् (for अधर्मस्). K B1.

C. 14. 2018
B. 14. 68. 7
K. 14. 68. 7

दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्राप्ते कथंचन ॥ ७
याहं त्वया विहीनाद्य पत्या पुत्रेण चैव ह ।
मर्त्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिंचना ॥ ८
अथ वा धर्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज ।
भक्षयिष्ये विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥ ९
अथ वा दुर्मरं तात यदिदं मे सहस्रधा ।
पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ १०
उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् ।
आर्तामुपसृतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ॥ ११

8. 4 D T₂ G₈ नावबुध्यसे. — °) K₁ स (for यस्).
— °) D₁ M₂ कुरुते.

7 G₈ om. 7^{ab}. — °) T₂ ब्रुहि स्वं (for ब्रूयास्वं).
Ś₁ K₂-8 B₈ D₁ दिवि; K₁ B₁, 4 D₁ D₂-6
स्विदं (for तव). — °) K₈ दुर्धरं; D₈, 6 दुर्मरं; T₂
दुर्मरं; G₈ दुर्मदं (for दुर्मरं). D₈, 6 काले (for वीर).
— °) B₁ कदाचन (for कथं). D₈, 6 प्राप्ते वीर कथंचन.

8 °) Ś₁ K₈ साहं; K₂ या ह; M₂ यानं (sic)
(for याहं). K₁ B₁ D₂ D₂-6 विना (D₈ 'मा') घेह;
B₈ विनीशाय (sic); T₂ च हीनाद्य (for विही°).
— °) K₂, 4, 5 D₁, 5, 6 G₈ हि (for ह). D₈ पत्या पुत्र
तथैव ह. — °) D₈ मर्त्ये (sic) (for 'न्ये). Ś₁ K₈-6
D₁ मरणेष्ठापि जीवामि; K₂ मरणस्थापि जीवा हि; T₁ G
मरणं नाभि (G₈ 'भि') गच्छामि; M मरणाष्टापि जीवामि.
— °) Ś₁ अकिंचिन (sic); K₂, 5 D₂ T₂ न किं (K₂ D₂
अकिं) चन; K₈ कथंचन (for अकिंचना). G₈ तप-
स्वस्ति न किंचन (sic).

9 D₈ om. 9^{ab}. — °) M₂ धर्मराजेन (for 'राज्ञा-
हम्). — °) D₁ महीभुज. — °) G₈ खादयिष्ये (for
मक्ष°). K₁ B₁ D₂ D₂-6 घोरं (for तीक्ष्णं). — °)
G₈ प्रवेक्ष्याम्यथ वानरं.

10 °) Ś₁ दुर्धरं (sic); K₈ D₈ दुर्धरं; G₂ दुर्दुरं;
G₈ दुष्करं (for दुर्मरं). — °) D₈ हतस्त्रया (sic) (for
सह°). — °) K₁ विदीर्यत; G₈ [अ]विदीर्यते (for
विदी°).

11 K₄ D₁ om. 11. — °) T G₂ M वत्स; G₂
पश्य (for पुत्र). K₁ पश्येमं; K₂ पश्यैनां; G₂ वत्सेमां;
G₈ पश्यैतां (for पश्येमां). — °) K₁ प्रपितामहं; K₈
पतितां महौ. — °) K₈ उपसृतां; K₂ 'सुतं; D₂

आर्या च पश्य पाञ्चालीं सात्वतीं च तपस्विनीम् ।
मां च पश्य सुदुःखार्तां व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ १२
उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः ।
पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चपलेक्षणम् ॥ १३
एवं विप्रलपन्तीं तु दृष्ट्वा निपतितां पुनः ।
उत्तरां तां स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयन्त्युत ॥ १४
उत्थाय तु पुनर्धैर्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता ।
प्राञ्जलिः पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभ्यवादयत् ॥ १५
श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुषर्षभः ।

'सुतां (sic); D₈ 'श्रुतां (for 'सुतां). — °) K₂ D₂
विमग्नां (for नि°). K₈ शोकसागरे.

12 °) K₂ पश्य च (by transp.). K₈ पंचालीं.
— °) K₈ B₈ G₈ यथास्विनीं. K₂ सात्वती च तपस्विनी.
— °) Ś₁ D₁ स्व- (for सु-). K₂ मा चापि पश्य
दुःखार्तां. — °) K₂ D₂ मृगाम्.

13 °) D₈, 6 जगन्नाथस्य (for लोकना°). D₈ धीमता
(sic); G₈ पश्यतः (for धीमतः). — °) Ś₁ K₈ D₈
पलाशाक्षं; K₄, 5 D₁, 6 S -विशालाक्षं (D₈ 'क्ष'); D₈
पलासाक्षं (for 'शाक्षं). K₂ पुण्डरीकं विशालाक्षं. — °)
K₄ D₁ पुनरेव (hypermetrie); D₈ पितेव (for पुरेव).
K₁-8 D₁ T₁ G₁, 8 चपलेक्षणः (D₁ 'णा; G₈ 'ण').

14 °) K₂ विलपन्तीं तां; D₁ S वि (G₈ प्र) लपन्तीं
तां (for विप्रलपन्तीं). K₁, 5 B₁ D₂, 8 तां (for तु).
K₂ एतां विलपन्तीं दृष्ट्वा; D₁ एवं विलपन्तीं***; D₈, 6 एव
(D₈ 'वं) तां विप्रलपं (D₈ 'प') तीं. — °) K₄ नियतरं
(sic) (for निपतितां). Ś₁ K₈ B₄ भुवि (for पुनः).
K₂ दीनां निपतितां पुरा. — °) K₁, 8, 4 B₄ D (except
D₁) T G₁, 2 M₁, 2 तां (for ताः). — °) Ś₁ K₈ उत्था-
प्यासाधयन्पुनः (K₈ 'स्पृष्टुः; K₁ corrupt; K₂ पुनह-
स्थापयन्ततः; K₄ B₄ D₂ D₂-6 'स्थापयन्ततः (D₈, 6
'था); B₁, 8 D₁ समुदस्थापयन्ततः (B₁ 'दा').

15 °) K₁, 4, 5 B₁ D₂ D₂-6 G₈ च; D₁ तं (for
तु). D₈ देवांस (sic) (for जैयांस). — °) K₄ D₁ G₂
तथा (for तदा). G₁ मात्स्यपतेः (for मत्स्य°). B₁ D₈
सदा (for सुता). K₂ तदा मत्स्यसुता च सा. — °)
D₁ प्राञ्जलि. — °) D₈ अभ्यधारयत्; G₈ 'वदत् (for
'वादयत्). Ś₁ पुनरेवाभ्यक्षोचयत्; K₈ D₈ (marg.
sec. m.) पुनरेवाभ्यनो (K₈ 'नो') वदत्; D₈ भूमावेवाभि-

उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं संजहार तत् ॥ १६
 प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः ।
 अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयञ्जगत् ॥ १७
 न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति ।
 एष संजीव्याम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८
 नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ।
 न च युद्धे परावृत्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९
 यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
 अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा ॥ २०

यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन ।
 विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ २१
 यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 तथा मृतः शिशुरयं जीवतामभिमन्युजः ॥ २२
 यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया ।
 तेन सत्येन बालोऽयं पुनरुज्जीवतामिह ॥ २३
 इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ।
 शनैः शनैर्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८

विंदयत्.

16 °) K4.5 तु; G2 [ज]य (for स). Ś1 तस्याः
 सु-; K2 तस्याः स (by transp.); G2 तस्याश्च. —^b)
 M2 विलासं (for विलापं). B1.4 T G1 पुरुषर्षभ. K2.4
 D1 प्रलापं पुरुषर्षभ. —^d) M ह (for तत्). K1.4.5
 B1.3.4 D ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् (B1 'रेत्'); K2 'कं तच्च
 संहरत्.

17 °) G2 [स]य; M1.2 ह (for च). B1 दासा-
 हंस्. —^b) D1 G2 जीविदुस्. K2 आत्मनः; D2
 उच्यतः (for अच्युतः). —^c) D1 partly damaged.
 D2 विशुद्धात्मा (for विष्णु). —^d) Ś1 विस्मापयञ्च;
 K1 D2 विश्रामयञ्च; D21 श्रावयञ्च (submetric) (for
 विश्रावयञ्च).

18 °) M1.2 मिथ्या. K1 न ब्रवीत्युत्र ते मिथ्या; D2
 नामब्रीदुत्तरा मिथ्या. —^b) K2.3 M1.2 सर्वम् (for
 सत्यम्). K2 एव (for एतद्). —^c) K2 नहं; D2
 G2 M एव (for एष). D1 [ए]तं (for [ए]नं). —^d)
 D2 -देहिनः.

19 °) B2.4 स्वैरेष्वपि; D21 स्वैरे ऋषि (for नोक्त-
 पूर्व). —^b) B2.4 D21 नोक्तपूर्वं (for स्वैरेष्वपि). K2
 D1 कुतोन्मथा (for कदाचन). —^c) Ś1 K2 युद्धे; K1
 B1.4 D (except D1) युद्धाद्; M2 युद्धे (for युद्धे).
 T1 G2 पुरा वृत्तः; T2 G1 परावृत्ते; M2 परावृद्धस्य (for
 'वृत्तस्य). K2 न च युद्धे परावृत्तः; B2 न च युद्धात्परा-
 वृत्तः. —^d) T2 तदा (for तथा). B2 संजीवताद्;
 D1 संभवताम्. K2.3 D2.6 G2.3 तथा संजी (K2 'आ')-
 वषाम्यहं.

20 °) Ś1 K2 D2.6 G2 ब्राह्मणश्च —^c) K2 D1
 वंशकरः; D21 om. (for सुतो जातो). —^d) K2 om.;
 K2 D21 D1 सुतो (for मृतो). D2 जीवति (for 'तु').
 K1 D1 शिशुः; D21 तदा (for तथा).

21 K1 om. (hapl.) 21. K2 D1 om. (hapl.)
 21-22. —^a) K2 G2 तथा (for यथा). G2 [ज]यं
 (for [ज]हं). —^b) K2 D21 D2.6 विजये तु; D2
 विषयेन (for विजं). K2 विजये वै कथंचन. —^c) D2
 सत्येन (for सत्येन). —^d) D2 जीवति (for 'तु').

22 K2 D1 om. 22 (cf. v. 1. 21). —^a) K2
 धर्मः; D2 सत्यं (for सत्यं). K2 सत्यं; D21 M2 (inf.
 lin. as in text) धर्मं (for धर्मश्च). —^b) G2 मया
 (for मयि). K2 प्रतिष्ठितं; G2 'ष्ठिते. —^c) K2 मृतः;
 B2 मत्तः (for मृतः). D2 शिशुवरो (for 'रयं'). —^d)
 B2 D21 जीवताद्. G2 जीवत्वद्याभिमन्युजः.

23 °) K2-4 निहतो. —^c) K1 D21 D2.3.5.6 [स]य
 (for सयं). —^d) B2 D21 संजीवताम् (B2 'ताद्';
 G2 उज्जीवयतु (for 'वताम्). K2 जतः; K2 D1 मृतः;
 D2 हयं (for हह). K1.5 B1.4 D21 D2-5 T1 G1
 पुनः संजीव (K2 'वि')तामयं (K2 B2 'मिह; T1 'महो').
 —After 23, G2 ins.:

138* यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात्सत्यं च मयि संस्थितम् ।

अग्न्याहृतं ममैश्वर्यं तेन जीवतु बालकः ।

24 °) K2 B1.3 M [उ]क्ते (for [उ]क्तो). D2 वासु-
 देवस्य (for 'देवेन). K2.4.5 D1 इत्युक्तवचने देवे; G2
 इत्युक्त्वा वासुदेवोय. —^d) G2 तं (for स). T1 G1.2

६९

C. 14. 2033
B. 14. 70. 1
K. 14. 70. 1

वैशंपायन उवाच ।

ब्रह्मास्त्रं तु यदा राजन्कृष्णेन प्रतिसंहृतम् ।
तदा तद्वैष्म ते पित्रा तेजसाभिविदीपितम् ॥ १
ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्त्यक्त्वा गृहं तु तत् ।
अन्तरिक्षे च वागासीत्साधु केशव साध्विति ॥ २
तदस्त्रं ज्वलितं चापि पितामहमगात्तदा ।
ततः प्राणान्पुनर्लेभे पिता तव जनेश्वर ।

बालं. — After 24^b, T G₁ (marg. sec. m.) 2 ins. :

139* पादेन कमलाभेन ब्रह्मरुद्राचिंतेन च ।

स स्पृष्ट्वा पुण्डरीकाक्ष आपादतलमस्तकम् ।

स्पृष्टमात्रस्तु कृष्णेन स हि बालोऽभिमन्युजः ।

[(L. 3) G₂ स बालो अभिमन्युजः (for the post. half).]— ^a) M₄ न्यस्पन्दत (for प्रास्पन्दत). D₈ सचेतसः. T₁ G₁ 2 प्रापद्य (G₂ प्रस्पंद) त स चेतनां.

Colophon missing in B₂; om. in B₈. — *Adhy.*
name: K₂ 5 परीक्षिजीवनं; K₄ D₁ परी(D₁ 'रि')
क्षिजीवने कृष्णप्रतिज्ञा ब्रह्मास्त्रसं(K₄ 'सं')हारः परी(D₁
'रि')क्षितजीवनं; T G₁ परिक्षिस्संजीवनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Ś₁ 83; B₁ 68 (as in
text); D₁ M₄ (*inf. lin.*) 69; D₄ 65; T₁ 55;
T₂ G₁ 2 M 54; G₈ 67. — *Śloka no.*: Ś₁ 14;
D₁ 24.

69

1 B₂ missing up to नाम चास्या (in 9^b) (of.
v. l. 14. 60. 25). B₈ om. 1 (of. v. l. 14. 67.
15). D₁ om. the ref. — ^a) K₁ ब्राह्मणास्त्रं (hyper-
metrio) (for ब्रह्मास्त्रं). K₄ D₁ G₂ M₁ 2 तदा राजन्;
G₈ महाराज. — ^b) K₄ D₁ परि (for प्रति-). — ^c)
K₂ 4 D₁ तत्तदा (by transp.). K₁ D₁ D₁ D₂
4. 6 स्वत्पित्रा; K₈ सहसा; B₁ 4 (8) पित्रा ते (by
transp.); B₄ (*sup. lin.*) तत्पित्रा; D₈ स्वत्पितृ.
— ^d) K₂ 4 D₁ अ; K₈ B₈ [ज] ति; T G₁ 2 हि
(for [ज] ति-). Ś₁ -विदीरितं; Ś₁ (*sup. lin.*) -प्रदी-
पितं (for -विदी). B₄ (*sup. lin.*) G₈ सर्वतोतिवि-

व्यचेष्टत च बालोऽसौ यथोत्साहं यथाबलम् ॥ ३

बभूवुर्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रियः ।

ब्राह्मणान्वाचयामासुर्गोविन्दस्य च शासनात् ॥ ४

ततस्ता मुदिताः सर्वाः प्रशंसुर्जनेनार्दनम् ।

स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लब्ध्वेव पारगाः ॥ ५

कुन्ती द्रुपदपुत्री च सुभद्रा चोत्तरा तथा ।

स्त्रियश्चान्या नृसिंहानां बभूवुर्हृदमानसाः ॥ ६

(G₈ 'तोपि प्र' दीपितं; D₈ तेजसामिव दीपितं.

2 B₂ missing (of. v. l. 1). — ^a) K₄ D₁ भीतानि
(for सर्वाणि). K₂ ततो भीतानि रक्षांसि. — ^b) T G₂
ययुस् (for नेशुस्). K₂ om. तु. K₈ ततं; K₄ B₄
D₁ ततः; K₈ G₈ च तद्; M₁ 2 तु तं (for तु तद्).
— ^c) B₁ 8-6 अंतरीक्षे. D₈ om. वाग्. G₂ अंतरे चापि
वागासीत्. — ^d) K₂ 5 साधु साध्विति केशव.

3 B₂ missing (of. v. l. 1). — ^a) K₂ तदास्त्रं.
D₈ उवाचितं (for ज्वं). G₈ तदास्त्रं ज्वलितं चासीत्.
— ^b) M₂ ततः (for तदा). — ^c) K₂ om. (*hapl.*)
from पुनर्लेभे up to ब्राह्मणान् (in 4^a). — ^d) Ś₁ K₁
D₁ D₂ 8 नरेश्वर (for जने). — ^e) K₈ D₁ व्याचेष्टत.
K₁ om. च. K₈ [5] यं (for ऽसौ). — ^f) G₈ यथेष्टं
शौरिणा तदा.

4 B₂ missing (of. v. l. 1). K₂ om. up to
ब्राह्मणान् (in 4^a) (of. v. l. 3). — ^b) K₁ ततस्ते; K₈
तत्र ता; K₈ सर्वाश्च (for ततस्त्वा). G₂ भारत- (for
भं). — K₈ om. 4^{ad}. — ^c) Bom. ed. ब्राह्मणा. K₂
वाचयामासुर; D₁ om.; T₁ चार्चया; T₂ तर्पया;
G₁ व्यापया (for वाचया). — ^d) K₁ B (B₂
missing) D (except D₁) [ए] व (for च). K₂ शचतं
(for शासनात्).

5 B₂ missing (of. v. l. 1). K₂ transp. 5^b and
5^c. K₂ om. (*hapl.*) 5^c-7^d. — ^c) D₈ -सिंहानां (for
-सिंहानां). — ^d) K₄ लब्धवा च; G₈ लब्ध्वं (for
लब्ध्वेव). Ś₁ K₈ पारगा; M₈ सागरे (for पारगाः).

6 B₂ missing (of. v. l. 1). K₂ om. 6 (of. v. l.
5). — ^b) B₄ 4 D₁ [ज] व (for च). G₈ तदा (for
तया). — ^c) K₂ चान्वा च; K₈ भरत- (for चान्वा कु-).

तत्र मल्ला नटा झल्ला ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः
 द्रुतमागधसंघाश्चाप्यस्तुवन्वै जनार्दनम् ।
 कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीर्भिर्भरतर्वभ ॥ ७
 उत्थाय तु यथाकालमुत्तरा यदुनन्दनम् ।
 अभ्यवादयत प्रीता सह पुत्रेण भारत ।
 ततस्तस्यै ददौ प्रीतो बहुरत्नं विशेषतः ॥ ८
 तथान्ये वृष्णिशार्दूला नाम चास्याकरोत्प्रभुः ।

7 B₂ missing (cf. v. 1. 1). K₂ om. 7^{add} (cf. v. 1. 5). — ^a) M₂ मल्लः. K₁ नराश्र; K₅ भटाश्र; T₁ G₁ तथा (for नटा). K₁, s Dn₁ D₂-8 सैव; K₂ राजा; K₄ D₁ D₁ भल्ला; T G₁, s सल्ला (for झल्ला). — ^b) G₂ गृथिकाः; M₂ ग्रथिकाः (for ग्रन्थिकाः). K₁, s D T मं (T₁ मं) थिकाः सौख्यशायि (D₂ 'य' का; K₅ 'काः साख्यशायायाः; G₁ ग्रथिकाः सौशायायाः; G₂ राजिकाः सुखशायिकाः. — ^c) Ś₁ M₁ -संसाश्र (for -संघाश्र). G₂ तु (for च). — ^d) K₁ [अ]प्यस्तुवंति (sic); K₄ D₁ तेस्तुवंतं (D₁ 'श्च'); K₅ स्तुवंति स्म; B₁, s, s D₁ Dn₁ D₂-8 T₁ [अ]प्यस्तुवंतं (D₂, s 'वंत'); B₂ T₂ G₂ M₁, s न्य (B₂ चा; G₂ प्रा)स्तुवन्वै; G₂ M₂ अस्तु (for [अ]प्यस्तु). — G₂ om. 7^{add}. — ^e) B₂ damaged. K₅ M -स्तवार्था (K₅ 'हर्' भिर (for 'ख्याभिर'). Ś₁ K₂ कुरवाश्र (K₅ 'वस्तु' यथार्थाभिर; K₂ 'वंशे तथाचार्याः; K₄ D₁ 'वंशस्तथार्था (K₄ 'हर्' ति; T G₁ 'स्तथार्था (G₁ 'ध्या' भिर; G₂ 'वंशो ह्यवार्ताभिर. — ^f) K₂ शचीभिर (for आशीभिर). — After 7, S (except G₂) ins.:

140* सभाजयत संहतो महाराज महाजनः ।

[T₂ महाराजो.]

8 B₂ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K₄ D₁ च (for तु). T यथाकामम्; G₁ तदा कामम् (for यथाकालम्). K₂ उत्तरा तु यथाकामम्. — ^b) D₂ -नन्दने. K₂ कृष्णं वादवर्नवत्. — ^c) K₂ D₄ अमि (K₂ 'मी' वादयत; M₂ अम्य (for अम्य). K₅ (sup. lin.) B₄ D₁ प्रीत्या (for प्रीता). — B₂ om. (hapl.) 8^{add}. — ^d) Ś₁ B₄, s G₂ तस्य (Ś₁ 'स्यै; G₂ 'स्यै' कृष्णो; D₁ तस्य इष्टो (for ततस्तस्यै). K₁ B₁ Dn₁ D₂-8 तस्य कृष्णो ददौ इष्टो; K₂ तस्याः प्रीतो ददौ कृष्णो; K₅ तस्यै कृष्णो ददौ प्रीतिं. K₄, s D₁ तस्यै (K₄ 'स्यै' प्रीतो ददौ कृष्णो. — ^e) Ś₁ K₂, s G₂ विशेषव (K₂ 'वि' द्; K₂ विशेषः (sub-metric) (for 'वतः').

9 B₂ missing up to नाम चास्या (in 9^b) (cf. v. 1.

पितुस्त्व महाराज सत्यसंधो जनार्दनः ॥ ९
 परिक्षीणे कुले यस्माज्जातोऽयमभिमन्युजः ।
 परिक्षिदिति नामास्य भवत्वित्यब्रवीच्छदा ॥ १०
 सोऽवर्धत यथाकालं पिता तव नराधिप ।
 मनःप्रह्लादनश्चासीत्सर्वलोकस्य भारत ॥ ११
 मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत ।
 अथाजग्मुः सुबहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः ॥ १२

C. 14.
B. 14.
K. 14.

1). — ^a) D₁ यथा (for तथा). K₂ [अ]स्यैव (hyper-metric); K₄ D₁ च; B₂ damaged (for [अ]न्ये). G₂ राज- (for वृष्णि-). K₂, s D₁ -शार्दूलो; K₂ D₂ -शार्दूल. T G₁, s M तथैव वृष्णिशार्दूलो. — ^b) G₂ प्रभो (for प्रभुः). — ^c) K₂ जितेंद्रियः (for जनार्दनः).

10 ^a) D₁ परिक्षीण- K₂ परिक्षीणेषु कुरुषु. — ^b) K₄, s D₂, s M परिक्षिद्; B₁, s G₁ परिक्षिद्. D₂ नामा स. — ^c) Ś₁ corrupt. B₂ तथा; B₄ वचः; T G₁, s M₁-s प्रभुः; M₂ पितुः (for तदा). K₂ भवितादिति नान्यथा.

11 ^b) K₄ D₁ [ह]व च (for तव). Ś₁ जलेश्वरः (sic); K₁ B D (except D₁) जनाधिप; K₂ जने-श्वर; K₅ नराधिपः (for 'धिप). — ^c) Ś₁ K₂, s -प्रह्लादये (K₂ 'य' द् (for 'दनश्च). G₁ [अ]पि (for [अ]सीद्). K₄ D₁ पुनः प्रह्लादयन्श्रीमान्. — After 11, K₄ D₁ ins.:

141* पितामहसमानोऽयं परिक्षिद्धविता नृपः ।

12 K₂ (hapl.), s D₁ om. 12^{add}. — ^a) T₁ G₁, s मासं (for मास-). K₂ वीरः. — ^b) K₁, s D₂-8 च तव; D₂ तव च (for भवति). — ^c) B₂ M₂ तथा (for अथ). K₂, s तु; D₂ स- (for सु-). Ś₁ K₂ B₂ -विपुलं (for -बहुलं). — ^d) Ś₁ धनम् (for रत्नम्). K₂ धनमाधाय पाण्डवः. — After 12, S ins.:

142* मेरुकूटनिभान्पाण्डवान्कलशान्भाजनानि च ।

कृताकृतं महदेममादाय पुरुषोत्तमाः ।

भारतैर्वाहनैस्तत्र गोरुते गोरुते पथि ।

निवसन्तो ययुर्देवं सरन्तः परमेष्ठिनम् ।

नासीत्तत्र नरः कश्चिदभारतौ नृपं विना । [5]

भीमादयोऽपि यज्ञाय बहन्ते किं पुनर्जनाः ।

[(L. 1) M₁, s घंटान् (for भाण्डान्). — (L. 2) T₂ G₁ भीमम्; M₁, s, s हैमम् (for हैमम्). G₂ चादाय

. 14. 2048
. 14. 70. 14
. 14. 70. 17

तान्समीपगताश्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुंगवाः ।
अलंकृक्ष माल्यौघैः पुरुषा नागसाङ्गयम् ॥ १३
पताकामिर्विचित्रामिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ।
वेदमानि समलंकृक्षः पौराश्चापि जनाधिप ॥ १४
देवतायतनानां च पूजा बहुविधास्तथा ।
संदिदेशाथ विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेप्सया ॥ १५
राजमार्गाश्च तत्रासन्नुपमनोमिरलंकृताः ।
शुशुभे तत्पुरं चापि समुद्रौघनिमखनम् ॥ १६

नर्तकैश्चापि नृत्यझिर्गायनानां च निखनैः ।
आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत्पुरं तदा ॥ १७
बन्दिमिश्च नरै रान्जस्त्रीसहायैः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् ॥ १८
पताका धूयमानाश्च श्वसता मातरिश्चना ।
अदर्शयन्निव तदा कुरून्वै दक्षिणोत्तरान् ॥ १९
अघोषयत्तदा चापि पुरुषो राजधूर्गतः ।
सर्वरात्रिविहारोऽथ रत्नाभरणलक्षणः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

(for आदाय). — (L. 3) T₂ भारतेर (for भारतेर).
G₁ भरतेनाह्वे तत्र (for the prior half). T₂ गोमटे
गोमटे पयि (for the post. half). — (L. 4) G₁ परमे-
ष्ठिनः. — (L. 5) G₂ नास्ति (for नासीत्). T G₁
नापि (T₁ न वै) तत्र नृपः कश्चिद् (for the prior half).
— (L. 6) G₂ M₁-s अवहन् (for वहन्ते).]

13 °) K₂ corrupt, Ś₁ D₂ तत् (for तान्). G₂
कृत्वा; G₂ इष्टा (for भ्रुत्वा). — °) M₂ corrupt. K₂
D₁ मास्त्यश्च; D₂ मालौघैः; D₂ शास्त्यौघैः (for मास्त्यौ-
घैः). — °) T₂ G₂ M नगरं (for पुरुषा). K₂ गज-
(for नाग).

14 °) K₁ D₂ वेदमनि. K₂ D₁ अलंकृतानि
वेदमानि; T G₁ वेदमानि सफलं चक्रुः. — °) K₂ D₁ 4
चक्रुः; M₂ चाभि- (for चापि). K₁ B₁ 3 D₂ 3 जने-
श्वरः; K₂ T₂ G₂ नराधिप (T₂ 'पाः); D₂ D₂ 3 जने-
श्वराः (for जनाधिप).

15 °) D₁ देवतायतनान्यं च. — °) K₁ B₁ 3 D₂
D₂ 3 3 सुवि (B₂ च वि) विधास्य (for बहु). K₂ M₂
तदा (for तथा). G₂ पूजां बहुविधां तथा. — D₁
om. 15^d. — After 15, G₂ reads 18, repeating 18^{ab}
in its proper place.

16 G₂ om. 16^{ab}. — °) K₂ T₂ M आगीक्ष. T
G₁ [अ]पि; M [आ]सीत् (for [आ]सत्). — °) K₂
समनोमिर. K₁ 3 D₂ T₂ M अलंकृतः. — °) K₂ D₁ 4
[अ]कपुरं (for तत्पुरं). M [आ]सीत् (for [अ]पि).
— °) D₁ 3 सागरौघ- (for समुद्रौघ-). B₂ समकन

(for 'निम'). K₂ समुद्रौघमनिःखनं.

17 °) D₂ नृत्यकेशः; G₂ नाट्यकेशः; M₁ 3 4 नर्त-
केशः. — °) K₂ गायतां च; K₂ B₂ D₂ D₂ 3 T G
M₂ गायकानां (for 'नानां). K₂ [अ]पि (for च).
Some MSS. निःखनैः. — G₂ om. 17^{ad}. — °) K₂
वैश्रवणश्च (for 'णस्य). K₂ 4 M₂ [ए]व (for [ह]व).
— °) K₂ निवासात्; K₂ निवासं; D₂ 'सास्य; T₁
वसतस्य; T₂ काननं; G₂ M₂ वासनं (for निवासस्य).
K₂ D₁ 4 तत्पुरं. K₂ सदा; T₁ तथा (for तदा).

18 G₂ reads 18 after 15, repeating 18^{ab}
here. — °) G₁ M बन्दिमिश्च (for बन्दि). D₂
चारणै (for च नरै). — °) Ś₁ K₁ 3 D₂ D₂ 3 3 च
सर्वकः (for सहस्रशः). — °) B₂ om. one तत्र. M₂
चापि (for the second तत्र). Ś₁ T₂ विमुक्तेषु; K₂
प्रदेशेषु (for विविक्तेषु). — °) D₂ परि- (for उप).

19 G₂ om. 19-20. — °) K₂ D₁ 4 पताकोद्भव-
मानेन. — °) K₂ corrupt, K₁ 3 D₂ D₂ 3 3 समं-
तान्; T G₁ 3 सरता (for श्वसता). — °) D₂ D₂
आदर्शयन्. — °) G₁ दक्षिणेन तु (for 'नोत्तरान्).

20 G₂ om. 20 (cf. v. 1. 19). — °) Ś₁ K₂ आघो-
षयत्; K₁ 4 B D आघोषयत् (for 'यत्). — °) K₂
M गज- (for राज-). K₂ -पूजः (for 'तः). K₁ 4 B
D पुरुषा रा (K₁ B₂-s ग) अपूर्वाः; T G₁ 3 पुरुषो (T₁
'वा) गजमार्गतः. — °) Ś₁ सर्वरत्नः; K₁ D₂ D₂ 3
3 T₁ सर्वराष्ट्रः; K₂ कार्यः सर्वः; K₂ सर्वे राष्ट्रः; B₁-4
G₂ सर्वरात्रं (B₁ G₂ 'त्र); D₂ सर्वाग्रयो (sic) (for

७०

वैशंपायन उवाच ।

तान्समीपगताञ्श्रुत्वा पाण्डवाञ्शत्रुकर्शनः ।

वासुदेवः सहामात्यः प्रत्युद्यातो दिदृक्षया ॥ १

ते समेत्य यथान्यायं पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।

विविशुः सहिता राजन्पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २

महतस्तस्य सैन्यस्य खुरनेमिस्त्रेण च ।

घावापृथिव्यौ खं चैव शब्देनासीत्समावृतम् ॥ ३

ते कोशमग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपुरं तदा ।

पाण्डवाः प्रीतमनसः सामात्याः ससुहृद्गणाः ॥ ४

ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।

कीर्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५

धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।

कुन्तीं च राजशार्दूल तदा भरतसत्तमाः ॥ ६

विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापुत्रं समेत्य च ।

पूज्यमानाः स्म ते वीरा व्यराजन्त विशां पते ॥ ७

ततस्तत्परमाश्रयं विचित्रं महदद्भुतम् ।

14. 206B
14. 71. 8
14. 71. 9

सर्वरात्रिः). Ds (sup. lin. as in text) विहारोस्य; Ds 'तेत्य' (for 'रोऽद्य'). —^d) K1. s Ms. 4 रत्नाहरणः (for 'भरणः'). Ś1 -भूषितः; Ks B1. s -भूषणः; Dd1 -दृक्षणाः; Ds -लक्षणाः (for -लक्षणः).

Colophon. — Adhy. name: Ks D1 पाण्डवधना-
नयनं; Ks पुरालंकरणं; B2. s. s Dd1 परिक्षिजन्तः; B2
परिक्षिजन्मकीर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): Ś1 84; Ks Dd1 M4 (inf. lin.) 70; B1. s
69 (as in text); B2 66; T1 56; T2 G1. s M 55;
Gs 68. — Śloka no.: Ś1 14; Dd1 21.

70

1 ^a) B2 तत् (for तान्). K2 ताने समीपगताञ्श्रुत्वा
(sio); K4 D1 ततस्समीपगताञ्श्रुत्वा. —^b) Ś1 B2
-कर्षणः; Ks B1. s. s D4 -कर्षणः; D1 -कर्शनः; Ds
-कर्षनः. Ds. 6 पाण्डवान्ससुहृद्गणान्. —^c) Dd1 corrupt.
— After 1^a, Bom. ed. ins.:

143*

प्रययौ ससुहृद्गणः ।

ते समेत्य यथान्यायं.

while Ds reads 2^a, repeating it in its proper
place.

2 Ks D1 om. (hapl.) 2-4. Ds reads 2^a for
the first time after 1^a. —^a) K1 B (except B4)
Dd1 Dd1 Ds-4 यथाययौ; Ks Gs 'न्यायय' (for 'न्याय').
—^b) K1 Ds. 6 पाण्डवाः सह वृष्णिभिः. —^c) Ks सबका;
Gs सहसा (for सहिता).

3: Ks D1 om. 3 (cf. v. 1. 2). —^a) B2 न हतस्य;

T G1. 2 विशतस्र (for महतस्र). Ks सहितस्तस्य सैन्यैश्च.
—^b) K1 सुरनेमिः; Ks B2 Gs रथनेमिः (for खुर').
K1. s B2 Dd1 Ds. s. s. s ह (for च). Dd1 सुखनेमि-
स्त्रेण ह. —^c) K2. s D4 -पृथिव्योः (for 'व्यौ').
Ś1 Ks B1. s D4 [अ]पि (for [ए]व). —^d) K1 B Dd1
Dd1 Ds. s. s. s T1 G1 सर्वमासीत्; T2 शब्देनास्ति (for
'नासीत्').

4 Ks D1 om. 4 (cf. v. 1. 2). —^a) Ś1 Ks
कृष्णम्; K1 B Dd1 Ds. s कोषम्; Dd1 D4 T1 G1
कोशान्; Ds. 6 कोषान् (for कोशम्). —^b) B1. s Ds
T1 G1 खं (for ख-). Dd1 तथा (for तदा). —^c)
Ś1 Ks. s हृष्ट-; B1. s. s Ds प्रीति- (for प्रीत-). —^d)
Ks समेताः (for सामात्याः). S (except Gs) -सुहृद्गणाः
(for 'द्रणाः').

5 ^a) Ks सामान्यं (for समेत्य). Gs यथान्याय्यं.
—^b) Ks Gs जनेश्वरः; Ks Bs M नराधिपं (for जना').
—^c) Ds. 6 कीर्तयन्ति (for 'यन्तः'). Ks स्म (for ख-).

6 ^a) Ds corrupt. K1 धृतराष्ट्रादनुजं ते (sio); Ks
Gs 'राष्ट्राद' Gs 'द्रष्टा'नुमते; T G1 'भ्यनुज्ञाता. —^b)
Ds. 6 गोधारी. Ks Ds गोधारी सुबलात्मजा (Ds 'जं').
—^c) K1. s D1. s. s कुन्ती. G1 राजशार्दूलस्र. —^d) Gs
तथा (for तदा). Ks. 4 Dd1 D1. s-6 भरतसत्तम. Ks
प्रयतास्ते ववन्दिरे.

7 ^a) K1 यजयित्वा (for पूजं). Ś1 Ks तु (for
च). —^b) Ks वैश्य-; Ds. s T2 G वैश्या- (for
वैश्या-). —^c) Ks. s B2 S च (for स्म). Ks तैद्
(for ते). —^d) K1. s B Dd1 Dd1 Ds. s. s इय (Dd1

. 1063
. 71. 9
. 71. 8

शुश्रुबुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८
तदुपश्रुत्य ते कर्म वासुदेवस्य धीमतः ।
पूजां पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ ९
ततः कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ १०
तस्य सर्वे यथान्यायं पूजां चक्रुः कुरुद्रहाः ।
सह वृष्ण्यन्धकव्याघ्रैरुपासांचक्रिरे तदा ॥ ११
तत्र नानाविधाकाराः कथाः समनुकीर्त्य वै ।
युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं वचनमब्रवीत् ॥ १२
भवत्प्रसादाद्भगवन्पदिदं रत्नमाहृतम् ।
उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १३

व्या)रोचत; Ks विराजत; Ds विरोचेत (sic) (for व्यराजन्त). S (except Gs) विशेषतः (for विशां पते).

8 °) Ks ते (for तद्). Ds आसाद्य (for आश्रयं). — °) Ks. 8 परम्; Bs इदम् (for महद्). — °) K1 शुश्रुबुस्; Ks Ds. 4 सुश्रुबुस्. Ks D1. 4 सुहृदयो वै (for तदा वीराः). — °) Ks D1 परीक्षिन् (for पितुस्ते).

9 °) D1 corrupt. Ks उपश्रुत; Ts उपाश्रुत्य. K1 B1. 2. 5 Dn1 Ds. 2. 5 तद्; Ds (also as in text) च (for ते). Bs कीर्य (for कर्म). Ks उपश्रुत्य तु ते कर्म. — °) K1 तन्मनः; B1. 2 भारत (for धीमतः). — °) Ks देवकिनन्दनः (sic).

10 °) Dn1 T G Ms. 4 ततः कतिपयाहःसु; Ds ततः कौतिययाहस्य (sic). — °) Ds Gs वारणाह्वयं (for नागसां).

11 °) K1 सर्व. — °) K1 कुरुद्रह; Ks 'द्रहः. — °) Bs स तु (for सह). — °) Ks D1. 4 ततः; S (except Gs) च तं (for तदा). Ks उपासाञ्जहिरे ततः.

12 °) Ś1 K1 B1. 5 Dn1 Ds. 2. 5. 6 समभिः; Ks D1 समुप- (for समनु). Ks तथा समनिकीर्य वै. — °) Dn1 धर्मयुतो (for 'सुतो).

13 Before 13, Dn1 ins. युधिष्ठिर उवाच. — °) Ś1 Dn1 तव (for अवत्). T1 G1 Ms transp. भगवद् and यदिदं. D1 आहतं. — °) K1 हृष्टामि (sic) (for हृष्टामि). — G1 om. 13^d-15th. Ś1 reads 13^d-14th

तदनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।

त्वदधीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४

व्यास उवाच ।

अनुजानामि राजस्त्वां क्रियतां यदनन्तरम् ।

यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ॥ १५

अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् ।

तेनेष्टा त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ १७

समनुज्ञाप्य तु स तं कृष्णद्वैपायनं नृपः ।

on marg. — °) Ds तथा (for महा).

14 G1 om. 14 (cf. v. l. 13). Ś1 reads 14th on marg. — °) Dn1 Ds. 6 तम् (for तद्). Ks B1 Ds. 8 Ms 'ज्ञातम् (for 'ज्ञातुम्). — °) Ks वाजिमेध-महाक्रतुः (cf. 13^d). — °) Ks त्वदधीना. — °) Ks D1 कृष्णे चैव महात्मनि; Ts Gs. 8 Ms कृष्णेन च महात्मना.

15 G1 om. 15th (cf. v. l. 13). Ks D1 om. 15. Ts om. the ref. — °) K1 T1 M राजस्त्वा; Ks राजेन्द्र. — °) Gs प्रीयतां तदनन्तरं. — Ds om. 15th. Before 15th, G1 ins. श्रीवेदव्यासः. — °) K1 दक्षिणा-न्वता.

16 °) Ś1 Ks. 8 महाराज; Ts स राजेन्द्र (for हि रा). — °) Ś1 तं; Bs वै (for त्वं). Ks विपाप्मासु (sic); Ks D1. 4 वि (Ks अ)पाप्मा; B1. 2 'प्मा त्वं (for 'प्मा वै). — After 16, Ś1 Ks ins. an addl. colophon [Adhy. no. Ś1 85].

17 Ks D1 S om. the ref. — °) Ks इत्युक्त्वा. — °) Ś1 कौतियय; Ks कौतिय; M1 राजेन्द्र (for कौरव्य). — °) K1. 8 Gs. 8 हरणे (for [आ]हरणे). Ds मतिः (sic).

18 °) Ś1 तु मत्तं; K1 B1 Dn1 Ds. 2. 5. 6 तत्सर्वं; Ks. 5 सततं; Ks तु सुतं; B1. 2 स तु तं; Dn1 तु यतं; Ms च स तं (for तु स तं). — °) Ś1 नृप; Ks नृपो (for कृष्ण). Ks D1 Ts Gs M1 नृप; Ts नृप. — °) K1 B1. 2. 4. 5 Dn1 Dn1 Ds. 8 [अ]न्येयः

वासुदेवमथामन्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १८

देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम ।

यद्भूयां त्वां महाबाहो तत्कृथास्त्वमिहाच्युत ॥ १९

त्वत्प्रभावार्जितान्भोगानश्रीम यदुनन्दन ।

पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेयं निर्जिता मही ॥ २०

दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं नः परमको गुरुः ।

त्वयीष्टवति धर्मज्ञ विपाप्मा स्यामहं विभो ।

त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्वस्त्वं धर्मस्त्वं प्रजापतिः ॥ २१

वासुदेव उवाच ।

त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिंदम ।

त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२

त्वं चाद्य कुरुवीराणां धर्मेणाभिविराजसे ।

गुणभूताः स्म ते राजंस्त्वं नो राजन्मतो गुरुः ॥ २३

यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्त एव ऋतुर्मया ।

युनक्तु नो भवान्कार्यं यत्र वाञ्छसि भारत ।

सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्तास्मि तेऽनघ ॥ २४

C. 14. 208
B. 14. 71. 26
K. 14. 71. 28

Bs [अ]भ्यर्च (for [आ]मन्य). Ks वासुदेवेन संमन्य;
Ks D1 तं वासुदेवमामन्य.

19 °) Bs Dc1 T1 देव; Gs वीर (for देवी). — °) Ks om. यद्भूयां त्वां. Ks D1, 2 T G M1, 2, 4 ब्रूयास्त्वं (D2 'स्त्वां'); Ks Ms ब्रूयां त्वं; Ds ब्रूयास्त्वं; Ds रूपं त्वां (for ब्रूयां त्वां). — °) K1 Ds, 6 कथास् (for कृथास्). Ds त्वाम् (for त्वम्). Ś1 Ks कर्तुमर्हसि मे स्वया (Ks तत्तथा); Ks, 4 D1 तत्कर्तास्म्यहमच्युत; Bs कर्तुमिच्छामि तत्तथा; T G1, 2 M तत्कृत्यामहमच्युत; Gs वक्तुमर्हस्यरिंदम.

20 Gs om. (hapl.) 20°-21°. — °) Ś1 Ms प्रसा-
दार्जितान्; Ds प्रभावाजितान्. Ks पृथ्वीम्; T1 लोकान्
(for भोगान्). Ks स्वप्नसादार्जिताल्लोकान्. — °) Ks, 4
Bs, 4 D1 G2 अश्रीमो; Ks अश्रीय; B1, 2 अश्रीयो; Ds
अश्रीयद्; T1 प्राप्तामि; T2 G1 M अश्रामो. — °) Ds
om. च. — °) Ks ते वयं; B2 Dc1 D1 S (except
T2; Gs om.) तवेयं (for त्वयेयं). Ks न वयं निर्जिते
मही.

21 Gs om. 21° (of. v. 1. 20). — °) T1 G1, 2
स्वम् (for त्वम्). Ds दीक्षिणीयस्वभावस्त्वं. — °) Ds corrupt. Ks त्वत्तः (for त्वं नः). K1, 5 B
Dc1 Dn1 D2-5 त्वं हि नः परमो गुरुः. — Gs reads
21° after 23 followed by the ref. — °) Gs जीवति (for [ह]वति). K1, 5 B D (except D1)
दाप्ता (Bs 'सा'हं); T G1 धर्मज्ञे (for 'ज्ञ'). — °) Ks
D1 T G1, 2 प्रभो (for विभो). K1, 5 B Dc1 Dn1
D2-5 विपाप्मा भवि (Ds 'व'ता ह्यहं). — °) Ds [स]क्षरं;
T G1, 2 M गुरुः (for अक्षरः). Ks, 4 D1 T G1 च त्वं;
Ks Gs M क्षास्व; Bs सत्यं; B4 सत्यः; Gs श्रद्धस्
(for सर्वस्). — °) B4 सत्यधर्मा; T G1 धर्मज्ञस्त्वं
(for त्वं धर्मस्त्वं). — After 21, K1, 5 B Dc1 Dn1
Ds, 6 read 22°, repeating it in its proper place.

22 D2 (with the ref.) Gs om. (hapl.) 22. Ds
transp. 22° (with the ref.) and 22°. Ks, 4 D1
Gs श्रीकृष्ण; Ks श्रीभगवान् (for वासुदेव). — °) Ds तन् (for [ए]तन्). Ś1 Ks महाराज (for 'बाहो').
— °) T2 Ms कर्तुम् (for वक्तुम्). Ks अनिर्दिता (for
अरिंदम). — K1, 5 B Dc1 Dn1 Ds, 6 read 22° for
the first time after 21. — °) Ds (second time)
गतिं (for गतिः). T1 'देवानाम्' (for 'भूतानाम्'). — °) Bs, 4 Dc1 (all first time) इति मे निश्चितं मनः.

23 °) Ks Dc1 चाद्य; Bs वाद्य; D1 वाद्य; S
(except Gs) अद्य (for चाद्य). — °) Ds corrupt.
K1 धर्मेन. K1 B Dn1 D2-5 G2 हि; Ks, 4 D1 [अ]द्य;
Dc1 Gs [अ]ति; T G1 [अ]पि (for [अ]भि). — °) Ś1 K1, 5 B1-5, 6 D2-5 गुणीभूता; Dn1 गुणा भूता; Ds
गुणे भूता; Gs प्रेष्यभूता; (for गुण'). Ds तं (for ते).
Ks, 4 D1 सर्वे (for राजंस्). — °) T2 तन्मे (for
त्वं नो). Ks Gs, 8 राजा (for राजन्). K1, 5 B Dc1
D2-4 त्वं नो राजा (Bs राजा नो) गुरुमतः (Ks 'हान्');
Dn1 त्वं नो राजा गुरुमतः; Ds नृपस्त्वं त्वं गुरुमतः; Ds
नृपाणां त्वं गुरुमतः. — After 23, Gs reads 21° after,
followed by the ref.

24 °) Gs यजस्व वाजिमेधेन. — °) Ś1 K1 Dn1
D2, 3, 5, 6 प्राप्य; Ks D1 व्याप्त (for प्राप्त). K1, 2, 5
B Dc1 Dn1 D2, 3, 5, 6 Ms, 4 एष (for एव). K1, 5 B
Dc1 Dn1 D2, 3, 5, 6 स्वया (for मया). Ds प्राप्यो यज्ञः
ऋतुस्वया; Gs प्राप्त एष स्वया ऋतुः. — °) Ks यज्ञोक्तं
च मया कार्यं; Ds पुनर्नोक्तं भवान्कार्यं (sic). — °) Bs
Dc1 यस्मिन् (for यत्र). Ks, 5 B1, 2 Dc1 M वाञ्छति.
— °) Ds सर्वे (for सर्वं).

25 °) Ks D1 वापि; Ks चापि (for खैव). Ks
भीमसेनोर्जुनो वापि. — °) Ds माद्रिवती (for माद्र').
Ś1 Ks, 8 तथा माद्रीसुतावपि (Ks 'बुधो'). — °) Ks

C. 14. 2081
K. 14. 71. 78
B. 14. 71. 78

भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ

इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति भारत ॥ २५

इति भीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १

यथा कालं भवान्वेत्ति ह्यमेधस्य तत्त्वतः ।

दीक्षयस्व तदा मा त्वं त्वय्यायत्तो हि मे ऋतुः

व्यास उवाच ।

अहं पैलोऽथ कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च ।

विधानं यद्यथाकालं तत्कर्तारो न संशयः ॥ ३

चैत्र्यां हि पौर्णिमास्यां च तव दीक्षा भविष्यति ।

संभाराः संभ्रियन्तां ते यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४

अश्वविद्याविदश्चैव स्रता विप्राश्च तद्विदः ।

मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ ५

तमुत्सृज्य यथाशास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् ।

स पर्येतु यशो नाम्ना तव पार्थिव वर्धयन् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवीपतिः ।

Ds. 6 इष्टवन्तौ; Ks पृष्टवन्तो (sic) (for इष्टवन्तो). — ^a)
Ds त्वयीववती (for 'ष्टवति). N (except Ks) पार्थिव
(Ks Bs 'वे') (for भारत).

Colophon. — *Adhy. name*: Ks पाण्डवप्रत्यागमनं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 86;
B1. 2. 5 70 (as in text); Dn1 Ms (inf. lin.) 71;
Ds 66; T1 57; T2 G1. 2 M 56; Gs 69. — *Sloka*
no.: Dn1 26.

71

1 ^a) Ś1 Ks Gs M1 धर्मराजो (for 'पुत्रो).

2 ^a) K1. 2. 4 B1. 2. 4 D G1 Ms. 5 यदा (for यथा).
— ^b) Ks D1 तत्त्वविद् (for तत्त्वतः). — ^c) K1 Ds
यदा; Ks सुने; Gs यथा (for तदा). K1. 2. 4. 5 B
(except B4) D मां त्वं; T G1. 2 [जा]त्मानं; Gs
मां च (for मा त्वं). Ś1 Ks दीक्षयस्व त्वमात्मानं.
— ^d) Ś1 Ks. 5 त्वदधीनो; K1 Ds त्वयायत्तो; B4. 6
T G1. 2 Ms त्वदा* (for त्वय्या*). Ś1 Ks स (for मे).
K1 कुरु (for ऋतुः). Ds त्वय्यापत्ते हि मे पितुः (sic).

3 ^a) T2 Gs जयं (for जहं). G1. 8 [5] पि (for
स्य). — ^b) Ś1 M1. 2. 4 यज्ञवल्क्यः; Ks यज्ञवाक्यः;
Ds याज्ञवल्क्यः. Ks च भीमतः (for तथैव च). — ^c)
Ks ते यथा (for यथा). Ds. 6 यथाकार्यं (for 'कालं).

Gs विधानं तत्तदा कालं. — ^a) Ks एतत्करो; G1
तत्कर्तारो.

4 ^a) Ks च (for हि). Ds पौर्णिमास्यां; Ds. 6
पूर्ण*. K1. 4 B1. 2. 5 Dn1 D1-4 तु; B4 Ds हि (for
च). S वैत्र्यायां (Gs 'त्रे हि) पौर्णिमास्यां वै (G1 'त्यायां).
— ^b) K1 B D (except D1) च; Ms वै (for ते).
Ks संभाराः संभ्रितां तेषां. — ^c) Ks D1 यज्ञार्थं.

5 ^a) Ś1 अथ विद्याविदश्चैव. — ^b) T G1 सूतः; Gs
सता (for सूता). Ś1 तद्विदा; Ks मद्विधा; Ks
तद्विधः. — ^c) Ks corrupt.

6 ^a) K1. 2 B1. 2. 4. 5 D (except D4. 5) T1 G1. 8
त (Gs स) युत्सुजः; Bs 'जन्. K1 यथाकं त्वं; T G1. 2
यथाभ्यायं (for 'शास्त्रं). — Ds om. 6^{ad}. — ^b) Ks
पर्यटेदुः B1 स पर्येति. Gs यथा (for यशो). Ś1
नाम्नी; K1 B Dc1 Dn1 D2. 4-5 दी (Dc1 Ds दि) स्तं;
Ks नाम (for नाम्ना). Ks D1 सपर्यये यशो नाम्नी.
— ^c) K1 Dn1 D2. 4-5 दशायन्; Ks D1 M1. 2 वर्धयन्;
Gs सप्तम (for वर्धयन्). Ś1 Bs. 4 Dc1 तव पार्थ
विवर्धयन्. — For 6^{ad}, Ks subst. :

144* महीं सागरमेककाम् ।

राक्षतः पर्यटनेव यशोवर्धन तवायतम् ।

7 Ś1 Ks Gs om. the ref. — ^b) Ks पाण्डवाः

चकार सर्वे राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ।

संभाराश्चैव राजेन्द्र सर्वे संकल्पिताभवन् ॥ ७

स संभारान्समाहृत्य नृपो धर्मात्मजस्तदा ।

न्यवेदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ८

ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।

यथाकालं यथायोगं सजाः स्म तव दीक्षणे ॥ ९

स्फ्यश्च कूर्चश्च सौवर्णो यच्चान्यदपि कौरव ।

तत्र योग्यं भवेत्किञ्चित्द्रौक्यं क्रियतामिति ॥ १०

अश्वश्चोत्सृज्यतामद्य पृथ्व्यामथ यथाक्रमम् ।

सुगुप्तश्च चरत्वेप यथाशास्त्रं युधिष्ठिर ॥ ११

पृथिवीपते. — °) K₁ सर्वे. Ś₁ K₂. 5 B₂ D₂ G₂ राजेन्द्रो; K₄ D₁ यजेन्द्र. — °) D₂ सर्वे (for ब्रह्म). K₁. 8. 4 -वादिना. — °) K₂ इव (for चैव). — °) M₁. 2 तथा (for सर्वे). Ś₁ K₂ कृताः; S (except G₂) तथा (for [अ]भवन्). K₂ सर्वान्कल्पितवांसदा.

8 °) G₂ संभारान्स (by transp.). — °) K₁ B₁. 2. 5 D (except D₂ D₁) धर्मेसुतस् (for धर्मात्मजस्). S (except G₂ M₂) तथा (for तदा). — °) D₂ स वेदयद् (for न्यवे). Ś₁ K₂. 8 D₂ न्यवेदयत् धर्मात्मा. — °) Ś₁ K₂ तद्; K₂ तान् (for वै).

9 °) D₂. 5 नृप (for नृपम्). — °) K₂ यथाकामं (for 'कालं'). K₁ यथा चेयं (sic) (for यथायोगं). M₂ यथायोगं यथाकालं. — °) D₂ 5 सजोस्मि; G₂ संजातस् (for सजाः स्म). Ś₁ K₂ तव रक्षणे; K₂ भवदीक्षणे (sic).

10 °) K₂ corrupt. K₂ स्फूश्च; D₁ स्फक्; D₂ स्फ्यश्च (hypermetrio); D₂ सक्काश्च (hypermetrio); T G₁ स्फ्यं च; G₂ स्फ्यश्च (for स्फ्यश्च). K₂ D₂ T₁ M₂-4 कूर्वाश्च; K₄ D₁ कूर्माश्च; G₁ कूर्पाश्च; G₂ कूर्चं (for कूर्वाश्च). Ś₁ K₂. 4 D₁. 5 T₂ M₁. 2. 4 सौवर्णा. — °) G₂ कारय (for कौरव). G₂ स्फ्यं च सुवश्च सौवर्ण. — °) T G₁ यनु; G₂ यक्ष; M₁-8 यक्ष; M₂ यत्र (for तत्र). G₂ योग्यो. K₂ D₂ कंचिद्. — °) B₁. 2 D₁ D₂-8 रौक्यं तद् (by transp.). K₂ T₂ G₁ M₁-8 इह (for इति).

11 °) K₂ corrupt. M₂ अश्वं. Ś₁ K₂ M₂ अश्व; K₁ एव (for अश्व). — °) K₁. 2. 4 D₁ पृथ्वीम्. — °) K₁ सुगुप्तं; G₁. 8 सुगुप्तं. Ś₁ K₂ B₂. 4. 5 D₂ D₁ चर-

उवाच ।

अयमश्वो मया ब्रह्मक्षुत्सुष्टः पृथिवीभिमाम् ।

चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १२

पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरगं कामचारिणम् ।

कः पालयेदिति मुने तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १४

जिष्णुः सहिष्णुर्धृष्णुश्च स एनं पालयिष्यति ।

शक्तः स हि महीं जेतुं निवातकवचान्तकः ॥ १५

(Ś₁ K₂ चार्यं) तां चापि (for च चरत्वेप). B₁ D₁ D₂-6 सुगुप्तं चरतां चापि (D₂ 'तामद्य'); B₂ 'तश्चैव तां चापि. — °) B (except B₂) D (except D₂ D₁) यथाविधि; T₂ नराधिप (for युधिष्ठिर).

12 K₂ D₁ om. the ref. — °) Ś₁ K₂ सुखम् (for अयम्). K₁. 5 B₁ D (except D₂ D₁) G₂. 8 यथा; B₂ T₂ महा- (for मया). — °) K₄ D₁ वसुधाम् (for पृथिवीम्). — °) D₁ D₂-4 तत्रं (sic) (for तत्र). K₁ [ए]वं सं; K₂ वा सं; T₁ चैनं; G₂ सम्यग् (for वै सं).

13 °) K₁. 2 D₁ D₂ T G₂ M₂ तुरगं. K₂ -रूपिणं (for -चारिणम्). K₄ D₁ चरनं कामरूपिणं. — °) B₁ इह (for इति). K₂ D₁ भवास् (for मुने). Ś₁ K₂ D₂. 6 कः पालयिष्यति मुने. — °) K₄ D₁ मुने (for भवान्). K₂. 4 D (except D₂ D₁) G₂. 8 अर्हसि.

14 K₂ om. the ref. — °) B₂ D₂ च (for तु). — °) Ś₁ K₂ भीमादवरजः पार्यः. — °) D₂ श्रेष्ठं (sic).

15 °) K₂ विष्णुश्च; K₂ छटश्च; B₂. 4 दसश्च; G₂ धर्मिष्ठः; G₂ कृष्णश्च (for छणुश्च). K₁ विष्णुः सहिष्णुश्च राजन्; D₂. 6 जिष्णुर्धृष्णुः (D₂ 'ष्युश्चैव') सहिष्णुश्च. — °) G₂ एकः; M₂ (inf. lin.) ह्येनं (for एनं).

16 °) K₂-4 B₂. 5 D₂ D₁ T G M₁. 2 om. हि. — °) M₂ दिव्यः. K₄ D₁ M₁. 2. 4 संनहनं (for संहननं). T G₁. 8 दिव्यसं (G₂ 'व्यं सं') नहनसथा (G₂ 'दा'); G₂ वरते खलु सर्वदा. — °) B₂ D₂ [ह]पुत्रीश्च. — °) K₁ एवमनु; K₂ एनमुप; K₂ [स]वं समनु- (for एनमनु-).

C. 14. 2099
B. 14. 72. 15
K. 14. 72. 16

C. 14. 2089
B. 14. 72. 16
K. 14. 72. 16

तस्मिन्हास्त्राणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा ।

दिव्यं धनुश्रेणुषी च स एनमनुयास्यति ॥ १६

स हि धर्मार्थकुशलः सर्वविद्याविशारदः ।

यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ चारयिष्यति ते ह्यम् ॥ १७

राजपुत्रो महाबाहुः श्यामो राजीवलोचनः ।

अमिमन्योः पिता वीरः स एनमनुयास्यति ॥ १८

भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः ।

समर्थो रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशां पते ॥ १९

सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् ।

कुटुम्बतन्त्रं विधिवत्सर्वमेव महायशः ॥ २०

तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तं कुरुकुलोद्भवः ।

चकार फल्गुनं चापि संदिदेश ह्यं प्रति ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

एहर्जुन त्वया वीर ह्योऽयं परिपाल्यताम् ।

त्वमहो रक्षितुं ह्येनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २२

ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युदीर्घुर्नराधिपाः ।

तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्यं त्वयानघ ॥ २३

आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः ।

पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ २४

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्यसाचिनम् ।

भीमं च नकुलं चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २५

कुटुम्बतन्त्रे च तथा सहदेवं युधां पतिम् ।

अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१

17 Ś1 Ks om. (hapl.) 17-18. —^a) Gs ह (for हि). S (except Gs) सर्वशः (for धर्मार्थः). K1 विदुषः (for कुशलः). —^b) S (except Gs) कुंती-पुत्रो धनंजयः. —^c) Gs नृपश्रेष्ठश्च. —^d) Dn1 वारयिष्यति; T G1.2 पालं (for चारं). Ks महादयं (hypermetrio); Ms तं ह्यं. Ks तं ह्यं चारयिष्यति.

18 Ś1 Ks om. 18 (cf. v. l. 17). —^b) Gs भीमो (for श्यामो). —^c) Ks Dc1 D1 वीरः. —^d) Ks (also as in text).^s एतम्; Bs एवम् (for एनम्). Ks उप- (for अनु). Ks -यास्यते (for -ति). K1 B1.2.6 Dn1 D2-6 स एनं पालयिष्यति.

19 ^a) Ks D1 [5]ति; Ks च (for ऽपि). —^c) T G1 राज्यं. —^d) Ks नकुलस्य; Dc1 लं च.

20 ^a) Ks सहदेवस्य (sic); Ks Bs D1 वक्षः. Ks Ds T2 G1 कौरव्यः. —^b) Ś1 Ks Bs विधास्यति स तु (Ks सुष्ठु/दिमान्; Gs सर्वमन्यत्करिष्यति; Gs सुनीतः सुमहा-मतिः. —^c) Ks.4 D1.8 कुटुम्बः; Ks कुटुम्बः; Bs कुटुम्बः; M1-8 कुटुम्बः. Gs सुमहत् (for विधिवत्). Ś1 K1.5 Dn1 कुटुम्बः (K1 'ट') तत्र विधिवत्; Ds कुटुम्बं वनं च वि. —^d) Ks T2 सर्वं (for सर्वम्).

21 Before 21, Gs ins. वैशंपायनः. —^a) K1-8 तत्र; Ks तच्च; T1 तेजः; G1.2 M स तु; Gs एतत् (for तत्तु). Ś1 तत्र सर्वं यथान्यायम्; Ds तत्तु सर्वं

महाराजः. —^b) K1-4 B1.2.5 D (except Dc1 D1) Gs उक्तः; Bs युक्तः. Ks.4 B4 D1.4 T G1.2 M1.2.4 कुलोद्भवः; Ks 'ह'. —^c) Some MSS. फाल्गुनं; Ś1 फल्गुणं. —^d) T2 संदिदेश (for 'देश').

22 Ms om. the ref. —^a) T2 सो हि (for एहि). —^b) Bs Dc1 Gs प्रति- (for परि). Ks करुणता; Ks वारितां (for -पाल्यताम्). —^c) K1 Ds स्वमहा (sic); D1 Ms स्वमहो. Ks Bs [ए]तं; Bs Dc1 [ए]तन् (for [ए]नं). Gs स्वमहो रक्षणे चास्य. —^d) Ds नान्यस्परमसंशयः (sic).

23 ^a) Ks Ds स्वा (for स्वां). —^b) K1.5 B1 Dn1 D2-6 प्रत्युद्याति (for 'दीयुर्'). Ks नराधिप. —^c) Ś1 तद्विग्रहो; Ks तद्विग्रहो. Ks om. from यथा up to महाबाहो (in 24°). —^d) Bs तथा (for स्वया). Gs स्वया कार्यं तथा परं.

24 Ks om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). —^a) Dc1 आख्यातव्यः. Ś1 भगवान् (for भवता). —^b) Ks S (except Gs) सर्वतः (for 'शः'). —^d) Ks समयो; Ds समग्रये (sic).

25 Before 25, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^a) Ś1 Ks पुरगुप्तौ. Ks समादधे; T2 ददत्; G1 दिशत्. Ks.5 D1 पुरगुप्तौ समादधे.

26 ^a) Ks Dc1 Ds कुटुम्बः; M कुटुम्बः. K1 Bs-4

७२

वैशांपायन उवाच ।

दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः ।

विधिवदीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १

कृत्वा स पशुबन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः ।

धर्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्भिर्व्यरोचत ॥ २

हयश्च हयमेधार्थं स्वयं स ब्रह्मवादिना ।

उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ ३

स राजा धर्मजो राजन्दीक्षितो विवभौ तदा ।

हेममाली रुक्मकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४

कृष्णाजिनी दण्डपाणिः क्षौमवासाः स धर्मजः ।

विवभौ द्युतिमान्भूयः प्रजापतिरिवाध्वरे ॥ ५

तथैवास्यर्त्विजः सर्वे तुल्यवेपा विशां पते ।

बभ्रुवर्जुनश्चैव प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६

श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराश्वं धनंजयः ।

विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ ७

विक्षिपन्गाण्डिवं राजन्बद्धगोधाङ्गुलित्रिवान् ।

C. 14. 2119
B. 14. 73. 8
K. 14. 73. 8

Dei Dn1 D2-5 T1 G1. 8 तदा; K2 सदा (for तथा).
K4 D1 कुटुंबतंत्रं च यथा; D6 कुटुंबिनं च तत्रैव. — °)
K2 अनुपाल्य (for 'मान्य'). K8 महारमानं; D8
महीपाल. — °) K8. 4 D6 युधिष्ठिरं (sic)

Colophon. — Adhy. name: K8 हयोत्सर्गः; K4
D1 यज्ञदीक्षा; K5 अर्जुनाश्वरक्षणसमादेशः; G8 अश्व-
विसर्जनं; M2. 8 अर्जुनसंवादः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Ś1 87; B1. 2 71 (as in text);
D1 M4 (inf. lin.) 72; D1 67; T1 58; T2 G M
57. — Śloka no.: Dn1 27.

72

1 T2 om. the ref. — °) Ś1 च (for तु). — °)
K2. 5 ते तु; D5. 6 ते स्युर; G2 तेषु; G3 ते तं (for
ते सु). K2. 8 महाद्विजः (sic); K4 D1 महर्षयः; T2
महाद्विजाः. — °) K4 ईक्षयामासुर; D4 भिक्षया (for
दीक्षया). — °) K2 अश्वमेधाश्च पार्थिव.

2 °) K1. 5 D8. 4 S तु (for स). K1 D8 M1. 2
पशुबन्धाः; T G1 'मेधांश्च'; M4 'मेधं (for 'बन्धांश्च').
S तु (for च). D1 कृत्वा पशुसंबन्धांश्च. — °) G8
दीक्षितः पाण्डुबन्धरे. — °) K2 सह ऋग्भिर्. K1 व्यरो-
चयत्; D1 विरोचयत्.

3 °) M1 हयं. — °) K4. 4. 5 D1 च (for स).
— °) D6 विधिवात् (for विधिना). — °) S (except
G8) व्यासेनाङ्गुलकर्मेणा.

4 °) K1 B1. 2. 4. 5 Dn1 D2-6 धर्मराजाजन्; K8

°राजोत्र; B8 Dei 'वद्वाजन्; T G1 राजधर्मेण; G2
धर्मतो राजन्; G8 राजशार्दूल (for धर्मजो राजन्). K4
D1 राजन्स धर्मराजो हि. — °) G1 [5]पि; (G3 [5]ति-
(for वि). — °) K2. 4. 5 D1 रुक्मशिल्पः; M1-8
रुक्मकण्ठः. — °) Ś1 K3 पर्वतः; K2 पातकः (for पावकः).
D8. 6 प्रदीप्तः पावको यथा.

5 °) D8 कृष्णाजिनी (sic). — K5 om. 5^b-6^a. — °)
Ś1 D8 क्षौमवासाः. K8 स धर्मतः; T2 स्वकर्मभिः. — °)
B8 D2 भूपः; G8 देवः (for भूयः). — °) K2 [अ]परः
(for [अ]ध्वरे).

6 K5 om. 6^a (cf. v. l. 5). — °) K4 D1
[अ]ध्वर्यवः; B4 [अ]स्य द्विजाः; T G1. 2 ऋत्विजः
(for [अ]स्यर्त्विजः). — °) Ś1 K3 B (except B4)
D4 तुल्यवेशा. — °) K1 B D (except D1) [अ]पि
(for [ए]व). — °) Ś1 पावकाः.

7 °) K6 T2 M कृष्णसारं (M1. 2 'गः'); Cv
'साराङ्गं (for 'सारं तं). K2. 4 D1 श्वेताश्वं कृष्णसारं;
D8 कृतोश्वः कृष्णसारं; G2. 8 श्वेताश्वः कपिकेतुश्च. — °)
K8 [अ]श्वो; K4 D1 स; K5 [अ]ध्वः; Cv [अ]श्वं (as
in text). G8 साश्वश्चैव धनंजयः. — After 7^b, Dn1
D8. 4. 5 read 13^a-15^b, all repeating the same in
the proper place. K5 B1. 2. 4. 5 om. 7^ad. K1 reads
7^ad after 18^b while B8 Dei Dn1 D2. 8. 8 repeat it
after 18. — °) D8 ततश्च (for विधिवत्). G2 पृथि-
वीपालान्. — Ś1 K8 D4. 5 om. (hapl.) 7^a-8^a.

8 K1 om. 8^a-13^b. Ś1 D8. 5 om. 8^ab. B1. 2
read 8^a-13^b after 15^a. B8 om. 8-16. — °)

तमश्वं पृथिवीपाल मुदा युक्तः ससार ह ॥ ८
 आकुमारं तदा राजन्नागमत्तपुरं विभो ।
 द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनंजयम् ॥ ९
 तेषामन्योन्यसंमर्दाद्भूमेव समजायत ।
 दिदृक्षूणां हयं तं च तं चैव हयसारिणम् ॥ १०
 ततः शब्दो महाराज दशाशः प्रतिपूरयन् ।
 बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ११
 एष गच्छति कौन्तेयस्तुरगश्वैव दीप्तिमान् ।

यमन्वेति महाबाहुः संपृशन्धनुरुत्तमम् ॥ १२
 एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु व्रजारिष्टं पुनश्चैहीति भारत ॥ १३
 अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ।
 नैनं पश्याम संमर्दे धनुरेतत्प्रदृश्यते ॥ १४
 एतद्धि भीमनिर्ह्रादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः ।
 स्वस्ति गच्छत्वरिष्टं वै पन्थानमकुतोभयम् ।
 निवृत्तमेनं द्रक्ष्यामः पुनरेवं च तेऽब्रुवन् ॥ १५

K₂ विधिवद् (for विशिषन्). K_{2.4} D₁ दिव्यं; K₅ चापि (for राजन्). —^o) D₆ ततश्च (for तमश्वं). K₂ पृथिवीपालस्. —^a) K₂ तदा युक्तः; K₁ D₁ सहो-
 युक्तः (for मुदा युक्तः). D₆ ससारः; T₂ G₁ ससा-
 रथिः (for 'र ह'). Dn₁ D₂₋₄ च; T₁ सः (for ह).

9 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. 1. 8. K₁ B₅ om. 9 (cf. v. 1. 8). —^a) T₁ G₂ तथा (for तदा). T₂ G₁ अ(T₂ आ)नु मार्गं तथा राजन्. —^b) Ś₁ K_{2.3} B₄ D₆ T₂ G_{1.2} M₄ अगमत्तुः; M_{1.2} आग-
 मांतं. K_{2.4.5} D₁ तदा; K₅ प्रभो; T₂ तथा (for विभो). G₈ नगरं नागसाह्वयं. —G₈ om. 9^a-11^b. —^o) B₂ द्रष्टुं. Ś₁ -कामः; Dc₁ -कामाः. B₅ D_{1.2} कुरुश्रेष्ठ.

10 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. 1. 8. K₁ B₅ om. 10 (cf. v. 1. 8). G₈ om. 10 (cf. v. 1. 9). —^a) K₅ D₆ corrupt. —^b) K₅ ग्रीष्मेव; D₆ पिण्यं च; T₁ आत्मा च; T₂ आत्मनः; M_{1.2} ऊष्मवत्. D₁ समजायत (for 'जायत'). K₂ संकीर्णमिव जायत. —^o) Dc₁ Dn₁ D₂ दिदृक्षूणां (sic). K_{2.4} D₁ तत्र; K₅ ते च; K₅ B₅ D₆ चैव (for तं च). —^a) K_{2.4.5} B₂ D₁ T₁ G_{1.2} M₃ तथा; D₅ तव (for चैव).

11 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. 1. 8. K₁ B₅ om. 11 (cf. v. 1. 8). G₈ om. 11^{ab} (cf. v. 1. 9). —^b) B_{1.2} दिवं खं; Dn₁ D_{2.3.5.6} दिशः खं (for दशाशः). T₁ G_{1.2} M₄ प्रत्यपूरयत् (T₁ 'नृ'); M_{1.2} पूरयन्तः. K_{2.4.5} D₁ तेषां हर्षसमुद्भवः; D₄ दिशः खं परिपूरयन्; T₂ आकाशं प्रत्यपूरयत्. —^o) B₅ बभूवुः. K₅ D₆ प्रेक्षतां. Ś₁ नूनं; K₄ Dn₁ D_{2.4} नृणां. G₈ बभूवुर्विस्मिता नृणां.

12 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. 1. 8. K₁ B₅ om. 12 (cf. v. 1. 8). —^a) Dc₁ गच्छति. K₂

एवं गच्छति कौन्तेयं. —^b) K₂ पुरगश् (sic); D₆ तुरं-
 गश्. K₅ M_{1.2} [ए]ष (for [ए]व). —^o) Ś₁ K₅ T₁ G₁ त(T₁ G₁ स)मन्वेति; K₄ D₁ यशोन्वेति; T₂ समन्वेय. —^a) K₄ D₁ संपृशंस्त्वामनुत्तमं.

13 For the sequence in B_{1.2}, cf. v. 1. 8. K₁ om. 13^{ab}; B₅ om. 13 (for both, cf. v. 1. 8). Dn₁ D_{2.4.6} read 13^a-15^b for the first time after 7^b. —^o) K₁ D_{4.6} (last two first time) [अ]विष्मं; B₅ 'निष्टं; M₄ 'रिष्टः; C_v 'रिष्टं (as in text). —^a) T₁ G_{1.2} M₁ om. च. D₄ (first time) om. [ह]ति. K₅ चैवेहि; K₄ D_{1.6} (first time) चेहीति; G₈ गच्छेति (for चैहीति).

14 For the repetition in Dn₁ D_{2.4.6}, cf. v. 1. 13. B₅ om. 14 (cf. v. 1. 8). —^a) K₂ तत्र राजन्; B₅ मनुष्येन्द्रं. —^b) K₅ मनुष्या; D₄ (first time) पुरुषो. K_{1.2} Dc₁ अब्रवीत्. D₆ (first time) पुरुषा-
 णामब्रुवन्. —^o) K₂ मा (for न). Dc₁ पश्यामि. —^a) K_{2.4} D₁ एतस्य; T₁ G₁ एव प्र- (for एतस्म-).

15 For the repetition in Dn₁ D_{2.4.6}, cf. v. 1. 13. B₅ om. 15 (cf. v. 1. 8). —^a) Ś₁ तु; K₅ तद् (for हि). G₈ मेव (for भीम-). B₅ -निर्ह्रादी. —^b) T₁ G₁ विश्रामं (for विश्रुतं). G₈ गाण्डिवं विश्रुतं धनुः. — After the first occurrence of 15^b, Dn₁ D_{2.4.6} read 18^{ab}, repeating it in its proper place. K₁ om. 15^a-17^d. M₁ transp. 15^{ad} and 16^{ab}. —^o) K₄ D₁ गच्छंस्तु; T₂ G₁ चैव तु (for गच्छतु). K₂ [अ]रिहास; K₅ B_{1.2.4} D (except D₁) [अ]रिष्टो. K₅ ते; K₅ [5]यं (for चै). —^a) D₆ यथा तस् (for पन्थानस्). K₅ B₄ M₁ अकुतोभयः. —G₁ om. 15^a-16^b. —^o) B₅ Dc₁ Dn₁ D_{2.6} द्रक्ष्याम. —^a) Ś₁ एव च; K_{2.4.5} D₁ पुनरेति (for एवं च). K₅ पुनरेव पुनरे ध्रुवं;

एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणां च भरतर्षभ ।
 शुश्राव मधुरा वाचः पुनः पुनरुदीरिताः ॥ १६
 याज्ञवल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्मणि ।
 प्रायात्पार्थेन सहितः शान्त्यर्थं वेदपारगः ॥ १७
 ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः ।
 अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशोऽपि च ॥ १८
 पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रतेजसा ।
 चचार स महाराज यथादेशं स सत्तम ॥ १९
 तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन्पाण्डवस्य ह ।

तानि वक्ष्यामि ते वीर विचित्राणि महान्ति च ॥ २०
 स हयः पृथिवीं राजन्प्रदक्षिणमरिंदम ।
 ससारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २१
 अवमृद्रन्स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः ।
 शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्च महारथः ॥ २२
 तत्र संकलना नास्ति राज्ञामयुतशस्तदा ।
 येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतबान्धवाः ॥ २३
 किराता विकृता राजन्बहवोऽसिधनुर्धराः ।
 म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वं विनिकृता रणे ॥ २४

14. 2137
 14. 73. 28
 14. 73. 34

B1-4 Dc1 D2-4 पुनरेष्यति च (D8 ते) ध्रुवं; Dn1 D8.6
 'रेष्यत्युदारधीः.

16 B8 om. 16 (cf. v. l. 8). K1 om. 16; G1
 om. 16^{ab} (for both, cf. v. l. 15). Dn1 D8.6 om.
 16. M transp. 15^{ad} and 16^{ab}. —^a) K8 वाचं;
 D1 ते च; G8 आदि (for आद्या). T1 नायमन्यो
 मनुष्याणां. —^b) K4 D1 श्रुत्वा च; G8 अर्जुनो (for
 स्त्रीणां च). K4 भरतर्षभः. —^c) K2 तदेरिताः (sic);
 K4 B (B8 om.) D1.2.4 उदारधीः; D8 अधीरधीः (for
 उदीरिताः).

17 K1 om. 17 (cf. v. l. 15). —^a) Ś1 M1.2.4
 याज्ञवल्क्यः; K2 D1 T1 G1 याज्ञवल्क्यश्च (for 'वल्क्यस्य').
 K8 B4 तु (for च). B1.2.5 Dc1 G8 याज्ञवल्क्यः स-
 शिष्यश्च. —^b) D4 संयुक्तः; D8 सहिताः. T1 प्राया-
 खां पार्थसहितौ. —^c) D8 पारगः; D8 'गाः; T1
 G1 'गौ.

18 Dn1 D8.4.6 read 18^{ab}, for the first time,
 after the first occurrence of 15^b. K8 B8 G1 om.
 (hapl.) 18^{ab}; Ś1 reads it on marg. —^a) D8 पाण्डवेयं
 (for ब्राह्मणाश्च). K8 महीपालं; M1.2 महीपालः. —^b)
 B8 M1.2 वेदवेदांगपारगाः. — After 18^b, K1 reads
 7^{ad}. K1 om. 18^{ad}. —^c) Ś1 महाराजः; K4 D1
 'त्मानः. —^d) K8 क्षत्रियश्च. K4 हि (for the first च).
 D (except D1) विशां पते; G8 विशोपि वा (for विशोऽ-
 पि च). K8 क्षत्रिया भरतर्षभ. — After 18, B8 Dc1
 Dn1 D8.2.6 repeat 7^{ad}.

19 ^a) K8 एताः; K8 सोमो (for अश्वो). D8
 पाण्डवैः पृथिवीपाको. —^b) D8 निर्वताम् (for निर्जितां).
 K2.5 स्त्रेयः; K4 D1 S शस्त्र- (G1 'कु-'); B8 मंत्र- (for

अश्व-). —^c) K4 D1 च; T G1 सु- (for स). K8
 महाराजो; M1.2 'तेजा. —^d) K1 यथादेशी; K4 D1
 'देयं. Ś1 च सर्वशः; K8 यथासुखं; T2 G2 M2 च
 सत्तमः.

20 ^a) T2 यत्र (for तत्र). K2 युक्तानि (for
 युद्धानि). D8.6 T1 G1.2 तत्र वृत्तानि युद्धानि. —^b) K4
 D1 हि; Dc1 च (for ह). B8 T2 G1 यान्यासन्पाण्डवैः
 सह; D8 यानि यानि च पाण्डव. — D8 om. 20^{ad}.

21 B8 om. (hapl.) 21^b-24^a. —^b) K1 B1-4 D
 (except D1) अवर्तत (for अरिंदम). —^c) B1.4 Dc1
 सागरोत्तरतः पूर्वं. —^d) T1 सं- (for तन्).

22 B8 om. 22 (cf. v. l. 21). —^a) K4 अवगच्छन्;
 K8 'मृद्य; M8 अपमृद्रन्; C7 अपामार्जेन् (for अव-
 मृद्रन्). Ś1 K8 अपमृद्य सहजाणि. —^b) K2 M1.2
 तदोपरि; K4 D1 G8 तथा परि; G1 तदा क्लवं (for
 तदा परि).

23 B8 om. 23 (cf. v. l. 21). —^a) Ś1 K8 C7
 संकल्पना; K1.5 Dn1 D2-6 'गणना; S 'कुलता (for
 'कलना). K2 तत्र तत्र महाराज. —^b) K2 T2 G1.2 तथा
 (for तदा). K8 राजानः शतशस्तदा. —^c) K4 Dc1 D1
 ते (for ये). K2 युयुध्यत; K8 ये युयुध्येत; G1 येयुध्यत;
 G8 अयुध्यत (for येऽयु). —^d) K8 रण- (for हत-).
 D8 यान्याहुस्तव बांधवाः.

24 B8 om. 24^a (cf. v. l. 21). —^a) K8 corrupt.
 K8 T G1 किरात-. K1 B (B8 om.) D (except D1)
 यवना; K8 निहता; C7 [जा]विष्कृता (for विकृता).
 —^b) Ś1 K1.5 Dn1 D2-6 G8 [स]रि; K2.6 D1 [स]स्त्रि;
 K8 हि (for सति). T G1 सहसैकच (T2 'देवच-;

C. 14. 2137
B. 14. 73. 26
K. 14. 73. 12

आर्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरवाहनाः

समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः । २५

एवं युद्धानि वृत्तानि तत्र तत्र महीपते ।

अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशनिवासिभिः ॥ २६

यानि तूभयतो राजन्प्रतप्तानि महान्ति च ।

तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

त्रिगैर्भवद्युद्धं कृतवैरैः किरीटिनः ।

महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुत्रनमृभिः ॥ १

ते समाज्ञाय संप्राप्तं यज्ञियं तुरगोत्तमम् ।

विपयान्ते ततो वीरा दंशिताः पर्यवारयन् ॥ २

रथिनो बद्धतूणीराः सदश्वैः समलंकृतैः ।

परिवार्य हयं राजन्ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ३

ततः किरीटी संचिन्त्य तेषां राज्ञां चिकीर्षितम् ।

वारयामास तान्वीरान्सान्त्वपूर्वमरिदम् ॥ ४

तमनादृत्य ते सर्वे शरैरभ्यहनन्तदा ।

G₁ 'सैव घ)तुर्धराः. — °) K₂ D₁ च बहुधा;
G₈ [s] पि निकृताः (for बहुविधाः). — °) K₁ B₁.
D₁ D₂. s. s. s. ये (for वि). G₈ पुरा राजन्महाराणे.

25 °) K₄ D₁ आचार्यः; D₈ आपश्च (for आर्याश्च).
— °) T₂ G₁ प्रहृष्टा. D₁ बल (for नर). — °)
Ś₁ K₈ समेयुः; T₂ ते ययुः.

26 °) G₈ ज्ञातानि (for वृत्तानि). K₁. s B₁. s D
(except D₁ D₁) T G₁. s एवं वृत्तानि युद्धानि. — G₁
om. 26^b-27°. — °) S (G₁ om.) विशां पते (for मही-
पते). — °) K₂ महीपाल. — °) Ś₁ K₁. s B D
(except D₁) समागतैः (for निवासिभिः).

27 G₁ om 27^{abc} (cf. v. l. 26). — °) T यान्यत्र
हयतो राजन्. — °) B₈ प्रतप्तानि; S (G₁ om.) प्रवृ-
त्तानि (for प्रतप्तानि). K₈ बहूनि (for महान्ति). — °)
K₄. s D₁ तानि वक्ष्यामि कौन्तेय (K₈ युद्धानि). — °)
Ś₁ K₈ G₈ महात्मानः; K₁. s T₂ तदानघ. K₄ D₁ यस्य
यस्य तदानघ.

Colophon. — *Adhy. name*: K₈ अञ्जानुसारणैः; K₈
हयोत्सर्गैः; K₄ D₁ अश्वसेचरणैः; K₈ साधप्रचारः; B₁. s
अञ्जानुसारैः; T G₁ M₁-s हयचर्या. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Ś₁ 88; B₁. s 72 (as
in text); D₁ M₈ (inf. lin.) 73; D₄ 68; T₁
59; T₂ G₁. s M 58; G₈ 71.

73

1 °) K₈ त्रिगैर्. — °) D₄ चीरैः (for वैरैः).
Ś₁ K₄. s G₁. s किरीटिना. — °) G₈ M₈ समाख्यातैर्.
— °) D₈ हतानि. K₂ हतपुत्रस्वबंधुभिः; D₁ हतानां
पुत्र ते ध्रुवं

2 °) K₂ B₈-s D₁ T G M₁. s तमाज्ञाय. K₈ ते
तमाज्ञाय समं प्राप्तं (hypermetric); K₄ D₁ तमाज्ञाय
तु संप्राप्तं. — °) K₈ S याज्ञि (T₂ G₈ M₁. s 'ज्ञी)यं.
— °) K₁ B (except B₈) D₁ D₂-s विचयांतं. K₈ च
ते (for ततो). B₈ G₈ M₈ वीर; B₈ वीरैः. — °) Ś₁
K₈ रुषिताः; D₈ दंशताः; S दंशिताः.

3 °) Ś₁ K₂-s D₁ समलंकृताः; D₁ सलंकृतैः.
— °) K₁ परिचार्यैः; K₈ पर्यवार्य (sio). — °) K₁. s
D₈ गृहीतुं (sio). K₄. s T G M₁. s. s. ४ पः; D₈ तं प्र-
M₈ परि (for संप्र-).

4 °) K₂ संज्ञाय (for संचिन्त्य). — °) K₁ B D
(except D₁) तत्र; T G₁. s राजन् (for राज्ञां). — °)
K₈ S सर्वाण (for वीरान्). — °) K₄. s B₄. s D₁ S
(except M₁. s) अरिदम.

5 °) K₁ तदा; K₈ B D (except D₁. s) तद् (for
तद्). M₈ अनादृत्य (sio) (for 'इत्य). — °) K₂. s
D₁ अभ्यर्षय; G₈ किरंय; M अविधुस्य (for अभ्य-

तमोरजोभ्यां संलब्धांस्तान्किरीटी न्यवारयत् ॥ १

अब्रवीच्च ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत ।

निवर्तध्वमधर्मज्ञाः श्रेयो जीवितमेव वः ॥ ६

स हि वीरः प्रयास्यन्वै धर्मराजेन वारितः ।

हृतबान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति । ७

स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।

ताभिर्वर्तध्वमित्याह न न्यवर्तन्त चापि ते ॥ ८

ततस्त्रिगर्तराजानं सूर्यवर्माणमाहवे ।

वितत्य शरजालेन प्रजहास धनंजयः ॥ ९

ततस्ते रथघोषेण खुरानेमिखनेन च ।

हन्स). — °) K₄ D₁ रजस्तमोभ्यां; B₄ तमोरजोभिः (for 'रजोभ्यां'). K₂ D₀₁ D₄ संलब्धांसु. — °) K₂ किरीटी तान् (by transp.). D₀ [अ]न्यवारयत् (for 'न्यवा').

6 °) K₁ B D (except D₁) तानब्रवीत् (for अब्रवीच्च). — °) K₁ निवर्तस्व. — °) K₄ जीवनम् (for जीवितम्). K₁ 2. 4. 5 D (except D₂) T G₁ 2 च (for वः). Ś₁ K₈ श्रेयो नो जीवितं च वः.

7 °) K₈ सोहं (sic); D₀₁ स ह; G₈ स्वयं (for स हि). K₂ D₀₁ वीर; K₈ M₂ वीराः. K₈ प्रहास्यन्. — °) K₄ D₁ धर्मपुत्रेण. G₈ पालितः (for वारितः). — °) Hypermetric. Ś₁ K₂—4 D₁ हृतानां तु; D₄ हृतवान्या (sic); S अबांधवा (for हृतबान्धवा). D₀ om. न. C₇ अबांधवा रणे वीर. — °) D₀₁ बांधवा; G₈ अत्रिया (for पार्थिवा).

8 °) T₁ G₁ [अ]स्य (for तद्). Ś₁ K₁ 2. 4 B₂ 3. 5 D₀₁ D₁—4 स्मृत्वा; G₈ श्रीमान् (for श्रुत्वा). — °) D₀ तद्वचः; G₁ धर्मेतः (for धीमतः). — °) Ś₁ G₁ तन्; T स- (for तान्). D₀ M₂ [जा]हुर. — °) Ś₁ K₂ D₄ निवर्तत. Ś₁ K₈ [ए]व ते; M₂ [जा]हवे (for [अ]पि ते).

9 °) K₂ त्रिगतः; D₁ त्रीगर्तः. — °) K₂ धर्माणम्; D₁ चर्माणम्. — °) K₁ D₂—4 विजित्य; K₂ ऋषिजय (sic); B D₀ 6 विचि (D₀ 'चि')त्य; T G₁ 3 M₁—8 विनय (for वितत्य). — °) Ś₁ K₂ 5 D₁ T₁ G₁ प्रजहार; G₈ धान.

10 °) K₄ D₁ G₈ स (for ते). — °) K₂ 8 B (except B₈) D (except D₁) G₈ रथ- (for खुर-).

पूरयन्तो दिशः सर्वा धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १०

सूर्यवर्मा ततः पार्थे शराणां नतपर्वणाम् ।

शतान्यमुञ्चद्राजेन्द्र लघ्वस्त्रमभिदर्शयन् ॥ ११

तथैवान्ये महेष्वासा ये तस्यैवानुयायिनः ।

मुमुचुः शरवर्पाणि धनंजयवधैषिणः ॥ १२

स ताड्यापुङ्खनिर्मुक्तैर्बहुभिः सुबहूश्शरान् ।

चिच्छेद् पाण्डवो राजंस्ते भूमौ न्यपतंस्तदा ॥ १३

केतुवर्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा ।

युयुधे आतुरर्थाय पाण्डवेन महात्मना ॥ १४

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केतुवर्माणमाहवे ।

T -स्वणेण (for -स्वनेन). — °) G₈ पूरयन्पृथिवीं सर्वां. — °) K₈ G₈ उपाद्रवत्.

11 °) B₁ 2 D₀₁ D₄ 6 M पार्थ. K₂ सूर्यधर्मा ततः पार्थः. — °) Ś₁ ब्रातानि; K₈ शतान्; D₀ स तानि (for शतानि). K₂ शतानि कायुंक्तं युक्त्वा. — °) K₈ 6 लघुस्त्रम्; G₈ लाघवम् (for लघ्वस्त्रम्). K₂ 4. 6 D₁ उप-; D₀₁ अति-; D₀ 6 सम- (sic); G₈ स्वं हि (for अभि-).

12 °) T M [अ]न्ये च (for [ए]वान्ये). — °) K₁ B D (except D₁) ये च तस्य; G₈ damaged; G₈ तस्य चैव (for ये तस्यैव). K₂ ये च तस्यानुजीविनः. — °) T₁ शरैषिणः; T₂ जयै- (for -वधै-).

13 °) K₄ D₁ ताड्य- (for ताड्या-). K₁ B D₀₁ D₂—6 मुञ्च- (for -पुङ्ख-). B D₀₁ T₂ G₂ M -निर्मुक्तान्. K₈ स तानापुङ्खनिर्मुक्तान्; G₈ ततस्त्रिगर्तनिर्मुक्तान्. — °) D₀₁ सुमहा-; T₂ G₈ स बहून्. — B₂ corrupt for 13^{ad}. — °) K₈ गांधिवो (for पाण्डवो). — °) D₀ स (for ते). — K₁ om. 13^{ad}—15°.

14 K₁ om. 14 (cf. v. l. 13). — °) K₂ 4 D₁ केतुवर्मा. K₂ G₈ च; K₄ D₁ [अ]पि; G₂ [अ]ति- (for तु). — °) K₂ तथा (for तस्य). K₄ D₁ [अ]नुचरो (for [अ]वरजो). — °) B D (except D₁) यशस्विना (for महात्मना).

15 K₁ om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — °) G₈ आयातं तु (for आपतन्तं). — °) K₄ D₁ केतुधर्माणम्. — °) Ś₁ K₈ B अभ्यहन्; K₂ अभ्यदन्; D₀₁ अहनन्; D₁ अभ्यनन्. — °) K₁ बाणौचान् (for बीभस्तुः). K₂ अपराजितः (for परवीरहा).

C. 14. 215B
B. 14. 74. 15
K. 14. 74. 18

अभ्यन्नाभिशितैर्बाणैर्वाभित्सुः परवीरहा ॥ १५

केतुवर्मण्यभिहते धृतवर्मा महारथः ।

रथेनाशु समावृत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ १६

तस्य तां शीघ्रतामीक्ष्य तुतोषातीव वीर्यवान् ।

गुडाकेशो महातेजा बालस्य धृतवर्मणः ॥ १७

न संदधानं ददृशे नाददानं च तं तदा ।

किरन्तमेव स शरान्ददृशे पाकशासनिः ॥ १८

स तु तं पूजयामास धृतवर्मणमाहवे ।

मनसा स मुहूर्तं वै रणे सममिहर्षयन् ॥ १९

16 °) Ks D1 केतुवर्मणि. — °) Ks धृतवर्मा; D1 वृत्तवर्मा; T1 G1 कृतवर्मा. K1 D1.4.6 महारथाः. — °) Ks हतेन (for रथेन). K1 B D (except D1) समुत्पल्य (for समावृत्य). — °) D6 तीरैर् (sic) (for शरैर्). D1 जिष्णुर्. Ks अवाकिरत्; D1 ह्वा; Gs अवारयत् (for 'किरत्').

17 °) Ś1 K2.6 प्रेक्ष्य; Ks.4 D1 T G1.2 M वीक्ष्य; Gs ज्ञात्वा (for ईक्ष्य). — °) Ks महावीर्यो; B1.3 'राज' (for 'तेजा'). — °) T1 G1 कृतवर्मणः (for धृत). K4 D1 रणेस्य धृत (D1 दत्त) धर्मणः.

18 °) Ks corrupt. Gs अद्वाक्षीन् (for ददृशे). — °) Ś1 Ks नादधानं. D6 om. च तं. Ks Ms च तं तथा; Ks तथा च तं; Gs तथा तथा (for च तं तदा). — °) Ś1 K2.8 Bs च; Ks D1 तु (for स). T G1.2 transp. स शरान् and ददृशे. D6 corrupt for 18°.

19 °) Ks च तं; K4.6 : 4 Dc1 D1 Gs तं सं- (for तु तं). — °) D1 वृत्तवर्मणम्; T2 G1 कृत. B2.4 Dc1 अजुनः (for आहवे). — °) D6 मनसि. Ś1 Ks [ए]व; K4 Dc1 D1 T1 G1 M सु; Dm1 T2 तु (for स). — °) D6 स रोम- (sic) (for समनि-). — After 19, 8 ins.:

145* न विम्याध रणे कुदः कुन्तीपुत्रो हसन्निव ।

सौमद्रस्येव तत्कर्म दृष्ट्वा बालस्य विस्मितः ।

[(L. 1) G1 corrupt for the prior half. Gs तं (for न). T2 गृह्णन्; Gs M1 कुदः. Gs कुरुवीरः ससन्निव (= 20°) (for the post. half). — (L. 2) Ms [ए]व (for [र]व). Ms वीक्षितः (for विस्मितः).]

तं पद्मगमिव क्रुद्धं कुरुवीरः स्मयन्निव ।

प्रीतिपूर्वं महाराज प्राणैर्न व्यपरोपयत् ॥ २०

स तथा रक्ष्यमाणो वै पार्थेनामिततेजसा ।

धृतवर्मा शरं तीक्ष्णं मुमोच विजये तदा ॥ २१

स तेन विजयस्तूर्णमस्यन्विद्धः करे भृशम् ।

मुमोच गाण्डीवं दुःखात्पत्तपाताथ भूतले ॥ २२

धनुषः पततस्तस्य सव्यसाचिकरादिभो ।

इन्द्रस्येवायुधस्यासीद्रूपं भरतसत्तम ॥ २३

तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव ।

20 Ks om. 20. — °) Ks D1 क्रुद्धः. — °) Ks हसन्निव. — °) Ks प्रत्यविध्यन् (for प्रीतिपूर्वं). B D (except D1) महाबाहुः (for 'राज'). — °) T G न च (T1 Gs च न) प्राणैर्व्ययोज (G1 'रोच') यत्; M वा- (Ms.4 प्रा णैर्न व्ययरोध (Ms.4 'प') यत्.

21 °) Ds तदा. Ks.4 B6 Ds G1 रक्षमाणो. Ks D1 M1.2 [स]पि (for वै). — °) Ks धृतवर्मा; D1 वृत्त; D6 धृतवता; T2 G1 कृतवर्मा. K1.2 B D (except D1) शरं दीप्तं; Gs शरांस्तीक्ष्णान्. — °) Ks Dc1 तथा (for तदा).

22 °) Dc1 च जयस्; D6 विजयं. — °) K1 B Dc1 Dn1 Ds-6 T2 आसीद्; K2.4.7 D1 सम्यग्; T1 M1-8 अस्य; Gs असौ (for अस्यन्). K2 करौ; Gs शरैः (for करे). M1.2 धृतं (for भृशम्). — °) Ś1 Ks.6 Gs Ms (inf. lin.) हस्तात्; K1 B1.2 D (except Dc1 D1) मोहात् (for दुःखात्). — °) Ks.4.5 D1 च (for [अ]थ).

23 °) D6 पतितस्. Ks धनुषस्य ततस्तस्य (corrupt). — °) Ks क्षितौ; Ks D1 प्रभो (for विभो). — °) Ks.5 D1 ऐरस्य. Ks D1 [ए]व (for [ह]व). — For 23°d, Ś1 K1-8 B Dc1 Dn1 Ds-6 subst.:

146* बभूव सदृशं रूपं शक्रचापस्य भारत ।

[Ś1 Ks B2-5 पार्थिव (for भारत).]

24 °) Ks न (for नि). — °) Ks Dc1 Dn1 T2 Gs Ms पार्थिवः; M1.2 भारत. — °) Ks.4 D1 सुखरं; Ds.6 सुखनं (D6 'ने'). T1 G1 चकार निखनं चोरं; Gs विजहास खनं राजन्. — °) Ks D1 वृत्त (D1 'त्त') धर्मा. T1 तमाहवे (for महा). Ks G1 धृ (G1 कृ) तवर्मणमाहवे; T2 कृतवर्मा महारथः.

जहास सस्वनं हासं धृतवर्मा महाहवे ॥ २४
 ततो रोषान्वितो जिष्णुः प्रमृष्ट्य रुधिरं करात् ।
 धनुरादत्त तदिव्यं शरवर्षं वर्षं च ॥ २५
 ततो हलहलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा ।
 नानाविधानां भूतानां तत्कर्मातीव शंसताम् ॥ २६
 ततः संप्रेक्ष्य तं कुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
 जिष्णुं त्रैगर्तका योधास्त्वरिताः पर्यवारयन् ॥ २७
 अभिसृत्य परीप्सार्थं ततस्ते धृतवर्मणः ।
 परिवशुर्गुडाकेशं तत्राकुध्यद्धनंजयः ॥ २८

ततो योधास्त्रयानां तेषां स दश चाष्ट च ।
 महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्निश्चितैः शरैः ॥ २९
 तांस्तु प्रभयान्संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनंजयः ।
 शरैराशीविषाकारैर्जघान स्वनवद्धसन् ॥ ३०
 ते भयमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः ।
 दिशो विदुद्वुः सर्वा धनंजयशरादिताः ॥ ३१
 त ऊचुः पुरुषव्याघ्रं संशप्तकनिषूदनम् ।
 तव स्म किंकराः सर्वे सर्वे च वशगास्तव ॥ ३२
 आज्ञापयस्व नः पार्थ प्रह्वान्प्रेष्यान्ववस्थितान् ।

C. 14. 2173
B. 14. 74. 33
K. 14. 74. 34

25 ^a) K1 B D (except D1) रोषाद्वितो; G1 रोष-
 जितो. — ^b) M1.2 प्रमृष्ट. K1 रुधिरं (for रुधिरं).
 M1 करं. K4 D1 प्रमुच्य रुधिरं करे (sic). — ^c) K2.4
 D1 आदाय (for आदत्त). K8 तदादाय धनुर्दिव्यं. — ^d)
 K1 B1.2-5 D (except D1) शरवर्षं. S1 K8-5 D1
 मुमोच ह (K8 च); K2 च वीर्यवान् (for वर्षं च).
 B2 शरवर्षैरवाकिरत्.

26 ^a) K2 हलहलो; D2 हलहला. — ^b) T G
 M1.4 दिवस्पृग. S1 K3 हव भारत (for अववत्तदा).
 — ^d) K1 Dn1 D2.8.5.6 कर्माणि प्र; B1.2 'भिप्र-
 (for 'तीव).

27 ^a) K1 संप्रेक्ष्य. S1 K1.8.5 B D (except D1)
 संकुद्धं (Dn1 'दः) (for तं कुद्धं). — ^c) K5 D1.5.6
 त्रैगर्तिका. K2.8 योधाश्च (K8 'स्तं) (hypermetric);
 M1-8 योधास्. S1 जिष्णुं त्रैगर्तयोधास्तं. — ^d) S1
 स्वरितं; K1 B D (except D1) परीताः.

28 ^a) K1 अभिशृत्य; K2 'दृत्य; D1 'दृत्य. D1
 पराशार्थं (for परीप्सार्थं). — ^b) K4 D1 धर्मधर्मणः; G1
 M2 कृतवर्मणः (M2 'णा). — ^c) K2 'चक्रुर (for
 'चक्रुर). — ^d) K1.2 D8 कुध्यद्. D6 G1.8 तत्र कुद्धं
 धनंजयं.

29 ^a) M1-8 योधाश्च. — ^b) S1 च (for स). K4
 दश दश (for स दश च). K2 अर्जुनः परवीरहा; K3
 तेषां मध्यमवाय च; K5 D1 योधान्दश शताष्ट च; S
 (except G2) तेषां सप्तशतानि तु. — K2 om. 29^{ad}.
 — ^d) K2.4 आद्यतै (K4 'सै) र (for आद्यसैर). K1 B1.2
 Dn1 D2-6 बहुभिः (for निश्चितैः). M2 (also as in
 text) तदा (for शरैः).

30 ^a) S1 K1.8 B1 Dn1 D2-8 ताम्स्तं; K4 B6 1

De1 D1 स तान्; B2.5 तान्स; T1 तान्सु. K2 प्रभा-
 प्रान्; T G1.2 भयान्सु (T2 G2 'न्स) (for प्रभयान्).
 ') G3 जघान (for शरैर). — ^d) K2 corrupt.
 K1 स्वरवद्; T2 स्वनवान्. S1 K8 श्वसन् (for हसन्).
 G8 सायकैः स्वरवधेयन्.

31 ^a) M2 के (for ते). K2 त्रस्त- (for भय-).
 — M1.2 om. (hapl.) 31^b-32^a. — ^b) K1 त्रैगर्तका;
 K2 त्रैगर्तकः; B2-5 Dn1 त्रैगर्तकः; G8 त्रैगर्तस्तु (for
 'तक). — ^c) K1 B Dn1 D2-6 [s]भि- (for वि-).
 K1 B1.2.5 Dn1 D2-6 राजन्; K2 भयः; K4 D1
 M2.4 त्रस्ता; K5 B2.4 Dn1 सर्वे; T G1.2 त्रासाद्;
 G8 तत्र (for सर्वा). — ^d) G8 शराचिताः (for 'दिताः).
 — After 31, S (M1.2 om.) ins.:

147* हलावशिष्टा हि पुरा पार्थ दृष्टपराक्रमाः ।

32 M1.2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^a) K1.2.5
 B1.2 Dn1 D2-6 T G2.8 तमृचुः; K2.4 D1 ऊचुस्ते
 (by transp.); Dn1 दुद्वुः. K2 'व्याघ्राः; D8 G8
 M8 'व्याघ्र. — ^b) K1.2.5 B2 Dn1 D2-4.6 संस-
 तक. S1 B (except B4) M2.4 'निसूदनं. K4 D1
 संसप्तकनिषूदकं. — ^c) S1 तथा स्म; K1 तवासि; K2
 वयं च; B8 भवामः; Dn1 नताः स्म (for तव स्म).
 K8 तव स्मो वशगाः सर्वे. — ^d) Dn1 D6 सर्वे वै; M1
 ससैन्या (for सर्वे च). D8 तदा (for तव). K4 D1
 वयं च वशगास्तथा.

33 ^b) S1 प्राप्यान्; K2 पूज्यान् (for प्रह्वान्). K8
 M2.4 प्रेष्यान्; B1 प्रोष्यान्. K2 D1 प्रियंकान्; T1
 G8 M1.2 हव स्थितान्. K4 प्रह्वान्प्रेक्षान्प्रियंकान्. — ^c)
 S1 K8 D6 M1 1 कविष्याम. K (except K5) D1.6 G8
 सर्वे.

C. 14. 2173
B. 14. 74. 33
K. 14. 74. 34

करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवनन्दन ॥ ३३

एतदाज्ञाय वचनं सर्वास्तानब्रवीत्तदा ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७३ ॥

७४

वैशंपायन उवाच ।

प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्य व्यचरत्स हयोत्तमः ।

भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्मशः ॥ १

स हयं पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतम् ।

युयुधे भरतश्रेष्ठ वज्रदत्तो महीपतिः ॥ २

सोऽभिनिर्वाय नगराङ्गदत्तमुतो नृपः ।

अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥ ३

34 ") B4. 5 आदाय (for आज्ञाय). — ^b) Ś1 K2. 6 इदं; G1 तथा (for तदा). — ^c) D6 प्रजाः; T तथा; G1. 2 तदा; G2 [अद्यापि; M सदा (for नृपः). — ^d) G8 मम (for इति). Ś1 K (except K4) B1. 2. 5 D (except D1) शासनं प्रति (B5 परि गृह्यतां. — After 34, K2. 4 D1. 4 (sec. m) ins. :

148* आगच्छन् नृपतयः परां वैत्रीमुपस्थिताम् ।

युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भरुभूयताम् ।

[K2 D4 om. line 1.]

Colophon. — *Atthy name*. K5 हयोत्तमः; K6 त्रैगर्तयुद्धः; G5 त्रैगर्तविजयः; M1. 8 हयचर्या; M2 हयचर्यायां घनवर्मयुद्धं. — *Atthy. no.* (figures, words or both) : Ś1 90; B1. 2 73 (as in text); Dn1 M4 (inf. lin.) 74; D4 69; T1 60; T2 G1. 2 M 59; G5 72.

74

1 D5 om. 1. — ^a) K1 यथा (for अथ). K5 आगाथ (for अभ्येत्य). — ^b) Ś1 स्वरितः; K5 विचरन् (for व्यचरन्). — ^c) K2. 4 D1 वैव (for तत्र). — ^d) K1 रणकर्मशः.

2 ") K4 D1 सहायः; C7 स हयं (as in text).

जीवितं रक्षत नृपाः शासनं गृह्यतामिति ॥ ३४

तमालक्ष्य महाबाहुः कुरूणामृषभस्तदा ।

गाण्डीवं विक्षिपन्तूर्णं सहसा समुपाद्रवत् ॥ ४

ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः ।

हयमुन्मृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ५

पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः ।

आरुह्य नागप्रवरं निर्ययौ युद्धकाङ्क्षया ॥ ६

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

B -पुत्रं स्वं; T G M2. 4 -पुत्रं तु (G2 तं); M1. 9 -पुत्रस्तु. — ^b) K2 विषयांते. M2 उपस्थितं (for उपागतम्). — ^c) K5 रुरुधे; D1 बुभुधे (for युयुधे). K5 पाण्डव- (for भरत-). — ^d) K5 वज्रदत्तो; T यज्ञदत्तो.

3 ") M1. 2 स तु (for सोऽभि-). — ^b) K2 Dc1 नृप. — ^d) G2 तुरगामिमुखो ययौ; G8 नगराभिर्नयौ तदा.

4 ") K1 अथ; B1 Dn1 D2-4. 6 तथा (for तम्). B1. 5 जायांतं (for आकृष्य). K5 महाबाहो. Dc1 तमायांतं महाबाहुं. — ^b) M1. 2 कृषभं. K1. 8 B5 T1 तथा. — ^c) K2 D1 गांजीवं. Ś1 K2. 8 संस्पृशस्; B4 उक्षिपंस् (for विक्षि-). — ^d) G5 तमुपाद्रवत्.

5 Ś1 om. (hapl.) 5. K5 transp. 5 and 6. — ^a) K5 D1 गांजीवं. — ^b) B4 भाविंशो (for मोहितो). K2. 4 नृप. D5 ऋष्टिभिः सहितो नृप. — ^c) K2 वीरं; K4 धीरस्. D1 हयं समुत्सृतं धीर. — ^d) K5 धनंजयम्; T1 G1 ततः पाण्डुम् (for ततः पार्थम्).

6 K5 transp. 5 and 6. K5 repeats 6^b after 6^a. — ^b) K5 T G1. 2 दंशितः; D5 देवतः; G5 मंशितं (for दंशितः). G5 तु (for स). K5 (first time) नृपोत्तम. — ^c) K1 G1 नाम. — K5 om. 6^d. — ^d) K1 B Dc1 Dn1 D2-4 निर्ययौ रणकर्मशः; D5. 6 'वौ नगराङ्गिः.

दोधूयता चामरेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७

ततः पार्थ समासाद्य पाण्डवानां महारथम् ।

आह्वयामास कौरव्यं बाल्यान्मोहाच्च संयुगे ॥ ८

स वारणं नगप्रख्यं प्रभिन्नकरटामुखम् ।

प्रेषयामास संकुद्रस्ततः श्वेतहयं प्रति ॥ ९

विश्वरन्तं यथा मेघं परवारणवारणम् ।

शास्त्रवत्कल्पितं संख्ये त्रिसाहं युद्धदुर्मदम् ॥ १०

प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः ।

तदाङ्कुशेन विवभावुत्पतिष्यन्निशाम्बरम् ॥ ११

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन्धनंजयः ।

भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत ॥ १२

वज्रदत्तस्तु संकुद्धो मुमोचाशु धनंजये ।

तोमरानग्निसंकाशाश्चलभानिव वेगितान् ॥ १३

अर्जुनस्तानसंप्राप्तान्गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।

द्विधा त्रिधा च चिच्छेद ख एव खगमैस्तदा ॥ १४

स तान्दृष्ट्वा तथा छिन्नास्तोमरानभगदत्तजः ।

इषूनसक्तास्त्वरितः प्राहिणोत्पाण्डवं प्रति ॥ १५

ततोऽर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपृष्ठानजिह्मगान् ।

प्रेषयामास संकुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति ॥ १६

स तैर्विद्धो महातेजा वज्रदत्तो महाहवे ।

14. 2191
14. 75. 17
14. 76. 17

7 ^a) K₈ B S (except G₁) पाण्डरेण. — ^b) K₁ D₈ धीयमानेन; K₄ ध्ययमानेन (sic). — ^c) K₂ ते धूयता; K₄ D₁ उद्धूयता. — ^d) K₁ 8 महारथ (K₃ 'था:'). — For 7^{ad}, S subst.:

149^a दोधूयमानेन तथा चामरेण महारथः ।

[T₁ G₁ तदा (for तथा). T₂ पाण्डरेण (for चाम^a).]

8 ^b) D₈ महारथ. Ś₁ K₂-4 D₁ T G₁ कौरव्य; K₁ D₈ D₁ D₂ 4-6 बीमस्तु. D₈ आभयामास बीमस्तु (sic); G₈ आहूतवान्दि कौरव्य. — ^d) K₄ संगमे (for संयुगे).

9 ^a) K₂ चारणं; D₈ वीरांग- (for वारणं). K₈ नागमुख्यं; B₈ नगप्राप्यं (for 'प्रख्यं'). — ^d) K₁ B D (except D₁) श्वेतार्थं प्रति पार्थिवः; K₂ स नृपो अर्जुनं प्रति.

10 ^a) K₁ 4 B₁ 2 D₁ D₂ 8 महा- (for यथा). — ^b) D₄-6 परि- (for पर-). — ^c) K₁ G₁ C₇ शास्त्रवत्; K₄ D₁ यथा; D₈ शास्त्रव- (sic); T₂ शास्त्रविद्. G₁ M₈ संख्ये; M₁ 2 शास्त्रवत्कल्पितः संख्ये. — ^d) Ś₁ K₈ D₈ त्रिशं; K₁ D₁ D₂-4 विवशां; K₂ दुःसहं; D₈ [5] त्रिसारं; D₈ विविशे; T G₁ 2 निःसहं; G₈ त्रिसहं; M₁-8 त्रिसारं (sic); C₇ त्रिसाहं (as in text). ॐ C₇: त्रिसाहं, कर्णद्वयमुक्ते पादद्वयघातं शिरस्यङ्कुशघातं च सहत इति त्रिसाहः तम् । ॐ

11 ^a) D₁ प्रचोद्यमानः; D₈ न चोद्य. K₁ 5 नागम् (for गजम्). — ^b) Ś₁ महाबलः; K₂ 4 D₁ 6 8 'हमना (for 'बल:'). — K₂ om. 11^{ad}. — ^c) K₂ 4 D₁ G₈ तद्; T₂ तथा (for तदा). K₄ तदाङ्कुशं नाग-

णयद्. — ^d) B₁ 2 निरायुधं (for इचाम्बरम्). K₈ उत्पत्य याति बांवरं.

12 ^a) K₂ तद् (for तम्). D₈ 6 तमायांतमभिप्रेक्ष्य. — ^b) D₈ राजा (for राजन्). K₈ om. (hapl.) from धनंजयः up to मुमोचाशु (in 13^b). M₁ 2 समंततः (for धनंजयः). — ^c) K₂ रथस्थो; K₄ D₁ 4, 6 T₂ G₂ 8 M भूमिस्थो. — ^d) K₂ 4 D₁ पाण्डवः (for भारत).

13 K₂ om. up to मुमोचाशु (in 13^b) (cf. v. l. 12). — ^a) T G₁ यज्ञदत्तस्. K₁ B D₈ D₁ D₂-6 ततः; K₄ D₁ [5] पि सं- (for तु सं-). — ^b) K₅ B₄ [ज]क्षं (for [जा]शु). K₂ धनंजयः; D₈ 'जयं. S मुमोचाय किरीटिने. — ^c) G₈ तोमराग्निसंकाशाश्च. — ^d) D₈ बलमान् (for शक्त). K₂ वेगवान्; T G₁ 2 वेगिनः. D₈ आगतान्संमुखे तथा; M ज्वलितानिव वेगिनः.

14 ^a) K₈ अर्जुनाजुनसंप्राप्तान्; G₈ अर्जुनस्तु न सं. — ^b) K₂ गांजीव-. K₁ B D₈ D₁ D₂ 8 6 6 -प्रभवैः; K₂ -नेरितैः; D₄ -प्रवैः (for -नेरितैः). — ^c) D₈ त्रिधा (for द्विधा). K₂ [ज]व- (for च). — ^d) K₄ D₁ स एव; T₂ G₁ 2 M खगमान् (for ख एव). K₂ अंत- रिक्षेर्जुनस्तदा; D₈ 6 शरैरनवमैस्तदा (D₈ 'था'); T₁ खग- मान्खगमैस्तथा; G₈ खग एव खगैस्तथा.

15 ^a) K₂ D₁ तदा; K₄ ततश्च (for तथा). Ś₁ K₈ 5 स तु इह्वाय तान्छिन्नांश्च. — ^c) K₂ इषून्यान्महा- राज. — ^d) B₈ पाण्डवान्.

16 K₄ om. (hapl.) 16. — ^a) B₈-5 D₈ 1 शरान्- स्तुर्णं (for तूर्णतरं). — ^b) M₁-8 रुक्मपुंखान्. — K₁ om. (hapl.) 16^a-19^b. — ^d) K₂ भगदत्तसुतं प्रति.

17 K₁ om. 17 (cf. v. l. 16). K₄ D₁ om. 17^{ad},

C. 14. 2191
14. 78. 17
14. 79. 17

भृशाहतः पपातोर्व्यां न त्वेनमज्जहात्स्मृतिः ॥ १७

ततः स पुनरारुह्य वारणप्रवरं रणे ।

अव्यग्रः प्रेषयामास जयार्थी विजयं प्रति ॥ १८

तस्मै बाणास्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४

७५

।शपायन उवाच ।

एवं त्रिरात्रमभवत्तद्युद्धं भरतर्षभ ।

अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणैव शतक्रतोः ॥ १

ततश्चतुर्थे दिवसे वज्रदत्तो महाबलः ।

—^१) T G₁ यज्ञदत्तो (for वज्र). B D (D₁ om.) महामृधे (for 'हवे'). —^२) K₂ M₂ भृशं हतः; D₂ ६ भृशादितः. K₃ ततो मूर्द्धा (for पपातोर्व्यां). —^३) Ś₁ न च; K₄ तच्च (for न तु). M₁ २ स्मृतिः (for स्मृतिः). K₅ इयगमद्गदत्तजः; K₆ D₁ सहसा चाजहात्स्मृतिः; D₂ तत्वेन स महास्मृतिः.

18 K₁ om. 18 (cf. v. l. 16). —^४) M₄ सत्वरं (for ततः स). D₂ ६ उत्सृज्य (for आरुह्य). K₂ ४ D₁ ततः पुनः समारुह्य (K₃ 'नर्महाराज'). —^५) Ś₁ D₁ वा (D₁ च)रणं. K₂ संज्ञां लभ्य महाहवे; K₄ रणं प्राक्-रणं रणे; D₂ वारणप्रवरणं रणे (hypermetric). —^६) T G₁ २ M₄ अग्रतः (for अव्यग्रः). —^७) K₂ जयार्थे; D₂ ६ 'य'. K₃ बाणानाशीविषोपमान् (cf. 19^१).

19 K₁ om. 19^१ (cf. v. l. 16). —^८) K₂ ४ D₁ तदा (for ततो). M₂ जिष्णुर् (for जिष्णुः). G₂ अस्मिन्बाणांस्ततो मुक्तान्. —^९) D₂ -विश्लोपमान्. —^{१०}) G₂ ज्वलितान् (for संकुद्धो). —^{११}) K₂ पावकः. K₁ B D (except D₁) ज्वलितज्वलनो (D₂ 'लितो')पमान्; K₃ वज्रदत्तगजं प्रति.

20 ^१) B₄ D₂ महाभागो; M₁ २ 'नादो'. —^२) D₂ विश्वद्. D₂ विभौ (for बभौ). Ś₁ K₂ ५ इयक्ष (Ś₁ 'द्र' बहुधिरं बहु; K₂ बुभ्राव रुधिरं बहु (sic). —^३) K₁ B (except B₂) D (except D₁) गैरिकाक्त-मिर्बाभो (D₂ 'स्ता' द्विः. —^४) K₁ D₂ ४-६ प्रज्ववर्णं (D₂ 'नै'); K₂ ४ D₂ -प्रज्ववर्णं (K₄ 'णक्ष'). B₄ ६ तथा.

प्रेषयामास संकुद्धो ज्वलितानिव पावकान् ॥ १९

स तैर्विद्धो महानागो विस्ववन्रुधिरं बभौ ।

हिमवानिव शैलेन्द्रो बहुप्रसवणस्तदा ॥ २०

जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २

अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।

त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि ॥ ३

त्वया वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा ।

Colophon. — *Adhy. name*: K₂ हयोत्सर्गः; K₃ G₂ M₁-३ वज्रदत्तयुद्धं (M₂ 'वर्ध'); B D₂ अश्वानुसारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 81; B₁ ५ 74 (as in text); D₂ 1 M₄ (inf. lin.) 75; D₄ 70; T₁ 61; T₂ G₁ M 60; G₂ 63.

75

1 ^१) B₂ तुमुलं (for तद्युद्धं). K₂-४ D₁ युद्धं भरत-सत्तम. — K₂ om. (hapl.) 1^२-2^४. —^२) G₂ तथेन्द्रस्य (for नरेन्द्रेण). —^३) D₂ शक्रेण (for वृत्रेण). K₄ [ए]व (for [ह]व).

2 K₂ om. 2 (cf. v. l. 1). —^४) D₂ 1 om. from तुर्ये up to तिष्ठ (in 3^२). —^५) T G₁ यज्ञदत्तो. —^६) K₂ B₄ D₁ सु (B₄ स'स्वरं; D₂ ६ सुस्वनं. —^७) D₂ 1 यथा (for अथ). B₁ वचनं चेदमब्रवीत्.

3 D₂ 1 om. up to तिष्ठ (in 3^२) (cf. v. l. 2). —^८) Ś₁ K₂ ५ G₂ तिष्ठ स्वं. —^९) T₁ G₂ सं-; T₂ स; G₁ तु (for मे). D₂ 1 om. from विमोक्ष्यसे up to हतो (in 4^२). G₂ जीवन्मे (by transp.). —^{१०}) D₁ २ [आ]करिष्यामि. —^{११}) K₂ ५ यथा विधिः; G₁ यथा बली.

4 D₂ 1 om. up to हतो (in 4^२) (cf. v. l. 3). —^{१२}) K₂ वृत्तो (for वृद्धो). B₂ om. (hapl.) from मम up to वृद्धो (in 4^२). —^{१३}) K₂ हतो रणे; D₂

हतो वृद्धोऽपचायित्वाच्छिशुं मामद्य योधय ॥ ४
 इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो वज्रदत्तो नराधिपः ।
 प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५
 संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो वज्रदत्तेन धीमता ।
 उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६
 अग्रहस्तप्रमुक्तेन शीकरेण स फल्गुनम् ।
 समुक्षत महाराज शैलं नील इवाम्बुदः ॥ ७
 स तेन प्रेषितो राज्ञा मेघवन्निनदन्मुहुः ।
 मुखाडम्बरघोषेण समाद्रवत फल्गुनम् ॥ ८
 स नृत्यन्निव नागेन्द्रो वज्रदत्तप्रचोदितः ।

सखा हतः (for पितुः सखा). — K₂ om. 4^{ad}. — °) K₁ Dn₁ D₂₋₅ मम पिता; G₃ [S]पि बाधित्वा (for अपचायित्वात्). Śī K_{8.5} Dc₁ हतो (Dc₁ om. हतो) वृद्धापचायित्वात्; D₆ वृद्धो मम पिता चैव. — °) B₁ मामस्य; Dn₁ माद्य सु- (for मामद्य). Śī बोधय; Dc₁ योधयत्.

5 °) Śī D₃ उक्तः (for उक्त्वा). — °) T G₁ यज्ञ-
 दत्तो (for वज्र). K_{1.8} नराधिप; K_{2.4} D₃ महीपतिः.
 — °) Śī संक्रुद्धो; K₈ संक्रुद्ध; Dc₁ कौरव्ये (for 'व्य).

6 °) Śī K₁ संप्रेष्यमाणो; K₂ D₄ T₁ संप्रेक्ष (D₄
 'व)माणो; K₄ B₁ D₂ स प्रे (K₄ संप्रे)यमाणो; B₅
 M_{1.4} स प्रेष्य (M₁ 'इय)माणो. — °) T₁ यज्ञदत्तेन (for
 वज्र). — °) T G₁ [अ]काशे. K₄ D₁ उत्पतन्निव
 चाकाशम्. — °) T G₁ स च; G_{2.8} ह्यभिः (for
 अभिः).

7 °) G₈ अग्रतस्तु (for 'हस्त-). K₁ Dn₁ D₂₋₅
 समुक्तेन; K₄ B (except B₁) D₁ प्रमुक्तेन. K₂ अथ
 हस्तप्रमुक्तेन; T₁ अग्रहस्तेन मुक्तेन; T₂ स अग्रहस्तम्.
 — °) B_{8.5} Dn₁ D₁ शीकरेण. Śī फल्गुणं; K_{2.4.5} D₁
 फल्गुनं; B Dc₁ Dn₁ D₂₋₄ नागराट्. D_{5.6} करेण स हि
 (D₆ ह) नागराट्. — Śī K_{8.4} D₁ om. (hapl.) 7°-8^{ad}.
 — °) K₅ समसिचन् (for समुक्षत). D_{5.6} गुडाकेशं
 (for महाराज). K₁ B Dc₁ Dn₁ D₂₋₄ समौ (K₁ D₄
 'सौ; B_{1.3} 'सौ)क्षत गुडाकेशं. — °) K_{1.5} B D
 (except D₂; D₁ om.) नीलम् (for नील). M₃ शैलं
 नीलाङ्गुदो यथा.

8 Śī K_{8.4} D₁ om. 8 (of. v. l. 7). — °) K_{2.5}
 D_{2.6} राज्ञा; D₅ (marg.) राजन् (for राज्ञा). — °)

आससाद् द्रुतं राजन्कौरवाणां महारथम् ॥ ९
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणम् ।
 गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यक्रमत शत्रुहा ॥ १०
 चुक्रोध बलवच्चापि पाण्डवस्तस्य भूपतेः ।
 कार्यविघ्नमनुस्मृत्य पूर्ववैरं च भारत ॥ ११
 ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः ।
 निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥ १२
 स नागप्रवरो वीर्यादर्जुनेन निवारितः ।
 तस्थौ शरैर्वितुन्नाङ्गः श्वाविच्छललितो यथा ॥ १३
 निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तात्मजो नृपः ।

K_{1.2.5} B Dn₁ D₂₋₅ T₂ G₂ विनदन्. B₈ Dc₁ बहू
 (for मुहुः). G₃ शैलवद्दिनदन्मुहुः. — K₂ om. 8°-9^{ad}.
 — °) K₁ B D (D₁ om.) 'संहादेर (for 'घोषेण). G₈
 मुखेनावुदघोषेण. — °) K₁ B D (D₁ om.) अभ्यद्रवत
 (for समा'). Some MSS. फाल्गुनं.

9 K₂ om. 9 (of. v. l. 8). — °) K₅ मृथुरः; G₈
 मृदन् (for नृत्यन्). — °) Śī वज्रहस्तः; T यज्ञदत्तः.
 K₄ D_{1.5.6} 'प्रचोदितः. — °) K_{8.5} महाराज; K₄ D₁
 [अ]द्रुतं वीरं (for द्रुतं राजन्).

10 °) B_{1.5} Dc₁ आलक्ष्य (for संप्रेक्ष्य). K₁ B_{1.2}
 Dn₁ D₂₋₅ तमायांतमयालक्ष्य (B₁ 'लोक्य). — °) K₄
 D₁ भगदत्तस्य. — °) D₁ गांजीवम्. K₄ D₁ धनुर्
 (for बली). — °) Dn₁ शत्रुहन् (for शत्रुहा). B₈
 नाकंपत च शत्रुहा.

11 K₂ om. 11. — °) K₄ D₁ चुक्रोध. — °)
 B₅ भूपते. K₄ D₁ पाण्डवस्य भुभूषतः; T G₁ 'वः स
 महीपते (G₁ 'तिः). — °) G₈ कार्यं संस्मृत्य पूर्वं वै.
 — °) Śī K_{8.5} च पाण्डव (Śī 'वः); K₄ D₁ अनुस्मरन्
 (for च भारत).

12 °) G₁ अतस् (for ततस्). Śī K_{2.5} स; G₈
 तु (for सं). Śī K_{2.5.6} D₁ क्रुद्धं. K₈ ततस्तमागतं
 क्रुद्धं. — °) D_{5.6} बाण- (for शर-). K₂ पाण्डव; K₄
 D₁ 'दं. — °) D₅ निवासयामास. — °) K₈ मकराकरं;
 S (except G₈) दहणाख्यं.

13 °) Śī K_{1.5} Dn₁ D₂₋₅ श्रीमान् (for वीर्याद्).
 — °) G₈ निपातितः. — °) Śī K₈ शर- (for शरैर्).
 K_{1.5} Dc₁ Dn₁ D₂₋₅ विवृणांगः (D₅ 'नं); K₄ B₈ D₁

14. 2208
 14. 76. 14
 14. 76. 14

G. 14. 2808
B. 14. 76. 14
K. 14. 76. 14

उत्ससर्ज शितान्बाणानर्जुने क्रोधमूर्छितः ॥ १४
अर्जुनस्तु महाराज शरैः शरविधातिभिः ।
वारयामास तानस्तांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
ततः पुनरतिक्रुद्धो राजा प्राग्ज्योतिषाधिपः ।
प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवच्छुमनोपमम् ॥ १६
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बलवान्पाकशासनिः ।
नाराचमयिसंकाशं प्राहिणोद्वारणं प्रति ॥ १७
स तेन वारणो राजन्मर्मण्यमिहतो भृशम् ।
पपात सहसा भूमौ वज्ररुण इवाचलः ॥ १८
स पतञ्जुशुभे नागो धनंजयशराहतः ।
विशन्निव महाशैले महीं वज्रप्रपीडितः ॥ १९

विभिन्नांगः; B८ वितुङ्गांग. — ^d) D८ corrupt. Ś1
श्वाविच्छलहतो; K४ D1 श्वामविच्छलहतो; T1 G1 श्वाविद-
ल्ललतो; T२ M1.२ 'दशालतो; G२ 'च्छलचितो. K२
गजश्रेष्ठगजोपमः. ☞ Cn: शललितः, शलाकाप्रोतः । ☞

14 ") Ś1 K८ स वारितं द्विपं दृष्ट्वा. — ^b) K1 Dn1
D२-६ भगदत्तसुतो; K४ 'दत्तसुतो. D1 G२ नृप. — K२
(hapl.) om. 14^c-16^b. — ^c) K४ D1.४ सितान्; D८
शतान्. — ^d) K1 D२-४ अर्जुनं; B८ Dn1 D८ अर्जुनः.

15 K२ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) K1.६ B1.२
Dn1 D२-६ महाबाहुः; D८ 'बाहो (for 'राज). — ^b)
B८-६ D८ अरिः (for 'शर'). D८ Dn1 D२.३.६.६ शरै-
ररिनिघातिभिः. — ^c) D1 स (for 'तान्'). Ś1 K८ B८.४
T G M1.२ अस्त्रांस; K1 B1.२.६ Dn1 D२-६ बाणांस;
D1 शरांस (for 'अस्त्रांस'). K४ निवारयामास शरांस.

16 K२ om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) K1 पुरो
(for 'पुनर्'). Ś1 K४ D (except D८) T1 G२ अग्निः;
T२ G1.२ M८.४ अपि (for 'अति'). K२ 'कुदं. — ^b)
Ś1 K८.६ राजन्. — ^c) K४ प्रेरयामास. — ^d) K1.२.३
D (except D८ D1) बलवत्पर्वतोपमं.

17 ^b) Ś1 K1 B D (except D1) T1 बलवत् (for
'वात्').

18 ") G८ तेन तद् (for 'स तेन'). — ^b) K1 D
(except D1) G८ मर्मसु. — ^c) Ś1 K२.३.६ G८ पपात
भूमौ सहसा. — ^d) Ś1 K (except K1) D1 वज्राहत
(for 'वज्ररुण').

19 ") Ś1 K1 Dn1 D८ G८ स पतत्; K२ पतितं

तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः ।
तं न भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृपम् ॥ २०
अब्रवीद्धि महातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः ।
राजानस्ते न हन्तव्या धनंजय कथंचन ॥ २१
सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्वेतावता कृतम् ।
योधाश्चापि न हन्तव्या धनंजय रणे त्वया ॥ २२
वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वैः सह सुहृन्नैः ।
युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ॥ २३
इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वां जनाधिप ।
उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान्गच्छ पार्थिव ॥ २४
आगच्छेथा महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम् ।

(for स पतत्). — ^b) D८.६ 'शरादितः (for 'हतः).
— ^c) G२ एव (for 'इव'). K२ विदीर्ग इव शैलैर्दो; K८
विशीर्णं च महाशैले. — ^d) K२ महान्वज्रः; K८ D८
महीवज्रः; Dn1 महावज्रः; G२ वज्रहस्त- (for महीं वज्र-).
D८.६ 'नि- (for 'प्र-). K८ महेंद्रवज्रपीडितः.

20 ^b) T G1 यज्ञदत्तस्य (for 'वज्र'). D८ यो भवः
(for पाण्डवः). K२ यज्ञदत्तं ततोर्जुनः. — ^c) G२ ते
(for 'तं'). — ^d) T1 नृपः.

21 ") Ś1 K८.६ उवाच (for 'अब्रवीद्'). Ś1 स; K1
Dn1 D२-६ तं; K८-६ D1 G८ च (for 'हि'). — ^b)
D८ प्रस्थितं. K८ M1.४ मां (for 'मां'). — ^d) G८ तान्मो-
चय (for 'धनंजय'). K८ कदाचन.

22 K२ om. 22^{ab}. — ^b) Ś1 K1 B Dn1 D२-६
भवति (for 'तु'). — ^c) M1.२ योधाश्च. K४ D1 om.
च. T1 नाति- (for [अ]पि न). — ^d) Ś1 K८.६ न कथं-
(K८ 'दा')चिद्; K२ T G1.२ M1.४ कथंचन; G८ कथं-
चिद् (for 'धनंजय'). B1.२ कथंचन (for 'रणे त्वया').

23 ") Ś1 K८.६ [ए]व (for [अ]पि). — ^b) K1.३.६
B1.२ Dn1 D२-६ सर्वे सह; K२.४ D1 सह सर्वैः (by
transp.); T G1 सर्वैस्ते सः; G२ M सर्वैश्च सः.

24 ") K२-४ D1 M भ्रातृवत् (for 'भ्रातृ'). Ś1 K२.४
B८ स्मृत्वा (for 'श्रुत्वा'). — ^b) Ś1 K८ D1 M त्वा
(for 'त्वां'). Ś1 K1.२.४ B (except B८) Dn1 D२-६ G२
नराधिपः; D1 नरैर्मम. D८ निहन्मि तं नराधिप. — ^c)
K२ चाभयं (for 'न भयं'). G८ [स]स्तु (for 'इति').
— ^d) G८ भव (for 'गच्छ'). K८ स्वस्तिमान्गच्छ पार्थिव;

तदाश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः ॥ २५
एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ।

तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पाण्डवेनामिनिर्जितः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।

सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः
हतशेपैर्महाराज हतानां च सुतैरपि ॥ १
तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य विषयं श्वेतवाहनम् ।
प्रत्युद्ययुरमृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् ॥ २

अश्वं च तं परामृष्य विषयान्ते विषोपमाः ।
न भयं चक्रिरे पार्थाङ्गीमसेनादनन्तरात् ॥ ३
तेऽविद्राद्धनुष्पाणिं यज्ञियस्य हयस्य च ।
वीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम् ॥ ४
ततस्ते तु महावीर्या राजानः पर्यवारयन् ।

C. 14. 2225
B. 14. 77. 8
K. 14. 77. 8

M स्वस्ति गच्छ च (M1 'च्छत) पां.

25 °) K4 D1 आगच्छेन्न; G8 आगच्छे त्वां. — °) K2 पंचरात्रिम्; G8 परां मैत्रम् (for परां चैत्रीम्). Ś1 परां मैत्रीमुपास्थितां; K8 परां मैत्रमुपस्थितः. — °) Ś1 K1.8 B Dc1 Dn1 D2-8 T2 यदा; D8 यज्ञो; G2 तद्; G8 तथा (for तदा). — °) T G1 धर्मराजस्तु (for 'राजस्य).

26 °) Ś1 D8 डक्त्वा. T तु (for स). K4 D1 [अ]पि (for तु). — °) T1 तथा (for तदा). D8 भगवन्नात्मजस्तथा. — °) Ś1 तत्तथेति; K2 तथेति च; D8.8 तथैवेति (for तथेत्येव). — °) D8 [अ]भिर्जितः; T1 G1 विस'; T2 G2 विनि'; G2 [अ]पि नि'.

Colophon. — Adhy. name: K2 अश्वानुसारणं; K4.8 Dn1 D1-8.5.8 वज्रदत्तपराजयः; B1-4 Dc1 अश्वानुसारं; T G1 M1-8 हयचर्या; G8 वज्रदत्तापजयः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 92; B1.2.8 75 (as in text); Dn1 M8 (inf. lin.) 76; D4 71; T1 62; T2 G1.2 M 61; G8 74.

76

1 After the ref., 8 ins.:

150* जिह्वा प्रसाद्य राजानं भगदत्तमुतं तदा ।

विशुज्य वाते दुरगे सैन्धवान्प्रति भारत ।

[(L. 2) G8 भरतर्षभ (for प्रति भारत).]

86

— °) K4 D1 सैन्धवे च (D1 हि) (for 'वैर्'). — °) D1 तत्र (for ततस्). K2 किरीटिनं. — °) Ś1 K8.8 G8 M2.8 महायुद्धे (for 'राज'). K2 हतसैन्ये महायुद्धे. — °) K4.8 Dn1 D2.8 च शतैर्; D8.8 शतैर्; G8 चासुरैर् (for च सुतैर्).

2 °) K5 अवतीर्णम्; D8.8 ते च तृणम्; M2 तेव-कीर्णम्. K8 उपाश्रुत्य; D8 उपसृत्य. — °) Ś1 K8 विजयं; K2.4 Dc1 D1.8.5.8 विषये. — °) K1 प्रत्युदी-युर. — Dc1 reads 2^d-3^d after 11°. — °) K1.2 पाण्डवर्षभ; K4 D1 श्वेतवाहनं.

3 For the sequence in Dc1, cf. v. l. 2. — °) B4 तं च (by transp.); D8 ते च; T G1.2 तं सं; M8 एतं. Some MSS. परामृष्य; G8 'मृषा (for 'मृष्य). B8 अश्वरत्नं परामृष्य; M1 अश्वमेतं समामृष्य. — °) D8 चयोपमाः; T विषोपमं; G1 'पमात्; G8 [स]वगाहितं (for विषोपमाः). — °) K1 रभसं (for न भयं). — °) Dc1 corrupt. D8 घनंजयात् (for अनन्तरात्). B4.8 भीमसेनानुजादपि.

4 °) K2 विदुराश्च (sic); M1 केचिद्दुराद् (for तेऽविद्राद्). D8 विनापाणिं (for धनुष्पाणिं). Dc1 रक्षितारं महावीर. — °) K2.8 D8 यज्ञियस्य; T1 G1 M1.8 याज्ञि'; T2 G2 M2.4 याज्ञि'. M2.8 ह (for च). — °) K2 B4 Dc1 प्रत्यपश्यंत; B8 'दश्यंत; D1 'युष्यंत; G1 प्रतिपाद्यंत; G8 प्रत्यपश्यंस्ते (for 'पद्यन्त). — °) D8 यदा नित्यम्; M2.8 पादातीनम् (sic). B8 T G पदातिं समुप (G8 'मव) स्थितं; M1 'तिमनवस्थितं.

C. 14. 222B
B. 14. 77. 8
K. 14. 77. 8

जिगीषन्तो नरव्याघ्राः पूर्वं विनिकृता युधि ॥ ५
ते नामान्यथ गोत्राणि कर्माणि विविधानि च ।
कीर्तयन्तस्तदा पार्थ शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ६
ते किन्तः शरांस्तीक्ष्णान्वारणेन्द्रनिवारणान् ।
रणे जयममीप्सन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ७
तेऽसमीक्ष्यैव तं वीरमुग्रकर्माणमाहवे ।
सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्यास्तं पदातिनम् ॥ ८
ते तमाजग्निरे वीरं निघातकवचान्तकम् ।
संशप्तकनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ ९
ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च ।
कोष्ठकीकृत्य कौन्तेयं संप्रहृष्टमयोधयन् ॥ १०

5 °) K1. 8 B Dc1 Dn1 D2-6 G8 तं (for तु).
B8-5 Dc1 G8 महावीर्यं; T G1. 2 M °स्मानं. K4 D1
तत्तस्ते सुमहावीर्यं. — °) Dc1 राजानं. B1 प्रत्यवारयन्.
— °) K1. 8. 5 B Dc1 Dn1 D2. 6 G8 नरव्याघ्रं; K2
D2-4 °व्याघ्र. — °) K1 पूर्वं; K2 पूर्व-. B8 विनिकृतो
(for °कृता). K8 रणे; K8 इति; D8 अपि (for
युधि).

6 °) K1 D (except Dc1 D1) [अ]पि (for [अ]थ).
— °) G8 श्रावयंतः पुनः पुनः. — °) G8 कर्माणि च (for
कीर्तयन्तस्). T1 G1 तथा (for तदा).

7 °) K4 D2 om. ते. K1 B Dc1 Dn1 D2. 4-6
शरवातान्; D2 corrupt (for शरांस्तीक्ष्णान्). — °)
S1 K8 दारुणान्प्रति (K8 °न्पति दारुणान्; K1. 6 Dn1
D2. 4-6 वारणप्रतिवार (K8 °दारु)णान्. — °) T1 जये
रणम् (for रणे जयम्). S1 अमीपसंतं (for °प्सन्तः).

8 °) S1 K2-5 D1 om. ते. K1 Dc1 Dn1 D2-6 च
(for [ए]व). K1 B1. 2. 4. 5 D (except D1) कृष्णम्;
B8 हृष्टम् (for वीरम्). T1 G1 त एनमक्षरं (G1 °तं)
वीरम्; G8 असमीक्ष्य च तं वीरम्. — °) K1 रथस्थं.
S1 K8 स्म (for तं). G8 रथस्थाः पादस्थितिं.

9 °) S1 तु संजग्निरे; K1 तमजग्निरे; K4 D1 समा-
जग्निरे; D8 तमाजग्निरे. K8 S वीरा. K2 तेजसा सूर्य-
सदृशं. — °) D8 °कवचातिर्क. — °) Some MSS.
संसप्तक-. S1 K8. 5 संशप्त (K8 °स)सप्तकानां हंता (K8 हर्ता)रं.
— °) K8 हर्तारं. K4 D1 सैन्धवस्य तथैव च.

10 °) K8 तथो (for ततो). — °) K2. 4 D1 T

संस्मरन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य धीमतः ।

जयद्रथस्य कौरव्य समरे सव्यसाचिना ॥ ११

ततः पर्जन्यवत्सर्वे शरवृष्टिमवासुजन् ।

तैः कीर्णः शुशुमे पार्थो रविर्मैधान्तरे यथा ॥ १२

स शरैः समवच्छन्नो दृष्टो पाण्डवर्षभः ।

पञ्जरान्तरसंचारी शकुन्त इव भारत ॥ १३

ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।

त्रैलोक्यमभवद्राजन्नविश्वासीद्रजोरुणः ॥ १४

ततो बभौ महाराज मारुतो रोमहर्षणः ।

राहुरग्रसदादित्यं युगपत्सोममेव च ॥ १५

उल्काश्च जग्निरे सूर्यं विकीर्यन्त्यः समन्ततः ।

G1. 2 M गजानाम्; G8 रथा (for हया). — °) K8
कौष्ठकीकृत्य; G8 कोष्ठकी; Cv कोष्ठकी (as in text).
K1 B D (except D1) बीभत्सुं (for कौन्तेयं). — °)
S1 K8. 5 ते प्रहृष्टम्; K4 D1 संप्रवि (for संप्रहृ). B
Dc1 Dn1 D2-6 प्रहृष्टमनसोभवन्; G8 संप्रस्थितमवारयन्.

11 °) K1. 5 B1. 2 Dn1 D2-6 तं (for सं). — °)
S1 K8 सिन्धुराजस्य; K4 D1 धर्मराजस्य. S1 K1 B D
(except D1) चाहवे (for धीमतः). K2 सैन्धवस्य महा-
त्मनः. — °) S1 कौरव्यं; Dc1 राजानः. — After 11°,
Dc1 reads 2°-3°. — °) K1 सव्यसाचिनं.

12 °) K2 B1. 2. 5 पर्यन्यवत् (sic); K4 D1 पर्यपतन्
(D1 °त्) (for पजेन्यवत्). K2. 4 D1 S (except M1)
संख्ये (for सर्वे). — °) K1. 2. 4 B D शरवृष्टीर. K2. 4
D1 अथासुजन्; K8 B2 अवासुजत्; S °किरन्. — °)
K1. 5 D2 कीर्णः. B1 राजन् (for पार्थो).

13 °) M शरैः (for स शरैः). K2. 4 B2 समव-
च्छिन्नो; K2 °संतो; G8 समरे छिन्नो (for °वच्छिन्नो).
— °) K1 B D (except D1) चकाशे (D5 °से) (for
दृष्टो). K2 D2 भरतर्षभ.

14 °) K1 सर्वे. — °) K1. 2 D2. 6 कौन्तेयः; M1
°यं. D2. 6 M1 शरपीडितं. — K2 om. 14°. — °)
G8 सर्वं (for राजन्). — °) K1 corrupt. K8
विश्वम्; T1 वीरश्च (for रविश्च). K8 G1 om. च. K8
T1 G2 रजोगुणः; K4 D1 रणेणः; M1 रजोरुजः. B1. 2
Dn1 D2-6 रविरासीच्च निष्पन्नः.

15 °) MSS. कोम- (for रोम-). — °) S1 K8

वेपथुश्चाश्वद्राजकैलासस्य महागिरेः ॥ १६
 मुमुचुश्चाश्वमत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः ।
 सप्तर्षयो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च ॥ १७
 शशश्चाशु विनिर्भिद्य मण्डलं शशिनोऽपतत् ।
 विपरीतस्तदा राजंस्तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ १८
 रासभारुणसंकाशा धनुष्मन्तः सविद्युतः ।
 आद्युत्य गगनं मेघा मुमुचुर्मांसशोणितम् ॥ १९

राहुप्रसूतिमिवादिहं. — ^d) S (except Gs) अपर्बणि (G₁, १ पर्वणीव) विशां पते.

16 B₃ om. 16-19. — ^a) Ś₁ K₂ B₄ T₁ G₁ M₃ जहिरे (for जहिरे). G₃ M₂, ३ उल्काश्च ज (G₃ 'श्चाज') हुरादित्यं. — ^b) Ś₁ K₃, ५ D₃ (marg. sec. m.) व्यशीर्यत; K₁, 4 D₁ D₁-4 T₂ G₁ M₁ व्यकीर्यत; B₁, २ विदीर्यत; D₁ विकर्यत; 16^a तदा चैव; T₁ व्यकिर्यत; G₂ विकरंत; G₃ कीर्यमाणा; (for विकीर्यन्त्यः). — D₃ om. (? hapl.) 16^a-17^b. — ^d) Some MSS. कैलाशस्य.

17 B₃ om. 17; D₃ om. 17^{ab} (for both, cf. v. l. 16). G₁ om. (hapl.) 17^a-29^b. — ^a) Ś₁ चाश्वम्; K₁-३, ५ B₂ D₁ D₂, 4-6 T₁ G₂ आसम्; K₄ B₄ D₁ चाशु (for चाश्वम्). K₁ अत्युष्णं; T₁ M अत्यर्थ; G₂ अत्यंत (for अत्युष्णं). — ^b) K₂ समाहताः; K₄ D₁ D₃ समन्वितः. K₃ दुःखशोकास्समंततः. — ^c) D₃ यानभयास्; G₃ जातवेदास् (for 'भयास्'). — K₃ om. 17^d-18^e. — ^d) Ś₁ B₄ D₃, ६ G₃ तदा (for तथा). M₁, ३ [s]मलाः (for अपि च).

18 B₃ om. 18 (cf. v. l. 16). K₂ om. 18^{ab}; G₁ om. 18 (for both, cf. v. l. 17). — ^a) K₁ corrupt. K₄ D₁ शुक्रश्चापि; B (B₃ om.) T शशश्चापि; D₁ D₃ Cnp ततः खानु; D₃ ततोल्काश्च; D₃ ततो दुःखाद् (for शशश्चाशु). G₃ विनिर्भिद्य (for 'भिद्य'). K₃ ततश्चोल्का सुनिर्भिद्य. — ^b) Ś₁ K₃ महत्; K₄ भवान्; T₁ [s]रतं; G₂, ४ M [s]गमत् (for स्पतत्). — T₁ reads 18^{ad} twice. — ^c) K₃ विपरीते; T₁ (first time) उपद्रवद् (for विपरीतस्). G₃ तथाकाशस् (for तदा राजस्). K₁ B₁, ३ D₁ D₂-३ विपरीता दिशश्चापि; B₄, ५ D₁ T₁ (second time), ३ 'ता दिशश्चैव; D₃ 'ता सशाश्चापि; M₂, ३ 'ते ततो राजस्. — ^d) K₃ कृष्णं. K₁ B (B₃ om.) D (except D₁) T₁ (second time) सर्वां चू D₁ 'वैष्' माकुलास्तथा; T₂

एवमासीत्तदा वीरे शरवर्षामिसंवृते ।
 लोकेऽस्मिन्भरतश्रेष्ठ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २०
 तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वशः ।
 मोहात्पपात गाण्डीवमावापश्च करादपि ॥ २१
 तस्मिन्मोहमनुग्राप्ते शरजालं महत्तरम् ।
 सैन्धवा मुमुचुस्तूर्णं गतसत्त्वे महारथे ॥ २२
 ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा पार्थ दिवौकसः ।

सर्वभूताकुलास्तदा.

19 B₃ om. 19 (cf. v. l. 16). G₁ om. 19 (cf. v. l. 17). K₂ om. 19. The portion from 19 up to 14. 78. 15 is lost in D₁ on missing folios. — ^a) K₁, ३ corrupt. B₃ ऋषभारुणः; G₃ सहचारुणः; M₂, ३ रभसारुणः; C_v रासभा* (as in text). — ^b) Ś₁ K₃, ५ वपुष्मन्तः समंततः. — ^c) K₃ आवृतागमनं वेगा (sic).

20 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 20 (cf. v. l. 17). — ^a) K₄ D₁ एतद् (for एवम्). K₃ ततो (for तदा). K₂ T G₂ वीर. — ^b) K₁ B₁, ३ D₁ D₂-६ वर्षण (for 'वर्षाभिः'). Ś₁ K₃ संस्कृते (for 'संवृते'). K₂ तस्मिन्बाणाभिसंवृते. — ^c) K₁ B D₁ D₂-६ फाल्गुने (for लोकेऽस्मिन्). B₂, ५ भरतश्रेष्ठे; G₂ भारतश्रेष्ठ; M₁ भरतश्रेष्ठस्.

21 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 21 (cf. v. l. 17). — ^a) Ś₁ K₂, 4, ५ B₃ G₃ [अ]भिः; T₁ [ए]व (for [अ]व). M₁ तीर्णस्य (for कीर्णस्य). — ^b) T₁ जालेन (for जालेन). K₁, ३ D₁ D₂, ३, ५ G₂ M सर्वतः; B₄, ४ संवृतं (for सर्वशः). — ^c) Ś₁ महत् (sic) (for मोहाद्). K₂, 4 D₁ गंजीवम्. — ^d) K₁, 4 D₂-६ T भावा (K₁ 'वा')पं च; K₂ अजुनस्य; B₁, २, ५ सायकश्च; B₄, ४ अवापश्च; G₃ हृषवश्च; G₃ आदात्पंच (for आवापश्च).

22 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 22 (cf. v. l. 17). — ^a) K₂ तस्मिन्नुत्पातसमये — ^b) D₃ शरजाले. K₁ B D₁ D₂-६ महत्तदा (for 'तरम्'). K₂ शरजालमहत्तरे. — G₂ om. 22^a-24^b. — ^c) K₁ D₁ D₂ सैधवं. — ^d) K₂, 4 D₁ T G₃ M संज्ञे (for 'सत्त्वे'). K₃ गतसत्त्वं महारथं.

23 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 23 (cf. v. l. 17). G₃ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^a) B₃, ४

14. 2243
 14. 77. 23
 14. 77. 24

C. 14. 22A3
B. 14. 77. 13
K. 14. 77. 24

सर्वे विव्रस्तमनसस्तस्य शान्तिपराभवन् ॥ २३
ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च ।
ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेषुः पार्थस्य धीमतः ॥ २४
ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतैजसि पार्थिव ।
तस्थावचलवद्धीमान्संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २५
विचर्ष्य धनुर्दिव्यं ततः कौरवनन्दनः ।
यन्त्रस्येवेह शब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥ २६
ततः स शरवर्षाणि प्रत्यभिवाञ्छन् प्रति प्रभुः ।

मोहं (for मोह-). B₂ G₈ ततो मोहस (G₈ 'ह स) सुत्पन्नं;
T M ततो मोहमनुप्राप्तं. —^a) T G पार्थ ज्ञात्वा (by
transp.). —^a) K₄ D₁ विव्रस्तमनसः सर्वे. —^a) B₁
G₈ सर्वे (for तस्य). B₄ om. शान्ति. Ś₁ K₁ 8. 5
D₂-8 -कृतोभवन्; G₈ -परास्थिताः (for 'भवन्').

24 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 24 (cf.
v. l. 17). G₈ om. 24^{ab} (cf. v. l. 22). —^a) D₁
राजर्षयः (for देव). —^b) D₁ देवर्षयो (for सप्त).
K₂ नृप; T M दिवि (for ऽपि च). K₄ D₁ तथा
ब्रह्मर्षयो नृप. —^a) K₄ D₁ सप्तर्षयश्च (for ब्रह्म). K₁
विजये; K₅ विमवं. —^a) K₂ corrupt. K₁ जयुः
(sic); K₈ एषु; K₅ कुर्युः; B₁ तेषुः (for जेषुः).
D₈ धीमता.

25 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 25 (cf.
v. l. 17). —^a) K₁ प्रदापिते. —^b) K₄ सर्वे (for
पार्थ). K₂ पार्थिवः. D₁ सर्वतैजसि पार्थिवः; D₈
पार्थिवे यस्य पार्थिव. —^a) K₁ च बलवद्; D₈ [अ]-
ब्जल (for [अ]चल). K₅ सर्वान् (for धीमान्). K₂
तस्यै बलवद्धीमान् (submetric); K₄ उत्तस्यै देववद्धी.

26 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 26 (cf.
v. l. 17). —^a) G₈ आचर्ष्य. —^b) D₁-8 कौरव-
नन्दन. —^a) K₈ G₈ वज्रस्य (for यज्ञस्य). M₁ [ए]व
(for [ह]व). Ś₁ K₈ T G₂ हि (for [ह]ह). —^a)
D₄ अत्य; G₈ चैव (for तस्य). D₈ महान्नमनः (sic)
(for पुनः पुनः).

27 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 27 (cf.
v. l. 17). —^a) K₄ D₁ च; T तु (for स). G₈
ततः शरसहस्राणि. —^b) D₈ प्रति मित्राद्; T G₈ तान्य-
(T₁ 'न'मि). D₈ om. प्रति. K₂ 8 B₂ D₁ T₁ G₈ M
प्रभो. B₁ प्रत्यमित्रं प्रति प्रभो. —^a) Ś₁ धनुषां; G₈
च तथा (for धनुषा). —^a) D₁ om. वर्षा. Ś₁ [ए]व;

वर्ष धनुषा पार्थो वर्षाणीव सुरेश्वरः ॥ २७
ततस्ते सैनधवा योधाः सर्व एव सराजकाः ।
नादृश्यन्त शरैः कीर्णाः शलभैरिव पावकाः ॥ २८
तस्य शब्देन वित्रेसुर्भयातांश्च विदुदुवुः ।
मुमुक्षुश्चाशु शोकार्ताः सुषुपुश्चापि सैनधवाः ॥ २९
तांस्तु सर्वाभरश्रेष्ठः सर्वतो विचरन्बली ।
अलातचक्रवद्राजञ्जशरजालैः समर्पयत् ॥ ३०
तदिन्द्रजालप्रतिमं बाणजालमभिन्नाहा ।

K₁ D₈ च (for [ह]व). K₁ B₁ 8 D₂-8 G₈ पुरंदरः
(for सुरेश्वरः).

28 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 28 (cf.
v. l. 17). —^a) K₄ च (for ते). K₈ योधाः; M₁-8
योधाः. —^b) K₈ सराजकः. —^a) Ś₁ [अ]दृश्यन्त (for
[अ]दृश्यन्त). —^a) Ś₁ K D₁-8 T₁ हव पादपाः; B₁ 8
पावका हव (by transp.); M₁ हव पावकः. T₂ शलभा
हव पावकैः.

29 D₁ missing (cf. v. l. 19). G₁ om. 29^{ab} (cf.
v. l. 17). —^a) K₂ तेन (for तस्य). Ś₁ शब्दस्य. K₁
D₂-8 विव्रस्ताः; K₂ corrupt; D₈ 8 चित्रेण (for वित्रे-
सुर्). —^b) K₄ D₁ च प्र-; B₂ विप्र-; G₈ M चापि
(for च वि-). K₂ भयातांश्च प्रचक्रमुः. —^a) K₅ D₈
चाशु; B₂ 8 भृशः; M₈ चात्र (for चाशु). D₁
मुमुक्षुश्शोकार्ताः. —^a) K₁ 8 D₈ 8 सु (K₁ सु) सुषुषुः;
K₂ ससरशः; B₁ 8 8 D₂ 8 8 सुषुषुषुः; B₂ सुषुषुषुः;
G₈ विकृताश्च (for सुषुषुषु). K₂ सैनधव.

30 D₁ missing (cf. v. l. 19). —^a) K₂ 8 B₂
D₁ G₈ तांश्च; T G₈ स तान् (for तांस्तु). Ś₁ K₈ रथ-
(for नर-). K₁ 8 B D₁ D₂-8 न्याग्र (B₂-8 D₁
'ग्रः); K₂ -श्रेष्ठान् (for -श्रेष्ठः). —^b) K₄ B₁
8 8 D₁ G₈ व्यचरद् (B₁ 'न्'); D₁ व्यरुधद् (for
विचरद्). K₁ 8 D₂-8 सैनधवान्यचरद्बली. —^a) B₁
8 8 (marg. as in text). 8 D₁ कुलाल- (for जलात-).
—^a) K₁ 8 8 B₂ 8 D₂ 8 समर्पयत्; K₂ B₂ 8 G₈ सम-
(B₂ 'मा'पयन्; D₈ 8 समापतत्; T G₁ स धर्षयन्
(for समर्पयत्). Ś₁ K₈ B₁ शरवर्षैः समर्पयत् (B₁
'पयन्').

31 D₁ missing (cf. v. l. 19). K₂ om. 31^{ab}.
—^a) T G₁ 8 M₁ तम्; M₂ 8 स हि (for तद्). G₈
सं दृष्ट्वाप्रतिमं बाणं. —^a) K₂ B₄ T G₁ 8 वि (K₂ B₄

व्यसृजदिक्षु सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ३१
मेघजालनिभं सैन्यं विदार्य स रविप्रभः ।

विबभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

वैशंपायन उवाच ।

ततो गाण्डीवभृच्छूरो युद्धाय समवस्थितः ।
विबभौ युधि दुर्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ १
ततः सैन्धवयोधास्ते पुनरेव व्यवस्थिताः ।
विशुश्रन्तः सुसंरन्धाः शरवर्षाणि भारत ॥ २
तान्प्रसह्य महावीर्यः पुनरेव व्यवस्थितान् ।
ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमूर्षुःश्लक्ष्णया गिरा ॥ ३

युध्यध्वं परया शक्त्या यतध्वं च वधे मम ।
कुरुध्वं सर्वकार्याणि महद्भो भयमागतम् ॥ ४
एष योत्स्यामि वः सर्वाभिवार्य शरवागुराम् ।
तिष्ठध्वं युद्धमनसो दर्पं विनयितास्मि वः ॥ ५
एतावदुक्त्वा कौरव्यो रुषा गाण्डीवभृत्तदा ।
ततोऽथ वचनं स्मृत्वा भ्रातृज्येष्ठस्य भारत ॥ ६
न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया विजिगीषवः ।

C. 14. 2259
B. 14. 78. 6
K. 14. 78. 7

स्य)सृजन्; Bom. ed. विसृज्य (for व्यसृजद्). — ^a) T₁ G_{1.2} M वज्रवान्; G₈ पर्वतः (for वज्रभृत्). K₂ शरजालान्यनेकदाः.

32 D_{n1} missing (of. v. l. 19). — ^a) G₈ फल्गुनो निहतं सैन्यं. — ^b) K₁ B (except B₄) D₁₋₅ विदा- (B₁ 'चा')यं श (D₈ व)रवृष्टिभिः. — K₈ om. 32^{ad}. — ^c) K₂ D_{6.6} कौरवश्रेष्ठ.

Colophon om. in K_{2.4} B_{1.2} D₁; D_{n1} missing. — Adhy. name: K₂ D_{2.8} M₁ सैन्धवयुद्धं; B_{2.5} अन्धा-नुसारं; D_{6.6} सैन्धवसंगरं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 93; D₄ 72; T₁ 63; T₂ G_{1.2} M₂₋₄ 62; G₈ 65; M₁ 61; M₄ (inf. lin.) 77.

77

☞ This adhy. is missing in D_{n1} (of. v. l. 14. 76. 19).

1 G₁ om. the ref. — ^a) K₂ D₁ गांजीवभृत्; D₈ गांजिव'. — ^b) K_{1.2} B D₁ D₂₋₅ T G M₄ समुपस्थितः (for समव'). — ^c) K₂ दुर्धर्ष. — After 1, K₁ reads 3^a, repeating it in its proper place.

2 ^a) K₂ om. from बोधास्ते up to रुन्धाः (in 2^a). K₂ वे (for ते). K₁ B D (D_{n1} missing) ततस्ते

सैन्धवा योधाः. — B₆ repeats 2^b after 2^a. — ^b) K₂ D₈ व्यवस्थितः; K₂ D₁ 'स्थितान्'; B₆ (first time) सराजकाः. — ^c) Ś₁ G₈ विमुञ्चतः; K_{1.4.5} B₁₋₄ D (D_{n1} missing) व्यमुञ्चत (D₈ 'चत'). D₈ सुसंराद्वाः (for 'रन्धाः'). — B₆ om. 2^d.

3 ^a) Ś₁ K_{2.5} B₂₋₅ D₁ T₁ G₁ प्रहस्य; K_{2.4} D₁ समीक्ष्य (for प्रसह्य). K₂ महावीरः. K₁ B_{1.2} D₂₋₅ तान्प्रह (D_{6.6} 'हा')स्य महाबाहुः. — K₁ reads 3^a for the first time after 1. — ^d) K₁ मुमुचूष; K₂ मर्षयन्; K₅ मुहूर्तः; D₂ मुमुखन्; D₆ मुमुषूष; G₈ तांस्तदा (for मुमुषूष).

4 ^a) K₂ युक्त्या; D₈ भक्त्या (for शक्त्या). — ^b) K₁ B_{1.2} D₂₋₅ च जये; B_{2.4} विजये (for च वधे). K₈ प्रयत त्वं वधे मम.

5 ^a) T₁ G₁ एवं (for एष). Ś₁ K_{2.5} क्षिणोमि (for योत्स्यामि). K₁ B D₁ D₂₋₅ सर्वास्तु (for वः सर्वान्). — ^b) Ś₁ -गुरोः; K_{2.5} B_{2.4} -वागुराः; C_v -वागुराम् (as in text). — ^c) K₁ -परमो (for -मनसो). — ^d) Ś₁ K_{1.2.5} शमयितास्मि; B_{1.2} विल'; G₈ नाश' (for विन'). T G_{1.2} दर्पान्विलयितास्मि वः.

6 ^a) Ś₁ K_{2.5.5} B₂ कौन्तेयो; K₁ D₂₋₄ कौरव्य; K₂ D₁ गांजी (D₁ 'जी')वी (for कौरव्यो). — ^b) K₁ B D₁ D₂₋₅ रोषाद् (for रुषा). K₄ D₁ रुषा कौरव्य-

C. 14. 5289
B. 14. 78. 7
K. 14. 78. 7

जेतव्याश्चेति यत्प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ।
चिन्तयामास च तदा फल्गुनः पुरुषर्षभः ॥ ७
इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण न हन्तव्या नृपा इति ।
कथं तन्न मृषेह स्याद्धर्मराजवचः शुभम् ॥ ८
न हन्येरंश्च राजानो राज्ञश्चाज्ञा कृता भवेत् ।
इति संचिन्त्य स तदा भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
प्रोवाच वाक्यं धर्मज्ञः सैन्धवान्युद्धदुर्मदान् ॥ ९
बालान्स्त्रियो वा युष्माकं न हनिष्ये व्यवस्थितान् ।

नंदनः; Ks रुषा गांडीवधन्वना. — °) Ś1 K2.3 Ds तताप; Ks ततः प्र-; M ततः स (for ततोऽथ). D2. 8.6 शुत्वा (for स्मृत्वा). T1 G न (T1 स) तताप वचः स्मृत्वा (Gs शुत्वा). — °) Ds भ्रातृ- (for भ्रातुर). K4 D1 धीमतः (for भारत).

7 °) K4 D1 पार्थ (for तात). — °) K2.5 विजिगीषतः (Ks 'या'); D6.6 विजिगीषवः. — °) Ś1 Ks जीतव्या (Ks जेतव्य) इति यत्प्रोक्तो. — °) K2.4 D1 धर्मराजेन धीमता; Gs 'राजो महामनाः'. — °) Ś1 K1.5 B1.2.5 D (except D1; Dn1 missing) स; Ks om. (for च). — °) Some MSS. फाल्गुनः; Ś1 Ds फ (Ds फा) ल्गुनः. K1.3 Ds Gs पुरुषर्षभ; T G1.3 M परवीरहा (for पुरुषर्षभः).

8 °) T G1 इत्युक्तो भारतेन्द्रेण. — °) Ds इतव्याश्च (for न हन्तव्या). — °) Ks corrupt. B (except B2) नु; Dc1 D1 तु (for तन्). K1 B Dc1 D2-4 मृषेदं; Ds मषेदं; T G2 मृषा हि (for मृषेह). K4 कथं तु ममृषे यस्माद्; G1 कथितं न मृषे हि स्याद्; Gs कथं न ममृषे हस्याद्. — °) B4 स्मृतं (for शुभम्). S (except Gs) धर्मराजस्य शासनं.

9 Ds om. 9^{abed}. — °) K1 हन्येत; Ds corrupt; Gs इतव्याश्च (for हन्येरंश्च). — °) K2 राज्ञश्चान्व-; Dc1 राज्ञा **. B8 हरेत् (for भवेत्). Ds राजानश्चा- कृता भवेत् (sic). — °) G2.8 तु (for स). — °) K1 B1.3 D2.4-6 फाल्गुनः पुरुषर्षभः (K1 'भ'). — °) Ś1 Ks वाक्यज्ञः (for धर्मज्ञः).

10 °) Gs युद्धेषु (for युष्माकं). K1 D2-6 श्रेयो वदामि युष्माकं. — °) T1 स (for न). Ś1 K1.8.5 B2.5 Dc1 D2-6 न हिंस्ये (Ś1 Ks 'स्येह-; B5 Dc1 'स्ये स) मवस्थितान्; K4 B4 D1 न हिंस्ये समरे स्थि-; B1.3 Gs न हं (Gs हिं) स्ये समुपस्थि-; — °) K4 D1 ये; Ks

यश्च वक्ष्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा वचो महं कुरुध्वं हितमात्मनः ।
अतोऽन्यथा कृच्छ्रगता भविष्यथ मयादिताः ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तान्वीरान्युयुधे कुरुपुंगवः ।
अत्वरवानसंरब्धः संरब्धैर्विजिगीषुभिः ॥ १२
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
मुमुचुः सैन्धवा राजस्तदा गाण्डीवधन्वनि ॥ १३
स तानापततः क्रूरानाशीविषविषोपमान् ।

यच् (for यश्च). Ks वक्ष्यति. — °) K1.4 D1 पराजिताः; Dc1 परास्ताः; T1 'जयः.

11 °) K2 सवं (for शुत्वा). — °) Ds कुरु ते (for कुरुध्वं). D2.8 कुरु संहितमात्मनः. — K1 reads 11^c-12^d twice. — °) K1 (both times). 5 B (except B2) D2-6 M1.8.4 ततो (for अतो). K1 (both times) कृत्वागता; K2 Ds कृच्छ्रगतो; Ks 'हता. — °) Ś1 Ks.5 मया हिताः (Ks 'तः); K2 भयादिताः.

12 For the repetition in K1, cf. v. l. 11. — °) K2 स एवमुक्त्वा; K4 D1 एतावदुक्त्वा (for एवमुक्त्वा तु). — °) Gs नर- (for कुरु-). Ś1 Ks.5 G2 नंदनः (Ś1 'न); K4 D1 -पाण्डवः (for -पुंगवः). — °) Ks असंरब्धान्; T G1.3 M2.8 असंभ्रातः. K1 (both times) B1.2.5 D2-6 अर्जुनोतीव सं (B5 'नो भृशसं) कुदः (K1 first time 'द्वैर); B2.4 Dc1 अर्जुनो वै भृशं कुदः; M1.4 अ (M4 स्व) रावानपि संभ्रातः. — °) K1 (second time) B1.2.5 D2.8 Gs संकुद्वैर; Ks युयुधे; Ds संकुद्वैर; Ds [5] लिङ्कुद्वैर (for संरब्धैर). K1 (first time) विजिगीषुभिरात्मनः; B5 संकुद्वैर्विजिगीषवः; B4 Dc1 संकुद्वैर्विजिगीषुभिः; Ds [5] लिङ्कुद्वो विजिगीषुभिः.

13 T1 om. 13^a-15^b. — °) B1.3 Ds.6 शतं (for ततः). G2 शर- (for शत-). K1 B2-5 Dc1 D2-4 शतं शतसहस्राणां. — °) K1 om. नतपर्वणाम्. — °) G1 संधवं (sic). — °) T2 G1 तथा (for तदा). K2 D1 गांजीवः; D4-6 गांडीव- K1.2.4.5 -धन्वि (Ks 'न्व) नः; K4 Ds.6 -धन्विनि (Ds 'नं).

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 13). — °) K1 B1.3 D2-6 शरान् (for स तान्). K4 D1 M8 शरान्; Ds तीक्ष्णान् (for क्रूरान्). — °) Dc1 om. (hapl.) -विष-. — K4 om. 14^a-15^b. — °) Ś1 Ks बह्वैर (sic); K2 तीक्ष्णैर; Ks B8 बह्वैर (for बाणैर). — °) K1

चिच्छेद निशितैर्वाणैरन्तरैव धनंजयः ॥ १४

छित्त्वा तु तानाशुगमान्कङ्कपत्राञ्जिलाशितान् ।

एकैकमेव दशमिर्विमेद समरे शरैः ॥ १५

ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनंजये ।

जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षिपुः सैन्धवा नृपाः ॥ १६

तेषां किरीटी संकल्पं मोघं चक्रे महामनाः ।

सर्वास्तानन्तरा छित्त्वा मुदा चुक्रोश पाण्डवः ॥ १७

तथैवापततां तेषां योधानां जयगृद्धिनाम् ।

शिरांसि पातयामास भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ १८

अंतराले; Ks D1 T2 G1.2 °रे च; B1.2.4.5 Dc1 D2-5 'रा स; Bs 'रसि; Gs 'रीक्षे (for 'रैव).

15 T1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). K4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — °) M1 हित्वा (for छित्त्वा). K1 D2. 4-6 T2 G1 च; Ks Ds [आ]शु; Gs स (for तु). S1 स तान्; K1 B1.2.4.5 Dc1 D2-6 चैव; K2.5 D1 Gs -जवान्; Ks शरान्; Bs शरैः; M1.8 -गतान् (for -गमान्). M4 छित्त्वा तानाशुगमान्. — °) Dc1 corrupt. Ks धनं जयः (for शिलाशितान्). Ks कंकपत्रनिभाञ्जितान्; T2 G1.2 M अंतरा कंकपत्रिभिः. — °) Ks corrupt. Bs-5 Dc1 Gs एषां; M4 एव (for एष). S1 Ks.5 एकैकमे-कादशमिद; K1 B1.2 D2-5 एकैकमेषां समरे (Bs 'रे); K2 एकैकं दशधा विध्य. — °) K2 चिच्छेद (for विमेद). S1 K1.8-6 B1.2 D2.4-6 निशि (Ks 'श; K4 'सि)तैः; D1 [ए]नं सितैः; Ds corrupt (for समरे). Ks चिच्छेद निशितैः शरैः.

16) Bs प्रादांश्च; Ds प्राशांश्च (for प्रासांश्च). D1 om. the first च. S1 Ds.6 शक्तीश्च; D1 शक्ताश्च. — °) K1.5 Bs.4 D2.4 धनंजयः; Ds.6 'जय. — °) T2 G1 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). — °) S1 Ks B1.4.5 नृप; Ds नृपः; Gs रणे (for नृपाः). K1 चिक्षिपुः सैन्धवा कृपान्; Ks 'पुः सैन्धवो नृपः; Bs चिक्षिपुः सैन्धवा नृप.

17 °) Ks संकुब्धो (for संकल्पं). — °) D1.2.3 D D (except D1; Dn1 missing) महाबलः; Ks 'ल्लना. — °) T1 G1 स तांस् (for सर्वांस्). S1 K1 Dc1 अंतरां; G1 'रे; M1 'राश्च. — °) K1.2.4 Bs D1-6 तदा (for मुदा).

18 °) Dc1 तत्रैव; Gs मुदैव (for तथैव). — °) M1.2 योधानां D1 जयगृद्धिनां; T G1 'काक्षिणां.

तेषां प्रद्रवतां चैव पुनरेव च धावताम् ।

निर्वर्ततां च शब्दोऽभूत्पूर्णस्येव महोदधेः ॥ १९

ते वध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा ।

यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम् ॥ २०

ततस्ते फल्गुनेनाजौ शरैः संनतपर्वभिः ।

कृता विसंज्ञा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः ॥ २१

तांस्तु सर्वान्परिग्लानान्विदित्वा धृतराष्ट्रजा ।

दुःशला बालमादाय नप्तारं प्रययौ तदा ।

सुरथस्य सुतं वीरं रथेनानागसं तदा ॥ २२

— After 18°, Bs reads 19^b repeating it in its proper place, and repeats 18^d after 22°. — °) S1 बलैः; Ks बाणैः (for भल्लैः).

19 °) K1 om.; Gs प्राद्रवतां; Gs विद्र'. S1 K (except K4) B2 D1-5 [अ]पि (for [ए]व). — Bs reads 19^b for the first time after 18°. — °) S1 K1.5 D1-5 [अ]भिः; K2 प्र- (for च). Ks पुनरेवाभ्य-धावतां; G2 धावतामनुधा'. — °) Gs निवृत्तानां (for निर्वर्ततां). — °) Ds.6 पूर्णमायामिबोदधेः.

20 °) Ks M1-8 [अ]पि; T G1 M4 च; G2.8 हि (for तु). K2 B1 तथा (for तदा). Ds.6 वध्यमाना-स्तदा सर्वे. — °) Ks -तेजसः. — °) B (except B2) Dc1 यथाबलं (for 'प्राणं). Gs यथोत्साहं यथाशक्ति.

21 °) Some MSS. फल्गुनेन; S1 फल्गुणेन. — °) Gs कृत्वा (for कृता). K1 विसंज्ञा; Ks.5 M2 विसंज्ञः; Bs Dc1 निःसंज्ञा (Dc1 'ज्ञ-) (for विसंज्ञा). K2 Ds T G1 भूयिष्ठं (for 'ष्टाः). M1 कृतसंज्ञातभूयिष्ठां; M4 हत-संज्ञास्तु भूयिष्ठाः. — °) Ks Ds क्लान्त- (for क्लान्त-). Ks तदा क्लान्तसैनिकाः (submetrio).

22 °) Bs कृतान् (for तांस्तु). K1 -दीनान्; K4 Ds -ग्लानान्; M -आतान् (for -ग्लानान्). T G1.2 तान्सर्वान्प (G2 एतान्स प)रितः आतान्. — After 22°, Bs repeats 18^d. Bs om. 22^b. — °) Ds धृतराष्ट्रजान् (sic). Ds विदितान्धृतराष्ट्रजान् (sic). — °) Some S MSS. दुःशळा; Ks दौशळा. M4.4 बालमादाय नप्तारं. — °) K1 अतारं; Ds न प्राप्तं; M4.4 दुःशळा (for नप्तारं). G1 तथा (for तदा). — °) Ks B4 S महारथ- (G1 'थं) (for सुरथस्य). K1.2 वीर. — °) S1 [अ]थोगमद्; K1 [अ]प्यगमद्; Ks B4 D2.6 [अ]थागमद्;

C. 14. 2276
14. 78. 23
14. 78. 23

C. 14. 22⁶
B. 14. 70. 24
K. 14. 78. 23

शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ।
सा धनंजयमासाद्य मुमोचार्तस्वरं तदा ।
धनंजयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विसृजे प्रभुः ॥ २३
समुत्सृष्टधनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा ।
प्राह किं करवाणीति सा च तं वाक्यमब्रवीत् ॥ २४
एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्त्रीयस्यात्मजः शिशुः ।
अमिवादयते वीर तं पश्य पुरुषर्षभ ॥ २५
इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा ।
क्वासाविति ततो राजन्दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ २६
पितृशोकमिसंतप्तो विषादातोऽस्य वै पिता ।
पञ्चत्वमगमद्दीर यथा तन्मे निबोध ह ॥ २७

Dei Ds. 6 T₃ [अ]भ्यागमत्; T₁ G₁. 2 M₁ [अ]ना (G₂ 'जु' गतं (for 'गत्सं)). K₂. 4 D₁ रथोत्संगगतं तदा.

23 " K₁ शान्त्यर्थं. M₁-8 यौधानाम्. —⁶ K₂ अभ्यधावत; Dei Ds. 6 'गच्छत्; G₂ 'गच्छद्भि (for 'गच्छत). —^d K₁. 5 B Dei Ds-8 रुरोद (for मुमोच). K₂ [अ]वसुरं; T G₁. 2 [अ]र्तस्वनं (for 'र्त'). T₂ तथा. —⁷ Ś₁ K₂. 5 उत्सृज्य च (K₂ तत्); D₂ विसृज्येत्; T G₁ उत्सृजे (for विस'). K₄ D₁ धनुर्व्यसृजत प्रभो.

24 " K₁-8 B Dei Ds-6 G₂ M₂ स (K₁ om. स) मुत्सृज्य (for 'सृष्ट-). —⁶ K₂ प्रभुवद्; D₂ corrupt (for विधिवद्). K₁ (also as in text) प्रभो; B₁ T₂ G₂ तथा (for तदा). —^o Ds. 6 ब्रूहि (for प्राह). —^d D₂ वा (for सा). K₁ च सा च (for सा च तं). K₁ B Dei Ds-6 प्रत्युवाच ह (for वाक्यमब्रवीत्).

25 " D₂ मे (sic) (for ते). —⁶ K₂ D₂ स्व-श्रीयस्य; K₂ स्वस्त्री; Dei D₁ स्वस्त्रि; M₁ स्वस्य यस्य (for स्वस्त्रीयस्य). —^o K₁ B Dei Ds-8 पार्थ (for वीर). —^d K₂. 8 पुरुषर्षभं (K₂ 'भ:'); K₄ D₁ भरतर्षभ.

26 ⁶ K₂ तर्हि; B₂ G₁ स्त- (for स). K₄ D₂. 5 तथा (for तदा). —^o K₂ हतो; G₂ तदा (for ततो). —^d Some S MSS. दुःशला; D₂ दुःशला.

27 " K₂. 8 पितुः (for पितृ-). —⁶ T₂ विषा-दाद् (for 'दातो'). —^o Ś₁ K₁. 5 Ds-4 वीरो. —^d K₂ D₁ तथामिति (for यथा तन्मे). B₁. 2 Ds-6 निष्ठा-

स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयानघ ।
त्वामागतं च संश्रुत्य युद्धाय ह्यसारिणम् ।
पितुश्च मृत्युदुःखार्तोऽजहात्प्राणान्धनंजय ॥ २८
प्राप्तो वीमत्सुरित्येव नाम श्रुत्वैव तेऽनघ ।
विषादार्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः ॥ २९
तं तु दृष्ट्वा निपतितं ततस्तस्यात्मजं विभो ।
गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामघ शरणैषिणी ॥ ३०
इत्युक्त्वार्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा ।
दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखम् ॥ ३१
स्वसारं मामवेक्षस्व स्वस्त्रीयात्मजमेव च ।
कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां मयि कुरूद्वह ।

मय; B₄. 5 निबोध वै; Dei T G 'धत (for 'ध ह). K₁ तथा तन्मे निशामय; K₂ यथावन्मे निबोधत.

28 " K₂ D₂ पूर्वं. G₂ निहतं (for पितरं). —⁶ K₁ हंतुं; G₂ पिता (for हतं). —^o D₂ स्वम् (for स्वाम्). K₂ तु; B₁ स (for च). K₄ D₁ G₂ संश्रुत्वा; T₂ संस्मृत्य. —^d K₂ सह; K₄ D₁ प्रति (for ह्य-). —^o Ś₁ K₂. 5 दुःखशोकार्ता (K₂ 'तो'); K₁ D₂ मृत्युदुःखार्ता; B₁. 2 G₂ M₁. 2 मृत्युं दुःखार्ता. —⁷ K₂. 5 Dei G₂ जहौ (for अजहात्).

29 " Ś₁ K₄ D₁ [ए]वं; K₂ [अ]य (for [ए]व). — Dei om. 29⁶-30⁶. —⁶ K₂ T₁ श्रुत्वेव; K₂ B₁. 2 श्रुत्वैव. K₄ D₁ तेन ते (for तेऽनघ). —^o Ś₁ K₂ विषादाक्षिपपातोर्व्यां. —^d D₁ om. (hapl.) ममार च. B₂ नृपात्मजः (for ममा').

30 Dei om. 30⁶ (cf. v. 1. 29). —^o Ś₁ K₂. 8 D₁ दृष्ट्वाहं; G₂ दृष्ट्वेमं (for तु दृष्ट्वा). K₄ B Ds-8 तं दृष्ट्वा पतितं तत्र. —⁶ T G₁ अतस् (for ततस्). K₁. 4 B D (Dei om.; Dn₁ missing) T₂ प्रभो (for विभो). G₂ ततस्तस्यात्मजसंभवं. —⁷ M₁ शरणे (for समनु-). —^d Ś₁ K₂. 5 D₁ तवाहं; K₄ D₂ स्वामहं (for 'य). D₂ स्वामहं जयमेव च.

31 Ds. 6 om. 31⁶-32⁶. —^o Ś₁ K₂ [अ]र्तस्वरं; K₂ विस्वरं (for [अ]र्तस्वरं) K₂ च (for तु). —⁶ K₂ रुरोद (for मुमोच). —^o T₂ दीनं स्वरं; M₁ दीनस्थितं (for दीनं स्थितं).

32 Ds. 6 om. 32⁶ (cf. v. 1. 31). —^o K₁ B₁.

विस्मृत्य कुरु राजानं तं च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३२
 अभिमन्योर्यथा जातः परिक्षित्परवीरहा ।
 तथायं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाशुज ॥ ३३
 तमादाय नरव्याघ्रं संप्राप्तास्मि तवान्तिकम् ।
 शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ३४
 आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पौत्रकः ।
 प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३५
 एष प्रसाद्य शिरसा मया सार्धमरिंदम ।
 याचते त्वां महाबाहो शमं गच्छ धनंजय ॥ ३६
 बालस्य हतबन्धोश्च पार्थ किंचिदजानतः ।

प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३७
 तमनार्थं नृशंसं च विस्मृत्यास्य पितामहम् ।
 आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३८
 एवं ब्रुवत्यां करुणं दुःशलायां धनंजयः ।
 संस्मृत्य देवीं गान्धारीं धृतराष्ट्रं च पार्थिवम् ।
 प्रोवाच दुःखशोकार्तः क्षत्रधर्मं विगर्हयन् ॥ ३९
 धिक्त्वं दुर्योधनं क्षुद्रं राज्यलुब्धं च मानिनम् ।
 यत्कृते बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ४०
 हत्युक्त्वा बहु सान्त्वादि प्रसादमकरोज्यः ।
 परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज गृहान्प्रति ॥ ४१

14. 2396
 14. 78. 46
 14. 78. 42

२. ६ D2-4 स्वसारं समवेक्षस्व. —^०) K2. ६ स्वस्त्री (K3 'स्त्रे)-
 यास्मजम्; Dc1 स्वस्त्रीया. G2 स्वस्त्रीयास्मात्संभव.
 —^०) K5 अपि (for मयि). G2 कुरुत्वह. K1 B1. २. ६
 D2-६ दयां कुरु (D5 'ल') कुलोद्गह. —^०) Ś1 K8 D1 T2
 संस्मृत्य; K2 विस्मृता. G2 -राजं तं (for -राजानं).
 D5. ६ विस्मृतं कुरु कल्याण. —^०) K5 मृतं; D8 तव;
 D5. ६ तत्र (for तं च). Ś1 संतं; K5 मत्तं; K5 चैव;
 D1 मत्तं (sic) (for मन्दं).

33 ^०) Some MSS. परिक्षित्. M2 परवीरह. —^०)
 K8 पौत्रे; B3 पुत्रान्; D6 पौत्र. Ś1 K2-5 D1 महा-
 रथः (K8 'थ'); Dc1 D2-6 M2 'शुज'.

34 ^०) K2. २. ६ B Dc1 D1 यम् (for तम्). D1
 नरं (for नर). —^०) S प्राप्तास्म्यथ (G2 'स्मि हि').
 Ś1 तवांतका. —^०) Ś1 K8 समर्थ; B1 समार्थ. K1
 सर्वे (for सर्व). M1-9 -योधानां.

35 B1-4 om. 35. —^०) K2 corrupt; K4 D1
 आगताहं (for 'तोऽयं'). K1 महाबाहुयः; D5. ६ 'राज;
 T1 G1 'भागो (for 'बाहो). —^०) K8 om. (hapl.)
 35^०-36^०. —^०) G1 मम (for तस्य). D5 दयितस्य
 (hypermetrio) (for मन्दस्य). Ś1 K1. २. ६ D1-8 G1. ६
 पुत्रकः; B3 पुत्रजः (for पौत्रकः). T1 मम पुत्रस्य पुत्रकः;
 T2 शमं गच्छ धनंजय (= 36^०). —^०) K4 प्रह्लादम्.
 Dc1 तस्य (for अस्स). —^०) M2 corrupt.

36 K2 om. 36^० (cf. v. l. 35). —^०) T G1. ६
 एवं (for एष). K2 D5 प्रसादं. —^०) K1. ६ B D2-6
 प्रक्षमार्थम् (for मया सार्धम्). G2 धनंजय (for अरि-
 दम्). —^०) T G1 बाधित्व. T1 दुः; T2 G1 त्वं;

M2-4 त्वा (for त्वां). D4 महाराज (for 'बाहो).
 —^०) G2 नरोत्तम (for धनंजय).

37 K2 om. 37^०. G2 om. (hapl.) 37^०-39^०.
 —^०) D1. ३ बालश्च. T G1. २ गत- (for हत-). D4
 -बन्धुश्च. —^०) Dc1 तथा (for पार्थ). D5 अजानता.
 —^०) Ś1 मन्युर्वशम्; Dc1 'वश्यम् (for 'वशम्). T
 G1 मा त्वं मन्युवशं गमः.

38 G2 om. 38 (cf. v. l. 37). —^०) D1 अनार्थ
 (for 'यं). Ś1 नृशंसेव (sic); K8 'सं वा (for 'सं च).
 —^०) K8 आगस्कारिणम्; D5 'रणम्. —^०) B3 अर्हसे.

39 G2 om. 39^० (cf. v. l. 37). Before 39,
 MSS. ins. वंशपायनः. —^०) D2 इति (for एवं).
 K2. ६ D1. २. ६ M1 ब्रुव (D1. २ 'व') त्या; Dc1 D1. ६ T
 G1. २ M2 ब्रुवत्यां. —^०) Some S MSS. दुःशलायां; Ś1
 K8 दुःशलाया. —^०) Before 39^०, G2 ins. अर्जुनः. —^०)
 Ś1 K (except K2) D1-8 उवाच (for प्रो). —^०)
 K1. ६ D2-4. ६ व्यगर्हयत् (K1 D5 'नृ'); K8 निगर्हयत्.

40 K1 D2-6 om. 40^०. —^०) K2. ६ B1. २ मंदं
 (for क्षुद्रं). —^०) T2 राज्ये (for राज्य). Ś1 K2-4
 D1 G2 मामिह (for मानिनम्). —^०) B2. ६ Dc1 समा-
 नीता (for मया नीता).

41 ^०) K2 सांखानै (sic); K2. ६ D5 M2 सां (K5
 सां) खानि; K1 D1 सांखादीन्; B2-5 D6 शांखादि;
 T2 G1 संवादि (for सान्त्वादि). —^०) D5 ततः (for
 जयः). —^०) M2. ६ तं (for तं). —^०) K1 corrupt.
 K2 गृहं.

42 ^०) Some S MSS. दुःशला, K2 [अ]पि च (by

14. 2297
14. 70. 48
14. 78. 43

दुःशला चापि तान्योधान्वित्राय महतो रणात् ।
संपूज्य पार्थ प्रययौ गृहान्प्रति शुभानना ॥ ४२
ततः सैन्धवकान्योधान्विनिर्जित्य नरर्षभः ।
पुनरेवान्वधावत्स तं हयं कामचारिणम् ॥ ४३
ससार यज्ञियं वीरो विधिवत्स विशां पते ।

तारामृगमिवाकाशे देवदेवः पिनाकभृक् ॥ ४४
स च वाजी यथेष्टेन तांस्तान्देशान्यथासुखम् ।
विचचार यथाकामं कर्म पार्थस्य वर्धयन् ॥ ४५
क्रमेण स हयस्त्वेवं विचरन्भरतर्षभ ।
मणिपूरपतेर्देशमुपायात्सहपाण्डवः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

transp.). K₂ G₈ सर्वान्; T G₁ वीरान्; M₁₋₃ योधान्. G₂ सैन्धवान्सपि तान्वीरान्. — K₄ om. (hapl.) 42^b-43^a. — ^a) K₂ गृहं. K₁ B D (except D₁; D₁ missing) एव (for प्रति).

43 K₄ om. 43^a (cf. v. l. 42). M₃ reads 43-45 twice. — ^a) D₁ तु सैन्धवान् (for सैन्धवकान्). M₁₋₃ योधान्. — ^b) G₈ M₁₋₃ (first time) निर्जित्य स (for विनिर्जित्य). K₂ T G₁ निर्जित्य भरतर्षभ (G₂ 'भः'). — For 43^a, K₁ B D₁ D₂₋₃ subst.:

151* एवं निर्जित्य तान्वीरान्सैन्धवान्स धनंजयः ।

[G₈ योधान्; D₁ सर्वान् (for वीरान्)].

— ^a) K₂ [अ]न्वधावन्तं; K₈ [अ]वधावत्स; T G₁ [अ]श्वमेधार्थं. M (M₃ both times) तं (for स). K₁ अन्वधावन्तं तं च ह; B D₁ D₂₋₃ अन्वधावन्तं धा (D₈ 'धधा') वन्तं; G₈ हयमेवान्वधावन्तं. — ^d) K₁ यं हयं; K₂ D₁ हयं तं (by transp.). T G₁ M (M₃ both times) हयं कामविचारिणं; G₈ हयकामविचारिणः.

44 For the repetition in M₃, cf. v. l. 43. K₁ B D₁ D₂₋₃ transp. 44^{ab} and 44^{cd}. — ^a) K₁ संसारं; K₂ संसार (for ससार). K₁ B₂₋₃ D₁ D₂₋₃ तं तथा; K₃ S (M₃ both times) याज्ञियं; K₈ च जयं; B₁ तं महा- (for यज्ञियं). — ^b) K₁ B D₁ D₂₋₃ यज्ञियं (D₁ याज्ञिकं) हयं (for स विशां पते). — ^c) K₁ D₁ D₂₋₃ ततो (for तारा-). B₁ शून्यम्

(for -सृगम्). — ^d) K₁ B₁ D₁ D₂₋₃ यथा (for देव-). S₁ K₈ पिनाकभृक्; T₁ 'धृक्'.

45 For the repetition in M₃, cf. v. l. 43. — ^a) S₁ यथेच्छास्तांस्; K₈ 'ष्ट वै; K₄ D₁ यथावत्तांस् (for यथेष्टेन). G₈ M₃ (second time) स पार्थिवान्वशे कृत्वा. — ^b) S₁ K₄ om. तांस्. D₈ तान्देवतान् (for तांस्तान्देशान्). K₁ B (except B₂) D₁ D₂₋₃ यथाकर्म (for 'सुखम्'). — ^c) K₈ यथा कर्म (for यथाकामं). — ^d) K₈ धर्म (for कर्म). D₈ वर्जयन् (for वर्धं). K₃ कीर्ति पार्थस्य वर्धनात्; T G₁ M₁₋₃ कर्म लोके प्रदर्शयन्; M₃ (first time) कामं कुर्वन्महात्मनः. — After 45, T G₁ ins. the colophon.

46 M₁ om. 46. — ^a) G₈ स्वैरं (for स्वेवं). — ^b) G₈ अचलद्; M₃ सहायो (for विचरन्). K₁₋₃ B₂ D₁ D₂₋₃ पुरुषर्षभ (K₈ D₈ 'भः') (for भरतं). — ^c) K₄ B (except B₂) D₁ मणपूरः; S (M₁ om.) C₇ मणल्लः (for मणिपूरः). K₂ ततो वाजिमणिपूरम्. — ^d) K₁ स हि; G₈ स तु; C₇ सह- (as in text). D₈ पाण्डवैः.

Colophon missing in D₁; om. in B D₁ G₈ M₃; T G₁ read it after 45. — Adhy. name: K₁ D₂ S₁ S₂ S₃ सैन्धवपराजयः; K₂ D₁ अश्वानुसर्जनं; T G₁ हयचर्या; M₁ हयचर्यायां सैन्धवपराजयः. — Adhy. no. (figures, words or both): S₁ 94; D₈ 73; T₁ 64; T₂ G₁ M₁ 63; M₃ (inf. lin.) 78.

७८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु नृपतिर्वीरं पितरं बभ्रुवाहनः ।

निर्ययौ विनयेनार्यो ब्राह्मणार्घ्यपुरःसरः ॥ १

मणिपूरेश्वरं त्वेवमुपयातं धनंजयः ।

नाभ्यनन्दत मेधावी क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २

उवाच चैनं धर्मात्मा समन्युः फल्गुनस्तदा ।

प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्त्वं क्षत्रधर्मतः ॥ ३

संरक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् ।

यज्ञियं विषयान्ते मां नायोत्सीः किं नु पुत्रक ॥ ४

धिक्त्वामस्तु सुदुर्बुद्धिं क्षत्रधर्माविशारदम् ।

यो मां युद्धाय संप्राप्तं साम्नैवाथो त्वमग्रहीः ॥ ५

न त्वया पुरुषार्थश्च कश्चिदस्तीह जीवता ।

यस्त्वं स्त्रीवद्युधा प्राप्तं साम्ना मां प्रत्यगृह्णथाः ॥ ६

यद्यहं न्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुर्मते ।

C. 14. 290B
B. 14. 79. 7
K. 14. 79. 7

78

M₁ om. adhyas. 78-80.

1 Dn₁ missing up to 15^{ab} (cf. v. l. 14. 76. 19). B Dc₁ G₂ M₂₋₄ om. the ref. —^a) Ś₁ M₂ नृपतिः; K₂₋₅ Dc₁ D₁ पितरं (D₁ 'रो) (for नृपतिर्). K_{1.2} B_{1.2.5} D₂₋₄ प्राप्तं; K₄ वीरः; D₁ वीरो; D_{2.6} पार्थ (for वीरं). —^b) Ś₁ K₂₋₅ B₁ Dc₁ D₁ नृपतिर् (for पितरं). —^c) K₁ वरयेन (sic) (for विनं). K_{1.2} B Dc₁ D₂₋₆ [अ]य (for [अ]र्यो). —^d) K_{1.2} D₂₋₆ G₁ ब्रा (D₂ ब्र) ब्राह्मणार्थः (K₁ 'र्थ); K₄ B D₁ ब्रा (K₁ ब्र) ब्राह्मणार्थः; M_{2.3} ब्राह्मणस्य (for 'णार्थः).

2 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) Ś₁ K₂₋₅ मणि- (K₄ 'ण) मणिपूरतिः; B (except B₂) D₁ मणिपूरेश्वरं; S (M₁ om.) मणिपूरेश्वरं. T G₁ चैवम्; G₂ स्वैरम् (for स्वैवम्). —^b) K₁ B₁ Dc₁ उपयातं; K₂₋₄ B₂₋₅ D₁ T G उपयातं (B₂ 'या) तं. —^c) K₁ B_{1.2.5} D₂₋₆ नाभ्यनन्दस्य मेधावी.

3 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁ B Dc₁ D₂₋₆ T₁ G₁ च स; G₂ वै स (for चैनं). —^b) Some MSS. फाल्गुनस्य; Ś₁ K₂ D₂ फ (D₂ फा) फल्गुनस्य. K₁ D_{2-4.6} G₂ M₂ तथा (for तदा). —^c) D₂ corrupt. Ś₁ K_{2.5} D₁ प्रतिक्रिया (for प्रक्रियेयं). —^d) G₁ om. (hapl.) 3^d-7°. —^e) M₁ क्षत्रधर्मणः. G₂ जहि त्वं क्षत्रधर्मणा.

4 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 4 (cf. v. l. 3). —^a) K₁ संरक्ष्यमाणं; K₂₋₅ B₂₋₅ Dc₁ D₁₋₆ T G₂ 'क्षमाणं. —^b) K₂ मामनुनम् (for यौधिष्ठिरम्). Ś₁ K_{2.5} D₁ इहागतं (for उपा). K₄ युधिष्ठिरमिहागतं. —^c) D_{2.6} वशिष्ठः; T G_{2.5} M_{2.3} वाशि (G₂ M_{2.3}

'जी)यं. K₂ T₁ G₂ M_{2.3} विषयांतं; Dc₁ विपांते (sic); G₂ M₁ विषयं त्वं (for 'यान्ते). D₁ मा. —^d) K_{2.3} D_{2.6} G_{2.3} न योत्सीः; B₂ नायोत्सीः; B₃ मायोत्सीः; T अयोत्सीः. K₃ T G₂ न; K₅ तु (for नु). K₂ M₂ पुत्रकः; K₃ पुत्र (submetric).

5 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 5 (cf. v. l. 3). —^a) M₁ धिक्त्वां तु (for त्वामस्तु). K_{1.2} B_{1.2.6} D₂₋₄ सु (K₂ om. सु) दुर्बुद्धे. —^b) Ś₁ K₂ क्षत्रधर्मं वि (K₂ 'मंवि) शारदं; K_{1.2} B Dc₁ D₂₋₆ 'धर्म- बहिष्कृतं; D₁ 'मर्माविशारदं. —^c) K₂ T₂ G₂ M₂ मा. G₂ युधि न; M₁ युधि सु (for युद्धाय). D_{2.6} यो मां युद्धायमायांतं. —^d) D₂ सन्नैव (for साम्नैव). B Dc₁ [अ]य (for [अ]र्यो). Ś₁ K_{2.4} साम्नैव प्रति- गृह्णथाः; K_{1.5} D₁₋₆ 'व प्रत्यगृह्णथाः; K₂ विनयेन तमन्वगात्.

6 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 6 (cf. v. l. 3). K₁ D_{2.4-6} om. 6^{ab}. K_{2.4.5} D_{1.3} om. (hapl.) 6. —^a) B Dc₁ हि (for च). —^b) M₂ यत् (for यत्). K_{1.2} B₂ D_{2.4-6} G₂ M₁ यथा; B₁ युवा (for युधा). —^c) K₁ B_{1.2.6} D_{2.4-6} मां (D₂ मा) साम्ना (by transp.). G₂ [अ]हं (for मां). D₂ G₂ M_{2.3} प्रतिगृह्णथाः.

7 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 7^{ab} (cf. v. l. 3). —^a) K₁ यदहं; D₁ अद्याहं. K₂ D₂ 'शस्त्रांस् (sic); D₂ T 'शस्त्रं. —^b) Dc₁ आगस्तेयं (sic). G₂ M₁ हि (for सु). —^c) B₂ partly damaged. K₂ D₁ G₂ प्रक्रियैव (for 'येयं). K_{1.3} D₂₋₆ भवेद्; K₄ च वै; B_{1.2} तदा; D₁ M_{2.3} न ते (for ततो). —^d) K₁ D_{2-4.6} तावद्; K₂ ततो; D₂ तदा (for भवेत्). K₃ मम (for तव). Ś₁ K_{2.3.5} D_{1.3} 5

प्रक्रियेयं ततो युक्ता भवेत्तव नराधम ॥ ७
तमेवमुक्तं भर्ता तु विदित्वा पन्नगात्मजा ।
अमृष्यमाणा भिचोर्वीमुल्लूपी तमुपागमत् ॥ ८
सा ददर्श ततः पुत्रं विमृशन्तमधोमुखम् ।
संतर्प्यमानमसकृद्भर्ता युद्धार्थिना विभो ॥ ९
ततः सा चारुसर्वाङ्गी तमुपेत्योर्गात्मजा ।
उल्लूपी ग्राह वचनं क्षत्रधर्मविशारदा ॥ १०
उल्लूपी मां निबोध त्वं मातरं पन्नगात्मजाम् ।
कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मस्ते भविता परः ॥ ११

नराधिप (for 'धम').

8 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ś1 K2-5 D1 पित्रा (for भर्ता). S (M1 om.) च (for तु). —^o) K2 तत्राय (for भिचोर्वीम्). K5 नाभ्यनन्दत मेधावी (= 2°). —^d) K1, 2, 5 B1, 2, 5 D1-5 समुपागमत्; K5 B2, 4 तमुपागता (K5 'त'); D5, 6 सहसागमत्.

9 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) T G1 तथा; G2 तदा (for ततः). —^b) Ś1 K1, 8 B1, 3-5 D2, 3, 6 विमुष्य (B2-5 'व') तम्; K2, 5 D4 'व्यंतम्' (for 'शन्तम्'). —^o) K1 M4 (sup. lin.) संतर्प्यमानम्; K2 संतर्प्य; K5 G2 संतर्प्य; B2 संतर्प्य; D1 T2 M2 संतर्ज. K2 संभर्तमानमलभद्. —^d) K4 B D (Dn1 missing) T G1, 8 पित्रा (for भर्ता). B1, 2, 5 D2-6 प्रभो (for विभो). K1 पित्रा युद्धार्थिनः प्रभो.

10 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^b) Ś1 K1, 3-5 D2-6 समुपेत्य; B2 तमुपेत्य; D1 तमुपेत्य (for 'पेत्य'). —^o) D2 उत्कास (sic); D5, 6 पुत्राय (for उल्लूपी). K2 धर्मज्ञ (for वचनं). —^d) K1 धर्म धर्मविशारद; K2, 5 क्षत्रधर्मविशारद (K5 'द'); B D1 D2-6 धर्म्य ध (D5 'मौध') र्मविशारद (B2, 4 D1 'दा'); G2 M2 क्षत्रधर्माविशारद.

11 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1, 2 G1 M2 उल्लूपी. Ś1 K2-5 D2 निबोधस्व (for 'ध र्व'). —^b) K1 D2 M2, 8 पन्नगात्मजा (sic); K2, 8 D2 रमजा. —^o) T1 G1 कुरु र्वं (for कुरुष्व). —^d) K1 रवया; K2 D2 पुर; K5 ततः; G2 M2 महान्; M3 वरः (for परः).

12 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2 र्वं; M2 वै (for [ए]नं). K2 B2, 4 S (M1 om.) नरश्रेष्ठ

युध्यस्वैनं कुरुश्रेष्ठ धनंजयमरिंदम् ।
एवमेव हि ते प्रीतो भविष्यति न संशयः ॥ १२
एवमुद्धर्षितो मात्रा स राजा बभ्रुवाहनः ।
मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ ॥ १३
संनद्य काश्चनं वर्म शिरस्त्राणं च भानुमत् ।
तूणीरशतसंवाधमारुरोह महारथम् ॥ १४
सर्वोपकरणैर्युक्तं युक्तमश्वैर्मनोजवैः ।
सुचक्रोपस्करं धीमान्हेमभाण्डपरिष्कृतम् ॥ १५
परमार्चितमुच्छ्रित्य ध्वजं सिंहं हिरण्यम् ।

(B2, 4 T2 M2 'ष्ट'). —^b) K2, 4, 5 D1 S (M1 om.) अरिंदमं. K1 B1, 2, 5 D2-6 पितरं युद्धदुर्मदं; B2, 4 D1 पितरं कुरुसत्तमं. —^o) K2 B1, 2, 4 D2 एव (for एव). Ś1 K2, 5 तव; D2 हि ते; G2 M2 पिता (for हि ते). K2 पुत्रो; D1 om.; G2 धर्मो (for प्रीतो). —^d) B1 भविष्यामि (sic). Ś1 K2-5 D1 धनंजयः (for न संशयः).

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K2 B1, 2, 5 राजा (for मात्रा). K1 D2-6 एवं दुर्मदं (K1 'वि') तो राजा. —^b) K1, 8 B1, 2, 5 D2-5 मात्रा (for राजा). —^o) G1 om. (hapl.) 13°-16°. —^o) K2 मनश्च ते (sic); D2 नमश्चक्रे (by metathesis); T मुदं चक्रे (for मनश्चक्रे).

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 14 (cf. v. l. 13). —^a) K2 संनद्य- (for संनद्य). —^o) G2 M2 शर- (for शत-). K2 तूणीरा शतसंवाधा. —^d) Ś1 K1 B D1 D2-6 रथोत्तमं (B1 'र') (for महारथम्).

15 Dn1 missing up to 15^{ab} (cf. v. l. 1). G1 om. 15 (cf. v. l. 13). —^a) K1 B D1 D2-6 सर्वोपकरणैर्युक्तं. —^b) D2 युक्तमैरु- (for 'मैरु'). —^o) Dn1 resumes. —^o) K1, 8 B D (except D1) T1 G1 सु- (for सु-). K4 B D (except D5) श्रीमान् (for धी). K2 सर्वोपस्करैः पूर्णं; K5 मंचकोपस्करं धीमान् (sic). —^d) K4 D1 हेमभाण्ड-; B2 हेमदंड-; T1 भाव-; T2 बाध- (for भाण्ड-). K1, 2 B1 D (except D1, 5) परिष्कृतं.

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 13). —^a) K1 corrupt. T1 G2 उद्धृत्य (for उच्छ्रित्य). —^b) K4 B (except B2) D1 D1 T2 ध्वज- B (except B2) D1 T G2, 8 M2 C7 हंसं (for सिंहं). —^o) D2 चार्यम् (for पा).

प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रुवाहनः ॥ १६
 ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थश्वितम् ।
 ग्राहयामास पुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः ॥ १७
 गृहीतं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनंजयः ।
 पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारयदाहवे ॥ १८
 ततः स राजा तं वीरं शरव्रातैः सहस्रशः ।
 अर्दयामास निशितैराशीविषविषोपमैः ॥ १९
 तयोः समभवद्युद्धं पितुः पुत्रस्य चातुलम् ।
 देवासुररणप्रख्यमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ २०
 किरीटिनं तु विव्याध शरेण नतपर्वणा ।

Ks ययौ पांडवमुद्दिश्य; Gs स ययौ पार्थमुत्तुज्य.

17 °) Śi Ks-s D1 तमभ्येत्य. — °) S (M1 om.)
 याज्ञि (G M3 'ज्ञी'वं.

18 °) Dc1 तुरगं (for वाजिनं). — °) K1.4.5 D1
 Gs भूमिस्थः; K2 च तदा; T2 भूमिष्ठं. — °) Dc1
 संनिवारयद्; Ds T2 Gs स न्यवां.

19 Ks om. 19^{ab}. — °) K1 B (B6 lacuna) D
 (except D1) स तत्र (for ततः स). Śi राजानं; Ds
 राजा ते (for राजा तं). K1 पीठं (sio) (for वीरं). Ks
 राजानं स ततो वीरं. — °) K1 B D (except D1) शर-
 संघैरनेकशः. — °) K1 D2 अर्दयामास; Ks अर्थः; Ks
 अर्थं (for अर्दं). Śi Ks विविधैर्; K2.4.5 D1 विशि-
 दै (Ks 'है'र् (for निशितैर्). — °) K4 D1 आसी-
 विषः; Gs शरैराशी- (for आशीविष-).

20 °) Ks ततः (for तयोः). — °) Śi Ks-s D1
 Gs चोभयोः; Ks चाकुलं; Ds वातुलं; Ds चापलं;
 T G1 चाधिकं (for चातुलम्). — Ks om. 20^{ad}. — °)
 Śi समप्राप्यम्; Ks D1.2 M2 -रणप्रख्यम् (for -रणं).
 Gs देवासुराणां प्रमुखम्. — °) Ks प्रेयमाणयोः; T
 G1.2 प्रियं.

21 °) K1 B Dc1 Dn1 D2-s प्रविश्याध; K4 D1
 समाविध्य (for तु विव्याध). — °) Ks बाणेन; Ks
 दृष्टेन (for शरेण). Ks B D T1 G1 [आ]नतः (for
 मतः). K1 शरानां नतपर्वणां. — °) K1.4 जंतुदे (K1
 'दं'दे; D1 (gloss: [marg. sec. m.] दृष्ट्यदेशे) शत्रुदेशे
 (sio) (for जन्तु). K1 B Dc1 Dn1 D2-s T G1
 व्याघ्रं; Ks-s D1 Gs M4 -व्याघ्र. — °) Ks स हवद्;

जन्तुदेशे नरव्याघ्रः प्रहसन्बभ्रुवाहनः ॥ २१
 सोऽभ्यगात्सह पुच्छेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
 विनिर्मिद्य च कौन्तेयं महीतलमथाविशत् ॥ २२
 स गाढवेदनो धीमानालम्ब्य धनुरुत्तमम् ।
 दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव संबभौ ॥ २३
 स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषर्षभ ।
 पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महीपते ॥ २४
 साधु साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज ।
 सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक ॥ २५
 विमुञ्चाम्येष वाणांस्ते पुत्र युद्धे स्थिरो भव ।

Bs अर्जुनं (for प्रहसन्). — After 21, T2 reads
 32°-33° repeating it in its proper place.

22 °) Ks B1 Dc1 G2 सोलगात्; Ks सोभ्ययात्;
 M2 सोभ्यागात्. K1 पुंलभ्यो; Gs पुच्छेन (for पुच्छेन).
 — °) Śi वल्मीकम्; D4 वल्मिं. Ks पन्नगः; Dn1
 पन्नगं. — °) K2 त्रिभिर्मिद्य; K4 D2 विनिर्मिद्य; G2
 विव्याध स. Śi Ks.5 तु (for च). — °) K2 corrupt.
 K4 D1 M2 उपाविशत्; Gs अयागमत्. K1 B Dc1
 Dn1 D2-s प्रविशेश महीतलं.

23 °) Ds चेमान् (sio) (for धीमान्). — °) K1
 corrupt. — °) M2 दिश्य. — °) Ks प्रमीतः; Ks
 प्रदीप्तः; Ds प्रमाद (for प्रमीत). K1 B D (except
 D1) सो (B1.2 Ds.6 चा)भवत् (for संबभौ). S (M1
 om.) प्र (Gs M4 नि)मोलित (T1 'वीरः; M2 'लिक)
 इवावभौ.

24 °) Śi प्रशंस्य; Ks प्रशंस (sio); T2 प्रहस्य;
 Gs प्रसह्य (for प्रशस्य). Śi Dc1 भरतर्षभ; K2.4 B
 D1 T1 M2 पुरुषर्षभ (K4 D1 'भं'). K1 Dn1 D3 प्रणश्य
 पुरुषर्षभ. — °) Ds शके (for पुत्रं). — °) Bs
 partly damaged. K1 B1.2.4 Dc1 Dn1 D2-s महा-
 युतिः; Bs महामतिः (for महीपते).

25 °) Śi Ks वत्स चित्राङ्गदासुत. — °) K2 दृष्ट्वा ते
 (by transp.).

26 °) Ds विमुञ्चमेष; Gs 'चोद्यस्य; Ms 'वाभ्यस्य.
 K1 B D (except D1) ते बाणान् (by transp.). S
 (M1 om.) च (for ते). — °) Gs M2 पुत्र धीरो भवाद्य
 वे. — After 26^b, Śi Ks.5 ins. an addl. colophon

C. 14. 2317
 B. 14. 78. 26
 K. 14. 79. 26

5327
79. 26
79. 26

इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ २६
तान्स गाण्डीवनिर्मुक्तान्वज्राशनिमप्रभान् ।
नाराचैरच्छिनद्वाजा सर्वानेव त्रिधा त्रिधा ॥ २७
तस्य पार्थः शरैर्दिव्यैर्ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ।
सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापाहरद्रथात् ॥ २८
हयांश्चास्य महाकायान्महावेगपराक्रमान् ।
चक्रार राज्ञो निर्जीवान्महमन्पाण्डवर्षभः ॥ २९
स रथादवतीर्याशु राजा परमकोपनः ।
पदातिः पितरं कोपाद्यो धयामास पाण्डवम् ॥ ३०

[*Adhy. name:* Ks इयोस्सर्गः; Ks बभ्रुवाहनयुद्ध-
— *Adhy. no.:* Śi 95].

— ^a) Ms अमित्रह. — After 26, Ks ins.:

152* सुतीक्ष्णैरात्मजं वीरं प्रहसन्पाण्डवर्षभः ।

27 ^a) B₁ D₁ स तान् (by transp.); D₃ तस्य;
G₃ M₁ तांस्तान्. D₆ om. स. K₁ गाडिवः; K₂ 4
D₁ गांजीवः. — ^b) K₂ शक्राशनि (for वज्रा). B₁ 3
S (M₁ om.) स्वनान् (for प्रभान्). — ^c) K₁ B D
(except D₁) नाराचान् (for चैर). Śi राजान्; D₆
राज्ञां (for राजा). — ^d) B D₁ D₆ मल्लैः सर्वास् (for
सर्वानेव). D₁ om. one त्रिधा. B D₁ G₃ द्विधा त्रिधा.
K₁ D₁ D₃ 5 मल्लैः सर्वास् (D₁ 'वान्दि' धा द्विधा).

28 ^a) G₃ स च (for तस्य). B₃ D₁ पार्थ. K₂
M₂ 8 दीप्तैर्; K₃ मित्रैर् (sic); T G₁ 3 दीप्तैः; G₂
M₃ तीक्ष्णैर् (for दिव्यैर्). — ^b) Some MSS. परि-
स्कृतं; K₄ T G₁ 2 M₂ 8 विभूषितं. — ^c) G₃ सौवर्ण-
B₁ सुवर्णप्रतिमं हंसं. — ^d) K₂ क्षुरेण; M₃ क्षणेन (for
क्षुरेण). Śi K₂ 1 D₁ D₃ G₃ [अ]पातयद्; T₁ G₁
M₃ [अ]पहरद्.

29 ^a) D₆ हयांश्चास्यमहाकाया. — ^b) K₁ B D
(except D₁) महावेगान् (D₆ 'गा अ' रिंदम (D₁ 'म').
— ^c) K₁ 3 B D (except D₁) राजान्; T G₂ बाणैर्;
M₃ राजा (for राज्ञो). — ^d) Śi K₂ 5 D₁ पुरुषर्षभः
(K₆ 'भ'); K₁ B D₁ D₃ 5 हव पांडवः (for
पाण्डवर्षभः).

30 ^a) D₁ reads from स रथाद् up to नात्यर्थं पीड
(in 31^a) twice without var. M₂ अश्वकीर्णं (for
'तोर्ष'). K₁ 3 B₁ 2 5 D₁ D₃ 5 [अ]थ (for [अ]शु).
— ^c) D₆ यदीति (for पदातिः). K₁ B D (except

संप्रीयमाणः पाण्डूनामृषभः पुत्रविक्रमात् ।
नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ॥ ३१
स हन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रुवाहनः ।
शरैराशीविपाकारैः पुनरेवादयद्बली ॥ ३२
ततः स बाल्यात्पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा ।
निशितेन सुपुङ्खेन बलवद्भ्रुवाहनः ॥ ३३
स बाणस्तेजसा दीप्तो ज्वलन्निव हुताशनः ।
विवेश पाण्डवं राजन्मर्म मिच्चातिदुःखकृत् ॥ ३४
स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ।

D₂) क्रुद्धो (for कोपाद्).

31 For the repetition in D₁, cf. v. l. 30. — ^a)
Śi K₂ 3 B₁ 4 D₁ D₃ स (for सं). Śi D₁ D₁
D₂ 5 पार्थानाम् (for पाण्डू). K₁ संप्रीयमाणः पार्थ
तम्; D₆ संप्रीयमानो पार्थानाम्; T G₁ 2 प्रीयमाणस्तु
पांडू. — ^b) D₁ पुत्रं (for पुत्र). — ^c) K₁ 4 B₁ 5
D (except D₁) अत्यर्थं (for ना'). — ^d) M₂ 8
वज्रधरात्मजं (sic).

32 ^a) K₁ 5 B D (except D₁) M₂ 4 मन्यमानो
(B₃ 'न') (for हन्य). Śi K₂ 5 D₁ विशिखैः (K₂ D₁
'वै'); K₂ विरथः; T G₁ 2 [s] विमुखं (for विमुखं).
— After 32^b, K₄ D₁ ins.:

153* हृदि विव्याध बाणेन हटेन जगतीपतिः ।

— K₄ D₁ om. 32^a–34^b. T₂ reads 32^a–33^b for the
first time after 21. — ^a) K₂ T₁ 3 (second time)
G₁ 2 [अ]हनद्; G₃ [अ]दयन्. K₆ पुनरभ्यर्दयद्बली.

33 For the repetition in T₂, cf. v. l. 32. K₄
D₁ om. 33 (cf. v. l. 32). — ^b) D₁ corrupt. K₂
पत्रिणः. D₆ हृदि विव्याध पत्रिणा. — ^c) Śi स; D₁
तु; M₂ 8 च (for सु).

34 K₄ D₁ om. 34^a (cf. v. l. 32). K₁ 5 B₂
D₁ D₂ 5 om. 34^a. — ^a) K₂ वातस्; G₃ M₂ 4
शरस् (for बाणस्). B₁ 2 5 युक्तो; G₃ विद्धो (for
दीप्तो). — ^c) D₁ om. पाण्डवं राजन्. B वेगान् (for
राजन्). — ^d) K₂ वर्म (for मर्म). B₄ 4 तु; D₁
सु- (for [अ]ति). K₄ D₁ दुःखितः (for दुःखकृत्).

35 ^a) Śi [अ]मिच्छो; K₂ भृशस् (for [अ]तिभृश).
K₁ B₃ D₁ D₂ 4 5 क्रुद्धः (for विद्धः). — ^b) T₁ रघु-
(for कुरु). K₁ 4 नन्दन; B₁ 2 5 पुनः; B₄ 4 D₆

महीं जगाम मोहार्तस्ततो राजन्धनंजयः ॥ ३५
तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरंधरे ।
सोऽपि मोहं जगामाशु ततश्चित्राङ्गदासुतः ॥ ३६
व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ।
पूर्वमेव च बाणौघैर्गाढविद्धोऽर्जुनेन सः ॥ ३७

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रं च पतितं भुवि ।
चित्राङ्गदा परिव्रस्ता प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३८
शोकसंतप्तहृदया रुदती सा ततः शुभा ।
मणिपूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

वेशंपायन उवाच ।

ततो बहुविधं भीरुर्विलप्य कमलक्षणा ।
शुमोह दुःखादुर्धर्षा निपपात च भूतले १

प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा ।
उल्लूपीं पन्नगसुतां दृष्ट्वा वाक्यमब्रवीत् ॥ २
उल्लूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे ।

C. 14. 1343
B. 14. 80. 3
K. 14. 80. 3

-सत्तमः (B₂ 'म') (for -नन्दनः). — °) B (except B₂) D₁ D₂ दुःखातंस; T₁ G₁ मोहात्स.

36 ⁶) K₂ पुरंधरे; B₂ G₂ M₂₋₄ धनुंधरे (for पुरंधरे). — °) D₂ सोम (sic) (for मोहं). D₂ जगाद् (for 'म'). K₁ B D (except D₁) [अ]थ (for [आ]-शु). — ^d) G₁ M_{2.8} तत्र (for ततश्च). K₂ त्रिशंगमात्मनः (sic); K₄ B_{2.4} D₂ D₁ G₂ M₄ चित्रांगदात्मजः; T₁ चैत्रांगदः शुचा; G₁ चित्रांगदा शुचा; M_{2.8} 'गदासुतं (sic).

37 ^a) K₄ संयत्य; K₆ विष्यत्य; D₂ व्यायस्य; D₁ व्यायाम-; D_{2.6} विषमं; G₂ आचार्यं (for व्यायस्य). D₂ महीं जगाम मोहातो (= 35°). — °) B₂ om. श्रेच. K₁ B D स; T हि (for च). — ^d) D₁ M_{2.4} गाढं; D₂ दृढ- (for गाढ-). M_{2.4} -वित्तो (for -विद्धो). K₁ B D₁ D₂₋₆ ह; K_{2.4} वै; D₂ D₁ T₁ G च (for सः). — After 37, K₁ B_{1.2.5} D T₂ ins. :

154* पपात सोऽपि धरणीमालिङ्ग्य रणमूर्धनि ।

[Before the prior half, D₁ ins. वेशंपायनः.]

38 ^a) K₁ च हतं; B₂ T₁ पतितं; G₁ पितरं (for निहतं). K_{2.2.5} B₁₋₈ G₂ M₂₋₄ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^b) K₂ om. च. T निहतं (for पतितं). — °) D₂ परिव्रष्टा (for 'व्रष्टा'). — ^d) K₂ प्राविवेश. K₅ D₁ D_{2.6} रणाजिरे.

39 K_{2.4} om. from 39⁶ up to 14. 79. 1°. — ^b) M_{2.8} तु तं (for ततः). T तदा (for शुभा). K₁ B D (except D₁) रुदती (K₁ 'दंत; D₁ D_{2.8} 'दंती

वेपती भृशं. — °) B (except B₂) मणपूर-; S (M₁ om.) मणलूर- (for मणिपूर-). K₁ G₂ जाता (for माता). — ^d) K₁ च हतं (for निहतं). D₂ प्रति; D₂ सुतं (for पतिम्).

Colophon om. in K_{2.4} M₁. — Adhy. name : K₂ बभ्रुवाहनयुद्धे अर्जुनसंमोहः; B₂₋₈ D₂ अश्वानुसारः; D₁ अर्जुनप्रमोहः; T_{1.2} G₁ हयचर्यायां बभ्रुवाहनविजयः; G₂ बभ्रुवाहनयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both) : B₁ G₂ M₁ 76; B₂ 77; D₁ 80; D₂ 74; T₁ 65; T₂ G_{1.2} 64; M_{2.8} 63; M₄ (inf. lin.) 79. — Śloka no. : D₁ 38.

79

✎ M₁ om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 K_{2.4} om. 1^{ab} (cf. v. l. 14. 78. 39). — ^a) K₁ B₂ D (except D₂ D₁) T G_{1.2} बहुतरं (for 'विधं'). K₁ B_{2.4} D₁ D₂₋₆ भूरि; B_{1.8} भुवि (for भीरु). — ^b) M₂ कमलक्षणा; (sic). — °) S₁ K₂ D₁ दुर्धवं (for 'र्षा'). K₁ B D₂ D₁ D₂₋₆ T₂ शुमोह दुःखसंतप्ता. — ^d) B_{2.4} D₂ D₁ मही- (for च भू-). K₁ B_{1.2.5} D₁ D₂₋₆ प (D₂ इय) पात च मही (B₂ धरणी) तले.

2 ^a) K_{2.4.5} तु सा; B_{1.4} D₂ ततः (for च सा). — ^b) D₂ देवी. B₂ D₂ -वपुर्धरा. — S₁ D₂ om. (hapl.) 2^{ad}. — °) K₂ D₂ उल्लूपी. — ^d) B₂ partly damaged. K₂ वै; D₁ [ए]वं (for [इ]दं).

. 2343
. 80. 3
. 80. 3

त्वत्कृते मम पुत्रेण बालेन समित्तिजयम् ॥ ३
ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता ।
यच्चत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ॥ ४
किं तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽय धनंजयः ।
क्षमस्व याच्यमाना मे संजीवय धनंजयम् ॥ ५
ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे ।
यद्वातयित्वा भर्तारं पुत्रेणेह न शोचसि ॥ ६
नाहं शोचामि तनयं निहतं पन्नगात्मजे ।

3 B₂ damaged. 3^{ab} = (var.) 12^{ab}. — ^a) K₁, s D₁, 6 M₂ उल्लूरी (sic); D₈ उलीपि (sic). — G₁ om. (hapl.) 3^a-6^a. After 3^b, D₈ reads 5^{ab}. K₆ om. 3^{ad}. — ^a) K₁ B D₁ D₂ D₃-5 T G₂ बाणेन; D₈ वीरेण; G₃ M₄ शयानं (for बालेन). D₁ M₂, 8 समित्तिजयः (D₁ 'य') (sic).

4 G₁ om. 4 (cf. v. l. 3). B₂ partly damaged. — ^a) B₂, 1, 5 न तु (for ननु). K₁, s D₁ D₂-1, 6 आर्यः; G₂ M₄ आर्या. T धर्मज्ञे. — ^b) B₁-4 D₁ न त्वं (for ननु). S₁ K₈ B₁, 8, 4 चापि; K₁ वासि; D₁ सापि; M₂, 8 चासीत् (for वासि). — ^c) D₁ M₂, 8 यस्य (for यद्). S₁ K₈ समितिः; K₆ पतिर्मे; D₁ स सुतः; D₈, 6 निहतः (for पतितः). K₂, 3 त्वत्कृतेयं निपतितः. — ^d) K₅ पतितो (for पतिस्ते). K₂, 4 सु (K₄ स) सुतो; D₁-6 पतितो (for निहतो).

5 G₁ om. 5 (cf. v. l. 3), D₈ reads 5^{ab} after 3^b. — ^a) K₈ [अ]सर्वापराधाय; D₁ समापराधोयं; D₁ तेनाप'; D₈ सर्वापराधाय; T₁ मंदेपराधेयं. B₁-4 G₃ M₂, 8 किं तु मंदपराधो (B₁ 'दो')यं; B₈ किं तु संतापराधोयं; T₂ M₄ किं तु मंदेपराधो (M₄ 'ज्यो')यं; G₂ किं त्वयं तेषां दोषं. — ^b) K₁, 2 ते च; D₈ चैव (for तेऽय). K₂ G₈ धनंजयः. — ^c) T₁ उल्लूपि; M₂, 8 क्षमस्व (for क्षमस्व). G₃ M₄ वाच्यमाना. K₁, 2, 5 B₁, 2, 5 D₁ D₂-5 T₁ वै; D₈ [ए]व (for मे). S₁ क्षमस्व याच्यमानायाः. — ^d) K₁, 2 B D T₁ जीवयस्व (B₄, 4 D₁ 'वीनं') (for संजीवय).

6 G₁ om. 6^{ab} (cf. v. l. 3). D₈ om. (hapl.) 6-9. — ^a) K₈ न तु (for ननु). K₂ धर्मार्थः; D₁, 6 त्वमार्यः; M₄ त्वमाया (for 'यं'). T₁ धर्मज्ञे (for 'ज्ञा'). — ^b) S₁ K₂, 5 B₂ D₁, 6 त्रैलोक्ये. M₄ विदिता. S₁ K₂, 5 D₁ T₂ G₃ कुमा. — ^c) B₂ D₁ किं; D₁ वा

पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७
इत्युक्त्वा सा तदा देवीमुख्यीं पन्नगात्मजाम् ।
भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ॥ ८
उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियकाम मम प्रिय ।
अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ९
ननु नाम त्वया वीर धर्मराजस्य यज्ञियः ।
अयमश्वोऽनुसर्तव्यः स शेषे किं महीतले ॥ १०
त्वयि प्राणाः समायत्ताः कुरूणां कुरुनन्दन ।

(for यद्). K₁ B₁, 2, 5 D₁ D₂, 4-6 transp. भर्तारं and पुत्रेण. S₁ K₈ घातयित्वा तु भर्तारं; K₂, 4, 5 पा (K₈ घा) तयित्वा च भ' (for 6°). K₁ B₁, 2, 5 D (except D₁; D₈ om.) नानु; K₂ [इ]ह च; K₆ [ए]व न; G₂ ह न; G₃ M₄ न हि; M₂, 3 हि न (for [इ]ह न). T₁ शोचसे.

7 D₈ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^a) B₂ partly damaged. M₂, 8 transp. तनयं and निहतं. K₁ पुत्रं च (for तनयं). K₂, 3 निजितुं (for निहतं). K₁ B D (except D₁; D₈ om.) हतं (B₂ D₁ मृतं; D₈ नाहं) पन्नगर्नदिनि (for 7°). — ^c) K₈ T₁ G₁ [अ]नु; G₃ हि (for तु).

8 D₈ om. 8 (cf. v. l. 6). — ^a) G₂ तु तां (for तदा). K₂, 4 B₁, 8, 5 D₁ D₂ M₂, 8 देवी. — ^b) K₁ B₂ उल्लूरी. K₂ D₁ उल्लूरी पन्नगात्मजा. — ^d) K₁ प्रत्युवाच (for इत्तु°). D₈ यशस्विनी. T₂ हृदं वचनमब्रवीत्.

9 D₈ om. 9 (cf. v. l. 6). — ^a) D₁ [उ]त्तिष्ठ (for कुरु). S (M₁ om.) मुख्य त्वं (T₂ M₂, 8 'क्यस्त्वं') (for मुख्यस्य). — ^b) K₁ D₁ D₈ प्रियमुख्य (for 'काम'). K₂ प्रियः; D₈ T₂ प्रियं. D₁ प्रियमुख्यस्य मे प्रिय. — ^d) B₂ partly damaged. K₂, 4 B₁, 2, 4, 5 D₁ D₈ रक्षितः; D₁ मोहितः (for मोक्षितः).

10 ^a) B₂ damaged. K₁ B₁, 2, 5 D₁ D₂-6 ननु त्वया नाम विभो. — ^b) K₂, 4 धीमतः; T G₂, 8 M₂-4 याज्ञियः (M₂, 8 'यं'). — ^c) K₂-4 [स]नुगंतव्यः; K₈ [स]भिर्गतव्यः; D₈ [स]नुसर्तव्यः; T₂ न हर्तव्यः; G₃ M₄ [स]नुवर्तव्यः (for 'सर्तव्यः'). — ^d) D₁ corrupt. K₁ om.; M₄ सं- (for स). D₈, 6 किं स शेषे महीतले; G₃ किं शेषे मही'.

11 ^a) T₂ त्वया (for त्वयि). K₁, 5 T₂ G₂ स (K₁ स) मापवाः; D₁ D₄, 5 सवायवाः; D₂, 8 समाववाः

उद्यमि पश्य भर्तारं दायानं निहतं रणे ।
त्वत्कृते मम पुत्रेण बालेन समितिष्ठयम् ॥

१४-७९-३

स कस्मात्प्राणदोऽन्येषां प्राणान्संयुक्तवानसि ॥ ११
 उल्लुपि साधु संपश्य भर्तारं निहतं रणे ।
 पुत्रं चैनं समुत्साह्य धातयित्वा न शोचसि ॥ १२
 कामं स्वपितु बालोऽयं भूमौ प्रेतगतिं गतः ।
 लोहिताक्षो गुडाकेशो विजयः साधु जीवतु ॥ १३
 नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभार्यता ।
 नारीणां तु भवत्येतन्मा ते भूदुद्विरीदृशी ॥ १४
 सख्यं ह्येतत्कृतं धात्रा शाश्वतं चाव्ययं च ह ।

सख्यं समभिजानीहि सत्यं संगतमस्तु ते ॥ १५
 पुत्रेण धातयित्वेमं पतिं यदि न मेऽद्य वै ।
 जीवन्तं दर्शयस्व परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १६
 साहं दुःखान्विता भीरु पतिपुत्रविनाकृता ।
 इहैव प्रायमाशिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः ॥ १७
 इत्युक्त्वा पन्नगमुतां सपत्नीं चैत्रवाहिनी ।
 ततः प्रायमुपासीना तूष्णीमासीजनाधिप ॥ १८

C. 14. 2358
 B. 14. 20. 18
 K. 14. 60. 18

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनशीतितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

(D₃ 'याता:'); D₆ M₂ समायता:; G₃ 'याता:'. -- D₆ om. 11⁶. -- ^b) K₂, 4 G₃ M₂₋₃ कुरुवर्धन; B₁, 2 'सत्तम; T G₁, 2 कुलवर्धन. -- ^c) Ś₁ सदयं; K₃ न तु खं (for स कस्मात्). M₃ भूत्वा (for 'द्व्येषां). G₃ M₂, 3 स त- (G₃ क)स्मात्प्राणदो (G₃ 'एगणतो) भूत्वा. -- ^d) G₃ M₄ इति (for असि). K₃ प्राणान्संयुक्तमहंसि.

12 Before 12, K₁, 5 D₁, 1 D₂₋₃ ins. चित्राङ्गदा उवाच. -- ^a) K₂ M₂, 3 उल्लुपी (sic). K₁ B D (except D₁) पश्येमं (for संपश्य). -- ^b) K₁ B D (except D₁) पतिं निप (K₁ च प) तितं भुवि. -- ^c) M₂, 3 पुत्रस्य (for पुत्रं च). Ś₁ K₃ [ए]तं; K₁ B D [ह]मं (D₁ 'दं); K₂, 4 मे; K₃ [ए]तत् (for [ए]तं). D₁ D₂ D₃, 3 समुत्साह्य; M₂, 3 'सार्थ (for 'साह्य). -- ^d) B₃ damaged. K₂, 4 शोचसे.

13 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁ T G₃ स्वपितु; D₆ स्वपिति. -- ^b) K₁ B D (except D₁) T₃ मृत्युव (D₁ 'व) शो; K₂, 4 प्रतिगतं; G₃ प्रेतपतिं (for 'गतिं). Ś₁ K₃ भूमौ विगतचेतनः. -- ^c) D₃ लोहिताक्षो. -- ^d) K₁ जीवय; D₆ जीवति.

14 ^b) D₁ 'भार्यत; D₁ 'या; G₁ 'आयता. -- ^c) T G M₂, 3 C₇ न (for तु). Ś₁ K₂, 3 भवत्येव (Ś₁ 'व); K₂, 4 भवेतोपो. K₁ B D प्रमदानां भवत्येष (D₁ D₂ 'या). -- ^d) B₁, 3 T₃ G₃ transp. ते and भूत्.

15 ^a) K₄ corrupt. G₃ सार्थ; G₃ सुखं (for सख्यं). K₁ वै सख्य; K₂ ह्यंत; K₃ एतत्; K₃ हि

ते; B D₁, D₂₋₃ चैतत्; D₁ चात्र (for सतत्). K₂ साक्षात् (for धात्रा). -- ^b) S (M₁ om.) या (G₃ त)त् (for ह). K₁ B D (except D₁) शश्वद्व्ययमेव तु (B₂, 3 D₁ च). -- ^c) G₃ सुखं (for सख्यं). B₁, 3 सन वि- (for समाभि-). -- ^d) B₃ partly damaged. D₃ सख्य; D₆ सख्य. K₂ G₃ M₂₋₃ संगतम्; T₁ G₁, 2 'रम् (for 'तम्).

16 ^a) T G₁, 2 M₄ पातयित्वा (for धत्वा). Ś₁ K₃ [ह]द; K₃ च; B₂ D₁ D₂ D₃ T G₁, 2 [ए]तं; G₃ [ए]वं (for [ह]मं). -- ^b) K₂, 4 मन्त्ये; D₁ मे वत; D₆ सेवता; G₃ M₄ लज्जसे; M₂, 3 मेध मे (for मेऽद्य वै). -- ^c) K₂ D₁ T₁ G M₄ जीवितं (for जीवन्तं). D₁ दर्शयामि; T₁ G M₄ 'यस्य (for 'यसि). Ś₁ K₂₋₃ D₁ [जा]यें (for [अ]द्य). -- ^d) D₁ प्रति (for परि).

17 ^a) T G₁, 2 दुःखान्विता (for 'न्विता). K₁ B D (except D₁) देवि (B₁ D₄ 'शी) (for भीरु). -- ^b) Ś₁ [ए]वं (for [ए]व). K₃ B₃ T₁ G M₂₋₃ आसिष्ये (for आशिष्ये). K₂, 4 इहैवाहं निश्चयेन. -- ^c) K₃ प्रेक्षतस् (sic); T₁ G₁, 2 M₂₋₃ पश्यत्यास; T₂ नर्त्त; G₃ M₃ (sup. lin.) पश्यतस् (for प्रेक्षन्त्यास). K₂, 4 संयक्ष्याम्यद्य जीवितं.

18 ^a) M₃ इत्युक्ता. -- ^b) K₁, 5 B₂ D₁ D₂₋₃ सपत्नी; T₁ G₁ सपत्नी. Ś₁ B₁ D₁ D₂, 3 चैत्रवाहिनी. K₂ पत्नी वै चैत्रवाहिनी; K₄ पत्नी चैत्रा वाहिनी. -- ^c) D₂, 3 तूष्णीम् (for प्रायम्). -- ^d) D₃ प्रायम् (for तूष्णीम्). D₆ प्रायं नासीजनादनात् (sic).

C. 14. 2389
B. 14. 80. 19
K. 14. 80. 19

वैशंपायन उवाच ।

तथा विलप्योपरता भर्तुः पादौ प्रगृह्य सा ।
उपविष्टाभवद्देवी सोच्छ्वासं पुत्रमीक्षती ॥ १
ततः संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः ।
मातरं तामथालोक्य रणभूमावथाव्रवीत् ॥ २
इतो दुःखतरं किं नु यन्मे माता सु रता
भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ ३
निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

Colophon om. in K₁ B₄, D (except D₁) M₁.
— *Adhy. name* : K₂, ३ अश्वानुसा (K₁ 'स' रणेर्जुनवधः;
K₆ G₈ चित्रांगदावि (G₈ 'प्र' लापः; B₈ अश्वानुसारः; D₁
उल्लूपां प्रति चित्रांगदाविलापः. — *Adhy. no.* (figures,
words or both) : Ś₁ 98; B₁ T₁ 66; B₁ 72; T₂
G₁, २ 65; G₃ M₄ 77; M₂, ३ 64; M₄ (inf. lin.)
80.

80

❧ M₁ om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 D₈ om. the ref. — ^a K₁ B D (except D₁)
ततो (for तथा). Ś₁ K₁, ३, ५ D (except D₁) विरता
(D₈ 'मना' (for [उ]परता). — ^b T₁ G₁ भर्तुः (for
भर्तुः). — ^c K₂, ३ B₂ भवेद् (for [अ]भवद्). Ś₁
K₁, ३, ५ D (except D₁) दीना (for देवी). — G₁
om. 1^a-2^a. — ^d Ś₁ K₆ सन्नासं; K₃ अन्नासं; D₁
सन्त्यसं (sic) (for सोच्छ्वासं). K₁ D₁ D₃, ६ इच्छती
(for ईक्षती).

2 G₁ om. 2^a (cf. v. l. 1). — ^a K₁ सतां (sic)
(for संज्ञां). — ^c Ś₁ K₂, ५ उपालोक्य (for अथा).
— ^d K₂ -भ्रूयाम् (for -भूयाम्).

3 ^a K₈ ततो (for इतो). K₁, ५ D₂, ३ तु (for
नु). — ^b K₂, ४ D₁ M₂, ३ सुखेधि (K₈ 'दि' ता; K₁
सुखोचिता; B₄, ४ सुदुःखिता; B₅ सुखेचिता; G₂ सुखो-
चिता. — ^c K₁ च (for नि-). — ^d K₂, ४, ५ D₁ T
G₂ पतिं मृतं (by transp.); G₈ M₂, ४ पतिवता. G₁
अभिज्ञते पतिं मृतं.

4 ^a K₂, ४ [५] दीनं (for ऽरीणां). — ^b B₈ D₁, ६

मया विनिहतं संख्ये प्रेक्षते दुर्मरं बत ॥ ४

अहोऽस्या हृदयं देव्या दृढं यन्न विदीर्यते ।

व्यूढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम् ॥ ५

दुर्मरं पुरुषेणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते ।

यत्र नाहं न मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ॥ ६

अहो धिक्कुरुवीरस्य ह्युरःस्थं काञ्चनं भुवि ।

व्यपविद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यत ॥ ७

भो भो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि ।

सर्वशास्त्र- (for 'शास्त्र-'. — ^c) K₁ T₁ विनिहितं; K₈
विनहतं (sic). G₁ M₂, ३ संख्ये. — ^d Some MSS.
प्रेक्ष्यते; D₁ प्रेक्ष्यते. Ś₁ K₃ दुर्धरं; D₃ दुर्मरं; T G₁
दुर्मरं (for 'रं'). K₂, ४ यतः; K₆ रतः; B₁, २ च ह;
G₈ M₁ पतिं (for बत).

5 ^a D₁ हृदयं ते (hypermetric) (for हृदयं).
— ^d D₁ निहता (sic); G₈ M₄ पतितं (for निहतं).
D₁ प्रति; D₁ रणे (for पतिम्).

6 ^a Ś₁ दुर्धरं; K₃ दुर्धरं; D₃ दुर्मरं (for दुर्मरं).
G₈ [अ]हं (for [ह]ह). — ^b B₁, २, ५ मन्येथ; B₈, ४
मन्यामि; D₁ मान्यं च (for मन्ये हि). T G₁ काले हि;
G₈ ह्यायं हि (for ह्यध्वनि). K₂, ४ मन्वेहं कालया विना;
D₁ दृष्ट्वा स्वधन्यमाहृतं (sic); D₈ मन्ये ह्यध्वनमागते.
— ^c K₂ साहं न; G₁ वै हंत (for नाहं न). — ^d
Ś₁ विप्रयुज्येय; B₄ 'मुच्येत; D₁ 'युज्यत; D₂ 'युज्य
च; T₁ G₁, २ न विमुक्ता (G₁ 'क्तः' स्व; G₈ विप्रमुक्ता
स्व; M₂-४ 'युक्तौ स्व' (for 'युज्येत). K₂, ४ विप्रमुज्या-
वजीवनात्; K₈ 'युज्यावनेजितं; K₆ 'युज्य च जीवितं.

7 ^a K₁ B D (except D₁) हा हा (for अहो).
K₂, ४ अहो धिक्कुरुते वीर (sic). — ^b K₁ B₁, २ D₁
D₂-६ सन्नाहं; K₂, ४ क्षितिस्थं; B₈, ४ कवचं; B₆ त्र्यंकं;
D₁ ककस्थं; T G M₄ किरीटं; M₂, ३ कार्मुकं (for
ह्युरःस्थं). Ś₁ K₂-४ D₁ चतुः (for भुवि). — ^c K₁
२, ४ B D₁ D₁ D₂-५ T₂ G₁ अपविद्धं; D₈ अपि विद्धं;
T₁ G₂ व्यतिविद्धं; M₂, ४ व्यव' (for व्यप'). — Ś₁ D₁
(hapl.) om. 7^a-8^a. — ^d K₁, ५ B₈ पश्यतः; K₂ 'ति;
B₈ D₄ 'ते; T G₁, २ M₄ 'ता.

8 Ś₁ D₁ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). K₂, ४ om. 8^{ab}.
— ^a K₆ ततः (for भो भो). M₂, ३ वीर्यं (for वीरं).

शयानं वीरशयने मया पुत्रेण पातितम् ॥ ८
ब्राह्मणाः कुरुमुख्यस्य प्रयुक्ता ह्यसारिणः ।
कुर्वन्तु शान्तिकां त्वद्य रणे योऽयं मया हतः ॥ ९
व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे ।
सुनृशंसस्य पापस्य पितृहन्तू रणाजिरे ॥ १०
दुश्चरा द्वादश समा हत्वा पितरमद्य वै ।
ममेह सुनृशंसस्य संवीतस्यास्य चर्मणा ॥ ११
शिरःकपाले चास्यैव भुजतः पितुरद्य मे ।
प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यद्दत्वाद्य पितरं मम ॥ १२
पश्य नागोत्तमसुते भर्तारं निहतं मया ।

कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १३
सोऽहमप्यद्य यास्यामि गतिं पितृनिषेविताम् ।
न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे ॥ १४
सा त्वं मयि मृते मातस्तथा गाण्डीवधन्वनि ।
भव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालमे ॥ १५
इत्युक्त्वा स तदा राजा दुःखशोकसमाहतः ।
उपस्पृश्य महाराज दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ १६
शृण्वन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ।
त्वं च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे ॥ १७
यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे भरतर्षभः ।

C. 14. 2376
14. 80. 36
K. 14. 80. 36

— ⁶) B₈ ब्राह्मणं (for °णा). K_{3, 5} निहतं पितरं भुवि.
— ⁷) D₁ वीरे (for वीर). — ⁸) D₁ om. (hapl.)
from पुत्रेण up to मया (in 9^d). K_{2, 4} पश्यतः
(K₁ 'त') (for पातितम्).

9 D₁ om. up to मया (in 9^d) (cf. v. l. 8).
— ⁶) K_{1, 4} D₁ D₂₋₅ ये मुक्ता; B_{1, 2, 5} ये युक्ता;
D₁ प्रयुक्त. T₁ हरि- (for हय-). — ⁷) Ś₁ K_{3, 5} G₁
M_{2, 8} कुर्वन्ति. K_{2, 4} शान्तिं ये; K₃ T₁ G_{1, 2} M₄ शान्तिकं
(for 'कां'). B_{1, 2} अद्य (for त्वद्य). K₁ B₆ D₁
D₂₋₅ कुर्वन्ति (B₆ 'नु') शान्तिं कामस्य; D₆ G₃ कुर्वन्ति
शान्तिकर्मास्य (G₃ 'द्य').

10 ^a) D₁ M_{2, 8} व्यादिशन्ति; G₃ M₄ आदि (G₃
'वि')शन्तु. D₁ हि (for च). K_{3, 5} B₈ D₁ मे (for
किं). — ⁶) D₁ मम (for हह). K_{3, 5} D₁ M₄ वै;
B_{8, 4} किं; D₆ G₃ ते (for मे). — D₁ om. (hapl.)
10^a-12^b. — ⁷) K₁ B₂ D₁ D₄₋₆ आनृशंसस्य; K_{2, 4}
T₁ G_{1, 2} नृशंसस्य च; D₃ आनृशंस्य च (sic). — ⁸)
K₂ पितुर् (for पितृ-).

11 D₁ om. 11 (cf. v. l. 10). — ⁷) D₆ om. [ह]ह.
— ⁸) K₄ संजातश्च; B_{1, 2} संवृतस्य (for संवीतस्य). Ś₁
K₈ च; K₄ [अ]पि (for [अ]स्य). K₁ D_{2, 4} G₂ कर्मणा;
K₃ D₁ वर्मणा; G₃ कर्मणः (for चर्मणा). D₆ संवीत-
स्यात्मचर्मणा; G₁ 'व्याघ्रचर्मणः; M₄ संविदस्यास्य
कर्मणः.

12 D₁ om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) D₆ शिरा-
कपालि (sic). D₃ चाद्य; M₄ यस्य (for चास्य). — ⁶)
Ś₁ K_{3, 5} स्नातः; K_{1, 4} B D (D₁ om.) भुजतः; M_{2, 8}
भुजानः (for भुजतः). D₂ अद्य (for अद्य). B_{8, 5} वै

for मे). — ⁷) D₁ [अ]स्त्यद्य; D₆ [आ]रूपं (for
[अ]स्त्यन्यद्). — ⁸) D₁ हि; D₆ धिक् (for [अ]द्य).
K_{2, 4} हत्वा पितरमद्य वै (= 11^b).

13 K₁ om. 13-15. — ^a) K₅ नागात्मजे पश्य
शुभे. — ⁶) K₂ नियतं (for निहतं).

14 K₁ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) K₅ अद्यास्य
(for अप्यद्य). K₄ B D (except D₁) सोहमद्य गमि-
ष्यामि. — ⁶) Ś₁ K₂ निषेवितं (sic); D₁ निषेवितं.
— ⁷) K₂ शक्तोद्य; K₅ शक्तो हि; M_{2, 8} शक्तोपि;
M₄ शक्तो हि (for शक्तोमि). G₂ अधमात्मानम् (for
आत्मानम्). K₄ न शक्तो स्वात्मनात्मानम्.

15 K₁ om. 15 (cf. v. l. 13). — ^a) K₂ स्वायं
(sic); B₈ मां त्वं (for सा त्वं). T₁ G₁ गते (for
मृते). — ⁶) D₃ तस्या (for तथा). K_{2, 4} D₁ गांजीव-;
D₄ गांजिव-. K₅ T₁ धन्विनि (for धन्वनि). — ⁷)
G_{1, 2} भवत् (for भव). — ⁸) G₁ स तेन (for सत्येन).
Ś₁ K_{3, 5} D₁ आयुध (K₃ 'द्ध')म् (for आत्मानम्). K₄
सत्यमात्मानमालभेत्.

16 ^a) Ś₁ K₈ तं (for स). K₁ B D (except
D₁) G₃ M₄ ततो (for तदा). K₂ राजा (for राजा).
— K_{2, 4} om. (hapl.) 16^{bc}. — ⁶) K₅ भयाहतः;
D₁ G₃ M₄ समन्वितः (for समाहतः). — ⁷) Ś₁ K₈
D₁ तदा राजन्; K₅ महाराजन्; D₆ महातेजा (for
महाराज). — ⁸) D₄ मुखाद् (for दुःखाद्).

17 ^a) K₃ पापानि (for भूतानि). — ⁶) B₄
D₁ चराणि स्थावराणि च. — ⁷) K₂ corrupt. D₁
माता (for मातर). B₈ कामं (for सत्यं). T₁ G₁ त्वं
च बोध शयित्वाहं (sic); G₃ M₄ त्वं च बोध यथासत्यं

C. 14. 2376
B. 14. 80. 33
K. 14. 80. 36

अग्निञ्चैव रणोद्देशे शोपयिष्ये कलेवरम् ॥ १८
न हि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते कचित् ।
नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधादितः ॥ १९
वीरं हि शत्रियं हत्वा गोक्षतेन प्रमुच्यते ।
पितरं तु निहत्यैवं दूस्तरा निष्कृतिर्मया ॥ २०

एष ह्येको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः ॥ २१
इत्येवमुक्त्वा नृपते धनंजयसुतो नृपः ।
उपस्पृश्याभवत्तूर्णीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

दैर्घ्यापायन उवाच ।
प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा ।
पितृशोकममाविष्टे सह मात्रा परंतप ॥ १

उलूपी चिन्तयामास तदा संजीवनं मणिम् ।
स चोपातिष्ठत तदा पद्मगानां परायणम् ॥ २
तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।

(sic). —^d) D₁ वीरानु. G₁ M₁ मुजगामन्त्रे (for 'गोक्षते').

18 ^a) K₁ विजयः (hypermetric); K_{2.4} पिता (for जयः). —^b) K_{2.4} ममाद्य (for पिता मे). K₁ B D (except D₁) नरसत्तमः; M_{2.2} पुरुषर्षभः. —^c) T₁ तस्मिन्. K₁ धैव (for एव). —^d) K₁ शोकयिष्ये (sic); M₁ तस्य (for शोप). K₂ कलेवरः; S (M₁ om.) कलेवरः.

19 ^a) G₂ हंतुं (for हत्वा). K₂ न हि ते पितरं हित्वा (sic). —^b) K₂ विद्यते निष्कृतिः कचित्. —^c) K₂. 4. 5 D₁ 3 पश्यामि; K₃ पद्यामि (for पत्स्यामि). —^d) B_{2.4} पितुः; D₁ कुरु (for गुरु). K₁ वधादितः; K₃ M₁ दितः; G₂ वधादिति.

20 ^a) D₃ चारं (for वीरं). K₅ हे (for हि). K₂ हित्वा. D₅ वीरं क्षत्रवधं कृत्वा. —^b) K₃ corrupt. K_{2.4} S (M₁ om.) सहस्रेण (for शतेन प्र.). Ś₁ शोच्यते न प्रमुच्यते. —^c) Ś₁ K₃ विः; K₅ हि (for तु). K_{2.4} B₂ [ह]मः; B₄ D_{2.6} T₂ G_{1.2} M₂₋₄ [ए]व (for [ए]वं). —^d) T₁ मम (for मया). Ś₁ K_{3.5} D₁ निष्कृतिः (K₅ 'कृ' निट्कुलेभा मया (D₁ 'म'); K_{1.2.4} B D₁ D₂₋₅ दुर्लभा निष्कृतिः (K_{2.4} D₁ D_{2.6} 'कृ' निमम). —^e)

21 ^a) G₂ M₁ एवं (for एव). K₁ B D (except D₁) T एको; G₂ M₁ होष (for ह्येको). —^d) Some MSS. निष्कृतिः. K₂ गतः (sic); G₁ M_{2.3} कृता (for कुतः).

22 D₁ om. 22. —^a) K₂ नृपतिः. —^b) K_{2.4} तदा (for नृपः). —^c) K₅ तूर्णं (for तूर्णी). K_{2.4} उपस्पृश्य तदा राजा. —^d) K₃ महीपतिः; D₁ महामुनिः (for 'मतिः'). K_{2.4} प्रायोपविष्टोभवन्मुनिः.

Colophon om. in K₁ B_{1.2.5} D₂₋₆ M₁. — *Adhy. namo*: K_{1.4} अश्वानुसरणं; K₃ हयानुसरणं; K₅ D₁ बभ्रुवाहनविलापः; B₄ अश्वानुसारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 99; T₁ 67; T₂ G_{1.2} 66; G₂ M₁ 78; M_{2.3} 65; M₃ (inf. lin.) 80 (as in text). — *Śloka no.*: D₂ 40.

81

☞ M₁ om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 ^a) D₃ प्रायोपविष्टे स नृपतौ. —^b) B मणिपूरेश्वरे तदा; T G_{1.2} M₂₋₄ मणिल्लेश्वरे तथा (G₂ M₁ 'दा'); G₃ मणिल्लेश्वरेश्वर. — D₁ om. (hapl.) 1^c-2^c. —^d) K₃ मात्रा सह (by transp.). Ś₁ K₃ B_{1.5} D₁ D_{2.4-6} परंतपे (D₅ 'प'); K₁ परंजये.

2 D₁ om. 2^{abc} (cf. v. l. 1). —^a) K₁ D₁ उदृषि; D₃ उलीपि. —^b) K₁ जीवंतं मणिपूरके. —^c) Ś₁ सा (for स). G₂ M_{2.3} चोपतिष्ठत. T₂ तथा (for तदा). —^d) K₃ पद्मगानां. B_{1.2.4} G₂ परायणः.

3 ^a) D₅ नि- (for तं). D₁ M₁ [अ]थ (for तु). B₅ om.; M_{2.3} कौरव्यं. —^b) B D₁ कौरव्य (D₁ om.

मनःप्रह्लादनीं वाचं सैनिकानामथाब्रवीत् ॥ ३
 उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैष जिष्णुस्त्वया हतः ।
 अजेयः पुरुषैरेष देवैर्वापि सवासवैः ॥ ४
 मया तु मोहिनी नाम मायैषा संप्रयोजिता ।
 प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽथ यशस्विनः ॥ ५
 जिज्ञासुर्होष वै पुत्र बलस्य तव कौरवः ।
 संग्रामे युध्यतो राजन्नागतः परवीरहा ॥ ६
 तस्मादसि मया पुत्र युद्धार्थं परिचोदितः ।
 मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केथास्त्वप्यपि प्रभो ॥ ७

कौरव्यकुलनंदिनी; G₈ M₄ पद्मगाधिपतेः सुता.
 Some MSS. -प्रह्लादिनी.

4 Before 4, Śi K₂₋₅ D₁ M₁ इत्युवाच.
 —^b) K (except K₂) D (except D₁ D₂) [ए]व
 (for [ए]ष). K₁ स्वयातितः; K₅ B (except B₅) D
 (except D₁ D₂) G₂ स्वया जितः. —^c) Śi अजेयुः;
 K₂₋₄ D₁ T₂ G₂ M₂₋₄ अजरयः; D₆ अजरयः (for
 अजेयः). Śi D₁ एव; G₈ M₂₋₄ अन्यैर् (for एष).
 —^d) K₁ B D₁ D₂ D₃₋₄ T₁ G₁ तथा (B₁ 'दा')
 दे (K₁ 'दै'वैः; K₂₋₄ T₂ G₂ M₄ देवैरपि; D₁ देवै-
 श्चापि; D₅ अपि देवैः (for देवैर्वापि). D₆ ततो देवैः
 संबोधवैः.

5 ^a) Some MSS. मोहिनी. —^b) K₂ D₂₋₈ मयैषा
 (for मा). K₁ B D (except D₁) 'दर्शिता; G₂
 'चोदिता (for 'योजिता). —^c) K₁₋₂ प्रियार्थं. G₈ M₄
 प्रियार्थं पुरुषस्यात्र. —^d) K₅ M₂ (also as in text)
 तस्य; D₆ तव (for तेऽथ).

6 ^a) K₂ corrupt. K₈ M₄ एष (for होष). K₁
 2.4 B₁₋₂₋₅ D₂₋₆ पुत्रस्य (for वै पुत्र). —^b) Śi D₁
 om. (hapl.) 6^a-7^a. —^c) K₅ B₂₋₄ D₂₋₆ M₂₋₈
 कौरव. —^d) K₂₋₄ युद्धता (sic). S (M₁ om.) संग्रामे
 युध्यमानस्य. —^e) S (M₁ om.) संग्रामः (for आगतः).

7 Śi D₁ om. 7^a (cf. v. l. 6). —^a) D₆ अस्य (for
 असि). —^b) K₁₋₈ B₁₋₂₋₅ D (except D₁) युद्धाय
 (for 'यं). K₂₋₄ वीर नोदितः; K₅ D₁₋₆ परिनो (K₅
 'णो'); G₁ संप्रचो (for परिचो). —^c) K₈ स पापम्;
 D₅₋₆ मयायम् (sic); G₁ मया मम (sic) (for मा
 पापम्). —^d) K₂₋₄ B₈ D₁ अप्यपि; B₁₋₂₋₄ D₂₋₁
 D₃₋₄ T₂ ह्यः; B₅ D₁ ह्यः; G₂ एवं हि च; G₈ M₂₋₄

ऋषिरेष महातेजाः पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
 नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं शक्रोऽपि पुत्रक ॥ ८
 अयं तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशां पते ।
 मृतान्मृतान्पन्नगेन्द्रान्यो जीवयति नित्यदा ॥ ९
 एतमस्योरसि त्वं तु स्थापयस्व पितुः प्रभो ।
 संजीवितं पुनः पुत्र ततो द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ १०
 इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि मणिं तदा ।
 पार्थस्यामिततेजाः स पितुः स्नेहादपापकृत् ॥ ११
 तस्मिन्व्यस्ते मणौ वीर जिष्णुरुजीवितः प्रभुः ।

एवं रणात् (for स्वप्यपि). Śi K₁₋₈₋₅ D₅ शंकेथाः सूक्ष्म-
 मणवपि; D₂ 'था ह्यप्यपि त्रिये; D₆ 'था ह्यवरावपि.

S ^a) K₂ D₁ एव (for एष). K₁ B₁₋₂₋₅ D
 (except D₁) T₁ G₁ महानाम्मा (for 'तेजाः). —^b)
 Śi D₁ हितः; K₂₋₅ स्थिरः; B₅ D₁ [S]क्षरः; T₁
 [S]व्यय (for 'अव्यय'). K₁₋₂₋₄ B₁₋₂₋₅ D₂₋₆ पुराणः
 शाश्वतोक्षरः (D₆ 'तोक्षणः). —^c) Śi D₅ शक्तोमिः; K₂₋₈
 शक्तोतिः; K₅ D₆ T₁ G₁₋₂ शक्रोति; M₂ शक्रोपि (for
 शक्तो हि). —^d) B₁₋₃ M₄ शक्तो (for शक्रो). D₆ 6
 S (M₁ om.) पार्थिव (D₅₋₆ 'वं; M₂ 'वः) (for पुत्रक).

9 ^a) Śi K₈ G₁₋₈ ते (for ते). —^b) B₃ सुतान्;
 D₅₋₆ अयं (for the second मृतान्). K₅ यो नामेन्द्रान्;
 D₆ न मे राजन् (for पद्मगेन्द्रान्). —^c) D₅ वै (for
 यो). T₁ G₁ सर्वतः; G₂ सर्वदा (for नित्यदा). D₆
 न जीवयति नित्यदा (sic); G₈ M₂₋₄ संजीवयति सर्वदा.

10 ^a) K₁ B D₂₋₆ T₂ G₈ एतम्; K₂ D₁ G₂
 M₄ एवम् (for एतम्). Śi K₁₋₈₋₅ B₁₋₂₋₅ D (except
 D₁) च; K₂₋₄ हि (for तु). G₁ एतन्मोरसि त्वं तु.
 —^b) K₂ स्थापयस्व; S (M₁ om.) 'याद्य (for 'यस्व').
 —^c) K₁ B (except B₃) D₁ D₂ 6 तदा पार्थ;
 K₂₋₄ D₁ ततः पुत्र (K₂ 'त्रं); K₃ G₈ M₄ पुनस्त (M₄
 'स्व'त्र (for पुनः पुत्र). T₁ G₁ स जीवंतं पितुः पुत्र.
 —^d) B₁₋₂₋₅ D₂₋₆ स त्वं (for ततो). K₈
 द्रष्टासि; B₁₋₃₋₅ द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि). K₁ स त्वं
 द्रष्टासि पाण्डवः (sic); K₂₋₄ D₁ पुनर्द्रष्टासि पाण्डव; B₅
 D₁ साहं द्रक्ष्यामि पाण्डवं.

11 ^a) K₂ इत्युक्त्वा (sic). —^b) D₆ तथा (for
 तदा). —^c) K₂₋₄ D₁ वीर्यौजाः; D₆ तेजसः (for
 तेजाः स). —^d) Śi K₂₋₄ पुत्रः; K₁ D₂₋₄₋₆ पितुः;
 D₁ पुनः (for पितुः). Śi उपावृत्तं; D₅₋₆ उपायकृत्.

C. 14. 2392
B. 14. 80. 52
K. 14. 81. 12

सुप्तोत्थित इवोचस्थौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ १२
तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंज्ञं मनस्विनम् ।
समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः ॥ १३
उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो ।
दिव्याः सुमनसः पुण्या वधूषे पाकशासनः ॥ १४
अनाहता दुन्दुभयः प्रणेदुर्मेषनिखनाः ।
साधु साध्विति चाकाशे बभूव सुमहान्खनः ॥ १५
उत्थाय तु महाबाहुः पर्याश्वस्तो धनंजयः ।
बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समाजिघ्रत मूर्धनि ॥ १६
ददर्श चाविदूरेऽस्य मातरं शोककर्शिताम् ।

उलूप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्धनंजयः ॥ १७
किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षवत् ।
रणाजिरममित्रघ्न यदि जानासि शंस मे ॥ १८
जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागता ।
नागेन्द्रदुहिता चेयमुलूपी किमिहागता ॥ १९
जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मद्रचनात्कृतम् ।
स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम् ॥ २०
तमुवाच ततः पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा ।
प्रसाद्य शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छयतामिति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१

12 ^a) K (except K₃) B (except B₄) D₁ D_{n1}
D_{n1-4} वीरो. — ^b) K₁ तु जीवितः; D₃ तज्जीवितः. ^c)
K (except K₁) D₁ पुनः; D_{5,6} प्रभो (for प्रभुः).
— ^e) K₁ corrupt. K₃ सुप्तोत्थितः; B D₁ D₂₋₄ विर-
सुस (for सुप्तोत्थित). D_{5,6} विरसुस इवोत्तस्थे. — ^d)
K_{2,4} दीर्घः; B D₁ D_{n1} T G_{1,2} M_{2,3} स्पष्टः; D₁
हृष्टो; M₂ स्फुटः (for मृष्टः). — After 12, K_{2,4}
read 14^a.

13 K_{2,4} om. 13^{abc}. — ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
12 ^a) K₁ B_{1,2,5} D_{n1} D₂₋₆ विनेदुर् (for प्रणे).
Some MSS. निःखनाः. — ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
13 ^a) K₁ B_{1,2,5} D_{n1} D₂₋₆ विनेदुर् (for प्रणे).
Some MSS. निःखनाः. — ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
14 ^a) K_{2,4} read 14^a after 12. — ^b) D₅ पुरुषव्याघ्र.
— K_{2,4} om. 14^b. ^c) D_{3,5,6} T₁ G_{1,2} M₂ C₇
लक्ष्मीपतिः; G₃ M₂ देवपतिः (for लक्ष्मीवति). T₁ G₁
प्रिये; G₂ प्रभुः (sic) (for प्रभो). — ^e) M₂ corrupt.
— ^d) T G₁ ववर्षे (for ववृषे). D₃ नाशनः (for
शासनः). G₃ M₂ ववर्षे बलसूदनः.

15 ^b) K₁ B_{1,2,5} D_{n1} D₂₋₆ विनेदुर् (for प्रणे).
Some MSS. निःखनाः. — ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
16 ^a) K₁ B_{1,2,5} D (except D₁;
D₃ om.) च; K₂ स (for तु). — ^b) D₁ D₁ corrupt
for पर्याश्वस्तो.

17 ^a) K₁ corrupt. K_{2,3} [अ]स्य विदूरे; K₅ नावि°;
D_{n1} D₂₋₆ T₂ G₂ चापि दूरे (for चाविदूरे). K_{2,4} च
(for अस्य). D₅ ददर्श चापि दूरस्थां. — ^b) K_{1,3} B
(except B₅) D_{n1} D_{2,4} कर्षितां. — ^c) K₁₋₃ तिष्ठती;
K₄ ति; D₅ त. — ^d) D₃ ताव (for ततो).

18 ^a) B_{1,2} एवं (for इदं). — ^b) M₂ om. हर्ष.
— ^c) T₁ G₁ अमित्रघ्न. — ^d) M_{2,3} जानामि.

19 ^a) D₁ [ह]यं (for च). — ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
रणाजिरम् (for रणभूमिम्). — K₂ G₃ om. (hapl.)
19^{ad}. — ^e) K₄ [ए]वम्; B_{2,3} [ए]व (for [ह]यम्).
— ^d) D₅ corrupt. D_{4,5} उलूपि. ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
20 ^a) D₄ अहं (for इदं). — ^b) G₃ M₂ अत्रागमे.
— ^c) D₄ इह (for अहम्). D₅ इहामि (for इच्छामि).

21 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
21 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
22 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
23 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
24 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
25 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
26 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
27 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
28 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
29 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
30 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
31 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
32 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
33 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
34 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
35 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
36 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
37 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
38 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
39 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
40 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
41 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
42 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
43 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
44 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
45 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
46 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
47 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
48 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
49 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
50 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
51 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
52 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
53 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
54 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
55 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
56 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
57 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
58 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
59 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
60 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
61 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
62 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
63 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
64 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
65 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
66 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
67 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
68 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
69 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
70 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
71 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) <

८२

अर्जुन उवाच ।

किमागमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १
कश्चित्कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे ।
मम वा चञ्चलापाङ्गे कश्चित् शुभमिच्छसि ॥ २
कश्चित्ते पृथुलश्रोणि नाप्रियं शुभदर्शने ।
अकार्षमहमज्ञानादयं वा बभ्रुवाहनः ॥ ३
कश्चित् राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रवाहिनी ।
चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किञ्चन ॥ ४

ह्यानुसारं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
Ś1 100; B1. 72; B2 73; Dn1 M4 (*inf. lin.*) 81
(as in text); D4 75; T1 68; T2 G1. 2 67; G3
M4 79; M2. 8 66. — *Śloka no.*: Dn1 61.

82

॥ M1 om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 B4 om. the ref. — °) K8 कार्यं (for कृत्यं).
K1 तु; D8 च (for ते). — °) D4. 5 T2 G3 M3
नन्दिनी (for नन्दिनि). — °) B मणिपूरः; T G M2-4
मणिल्लः (T1 G8 'रु') (for मणिपूरः). Ś1 K1 B4. 5
M2. 8 मातस् (for मातुस्).

2 °) Ś1 राज्ञोसि; D8 राज्ञासि (for राज्ञोऽस्य). B
(except B8) Dc1 भुजगोत्तमे (for 'गात्रमे'). — °)
K1. 2. 4. 5 B D T G1 मम वा (K2. 4 त्वं) चप (K4 D1
T G1 चंच) लापाङ्गि (K5 'गे'). — °) G8 तच्च (for
कश्चित्). Ś1 K8 D1 M4 सुखम् (for शुभम्).

3 °) T G1. 2 च (for ते). B8 विपुलः (for पृथुलः).
— °) K8 न प्रियं; K5 नाश्रयं; G8 का प्रियं (sic)
(for नाप्रियं). K1 B D (except D1) G3 प्रिय- (for
शुभ-). — °) K2 D1 अकार्यम् (for 'र्वम्'). — °)
K2 बभ्रुवाहनं (sic).

4 K1 om. 4^{ab}. K3 om. 4. K3 G1. 8 M4 om.
(hapl.) 4^{a-5^a}. — °) K4 ते; B1. 2 D3. 5 तु; B4. 5
Dc1 Dn1 D4. 5 तु (for च). K4 [हृ]यं (for ते).
— °) Ś1 B (except B4) M2 चैत्रवाहिनी. — °) K4

तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्त्यथ ।

न मे त्वमपराद्धोऽसि न नृपो बभ्रुवाहनः ।
न जनित्री तथास्येयं मम या प्रेष्यवत्स्थिता ॥ ५
श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ।
न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ६
त्वत्प्रीत्यर्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मयानघ ।
यत्तच्छृणु महाबाहो निखिलेन धनंजय ॥ ७
महाभारतयुद्धे यच्चया श्रान्तनवो नृपः ।
अधर्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ८

वरारोहे (for 'हा'). — °) Ś1 K5 नापराधोति; D1
'ध्राति' (for 'ध्यति').

5 K8 G1. 8 M4 om. 5^{abed} (cf. v. l. 4). — °)
K1. 2. 4 Dc1 Dn1 D2-4. 6 प्रहसन्तिव (sic); K6 प्राहसं-
त्यथ; B5 प्रज्वलं; D1 T2 प्रहसत्यथ. — °) Ś1 K4
D1 अपराधोपि; K2 'राधापि; B3 **राधोसि; D3
अपवद्धासि (for 'राद्धोऽसि'). — °) K1 B2 Dn1 D2-6 न
हि मे; K4 नृपो वा; M2. 8 न तु वा (for न नृपो).
— °) B4 D3 जनयित्री; D6 न जनयत्री (hypermetric);
G8 तज्जनित्री (for न जनित्री). K4 तथायं त्वास्व; D1
नृ*स्येह (for तथास्येयं). — °) K3 B8 स मया (for
मम या). K2 नाम ये प्रेक्ष्यवत्स्थितं; K4 अप्रियं प्रत्यव-
स्थिता; B1. 5 मम प्रेष्यव्य (B6 'व्ये व्य') वस्थिता; D5. 6
मम प्रेष्यवदास्थिता; T2 मया प्रेष्या व्यवस्थिता; G1 मम
प्रेष्य व्यवस्थिता.

6 Before 6, T G1. 8 M4 ins. उल्लूषी. — °)
K2. 4 तद् (for यद्). K2. 4 देव; B3 सर्वं; T1
G1. 8 M4 चेयं (for चेदं). — °) K2. 4 पूर्व (for सर्वं).
Ś1 K8 अनुष्ठितं (for विचेष्टितम्). — °) Ś1 K8 त्वा;
K1 Dc1 om.; K2 [ज]नघ (for त्वां). D3 प्रसंदधे;
D6 प्रसादयेत् (sic) (for 'दये').

7 °) K1. 5 B D (except D1) त्व (K2. 4 त) प्रियार्थं
(for त्वत्प्रीत्यर्थं). K2. 8 Dc1 T G1 तु; K4 D4 च
(for हि). — °) K1 Dn1 D2-5 विभो; D6 प्रभो (for
[ज]नघ). — °) K1 यत्र ते (hypermetric) (for
यत्तत्). — °) K2 D1 निखिलेन (for निखि').

8 °) K8 Dc1 महाभारत- (for 'भारत-'). D4. 6 युद्धं

14. 2410
14. 81. 9
K. 14. 82. 8

C. 14. 2410
B. 14. 81. 9
K. 14. 82. 9

न हि भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो निपातितः ।
शिखण्डिना तु संसक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया ॥ ९
तस्य शान्तिमकृत्वा तु त्यजेस्त्वं यदि जीवितम् ।
कर्मणा तेन पापेन पतेश्च निरणे ध्रुवम् ॥ १०
एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ।
वसुभिर्वसुधापाल गङ्गया च महामते ॥ ११
पुरा हि श्रुतमेतद्वै वसुभिः कथितं मया ।
गङ्गायास्तीरमागम्य हते शान्तनवे नृपे ॥ १२
आप्लुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ।

(for युद्धे). K1 तु; K2 यस्; D2 तत्; G3 [S]यं
(for यत्). —^a D1 भीष्मो हतो (for शान्तनवो).
K1 B3 D1.4 M2 8 नृप; D1 रणे (for नृपः). —^o
K1 अवर्मेन (sic). D1 ततः (for हतः). —^d K2
M2 निकृतिः (for निष्कृतिः).

9 ^b K2 युद्धमानो. K1 Dn1 D2.8 हि; D6 तु
(for नि). —^o D1 सु- (for तु). K1.5 B D
(except D1) T2 G संयु (B3 'श' कस् (for संसक्तस्).
—^d Ś1 K3 D1 समाश्रित्य (for तमा^o). B3 स्वया
हतः (by transp.).

10 K1.2.4 B (except B3) Dc1 D2.8 om. 10^{ab}.
—^a D1 यस् (for तस्य). Ś1 K3.5 Dn1 D1.4-6
स्वं (for तु). —^b Ś1 K3 स्वध्वया; K6 B3 Dn1
D1.4.5 त्यजेथा (for 'स्वं'). D6 त्यजेथा यदि जीवति.
—^d K2.4 पातशयो; T1 G M2-4 पतेहि (for पतेश्च).
K6 नरके; B3 D1 निरणे; D1 T G1 नरके (for
निरणे).

11 ^a M2 एका (for एषा). Ś1 K2.8 D1 ते; K5
T3 G M2-4 [अ]त्र (for तु). —^b D3 corrupt. Ś1
D3 पुत्राद्यत्; K2 G2 M2 'स्वं'; M3.4 'यं' (for 'यां').
—^o T G1.2 वसुधापाल वसुभिर्. —^d K6 D2
महाद्युतो; D8 'मतो' (for 'मते').

12 ^a K2 न (sic); K4 तु (for हि). K1
D2-8 ते; B1.2.5 च (for वै). K5 पुरा तु श्रुतमेता-
वद्. —^b Ś1 D1 बहुभिः (for वसुभिः). K2.4.5
सुनिभिः (K5 बहुधा) कथितं मम. —^o K2.8 D1
तीर्थम् (for तीरम्). K1 Dn1 D2-6 आश्रित्य; K3
G3 आसाद्य; B3.5 आगत्य (for आगम्य). —^d Dc1
om. (hapl.) from शान्तनवे up to एष (in 14^a).

इदमूर्चुर्वचो घोरं भागीरथ्या मते तदा ॥ १३
एष शान्तनवो भीष्मो निहतः सव्यसाचिना ।
अयुध्यमानः संग्रामे संसक्तोऽन्वेन भामिनि ॥ १४
तदनेनाभिपङ्केण वयमप्यर्जुनं शुभे ।
शापेन योजयामेति तथास्त्विति च साब्रवीत् ॥ १५
तदहं पितुरावेद्य भृशं प्रव्यथितेन्द्रिया ।
अभवं स च तच्छ्रुत्वा विषादमगमत्परम् ॥ १६
पिता तु मे वसुत्वा त्वदर्थं समयाचत ।
पुनः पुनः प्रसाद्यैनांस्त एनमिदमब्रुवन् ॥ १७

Ś1 K1.2.6 B1-4 Dn1 D2.8 नृप (for नृपे).

13 Dc1 om. 13 (cf. v. l. 12). —^b K2.4 तां
समेत्य; K5 corrupt; G3 M2 समाप्लुत्य (for समेत्य
च). —^o B1 G3 M2 महा- (for वचो). —^d K2.4
भागीरथ- (for 'रथ्या'). Ś1 K3 T1 स्त ते; D6 T2
G1.2 M2.8 मतो (for मते). T2 G1 तथा (for तदा).
G3 M2 भागीरथ्यां महत्त (M4 वचस्त) दा.

14 Dc1 om. एष (in 14^a) (cf. v. l. 12). —^o
K5 आयुध्यमानः; G2 स यु' (for अयु'). —^d D6
[S]न्योन्व- (sic) (for ऽन्वेन). Ś1 K2.4 G2 M3
भामिनी; B1.2 Dc1 Dn1 D2-4 G3 भाविनि (for
भामिनि). B3-5 संयु (B3 'श' क्तोन्वेन भाविनि).

15 ^a K2.4 B2 T2 [अ]भिषंगेन; K5 Dn1 D1-6
[अ]नुषंगेन. Dc1 तदन्वेनाभिषंगेन. —^b K1 B D
(except D1) T2 वयमद्य धनंजयं. —^o Ś1 D1 योज-
यामेह; K2-4 'मीति' (K3 'ह') (for 'मेति'). —^d
K3 corrupt; T G1 तांस्तथेति (for तथास्त्विति). D1
चाब्रवीत् (for च साब्रवीत्). G2 तांस्तथास्त्विति साब्र-
वीत्.

16 ^a B1 अयं (for अहं). —^b K1 D2-6 प्रविश्य
व्यथितेन्द्रिया. — K2.4 om. 16^{cd}. —^o Dc1 Dn1
अब्रवं; D6 अभयं (for अभवं). B3 तु (for च).

17 ^a K2 मते (for तु मे). —^b K1 B D
(except D1) त्वदर्थं; T1 त्वदर्थं (for 'यं'). K2.4
समयाचितः; D1 'या च तत्' (for 'याचत'). —^o Ś1
ततः; K3 अतः; Dc1 D1 om. (for the first पुनः).
K2.4 D1 एतांस् (for एनांस्). D5.6 पुनः प्रसाद्य
तान्देवांस् (D6 'बास्'). —^d K1 राजानम्; D2.6 त
एवम्; D8 त एतम्; G1 तं देवम् (for त एनम्). K3

पुनस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो युवा ।

स एनं रणमध्यस्थं शरैः पातयिता भुवि ॥ १८

एवं कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो भविष्यति ।

गच्छेति वसुमित्रोक्तो मम चेदं शशंस सः ॥ १९

तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्माच्छापादसि विमोक्षितः ।

न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ॥ २०

आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ।

नात्र दोषो मम मतः कथं वा मन्यसे विभो ॥ २१

इत्येवमुक्तो विजयः प्रसन्नात्माब्रवीदिदम् ।

सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत्कृतवत्यसि ॥ २२

इत्युक्त्वाथाब्रवीत्पुत्रं मणिपूरेश्वरं जयः ।

चित्राङ्गदायाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितस्तथा ॥ २३

युधिष्ठिरस्याश्वमेधः परां चैत्रीं भविष्यति ।

तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप ॥ २४

इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा बभ्रुवाहनः ।

उवाच पितरं धीमानिदमस्त्राविलेक्षणः ॥ २५

C. 14. 2477
B. 14. 81. 25
K. 14. 82. 24

इति च (for इदम्). Ś1 D1 त एवमिति चानुवन्; Dc1 तथैव इदमवधीत्.

18 °) D1 चास्य; G2 M2-4 अस्य तु (for तस्य). Ś1 K8 महानाग; K4 B1.8 T2 भागो; K5 बाहो; G1 भागे; G8 M4 राज (for भाग). — °) B D1 मणिपूरेश्वरो; S (M1 om.) मणिल्लरे (for मणिपूर). Ś1 महान् (for युवा). — °) K1 राजानं (hypermetric) (for एनं). D1 नर- (for रण). K1.2.5 B1.2.5 Dm D2.3-8 मध्यस्थ; G1 धूर्यस्थ (for मध्यस्थ). — °) K8 शिरः (for शरैः). D8 याति पिता (for पातयिता).

19 °) G1 कृतेन (for कृते स). — °) D1.8 [अ]युक्त- for युक्त. — In Dm1, the portion from 19° up to 14. 86. 16^d is lost on the missing folios (128-131). — °) Dc1 एवं (for [ह]ति). K8 चोक्ते; B8 D1 G8 प्रोक्तो (for चोक्तो). — °) D8.8 नः (for सः).

20 Dm1 missing (cf. v. l. 19). — °) B (except B8) इत्युक्त्वा (for श्रुत्वा). Ś1 K8.8 B8.4 Dc1 D1 T1 G2 [अ]य; K2 तु; G1 [अ]स्य (for एवं). B1 transp. तस्मात् and शापात्. B2 D1 अपि (for अति). — G8 M8 om. 20°-22°. — °) Ś1 K1.8 T1 G1.8 M2.8 स्वा; Dc1 स्वो (for स्वां). — °) Dc1 समरेष्व- पराजयेत् (sic).

21 Dm1 missing (cf. v. l. 19). G8 M8 om. 21 (cf. v. l. 20). — °) M2.8 च (for [ह]इ). — °) K1 B1.8 D8-8 T1 G1 हि; K4.4 [अ]स्ति (for [अ]त्र). — °) K8 पुत्र (for विभो). — After 21, Ś1 K8 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name: K8 इयानुसरणं; D1 उल्लसीवाक्यं. — Adhy. no.: Ś1 101].

22 Dm1 missing (cf. v. l. 19). G8 M8 om. 22 (cf. v. l. 20). Before 22, Ś1 K8 D1 ins. वैशंपायन उवाच. — °) K2.4 उक्ते (for उक्तो). — °) K2.4.8 मम (for मे सु). — °) K2 स्वेतत्; B4.8 Dc1 एवं (for एतत्). K1 कृतवरपरं; K2 वानसि (sic) (for वत्यसि).

23 Dm1 missing (cf. v. l. 19). — °) G8 M8 इत्युक्तो. K1 B1-8.8 D1-4.8 T2 सोमवीत्; K8 प्रात्र; D8 [अ]सौत्र; G1 अत्र (for [अ]थात्र). — °) K1.4.8 Dc1 D2-8 मणिपूरपति; K2 corrupt; B मणपूरपति; D1 मणपूरेश्वरं; S (M1 om.) मणिल्लरेश्वरं. B8 तदा (for जयः). — °) K8 B1.2.4.8 Dc1 शृण्वत्याः. — °) K8 कौरवा (for कौरव्य). K4 Dc1 दुहितस् (for तुस्). K1.4.8 B (except B8) D1-8 G तदा (for तथा).

24 Dm1 missing (cf. v. l. 19). — °) K8 [अ]श्व- मेधं (for मेधः). D1 युधिष्ठिराश्वमेधः (submetric); T G1 युधिष्ठिराश्वमेधश्च. — °) Ś1 परां मैत्री; K1 परा चैत्री; K2 पंचरात्री; K8 परा मैत्री; K4 B2 परिवेत्री; D8 परिवेत्र्या; D8 C v परं चैत्र्या; G2 परा चैत्री (for परां चैत्री). — °) T2 G8 अत्र (for तत्र). K2 G1.2 [आ]गच्छ; B1.4 T2 G8 गच्छे; T1 गच्छ (for [आ]गच्छे). G1.8 सहामात्यै. — °) K1 माताभ्यां (for मातृभ्यां). K2.4 तथा (for नृप).

25 Dm1 missing (cf. v. l. 19). — °) K4 उक्ते (for उक्तः). — °) Dc1 om. from धीमान् up to द्विजातिपरि (in 26^d). Ś1 K8 B4 T1 G2.8 M8 वचनं (for पितरं). — °) Ś1 इदं साश्रुविलेक्षणः; K2.4 इदमस्त्व (K4 स्वो) विलेक्षणः (sic); K8 G2 M2.8 इदं साक्षा; D1 वचनं कमले.

26 Dm1 missing (cf. v. l. 19). Dc1 om. up to

C. 14. 1427
B. 14. 81. 26
K. 14. 82. 23

उपयास्यामि धर्मज्ञ भवतः शासनादहम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिवेषकः ॥ २६
मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व पुरं स्वकम् ।
भार्याभ्यां सह शत्रुम् मा भूतेऽत्र विचारणा ॥ २७
उपित्वेह विशल्यस्त्वं सुखं स्वे वेश्मनि प्रभो ।
पुनरश्वानुगमनं कर्तामि जयतां वर ॥ २८
इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरक्रेतनः ।

स्यन्प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्राङ्गदासुतम् ॥ २९
विदितं ते महाबाहो यथा दीक्षां चराम्यहम् ।
न स तावत्प्रवेक्ष्यामि पुरं ते पृथुलोचन ॥ ३०
यथाकामं प्रयात्येष यज्ञियश्च तुरंगमः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम ॥ ३१
स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः ।
भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाङ्गरतसत्तमः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

द्विजातिपरि (in 2nd) (cf. v. l. 25). —^a) K₂ D₁
उपयास्यामि. K₅ भवतो (for धर्मज्ञ). —^b) D₃ om.
26^a-27^a. —^c) K₅ शासनादहमेति प्रति. —^d) K₄ B₃
T₁ अश्वमेध- (for 'मेधे'). —^e) Ś₁ K₃ B₃ D₂ ३
वेशकः. K₂ ४ धर्मराजस्य धीमतः.

27 D₁ missing (cf. v. l. 19). D₃ om. 27^{ab}
(cf. v. l. 26). —^a) K₂ ४ G₈ M₂-४ अनुग्रहार्थं हि;
B₂ 'ग्रहार्थं वै (sic); T G₁ २ 'ग्रहार्थं वै (for 'ग्रहा-
र्थाय). —^b) B₁ २ प्रविशेदं; D₁ 'वेशः; T₁ प्रदिशस्व
(for प्रवि'). B₁ २ D₁ ४ स्वकं पुरं (by transp.).
—^c) G₈ भर्तृया (for भार्याभ्यां). K₁ B₁ २ D₂ ४-६
धर्मज्ञ (for शत्रुम्). —^d) Ś₁ K₂-४ B₃ D₁ T₁
G₁ अत्र; D₃ T₃ G₈ M₁ तत्र (for तेऽत्र).

28 D₁ missing (cf. v. l. 19). —^a) S (M₁
om.) च (for [ह]ह). K₁ B₁ २ २ D₁ D₂-६ निशादिकां
(for विशल्यस्त्वं). —^b) K₂ सुखे (for सुखं). K₁
B D₁ D₂ २ ६ स्व (D₃ सु)भवने; G₈ M₁ वेश्मनि च
(for स्वे वेश्मनि). D₄ विभो (for प्रभो). D₅ सुखं
स्वभवने नृप. —^c) K₃ D₃ corrupt. Ś₁ परतो (for
पुनर). K₁ D₂ चाश्वानु- (for अ'). D₁ तुरगस्यानुगमनं.
—^d) B₁ यजतां (for जयतां). D₁ D₃ M₂ वरः;
D₂ वरं. D₁ कर्तामि जयशंकरः (sic).

29 D₁ missing (cf. v. l. 19). —^a) D₃
हृद्युक्त्वा. T G₁ तदा तेन (for तु पुत्रेण). —^b)
D₂ स्मरन्; S (M₁ om.) हसन् (for स्मयन्). B₁ २-३
D₁ उवाच (for प्रोवाच). —^c) D₃ ततो (for तदा).
D₁ चित्राङ्गदास्त्वहो (sic); T G₁ 'अजं (for 'सुवन्).

30 D₁ missing (cf. v. l. 19). K₂ ४ om.
30^a-31^a. D₁ om. 30^a. —^b) D₃ तथा (for यथा).
D₁ तरामि (for च'). —^c) D₃ ६ om.; G₈ तच्
(for न). Ś₁ K₃ D₁ तु; D₁ om.; G₈ च; M₁
हि (for स). D₃ प्रविक्ष्यामि (for प्रवे'). —^d) K₃
शुभ- (for पृथु-). K₃ लोचनं; B₃ D₃ 'नः (for 'न').
B₁ पुरं पृथुललोचन.

31 D₁ missing (cf. v. l. 19). K₂ ४ om. 31^{ab}
(cf. v. l. 30). —^a) T G₁ २ यथाकालं (for 'कामं').
Ś₁ K₃ T₂ प्रयातुः; K₁ B D₁ D₂-६ व्रजति (D₃ 'तु');
D₃ व्रजति (hypermetric); M₁ यथा हि (for प्रयाति).
D₃ [ए]व (for [ए]व). —^b) K₃ T₁ G₁ २ M₁ याज्ञि-
यश्च; T₂ G₂ M₂ २ याज्ञीयश्च (for याज्ञि'). M₁ स
(for च). K₁ B D₁ D₂-६ यज्ञियो (B₃ D₁-६ 'या')शो
नरर्षभ (B₃ 'रोत्तम'). —^c) D₁ partly damaged.
M₁ स्व- (for न). D₃ स्थाने. T G₁ [५]नच (for
सम).

32 D₁ missing (cf. v. l. 19). —^a) K₂ ४ तेन
(for तत्र). —^b) D₃ पाकशासनः (for 'सनि:'). —^c)
K₂ ४ भार्याभ्यां समनुज्ञातः. —^d) D₁ प्रयाद् (for
प्रायाद्). K₁-३ B₃ D₁ D₂-२ ६ अ (K₃ अ) रतसत्तम.

Colophon om. in M₁ missing in D₁. — *Adhy.*
name: K₂ ४ बभ्रुवाहनयुद्धं; K₃ हयानुसरणं; K₃ अर्जुन-
प्रसादः; B अश्वानुसारं; D₁ अश्वानुसरणं; D₃ ६ हयानु-
सारं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 102;
B₁ २ 79; B₂ 74; D₃ 76; T₁ 69; T₂ G₁ २ 68;
G₈ M₁ 80; M₂ २ 97; M₃ (inf. line.) 83.

८३

वंशपायन उवाच ।

स तु वाजी समुद्रान्तां पर्येत्य पृथिवीमिमाम् ।
निवृत्तोऽभिमुखो राजन्येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १
अनुगच्छंश्च तेजस्वी निवृत्तोऽथ किरीटभृत् ।
यदृच्छया समापेदे पुरं राजगृहं तदा ॥ २
तमभ्याशगतं राजा जरासंधात्मजात्मजः ।
क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ॥ ३
ततः पुरात्स निष्क्रम्य रथी धन्वी शरी तली ।

83

☞ This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14. 82, 19). B2 is not collated for this adhy.

1 °) D1 च (for तु). B2 राजा (for वाजी). K1-3 समुद्रांतं. — °) S1 पर्येत्य; K2 D1 corrupt; D2 पर्येति; T G1, 2 परीत्य; G2 अम्येत्य (for पर्येत्य). K1, 8 B1, 8, 5 D (Dn1 missing) वसुधाम् (for पृथिवीम्). — °) K2 नाह्वयत (sic); B2 नागपुरं (for नागाह्वयं). K1 B1, 4, 5 D2 D2-6 G1 येन नारणसाह्वयं.

2 °) B2, 4 तु; D2 T G1, 2 स (for च). K1 B1, 8-5 D (except D1; Dn1 missing) तुरगं (for तेजस्वी). K2 तमभ्याशगतं तेजस्वी. — °) B2 [S]मि (for स्थ). K4 D2 किरीटभृत्; D2 किरीटवत्; G2 'च' (for 'भृत्'). — °) D2 यादशया (sic) (for यदृच्छया). — °) M1 तथा (for तदा).

3 °) D2, 4 दृष्ट्वा (for राजा). K (except K2) B1, 8-5 D2 D1, 2, 5, 6 तमभ्यासगतं दृष्ट्वा (K2, 4 D1 राजा). — °) K1 B1, 8-5 D (except D1; Dn1 missing) सहदेवात्मजः प्रभो. — °) K2 क्षत्रधर्मः (for 'धर्म'). K2 धर्मक्षेत्रे स्थिता वीराः; D2 क्षत्रधर्मस्थितो वीरः. — °) D2 corrupt. K1 जुहाव (for [आ]जुहाव). K1 D1, 6 सः; K2 B1 तं (for ह). — °) T G1, 2

4 °) M1 परात् (for पुरात्). K2 M2, 8 वि- (for स). — °) G2 गदी (for शरी). S1 K2 D2 बली; K2 तले; G1 गदी; G2 शरी (for तली). — °) K1 D1-6 T2 पदातिवत् (for 'ति'). K1, 4, 5 G2 च; B2 D2 तु; M2, 8 वै (for तं). — °) T G1, 2

मेघसंधिः पदार्तिं तं धनंजयमुपाद्रवत् ॥ ४
आसाद्य च महातेजा मेघसंधिर्धनंजयम् ।
बालभावान्महाराज प्रोशाचेदं न कौशलात् ॥ ५
किमयं चार्यते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत ।
हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व विमोक्षणे ॥ ६
अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि वा ॥ ७
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं पाण्डवः प्रहसन्निव ।

C. 14. 1442
P. 14. 82. 8
K. 14. 83. 8

उपागमत् (for 'द्रवत्').

5 °) G2 तु; M1 स (for च). — °) G2 महा-
तेजाः (for 'राज'). — °) D2 [ए]नं (for [ह]नं). S1
K1, 8 च; T1 G2 स (for न).

6 °) D2 तं विजयं (hypermetrio); M2, 8 किमियं
(for किमयं). D2 चार्यति (sic). G2 किमश्वओद्यते
वाजी. — °) G2 स्त्रीमध्याद्. B2 हति (for हव).
K1, 5 पांडव; S कौरव (for भारत). — °) S1 K2
हयमेनं; D2 अयमेनं; D1 अहमेनं (for हयमेनं).
M1 हरिष्यामि (for हति). K2, 4 हयमेधं करिष्यामि.
— D1 om. (hapl.) 6¹-7². — °) S1 प्रयताश्च; K2, 4, 5
'तास्य; D2 *प्रतस्व. — After 6, G2 ins. 155*.

7 D1 om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). G2 om. 7^a. — °)
D2 D2, 6 अदत्तानुनयं (D2 'यौ') युद्धे; G1 'नसुयुद्धेयं;
M2 अनुप्रदत्तानुनयो. — °) S1 K2 यदा त्वं; K2, 4
यहत्तं (for यदि त्वं). D2 यदि त्वं यदि मन्यसे; G2
यदि त्वं भ्रातृभिः सह. — T1 G2 ins. after 7^b: G2
after 6:

155* जातौ ननु पुरा युद्धे

T1 cont.:

156*

शिर्य इत्यपि पारगः ।

— °) K2 T2 G1 तथा; B2 तदा (for तव). M2
तवातिथ्यं करिष्यामि. — °) D1 तवाद्य (for प्रहर).
K1, 6 D2-8 च; K2 [ह]नं; B1 ते (for वा). T
G1, 2 प्रभवा (T1 'हरा')मि तवाप्रतः.

8 °) K1 (also as in text) प्रत्युक्तः; K2 D2 इत्युक्त्वा
(for 'क्त'). B1 S [ह]नं (for [ए]नं). — °) K1

C. 14. 2442
B. 14. 82. 8
K. 14. 83. 8

विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ८
भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
किरञ्जरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ १०
ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
चकार मोघांस्तान्बाणानयत्नाद्भरतर्षभ ॥ ११
स मोघं तस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः ।

B1. 8-5 D (except D1; Dn1 missing) प्रहसन्निव पाण्डवः.
— °) K1 स्वया (for मया). T2 [आ]वाप्य; G2 बाध्य
(for वार्य). K2 प्रथमे न हरासीति. — °) K1 आस्थितं
(for आहितम्).

9 °) Ś1 K8 भ्राता; M2.8 भ्रातृ- (for भ्रात्रा). K1
ज्येष्ठो नो (for ज्येष्ठेन). M1 भ्रातृज्येष्ठेन नृपतेस्. — °)
D8 ते च; G8 तदा (for तव). — °) K1 D1.6 यथा
शक्तिः; K8 M यथाशक्त्या (for 'शक्ति). — °) K8
चान्यद् (for मन्युर्). K8 विदिते (for विद्यते). — After
9, Ś1 K8 ins. an addl. colophon [Adhy. nams : K8
हयानुसारणं. — Adhy. no. : Ś1 103].

10 Before 10, Ś1 K8 ins. वैशंपायन उवाच. — °)
K8 [उ]क्त्वा (for [उ]क्तः). K1 प्राहतं; K2.4 पाण्डवं;
K8 D8 T2 प्रहरत् (for प्रा°). K1 पूर्वं (for पूर्व°).
— °) K2.4 प्रा (K8 प्र)हरत्; K8 M पाण्डवे (for
पाण्डवं). K8 मगधेश्वरः; B8 D1 मागधेश्वरः; G2 मग-
धाधिपः (for 'धेश्वरः). — G8 om. 10°. D1 reads
10°-29° after 14. 84. 10. — °) D8 विकरञ्ज (hyper-
metric) (for किरञ्ज). D8.6 शत- (for शर-). — °)
K1 च (for [ह]व).

11 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
K1 corrupt. K2 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). — °)
D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). K2.4 प्रेरितैः; B1.5 D2-6
प्रहितैः (for प्रेषितैः). K1 गांधर्वप्रहितैः शरैः. — °) T
G1.3 चकार बाणांस्तान्मोघान्; G8 'र बाणान्मोघांस्तान्.
— °) Ś1 K8 G1.8 अयस्मान्; K1 D2.8 स यस्माद् (D2
'नृ'; K2.4 यथावद्; B8 प्रयस्माद्; D4-6 सपत्राद् (for
अयस्माद्). K1 G8 भरतर्षभः. B8 D8 यत्नाद्भरतसत्तम.

12 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
M1 मोघस् (sio) (for मोघं). B8 om. तस्य बाणौघं.
K2.4.5 स मोघांस्तस्य बाणौघान्. — °) B8.4 D8

शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्थानि पन्नगान् ॥ १२
ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रे हयेषु च ।
अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३
संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे फल्गुनस्य ह ।
मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ॥ १४
ततो गाण्डीवभृच्छूरो मागधेन समाहतः ।
बभौ वासन्तिक इव पलाशः पुष्पितो महान् ॥ १५
अवध्यमानः सोऽभ्यग्नमागधः पाण्डवर्षभम् ।

युयोज (for मुमोच). K2.4 दीप्ताग्रान् (for ज्वलितान्).
— °) K2.4 ज्वलितान् (for दीप्ताग्रान्). B8 पन्नगः.

13 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
B8 ध्वज- (for ध्वजे). B4 T1 G1 M1.4 पताके (B4 M1
'क-') (for पताका-). K2 'दंडेन; K8-6 D1 T G1.2
'दंडे च (for 'दण्डेषु). G8 रथे पताके प्रादेशे. — °)
K1 रथयन्त्रं; K2.4 D1 G8 रथे यन्त्रे; K8.6 B8 D2-4
T2 G8 रथयन्त्रः; B1 'यन्त्रः; B3 'दंडः; B4 T1 G1 रथे
यन्त्रः; D8 रथयन्त्रः; D8 रथे यन्त्र- (for रथयन्त्रे). — °)
M1 शरीरेषु (for न शरीरे). B1 D2 शरीरेण (sio)
(for शरीरे न).

14 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
K1 संरक्ष्यमाणः; K2.4.5 G M स रक्ष्यमाणः. K1 पार्थेन.
— °) Some MSS. फल्गुनस्य; Ś1 K8 फल्गुनस्य. K2.4
D1 T1 M2-4 च (for ह). K1 B1.8-5 D8 D2-6 T2
शरीरे सस्यसाधिना. — °) K2 M1 स्ववीर्यं; D8 स्ववी-
र्यस् (for स्ववीर्यं). K1 G8 तं; B8 च; B4 M1 तु
(for तन्). K8 मन्यमानः स्वकं वीर्यं. — °) Ś1 प्राहि-
नोत्; D8 प्राहिणोत्. ❀ C7 पार्थेन शरीरे संरक्ष्यमाणः
मेघसन्धिः। फल्गुनस्य सत्कर्म स्ववीर्यं मन्यमानः सन् प्राहिणो-
दिति योजना। ❀

15 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °)
K2 D1 गांजीव- (for गाण्डीव-). B1.8-5 D8 D2-6
धन्वा तु (for 'भृच्छूरो). K1 ततो गांधर्वधन्वा तु.
— °) K8 मागधेय- (for 'धेन). K1.5 B8.4 D8 D8
भृशं हतः; K2.4 B1.5 D2.4 G8 भृशाहतः; D8.6 भृशा-
कुलः (for समाहतः). Ś1 मागधेयसमाहितः. — °) Ś1 G8
बभौ वसंत इव तद् (G8 स); K1.8 B1.5 D8 D2-6 बभौ
वसंतसमये; K8 बभूवः सभूत इव (sio); K8 वसंतसंभूत
इव; K8 B8.4 बभौ वसंतो इव; D1 बभूवाव वसंतौ वै.
— °) Ś1 किंभूतः; D1 पाकाशः (for व°). K1 पुष्पितो
(for पुष्पितो). B1 D2-6 यथा (for महान्). K8

तेन तस्थौ स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६
 सव्यसाची तु संकुद्धो विकृष्य बलवद्भुजः ।
 हयांश्चकार निर्देहान्सारथेश्च शिरोऽहर्त् ॥ १७
 धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचक्रेत ह ।
 हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८
 स राजा व्यथितो व्यथो विधनुर्हत्सारथिः ।
 गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९
 तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।

पुण्ड्रित इव किंशुकः.

16 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₈ damaged; B₄ G₈ स वध्यमानः; D₁ om. अयुध्य-
 मानः (for अव^a). D₁ om. सो. Ś₁ K₈ B₁ सोभिन्नः;
 K₁. 2. 4 [s]सौभ्य^a (sic); B₂ सोल्य^a; G₂ सोभ्यायान्;
 G₈ सामर्षान् (for सोऽभ्यग्नन्). —^b) Ś₁ K₈ om.
 मागधः. Ś₁ K₁-8 D₈ M₈ पादवर्षभ. —^c) G₈ तु
 (for स). K₂. 4 कौरव्य; K₈ कौरव्यो; D₁ (also as
 in text) कौतेय (for कौरव्य). —^d) D₁ लोके (for
 लोक-). K₈ -नाथस्य (for -वीरस्य). D₈ दंशने; D₈
 दंशनि (for दशने).

17 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₈ च स; K₈ च सं; D₁ भृशं; G₂ सुसं (for तु
 सं). —^b) K₈ विधुष्य; B₂ आकृष्य; D₁ [s]व-
 कृष्य. —^c) K₁. 8 B₁. 8-5 D₁ D₂-6 निर्जीवान्; D₁
 निदेशान्; G₈ निक्षेष्टान् (for निर्देहान्).

18 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 Ś₁ K₈ D₁ बृहत्; K₁ महा; K₂. 4 रणे (for महत्).
 B₄. 6 चैव (for चित्रं). G₈ धनुश्चास्य बृहच्छत्रं. —^b)
 T G₁ क्षणेन (for क्षुरेण). K₈ नि- (for प्र-). K₂. 8
 B₁ क्षुरेण चक्रेत ह; D₈ G₈ क्षुरेण प्र (G₈ वि)चक्रेत ह.
 —^c) K₂. 8 हस्तावापं; D₁ हस्तावाप; D₈ हस्तं वापं
 (sic) (for हस्तावापं). Ś₁ K₈. 5 D₁ M पताकाश्च; K₂
 T₈ G₈. 3 पताकं. —^d) K₈ [ए]व (for [अ]स्य). K₂. 8
 D₈ निपातयत् (D₈ 'यन्' (for न्य')).

19 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₈ T G₁. 8 विरथो (for व्यथितो). K₁ corrupt; K₈
 व्यथो (for व्यथो). M₈ ततः स राजा व्यथितो. —^b)
 T G₁. 8 M₈ विधन्वा (for विधनुर्). K₂. 4 च विसारथिः
 (for हतसा). G₈ विधनुष्को विसारथिः. —^c) K₈
 वेगेन (for कौन्तेयम्). —^d) K₈ वीर्यवान् (for वेग').

शरैश्चकर्त बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २०
 सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिवन्धना ।
 व्याली निर्मुच्यमानेव पपातास्य सहस्रधा ॥ २१
 विरथं तं विधन्वानं गदया परिवर्जितम् ।
 नैच्छत्ताडयितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२
 तत एनं विमनसं क्षत्रधर्मं समास्थितम् ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २३
 पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् ।

C. 14. 2458
 B. 14. 82. 23
 K. 14. 83. 24

20 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 —^b) K₁. 2. 4 D₁-8 8 -परिकृतं; K₈ 'ष्कृताम् (for
 'ष्कृताम्). —^c) K₈ स्वैश्च (for शरैश्च). T G₁. 8
 बहुभिर्; M निशितैर् (for बहुधा). —^d) G₈ गात्र-
 (for गृध्र-). K₂. 4 -पत्रिभिः; B₄ -वाजिभिः (for 'तैः').
 K₈ बहुधा गृध्रवाजिभिः; B₁. 8 D₁ बहुभिर्गाग्रवाजितैः
 (B₈ 'पत्रिभिः; D₁ 'वाहिभिः); T G₁. 8 निशितैर्ह-
 वाजितैः (G₈ 'कैः').

21 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 D₈ प्रशंसा (sic) (for सा गदा). Ś₁ शकलीभूता; K₈
 B₁. 8 D₈ सकलीभूता; D₁ शकला (for शकली').
 —^b) T G₁. 8 विकीर्ण- (for विशीर्ण-). K₈ -मतिबन्धना
 (for -मणि'). —^c) Ś₁ K₈ व्याली; S व्याली (for
 व्याली). K₁ B₁. 4. 6 D₁ D₂-6 T₂ G₂ M₂ विमुच्यमानेव
 (D₆. 6 'न); D₁ निर्मुच्यमानेव (for निर्मुच्यमानेव).
 —^d) K₁ B₁. 8 D₂-6 पपात धरणीतले; B₈. 4 D₁
 निपपात धरातले.

22 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. —^a)
 K₈ वितथे (for विरथं). Ś₁ K₈ D₁ G₈ विधनुषं;
 M₈ वितन्वानं (for विधन्). K₁. 2. 4. 5 B₁. 8-5 D₁ D₂-6
 विरथं विधनुष्कं च. —^b) D₈ गदया (for गदया').
 —^c) D₈. 6 Bom. ed. om. 22^a-23^b. —^d) Ś₁ D₁ नैच्छत्.
 K₁ T₂ मारयितुं; G₈ ताप (for ताड'). K₂ M₈
 श्रीमान्. B₁. 8-5 D₁ D₂-4 नैच्छन्मारयितुं धीमान्.
 —^d) K₈ corrupt. Ś₁ K₈ D₁ समरे (for अर्जुनः). K₁
 B₁. 8-5 D₁ D₂-4 स बलाग्रणीः (for समराग्रणीः).

23 For the sequence in D₁, cf. v. l. 10. D₈. 6
 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). —^a) K₈ D₁ तत एवं; D₈
 त एनं स (sic) (for तत एनं). B₈-6 विमनस्कं (for
 'नसं). —^b) K₈ D₁ T₁ G₁. 8 क्षत्रधर्मः; K₂ T₂
 G₂ M₂ 'धर्म'. Ś₁ K₈ समास्थितः; K₁ B₁. 8-5 D₁

C. 14. 2458
B. 14. 82. 13
K. 14. 83 24

बद्धेतत्समरे कर्म तव बालस्य पार्थिव ॥ २४
युधिष्ठिरस्य संदेशो न हन्तव्या नृपा इति ।
तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ २५
इति मत्वा स चात्मानं प्रत्यादिष्टं स्म मागधः ।
तथ्यमित्यवगम्येनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
तमर्जुनः समाश्वस्य पुनरेवेदमब्रवीत् ।
आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-4 व्यवस्थितं (D1 'तः') (for समा'). — °) K2 सांख्यं पूर्वम्; B1.5 शांखपूर्वम् (for सान्ख्य').

24 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) G2 क्षत्रबंधो (for 'धर्मो'). — °) D2 corrupt. — °) D1 corrupt. M1 [ए]तं (for [ए]तम्). Ś1 K8 सामरं (for समरे). — °) K2 न च बालस्य; B1 बालस्य तव (by transp.).

25 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) K8 D1 युधिष्ठिरानु (for 'रत्य'). G8 संदेशान्. — °) D1 corrupt. D2 हंतव्यं. — °) K8 जीवस्य (for 'सि'). G8 मे राजन् (for राजंस्त्वम्). — °) K2 सापराधो; K8 अपराधो; T2 'राधे; G8 सापराधो (for अपराद्धो). B2 G8 M [s]सि (for सपि). G1 मतः (for रणे).

26 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) D2 दृष्ट्या; M2 श्रुत्वा (for मत्वा). K1.5 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) तदा (for स च). — °) B2-5 प्रत्याख्यातं; D1 G8 'दिष्टः (for 'दिष्टं). K4 B1.8-5 Dn1 D1 T G स (for स्म). D2.6 मागधः (for मागधः). K1 प्रत्यादिष्टस्य मागधः. — K2.4 om. 26^{ad}. — °) K1 B1.8-5 Dn1 D2-6 अस्मि (for अस्व). 8 (except G8) [इ]हं (for [ए]हं). — °) K8 प्राञ्जलिः वाक्यमब्रवीत्. — After 26, K1.5 D2-6 ins.:

157* पराजितोऽस्मि भद्रं ते नाहं योद्धुमिहोत्सहे ।

यच्च कृत्यं मया तेऽयं तद्गृहि कृतमेव तु ।

[(L. 2) K1 यत् (for च).]

27 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) K8 समाश्वस्य. — Before 27°, M1 ins. अर्जुनः. — °) Ś1 K1.8 मैत्रीन्; K8 मैत्री; D1 मैत्रा (for मैत्रीन्). — °) T G1.8 इ (for नः).

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम् ।
फलगुनं च युधां श्रेष्ठं विधिवत्सहदेवजः ॥ २८
ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स केसरी ।
ततः समुद्रतीरेण वङ्गान्पुण्ड्रान्सकेरलान् ॥ २९
तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान्यनेकशः ।
विजिग्ये धनुषा राजन्गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३०

28 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) K2 [उ]क्तं (for [उ]क्तः). — °) Some MSS. फाल्गुनं; Ś1 K8 फलगुनं; T G1 अर्जुनं (for फलगुनं). K1 D1-6 M1 युधि (for युधां). K8 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठं). — °) K2.4 जरासंधात्मजात्मजः.

29 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. — °) K8 ततो (for ततो). D2.6 अभवत् (for अगमत्). — °) B1 Dn1 तु; D1 नृ. (for स). K1 B1.8-5 D2.6 केसरी; 8 कौरवः (for केसरी). K2.4 पुनरेव हयाम्रिणः. — °) M2 समुद्रं (for समुद्रः). — °) B1.8.4 (marg.). 5 D2 पुण्ड्रान्; B1 Dn1 स तु; T2 G8 वंकान् (for वङ्गान्). K2 D1 पुण्ड्रान्; B1.8.4 (marg.). 5 ओड्डान्; D2 चैव; T G1.3 पुं (G2 पौ) द्वांश्च (for पुण्ड्रान्). K1.5 B2-5 Dn1 D2-6 सकोसलान्; T1 G1.3 च केरलान् (for सकेरलान्). — After 29, 8 (except G8) ins. the colophon.

30 °) Dn1 om. one तत्र. K2 तूरीणि; T2 G1.3 चा' (for भू'). T1 तत्रैव चारिणो योधान्. — °) K1 म्लेच्छः; K2.4 नैष्ठुः; D2.5 म्लेच्छः (for म्लेच्छः). — °) K2.4 निजिल्य; K8 B8 G2 M2-3 विजिल्य; D2 विजिज्ञे (for विजिग्ये). — °) K2.4.5 D1 जगाम स; K8 गौडीवेन (for 'वेन').

Colophon ins. in 8 (except G8) after 29; missing in Dn1. — *Adhy. name*: K1 B1.8-5 Dn1 अश्वानुसारः; K2.4 अश्वानुसरणं; K8 हयानुसरणं; K8 D1 मागधपराजयः; D2.6 हयानुसारः; T1 M2-8 हय-चर्या. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 104; B1.8 90; D4 77; T1 70; T2 G1.3 69; G8 81; M1.4 64; M2.3 68; M3 (inf. lin.) 84.

८४

वैशंपायन उवाच ।

मागधेनार्चितो राजन्याण्डवः श्वेतवाहनः ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १
 ततः स पुनरावृत्य हयः कामचरो बली ।
 आसमाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयम् ॥ २
 शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपालात्मजेन सः ।
 युद्धपूर्वेण मानेन पूजया च महाबलः ॥ ३
 तत्रार्चितो ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः ।
 काशीनन्ध्रान्कोसलांश्च किरातानथ तङ्गणान् ॥ ४

84

✚ This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14. 82. 19). B2 is not collated for this adhy.

1 K4 om. the ref. G1 om. 1^{ab}. -) K2 अजितो;
 D1 अर्चिते; G8 अर्चितो (for अर्चितो). - ^b) K1.4.5
 पाण्डवः परवीरहा. - ^d) B8 वारयामास (for चार*).

2 *) K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing)
 T1 G1 आवृत्य (for आवृत्य). K2.4 ततः पुनरावृत्य.
 - ^d) D1 corrupt. Ś1 शक्तिसाह्वयः; K1.2.4 शुक्ति-
 साह्वयः; K8 'साह्वयात्'; B4 Dc1 'काह्वयां'; D4 सुक्ति-
 काह्वयां; G8 चेदिसाह्वयः; M2.8 शुक्तिसाह्वयां (for शुक्ति-
 साह्वयम्).

3 *) K5 [आ]रमन्स् (for [अ]र्चितस्). - ^b) K1
 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) शिशुपालसुतेन
 सः. - ^c) K2.4.5 प्रीतिः; G8 ययुः (for युद्ध*). T1
 G1.2 M दानेन (for मानेन). K1 B1.8-5 Dc1 D2-6
 T2 युद्धपूर्वं तदा तेन (D8 T2 'दानेन'). - ^d) D1 स
 (for च). K1 D1 महाबल.

4 *) Ś1 K1 D2-6 तनोः; K8 अत्र (for तत्र).
 - ^b) Ś1 K8.5 D1 ततः; D5.6 तत्र (for तदा). K2
 तदा स पुरुषोत्तमः. - ^c) K1.5 D2-6 G8 अं (D8 आं)-
 गान्; K4 M2 आंभान्; B1.8 दर्वान्; B8 दशालान्
 (hypermetrie); Dc1 भोत्रान्; T G1.2 मत्रान् (for
 अन्त्रान्). Ś1 K2.4.5 B1.8 Dc1 D1.8-5 कोशलांश्च; K8
 B4 कोश (B4 'व'लांश्च; D8 सकोशान्. - ^d) K1 तथा

तत्र पूजां यथान्यायं प्रतिगृह्य स पाण्डवः ।
 पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्णानगमत्तदा ॥ ५
 तत्र चित्राङ्गदो नाम बलवान्सुधाधिपः ।
 तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ ६
 तं चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः ।
 निषादराज्ञो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७
 एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा ।
 ततश्चक्रे निषादैः स संग्रामं रोमहर्षणम् ॥ ८
 ततस्तमपि कौन्तेयः समरोध्वपराजितः ।

C. 14. 247A
 B. 14. 83. 9
 K. 14. 84. 9

(for अय). B4 वंगकान्; Dc1 वरसकान्; S तं (G1
 M1 कं; G2 कौं) कणान् (for तङ्गणान्). D8 किराता-
 न्यतंगकान् (submetrie).

5 *) K1 B1.8-5 D2-6 पूजां तत्र (by transp.);
 D1 तत्राह्वयः. K8 यथा न्याय्यः. - ^b) Dc1 प्रतिपूज्य
 (for 'गृह्य'). K1 B1.5 D2-6 धनंजयः; K2.4 स पाण्डवैः.
 - ^c) Ś1 Dc1 आगत्य; D8 आवृत्य (for आवृत्य). - ^d)
 K1 दशार्णान्. D8 आगमत्; G2 अचरत् (for अगमत्).
 K8 दशार्णवमगात्तदा.

6 *) K5 ततश्च (for तत्र). - ^b) K1 बलवीरारि-
 मर्दनः; K2.4 'वान्स युधां पतिः; B1.8-5 D (except
 D1; Dn1 missing) 'नरिमर्दनः. - ^c) M1 समभवद्
 (for अभूत्तस्य).

7 *) Dc1 तथा; G8 तत्र (for तं च). - ^b) B8 Dc1
 G8 भरतर्षभः; B4 D1.5.6 पुरुषर्षभः; T G1.2 M श्वेत-
 वाहनः (for पुरुषर्षभः). K2.4 यज्ञविधायार्थमुद्यतं (= ^d).
 - ^c) D5.6 विजयम् (for विष*). Ś1 T निषादराज्ञो
 वि (T 'जवि') षयम्; K2.4 जग्मिवान्विषये राज्ञः; G1
 किरातराजविषयम्. - ^d) K2.4 चार्जुनः; B8.4 वीर्यवान्
 (for जग्मि*).

8 B1 om. 8^{ab}. - ^c) D1 सुतैश्च (for सुतश्च).
 K5 B4 Dc1 [ए]त्र (for [ए]नं). K8 एकलव्यस्तु तन्नेन;
 G8 'स्ततन्नेन. - ^b) K2.4.5 युद्धेन समचारयत्. - D8
 om. (hapl.) 8^{cd}. - ^c) K1.5 B1.8-5 D1-6 तत्र (for
 ततश्च). D1 G8 च (for स). K2.4 तत्र चक्रे निषादादयः.
 - ^d) Some MSS. लोमहर्षणः.

C. 14. 2474
B. 14. 82. 9
K. 14. 84. 9

जिगाय समरे वीरो यज्ञविघ्नार्थमुद्यतम् ॥ ९
स तं जित्वा महाराज नैषादिं पाकशासनिः ।
अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ १०
तत्रापि द्रविडैरन्ध्रै रौद्रैर्माहिषकैरपि ।
तथा कोल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ११
तुरगस्य वशेनाथ सुराष्ट्रानमितो ययौ ।
गोकर्णमपि चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् ॥ १२
ततो द्वारवतीं रम्यां वृष्णिवीराभिरक्षिताम् ।

9 °) K₂ १ कौरव्यः (for कौन्तेयः). — °) K₁ सम-
रेषु पराजितः; K₄ °रे स्वपराजितः; D₆ °रेव्यथ पराजितः
(hypermetric) — °) K₈ जिवाय (sic); G₈ जगाम
(for जिगाय). D₁ वीरो (for वीरो). K₁ B₁ 2-5 D₆₁
D₉ ६ जिगाय युधि दुः B₁ 'दे दुः; D₁ 'दु दुः; D₅ ६ 'दं
दु)धयो (K₁ 'धे). — °) K₁ ६ B₁ 2-5 D₂-६ आगतः;
K₈ D₆₁ उद्यतः; T उथितं (for उद्यतम्).

10 °) D₆₁ तु; M₁ तु (for तं). — °) K₂
corrupt. K₄ निषादे; T₂ नैषादीन् (for 'दिं). — M₁-8
om. 10°-12°. — °) D₁ प्राययौ. T G वीरो (for
भूयो). D₆ ६ प्रययावचितो भूयो. — °) K₈ दक्षिणे (for
'ण). — After 10, D₁ reads 14. 83. 10°-29°.

11 M₁-8 om. 11 (cf. v. l. 10). T₁ G₁ 2
om. 11-12. — °) G₈ [अ]मूद (for [अ]पि). Ś₁
K₈ G₈ द्रविडैर्; K₂ द्रवडैर्; K₈ द्रविलैर्; D₆
द्रविणैर्; T₂ द्रविळैर्; M₁ द्रमिळैर् (for द्रविडैर्).
K₂ अवे; B₄ 5 D₄ G₈ M₁ आभि (for अन्ध्रै). — °)
K₈ रौद्रः; B₁ रौद्रैर्; B₄ ५ रौडैर्; G₈ खादैर् (for
रौद्रैर्). K₂ माहिविकैर्; D₃ माहीषकैर्; G₈ माहिष्म-
कैर् (for 'षकैर्). — °) Ś₁ K₈ तत्र (for तथा). Ś₁
D₁ कोल्लगिरीयैश्च; K₁ 'गिरयैश्च; K₂ कालगिरीयैश्च;
K₄ लोकगिरीयैश्च; K₈ कालगिरे; K₈ कोल्लकिरीटैश्च;
B₈ कौद्रगिरीयैश्च; T₂ कौद्रविजयैश्च. D₆₁ D₅ ६ तथा
कोल्ल (D₆ 'ल)गिरैश्चैव; G₈ M₁ तथा कोल्ल (M₁ 'स्य)-
गिरैश्चैव. — After 11, K₁ B₁ 2-5 D₆₁ D₂-4. ६
(repeating it after 15). °) T₁ ins. :

153* तांश्चापि विजयो जिह्वा नातितीव्रेण कर्मणा ।

12 M₁-8 om. 12 (cf. v. l. 10). T₁ G₁ 2 om. 12
(cf. v. l. 11). — °) K₁ 5 B₁ 2-5 D (D₆₁ missing)
T₂ तुरगस्य (for तुरगस्य). — °) K₂-4 लौ (K₈ स्व)
राष्ट्रान्; B₁ T₂ सुराष्ट्रम् (for 'ष्ट्रान्). B₂ 3 सुराष्ट्राभि-

आससाद हयः श्रीमान्कुराजस्य यज्ञियः ॥ १३
तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ।
प्रययुस्तास्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् ॥ १४
ततः पुर्या विनिष्क्रम्य वृष्णयन्त्रकपतिस्तदा ।
सहितो वसुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ॥ १५
तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्प्रीतिपूर्वकम् ।
परया भरतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ ।
ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हयो गतः ॥ १६

मुखो ययो. — M₈ om. (hapl.) 12°. — °) K₁ B₁
D₂-६ अथ; B₁ ५ अयम् (for अपि). K₁ २ वासाद्य;
B₁ ६ आ; D₂-४ मा (sic) (for चा). — °) Ś₁
प्रसादम् (for प्रभासम्). D₆₁ अभिः (for अपि). K
(except K₁) D₁ G₈ प्रभासमभितो ययौ.

13 °) Ś₁ द्वारावतीं; K₂ द्वारवता (for 'वतीं). D₆ ६
ततो रम्यां द्वारवतीं. — °) K₁ B₁ ६ D (except D₁;
D₆₁ missing) -पालितां; K₂ -रक्षिताः (sic) (for -रक्षि-
ताम्). — °) K₂ S याज्ञियः (G₈ 'कः); K₈ धीमतः;
K₅ यज्ञियं; D₈ जाज्ञियः (for यज्ञियः).

14 °) K₂ corrupt. Ś₁ यमुहिदयः; D₈ मन्मथ्य च
(sic) (for तमुन्मथ्य). — °) K₈ कुमारकः. — °)
K₂ प्रययौ (for 'युसु). K₂-४ तं (for तांस्). B₄ तथा
(for तदा). — °) M [5]भ्यवारयत् (for न्यवार').
K₈ उपसेने न्यवेदयत्.

15 °) K₂ ४ तत्र (for ततः). K₁ 2. 5 B₁ D₂-६ G₈
M₁ पुराद्; K₂ ४ राजा; B₁ ५ ६ D₆₁ प्राबाद् (for पुर्या).
Ś₁ ततः पुण्यानि निष्क्रम्य. — °) K₁ D₆₁ वृष्णिधक-
D₆₁ -पति (for -पतिस्). D₁ तथा (for तदा). — °)
K₄ ५ D₁ ५ ६ T₁ G₁ ५ वासुदेवेन. D₂ वासुदेवेन सहितो.
— °) D₁ ६ G₁ किरीटिना (sic). — After 15, D₁
repeats 158*.

16 °) T₂ G₁ स (for तौ). Ś₁ K₈ रथश्रेष्ठं; T
G₁ ५ नर (for कुरु). — M₁ om. (hapl.) 16°. — °)
T₂ स तदा; G₁ स तथा (for परया). K₂ ५
B₁ ५ ६ G₈ M₁ भरतश्रेष्ठ; K₈ D₄ ५ G₈ भरतश्रेष्ठ (G₂
'ष्ट). — °) K₂ D₆₁ corrupt. T₂ समवस्थितौ; M₁
समुपस्थितौ (for समव). — °) K₂ तत्र (for ततस्).
— °) T G M₂ ५ गतो हयः (by transp.).

17 D₁ G₈ om. (hapl.) 17°. — °) M₂ ५ च (for
स). K₂ ततः पथि समे दैक्षे. — °) K₈ ससमुद्रं (for

ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १७
तस्मादपि स कौरव्य गान्धारविषयं हयः ।

विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १८
तत्र गान्धारराजेन युद्धमासीन्महात्मनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्वैरानुसारिणा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४

८५

वैशंपायन उवाच ।

शकुनेस्तु सुतो वीरो गान्धाराणां महारथः ।
प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः ।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन पताकाध्वजमालिना ॥ १
अमृष्यमाणास्ते योधा नृपतेः शकुनेर्वधम् ।
अभ्ययुः सहिताः पार्थ प्रगृहीतशरासनाः ॥

तानुवाच स धर्मात्मा बीभत्सुरपराजितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगद्गृहीतम् ॥ ३
वार्यमाणास्तु पार्थेन सान्त्वपूर्वममर्षिताः ।
परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चक्रोध पाण्डवः ॥ ४
ततः शिरांसि दीप्ताग्नैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः ।
क्षुरैर्गण्डीवनिर्धुक्तैर्नातियत्नादिवाजुनः ॥ ५

C. 14. 2491
B. 14. 84. 8
K. 14. 85. 9

85

समुद्रस्य). — D₁ reads 17^a-18^b on marg. — °) K₂
विचरत्. B₁. 8-8 D₁ D₂ T₁ G₁. 2 M₁ स्फीतस्य; D₁
शीघ्रं (for स्फीतं).

18 Śi K₂ om. (?hapl.) 18^a D₁ reads it on
marg. — °) G₁ M₁ च (for स). K₂. 4 कौन्तेय (sic)
(for कौरव्य). — °) D₂. 8 गंधारः (for गान्धारः). B₂
विषये. K₂. 4 D₁ ययौ; M₁ गतः (for हयः). — °)
K₂ हयः; T₁ तथा (for तदा). T₁ G₁ कौन्तेयानुचरस्तदा
(T₁ 'था).

19 °) K₁ B₁. 8-8 D (except D₁; D₂ missing)
ततो (for तत्र). Śi K₂ D₁ राजा तु; K₂. 4 राजस्य
(for राजेन). — °) K₁ B₁. 8-8 D (except D₁; D₂
missing) किरीटिनः (D₂ 'ना'); K₂. 4 सुदारुणं; G₂
महारमना (for 'स्मनः'). — °) K₂ पूर्व (for पूर्वः). K₂
सारिणः; G₂ कारिणा (for 'सा').

Colophon missing in D₂. — Adhy. name : K₂
हयानुसर्गणः; K₂ अश्वप्रचारे गांधारविषयप्राप्तिः; B₁. 2. 4
D₂-8 अश्व (D₂. 8 हया)नुसारं; D₂ अश्वानुसारिणः; M₂. 8
हयवर्षा. — Adhy. no. (figures, words or both) : Śi
105; B₁. 8 81; D₂ 78; T₁ 71; T₂ G₁. 2 70;
G₂ 82; B₁ 65; M₂. 8 69; M₁ 66; M₁ (inf.
lin.) 85.

✍ This adhy. is missing in D₂ (cf. v. l. 14.
82. 19). B₂ is not collated for this adhy.

1 K₂ om. the ref. — °) K₂ om. तु. K₁ B₁. 8-8
D₂ D₂-8 तनयो; K₂ स सुतो (for तु सुतो). K₂. 4
T₁ G₁. 2 M राजन्; K₂ धीमान् (for वीरो). — °)
K₂ प्रत्युद्ययुर् (for 'द्ययौ'). D₂. 8 गुडाकेशः (sic).
— °) K₂ वृताः (for वृतः). — °) K₁ B₁. 8 D₂-8
युक्तेन; D₁ पूर्वण (for पूर्वेण).

2 °) D₂ ते (for ते). Śi K₂ D₁ वीरा; M₁-8
योधा (for योधा). — °) K₁ B₁. 8-8 D₂ D₂-8 नृपस्य
(for 'ते'). K₂. 4 शकुनेनृपतेर्वधं; D₂. 8 नृपस्य शकुनेर्वधं.
— °) G₂ M₁ सहसा (for सहिताः). K₂. 4 राजन्; K₂
सर्वे (for पार्थ).

3 °) K₁ B₁. 8 D (except D₁; D₂ missing)
स तानुवाच धर्मात्मा. — D₁ om. 3^a-4^a. — °) B₂ हि
तत्; D₂ हितः (sic); G₂ तदा (for हितम्).

4 D₁ om. 4^a (cf. v. l. 3). — °) K₂ वार्य-
माणस्य. Śi K₂ च; B₁. 8-8 D₂ हि; D₂-8 [अ]पि
(for तु). — °) K₁ अमर्षिताः; D₂ T₁ G₁. 2 M

G. 14. 2401
B. 14. 84. 6
K. 14. 85. 6

ते वध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सृज्य संभ्रमात् ।
न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षादिता भृशम् ॥ ६
वितुघमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डवर्षभः ।
आदिश्यादिश्य तेजस्वी शिरांस्तेषां न्यपातयत् ॥ ७
वध्यमानेषु तेष्वजौ गान्धारेषु समन्ततः ।
स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८
तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
पार्थोऽब्रवीन्न मे वध्या राजानो राजशसनात् ।
अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्यद्य पराजयः ॥ ९
इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः ।

'षिणः' (D₈ 'तः') (for 'षिताः'). — °) B₈-s 8 जहुस्
(for जग्मुस्). — °) K₂ तत्र (for ततश्च).

5 K₈ M₁ om. (hapl.) 5^{ab}. — °) D₁. s. 6 शरांसि
(sic) (for शिरांसि). — °) Ś₁ K₈ D₁ भारत (for
पाण्डवः). — °) G₈ शरैर् (for शूरैर्). K₂ D₁ गांजीव-
(for गाण्डीवः). — °) D₈ [अ]र्जितः (for [अ]र्जुनः).

6 °) K₂. 4 हन्यमानाः (for वध्यः). — °) D₈
उत्क्रम्य (for उत्सृज्य). D₂. 6 पार्थिवं (for संभ्रमात्).
— °) D₈. 6 निवर्तन्त (for न्यवः).

7 °) Ś₁ (marg.) विकृष्यमानस्; K₁ D₂. s. 6. 6
निरुध्यमानस् (D₈ 'नास्'); K₂ वितुघमानं; K₈ न हन्य-
मानस्; K₅ वितारुष्य; B₁. s. 6 D₀₁ विरुष्य; B₂
विवध्य; D₄ विरोध्य; G₂. 8 विनद्य; M₁ विरज्य;
M₂-4 विरद्य (for वितुघ). — °) Ś₁ T₁ G₁ पाण्डवर्षभ
(Ś₁ 'भा'); K₁ B₁. s. 6 D (except D₁; D₀₁ missing)
पाण्डुनन्दनः (for पाण्डवर्षभः). — °) D₂. 6 तेजोसि; G₈
मेधावी (for तेजस्वी). M₁ आदिश्यादिश्यतेजस्वी. — °)
G₈ परानेष (for शिरांस्तेषां). T₂ अपातयत् (for न्यपा).
Ś₁ वधनेषामपातयत् (sic); K₈ वीरानेषाम; D₁
शिरांस्तेषाम; T₁ G₁. 2 M₄ प (G₂ पु) राजानान (M₂ 'ह्य')-
वारयत्; M₁-8 परान्ये (M₁ वराने) नान्यपातयत्.

8 °) K₂. 4 योषेषु; K₅ तेजस्वी; D₁ G₈ तेनाजौ
(for तेन्वाजौ). — B₈ om. 8^b. — °) D₈ गांधारेण
(for 'रेषु). — °) Ś₁ K₈ पर्यवारयत्; K₁ प्रति.

9 °) K₂ B₈ -धर्मे (for -धर्मे). — °) K₈ वधा-
वध्या (for न मे वध्या). — °) D₁ मे (for ते). K₁. s. 6
D₂-s [s]स्त्वद्य; K₂. 4 त्वद्य; B₈ [s]द्यास्तु; D₁

स शक्रसमकर्मणमवाकिरत सायकैः ॥ १०

तस्य पार्थः शिरस्त्राणमर्धचन्द्रेण पत्रिणा ।

अपाहरदसंभ्रान्तो जयद्रथशिरो यथा ॥ ११

तद्दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्वे एव ते ।

इच्छता तेन न हतो राजेत्यपि च ते विदुः ॥ १२

गान्धाराराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः ।

बभौ तैरेव सहितस्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ॥ १३

तेषां तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम् ।

विजहारोत्तमाङ्गानि भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ १४

उच्छिन्नास्तु भुजान्केचिन्नावुष्यन्त शरैर्हृताम् ।

[s]स्त्वद्य; G₈ [s]द्याति (by transp.). — After 9,
Ś₁ K₂. s. D₁ ins. an addl. colophon [Adhy. name :
K₂ D₁ गांधारयुद्धं; K₈ हयानुसरणं. — Adhy. no. :
Ś₁ 106].

10 Before 10, Ś₁ K₈ ins. वैशंपायन उवाच. — °)
D₁ वाक्यविज्ञानमोहितः (sic). — °) B₈ न (for स).
— °) K₁ B₁. s. 6 D₂-8 समवाकिरदाभ्युगैः.

11 °) K₈ corrupt. D₄ शिरः; G₈ ततः (for तस्य).
Ś₁ [s]पि मूर्धानम्; K₂ शिरस्त्राणम्; D₁ शरस्त्राणम्
(for शिरः). — °) G₁ पातिना (for पत्रिणा). — °)
K₁ B₁. s. 6 D₀₁ D₂-8 अमेयारामा; K₂ D₁ असंभ्रांतं
(for 'तो).

12 °) K₁. s. 6 B₁. s. 6 D₂-8 स तं; K₂ ते (for
तद्). K₂. 6 समरे (for विस्मयं). — °) K₈ गांधारान्.
D₀₁ गंधाराः सर्वमेव ते. — °) B₁ D₁ M [अ]नेन (for
तेन). K₂ महतो; K₄ महता; D₁ सहिते; D₂. 4
M₁ निहतो; G₁ सहतो (sic) (for न हतो). K₁ इत्थं
तात ननु हतो; K₈ इत्यतानेन न हतो (sic); D₈ इह
तातेन निहतो. — °) K₂ D₈ corrupt. K₈ राजज्यपि;
B₁. s. 6 D₀₁ राजेत्येव (for 'त्यपि). K₁. 6 D₀₁ D₂-s
तं; K₄ तद् (for ते).

13 °) Ś₁ K₈ G₈ च (for तु). — °) K₂. 4 संग्रामे
स कृतक्षणः; D₁ पाकयन्कृतक्षणः. — °) K₁. 4. 6 D₂-s
ययौ (for बभौ). K₂. 4 सहितैस्; D₁ दुहितस् (for
स'). — °) K₈ ब्रह्मः. D₈ यथा (for इय).

14 °) G₈ शकौषि (for लक्षैः). — °) K₁ B₁. s. 6
D (except D₁; D₀₁ missing) T₂ प्र- (for वि-).

शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैः पृथुभिः पार्थचोदितैः ॥ १५

संभ्रान्तनरनागाश्वमथ तद्विद्रुतं बलम् ।

हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्तत मुहुर्मुहुः ॥ १६

न ह्यदृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽप्यकर्मणः ।

रिपवः पात्यमाना वै ये सहेयुर्महाश्वरान् ॥ १७

ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुरःसरा ।

जननी निर्ययौ मीता पुरस्कृत्यार्घ्यमुचमम् ॥ १८

सा न्यवारयदव्यग्रा तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् ।

प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ॥ १९

तां पूजयित्वा कौन्तेयः प्रसादमकरोत्तदा ।

शकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २०

न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता ।

प्रतियोद्धुममिषन्न भ्रातैव त्वं ममानघ ॥ २१

गान्धारीं मातरं स्मृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च ।

तेन जीवसि राजस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २२

मैवं भूः शाम्यतां वैरं मा ते भूदुद्धिरीदृशी ।

आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २३

इति भीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

— ^d) K₂. 4 शरैः (for भलैः).

15 ^a) T₂ G₂ M उद्यताम् (for उच्छि^r). K₁ D₁ om.; K₈ S च; D₃ सु (for तु). — ^b) K₂. 4 B₈ [अ]वबुध्यत् (K₂ 'ध्य'); K₅ D₁ D₁ [अ]वबुध्यन्; B₁ G₈ [अ]युध्यन्त; D₄ [अ]वुध्यन्त (for 'ध्यन्त). K₅ D₁ D₈ T G₁. 2 हतान्; G₈ हताः (for हतान्). — ^c) Ś₁ K₈. 5 B₁. 3-4 D₁ शितैर् (for शरैर्). K₃ D₁ गांजीव- (for गाण्डीव-). D₃ -नियुक्तैः (for -निर्मुक्तैः). — ^d) Ś₁ K₈. 5 B₃ D₁ हृथुभिः; K₂. 4 निशितैः; B₁ प्रथुभिः (for पृथुभिः). D₈ पथि; M₁ पांडु- (for पार्थ-). K₃ D₁. 5. 6 -नोदितैः; K₄ -मोक्षितैः (for -चोदितैः). T₁ G₁ पृथुभिः पार्थिचोदितैः.

16 ^a) B₅ -तरनागाश्वम्; D₅ G₈ M₂. 8 -तप* (for -नर*). D₅ संभ्रान्तनयनं नागम्. — ^b) D₃ corrupt. K₁ प्रपतद्; B₈. 4 अध्ये; D₂. 5. 6 अप*; G₈ अभवद् (for अभ तद्). K₅ विद्रुतं (for विद्रुतं). K₂. 4 संतप्यं द्विषतां बलं. — ^c) G₈ -विद्रुत- (for -विध्वस्त-). K₂. 4 D₃ हतभूयिष्ठविध्वस्तम्. — ^d) Ś₁ K₈ D₁ अवर्तत.

17 ^a) K₁. 2. 4. 5 D₂. 4-5 [अ]प्यदृश्यन्त; D₈ corrupt; G₈ M₂ दृश्यदृश्यन्त. — ^b) K₃ D₅ T₂ अग्रे (for अग्रे). K₂. 4 [स]त्य; D₅ [स]प्र-; M₂ [स]श्च- (for सऽय-). — ^c) D₅ corrupt. B₁ विध्यतः; B₈. 5 रूपतः (for रिपवः). — ^d) D₁ सहेयुर्मे (by transp.); D₃ न सहेयुर; S ये (M₂. 8 न) सहेरन् (for ये सहेयुर). K₁. 5 D₂. 4-5 धनंजयं; M₁ महासराः. K₂. 4 नाशं जग्मुर्मै (K₄ जग्मुर्नाशं म) हाहवे.

18 ^b) Ś₁ K₈ B₈ D₁ D₁. 6 -पुरःसराः (K₅ 'रं; D₁

'रः). K₂ मन्त्रिवृद्धः स राजभिः. — K₂ om. 18^{ad}. — ^c) D₅ भीमा (for भीता). — ^d) Ś₁ K₁. 8 B₄ D₂. 8. 5. 6 T₁ G₁ [अ]र्धम्; K₄ [अ]र्धम्; K₅ D₁ [अ]र्धम्; M₁ [अ]र्धं (sic) (for [अ]र्धम्).

19 ^a) K₂ B₅ D₈ G₂ सं- (for सा). B₁ न्यबो- धयद् (for न्यवार*). K₁. 5 B₁. 5 D₂-6 अग्रे; K₂ गांधारान् (for अग्रे). — ^b) K₂. 4 पुत्रं तं (K₂ तद्) (by transp.). — ^c) D₄ (also as in text) [ए]व (for तं). G₈ निवारयामास च तं. — ^d) M₁ अग्रे- (for अक्लिष्ट-). G₈ -कर्मिणं (for -कारिणम्).

20 ^a) B₁. 5 D₁ सं-; B₄ स (for तां). K₁ B₁. 8-5 D₂-6 वीरस्युः (for कौन्तेयः). K₂. 4 पूजितः स च कौं (K₂ सर्वकौं) तेयः. — ^b) K₁ B₁. 3. 4 D₁ D₂-4 प्रभुः; B₅ D₅. 5 विभुः (for तदा). — D₅ om. 20^{ad}. — ^c) K₃ तं राजन् (for तनयं). — ^d) B₁. 6 शास्वयन् (for सान्त्व*). K₂. 4 हृदं वचनममब्रवीत्.

21 K₄ om. 21^a-22^b. — ^b) K₁ कृतां; K₈ हता (for कृता). — ^c) K₂ [ए]वं; B₈ D₅ T₂ G₂ [ह]व (for [ए]व). Ś₁ K₈. 5 हि मेनघ; K₃ D₁ T G₁. 2 M हि मे मतः (K₂ नृप) (for ममानघ).

22 K₄ om. 22^{ab} (of v. l. 21). — ^a) K₁. 2 D₁ D₈ मातरी (sic). T G₁ दृष्टा (for स्मृत्वा). — ^b) G₈ -कृतेनच (for -कृतेन च). — ^c) D₅ राजेन्द्र (for राजस्त्वं). — ^d) D₅. 6 ते; S (except T₁) हि (for तु). D₅. 6 नृप (for तव).

23 ^a) K₄ corrupt. B₈ वीरं; D₁ चैव; D₁ वीर

८६

C. 14. 2510
B. 14. 25. 1
K. 14. 85. 24

वैशंप्रायन उवाच ।

इत्युक्त्वानुययौ पार्थो हयं तं कामचारिणम् ।

न्यवर्तत ततो वाजी येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १

तं निवृत्तं तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः ।

श्रुत्वार्जुनं कुशलिनं स च हृष्टमनाभवत् ॥ २

विजयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तदा ।

श्रुत्वान्येषु च देशेषु स सुप्रीतोऽभवन्नृपः ॥ ३

(for वैरं). M₁ शाश्वतौ वैरमस्माभिर. — ^b K₂ १ भूते (for ते भूद). — ^c K₁ B₁ १-२ D (except D₁; D₁ missing) गच्छेयास्व (for आगच्छस्व). K₂ १ परा. Ś₁ K₃ १ मैत्रोम् (for वैत्रीन्). — ^d K₄ अश्वमेधः; T₂ G M₂-४ मैधो. K₂ १ तु; G₁ सा (for नः). — After 23, S (except G₃) reads 14. 86. 1st followed by 159*.

Colophon om. in K₂ ४ B₁ १-२ D₁ G₃; missing in D₁. — *Adhy. nam.*: D₁ गांधारपराजयः; D₅ १ हयानुसरणं (D₅ 'नुसारः); M₁-१ हयचर्या. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 107; D₁ 79; T₁ 72; T₂ G₁ १ 71; M₁ ४ 66; M₂ ३ 70; M₃ (*inf. lin.*) 86.

86

☞ B₂ is not collated for this adhy.

1 D₁ missing up to 16 (cf. v. l. 14. 83. 19). S (except G₃) reads 1st followed by 159* after 14. 85. 23. K₂ ४ B₁ १-२ D₁ T G₁ ३ om. the ref. — ^a K₂ ४ स; K₅ तु (for [अ]नु). K₂ पार्थ. — ^b K₁ B₁ १-२ D (except D₁; D₁ missing) हयं कामविहारिणं. — After 1st, S (except G₃) ins.:

159* ते न्यवर्तन्त गान्धारा इति शिष्टः स्वकं पुरम् ।

— ^c B₃ ४ D₁ आवर्तत (for न्य*). — ^d G₃ यत्र (for येन). D₅ ये नागाह्वयं पुरं.

2 D₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a K₅ D₁ निवृत्तं तं (by transp.); B₃ T₂ तं निवर्तं; D₅ तं निवृत्ते. K₄ च (for तु). — ^b K₂ ४ क्षिणेण (for

एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघपाक्षिकीम् ।

इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४

समानाख्य महातेजाः सर्वान्भ्रातृन्महामनाः ।

भीमं च नकुलं चैव सहदेवं च कौरवः ॥ ५

प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्मभृतां वरः ।

आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ६

आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः ।

चा*). Ś₁ K₃ [ह]इ (for [ए]व). — G₁ om. 2°-6^d. — ^d K₁ संघः (for स च). B₁ अभूत्; G₃ ह्यभूत् (for [अ]भवत्).

3 D₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 3 (cf. v. l. 2). — ^a Ś₁ K (except K₁) B₁ १ D₁ ३ M₂ ३ तु; D₅ om. (for च). — ^b D₅ विजये (for -विषये). T तथा (for तदा). — ^c K (except K₃) B₁ १-२ D (D₁ missing) चान्येषु (by transp.). D₅ देवेषु. — ^d Ś₁ साश्रुपितो (sic); K₃ साश्रुप्रीतो; D₁ T₁ स संप्रीतो (for स तु*). K₁ B₁ १-२ D₂-३ तदा; K₂ ४ नृप (for नृप*).

4 D₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 4 (cf. v. l. 2). — ^b K₂ D₁ द्वादशी. K₁ B₃ D₁ -पक्षिका; K₂ ४ D₁ T₂ G₃ M -मासिकीं; D₅ -पक्षिकीं. D₅ द्वादशी मासपाक्षिकी; T₁ 'शीं वाशु मासिकीं. — ^c) D₁ om. इष्टं. G₃ गृहीतः (for 'त्वा).

5 D₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 5 (cf. v. l. 2). — ^a K₁ १ B₁ १-२ D (except D₁; D₁ missing) समानीय; K₃ 'नय्य. — ^b B₁ transp. सर्वान् and भ्रातृन्. K₅ अस्मान् (sic) (for भ्रातृन्). K₁ B₁ १-२ D₁ D₂-३ महीपतिः; K₃ महारामा (for 'मनाः). D₅ सर्वान्महामहीपतिः. — ^d K₂ om.; D₁ स (for च). K₁ २ ४ B₁ १-२ D (except D₁; D₁ missing) T₁ G₃ ३ कौरव.

6 D₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 6th (cf. v. l. 2). — ^b K₁ २ ४ D₅ वर. — ^c D₅ श्रेष्ठ. — ^d K₂ ४ -पराक्रमः. K₁ B₁ १-२ D₁ D₂-३ भीमं प्रह-रतां वरं (D₅ वर; D₅ ६ वरं).

7 D₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₃ [जा]जौ

यथा मे पुरुषाः प्राहुर्ये धनंजयसारिणः ॥ ७
 उपस्थितश्च कालोऽयममितो वर्तते ह्ययः ।
 माघी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकोदर ॥ ८
 तत्प्रस्थाप्यन्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं देशं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ९
 इत्युक्तः स तु तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् ।
 हृष्टः श्रुत्वा नरपतेरायान्तं सव्यसाचिनम् ॥ १०

(for [अ]सौ). — ^b) Śi K1.2 D2.4 महाश्वेन (for सह^a). M1.2 तथा (for तव). Dc1 महाश्वेतं तवारमजः (sic). — ^c) D1 प्रीताः (for प्राहुर). — ^d) K2 -वारिणी (sic); K4 T -वारिणः; D6 -प्रहारिणः (hypermetric); G1 -वारिणः (for -सारिणः). D1 प्राहुरनुसारिणः.

8 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K2.4 उपस्थितस्य कालस्य. — ^b) T1 G2 अमीतो. — ^c) D6 T1 G1 माघे; G2 माघी (for माघी). B3.4 Dc1 तु (for च). K6 पौर्णमासी च; T2 'सेयं'; G1 'से च (for 'सीयं). — ^d) K2 प्रासावाद्य (sic); K4 प्रासा चान्या (for मासः शेषो). Śi वैषो; B3 शिष्टो; T2 श्रेष्ठो; G3 चैत्रो (for शेषो).

9 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1 तस्यां (hypermetric); Dc1 तं (for तत्). Śi प्रास्थास्यंतु; B4 प्रस्थाप्यंतु; D6.6 'प्यतु; M4 'ने तु (for 'प्यन्तु). K2.4 तत्र गच्छंतु विद्वांसो; T G प्रस्थाप्य (G3 'प्यं) तां हि वि'. — ^b) D5.6 ब्रा (D6 ब्र) हर्षणं. — ^c) K2.4 -मेधस्य (for -मेधार्थः). Dc1 वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं. — ^d) Śi याज्ञिकं; S याज्ञियं (G2 'काः). — After 9, Śi K8.5 D1 ins. an add. colophon [Adhy. name: K5 D1 युधिष्ठिरवाक्यं. — Adhy. no.: Śi 108].

10 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Before 10, Śi K8.4 ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) T1 यज्ञ (for तत्). — ^b) K1 -ज्ञासनः; K3 B1 'नात्. — ^c) D6 हृष्टं. K1 B1.8-5 D (Dn1 missing) गुडाकेशम्; K2.4 T1 G3 नरपतिर्; G3 'वरैर् (for 'पतेर्). — ^d) K1.4 B1.8-5 D (Dn1 missing) आयातं पुरुषर्षभं (K1 D6 'भ).

11 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^b) K4 G3 नृपतिभिः (for स्थ^a). K2.4 वृत्तः (for सह). — ^d) K1.2.4 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) -कर्मणि (for -कर्मसु). — After 11, T2 ins.:

160* यज्ञश्राभ्यं तदा स्थानं सर्वलक्षणसंयुतम् ।

ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह ।
 ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान्यज्ञकर्मसु ॥ ११
 तं सशालचयग्रामं संप्रोतोलीविटक्किनम् ।
 मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं यथाविधि ॥ १२
 सदः सपत्नीसदनं साम्रीध्रमपि चोत्तरम् ।
 कारयामास विधिवन्मणिहेमविभूषितम् ॥ १३
 स्तम्भान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च ।

12 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) D6 ते (for तं). K1.4.5 D1-5 सशाल (D6 'साल) चयं श्रीमत् (K1 D1 श्रीमान्; D1 ग्रामं); K2 सशालवसे ग्रामं; K8 सशालचयोपीतं; B1 च शालचयग्रामं; B3-5 देशं सालचग्रामं; Dc1 शालचयग्रामं; T G1.2 M स सालवन (M1 'पयः; M2-3 'चय) ग्रामं; G8 समासाद्य देशं तु. Cv युतं सालवनग्रामम्. — ^b) Śi *प्रतोलीः; K8 Dc1 D1 सु (Dc1 स) प्रतोलीः; B1.8-5 D6 संप्रोतोलीः; D4 S सु (D4 सं; G3 M स) प्रतोलीः (for संप्रोतोलीः). Śi K8 विषद्वितं; K1 सुखाद्वितं; K2 विटक्किनः; K6 D1-5 सुषद्वितं; Dc1 T1 G1 -विटक्किनः; D6 सुद्वितं; Cv विटक्कितं (for -विटक्किनम्). — ^c) K4 M कारयामास; K6 G3 स्थापया; Cv मापया (as in text). K2.4 कौरव्य. — ^d) D4 यथा (for यज्ञ). — After 12, K1 B1.8-5 Dc1 D2-6 T1 ins.:

161* प्रासादशतसंवाधं मणिप्रवरकुट्टिकम् ।

[D8 प्रवाहः (for प्रासादः). K1 Dc1 -संवाधः.]

— After the above, T1 reads 13^{ad} repeating it in its proper place.

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K1 B1.8-5 Dc1 D2-5 om. 13^{ad}. K5 D1 om. (hapl.) 13-15. — ^a) T1 G2 ततः (for सदः). — ^b) K2 अग्नीध्रम् (for साम्री^a). K3 भारत (for चोत्तरम्). Śi साम्रीध्रमभिः; K4 आग्नीध्रमपि चोत्तरं. — T1 reads 13^{ad} for the first time after 161*. — ^d) K1 B1.8-5 D (D1 om.; Dn1 missing) T1 (first time) हेमरत्न (for मणिहेम). T1 (first time) -समन्वितं.

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K6 D1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) Śi K3 कुम्भान्कांचनचित्रांश्च; K2.4 स्तम्भाः कनकचित्रांश्च. — ^b) K2 बृहत्तिव (for 'न्ति च). — ^c) Śi K3 सुख्यानि (for -देशेषु). — ^d) Śi K3 तथा शुद्धं; G3 सर्वेष्वेव (for दद्या शुद्धं). D4.5 काननं (for काञ्चनम्). K2.4 G6 सर्वैरेव तु कांच (K4

[14. 2523
 [14. 85. 14
 [14. 86. 13

C. 14. 2929
B. 14. 88. 14
K. 14. 84. 13

यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धं च काश्चनम् ॥ १४
अन्तःपुराणि राज्ञां च नानादेशनिवासिनाम् ।
कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५
ब्राह्मणानां च वेदमानि नानादेशसमेयुषाम् ।
कारयामास भीमः स विविधानि ह्यनेकशः ॥ १६
तथा संप्रेषयामास दूतानृपतिशासनात् ।
भीमसेनो महाराज राज्ञामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ १७
ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नृपसत्तमाः ।
रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानायुधानि च ॥ १८

कान)नं. After 14, T G read 16^{ab}

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K1 D1 om. 15 (cf. v. l. 13). —^a) K1 B1. 3-5 D (D1 om.; Dn1 missing) अन्तःपुराणां; K2. 4 तत्रः पुराणि. K1 राजानं; K3 राज्ञा च; B1 राज्ञां तु. —^b) K1. 4 B5 D2-6 समी (K4 B5 'मे' युषां (for 'निवासिनाम्'). B1 नानादेश-सुपेयुषां. —^c) K1 om. (1 hapl.) 15^c-16^d. K2 om. 15^d-16^e. —^d) T2 G2 यत्र यत्र; G1 यत्र तत्र (for तत्र तत्र).

16 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K4 om. 16^{ab}; K3 om. 16^c (for all, cf. v. l. 15). T G read 16^{ab} after 14. —^a) G2 तु (for च). —^b) B1 क्षत्रियानां (sic); D2 नानादेशं (for 'देशः'). K1. 3 D1-5 समीयुषां D5 समीयुगान् (sic); T2 G2 निवासिनां (for 'समेयुषाम्'). B1 नानादेशसुपेयुषां. —^c) K1 B1. 3-5 D (except D1; Dn1 missing) कौतेयो; K2 भीमसुर; G2 धर्मात्मा (for भीमः स). K3 T G2 च; K4. 5 D1 तु (for स). —^d) Ś1 K3 विहितांस्तान्यनेकशः; K1 B1. 3-5 D2 D2-6 विविधत्तान्य; K2. 4 विविधानि तान्य; K5 D1 सविता तान्य (sic).

17 Dn1 resumes. G2 om. 17^a-19^b. —^a) K3 दत्तं (for दूतान्). —^c) K1. 3 B1. 5 Dn1 D2-6 महा-बाहो (for 'राज'). —^d) B1 D2-1 कारिणां; G1 कर्मणः.

18 G2 om. 18 (cf. v. l. 17). —^a) K1 प्रियार्थे. D2. 6 कुरुणां तम् (for कुरुपतेर). —^b) D2-1 बाजेयुर (sic) (for बाजयुर). D2 नृपसत्तम. D2 बायुर्नृपति-सत्तमाः. —^d) Ś1 K3 स्त्रियो यानायुधानि च.

19 G2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). —^a) K1 निर्वि-

तेषां निविशतां तेषु शिबिरेषु सहस्रशः ।
नर्दतः सागरस्येव शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १९
तेषामभ्यागतानां स राजा राजीवलोचनः ।
व्यादिदेशाश्रयानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषाः ॥ २
वाहनानां च विविधाः शालाः शालीक्षुगोरसैः ।
उपेताः पुरुषव्याघ्र व्यादिदेश स धर्मराट् ॥ २१
तथा तस्मिन्महायज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः ॥ २२
ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन्पृथिवीपते ।

शितां; K2 निसेचतां; K3 'विशतां; K4 D1 'वसतां; D2. 6 'वशतां (for 'विशतां). K2. 4 तत्र (for तेषु). —^b) K3 रुचिरेषु (for शिबिरे). K1 B1. 3-5 D (except D1) महारत्नानां (for सहस्रशः). —^c) K3 नर्दतः; K4 B1 D2 T G1. 2 नर्दतः. —^d) Ś1 K3. 5 D1 अथ (for हव). K1 B1. 3-5 D2 Dn1 D2-6 G2 दिवस्पृगभवस्त्वनः. — After 19, T G ins.:

162^a प्रयुद्धस्य नमस्कृत्य ब्राह्मणांश्च न्यवेदयत् ।

20^a) Ś1 K2. 4. 5 G2 M1-3 चाभ्यागतानां (for अभ्या). Ś1 K1. 5 B1. 3-5 D च; K2. 4 तु (for स). —^b) Ś1 K3 D1 राज्ञां (for राजा). K1 B1. 3-5 D2 Dn1 D2-6 स राजा कु (B1 'जम्कु' रुचर्धनः; G2 नाना-देशनिवासिनां (= 15^b). —^c) D1 om. [अ]पि. K3 B1. 5 [अ]तीव; G1. 3 M [अ]तीव- (for [अ]प्यति). Ś1 K3 शय्याश्चातीवशोभनाः; K2. 4 समाश्रय स (K3 स)हानुगान्; T G2 शय्याश्च प्रीतमानसः (G2 'साः).

21^a) Ś1 अश्वानां (for वाहनानां). B2. 4 M2-4 विविधां (for 'धाः). K3 ब्राह्मणानां च विविधा. —^b) D2 corrupt. Ś1 K3. 5 विधाः; B2. 4 शालाः; M1 धान्य; M2-4 यव- (for शालाः). —^c) D1 T G व्याघ्रो; M व्याघ्रान् (for 'व्याघ्र). K1 B1. 3-5 D2 Dn1 D2-6 उपेता (B2. 4 'पेता'; D2 'पैता') भरतश्रेष्ठो. —^d) D2 व्याधिदेशो (sic) (for व्यादिदेश). K3 [अ]थ; K4 च (for स). — After 21, T G ins.:

163^a वर्णाः प्रयक्तं निविष्टा शुचरोत्तरपूजिताः ।

22^a) D2 चास्मिन्महा; C7 तस्यानुगा.

23^a) B2 तु (for च). —^b) K2. 4 D1 पृथिवी-तले (for 'पते'). —^c) G2 समागतान् (for 'जम्कु').

समाजग्मुः सशिष्यांस्तान्प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३
 सर्वांश्च ताननुययौ यावदावसथादिति ।
 स्वयमेव महातेजा दम्भं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ॥ २४
 ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽप्ये च ये तदा ।

कृत्स्नं यज्ञविधिं राजन्धर्मराज्ञे न्यवेदयन् ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजः स कृतं सर्वमनिन्दितम् ।
 हृष्टरूपोऽभवद्राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६

८७

वैशंपायन उवाच ।
 तस्मिन्त्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः ।
 हेतुवादान्बहून्प्राहुः परस्परजिगीषवः ॥ १

ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।
 देवेन्द्रस्येव विहितं भीमेन कुरुनन्दन ॥ २
 ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्भमयानि ते ।

C. 14. 2530
B. 14. 85. 29
K. 14. 86. 29

Ś1 K1. 2. 4 D1. 2. 4. 5 M1 सशिष्यास्. D1 ते (for तान्).
 —^d) K1 कौरवः; B8 कौरवाः.

24 ^a) Ś1 K1. 2 स सर्वास् (for सर्वांश्च). D1 अम्य-
 ययौ (for अनु). K2 सर्वांश्चैतानुपादाय; B3. 4 'स्तान-
 म्यनुययौ. —^b) K2. 4 corrupt. K5 यथा च (for
 यावद्). K1 B1. 2-5 D1 Dn1 D2. 4-6 यावदावसथान्प्र-
 (B4 D1 'नि)ति; D8 ये च सस्थान्प्रतिष्ठितः; G8
 यावदावसुधांतिकः. —^c) K2 T1 महाराजः; T2 G1
 'राजो (for 'तेजा). —^d) G2 M1 दम्भं (for दम्भं).

25 ^a) D8 कृता (for कृत्वा). K1 स्थापतयः; K2. 4
 च प' (for स्थप). G8 कृत्वा स्थपतयः शीघ्रं. —^b)
 G2 [s]न्यच् (for स्ये). K2. 4 G8 ते; T G1. 2
 यत् (for ये). Ś1 K2 D1 मानवाः (for ये तदा).
 —^c) D8 कृष्णं (sic) (for कृत्स्नं). D1 यज्ञं (for
 यज्ञ-). K1 यज्ञविधिम् (hypermetrio). K1 B1. 2-5
 Dn1 D2. 2. 5 राज्ञे; D1 G8 राज्ञो (for राजन्). —^d)
 Ś1 T धर्मराजो; K1 सर्व**; K2. 4 G1. 2 धर्मराजो;
 B8-5 'जाय; D1 'राज; Dn1 'ज्ञाय; D2. 6 'राज्ञो.
 K1-2. 5 B8 Dn1 D1-2. 6 T1 G2. 8 न्यवेदयत्.

26 ^a) K2. 4 तं दद्वा; D1 ततः श्रुत्वा (hypermetrio)
 (for तच्छ्रुत्वा). K2. 4. 5 धर्मराजा. Ś1 K2 D1 च;
 B1. 2-5 D1 Dn1 D2-6 तु (for स). —^b) K1 सर्वं
 (sic); D8 एव (for सर्वम्). Ś1 K2 D1 अरिन्दमः;
 K1. 4 B1. 2-5 D1 Dn1 D2-6 अरिद्वितः; K2 अरिद्वितः.
 — D8 om. from 26^a up to 14. 87. 2^d. —^c) K2

राजन् (for राजा). — After 26^a, D1 ins.:

164* श्रीमन्नामा च भवतु जनानां पुण्यदः प्रभुः ।

— D8 om. 26^d-14. 87. 1^a. —^d) Ś1 lacuna; K2
 उच्यते; K4 अच्युते; Dn1 आहतः; G1 अर्चितः (for
 अच्युतः).

Colophon om. in K1 B1. 2-5 Dn1 D2-6. — *Adhy.*
name: K2 यज्ञायतननिर्माणं; D1 यज्ञसंधिः. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Ś1 110; T1 73;
 T2 G1. 2 72; G8 83; M1. 4 67; M2. 2 71; M4
 (inf. lin.) 87.

87

✎ B2 is not collated for this adhy.

1 D8 om. 1-2; D8 om. 1^{abc} (for both, cf. v. 1.
 14. 86. 26). —^a) D1 अस्मिन्. —^b) G1 ननु; M2
 बहून् (for हेतु). —^c) D1 देव (for हेतु). K1
 अयन् (sic) (for बहून्). K1. 2. 4. 5 B1. 2-5 Dn1 D1-6
 आहुः (for प्राहुः). D1 हेतुवादानुकालानु. —^d) K2
 -जयैषिणः (for -जिगीषवः).

2 D8 om. 2 (cf. v. 1. 1). B1. 2-5 D1 om. 2^{ab}.
 —^a) K2. 8 Dn1 G8 ते (for तं). —^c) D8 च;
 D8 [ए]व (for [ह]व). T G1 महितं (for वि). —^d)
 K1 B1. 2-5 D (except D1; D8 om.) भीमसेनैव भारत.
 — After 2, G2 reads 5^{ab}.

3 Ś1 K2 om. 3^{ab}. —^b) D1 शातकौम. B4 G8

C. 14. 2539
B. 14. 85. 29
K. 14. 86. 29

शय्यासनविहाराश्च सुबहून्ननभूषितान् ॥ ३
घटान्पात्रीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ।
न हि किञ्चिदसौवर्णमपश्यंस्तत्र पार्थिवाः ॥ ४
यूपांश्च शास्त्रपठितान्दारवान्हेमभूषितान् ।
उपहृत्मान्यथाकालं विधिवद्भूरिवर्चसः ॥ ५
स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो ।
सर्वानेव समानीतास्तानपश्यन्त ते नृपाः ॥ ६
गाश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्धाः स्त्रियोऽपि च ।

च (for ते). — °) B₂, 4 D₁ M -विकाशंश्च (for
-विहां). — °) Ś₁ D₁ बहुरत्नविभूषितान्; K₈
बहुरत्नान्वि; K₅ बहूनय वि; B₁, 8-5 D₁ D₂-8
सुबहून्नन (B₁ 8-5 'अन्न') संवधाय; D₁ बहून्ननस्य
संवधाय.

4 Ś₁ K₈ G₁ om. (hapl.) 4^a-5^b. D₆ om. 4^{ab}. B₅
partly damaged. — °) K₁ जय; K₅ M₄ (inf.
lin.) घटान्; B₈ घटं; B₄ घट; D₈ घटाः (for घटान्).
K₅ D₁, 4 M₄ कटाहाश्च; M₁ कटापानि (for 'हानि').
K₂, 4 वरान्पात्रकटाहा (K₂ 'हां')श्च. — °) B₁, 2 कलसान्.
K₅ वर्धकानने. — K₂, 4 om. 4^{ad}. — °) K₅ D₁ T₁
G₈ M ते (for हि). — °) K₁ corrupt. B₁, 8-5 D₁
D₁ D₂-4 अपश्यन्वसुधाधिपाः; D₅, 6 'द्वसुधाधिपः'.

5 Ś₁ K₈ G₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). G₂ reads 5^{ab}
after 2. — °) K₅ B₈-5 T₂ G₈ -विहितान् (for
-पठि). — °) K₁ आसा*नृ; T आयतान्; G₈ M
C_v तारवान् (for दा'). — °) K₂, 4 -नृसान्; K₅
S क्षिसान् (for -हृत्सान्). K₈ यथाकाले; K₅ D₅, 6
'काले (for 'काले). — °) D₁ विधि च; S विविधान्
(for विधिवद्). B₅ भूत- (for भूरि). K₁ -वर्चसा;
K₅ तेजसा; K₅ G₈ तेजसः.

6 °) K₁ स्थलजा जलजा ये च; G₂ स्थलजाजल-
जाश्चैव. — °) G₈ पशवो ये च संयुताः. — °) B₅ सर्व
एव; D₁ सर्वाणीव (for 'नेव'). D₅, 6 समानेतान्.
— °) K₅ वै नृपाः; G₂ भूमिपाः (for ते नृपाः). K₁
रथस्थं तत्र ते नृपाः; K₂, 4 T G₁, 2 तानपश्यंस्तत्र ते नृपाः;
B₁, 8-5 D (except D₁) अपश्यंस्तत्र ते नृपाः (B₅
भारत).

7 °) K₂, 4 गावश्च (for गाश्चैव). K₂, 4 D₁
महिषी; B₅ महिषांश्च. — °) K₁, 4, 5 B₁, 8-5 D M
वृद्ध- (for वृद्धाः). — D₅ reads 7^a-8^b on marg.

औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च ॥ ७
जरायुजान्यण्डजानि स्वेदजान्युद्भिदानि च ।
पर्वतानूपवन्यानि भूतानि ददृशुश्च ते ॥ ८
एवं प्रमुदितं सर्वं पशुगोधनधान्यतः ।
यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागमन् ।
ब्राह्मणानां विशां चैव बहुमृष्टाक्षमुद्भिदम् ॥ ९
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ।
दुन्दुभिर्मघनिघोषो मुहुर्मुहुरताड्यत ॥ १०

— °) K₂, 4 D₅ उदकानि; K₅ औदक्यानि. D₁ om.
(hapl.) च सत्त्वानि श्वापदानि. Ś₁ K₈ वयांसि (for व').

8 D₁ reads 8^{ab} on marg. B₅ partly damaged.
— °) K₁ B₁, 8, 4 D₁ D₁ D₂ 8, 5, 6 जरायुजांडजाता-
(B₂, 4 D₁ -दी) नि. — °) K₂, 4 D₁ श्वापदानि (for
स्वेदजानि). Ś₁ K₈ [औ]द्भिजानि; D₁ D₁, 6 T₂
[उ]द्भिजानि (for 'दानि). — °) K₂ corrupt. Ś₁ पार्व-
तानूप; D₁ पर्वताभूय; T पार्वतान्यक्ष; G₁ पर्वतान्यक्ष;
G₂ 'नौप; G₈ पार्वतान्युप (for पर्वतानूप). K₄
वासोनि; K₅ D₁ D₂, 4-6 ज्ञातानि; D₁ धान्यानि
(for -वन्यानि). K₁ D₅ पर्वतारूपज्ञातानि; B₁, 8, 4
पार्वतानूपधान्यानि; M₁ घर्वतानीव धान्यानि; M₂, 8
सर्वतो नृपधान्यानि; M₄ पर्वतारूपधान्यानि. — °) D₁
om. भूतानि. Ś₁ K₈ वै (for ते). — After 8, G₈
ins. :

165* सर्वे राजन्यथान्यायमानेता नृपशसनात् ।

9 °) K₅ च (for प्र-). S (except G₈) एवं प्रमु-
दितः सर्वे. — °) B₅ om. गोधन. K₂, 4 बहुशो;
B₁, 4 D₁ पशुतो (for पशुगो-). — B₅ partly
damaged. — °) Ś₁ यज्ञवाटे; G₈ 'वाटान्. — °) K₁
D (except D₁ D₁) आगताः; B₅ आययुः (for आग-
मन्). — After 9^d, K₅ D₄ (marg. sec. m.) T
G ins. :

166* अनिशं दीयते च स तत्र भोज्यं पृथग्विधम् ।

[D₅ [अ]सिस्; G₈ [अ]स्य (for स्म).]

— °) G₈ ब्राह्मणेभ्योतिथिन्यक्ष. — °) K₂, 4 D₁ D₁
बहुमिष्टाक्षम्. D₅ बहुमिष्टमृद्धिमत्; T G₁ ब्रह्मणिहास-
(G₁ न) मृद्धिमत्; M C_v बहुमिष्टाक्षमृद्धिमत्.

10 °) K₅ द्वे (for तु). D₅ पूर्णं शतसहस्रं तु.
— °) K₁ भुञ्जत; D₅ भुञ्जते; G₈ वासता. — °)

विननादासकृत्सोऽथ दिवसे दिवसे तदा ।

एवं स ववृते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ॥ ११

अन्नस्य बहवो राजन्नुत्सर्गाः पर्वतोपमाः ।

दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च हृदाज्जनाः ॥ १२

जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ।

राजन्नदृश्यतैकस्यो राज्ञस्तस्मिन्महाकृतौ ॥ १३

तत्र जातिसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ।

गृहीत्वा धनमाजग्मुर्बहूनि भरतर्षभ ॥ १४

राजानः सग्विणश्चापि समृष्टमणिकुण्डलाः ।

पर्यवेषन्दिवाभ्यास्ताञ्जतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५

विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः ।

तेषां नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणेभ्यो ददुः स्म ते ॥ १६

C. 14. 2552
B. 14. 85. 42
K. 14. 86. 42

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

Do1 निर्वोषा. Ś1 दुन्दुभिर्घोषनिर्वोषैर्; Ks यदुभिर्घो-
षनिर्वोषो. —^a) D1 om. one मुदुर. Ś1 Ks D1
अवाद्यत; Ds. 6 अजायत (for अताञ्जत).

11 ^a) Ś1 Ks स कृत्सो (for [अ]सकृत्सो). Ks
सोद्य; B1. s-s Dn1 Ds-6 चापि; Do1 चाय (for
सोऽथ). —^b) B1. s-s Do1 Dn1 Ds-6 गते; Ds Gs
M1-8 तथा (for तदा). D1 दिशश्च प्रदिशस्तथा. —^c)
Ks Dn1 प्र- (for स). Ś1 Do1 T2 Gs ववृधे (for
'ते').

12 ^a) B1. s-s D सुब (Do1 सब; D1 तु ब)हूर
(for बहवो). —^b) D1 corrupt. Ś1 Ks रावयः;
Cv उत्सर्गाः (as in text). K1. s. 4 B1. s-s Do1 Dn1
Ds-6 Gs उत्स (Gs संस)गान्पर्वतोपमान्; Ks पर्वतोच्छिता
हव (submetric). —^d) K1 Ds हवाजनान् (sic);
Ks. 4 महाहदाः; Ds-4 हदा जनाः; M1 तथा जनाः
(for हवाजनाः). Ś1 Ks D1 जनाः सर्पिहदास्तथा; T1
Gs. 8 सर्पिषा च महाहदान्.

13 ^a) Some MSS. जम्बूद्वीपो. Do1 [s]ति- (for
हि). Ks कमलो (sic) (for सकलो). —^b) Ś1
समायुतः; Gs पदो जनः (for -पदायुतः). —^c) Ks. s
corrupt. K1 Do1 Ds [पु]कस्यौ (sic); Ks 'स्ये; Gs
'स्वा. —^d) Ks. s T G तस्य (for तस्मिन्). B1. s-s
D (except D1) सजस्तस्य महामस्ये.

14 ^a) Ś1 Ks. s Dn1 Ds-6 जातीः; K1 राजा (sic);
B1 Do1 यानी; Gs. 8 ज्ञाति- (for जाति-). —^b) Do1

समंततः; D1 नभस्ततः (sic) (for ततस्ततः). —^c)
Bs damaged. Gs आजहुर (for आजग्मुर्). K1
B1. s D (except D1) गृहीत्वा आजनाजग्मुर्; B4 'त्वा
तान्समाजग्मुर्. —^d) Bs गृहीत्वा (for बहूनि). Ks
बहूनि पुरुषर्षभाः.

15 ^a) Bs damaged. Ś1 सग्विणश्च. Ks. 4. 5 T G1
चैव; B2 सर्वे (for चापि). K1 B1. 4 D (except D1)
सग्विण (K1 Do1 'ग्विण'श्चैव ते सर्वे. —^b) K1 समिष्ट-;
Ks समृष्ट-; Ds सुदृष्टि-; Gs प्रसृष्ट- (for सु-).
— Bs om. 15^a-16^b. —^c) K2 corrupt. Ś1 Ks Ms
पर्यवेशन्; K1 'वेषन्' (for 'वेषन्'). Ś1 Ks द्विजा-
भ्याणां; K1 B1. s. 4 Do1 Dn1 Ds. 6 तौस्ताश्च; Ks
'भ्याश्च; K4 D1 'भ्याणां (for 'भ्यास्ताश्च).

16 Bs om. 16^a (cf. v. l. 15). —^b) Do1 [s]ञ-
दायिनः; Ms न्यायिनः (for 'न्याय'). —^c) K1 इति
वै (hypermetric); B1. s-s D (except D1) ते वै (for
तेषां). K2 B1. s D1 S (except T2) -भोग्यानि (for
-भोग्यानि). —^d) Ś1 K1 Ds-6 ब्राह्मणानां (for 'गेभ्यो').
Ś1 Ks. 4 B4 Ds Gs सह; K1 B1. s. s Ds-4 T2 च ह;
Do1 स्म ह (for स्म ते). Ds ब्रह्मणां नारदश्च ह (sic).

Colophon om. in Ks B1. — Adhy. name: Ks
D1 यज्ञसमृद्धिः; Ks यज्ञविभूतिः; Bs अथानुसारं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 111;
Dn1 86; Ds 80; T1 74; T2 G1. 2 73; Gs 84;
M1 78; Ms. 8 72; Ms 68; Ms (inf. lin.) 88.

८८

C. 14. 2853
B. 14. 86. 1
K. 14. 87. 1

वैशंपायन उवाच ।

समागतान्वेदविदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १
उपयाता नरव्याघ्रा य इमे जगदीश्वराः ।
एतेषां क्रियतां पूजा पूजार्हा हि नरेश्वराः ॥ २
इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण यशस्विना ।
भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह भारत ॥ ३
अथाभ्यगच्छद्भोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्मजम् ।
बलदेवं पुरस्कृत्य सर्वप्राणभृतां वरः ॥ ४

88

Bs is not collated for this adhy.

1 K₄ D₁ om. the ref. —^a) M₂₋₄ आगतान्वेद-
विदुषो. —^b) T G_{1,2} पृथिवीश्वरान्. —^d) K₁ B_{1,3-5}
D (except D₁) अभ्यापत (for अथाब्रवीत्).

2 ^a) K₁ B₄ D₁ D₁ उपायाता; G₈ उपागता (for
उपयाता). Ś₁ K₂₋₄ D₁ D₁ T₁ G₈ नरव्याघ्र —^b)
B₁ D₂₋₅ एते (for इमे). Ś₁ K_{2,4} D₁ जगदीश्वराः;
K_{1,2,5} B_{1,3-5} D₁ D₁ D₂₋₅ T G पृथिवीश्वराः. —K₈
om. († hapl.) ^{2cd}. —^c) G₈ एतेभ्यः (for एते). D₁
क्रियते. —^d) K₁ D₁ पूजार्हान् (for 'र्हा'). K_{1,2,4}
B_{1,3-5} D₁ D₁ D₂₋₄ नराधिपाः (K₁ 'पान्'); K₆
जनेश्वराः (for नरे). D_{6,8} हार्दिक्येन नराधिपाः.

3 ^a) Ś₁ K₃ तत् (for स). K₂ D₄ T₁ तदा (for
तथा). —^b) D₁ नरेण च (for नरेन्द्रेण). D₈ यश-
स्विना; T G_{1,2} तपस्विना (for यश). —^c) K₈ D₈
महाराज (for 'तेजा'). —^d) Ś₁ K₂₋₅ D₁ कौरव (K₄
D₁ 'वः'); K₁ B_{1,3-5} D₁ D₁ D₂₋₅ पांडवः (for
भारत).

4 ^a) K₁ corrupt. D₁ [अ]भ्यागच्छद्. —^b)
K_{2,4} धर्मजः (for 'जम्'). — After 4^b, M_{2,3} ins.:

167* यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्ववेदान्तवेदितः ।
देवाश्च मुनयो विप्रा मनसा वन्द्य केशवम् ।
प्रत्युत्थितास्तस्तत्र प्रविवेश स माधवः ।

युयुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदेन च ।
निशठेनाथ साम्बेन तथैव कृतवर्मणा ॥ ५
तेषामपि परां पूजां चक्रे भीमो महाभुजः
विविधश्रुते च वेश्मानि रत्नवन्ति नरर्षभाः ६
युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः ।
अर्जुनं कथयामास बहुसंग्रामकशितम् ॥ ७
स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः पुनररिंदमम् ।
धर्मराड् आतरं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८
आगमद्वारकावासी ममाप्तः पुरुषो नृप ।

—^c) G₈ बलभद्रं (for 'देवं'). —^d) D₁ शस्त्रं (for
प्राण). Ś₁ D₆ G₂ M वरं. K₈ सर्वे प्राणभृतां वरं.

5 ^c) K₆ निषठेन; D₁ निशठेन; T₁ 'तेन (for
'ठेन). Ś₁ K₈ च (for [अ]थ). K_{1,5} B_{8,4} D_{2,8}
शस्त्रेन; K₄ सांत्वेन (for साम्बेन). D_{1,6} निशठेनोष्ण-
केनाथ. —^d) D₄ सांत्वेन; D₆ सोवेण (sic) (for
तथैव). D_{1,8} कर्मणा (for 'व').

6 ^b) K_{2,4} D₁ D₂₋₅ महारथः; K₆ सहाभुजः;
B_{1,3-5} D₁ T₂ महाबलः (for 'भुजः'). —^c) K₆ M₄
[स]थ; G₈ [स]पि (for च). —^d) D₁ रत्नवंतो.
K₁ D (except D₁ D₁) च सर्वशः (for नरर्षभाः).

7 ^a) D₆ शमयितुं (sic); M_{2,3} समीपेषु (for
'पे तु). —^d) K_{1,3,5} B₃₋₅ D₁ D₂₋₄ कश्चितं; B₁
वर्जितं; D_{2,6} को (D₆ के)चितं; T₁ G₂ कश्चिन् (for
कश्चितम्).

8 ^a) B₈ तु (for तं). —^b) K_{2,4} D₁ G₈
अरिंदमः; K₅ B₁ D_{6,8} T G_{1,2} दमः. —^c) K₈ D₁
जिष्णुं (for जिष्णुं). K₁ B_{1,3-5} D₁ D₁ D₂₋₅ धर्मजः;
शकृन् जिष्णुं. —^d) K_{2,4} S स चाचष्ट; B₁ तमां;
D₁ तथा (for समां).

9 Before 9, Ś₁ K_{2,5} B_{8,4} D₁ T G_{1,2} M ins.
वासुदेव उवाच; K_{2,4} G₈ श्रीकृष्ण उ'. —^a) Ś₁ K₈
B₁ M₄ अगम (B₁ 'च्छ'वृ; K₈ आगतो. K₄ आगम-
द्वारकां कश्चिन्. —^b) K_{1,3} B₄ D_{1,6} C₇ समाप्तः; T₁
तवाप्तः. K₈ पुरुषोत्तमः; D_{1,3} T G₁ 'यो नृपः. —^c)

योऽद्राक्षीत्पाण्डवश्रेष्ठं बहुसंग्रामकशितम् ॥ ९
 समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो ।
 कुरु कार्याणि कौन्तेय हयमेधार्थसिद्धये ॥ १०
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 दिष्ट्या स कुशली जिष्णुरुपयाति च माधव ॥ ११
 तत्र यत्संदिदेशासौ पाण्डवानां बलाग्रणीः ।
 तदाख्यातुमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥ १२
 इत्युक्ते राजशार्दूल वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।

K₂ S (except T₂ G₂) लो (for यो). K₁ पाण्डवश्रेष्ठ.
 —^a) K₁, 8, 6 B₁, 8-5 Dn₁ D₂-4 -कशितं; D₈, 6 -कोपिदं
 (for -कशितम्).

10 ^a) K₂, 4 B₅ तु; K₈ हि; M₁ स (for च).
 Ś₁ K₅ महाबाहुः; K₂, 4 D₁, 8 'बाहो'. —^b) K₂, 4, 5
 Dn₁ स (K₂ ग) मावष्ट (for आचष्ट च). Ś₁ K₈ B₈-5
 स मम; B₁ G₁, 2 मम स; D₁ T मम च (by
 transp.). K₆ प्रभुः. D₁ पार्थसंग्रामकशितं (cf. 7^d;
 9^d); G₈ आचष्ट समुपागतं; M आचष्टे मम स प्रभो.
 —^c) D₁ गुरु- (for कुरु). B₈, 4 कर्माणि (for कार्याणि).
 Ś₁ K₈ सर्वाणि; D₁ कौन्तेयो (for 'य').

11 B₅ partly damaged. —^a) Ś₁ K₈ D₁ T
 G₁, 8 [हृ]दं (for [ए]नं). —^b) Ś₁ K₈ D₁ कुरुराजो
 (for धर्म). —^c) B₄, 6 D₁ [अ]द्य (for स) K₂-4
 D₁ कुशलो. —^d) K₁, 8-5 B₁, 8-5 D (except D₈)
 G₂ उपायाति. K₂ D₁ [हृ]व; T G स्म (for च).

12 ^a) K₁ Dn₁ D₂-3 यदिदं; K₂ यच्च ते; B₁, 8-5
 D₁ यद्यं (for तव यत्). Ś₁ K₈ D₈, 6 [अ]द्य; K₁
 B₁ Dn₁ D₂-4 M₈ [अ]स्मिन्; D₁ [आ]दौ (for [अ]सौ).
 K₂ यच्च ते संदिदेशाजौ; T₁ G₁ तव यत्संदिदेशानः.
 —^b) D₁ om. 12^a-15^d. —^c) K₂, 4 corrupt. K₁ Dn₁
 D₂-5 तदाज्ञातम्; K₅ B₁, 8-5 D₁ M₄ 'यथातम्'; G₈
 तदा श्रोतुम् (for तदाख्यातुम्). Ś₁ K₈ एतदाख्यातु (K₈
 'त') मिच्छामि. —^d) K₄ भवतो; D₈ 'तां'.

13 D₁ om. 13 (cf. v. l. 12). B₅ partly damaged.
 —^a) K₁ B₁, 8, 4 D (D₁ om.) इत्युक्तो धर्मराजेन;
 G₈ M₈ 'क्तो राजशार्दूलं' (M₈ 'क्तो'). —^b) B₈ -पति;
 D₈ -पितुस् (sio). —^c) K₈ M₈, 4 धर्मराजं (for धर्मा-
 त्मानं).

14 D₁ om. 14 (cf. v. l. 12). —^a) K₂, 4 नर-
 व्याघ्र (for महाराज). —^d) Ś₁ पार्थो (for पार्थ-).

प्रोवाचेदं वचो वाग्मी धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३
 इदमाह महाराज पार्थवाक्यं नरः स माम् ।
 वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम ॥ १४
 आगमिष्यन्ति राजानः सर्वतः कौरवान्प्रति ।
 तेषामेकैकशः पूजा कार्येत्येतत्क्षमं हि नः ॥ १५
 इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद ।
 न तदात्ययिकं हि स्याद्यदध्यानयने भवेत् ॥ १६
 कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् ।

K₁ Dn₁ D₂-6 स्मरन्नरः; K₂, 4 B₁, 8-5 D₁ M₁, 4 नरः
 स हि (K₂ M₁, 4 मा; K₄ मे); K₅ नरस्तदा; T₁
 G₁ नरेन्नरः; T₂ स्मरन्मत्ता; G₂ जनेन्नरः; G₈ समानष
 (for नरः स माम्). —^a) Ś₁ K₈ चोद्यो; K₂, 4 T₁
 व (T₁ वा) चो; G₈ वेद्यो (for वाच्यो). M₂ युधिष्ठिरं.
 C_v यद्वाच्यं भवता कृष्ण. —^d) K₂ अथाप्रवीत्; D₈.
 6 6 अरिंदम (for इदं मम).

15 D₁ om. 15 (cf. v. l. 12). —^b) G₈ सर्वशः.
 K₅ पुनः (for प्रति). Ś₁ K₈ करानादाय सर्वशः; K₁
 B₁, 8-5 Dn₁ D₂-6 सर्वे वै कौरवर्षभ; D₁ सर्वे कौरव-
 नन्दन. —^c) K₅ अनेकशः (for एकै). K₁ B₁, 8-5 D
 (D₁ om.) प्राप्तानां मह (B₁ D₁ D₂-4 'नामहं') तां पूजा
 (K₁ 'जां'); G₈ तेभ्य एकैकशः पूजा. —^d) Ś₁ K₁, 4
 Dn₁ D₂-6 कार्यां ह्येतत्; K₂ कार्यमेतत्; D₁ T₁ कार्यं
 (T₁ 'र्ये') ते तत् (for कार्येत्येतत्). G₈ तत् (for नः).
 K₅ कार्येत्येतदि नः क्षमं.

16 ^a) K₅ D₁ तदा (for इति). K₂, 4 T G₁, 8
 [ए]तद्वचनं; K₅ मद्रचनाद्; D₁ तद् (for [ए]तद्).
 —^b) K₂ D₁ विज्ञाप्य; D₈, 6 विज्ञेय्यो; D₈ विज्ञाय
 (for 'प्यो'). K₂, 4 वाक्यतः (for मानद). K₁ पूजया-
 मास मानद; K₅ विज्ञाप्यो माधव त्वया; D₂ भवांश्चाप्य-
 नुमन्यतां (= 17^b); G₂ विज्ञाप्यो मधुसूदन. —^c)
 M₄ तत् (for न). Ś₁ तदात्ययिकं. —^d) तदात्ययिकं;
 M₁ ददत्ययिकं (sio) (for तदात्यं). K₅ वा; T₁ G₁, 2
 M न (for हि). K₁ यथा लौकिकं न स्याद् (submetric);
 K₂, 4 न तदात्ययिकं य (K₄ त) स्याद्; B₁, 8-5 Dn₁ D₂-6
 T₂ यथा चात्ययिकं न स्याद्; D₁ यथा चात्ययिकं तस्य;
 D₁ तत्तदात्ययिकं न स्याद्; G₈ न ददात्ययिकं तस्याद्;
 C_v न तदात्ययिकं न स्याद्. —^d) K₂ D₁ corrupt.
 G₈ M₂ [s]भवत् (for भवेत्). K₁ यदृच्छया च रणेभवत्
 (hypermetric); K₄ पार्थानां यततो भवान्; B₁, 8-5
 Dn₁ D₂-6 यदध्या (B₁ D₁ यदध्या; B₈ यदध्या; D₈

14. 2889
 14. 88. 17
 14. 87. 17

C. 14. 2869
B. 14. 86. 17
K. 14. 87. 17

राजद्वेषाद्विनश्येयुर्नेमा राजन्प्रजाः पुनः ॥ १७
इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स पुरुषोऽब्रवीत् ।
धनंजयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८
उपयास्यति यज्ञं नो मणिपूरपतिर्नृपः ।
पुत्रो मम महातेजा दयितो बभ्रुवाहनः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितुम् ।

यदर्थः; D₆ lacuna; D₆ यत्तथा धरणेभवत्; D₆₁ यदर्धाहरणे भवेत्.

17 °) D₁ एवम् (for कर्तुम्). K_{1, 2} T₁ M₈ अर्हसि. — °) B₄ D₆₁ D₁ corrupt. Ś₁ K₈ राज्ञं द्वेषा (K₈ 'व्या'द्; K_{2, 4} राज्ञो द्वेषाद्; T G_{1, 2} राजदो'; G₃ राजानो न (for राजद्वेषाद्). K_{1, 3} D₂₋₄ न (K₈ D₄ हि) नश्येयुर्; K₃ विनश्येरन्; K₄ T G_{1, 2} M हि नश्येरन्; D₆₁ न पश्येयुर् (for विनश्ये'). B_{1, 3, 4} (marg.) तद्व्यादिष्टा (B₄ 'ष्ट') न नश्येरन्; B₅ damaged; D_{5, 6} राजद्वेषं न पश्यामि. — °) M₁ हमे (for हमा). K_{1, 3, 4} B_{1, 3-5} D₆₁ D₂₋₄ पुनः प्रजाः (by transp.); D_{5, 6} पुनः पुनः.

18 M om. (? hapl.) 18-20. — °) D_{5, 6} (also as in text) चात्यति (sic); T G_{1, 2} आश्वास्य (for अन्यच्च). K_{2, 4} T₂ G_{1, 2} कौरव्य (for कौन्तेय). G₈ भीममेनं च कौन्तेय. — °) B₄ वचनं (for वचः स). D₁ पुनर् (for पुरुषो). — °) G₁ तस्मिन् (for तन्मे).

19 M om. 19 (cf. v. l. 18). — °) Ś₁ K₈ D₆₁ D₁ उपस्थास्यति; B₃ उपाया'. K_{2, 4} राजंस; D₈ T G यज्ञां (for यज्ञं). K_{2, 4} D₁ T G ते; K₅ च; D₆₁ वो (for नो). — °) B_{1, 3-5} मणपूर; T G मणलूर- (for मणिपूर-). — °) K_{2, 4} मे सु- (for मम). — °) D₈ दयितो (by metathesis).

20 M om. 20 (cf. v. l. 19). — °) K₈ मम दैक्षार्थं (sic) (for मदपे'). — °) K₈ corrupt; D₆₁

तं भवान्मदपेक्षार्थं विधिवत्प्रतिपूजयेत् ।
स हि भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ॥ २०
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

तन्मेऽमृतसप्रख्यं मनो ह्लादयते विभो ॥ १
बहूनि किल युद्धानि विजयस्य नराधिपैः ।

विधिवत्प्रत्यपूजयत्; G₈ 'वत्परिपूजय. — °) B_{1, 3-5} D (except D₁) स तु; G₁ स इ (for स हि). D₁ युक्तो; D₂ रक्तो (for भक्तो). — °) D₈ नित्यमिति; T G₁ 'प्रति (sic); G₃ 'प्रियः (for 'मिति).

21 °) K₈ D₁ [एव (for [ए]तद्). — °) G₈ धर्म-पुत्रो (for 'राजो). — °) D₆ G₈ स (for [अ]स्य).

Colophon om. in K₄ B_{8, 4}. — Adhy name: K₈ अर्जुनसेदेशः; B₁ अश्वानुसारः; D₁ कृष्णवाक्यं; D_{5, 6} हयानुसारः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 112; B₈ 82; D₆₁ 87; D₄ 81; T₁ 75; T₂ G_{1, 2} 74; G₈ 85; M_{1, 4} 69; M_{2, 3} 73; M₄ (inf. lin.) 89. — Śloka no.: D₆₁ 21.

89

✿ B₂ is not collated for this adhy.

1 T₂ om. the ref. — °) G₁ हर्मे (for हर्म्). B₃₋₅ कृष्णं (for कृष्ण). — °) K₂ यस् (for यत्). K_{8, 4} D₆₁ भाषितं (for 'तुम्). G₈ यत्तथा मम भाषितं. — °) K₈ D₁ यन् (for तन्). K₁ D₆₁ D₂₋₅ -रसं पुण्यं; K_{2, 4} -रसप्रमे (for 'रुदं). — °) Ś₁ K₁ B_{8, 5} D₆₁ D₆₁ D₁₋₇ M₁ ह्लादयति; K₈ D₆ ह्लादयति; K₈ ह्लादयितुं (for 'यते). Ś₁ K_{1, 3-5} B_{1, 3-5} D M₁ प्रभो (for विभो).

2 °) K_{2, 4} खलु (for किल). — °) K_{2, 4} विजयश्च नराधिप. — °) Ś₁ K₈ उवाच स; D₁ उवाच * (for

पुनरासन्हृषीकेश तत्र तत्रेति मे श्रुतम् ॥ २
मभिमितं हि स सदा पार्थः सुखविवर्जितः ।
अतीव विजयो धीमानिति मे दूयते मनः ॥ ३
संचिन्तयामि वार्ष्णेय सदा कुन्तीसुतं रहः ।
किं नु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते ।
अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्रुते ॥ ४
अतीव दुःखभागी स सततं कुन्तिनन्दनः ।

पुनरासन्. — ^d K1 B1. 8-5 D (except D1) च मेः
T G1. 2 M [ह]ति नः; G3 मया (for [ह]ति मे).

3 ^a K2. 8 त (K8 स) भिमितं; K1 सनिं; G8
एवमुक्तं (for मभिमितं). K2. 4. 5 हि सततं; D1 दिशः
सर्वाः; T G1. 8 हि स तदा (for हि स सदा). K1 B1.
8-5 Dc1 Dn1 D2-6 किं निमित्तं स नित्यं हि (B1 हि स
नित्यं). — ^b K2 पार्थः. K4 पार्थः सुखविवर्जितं. — ^c
B1 D5 धीमन्. — ^d G1 प्रयत्ने (hypermetric); G8
दीर्यते (for दूयते). D6. 6 इति मो (D6 नित्यं मो) दूयते
मनः.

4 ^a K1. 4. 5 B3 D1. 8. 4 M2-4 स (for सं). K1. 5
B1. 8-5 D (except D1) कौतेयं (for वार्ष्णेय). — ^b
D1 कुन्तीसुतो. K1 B1. 8-5 Dc1 Dn1 D2-6 रहो जिष्णुं
जनार्दन (Dn1 नं); D6 अहो जिष्णुजनार्दनः. — After
4^b, Ś1 K1 B1. 8-5 D (except D1) ins.:

168* अतीव दुःखभागी स सततं पाण्डुनन्दनः ।

[Cf. 5^{ab}. Ś1 सुखभागी (for दुःखं). D5. 6 ततो वै
(for सततं). Ś1 K1 कुन्तिनन्दनः.]

— K1 om. (hapl.) 4^a-5^b. — ^c K2. 5 D3. 8 तु (for
नु). D5. 6 [S]स्तु; T G1. 2 [S]स्मिन्; G8 ते (sic)
(for स्ति). — ^d Ś1 K2. 8 Dc1 अनिष्टः; G3 अरिष्टः
(for अनिष्टं). — ^e B3 4 Dc1 दुःखम् (for दुःखानि).

5 K1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). B1 om. 5^{ab}. — ^a
Ś1 B1. 8. 5 Dc1 Dn1 D1-8. 5 अतीवापुखभागी स (Dn1
'भोगी स; D1 'भागस्तु); K2-5 D4. 5 G2 अतीव सु (G2
'दुःखभागी स (K1 'भाजी च; K4 'भाजी स; D1 G2
'भोगी स). — ^b K5 G8 कुरुनन्दनः; Dc1 पांडु; D1
कुरुनन्दन (for कुन्तिनन्दनः). — ^c K1 B1. 8-5 D न
हि; K2. 4 स च (for न च). — ^d Ś1 K1. 8 B3. 4
Dc1 T G नित्यं (for निष्ठं). K1 गतेषु (sic); K2. 4
पश्यामि (for गात्रेषु). — ^e T2 च (for चेन्). K1. 8
B4 T1 G1. 2 M1-3 मम (for मया). G3 तद् (for

न च पश्यामि बीमत्सोर्निष्ठं गात्रेषु किंचन ।
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ५
इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदन्तरम् ।
राजानं भोजराजन्यवर्धनो विष्णुब्रवीत् ॥ ६
न ह्यस्य नृपते किंचिदनिष्टमुपलक्ष्ये ।
ऋते पुरुषमिहस्य पिण्डिकेऽस्यातिकायतः । ७
ताभ्यां स पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु युज्यते

[पु]तद्. K5 ते (for वै). — ^c K5 खं (for मे).
B4 व्याहर्तुम् (for व्याख्यातुम्). K8 तत्समाचक्ष्व माधव.
— After 5, Ś1 K4 D1 ins. an addl. colophon
[Adhy. name: D1 युधिष्ठिरप्रश्नः. — Adhy. no.:
Ś1 113].

6 In Dn1, the portion from 6 up to 14. 90.
27 is lost on missing folios Beṭ-re 6, Ś1 K2. 4 D1
ins. वैशंपायन उवाच. — ^a K5 तु (for स). — ^b
T1 ज्ञात्वा (for ध्यात्वा). Ś1 K1. 5 D2-6 उत्तरं; B2-5
अग्रियं; Dc1 अग्रिये (for अन्तरम्). — ^c Ś1 K5
भोजराजन्यं; K2. 4 B2-5 D3 G3 'स्य; K8 'न्यां; T1
राजराजन्यं (for भोजं). — ^d Ś1 M8 वचनं (for
वर्धनं).

7 Dn1 missing (cf. v. l. 6). B3 om. 7^{ab}. — ^a
Ś1 [अ]प्यस्य; K2. 8 G3 M2. 8 [अ]स्यस्य; D1 [अ]स्या-
न्यन्; T G1 [अ]न्यत्र; G2 ह्यत्र; M1. 4 [अ]स्यत्र (for
ह्यस्य). D6 नृपतेः. — ^b K1 B3 D3-6 संश्लिष्टम्;
B1. 4 Dc1 D5 संश्लिष्टम्; G3 अरिष्टम्; Cnp संश्लिष्टम्
(for अनिष्टम्). K1 लक्षणे; K2 लक्ष्यते (for लक्ष्ये).
K5 अनिष्टं गात्रमणवपि. — ^c D1 lacuna; D5 न ते;
D5. 6 उभे (for ऋते). — ^d K1. 2 G2. 8 corrupt. Ś1
K8 D1 पिण्डिके त्वनिकायतः; K4 'केन्योतिकायके; B4
(marg. as in text) 'केस्यातिकायिके; D8 पिण्डिकस्या-
निकायतः; D5. 6 पिण्डिकेत्याति; T1 G1 पिण्डिकस्यात्र
कायतः; T2 Cv पिण्डिकेत्याधिके यतः.

8 Dn1 missing (cf. v. l. 6). — ^a K1 B1. 8
D5-6 स ताभ्यां (by transp.); D3 सभायां (sic). K5
B3 पुरुषव्याघ्रः. — ^b Ś1 K5 अध्वनि (for 'सु). K1. 8
B1. 8-5 D (except D1; Dn1 missing) वर्तते; G3
युज्यते (for युज्यते). — ^c K1 B1. 8-5 D (except
D1; Dn1 missing) च (for हि). K2. 4 T G
[अ]न्यम् (for [अ]न्यद्). B2-5 अत्र (for अनु). D1
पश्यामि (for 'मि). — ^d K1 B3 D2-6 भाजनं;

14. 2582
14. 87. 9
14. 88. 9

C. 14. 2583
B. 14. 87. 9
K. 14. 88. 9

न ह्यन्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभागजयः ॥ ८

इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठस्तथ्यं कृष्णेन धीमता ।

प्रोवाच वृष्णिशार्दूलमेवमेतदिति प्रभो ॥ ९

कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक्प्राप्त्यमैक्षत ।

प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयं चापि केशिहा ।

सख्युः सखा हृषीकेशः साक्षादिव धनंजयः ॥ १०

तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो यादवास्तथा ।

रेमुः श्रुत्वा विचित्रार्थां धनंजयकथां विभो ॥ ११

तथा कथयतामेव तेषामर्जुनसंकथाः ।

Ks -भागवेत्; T G1 -वाजयः (for -भारजयः).

9 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) Ks इत्युक्त्वा. K1.4 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) पुरुष- (for स कुरु). —^b) K1 B1 D2-8 तदा; Ks T2 तथा; Bs lacuna; D1 कथं; Gs सत्यं (for तथ्यं). —^c) Ks उवाच (for प्रो). T1 G1 प्रोवाच राजशार्दूल; M1 'च पुरुषस्याग्रम्. —^d) Gs एवमेव; M2.8 एतदेव (for एवमेतद्). T1 G1 इह (for इति). Bs.4 T2 G2.8 M प्रभुः (for प्रभो).

10 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) Ds कृष्णं (for कृष्णा). Ds M1 कृष्णा; Gs विष्णुं (for कृष्णं). —^b) K2.4 corrupt. K1 Da.4 सा स्वयम् (for सास्). Ds ऐक्षत; Ds ऐक्षन्त् (for ऐक्षन्). —^c) S1 Ks तत्; K1 Gs तु; Bs.4 स (for तं). —^d) S1 प्रणयश्च; Ks Gs 'याच् (for 'यं). T1 प्रणयं चाविवेश ह. —^e) Ks प्रभुः; B1 D1 पर्युः; M1-8 सख्याः (for सख्युः). Bs.4 इत्युवाच हृषीकेशः.

11 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) Ds यत्र (for तत्र). —^b) K2.4 कौरवा (for कुरवो). Gs तदा (for तथा). K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) कुरवो याज (Ds जंबुकाश्च ये; Ks कौरवो यादवस्तथा). —^c) Gs किमु (for रेमुः). Gs श्रुता (for श्रुत्वा). S1 Ks विचित्रास्ता; K1 B1 D2.8.5.6 'त्रां तां; K2 B3 D1 'त्रार्थं; K1.5 B1.5 'त्रार्थां (for 'त्रार्था). Ds रेमुश्चित्रां विचित्रां तां; Gs विचित्रं रेमिरे श्रुत्वा. —^d) K1.2.4.5 B1.8-5 D (Dn1 missing) Gs -कथां (for कथा). K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) शुभां; K2.4 प्रभो (for विभो).

12 Dn1 missing (cf. v. l. 6). Before 12, Bs-5 ins. वैशेषावन उवाच. —^a) D1 corrupt. K1.2.4

उपायाद्वचनान्मर्त्यो विजयस्य महात्मनः ॥ १२

सोऽभिगम्य कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।

उपायातं नरव्याघ्रमर्जुनं प्रत्यवेदयत् ॥ १३

तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षबाष्पाकुलेश्वरः ।

प्रियाख्याननिमित्तं वै ददौ बहु धनं तदा ॥ १४

ततो द्वितीये दिवसे महाञ्चन्दो व्यवर्धत ।

आयाति पुरुषव्याघ्रे पाण्डवानां धुरंधरे ॥ १५

ततो रेणुः समुद्रतो विबभौ तस्य वाजिनः ।

अभितो वर्तमानस्य यथोच्चैःश्रवस्तथा ॥ १६

B1.5 D2-6 तेषां; Ks Bs.4 Dc1 ततः; T1 G1.2 कथाः (for तथा). G2.8 एवं (for एव). —^b) D2.6 Gs पुरुषो (for तेषाम्). Ks Bs Dc1 -संकथां; B4 -संगतां; T1 G2 M1 -संकथाः (for -संकथाः). K1 Bs D2-4 पुरुषोर्जुनसंकथां; K2.4 तथा अर्जुनसंकथां. — B1 om. 12^{ad}. —^c) S1 Ks अन्यो; K1 D2-5 दूतो (for मर्त्यो). K2.4 D1 उपायाद्वचनामर्त्यो (sic). —^d) Ks corrupt.

13 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) B1 अभिः; D1 नाभि- (for सोऽभि-). S1 नरश्रेष्ठ (for कुरु). —^b) Gs नमस्कृत्वा. —^c) K1.8 B1 D2.8.5 M1.4 उपयातं; K2.4 T1 G उपयातं; D1 'यंतं; T2 'यात्ते (for 'यानं). —^d) K1 B1.8-5 Dc1 D2-5 फाल्गुनं (for अर्जुनं). Ds फाल्गुनं प्रतिवेदयत्; M1 अर्जुनं प्रत्यवादयत्.

14 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) Gs तस्मै (for तस्य). —^b) Ks corrupt. T G1.2 M2-4 हर्ष-बाष्पाविलक्षणः. —^c) K2 -निमित्ते. D4 हि (for वै). —^d) T1 तथा (for तदा).

15 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) K1 Bs.4 Dc1 Ds T2 Gs द्वितीय- (for द्वितीये). —^b) Ks Ms महा- (for महात्). S1 Ks [5] व्यवर्धत; K2-4 D1 [5] व्यवर्धत; Gs व्यवर्धत (for 'वर्धत). —^c) K2.4 आयाते (for 'ति). K1 B1.8-5 Dc1 D2-5 आगच्छति नरव्याघ्रे (B4 महाभागे); Ds आगच्छत नरव्याघ्र (sic). —^d) K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) कौरवाणां (for पाण्डवानां). Bs धनुर्धरे (for धुरंधरे).

16 Dn1 missing (cf. v. l. 6). —^a) S1 Ms समुद्रतो (for 'मूर्तो). —^b) D1 राजिनः (for वाजिनः). —^c) Ks corrupt. Dc1 Ds T G1 वर्षमानस्य (for

तत्र हर्षकला वाचो नराणां शुश्रुवेऽर्जुनः ।
 दिष्ट्यासि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
 कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नामवजित्य सपार्थिवाम् ।
 चारयित्वा हयश्रेष्ठमुपायायादृतेऽर्जुनम् ॥ १८
 ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः ।
 तेषामपीदृशं कर्म न किञ्चिदनुशुभम् ॥ १९
 नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्याः पृथिवीक्षितः ।
 यत्त्वं कुरुकुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानिह ॥ २०

वर्तं). —^d) K₁ M₁ तथा (for यथा). K₅ प्रभो;
 B₁ G₈ तदा (for तथा).

17 D₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) G₂ तथा
 (for तत्र). Some S MSS. हर्षकला; K₁ B₁ s-₅ D₁
 D₂-₆ T₂ हर्षकरी; K₂ कुलो; D₁ हर्षाकुला. —^b)
 D₁ नराणां शुश्रुवेऽर्जुनः. —^c) Ś₁ K₈ D₁ G₈ ते (for
 [असि]. S₁ K₈ D₁ कुशलं; D₁ कुसला (sic) (for
 कुशली).

18 D₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) K₂ सर्वा
 (for कृत्स्नाम्). —^b) K₂ द्विजित्य; K₅ विजित्य
 च; T G₁ अभिजित्य (for अव). Ś₁ K₈ D₁ च
 (for स). Ś₁ D₁ पार्थिवान्; K₈ पार्थिवं; G₈
 पार्थिवः (for पार्थिवाम्). K₁ B₁ s-₅ D₁ D₂-₁ जित्वा
 हि (B₅ D₈ च) युधि पार्थिवान्; B₈ युधि जित्वा च
 पार्थिवान्; D₆ जित्वा युधि हि पार्थिवान्. —^c) K₂
 कुरुश्रेष्ठम्; D₁ हर; G₁ M₁ हयं श्रेष्ठम् (for हयश्रेष्ठम्).
 —^d) D₁ om. from उपायाया up to किञ्चिदनुशु (in
 19^d). K₈ M₂ s-₃ उपायायाद्; M₁ समुपा; M₂ उपाये-
 (inf. lin. 'या'स्वाम् (for उपायायाद्). K₁ उपागच्छे-
 सतेऽर्जुनः; K₂ उपादादृतेऽर्जुनाद् (submetric); K₈
 D₁ उपायास्व (D₆ 'पगच्छे'दृतेऽर्जुनः; B₁ s-₅ D₂-₆ उपा-
 गच्छेदृतेऽर्जुनाद्; T G उपायादृतेऽर्जुनादृते.

19 D₁ missing (cf. v. l. 6). D₁ om. up to
 किञ्चिदनुशु (in 19^d) (cf. v. l. 18). —^a) Ś₁ K₁ s-₅
 B₁ s-₄ D₁-₈ येऽन्यनीता; K₂ येमा; T₂ G₁ ये ह्य
 (for ये व्यतीता). —^b) D₁ om. न. K₄ s-₅ T₁ G₁ s-₅
 M₁-₈ अनुशुभम्; T₂ G₂ अपि शुभम्. K₁ B₁ s-₅
 D₂-₆ न कदाचन शुभम्: (B₁ s-₅ 'म').

20 D₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) K₅ राजानः
 (for अभिष्याः). Ś₁ D₁ T₁ G₁ पृथिवीक्षिताः; B₁ s-₅
 D₁ D₂-₆ अनुचाधिपाः. G₈ अभिष्वंती नराधिपाः. —^c)

इत्येवं वदतां तेषां नृणां श्रुतिमुखा गिरः ।
 शृण्वन्निवेश धर्मात्मा फल्गुनो यज्ञसंस्तरम् ॥ २१
 ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य ते तं प्रत्युद्ययुस्तदा ॥ २२
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः ।
 भीमार्दींश्चापि संपूज्य पर्यव्रजत केशवम् ॥ २३
 तैः समेत्यार्चितस्तान्स प्रत्यर्च्य च यथाविधि ।
 विशश्रामाथ धर्मात्मा तीरं लब्ध्वेव पारगः ॥ २४

C. 14. 2899
 14. 87. 24
 14. 88. 23

K₂ s-₅ D₁ G₈ यस् (for यत्). G₈ श्रेष्ठो. —^a) Ś₁
 दुष्करं; D₁ दुस्करं (for दुष्करं). K (except K₈)
 B₁ s-₅ D₁ D₂-₄ असि; G₂ हव (for हृह). D₆ s-₆
 कृतवानसि दुष्करं.

21 D₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) B₈ s-₄ D₁
 पुंसां (for तेषां). —^b) K₁ B₁ s-₅ D₂-₆ पुंसां; B₈ s-₄
 D₁ तेषां; D₁ श्रुताः (for नृणां). K₁ B₁ s-₅ D₁
 D₂-₆ कर्ण- (for श्रुति-). K₈ गिराः; G₈ कथाः (for
 गिरः). —^c) Some MSS. फाल्गुनो; Ś₁ K₈ फल्गुनो.
 K₅ -विस्तरं; T -संसदि (for -संस्तरम्).

22 D₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) D₆ om. तं.
 Ś₁ K₁ s-₅ B₁ D₂-₄ तं प्रत्युद्यययुस्तदा; K₂ s-₄ तं तु
 (K₈ तु) प्रत्युद्ययौ तदा; B₈ s-₄ प्रत्युद्गमेययुस्तदा; B₅
 तं प्रत्युद्गमेयुस्तदा; D₁ प्रत्युद्गमययुस्तदा; D₁ तं तु
 प्रत्ययौ तदा.

23 D₁ missing (cf. v. l. 6). —^a) K₅ G₁ ततः
 (for पितुः). —^b) K₈ M₁-₈ धर्मराजश्च (sic) (for
 'जस्य'). Ś₁ भारत (for धीमतः). —^c) D₁ M₁ s-₄
 [अ]भि- (for [अ]पि). —^d) D₁ om. from जत केशवं
 up to पारगः (in 24^d). K₂ s-₄ प्रत्यपूजत; G₈ M₁
 परिव्रजत (for पर्य-). D₆ पर्यव्रजत शंकरः. — After
 23, M₂ s-₅ ins.:

169* सौम्यात्मन्यमृताधारे परिव्रजेत् सुखं ययौ ।

24 D₁ missing (cf. v. l. 6). D₁ om. 24 (cf.
 v. l. 23). —^a) K₈-₅ G₈ समभ्यर्चित (K₄ 'तां'स्व;
 B₈ समेत्यार्चितस् (for 'चितस्'). K₁ B₁ s-₅ D₂-₆ T₂
 तांश्च; K₂ s-₄ B₄ तांस्तान्; G₈ सर्वान् (for तान्स).
 —^b) K₁ [जा]यद्; K₄ तु; B₁ s-₅ D₁ s-₄-₆ [अ]थ;
 B₈ om.; D₈ स (for च). K₈ समभ्यर्च्य यथाविधि;
 K₅ प्रत्यर्चित यथा. —^c) D₁ विशश्रमे; D₈ विशश्राम
 (for विश). Ś₁ K₈ D₁ G₈ च (for [अ]थ). B₁ s-₅

C. 14. 2600
B. 14. 87. 26
K. 14. 89. 1

एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः ।

मातृभ्यां सहितो धीमान्कुरुनभ्याजगाम ह ॥ २५

स समेत्य कुरुनसर्वान्सर्वैस्तैरभिनन्दितः ।

प्रविवेश पितामह्याः कुन्त्या भवनमुत्तमम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९

९०

वैशंपायन उवाच ।

स प्रविश्य यथान्यायं पाण्डवानां निवेशनम्

पितामहीमभ्यवदत्साम्ना परमवल्गुना ॥ १

तथा चित्राङ्गदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च

पृथां कृष्णां च सहिते विनयेनाभिजग्मतुः ।

सुभद्रां च यथान्यायं याश्चान्याः कुरूपोषितः ॥ २

ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च ।

द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चाप्यन्या ददुः स्त्रियः ॥ ३

D2-6 महाबाहुस् (for [अ]थ धर्मस्मा). —^d K2.4 नावं (for तीरे). K2 B1 पारगाः. — After 24, T G1.2 ins the colophon followed by 170*.

25 Dn1 missing (cf. v. l. 6). M om. 25-26. —^a K2.4 राजन् (for धीमान्). —^d K1 B1 D2-4 एव जगाम; K8 अस्याजं; K4 अस्याजं (for अभ्याजं). K6 वै (for ह). Dr.6 कुरवे च जगाम ह. — K1 D (except D1; Dn1 missing) ins. after 25 : T G1.2 after the colophon :

170* तत्र वृद्धान्यथा वत्स कुरुनन्यांश्च पार्थिवान् ।

26 Dn1 missing (cf. v. l. 6). M om. 26 (cf. v. l. 25). —^a D1 संमन्य (for समेत्य). —^b K8 तैः सर्वैर (by transp.); T2 सर्वास्तैर. K4 अभिवन्दितः (for नन्दितः). — K1 B1.2-5 Dc1 D2-6 subst. for 26^{ab} : T2 ins. after 25 :

171* अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।

[T2 प्रति- (for प्रति-).]

—^d K2.4 D4 भुवनम् (for भं).

Colophon missing in Dn1. — *Adhy. name* : K2.4 अर्जुनागमनं; K6 D1.2-6 अर्जुनप्रत्यागमनं; B1.2-5 अश्वानुसारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 104; B1 94; B6 83; D4 82; T1 76; T2 G1.2 75; G8 86; M1 69; M2.2 64; M3 73; M6 (inf. lin.) 90.

90

—^a B2 is not collated for this adhy. D8 om. this adhy.

1 Dn1 missing up to 27 (cf. v. l. 14. 89. 6). M om. 1-10. —^a K4 D6 सं- (for स). K1 B1.2-5 Dc1 D2.4-6 महाबाहुः; D1 यथाज्ञाय (for न्यायं). — After 1^a, D1 ins. :

172* मातृभ्यां सहितो वशी ।

प्रश्रयावनतः कुन्त्या गान्धार्थाश्च यथाविधि ।

ववन्दे चरणौ तत्र.

— D1 om. 1^b-2^b. —^b B4 निवेशने. —^c K6 D6.6 अभ्यवदत् (for वदत्). —^d Ś1 D6 साम्ना परमफ (D6 'फा) वल्गुना.

2 Dn1 missing; M om. 2; D1 om. 2^{ab} (for all, cf. v. l. 1). —^a K1.5 B1.2-5 Dc1 D2.4-6 ततश्च; K4 G2 तदा (for तथा). —^b T G2 कौरव्य. K8 [अ]पि चारमजा; K4 [आ]रमजा अपि; Dc1 'जा नृप (for 'जापि च). —^c K1 संहिते (for स). —^d B1.2-5 Dc1 D2.4-6 T2 [उ]प-; T1 G1 [अ]पि (for [अ]भि). —^e Ś1 यथान्यायं. —^f K1 Dc1 यश्चान्यः (sic).

3 Dn1 missing; M om. 3 (for both, cf. v. l. 1). D1 om. 3. —^a K1.5 D2.4-6 -सुतश्च; G8 तदा (for ततश्च). T G1 ततः कुल्यदवाकाभ्यां. —^b Ś1 K2.5 B2.4 [उ]त (for च). — K6 om. 3^{ad}. —^c K2.5 सुभद्रा.

उपतुस्तत्र ते देव्यौ महार्हशयनासने ।
 सुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्थस्य प्रियकाम्यया ॥ ४
 स च राजा महावीर्यः पूजितो बभूवाहनः ।
 धृतराष्ट्रं महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५
 युधिष्ठिरं च राजानं भीमार्दींश्चापि पाण्डवान् ।
 उपगम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ६
 स तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि ।
 धनं चास्मै ददुर्भूरि प्रीयमाणा महारथाः ॥ ७
 तथैव स महीपालः कृष्णं चक्रगदाधरम् ।

प्रयुम्न इव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ८
 तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमभिपूजितम् ।
 रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुगमुत्तमम् ॥ ९
 धर्मराजश्च भीमश्च यमजौ फल्गुनस्तथा ।
 पृथक्पृथगतीवैनं मानार्हं समपूजयन् ॥ १०
 ततस्तृतीये दिवसे सत्यवत्याः सुतो मुनिः ।
 युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११
 अद्य प्रभृति कौन्तेय यज्ञस्व समयो हि ते ।
 मुहूर्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्ति च याजकाः ॥ १२

14. 2618
 14. 26. 12
 14. 29. 14

—^a) B₁, 5 D₀₁ तद् (for यद्). S₁ K₃ G₈ कुरु;
 B₁ यदु- (for ददु-). K₃, 5 याश्चान्याः कुरुयोषितः; T₁
 G₁, 2 'न्या यदुषु क्षियः'.

4 D₀₁ missing; M om. 4 (for both, cf. v. l. 1).
 —^b) K₃, 4 गृहे च (for महार्ह-). —^c) S₁ K₂-5 D₁, 6
 सं (D₆ स्व) पूजिते; B₃, 4 D₀₁ पूजिते च (for सुपूजिते).
 —^d) K₁ B₁, 3-5 D₀₁ D₂, 4-6 G₂ हित- (for प्रिय-).

5 D₀₁ missing; M om. 5 (for both, cf. v. l. 1).
 —^a) S₁ K₁ B₁, 3-5 D₀₁ D₂, 4-6 महातेजाः (for
 'वीर्यः'). —^d) D₁ corrupt for उपतस्थे.

6 D₀₁ missing; M om. 6 (for both, cf. v. l. 1).
 K₃ om. (hapl.) 6^a-7^b. —^a) K₂ तु (for च). —^b)
 K₃ पाण्डवः; K₅ वीर्यवान् (for पाण्ड-). —^c) K₂, 5
 B₆ T G₁, 2 उपगम्य. —^d) D₆ [अभ्यवायत्].

7 D₀₁ missing; M om. 7 (for both, cf. v. l. 1).
 K₃ om. 7^a (cf. v. l. 6). —^a) K₁ प्रणम्य (hyper-
 metric); D₆ प्रेम्णा (for प्रेम्णा). —^b) K₁, 2 D₁, 6
 यथा विधिः. —^c) K₅ तस्मै; G₂ चाथ (for चास्मै).
 K₈ ददुर्भूरि; D₃ ददौ (for ददुर्भूरि). —^d) K₅ स्तयमाना;
 T G₁, 2 प्रियमाणा.

8 D₀₁ missing; M om. 8 (for both, cf. v. l. 1).
 —^a) K₁ B₁, 3-5 D₀₁ D₂, 4-6 T₃ G च (for स).
 D₆, 6 महीपाल. —^c) S₁ K₃ T₁ G₂ प्रयुम्नश्च वीर्यकेशं;
 K₂, 4, 5 D₁ T₃ G₁, 8 'ज्ञं च वीर्यकेशं'. —^d) K₃
 [अ]वतस्थिवान्; G₈ [उ]पजग्मि' (for [उ]पतस्थि').

9 D₀₁ missing; M om. 9 (for both, cf. v. l. 1).
 —^a) K₁ D₁ राज्ञे (for राज्ञे). —^b) S₁ K₂, 2, 5 D₁
 G₁, 8 राजार्हम् (for महा'). K₃ प्रति; B₁, 6 D₂, 4-6

अति-; D₁ G₈ अपि (for अति-). K₂ -पूजितं. —^c)
 K₁, 2, 4 D₀₁ D₁, 6 -परिष्कारं (sic). —^d) D₀₁ -स्त्रजम्
 (for -युजम्). K₂, 4 दिव्याश्व युगमुत्तमं.

10 D₀₁ missing; M om. 10 (for both, cf. v. l. 1).
 —^b) D₁ T₃ यमौ च (for यमजौ). Some
 MSS. फल्गुनसु; S₁ K₃ फल्गुनसु. G₃ तदा (for
 तथा). K₁ B₁, 3-5 D₀₁ D₂, 4-6 फल्गुनश्च (B₈, 4
 D₀₁ 'नोय') यमौ तथा (B₈ D₆ 'दा'). —^c) K₁
 धनेनैनं; K₅ च वै चैनम्; B₁, 3-5 D₀₁ D₄-6 च ते चैनं
 (B₈ ते चैवं; D₃ तेनैव); D₂ तदा चैनं; G₂, 8 अये-
 वैनं (for अती). —^d) K₈ समपूजयत् (hypermetric).
 K₁ B₁, 3-5 D₀₁ D₂, 4-6 T G₁, 2 मानार्था (B₈ 'र्थो')
 भ्यामयो जयन् (D₆ 'योजयत्'; T G₁, 2 'पूजयन्'); K₂, 4
 मानार्हम् (K₃ 'हान') भ्यपूजयन्; K₅ अचाभिः समयो;
 G₈ महार्थैरभ्यपू'.

11 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁ corrupt.
 K₃ D₁ तृतीय- —^b) B₁, 3-5 [आ]त्मजो (for सुतो).
 —^c) S₁ K₂-4 D₁ पुरस्कृत्य; K₁ समभ्येति; K₅
 समाभाष्य (sic); T₁ G₁, 2 समानीय (G₂ 'नाथ्य'); M
 समाहूय (for समभ्येत्य).

12 D₀₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) D₅ हि
 कौतेय (hypermetric) (for कौन्तेय). —^b) T G₂ M
 यज्ञस्व (for यज्ञस्व). K₃ समये. G₁ यज्ञस्व समयेपि ते.
 —^c) K₅ याज्ञिकः; D₁ यज्ञियः; S (except G₂) याज्ञियः.
 D₆, 6 G₂ पार्थ (for प्राप्तश्च). K₃ मुहूर्ते यज्ञिये प्राप्तश्च.
 —^d) D₁ नोदयन्ति; M₁-8 चोदयन्तु. S₁ K₁ B₁, 3-5
 D₀₁ D₂, 4-6 T₁ [ह]ह; K₃ हि; G₈ [द]व (for च).
 S₁ (marg.) याज्ञियाः; K₅ D₆ T₁ याज्ञिकाः; D₆
 याज्ञिकः; T₃ याज्ञकं. G₁, 2 चोदयन्ति याज्ञकं (G₂
 'कान्').

C. 14. 2618
B. 14. 88. 13
K. 14. 88. 13

अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयं विकल्पवान् ।
बहुत्वात्काञ्चनस्यास्य ख्यातो बहुसुवर्णकः ॥ १३
एवमेव महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु ।
त्रित्वं व्रजतु ते राजन्ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम् ॥ १४
त्रीनश्वमेधानत्र त्वं संप्राप्य बहुदक्षिणान् ।
ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १५
पवित्रं परमं ह्येतत्पावनानां च पावनम् ।
यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६
इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामिततेजसा ।

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ks Ds
अहीनो. — ^b) S1 Ks. 4 D1 विकल्पनात्; K1 B1 Ds.
4-8 च कल्प (D2 'ल्प्य') तां; Ks विकल्पय; Ks 'ल्पतां;
Bs हि कल्पतां (for विकल्पवान्). — ^c) Bs [इ]ह (for
[अ]स्य). K1 B1 Ds. 4-8 बहुस्वारकांचनास्यस्य. — ^d)
Gs लोको (for ख्यातो).

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1 B1. 8-8
Dc1 Ds. 4-8 अत्र (for एव). Ks सर्वमेव महाराजस्.
— ^b) Ks lacuna for दक्षिणां. Ks त्रिगुणे; Ks Gs
त्रिगुणी. G1. 2 M दक्षिणाभिर्गुणीकुरु. — ^c) Ds नित्यं;
G1 श्रीस्त्वां; Gs श्रीस्त्वं (for त्रित्वं). M1 व्रजंतु. Ds
मे; Ds ओ (for ते). Ks. 4. 5 तृतिं व्रजंतु ते राजन्.
— ^d) S1 ब्राह्मणा (for ब्रा').

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ks विधिवद्
(for अत्र त्वं). — ^b) Ks T संप्राप्त (for 'प्य). G1
दक्षिणं (for 'गान्). — ^c) S1 Ks 'हिंसाकृतं; Ds
वध्यादिकं; Gs 'हत्याकृतं; M1 'वध्यकृतं. — ^d) K1
प्राहास्यसि; Ks प्रतिहास्यसि (hypermetrio); T ज (T2
जि) हास्यसि.

16 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1 B1. 5
Ds. 4-8 चैतद्; Bs. 4 Dc1 चैव (for ह्येतद्). — ^b)
K1 B1. 8-8 Dc1 Ds. 4-8 पावनं चैतदुत्तमं. — D1 om.
16^{ad}. — ^c) K1 यदा (for यद्). — ^d) Gs लप्स्यसे
(for प्रा'). — After 16, S1 Ks. 8 ins. an addl.
colophon [Adhy. name: Ks यज्ञकर्म. — Adhy. no.:
Ś1 105].

17 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Before 17, S1
Ks. 8 D1 ins. वंशपावनं ववाच. — ^b) K1 B1. 8. 4
Ds. 4-8 T2 Gs M बुद्धिना; Bs damaged (for
तेजसा). — ^d) K1. 5 B1. 8 Ds. 4-8 ततः; Bs. 4 Dc1

दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधास्तथे तदा ।
नराधिपः प्रायजत वाजिमेधं महाक्रतुम् ॥ १७
तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजकाः ।
परिक्रमन्तः शास्त्रज्ञा विधिवत्साधुशिक्षिताः ॥ १८
न तेषां स्खलितं तत्र नासीदपहुतं तथा ।
क्रमयुक्तं च युक्तं च चक्रुस्तत्र द्विजर्षभाः ॥ १९
कृत्वा प्रवर्ग्य धर्मज्ञा यथावद्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवामिषं द्विजाः ॥ २०
अभिषूय ततो राजन्सोमं सोमपसत्तमाः ।

नृपः (for तदा). — Ks. 4 om. 17^{ad}. — ^a) K1
महातेजा; Gs प्रायजितं; M2 'जित; M3 'जितो (for
'जत). Ks B1. 8-8 Dc1 Ds. 4-8 ततो यज्ञं (Dc1 'हुं')
महातेजा (Ds. 8 'बाहु'); D1 न *धिपः प्रजायेत.
— After 17, K1. 5 B1. 8-8 Dc1 Ds. 4-8 T2 ins.:

173* बहुषदक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितम् ।

[T2 विधिवद् (for बह्वन्). Ds गुणान्विता.]

18 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^a) Dc1 वेद-
विदा; D1 ये वै विदो (for वेदविदो). Ks. 4 विप्राश्च
(for राजंश्च). — ^b) D1 राजकाः; T G1 याजिनः.
— ^c) Dc1 corrupt. Ks. 4 T1 G1 परिक्रा (Ks 'क्र') मति.
Ks शास्त्रज्ञा; Ks शास्त्रार्थान्; Ds. 4-8 सर्वज्ञा; M2
शास्त्रज्ञ. — ^d) K1 सद्यु- (sic); Ds सा तु (sic)
(for साधु). K1 Ds. 4-8 'शिक्षितं; Ks 'संक्षिताः;
Ks 'संक्षिताः; Ks 'शिक्षितान्; B1. 8-8 Dc1 'दीक्षिताः.
T1 G1. 2 M1 विधिवद्विजसत्तमाः.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 1). M1 om. (hapl.)
19^a-20^b. — ^a) K1 B1. 8-8 Dc1 Ds. 4-8 किंचिद् (for
तत्र). — ^b) S1 Ks T1 G1 अपहृतं (for 'हुतं). K1
B1. 8-8 Dc1 Ds. 4-8 नासीदपहुतं (Bs Ds 'प') कृतं तथा
(Dc1 'दा'); Ks. 4 Gs नासीदपहुतं तदा. — ^c) K1
B1 Ds. 4-8 क्रमयुक्तं (for 'युक्तं). Ks. 4 युक्तं (for
युक्तं). — ^d) K1-4 Ds द्विजर्षभाः (K1 'भ'). Gs
वक्रुस्तत्र नरर्षभ.

20 Dn1 missing (cf. v. l. 1). M1 om. 20^{ad} (cf.
v. l. 19). — ^a) Ks. 4. 5 B1. 8-8 Dc1 D1 M2 [अ]पवर्गं
(Ks. 4. 5 'वर्ग') (for प्रवर्गं). S1 चर्मज्ञो; K1 B1 Ds. 4-8
चर्मर्षयः; Bs T2 G1. 8 चर्मर्षा (for चर्मज्ञा). — ^c)
Ks विधिवं (for विधिवद्). — ^d) K1 Ds [अ]भिसर्षं;

सवनान्यानुपूर्व्येण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ २१
न तत्र कृपणः कश्चिन्न दरिद्रो बभूव ह ।
क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ २२
भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास नित्यदा ।
भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् ॥ २३
संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकर्माणि याजकाः ।
दिवसे दिवसे चकुर्यथाशास्त्रार्थचक्षुषः ॥ २४
नाषडङ्गविद्वान्नासीत्सदस्यस्तस्य धीमतः ।

नाम्रतो नानुपाध्यायो न च वादाक्षमो द्विजः ॥ २५
ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड्वैल्वान्भरतर्षभ ।
खादिरान्विल्वसमितास्तावतः सर्ववर्णिनः ॥ २६
देवदारुमयौ द्वौ तु यूपा कुरुपतेः क्रतौ ।
श्लेष्मातकमयं चैकं याजकाः समकारयन् ॥ २७
शोभार्थं चापरान्यूपान्काञ्चनान्पुरुषर्षभ ।
स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ २८
ते व्यराजन्त राजर्षे वासोमिरुपशोमिताः ।

14. 2622
14. 90. 30
14. 99. 22

D₀ 'षतं'; C_v 'षवं' (as in text). K₂ तथैनामिषवे
द्विजः.

21 D_{n1} missing (cf. v. l. 1). —^a) K₁ B₂
D₂ 4 अभिसूय; K₂ 'विष्य; K₁ 'विष्य; D₁ 'श्रूय;
S (except M₂) 'दृय' (for 'दृय). B₂ तदा (for ततो).
K₁ D₀ राजा (for राजन्). K₂ अनुदूय महाराज. —^b)
K₁ सोमोपसत्तम; D₀ 6 सोमपसोत्तमाः. —^c) K₂
साधनानि; G₂ सपा; C_v सव' (as in text). Ś₁
K₁ D₀ आनुपूर्व्येण. K₂ D₁ 4 सेव(D₁ वस)नान्यनुपूर्व्येण.

22 D_{n1} missing (cf. v. l. 1). —^a) D₀ कृपणाः.
—^b) D₀ दरिद्रा. —^c) K₂ मानवाः.

23 D_{n1} missing (cf. v. l. 1). —^a) D₀ corrupt.
—^b) K₁ B₁ 2-5 D₀ D₂ 4-6 शत्रुहा; K₂ 4 वीर्यवान्;
G₁ 8 सर्वदा (for नित्यदा).

24 D_{n1} missing (cf. v. l. 1). —^a) D₀ संस्तरे;
C_v 'रे' (as in text). Ś₁ D₀ M₁ कुशकश. K₂
संस्तरे कुशसंपूर्णे. —^b) K₂ 4 सर्वे (for सर्व-). K₁
B₁ 2-5 D₀ D₂ 4-6 कार्याणि (for कर्माणि). D₁
जायकाः (by metathesis). —^c) T G₁ 2 कुर्युर् (for
चकुर). —^d) D₁ corrupt. B₁ 2-5 D₀ दशनाद;
T₂ G₂ चक्षुषा. K₁ D₂ 4-6 यथाशास्त्रानुदर्शनात्.

25 D_{n1} missing (cf. v. l. 1). —^a) Ś₁ K₂
नाषडङ्गविद्वान्नासन्. —^b) Ś₁ K₂ D₀ सदस्यास्; K₂
D₁ सदसस्. M₂ 2. 4 (inf. lin. as in text) तत्र (for
तस्य). G₂ सदस्यो न बहुश्रुतः. — K₂ om. 25^{ad}. —^c)
D₀ नावृता; D₀ नावृतो; G₁ 2 नावृतो (G₂ 'तो')
(for नावृतो). —^d) Ś₁ K₂ यो(K₂ चा)वादाक्षमो;
K₂ D₁ वावाद'; B₁ 2. 5 वाचारा; B₄ च वाग; G₂
[अ]नूचाना; M₁ corrupt; M₄ वावाद' (for च वादा').
K₁ 5 D₂ 4-6 न च वादाविचक्षणः (D₁ 'णा:'); D₀ न च
वादाक्षमार्थिजः. — After 25, Ś₁ K₂ 5 D₁ ins. an

addl. colophon [Adhy. name : K₂ D₁ यज्ञकर्म.
— Adhy. no. : Ś₁ 106].

26 D_{n1} missing (cf. v. l. 1). Before 26, Ś₁
K₂ 2 D₁ ins. वैशंपायन उवाच. —^a) K₁ यूपाच्छ्रये;
B₂ यूपाश्रये; D₁ 4 यूपोच्छ्रयं. G₂ यूपोच्छ्रये ततः प्राप्ते.
—^b) K₁ 4 D₂ 5 G षड्वैला; K₂ D₀ षड्वैला; T
षड्वैला; M₁ 4 षड्वैलान्. —^c) K₂ खादिरान्; B₂
D₂ 6 G₂ खादिरा (for खादिरान्). Ś₁ K₂ B₂ 4 D₁ M₂
वैल्वसमि(Ś₁ 'हि)तास्; K₁ 4 D₂ 4. 6 M₂ बि(M₂ वै)-
वसमितास्; M₁ 4 वैल्वसमितास् (for विल्व). K₂
खादिरास्तावतो यूपास्; T G₁ 2 खादिरा वैल्वसमितास्.
—^d) K₁ 5 D (D₂ om.; D_{n1} missing) T G₁ 2
तावतः; G₂ तताक्षाः (sic) (for तावतः). K₂ om. सर्व.
D₀ 1 -वर्णिनिः; D₂ 6 -वर्णकाः; G₂ -वर्णिनः (for
-वर्णिनः).

27 D_{n1} missing (cf. v. l. 1). —^a) D₁ द्वे. Ś₁
K₂ 5 D₁ G₂ च (for तु). —^b) K₁ B₁ 2-5 D₀
D₂ 4. 6 मखे; K₂ क्रतौ (for क्रतौ). —^c) B₂ [ए]व;
G₂ [ए]कः. —^d) K₁ D₂ 4-6 याजकाः सम(D₀ पर्य)-
कस्पयन्; G₂ पालाशोदुंबरस्तथा. — After 27, K₂ 4
8 ins.:

174* सवनिताम्यथाशाकं याजकाः समयोजयन् ।

[K₂ 4 [ए]व; T₂ नैतान्. T G₁ 2 समकारयन् (for
'योजयन्').]

28 D_{n1} resumes. —^a) K₁ शोभार्थे. —^b)
Ś₁ (sup. lin.) दारवान् (for काञ्चनान्). K₁ 5 B₁ 2-5
D_{n1} D₂ 4-6 T G M₁ भरतर्षभ; D₁ पुरुषर्षभः. —^c)
K₂ भीमस्तान् (for स भीमः).

29 ^a) B₁ 5 D₀ D₂ G₂ M राजर्षेर्. K₂ 4 यज्ञ
रा(K₂ य)जत राजर्षे; K₂ ते व्यकाशत राजर्षे. —^b)
Ś₁ K₁ 5 G₂ जग्नि- (for यज-). K₂ वासोमिरभिप्

C. 14. 2633
B. 14. 88. 30
K. 14. 89. 32

नरेन्द्राभिगता देवान्यथा सप्तर्षयो दिवि ॥ २९
इष्टकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताभवन् ।
शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्येव प्रजापतेः ॥ ३०
चतुश्चित्यः स तस्मासीदष्टादशकरात्मकः ।
स रुक्मपक्षो निचितस्त्रिगुणो गरुडाकृतिः ॥ ३१
ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ।
तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पशवश्च ये ॥ ३२
ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ।
सर्वास्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि ॥ ३३

जितः. — °) Ś1 नृपानाभिगतान्; Ks नृपा नृभिर्गताः;
Bs नरेन्द्राभिगताः; M1-2 'भिगतान्'. Ks दिव्याः; T1 G1
देवैर्; Gs देव (for देवान्). K1. 4. 5 Dn1 D1. 2. 4-5
महँ (D1 नरेन्द्राभिगता देवा (Ks D1 दिव्याः; Dn1 Ds
देव); T2 G2 महँद्राभिगता देव (Gs 'वैर्'). — °) Dn1
D1 सप्तर्षिभिर्; D1 संपूर्णयो (for सप्तर्षयो). K1. 8 दिवं
(for दिवि) Ds. 6 यथा सप्तर्षिभिर्मन्त्रे.

30 °) K1-4 Dn1 D1. 2. 4 इ (Ks. 4 ई) इष्टकाः. K1
B1. 8-5 Dc1 Gs काञ्चनाश्च; K2 चनयस्य (sic); Ks काञ्च-
नस्य; Dc1 (also) चयनाश्च (for काञ्चनीश्च). M तत्र
(for चात्र). Ks T G1. 2 इष्टकाः काञ्चनास्तत्र; Ds. 6 'काः
काञ्चनीयाश्च. — °) Ks corrupt; Ks. 5 चयनार्थं; Cv 'र्थ'
(as in text). Ś1 Ks D1 कृता बभूवुः; T G1. 2 कृता
विभो (for कृताभवन्). — °) K2. 4 यजनं; Ks शयनं
(for चयनं). K1 B1. 5 Dn1 D1. 2. 4-5 Gs M2-4 तच्च;
B4 Dc1 Gs तस्य (for तत्र).

31 °) Ds corrupt. K2. 4 चतुष्टितश्च; Ks तत-
श्चित्तः; D1 सतुश्चित्तः; M चतुश्चित्तः; Cv चतुश्चित्तः (for
'चित्तः'). Ś1 K1. 2. 4 B1 Dn1 D2. 4. 5 T1 च (for स).
Ś1 Ks तत्र (for तस्य). — °) Ś1 (sup. lin. as in
text) कलात्मकः; K2. 8 कलात्मजः (sic). — °) Bs
रुक्मपक्षो; Ds कृत्पक्षो; M1. 2 रुक्मपक्षो. Ś1 निशि-
तस्य; Dn1 निश्चितं; G1 निश्चितस्य; Gs निहितस्य (for
निश्चित). — °) K1 B1. 8. 4 (marg.) 5 Dn1 D2. 4-5
त्रिकोणो (K1 'ण'); Ks षड्गुणो (for त्रिगुणो).

32 °) K2. 4 विमुक्ताः; Gs युक्ताश्च. — °) Ds यथा
चैव (for यथाशास्त्रं). K1 Ds मनीषिणः. — °) Ś1
Ks B1 T1 तं देवं; K1 तदेवं; G1 तथैवं; Gs तु
देवं. D1 समादिश्य (for समुद्दिश्य). — °) K2. 4
पशवः पक्षिणश्च ये; B1. 8-5 Dc1 पक्षिणश्च यथाविधि.

यूपेषु नियतं चासीत्पशूनां त्रिशतं तथा ।
अश्वरत्नोत्तरं राज्ञः कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ३४
स यज्ञः शुशुभे तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुलः ।
गन्धर्वगणसंकीर्णः शोभितोऽप्सरसां गणैः ॥ ३५
स किंपुरुषगीतैश्च किनरैरुपशोभितः ।
सिद्धविप्रनिवासैश्च समन्तादभिसंवृतः ॥ ३६
तस्मिन्सदसि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजोत्तमाः ।
सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ॥ ३७
नारदश्च बभूवात्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः ।

33 Ks om. (hapl.) 33^{ab}. — °) Ks ऋषभः.
T1 -पतितास् (for 'पठि'). — °) Dc1 om. अश्वयुः. Gs
न स युञ्जं (sic) (for अभ्ययुञ्जं). Ks. 4 सर्वास्तानभ्य-
युजे वै.

34 °) Bs corrupt for यूपेषु. K1 B1. 8-5 Dn1
D2. 4 नियताः; Dc1 [अ]नियताः; Ds. 6 निश्चितं; Gs
नियतश्च. — °) Ś1 नियुतं; K1 त्रिशताः; K2-4 नियतं;
B1. 4. 5 Dc1 Dn1 D2. 4-5 त्रिशती; Bs त्रिदशा (for
त्रिशतं). — °) Ks Gs -रत्नोत्तमं; D1 'त्तमो (for
'त्तर'). Ś1 Ks अश्वरत्नोत्तमं चैव; K1 B1. 8-5 Dc1 Dn1
D2. 4-5 'तरा यज्ञे.

35 °) G1 देवस्य (for 'र्वि'). Ks -संकुले; Ks
'लाः; Gs -संस्तुतः (for -संकुलः). — °) Gs -नाग-
(for -गण-). K1. 4 B1. 4. 5 Dc1 Dn1 D2. 4. 5 -संगीतः
(Ks 'त') (for -संकीर्णः). — °) K1 प्रसन्नो; B1. 8
प्रवृत्तो; B4. 5 Dc1 D2. 4-5 प्रवृत्तो (for शोभितो).

36 D1 om. 36^a-37^b. — °) Ś1 Ks -गीतश्च; K1
B1. 8-5 Dn1 D2. 4-5 -संकीर्णः; Dc1 -संपूर्णः (for -गीतैश्च).
— Ks om. (hapl.) 36^{ab}. — °) Gs पश्वगैर् (for किन-
रैर्). K1 B1. 8-5 Dn1 D2. 4. 5 चोप-; Dc1 Ds चापि
(for उप-). — °) Ś1 Ks -विवादैश्च; Gs -निवासश्च.
Ks सिद्धविप्रन्यायैश्च (sic). — °) Ś1 K2-4 अभिपू-
(Ks 'पि पू') जितः; Ks S उपशोभितः (Ks 'तं') (for
अभिसंवृतः).

37 D1 om. 37^{ab} (cf. v. 1. 36). — °) Ks. 4
दिव्यास (for नित्यास). — °) K1 B1. 8-5 D (D1. 8
om.) द्विजर्षभाः (for द्विजोत्तमाः). — °) K1 B1. 8-5
D (except D1; Ds om.) -संस्त (Bs 'ज') दे (for
).

विश्वामसुश्चित्रसेनस्तथान्ये गीतकोविदाः ॥ ३८
गन्धर्वा गीतकुशला नृत्तेषु च विशारदाः ।

रमयन्ति स्म तान्विग्रान्यज्ञकर्मान्तरेण्यथ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९०

९१

शिष्यायन उवाच ।

शमयित्वा पशून्यान्विधिवद्विजसत्तमाः ।

तुरगं तं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः ॥ १

ततः संज्ञाप्य तुरगं विधिवद्याजकर्षभाः ।

उपसंवेशयन्नाजंस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ।

कलाभिस्तिमुभी राजन्यथाविधि मनस्विनीम् ॥ २

उद्धृत्य तु वपां तस्य यथाशास्त्रं द्विजर्षभाः ।

श्रपयामासुरव्यग्राः शास्त्रवद्भरतर्षभ ॥ ३

तं वपाधूमगन्धं तु धर्मराजः सहानुजः ।

उपाजिघ्रद्यथान्यायं सर्वपाप्मापहं तदा ॥ ४

C. 14. 2648
B. 14. 89. 5
K. 14. 90. 4

38 " D₁ स (for च). — ^b K₁ तु*रुह; K_{2,3} D₄ तुंबरश्च; D₀₁ D₁ D_{1,5} तुंबरश्च. B₁ महामतिः; D₁ 'यतिः (for 'द्युतिः). — ^c K_{2,3} चित्ररथस् (for 'सेनस्). — ^d D₀ corrupt. M₁ च तथान्ये (hyper-metric) (for तथान्ये).

39 D₁ D₀ 6 om. (1 hapl.) 39^{ab}. — ^a B₁ गांधर्वः; D₀₁ G₂ गंधर्वः. — ^b K_{1,4,5} B_{1,8-5} D₀₁ D₁₋₄ नृत्तेषु; K₂ निवृत्तेषु (sic) (for नृत्तेषु). — ^c K₁ वा रमन्ति; K₂ रमयन्त (for रमयन्ति). B₁ ते (for तान्). — ^d K_{1,5} D₁ D_{2,4,5} तै; D₀ च (for [च]थ). Ś₁ K₈ राजः (K₂ 'ज्ञा' कर्मावरे तदा).

Colophon om. in D₀; B₂ not collated. — Adhy. name: K₂ यज्ञक्रिया; K₈ यूपचयनादिनिरूपणं; D₁ यूपोच्छ्रयः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 117; B₁ 95; B₂ 84; D₁ 89; D₂ 83; T₁ G₈ 77; T₂ G_{1,2} 76; M_{1,4} 71; M_{2,8} 75; M₃ (inf. lin.) 91. — Śloka no.: D₁ 39.

91

39 D₀ om. this adhy. B₂ is not collated for this adhy.

1 " K₁ B_{1,8-5} D₀₁ D₁ D_{2,4,5} T G_{1,2} अ- (D₀₁ आ)पयित्वा; K₂ शस्; D₀ आब (for शम्). Ś₁ वन्याद्; D₀ नन्याद् (for अन्याद्). — ^b K_{2,4} पुंगवाः (for -सत्तमाः). — ^c K₁ B_{1,8-5} D (except

D₁ D₁; D₃ om.) T₂ G₂ तं तुरगं. K₅ यथान्यायम् (for 'शास्त्रम्). — ^d M आहर्त (M_{2,8} 'ति) (for आलभन्त). B₃ द्विजोत्तमाः.

2 " B_{2,4} तं यज्ञः; D₁ सक्षिप्य (sic); G₂ M₂₋₄ Cnp संज्ञाप्य; C_v संज्ञाप्य (as in text). — ^b K₂ B_{1,8-5} D (except D₀₁; D₃ om.) याजकास्तदा (B₁ 'था'; K₂ 'कर्मगाः (sic) (for 'कर्षभाः). — ^c Ś₁ K₈ D₁ समुपावेशयन्नाजंस्; K₂ उपवेशन्तरे रा; S उपसंवेशया-चकुस्. — ^d Ś₁ K₂₋₄ D₁ ते (for तां). G₈ ततस्तां द्विजसत्तमाः. — After 2^d, T₂ G₈ ins.:

175* सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ।

— ^f K_{1,2,4} D₀ मनस्विनी; G₈ -समन्वितं.

3 " Ś₁ K₂ corrupt. G₈ तत्र (for तस्य). — ^b K₁ B_{1,8-5} D (except D₁; D₃ om.) द्विजातयः; G₂ द्विजोत्तमाः. — ^c K₁ D_{1,2,6} स्न (D_{2,6} स्ना) पयामासुर; B_{1,8,4} D₀₁ घ्राप; B₂ खप; D₀ छाप; G₈ M आप (for श्रप). — ^d K₁ B_{1,8-5} D (except D₁; D₃ om.) विधिवद् (for शास्त्रं). Ś₁ K₈ यथाशास्त्रं नृपोत्तम.

4 " K₂ G₈ तद् (for तं). D₀ -धूपगंधे. K₂ च (for तु). — ^b D₀₁ धर्मराजं (sic). K₁ B_{1,8-5} D (except D₁; D₃ om.) सहानुजैः; K_{2,8} (sup. lin. as in text). 4.6 G₂ 'नुगः. — ^c Ś₁ K₂ M_{1,4} उप-जिघ्रद्. K_{2,8} यथा न्याय्यं; D₁ D_{2,4-8} यथाशास्त्रं (for 'न्यायं). — ^d K₁ B₂ T G₁ -पापहरं; K₂

C. 14. 2848
B. 14. 89. 5
K. 14. 90. 8

शिष्टान्यङ्गानि यान्यासस्तस्याश्च नराधिप ।
तान्यग्नौ जुहुवुर्धोराः समस्ताः षोडशर्विजः ॥ ५
संस्थाप्यैवं तस्य राज्ञस्तं क्रतुं शक्तेजसः ।
व्यासः सशिष्यो भगवान्वर्धयामास तं नृपम् ॥ ६
ततो युधिष्ठिरः प्रादात्सदस्येभ्यो यथाविधि ।
कोटीसहस्रं निष्काणां व्यासाय तु वसुंधराम् ॥ ७
प्रतिगृह्य धरां राजन्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ८
पृथिवी भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजसत्तम ।
निष्कयो दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः ॥ ९

-पापोहं तं (sic); Ks. 4 B1. 4 Dn1 D2. 4. 5 -पापापहं
(for -पापमापहं).

5 ^a) D1 corrupt. Ś1 Ks शृंगानि (sic) (for
शिष्टानि). — ^b) Ds तथा (for तस्य). Bs नरर्षभ
(for नराधिप). — ^c) M1 ताङ्गमुद्र (for तान्यग्नौ).
K (except K1) D1. 4 वीराः (for धोराः). — ^d) Ś1
Ks G1. 2 समंतात्; Bs Gs समंताः. Bs षोडश द्विजाः;
Ms 'शर्विजः'.

6 D1 om. 6^{ab}. — ^a) Ks 4 Bs. 4 (marg. as in
text). 5 Ms समाप्यैवं. K1 Bs Ds राज्ञस् (for राजस्).
— ^b) K1 B1 Dn1 D2. 4-6 तं यज्ञं; Ks क्रतुं तं (by
transp.). Ks भूरितेजसः; Ds. 6 शक्तेजसः; M1
शक्तेजसा. — ^c) K1. 2. 4 Dn1 Ds व्यासशिष्योऽथ (Ds
'व्यः स' भगवान्. — ^d) Ms (inf. lin.) वर्तयामास
(for वर्धं). Ks Ds नृप.

7 ^b) Ś1 Ks-4 D1 प्रीतस्तेभ्यो; B1. 2-5 Dc1 Dn1
D2. 4-6 ब्राह्मणेभ्यो (for सद्यस्तेभ्यो). — ^c) K1. 2 Ds
T कोटिः; Ds कोटिं (for कोटीः). T2 Ms 'सहस्र'.
Gs कोटीः सहस्रनिष्काणि. — ^d) Gs च (for तु). Ks
वसुंधराः (sic).

8 ^a) Ks Ms तु (Ms स) तां राजन्; Ds. 6 तु
राजेंद्र (for धरां राजन्). — ^c) K1. 8 B1 भरतश्रेष्ठ.
— ^d) K1 B1. 8-5 D (except D1; Ds om.) धर्मात्मानं
(for धर्मात्मानं).

9 Before 9, Ks ins. व्यासः. — ^a) K1 बहुधा;
B1. 8-5 D (except D1; Ds om.) बहुधा (for पृथिवी).
T2 G1 M1. 6 अवलोच. T1 [s] स्ति (for तु). — ^b)

युधिष्ठिरस्तु तान्विप्रान्प्रत्युवाच महामनाः ।
आवृमिः सहितो धीमान्मध्ये राज्ञां महात्मनाम् ॥ १०
अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा स्मृता ।
अर्जुनेन जिता सेयमृत्विग्भ्यः प्रापिता मया ॥ ११
वनं प्रवेक्ष्य विप्रेन्द्रा विभजध्वं महीमिमाम् ।
चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ १२
नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्यं मुनिसत्तमाः ।
इदं हि मे मतं नित्यं आवृणां च ममानघाः ॥ १३
इत्युक्तवति तस्मिन्ने आवृणां च द्रौपदी च सा ।
एवमेतदिति प्राहुस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ १४

T G1 M1-8 सु- (for स्-). — ^c) Ks Dn1 Ds. 6
निष्कियो (for निष्कयो). — ^d) B1 8-5 Dc1 ब्राह्मणाय
धनार्थिने.

10 ^a) Ds. 6 धर्मात्मा (for तान्विप्रान्). — ^b) Ś1
K2-4 महायज्ञाः; Ks 'रमवान्'; D1 M1 'रमनः'; Ds. 6
द्विजर्षभान्. — Gs om. (hapl.) 10^{ad}. — ^{ad}) Ds. 6
transp. धीमान् and मध्ये.

11 ^c) M1 [ज] जिता (for जिता). K1. 5 B1. 8-5
Dc1 Dn1 D2. 4-6 च; D1 या (for सा). — ^d)
Ds. 6 ऋत्विग्भ्यः (sic) (for ऋत्विग्भ्यः). D1 प्राप्यते (for
प्रापिता).

12 ^a) Ds धनं (sic) (for वनं). Ks प्रविश्ये;
Gs यास्यामि (for प्रवेक्ष्ये). K1 B1. 8-5 D (except
D1; Ds om.) विप्राभ्या. — ^b) D1 विभजध्वं (sic)
(for 'ध्वं'). — ^c) Ś1 K1. 2 Dc1 पृथिवी (sic). — ^d)
Ks T1 G1. 5 M1 चतुर्होत्र.

13 ^a) Ms जानेदुम् (for आदा'). — ^b) K1 B1.
8-5 D (except D1; Ds om.) द्विज- (for मुनि-).
Ks -पुंगवाः (for -सत्तमाः). — ^c) Ks हि मे मतिर्द;
Ks T1 G1. 5 M मतं (Ks 'नो' हि मे (by transp.));
T2 मतं हि मे; Gs मनश्च मे. K1 B1. 8-5 Dc1 Dn1
D2. 4-6 इदं नित्यं मनो (B1 मम व्रतं; Bs-5 Dc1 मम
मतं) विप्रा. — ^d) M2. 8 हि (for च). Ks. 4. 5 T2
G1. 8 [ज] नघ (sic). K1 B1. 8-5 D (except D1; Ds
om.) आवृणां चैव मे सदा.

14 ^a) K1. 8 B1. 8-5 D (except D1; Ds om.) तु
(for ते). — ^b) Ś1 Ks D1 तथा (for च सा). Ks
द्रौपदी आलोचि च. — ^d) Some MSS. कोम- (for रोम-).

ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्साधु साध्विति भारत ।
 तथैव द्विजसंधानां शंसतां विवर्धमानः ॥ १५
 द्वैपायनस्तथोक्तस्तु पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
 उवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन्मुनिः ॥ १६
 दत्तैषा भवता मह्यं तां ते प्रतिददाम्यहम् ।
 हिरण्यं दीयतामेभ्यो द्विजातिभ्यो धरास्तु ते ॥ १७
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 यथाह भगवान्व्यासस्तथा तत्कर्तुमर्हसि ॥ १८
 इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह ।
 कोटिकोटिकृतां प्रादादक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः ॥ १९

15 °) Ks ततोऽन्तरिक्षाद्; B1. s-5 °रीक्षे. — °) Ś1 K1-4 D1 -सुख्यानां (for -संधानां). — °) Ds corrupt. Ś1 Ks शब्दो दिवमथास्पृशत्.

16 °) K1 B1. s-5 D (except Dc1 D1; Ds om.) कृष्णः; T G1. s M1. s [ह्युक्तः (for [उक्तस्तु). — °) K1. s B1. s-5 D (except D1; Ds om.) T2 Gs प्रोवाच (for उ).

17 °) Ś1 देयतां (for दी°). Ś1 Ks मह्यं (for एभ्यो). — °) K1 B1. s-5 Dc1 Dn1 D2. s ब्राह्मणेभ्यो; Ks द्विजेभ्यो मे; Ks द्विजात्रेभ्यो; Ds विप्रर्षिभ्यो; Ds corrupt (for द्विजातिभ्यो). Ks धरास्तुतः (sic); Gs धरास्तु तत्; M1 धरातले (sic); M2. s धरा तु ते.

18 °) Gs तत्र (for ततो). Gs transp. वासुदेवो and धर्मराजं. K2. s धर्मराजो. — °) Bs यथा स; M1 यदाह. — °) K1. s-5 B1. s-5 Dn1 Dc1 D2. s-5 Gs तथा त्वं; Ks. s D1 T G1 M तत्तथा (by transp.). Gs तथा कर्तुं स्वमर्हसि. — After 18, Ś1 K2. s D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name : Ks D1 दक्षिणा-प्रदानं. — Adhy. no. : Ś1 118].

19 Before 19, Ś1 Ks. s D1 ins. वैसंपायनः; Ks व्यासः. Gs om. 19°. — °) Ks Ds कुरुश्रेष्ठ. — °) T G1. s प्रीतिमान् (for प्रीतात्मा). — °) K1 B1. s Dn1 D2. s-5 कोटिकोटीः; Ks Gs. s कोटिं कोटिः; T1 G1 M1. s कोटिं कोटिः; M1 कोटिं कोटीः; M2 कोटीं कोटीः (for कोटिकोटीः). Ś1 Ks Dc1 -गुणां; Ks -सतां (sic); Ks -घातां; T G1. s -गवां (for -कृतां). Ks. s प्राह (for प्रादाद्). — °) Ks त्रिगुणो; D1 °णी. Ś1 Ks Dn1 Gs क्रतोः; Ks. s कृतोः; Ks विभो (for

न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नराधिपः ।
 यत्कृतं कुरुसिंहेन मरुत्तस्यानुकुर्वता ॥ २०
 प्रतिगृह्य तु तद्वयं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
 ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वांश्चतुर्धा व्यभञ्जं ते ॥ २१
 पृथिव्या निष्क्रयं दत्त्वा तद्विरण्यं युधिष्ठिरः ।
 धृतपाप्मा जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ २२
 ऋत्विजस्तमपर्यन्तं सुवर्णनिचयं तदा ।
 व्यभजन्त द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथाबलम् ॥ २३
 यज्ञवाटे तु यत्किंचिद्विरण्यमपि भूषणम् ।
 तोरणानि च यूपांश्च घटाः पात्रीस्तथेष्टकाः ।

C 14. 2658
B 14. 89. 25
K 14. 90. 24

क्रतोः). T G1. s M दक्षिणां त्रिगुणिकृतां.

20 °) K1 तत्रैके (sic); Ds. s T2 तं लोके (sic). — °) Ks T1 नराधिप. — °) K1 B1. s-5 D (except D1; Ds om.) -राजेन (for -सिंहेन). — °) Ks D1 मरुत्तस्य. K2. s -वर्तिना (for -कुर्वता).

21 °) K1. s B1. s-5 D (Ds om.) रत्नं (for द्रव्यं). — °) K1 B1. s-5 D (except D1; Ds om.) मुनिः; Ks तदा (for प्रभुः). — °) Ks. s विप्रांश्च (sic); Ks धीमांश्च (for विद्वांश्च). Ds ऋत्विग्भ्यां प्रददौ धीमांश्च. — °) Ks. s ये (for ते).

22 °) K1 B1. s-5 D (except D1; Ds om.) धर- (Ds. s °रि) ण्या (for पृथिव्या). Ks निष्कृतं (for निष्क्रयं). K2. s कृत्वा (for दत्त्वा). — °) Ks युधिष्ठिरं (sic). — °) K1 B1. s Dn1 D2. s-5 धृतपापो; Ks corrupt; M2. s धृतपाप्मा.

23 °) Ś1 Ks हिरण्य- (for सुवर्ण-). Ś1 D (except D2. s; Ds om.) तथा; Ks यथा (for तदा). — °) K1 विभजन्त. B1. s द्विजादिभ्यो; Ds तेभ्यो. Ks यथोत्साहं द्विजातिभ्यो (by transp.). Ś1 K2. s D1 Gs यथाविधि; K1 B1. s-5 Dc1 Dn1 D2. s-5 'सुखं (for 'बलम्).

24 °) K1 B1. s-5 D (except D1; Ds om.) च (for तु). — °) K1 B1. s-5 D (except D1; Ds om.) सविः; Ks. s जमि- (for जयि). Ks -भूजितं (sic) (for भूषणम्). — °) Ś1 K2. s D1 यूपाश्च; Ks यूपाश्च; Bs द्रव्याणि. — °) Ks घटे; Ks. s घटाः; B1. s M घटान्; Dc1 घंटाः; Dn1 घंटाः. Ś1 Ks

C. 14. 2668
B. 14. 89. 23
K. 14. 90. 24

युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वे तद्व्यभजन्दिजाः ॥ २४
अनन्तरं ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रिया जहिरे वसु ।
तथा विद्मद्रसंधाश्च तथान्ये स्लेच्छजातयः ।
कालेन महता जहुस्तत्सुवर्णं ततस्ततः ॥ २५
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् ।
तर्पिता वसुना तेन धर्मराज्ञा महात्मना ॥ २६
स्वमंशं भगवान्पायासः कुन्त्यै पादामिवादानात् ।
प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ॥ २७
श्वशुरात्प्रीतिदायं तं प्राप्य सा प्रीतमानसा ।

पाण्यस्; Ds पटीस् (sic); Ds पात्रे. Ks घटान्पाण्यस्त-
थेष्टिकान्; Gs घटान्पात्रांस्तथेष्टिकान्. — ' K2-s D1
Gs तत्सर्वं (by transp.); Ds. ७ सर्वं तं; T G1, 2 M2-s
तत्सर्वं; M1 ततस्ते. Ks व्याभजन्.

25 " K1 B1, 2-s D (except D1; Ds om.) द्विजा-
तिभ्यः (for ब्राह्मणेभ्यः). — ' K1 जहुरे; K2 उज्जिरे
(sic); B1 व्यभजन्; G2 जहिरे (for जहिरे). Bs
तदा (for वसु). — " T1 G1, 2 यथा विशः (G1 'टाः)
द्रसंधा. — ' S1 Ks D1 ये च; T1 G1, 2 यथा
(for तथा). — K1 B1, 2-s Ds Dn1 D2, 4-s om.
25'. — " D1 सुमहा (for महता). — ' K4 ताः
(sic) (for तत्). D1 युधिष्ठिरः (sic) (for तत-
स्ततः).

26 " Ks मुदिताः (for ब्राह्मणाः). S (except Gs)
जग्मुर् (for सर्वे). — ' Ks ब्राह्मणा (for मुदिता).
D1 आलयं. S (except Gs) मुदिताः स्वं स्वमालयं.
— ' K1 B1, 2-s D (except D1; Ds om.) धर्म-
राजेन धीमता.

27 " Ks व्यासं. — ' Gs कुंर्याः. Ks-s D1
-वदानात् (Ks 'ने); T G1 -वादितः; Gs, 2 M -वादनं
(for 'नात्). K1 B1, 2-s Ds Dn1 D2, 4-s कुन्त्यै प्रादादि
मानतः (B1 'नदः; Bs, 2 'नितः). — ' Ks corrupt.
M1 हिरण्यं तन् (for 'ण्यस्य). S1 Ks महात्मनाः (for
'द्युतिः).

28 " K2, 4 D1 स्वसु (Ks 'सु) रावः; Ds Dn1
Ds, ७ श्वशुरावः. Ds1 दायं तु; Ds M -दायातं (Ms, 2
'दः; Ms 'द्यं); Ds -दानं च. — ' B1, 2-s Ds1
D4, 6 T G1 प्रीतिः (for प्रीतः). — " Ks-s B4 D1
Gs काळेन (for कोळे तु). S1 Gs चकार पुण्यकाळेन;
K1 B1, 2-s Ds1 Dn1 D2, 4-s 'र पुण्यकं तेन. — ' Ks

चकार पुण्यं लोके तु सुमहान्तं पृथा तदा ॥ २८
गत्वा त्ववभृथं राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह ।
सभाज्यमानः शुशुभे महेन्द्रो देवतैरिव ॥ २९
पाण्डवाश्च महीपालैः समेतैः संवृतास्तदा ।
अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ ३०
राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्रत्नानि विविधानि च ।
गजानश्वानलंकारान्त्रियो वस्त्राणि काञ्चनम् ॥ ३१
तद्वनौघमपर्यन्तं पार्थः पार्थिवमण्डले ।
विस्मृज्यशुशुभे राजा यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३२

Ks D1 Gs सुमहद्वै (Gs 'द्वि); Ks समुद्वेगं; G1 सा
महातं (for सुमं). Ks यथा; T Gs तथा (for तदा).
K1 B1, 2-s Ds1 Dn1 D2, 4-s सुमहस्संघनाः पृथा (Ds, ७
'सो यथा).

29 Ks om. from 29 up to the end of this adhy.
— " Ks च (for तु). B1 Dn1 Ds, ७ [अ]वभृथे.
Dn1 राज्ञा; Ds om.; Ds चैव (for राजा). — " Ds
शुशुभे महेंद्रश्चैव. — ' S1 D1 विवृषैरः; K1 B1,
2-s Ds1 Dn1 D2, 4-s त्रिदशैरः; K2, 5 M1 देवतैरः;
Gs दानवैरः. T G1 यथा (for हव).

30 Ks om. 30 (of. v. l. 29). — ' K2, 4 संभृ-
तास्. T1 G1 तथा (for तदा). B1, 2-s Ds1 Dn1 D4-s
समेतैरभिसंवृताः. — " T G1 तथा (G1 'दा) राजन्
(for महाराज). — ' Ks यथा वैश्रवणस्तथा (= 32').

31 Ks om. 31 (of. v. l. 29). — " Gs Ms, 2
हि (for अपि). Ks तदा (for ततः). — ' S1 Bs, 4
सः (for च). — " K2, 4 राजानः स्वान्; Ks राजभ्यः
श्वान् (sic) (for गजानश्वान्). — K1 Ds, 4 om. 31'-32'.
— ' Gs क्षीश्च (for क्षियो). Ks B4 Gs रत्नानि;
B1, 2, 4 (marg.), 5 Ds1 Dn1 Ds, ७ वासांसि (for
वस्त्राणि). T G1 चंदनं (for काञ्चनम्).

32 Ks om. 32 (of. v. l. 29). K1 Ds, 4 om.
32' (of. v. l. 31). — " S1 Ks Ds1 D1 तं (for
तत्). Ks ततानः स्वम् (for तदनौघम्). S1 अपर्याप्तं
(for 'संस्तं). — ' Ds Ms पार्थाः. — " T1 G1, 2
विस्मृज्य. Ks, 4, 5 B1, 2-s Dn1 Ds, ७ T G1, 2 राजन्.

33 Ks om. 33 (of. v. l. 29). M1-s om. 33.
— " K1 B1, 2-s Ds1 Dn1 D2, 4-s ज्ञानीव. Ds, 5
G1 तदा (for तथा). S1 वीरः; Ks वीर. — ' Ks

आनाय्य च तथा वीरं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
 प्रदाय विपुलं वित्तं गृहान्प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३
 दुःशलायाश्च तं पौत्रं बालकं पार्थिववर्षम् ।
 स्वराज्ये पितृभिर्गुप्ते प्रीत्या समभिषेचयत् ॥ ३४
 राज्ञश्चैवापि तान्सर्वान्सुविभक्तान्सुपूजितान् ।
 प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५
 एवं बभ्रु यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ।
 बह्वन्नधनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ३६

सर्पिःपङ्का हृदा यत्र बहवश्चाक्षपर्वताः ।
 रसालाकर्दमाः कुल्या बभ्रुवर्भरतर्षभ ॥ ३७
 भक्ष्यषाण्डवराणां क्रियतां भुज्यतामिति ।
 पशूनां वध्यतां चापि नान्तस्तत्र स्म दृश्यते ॥ ३८
 मत्तोन्मत्तप्रमुदितं प्रगीतयुवतीजनम् ।
 मृदङ्गशङ्खशब्दैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ३९
 दीयतां भुज्यतां चेति दिवारात्रमवारितम् ।
 तं महोत्सवसंकाशमतिदृष्टजनाकुलम् ।

[14. 2686
 14. 89. 43
 14. 90. 43

Ks. 4 स राजा (for राजानं). — °) D2. 4 प्रादाय. T G M1 बहुलं (for विपुलं). — °) K2 D0 T2 प्रस्थापयत्.

34 Ks om. 34 (cf. v. 1. 29). — °) K1 दुक्कलाया (sic); K2 दुःशलायाः. K1 [अ]य तं; K2. 4 त्रियं (for च तं). K5 पौत्रं च (for तं पौत्रं). — °) Ś1 K2. 4 D1 पार्थिवं (for बालकं). Ś1 K5 D1 T2 G2. 8 पार्थिववर्षम्; K1 B1. 5 D01 Dn1 D2. 4-8 भरतर्षभ (B6 'भः'); B3. 4 स नरर्षभ. — °) K5 युक्ते; G8 युक्ते (for गुप्ते). K1 B1. 5-5 D01 Dn1 D2. 4. 8 स्वरा (D01 स रा) ज्येथ पितृर्धामान् (Ba. 4 D01 'विद्वान्'). — °) Ś1 प्रीतास्तप्राभ्यषेचयत्; K1 B1. 5 D01 Dn1 D2. 4-8 स्वसुः (D4 'स्थः' प्रीत्या न्यवेशः; B3. 4 D1 स्वसुः प्रीत्याभ्यषेचं.

35 Ks om. 35 (cf. v. 1. 29). — °) Ś1 D1 आहितान्; K2. 4 तु तान्; T1 M1 अपितान्; M2. 8 अर्चितान्; M3 आस्थितान् (for अपि तान्). K1 B1. 5-5 Dn1 D2. 4-8 नृपतींश्चैव तान्सर्वान्; D01 नृपतिः सुहृदः सर्वान्; G8 नानादेशागतान्सर्वान्. — °) K2. 4. 5 T G1. 2 M3-4 सं- (for सु-). — °) K5 यथा; D8 तदा (for वशी). — After 35, K1 B1. 5-5 D01 Dn1 D2. 4-8 T2 ins.:

176* गोविन्दं च महात्मानं बलदेवं महाबलम् ।

तथान्यान्वृष्णिदीरांश्च प्रद्युम्नादीन्सहस्रतः ।

पूजयित्वा महाराज यथाविधि महाद्युतिः ।

आरुभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरिंदमः ।

[(L. 2) K1 D2. 4-8 T2 प्रद्युम्नाब्जान्. — (L. 4) D8 प्रस्थापयद्.]

36 Ks om. 36 (cf. v. 1. 29). — °) K5 T G1. 2 M3-4 राज्ञः (for यज्ञः). K5 [s]सौ (for स) — °) K2. 4 सुरो; D5. 6 सुरभिः (for सुरा).

37 Ks om. 37 (cf. v. 1. 29). — °) S सर्पिषश्च (for सर्पिःपङ्का). B1. 3. 4 D01 दधिहृदा (for हृदा यत्र). — °) K1 B1. 5 Dn1 D2. 4-8 बभ्रुवृश् (for बहवश्च). — °) Ś1 K5 B6 Dn1 D1. 2 रसालाः; K1 D01 G3 रसानां; B1 T G1. 2 M3. 4 रसालः (for रसाला-). K1 B1. 5-5 D (except D1; D3 om.) नद्यो; K2 कुल्या (for कुल्या).

38 Ks om. 38 (cf. v. 1. 29). — °) K1 B1. 5-5 D1. 2. 4-8 भक्षः; K2. 4 भक्षान्; K5 भक्ष्यं; D01 भर्क्षः; T G M1 भक्ष्याः; M2. 4 भक्षाः. B1. 5-5 D01 D1. 2 G8 -षाण्डवः; Dn1 D4-8 -खाण्डवः; T G1. 2 M -षण्डवः (for -षाण्डवः). ❀ Cv : (reading) भक्ष्याः षण्डवराणां — अवराणां भक्ष्यरागादीनां षट् षट् च भक्ष्याः अप्पाः भोज्यलेह्यपैः सङ्गता दीयते । ❀ — °) K2. 4. 5 Cv दीयतां; D1 कृतानां (for क्रियतां). K1. 4 B2. 5 D (except D1; D3 om.) तथा (for इति). Ś1 कृतानां भोजनार्थिनां. — °) M8 मध्यतां (for वध्यतां). K1 B1. 5-5 D01 Dn1 D2. 4-8 [ए]व (for [अ]पि). Ś1 K5 D1 G3 पशूनां वध्यमानानां. — °) Ś1 K5 D1 न चांतस्तत्र दृश्यते; K1 B1. 5-5 D01 Dn1 D2. 4-8 नांतं (D5. 6 तां ते) दृष्टिरे जनाः; K2. 4 G2 तत्र शब्दो महानभूरः; T1 नांतार्यति स्म दृश्यते (sic); T2 नांतरस्तत्र दृष्टः; G8 तत्र तत्र स्म दृष्टः.

39 Ks om. 39 (cf. v. 1. 29). G2 reads 39 after 40°. — °) K5 ततोन्मत्त- (for मत्तो). K1 B1. 5-5 D (except D1; D3 om.) मत्तप्र (Dn1 D5 'सं प्र- मत्तमु' D5 'सं मु' दितं. — °) K1 B1. 5 D (except D1; D3 om.) सुधीत- (D5 'ति-') (for प्रगीत-). T2 G2. 8 वनिता- (for -युवती-). D01 जनौ. — °) Ś1 -शब्दसंघैश्च; K1 B1. 5-5 D (except D1; D3 om.) -शंखनादैश्च. — °) K5 मनोरम्यम्; G1 'रम्य'. T1 G5 तथा (for तदा).

C. 14. 2687
B. 14. 69. 44
K. 14. 90. 43

कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिनः ॥ ४०
वर्षित्वा धनधाराभिः कामै रत्नैर्धनैस्तथा ।

विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

जनमेजय उवाच ।

पितामहस्य मे यज्ञे धर्मपुत्रस्य धीमतः ।

यदाश्चर्यमभूत्किञ्चित्कृवान्वक्तुमर्हति ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

श्रूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्यमुत्तमम् ।

अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूद्विभो ॥ २

तर्पितेषु द्विजाभ्येषु ज्ञातिसंबन्धिवन्धुषु ।

दीनान्धकृपणे चापि तदा भरतसत्तम ॥ ३

घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।

पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मा राजस्य मूर्धनि ॥ ४

बिलान्निष्क्रम्य नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ ।

वज्राशनिसमं नादमुश्रुत् विशां पते ॥ ५

40 Ks om. 40 (cf. v. l. 29). —^a K1 B1 Dn1 D2, 4-6 [इ]ष्टः; K2 T G1 M1, 4 [अ]पि; B2 [ए]ष (for [इ]ति). K4 पीयतां पीयतां चेति. — After 40^a, K2, 5 S (except G2) ins.:

177*

तत्र शब्दो महानभूत् ।

पीयतां दीयतां चेति.

[(L. 2) M1-8 पीयतां (for पी°). K2 गीयतां पीयतां चेति; K5 नृयतां गीयतां चेति.]

—^b K4 अवर्द्धते (sic); D4 निवारितं; D5, 6 न वारितं. Ś1 B5 D1 तत्र शब्दो महानभूत्. —^c B4 Dc1 D1 G8 M1-8 तत् (for तं). —^d K1 B1, 8-5 D (except D1; D8 om.) ह (B3, 4 तु)ष्टपुष्टः; K5 प्रतिहृष्ट (for अति°). T G1 प्रीतिहृष्टमनाकुलं. — After 40^a, G2 reads 39. —^e K1 तस्य (sic) (for स्म). K6 मनसा (for पुरुषा).

41 Ks om. 41 (cf. v. l. 29). —^a K2 धनदाराभिः. —^b Dc1 अर्थे (for रत्नैर्). K1 B1, 8-5 D (except D1; D8 om.) रत्नैर् (for धनैर्). M1 तदा. —^c K2, 4 D8 भरतश्रेष्ठ. —^d Ś1 K2, 4 चाविशत् (for प्रा°). T G पुरीं.

Colophon om. in Ks Ds. — Adhy. name: Ś1 K2, 4, 5 D1 यज्ञसमाप्तिः (K2 'तः'); K1 अवन्धुयज्ञानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 119; K1

69; B1 M2, 8 76; Dn1 89; T1 78; T2 G1, 2 77; G2 88; M1, 4 72; M4 (inf. lin.) 92.

92

 B2 is not collated for this adhy.

1 ^b K1 B1, 8-5 D (except D1) धर्मा राजस्य. —^c D8 यदावार्यम् (for 'श्चर्यम्'). —^d K2, 4 D2-6 T1 अर्हसि. K3 M1 तन्मे व्याख्यातु (M1 त्वं वक्तु)मर्हसि; D1 भवान्वक्तुमर्हसीति.

2 ^c K1 अश्वमेधके (hypermetric); T 'मेध-. —^d K1 Dn1 D2-6 प्रभो; B1, 8-5 Dc1 M1 पुरा (for विभो).

3 ^a K1, 2, 4 Dc1 D5, 6 द्विजाभ्येषु. —^b D2 जाति- (for ज्ञाति-). K2, 4 -बांधव- (for -संबन्धि-). —^c K4 B1, 6 Dn1 D8-6 वा (for च). —^d Ś1 K3 ततो; T2 G2 M तथा (for तदा). D1 तदावन्धुतसत्तम.

4 K2 om. from 4 up to 14. 93. 11. —^a Ś1 घोष्यमाणे; K1 हृष्यमाणे; K2 घोषमाणे; B1 घुष्टमात्रे; Dn1 D5, 6 पुष्यमाणे (for घुष्य°). Ś1 K3 B1 D1 G8 -नादे; T G1, 2 M -यज्ञे (for -दाने). —^c Dc1 -वृष्टीषु (for -वर्षेषु).

5 K2 om. 5 (cf. v. l. 4). —^a B2 T G1, 2

सकृदुत्सृज्य तं नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।
 मानुषं वचनं प्राह धृष्टो विलशयो महान् ॥ ६
 सकृप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
 उज्ज्वृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशां पते ।
 विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ८
 ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः ।
 कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ९

किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
 कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १०
 अविलुप्यागमं कृत्स्नं विधिज्ञैर्याजकैः कृतम् ।
 यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च यथाकृतम् ॥ ११
 पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रचक्षुषा ।
 मन्त्रपूतं हुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ १२
 तुष्टा द्विजर्षभाश्चात्र दानैर्वहुविधैरपि ।
 क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैरपि पितामहाः ॥ १३

C. 14. 2701
B. 14. 90. 18
K. 14. 91. 13

Mi. 4 निःसृत्य; Gs निर्गत्य (for निष्क्रम्य). K1. 5 B1. 4. 5 D (except D1) नीलाक्षस्तत्र नकुलो. — Ds. 6 om. 5^b-6^c. — ^b) M1-3 रुग्म- (for रुक्म-). T G1. 2 तथा (for तदा). S नृप (for [अ]नघ). B3 नीलाक्षो रुक्म-पार्श्वकः. — ^d) Ks स सुंचति (for अमुञ्चत). K1 B1. 8-5 D (except D1; Ds. 6 om.) अमुंचद्वसुधाधिप (B4 'हरतर्षभ').

6 K2 om. 6 (cf. v. 1. 4). Ds. 6 om. 6^{abc} (cf. v. 1. 5). — ^a) M2. 3 सच्चादं. — ^b) Ś1 K8 त्रा(Ś1 त्र)सयंतं; D1 त्रासयन्स; Gs वित्रास्य च (for त्रास-यानो). G1 मृगव्रजान्. — ^d) K1 B1 D2. 4 हसो; K8 T1 G3 पृष्टो; K5 G3 M हष्टो; D8 सुतो (for पृष्टो). G1 पुष्पोपनिशयो महान्.

7 K2 om. 7 (cf. v. 1. 4). Before 7, M1. 2 ins. नकुलः. — ^a) B1 शक्रुः; Ds. 6 शक्र (for सकृ). K1 दानेन; Ds वा नायं. — ^b) K1 नायं (for यज्ञस्य). K1 D1. 8. 6 नराधिपः (sic); K8 B3 G2 'धिप; K4 नरर्षभाः; Dc1 द्विजर्षभाः. — ^d) = 19^{cd}; (var.) 21^{ad}. — ^e) Ś1 वदन्यस्य; Ds वदीनस्य (sic). — ^d) B8 कुरुक्षेत्रे.

8 K2 om. 8 (cf. v. 1. 4). T2 om. (hapl.) 8-19. — ^d) T1 G1. 2 M समेता (for सर्वे ते). Ds. 6 ब्रह्मण-र्षभाः. — After 8, Ś1 K8 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name: K8 नकुलोपारुधानं; D1 नकुलदर्शनं. — Adhy. no.: Ś1 120].

9 K2 om. 9 (cf. v. 1. 4). T2 om. 9 (cf. v. 1. 8). Before 9, Ś1 K8 D1 ins. वैशोपायन उवाच. K1 B3 Ds. 3 repeat 9^{ab} after 10. — ^a) K4 संप्रेक्ष्य (for समेत्य). — ^b) G2. 3 पर्यपृच्छद्विजोत्तमाः. — ^c) Ds. 6 बजुसं (for समजुः). — ^d) K5 अस्मिन्वयज्ञ- (for यज्ञं साधुः). K4. 5 -समागमे; G1 M1 -समागतं.

10 K2 om. 10 (cf. v. 1. 4). T2 om. 10 (cf. v. 1. 8). — ^a) Ś1 K8 फलं (for बलं). Ś1 Dc1 तुल्यं; G8 ते ह (for तुभ्यं). — ^c) K8 भवते (for 'न्तं). K5 Dc1 M4 विद्यामो. — ^d) K4 खं; G8 नु (for नो). K4 B3 D8 विगर्हसि; G8 'ते. — After 10, K1 B3 D2. 3 repeat 9^{ab}.

11 K2 om. 11 (cf. v. 1. 4). T2 om. 11 (cf. v. 1. 8). — ^a) Ś1 अग्रलुप्य; Ds. 6 अभि° (sic); T1 G1 अवलंभ्य (for अविलुप्य). K5 [आ]ग्रमं (for [आ]गमं). K8 D1 G8 अग्र(G8 'वि)लुप्तगमं (K8 'शनं) कृत्स्नं. — ^b) Ś1 K8 B4 विधिधैर्यं (for विधि-ज्ञैर). B4 G1 याज्ञिकैः; Dc1 याचकैः. T1 श्रुतं; G8 हुतं (for कृतम्). K1. 5 B1 Dn1 D2-6 विधिधैर्यं ज्ञियैः कृतं. — K8 T1 om. (hapl.) 11^{cd}. — ^c) Ś1 यथा न्याय्यं; B4 यथाद्रव्यं. — ^d) K4 यत् (for च). K1. 4. 5 B1. 5 D G M1. 3 तथा (for यथा).

12 K2 om. 12 (cf. v. 1. 4). T2 om. 12 (cf. v. 1. 8). — ^b) G8 ज्ञान (for शास्त्र). K1 B1. 8-5 D (except D1) -दर्शनात् (for -चक्षुषा). — ^c) Ś1 K8. 4 D1 मन्त्रपूतो (K4 'तैर); K1 B1. 8-5 Dc1 Dn1 D2-6 मन्त्राहुतिः; K5 M4 मन्त्रपूर्वं (for 'पूतं). Dn1 ततश्च; G8 हुतं; M2 कृतश्च (for हुतश्च). D1 [अ]पि (for च). K5 अग्निः. — ^d) Ś1 K8 D1 अमत्सरत्. Ds अनिद-मपमत्सरं.

13 K2 om. 13 (cf. v. 1. 4). T2 om. 13 (cf. v. 1. 8). — ^a) K4 हृष्टा (for तुष्टा). K1. 4. 5 B1. 8-5 Dc1 D2-6 द्विजातयश्च (for द्विजर्षभाश्च). K4 [ए]व (for [अ]त्र). Ś1 K8 D1 तु(D1 पु)ष्टा द्विजर्षयश्चैव. — ^b) G1 धनैर् (for दानैर्). K4 G1 -धनैर् (for -विधैर्). — ^c) K4 स- (for सु). Ds -विद्वेन (for -यु). — ^d) Ś1 K8 यज्ञैर्; K4 शास्त्रैर् (for आद्वैर्). K4 B1. 8-5 D (except D1) चापि (for अपि). K1

C. 14. 2702
B. 14. 90. 14
K. 14. 91. 14

पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः ।
अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषः पृथग्जनाः ॥ १४
ज्ञातिसंबन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ।
देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५
यदत्र तथ्यं तद्गृहि सत्यसंध द्विजातिषु ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६
श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यं रूपं विभर्षि च ।
समागतश्च विप्रैस्तत् तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ १७

आद्वैश्चापि पितृन्महान् (sic).

14 K₂ om. 14 (cf. v. l. 4). T₂ om. 14 (cf. v. l. 8). —^a B₁ चापि (for तुष्टा). —^a G₁ क्रोशास् (sic) (for क्रोशैस्). T₁ तदा. Ś₁ K₃ 4 अनुक्रोशेन शूद्राश्च. —^a T₁ G M₁ दानैः (for दान-). D₈ शिष्टैः; T₁ G₁ 2 शेषाः; G₈ श्रेष्ठाः; M₁ अपि (for शेषैः). K₅ दानैः शेषाः पृथक्पृथक्.

15 K₂ om. 15 (cf. v. l. 4). T₂ om. 15 (cf. v. l. 8). —^b Ś₁ K₃ 4 D₁ G₁ ह (for नः). —^a K₈ तुष्टाश्च; D₈ पुण्येन (for पुण्यैश्च). K₃ देवाश्च हविर्भिः पुण्यै. —^a K₅ शरणार्थिनः; D₈ शरणं गताः.

16 K₂ om. 16 (cf. v. l. 4). T₂ om. 16 (cf. v. l. 8). —^a D₈ यदथ्यं (for यदत्र). Ś₁ K₃ सत्यं; D₁ G₁ कथ्यं; G₂ पथ्यं (for तथ्यं). T₁ यदत्र तद्गृहि परं. —^b K₁ B₁ 8-5 D₁ D₁ D₂ 8 सत्यं सत्यं; K₈ सत्यसंध; K₅ सत्यसंधे; D₁ संधिर्. K₃ सत्यसंधः स को द्विजः. —^a G₁ यथान्यायं (for दृष्टं). —^a K₅ दृष्टो (for पृष्टो). G₁ संपृष्टो ब्राह्मणकाम्यया.

17 K₂ om. 17 (cf. v. l. 4). T₂ om. 17 (cf. v. l. 8). K₃ om. 17. —^a G₈ प्रज्ञस्. —^b T₁ G₁ 2 दिव्य. —^a B₈ T₁ G M₁ समागतैः (G₈ मे) श्च. B₄ तु (for च). G₈ विप्रस्. B₈ तु; B₄ च (for स्वं). —^a K₁ 5 B₁ 8-5 D (except D₁) तद्गृहान् (for तत्त्वतो). K₁ B₁ 8-5 D (except D₈ 8) अर्हति. G₈ तन्नो वक्तुमर्हसि.

18 K₂ om. 18 (cf. v. l. 4). T₂ om. 18 (cf. v. l. 8). —^a K₃ च; B₈ च; G₈ तैः (for स). —^b K₁ 4 B₁ 8-5 D (except D₁) प्रहसन् (for प्रहस्य). — Before 18^a, K₃ G₁ ina. नकुल उवाच.

इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहस्य नकुलोऽब्रवीत् ।
नैषानृता मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्विजाः ॥ १८
यन्मयोक्तमिदं किञ्चिद्बुध्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।
सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ १९
इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजपुंगवाः ।
शृणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे द्विजर्षभाः ॥ २०
अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाद्भुतमुत्तमम् ।

—^a K₁ 5 B₁ 5 D (except D₁) मृषा मया; M₁ मयानृता (by transp.). D₁ वाणिः (sic). —^a K₃ वो; K₅ D₁ 8 G₈ वै (for वा). Ś₁ K₈ प्रोक्तं धर्मेण वै द्विजः.

19 K₂ om. 19 (cf. v. l. 4). T₂ om. 19 (cf. v. l. 8). K₁ om. 19-20. —^a G₈ मत्तं (for इदं). K₁ B₁ 8-5 D (except D₁) वाक्यं; K₅ सर्वं (for किञ्चिद्). —^b M₁ युष्माकं (for भिश्च). D₁ अत्र यत् (for चाप्युप). G₈ युष्मानिभ्युपेक्षितं. —^a B₄ 5 शक्तु; D₈ 8 शक् (for सक्तु). D₁ नाथ (for नायं). K₁ शक्तुप्रस्थेन दानोयं (sic). —^a K₁ B₁ 8-5 D (except D₁) द्विजर्षभाः; K₃ 5 नराधिप. — 19^a = 7^a. D₁ D₈ 8 T₁ om. 19^a. D₁ om. (hapl.) 19^a-21^b.

20 K₂ om. 20 (cf. v. l. 4). K₃ D₄ om. 20 (for both, cf. v. l. 19). K₈ om. (1 hapl.) 20^a-21^b. D₁ om. 20. —^a K₅ T G₁ 2 M यदि (for इति). B₈ मम; D₁ तथा (for मया). K₅ D₈ 8 T G₁ 2 M वै (for वो). G₈ यद्यवश्यं मयैवैतद्. —^b K₁ B₁ 8-5 D (D₁ 4 om.) द्विजसत्तमाः. —^a T G₁ 2 M वदतो मे; G₈ तन्मे सर्वं (for शंसतो मे). K₁ B₁ 8-5 D (D₁ 4 om.) यथातथ्यं (for द्विजर्षभाः).

21 K₂ om. 21 (cf. v. l. 4). D₄ om. 21^a (cf. v. l. 19). K₈ om. 21^a (cf. v. l. 20). —^b T G M₁ तन्मया. D₈ 8 यन्मयाद्भुतदर्शनं. — G₂ om. 21^a. —^a K₁ B₁ 8-5 D (except D₁) वदान्यस्य (for यथावृत्तं). —^a K₁ कुरुक्षेत्रे. G₈ दानं धर्मं च यादसः.

22 K₂ om. 22 (cf. v. l. 4). K₈ om. from 22 up to 14. 93. 15. —^a K₃ यतो (for येन). Bom. ed. द्विजाः. G₈ स्वर्गस्थानं च संग्राहः. —^b K₃ सद्यस्तथा. —^a K₁ D₈ यथा वार्धं; K₃ तथा वार्धं; G₈ इदमर्थं.

उच्छवृत्तेर्यावृत्तं कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१

स्वर्गं येन द्विजः प्राप्तः सभार्यः ससुतक्षुषः ।

यथा चार्धं शरीरस्य ममेदं काश्चनीकृतम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

नकुल उवाच ।

हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य परमं फलम् ।

न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्विजाः ॥ १

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्बहुभिर्वृते ।

उच्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्पुरा ॥ २

सभार्यः सह पुत्रेण सस्तुषस्तपसि स्थितः ।

वधूचतुर्थो वृद्धः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ ३

षष्ठे काले तदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः ।

षष्ठे काले कदाचिच्च तस्याहारो न विद्यते ।

भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्स षष्ठे काले द्विजोत्तमः ॥ ४

कपोतधर्मिणस्तस्य दुर्मिक्षे सति दारुणे ।

नाविद्यत तदा विप्राः संचयस्तान्निबोधत ।

क्षीणौषधिसमावायो द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ ५

काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् ।

14. 2717
14. 90. 28
14. 92. 7

K₂ शरीरं च (for 'रस्य'). —¹) K₄ T₂ G₈ कांचनं (for 'नी-').

Colophon om. in K₁-s B₁.s-s D (except D₁). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 121; T₁ 79; T₂ G₁.s 78; G₈ 89; M₁.s 73; M₂.s 77; M₄ (inf. lin.) 93.

93

☞ B₂ is not collated for this adhy.

1 K₂ om. 1-11 (of. v. l. 14. 92. 4). K₈ om. 1-15 (of. v. l. 14. 92. 22). —^a) G₈ अत्र (for हन्त). Ś₁ D₈.s वर्णयिष्यामि; K₅ D₁ कीर्तं; T₁ G₁.s कथं (for वर्तं). —^b) K₁.s D₁ D₈-s दानस्य फलमुत्तमं. —^c) M₂.s वित्तस्य (for सूक्ष्मस्य). —^d) K₄ विप्रलब्धस्य (for 'दत्तस्य'). Ś₁ यद्विधं; K₅ G₈ वै द्विजाः; T₁ G₁ मे द्विजाः; M₁ च द्विजाः (for यद्विजाः). K₁ D₈ ममेदं कांचनीकृतं; D₁ विप्रलब्धस्य तद्विधं; M₂.s सूक्ष्मस्य द्विजसत्तमाः; M₄ दुर्विज्ञेयस्य च द्विजाः.

2 K₂.s om. 2 (of. v. l. 1). —^b) G₈ वृत्तः. —^d) K₁ B₁.s-s D (except D₁) तदा (for पुरा).

3 K₂.s om. 3 (of. v. l. 1). —^a) Ś₁ पुत्रैश्च;

K₄.s D₁ T₁ G₁.s -पुत्रश्च (for पुत्रेण). G₈ M सहभार्यः सपुत्रश्च. —^a) Ś₁ वधूचतुर्थो (sic). B₂ सन्; G₈ च (for स). K₁.s D (except D₁ D₈) बभूव शुक्रवृत्तः स. —^d) M₄ (inf. lin. as in text) धर्मात्मा विजितेन्द्रियः.

4 K₂.s om. 4 (of. v. l. 1). —^a) D₁ कष्टे; T₁ G₁ षष्ठ- (for षष्ठे). K₁.s B₁.s-s D G₈ M₄ सदा (for तदा). K₁ om. from विप्रो up to दारुणे (in 5^b). —^c) G₈ om. (hapl.) 4^{abd}. —^d) D₁ D₈ भुङ्क्ते. D₁.s सुव्रतः; T₁ G₁ संवृतः. —^d) D₁ om. (hapl.) 4^{ad}. —^e) T₁ G₁ षष्ठ-. B₁.s-s D (D₁ om.) तु (for च). —^e) D₁ D₈ भुङ्क्ते. M₄ (inf. lin. as in text) तस्मिन् (for अन्यस्मिन्). K₄.s कदाचिच्च; T₁ G₁ तु संप्राप्ते (for कदाचित्स). D₁ भुङ्क्ते च सततं विप्रः. —^f) D₁ षष्ठ-. K₆ T₁ G₁ द्विजोत्तमः.

5 K₂.s om. 5 (of. v. l. 1). K₁ om. 5^{ab} (of. v. l. 4). —^a) B₁.s-s D (except D₁ D₈) कदाचिद् (for कपोत-). —^b) D₁ दुर्मिक्षमपतत्तदा. —^c) Ś₁ [अ]विद्यत; K₁ B₂-s D₁ D₈ G₁ विद्यते (for [अ]विद्यत). D₈.s विप्रो. T₁ न विद्यते तथा विप्राः. —^d) D₈.s om 5^d-6^a. —^d) Ś₁ स च यत्तन्; K₁ सचयस्तु; G₈ संचयं तन् (for 'यस्यान्'). —^e) K₁ B₂ D₂ T₂ क्षीणौषधि-. K₁.s D (except D₁ D₈ om.) समावेशे; 8 'वापो (G₈ 'ही') (for 'वायो). —^f) K₁ द्रव्ये. B₂.s ततः (for तदा).

C. 14. 2717
B. 14. 90. 29
K. 14. 92. 8

क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ ६
उच्छंस्तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे ।
उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च स विप्रस्तपसि स्थितः ।
उच्छमप्राप्तवानेव सार्धं परिजनेन ह ॥ ७
स तथैव क्षुधाविष्टः स्पृष्टा तोयं यथाविधि ।
क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः ॥ ८
अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयत् ।
यवप्रस्थं च ते सक्तुर्कुर्वन्त तपस्विनः ॥ ९

6 K2, s om. 6 (cf. v. 1. 1). D5, s om. 6^a (cf. v. 1. 5). — ^a) K1 कालः; G3 क्षीणे (for the first काले). Ś1 स; K4 च; B4 [s]थ; D1 स्त; G8 तु (for स्त). K6 काले कृच्छ्रसु संप्राप्ते. — Ś1 om. 6^b. — ^b) K5 D1 8 [अ]विद्य (G8 'विद'त (for विद्येत). — ^c) K4 क्षुधार्तश्च तदा सर्वे. — ^d) B4 वनांतरे; B6 तदांतरे; Dc1 तदा तु ते; M1-s तदा कृते (for तदा तु ते). K4 प्रतिदिष्टंति चाश्रमे.

7 K2, s om. 7 (cf. v. 1. 1). K4 om. (hapl.) 7^{ab}. — ^a) K5 T G M4 तथा (for तदा). — ^b) K6 मध्ये. Ś1 D1 भजति (for तपति). — ^c) Ś1 K1 B4 तृणातंशः; K4, s D1 तृषा^०; Dc1 दुःखा^०; Dn1 D5 उच्यते^०; D6 कृष्णा^० (for उष्णा^०). — ^d) B1 G2 विप्रस्तपसि संस्थि (G2 तिष्ठ)तः; T G1, s नित्यं तपसि निष्ठितः. — K4 om. 7^e. — ^e) K6 संप्राप्तवान् (sic); G8 न प्रा^० (for अप्रा^०). D5 एवं (for एव). — ^f) K1 B D (except D1) ब्राह्मणः क्षुच्छमान्वितः; T2 (inf. lin. as in text) ब्राह्मणः शुक्लमानसः.

8 K2, s om. 8 (cf. v. 1. 1). — Ś1 om. 8^{ab}. — ^a) K4 क्षुधार्तश्च (for 'विष्टः'). G2 तथैव च क्षुधा-विष्टः. — ^b) K6 स्मृत्वा (for स्पृष्ट्वा). K1 B1, s-s D (except D1) सार्धं परिजनेन ह (B1 'नैः सह' (cf. 7^f). — ^c) D6 क्षमयामास. G8 तत् (for तं). — ^d) K6 S (except T2) सार्धं परिजनेन वै (T1 G1, s ह; G2 च) (cf. 7^f).

9 K2, s om. 9 (cf. v. 1. 1). — ^a) K4 पक्षे (for षष्ठे). — ^b) Ś1 ते यवप्रस्थमुपार्जयत्; D1 यवप्रस्थं समार्जयेत्; S (except G8) यवानां प्रस्थमुपार्जयत्. — ^c) K1 यवप्रस्थे. K1, s B1, s D (except D1) तु तं; B4, s S च तत् (B4, s G8 तं). B4, s शक्तुः; D1 सक्तुम्. — ^d) Dc1 कुर्वन्तले; G2 M अकुर्वन्त.

कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा वह्निं यथाविधि ।
कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ॥ १०
अथागच्छद्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ।
ते तं दृष्ट्वातिथिं तत्र प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ११
तेऽभिवाद्य सुखप्रभं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ।
विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः ॥ १२
अनसूयवो गतक्रोधाः साधवो गतमत्सराः ।
त्यक्तमाना जितक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥ १३

10 K2, s om. 10 (cf. v. 1. 1). K4 om. (hapl.) 10. — ^b) K1 चापि; K5 [अ]भि च; B1, s-s M चाभि (for वह्निं). — ^c) D5 कुडवं कुडवं; D6 कुडवे कुडवं; T G2 M1, s, 4 कुडवं कुडवं; G1 M2 कुडवं कुडं (M2 'द')वं; G3 Cv कुडपं कुडपं (for कुडवं कुडवं). K8 Cv : कुडपपदेन प्रस्थस्य चतुर्भागेष्वेको भागः । कुडवे ह्यप्यभंशभावा । K8 — After 10, Ś1 D1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : Ś1 122].

11 K2, s om. 11 (cf. v. 1. 1). Before 11, Ś1 D1 ins. नकुल उवाच. Ś1 reads 11^{ab} twice. — ^a) Ś1 (second time) S (except G2) अथागमद्. — ^b) K1 अतिथिं (sic). Ś1 (second time) B2 T G1, s M भोक्ष्यतां; K4 भिक्षितुं; K6 B1 D1 भोज्यतां; B4 Dc1 भोक्षतां (for भुञ्जतां). G8 बुभुक्षूनां तथातिथिः. — ^c) K1 गतिं (for [अ]तिथिं). K1, s B1, s-s D (except D1) प्राप्तं (for तत्र). — ^d) D6 प्रदिष्टः (for प्रहृष्टः). G2 [s]बुवन्.

12 K8 om. 12 (cf. v. 1. 1). — ^a) K2 corrupt. Ś1 D6 सुखं प्रभं (D6 'ज्ज'). — ^b) K1 B4 D1 T G8 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). B8 तद् (for तम्). — ^c) D1 -मानसा. K5 दाताः (for दाताः). — ^d) Ś1 श्रद्धारूपः; K6 'शामः'; M1 श्रद्धया च (for श्रद्धादम-). T G1, s -पुरःसराः (for -समन्विताः).

13 K8 om. 13 (cf. v. 1. 1). — ^a) Hypermetrio. K2, s B2 T G1, s अनसूया (for 'सूयवो'). K1, s B4, s Dn1 D2, 4 जितक्रोधाः; B1, s विक्रोधाः; Dc1 D2, 5 विक्रोधाः (for गत^०). D6 अनसूयाश्च विक्रोधाः. — ^b) Ś1 सर्वे विः; K2, s सायै विः (sic) (for साधवो). K1 B1, s-s D (except D1) वीत- (for गत-). — ^c) G8 त्यक्तमानो. K5 गत- (for जित-). K1 B1, s-s D (except D1) त्यक्तमानमदक्रोधा.

सब्रह्मचर्यं स्वं गोत्रं समाख्याय परस्परम् ।
 कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ॥ १४
 इदमर्घ्यं च पाद्यं च वृषी चैवं तवानघ ।
 शुचयः सक्तवश्वमे नियमोपार्जिताः प्रभो ।
 प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजोत्तम ॥ १५
 इत्युक्तः प्रतिगृह्णाथ सक्तूनां कुडवं द्विजः ।
 भक्षयामास राजेन्द्र न च तृष्टिं जगाम सः ॥ १६
 स उच्छवृत्तिः तं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजम् ।
 आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ १७

तस्य भार्याब्रवीद्राजन्मद्वागो दीयतामिति ।
 गच्छत्वेष यथाकामं संतुष्टो द्विजसत्तमः ॥ १८
 इति ब्रुवन्तीं तां माध्वीं धर्मात्मा स द्विजर्षभः ।
 क्षुधापरिगतां ज्ञात्वा सक्तून्तान्नाभ्यनन्दत ॥ १९
 जानन्वृद्धां क्षुधार्तां च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ।
 त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ताम् ॥ २०
 अपि कीटपतंगानां मृगाणां चैव शोभने ।
 स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २१
 अनुकम्पितो नरो नार्यां पुष्टो रक्षित एव च ।

C 14. 2734
B 14. 90. 46
K 14. 92. 24

14 Ks om. 14 (cf. v. l. 1). —^a) K2 स्वं;
K1 M2.8 स्वः; G8 ते (for सः). Ś1 सागोत्र्यः; K1
B1.8-5 De1 Dn1 D2-6 गोत्रं ते (D6 'त्राते') (for स्वं
गोत्रं). D1 ब्रह्मचर्यं समाविष्टाः; M4 ब्रह्मचर्यं ततो गोत्रं.
—^b) K1 B1.8-5 De1 Dn1 D2-3 तस्य ख्या (De1 ज्ञा)-
त्वा; K2 S आख्यायते (K1 'य ते'; G8 'याथ'; M2
'य तु'; M4 'याते'); K5 तदाख्याय; D5.6 ख्यात्वा
तस्य (for समाख्याय). D1 परस्पराः. —^c) K2.4
D4 G1.8 M2.8 कुटीं. B1 प्रावेशयामासुः; G1 प्रवेश-
यामास. —^d) K4 क्षुधार्थम्. T तथा (for तदा).

15 Ks om. 15 (cf. v. l. 1). Gs om. 15^{ab}.
—^a) K1 अर्घ्यं; D1 अर्थं (for अर्घ्यं). Ś1 M1 हृदं
पाद्यं (for च पाद्यं च). —^b) K1 ऋषि (sic); K2
वृषा; K4 De1 Dn1 D2.8.6 वृषी; K5 B1.8-5 वृषी;
D1 कुशी; D4 M वृषी; T2 G1 ब्रसी; Cv वृषी (as
in text). —^c) B2 विशुद्धाः (for शुचयः). B5
शक्तवश्व. —^d) K2 D2 नियतोपार्जिताः; T2 G1.2 निय-
मेना. —^e) D5 प्रतिगृहीष्व. De1 भद्रे. —^f) K2.5
B1.8-5 De1 D2.8 दत्तान्; G2 दत्तं. K1.5 B1.8-5 D
(except D1) द्विजर्षभ; K2 द्विजोत्तमान्.

16 ^a) G2 जगाम (for गृह्णाथ). —^b) K1 सक्तूनां;
D5 सक्तूनां. K1.2.4 D5 कुडवं; S कुडुवं. K2.4.5 तथा
(for द्विजः). —^d) B8 तु (for च). T1 G1.2 M ह
(for सः).

17 ^a) K2.4 De1 S स तूच्छवृत्तिः; K5 सक्तून् (for
स उच्छवृत्तिः). K2 Dn1 D1.4 S सं- (for तं). —^b)
B8 corrupt. D8 द्विधा (for क्षुधा-). K1 D3-6 द्विजः.

18 ^a) K1 B1.8-5 D (except D1) वाक्यं (for
राजन्). —^b) Ś1 देयताम्; D5 द्राघ. K2-4 D1 G8

अर्थं (for इति). —^c) K2 गच्छति. K1 [अर्थः; D6
[ए]वं (for [ए]ष). —^d) K1 B1.8-5 D (except D1)
परितुष्टो द्विजोत्तमः.

19 ^a) D5 एवं (for इति). K2.4 ब्रुवाणां. G8
ब्रुवन्तीमथ साध्वीं तां. —^b) K1 B1.8-5 D (except D1)
भार्यां स द्विजसत्तमः. —^c) G2 परिगतां तां (for परिगतां).
—^d) K1 B1.8-5 D (except D1) तान्सक्तून् (by
transp.); K2 corrupt; K4 तस्सक्तून्. De1 D5
नाभिनन्दत. — After 19, K1 B1.8-5 D (except D1)
T2 ins.:

178* आत्मानुमानतो विद्वान्स तु विप्रर्षभस्तदा ।

[B4 De1 आत्मानुमानात्तां विद्वान् (for the prior half).]

20 ^a) K2.4 T2 G8 M8 ज्ञान- (for जानन्). D5.6
क्षुधाविष्टां. —^b) K2.4 शान्तां (for श्रान्तां). K2.4
वृद्धां; K5 D1 ग्लानां; T1 G1 ज्ञानि (sic); G2 कान्तां
(for ग्लानां). —^c) T1 सेवन्तीं (for वेपन्तीं). —^d)
K1.2 B1.8-5 D (except D1) G2 M8 ह (for ताम्).

21 Before 21, T2 G1 ins. ब्राह्मणः. —^a) Dn1
अपि (for अपि). —^b) Ś1 K2 मृगानां; K1 भार्यायां
(for मृगाणां). T2 G1 शोभने (for शोभने). —^c)
K2 De1 D5 रक्ष्याश्च. B5 पूष्याश्च (for पोष्याश्च). —^d)
K1 B1.8-5 Dn1 D2-6 न स्वेवं; K4 नैव स्वं; D1 मैवं
स्वं (for नैवं स्वं). S (except T2 G8) नैवं वक्तुमर्हसि.

22 ^a) Hypermetris. Ś1 K1.8 B1.8-5 D T2 अनु-
कम्प्यो. Ś1 नार्याः; K1 B1.8-5 De1 Dn1 D2-6 परत्या;
D1 भार्या (for नार्या). K2.4.5 नरोनुकम्पितो भार्यास
(K5 नार्या). —^b) De1 ते; G8 वा (for च).
K2.4 तुष्टो रक्षित एव सः (K4 मानसः). — In Dn1,

C. 14. 2737
B. 14. 90. 47
K. 14. 92. 24

प्रपतेद्यशसो दीप्ताञ्च च लोकानवाप्नुयात् ॥ २२
इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ।
सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे ॥ २३
सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ।
स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजोत्तम ॥ २४
ऋतुर्मातुः पितुर्वीजं दैवतं परमं पतिः ।
भर्तुः प्रसादात्स्त्रीणां वै रतिः पुत्रफलं तथा ॥ २५

the portion of the text from 22° up to 14. 96. 3^d is lost on missing folios (140-145). —^a) T₁ G₁, 2 M तपसो; T₂ तव नो (for यशसो). B₂ धीमान्; D₁ शस्तान्; G₃ दिव्यान् (for दीप्तान्). —^d) K₁ स (for न). Ś₁ D₂₋₆ स च लोकान् चामुयात्; T G₂ न च तत्प्राप्नुयात्फलं. — After 22, Ś₁ K₂, 8 D₁ ins. an addl. colophon [*Adhy. name*: K₂ D₁ ब्राह्मण-वाक्यं. — *Adhy. no.*: Ś₁ 123]. K₁, 6 D₂₋₆ ins. after 22:

179* धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुलसंततिः ।
दारेष्वधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा ।
न वेति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽक्षमः पुमान् ।
अयशो महदप्नोति नरकांश्चैव गच्छति ।

[(L. 2) D₈ [अ]धर्मो (for [अ]धीनो). — (L. 3) K₁ D₂, 8 नार्था रक्षणं (for भार्यारक्षणे). — D₄, 6 om. line 4.]

23 D₁ missing (cf. v. l. 22). Before 23, Ś₁ K₂, 8 D₁ ins. नकुल उवाच. —^a) K₂ T₂ इत्युक्त्वा. K₂, 4 D₁ तदा (for ततः). —^b) K₂ B₂ T₂ धर्मात्मानौ (for 'र्थौ नौ). K₂ D₁ D₁ द्विजाः; G₈ मुने. M₂, 8 धर्मात्मानं महासुनि. —^{ad}) B₂ सकून्. D₂₋₆ -चतुर्भागहरणं (for 'तं गृहाण). K₂, 4 एवं; D₁, 6 सं; T G₁, 8 M₁, 8 [ह]र्दं (for [ह]र्मं).

24 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) D₁ सति (sic); D₂₋₆ सत्ये; G₂ सत्वं (for सत्यं). D₈ अन्त्यश्च; T G₁ गतिश्च (for रतिश्च). —^b) D₁ सर्गश्च. K₂ D₂ निजिताः; D₃ -वर्जितः. —^c) K₁, 8 D₂, 4 C₇ -समाधानं; T₁ M₁ 'सीनं; T₂ G₁ 'सीना; G₂ 'धीनां; G₈ 'धीना (for 'धीनं). —^d) G₈ तपश्चेदं (for काङ्क्षितं च). K₁ B₁, 8-5 D (except D₁; D₁ missing) द्विजर्षभ.

25 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) K₂ D₁

पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्तासि भरणान्मम ।
पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सकून्गृहाण मे ॥ २६
जरापरिगतो वृद्धः क्षुधातो दुर्बलो भृशम् ।
उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कश्चितः ॥ २७
इत्युक्तः स तथा सकून्प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ।
द्विज सकून्निमान्भूयः प्रतिगृहीष्व सत्तम ॥ २८
स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्विजः ।

ऊचुर; T G C₇ भ्रातुर (for ऋतुर). K₄ पतिर (for पितुर). T₁ वाथ (for बीजं). —^b) B₂ परमं दैवतं पतिः; G₃ दैवतं परमा गतिः. —^c) D₂₋₆ प्रसादं. K₁ B₁, 8-5 D (except D₁; D₁ missing) नारीणां; T G₁ स्त्रीणां हि (for 'णां वै). —^d) K₁, 8 B₁, 8-5 D (except D₂; D₁ missing) T G₁, 2 रतिः. K₂ -हले (sic) (for -फलं). K₂, 4 तदा.

26 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) D₁ फल-नाद् (for पां). K₂ corrupt for एवं मे. —^b) D₁ च (for [अ]सि). K₁ B₁, 8-5 D (except D₁; D₁ missing) च मे (D₂ ते); K₂ अपि; G₃ मतः (for मम). —^c) D₂₋₆ प्रसादाद् (for प्रदानाद्). K₄ सुपुत्रदानाद्वरदस्. —^d) G₈ सकून्प्रति- (for तस्मात्सकून्). K₁, 6 B₁, 8-5 D (except D₁; D₁ missing) प्रयच्छ (for गृहाण).

27 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) K₂, 8, 5 B₂ D₁ -परिगतो; G₃ 'वृतो (for 'गतो). —^b) K₂ T₂ G₁ M हर्दं; T₁ G₂ हृदः (for भृशम्). G₈ क्षुधया च तथा हर्दं. —^d) T G₁, 8 यथा (for यदा). K₂-4 D₁ असि (for अपि). K₂, 6 D₁ कश्चितः.

28 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) Ś₁ K₂, 8 B₂ D₁ तदा; D₂ तपः (sic) (for तया). D₂ क्रूर; D₂ क्रूरान् (for सकून्). —^b) K₁ B₁, 8-5 D₂₋₆ T₂ प्रगृह्येनं; K₂ corrupt; K₃ प्रगृहीदं; G₈ परिगृह्य (for प्रगृह्येदं). B₁, 4 ततो (for वचो). —^c) B₂, 4 शकून्.

29 D₁ missing (cf. v. l. 22). —^a) G₂ भुक्त्वा. D₁ G₃ तु (for च). —^b) K₂ रुतिम् (for रुष्टिम्). G₈ मुनिः (for द्विजः). K₂ तुष्टिं नान्प्रगमद्विजः. — B₂ om. 29^{ad}. —^c) K₂ तमुत्तुहृत्सि संलक्ष्य. — After 29, K₂ ins.:

180* तमुवाच ततः पुत्रः पितरं दीनमानसम् ।

प्रभयावनतो भूत्वा हेतुयुक्तमिदं वचः ।

तमुञ्जवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २९

पुत्र उवाच ।

सक्तूनिमान्प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।

इत्येवं सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ३०

भवान्हि परिपाल्यो मे सर्वयत्नैर्द्विजोत्तम ।

साधूनां काङ्क्षितं ह्येतत्पितुर्वृद्धस्य पोषणम् ॥ ३१

पुत्रार्थो विहितो ह्येष स्थाविर्ये परिपालनम् ।

श्रुतिरेषा हि विप्रैर् त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ३२

प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।

प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ३३

पितोवाच ।

अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।

उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवत्युत ॥ ३४

बालानां क्षुद्रलवती जानाम्येतदहं विभो ।

वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ३५

जीर्णेन वयसा पुत्र न मा क्षुद्राधतेऽपि च ।

दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ३६

पुत्र उवाच ।

अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात्पुत्रो हि विश्रुतः ।

आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्माद्वाह्यात्मानमिहात्मना ॥ ३७

C. 14. 2752
B. 14. 80. 63
K. 14. 92. 41

30 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — °) K2, 4 प्रयच्छ (for प्रगृह्य). — °) K1 B1 B2 D2-5 इत्येव; G8 सत्येन (for इत्येवं). K2, 4 इत्येतसुकृतं मे हि.

31 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — °) K5 तवायं (for भवान्हि). K1 च (for हि). K2, 5 च (for मे). — °) D1 सर्वैर् (for सर्व). Ś1 K1 B1, 8-5 Dc1 D2-5 सर्वदेव प्रय (D8 वात्र यः सतः. — °) K1 परमं (hyper-metric); B1, 8-5 D (except D1; Dn1 missing) T3 यस्मात् (for ह्येतत्). T1 साधूनां कांक्षमाणानां. — °) D1 धर्मस्य (for वृद्धस्य). K1 B1 D2, 5 पालनं (for पोषणम्). K2, 4 य (K2 त) वृद्धस्यास्य पोषणं.

32 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — °) K2 विदितो; K5 [s]मिहितो (for विहितो). — °) Ś1 D1 स्थविरे; K1 B1, 8-5 Dc1 D2-5 वार्षिके; K2, 4 वृद्धानां; T G1 स्ववीर्य-; G2 स्थाने च (for स्थाविर्ये). K5 स्थाविर्ये प्रतिपोषणं. — °) G8 ह (for हि). — °) K1 B1, 8-5 D (except D1; Dn1 missing) G8 शाश्वती (K1 तं) (for विश्रुता).

33 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Before 33, G8 ins. पिता. — °) D5 वाक्यं (sio) (for वाक्यं). — °) K5 D1 प्राणा. D5 धर्मे. — °) T3 G1 ततो (for स्थितो). D5 देहिषु (for देहेषु).

34 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G8 om. the ref. K4 om. 34. — °) K1 सहायं त्वं; K2 ज्ञाय; K3 ज्ञे त्वं; Dc1 ज्ञी च; D1 ज्ञैस्त्वं; D2, 5 ज्ञास्त्वं; D5 T G1, 8 ज्ञं त्वं. — °) D5 एतो वचो (sio) (for एव मतो). — °) G8 विहिताः (for हि पिता). — °) K1, 8 B1, 5 Dc1 D2, 5 भवेत्पुत्रात् (B1, 5 Dc1 त); B4 D2, 4

[s]भवसुत (for भवत्युत).

35 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — °) K8 एतस् (for एतद्). K1, 5 B1, 8-5 D (except D1; Dn1 missing) प्रभो; G8 तव (for विभो). — °) T1 G1, 2 वृद्धोऽहं धारयिष्यामि. — °) D1 बालो (for बली). M8 तव (for भव).

36 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — °) K (except K8) B1, 8-5 Dc1 D1-4 G2 M1 मां; D5, 5 मे (for मा). T1 G1 न मे बाध एव च (submetric); G8 न मां बाधते किल (submetric). — °) K2, 4 T1 G1 तस्वा (for तप्तं).

37 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — °) M4 अस्ति (sio). Ś1 K3 D1 स्वपुत्रस्य; K5 M4 ते तात; D5 ते पुंसस्य (for ते पुत्रस्य). — °) K1 त्राणं; K5 प्राणात् (for त्राणात्). K1 B1, 8-5 Dc1 D2, 8-5 इति श्रुतिः; B4 D1, 5 इति स्मृतिः (D8 तः); D1 हि नान्यथा; M2, 8 [s]पि विश्रुतः (for हि त्रि). — °) K5 T1 G1, 2 M सुतः (for पुत्रः). B5 स्थितस्य; G1 यतस्य (for स्मृतस्य). — °) K1, 8 न हि (for त्राहि). T1 G1 M2, 4 ममात्मना; G2 महा; M1 मया (for हहा). — For 37, K2, 4 subst.:

181* पुत्रोऽहं तव विप्रैर् स्वया पात्र्योऽस्मि सर्वदा ।

इदानीं तु ह्यमान्सकून्दीयतां क्षुधिताय च ।

38 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G8 om. the ref. — °) K8 वै (for मे). — °) K8 G8 बलेन (for दमेन). — °) Dc1 D2-4 परिक्षितश्च (sio); G8 पक्ष-पातश्च. — °) B2 D2 शक्नु. D2, 5 जादाय (for जादधि). K1 B1, 8-5 Dc1 D2-4 T3 सुत (for ततः).

C. 14. 2753
B. 14. 90. 64
K. 14. 92. 42

पितोवाच ।

रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सक्नादग्निं ते ततः ॥ ३८
इत्युक्त्वादाय तान्सक्न्प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।
प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ३९
भुक्त्वा तानपि सक्न्स नैव तुष्टो बभूव ह ।
उच्छृत्तिस्तु सवीडो बभूव द्विजसत्तमः ॥ ४०
तं वै बभूः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सक्न्नादाय संहृष्टा गुरुं तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
संतानात्तव संतानं मम विप्र भविष्यति ।

— For 38rd, Ś1 K2-4 D1 subst.:

182nd प्रश्रयेण तथा बुद्ध्या वृत्त्या क्षान्त्या तथैव च ।

[Ks धृत्त्या (for वृत्त्या). K2 काल्या (for क्षान्त्या).]

39 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a K2 आदीय.
G8 सर्वान् (for सक्न्). — D1 om. (hapl.) 39th-40th.
—^b K2, 4 स द्विजर्षभः. —^c G2 M1 पुत्राय (for
विप्राय). —^d K2 तस्मिन् (for तस्मै). T1 G1
प्रददात्.

40 Dn1 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 40th (cf.
v. l. 39). —^a K2 वै (for स). —^b Ks [5]भव-
द्विजः (for बभूव ह). —^c B3, 4 Dn1 D1 च (for
तु). K1 B1 D2-6 धर्मात्मा; some S MSS. सवीडो
(for सवीडो). —^d K1 B1, 6 D2-6 वीडामनुजगाम ह.
— After 40, Ś1 Ks D1 ins. an addl. colophon
[Adhy. name: D1 उच्छृत्तिप्रशंसा. — Adhy. no.: Ś1
124].

41 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Before 41, Ś1
Ks ins. नकुल उवाच. —^a D1 Gs तदा (for तं वै).
—^b Ks ब्राह्मणी (for ब्राह्मण). —^c B1, 8, 4
शक्न्. Ds सदृश्य. —^d K1 B1, 8-6 D (except D1;
Dn1 missing) श्वशुरं; Ks तं गुरुं (by transp.). Ks
वाचम् (for वाक्यम्).

42 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a K1 संता-
रामाय (sic); K2, 3 संतानार्थं तु; Ks नादेव. —^b
Gs [अ]पि प्र- (for विप्र). —^c B3, 4 शक्न्. —^d
Ś1 तं; K1, 6 D2-6 से; M4 [अ]र्थ (for स्व). Ks वै
(for मे). Dn1 गृहीत्वा त्वं प्रयच्छथ (sic).

सक्न्निमानतिथये गृहीत्वा त्वं प्रयच्छ मे ॥ ४२

तव प्रसवनिर्वृत्या मम लोकाः किलाक्षयाः ।

पौत्रेण तानवामोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४३

धर्माद्या हि यथा त्रेता वह्नित्रेता तथैव च ।

तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गे त्रेता किलाक्षया ॥ ४४

पितृन्नाणाच्चारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।

पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपश्रुते ॥ ४५

श्वशुर उवाच ।

वातातपविशीर्णाङ्गीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै ।

कथितां सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसम् ॥ ४६

43 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a K2
corrupt. K1, 4 B1, 8-6 Dn1 D2-1 T2 G2 M1 प्रसादान्;
D6, 8 प्रसादं (for प्रसवः). K1 B1, 8-6 D (except
D1; Dn1 missing) Gs निर्वृत्ता; T1-निवृत्त्या; G1, 2
-निःसृ (G2 'सृ) त्या. — K2 om. 43rd-45th. Ks om.
43rd. —^c Dn1 T2 G1 पुत्रेण; D6 श्लेच्छेण (sic);
D8 श्लेच्छेण (sic) (for पौत्रेण). —^d K1 पुत्र; M1
तत्र (for यत्र).

44 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2 om. 44 (cf.
v. l. 43). —^a B3 धर्माय हि; Dn1 'स्मा हि; D8
धर्मा हि स (for धर्माद्या हि). M1 तथा (for यथा).
Gs त्रेधा. Ks पित्र्याद्रणाचारयेत्या; Cv धर्मं याति तथा
त्रेता. —^b Ks D1 वह्निस्त्र. Gs त्रेधा. Ks M1 यथैव.
—^c S (except Gs) एवं तु (for तथैव). M2, 8 तव
पुत्राणां. Ks स्वर्ग- (for स्वर्गे). Gs त्रेधा (for
त्रेता). T G [अ]क्षयाः. Ś1 K1, 6 D1-6 स्वर्गक्षे (D1
'क्षे) ता किलाक्षयाः. Cv: तथैव पुत्राणां पुत्रपितृभ्यो
त्रेता स्वर्गे अक्षया भवति किल । Cv

45 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2 om. 45 (cf.
v. l. 43). Ks om. 45. —^a Ks पितृन्नाणात् (sic).
Ks M2, 8 पितृस्त्वृणात्; D1, 4-6 T1 G1 पितृन् (D6, 8 'त्र-
णात्. T2 Gs पितृणां तारणात्तस्मात्. — Dn1 om.
45th-46th. —^b Ks B3 Dn1 D1-8, 6 T G2, 8 अनुश्रुमः.
—^c T2 G1 पुत्रः पौत्रश्च. Ks G1 नियतः. —^d Gs
साधुर. M4 अवाप्तुते (for उपाश्रुते).

46 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Dn1 om. 46th (cf.
v. l. 45). D1 om. the ref. —^a Ks -विशीर्णां वा;
Ks -विरूपार्गी; B3 -विषर्णां च; D1 -विकीर्णां; T

कथं सकृन्ग्रीह्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः ।
 कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४७
 षष्ठे काले व्रतवतीं शीलशौचमपन्विताम् ।
 कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं न्वहम् ॥ ४८
 बाला क्षुधातां नारी च रक्षया त्वं सततं मया ।
 उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ४९

स्तुपोवाच ।

गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवतदैवतम् ।

देवातिदेवस्तस्माच्चं सकृन्नादत्स्व मे विभो ॥ ५०
 देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।
 तव विप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्स्याम्यभीप्सितान् ॥ ५१
 अवेक्ष्या इति कृत्वा त्वं दृढभक्त्येति वा द्विज ।
 चिन्त्या ममेयमिति वा सकृन्नादातुमर्हसि ॥ ५२
 श्वशुर उवाच ।

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
 या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ५३

14. 27. 68
 14. 90. 79
 14. 92. 87

G₁ M₁-8 'विव' (for 'विशी'). M₁ माता तव विजी-
 (inf. lin. 'व)गांसी. —^b) K₁ स्वा (for स्वां).
 K₂, 4 एवं सं-; B₁ G₃ M₁ विशीयाः B₃ + T₂ निविष्यां;
 D₁ निर्वाणं; D₁ विक्रीणं; M₁ (inf. lin. as in text)
 विजीणां (for विजीणां). T₁ G₁ लक्ष्मीक्ष्य (for निरीक्ष्य).
 —^c) K₃, 5 B₃, 4 कर्षिणो. K₂ T₂ G₂ M₁, 4 सुवनाचारैः;
 K₈ 'चारी; K₅ D₁ 'चारां; G₁ 'नं चामैः. —^d)
 D₁ विकल (for 'विहल). K₂, 4 चेततां; K₃ D₁, 6
 M₁ चेतसां; T₁ G₁ तैजसं.

47 D₁ missing (cf. v. 1. 22). —^a) K₁ D₂-6
 ग्रहिन्यामि; B₃, 5 D₁ D₁ गृही(D₁ D₁ 'हि'प्यामि.
 —^b) K₂, 4 'देशिकः (for 'घातकः). —^c) D₁ M₃
 कल्याणी. —^d) K₁ B₁ D₁ D₃ नैव; K₂, 4 नैव (K₄
 'वं). T₁ G₁ वक्तुं स्वम् (by transp.); G₂ वक्तुमिह.

48 D₁ missing (cf. v. 1. 22). —^a) K₃ B₁ T₂
 G₁, 2 M षष्ठः. G₂ M₂-4 कालः. K₁ भक्षयतु (sic);
 D₁ कृत्वती. —^b) D₁ T₂ 'तपोन्वितां; G₁ 'दमा'
 (for 'सम'). K₁, 5 B₁, 8-5 D₁ D₂-6 शौचशीलपान्वितां.
 — K₂, 4 om. 48^a-49^d. —^c) K₁ कृष्णवृत्ति; D₁
 corrupt; D₁ उल्लङ्घति (for कृच्छ्र). —^d) M₁ रक्षामि
 (for द्रक्ष्यामि). K₃ M स्वा (for स्वां). Ś₁ K₃, 5
 स्वहं; K₁ B₁, 8-5 D (except D₁; D₁ missing)
 शुभे; G₁, 8 द्वाहं (for न्वहम्).

49 D₁ missing (cf. v. 1. 22). K₂, 4 om. 49 (cf.
 v. 1. 48). —^a) Ś₁ K₃ बालां क्षुधातां नारी च. —^b)
 Ś₁ K₃ रक्षया. Ś₁ K₃ D₁, 5, 6 च; D₁ हि (for त्वं).
 B₃ सम (for मया). — B₃ om. 49^d. —^c) Ś₁ K₃
 B₁ 'परिश्रान्तां; T₁ 'परिश्रान्ता. —^d) D₁ च (for
 हि). K₅ B₃, 4 D₁ D₂-6 T₁ M₁-8 'नन्दिनि. Ś₁ K₃
 B₁ स्वां च (B₁ हि) बांधवनन्दिनीं (B₁ 'नि).

50 D₁ missing (cf. v. 1. 22). K₂, 4 दधूर (for

स्तुया). K₂, 4 om. 50^{ab}. —^a) B₃, 4 मे; D₁ G₃
 हि (for द्वै). —^b) K₁ पनि (sic); K₅ तथा; D₅, 6
 तनो (for यतो). —^c) K₂ corrupt. K₅ देवाधिदेवस्;
 D₁ देवतादेव; S देवादिदेवस् (T G₁, 2 'देव). K₄
 स्वगुरो मे देवसमः. —^d) B₃ शक्नु. T G₂, 8 आधस्व.
 K₁ B₁, 4, 5 D (except D₁; D₁ missing) प्रभो (for
 विभो). K₃ सकृन्नादातुमर्हसि (= 52^d).

51 D₁ missing (cf. v. 1. 22). —^a) K₂, 4 D₄
 T₁ G₁ देहः. K₂ G₂, 8 M₁-2 प्राणाश्च. —^b) K₁ B₁, 8
 D₁ D₃ T G₁, 8 गुरो. K₂, 4 गुरुशुश्रूषणे मम. —^c)
 Ś₁ दैव; K₂, 4 D₁ चैव; K₃ धर्म (for विप्र). —^d)
 K₃ प्राप्स्यामि (sic) (for प्राप्स्यामि). K₁ B₁, 8-5 D₁
 D₂-4 अहं शुभान् (for अभीप्सितान्). D₅, 6 लोकान्प्रा-
 प्यामहे शुभान्.

52 D₁ missing (cf. v. 1. 22). —^a) K₁ corrupt.
 Ś₁ K₃ D₁, 4 M₃ अवेक्ष्य; G₃ अवेक्षार्हा (for अवेक्ष्या).
 T G₁, 2 हीनि (for इति). K₂ श्रुत्वा; D₁ मत्वा (for
 कृत्वा). K₂, 4, 5 B₁, 8 D₂-6 [अहं (for त्वं). M₁
 अनवेक्ष्य इति कृत्वा. —^b) K₁ corrupt. T G₁, 2 मां
 (for वा). K₂-4 B₁ D₁ पुनः (for द्विज). —^c)
 K₂, 8 B₃ चिन्वा; S (except G₃) मान्या. K₂, 4 मामे-
 वम्; M₂ मयैवम् (for ममेयम्). D₅, 6 च (for वा).
 D₁ विविधैवं महाभाग. —^d) B₃ शक्नु.

53 D₁ missing (cf. v. 1. 22). —^a) Ś₁ K₂-4
 B₁, 4, 5 D₁, 4 T₁ साध्वि. D₃ अनेन नित्यता साध्वी;
 D₅, 6 'न साध्वी त्वं नित्यं. —^b) K₅ B₃, 4 D₁ T₂ M₁
 शोभने (for 'सि). — K₁ D₃-6 om. (hapl.) 53^{ad}.
 —^c) Ś₁ तु (for त्वं). K₃ धर्म. K₅ D₂ गुणोपेता
 (for व्रतो). —^d) B₃, 4 D₁ समीक्षसे; D₁ अपेक्षसे;
 G₁, 8 उपे'.

54 D₁ missing (cf. v. 1. 22). —^a) K₁ D₂-6

C. 14. 2769
B. 14. 90. 80
K. 14. 92. 58

तस्मात्सकून्ग्रहीष्यामि बधून्र्हसि वञ्चनाम् ।
गणयित्वा महाभागे त्वं हि धर्मभृतां वरा ॥ ५४
इत्युक्त्वा तानुपादाय सकून्प्रादाद्विजातये ।
ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ५५
प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ५६
शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन यत्नतः ।
यथाशक्ति विमुक्तेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ ५७
अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः ।

ग्रहीष्यामि (sic); B₂-5 गृही^०; D₁ वदि^०. — ^b) K₁ M₁-8 वधु; K₂, 4, 5 B₁, 8-5 D₁ D₁, 2, 5, 8 वधु; K₈ तव; D₈ बंधु (sic); G₁ वधून् (for वधून्). ^१) नार्हति. K₁, 8 D₁ वंचनं; G₂ वंचितुं. — ^०) K₅ विशालाक्षि; G₈ महाभागा. — ^d) K₁, 8 B₁, 8-5 D₂-6 वरे; K₂, 4 वर; D₁ वरं (for वरा). G₁ एवं हि धर्मपरावृत्ता. — After 54, ^१) K₂, 8 D₁ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : ^१) ^१) 125].

55 D₁ missing (cf. v. 1. 22). Before 55, ^१) K₂-4 B₁ ins. नकुल उवाच. — ^a) K₅ ताम् (for तान्). — ^b) D₁ प्राणान् (for प्रादाद्). — ^०) D₅ दुष्टाम्. — ^d) K₂, 4 साधो.

56 D₁ missing (cf. v. 1. 22). D₁ om 56^{ab}. — ^a) ^१) ^१) K₂-4 D₁ तदा; B₄, 5 T G₁, 2 ततो (for तु तं). — ^b) B₂, 4 प्राह (for आह). ^१) K₁ D₅, 6 द्विजर्षभ; K₂, 5 T₁ G₁ 'भः. — ^०) K₈ ततो वाग्मी (for वाग्मी तदा). ^१) K₂, 4 ततो; B₄ T₂ दाता; D₅, 6 T₁ तथा (for तदा).

57 D₁ missing (cf. v. 1. 22). — ^a) G₈ जनेन सकुदानेन. — ^b) K₂ न्यायोपात्तेन (sic); D₁ न्यायेनोपात्तः; S न्यायोपेतेन. K₁, 5 B₁, 8-5 D (except D₁; D₁ missing) धर्मतः (for यत्नतः). — ^०) G₁ तथा शक्ति- (for यथाशक्ति). ^१) K₈ प्रदत्तेन; K₁, 5 B₁, 8-5 D₁ D₄-6 विमुक्तेन; D₁ प्रदानेन (for विमुक्तेन). — ^d) G₈ तव (for द्विज-). ^१) K₂, 4 D₁ प्रीतसेहं द्विजोत्तम; T G₁, 5 M प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत.

58 D₁ missing (cf. v. 1. 22). — ^a) B₁ अतो. ^१) K₈ झोष्यते ते; K₁ corrupt; K₂ प्रशस्यामि; K₅ पश्यति *; D₁ हि दानं हि; D₁ झोष्यते ते; D₅ दूष्यते ते; G₈ विघुष्टंते (for घुष्यते ते). K₅ अहो दाने प्रश-

गगनात्पुष्पवर्षं च पश्यस्य पतितं भुवि ॥ ५८
सुरार्दिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः ।
स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ५९
ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकगताश्च ये ।
काङ्क्षन्ते दर्शने तुभ्यं दिवं गच्छ द्विजर्षभ ॥ ६०
पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ।
अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगानि च ॥ ६१
ब्रह्मचर्येण यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
अगह्वरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ॥ ६२

स्योति. — ^b) K₅ D₁ G₈ -निवासिनः (for 'विभिः'). K₂, 4 D₁ स्वर्गभिः (K₂ स्वर्गभिः; D₁ ते स्वर्गे) स्वर्गवासिभिः. — ^d) K₁ B₁, 8-5 D₁ D₂-6 पश्यन्ते (for पश्यस्य). B₂, 4 द्विज (for भुवि). ^१) K₂, 4, 5 G₈ पश्य एवं (^१) 'इयध्वं' पतितं द्विज (^१) 'जे'. — For 58^{ad}, D₁ subst.:

183* गन्ताशु देववर्षाणि अनन्तानि महामते ।

59 D₁ missing (cf. v. 1. 22). — ^a) S सुरा (G₈ 'ई' देवर्षिगंधर्वा. — ^b) D₅, 6 [s]य देव-; G₈ देवर्षि-; M₄ च शक् (for च देव-). — ^०) K₈ तावन्तो; K₅ स्तुवंति (for स्तुवन्तो). — ^d) T₁ सुबहूनि युगानि च; G₈ सिद्धाश्चापि सुविस्मिताः.

60 D₁ missing (cf. v. 1. 22). — ^b) K₂ ब्रह्मलोक. K₁ B₁, 8-5 D₂-6 चराश्च ये; K₈ D₁ -निवासिनः (for -गताश्च ये). — ^०) K₁ D₂-4 काङ्क्षन्ते. G₂ त्वद्य (for तुभ्यं). ^१) K₂-4 D₁ दर्शने तव काङ्क्षते (K₂, 4 'ति'). — ^d) K₁, 5 B₅ D₂-6 ब्रज (for गच्छ). ^१) K₂-4 D₁ द्विजोत्तम.

61 D₁ missing (cf. v. 1. 22). — ^b) D₁ तर्पिताः (for तारिताः). ^१) पितरास्. D₅, 6 तथा (for स्वया). — ^०) D₅ अनागश्चैव बहवः. — ^d) G₈ [अ]युतानि (for युगानि). K₁ B₁, 8-5 D₁ D₂-4 [उ]त (for च). D₅, 6 युगानि सुबहून्युत.

62 D₁ missing (cf. v. 1. 22). — ^{ab}) K₁, 5 B₁, 8-5 D₁ D₂, 6 transp. यज्ञेन and दानेन. D₅ वयसा (for तपसा). T₁ तदा. — ^०) K₁ B₁, 8-5 D₁ D₄-6 असंकरेण; D₂ अहंकरेण; D₅ अहंकरेण (for अगह्वरेण). — ^d) B₁ ब्रज (for गच्छ). K₂, 4 D₅ ब्रज (for द्विज).

63 D₁ missing (cf. v. 1. 22). — ^a) G₁ तपसा (for परया). K₅ B₁, 8-5 यत्तव; D₁ युक्त्व; D₅

श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ।
तस्माद्देवास्तवानेन प्रीता द्विजश्रोत्रम ॥ ६३
सर्वस्वमेतद्यस्मात्ते त्यक्तं शुद्धेन चेतसा ।
कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो जितोऽयं तव कर्मणा ॥ ६४
क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्म्यां बुद्धिं व्यपोहति ।
क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ६५
बुभुक्ष्वां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ।
यदा दानरुचिर्भवति तदा धर्मो न सीदति ॥ ६६

यस्तु. — ^६) Ś1 Ks दुश्चरं; B1 भारत (for सुव्रत).
— ^७) K1 D2-8 च दानेन; D1 स्वयानेन (for तवा).
— After 63°, K1 ius. :

184* प्रीतास्मा देवताः सर्वे यते न तपसा तथा ।

— ^४) K1 वदति (hypermetric); K2 प्रीतो (sic).
K1 B1.8-5 De1 D2-8 ब्राह्मणसत्तम.

64 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^१) Gs तस्स-
वम् (for सर्वस्वम्). D1 T G1 एव (for एतद्). Ks
यस्मात्तु; B3 D1 तस्मात्ते; T G1 तद्यस्मात् (for यस्मात्ते).
K1.2 B1.4.5 De1 D2-8 सर्वं (B1 धर्म्यं)मेतद्धि (K2 च)
यस्मात्ते. — ^६) K1.4.5 D2-8 दत्तं (for त्यक्तं). D3
तेजसा (for चेतसा). — ^७) Ś1 K2-4 D1 कृच्छ्रेण हि;
K1 वृद्धकाले (for कृच्छ्रं). G2.8 तव (for ततः).
Ś1 स्वर्गं. — ^४) K3 तेन (for तव). K5 कर्मभिः. Ś1
जितवांस्तेन कर्मणा; K1 B1.8-5 D2-8 विजितः कर्मणा
त्वया.

65 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^१) Ks निरु-
दति; B3.4 निरुदति; De1 G3 निरुदति; D1 निष्णु;
D2 T3 G1.2 M3-4 निरुदते; D2.6 निरुदते; M1 निरुदति
(for निर्णु). Ks प्रज्ञा; M1 प्रज्ञ. — ^६) K1 B1.8-5
De1 D2-8 धर्मः; K2.4 धर्मः; G1 धर्मः. Ś1 K3 D1
वृत्तिं (for बुद्धिं). K1 व्यपोहति (sic). — ^७) G1 क्षुधो-
परि. B1 गतप्राणो; De1 D1 गतोज्ञानो; D2.6
गताहो (sic); M4 हतज्ञानो (for गतः). K2
क्षुधया चागमज्ञानं. — ^४) K2.4 D5.6 G1.2 चैव हि;
K5 मानवः (for चैव ह). D1 वृत्तिं चरति चैव हि.
— After 65, T1 G1 M read 67^{ab}.

66 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^१) K2.4 तां
क्षुधां (for बुभुक्षां). T1 G1.2 यस्मात् (for यस्तु). — ^६)
Ś1 Ks.5 D1 Gs जयति; K2.4 भजते. — ^७) Hyper-
metric. T1 यथा. K1 B1.5 D (Dn1 missing) स्याद्वै;

अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ।
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ॥ ६७
द्रव्यागमो नृणां ह्यक्षमः पात्रे दानं ततः परम् ।
कालः परतरो दानाच्छ्रद्धा चापि ततः परा ॥ ६८
स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहाच्च दृश्यते ।
स्वर्गार्गलं लोभबीजं रागगुप्तं दुरासदम् ॥ ६९
तत्तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्तिप्रदायिनः ॥ ७०

C. 14. 2785
B. 14. 80. 86
K. 14. 92. 74

K4 दानम्; K5 G2 भावस्; B3.4 स्याद्वि; T G1 भूयात्;
M2.8 तत्र (for भवति). K2 यदा न रुचिर्भित्तानं;
K3 रुचिर्यदा न भवति. — ^४) K3 सेवति (sic); B1
नश्यति (for सीदति). — After 66, T1 G1.2 M read
68^{ad}.

67 Dn1 missing (cf. v. l. 22). T1 G1 M read
67^{ab} after 65. — ^६) K5 गृहम् (for स्नेहम्). K2.4
उत्तमं (for एव च). — K2.4 om. 67^{ad}. — ^७) G1
सत्यम्; G2 धर्मं (for धर्मम्). M2.8 एव. Ś1 K3 D1
मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^४) G2 निर्माणता (for न गं).

68 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^१) Ś1 धनागमो;
Ks धर्मागमो; D1 प्रत्यागतो; D2 Gs द्रव्यागमे. — ^६)
K2 T1 M1-8 पात्रं; G1 पात्रे. B3 ज्ञानं (for दानं).
B1 तपः (for ततः). K5 M4 पात्रादानं ततः स्मृतं (M4
परं). — T1 G1.2 M read 68^{ad} after 66. — ^७) Ś1
कालात्; Ks काले; Gs को वा (for कालः). K2
नादात् (by metathesis); Ks दानः; K5 T2 तस्मात्
(for दानात्). ^१) B3 De1 श्रुत्वा (for श्रद्धा). K1
B1.4.5 D2-8 चैव; M वापि. B3 तथा (for ततः).
Ś1 Ks B4 De1 D1 T1 G1.8 परं. T2 श्रद्धा परतरा ततः.

69 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^१) De1 धर्म-
(for स्वर्गं). K5 T-द्वारं च (T1 हि; T2 तु); Gs
द्वारस्य (for द्वारं सु). — ^७) K1 corrupt. K2.4 संग-
तोले (sic); K3 M संगो (K3 गं)गैलं (for स्वर्गार्गलं).
T G1.2 M3 लोभबीजं; Gs लोहदुरं (for लोभबीजं).
— ^४) K2-4 D1 राग (K2 रामः; K3 जरा)दुर्ग; B4
रागतुं; Gs रागं दत्तं (for रागगुप्तं).

70 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^१) K B2.5
D2-8 T G1.2 तं तु; B1.4 De1 तत्तु (for तत्तु). G2
पश्यंतु. — ^४) Gs श्राद्धः (for शक्तिः).

71 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^१) K2.4 तु

C. 14. 2706
B. 14. 90. 98
K. 14. 92. 79

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ।
दद्यादपश्य यः शक्यता सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ ७१
रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिंचनः ।
शुद्धेन मनसा विप्र नाकष्टं ततो गतः ॥ ७२
न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः ।
न्यायलब्धैर्यथा ह्यक्षमैः श्रद्धापूर्तैः स तुष्यति ॥ ७३
गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदानुगो नृपः ।
एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समवाप्तवान् ॥ ७४
आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः ।

शतं; D₆ दश च; G₈ हि शतं (for च शतं). — ^δ D₆ दशानि (for 'पि). K₂ शतं दश दशापि च. — [°] Ś₁ M₂₋₄ आपश् (sic); T G₁ आपद् (sic); G₈ अपि; M₁ आर्तश् (for अपश्). T G₁ 2 यथा; G₈ शुचिः (for च यः). K₂ 4 सर्वे; D₆₁ [S]शक्तः (for शक्यता).

72 D₁ missing (cf. v. l. 22). — [°] B₄ T G₁ 8 M [S]पि (for हि). — ^δ D₁ अविकंपनः (hyper-metric). — [°] T₂ तपसा (for मनसा). K₈ विप्रो; D₁ तस्मान्; G₈ चापि (for विप्र). — ^δ K₂ नाग-पृष्ठं; D₁ नाकष्टं. K₂ ततो गतं; K₄ गतागतः; D₆ 6 ततो गतैः (sic).

73 D₁ missing (cf. v. l. 22). — [°] D₆₁ धनं; D₆ धर्मात् (for धर्मः). K₂ G₁ क्रियते; D₆₁ D₄ M₁-8 प्रियते. K₁-4 विप्र; D₆ 6 तानि (for तात). — ^δ T G₁ 2 तथा (for दानैर्). T₂ बलैः (for फलैः). D₆ 6 क्षणैर्दानैर्महाफलैः. — [°] G₂ न्यायदत्तैर्महासूक्ष्मैः. — ^δ G₃ शिष्यते (for तुष्यति).

74 D₁ missing (cf. v. l. 22). — [°] K₂ गोप्र-दानं. D₆₁ सहस्रोपि. — ^δ B₄ D₆₁ द्विजे प्रादान्; T G द्विजातिभ्यो. K₁ D₆₁ D₂ नृपो नृगः (by transp.). — D₁ om. (hapl.) 74^δ-75^δ. — [°] K₂ 4, 5 तु (for स). Ś₁ K₃ B₄ परक्यां तु; B₅ T G परस्त्वं (G₈ स्त्वां) तु; D₆₁ तु पारिक्यां; M₁ पारकां तु; M₂ 8 परां गां तु; M₄ पराकृतां (for स पारक्यां). — ^δ K₁ B₁ 5 D₂-6 नरकं समवाप्त.

75 D₁ missing (cf. v. l. 22). D₁ om. 75^{ab} (cf. v. l. 74). — [°] K₂ आत्ममांसं; D₆ 'ना स (for 'मांस-). — ^δ M₁ यथा (for नृपः). — ^δ D₆ गदते (sic) (for मो'). B₄ T₂ G₁ सुव्रत; D₆

प्राप्य पुण्यकृताल्लोकान्मोदते दिवि सुव्रतः ॥ ७५
विभवे न नृणां पुण्यं स्वशक्यता स्वर्जितं सताम् ।
न यज्ञैर्विविधैर्विप्र यथान्यायेन संचितैः ॥ ७६
क्रोधां दानफलं हन्ति लोभात्स्वर्गं न गच्छति ।
न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानविन्स्वर्गमश्नुते ॥ ७७
न राजसूर्यबहुभिरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ॥ ७८
सक्तुग्रस्येन हि जितो ब्रह्मलोकस्त्वयानघ ।
विरजो ब्रह्मभवनं गच्छ विप्र यथेच्छकम् ॥ ७९

तान्.

76 D₁ missing (cf. v. l. 22). — [°] Ś₁ K₈ T₁ M₃ विभवेर्; K₁ 5 B₁ D₂-4 G₂ 8 विभवो. D₁ तु; D₆ हि (for न). T₂ यच्छक्यता (for स्वशक्यता). Ś₁ K₃-6 D₁ स्वर्जितैः; K₂ [आ]शुजितैः; B₁ 8 4 S स्वर्जितं (M₁ 'तः). K₆ समं; T₂ G₁ न तत्; G₈ नृणां (for सताम्). — For 76^{ab}, D₆ subst. :

185* नृणां पुण्यं स शक्यता च वर्जितं गर्जेन तदा ।
— [°] M तं (for न). — ^δ B₈ यथास्थानेन; D₆₁ यथान्यथैव.

77 D₁ missing (cf. v. l. 22). — [°] K₁ B₁ 8-6 D₁-4 क्रोधाद्; D₆₁ क्रोधे. D₈ तीव्रं (for हन्ति). — ^δ K₂ क्रोधात् (for लोभात्). D₆ स्वर्गे. — [°] K₂ न्यायं; K₈ न्याय-; K₄ वृत्तिः. — ^δ K₈ दान-कृतः; D₆ 'वत्; G₂ 'तः (for 'वित्). D₁ सर्गम्.

78 D₁ missing (cf. v. l. 22). — [°] D₆ राज-सूये. — D₆ M₁ om. (hapl.) 78^{ab}; Ś₁ reads it twice. — ^δ B₁ 8-6 D₆₁ G₈ बहुलः; D₈ बहुभिर (for विपुलः). — ^δ D₆ M₂ 8 समं फलम् (by transp.). K₃ समुदितं; K₄ सममितं; M₁ 'भिर्.

79 D₁ missing (cf. v. l. 22). K₂ 4 om. 79^{ab}. — [°] K₁ 8 B₁ 8-6 D (D₁ missing) वि- (for हि). — ^δ K₁ B₁ 8-6 D (except D₁; D₁ missing) [अ]क्षयः (for [अ]नघ). — [°] K₆ B₈ D₁ G₂ 8 M₂ 8 विरजा. K₁ B₁ 8-6 D₆₁ D₂-6 सदनं; K₅ D₁ भुवनं (for 'अ'). K₂ 4 स गच्छ ब्रह्मलोकं त्वे. — ^δ Ś₁ यथेक्षितं; B₁ 8-6 D₆₁ D₂ 4-6 यथासुखं; T G₁ 8 यथेच्छतः; M₄ यथेष्टकं. K₂ 4 ब्रह्मणो भवनं महत्; D₆ विप्राय च सुखाय च.

सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ।
 आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥ ८०
 पावितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ।
 सभार्यः सहपुत्रश्च सस्तुपश्च दिवं व्रज ॥ ८१
 इत्युक्तवाक्यो धर्मेण यानमारुह्य स द्विजः ।
 सभार्यः समुतश्चापि सस्तुपश्च दिवं ययौ ॥ ८२
 तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं समुते सल्लुपे तदा ।
 भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो विलात् ॥ ८३

80 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) B1 हि; B1 वै; D3 वा (for वो). G3 द्विजश्रेष्ठा. K2.4 एष ते (K2 तं) ब्राह्मणश्रेष्ठ (K2 "ष्ट"). —^b) K2-4 दिव्य- (for दिव्यं). M1 स्थानम् (for यां). K6 उपागतं (for उपस्थितम्). B1 दिव्यं दानमिदं स्मृतं. —^c) K2.4 आरोहतां. —^d) B3 Dc1 T2 [5] हं; G1 [5] स्ति (for ३स्मि). K2.4.6 D6 T2 पश्यतां; T1 G सत्तम (for पश्य माम्). B1 धर्मोऽहं पश्य मां द्विज.

81 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2.4 om. 81^{ab}. —^a) K1 B1 (marg. as in text). D2-6 तारितो; B3.4 पारितो; Dc1 साधितो; D1 G2 पालितो; T G1 बाधितो; M द्वावितो (for पावितो). D1 (also as in text) देवो (for देहो). —^b) K1 D2.8 लोकः. K6 च शाश्वती; Dc1 स्थिरा तव; T G स्थिता च ते. —^c) Dc1 पुत्रस्त्वं; D6.6 पुत्रेण (for पुत्रश्च); K8 सभार्यः समुतश्चापि. —^d) K8 ययौ; K6 श्रय (for व्रज).

82 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) Ś1 K1-4 B1.8-6 D (except D3; Dn1 missing) G2.8 M4 वाक्ये. Ś1 K1.8 B1.8-6 Dc1 D1-4 धर्मे तु (for धर्मेण). —^b) K1 पारम् (for यानम्). D3 द्विजं. —^c) K1 B1.8-6 D (except D1; Dn1 missing) सदारः (for सभार्यः). Ś1 T G transp. समुतश्च and सस्तुपश्च. K1 B1.8-6 D (except D1; Dn1 missing) M [ए]व (for [अ]पि). K1 B1.8-6 D (except D1; Dn1 missing) गतः; K3 यथा (for ययौ). — After 82, Ś1 K2.8 D1 ins. an addl. colophon [Adhy. name: K3 D1 उक्तवृत्तिप्रशंसा. — Adhy. no.: Ś1 126].

83 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Before 83, Ś1 K2.8 D1 ins. नकुल उवाच. —^a) Ś1 K1 स्वर्गे. —^b) K2.8 B3.4 Dc1 सल्लुपे समुते तथा; 8 सपुत्रे सस्तुपे तथा (T2 G3 "दा"). —^c) D3 चतुर्थे; G1 चतुर्थेण (for चतुर्थे). M धर्मज्ञात्. —^d) K3 हि (for अहं). Some

ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ।
 दिव्यपुष्पावमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ।
 विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ ८४
 तस्य सत्याभिसंधस्य सूक्ष्मदानं चैव ह ।
 शरीरार्थं च मे विप्राः शातकुम्भमयं कृतम् ।
 पश्यतेदं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ८५
 कथमेवंविधं मे स्यादन्यत्पार्श्वमिति द्विजाः ।
 तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ॥ ८६

MSS. निस्तो. K3 D3.6 बलात् (for वि°).

84 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) K2.4 सर्व- (for सक्तु). M बंधेन (for गन्धेन). D1 ततो गंधेन पुष्पाणां. —^b) T2 G3 ह (for च). —^c) Ś1 B1 भर्तेश्च. D1 T दिव्यपुष्पविमर्दा (T "र्दा") च. —^d) Ś1 K3 श्रुतैर्; D1 साञ्चैर् (for साधोर्). Ś1 K2-4 D1 T2 फलैश्च; Dc1 चरैश्च; G2 भवैश्च (for लवैश्च). B3.4 T2 शुभैः (for च तैः). —^e) K5 विप्रस्य तस्य तपसा; D6.6 तपसा तस्य विप्रस्य. —^f) B1 कांचने (for काञ्चनी-).

85 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^a) Ś1 तस्य भ्यसंधस्य; M1 सत्यसंधाभि°. —^b) K1.6 B1 (marg. as in text). 4.5 D (Dn1 missing) T2 सक्तु- (for सूक्ष्म-). D1 G3 हि (for ह). K2.4 सूक्ष्मं चा- (K4 "क्षमाभा") रेण चैव हि. —^c) D1 हि मे; D6.6 इदं (for च मे). —^d) K1 शांतः; M2 जात- (for शात-). Ś1 K3 D1 कौभमयं (D1 "समं"); K4 B1 कौ (B1 -कुं)- भमयी. D6 तथा; D6 तदा (for कृतम्). —^e) K1 B3.6 D2-6 पश्यतेमं; K4 पश्यते त्वं; G3 पश्यतैतं.

86 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G1 om. (hapl.) 86^a-87^b. —^a) Ś1 partly damaged. K3 एवामर्दं; K6 एतद्विधं; D corrupt (for एवंविधं). K1 B1.6 D2-6 स्याद्वै; B3.4 तन्मे; Dc1 स्यान्म (by transp.); T1 ते स्याद्. M2 कथमेवाविधंमे स्याद्. —^b) K1 D2-6 पार्श्वमन्यद्; B1.6 पार्श्वमेतद्; B3.4 Dc1 चान्यत्पार्श्वम्; M1 अन्यं पार्श्वम् (for अन्यत्पा°). Ś1 K2.4.6 G3 इदं (for इति). —^c) K1 D2.8 तपोवनानि; M1.8 "दानानि. K2.4 यज्ञं च. —^d) K3 हृष्टोऽभ्येमि; Dc1 हृष्टेभ्योपि.

87 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G1 om. 87^{ab}

C. 14. 2803
B. 14. 90 113
K. 14. 92. 92

यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ।

आशया परया प्राप्नो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥ ८७

ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य द्विजसत्तमाः ।

सकुप्रस्थेन यज्ञोऽयं संमितो नेति सर्वथा ॥ ८८

सकुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः ।

न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ॥ ८९

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरास्तदा

जगामादर्शनं राजन्विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ९०

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरंजय ।

यदाश्चर्यमभूत्तस्मिन्वाजिमेधे महाकृतौ ॥ ९१

न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्यः कथंचन ।

ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥ ९२

अद्रोहः सर्वभूतेषु संतोषः शीलमार्जवम् ।

तपो दमश्च सत्यं च दानं चेति समं मतम् ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

(cf. v. l. 86). — ^a) K₄ De₁ इदं (for इमं). K₈ इमं यज्ञमहं श्रुत्वा. — ^b) K₅ D_{5,6} G₃ धर्मराजस्य. B₈ धर्मतः (for धीमतः). — ^c) K_{2,4} आदाय (for आशया). D_{5,6} परमः; T₂ समनु- (for परया). D₃ प्रोक्ता (for प्राप्नो). — ^d) D₈ वा (for च). G₁ कांचनः (sic) (for 'नी-'). K₂ कृतं.

88 Dn₁ missing (cf. v. l. 22). — ^a) T G त (T य)प्युष्यं (for तद्वाक्यं). K_{2,4} तेनोक्तं च मया वाक्यं. — ^b) Ś₁ भवति; K₈ भवद्भयो; T G प्रशस्य (for प्रहस्य). K₁ B_{1,3-5} D (except D₁; Dn₁ missing) प्रहस्य ब्राह्मणार्थभाः. — ^c) K₁ B₄ शक्तुः; K₂ सकुं. — ^d) D_{5,6} संश्रितो; M₄ (inf. lin. as in text) प्रमितो (for सं').

89 Dn₁ missing (cf. v. l. 22). K_{2,4} om. 89^{ab}. — ^a) K₁ शक्तुः. D₈ -बलैस् (for -लवैस्). K₅ पृक्तस् (for तैर्हि). De₁ सकुप्रस्थेन चैतेन. — ^b) B₈ M₁ यदाहं. — ^c) M₁ राज्ञो (for यज्ञो). — ^d) K₈ ते मतो; T तत्त्वतो; G तन्मतो (for तैर्मतो). — For 89^{cd}, K_{2,4} subst.:

186* सकुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो मतिर्मम ।

90 Dn₁ missing (cf. v. l. 22). MSS. om. the ref. — ^a) D_{5,6} इत्युक्तो. — ^b) D_{5,6} T₁ G₂ तथा (for तदा). — ^c) D₈ T₁ G₁ दृष्टानं (for [अ]दृ*). K₁ B_{1,5} D₂₋₅ तेषां (for राजन्). — ^d) T G ते च

विप्रा (by transp.). B₄ De₁ यथा (for ययुर्). T₂ गृहं.

91 Dn₁ missing (cf. v. l. 22). G₈ om. 91^a-93^b. Before 91, most N MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^c) K₁ B_{1,3-5} D (except D₁; Dn₁ missing) तत्र (for तस्मिन्). — ^d) T₁ G₂ अश्वमेधे.

92 Dn₁ missing (cf. v. l. 22). G₈ om. 92 (cf. v. l. 91). G₁ om. 92-93. — ^a) B₄ विस्मयस्ते न नृपते. — ^b) K₄ कार्ये. K₈ M C_v कदाचन. — ^c) Ś₁ K_{1,8} B₈ D₁ -कोटी-. D₁ -सहस्राणां. — ^d) D₅ वा; T₁ G₂ यद् (for ये).

93 Dn₁ missing (cf. v. l. 22). G₈ om. 93^{ab} (cf. v. l. 91). G₁ om. 93 (cf. v. l. 92). — ^a) K₂ अद्रोहं. — ^b) D₅ संमोहः (for संतोषः). T₁ G₂ शील (for शीलम्). — ^c) K₅ दमं. Ś₁ तमो दमश्च सर्वं च. — ^d) D_{5,6} corrupt. Ś₁ K₈ D₁ सतां (for समं). K₂ ततः; B₈ तदा; T मम (for मतम्). K₁ B_{1,4,5} D₂₋₅ G₈ प्रदानं चेति संमितं (K₁ 'मितः; B_{1,4,5} 'मतं').

Colophon missing in Dn₁. — *Adhy. name*: K₂ B₈ De₁ T₂ G₈ नकुलोपाख्यानं; K₅ सकुप्रस्थप्रशंसा; B₁ उंल्लङ्घ्युपाख्यानं; M₂ कौकलोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ 127; K₁ 72; B₁ 86; D₄ 85; T₁ 80; T₂ G_{1,2} 79; G₈ 90; M_{1,4} 75; M_{2,5} 78.

९४

जनमेजय उवाच ।

यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः ।

शान्तिव्यवसिता विप्राः शमो दम इति प्रभो ॥ १

तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किञ्चिदिह विद्यते ।

इति मे वर्तते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ २

यज्ञैरिष्टा हि बहवो राजानो द्विजसत्तम ।

इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमितो गताः ॥ ३

देवराजः सहस्राक्षः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ॥ ४

यथा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः ।

सदृशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च ॥ ५

अथ कस्मात्स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुम् ।

अश्वमेधं महायज्ञं राजस्तस्य महात्मनः ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

यज्ञस्य विधिमर्थ्यं वै फलं चैव नरर्षभ ।

गदतः शृणु मे राजन्यथावदिह भारत ॥ ७

पुरा शक्रस्य यजतः सर्व ऊर्चुर्महर्षयः ।

ऋत्विक्षु कर्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्मणि ॥ ८

हूयमाने तथा वह्नौ होत्रे बहुगुणान्विते ।

देवेष्वहूयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९

C. 14. 2818
B. 14. 91. 9
K. 14. 93. 9

94

☞ This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14. 93. 22). B2 is not collated for this adhy.

1 ^a) K5 यज्ञैः; B1 यज्ञः. K5 B1 शक्ता; D1 भक्ता (for सक्ता). — ^b) G8 तदा (for तपः). K5 B4 शक्ता. — ^c) K2 D6 शान्तिः; K5 संति; B3 सत्ये (for शान्तिः). K1.4.5 B1.8-5 Dc1 D2-6 T1 G1.8 व्यवस्थिता; M2 व्यवसिका (for 'सिता). — ^d) D6.6 शमे; S दमो (for शमो). K2 दमम्.

2 ^a) K1 तथा; Dc1 सर्व (for तस्माद्). K2.4 एव (for तुल्यं). — ^b) K1 B1 D2-8 दृश्यते (for विद्यते). — ^c) G1 वृत्तिर् (for चैतद्). S न संशयः.

3 ^a) M4 (inf. lin.) हृष्टा. K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) तु; K2 ह; T G च (for हि). K5 राजानो बहवो (by transp.). D6.6 सत्तमाः. — ^c) M3 तर्हि (for इह). K1.8 D4 कीर्तिः. — ^d) K1 B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) भवामुयुः (D6 'भुवन्' (for हतो गताः).

4 D8 reads 4^b after 4^d. — ^b) K5 चास्तः; M1-8 स्वास्तः (for भूरिः). D1 देवराज्यं महामते. — ^c) D8 महामते (for 'तेजाः). — ^d) K2.4 B3 प्रयुः; B1 युवि; Dc1 विवि; D8 हृष्टा (sio) (for विभुः). K5 निखिलं महतो महद्. — After 4, Dc1 ins.:

187* यज्ञैस्तपोभिर्विपुलै राजानो द्विजसत्तमाः ।

इह लोके परां कीर्तिं विमुच्य दिवि संस्थिताः ।

5 ^a) K B1.8-5 D (Dn1 missing) यदा; T G अतो; M तथा (for यथा). — ^b) D1 भीमसेनपुरःसरः. — ^c) S1 सदृशः. — ^d) D1 सर्वथा (for समृद्ध्या).

6 ^b) K1 तत्क्रतुं; T G तं नृपं (for तं क्रतुम्). — K2.4 om. 6^d. After 6, D1 ins.:

188* इति हेतोर्महाराज नकुलोऽगर्हयच्च तत् ।
कर्म राज्ञो महायुद्धे धर्मः सुक्ष्मो मदीपते ।

Colophon.

[Colophon. — Adhy. name : नकुलोपाख्याने समाप्तं.]

7 ^a) K2.4 च (for वै). — ^b) K1 B2.4 Dc1 D2-6 फलं चापि (B2.4 Dc1 चैव) नराधिपः; K5 D1 M1 फलं वै (M1 च) भरतर्षभ. — ^c) G8 वै (for मे). S1 K3 D1 गदतः शृणु राज्ञे; Dc1 गदतो शृण्वतो राजन्.

8 ^a) K2 D1 यज्ञांते (for यजतः). — ^b) D1 ऊचुः सर्वे (by transp.). — ^c) K2.4 ऋत्विजाः. S1 K5 यज्ञः (for कर्म). D1 स्वव्यग्रेषु; T1 G कुर्वन्सु (for व्यग्रेषु). — ^d) K1 संतते (for वि).

9 K3 om. 9^{ab}. — ^a) K2 Dc1 G8 तदा; T2 G1 ततो (for तथा). K2.4 D1 यज्ञे; Dc1 होत्रे (for वह्नौ). S1 हूयमाने महायज्ञे; M8 (also as in text)

C. 14. 2819
B. 14. 91. 10
K. 14. 93. 10

सुप्रतीतैस्तदा विप्रैः स्वागमैः सुखनैर्नृप ।
अश्वान्तैश्चापि लघुभिरध्वर्युवृषभैस्तथा ॥ १०
आलम्भसमये तस्मिन्गृहीतेषु पशुष्वथ ।
महर्षयो महाराज संभूवुः कृपान्विताः ॥ ११
ततो दीनान्पशून्दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥ १२
अपविज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः ।
न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरंदर ॥ १३
धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो ।

हृयमाने तथाहृये. —^b) K_{2.4} D₁ मंत्रैर् (for होत्रे).
K_{2.5} गुणान्वितैः. K₁ B_{1.8-9} D₁ D₂₋₆ होत्रे (D₁
वह्नी) गुणसमन्वितैः. —^c) K₅ देवैश्च.

10 ^a) K_{2.4} D₁ ते प्रतीतैस्; D₁ सप्रतीतैस्; D_{5.6}
प्रमायुतैस्; T G₂ सुप्रतीतैस्; G₁ संवृत्तैस्; G₃ त्रिप्र-
तीतैस्. K_{1.4.5} B_{1.5} D₂₋₆ T G_{1.2} तथा. —^b) B₃
सागनैः (sic); B₅ सामनैः; T₁ G स्वागतैः (for 'मैः').
K_{1.4.5} B_{1.8-9} D_{2-4.6} T G सुस्वरैर्; K₅ स्वसुरैर्;
D₁ सुस्थितैर्; D₅ मुखरैर् (for सुस्वरैर्). Ś₁ नृपैः;
T G₁ नृभिः. D₁ स्वागमेषु परैर्नृप. —^c) D₅ अश्वान्तैश्च;
G₃ अश्वान्तैश्च. T G₁ बहुभिर (for लघुभिर). K₅ अयतै-
श्चापि गुरुभिर. —^d) D₅ अलङ्घ्य (for अज्ययुः). B₅
D₁ D₁ तदा (for तथा). G₁ अध्वर्युवृषभस्तदा.

11 ^a) Ś₁ K₂₋₄ M_{1-3.4} (inf. lin. as in text)
आरंभ- (for आलम्भ-). —^b) D₁ reads 11^b twice. —^c)
K₅ ग्रहेषु च (for गृहीतेषु). K_{2.4} अपि (for अथ).
—^d) K_{2.4} ततो महर्षयो राजन्. —^e) K₁ B_{1.8-9}
D (except D₁; D₁ missing) बभूवुः कृपयान्विताः.

12 ^a) D₅ om. पशून्. —^b) D₅ ते ऋषयस् (by
transp.). —^c) D_{5.6} चक्रं (sic) (for शक्रं). —^d)
G₃ शक्र- (for यज्ञ-). D₁ नायं यज्ञविधिः शुभं (sic);
D₁ नायं ज्ञानविधिः शुभः.

13 ^a) K₅ अथ; T₃ उप-; G_{1.8} अपि (for अप-).
K₁ B_{1.8-9} D_{2.4-6} अपरिज्ञान (K₁ D₃ 'त' सेतत्ते; D₅
तस्य ते अपरिज्ञानं. —^c) T₁ G₁ संति (for न हि).
B_{1.8.9} D₁ पशुगण-; B₅ T₃ 'वधो'; T₁ G_{1.8} बहुगणा
(for पशु). —^d) K₅ D₅ विधि दृष्ट्वा; B_{1.8.9}
D₁ 'वधो दृष्टः'. K₅ परंतप (for पुरंदर). B₅ दृष्टः
परपुरंजय.

14 ^a) T₁ G₁ दूषकस्; G₃ द्रवकस् (for वातकस्).

नायं धर्मकृतो धर्मो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ १४
आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि हेच्छसि ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान्भवेत् ॥ १५
यज्ञं बीजैः सहस्राक्षं त्रिवर्षपरमोपितैः ।
एष धर्मो महाञ्जश्रु चिन्त्यमानोऽधिगम्यते ॥ १६
शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तं न प्रतिजग्राह मानमोहवशात्तुगः ॥ १७
तेषां विवादः सुमहाञ्जज्ञे शक्रमहर्षिणाम् ।
जङ्गमैः स्थावरैर्वापि यष्टव्यमिति भारत ॥ १८

D₁ हि (for तु). —^b) K_{2.4} ततः (for तत्र). —^c)
Ś₁ K₂₋₄ D₁ यज्ञ- (for धर्म-). K₁ B_{1.8-9} D₁ D₂₋₆
T यज्ञो (for धर्मो). K₅ नायं धर्मकृतानां हि.

15 ^a) K_{2.4} D₁ G₃ सं यज्ञं; K₅ यज्ञेन (for सं
यज्ञं). —^b) K₃ कुर्वति. K₁ B_{1.5} D₂₋₆ चेच्छसि;
K₃ ही-; D₁ हेच्छथ; D₁ मेनसि (sic) (for हेच्छसि).
K_{2.4} कर्तुं यदि तु मन्यसे. —^c) M₁ धर्मं (sic). K₅
सुमहद्. T G अभूत् (for भवेत्).

16 ^a) K_{1.2.4.6} D₁ D_{1.5} यज्ञ-; T₂ M यज्ञं;
G_{2.8} धर्म- (for यज्ञ). D₅ स भवान्यज्ञबीजैश्च. —^b)
K₁ -परमोपितैः; K_{2.4} 'अतैः' (K₂ 'ते'); K₅ 'दितैः';
D₁ -परिमोपितैः; S -परमस्थि (T₁ G₁ 'मं स्थि तैः'. D₅
सहस्राक्षं त्रिवर्षतो (sic). —^c) K₅ एष यज्ञो; D₁ धर्मं
एष (by transp.). B₅ यज्ञ-; D₁ राजन् (for शक्र).
—^d) K₁ B_{1.8-9} D (except D₁; D₁ missing)
महागुणफलोदयः; K_{2.4} विद्यमानोधिगच्छते; T₁ G₁
चित्तयानो नि (G₁ 'नोसि' गम्यते).

17 ^a) Ś₁ K₂₋₄ स; M_{1.4} च (for तु). K₂ तं
(for तद्). D₅ वाच्यम्. —^b) K_{2.4} उक्तं तत्;
D_{5.6} तदुक्तं (for उक्तं न). —^c) K₁ महान्; K₅
जानन्; B_{1.8.9} D₁ D₂₋₄ M_{1-3.4} (inf. lin. as in
text) मानान्; B₅ काम-; D_{5.6} मनात् (for मान-).
K_{1.4} B_{1.4.5} D (except D₁; D₁ missing) M_{1-3.4}
(inf. lin. as in text) 'वशं गतः; C₇ 'वशात्तुगः (as
in text).

18 ^a) T₁ येषां; G_{1.2} एषां. K₅ विव्याधः (sic) (for
विवादः). —^b) K_{2.4.5} D₁ M यज्ञे (for यज्ञे). Ś₁
-महर्षिणा; K₅ 'जौ'; K₅ 'जः'. K₁ D_{5.6} शक्रयज्ञे
महात्मनां (K₁ कथंचन); B_{1.8-9} D₁ D₂₋₄ शक्रयः B₅
यत्र यज्ञे तपस्विनं. —^c) Ś₁ K_{2.4} D₁ वैच; T G

ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः ।
 ततः संधाय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ १९
 महाभाग कथं यज्ञेष्वागमो नृपते स्मृतः ।
 यष्टव्यं पशुभिर्मैध्वैरथो बीजैरजैरपि ॥ २०
 तच्छ्रुत्वा तु वचस्तेषामविचार्य बलाबलम् ।
 यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः ॥ २१
 एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविशेश रसातलम् ।

उक्त्वेह वितथं राजंश्चेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २२
 अन्यायोपगतं द्रव्यमतीतं यो ह्यपण्डितः ।
 धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥ २३
 धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
 ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारकम् ॥ २४
 पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः ।
 रागमोहान्वितः सोऽन्ते क्लृप्तां गतिमाप्नुते ॥ २५

14. 2837
 14. 91. 29
 14. 93. 28

चापि (for वापि). — ^d) Ś1 Ks नति; D1 चेति (for इति).

19 ^a) Ś1 Ks तेन; K2.4 ततः; D1 ते नि- (for ते तु). D1 वृत्ता; M1.2 भिन्ना (for खिन्ना). K2.4 [अ]तिवादेन; Ds विवादे तं; Ts विनादेन. — ^b) K2 दर्शभिः. — K1 om. 19st. — ^c) B1.3-5 Dc1 D2-6 तदा; T G अभि- (for ततः). — ^d) K2 D1.2 G2 पप्रच्छ. — After 19, Dc1 ins.:

189^a धर्मसंशयमापन्नान्मयं ब्रूहि महामते ।

20 Before 20, T G ins. ऋषयः. — ^a) Ks S महाप्राज्ञ (for 'भाग). K1.2.4 D1-6 यज्ञे स्वागमो; Ks बुद्धे स्वागमो (sic); T1 यज्ञेष्वागमे; M1 (inf. lin.) यज्ञे आगमे (for यज्ञेष्वागमो). Ś1 D1 G1.8 नृपतेः स्मृतः; K1 D2-6 'सत्तम (K1 D2 'मः); B1.6 'समतः; B2 'संस्मृतः; T1 M4 'तेः सुतः; M1 'ते मतः; M3 (inf. lin.) 'तिस्मृतः. Cv आगमे नृपतिः स्थितः (for 20^b). — Ks repeats 20th after 21. — ^c) Gs बहुभिर; Cv पशु (as in text). K1 B1.5 D2-6 मुखैर् (for मेधैर्). — ^d) Ks अथ. Ś1 Ks D1 अथौषधैः; K1 D2-6 M रमैरिति; K2.4 रथैरिति; B2-5 M3 (inf. lin.) अजैरिति. Ks (first time) अथो वाजैरथौषधैः, (second time) अथ बीजैः फलैरपि.

21 ^a) B2 ततः श्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु). D1 स; T2 च (for तु). K1 B1.4.5 Dc1 D2-4 G2.8 M वसुस्; D1 वयस् (for वचस्). — ^b) K1 अविचार्य (sic); Dc1 स विचार्य. K2.4 महाबलं; D1 बलाबले. — ^d) Ks M2.4 होवाच (for प्रो). — After 21, Ks repeats 20th.

22 ^a) K1 D2-6 [अ]थ; Ks G2 [ए]वं; T2 [ए]व (for [ह]इ). K1 B1.5-6 Dc1 D1-5 प्रश्नः; Ks राजां; Ds प्रकथं (for राजंश्). K2.4 उक्ते हि वितथं (K2 'थे) राजंश्. — ^d) K1 वेदानाम् (for वेदी). B2 ऋषभः (for ईश्वरः). Ks प्रभो; B2-5 Dc1 पुरा (for प्रभुः).

— After 22, K1.5 B1.3-5 D (except D1; Dn1 missing) ins.:

190^a तस्मात्त वाच्यं ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशये ।
 प्रजापतिमपाहाय स्वयंभुवमृते प्रभुम् ।

[(L. 1) Dc1 केनापि; D2.6 त्वेकेन. — (L. 2) Dc1 अपाहाय (for अपाहाय). Dc1 प्रभुः; Ds भुवं.]

— After the above, the same MSS. read 26-27, Dc1 repeating 26 in its proper place.

23 ^a) Ks Dc1 D1 M4 अन्यायो (Ks 'रयो) पागतं; M1-8 'योपाजितं. D1 वित्तम् (for द्रव्यम्). — ^b) K1 B1.5 D2-6 अभीष्टं; D1 आनीतं; S सतनं (for आनीतं). — ^c) K1.5 B1.5-6 Dc1 D2-6 धर्माभि (Dc1 'ति शंकी (B2 'कां). Ś1 damaged; K2 B2 Dc1 T1 त्यजते; Ks यजते; B2.5 T2 G त्यजति; D1 यतते (for यजते). — ^d) K1 B1 D2-6 न स धर्मफलं लभे- (D2 भवेत्); B2-5 Dc1 न स धर्मफली भवेत्.

24 ^a) K2.4 वैहिंसको; D1 विध्वंसको; T1 G1.2 वैतंडिको (for 'सिको). Ks मूढः; T G ह्येष (for यस्तु). — ^b) Gs तदा (for तथा). K1 B1.5-6 Dc1 D2.4-6 पापात्मा पुरुषाधमः; Ds 'रमा पुरुषधर्मः. — ^d) Ś1 D1.6 G2.8 लोके. K (except Ks) B1.5-6 D (except D1; Dn1 missing) T G1-कारणं (for 'कम्).

25 ^a) K1 विप्र. — ^b) M1.4 दानं (for धनं). K1 B1.5-6 D (except D1; Dn1 missing) प्राप्य (for लब्ध्वा). T1 G1 निरङ्कुशं. — ^c) K2.4 श्वेतः; Ks सर्वा; B2 श्वेतं (for सोऽन्ते). — ^d) K2.4 योनिम् (for गतिम्). Ś1 आमुवन्; K1.4.5 B1.5-6 D2-6 T G अश्रुते; Ks Dc1 D1 आमुयात्.

26 Ks om. 26^a-26^b. K1.5 B1.5-6 D (except D1; Dn1 missing) read 26-27 after 190^a. Dc1 reads 26 for the first time, after 190^a. — ^c) Dc1 (both times) येन (for तेन). Ś1 Ks D1 S तेन

C. 14. 2633
B. 14. 91. 25
K. 14. 93. 24

तेन दत्तानि दानानि पापेन हतबुद्धिना ।
तानि सत्त्वमनासाद्य नश्यन्ति विपुलान्यपि ॥ २६
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ।
दाने न कीर्तिर्भवति प्रेत्य चेह च दुर्मतेः ॥ २७
अपि संचयबुद्धिर्हि लोभमोहवशंगतः ।
उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ॥ २८
एवं लब्ध्वा धनं लोभाद्यजते यो ददाति च ।
स कृत्वा कर्मणा तेन न सिध्यति दुरागमात् ॥ २९
उच्छं मूलं फलं शाकमुद्रपात्रं तपोधनाः ।

(M1 यानि) दानानि दत्तानि. —^b) B1. 6 [अ]शुभः; B2. 4
De1 (second time) D1-8 [अ]शुद्धः; De1 (first time)
कृत- (for हत-). —^c) B3 तान्वै (for तानि). K6
B1. 6 सर्वम्; B2 सर्वान्; De1 (second time) सत्यम्;
D1 संतम् (for सत्त्वम्). K5 B1. 8. 5 De1 (both times)
अनाहयः; M समासाद्य (for अना). K1 B4 D2-6
तानि (D6 ततः) सर्वाण्यनाहयः.

27 For the sequence in K1. 6 B1. 8-5 D (except
D1; Dn1 missing), cf. v. l. 26. K4 om. 27 (cf.
v. l. 26). —^a) K1 तस्याधर्मः; K3 D1 T1 तस्य
धर्मः (T1 'में'); T2 G1 तस्याधर्मः. T2 प्रवृद्धस्य. —^b)
De1 नास्तिकस्य; D6 हिंसि. G1 महात्मनः (for दुरा).
—^c) S1 om. 27^a-30^b. —^d) G1 एतानि (for दाने न).
T G8 एतेनाकीर्तिर्भवति. —^e) K1 B5 D2-6 न प्रेत्य
(for प्रेत्य च). G2 सु- (for the second च). B1 D6
दुर्मतिः.

28 S1 om. 28 (cf. v. l. 27). K4 om. 28^a (cf.
v. l. 26). —^a) K2 पापः; B2 T1 अतिः; B3 अमिः;
D1 अप- (for अपि). M1 दुर्बुद्धिर (for बुद्धिर्हि). De1
अतिसंघाय बुद्ध्या तु. —^b) De1 यश्च (for लोभ-). T G
वशानुगतः (for वशंगतः). —^c) T G यश्च करोति भूतानि.
—^d) T1 G1. 2 हिंसयेत्; G8 M हिंसयन्. T1 चेतसः.
K1. 5 B1. 8-5 De1 D2-6 [अ]पापेनाशुभ (B4 D2-6 'द')-
बुद्धिना.

29 S1 om. 29 (cf. v. l. 27). —^a) K1. 6 B1. 8-5
D2-6 T G मोहाद् (for लोभाद्). K2. 4 एवं लब्ध्वा
धर्ममोहाद्. —^b) K2. 4 ब्राह्मणाय (for यजते यो).
K1 यो दद्याद्यजतस्य च (sic). —^c) D1 सत्यवाद् (sic)
(for स कृत्वा). —^d) K2. 4 दुरात्मनः (K4 'ना' (for
'गमाद्'). — For 29^a, B1. 8-5 De1 D2-6 subst.:

दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वयान्ति धर्मिणः ॥ ३०
एष धर्मो महास्त्यागो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ।
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥ ३१
श्रूयन्ते हि पुरा विप्रा विश्वामित्रादयो नृपाः ।
विश्वामित्रोऽसितश्वैव जनकश्च महीपतिः ।
कक्षसेनादिष्वेणौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ ३२
एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः ।
नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ३३

191* यो हि दद्याद्यजतं वा ।
न तस्य स फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ।
[(L. 2) De1 फलमभ्येत्य (for स फलं प्रेत्य).]

30 S1 om. 30^a (cf. v. l. 27). —^a) K2. 4 उच्छं-
मूलः; De1 D2 उच्छं मूलः; T G1 उच्छंमूलः; G2 उच्छं
मूलः; M1 उच्छंमूलः. —^b) K2. 4. 6 B2. 4 T G -पानं
(for -पात्रं). K2. 4 तपोधनः; K3 T (G1. 2 'नः'.
) C2 तपोवनमित्यत्र रक्षकं तापः । () K2
विभवते; K5 'भावतो; D6 'भजतो; C2 विभवतो
(as in text). G8 लब्ध्वा; C2 दत्त्वा (as in text).
—^d) K2 स्वयान्ति. S1 K1 B1. 8-5 D2-4 धार्मिकाः (for
धर्मिणः). K8 D2. 6 T G ततः (K8 D5. 6 नरः) स्वयान्ति
धार्मिकः; K6 ततः स्वयमितो गताः; De1 नराः स्वयान्ति
धर्मतः.

31 *) M एवं (for एष). K1 B1. 8-5 De1 D2-6
महायो (De1 'न्यो) गो; K5 महात्यागो; D1 महाख्यातो
(for महास्त्यागो). —^b) G2 तथा (for तथा). —^c)
T G दया (for तथा). —^d) K5 क्षमा धृतिः (by
transp.). —^e) T G M1 फलम् (for मूलम्). S1
समासतः; K8 समाहितः; B8 उदाहृतं (for सनातनम्).

32 *) K1. 2. 4 De1 D1. 8. 4 श्रूयते. De1 च (for
हि). K1 B1. 4. 5 De1 D2-6 -वृत्ता; K2. 4. 5 M2-4
सिद्धा; B2 वृत्तो; D1 बुद्धा (for विप्रा). M1 श्रूयते
हि पुरासिन्ध्या. — G8 om. 32^a-34^b. —^d) De1 D1
महामतिः. —^e) K1 B2. 4 D2-6 G2 कक्षसेना (D2. 8
G2 'नो) हिंसनौ; K2 B1. 5 'नाम्नि (K2 'वि) सेनौ; K5
'नादिष्वेणौ; K4 T2 कक्षीयानादिष्वेणौ (K4 'क्षीणौ); K5
कक्षसेनादिष्वेणौ; D1 कक्ष्यपोनादिष्वेणौ. —^f) D2. 6 सिद्ध-
(for सिन्धु-). T1 -द्वीपा. K1. 5 D4. 6 पार्थिवः; K4 'क्षे.

33 G8 om. 33 (cf. v. l. 32). K1 om. 33.

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः ।

दानधर्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

जनमेजय उवाच ।

धर्मागतेन त्यागेन भगवन्सर्वमस्ति चेत् ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १

ततोऽच्छवृत्तेर्यद्वृत्तं सक्तुदाने फलं महत् ।

कथितं मे महद्ब्रह्मस्तथ्यमेतदसंशयम् ॥ २

कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् ।

एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ३

वंशपायन उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिंदम ॥ ४

पुरागस्त्यो महातेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।

प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते रतः ॥ ५

तत्राग्निकल्पा होतार आसन्सत्रे महात्मनः ।

मूलाहारा निराहाराः साश्मकुट्टा मरीचिपाः ॥ ६

C. 14. 2051
B. 14. 92. 6
K. 14. 94. 6

— ^१) Ds. 6 गताः सिद्धिं परामितः. — ^२) T G₁ कृपा-
(for नृपाः). Ds. 6 न्यायैश् (for दानैश्). — ^३) K₁
तपोधनैः; Ds. 6 तथा धनैः.

34 Gs om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). — ^४) Ks च
श्रितास्; Ds₁ वारि' (for चाश्रि'). — ^५) Bs -धर्मा-
त्मकाः; T G -धर्माश्रिताः; M₂ -धर्माग्निना (for 'ग्निना').
Ks दानधर्माश्रिताः सिद्धास्. — ^६) D₁ चाति (sic) (for
यान्ति). M₂. 8 नित्यशः (for भारत).

Colophon missing in Dn₁. — *Adhy. name* : Ks. 4
उच्छ्रवृत्तोपाख्यानं; Ks नकुलोपाख्यानं; Bs. 5 शकमहर्षि-
संवादः; T G₁ शुद्धदानप्रशंसा (T₂ 'शमनं'); Bom. ed.
हिंसामिश्रधर्मनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): Ś₁ 128; T₁ 81; T₂ G₁. 8 80; Gs 91;
M₁. 4 76; M₂. 8 79; M₃ (inf. lin.) 96.

95

 This adhy. is missing in Dn₁ (cf. v. l. 14.
93. 22). Bs is not collated for this adhy.

1 ^१) Ds. 6 धर्मराजं. Ks वित्तैः; D₁ न्यायेन (for
त्यागेन). — ^२) K₁. 4 B₁. 8-5 D (except D₁); Dn₁
missing) स्वर्गम्; Ks M फलम् (for सर्वम्).

2 ^२) Ś₁ Ks तद्; K₁ B₂-5 Ds₁ D₂-6 तस्य;
Ks. 4. 5 B₁ D₁ G₁ M₃ तथा; Gs तदा (for ततो).

Ś₁ Ks T G₂ [उंछवृत्तौ; K₂. 4 Gs [औंछवृत्तौ (Gs 'त्त');
G₁ [उंछवृत्तं (for 'वृत्तं'). Ks ये (sic) (for यद्).
— ^१) Ś₁ (before corr as in text) सक्तुप्रस्थः; K₂-4
D₁ 'दानः; M यज्ञदान- (for सक्तुदाने). T G₁ सकृदानं
महाफलं; G₂. 8 सक्तुदानं महत्फलं. — ^२) D₁ प्रार्थितं
(for कथितं). K₁ B₁. 5 D₂-8 तु; K₂ च; K₃. 5
Bs. 4 Ds₁ T₂ M₁-8 ते (for मे). K₁ B₁. 8-5 D
(except D₁ ; Dm missing) मम; K₄. 5 M₂-4 महा-
(for महद्). — ^३) Ś₁ K₂-4 D₁ M₁ सत्यम् (for
तथ्यम्). Ks M न संशयः; T₁ G₁ असंशयः.

3 ^४) G₂ -धर्मेणु (for -यज्ञेषु). — ^५) D₂. 8 [5] भवत्
(for भवेत्).

4 ^६) T₁ G₁ पुरा (for महा).

5 ^७) M अगस्त्यो हि (for पुरागस्त्यो). K₂. 4 अग-
स्त्यस्य महाराजः.

6 ^८) K₁. 5 D₂. 4 अत्र (for तत्र). — ^९) K₂-4
आसन्त्यज्ञे; T G चासन्त्यज्ञे (for आसन्त्यज्ञे). K₁ महान्परः
(sic). — ^{१०}) Ś₁ K₂-4 फलाहारा (for मूला). K₁ B₁.
8-5 D (except D₁ ; Dm missing) फलाहाराः; M₃. 8
निळाहाराः (for निरा'). — ^{११}) K₁ शास्त्रः; K₂. 4. 5
D₁ G₂ अश्म- (sic); T G₁. 8 चाश्म- (for साश्म-).
K₃ कुट्ट-; D₁ कुट्ट- (for कुट्टा).

7 ^{१२}) Hypermetric. Ś₁ Ks परिष्टु (Ks 'ष्टु') द्विगो;

C. 14. 2092
B. 14. 92. 7
K. 14. 94. 7

परिघृष्टिका वैषमिकाः संप्रक्षालास्तथैव च ।
यतयो मिश्रवश्चात्र बभूवुः पर्यवस्थिताः ॥ ७
सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
दमे स्थिताश्च ते सर्वे दम्भमोहविश्रिताः ॥ ८
वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाहिताः ।
उपासते स्म तं यज्ञं भुञ्जानास्ते महर्षयः ॥ ९
यथाशक्त्या भगवता तदन्नं समुपाजितम् ।
तस्मिन्सत्रे तु यत्किञ्चिद्योग्यं तत्र नाभवत् ।
तथा ह्यनेकैर्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः ॥ १०
एवंविधेस्त्वगस्त्यस्य वर्तमाने महाध्वरे ।

K1.5 D2 Cu °पृ K5 °मृष्टिका; K2.4 परि(K2 °र)-
मुष्टिका; D1 °पृष्टितो; D3 °पृष्टिक; T1 पंपुष्पका;
T2 G1.2 पति(T2 °रि)पुष्टका; G8 परिपुष्टिका; M
परिपुष्टा; Cnp °पृष्टिका (for °पृष्टिका). D1 विश्व-
सिका; D8 वैषमिकास; M वैतयिका; —^b) K1
D2-4.6 स्वप्रच्छा(D2.4.6 °क्षा)लास; B1.8 संप्रक्षालास;
D1 संप्रक्षालास; D6 स्वप्रक्षालास; S संप्रक्षालास; Bom.
ed. प्रसंख्यानास; Cnp अक्षालास. —^c) K2.4 [ए]व;
G8 [अ]पि (for [अ]त्र).

8 G8 om. 8^{ab}. —^a) K8 सर्व- (for सर्वे). —^c)
Dc1 यमे; G8 रेने (sic) (for दमे). K1 B1.5 D2-6
सर्वे ते (by transp.); B3 ये सर्वे. —^d) K1 corrupt.
K5 B8-5 Dc1 M तमोदंभः; D2.4-6 हिंसादंभः; D8
दंभहिंसा; T G1.8 मोहदंभः.

9 K1 om. 9^{ab}-10^b. K2.4 om. (hapl.) 9^{ab}. —^a)
Ś1 K8 शुद्धवृत्ते; Dc1 वृत्ते शुभे; D1 युद्धे वृत्ते; D6.8
वृत्ते शुद्धः; T G वृद्धेः शुद्धे (G8 °मै)स् (for वृत्ते शुद्धे).
T G1 तथा (for स्थिता). —^b) B1.8-5 D2-6 T2 G2
[अ]वाधिताः (for [अ]वाहिताः). —^c) K2.8 उपासति;
M °संते. K8 T G1 स्म ते; G8 स्वयं (for स्म तं).
B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing) उपानिष्ठं तं
(D8 ते) यज्ञं. —^d) K2.4 ते भुञ्जाना (by transp.);
K8 भुञ्जते स्म; B1.8-5 D (except D1; Dn1 missing)
यज्ञं तस्ते (B1 °अ).

10 K1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). —^a) K2.4 यथा
भक्त्या. —^b) K2.4 तदंशः; B8 °थं; M1 यदंशः.
—^c) Dc1 यस्मिन्. Ś1 मतेन; K2.5 D1 M1 सत्रेन;
M2.8 सत्रेण; M4 यज्ञेन (for सत्रे तु). K1 B1.5 Dc1
D2-5 यदुत्तं; D6 यदुत्तं; M किञ्चिद् (by transp.).

न वर्षर्ष सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम ॥ ११
ततः कर्मान्तरे राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ।
कथेयमभिनिर्घृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२
अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्नं विमत्सरः ।
न च वर्षति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति ॥ १३
सत्रं चेदं महद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ।
न वर्षिष्यति देवश्च वर्षाण्येतानि द्वादश ॥ १४
एतद्भवन्तः संचिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः ।
अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ १५
इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ।

K2.4 तस्मिन्सत्रे ततः किञ्चिद्. —^d) Ś1 K2.8.5 D1
यद्योग्यं; K4 प्रघोषं (for अद्योग्यं). K1 B1.5 Dc1 D2-6
यद्योग्यं च तदामवत्; B8.4 यद्योग्यं तदा. —^e) K2.4
om. 10^{ab}. —^c) D2.6 T G1.2 यथा; G8 यदा (for
तथा). D1 मुनिभिर्याज्ञिकैश्चैव. —^f) T G बहवः (for
महान्तः).

11 ^a) K1.4.5 B1.8-5 D2-5 G2 M2 (inf. lin.)
एवंविधे; M4 एवं विधस्. Ś1 K2.8 D1 एवंकृते स्म (K2
°विधेस्त्व)गस्त्येन. —^b) D1 विधिवद्; T1 G1 वर्षमाने
(for वर्तं). K1.8.4 B2.4 D (except D1; Dn1
missing) त (D2 य)धधरे (for महा). —^c) D5
सहस्राणि (for °क्षस्). D6 नैव वर्षसहस्राणि.

12 ^c) Ś1 K8 इति; T1 G1 इह (for अस्मि). K1
D1 -निवृत्ता; Dc1 संवृत्ता. —^d) K1.8 भवितारम्नां
(sic).

13 ^a) Ś1 K8 वै; K2.4 [s]त्र; D1 G M [s]यं;
T यद् (for सौ). —^b) D8 न (for [अ]न्नं). M
अमत्सरः. —^c) G1 अन्न्यद् (for अन्नं).

14 ^a) Ś1 K2-4 D1 [ए]नन् (for हृदं). T1 विप्र.
—^b) K2.4 -वार्षिकी (K4 °की) (sic); B8 -वर्षिकं. K5
कथमन्नं भविष्यति (= 13^d). —^c) B4 G8 च (G8 हि)
वर्षति (for वर्षिष्यति). K8 देवस्य; B1 देवेशो (for
देवश्च). K1 तत्र वर्षति देवश्च; K4 न वर्षति देवराजो;
K5 न वर्षिष्यश्च तेजश्च.

15 ^a) T1 G1 एवं (for एतद्). T2 संचिन्त्य; G1.2
सत्यस्य; G8 सत्रस्य (for संचिन्त्य). —^b) Ś1 K2.5
D1 T तस्य (for अस्म). —^c) K2.4 D1 T2 M1-8 [अ]पि

प्रोवाचेदं वचो वाग्मी प्रसाद्य शिरसा मुनीन् ॥ १६
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ॥ १७
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
व्यायामेनाहरिष्यामि यज्ञानन्यानतिव्रतान् ॥ १८
बीजयज्ञो मयायं वै बहुवर्षसमाचितः ।
बीजैः कृतैः करिष्ये च नात्र विघ्नो भविष्यति ॥ १९
नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम सत्रं कथंचन ।

वर्षिष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति ॥ २०
अथ वाभ्यर्थनामिन्द्रः कुर्यान्न विह कामतः ।
स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः ॥ २१
यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ।
विशेषं चैव कर्तास्मि पुनः पुनरतीव हि ॥ २२
अथेह स्वर्गमभ्येतु यच्चान्यद्वसु दुर्लभम् ।
त्रिषु लोकेषु यचास्ति तदिहागच्छतां स्वयम् ॥ २३
दिव्याश्चाप्सरसां संघाः सगन्धर्वाः सकिंनराः ।

C. 14. 2870
B. 14. 92. 28
K. 14. 94. 28

(for [अ]ति-). —^d) Ks Ds Mi अहति; Gs अहंसि.
— After 15, Śi Ks Ds ins. an addl. colophon
[*Adhy. no.*: Śi 129]

16 Before 16, Ks Ds ins. वैशेषायन उवाच. —^δ)
K1 प्रत्युवाच ह (hypermetric) (for प्रतापवान्). —^σ)
K1 B1. 8-8 D (except D1; Dn1 missing) प्रोवाच
वाक्यं (Bs. 4 Ds1 रमी) स तदा.

17 Ks Ms om. (hapl.) 17^σ-18^δ. B1 repeats 17^σ
after 19^δ. —^σ) Ks स्पर्धायज्ञं; Gs चिन्तायज्ञान्. Ds1
विधास्यामि (sic) (for करिष्यामि). —^d) T G विधिरेषा
सनातनी (sic). — After 17, K1 ins. 192*.

18 Ks Ms om. 18^σ (cf. v. l. 17). K1. 2 om.
18^σ. Ks B1. 8-8 D (except D1; Dn1 missing) T
G1. 2 ins. after 18^δ: K1 after 17:

192* स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ।

यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।

[(L. 1) ⚡ Cv: स्पर्शयज्ञं पूजार्थं सालग्रामादिस्पर्शयज्ञः
तम् । ⚡ T G1. 2 विधिरेषा सनातनी (sic) (for the post.
half). — Ks om. line 2.]

—^σ) Śi Ds Ts हरिष्यामि; Ks. 4 आहनि^σ (for आहरि^σ).
⚡ Cvp, Cv: व्यायामेन, शरीरकृशेन । ⚡ —^d) Ks
D1 अतिव्रतः (D1 तातः); Ds क्रमात्. — For 18^σ,
Bom. ed. subst. :

193* व्यायामेना हरिष्यामि यज्ञानेतान्यव्रतान् ।

19 ^a) Śi Ks-4 मया (Śi हा) रब्धो; Ks Gs M1. 4
मयायं भो; Bs मया यद्वै; D1 मया लब्धो; Ds मया
वैव; T G1. 2 महारंभो; Ms. 8 ममारंभो (for मयायं वै).
—^δ) Ds1 बहुवर्ष. Ks. 4 -समोचितः; Ds -समन्वितः;
M -समाहितः. — After 19^δ, B1 repeats 17^σ. —^σ)
B1. 8-8 कृतं (for कृतैः). Ks करिष्येव; Ks वदेयं; Ks

व्यैश्च; B1. 8 व्यामि; D1 व्येते (for व्ये च). Śi
बीजैः कृत्ये करिष्येवं (sic); K1 Ds-8 बीजैर्हितं करिष्यामि;
Ds1 एतत्सर्वं करिष्यामि. —^d) Ks नाना-; T G नाति-;
M नाञ्ज- (Ms न्य-)(for नात्र). D1 साहि (for विघ्नो).
Ks (sup. lin. as in text) करिष्यसि (for भविष्यति).

20 Ks om. (hapl.) 20^σ-22^δ. —^σ) Ks दृश्यं;
Gs यज्ञं (for शक्यं). Ds मया (for वृथा). Ks
वाक्यं (for कर्तुं). Ks न शक्यमन्यथा कर्तुं. —^δ) Gs
शक्यं (for सत्रं). —^σ) Ks S न वर्षिष्यति; Ds
वर्षिष्यतीह. Śi Ks. 8 Bs D1 देवो वा (D1 वै) (by
transp.); K1 वासवो; Ks देवेत्र. —^d) Ds1
वृथार्यः; Ts Gs वा देवो; Bom. ed. वा वर्षं (for
वा देवो).

21 Ks om. 21 (cf. v. l. 20). —^σ) Ks. 8 तु (for
वा). Ks [अ]त्यर्थनाम्; Ks [अ]त्यर्थनाम्; T1 ह्यर्थनाम्;
Gs [अ]त्यर्थि^σ; M. ह्यर्थि^σ (for [अ]त्यर्थ^σ). D1 अथ
वा वर्षयामिद्वि. —^δ) T1 कार्यं (for कुर्यान्). Ks D1
ननु; M1 (inf. lin.) नास्तु (for न तु). K1 B1. 8-8
Ds1 Ds-8 न करिष्यति कामतः; Ks कुर्यादिह न का^σ;
Ks कुर्वन्विह का^σ. —^d) Ks वा (for च).

22 Ks om. 22^σ (cf. v. l. 20). —^σ) Śi Ks. 8
D1 Gs यथाहार-. G1 दानम्; Gs. 8 दानं (for -जातम्).
Ds1 यो यथैव समाजातः; T1 यो यथाहारयानश्च. —^σ)
Ms-8 वर्षाणां (for विशेषं). Ks. 4 S [अ]पि (for [ए]व).
Ds1 [अ]सि; Ds तु (for [अ]स्मि). Śi Ks विशेषेणापि
कतोस्मि. —^d) T G M1 ह (for हि). Ms. 8 लोकानां
च न संशयः.

23 ^a) Ks स्वलम् (sic); Ds1 स्वर्गम्; Ds कर्णम्
(for स्वर्गम्). —^δ) Ks अपि; Ks Ds1 वस्तु-; Bs
भुवि (for वस्तु). K1 B1. 8 Ds-8 किंचन (for दुर्लभम्).
— T1 om. 23^σ-25^δ. —^d) K1 B1. 8 Ds-8 [अ]गम्यतां;

C. 14. 287;
B. 14. 87. 26
K. 14. 94. 25

विश्वामुख ये चान्ये तेऽप्युपासन्तु वः सदा ॥ २४
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यत्किंचिदसु विद्यते ।
सर्वं तदिह यज्ञे मे स्वयमेवोपतिष्ठतु ।
स्वर्गं स्वर्गसदश्चैव धर्मश्च स्वयमेव तु ॥ २५
इत्युक्ते सर्वमेवैतदभवत्तस्य धीमतः ।
ततस्ते मुनयो दृष्ट्वा मुनेस्तस्य तपोबलम् ।
विस्मिता वचनं प्राहुरिदं सर्वं महार्थवत् ॥ २६
प्रीताः स्म तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोव्ययम् ।

S (T₁ om.) 'च्छतु.

24 T₁ om. 24 (cf. v. 1. 23). — ^a) T₂ यदि;
G दिवि (for दिव्याश्च). B₁. 3. 4 Dc₁ दिव्याप्सरस-
संघाश्च. — ^b) K₁ B₁. 3-5 D (except D₁; Dn₁
missing) रीधर्वाश्च (for सद्गन्धर्वाः); .. — ^d) B₁. 5 Dc₁
D₂-6 मे; D₂ ते; M₁ मा; M₂. 6 वा (for वः).
B₁. 5 Dc₁ D₂-6 मखं (for सदा). K₁ ते प्रयासंतु
(sic) ते मखं; K₂. 4. 5 B₃. 4 D₁ तेऽप्युपायांतु नः (K₅ वः;
B₃. 4 मे) सदा (B₃. 4 मखं); T₂ G तेपि (G₃ ते च)
युष्मानुपासतां.

25 T₁ om. 25^{ab} (cf. v. 1. 23). — ^a) K₅ तु
(for च). — ^b) Ś₁ K₃ B₁ G₃ विद्यते वसु (by
transp.); K₅ वस्तु विद्यते. — D₁ om. 25de. — ^c)
K₁ B₁. 3. 6 D (1/2 om.; Dn₁ missing) यज्ञेपु; B₄
यज्ञे तु (for यज्ञे मे). — ^d) T₁ G [उ]पतिष्ठतां. — D₅
om. 25^{ef}. — ^e) K₁ corrupt. D₂ स्वर्गाः; M₁ स्वर्गैः.
G₁ स्वर्गस्तश्च; G₂ 'सतश्च (for 'सदश्च). — ^f) Ś₁
K₃ Dc₁ D₁ M₁. 2 एतु (for एव). Ś₁ K₃ Dc₁ D₁
मे; K₁. 5 B₄ च; M₁. 2 वै (for तु).

26 ^a) K₂ इत्युक्तं; D₁ om.; T₁ G₁ इत्युक्तः. K₁
एवं तु (for एवैतद्). Dc₁ यच्च यज्ञविधौ मे वै. — ^b)
K₁ B₁. 3-5 D (except D₁; Dn₁ missing) अभवत्तपसा
मुनेः (K₁ D₂. 6 'ने). — After 26^b, K₁ B₁. 3-5 Dc₁
D₂-6 ins. :

194* तस्य दीप्ताग्निमहसस्वर्गस्त्यस्यातितेजसः ।

[B₁ -सद्दसु; D₅ -महत्सु (for 'ससु).]

— ^a) K₁ B₁. 3-5 D₂-6 दृष्ट्वा; Dc₁ सर्वं (for दृष्ट्वा).
— ^d) D₄ दृष्टुले (for मुनेस्तस्य). K₁ B₁. 3-5 Dc₁ D₂.
3. 5. 6 दृष्टुल (Dc₁ दृष्ट्वा तस्य) पसो बलं. — ^f) B₃ मम;
D₂. 8 T G₁ सर्वं (for सर्वं). — After 26, D₄ ins. an
addl. colophon [Adhy. no. 87].

स्वैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स्मो न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ २७
यज्ञान्दीक्षास्तथा होमान्यच्चान्यन्मृगयामहे ।
तन्नोऽस्तु सकृत्तैर्यज्ञैर्नान्यतो मृगयामहे ॥ २८
न्यायेनोपाजिताहाराः स्वकर्मनिरता वयम् ।
वेदांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे ॥ २९
न्यायेनोत्तरकालं च गृहेभ्यो निःसृता वयम् ।
धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहे वयम् ॥ ३०
भवतः सम्पगेषा हि बुद्धिर्हिसाविर्जिता ।

27 Before 27, MSS. ins. ऋषय ऊतुः. — ^a) K₁
B₁. 3 D₂. 8 प्रीताः स्मसु; K₂ प्रीतास्मा; D₅ प्रीतास्मि
(sic). Dc₁ प्रीताः स्म तपसा ते वै. — ^b) T G₁ ननु
(for न तु). T₁ तपोवनं; G 'धनं (for 'व्ययम्). Dc₁
तदिच्छामस्तपो वयं. — ^c) K₁ B₁. 3-5 D (except D₁;
Dn₁ missing) T₂ G₂ तैर् (for स्वैर्). K₁ स; K₅
B₁. 3-5 D (except D₁; Dn₁ missing) T G स्म (for
स्मो). — ^d) K₂ व्ययं (for वयम्). K₁ कृतं यज्ञं
शुचिव्रतः.

28 K₁ om. 28-29. — ^a) Ś₁ K₃ यज्ञा (sic);
K₅ B₁. 5 Dc₁ D₂-5 यज्ञं; B₃. 4 D₅ T G₁. 2 यज्ञ- (for
यज्ञान्). K₂. 4 Dc₁ M₂. 8 दीक्षांसु; K₅ B₁. 3-5 D₂. 4-5
दीक्षां. — Ś₁ B₁. 3-5 Dc₁ D₂-6 om. (hapl.) 28^{ad}. — ^c)
K₄ च (for नो). G₁ सुदुर्तैर्; G₂ तोषितो; M सुदुर्तैर्
(for स्व). T G₃ तयोः संघर्षितैर्यज्ञैर्. — ^d) K₄ G₁
न्यायतो (for नान्यतो).

29 K₁ om. 29 (cf. v. 1. 28). — ^b) K₄ B₁. 3-5
D₂-6 स्वकर्मनिरता व (D₂ इय) यं. — Ś₁ G₁ om.
(hapl.) 29^a-30^b. — ^c) B₁ T₁ देवाश्च; Dc₁ विदाश्च;
D₅ M₁ वेदाश्च; G₂. 8 देवाश्च (for वेदाश्च). K₂-4 D₁
ब्रह्मचर्यं च. — ^d) T G₃ 8 न्यायेन (for न्यायतः).

30 Ś₁ G₁ om. 30^{ab} (cf. v. 1. 29). — ^a) K₅
न्यायतोत्तर- (sic). T G₂. 8 न्यायेन रंजि (T₁ रवि) ताः
काले. — ^b) Some MSS. निस्तुता. — K₅ B₃ Dc₁ G₂
om. (hapl.) 30^{ad}. — ^c) B₁ धर्मतस्मैर्; M₂. 8 'निष्ठैर्.
K₂. 4 D₁ विधिद्वारे; K₅ च विविधैस् (for विधिद्वारैस्).
T G₁. 8 दृष्टैश्च विधिद्वारैस् (T₁ विधिद्वारैस्; G₁ 'विध-
वानैस्).

31 ^a) Dc₁ corrupt. Ś₁ भवता; D₅ 'तं. Ś₁ K₂. 8
D₁ एवैषा; K₁ B₁. 3-5 D₂-6 दृष्टा तु (for एषा हि).
K₂. 4 भवतः सम्पगास्तपेष्वा (sic); M₁ 'तः सम्पगेहाभूद्.

एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूयास्त्वं सततं प्रभो ॥ ३१
 प्रीतास्ततो भविष्यामो वयं द्विजवरोत्तम ।
 विसर्जिताः समाप्तौ च सत्रादस्माद्ब्रजामहे ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा कथयतामेव देवराजः पुरंदरः ।
 वर्षं सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ३३

असमाप्तौ च यज्ञस्य तस्यामिनपराक्रमः ।
 निष्कामवर्षी देवेन्द्रो बभूव जनमेजय ॥ ३४
 प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
 स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ३५
 ततो यज्ञसमाप्तौ तान्विसर्ज महामुनीन् ।
 अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथाविधि ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

जनमेजय उवाच ।

कोऽसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै ।
 प्राह मानुषवद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम्
 श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा वागस्य मानुषी

C. 14. 2886
B. 14. 92. 40
K. 14. 98. 2

— °) G₁ स ताम् (for एताम्). K₅ B₁. 8-5 D₁ एकोयं (B₁. 5 'पि) विधियज्ञेषु. — °) K₂. 4 D₁ T G विभो (for प्रभो).

32 °) K₅ M तव (for ततो). K₃ भविष्यामि (sio); B₁ 'म. — °) K₂ चैयं; K₅ यज्ञे; T₂ वरं (for वयं). K₁ B₁. 5 D₂-5 वयं तु (B₁ च) द्विजसत्तम (D₅ 'मा:). — °) B₅ partly damaged. B₁ विसर्जिताः. K₂. 4 समाप्ते; G₂ 'साश्. D₁ तु (for च). — M₁ om. 32^d-34^a. — °) K₂ ब्रजामहे; K₅ T₁ G₁ M₂-4 व्रजेम हि.

33 M₁ om. 33 (cf. v. 1 32). MSS. om. the ref. — °) Ś₁ K₅ कामयताम् (for कथं). K₁ B₁. 8-5 D₁ D₂-5 तेषां; T₁ G₂ एवं (for एव). D₁ तथा कथय मे देव. — °) K₂ D₁ देवदेवः; K₅ 'राज. — °) K₂ एवं वर्षं महातेजा (sio). — °) D₁ तपोवनं (for 'बलम्). B₁. 5 तस्य तत्तपसो बलं.

34 M₁ om. 34^a (cf. v. 1 32). — °) Ś₁ D₁ T₂ G₂. 8 आसमाप्तौ; K₁ B₁. 3-5 D₂-5 आसमाप्तेश्. K₂. 4 D₁ तु (for च). — °) M₁ यस्य (for तस्य). — °) K₅ corrupt. B₅ damaged. K₁. 5 B₁. 8. 4 D (except D₁; D₁ missing) पर्जन्यो (for देवेन्द्रो).

35 T₂ G₁ om. 35^{ab}. — °) K₂. 4 तदा; D₁ पुनर् (for च तम्). — °) K₂. 4 त्रिदशेश्वरं (K₅ 'री). — °) B₅ अयम् (for स्व). — °) K₂ बृहस्पतिः; B₅

महामति.

36 °) K₂ वा; D₁ (also as in text) G₁ तु (for तान्). — After 36^b, T G₁ ins.:

195* विपिने तत्र नकुलो नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ।

— °) K₅ -प्रीतान्; M₁ -प्रीता. — °) K₂-4 D₁ यथा विधिः.

Colophon om. in K₁ B₁. 4. 5 D₂-5; missing in D₁. — Adhy. name: Ś₁ K₅ अगस्त्ययज्ञसमाप्तिः; K₅ नकुलोपाख्याने अगस्त्योपाख्यानं; B₅ D₁ D₁ नकुलोपाख्यानं; T G₁ अगस्त्ययज्ञविशेषः (T₂ 'शेषकथनं). — Adhy. no. (figures, words or both): Ś₁ 130; T₁ M₂. 8 80; T₂ G₁. 2 81; G₂ 92; M₁. 4 77; M₂ (inf. lin.) 79.

96

— B₂ is not collated for this adhy. D₅ om. this adhy.

1 D₁ missing up to 3 (cf. v. 1. 14. 93. 22). D₁ om. 1. D₁ संजय (for जनमेजय). — °) G₂ ह (for है). B₅. 4 शिरसा कांचनीकृतः. — °) G₂ मानुषवाम् (for 'वद्). K₂. 4 वाक्यम् (for वाचम्). — °) K₂. 4 तत्पृष्टस्त्वे (for एतत्पृष्टो). K₅ ब्रवीहि (for वदस्व). D₅. 5 नः (for मे).

2 D₁ missing (cf. v. 1. 1). — °) K₅ च; D₁

C. 14. 2807
B. 14. 92. 41
K. 14. 95. 3

श्राद्धं संकल्पयामास जमदग्निः पुरा किल ।
होमधेनुस्तमागाच्च स्वयं चापि दुदोह ताम् ॥ ३
तत्क्षीरं स्थापयामास नवे भाण्डे दृढे शुचौ ।
तच्च क्रोधः स्वरूपेण पिठरं पर्यवर्तयत् ॥ ४
जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठं किं कुर्याद्विप्रिये कृते ।
इति संचिन्त्य दुर्मेधा धर्षयामास तत्पयः ॥ ५
तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य चुकुपे ततः ।
स तु क्रोधस्तमाहेदं प्राञ्जलिर्मूर्तिमान्स्थितः ॥ ६
जितोऽस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः ।

तु (for न). — ^b) K₅ वा (for च). K₅ सु- (for प्र-). — ^d) T G₁ तथा. K₁ 3. 5 B₁ 3-5 D₂ 4. 5 वाक्त्र (K₅ 'क्वा'स्य; D₅ वाक्यस्य; G₅ वाचास्य. D₁ तादृशी (for मानुषी).

3 Dn₁ missing (cf. v. l. 1). — ^b) B₁ (marg. as in text). ^c प्रतापवान् (for पुरा किल). — ^c) S₁ corrupt. K₅ तथागाद्वि; T G₂ 8 तमागच्छत्; G₁ तदागाच्च (for तमा). K₅ होमधेनुं तथान्याश्र; D₅ होमधेनुं समागाच्च. — ^d) K₁ 3-5 B₁ 3-5 D (D₅ om.; Dn₁ missing) एव (for चापि). S₁ ताः; K₅ गाः (for ताम्).

4 ^a) T G₁ तं (for तत्). K₁ B₁ 3-5 D₂ 4-6 पयः (for क्षीरं). — ^b) T G₁ शुचौ तदा; G₂ शुभे शुचौ (for दृढे शुचौ). K₂ 4 D₅ D₁ G₅ नवभाण्डे दृढे शुभे (D₁ शुभे दृढे; G₅ तथा शुचौ). — ^c) K₄ D₅ तं च; B₁ 3-5 तस्य; D₅ 6 तत्र (for तच्च). S₁ K₁ 4. 5 B₁ 3-5 D (D₅ om.) G₅ क्रोधस्व- (sic) (D₅ 'स्व'); C_v क्रोधं स्व- (for क्रोधः स्व-). K₅ तं क्रोधश्चरूपेण; T G₁ 2 M क्रोधो नकुलरूपेण. — ^d) S₁ पिठिरं; K₅ पिबरं; K₅ निहितं; K₁ D₁ M₅ पितरं (for पिठरं); K₁ B₁ 3-5 D₂ 4-6 धर्म आविशत्; K₅ T G₂ M पर्यवर्तयत् (K₅ 'न्'); G₁ 'वर्षयत्'; G₅ 'वैष्टयत्' (for 'वर्तयत्').

5 K₂ 4 D₅ D₁ transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^a) K₂ अपि; K₅ 5 T₂ क्रपि. — ^b) S₁ K₂-5 D₅ D₁ विप्रये (for विप्रिये). — ^c) K₂ 4 D₅ D₁ हृदं (for इति). K₁ B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4. 5 धर्मः स; D₅ धर्मान्स (for दुर्मेधा). — ^d) D₁ तत्परः; T₂ तत्पयः (for तत्पयः).

6 ^b) T G च (for [ए]व). G₅ अस्मै (for अस्य). K₅ यदा; D₁ तपः (for ततः). K₁ B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-6 नैवास्य स चुकोप ह; K₅ न चास्य विदधे कचिद्;

लोके मिथ्याप्रवादोऽयं यच्चयास्मि पराजितः ॥ ७
सोऽहं त्वयि स्थितो ह्यद्य क्षमावति महात्मनि ।
विभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे विभो ॥ ८
जमदग्निरुवाच ।
साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोध गच्छ त्वं विगतज्वरः ।
न ममापकृतं तेऽद्य न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
यानुदिश्य तु संकल्पः पयसोऽस्य कृतो मया ।
पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यताम् ॥ १०
इत्युक्तो जातसंत्रासः स तत्रान्तरधीयत ।

M₁ न चास्य प्रतिकुशे; M₂-4 न चास्मै चुकुपे तदा (M₁ 'तः'). — ^c) D₁ कुदस् (for क्रोधस्). K₁ B₁ 3-5 D (except D₁; D₅ om.) ततो राजन्; K₅ समाज्ञाय; G₅ समापेदं (for तमाहेदं). K₅ स मुनिः क्रोधमाज्ञाय. — ^d) K₁ B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-6 ब्राह्मणां मूर्तिमास्थितः. — After 6, K₁ B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-6 ins.:

196* जिते तस्मिन्मृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः ।

7 ^a) D₅ [S]सि (sic) (for स्मि). T₁ ते (for [ह]ति). T₂ G₅ भृगुश्रेष्ठ. — ^b) K₁ भवतो; K₅ भृगतो (for भृगवो). K₁ [S]त्यति; K₅ ह्यनु- (for ह्यति). S₁ D₅ रोषिणाः; K₂ रोषिणः; K₅ रोषितः. — ^c) K₅ [अ]पवादो; D₅ ह्यवादो. B₁ च (for स्यं). — ^d) S₁ K₂-4 D₅ D₁ [अ]हं (for [अ]स्मि). K₁ B₁ 4 Dn₁ D₂ 4-6 विनिजितः; B₅ विवजितः (for पराजितः).

8 ^a) G₂ 8 M₁ 4 स्थिते; M₂ 8 जिते (for स्थितो). K₁ 5 B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-6 वशे स्थितोहं स्वययष्ट. — ^c) K₂ G₅ तपसा. — ^d) K₁ 5 B₁ 4. 5 Dn₁ D₂ 4-6 S (except M₂ 8) प्रभो (for विभो).

9 ^a) G₅ सम्यग् (for साक्षाद्). — ^c) K₂ 4 तत्त्वया; T G₁ 2 न माम् (for न मम). K₂ कृतं (for कृतं). K₁ D₅-6 न स्वयापकृतं मेध; K₅ न समाधाकृतं तेद्य (sic); K₅ B₁ 3-5 D₅ Dn₁ D₂ 2 न स्वयापकृतं मेध. — ^d) K₂ M₅ मया; G₅ त्वयि (for मम). K₁ 5 B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-6 न च मे मन्युरास्ति वै.

10 ^a) S₁ ते (sic); K₅ G₁ [ह]ति; K₄ D₅ D₁ [अ]भि- (for तु). K₁ 5 B₁ 3-5 Dn₁ D₂ 4-6 चास्मस्यु- दिश्य संकल्पः. — ^b) T G M₂ 8 [S]द्य (for स्य). — ^d) S₁ (before corr.) K₅ विभ्यस्व (for बुध्यस्व).

पितृणामभिषङ्गात् नकुलत्वमुपागतः ॥ ११

स तान्प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति ।

तैश्चाप्युक्तो यदा धर्मं क्षेप्स्यसे मोक्ष्यसे तदा ॥ १२

तैश्चोक्तो यज्ञियान्देशान्धर्मारण्यानि चैव ह ।

जुगुप्सन्परिधावन्स यज्ञं तं समुपासदत् ॥ १३

धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः ।

मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीद्युधिष्ठिरः ॥ १४

एवमेतत्तदा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।

पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ १५

C. 14. 2900
B. 14. 92. 53
K. 14. 95. 15

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

आश्वमेधिकपर्व समाप्तम्

11 ^a) D₆. 6 तेन (for जात-). K₂ -मात्रः स (for संत्रासः). — ^b) K₁. 8. 5 B₁. 8-5 D₁ D₂. 4-6 तत्रैव (for स तत्र). — ^c) K₂ 4 स तस्याम् (for पितृणाम्). K₈ T₁ अभिशापात् (for 'षङ्गात्'). K₁ B₁. 5 D₁ D₂. 4-6 च (for तु). — ^d) M₁ उपागमः (sic).

12 ^a) G₈ च (for तान्). K₂ G₁ स तान्प्रदा (G₁ 'ता' पयामास. — After 12^b, K₂. 4 ins. :

197* तेनाप्युक्तो महाराज धर्मराजस्य वै तदा ।

अश्वमेधे तदागन्ता शापान्मुक्तो भविष्यति ।

— K₁. 4 om. 12^c. — ^c) K₁ B₁. 5 D₁ D₂. 4-6 क्षिपन्धर्मं (D₆ 'र्म'); D₁ D₂ यदा धर्मस्; T G₂. 8 यथा धर्म. — ^d) Ś₁ क्षेप्स्यसि; G₁ लप्स्यसे (for क्षे). Ś₁ K₈ G₈ ततः (for तदा). D₁ D₂ स्वाक्षेपं प्राप्यते स्वया; D₁ D₂. 4-6 शापस्यान्तमवाप्स्यसि (D₆. 6 'ति'). — After 12, D₁ D₂ read 14^d for the first time.

13 ^a) K₂-5 B₈ इति (for तैश्च). K₁ D₁ D₂ [उ]क्तः; K₈ D₄-6 [उ]क्त (for [उ]क्तो). K₂ S ह्युक्तो याज्ञियान्देशात् (K₂ 'न्सर्वात्'). — ^b) K₂. 4 G₈ हि (for ह). Ś₁ K₁. 5 B₁. 8-5 D₁ D₂. 4-6 धर्मारण्यं तयैव च. — ^c) Ś₁ K₁ B₁. 8-5 D₁ D₂. 4-6 G₈ जुगुप्समानो धावन्स; K₂. 4 धावमानो महाराज. — ^d) K₁. 5 B₁. 8-5 D₂. 4-6 तं यज्ञं (by transp.). K₁ समुपासयत्; D₁ D₂ G₂ 'गमत्'; T₁ 'दयत्'; M₁ 'द्वयत्' (for 'सदत्'). K₂. 4 दैक्षं तं (K₂ तं दैक्षं) समुपागमत्.

14 ^a) K₂. 4 ततः प्राप्य (for अथाक्षिप्य). — ^b)

K₁ B₈. 4 शक्तु- (for सक्तु-). B₁. 5 ते समः; D₆. 6 तेन ह (for तेन सः). K₂. 4 सक्तुप्रस्थं निवेद्य सः. — D₁ D₂ read 14^d for the first time after 12. — ^c) K₂. 4 B₁ D₁ D₂ (last two both times) S (except G₈) मुक्तशापस् (for मुक्तः शापात्). D₁ D₂ (both first time) तदा (for ततः). — ^d) K₂. 4 यथेष्टमगमत्तदा; D₁ D₂ (both first time) भविष्यति न संशयः.

15 ^a) Ś₁ K (except K₁) D₁ D₂ T G₁. 8 यथा (for तदा). D₁ वृत्ते. — ^b) K₁ B₁. 8-5 D₂. 4-6 यज्ञे (D₆. 6 'ज्ञं' तस्य (by transp.). — K₂. 4 om. 15^c. — ^c) Ś₁ K₂. 5 एव (for चापि). — ^d) K₈ [अ]र्तम-तस्. K₆ [स]भवत्; T₁ तथा (for तदा). — D₁ D₂ (marg.) ins. after 15; K₂. 4 after 15^b :

198* स चापि भगवान्कृष्णः शङ्खचक्रगदाधरः ।

यज्ञियो यज्ञनाथश्च पुण्डरीको जनार्दनः ।

वासुदेवो हरिर्विष्णुरनन्तो भक्तवत्सलः ।

आ समासेर्जगन्नाथो यज्ञं रक्षितवान्हरिः ।

रक्षित्वा स महाबाहुर्जंगम द्वारकां पुरीम् । [5]

[K₂. 4 om. line 2. D₁ om. lines 2-3.]

— K₂. 4 cont. :

199* एतत्पुण्यं महाराज शृण्वतां भुक्तिमुक्तिदम् ।

श्रोता च श्रावको यश्च स याति परमां गतिम् ।

Colophon. — Adhy. name : Ś₁ K₂. 8. 5 B₁ D₁

Dr. 4 T G नकुलोपाख्यानं. — *Adhy. no (figures, words or both):* Dn 1 Gs 93; T1 83; T2 G1 2 82; M1 4 78; M2 3 81; M4 (inf. lin.) 98. — After the above, T G ins. a passage given in App. I (No. 4).

— After the last colophon, S1 concludes with :

अस्यानु आश्रमवासिकं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमे * * * * *

* * राज्यं * * * * पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाभागे धृतराष्ट्रे महात्मनि ।

अस्मिन्प . . . त्तान्ताः । व्यासवाक्यं । संवर्तमरुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । उत्तङ्कोपाख्यानं । द्वारिकाप्रवेशः । युद्धवर्णनं । पाण्डवप्रयाणं । निधुस्त्वननं । वासुदेवगमनं । परीक्षिजन्म । स्त्रीप्रलापः । रत्ननयनं । अश्वोत्सर्गः । तदनुसरणं । मयूरपुरगमनं । अर्जुनव्यामोहः । उल्लूगीवाक्यं । अश्वनिवर्तनं । यज्ञसमृद्धिः । यूपोच्छ्रायः । दक्षिणादानं । यज्ञसमाप्तिः । अगस्त्यवर्णनं । नकुलोपाख्यानं चेति ॥

पर्वाश्वमेधिकं प्रोक्तं व्यासेनामिततेजसा ।
चतुर्दशं तु पर्वतद्वयाख्यातं ब्रह्मवादिना ।
अत्राध्यायशतं त्रिंशं त्रयोऽध्यायाश्च संमितम् ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥

शुभमस्तु ॥

— After the last colophon, K1 concludes with :

आश्वमेधिकपर्वं समाप्तं । संख्या ३५००.

— After the last colophon, K2 concludes with :

आश्वमेधिकपर्वं समाप्तं ।

अतः परं व्यासाश्रमवासिकं पर्वं भविष्यति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाभाग धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्तानि । व्यासवाक्यं । संवर्तमारुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । ब्राह्मणगीता । गुरुशिष्यसंवादः । उत्तङ्कोपाख्यानं । सुवर्णनयनं । अश्वपरीक्षा । हयरक्षणं । बभ्रुवाहनविजयः । अश्वमेधयज्ञः । नकुलोपाख्यानं । आश्वमेधिकं पर्वं चतुर्दशमं प्रोक्तं ॥

अत्राध्यायशतं त्रिंशं त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ।

त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिभिः ।

त्रीण्यादुरतिदानानि गावः पृथिवी सरस्वती ॥

संवत् १७३६ वर्षे शाके १६०१ प्रवर्तमाने उत्तरायणगते श्री-सूर्ये वसंतकर्तुं मासोत्तमवैशाखमासे कृष्णपक्षे १३ त्रयोदशी-तिथौ सोमवासरे लिखितमिदं ॥ शुभं भवतु ॥ प्रत्यानुशारेण लिखितं दोषो न देयः ॥ श्री ॥

— After the last colophon, K3 concludes with :

अस्यानु आश्रमवासिकं पर्वं । यस्यायं प्रतिसंधिः ॥

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाभागे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः । व्यासवाक्यं । संवर्तमारुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । उत्तङ्कोपाख्यानं । द्वारिकाप्रवेशः । युद्धवर्णनं । पाण्डवप्रयाणं । निधुस्त्वननं । वासुदेवगमनं । परीक्षिजन्म । स्त्रीप्रलापः । रत्ननयनं । अश्वोत्सर्गः । मणिपूरगमनं । अर्जुनव्यामोहः । उल्लूगीवाक्यं । अश्वनिवर्तनं । यज्ञसमृद्धिः । यूपोच्छ्रायः । दक्षिणादानं । यज्ञसमाप्तिः । उच्छ्रित्युपाख्यानं । अगस्त्ययज्ञवर्णनं । नकुलोपाख्यानं ॥

इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।

अत्राध्यायशतं त्रिंशं त्रयोऽध्यायाश्च संमताः ॥

— After the last colophon, K4 concludes with :

आश्वमेधिकपर्वं समाप्तं ॥

अतः परं व्यासाश्रमवासिकं पर्वं भविष्यति । तस्याद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाभाग धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्तानि । व्यासवाक्यं । संवर्तमारुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । ब्राह्मणगीता । गुरुशिष्यसंवादः । उत्तङ्कोपाख्यानं । द्वारिकाप्रवेशः । पाण्डवप्रयाणं । निषिलाभः । परीक्षिजन्म । सुवर्णनयनं । अश्वपरीक्षा । हयरक्षणं । बभ्रुवाहनविजयः । अश्वमेधयज्ञः । नकुलोपाख्यानमिति । इति आश्वमेधिकं चतुर्दशमं प्रोक्तं ।

अत्राध्यायशतं त्रिंशत्त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ।

त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।

विंशतिश्च तथा प्रोक्ताः संख्यातास्तत्त्वदर्शिभिः ॥

रामाय नमः ॥

— After the last colophon, Ks concludes with :

संपूर्णमाश्वमेधिकं पर्वं ॥

श्रीमद्भामहोदय नमः । करकृतमपराधं क्षन्तु सन्तः ।
अतः परमाश्रमवासपर्व । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

— After the last colophon, B₁ concludes with :

श्रीः ॥ श्रीकृष्णाय नमस्तुभ्यं महाकालस्वरूपिणे । श्रीहरिः ।

— After the last colophon, B_{2,4} conclude with :

आश्वमेधिकं पर्वं (B₁ om. पर्वं) समाप्तं ॥

— After the last colophon, B₅ concludes with :

समाप्तं चेदमाश्वमेधिकं पर्वं ॥

— After the last colophon, D₁ concludes with :

समाप्तमाश्वमेधिकं पर्वं ॥

संवत् १७९५ वर्षे कार्तिकशुक्लपक्षे १५ पूर्णमास्यां तिथौ बुध-
वासरे लिखितं पुस्तकं ।

— After the last colophon, D₂ concludes with :

आश्वमेधिकपर्वं समाप्तं ।

— After 14. 95. 15, D₃ concludes with :

आश्वमेधिकपर्वं समाप्तं ।

— After the last colophon, D₄ concludes with :

श्रीमदाश्वमेधिकपर्वं समाप्तं ॥

रेणुका जयति । अस्यानु आश्रमवासिकं पर्वं भविष्यति ।
तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाराज धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

शाके ग्रहेष्टविशिखेन्दुचयेन युक्ते (१५८९)

संवत्सरेऽतिशुभदे ऋगगमिधारुये ।

श्रीश्रावणे ऋगुदिनेऽपि च शुक्लपक्षे

भूत्या समाप्तमभवच्छुभमाश्वमेधस्य ॥

इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महाश्रुतस्य ।

अश्राव्यायाशितिः प्रोक्ता अष्टौ चात्र प्रकीर्तिताः ॥

श्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥

भवाभिर्जयति । रेणुका जयति । संवत् १७९६ शके १५८९

पुर्वगसंवत्सरे श्रावणशु" १४ श्रीमत्कविकुलोत्पन्नेन कविना
विश्वकेनाश्वमेधिकं पर्वं लिखित्वा रेणुकाचरणेषु समर्पितं तेन
श्रीभगवती प्रीयतां । संख्यावधी २००००० ।

— After the last colophon, D₅ concludes with :

आश्वमेधिकं पर्वं समाप्तं ॥

संवत् १८३३ चैत्रसुदि २ गुरौ अश्विनीनक्षत्रे ऐन्द्रयोगे तुला-
लग्ने रात्रिसमये दीपसमीपे अमृतसरसि देशे स्वगृहे श्रीपरम-
कृपालुपूज्यपादारविदश्रीकृष्णकौरात्मजदेवीसहायद्विजेन पुस्तक-
मिदमाश्विनेऽधिके लिखितं ॥ शुभं ॥

संवत् १८३३ चैत्रसुदि २ गुरौ अश्विनीनक्षत्रे ऐन्द्रयोगे तुला-
लग्ने रात्रिसमये दीपसमीपे अमृतसरसि देशे स्वगृहे श्रीपरम-
कृपालुपूज्यपादारविदश्रीकृष्णकौरात्मजदेवीसहायद्विजेन पुस्तक-
मिदमाश्विनेऽधिके लिखितं ॥ शुभं ॥

ऐन्द्र योगे तुलायाममृतसरसि नक्तं गृहे चोपदीपम् ।
पुस्तकं स्वार्थं परार्थं मधुरिपुकृपया सर्वशक्तिप्रदान्या
देवीसाहायकेन प्रलिखितमखिलं कृष्णकौरात्मजेन ॥

॥ श्रीरामायार्पितमस्तु ॥

— After the last colophon, D₆ concludes with :

आश्वमेधिकं पर्वं समाप्तं ।

शुभमस्तु । श्रीरामाय नमः । गोविन्दाय नमः । माधवाय
नमः ।

— After the colophon of App. I (No. 4), T₁
concludes with :

श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु । हरिः ॐ ।

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

अथर्वं वा सुवर्द्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

सौम्यनामसंवत्सरे आश्विजशुद्धपंचमी बुधवारं नाटिकि (day)
आश्वमेधपर्वं संपूर्णं ।

अभ्रदयामः पिङ्गजटाबद्धकलापः

प्राशुरैर्ण्डी कृष्णमृगात्स्वपरिधानः ।

साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुत्थः

पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । रामार्पणमस्तु ।

— After the colophon of App. I (No. 4), T₂
concludes with :

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीकृष्णाय नमः ।

— After the colophon of App. I (No. 4), G₁
concludes with :

श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगोपालकृष्णाय नमः । आश्वमेधिकं
पर्वं समाप्तं । हरिः ॐ ।

— After the colophon of App. I (No. 4), G₂
concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । आश्वमेधिकं समाप्तं । हरिः ॐ । श्री-

गुरुभ्यो नमः । ॐ शुभमस्तु ॐ ।

विन्दुदुर्किपिविहस्तवीथिका

पक्षिभेदपददूषणम् ।

हस्तवेगजमधुखिपूर्वकं

अन्तुमर्हय समीक्ष्य सज्जनाः ।

— After the colophon of App. I (No. 4), Gs concludes with :

श्रीअश्वमेधपर्वसमाप्तिर्जाता । श्रीवासुदेवपरब्रह्मणे नमः ।

— After the last colophon, Ms concludes with :

आश्वमेधिकं समाप्तं ।

तस्मान्न विस्मयः कार्यो धर्मेषु पुरुषैः शुभैः ।

एवं राजा महाबुद्धिरिष्ट्वा भूयोऽश्वमेधकैः ।

पञ्चभिः प्रददौ वित्तं धौम्याय बहुकोटिकम् ।

तदादाय मुनिर्देवा तपसे वनमाश्रितः ।

गतेष्वन्येषु मुनिषु वृष्णयो गन्तुमुद्यताः ।

एतान्संयुज्य पार्थास्ते वासुदेवमुपस्थिताः ।

तदनुग्रहसंभूतमादाय च परिक्षितम् ।

तानब्रवीद्वासुदेवः प्रीतास्मा धर्मतो हितम् ।

सत्त्वधर्मरता विप्रान्पालयध्वं दमान्विताः ।

तेषु तुष्टेषु तुष्टाः स्युः पितरो दैवतानि च ।

रतः प्रीतस्तेष्वहं च गोषु चैतान्नमस्कुरु ।

इत्युक्त्वा गन्तुमनसमब्रवीत्स युधिष्ठिरः ।

ये यजन्ति कृपार्थास्त्वा विप्रादिप्रतिमादिषु ।

स्मरन्ति मानवा नित्यं जपन्ति प्रणयन्ति च ।

एवञ्ज्ञानदेस्युः पापौघनिदिबध्नैरिवाचलः ।

दर्शनात्सूर्यं ते पुण्यं कारणाद्वादकारकान् ।

ज्ञातिक्षयमहादुःखं दर्शनात्तव शाम्यति ।

शिशोरस्याभिमन्योश्च तद्रतिर्नो भवाच्युत ।

इत्युक्तः पूजितः पार्थैः परिष्वक्तोऽभिवादितैः ।

दीर्घं चानुगतः खेदादनुनीय ययौ हरिः ।

बालाः पित्रोर्वियोगे वा सदारसुतबान्धवाः ।

पार्थाः कथंचिच्छुपुरं वीक्षिता वीक्ष्य चाययुः ।

कृष्णोऽपि पूजिते मार्गे वीक्षितो भुवि यद्रतैः ।

स्वजनैर्नाचिंतो वेश्म प्रविश्य प्रीतिमानभूत् ।

पार्थश्च कृष्णसंदर्शं पालयानो विचिन्त्य तम् ।

पितरं मातृभिः सार्धं पूजयानोऽवसस्तुलम् ।

इत्याश्वमेधिके एकाशीतितमोऽध्यायः ।

हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

— After the last colophon, Ms concludes with :

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीगुरवे नमः । कोष्ठं ९९५ मासं तेति (date) एलुतिय (written) पुस्तकमिदं समाप्तम् । श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु । हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

— After the last colophon, Ms concludes with :

आश्वमेधिकं समाप्तं ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।

केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

॥ शुभमस्तु ॥ हरिः ॐ

— After the above, Ms-4 ins. a passage given in App. I (No. 4).

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS., which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or were not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passa-

ges are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संज्ञय उवाच) have been uniformly ignored here

1

After 14. 14. 17, S ins.:

यथा मनुर्महाराज रामो दाशरथ्येया ।
 तथा भरतसिंहोऽपि पालयामास मेदिनीम् ।
 नाधर्म्यमभवत्तत्र सर्वो धर्मरुचिर्जनः ।
 बभूव नरशार्दूल यथा कृतयुगं युगम् ।
 कलिमासश्चमाविष्टं निवार्य नृपनन्दनः । [5]
 भ्रातृभिः सहितो भीमान्बभौ धर्मबलोद्भूतः ।
 ववर्ष भगवान्देवः काले देशे यथेष्टितम् ।
 निरामयं जगद्भूक्षुत्पिपासे न किञ्चन ।
 आधिनिस्ति मनुष्याणां व्यसने नाभवन्मतिः ।
 ब्राह्मणप्रमुखा वर्णस्ते स्वधर्मोत्तराः शिवाः । [10]
 धर्मः सत्यप्रधानश्च सत्यं सद्भिषयान्वितम् ।
 धर्मासनस्थः सद्भिः स स्त्रीबालानुरुद्धकान् ।
 वर्णक्रमात्पूर्वकृतास्त्राकालो रक्षणोद्यतः ।
 सुवृत्तिवृत्तिदानार्थैश्चार्थैर्दापितैरपि ।
 आमुष्मिकं भयं नास्ति ऐहिकं कृतमेव तु । [15]
 स्वर्गलोकोपमो लोकस्तदा तस्मिन्प्रासति ।
 बभूव सुखमेवात्र तद्विशिष्टतरं परम् ।

1

(L. 1) G₁ महागजो. — (L. 2) G₂ भारत- (for म*). — (L. 3) G₂ [अ]धर्मश्च; M [अ]धर्मम्. M₁ अवहत् (for अभवत्). T G₂ धर्मपरो (for "रुचिर्"). — (L. 4) M नृप- (for नर-). G₁ स यथा कृतयुगं तथा (for the post. half). — (L. 5) Madras ed. निवार्य (for "व"). G₁ नृपनन्दनः; G₂ कुरुनन्दनः. — (L. 6) M धर्माद् (for भीमान्). T₂ यथा (for बभौ). M₁-s बलोद्भूतः (for "रुचिः"). — (L. 7) M₁-s काले (for देशे). T G₂ यथाविधि (for यथेष्टितम्). — (L. 9) G₁ व्याधिर् (for आधिर्). M₁ मनः (for मतिः). — M om. lines 10-14. — (L. 10) G₁ शिवाः (for शिवाः). — (L. 11) G₂ सद्भिः (for सद्भिः). — (L. 12) G₂ धर्मासनस्थः सद्भिः (for the prior half). G₂ रुद्धकाः (for "कान्"). — (L. 13) G₁ वर्णक्रमान्; Madras ed. वर्णक्रमान्. G₂ वर्णाः क्रमात्पूर्वकृता (for the prior half). G₁ साकल्यान्; Madras ed. सकलान् (for नाकालो). G₂ आशान् रक्षणोद्यताः (for the post. half). — (L. 14) G अवृत्ति- (for सु*). G₁ यथावैर् (for "वैर्"). T₂ दापितैर्; G₁ व्याधिर्; G₂ यापि (for दापि). — (L. 15) T₂ M आमुष्मिकं (for "ष्मिकं"). G₂ M कृत (for कृतम्). — (L. 16) T स्वर्गोपमस्तदा लोकस् (for

नार्यः पतिव्रताः सर्वा रूपवत्यः स्वलंकृताः ।

यथोक्तवृत्ताः स्वगुणैर्बभूवुः प्रीतिहेतवः ।

पुमांसः पुण्यशीलाख्याः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः । [20]

सुखिनः सूक्ष्ममन्येनो नाकुर्वन्त कदाचन ।

सर्वे नराश्च नार्यश्च सततं प्रियवादिनः ।

अजिह्वमनसः शुक्ला बभूवुः श्रमवर्जिताः ।

भूषिताः कुण्डलैर्हारैः कटकैः कटिसूत्रकैः ।

सुवाससः सुगन्धाख्याः प्रायशः पृथिवीतले । [25]

सर्वे ब्रह्मविदः शान्ताः सर्वत्र परिनिष्ठिताः ।

घलीपलितहीनास्तु सुखिनो दीर्घदर्शिनः ।

इच्छा न जायतेऽन्यत्र वर्णेषु च न संकरः ।

मनुष्याणां महाराज मर्यादासु व्यवस्थिताः ।

तस्मिन्प्रासति राजेन्द्र मृगशालसरीसृपाः । [30]

अन्योन्यमपि चान्येषु न बाधन्ते वयांसि च ।

गावश्च गुणभूषिताः सुवालधिसुखोदराः ।

अपीठिताः कर्षणाद्यैर्हृतग्याधितवत्सराः ।

अवध्यकाला मनुजाः पुरुषार्थेषु च क्रमात् ।

विषयेष्वनिषिद्धेषु वेदशास्त्रेषु शोधताः । [35]

सुवृत्ता वृषभाः पुष्टाः भारसाहाः सुखोदयाः ।

अतीव मधुरः शब्दः स्पष्टश्चातिसुखो रसः ।

the prior half). G₂ M₁-s तथा (for तदा). — (L. 17) G₁ एवाग्रं; G₂ एकाग्रं (for एवाग्रं). G₂ विशिष्टकरं (for "तरं"). — (L. 19) G₁ -वित्ताः (for -वृत्ताः). G₁ पति- (for प्रीति-). — (L. 21) G₂ सुसुखाः (for सुखिनः). G₁ कुर्वन्ति; G₂ [अ]कुर्वन् (for "वन्त"). M₁ कथंचन (for कदा*). — (L. 22) M₁ सततं प्रीतिहेतवः (for the post. half). — (L. 24) T₁ partly damaged. — (L. 26) G₁ विप्राः; M सतः (for शान्ताः). — (L. 27) T₁ G₁ -जीविनः (for -दर्शिनः). — (L. 28) G₂ तत्र (for अन्यत्र). M₁-s न च (by transp.). — (L. 29) M₁ मानुषाणां. T₂ M₂ मर्यादा व्यवस्थिता; M₁ "दासु स्थितास्थिताः; M₂ "दा सुस्थितिस्थिता (for the post. half). — (L. 30) G₁ M₂ स राजेन्द्रे. M₂ मृगशालाः. T₁ -सृपा. — (L. 31) T नृमा (T₂ न मा)सुवान्; G₁ कदाचन; G₂ स जेतवः; G₂ स मानवाः (for वयांसि च). — G₂ om. line 32. — (L. 32) G₁ गावः सुखीरभूषिताः; M गावः पयः प्रं (for the prior half). T₁ सुवालाः सु-सुखोदराः; T₂ "लाभीमुखोदराः; G₁ "लाः सुसुखोदराः; M₂ "लपिपयोधराः (for the post. half). — M om. lines 33-35. — (L. 33) G₁ कर्षणाद्यैर् (for "गावैर्"). T₂ G -वत्सकाः (for -वत्सराः). — (L. 34) Madras अवध्य- (for अवध्य-). — (L. 35) G₂ विविधेषु (for विषयेषु).

After 14. 24. 20, K₂ ins. :

रूपं दृष्टिर्दमं रम्यं मनोहं गन्धमुद्रमौ ।
धर्मार्थकामसंयुक्तं मोक्षाभ्युपयसाधनम् ।
प्रह्लादजननं पुण्यं संबभूवाय मानसम् । [40]
स्थावरा बहुपुष्पाभ्याः फलच्छायावहास्तथा ।
सुस्पर्शा विषहीनाश्च सुपत्रत्वक्प्ररोहिणः ।
मनोनुकूलाः सर्वेषां चेष्टा भूत्वापवर्जिताः ।
तथाविधोऽपि राजर्षिस्तद्वृत्तमभवद्भुवि ।
सर्वैलक्षणसंपन्नाः पाण्डवा धर्मचारिणः । [45]
ज्येष्ठानुवर्तिनः सर्वे बभूवुः प्रियदर्शनाः ।
सिंहोदस्का जितक्रोधास्तेजोबलसमन्विताः ।
आजानुबाहवः सर्वे दानशीला जितेन्द्रियाः ।
तेषु शासत्सु पृथिवीमृतवः स्वगुणैर्बभूवुः ।
सुखोदयाय वर्तन्ते ग्रहास्तारागणैः सह । [50]
मही सस्यप्रबहुला सवैरजगुणोदया ।
कामधुरधेनुवज्रोगान्फलति स्म सहस्रधा ।
मन्वादिभिः कृताः पूर्वं मर्यादा मानवेषु याः ।
अनतिक्रम्य ताः सर्वाः कुलेषु समयानि च ।
अन्वशासन्त ते नित्यं धर्मपुत्रप्रियङ्कराः । [55]
महाकुलानि धर्मिष्ठा वर्षयन्तो विशेषतः ।
मनुप्रणीतया वृत्त्या तेऽन्वशासन्वसुंधराम् ।
राजवृत्तिर्हि सा शश्वद्धर्मिष्ठाभूमहीतले ।
प्रायो लोकमतस्तात राजवृत्तानुगामिनी ।
एवं भारतवर्षं स्वं राजा स्वर्गं सुप्रेन्द्रवत् । [60]
शशास विष्णुना सार्धं गुप्तो गाण्डीवधन्वना ।

Colophon.

यावद्द्रव्यगुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशयेत् ।
क्षीणे द्रव्यगुणे ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ।
व्यक्तः सखगुणे ह्येष पुरुषो व्यक्तीरशते ।
एतद्विप्र विजानीष्व हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
सहस्रेणापि दुर्मैवा बुद्धिमान्सुखमेधते । [5]
एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।
उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ।
यथाध्वानमपायेयः प्रपन्नो मानवः कश्चित् ।
क्लेशेन याति महता विनश्यत्यन्तरापि वा ।
तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति मानव । [10]
पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिदर्शनः ।
यथा च दीर्घमध्वानं पश्चामेव प्रपद्यते ।
अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवक्तिः ।
प्राप्तुवन्तो यथाध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
यायादृशप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः । [15]
उच्चपर्वलमारुह्य नन्ववेक्षेत भूगतम् ।
रथेन रथिनं पश्येच्चैतन्त्येन च चेतनम् ।
यावद्द्रव्यपथस्तावद्ध्ये समुपगच्छति ।
क्षीणे रथपथे प्राज्ञो रथमुत्सृज्य गच्छति ।
एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् । [20]
समाज्ञाय महाबुद्धेरुत्तरादुत्तरोत्तरम् ।
यथा महार्णवं घोरमुद्रवः संप्रगाहते ।
बाहुभ्यामेव संमोहाद्वयं गच्छत्यसंशयम् ।

— (L. 36) T₁ सुवालाः सु-; T₂ G₂ सुखभावाः; G₁ रसनाभाः; G₂ हरिभावाः (for भारसाहाः). — (L. 37) T₁ स्पशंश्वा* सुखं रसं; T₂ *श्वापि सुखं रसं; G₁ *श्वापि सुखं समाः (G₂ रसः); G₂ *श्वापि सुखं सरं (for the post. half). — (L. 38) G₂ राज्यं (for रम्यं). G₁ गंधवद्भौ (for *मुद्रमौ). — (L. 39) G₁ -दशेनं (for -साधनम्). — (L. 40) T₁ च; M₁ * [अ]ति- (for [अ]-य). — (L. 41) G₂ च सु- (for बहु-). T₁ फलच्छाया-वहास्तथा; M *योपगास्तदा (M₁ *या) (for the post. half). — (L. 42) M दुस्पशं- (for सुस्पशं). — (L. 43) M₁ * 2. 4 मनोनुकूलाः (for *कूलाः). Madras ed. भूत्वापवर्जिताः. G₂ M चेष्टाभूत्वा (G₂ *त्ता) पवर्जिताः (for the post. half). — (L. 44) M₁ * 3 हि (for 5पि). T₂ तथैव सोपि राजर्षिः; G₁ तथा बभूव रा* (for the prior half). T₁ सद्भुत् (for त*). — (L. 46) M -वृत्तिनः

(for -वर्तिनः). T₁ G प्रियदर्शिनः. — (L. 47) G₂ तपोबल- (for तेजो*). — (L. 48) M जितारयः (for जितेन्द्रियाः). — (L. 49) T₁ शस्तेषु (for शासत्सु). G₂ M₁ * 3 धरणीम् (for पृथिवीम्). T₁ G₁ M₂ बहु (for बभूवुः). — (L. 50) T₁ तारागुणैः (for *गणैः). — (L. 51) T₁ G₂ च सस्य-; M₁ (inf. lin. as above) तस्य प्र- (for सस्यप्र-). — (L. 53) M₁ * 3 मानुषेषु (for मानवेषु). M₁ * 2 ये (sic) (for याः). — T₂ G₂ om. lines 54-57. — (L. 54) M₁ तान्सर्वान् (sic) (for ताः सर्वान्). — (L. 55) G₁ M₁ * 4 राजानो (for ते नित्यं). — (L. 57) G₂ M दृष्टया (for वृत्त्या). — (L. 58) M महीपतेः (for *तले). — (L. 59) G₂ M₁ * 3 लोकगतिस् (for *मतिस्). M₁ लोक- (for राज-). — Colophon. — Adhy. no. : T₁ G₂ 15; T₂ G₁ * 1 M 14.

नावया च यथा प्राज्ञो विना प्रज्ञातरित्रया ।
 अक्रान्तसलिलं गाढे क्लृप्तं संतरति स्वयम् । [25]
 तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्तुज्य निर्मेमः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदातिनाम् ।
 मोहात्संमोहमापन्नो मा विनाशं यथा तथा ।
 ममत्वेनाभिभूतस्य तत्रैव परिदेवने ।
 नावं न शक्यमारुह्य स्थलेऽपि परिभावितुम् । [30]
 तथैव स्थलमारुह्य नाप्सु यातुं विधीयते ।
 एवं कर्म कृतं चित्तं विषमस्थं पृथक्पृथक् ।
 यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ।
 यत्रैव गन्धो न रसो न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
 मन्यतेऽथ मनो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते । [35]
 यत्तत्प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।
 महतः प्रधानभूतस्य गुणाः * * * स्मृताः ।
 बीजधर्मि यथा व्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।
 बीजधर्मा महानात्मा वसवश्चेति नः श्रुतम् ।
 बीजधर्मात्त्वहंकारः प्रसवत्वे पुनः पुनः । [40]
 बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ।
 बीजधर्मिणमित्याहुः प्रसवं नैव कुर्वते ।
 विशेषाः सर्वभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् ।
 एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ।

3

After 14. 35. 12, Ks B D (except D1) T2 ins. :

ज्ञानं खेव परं विद्मः संन्यासं तप उत्तमम् ।
 यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ।

3

Cf. 14. 47. 5°-9⁴ and 47. 12°-14°. — (L. 1) T2 नैव (for त्वेव). Dn1 D2.8 विद्मः (for विद्मः). Dc1 ज्ञानं ते परमं विद्मः (for the prior half). B1-4 Dc1 संन्यासम्. — (L. 2) B1.2 वेदं (for वेद). B2 निराधारं; D2 बंधं (for बाधं). D4 ज्ञानं तत्त्वं; D5.6 ज्ञानतत्त्वं (for तत्त्वं). — (L. 3) Dn1 D2.8 धर्मगतिरु (for सर्वगतिरु). B1.2 स सर्वगतिरु (B2 'ह')च्यते; D5.6 स धर्मानतिरिच्यते (for the post. half). — (L. 4) Dn1 D2.5.6 सद्धर्मवासं (for वासं च). T2 वै (for च). D4 स वासं; D5.6 पृथक्त्वं (for विवासं). T2 सद्भिः सह न पश्यति (for the post. half). — (L. 6) T2 यः कामं मनते किञ्चिन् (for the prior half). Ks अपि (for अभि-). D4 गन्त्यते (for -मन्यते). — (L. 7) T2 इहलोकास्वनेनैष (for the prior half). — (L. 9) Dc1 धर्मात्मा (for

सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिच्यते ।
 यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति । [5]
 तथैवैकस्वनात्वात्वे स दुःखात्परिसुच्यते ।
 यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ।
 इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
 निर्मेमो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ।
 अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् । [10]
 महाहंकारवित्प इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ।
 महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशालनावत् ।
 सदापर्णः सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः ।
 आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।
 एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना । [15]
 छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।

4

T G ins. after 14. 96. 15 : Ms-4 after 14. 96 :

जनमेजयः ।

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिमुदनम् ।
 धर्मेसंशयमुद्दिश्य किमपृच्छत्पितामहः ।

वैशंपायनः ।

पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातो सुषिष्ठिरः ।
 तदा राजब्रमस्तुत्य केशवं पुनरब्रवीत् ।
 भगवन्वैष्णवा धर्माः किंफलाः किंप्रापणाः । [5]

निर्मेमो). — (L. 10) Dc1 अत्यक्त (for अव्यक्त). D4 (marg. sec. m. as above) -द्रव्य- (for -बीज-). — (L. 11) B2 मोहाहंकार- (for महा). D5.6 T2 इन्द्रियांतर (T2 'याकुल')कोटरः (for the post. half). — (L. 12) D2 -शाखवत् (for 'वान्'). — (L. 13) K6 B6 Dc1 T2 शुभाशुभः; D4 सदापुष्प- (for 'शुष-'). — (L. 14) D2 आजीव-; D5.6 आजीव्यः. D5.6 -बुद्धः (for -बीज-). — (L. 15) T2 यत्तज्ज्ञ (for एतज्ज्ञ). B1.4 T2 तत्त्वानि; B2 तत्त्वं हि (for तत्त्वेन). — (L. 16) D2 छित्त्वा; T2 स्तित्वा (for छित्त्वा). B2 प्राप (for प्राप्य). Ks जहीमे (for जहाति).

4

— (L. 3) T2 G2.8 Ms.8 पंचमेन (for पश्चिमे). — G2 om. line 4. — (L. 4) Ms राजा (for राजन्). G2

किं धर्ममविकृत्याथ भवतोत्पादिताः पुरा ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यः प्रियोऽस्मि मधुसूदन ।
श्रोतव्या यदि मे कृष्ण तन्मे कथय सुव्रत ।
पवित्राः किल ते धर्माः सर्वपापप्रणाशनाः ।
सर्वधर्मोत्तमाः पुण्या भगवंस्त्वन्मुखोद्भूताः । [10]
याञ्छुत्वा ब्रह्महा गोप्त्रो मातृहा गुरुतल्पगः ।
पाकभेदी कृतघ्नश्च सुरापो ब्रह्मविक्रयी ।
मित्रविश्वासघाती च वीरहा भ्रूणहा तथा ।
तपोविक्रयिणश्चैव दानविक्रयिणस्तथा ।
आत्मविक्रयिणो मूढा जीवेद्यश्च विकर्मभिः । [15]
पापाः शठा नैकृतिका डाम्बिका दूषकास्तथा ।
रसभेदकरा ये च ये च स्युर्ब्रह्मघातकाः ।
शूद्रप्रेम्यकराश्चोरा विप्रा ये च पुरोहिताः ।
निक्षेपहारिणः स्त्रीघातस्था ये पारदारिकाः ।
एते चान्ये च पापास्ते मुच्यन्ते तेऽपि किल्बिषात् । [20]
तानाचक्ष्व सुरश्रेष्ठ त्वद्गच्छस्य ममाच्युत ।
इत्येवं कथिते देवे धर्मपुत्रेण संसदि ।
वसिष्ठाद्यास्तपोयुक्ता मुनयस्तत्त्वदर्शिनाः ।
श्रोतुकामाः परं गुह्यं वैष्णवं धर्ममुत्तमम् ।
तथा भागवताश्चैव ततस्तं पर्यवारयन् । [25]

युधिष्ठिरः ।

तत्त्वतस्तु भवानेव पादमूलमुपागतम् ।
यदि जानासि मां भर्तृं क्षिप्रं वा भक्तवत्सल ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि वेनुमिच्छामि तत्त्वतः ।
धर्मान्कथय देवेश यद्यनुग्रहभागहम् ।
श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा । [30]
गार्गीया गौतमीयाश्च तथा गोपालकस्य च ।
पराशरकृताः पूर्वं मैत्रेयस्य च धीमतः ।
औमा माहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।
ब्रह्मणा कथिता ये च कौमाराश्च श्रुता मया ।
धृन्नायणकृता धर्माः काण्डवैश्वानरा अपि । [35]
भार्गव्या याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयकृतास्तथा ।
भारद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।
कुणेश्च कुणिबाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ।
सुमन्तुर्जैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।
पुलस्त्यपुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव च । [40]
अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याश्चैव पावनाः ।
वाल्हिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

तदा राजा पुरस्कृत्य (for the prior half). T M₂.4 वाक्यम्
(for पुनर्). — Before line 5, T₁ G₁.2 M₂.4 ins.
युधिष्ठिरः. — (L. 6) G₁ M₂.4 कं (for किं). — (L. 7) G₁ मे; M₂.4 वा (for दस्मि). — (L. 8) G₁ M₂
तान् (for तन्). G₁ वै (for मे). — (L. 9) M₂
सर्वे (for सर्वे). — (L. 11) T G₁.2 यच्छुत्वा. — (L.
13) G₁ M₂.4 भ्रूणहा वीरहा (by transp.). — M₂ om.
(hapl.) lines 14-16. — (L. 14) M₂ च ये (for
तथा). — (L. 15) G₁ आत्मविक्रयणश्चैव (for the prior
half). — (L. 16) Madras ed. पापाचारा (for पापाः
शठा). T₁ M₂ डांभीका. M₂ च ये (for तथा). — (L.
17) G₁ वैव (for the first ये च). T G₁ M₂ दूषकाः
(for घातकाः). — (L. 18) M₂ प्रेयणकाश्च (for प्रेय-
कराश्च). — (L. 19) T₁ परदारिकाः. — (L. 20) G₁
M₂ बहवो (for पापास्ते). — Before line 22, T₁ M₂.4
ins. वैशंपयानः. — (L. 24) M₂ om. गुह्यं and the
post. half. G₁ M₂ भक्तिमते निरत्ययाः (for the post.
half). — (L. 25) T₁ G₁.2 ततः सं; G₁ व्रतस्याः
(for ततस्तं). — G₁ om. the ref. — (L. 26) G₁
M₂.4 तत्त्ववस्तव आवे (G₁ बोधे)न (for the prior half).
M₂ उपागतः. — (L. 27) G₁ M₂ इति (for यदि).
T₁ शक्तं स्मरणं; G₁ M₂ क्षिप्रं भक्तं (by transp.).

— (L. 28) G₁ M₂ युक्तानि (for गुह्यानि). — (L.
29) T₁ G₁.2 M₂ मे देव (for देवेश). — (L. 31) G₁
गार्गीयः. M₂ धर्मा (for तथा). T₁ कापालिकस्य; G₁
M₂ गोपालि. — (L. 32) T₂ पाराशरकृताः. G₁ M₂ पूर्वा
(for पूर्व). G₁ M₂ आत्रेयस्य (for मै). M₂ नयैवात्रि-
मुखोद्भूताः (for the post. half). — (L. 33) T G₁.2 M₂
उमा; M₂ तथा (for औमा). T₁ महेश्वराश्च; T₂ G M₂
महेश्वराश्च. M₂ नन्दिः (for नन्दि). — (L. 34) T₁ G₁
ब्रह्मणाः. — (L. 35) T₁ धूमवानः; T₂ G₁ M₂ धृन्ना (M₂
'ना)यनः (for 'यण-). G₁.2 कांडा; M₂.4 काण्डा (for
काण्ड-). — (L. 36) G₁ M₂ भार्गवाः. M₂ याज्ञवल्काश्च.
M₂ कृतस्य. G₁ M₂ साण्डव्याः (M₂ 'ड्याः) काश्यपास्तथा (for
the post. half). — (L. 37) G₁ भरद्वाजकृताश्चैव (for
the prior half). — (L. 38) T₁ G₁.2 कुणेशकुणवाहो-
(T₁ 'हो)श्च; T₂ कणोश्च कुणिबाहोश्च; G₁ M₂ कुणेश
कुणिबाहो (M₂ 'वहो)श्च (for the prior half). — G₁
transp. lines 39 and 40. — (L. 39) G₁ सुमन्तु-
जैमिनीयाश्च (for the prior half). G₁ शकुनेयाश्च; G₁
श्रुतसेनाश्च. — M₂ om. (hapl.) line 40. — (L. 40)
T G₁ पावनीयाश्च; M₂ तावकीयाश्च (for पाव). — (L.
41) M₂ मोद्गल्याः. G₁ transp. मोद्गल्याः and शाण्डिल्याः.
G₁ M₂ सौख्यमभि (M₂ 'व)नः; M₂ सौख्यभावनः; Kumbh.

प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ।
 वैश्यान्ना भ्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये । [45]
 नारदीयाः श्रुता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ।
 तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।
 क्रौञ्चा मृदङ्गगीताश्च सौर्या हारीतकाश्च ये ।
 ये पिशङ्गकृताश्चापि कौतुपा हंसपालकाः ।
 उद्दालककृता धर्मा औशनस्यास्तथैव च । [50]
 वैशंपायनगीताश्च ये चान्येऽप्येवमादयः ।
 एतेभ्यः सर्वधर्मैभ्यो देव त्वन्मुखनिःसृताः ।
 पावनत्वाप्यविव्रत्वाद्भिषिष्टा इति मे मतिः ।
 तस्माद्दि त्वां प्रपन्नस्य त्वन्नक्षस्य च भावतः ।
 युष्मदीयान्वरान्धर्मान्धर्मापुण्यान्धय मेऽच्युत । [55]
 वैशंपायनः ।
 एवं पृष्टस्तु धर्मज्ञो धर्मपुत्रेण केशवः ।
 उवाच धर्मान्स्सुहृत्तार्थान्धर्मपुत्रस्य हर्षितः ।
 एवं ते यस्य कौन्तेय यत्नो धर्मेषु सुव्रत ।
 त्वत्समो दुर्लभो लोके न कश्चिदिह विद्यते ।
 धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोऽपि वा । [60]

अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनातीह नरं सदा ।
 धर्मः पिता च माता च धर्मो नाथः सुहृत्तया ।
 धर्मो भ्राता सखा चैव धर्मः स्वामी परंतप ।
 धर्मादर्थश्च कामश्च धर्माद्रोगाः सुखानि च ।
 धर्मादैश्वर्यमेवाप्यं धर्मात्स्वर्गगतिः परा । [65]
 धर्मो यः सेवितः शुद्धस्त्रायते महतो भयात् ।
 धर्माद्विजत्वं देवत्वं धर्मः प्रापयते नरम् ।
 यदा च क्षीयते पापं कालेन पुरुषस्य तु ।
 तदा संजायते बुद्धिर्धर्मं कर्तुं युधिष्ठिर ।
 जन्मान्तरसहस्रैस्तु मनुष्यत्वं हि दुर्लभम् । [70]
 तद्वत्वापीह यो धर्मं न करोति स वञ्चितः ।
 कुत्सिता ये दरिद्राश्च विरूपा व्याधितास्तथा ।
 परप्रेष्याश्च मूर्खाश्च न तैर्धर्मः कृतः पुरा ।
 ये च दीर्घायुषः शूराः पण्डिता भोगिनस्तथा ।
 नीरोगा रूपसंपन्नास्तैर्धर्मः सुकृतः पुरा । [75]
 एवं धर्मः कृतः शुद्धो नयते गतिमुत्तमाम् ।
 अधर्मं सेवमानस्तु तिर्यग्योन्यां पतत्यसौ ।
 इदं रहस्यं कौन्तेय शृणु धर्ममनुत्तमम् ।

and Madras eds. शलभायवाः (for चैव पावनाः). — (L. 42) Ms. नालखिल्य- Gs चैव (for the first ये च). T G1 Ms तथा (for कृताः). — (L. 43) Ms ये च (for धर्माः). — (L. 44) Ms यत् (for च). — (L. 45) Gs वैश्यान्- T G1 वैश्यान्ना व्या (T1 'व्या व्या-; G1 'व्या) मकी- (T2 'गी) व्याश्च; Gs वैश्यान्ना व्यासिकीयाश्च; Ms वैश्यान्ना व्यासिकीयाश्च. T G1.2 वैभीतक-; MSS. विभेडक- — (L. 46) Gs तथा (for श्रुता). G2 कपोताश्च; Gs कापोतीयाः. — (L. 47) Gs -गीता च (for वाक्यानि). T1 Gs. 8 अंगिरस- — (L. 48) Gs क्रौञ्चो; Ms क्रौञ्चा. Ms. 8 सौरा (for सौर्या). Gs Ms तथा (for च ये). — (L. 49) Gs Ms पिशङ्गव-; Ms पिशङ्गव- (for ये पिशङ्ग-). T2 कौतमाहं सवालिकाः; G1 काठनापसपालकाः; G2 कातपासाल- पालकाः; Gs कौतेयाः पांडुपालिकाः; Ms कांता वा पासाला- लकाः; Ms कांतालापासालालकाः; Ms कादपावसपालिकाः; Kumbh. ed. कातपायाः सुवालकाः; Madras ed. कौतपाः पांडुपालकाः (for the post. half). — (L. 51) Kumbh. ed. आरितः (for आदयः). — (L. 52) G1 -मूलिकाः स्मृताः. — (L. 53) T2 G1. 8 पवित्रा (for विशिष्टा). — (L. 54) Ms. 8 त्वां तु; Ms हि त्वं (for हि त्वां). Ms माधव-; Kumbh. ed. केशव (for भावतः). — (L. 55) Gs Ms. 4 परान् (for वरान्). — Gs om. the ref. — (L. 56) Gs Ms. 4 उक्तव (for पृष्टव). Gs Ms माधवः (for केशवः). — (L. 57) T1 सुहृत्तान् (for धर्मान्). Gs Ms भीमतः (for हर्षितः). — Before

line 58, MSS. ins. श्रीभगवान्. — (L. 59) G1. 2 Ms तस्य ते (Ms मे) (for त्वत्समो). Ms न किंचिदुपपद्यते (for the post. half). — (L. 61) G1 [र]व (for [र]- ह). Gs Ms सदा नरं (by transp.). Kumbh. ed. नयतीतिपदं नरं (for the post. half). — (L. 62) T Gs Ms धर्मोयं सुहृत्तया (for the post. half). — (L. 63) T Ms परंतप-; — (L. 64) T धर्मोयमंश्च कामश्च; Gs धर्मोयं च कामं च (for the prior half). — (L. 65) Gs Ms प्रमो (for परा). — (L. 66) Gs Ms [ऽ]यं (for यः). Gs तत्र (for शुद्धस्य). — (L. 67) Gs Ms. 4 द्विजत्वं देवतात्वं च (for the prior half). Kumbh. ed. पावयते (for प्राप). T1 परं; T2 G1 नरः (for नरम्). — (L. 68) Gs Ms यत् (for च). Ms तत् (for तु). — (L. 70) Ms. 4 मानुषत्वं. Ms. 8 (inf. lin.) लभ्यते (for दुर्लभम्). Gs मानुष्यं त्वतिदुर्लभं (for the post. half). — (L. 71) Gs Ms लब्ध्वा (for गत्वा). Kumbh. ed. स्व- (for स). — (L. 72) Ms कुपिता (for कुत्सिता). T1 च (for ये). Gs Ms च ये (for तथा). — (L. 73) Madras ed. द्वेष्याश्च (for प्रेष्याश्च). — (L. 75) T1 G1 निरोग-; Gs Ms तैर्धर्माः सुकृताः पुरा; Ms तैश्च धर्मैः कृतः पुरा (for the post. half). — (L. 76) T2 Gs Ms सद्यो (for शुद्धो). — (L. 77) Ms. 4 अधर्मः. Gs Ms. 4 सेवमान-; Kumbh. ed. अधर्मं सेवते यस्तु (for the prior half). G1 तिर्यग्योनौ. Gs Ms. 4 तिर्यग्योनि नयत्यसौ (Ms 'युं) (for the post. half).

कथयिष्ये परं धर्मं मम भक्तस्य पाण्डव ।
 इष्टस्वमसि मेऽत्यर्थं प्रपन्नश्चापि मां सदा । [४०]
 परमार्थमपि ब्रूमः किं पुनर्धर्मसंहिताम् ।
 इदं मे मानुषं जन्म कृतमात्मनि मायया ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय दुष्टानां शासनाय च ।
 मानुष्यं भावमापन्नं ये मां गृह्णन्त्यवज्ञया ।
 संसरन्तीह ते मृढास्तिर्यग्योनिष्वनेकशः । [८५]
 ये च मां सर्वभूतस्थं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ।
 मद्भक्तान्सान्ददा युक्तान्मत्समीपं नयाम्यहम् ।
 मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
 मद्भक्तानां तु मानुष्ये सफलं जन्म पाण्डव ।
 अपि पापेष्वाभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन । [९०]
 मुच्यन्ते पापकैः सर्वैः पञ्च भ्रमिवाग्भसा ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु तपसा भावितात्मनाम् ।
 भक्तिरूपयते तात मनुष्याणां न संशयः ।
 यच्च रूपं परं गुह्यं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
 न दृश्यते तथा देवैर्मद्भक्तैर्दृश्यते यथा । [९५]
 अपरं यच्च मे रूपं प्रादुर्भावेषु दृश्यते ।
 तदर्धयन्ति सर्वायैः सर्वभूतानि पाण्डव ।
 कल्पकोटिसहस्रेषु व्यतीतेष्वागतेषु च ।
 दर्शयामीह तद्रूपं तत्प्रपश्यन्ति मे सुराः ।

स्थित्युत्पत्तिव्ययकरं यो मां ज्ञात्वा प्रपद्यते । [१००]
 अनुगृह्णाम्यहं तं वै संसाराग्मोचयामि च ।
 अहमादिहिं देवानां सृष्टा ब्रह्मादयो मया ।
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य जगत्सर्वं सृजाम्यहम् ।
 तमोमूलोऽहमव्यक्तो रजो मध्ये प्रतिष्ठितः ।
 ऊर्ध्वं सर्वविशालोऽहं ब्रह्मादिस्तम्भसंजितः । [१०५]
 मूर्धानं मे दिवं विद्धि चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
 देवाग्निर्वाहणा वक्रं मारुतः श्वसनश्च मे ।
 दिशो मे बाहवश्चाष्टौ नक्षत्राणि च भूपणम् ।
 अन्तरिक्षमुरो विद्धि सर्वभूतावकाशकम् ।
 मार्गो मेघानिलाभ्यां तु यन्ममोदरमव्ययम् । [११०]
 पृथिवीमण्डलं यद्वै द्वीपार्णवनगैर्युतम् ।
 सर्वसंधारणोपेतं पादौ मम युधिष्ठिर ।
 स्थितो ह्येकगुणः खेऽहं द्विगुणश्चास्मि मारुते ।
 त्रिगुणोऽसौ स्थितोऽहं वै सलिले तु चतुर्गुणः ।
 शब्दाद्या ये गुणाः पञ्च महाभूतेषु पञ्चसु । [११५]
 तन्मात्रसंस्थितः सोऽहं पृथिव्यां पञ्चधा स्थितः ।
 अहं सहस्रशीर्षस्तु सहस्रवदनैक्षणः ।
 सहस्रबाहूदरश्च सहस्रोक्षः सहस्रपात् ।
 धृत्वोर्वी सर्वतः सम्यगालतिष्ठद्वाङ्मुखम् ।
 सर्वभूतामभूतस्थः सर्वव्यापी ततो बृहद् । [१२०]

— (L. 78) Gs Ms. ४ श्रूयतामिन् (Ms. १तां धर्मं) मुत्तमं (for the post. half). — (L. 79) Gs Ms. ४ गुह्यं (for धर्मं). Gs Ms. ४ तव (for मम). — (L. 80) T इष्टम् (for इष्ट). Ms अपि (for अस्मि). Ms मेत्येवं (for मेऽत्यर्थं). Gs Ms चापि (for चापि). — (L. 81) Ms. ४ ब्रूयां. — (L. 83) Ms. ४ धर्मसंस्थापनायैव. — (L. 84) Gs न मां गृह्णन्ति ये नराः (for the post. half). — (L. 85) Ts Gs Ms हि (for [र]ह). Kumbh. ed. संसारमहिं ते मृढास् (for the prior half). — (L. 86) Madras ed. ज्ञानचक्षुषः. — (L. 87) Ms तु (for तान्). Gs सुरा; Ms तदा (for सदा). — (L. 91) Kumbh. and Madras eds. पातकैः (for पापकैः). Ms मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यः. — (L. 92) Ms सहस्रेस्तु (for 'स्रेषु). Gs भावितात्मनः. — (L. 93) Gs Ms मद्भक्तिं विषते तात (for the prior half). Gs Ms मानुषाणां. — (L. 97) Gs १ सर्वायै. Gs भूताश्च. Ms भूतैश्च (sic) (for भूतानि). — (L. 98) T Gs [आ] गमेषु. — (L. 99) Ms [र]ति; Ms च; Ms तु (for [र]ह). T Gs १ च (for प्र). — (L. 100) Gs Ms द्रवकरं (for 'व्यय'). Ms सृष्टिस्थितिलये हेतुं; Kumbh. ed. स्थित्युत्पत्तिव्ययकरं (for the prior half). — (L.

101) T1 तद् (sic) (for सं). — (L. 102) T1 भूतानां (for देवानां). Ts सृष्टा. Gs [स]मराः (for मया). — (L. 104) Gs तमोमूलो (sic) (for 'मूलो). Gs अव्यक्तं. Gs Ms मध्यः; Ms मध्यात्. — (L. 105) Ms ऊर्ध्वः. Kumbh. ed. ऊर्ध्वं सर्वं विना लोभं (for the prior half). T1 Gs Ms संजितं; Kumbh. ed. पर्वतः. — (L. 107) T Gs १ गावोदिर; Ms वेदादिर (for देवादिर). Kumbh. ed. ब्राह्मणो. Gs Ms मरुतः. T1 Gs Ms श्वसनं. — (L. 108) Gs Ms ४ वि (for च). — (L. 109) Gs Ms मदं भूतप्रकाशकं (for the post. half). — (L. 111) Ms वितं (for युतम्). — (L. 112) Ms सर्वसंधारणैर्युक्तं (for the prior half). — (L. 114) Ms ह (for तु). — (L. 115) Ms शब्दादयो (for 'द्या ये). — (L. 116) Ms संशकः (for संस्थितः). Gs च (for सो). T1 रघुनः (for स्थितः). — (L. 117) Gs Ms सहस्र नरैक्षणः (for the post. half). — (L. 118) T1 धृत्; Ms धृत्; Ms धृत्; Kumbh. ed. धृक् (for धृक्). Gs Ms सहस्राक्षः (for सहस्रोक्षः). — (L. 119) T1 Gs धृतोर्वी; Gs धृवादिर; Gs धृवादीन्. Kumbh. ed. अत्यतिष्ठं (for अत्यतिष्ठ). — (L. 120) Gs नरो (for ततो). T1 Gs १ [स]ति (for हि). — (L. 121) Ts संस्थितो; Gs

अचिन्त्योऽहमनन्तोऽहमजरोऽहमजो ह्यहम् ।
 अनद्योऽहमवध्योऽहमप्रमेयोऽहमव्ययः ।
 निर्गुणोऽहमगूढात्मा निर्द्वंद्वो निर्मेमो नृप ।
 निष्कलो निर्विकारोऽहं निदानममृतस्य तु ।
 सुधा चाहं स्वधा चाहं स्वाहा चाहं नराधिप । [125]
 तेजसा तपसा चाहं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
 स्नेहपाशगुणैर्बद्धा धारयाम्यात्ममायया ।
 चतुराश्रमधर्मोऽहं चातुर्होत्रफलाशनः ।
 चतुर्मुर्तिश्चतुर्व्यूहश्चतुराश्रमभावनः ।
 संहत्याहं जगत्सर्वं कृत्वा वै गर्भमात्मनः । [130]
 शयामि दिव्ययोगेन प्रलयेषु युधिष्ठिर ।
 सहस्रयुगपर्यन्तां ब्राह्मीं रात्रिं महार्णवे ।
 स्थित्वा सृजामि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ।
 कल्पे कल्पे च भूतानि संहरामि सृजामि च ।
 न च मां तानि जानन्ति मायया मोहितानि मे । [135]
 मम चैवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य नित्यशः ।
 प्रशान्तस्येव दीपस्य गतिर्नैवोपलभ्यते ।
 न तदस्ति कचिद्वाजन्यत्राहं न प्रतिष्ठितः ।
 न च तद्विद्यते भूतं मयि यन्न प्रतिष्ठितम् ।
 यावन्मात्रं भवेद्भूतं स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगत् । [140]
 जीवभूतो ह्यहं तस्मिन्नावन्मात्रं प्रतिष्ठितम् ।

किं चात्र बहुनोक्तेन सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
 यद्भूतं यद्भवित्व्यञ्च तत्सर्वमहमेव तु ।
 मया सृष्टानि भूतानि मन्मयानि च भारत ।
 मामेव न विजानन्ति मायया मोहितानि मे । [145]
 एवं सर्वं जगदिदं सदेवासुरमानुषम् ।
 मत्तः प्रभवते राजन्मध्येव प्रविलीयते ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

एवमात्मोद्भवं सर्वं जगदुद्दिश्य केशवः ।
 धर्मन्धिर्मात्रमिजस्याथ पुण्यानकथयन्नमुः ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् । [150]
 कथ्यमानं मया पुण्यं धर्मशास्त्रफलं महत् ।
 यः शृणोति शुचिर्भूत्वा एकचित्तस्तपोयुतः ।
 स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धर्म्यं ज्ञेयं युधिष्ठिर ।
 श्रद्धाधानस्य तत्स्येह यत्पापं पूर्वसंचितम् ।
 विनश्यत्याशु तत्सर्वं मद्भक्तस्य विशेषतः । [155]

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा वचः पुण्यं सत्यं केशवभषितम् ।

अनन्तो (for अचिन्त्यो). Gs अनायो (for अनन्तो). T Gs अवलो (for अजरो). Gs [s]सि (for हि). — (L. 122) Kumbh. and Madras eds. अनाद्यो (for अनद्यो). — (L. 123) Gs Ms. 4 निगूढात्मा (for अगू). Gs नित्योहं (for निर्द्वंद्वो). Gs Ms. [s]पि च (for नृप). — (L. 124) Gs Ms. 4 निर्द्वंद्वो (for निष्कलो). Some MSS. निधानम्. Gs Ms. 4 चातुतस्य च (for अमृतस्य तु). — (L. 125) Gs Ms. 4 transp. सुधा and स्वधा. Gs गृहं (for the first चाहं). Gs Ms. स्वाहाकारं (Ms. 'रो) (for स्वाहा चाहं). — (L. 127) T₁ स्नेहपाशैर्; T₂ G₁ 'पाशं. — (L. 128) Kumbh. and Madras eds चातुराश्रम- (for च). T₁ Gs चतुर्होत्र. Gs 'फलाशकः. — (L. 129) Ms. 3 चतुर्गंडुश; Kumbh. ed 'यंयश्च (for 'यंयश्च). Ms. 3 चातुराश्रम- (for च). T₂ Gs Ms. 4 -आजनं (Ms. 'नः) (for -भावनः). — (L. 130) Gs संहृत्याहं. Ms. 3 (inf. lín.) गर्भस्यम् (for वै गर्भम्). — (L. 131) G₁ प्रमेयेषु (for प्रलं). — (L. 132) Gs Ms. 4 -पर्यंतं. G₁ रात्री; Ms. 4 रात्रिर्. Gs ब्राह्मी रात्रिर्माहादेव (for the post. half). — (L. 133) Gs स्थितः (for स्थित्वा). — (L. 135) Gs हि; Ms. 4 (for मे). — (L. 136) Gs देवांशकारस्य (for चैवान्ध). — (L. 137) Ms. (inf. lín.) निर्दोणस्य

(for प्रशान्तस्य). Ms. 4-लक्ष्यते (for -लभ्यते). — (L. 138) Gs नाहं (for राजन्). Gs यत्र राजन्; Ms. 4 यत्र नाहं (for यत्राहं न). — (L. 139) Gs मया (for मयि). — (L. 140) Kumbh. ed. मित्रं (for मात्रं). Gs शरीरं हि (for भवेद्भूतं). Gs Ms. 4 स्थूल. Gs कृतं; Ms. 4 कचित् (for जगत्). — (L. 141) Gs प्रतिष्ठितः. Ms. 4 तावन्मात्रः प्रतिष्ठितः (for the post. half). — (L. 142) Gs Ms. 4 एतद् (for एव). — (L. 143) Gs Ms. 4 भविष्यं तु; Ms. 4 'यं वा (for 'यश्च). — (L. 144) Gs Ms. 4 पाण्डव (for भारत). — Colophon. — Sub-parvan : Ms. वैष्णवधर्म. — Adhy. name : T₂ G₁ s Ms. भगवत्तत्त्वकथनं. — Adhy. no. : T₁ Gs Ms. 84; T₂ G₁ s 83; Ms. 1; Ms. (inf. lín.) 99. — (L. 149) T₂ Gs [ए]व; Ms. 4 [ए]ह (for [अ]व). Gs Ms. 4 स्वयं; Ms. (sup. lín.) स ह (for प्रयुः). — (L. 150) Ms. 4 सत्त्वेन (for तत्त्वेन). Ms. 4 पवित्रं पावनं परं (for the post. half). — (L. 152) Ms. 4 तपोमयः (for 'युतः). — (L. 153) T धर्मज्ञेयं; Gs धर्म्यं ज्ञानं; Ms. 4 धर्मज्ञानं; Madras ed. धर्मं ज्ञेयं (for धर्म्यं ज्ञेयं). — (L. 154) T₁ सर्व- (for पूर्व-). — Gs Ms. om. the ref. — (L. 156) Ms. 4 तस्य (for पुण्यं). Ms. om. from the post. half up to the prior half

प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोऽनुतं परम् ।
 देवा ब्रह्मर्षयः सर्वे गन्धर्वोत्तरसस्तथा ।
 भूता यक्षप्रहास्यैव गुह्यका भुजगास्तथा ।
 बालखिल्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिनः [160]
 तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासकाः ।
 कौतूहलसमायुक्ताः प्रहृष्टेन्द्रियमानसाः ।
 श्रोतुकामाः परं धर्मं वैष्णवं धर्मशासनात् ।
 हृदि कर्तुं च तद्वाक्यं प्रणेषुः शिरसा नताः ।
 ततस्ते वासुदेवेन दृष्टाः सौम्येन चक्षुषा । [165]
 विमुक्तपापानालोक्य प्रणम्य शिरसा हरिम् ।
 पप्रच्छ केशवं धर्मं धर्मपुत्रः प्रतापवान् ।
 कीदृशी ब्राह्मणस्याथ क्षत्रियस्यापि कीदृशी ।
 वैश्यस्य कीदृशी देव गतिः शूद्रस्य कीदृशी
 कथं बध्येत पाशेन ब्राह्मणस्तु यमालये । [170]
 क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा शूद्रो वा बध्येत कथम् ।
 एतत्कर्मफलं ब्रूहि लोकनाथ नमोऽस्तु ते ।

वैशंपायन उवाच ।

पृष्टोऽथ केशवो ह्येवं धर्मपुत्रेण भीमता ।
 उवाच संसारगतिं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मजाम् ।

भगवानुवाच ।

शृणु वर्णक्रमेणैव धर्मं धर्मभृतां वर । [175]
 नास्ति किञ्चिद्विश्रेष्ठं दुष्कृतं ब्राह्मणस्य तु ।
 ये स्थिताः स्युः सदाध्यात्मे संध्यां ये चाप्युपासते ।
 यैश्च पूर्णाहुतिः प्राप्ता विधिवज्जुहोते च ये ।
 वैश्वदेवं च ये कुर्युः पूजयन्त्यतिथींश्च ये ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च जपयज्ञपराश्च ये । [180]
 सायंप्रातर्हुताशाश्च शूद्रभोजनवर्जिताः ।
 इम्भानृतविमुक्ताश्च स्वदारनिरताश्च ये ।
 पञ्चयज्ञरता ये च येऽग्निहोत्रमुपासते ।
 दहन्ति दुष्कृतं येषां हूयमानाग्नयस्त्रयः ।
 नष्टदुष्कृतकर्माणो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते । [185]
 ब्रह्मलोकं पुनः कामं गन्धर्वैर्ब्रह्मगायकैः ।
 उद्गीयमानाः प्रयतैः पूज्यमानाः स्वयंभुवा ।
 ब्रह्मलोकं प्रमोदन्ते यावदाभूतसंस्तवम् ।
 क्षत्रियोऽपि स्थितो राज्ये स्वधर्मपरिपालकः ।
 सम्पक्प्रजाः पालयिता वङ्गागनिरतः सदा । [190]
 यज्ञदारतरो धीरः स्वदारनिरतः सदा ।
 शास्त्रानुसारी तत्त्वज्ञः प्रजाकार्यपरायणः ।
 विप्रेभ्यः कामदो नित्यं भृत्यानां भरणे रतः ।

of line 159. M₂ पुण्यं (for सत्यं). — (L. 158)
 T₁ देव- (for देवा). — (L. 159) G₁ M₂, s यक्षा.
 G₈ भूयक्षप्रहङ्गणा (for the prior half). — (L.
 160) M₂ बालखिल्या. — (L. 161) G₂ यथा (for तथा).
 — (L. 162) G₈ M₂ -समाविष्टाः. G₈ M₂ प्रहृष्टाः
 परमर्षयः (for the post. half). — (L. 164) G₈ M₂ तदा
 (for नताः). — (L. 165) T₁ M₂ तान् (for ते). T
 M₂ दृष्टान् (for दृष्टाः). Kumbh. ed. दिव्येन (for सौम्येन).
 — (L. 166) M₂ विनष्ट- (for विमुक्त-). G₈ -पापाश्च (for
 -पापान्). G₈ M₂ प्रणेषुः (for प्रणम्य). — (L. 167)
 G₈ M₂-4 धर्मान् (for धर्म). — Before line 168, MSS.
 ins. बुधिशिर उवाच. — (L. 168) M₂ [अ]पि (for
 [अ]थ). G₈ M₂ कीदृशी क्षत्रियस्य वै (for the post. half).
 — (L. 169) T₁ सद्गुह्यो (for the first कीदृशी). — (L.
 170) M₂ बध्यस्तु (for बध्येत). G₈ M₂ पाशेन (for पाशेन).
 — (L. 171) T₂ G₈ विद्यते; M₂ बाध्यते (for बध्यते).
 — (L. 172) G₈ M₂, 4 एतत्कथय देवेश (for the prior
 half). — G₈ om. the ref. — (L. 173) G₈ M₂ स
 पृष्टः केशवश्चैवं (for the prior half). — (L. 174) G₈
 M₂ संस्कार- (for संसार-). T G M₂ चातुर्वर्ण्यस्य. — (L.
 175) G₈ सर्वाश्रमेण (for वर्णक-). G₈ M₂ [ए]वं. M₂, s
 धर्मान् (for धर्म). — (L. 176) G₈ M₂, 4 ब्राह्मणस्य

तु दुष्कृतं (for the prior half). — After line 176,
 M₂ ins. :

पञ्चयज्ञरतस्याथ नित्यं संध्योपमेविनः ।

— (L. 177) M₂ ध्याने (for [अ]ध्यात्मे). T G₁, s
 M₂ नित्यय (T₁ नित्यं य-; G₁ शिखाय) शोपधीतः (T₂ G₁ 'ती')
 स्यात् (for the prior half). — (L. 178) G₈ M₂
 ये (for यैश्च). T G पूर्णाहुतिः. T₁ G₁, s प्राप्त-;
 M₂ प्राप्तं. T₁ वै (for ये). — (L. 179) G₈ चक्रुः
 (for कुर्युः). — (L. 180) G₈ M₂ पंच- (for जप-).
 G₈ M₂ -परायणाः; M₂, s -रताश्च ये (for -पराश्च ये).
 — (L. 182) T₁ -विमुक्ताश्च; M₂ -विनिमुक्ताः (for -विमु-
 क्ताश्च). G₈ M₂, 4 सदा (for च ये). — (L. 183) G₈
 M₂ -परा (for -रता). G₈ M₂, 4 चैव (for ये च). M₂
 om. the second ये. — G₈ om. line 184. — (L.
 184) M₂ दहकं (for दहन्ति). M₂ तेषां (for येषां).
 G₁ हूयमानास्त्रयोऽग्नयः. — (L. 186) G₈ M₂ ततः; M₂
 चिरं (for पुनः). M₂ कालं (for कामं). M₂ -गायनैः
 (for 'कैः'). — (L. 187) G₈ M₂, 4 उपगीयमानाः (hyper-
 metrio) (for उद्गीय-). — (L. 189) T G₁ स्थिते. G₈
 M₂ स्वधर्मं परिपालयन् (for the post. half). — (L.
 190) G₈ पालयति; M₂ 'यित्वा (for 'यिता). G₈ M₂
 स्वधर्म- (for पङ्गाग-). — (L. 192) M₂ शास्त्रानुकारी.

सत्यसंघः शुचिर्नित्यं लोभदम्भविवर्जितः ।
 क्षत्रियोऽप्युत्तमां याति गतिं देवनिषेविताम् । [195]
 तत्र दिव्याप्सरोमिस्तु गन्धर्वैश्च विशेषतः ।
 सेव्यमानो महातेजाः क्रीडते शक्रपूजितः ।
 चतुर्गुणानि वै त्रिशङ्कोडित्वा तत्र देववत् ।
 इह मानुषलोके तु चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।
 कृषिगोपालनिरतो धर्मान्वेषणतत्परः । [200]
 दानधर्मेऽपि निरतो विप्रशुश्रूषकस्तथा ।
 सत्यसंघः शुचिर्नित्यं लोभदम्भविवर्जितः ।
 क्रशुः स्वदारनिरतो हिंसाद्रोहविवर्जितः ।
 वणिग्धर्मान्ब्रमुञ्चन्वै देवब्राह्मणपूजकः ।
 वैश्यः स्वर्गतिमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः । [205]
 चतुर्गुणानि वै त्रिशङ्कोडित्वा दश पञ्च च ।
 इह मानुष्यलोके च राजा भवति वीर्यवान् ।
 सुवर्णकोट्यः पञ्चाशद्रत्नानां च शतं तथा ।
 हस्त्यश्वरथसंयुक्तान्महाभोगांश्च सेवते ।
 त्रयाणामपि वर्णानां शुश्रूषानिरतः सदा । [210]
 विशेषतस्तु विप्राणां दासवद्यस्तु तिष्ठति ।
 भयासितप्रदाता च सत्यशौचसमन्वितः ।
 गुरुदेवार्चनरतः परदारविवर्जितः ।
 परपीडामकृत्स्वं भृत्यवर्गं बिभर्ति यः ।
 शूद्रोऽपि स्वर्गमाप्नोति जीवानामभयप्रदः । [215]
 स स्वर्गलोके क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
 इह मानुषलोके तु वैश्यो धनपतिर्भवेत् ।

एवं धर्मात्परं नास्ति महत्संसारमोक्षणम् ।
 न च धर्मात्परं किञ्चित्पापकर्मव्यपोहनम् ।
 तस्माद्धर्मः सदा कार्यो मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् । [220]
 न हि धर्मानुरक्तानां लोके किञ्चिद् दुर्लभम् ।
 स्वयंभुविहितो धर्मो यो यस्त्येह नरेश्वर ।
 स तेन क्षपयेत्पापं सम्यगाचरितेन च ।
 महजं यद्भवेत्कर्म न तस्याज्यं हि केनचित् ।
 स एव तस्य धर्मो हि तेन सिद्धिं स गच्छति । [225]
 विगुणोऽपि स्वधर्मेस्तु पापकर्म व्यपोहति ।
 एवमेव तु धर्मोऽपि क्षीयते पापवर्धनात् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवदेवेश श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
 शुभस्याप्यशुभस्यापि क्षयवृद्धी यथाक्रमम् ।

भगवानुवाच ।

शृणु पार्थिव तत्सर्वं धर्मं सूक्ष्मं सनातनम् । [230]
 दुर्विज्ञेयतमं नित्यमत्र भग्ना महाजनाः ।
 यथैव शीतमुदकमुष्णेन बहुनावृतम् ।
 भवेत्तु तत्क्षणादुष्णं शीतत्वं च विनश्यति ।
 यथोष्णं वा भवेदल्पं शीतेन बहुनावृतम् ।
 शीतलं तद्भवेत्सर्वमुष्णत्वं च विनश्यति । [235]
 एवं तु यद्भवेद्भूरि सुकृतं वायु दुष्कृतम् ।
 तदल्पं क्षपयेच्छीघ्रं नात्र कार्या विचारणा ।

— (L. 194) T₁ - दंभ- (for -दम्भ-). — After line 194, M₂ ins. :

क्षत्रधर्मरतः शूरो देवब्राह्मणपूजकः ।

— (L. 195) T₁ गतिं देवनिषेवितां (for the post. half).
 — (L. 196) M₂ दिव्योप्सरोमिस्तु. M₄ च (for तु).
 — (L. 198) M₂ द्विषि (for तत्र). — (L. 199) T
 G₂ M₂ मानुष्य- (for 'प'). G₂ इह मानुष्यके लोके (for the prior half). G₂ चतुर्वेदविशे भवेत् (for the post. half). — (L. 200) M₂ कृषिगोपय्या गोपाल्यं (for the prior half) G₂ M₂ ४ स्वधर्मान्वेषणे रतः (for the post. half). — (L. 201) G₂ M₂ ४ दानधर्मेऽपि निरतो (for the prior half). G₂ M₂ -शुश्रूषणसु; G₂ 'णे. G₂ रतः (for तथा). — (L. 202) G₂ डंभलोभ- . — G₂ om. (hapl.) line 203. — (L. 203) M₂ द्विषां (sic) (for हिंसा-). — (L. 204) G₂ M₂ वणिग्धर्मम्. — (L. 205) G₂ M₂ वणिक्त्वं (M₂ वैश्यः स्वर्गमपमाप्नोति; M₄ वणिक्त्वं स्वर्गमा- (for the prior half). — (L. 207) G₂ M₂ ४ इह मानुष्यके लोके (M₂ राजन्). — G₂ M₂ om. lines

208-209. — (L. 208) G₁ २ M₂ २ सुवर्णकोट्याः. — (L. 211) G₂ M₂ ४ विशेषेण (for 'पतत्'). M₂ [३] (for तु). — (L. 212) G₂ नित्यं (for सत्य-). — (L. 213) M₂ -रतिः (for -रतः). — (L. 216) G₁ M₂ ४ वर्ष-कोटीर्. — (L. 217) G₂ M₂ ४ इह मानुष्यके लोके (for the prior half). — (L. 218) G₂ कर्म (for महत्). — G₂ om. (hapl.) line 221. — (L. 222) G₂ हि (for [३]). — (L. 223) G₂ हि; M₂ ह (for च). — (L. 224) M₂ च (for तत्). — (L. 226) T निर्गुणो (for विगुणो). — G₂ om. line 227. — (L. 227) T₁ धर्मेण (for धर्मोऽपि). T₁ G₂ -कर्मणः; T₂ -सेवनात् (for -वर्धनात्). — (L. 228) T परं (for श्रोतुं). — (L. 229) T₂ G M₂ -वृद्धिर्. — (L. 230) M₂ ४ पांडव (for पार्थिव). — (L. 231) T₂ अप्रभगा; G₂ इति भग्ना; M₂ मतिभिन्ना (for अत्र भग्ना). T₁ मम भक्तैर्महा-त्मभिः (for the post. half). — (L. 234) T G₁ यदोष्णं. — (L. 235) G₂ M₂ शीतत्वं (for 'त्वं'). G₂ न; M₂ तु; M₂ च (for तत्). — (L. 237) G₂

समस्ये सति राजेन्द्र तयोः सुकृतपापयोः ।
गृहितस्य भवेद्बुद्धिः कीर्तितस्य भवेत्क्षयः ।
ख्यापनेनानुतापेन प्रायः पापं विनश्यति । [240]
तथा कृतस्तु राजेन्द्र धर्मो नश्यति मानद ।
ताबुभौ गृहितौ सम्यग्बुद्धिः यातौ न संशयः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन न पापं गृह्येद्बुधः ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन कीर्तयेत्क्षयकारणात् ।
तस्मात्संकीर्तयेत्पापं सत्यं धर्मं च गृह्येत् । [245]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा वचस्तस्य धर्मपुत्रोऽप्युतस्य तु ।
पप्रच्छ पुनरप्यन्यान्धर्मान्धर्मात्मजो हरिम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

वृथा च कति जन्मानि वृथा दानानि यानि च ।
वृथा च जीवितं केषां नराणां पुरुषोत्तम ।
कीदृशासु व्यवस्थासु दानं दत्तं जनार्दन । [250]
इह लोकेऽनुभवति पुरुषः पुरुषोत्तम ।
गर्भस्थे किं समभ्राति किं बाल्ये वापि केशव ।
यौवनस्थेऽपि किं कृष्ण वार्धके वापि किं भवेत् ।
सात्त्विकं कीदृशं दानं राजसं कीदृशं भवेत् ।

तामसं कीदृशं देव तर्पयिष्यति किं प्रभो । [255]
उत्तमं कीदृशं दानं मध्यमं कीदृशं भवेत् ।
अधमं कीदृशं दानं तेषां वा वद किं फलम् ।
किं दानं नयति ब्रह्मैवं किं गतिं मध्यमां भवेत् ।
गतिं जघन्यामथ वा देवदेव ब्रवीहि मे ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे । [260]
त्वदीयं वचनं सत्यं पुण्यं च मधुसूदन ।
वैशंपायन उवाच ।

एवं धर्मं प्रयत्नेन वृष्टः पाण्डुसुतेन वै ।
उवाच वासुदेवोऽथ धर्मान्धर्मात्मजस्य च ।
ऋणु राजन्यथान्यायं वचनं तथ्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं मया पुण्यं सर्वपापव्यपोहनम् । [265]
वृथा च दश जन्मानि चत्वारि च नराधिप ।
वृथा दानानि पञ्चाशत्पञ्चैव च यथाक्रमम् ।
वृथा च जीवितं येषां ते च षट् परिकीर्तिताः ।
अनुक्रमेण सर्वाणि तानि वक्ष्यामि पार्थिव ।
धर्मज्ञानां वृथा जन्म लुब्धानां पापिनां तथा । [270]
वृथा पाकं च येऽश्नन्ति परदाररताश्च ये ।
पाकभेदकरा ये च ये च स्युः सत्यवज्रिताः ।
मृष्टमभ्राति यश्चैको दृश्यमानस्तु बान्धवैः ।
पितरं मातरं चैव उपाध्यायं गुरुं तथा ।
मातुलं मातुलानीं च यो निहन्त्याच्छपेत वा । [275]

क्षायते (for क्षययेत्). — (L. 238) Gs स च (for सति). — (L. 239) M₁ गृहीतस्य (for गृहि). — (L. 241) Gs M₁ भारत; M₂ मानव (for 'त'). — (L. 244) M₂ यस्मादेन (for तस्मादेतत्). Gs M₁ कीर्तनं क्षयकारकं; M₂ कीर्तिना क्षयकारिणः (for the post. half). — (L. 245) Gs M₁ नित्यं (for सत्यं). T₁ सम्यग्धर्मं निगृह्येत् (for the post. half). — Colophon. — Sub parvan: T G₁ M₂-4 वैष्णवधर्म. — Adhy. name: T G₁ M₁ 8 चातुर्वर्त्यं (M₂ 'र्ण')विधिः. — Adhy. no.: T₁ 85; T₂ G₁ 84; Gs 96; M₂ 2; M₃ 83; M₄ 95; M₁ (inf. lin.) 100. — (L. 247) M₂ [अ]न्यं (for [अ]न्यात्). Gs M₁ नृपः (M₄ 'प' (for हरिम्). — (L. 248) Gs M₂-4 वा कनि (for यानि च). — (L. 249) M₁ जीवनं (for जीवितं). Gs M₁ येषां (for केषां). — (L. 250) M₁ (inf. lin.) [अ]प्यवस्थासु; Kumbh. ed. क्षय°. Gs corrupt for the prior half. — (L. 251) Gs M₁ च; M₂ न (for स्तु). Gs पुरुषोत्तमः. — (L. 252) T₁ गर्भस्थः. Gs M₁ गर्भस्थे कर्म जायति; M₂ 'स्ते' किमुपायति (for the

prior half). Gs 8 M₂ 4 च (for वा). — (L. 253) Gs यदने च; M₁ यौवने च (for 'नस्थे'). Gs M₂ 4 ब्रह्मत्वे च (M₂ 'देहि') (for वार्धके वा). M₂ च (for [अ]पि). — M₄ om. (hapl.) line 254. — (L. 255) G₁ अधमं (for तामसं). T₁ G₁ दानं; M₂ देवांस (for देव). M₂ 8 कं (for किं). T₁ G₁ तेषां वा किं फलं भवेत् (for the post. half). — T₁ G₁ om. lines 256-257. — (L. 257) T₂ G₂ M₂ किं फलं भवेत्; M₃ किं भवेत्फलं (for वद किं फलम्). M₄ तेषां यादव किं फलं. — (L. 258) Gs 8 M₂ 8 ब्रह्मैवं. Gs M₂ 8 गतिं किं (by transp.). — (L. 259) T₁ ने (for मे). — (L. 262) G₂ M₂ 4 धर्मः. — (L. 263) Gs M₂ 4 सः (for च). — Before line 264, MSS. ins. भगवानुवाच. — (L. 264) M₁ यथा न्याय्यं. — (L. 268) Gs चेज् (for the first च). — (L. 269) Gs M₂ 4 पांडव (for पार्थिव). — (L. 270) Gs M₁ तथा (for वृथा). — (L. 271) T₁ चाक्रं (for पाकं). Gs 'पाक' (for 'दार'). — Gs reads line 273 after line 276. — (L. 273) T G₁ क्षिप्रमान- (T₁ 'ने'य (for दृश्य). — (L. 274) M₂ गुरु

ब्राह्मणश्चैव यो भूत्वा संध्योपासनवर्जितः ।
 निर्बन्धो निःस्वधश्चैव शूद्राणामन्नमुद्रिजः ।
 मम वा शंकरस्यापि ब्रह्मणो वा युधिष्ठिर ।
 अथ वा ब्राह्मणानां तु ये न भक्ता नराधमाः ।
 वृथा जन्मान्यथैतेषां पापिनां विद्धि पाण्डव । [280]
 अश्रद्धया च यद्वत्तमवमानेन वापि यत् ।
 इममर्थमपि यद्वत्तं यत्पाषण्डिहृतं नृप ।
 शूद्राचाराय यद्वत्तं यद्वत्वा चानुकीर्तितम् ।
 रोषयुक्तं तु यद्वत्तं यद्वत्तमनुशोचितम् ।
 इममार्जितं च यद्वत्तं यच्च वाप्यनृताजितम् । [285]
 ब्राह्मणस्त्वं च यद्वत्तं चौर्येणाप्याजितं च यत् ।
 अभिशस्ताहृतं यनु यद्वत्तं पतिते द्विजे ।
 निर्बन्धमिहृतं यनु यद्वत्तं सर्वयाचकैः ।
 ब्राह्मैस्तु यद्वत्तं दानमारूढपतितैश्च यत् ।
 यद्वत्तं स्वैरिणीभर्तुः शत्रुराननुवर्तिने । [290]
 यद्भामयाचकहृतं यत्कृतमहृतं तथा ।
 उपपातकिने दत्तं वेदविक्रयिणे च यत् ।
 स्त्रीजिताय च यद्वत्तं व्यालम्राहिहृतं च यत् ।
 पुरोहिताय यद्वत्तं चिकित्सकहृतं च यत् ।

यद्वृणिकर्मिणे दत्तं क्षुद्रमन्नोपजीविने । [295]
 यच्छूद्रजीविने दत्तं यच्च देवलकाय च ।
 देवद्रव्याशिने यच्च यद्वत्तं चित्रकर्मिणे ।
 रङ्गोपजीविने दत्तं यच्च मांसोपजीविने ।
 सेवकाय च यद्वत्तं यद्वत्तं ब्राह्मणमुवे ।
 अग्निहीने च यद्वत्तं दत्तं वारुणिकाय च । [300]
 यदनाचारिणे दत्तं यनु दत्तमनग्नये ।
 असंध्योपासिने दत्तं यच्छूद्रग्रामवासिने ।
 यन्मिथ्यालिङ्गिने दत्तं दत्तं सर्वाशिने च यत् ।
 नास्तिकाय च यद्वत्तं धर्मविक्रयिणे च यत् ।
 चारकाय च यद्वत्तं यद्वत्तं कूटसाक्षिणे । [305]
 ग्रामकूटाय यद्वत्तं दानं पार्थिवपुंगव ।
 वृथा भवति तत्सर्वं नात्र कार्या विचारणा ।
 विप्रनामधरा ह्येते लोलुपा ब्राह्मणाधमाः ।
 नात्मानं तारयन्त्येते न दातारं युधिष्ठिर ।
 एतेभ्यो दत्तमात्राणि दानानि च बहून्यपि । [310]
 वृथा भवन्ति राजेन्द्र भस्मन्याज्याहुतिर्यथा ।
 एतेषु यत्फलं किञ्चिद्विविष्यति कथंचन ।
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च तद्विलुपन्ति हर्षिताः ।

(sic). — (L. 275) M₂ मातुलानीश. M₄ विहन्वात् (for नि°). — (L. 276) M₂ ब्राह्मणाश्. M₄ ये (for यो). G₈ ब्राह्मणाश्चैव ये हित्वा (for the prior half). M₂ संध्योपासन. G₈ M₄ -वर्जिताः. — (L. 277) T G₈ निःस्वधो (for निर्बन्धो). G₈ M₂ यश्च शूद्राणामुद्रिजः. — (L. 278) G₁ [अ]य (for [अ]यि). — (L. 279) M₂ च (for तु). G₈ यो न भक्तो (for ये न भक्ता). G₈ M₄ नराधिप (for 'धमाः'). — (L. 280) G₈ M₄ पापानां. — G₈ M₄ om. (hapl.) from the post. half of line 281 up to the prior half of line 286. — (L. 283) M₂ शूद्राचारा तु यद्वत्ता (for the prior half). — (L. 284) T M₂ दोषयुक्तं; M₈ योषा° (for रोष°). T₂ -शोचति (for -शोचितम्). — (L. 285) M₂ [अ]नृत्स्थितं (for 'ताजितम्'). — (L. 286) G₈ शौर्येण (for 'चौ°'). M₄ [उ]पार्जितं (for [अ]प्या°). — (L. 287) T₁ अशस्तापहृतं; G₁ प्रदिशस्ताहिं (sic); M₄ अभिशस्ताह (inf. lin. 'हु')तं. T₁ G₁ om. (hapl.) the post. half with the prior half of line 288. — (L. 288) M₄ -वृत्तं (for -वृत्तं). G₈ M₄ दत्तं (for वृत्तं). — (L. 289) G₈ M₄ ब्राह्मैस्तु यत्कृतं दानम् (for the prior half). — G₈ M₄ om. line 290. — (L. 291) G₈ M₄ -याचकह (M₄ 'हु')तं. M₂ यथो मया वृत्तहृतं (for the prior half). M₂ -गतश्च; M₄ -वृत्तं (for -वृत्तं). — (L.

293) T₁ -जीविताय (for -जिताय च). — After the prior half, T₁ G₈ M₂ ins.:

यद्वत्तं राजसेविने ।

गणकाय च यद्वत्तं यथाकारणिकाय च ।

वृषलीपतये दत्तं यद्वत्तं शस्त्रजीविने ।

भृतकाय च यद्वत्तं.

[(L. 2) G₈ M₄ गणिकाय. G₈ M₄ यच्च कारणिकाय च (for the post. half).]

— T₁ G₈ M₄ om. from the post. half of line 293 up to the prior half of line 296. — (L. 297) G₈ M₄ दत्तं (for यच्च). T₂ G₈ M₄ चित्रकर्मणे. — (L. 300) G₈ M₄ आदेशिने. Kumbh. and Madras ed. अदेशिने (for अग्निहीने). M₂ corrupt for the prior half. M₂ वार्धिकाय (for वारुणि°). — (L. 301) M₂ अनाप्रमिणे (sic) (for 'चारिणे'). G₈ M₄ च (for तु). T₂ अतः परं (for अनग्नये). — (L. 302) T₁ G₁ असंध्योपासने. — T₂ om. (hapl.) the post. half of line 304 and the prior half of line 305. — (L. 305) G₁ M₂ वराकाय (for चार°). G₈ M₄ दत्तं यत् (for the second यद्वत्तं). — (L. 307) G₈ च (for [अ]त्र). — (L. 308) T₂ G₁ M₂ विप्रनामय वा ह्येते (for the prior half). — (L. 309) M₂ corrupt. — (L. 310) M₂ वृ- (for च). G₈ [अ]य (for

वृथा ह्येतानि दत्तानि कथितानि समासतः ।
जीवितं तु वृथा येषां तच्छृणुष्व युधिष्ठिर । [315]
ये मां न प्रतिपद्यन्ते शंकरं वा नराधमाः ।
ब्राह्मणान्वा महीदेवान्वा वृथा जीवन्ति ते नराः ।
हेतुशास्त्रेषु ये सक्ताः कुक्षिपथमाश्रिताः ।
वेदाश्चिन्दन्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ।
कुशलैः कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराधमाः । [320]
विप्राश्चिन्दन्ति यज्ञाश्च वृथा जीवन्ति ते नराः ।
ये च दुर्गा कुमारं वा वायुमग्निं जलं रविम् ।
पितरं मातरं चैव गुरुमिन्द्रं निशाकरम् ।
मूढा निन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ।
विद्यमाने धने यस्तु दानधर्मविवर्जितः । [325]
मृष्टमभ्राति यश्चैको वृथा जीवति सोऽपि च ।
वृथा जीवितमाख्यातं दानकालं ब्रवीमि ते ।
तमोनिविष्टचित्तेन दत्तं दानं तु यद्वेत् ।
स तस्य फलमभ्राति नरो गर्भगतो नृप ।
ईर्ष्यामात्सर्यसंयुक्तो ऽभ्यर्थार्थं चार्थकारणात् । [330]
ददाति दानं यो मर्त्यो बालभावे तदश्नुते ।
भोक्तुं भोगं न शक्तस्तु व्याधिभिः पीडितो भृशम् ।
ददाति दानं यो मर्त्यो बृद्धभावे तदश्नुते ।
श्रद्धायुक्तः शुचिः स्नातः प्रसन्नोऽन्द्रियमानसः ।
ददाति दानं यो मर्त्यो यौवने स तदश्नुते । [335]

स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्रे प्रदीयते ।
तत्सार्धकालिकं विद्धि दानमामरणान्तिकम् ।
सात्त्विकं राजसं चैव तामसं च युधिष्ठिर ।
दानं दानफलं चैव गतिं च त्रिविधां शृणु ।
दानं दातव्यमित्येव मतिं कृत्वा द्विजाय वै । [340]
उपकारवियुक्ताय यद्दत्तं तद्धि सात्त्विकम् ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुभृत्याय पाण्डव ।
दीयते यत्प्रहृष्टेन तत्सात्त्विकमुदाहृतम् ।
वेदाक्षरविहीनाय यत्तु पूर्वोपकारिणे ।
समृद्धाय च यद्दत्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् । [345]
संबन्धिने च यद्दत्तं प्रमत्ताय च पाण्डव ।
फलार्थिमिरपात्राय तद्दानं राजसं स्मृतम् ।
वैश्वदेवविहीनाय दानमश्रोत्रियाय च ।
दीयते तत्स्करायापि तद्दानं तामसं स्मृतम् ।
सरोषमवधूतं च क्लेशयुक्तमवज्ञया । [350]
सेवकाय च यद्दत्तं तत्तामसमुदाहृतम् ।
देवाः पितृगणाश्चैव सुनयश्चाग्नयस्तथा ।
सात्त्विकं दानमभ्रान्ति तुष्यन्ति च नरेश्वर ।
दानवा दैत्यसंघाश्च ग्रहा यक्षाः सराक्षसाः ।
राजसं दानमभ्रान्ति वर्जितं पितृदैवतैः । [355]
पिशाचाः प्रेतसंघाश्च कदमला ये मलीमसाः ।
तामसं दानमभ्रान्ति गतिं च त्रिविधां शृणु ।

[अ]पि. — (L. 313) M₂ corrupt. — (L. 314) M₂. 4 दानानि (for दत्तानि). — (L. 315) T₁ G₂ ताञ् (for तत्). — (L. 316) M₂ corrupt. G₂ M₁ ये च मां न प्रपद्यन्ते (for the prior half). — (L. 317) T₁ G₁ ब्राह्मणं ; T₂ G₂ M₁ ब्राह्मणं. T₁ द्विजान् (for मही-). M₂ ब्राह्मणा वा मही देवान्. — After line 317, G₂ M₂-4 ins. :

ये च निन्दन्ति मां मूढाः शंकरं वा नराधमाः ।

ब्राह्मणं वा द्विजान्देवान्वा वृथा जीवन्ति ते नराः ।

[(L. 1) G₂ repeats line 1 after line 319. — (L. 2) M₂ ब्राह्मणं. M₄ वेदान् (for देवान्).]

— (L. 318) G₂ M₂ दुष्टाः (for सक्ताः). — (L. 320) T₂ G₁ M₂. 8 कुशलैः (G₁ 'लः') (for कुशलैः). — (L. 322) T₁ G₁. 2 M₂ ये दुर्गा वा कुमारं (M₂ 'रं') वा (for the prior half). G₂ M₁ रविं जलं (by transp.). — (L. 323) M₂. 8 [अ]पि (for [य]व). T₂ G₂ गुरुभिः (G₂ 'रं' नि) इति शंकरं ; M₄ गुरुक्षेत्रं निशाकरं (for the post. half). — (L. 325) T₂ G₂ विद्यमानतपो. — (L. 326) M₁ [उ]त (for च). — (L. 327) M₂ वदामि (for ब्रवीमि).

— (L. 330) Kumbh. ed. -मत्सर- (for -मात्सर्य-). G₁ [अ]त्र (for [अ]यं). — After line 331, T reads lines 334-335. — (L. 332) M₂. 8 भोगी. — (L. 335) T₁ दानं ददाति (by transp.). — (L. 336) M₂ नित्यं (for नीत्वा). — G₂ om. (hapl.) from च युधिष्ठिर in line 338 up to गतिं च in line 339. — (L. 341) G₂ दत्तं यत् (by transp.). — (L. 342) G₂ M₁ -पुत्राय (for -भृत्याय). — (L. 344) T₂ प्रत्युपकारिणे (for पूर्वोप-). — (L. 345) T₂ G₂ M₂ दानं (for दत्तं). — (L. 346) T₂ G₂ M₂ अत्राय ; M₄ अद्भुताय (for प्रमत्ताय). — (L. 347) T₂ M₂ ला (M₁ लो) मादिभिर् ; G₂ ऽभ्यादि* (for फलार्थि*). — (L. 348) G₂ M₁ यत् (for च). — (L. 349) M₂ तर्जनाय (for तस्कराय). — (L. 350) G₂ अवधूतं. G₂ क्रोध- ; M₂ कोप- (for क्लेश-). — (L. 351) M₂ दानं (for दत्तं). G₂ M₂. 4 तद्दानं तामसं स्मृतं (for the post. half). — (L. 352) M₁ पितरश्च (for सुनयश्च). — (L. 354) G₂ ग्रह- (for ग्रहा). G₂ M₂. 4 च (for स-). — (L. 355) G₁ M₂ पितृदैवतैः. — (L. 356) M₂ कदमला (for कदमला). — (L. 357) G₁. 2 M₂

सात्त्विकानां तु दानानामुत्तमं फलमुच्यते ।
 मध्यमं राजसानां तु तामसानां तु पश्चिमम् ।
 अस्मिन्मयोपनीतानां दानानामुत्तमं फलम् । [360]
 मध्यमं तु समाहूय जघन्यं याचते फलम् ।
 अयाचितप्रदाता यः स याति गतिमुत्तमाम् ।
 समाहूय तु यो दद्यान्मध्यमां स गतिं व्रजेत् ।
 याचितो यश्च वै दद्याजघन्यां स गतिं व्रजेत् ।
 उत्तमा दैविका ज्ञेया मध्यमा मानुषी गतिः । [365]
 गतिं जघन्यां तिर्यक्षु गतिरेषा त्रिधा स्मृता ।
 पात्रभूतेषु विप्रेषु सुस्थितेष्वहिताग्निषु ।
 यन्तु निक्षिप्यते दानमक्षय्यं संप्रकीर्तितम् ।
 श्रोत्रियाणां दरिद्राणां भरणं कुरु पार्थिव ।
 समृद्धानां द्विजातीनां कुर्यात्तिषां च रक्षणम् । [370]
 दरिद्रान्बृत्तिहीनांश्च प्रदानैः सुष्ठु पूजय ।
 आतुरस्योपधैः कार्यं नीरुजस्य किमोपधैः ।
 पापं प्रतिग्रहीतारं प्रदातुरुपगच्छति ।
 प्रतिग्रहीतुर्यत्पुण्यं प्रदातारमुपैति तत् ।
 तस्मादानं सदा कार्यं परत्र हितमिच्छता । [375]
 वेदविद्यावदातेषु सदा द्यूद्वाभ्वर्जिषु ।
 प्रयत्नेन विधातव्यो महादानमयो निधिः ।
 येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सहस्रस्येव लभ्ननम् ।

भुक्तदोषस्य भक्तस्य तस्मिन्मन्त्रय पाण्डव ।
 आमन्त्र्य तु निराशानि न कर्तव्यानि भारत । [380]
 कुलानि सुदरिद्राणां तेषामाशा हता भवेत् ।
 मद्रक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्रक्ता मत्परायणाः ।
 मद्याजिनो मन्त्रियमास्तान्प्रयत्नेन पूजयेत् ।
 तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर ।
 उभे संध्येऽपि तिष्ठामि ह्यस्कन्धं तद्गतं मम । [385]
 तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मद्रकैर्वीतकल्मषैः ।
 संध्याकालेषु जप्तव्यं सततं चात्मशुद्धये ।
 अन्वेषामपि विप्राणां किल्बिषं हि प्रणश्यति ।
 उभे संध्येऽप्युपासीत तस्माद्दिप्रो विशुद्धये ।
 दैवे श्राद्धे च विप्रः स नियोक्तव्योऽजुगुप्सया । [390]
 जुगुप्सितस्तु यः श्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
 भारतं मानवो धर्मो वेदाः साङ्गाश्चिकित्सितम् ।
 आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ।
 न ब्राह्मणान्परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मेवित् ।
 महान्भवेत्परीवादो ब्राह्मणानां परीक्षणे । [395]
 ब्राह्मणानां परीवादं यः कुर्यात्पुरुषाधमः ।
 रासभानां श्रुनां योनिं गच्छेत्पुरुषदूषकः ।
 श्रुत्वं प्राप्नोति निन्दित्वा परीवादात्स्वरो भवेत् ।
 कृमिर्भवत्यभिभवात्कीटो भवति मत्सरी ।

विविधां (for त्रि°). — (L. 358) M₁ च (for तु). G₈ ईद्वयो; M₂ ३ इत्येते; Kumbh. ed. अश्रुते (for उच्यते). — (L. 360) G₈ M₁ फलमुत्तमं (by transp.). — (L. 361) G₈ M₁ समानां (for 'हूय'). — (L. 362) M₂ -प्रदाने (sic). G₈ M₁ वै; M₂ [S]यं (for यः). — (L. 363) G₈ M₁ तै (for यो). — (L. 365) G₈ M₁ दैविकी; M₂ दैवकी. M₂ मध्यमां मानुषां गतिं. — (L. 366) G₈ जघन्यां चैव तिर्यक्षु; M₂ गतिर्जघन्या तै; M₂ जघन्यां तिर्यक्षु गतिर् (for the prior half). M₂ सा त्रिविधा (for एषा त्रिधा). G₈ M₁ मता (for स्मृता). — (L. 367) M₂ पात्रभूतेषु. — (L. 368) G₈ प्रकल्प्यते; M₂ विक्षिप्यते; M₂ प्रक्षि°. M₂ अक्षयं. G₈ M₂ संप्रकीर्तयते; M₂ सफलं भवेत् (for संप्रकीर्तितम्). — (L. 370) G₁ कुर्यात्. G₈ M₂-३ कार्यं तत्प (M₂ ३ ते प) रिरक्षणं (for the post. half). — (L. 371) G₁ M₂ वित्त- (for वृत्ति-). T तु सु-; G₈ M₁ त्वं सु- (for सुष्ठु). — (L. 372) M₁ [ओ]षधं. — (L. 373) M₂ पापः. — (L. 376) G₈ वेदविद्याप्रदानेषु (for the prior half). T₁ G₈ तथा; T₂ G₈ तदा (for सदा). — (L. 377) T₁ हि दातव्यो; M₂ ३ निधातव्यो. — (L. 378) M₂ तेषां दाता (for येषां दाराः). G₈ M₁ प्रतीक्षन्ते (for 'क्षन्ते'). G₁ [उ]प; M₂

[ए]व (for [इ]व). — (L. 379) G₈ M₁ भारत (for पाण्डव). — (L. 380) M₂ आमन्त्रय (for आमन्त्र्य तु). G₈ M₂ ३ पांडव (for भारत). — (L. 381) M₂ तु (for सु-). T G₈ च मे; M₁ ह्वेत् (for भवेत्). — (L. 382) G₈ -श्रेष्ठा. G₁ २ मद्रक्ता (for मद्रता). — (L. 385) G₁ २ M₂ ३ वि-; G₈ [S]भि- (for ऽपि). G₈ corrupt; M₂ अरकन्धं. T G₂ M₃ मतं (for व्रतं). — (L. 388) Kumbh. ed. वितश्यति (for प्रण°). — (L. 389) M₂ हि (for ऽपि). G₁ विप्रा. G₈ विशुद्धया. — (L. 390) T₁ G₂ स न योक्तव्यो; T₂ तु नियो°; G₈ corrupt; M₂ सन्विष्टिको (for स नियोक्तव्यो). G₈ M₂ ३ [S]जुगुप्सितः (for °प्सया). — (L. 391) M₂ ३ तत् (for यः). G₈ जुगुप्सितं न च श्राद्धं (for the prior half). — (L. 392) G₈ पुराणं (for भारतं). G₈ M₂ सांगा वे (M₂ 'गवे')दाश्च; M₂ सांगो वेदश्च. G₈ चिकित्सिताः. — (L. 397) G₈ M₂ सहस्रैव (for रासभानां). G₂ ३ M₂ ३ स गच्छेद्ब्रह्मदूषकः (for the post. half). — (L. 398) G₈ श्रुद्धं (sic) (for श्रुत्वं). M₂ निन्दत्वात्. T G₁ M₂ ३ परिवादात्. — (L. 399) T G₁ ३ क्रिमिर् (G₁ 'मी') (for कृमिर्). G₈ M₂ परिभूय क्रिमिर्भवति (hypermetrie) (for the prior half). Kumbh. ed. मत्सरात् (for

दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा प्राकृता वा सुसंस्कृताः । [400]

ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।

नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ।

एतन्नयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।

तस्मादेतत्प्रयत्नेन नावमन्येत बुद्धिमान् । [405]

यथा सर्वास्ववस्थासु पावको दैवतं महन् ।

तथा सर्वास्ववस्थासु ब्राह्मणो दैवतं महन् ।

व्यङ्गाः काणाश्च कुब्जाश्च वामनाङ्गान्तथैव च ।

सर्वे दैवे नियोक्तव्या व्यामिश्रा वेदपारगैः ।

मन्युं नोत्पादयेत्तेषां न चारिष्टान्समाचरेत् । [410]

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।

मन्युना घ्नन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।

ब्राह्मणो हि महदैवं जातिमात्रेण जायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ।

किं पुनर्ये च कौन्तेय संध्यां नित्यमुपावते । [415]

यस्यास्येन समभ्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं तथा ।

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च । [420]

भानृशंस्याद्वाहणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ।

तस्मात्ते नावमन्तव्या मद्भक्ता हि द्विजाः सदा ।

आरण्यकोपनिषदि ये तु पश्यन्ति मां द्विजाः ।

निगूढं निष्कलावस्थं तान्प्रयत्नेन पूजय ।

स्वगृहे वा प्रवासे वा दिवारात्रमथापि वा । [425]

श्रद्धया ब्राह्मणाः पूज्या मद्भक्ता ये च पाण्डव ।

नास्ति विप्रसमं दैवं नास्ति विप्रसमो गुरुः ।

नास्ति विप्रात्परो बन्धुर्नास्ति विप्रात्परो निधिः ।

नास्ति विप्रात्परं तीर्थं न पुण्यं ब्राह्मणात्परम् ।

न पवित्रं परं विप्राञ्च द्विजात्पावनं परम् । [430]

नास्ति विप्रात्परो धर्मो नास्ति विप्रात्परा गतिः ।

पापकर्मसाक्षिं पतन्तं नरके नरम् ।

त्रायते दानमप्येकं पात्रभूते कृतं द्विजे ।

बालाहिताग्नौ ये च दान्ताः शूद्राश्चवर्जिताः ।

मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेभ्यो दत्तमिहाक्षयम् । [435]

प्रदानैः पूजितो विप्रो बन्दिता वापि संस्तुतः ।

संभाषितो वा दृष्टो वा मद्भक्तो दिवमुच्येत ।

ये पठन्ति नमस्यन्ति ध्यायन्ति पुरुषोत्तमम् ।

तान्मृष्ट्वा वाथ वा दृष्ट्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।

मद्भक्ता मद्भूतप्राणा मद्भक्ता मत्परायणाः । [440]

बीजयोनिविशुद्धा ये श्रोत्रियाः संयतेन्द्रियाः ।

शूद्राञ्चरिता नित्यं ते पुनन्तीह दर्शनात् ।

स्वयं नीत्वा विशेषेण दानं तेषां गृहेष्वथ ।

“री”). — (L. 402) T₁ वैश्यं (for सर्पं). — (L. 404) G₈ पुरुषान् (for “पं”). — (L. 408) G₈ M₁ व्यङ्गान्काणांश्च कुब्जांश्च (for the prior half). G₈ वामनाङ्गांसः; M₁ “नानांश्च. — (L. 409) T₁ G₂ देवे. G₈ विभोक्तव्या (for नियो). — (L. 410) T G₁ मन्युना (for मन्युं न). G₈ M₁ [अ]रिष्टं; M₂ [अ]निष्टं (for [अ]रिष्टान्). Kumbh. ed. सदाचरेत् (for समा). — (L. 412) M₂ वै (for ते). — (L. 413) G₈ ब्राह्मणा. G₈ M₂ महा- (for महद्). G₈ M₂ जान- (for जानि). — (L. 414) Kumbh. ed. ब्राह्मणः (for ईश्वरः). G₁ कोशानां (for भूगानां). M₁ कामस्य (for कोशस्य). — (L. 415) G₈ M₂ संध्ये. — (L. 416) G₈ M₂ सदाश्रुति (for सम). T₁ हवींषि (for हव्यानि). — (L. 417) G₁ M₂ ततः (for तथा). — (L. 419) M₂ बहिर् (for स हि). — After line 419, M₂ ins.:

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

श्रेष्ठे नाभिजने नेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ।

— (L. 420) G₈ दत्ते (for वस्ते). — (L. 421) G₈ M₂ तु (for हि). — (L. 422) M₂ ये (for हि).

— (L. 423) M₂ [स]ति- (for तु). — (L. 424) M₂

निगूढं (for निगूढं). M₁ निष्कलावस्थान्. G₈ तत्र; M₁ विप्रान् (for तान्प्रः). G₈ M₁ पूजयेत् (for “य”). — (L. 425) G₈ M₂ दिवारात्रौ नथैव च (M₂ “थापि वा”) (for the post. half). — (L. 426) G₈ श्रद्धया ब्राह्मणः पूजयेत् (for the prior half). — (L. 427) M₁ (sup. lin.) द्रव्यं (for दैवं). — (L. 428) M₁ विप्रसमो (for the both विप्रात्परो). — (L. 429) M₂ विप्रसमं (for विप्रात्परं). — (L. 430) G₈ M₁ विप्रात् (for द्विजात्). — (L. 432) G₁ नरः. — (L. 433) G₁ त्रायतो. Kumbh. ed. पात्रम् (for दानम्). M₂ द्विजे कृतं (by transp.); Kumbh. ed. तु तद्विजे. M₁ (sup. lin.) पात्रभूतकृते द्विजे. — (L. 435) M₂ महाफलं; M₁ तदक्षयं (for इहा). — (L. 436) G₁ मरुतः; G₈ M₁ कुलशः; Kumbh. ed. संस्कृतः (for संस्तुतः). — (L. 437) T₁ lacuna; G₈ M₁ विप्रो वै (for दृष्टो वा). — (L. 438) T₁ पुरुषान्मम; G₈ M₁ “पास्तु मां; M₂ “पं तु मां (for “पोतमम्”). — (L. 439) T₂ सं; G₂ तं (for तान्). M₂ दृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा). G₈ M₂ दृष्ट्वा वा (by transp.). — (L. 440) T₁ G₁ M₂ मद्भक्ता; T₂ मद्भक्ता (for मद्भक्ता). — (L. 441)

निवापयेत्तु यद्भक्त्या तद्दानं कोटिसंमितम् ।
 जाग्रतः स्वपतो वापि प्रवासेषु गृहेष्वथ । [445]
 हृदये न प्रणश्यामि यस्य विप्रस्य भावतः ।
 संपूर्जितो वा दृष्टो वा स्पृष्टो वापि द्विजोत्तमः ।
 संभाषितो वा राजेन्द्र पुनात्येव नरं सदा ।
 एवं सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पाण्डव ।
 मङ्गकेभ्यः प्रदत्तानि स्वर्गमार्गप्रदानि वै । [450]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वैव सात्त्विकं दानं राजसं तामसं तथा ।
 पृथक्पृथक्त्वेव गतिं फलं चापि पृथक्पृथक् ।
 अवितृप्तः प्रहृष्टात्मा पुण्यं धर्माभूतं पुनः ।
 युधिष्ठिरो धर्मरतः केशवं पुनरग्रवीत् ।
 बीजयोनिविशुद्धानां लक्षणानि वदस्व मे । [455]
 बीजदोषेण लोकश्च जायन्ते च कथं नराः ।
 आचारदोषं देवेश बलुमहस्यशेषतः ।
 ब्राह्मणानां विशेषं च गुणदोषौ च केशव ।

चातुर्वर्णस्य कृत्स्नस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
 केन विप्रा विशोषेण तरन्ते तारयन्ति च । [460]
 एतान्कथय देवेश त्वद्भक्तस्य नमोऽस्तु ते

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं बीजयोनिसुभाशुभम् ।
 येन तिष्ठति लोकोऽयं विनश्यति च पाण्डव ।
 अविवृत्तब्रह्मचर्यो यस्तु विप्रो यथाविधि ।
 सुबीजं नाम विशेयं तस्य बीजं शुभं भवेत् । [465]
 कन्या चाक्षतयोनिः स्यात्कुलीना पितृमानृतः ।
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु परिणीता यथाविधि ।
 सा प्रशस्ता वराहोहा तस्या योनिः प्रशस्यते ।
 मनसा कर्मणा वाचा या भवेत्स्वैरुचारिणी ।
 सा कुलप्रीतिं विशेया तस्यां जातः श्वपाचकः । [470]
 दैवे पित्र्ये तथा दाने भोजने सहभाषणे ।
 शयने सहसंबन्धे न योग्या दुष्टयोनिजाः ।
 न तस्मादुष्टयोन्यां तु गर्भमुत्पादयेद्बुधः ।
 मोहेन कुरुते यस्तु कुलं हन्ति त्रिपूरुषम् ।

G₁ द्विजा; M₂ विज- (for बीज-). — (L. 442) T₂ G₈ शूद्राज-हितः; M₂ न्नाद्विहता. — (L. 444) G₈ M₂-4 निवापयत् (for निवा). T₂ G₈ M₂-4 मङ्गक्या (M₁ कस्य) (for यद्भक्त्या). — (L. 445) G₈ विवासे स्वगृहेषु वा; M₂ विप्रवासे गृहेषु वा; M₄ प्रवासे स्वगृहेषु वा (for the post. half). — (L. 446) G₈ M₂ भारत; M₈ भावितः (for भावतः). — (L. 447) G₈ M₂ 4 म (for सं-). G₈ M₄ स्पृष्टो (for दृष्टो). M₄ दृष्टो (for स्पृष्टो). — (L. 448) T हि (for वा). G₈ M₄ [र]इ (for [ए]व). — (L. 450) G₈ M₄ तानि स्वर्ग- (for स्वर्गमार्ग-). — Colophon. — Sub-parvan : T G₈ M₂ 4 वैष्णवधर्म. — Adhy. name : T G₁ 2 M₂ 8 ब्राह्मणप्रशंसा (M₂ शंसनं). — Adhy. no. : T₁ 86; T₂ G₁ 2 85; G₈ 97; M₂ 3; M₈ 84; M₄ 96. — (L. 451) T₁ M₈ [र]व; M₂ तु (for [ए]व). M₂ तामसं राजसं (by transp.). — (L. 452) G₁ पृथक्त्वे च (for क्वेव). G₈ M₂ 4 पृथक्पृथक्फलं चैव (for the prior half). G₈ M₂ 4 गतिं (for फलं). G₈ [ए]व (for [अ]पि). — (L. 453) M₂ प्रसन्नात्मा (for प्रहृष्टा). M₂ धर्ममृतं (for धर्माभूतं). — (L. 454) G₈ M₄ निलः (for रतः). — Before line 455, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 456) M₄ लोके च (for लोकेश). — (L. 457) T₂ G₈ M₂ 4 दोषान् (for दोषं). — (L. 458) M₂ विशोषेण (for पं च). — (L. 459) M₂-4 चातुर्वर्ण्यस्य. M₄ लोकस्य (for कृत्स्नस्य). T G₈ वर्तमानान्; G₁ नात् (for नाः). T परि- (for प्रति). — (L.

461) T G₈ M₂ 4 एतत् (for एतान्). — (L. 462) G₁ 8 M₂ 8 (inf. lin.) 4 यथार्थं; Madras ed. तत्त्वं (for वृत्त). — G₂ reads line 463 twice. — (L. 463) G₁ यो नि-; M₂ यो न (for येन). T₂ G₁ 2 (second time) योगाय (for लोकोऽयं). — (L. 464) M₄ ब्रह्मचर्ये. — (L. 465) G₁ सुबीजा; G₈ M₄ स-बीज-; M₂ 8 सुबीजो; Kumbh. ed. स बीजं; Madras ed. स बीजी (for सुबीजं). G₈ M₂-4 विशेयस्य. — (L. 466) M₂ वा (for स्यात्). — (L. 467) T₂ ब्राह्म्यादिषु. M₂ 8 परिणीय. — (L. 468) G₈ प्रशंसा (for प्रशस्ता). G₈ M₄ शुद्ध- (for तस्या). — After line 468, T G₂ ins. :

मनसा कर्मणा वाचा या गच्छेत्परपूरुषम् ।
 योनिरस्या नरश्रेष्ठ गर्भाधानं न चाहति ।
 स्वैरिण्यां यस्तु पापात्मा सन्तानार्थमिच्छति ।
 स कुलान्पातयत्याशु दश पूर्वान्दशापरान् ।
 दुष्टयोनिं तु यो मोहादितः सिञ्चति मूढधीः । [5]
 तद्व्रतसा समुत्पन्नः पङ्कजविदि द्विजः ।
 साधुभिः स बहिष्कार्यः श्वपाक इव पाथिव ।

[(L. 1) T₂ कर्मणा मनसा वाचा. — (L. 2) T₂ G₈ योनिस्तस्या. — (L. 7) G₈ इति (for इव).]
 — G₈ M₄ om. lines 469-474. — (L. 470) T₁ G₈ तस्या. — (L. 472) M₂ corrupt. — (L. 475) G₈

तस्मान्नु सर्ववेदानां सावित्री प्राण उच्यते ।
निर्जोवा हीतरे वेदा विना सावित्रिया नृप । [520]
नायन्नितश्चतुर्वेदी शीलभ्रष्टः स कुलितः ।
शीलवृत्तसमायुक्तः सावित्रीपाठको वरः ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
सावित्रीं जप कौन्तेय सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण सर्वभूतात्मको ह्यसि । [525]
नानायोगपर श्रेष्ठ तुष्यसे केन कर्मणा ।

भगवानुवाच ।

यदि भारसहस्रं तु गुग्गुल्वादि प्रधूपयेत् ।
करोति चेन्नमस्कारमुपहारं च कारयेत् ।
स्तौति यः स्तुतिभिर्मां च ऋण्यदुःसामभिः सदा ।
न तोषयति चेद्विप्राश्चाहं तुष्यामि भारत । [530]
ब्राह्मणे पूजिते नित्यं पूजितोऽस्मि न संशयः ।
आकुटे चाहमाकुटो भवामि भरतर्षभ ।
परा मयि गतिस्तेषां पूजयन्ति च मां हि ते ।
यदहं द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ।
यस्तान्पूजयति प्राज्ञो मद्भतेनान्तरात्मना । [535]
तमहं स्वेन रूपेण पश्यामि नरपुंगव ।

कुब्जाः काणा वामनाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा ।
नावमान्या द्विजाः प्राज्ञैर्मम रूपा हि ते द्विजाः ।
ये केचित्सागरान्तायां पृथिव्यां द्विजसत्तमाः ।
मम रूपं हि तेऽश्वेमर्चिष्वर्चितोऽस्यहम् । [540]
बहवस्तु न जानन्ति नरा ज्ञानबहिष्कृताः ।
यथाहं द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ।
अवमन्यन्ति ये विप्रान्स्वधर्मात्पातयन्ति ते ।
प्रेषणैः प्रेषयन्ते च शुश्रूषां कारयन्ति च ।
मृताश्चात्र परत्रेमान्यमदूता महाबलाः । [545]
निकृन्तन्ति यथाकामं सूत्रमार्गेण शिल्पिनः ।
आक्रोशपरिवादाभ्यां ये रमन्ते द्विजातिषु ।
तान्मृतान्यमलोकस्थाक्षिपात्य पृथिवीतले ।
आक्रम्योरसि पादेन क्रूरः संरक्तलोचनः ।
अग्निवर्णस्तु संदर्शयैमो जिह्वां समुदरेत् । [550]
ये च विप्राक्षिरीक्षन्ते पापाः पापेन चक्षुषा ।
अब्रह्मण्याः श्रुतेर्बाह्या नित्यं ब्रह्मद्विषो नराः ।
तेषां घोरा महाकाया वक्रतुण्डा महाबलाः ।
उद्धरन्ति मुहूर्तेन खगाश्चक्षुर्यमाश्रया ।
यः प्रहारं द्विजेन्द्राय दद्यात्कुर्याच्च शोणितम् । [555]
अस्थिभङ्गं च यः कुर्यात्प्राणैर्वा विप्रयोजयेत् ।
सोऽनुपूर्व्येण यातीमाश्वरकानेकविंशतिम् ।

M₂ वा (for हि). G₃ M₁ सावित्र्य (M₁ 'व्या')या. — (L. 521) G₂ यो (for न). G₂ M₂ ४ एवं हि यश्चतुर्वेदी (G₂ 'देः') (for the prior half). M₂ कुलितः (for कुलितः). — (L. 522) G₂ -नारगो (for -पाठको). T₁ नरः (for वरः). — (L. 523) G₂ शतवरां (for दशावराम्). — (L. 524) M₁ -प्रणाशिनी. — (L. 525) T₁ वाष्ण्य; G₂ M₂ ४ ओ कृष्ण. — (L. 526) G₂ M₂ ४ -योगपर (for 'पर'). G₂ श्रेष्ठ. G₂ M₁ येन (for केन). — (L. 527) G₂ गुग्गुल्वादि; G₂ 'ह्वापि'; M₂ ४ 'ह्वापि'. G₁ प्रदीपयेत् (for प्रधू). — (L. 528) G₂ M₂ ४ च (for चेत्). G₂ M₁ उपकारांश्च; M₂ 'हारांश्च'. — (L. 529) G₂ पूजयन्; M₂ ४ पूजयेत् (for स्तौति यः). M₂ नैव (for मां च). G₂ M₂ ४ तथा (for सदा). — (L. 532) M₂ आकुटे चाहमाकुटो. — (L. 533) G₁ २ परा गतिमयि तेषां; M₂ परा मयि कृता पूजा. G₂ M₁ हि (for च). G₂ च (for हि). M₂ च नान्सकृत्; Kumbh. ed. द्विजं हि ये (for च मां हि न). — (L. 534) T यदा; M₂ यथा (for यद्). G₁ M₂ चरामि (for वसामि). — (L. 535) G₂ यस्तान् (for यस्तान्). G₂ भक्तेन (for गतेन). — (L. 537) G₂ M₂ ४ काणाः कुब्जा (by transp.). T G₁ २ दरिद्र-. — (L. 538) T G₁ २ नावमन्या. T₁ M₂ ४ रूपं. — (L.

540) G₂ M₁ रूपे (for रूपं हि). G₂ M₁ [५]मवं (for सःस्यहम्). — (L. 541) M₁ नराज्ञानतिभिरेण (for न जानन्ति नरा ज्ञान). — (L. 542) G₂ M₁ यथा हि; Kumbh. ed. यदहं (for यथाहं). — (L. 543) G₂ M₁ विकर्मा पादयति च; M₂ २ (inf. lin.) विकर्मोत्पादयति च (for the post. half). — (L. 544) G₂ M₁ प्रेषयन्ते च सततं (for the prior half). T₂ G₁ M₂ शुश्रूषाः. — (L. 545) T₂ G₂ M₁ मृताश्चात्र परत्रेमान्यमदूता (for the prior half). — (L. 546) M₂ २ (inf. lin.) यथाकाहं (for 'कामं'). G₂ M₂ ४ सूत्रमार्गेण. — (L. 548) T दूतान् (for मृतान्). G₂ M₁ धरणीतले (for पृथिवी). — (L. 549) T₂ क्रूरः; G₂ M₂ ४ कुब्जाः (for क्रूरः). T₂ M₂ ४ -लोचनः. — M₂ om. lines 550-553. — (L. 550) T G₁ २ संदर्शयै; M₂ संदर्शयै. G₂ समुदरेत्. — (L. 552) G₂ च ने (for श्रुतेर्). — (L. 553) G₂ M₂ २ (inf. lin.) वक्रतुण्डा (for वक्रं). — (L. 554) M₂ काकश्च (for खगाश्च). — (L. 556) G₂ आश्वाभंगं. T G₁ [अ]पि (for वि-). — (L. 557) T₁ -पूर्व्येण (for -पूर्व्येण). M₂ यात्येव; M₂ यात्येव (for यातीमान्). — (L. 558) T G₂ शूलमारोप्यते पश्यान्; G₁ शूला

शूलमारोपितो गत्वा ज्वलने परिपच्यते ।
 बहुवर्षसहस्राणि पच्यमानस्त्ववाक्षिराः ।
 नावमुच्येत दुर्मेधा न तस्य क्षीयते गतिः । [560]
 ब्राह्मणायाविचार्यैव ब्रजन्यै वधकाङ्क्षया ।
 शतवर्षसहस्राणि तामिहो परिपच्यते ।
 उत्पाद्य शोणितं गात्रासंस्त्रभान्मतिपूर्वकम् ।
 स पर्यायेण यार्तामात्रकानेकविंशतिम् ।
 तस्मान्नाकुशलं ब्रूयान्न शुक्लं गिरमीरयेत् । [565]
 न ब्रूयात्पुरुषां वाणीं न चैताननिक्रमेत् ।
 ये विप्राश्चर्यावाचा पूजयन्ति नरोत्तमाः ।
 अर्चितश्च ततश्चैव तैर्भवामि न संशयः ।
 तर्जयन्ति च ये विप्रान्क्रोशयन्ति च भारत ।
 आकुप्यस्तर्जितश्चाहं तैर्भवामि न संशयः । [570]
 यश्चर्ययेत्काष्ठमयं ममार्चाम् ।
 तेनार्चितो नैव भवामि सम्य-
 ग्विप्रार्थनादस्मि समर्चितोऽहम् ।
 विप्रप्रसादाद्धरणीधरोऽहं [575]
 विप्रप्रसादादसुराज्जयामि ।
 विप्रप्रसादाच्च सदक्षिणोऽहं

विप्रप्रसादादजितोऽहमस्मि ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

देयदेवेश दैत्यघ्न परं कौतूहलं हि मे ।
 पुत्रकथय सर्वज्ञ त्वद्भक्तस्य च केशव । [580]
 मानुषस्य च लोकस्य धर्मलोकस्य चान्तरम् ।
 कीदृशं किंप्रमाणं वा किमधिष्ठानमेव च ।
 तरन्ति मानुषा देव केतोपायेन माधव ।
 स्वगस्थिमांसनिर्मुक्तं पञ्चभूतविवर्जितं ।
 कथयस्व महादेव सुखदुःखमशेषतः । 585]
 जीवस्य कर्मलोकं पु कर्ममिस्तु शुभाशुभैः ।
 अनुब्रूयस्व तैः पाशैर्नीयमानस्य दारुणैः ।
 मृत्युदूतैर्दुराधर्षैर्घोरैर्घोरपराक्रमैः ।
 वध्यस्याक्षिप्यमाणस्य विद्वत्स्य यमाज्ञया ।
 पुण्यपापकृतं तिष्ठेत्सुखदुःखमशेषतः । [590]
 यमदूतैर्दुराधर्षैर्नीयते वा कथं पुनः ।
 किं वा तत्र गता देव कर्म कुर्वन्ति मानवाः ।
 कथं धर्मपरा यान्ति देवताद्विजपूजकाः ।
 कथं वा पापकर्माणां यान्ति प्रेतपुरं नराः ।

दानेपि ये पश्चाज् (for the prior half). G₃ M₄ ज्वलने-
 नापि दहने; M_{2.3} ज्वा [*inf. lin.*] जा] केन तु
 विचर्च्यते. — (L. 559) M₄ पच्यमानस् (for पच्य).
 M₃ चर्च्यमानं त्ववाक्षिराः. — (L. 560) G₁ च मुच्यन्ति;
 G₃ M₄ [अ]वमुच्यन्ति; M_{2.3} [अ]वमुच्यन्ति (for "च्येन").
 T₁ क्रियते; G₂ [अ]क्षीयते (for क्षी). T₁ G₂ M₂
 मतिः (for गतिः). — (L. 561) G₁ विचार्यैव; G₃
 [अ]कुर्वते; M₂ पशुयैव; M₃ [अ]गृह्यैव; M₄ [अ]प-
 कार्यैव (for [अ]विचार्यैव). G₃ पुरुषो; M_{2.3} संस्त्रभाद्; M₄
 ब्रजति (for ब्रजन्ये). — (L. 562) M_{2.3} शनं (for शन).
 G₁ तप्यते (for पच्यते). — (L. 564) M_{2.3} यत्वेव (for
 यानीमान्). — (L. 565) T₁ इत्येद्विद् (by transp.);
 G₁ इत्येकचित्. — (L. 566) T G₂ M₃ [ए]नान् (for
 [ए]तान्). — (L. 567) G₂ M₃ शुद्धाः Kumbh.
 ed. शृङ्गवा (for श्रद्धा). M₂ पूर्यन्ति (for पूज).
 G₃ नरोत्तम. — (L. 568) M_{2.4} स्तुतश्च (for ततश्च).
 G₃ M_{2.4} युधिष्ठिर (for न संशयः). — (L. 569) G₃
 न पूजयन्ति ये विप्रान्. T₁ G₁ क्रोशयन्ति (for क्रोश).
 — (L. 571) M₄ मागर्- (for चागर्-). — (L. 572)
 G₁ काष्ठमया; M₃ लोहमयी. T₂ महाया. — (L.
 573) G₃ सत्वं (for सम्यग्). — (L. 574) M₂ cor-
 rupt. G₃ M₄ विप्रार्चनादर्थितोऽहं भवामि. — (L. 577) G₁

सु- (for स-). — (L. 578) G₃ दयितो (for अजितो).
 — Colophon. — *Sub-parvan* : T G_{1.2} M₂₋₄ देव्यधर्म.
 — *Adhy. name* : M₂ कृत्वाकृत्यविधिः. — *Adhy. no.* :
 T₁ 87; T₂ G_{1.2} 86; G₃ 98; M₂ 4; M₃ 85; M₄
 97. — (L. 579) T G₂ कौतूहलं. — (L. 580) G₃
 M_{2.4} जनार्दन (for च केशव). — M₄ om. lines 581-
 583. — (L. 581) G₃ M₂ मनुष्यस्य. — (L. 582)
 T वै; M₂ च (for वा). G₃ वा (for च). — (L.
 583) G₃ केन वा (for मानुषा). — (L. 584) M₂
 निर्मुक्तैः. M₄ मानुष्ये च विनिर्मुक्तैः (for the prior half).
 — (L. 586) T₂ G₃ M_{2.3} जीवस्य स (G₃ य) मल्लोके तु
 (M₃ "कपु") (for the prior half). G₃ च (for तु).
 — M₄ om. lines 587-590. — (L. 587) G₂ बद्धस्तु;
 G₃ रूपस्य (for बद्धस्य). G₂ नीयमानस्तु. — G₁ om.
 (hapl.) from the post. half of line 588 up to the
 prior half of line 591. — (L. 589) T₁ G₂ बद्ध-
 स्त्वाप्यप्रमाणस्य (for the prior half). T₂ M₂ विभूतस्य
 (for विद्वत्). — (L. 590) G₂ कृता; G₃ कृतस् (for
 कृतं). M₂ पुण्यत्रयैः कथं तिष्ठेत्; Kumbh. ed. "पापकृता-
 तिष्ठेत्" (for the prior half). — (L. 592) M₂ नना
 देवाः; M₄ महादेव. — (L. 593) G₃ M_{2.4} धर्मरता

किं रूपं किं प्रमाणं वा वर्णः को वास्य केशव । [595]
जीवस्य गच्छतो नित्यं यमलोकं ब्रवीहि मे ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि मद्गतस्य नरेश्वर ।
षडशीतिसहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
मानुष्यस्य च लोकस्य यमलोकस्य चान्तरम् । [600]
न तत्र वृक्षच्छाया वा न तटाकं सरोऽपि वा ।
न वाप्यो दीर्घिका वापि न कूपो वा युधिष्ठिर ।
न मण्डपं सभा वापि न प्रपा न निकेतनम् ।
न पर्वतो नदी वापि न भूमेर्विवरं कश्चित् ।
न ग्रामो वाश्रमो वापि नोद्यानं वा वनानि च [605]
न किञ्चिदाश्रयस्थानं पथि तस्मिन्पुष्पिष्ठिर ।
जन्तोर्हि प्राप्तकालस्य वेदनात्तस्य वै भृशम् ।
करणैस्त्यक्तदेहस्य प्राणैः कण्ठगतैः पुनः ।
शरीराञ्चाल्यते जीवो ह्यवशो मातरिश्वना ।
निर्गतो वायुभूतस्तु पद्कोशात् कलेवरान् । [610]
शरीरमन्यत्तद्रूपं तद्वर्णं तत्प्रमाणकम् ।

(for 'परा'). Gs M₂ 4 दैवत- (for देवता-). — (L. 594) Gs M₄ प्रेत- (for पाप-). — (L. 595) G₂ द्वे (for the first वा). — (L. 596) M₂ यमलोके. — After line 596, M₄ ins. :

वैशंपायन उवाच ।

पवमुक्तः सुरश्रेष्ठः पाण्डवेन महात्मना ।

प्रत्युवाच नरश्रेष्ठ धर्मराजं जनार्दनः ।

— (L. 597) G₃ M₂-4 तत्त्वं (for 'वृत्तं'). M₂ 4 मा (for मां). — (L. 598) G₃ न संशयः (for नरेश्वर). — (L. 599) G₃ M₂ सहस्राणां. M₂ योजनानि. Gs M₄ शतानि च (for युधिष्ठिर). — (L. 600) T M₂ मानुषस्य. — (L. 601) G₃ तस्य (for तत्र). M₄ च (for the first वा). — (L. 602) G₁ च कूपो; G₃ कूपां वा; M₄ कूपा वा (for कूपो वा). — (L. 603) G₁ 2 वा (for the second न). Gs M₄ निवेशनं (for निकेतनम्). — (L. 605) T₂ वाश्रमो; M₂-4 नाश्रमो. Gs नोद्यानानि वनानि च; M₂ 4 नोद्यानं कान्तानि वा (for the post. half). — (L. 606) T₁ G₃ विश्रम-; M₂ विक्रम-; M₄ आश्रम- (for 'य'). M₄ किञ्चिद् (for तस्मिन्). — (L. 607) G₃ M₂ 4 सं- (for हि). — (L. 608) M₄ कारणैश्च. G₁ M₃ तस्य (for त्यक्त-). — (L. 609) T₁ चोषते; G₃ व्याप्यते; M₂ 4 च्याप्यते (for

भट्टस्यं तत्प्रविष्टस्तु सोऽप्यदृष्टेन केनचित् ।
सोऽन्तरात्मा देहवतामष्टाङ्गो यस्तु संचरेत् ।

छेदनाद्देदनाद्वाहात्ताडनाद्वा न नश्यति ।
नानारूपधरैर्धरैः प्रचण्डैश्चण्डसाधनैः । [615]

नीयमानो दुराधर्वैर्यमदूतैर्यमाश्रया ।
पुत्रदारमयैः पार्श्वैः संनिरुद्धोऽवशो बलात् ।

स्वकर्ममिश्रानुगतः कृतैः सुकृतदुष्कृतैः ।
आक्रन्दमानः करुणं बन्धुमिर्दुःस्वपीडितैः ।
त्यक्त्वा बन्धुजनं सर्वं निरपेक्षस्तु गच्छति । [620]

मातुभिः पितृभिश्चापि भ्रातृभिर्मानुलैस्तथा ।

दारैः पुत्रैर्वयस्यैश्च रुदन्निस्सृज्यते पुनः ।

भट्टस्यमानस्तेर्दीनैरश्वपूर्णमुखैश्चणैः ।

स्वशरीरं परित्यज्य वायुभूतस्तु गच्छति ।

अन्धकारमपारं तं महाघोरं तमोवृतम् । [625]

दुःखान्तं दुष्प्रतारं च दुर्गमं पापकर्मणाम् ।

दुःसहायं दुरन्तं च दुर्मिरीक्षं दुरासदम् ।

दुरापमतिदुःखं च पापिष्ठानां नरोत्तम ।

ऋषिभिः कथ्यमानं तत्पारंपर्येण पार्थिव ।

चाव्यते). — (L. 610) Gs M₄ पद्कोशिक- (for पद्कोशात्). — After line 610, Gs ins. :

त्यगस्थिरनायुमञ्जानि स्वमांसहिराणि च ।

— (L. 611) T तत्प्रमाणवत्; G₁ 2 'जनः'. — (L. 612) G₂ अदृश्यस्य. T G₁ तं; Gs M₂-4 सं- (for तत्). T G M₄ [अदृष्टो न (for 'हेतु'). — (L. 614) Gs M₃ छेदनाद्देदनाद्वाहात्; M₂ स देहच्छेदनाद्वाहात् (for the prior half). Gs M₄ वि- (for न). — (L. 615) Gs दुष्टसाधनैः; M₄ चण्डविक्रमैः (for 'साधनैः'). — (L. 616) Gs M₂ 4 ही (M₄ हि) मणो (for नीयमानो). — (L. 617) M₂ 4 स (for सं-). Gs M₄ [5] वशाद् (for स्वश्रो). — (L. 618) T₂ [अ] व्यगुणः; M₄ [अ] नुगतैः. Gs M₃ कर्ममिश्राप्यनुगतः (for the prior half). M₄ स्वकैः (for कृतैः). — (L. 619) G₃ 8 आक्रन्दमानः. — (L. 620) M₄ निरपेक्ष. — (L. 621) Gs M₂ 4 [ए] व (for [अ] पि). — (L. 622) Gs पुत्रैर्वयस्यैर्दारैश्च. T G₁ त्यजते. — (L. 623) T दारैर् (for दीनैर्). — (L. 625) G₂ M₃ महाघोर- . — (L. 626) Gs M₃ दुःखान्तं. M₄ दुष्प्रकारः. M₂ 8 ऋमिणः. Madras ed. दुष्प्रकारं च दुर्गमं (for the post. half). — (L. 627) Gs M₄ दुःसहं यद् (for दुःसहायं). — (L. 628) G₁ अपि (for अति-). Gs M₂ 4 'दुर्ग' (for 'दुःखं'). — (L. 629) T₂ G₁ 2 M₃ तं (for तत्). — (L. 630) G₁ M₃ श्रवमानं; Gs M₄

त्रासं जनयति प्रायः श्रूयमाणं कथास्वपि । [630]
 अवश्यं चैव गन्तव्यं तदध्वानं युषिष्ठिर ।
 प्राप्तकालेन संत्यज्य बन्धून्भोगान्धनानि च ।
 जरायुजैरण्डजैश्च स्वेदजैरुद्भिजैस्तथा ।
 जङ्गमैः स्थिरजैश्चैव गन्तव्यं यमसादनम् । [635]
 देवासुरैर्मेनुव्याद्यैर्वस्वतवशानुगैः ।
 स्त्रीपुंनपुंसकैश्चापि पृथिव्यां जीवसंज्ञितैः ।
 मध्यमैर्युवमिवापि बालैर्वृद्धैस्तथैव च ।
 जातमात्रैश्च गर्भस्थैर्गन्तव्यः स महापथः ।
 पूर्वाह्णे वापराह्णे वा संध्याकालेऽथ वा पुनः ।
 प्रदोषे चार्धरात्रे वा प्रत्युपे वाप्युपस्थिते । [640]
 प्रवासस्थैर्वैनस्थैर्वा पर्वतस्थैर्जलस्थितैः ।
 क्षेत्रस्थैर्वा नभःस्थैर्वा गृहमध्यगतैरपि ।
 भुज्जङ्गिर्वा पिबद्भिर्वा खादद्भिर्वा नरोत्तम ।
 आसीनैर्वा स्थितैर्वापि शयनीयगतैरपि ।
 जाग्रद्भिर्वा प्रसुप्तैर्वा गन्तव्यस्तु महापथः । [645]
 मृत्युदूतैर्दुःखाघर्षैः प्रचण्डैश्चण्डशासनैः ।
 आक्षिप्यमाणा ह्यवशाः प्रयान्ति यमसादनम् ।
 कचिद्भूतैः कचिद्भूतैः प्रस्त्रलद्भिः कचिच्छक्ति ।

क्रन्दद्भिर्वेदनातैस्तु गन्तव्यं यमसादनम् ।
 निर्भर्त्स्यमानैरुद्भिर्गैर्विभूतैर्भयविह्वलैः । [650]
 तुद्यमानशरीरैश्च गन्तव्यं तर्जनैः सदा ।
 कण्टकाकीर्णमार्गेण तप्तवालुकपांसुना ।
 दह्यमानैस्तु गन्तव्यं नरैर्दानविवर्जितैः ।
 काष्ठोपलशिलाघातैर्दण्डोल्मुककशाङ्कुशैः ।
 हन्यमानैर्यमपुरं गन्तव्यं धर्मवर्जितैः । [655]
 मेदःशोणितप्याद्वैर्वक्त्रैर्गात्रैश्च सत्रणैः ।
 दग्धक्षतजकीर्णैश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ।
 क्रन्दद्भिश्च रुदद्भिश्च क्रोशद्भिश्चापि विस्वनम् ।
 वेदनातैश्च कूजद्भिर्विक्रोशद्भिश्च विस्वरम् ।
 वेदनातैः पतद्भिश्च गन्तव्यं जीवघातकैः । [660]
 भग्नपादोद्दहस्ताङ्गैर्भग्नदन्तशिरोधरैः ।
 छिन्नकण्ठोष्ठनासैश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ।
 शक्तिभिर्मिण्डिपालैश्च शङ्कुतोमरसायकैः ।
 तुद्यमानैस्तु शूलग्राहैर्गन्तव्यं जीवघातकैः ।
 श्वसिग्याघ्रैर्वृकैः काकैर्भक्ष्यमाणाः समन्ततः । [665]
 तुद्यमानाश्च गच्छन्ति राक्षसैर्मांसखादिभिः ।
 महिषैश्च भृगैश्चापि सुकरैः पृथतैस्तथा ।

*माणः. — (L. 631) M₁ गन्तव्यम्. T₁ G₂ तथाध्वानं;
 G₈ M₁ तदध्वा तु. — (L. 632) T₂ भोगं. — (L.
 633) G₁ अण्डजैश्च (hypermetric); G₈ M₂ चाण्डजैश्च.
 G₂ M₃ उद्भिः. G₃ अपि (for तथा). — (L. 634)
 G₁ M₈ जगम-. G₈ M₁ -संज्ञैश्च (for -जैश्चैव). G₃
 M₂ s गन्तव्यं हि यनालयं. — G₁ repeats line 635 after
 line 649. — (L. 635) M₂ देवासुर-. — (L. 636)
 T₂ G₁ s -संस्थितैः (for -संज्ञितैः). — (L. 637) G₁ M₂ s
 योवनैर्; G₂ यावनैर् (for युवभिर्). G₈ M₁ बालैः (G₃
 र्व्यैर्वृद्धैर्वापि (by transp.). M₂ [अ]पि (for [ए]व).
 — (L. 638) T₁ सु- (for स). M₂ -पथं (for -पथः).
 — (L. 639) M₂ च (for the first वा). G₈ संधि-
 काले. G₁ यथा (for स्य वा). — (L. 640) M₂ च
 (for the first वा). — (L. 641) G₈ वन- (for
 जल-). — (L. 642) T₂ G₁ M₂ रथलस्थैर्; G₈ ग्रहं;
 M₁ कुलं (for नभः). Some MSS. ग्रहमध्य-. — (L.
 643) G₈ M₁ लिखद्भिर् (for पिबं). M₂ नराधिप (for
 नरोत्तम). — (L. 644) G₈ गतैर् (for स्थितैर्). — (L.
 645) G₈ सु-; M₂ s स (for तु). — (L. 646) G₈
 प्रसिद्धैश्च (for प्रचण्डैश्च). G₈ M₁ -विक्रतैः (for -शासनैः).
 — (L. 647) M₁ विवशा; Madras ed. विवशं (for
 ह्यवशाः). G₈ आक्षिप्यमाणो ह्यवशः (for the prior half).
 M₂ s याति शीघ्रं यमालयं. — (L. 648) T G₁ s स्थितैः

(for भीतैः). — (L. 650) G₈ M₂ s विदुतैर्; Madras
 ed. विधुतैर् (for विधुतैर्). — (L. 651) G₈ M₁ कल्प्य-
 गान- (for तुषं). G₈ M₂ s तु (for च). G₈ M₂ s
 स्त्रीजितैः; Kumbh. ed. तर्जनैस् (for तर्जनैः). T G₁ s
 तथा (for सदा). — (L. 653) G₈ M₁ मंसव्यो (for
 गन्तव्यं). — (L. 654) T G दग्धोल्मुक- (for दण्डो).
 — (L. 655) T G₁ M₂ s दह्यमानैर् (T₁ नं) (for
 हन्यं). — (L. 656) M₂ वक्त्र- (for वक्त्रैर्). G₈
 M₁ भूपणैः (for सत्रणैः). — (L. 657) T₂ दंत- (for
 दग्ध-). G₈ s M₂ s दग्ध (G₈ दंड) क्षनत्रणा (M₂ जा-
 कीर्णैर् (for the prior half). — G₁ s om. line
 658. — (L. 658) T₁ निकृद्भिश्च (for क्रन्दं).
 M₂ आक्रन्दैश्च कूजद्भिर् (for the prior half). T₁ M₂ s
 विस्वरं. M₂ विक्रोशद्भिश्च विस्वनं. — After line 658, T₂
 reads line 660, repeating it in its proper place.
 G₈ M₂ s om. (hapl.) line 659. — (L. 659) M₈
 वेदनाथैश्च. G₁ क्रोशद्भिश्चैव विस्वरं (for the post. half).
 — G₈ om. (hapl.) lines 661-664. — (L. 661)
 M₂ s -हस्ताग्रैर्. Kumbh. ed. -जंघा- (for -दन्त-).
 — (L. 662) G₁ -कंठो- (for -कण्ठो-). G₂ M₂ छि (M₂
 मि) त्रकण्ठोष्ठनासैश्च. — (L. 663) G₂ शक्ति- (for
 शङ्कु-). — (L. 664) T₁ G₁ M₁ तुद्यमानस्तु. — (L.
 665) G₈ ककैर् (for काकैर्). — (L. 666) M₂ तु

भक्ष्यमाणैस्तदध्वानं गन्तव्यं मांसखादिभिः ।
 सूचीसुनीक्षणतुण्डाभिर्मक्षिकाभिः समन्ततः ।
 तुष्टमानैस्तु गन्तव्यं पापिष्ठैर्बलिघातकैः । [670]
 विल्वं स्वामिनं मित्रं स्त्रियं वा घ्नन्ति ये नराः ।
 शस्त्रैर्निर्मियमानैस्तैर्गन्तव्यं यमसादनम् ।
 घातयन्ति च ये जीवान्दुःखमापादयन्ति च ।
 राक्षसैश्च श्वमिश्रैश्च भक्ष्यमाणा व्रजन्ति ते ।
 ये हरन्ति च वस्त्राणि शय्याः प्रावरणाणि च । [675]
 ते यान्ति विदुता नम्राः पिशाचा इव तत्पथम् ।
 गाश्च धान्यं हिरण्यं च बलाक्षेत्रगृहं तथा ।
 ये हरन्ति दुरात्मानः परस्वं पापकारिणः ।
 पापाणैरुल्लुमुकैर्दण्डैः काष्ठघातैश्च झङ्गैरैः ।
 हन्यमानैः क्षताकीर्णैर्गन्तव्यं तैर्यमालयम् । [680]
 ब्रह्मस्वं ये हरन्तीह नरा नरकनिर्भयाः ।
 आक्रोशन्तीह वा नित्यं प्रहरन्ति च ये द्विजान् ।
 शुष्ककण्ठा निबद्धास्ते छिन्नजिह्वाक्षिनासिकाः ।
 पूयशोणितदुर्गन्धा भक्ष्यन्ते काकजम्बुकैः ।
 चण्डालैर्भीषणैश्चण्डैस्तुद्यमानाः समन्ततः । [685]

क्रोशन्तः कर्णं घोरं गच्छन्ति यमसादनम् ।
 तत्र चापि गताः पापा विष्टाकूपेष्वावेकशः ।
 जीवन्तो वर्षकोटीस्तु क्षिप्र्यन्ते वेदनादिताः ।
 ततश्च मुक्ताः कालेन लोके चास्मिन्नाश्रमाः ।
 विष्टाकिमित्थं गच्छन्ति जन्मकोटिशतं नृप । [690]
 विद्यमानधनैर्यस्तु लोभडम्भानृतान्वितैः ।
 श्रोत्रियेभ्यो न दत्तानि दानानि कुरुपुंगव ।
 प्रीवापाशनिबद्धास्ते हन्यमानाश्च राक्षसैः ।
 क्षुरिपासाश्रमास्तु यान्ति प्रेतपुरं नराः ।
 भदत्तदाना गच्छन्ति शुष्ककण्ठास्त्यतालुकाः । [695]
 भक्षं पानीयसहितं प्रार्थयन्तः पुनः पुनः ।
 स्वामिन्बुभुक्षातृण्यार्ता गन्तुं नैवाद्य शकुमः ।
 ममाक्षं दीयतां स्वामिन्पानीयं दीयतां मम ।
 इति ब्रुवन्तस्तैर्दूरैर्यापयन्ति यमालयम् ।

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णोः पपात भुवि पाण्डवः । [700]
 निःसंशोऽपि भयत्रस्तो मूर्छया समभिभुतः ।

(for च) and -घान्तिभिः (for -खादिभिः) . — G₁ om. (hapl.) lines 667-668. — (L. 667) T G₂ M₃ माहिषैश्च ; G₃ व्याघ्रैश्चापि (for महिषैश्च) . G₃ महिषैश्च ; M₂ वृषभैश्च ; M₄ नवधैश्च ; Madras ed. जंबुकैश्च (for पृथक्ते) . M₁ नदा (for नथा) . — (L. 668) M₂ तडाध्वानं (for तदध्वानं) . T₁ G₂ M₃ भक्ष्यमाणागतयः (G₂ *द- ; M₃ *दा) धान्यं (for the prior half) . M₂ -घान्तिभिः (for -खादिभिः) . — (L. 669) G₃ मृनिमिम् (for मृनीम्) . T -तुंडाद्यैर् (for *मिर्) . — (L. 670) M₃ ४ मधु (for बाल-) . G₂ M₂ पापिष्ठै (M₂ *मि) मधुघातैः (for the post. half) . — (L. 671) G₃ M₄ विल्वं (for विल्वं) . — (L. 672) M₂ ४ तु (for तैर्) . G₃ M₄ तैर्यमालयं ; M₂ तैर्यमालयं (for यमसादनम्) . — (L. 673) G₃ वाना (for जीवान्) . T₁ G₁ पापा दुःखाल्लभन्ति च (for the post. half) . — (L. 674) Madras ed. पिशाचैश्च (for श्वमिश्रैश्च) . T M₂ च (for ते) . — (L. 675) G₃ M₂ ४ [र] ह (for च) . T₂ G₂ M₃ शय्याः . — (L. 676) T₁ पदं ; G₂ M₃ पुं (for पथम्) . — (L. 677) M₂ गां . M₂ वा (for the second च) . G₁ बालात् ; G₃ तिलं ; M₂ बाल- ; M₃ खलं (for बलात्) . G₃ M₂ ४ क्षेत्रं (for क्षेत्र-) . — (L. 678) G₃ -कर्मणः ; M₂ -कर्मिणः (for -कारिणः) . — (L. 679) G₂ कशाघातैश्च ; M₂ काष्ठघातैश्च ; M₃ काष्ठघातैश्च . G₁ ४ जङ्गैरैः ; M₄ जङ्गैरैः . — (L. 681) G₃ M₄ -पातिनः (for -निर्भयाः) . — (L. 682) M₂ आक्रोशयन्ति ये

नित्यं (for the prior half) . G₃ जनान् (for द्विजान्) . — (L. 683) M₃ कृष्णवर्णा (for शुष्ककण्ठा) . — (L. 684) T₂ G₃ M₂ ४ -दिग्घाता (for -दुर्गन्धा) . G₃ M₂ ४ भक्ष्यमाणाश्च जंबुकैः (for the post. half) . — (L. 685) G₃ M₄ निष्टुगैश्च (for भीषणैश्च) . M₂ शुद्धमानाः (sic) (for तुष्ट) . — (L. 686) M₂ क्रोशन्ति . — (L. 687) G₃ M₄ अत्रैव पतिताः पापा (for the prior half) . — (L. 688) T₂ G₃ M₄ मज्जेनो (G₃ *नि ; M₄ *ते) ; G₃ पाल्यते ; M₂ कूर्जतं (for जीवन्तो) . G₃ च (for तु) . M₂ ४ क्षिप्र्यन्ते ; M₃ क्षिप्र्यन्ते . G₁ वेदनात्ततः ; G₂ देवतादिताः . — (L. 689) G₃ M₄ नराधिप (for *धमाः) . — (L. 690) G₃ -शतान्यपि (for -शतं नृप) . — (L. 691) M₃ ४ यैस् (for यस्) . T₁ G₂ विद्यमाने धने यैस्तु (for the prior half) . G₃ लोभडम्भानृतैरपि (for the post. half) . — (L. 692) G₃ M₂ दानानि बहुधा नृप (for the post. half) . — M₁ om. lines 693-695. — (L. 693) G₃ प्रीवापाशैर् . M₂ -निबद्धास् . — (L. 695) G₂ -कणांस्त्य- ; G₃ -कंठास्थि- (for -कण्ठास्त्य-) . — (L. 696) M₄ प्रार्थयन्ति . — (L. 697) G₃ M₄ आसैर् (for स्वामिन्) . — (L. 698) M₄ स्वादु (for स्वामिन्) . G₃ M₄ इति (for मम) . — (L. 699) M₄ ब्रुवाणांश्च . G₁ M₂ ४ ते ; G₃ M₄ तान् (for तैर्) . T₂ G₃ M₄ दूताः ; M₃ दूतान् . T₂ G₃ M₄ प्रापयन्ति ; G₁ M₃ भाव- ; M₄ पापा यांति (for यापयन्ति) . — (L. 701) M₄ भयात् (for भय-) .

ततो लब्ध्वा शनैः संज्ञां समाश्रितोऽच्युतेन सः ।
नेत्रे प्रक्षाल्य तोयेन भूयः पशवमब्रवीत् ।
भीतोऽस्म्यहं महादेव श्रुत्वा मार्गस्य विस्तरम् ।
केनोपायेन तन्मार्गं तरन्ति पुरुषाः सुखम् । [705]

भगवानुवाच ।

इह ये धार्मिका लोके जीवघातविवर्जिताः ।
गुरुशुश्रूषणे युक्ता देवब्राह्मणपूजकाः ।
अस्मान्मानुष्यकालोकास्समायाः सहबान्धवाः ।
यमध्वानं तु गच्छन्ति यथावत् निबोध मे ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव । [710]
ये प्रयच्छन्ति विद्वद्भ्यस्ते सुखं यान्ति तत्पथम् ।
अन्नं ये च प्रयच्छन्ति ब्राह्मणेभ्यः सुसंस्कृतम् ।
श्रोत्रियेभ्यो विशेषेण प्रीत्या परमया युताः ।
ते विमानैर्महात्मानो यान्ति चित्रैर्यमालयम् ।
सेव्यमाना वरक्षीरप्सरोर्मिर्महापथम् । [715]
ये च नित्यं प्रभाषन्ते सत्यं निष्कल्मषं वचः ।
तेऽपि यान्त्यमलाभ्राभैर्विमानैस्तं यमालयम् ।

कपिलाद्यानि पुण्यानि गोप्रदानानि ये नराः ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।
ते यान्त्यमलवर्णाभैर्विमानैर्वृषयोजितैः । [720]
वैवस्वतपुरं प्राप्य अप्सरोर्मिर्निषेविताः ।
उपानहौ च छद्मं च शयनान्यासनाणि च ।
विप्रेभ्यो ये प्रयच्छन्ति वस्त्राण्याभरणानि च ।
ते यान्त्यश्वैर्वृषैर्वापि कुञ्जरैरप्यलंकृताः ।
धर्मेराजपुरं रम्यं सौवर्णच्छत्रशोभिताः । [725]
ये च भक्ष्याणि दास्यन्ति भोज्यं पेयं तथैव च ।
स्निग्धान्नान्यपि विप्रेभ्यः श्रद्धया परया युताः ।
ते यान्ति काञ्चनयानैः सुखं वैवस्वतालयम् ।
वरक्षीर्मिर्यथाकामं सेव्यमानाः सहस्रशः ।
ये च क्षीरं प्रयच्छन्ति घृतं दधि गुडं मधु । [730]
ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नेन श्रद्धायाः सुसंस्कृताः ।
चक्रवाकप्रयुक्तैस्तु यानै र्हस्ममयैः शुभैः ।
यान्ति गन्धर्ववादित्रैः सेव्यमाना यमालयम् ।
ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ।
हंसयुक्तैर्विमानैस्तु यान्ति धर्मपुरं नराः । [735]

G₂ M₂.4 भयसं (for सपि भय-). G₃ M₄ निश्चेष्टो अयङ्गिलः (for the post. half). — (L. 702) M₂ पुनः शनैः (for शनैः संज्ञां). T₁ G₁ समाश्रितो. — Before line 704, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 704) G₂ वाक्यं सु-; M₂ वाक्यस्य (for मार्गस्य). — (L. 705) G₂ M₄ दातेन (for उपायेन). M₄ सं मार्गं (for तन्मार्गं). — (L. 706) M₄ य इमे (for इह ये). G₂ M₃ घातक (for घातवि-). — (L. 707) G₃ M₂ -शुश्रूषया. — (L. 708) G₂.8 M₄ अस्मान्मानुष्यलोकांश्च (for the prior half). G₂ च स- (for सह-). M₄ सहवायाः सर्वाधवाः (for the post. half). — (L. 709) G₁ तदध्वानं; G₂ तमं; M₂ यमां (for यमं). G₃ M₄ ते यान्ति (for गच्छन्ति). — (L. 710) T₁ G₁ प्रदत्तानि (for प्रदानानि). G₁.2 पांडव (for पार्थिव). — (L. 711) T₁ G₂ M₂ विप्रेभ्यस् (for विद्वद्भ्यस्). G₂ सुखं (for सुखं). T₁ G₂ M₄ पदं (for पथम्). — (L. 712) G₂ M₄ च ये (by transp.). M₂ तु (for सु-). — (L. 713) G₂ M₂.4 भक्त्वा (for प्रीत्या). — (L. 715) T₁ [अ]प्सरक्षीभिर्; M₂ परं (for वरं). G₂ M₄ अकृशाभिर् (for अप्सरोर्). G₂ M₄ महापथि; M₂ समततः (for महापथम्). — (L. 716) G₂ M₄ प्रियं (for सत्यं). — (L. 717) M₂ च (for सपि). G₂ M₄ ते च बाल्यमलाभ्रा (M₄ 'भृ' गैर; Kumbh. ed. ते बाल्यमलवर्णाभैर् (for the prior half). M₂.8 तु

(for तं). T₁ G₁ M₂ (inf. lin.) विमानैर्वृषयोजितैः (for the post. half). — (L. 718) G₂ M₄ कपिलादीनि दानानि श्रद्धायुक्ताश्च ये नराः. — (L. 720) G₂ M₂.4 [अ]दित्य- (for [अ]दल-). T₂ G₂ M₄ हेमभूपितैः; Madras ed. हेमभूपणैः (for वृषयोजितैः). — (L. 721) M₂ वैवस्वतः. G₂ M₂.4 रम्यम् (for प्राप्य). Madras ed. निषेवितं. — (L. 724) G₂ चैव (for वापि). M₄ ते यान्ति दित्यवर्णाभैः (for the prior half). G₂ M₄ चापि; M₂ वापि (for अपि). G₂ M₂.4 अलंकृतैः. — (L. 725) G₂ M₄ धनदस्य (for धर्मेराज-). G₂ सुवर्ण-; G₂ सौवर्ण. G₂ M₄ भूपिताः. — (L. 726) M₂ च पार्थिव (for तथैव च). — (L. 727) G₂ स्निग्धानां च; M₂.4 स्निग्धानं च (for न्नानि). T₁ G₁ शुद्धया (for श्रं). — (L. 728) G₂ M₄ वैवस्वतक्षयं. — (L. 729) T₂ G₂ वार- (for वर-). G₂ M₄ युवतिभिः (for यथाकामं). G₂ M₄ समततः (for सहस्रशः). — (L. 730) M₂.8 गुडं; M₂ (inf. lin.) क्षीरं (for घृतं). G₂.2 M₂ (inf. lin.).4 गुडं; M₂.8 घृतं (for गुडं). — (L. 731) G₂ M₄ प्रयच्छन्ति (for 'त्तेन'). G₂ M₂.4 सुसंस्कृतं. — T₂ repeats line 734 after line 775. — (L. 734) G₁ विविधानि (for सुरभीणि). — (L. 735) G₂ हंसयुक्तविमानैस्ते. G₂ om. from the post. half up to the prior half of line 740. — (L. 736) M₄ विविधानं. — Lines

ये प्रयच्छन्ति विप्रैर्भ्यां विचित्रां धृताहुतम् ।
 ने व्रजन्त्यमलाभ्राभैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
 पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् ।
 पानीयं ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतप्रजीवनम् ।
 ते सुतृप्ताः सुखं यान्ति विमानैर्हंसचोदितैः । [740]
 ये तिलांस्तिलधेनुं वा घृतधेनुमथापि वा ।
 श्रोत्रियेभ्यः प्रयच्छन्ति सौम्यभावसमन्विताः ।
 सोममण्डलसंकाशैर्यनैस्ते यान्ति निर्मलैः ।
 गीयमानैस्तु गन्धर्वैर्वैवस्वतपुरं नृप ।
 येषां वाप्यश्च कृपाश्च तटाकानि सरांसि च । [745]
 दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सजलाश्च जलाशयाः ।
 यानैस्ते यान्ति चन्द्राभैर्दिव्यघण्टानिनादितैः ।
 चामरैस्तालवृन्तैश्च बीज्यमाना महाप्रभाः ।
 नित्यतृप्ता महारमानो गच्छन्ति यमसादनम् ।
 येषां देवगृहाणीह चित्राण्यायतनानि च । [750]
 मनोहराणि कान्तानि दर्शनीयानि भान्ति च ।
 ते व्रजन्त्यमलाभ्राभैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
 पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् ।
 वैवस्वतं च पश्यन्ति सुखचितं सुखस्थितम् ।
 यस्मै पूजिता याति देवसालोक्यतां ततः । [755]
 देवानुद्दिश्य लोकेषु प्रपासु करकोद्धृतम् ।

शीतलं सलिलं रम्यं तृषितेभ्यो दिशन्ति ये ।
 ते तु तृषि परां प्राप्य सुखं यान्ति महापथम् ।
 काष्ठपादुकदा यान्ति तदध्वानं सुखं नराः ।
 सौवर्णमणिपीठेषु पादौ कृत्वा रथोत्तमे । [760]
 आरामान्बृक्षघण्टांश्च रोपयन्ति च ये नराः ।
 संवर्धयन्ति चाव्यग्राः फलपुष्पोपशोभितान् ।
 वृक्षच्छायासु रम्यासु शीतलासु स्वलेकृताः ।
 यान्ति ते वाहनैर्दिव्यैः पूज्यमाना मुहुर्मुहुः ।
 सेव्यमानाः सुरूपाभिरुत्तमाभिः प्रयत्नतः । [765]
 स्त्रीभिः कनकवर्णाभिर्यथाकामं यथासुखम् ।
 अश्वयानं तु गोयानं हस्तियानमथापि वा ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रैर्भ्यो विमानैः कनकोपमैः ।
 सुवर्णं रजतं वापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।
 ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः काञ्चनोज्ज्वलैः । [770]
 ते व्रजन्ति वरस्त्रीभिः सेव्यमाना यथासुखम् ।
 भूमिदा यान्ति तं लोकं सर्वकामैः सुतर्पिताः ।
 उदितदिश्यसंकाशैर्विमानैर्वृषयोजितैः ।
 कन्यां ये च प्रयच्छन्ति विप्राय श्रोत्रियाय च ।
 दिव्यकन्यावृता यान्ति विमानैस्ते यमालयम् । [775]
 सुगन्धान्गन्धसंयोगान्पुष्पाणि सुरभीणि च ।
 प्रयच्छन्ति द्विजाप्रेभ्यो भक्त्या परमया युताः ।

737-738 = lines 752-753. — (L. 738) T₁ -जीव- (for -जन-). — (L. 739) M₂ has lacuna from पानीयं ते up to सर्वकामैः in line 772. G₁ om. (hapl.) from the post. half of line 739 up to the prior half of line 742. — (L. 740) M₂ -तृप्तमुखा (for -तृप्ताः सुखं). — (L. 742) M₃ (sup. lin.) शुद्ध- (for सौम्य-). — (L. 743) Kumbh. ed. सूर्य- (for सोम-). G₁ -संकाशा (for *शैर्). T₁ निर्मलाः. — (L. 744) T₁ G₂ नीयमानासु (for गीयमानैस्ते). G₈ M₄ नराः (for नृप-). — G₁ om. line 746 and lines 748-749. M₂ om. line 749. — (L. 750) G₂ [इ]व (for [इ]ह). G₈ M₄ छत्राण्यदा-भरणानि च (for the post. half). — (L. 751) T₂ G₈ भारत; M₄ मातृयुत (for माति च). — (L. 753) T₁ -पदाकुलं (for -समा*). — (L. 755) M₂ यम- (for देव-). G₈ M₄ गताः (for ततः). — (L. 756) G₈ M₄ सृतान् (for देवान्). T सरकोद्धृतं. G₈ M₂ प्रपाशालाः समुद्धृतं (sic) (for the post. half). — (L. 758) G₈ च (for तु). G₈ M₄ प्राप्ताः (for प्राप्य). T₁ महारथं; M₄ यमालयं (for महापथम्). — (L. 759) G₈ M₄ तमध्वानं (for तद*). — (L. 760) M₂ सुवर्ण- G₁ M₂ -पीठे तु (for -पीठेषु). M₄ कृत्वा पादौ (by transp.); Madras ed.

पादौ कृत्वा. — (L. 762) G₈ ये (for च). T₁ G₁ M₂ [अ]व्यग्रं. M₄ -पुष्पश्च (for -पुष्पोप-). Madras ed. -शोभिताः. G₁ फलं पुष्पोपशोभितं. — (L. 763) G₂ स्वयंकृताः (for स्वलेकृताः). — (L. 764) G₁ M₂ याति शैर्; G₈ M₄ यानैस्तु (for याति ते). — G₈ om. lines 765-766. M₄ om. 765-768. — (L. 765) Madras ed. अकृशाभिः (for उत्तमाभिः). — G₈ reads lines 767-768 after line 770. — (L. 767) T₂ G₈ अश्वयानं तु गोदानं हस्ति (G₈ मणि-दानमथापि वा. — (L. 768) Madras ed. ते याति (for विप्रैर्भ्यो). T₁ G₈ कनको (G₈ कान्चनो) उज्ज्वलैः. — (L. 769) G₂ विद्रुतं. G₁ तदा (for तथा). — (L. 770) G₈ M₂ कनकोज्ज्वलैः. — (L. 771) G₈ सुरस्त्रीभिः (for वर*). — (L. 772) G₈ M₄ तल्लोकं (for तं लोकं). M₂ *मन्वितं (for सुतर्पिताः). — (L. 773) G₈ विमानैर्विदिपैः शुभैः; Madras ed. *नैस्ते यमालयं (for the post. half). — (L. 774) G₈ M₄ च ये (by transp.). T₂ G₁ विप्राय श्रोत्रिया-त्मजाः; G₈ M₂ *श्रोत्रियाय महारमणे (for the post. half). — (L. 775) T₂ G₈ सुरस्त्रीसेविता याति (for the prior half). — (L. 776) M₂ सुगन्ध- G₈ ये फलानि प्रयच्छन्ति (for the prior half). — (L. 777) G₈ M₄ द्विजाप्रेभ्यो. G₈ M₄ ये भक्त्या परमा युताः (M₂ नराः); M₂ भक्त्या ये

सुगन्धाः सुषुषेष्वाश्च सुप्रभाः स्रग्विभूषणाः ।
यान्ति धर्मपुरं यानैर्विचित्रैरप्यलंकृताः ।
दीपदा यान्ति यानैश्च द्योतयन्तो दिशो दश । [780]
आदित्यसदृशाकारैर्दीप्यमाना इवाननयः ।
गृहावसथदातारो ग्रहैः काञ्चनवेदिकैः ।
व्रजन्ति बालसूर्याभैर्धर्मराजपुरं नराः ।
जलभाजनदातारः कुण्डिकाकरकप्रदाः ।
पूज्यमाना वरस्त्रीमिर्यान्ति तृप्ता महागजैः । [785]
पादाभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं पानं पादोदकं तथा ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रभ्यस्ते यास्त्यध्वैर्यमालयम् ।
विश्रामयन्ति ये विप्रान्पूजयेदासनेन च ।
चक्रवाकप्रयुक्तेन यान्ति यानेन तेऽपि च ।
स्वागतेन च यो विप्रान्पूजयेदासनेन च । [790]
स गच्छति तदध्वानं सुखं परमनिर्वृतः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवेति यो मां हृष्टामिवादिष्येत् ।
घृतवत्प्रयतो नित्यं स सुखं याति तत्पथम् ।
नमः सर्वसमाभ्यश्चेत्यसिध्याय दिने दिने ।
नमस्करोति गोभ्यो यः स सुखं याति तत्पथम् । [795]
नमोऽस्तु प्रियदत्तायेत्येवंवादी दिने दिने ।
भूमिमाक्रमते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

सर्वकामैः स तृप्तात्मा सर्वभूषणभूषितः ।
याति यानेन दिव्येन सुखं वैवस्वतालयम् ।
अनन्तराशिनो ये तु डम्भाहंकारवर्जिताः । [800]
तेऽपि सारसयुक्तेन यान्ति यानेन वै सुखम् ।
ये चाप्येकं न युक्तेन वर्तन्ते डम्भवर्जिताः ।
हंसयुक्तैर्विमानैस्तु सुखं यान्ति यमालयम् ।
चतुर्थेन च युक्तेन वर्तन्ते ये जितेन्द्रियाः ।
यान्ति ते धर्मेनगरं यानैर्वैर्हिण्योजितैः । [805]
तृतीयदिवसेनेह भुञ्जते ये जितेन्द्रियाः ।
तेऽपि हस्तिरथं यान्ति तत्पथं कनकोज्ज्वलैः ।
पद्याह्नकालिको यस्तु वर्षमेकं तु वर्तते ।
कामक्रोधविनिर्मुक्तः शुचिर्नित्यं जितेन्द्रियः ।
स याति कुञ्जरस्थस्तु जयशब्दपर्यवृतः । [810]
पद्मोपवासिनो यान्ति यानैः शार्दूलयोजितैः ।
धर्मराजपुरं रम्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ।
ये च मासोपवासं वै कुर्वन्ते संयतेन्द्रियाः ।
तेऽपि सूर्योदयप्रसूयैर्यान्ति यानैर्यमालयम् ।
अग्निपर्वेशं यश्चापि कुरुते मद्रतात्मना । [815]
स यात्यग्निप्रकाशेन विमानेन यमालयम् ।
प्राणांस्त्यजति यो विप्रो मां प्रपन्नो ह्यनाशकः ।

परमा युताः. — (L. 778) G₈ M₂₋₄ ते सुगंधाः सुषेष्वा-
(M₂ "लेषा"श्च (for the prior half). M₄ -व्रताः (for
-प्रभाः). M₃ सु- (for स्रग्). G₈ M₄ -भूषिताः (for
-भूषणाः). — (L. 779) G₈ चापि (for यानैर्). G₈
M₂ अव्यलंकृताः (M₂ "नं). — (L. 780) G₈ M₄ दीप-
यन्तो (for द्योत). — (L. 781) M₄ बालार्क- (for
आदित्य-). G₈ दीपयन्त (for दीप्यमाना). Madras ed.
यथा (for इव). — (L. 782) M₂₋₄ गृहैः (for ग्रहैः).
— (L. 784) G₁ lacuna; G₃ -करज- (for -करक-).
— (L. 786) G₈ पादाभ्यङ्गं (for "भ्यङ्गं). M₂ शिरोभ्यङ्ग-
रनानं (for "भ्यङ्गं पानं). G₈ M₄ ततः (for तथा).
— (L. 787) T₁ यथाक्रमं; T₂ यथाविधि (for यमालयम्).
— (L. 788) G₈ M_{2,4} विश्रामयन्ति G₃ यो मर्त्यः; M_{2,4}
यो विप्रं (for ये विप्रश्च). T G₁ M₄ अध्वान- (for अध्वानि).
G₈ M_{2,4} श्रान्तमध्वनिं कश्चिन् (for the post. half).
— (L. 789) G₈ M₄ याति. G₈ M_{2,4} सो (for ते).
— (L. 790) M₁ [ए]व (for the first च). G₈
M_{2,4} विप्रं (for विप्रान्). — (L. 791) T₁ तथा-
ध्वानं; G₁ तदा; G₈ M₄ तमं (for तद्). — (L. 792)
G₈ M_{2,4} -देवाय (for -देवेति). M₂ [इ]त्यात्मानं यो
(for यो मां हृष्टा). G₈ मा (for मां). — (L. 793)
T₁ व्रतीव; G₈ M₄ प्रयतः; M₂ प्रणमत् (for व्रतवत्).
G₈ M₃ सु- (for स). T₁ तत्पथं; M₃ निर्वृतः (for

तत्पथम्). — (L. 794) T₁ M_{2,3} (sup. lin.)
-सहाभ्यश्च (for -सभा*). G₈ M₂ [अ]भिधाय; M₄ "याय
(for "रुधाय). — G₁ om. (hapl.) lines 795-796.
— (L. 795) T₂ M₈ नित्यं गां सु- (for गोभ्यो यः स).
— G₈ om. line 796. — (L. 796) M₂ नमस्तुभ्यं; M₄
तुभ्यं चेति (for [इ]वेवंवादी). — (L. 797) M₄ आक्रम्यते.
M₂ नरः; M₄ तु यः (for च वः). — (L. 798) G₈
M₂₋₄ स सर्वकामतृप्तात्मा (for the prior half). G₁ -भूषितैः
(for "तः). — (L. 799) T G₁ M₃ याति. M₂ दिव्येन
यानेन (by transp.). G₈ सुखं वैवस्वतालयं (for the post.
half). — T₁ om. lines 800-803. — (L. 800) G₁
हंभानृतविवाजिताः (for the post. half). — (L. 802)
G₈ M₄ भक्तेन (sic). — (L. 803) M₂ ते चापि हंसयुक्तेन;
M₄ हंसयुक्तेन यानेन (for the prior half). — (L. 804)
G₈ [इ]व भक्तेन; M₄ [ए]व भक्तेन (for च यु*). — (L.
805) G₈ -वर्जिताः (for -यो*). — G₈ om. (hapl.)
lines 806-811. — (L. 807) M₂ तं च हस्तिपर्ययानि.
— (L. 808) T G₂ M₃ पद्याह्नकालिको; G₁ पद्याह्नः; M₄
पद्याह्नं (for पद्याह्न*). — (L. 810) T₂ G₁ M₃ कुञ्जरस्थैश्च;
M₂ "रस्थं. — (L. 812) T₁ G_{1,2} M₈ दिव्यं (for रम्यं).
M₄ दिव्यं स्त्रीगणसेवितः. — (L. 813) M₄ तु (for च).
T₂ नियतेन्द्रियाः. — (L. 815) T₁ अग्निप्रवेशं यश्च (for the
prior half). G₈ कुर्वते. — T₁ G₁ om. (hapl.) lines

स बालार्कप्रकाशेन ब्रजेद्यानेन तत्पथम् ।
 प्रविष्टोऽन्तर्जले यस्तु प्राणास्त्यजति मानवः ।
 सोममण्डलकल्पेन याति यानेन तत्पथम् । [820]
 स्वशरीरं हि गृध्राणां मन्मना यः प्रयच्छति ।
 स याति रथमुख्येन काञ्चनेन यमालयम् ।
 गोकृते स्त्रीकृते चैव हता विप्रकृतेऽपि च ।
 ते यान्त्यमरकन्यासिः सेव्यमाना रविप्रभाः ।
 ये च कुर्वन्ति मद्रकास्तीर्थयात्रां जितेन्द्रियाः । [825]
 ते पन्थानं महात्मानो यानैर्यान्ति सुनिर्वृताः ।
 ये यजन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 हंससारससंयुक्तैर्यानेस्ते यान्ति तत्पथम् ।
 परपीडामकृत्यैव भृत्यान्विभ्रति ये नराः ।
 तत्पथं ते सुखं यान्ति विमानैः काञ्चनोऽज्ज्वलैः । [830]
 ये समाः सर्वभूतेषु जीवानामभयप्रदाः ।
 क्रोधलोभविनिर्मुक्ता निगृहीतेन्द्रियास्तथा ।
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशैर्विमानैस्ते महाप्रभाः ।
 यान्ति वैवस्वतपुरं देवगन्धर्वसेविताः ।
 ये मामेकान्तभावेन देवं त्र्यम्बकमेव च । [835]
 पूजयन्ति नमस्त्यन्ति स्तुवन्ति च दिने दिने ।
 धर्मेराजपुरं यान्ति यानैस्तेऽर्कसमप्रभैः ।
 पूजितास्तत्र धर्मेण स्वयं माल्यादिभिः शुभैः ।

यान्त्येव मम लोके वा रुद्रलोकमथापि वा ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा यमपुराध्वानं जीवानां गमनं तथा । [840]
 धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।
 देवदेवेश दैत्यघ्न ऋषिसंघैरभिष्टुत ।
 भवान्भवकरः श्रीमान्सहस्रादित्यसप्रभ ।
 सर्वसंभव सर्वज्ञ सर्वधर्मप्रवर्तक ।
 सर्वदानफलं सौम्य कथयस्व ममाच्युत । [845]
 दानं देयं कथं कृष्ण कीदृशाय द्विजाय वै ।
 कीदृशं वा तपः कृत्वा तत्फलं कुत्र भुज्यते ।
 एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण धीमता ।
 उवाच धर्मपुत्राय पुण्यान्धर्मोन्महोदयान् ।
 शृणुऽवावहितो राजन्पूतं पापघ्नमुत्तमम् । [850]
 सर्वदानफलं सौम्य न श्राव्यं पापकर्मणाम् ।
 यच्छ्रुत्वा पुरुषः स्त्री वा नष्टपापः समाहितः ।
 तत्क्षणात्पूततां याति पापकर्मरतोऽपि वा ।
 एकाहमपि कौन्तेय भूमावुत्पादितं जलम् ।
 सप्त तारयते पूर्वाञ्चिन्तृष्णा यत्र गौर्भवेत् । [855]
 पानीयं परमं लोके जीवानां जीवनं स्मृतम् ।

817-822. — (L. 817) G₂ M₂.s मत्थो (for मिथो).
 M₂.s [s]पि (for दि). — (L. 819) G₂ मन्मनाः (for
 मानवः). — (L. 820) M₂.s (sup. lin.) -तत्पथेन;
 Madras ed. -यानेन (for -यत्पथेन). — (L. 821)
 G₂ -शरीराणि (for 'रं हि). — (L. 823) M₂ वापि
 (for चैव). G₁ गोमदे स्त्रीमदे चैव (for the prior
 half). G₂ M₂ तथा; Kumbh. ed. इत्वा (for इता).
 G₁ ग्रहेषु (for कृतेऽपि). T₁ G₂ ये; M₂.s वा (for च).
 — (L. 824) T₂ ये (for ते). — (L. 825) G₂ [s]पि
 (for च). M₂ मद्रकन्या. — (L. 826) G₂ M₂ सुखं
 नराः (for सुनिर्वृताः). — (L. 828) G₂ M₂ -युक्तेन (for
 -संयुक्तैर्). G₂ M₂ यांति यानेन तत्पथं. — (L. 829) T₂
 G₂ यो. T₂ G₁.s नरः (for नराः). — (L. 830) T₂
 M₂ सु; G₁.s स- (for ते). T₂ G₂ याति. — (L.
 834) M₂ ते च (for देव-). G₂ -पूजिताः (for -सेविताः).
 — (L. 835) G₂ M₂.s भक्त्या (for देवं). M₂ वा (for
 च). — (L. 838) G₂ M₂.s गुणैः (for शुभैः). — (L.
 839) G₁.s [ए]र् (for [ए]र्). Kumbh. ed. धर्म- (for
 मम). — Colophon — Sub-parvan : G₂.s M₂.s दैव्यव-
 धर्म. — Adhy. name : T G₁ यमपुराध्वानवर्णनं; M₂

यमलोकवर्णनं. — Adhy. no. : T₁ 88; T₂ G₁.s 87;
 G₂ 99; M₂ 5; M₂ 86; M₂ 98. — (L. 840) G₂
 जीवितगमनं तथा. — Before line 842, MSS. ins. युषिष्ठिर
 उवाच. — (L. 842) G₂ M₂ सदा दैवेर् (for ऋषिसंघैर्).
 — After line 842, M₂ reads line 846, repeating it
 in its proper place. — (L. 843) T G₁ भगवन्भवकर-
 (G₁ 'व'ञ्श्रीमन्; G₂ भगवन्भवकर श्रीमन् (hypermetric)
 (for the prior half). M₂ -संनिभ (for -सप्रभ).
 — (L. 844) G₂ M₂ -संहार (for -संभव). G₂ धर्मज्ञ
 (for सर्वज्ञ). — (L. 846) G₂ M₂.s (both times)
 कृत्वा (for देयं). M₂ (both times) द्विजातये (for 'य वै').
 — M₂ om. line 847. — (L. 847) G₂ वाय (for
 कुत्र). — (L. 849) G₂ M₂ धर्मान्पुण्यान् (by transp.).
 — Before line 850, MSS. ins. श्रीभगवानुवाच. — (L.
 851) G₂ M₂.s -काणां (for 'णाम्'). — (L. 852)
 G₂ M₂ नष्टपापाः समादिताः. — (L. 853) G₂ M₂.s
 यांति. G₂ M₂ -रता अपि (for -रतोऽपि वा). — (L.
 856) M₂ परं (for स्मृतम्). G₂ जीवानां परमं विदुः (for
 the post. half). — (L. 857) G₂ M₂.s शाश्वती (for

पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति पाण्डव ।
 पानीयस्य गुणा दिव्याः परलोके सुखावहाः ।
 तत्र पुण्योदकी नाम नदी परमपावनी ।
 कामान्ददाति राजेन्द्र तोयदानं यमालये । [860]
 शीतलं सलिलं तस्या अक्षयममृतोपमम् ।
 शीततोयप्रदातृणां भवेन्नित्यं सुखावहा ।
 ये चाप्यतोयदातारः पूयस्नेपां विधीयन्ते ।
 प्रणश्यत्यम्बुपानेन बुभुक्षा च युधिष्ठिर ।
 तृषितस्य न चास्तेन पिपासापि प्रणश्यति । [865]
 तस्मात्तोयं सदा देयं तृषितेभ्यो विज्ञातम् ।
 अग्नेर्मूर्तिः क्षितेर्योनिरमृतस्य च संभवः ।
 अतोऽम्भः सर्वभूतानां मूलमित्युच्यते बुधैः ।
 अद्भिः सर्वाणि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च
 तस्मात्सर्वेषु दानेषु तोयदानं विशिष्यते । [870]
 सर्वदानत्रयोप्यर्ज्यस्याप्यं फलमुत्तमम् ।
 तत्सर्वं तोयदानेन प्राप्यते नात्र संशयः ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्त्वन्नदानं सुवंशकृतम् ।
 तैस्तु दत्ता स्वयं प्राणा भवन्ति भरतर्षभ ।
 अन्नाद्रक्तं च शुक्लं च अन्ने जीवः प्रतिष्ठितः । [875]
 इन्द्रियाणि च बुद्धिश्च पुष्पन्त्यन्नेन नित्यशः ।
 अन्नहीनानि सीदन्ति सर्वभूतानि पाण्डव ।

तेजो बलं च वीर्यं च सर्वं रूपं द्युतिर्धृतिः ।
 ज्ञानं मेधा तथायुश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।
 देवमानवतिर्यक्षु सर्वलोकेषु सर्वदा । [880]
 सर्वकालं हि सर्वेषामन्ने प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नं प्रजापते रूपमन्नं प्रजननं स्मृतम् ।
 सर्वभूतमयं चान्नं जीवश्चान्नमयं स्मृतम् ।
 अन्नेनाधिष्ठितः प्राण अपानो व्यान एव च ।
 उदानश्च समानश्च धारयन्ति शरीरिणाम् । [885]
 शयनोत्थानगमनं ग्रहणाकर्षणानि च ।
 सर्वसत्त्वकृतं कर्म चास्मादेव प्रवर्तते ।
 चतुर्विधानि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ।
 अस्माद्भवन्ति राजेन्द्र सृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
 विद्यास्थानानि सर्वाणि सर्वयज्ञाश्च पावनाः । [890]
 अस्माद्यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मादन्नं परं स्मृतम् ।
 देवा रुद्रादयः सर्वे पितरोऽप्यग्नयस्तथा ।
 यस्मादन्नेन तुष्यन्ति तस्मादन्नं विशिष्यते ।
 यस्मादन्नात्प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽसृजत्प्रभुः ।
 तस्मादन्नात्परं दानं न भूतं न अविष्यति । [895]
 यस्मादन्नात्प्रवर्तन्ते धर्मायौ काम एव च ।
 तस्मादन्नात्परं दानं नासुग्रेहं च पाण्डव ।
 यक्षरक्षोमहा नागा भूता दैत्याश्च दानवाः ।

पाण्डव). — (L. 858) Gs M2 परलोक-. — (L. 860) Gs M4 कामं. T2 M2-4 तोयदानं. — (L. 861) Gs दिव्यम्; M2-4 त (M4 य)स्याम्; Kumbh. ed. द्यव (for तस्या). Kumbh. ed. द्यवयम्. — (L. 862) Gs M4 क्षीर-; Madras ed. क्षीर (for शीत). T G2 नित्य-; Gs M4 दिव्यं (Gs 'व्य-') (for नित्यं). Gs M4 सुखावहं. — (L. 863) M2 भूयस्; M4 पू- (for पूयस्). — (L. 864) Gs M2-4 प्रजाम्यत्यम्बुः (M4 'पा')नन (for the prior half). M2 [अ]पि (for च). — (L. 865) T2 G1 M2-3 [अ]प्येन (for [अ]न्नं). M3-4 पि- (for [अ]पि). — (L. 868) Gs M4 तत्तोयं; M2 रेतोबुः (for अतोऽम्भः). — (L. 869) Gs ततः; M4 अतः (for अद्भिः). — (L. 871) T प्राप्तं (for प्रायं). — (L. 873) M4 अन्नदानं सुसत्कृतं. — (L. 874) Gs M4 तस्माज्जाता (for तैस्तु दत्ता). Gs M2-4 पुरुषर्षभ (for भरत). — (L. 875) Gs रेतश्च (for रक्तं). M2 [अ]प्यन्ने (for अन्ने). — (L. 876) T1 lacuna for the first च. Gs [अ]प्येन; M2 [अ]प्येन (for [अ]न्नं). T1 मुच्यतः (for नित्यशः). — (L. 877) Gs M4 अन्नेनैव हि जीवन्ति (for the prior half). — (L. 878) M2-4 रू- (for वीर्यं). Gs रूपं सर्वं (by transp.); M2-4 सत्त्वं (M2 'रत्वं') वीर्यं. G M2 धृतिर्धृतिः (by

transp.); M2 वञ् धृतिः. — (L. 880) M2-4 दानव- (for नानव-). T2 M2-4 सर्वथा. — (L. 881) G2-3 M4 सर्वकामा (for 'कालं'). — (L. 882) T1 M4 प्रजा (M4 'ज्ञा')पते (for 'पते'). — (L. 883) Gs M4 [ए]व (for [अ]न्नं). T2 M2 जीव- (for जीवश्च). T1 G1 M2 जीवश्चान्नमयः सृजन्; Gs M4 सर्वप्राणमयं सृजन् (for the post. half). — (L. 884) T2 M2-3 [अ]धिष्ठित-. Gs M2-4 ह्यपानो (for अ). — (L. 885) T M4 शरीरिणं. — (L. 886) Gs M2-4 गमन-. — (L. 887) T1 सत्यसत्त्वं (for सर्वसत्त्वं). — (L. 888) T G1 जातानि (for भू). — (L. 889) Gs सनातनी (for प्रजापतेः). — (L. 890) Gs यज्ञाः सर्वे च पावकाः (for the post. half). — T1 om. (hapl.) from the post. half of line 891 up to the prior half of line 896. — (L. 892) Gs M2 रुद्रादयः (for रुद्रा). Gs M4 मुनयश्च (for ऽप्यग्नयश्च). — (L. 893) Gs तस्माद् (for यं). T2 G2-3 परं सृजन् (for विशिष्यते). — (L. 894) T2 G1-3 M4 तस्माद् (for यं). M2 अन्नं (for अन्नात्). — (L. 895) M2 भूतो (for भूतं). — (L. 896) Gs तस्माद्. Gs M2 धर्मोर्ध्वः. M2 कामम्. — (L. 898) Gs M4 यक्षरक्षोपणा नागा; M2-3 'ग्रहो नागा (for

तुष्यन्त्यन्नेन यस्मात् तस्मादन्नं परं भवेत् ।
 पराब्रह्ममुपभुञ्जानो यत्कर्म कुरुते क्षुभम् । [900]
 तच्छुभस्यैकभागस्तु कर्तुर्भवति भारत ।
 अन्नदस्य त्रयो भागा भवन्ति पुरुषर्षभ ।
 तस्मादन्नं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय योऽन्नं संवत्सरं नृप ।
 श्रोत्रियाय प्रयच्छेद्देवं पाकभेदविवर्जितः । [905]
 इम्भानृतविमुक्तस्तु परां भक्तिमुपागतः ।
 स्वधर्मेणाजितफलं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 शतं वर्षसहस्राणि कामगः कामरूपधृक् ।
 मोदतेऽमरलोकस्थः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 ततश्चापि च्युतः कालाञ्जरलोके द्विजो भवेत् । [910]
 अग्रमिश्रां च यो दद्याद्दरिद्राय द्विजातये ।
 षण्मासाद्वार्षिकं श्राद्धं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति नरो वै नात्र संशयः ।
 अथ संवत्सरं दद्यादग्रभैक्ष्यमयाचते । [915]
 प्रच्छाद्यैव स्वयं नीत्वा तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कपिलानां सहस्रैस्तु यदेयं पुण्यमच्युते ।
 तत्सर्वमखिलं प्राप्य शकलोके महीयते ।

स शक्रभवने रम्ये वर्षकोटिशतं नृप ।
 यथाकामं महातेजाः क्रीडत्यप्सरसां गणैः । [920]
 अग्राह्यं यस्तु वै दद्याद्विजाय नियतव्रतः ।
 दशवर्षाणि राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कपिलाशतसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य पुरंदरपुरं व्रजेत् ।
 स शक्रभवने रम्ये कामरूपी यथासुखम् । [925]
 शतकोटिसमा राजन्क्रीडतेऽमरपूजितः ।
 शकलोकावतीर्णश्च इह लोके महाद्युतिः ।
 चतुर्वेदी द्विजः श्रीमाज्ञायते राजपूजितः ।
 अध्वश्रान्ताय विप्राय क्षुधितायाश्चकाक्षिणे ।
 देशकालामियाताय दीयते पाण्डुनन्दन । [930]
 याचतेऽन्नं न दद्याद्यो विद्यमाने धनागमे ।
 स लुब्धो नरकं याति कृमीणां कालसूत्रकम् ।
 स तत्र नरके घोरे लोभमोहितचेतनः ।
 दशवर्षसहस्राणि क्षिप्यते वेदनादितः ।
 तस्माच्च नरकान्मुक्तः कालेन महता हि सः । [935]
 दरिद्रो मानुषो लोकं चण्डालेष्वपि जायते ।
 यस्तु पांसुलपादश्च दूराध्वश्रमकर्षितः ।
 क्षुत्पिपासाश्रमः श्रान्त आर्तः खिन्नगतिर्द्विजः ।

the prior half). G₁.s M₈ भूतान्यन्ये च दानवाः.
 — (L. 899) G₁ M₈ (sup. lin. as above) विशि-
 ष्यते (for परं भवेत्). — (L. 900) M₂ -युञ्जानो (for
 -भुञ्जानो). — (L. 901) G₈ [इह (for [ए] क.)]. — (L.
 904) T₁ M₂ ये (for यो). — (L. 906) M₂ -विनिर्मुक्तः
 (for -विमुक्तस्तु). — (L. 907) M₂ स्वधर्मेणाजितधनस्
 (for the prior half). — G₈ M₄ om. (hapl.) lines
 908-912. — (L. 908) Kumbh. ed. and Madras
 ed. शतः. M₂ -सहस्राणां. Kumbh. ed. and Madras
 ed. -रूपधृत् (for ' धृक्). — (L. 909) T₁ सुर- (for
 स्मर-). M₂ सुरोत्तमैः (for स्मरोगणैः). — (L.
 910) T₂ क्षुभः (for च्युतः). M₂ इह (for नर-).
 — (L. 911) M₂.s तु (for च). M₂ द्विजाय वै (for
 द्विजातये). — (L. 912) T₂ M₈ षण्मासाद्; G₁ षण्मा-
 साद्. G₁ M₂.s वार्षिक- (M₂ ' के). G₂ प्रच्छाद्य वै स्वयं
 नीत्वा (= var. L. 916 prior half). — (L. 913)
 T₁ lacuna for the post. half. — (L. 914) T₁
 यत् (for तत्). M₂ नास्ति; M₄ नैव (for वै न).
 — M₂ reads lines 915-920 twice. — (L. 915)
 G₈ संवत्सरे. Madras ed. -मिक्षाम्. M₂ (second time)
 अग्रमिक्षामयाचता (for the post. half). — (L. 916) G₈
 [इह (for [ए] इ). G₈ नीतास्; M₈ नीतस् (for नीत्वा).

M₂ (first time) om. शृणु. — (L. 917) G₈ M₂ (both
 times).s सहस्रे. M₂ (second time).s च (for तु).
 T₂ देवं (for देयं). M₂ (both times) दत्ते यत्फल-
 मुच्यते (for the post. half). — (L. 918) G₈
 M₂ (both times).s पुण्यम् (for सर्वम्). — (L.
 920) T₁ G₈ क्रीडित्वा. — (L. 921) T₂ G₁ अन्नं च
 (for अग्राह्यं). G₈ च यत- (for नियत-). — (L. 923)
 Prior half, hypermetric. T -साहस्रं (for -सहस्रस्य).
 M₂ पांडव (for यत्फलम्). — (L. 924) T₁ यत् (for
 तत्). — (L. 926) M₂.s दश- (for शत-). G₈
 M₂.s सुर- (for स्मर-). — M₈ om. (hapl.) lines
 927-928. — (L. 927) Madras ed. चेद् (for च).
 G₈ M₄ अंशेन (for इह लोके). — M₂ om. line 929
 and the prior half of line 930. — (L. 929)
 M₄ अथ श्रान्ताय. — (L. 930) G₈ -भूजाय (for -याताय).
 M₂ याचते (for दीयते). — (L. 931) G₈ याचितो. G₈
 M₄ वै (for यो). G₈ धने नृप; M₂ [स] असंख्ये (for
 धनागमे). — (L. 934) T₁ M₄ शत- (for दश-).
 — (L. 935) G₂ [अ] पि (for हि). — (L. 936)
 M₂ [उ] व-; Madras ed. [ए] व (for [अ] पि).
 — (L. 937) G₁ यत् (for यत्). G₈ M₂.s तु (for च).
 G₈ दूराध्वक्त्रम- (for ' श्रम-). M₂ -पीडितः (for -कर्षितः).

पृच्छन्वै ह्यज्ञदातारं गृहमभ्येत्य याचयेत् ।
 तं पूजयेत् यत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । [940]
 तस्मिंस्तुष्टे नरश्रेष्ठ तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।
 न तथा हविषा होमैर्न पुण्यैर्नानुलेपनैः ।
 अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिपूजनात् ।
 कपिलायां तु दत्तायां विधिवज्ज्येष्ठपुष्करे ।
 न तत्फलमवाप्नोति यत्फलं विप्रभोजनात् । [945]
 द्विजपादोदकक्षिप्त्वा यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ।
 देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टापमार्जनम् ।
 श्रान्तसंवाहनं चैव तथा पादावसेचनम् ।
 प्रतिश्रयप्रदानं च तथा शय्यासनस्य च । [950]
 एकैकं पाण्डवश्रेष्ठ गोप्रदानाद्विशिष्यते ।
 पादोदकं पादशृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्रभ्यो नोपसर्पन्ति ते यमम् ।
 विप्रातिथ्ये कृते राजन्भक्त्या शुश्रूषितेऽपि च ।
 देवाः शुश्रूषिताः सर्वे त्रयस्त्रिंशद्वन्ति ते । [955]
 अभ्यागतो ज्ञातपूर्वो ह्यज्ञातोऽतिथिरुच्यते ।
 तयोः पूजां द्विजः कुर्यादिति पौराणिकी श्रुतिः ।
 पादाभ्यङ्गाक्षपानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ।
 पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः ।
 शीघ्रं पापाद्विनिर्मुक्तो मया चानुग्रहीकृतः । [960]

विमानेनेन्दुकल्पेन मम लोकं स गच्छति ।
 अभ्यागतं श्रान्तमनुव्रजन्ति
 देवाश्च सर्वे पितरोऽग्नयश्च ।
 तस्मिन्दिजे पूजिते पूजिताः स्यु-
 र्गते निराशाः पितरो व्रजन्ति । [965]
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
 पितरस्तस्य नाशन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।
 वर्जितः पितृभिर्लुब्धः स देवैरग्निभिः सह ।
 निरयं रौरवं गत्वा दश वर्षाणि पच्यते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह चोच्छिष्टभुग्भवेत् । [970]
 वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत् ।
 स चण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ।
 निर्वासयति यो विप्रं देशकालागतं गृहात् ।
 पतितस्तःक्षणादेव जायते नात्र संशयः ।
 नरके रौरवे घोरे वर्षकोटिं स पच्यते । [975]
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके नराधमः ।
 था वै द्वादश जन्मानि जायते क्षुतिपासितः ।
 चण्डालोऽप्यतिथिः प्राप्तो देशकालोऽज्ञकाक्ष्ण्य ।
 अभ्युद्गम्य गृहस्थेन पूजनीयश्च सर्वदा ।
 अनर्थयित्वा योऽश्नाति लोभमोहविचेतनः । [980]
 स चण्डालत्वमाप्नोति दश जन्मानि पाण्डव ।
 निराशमतिथिं कृत्वा भुञ्जानो यः प्रहृष्टवान् ।

— (L. 938) T₁ G₈ M₈ ज्ञातः. M₈ क्षुतिपासान्विता दीनः. G₁ आतिः; M₂ श्रमात्; M₃ श्रम- (for अर्जः). G₈ M₈ विप्रमतिर्. — (L. 939) G₈ एव (for वै हि). G₈ M₈ (*inf. lin.*).⁴ गृहमभ्येत्य चाशयः; M₂ 'त्यथाशया (for the post. half). — (L. 940) T₁ पूजयेत् (for 'यत्तु). G₈ M₈ तं पूजयति चाज्ञेन. — (L. 945) G₈ फलं न तद् (by transp.). G₈ तत् (for यत्). M₂ -भोजने. — (L. 946) T -पादोदके; G₈ M₄ -पादजल- (for -पादोदक-). — (L. 947) M₂ -पात्रेषु; Kumbh. ed. -पत्रेण (for -पर्णेन). — (L. 948) G₈ M₈ देवमाल्यापनयनं. — After line 950, M₈ ins. :

अभ्यञ्जनादि यत्किञ्चित्पादापादावसेचनम् ।

— (L. 952) G₈ दीपं मार्गप्रतिश्रये (for the post. half). — (L. 954) T G₁,² शुश्रूषते. — (L. 955) M₄ भवत्युत; Kumbh. ed. अरिदम (for अवन्ति ते). — (L. 956) G₈ M₂,⁴ तु (for हि). — (L. 957) G₈ द्युषः; M₂,⁴ (*inf. lin.*) द्युषः (for द्विजः). — (L. 958) M₂ -नानेस् (for -पानेस्). G₈ [s] तिथीन्. G₁ नरः. — (L. 959) G₈ M₂,⁴ [एव (for [ह])].

T₁ प्रभवामीह संशयः (sic). — (L. 960) G₈ M₂,⁴ पाप- (for पापाद्). G₃ -ग्रहः (for -ग्रही-). T₂ G₁,² -कृते. M₈ मया चानुग्रहे कृते (for the post. half). — (L. 965) T₁ G₈ M₂,⁴ अपि ते (for पितरो). M₂ प्रयाति (for व्रजन्ति). — (L. 968) T₂ 'देर् (for देदेर्). G₈ M₂,⁴ सदा (for सह). — (L. 969) G₈ M₂ शत- (for दश). T₂ G₈ M₈ पंच च (for पच्यते). — M₈ om. (*hapl.*) lines 970-975. — (L. 970) G₈ क्षाले दीपं (for कालादिह). — (L. 972) G₁ सत्यम् (for सद्य). — (L. 973) M₄ -क्षालेतिथिं (for -कालागतं). — (L. 976) T नराधिप (for 'धमः). — (L. 979) G₈ प्रत्युद्गम्य; Madras ed. अभ्युद्गमो. T G₁,² ग्रहस्थेन (sic). G₈ M₂,⁴ स (for च). T सर्वथा. — (L. 980) Madras ed. -मोहित- (for -मोहनि-). — (L. 981) T₂ M₈ आपन्नो (for आप्राति). G₃ M₄ चण्डालत्वम-वाप्नोति. — (L. 982) M₂ प्रहृष्टधीः (for 'वान्). — T₂ om. line 983. — (L. 983) G₁,² M₈ किल (for [अ] जना). M₄ -कफ- (for -कृ-). T₁ निपा-तितः. — T₁ G₈ read line 989 after line 983, T₂ after line 982, repeating it in its proper place.

न जानात्यात्मनात्मानं विष्टाकूपे निपातितम् ।
 मोघं ध्रुवं प्रोर्णयति मोघमस्य तु पच्यते ।
 मोघमन्नं सदाभाति योऽतिथिं न च पूजयेत् । [985]
 साङ्गोपाङ्गास्तु यो वेदान्पठतीह दिने दिने ।
 न चातिथिं पूजयति वृथा भवति स द्विजः ।
 पाकयज्ञमहायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
 ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ।
 तेषां यशोभिकामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् । [990]
 वृथा भवति तत्सर्वमाशया हि तथा हतम् ।
 देशकालं च पात्रं च स्वशक्तिं च निरीक्ष्य च ।
 अल्पं समं महद्वापि कुर्यादातिथ्यमात्मवान् ।
 सुमुखः सुप्रसन्नात्मा धीमानतिथिमागतम् ।
 स्वागतेनासनेनाद्भिरन्नाद्येन च पूजयेत् । [995]
 हितः प्रियो वा द्वेष्यो वा मूर्खः पण्डित एव वा ।
 प्राप्तो यो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गमकमः ।
 क्षुत्पिपासाश्रमातार्थं देशकालागताय च ।
 सकृत्पात्रं प्रदातव्यं यजस्य फलमिच्छता ।
 भोजयेदात्मनः श्रेष्ठान्निधिवद्धस्यकश्यपोः । [1000]
 अन्नं प्राणो मनुष्याणामन्नदः प्राणदो भवेत् ।
 तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ।
 अन्नदः सर्वकामैस्तु सुवृत्तः सुषुलंकृतः ।
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 सेव्यमानो वरकीर्तिर्मम लोकं स गच्छति । [1005]

क्रीडित्वा तु ततस्तास्मिन्वर्षकोटिं यथामरः ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोकं महायशः ।
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
 यथाश्रद्धं तु यः कुर्यान्मनुष्येषु प्रजायते ।
 महाधनपतिः श्रीमान्वेदवेदाङ्गपारगः । [1010]
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
 सर्वातिथ्यं तु यः कुर्याद्वर्षमेकमकलमपः ।
 धर्मजितधनो भूत्वा पापभेदविवर्जितः ।
 देवानि च स्वयं विप्रानर्चयित्वा पितृनपि ।
 विप्रानग्राशनाशी यस्तस्य पुण्यफलं शृणु । [1015]
 वर्षेणैवैनं यावन्ति पिण्डानभ्यन्ति वै द्विजाः ।
 तावद्वर्षाणि राजेन्द्र मम लोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोकं महायशः ।
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
 सर्वातिथ्यं च यः कुर्याद्यथाश्रद्धं नरेश्वर । [1020]
 अकालनियमेनापि सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 सत्यसंधो जितक्रोधः शास्त्रार्थमविवर्जितः ।
 अधर्मभीरुर्धर्मिष्ठो मायामासत्यवर्जितः ।
 श्रद्धाघनः शुचिर्निर्व्य पाकभेदविवर्जितः ।
 स विमानेन दिव्येन दिव्यरूपी महायशः । [1025]
 पुरंदरपुरं याति गीयमानोऽप्सरोगणैः ।
 मन्वन्तरं तु तत्रैव क्रीडित्वा देवपूजितः ।
 मानुष्यलोकमागम्य भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।

— (L. 984) M₂.s सुवं; M₄ ध्रुवः. G₈ M₂.s (*inf.* *lin.*). 4 (*sup. lin.*) प्रोर्णयति; M₃ पूर्ण* (for प्रोर्ण*). M₂.s अन्नं (for अस्य). — (L. 985) G₈ तु च; M₄ स च (for सदा). G₈ तु (for च). — (L. 986) G₈ सांगोपांगं. — (L. 987) T₁ स (for न). G₈ M₂.s स पठति (for भवति स). — (L. 989) G₈ (second time) [अ] अति (for [अ] र्चन्ति). — (L. 990) M₄ तद् (for यद्). — (L. 991) G₈ M₂.s ह (for हि). T₁ G₈ हितं; M₂.s हतः (for हतम्). — (L. 992) G₈ M₂.s देशं (for देश-). G₈ M₂ समीक्ष्य तु (M₂ च) (for निरीक्ष्य च). — (L. 993) M₂ महत्समं (by transp.); M₄ स च महद्. — (L. 996) G₈ M₂.s प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो (for the prior half). — (L. 997) G₈ यः प्राप्तो (by transp.); M₂ प्राप्तोति. — (L. 998) T G₈ देशकालगताय च. — (L. 999) Madras ed. स्वर्गस्य (for यज्ञस्य). — (L. 1002) M₄ अशेषेण (for वि*). — (L. 1003) G₈ स्वभ्यलंकृतः; M₂ सुवं; M₄ स्वभ्य* (for सुवं). — (L. 1004) T₂ G₁ M₂ विराजते. — (L. 1005)

G₈ M₄ देव- (for गम). — (L. 1006) G₈ स्वर्गे (for तस्मिन्). — (L. 1007) M₂ विद्वेषपूजायते (for the post. half). — M₂ om. (*hapl.*) lines 1009-1011. — (L. 1009) G₈ आद्धं तु यः; M₂ आद्ध-भूयस् (for यथाश्रद्धं). G₈ M₂.s मानुषे (M₄ गनुष्ये) पूजयते (for the post. half). — (L. 1011) G₈ M₄ -शास्त्रार्थ-विद्विद्वाच्; M₂ विद्वत्प्राप्तो (for तत्त्वज्ञो). — (L. 1012) T₁ G₁ वर्षकोटिम् (for मकम्). — (L. 1015) M₄ विप्रो नाग्राशनाशी (*inf. lin.* 'प्राप्तग्रासमाशी' यस्. — (L. 1016) G₈ ये (for दै). — (L. 1018) G₈ M₄ महीयते (for महायशः). — (L. 1019) M₂ -वेदार्थ- (for -शास्त्रार्थ-). — (L. 1020) G₈ M₂.s तु (for च). G₈ यथाश्रद्धं. — (L. 1022) M₂.s (*inf. lin.*) शास्त्रार्थमै; M₄ शोका* (for शाखा*). — (L. 1026) T₁ M₂.s नीयमानो (for गीय*). — (L. 1027) G₈ M₂.s च (for तु). G₈ M₄ [ए] कं (for [ए] व). M₂ वेद- (for देव-). — (L. 1028) G₈ मनुष्य- (for मा*). — (L. 1029) M₂

दश जन्मानि विप्रत्वमाप्नुयाद्राजपूजितः ।
जातिस्मरश्च भवति यत्र तत्रोपजायते । [1030]

Colophon.

भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि भूमिदानमनुत्तमम् ।
यः प्रयच्छति विप्राय भूमिं स्म्यां सदक्षिणाम् ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय साक्षिहोत्राय पाण्डव ।
स सर्वकामतृप्तात्मा सर्वरत्नविभूषितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दीप्यमानोऽर्कवत्सदा । [1035]
बालसूर्यप्रकाशेन विचित्रध्वजशोभिना ।
याति यानेन दिव्येन मम लोकं महायशाः ।
तत्र दिव्याङ्गनामिस्तु सेव्यमानो यथासुखम् ।
कामगः कामरूपी च क्रीडत्यप्सरसां गणैः ।
यावद्विभर्ति लोकान्वै भूमिः कुरुकुलोद्ग्रह । [1040]
तावद्भूमिप्रदः कामं मम लोकं महीयते ।
न हि भूमिप्रदानाद्वै दानमन्यद्विशिष्यते ।
न चापि भूमिहरणात्पापमन्यद्विशिष्यते ।
दानान्यन्यानि हीयन्ते कालेन कुरुपुंगव ।
भूमिदानस्य पुण्यस्य क्षयो नैवोपपद्यते । [1045]
ब्राह्मणाय दरिद्राय भूमिं दत्तां तु यो नरः ।
न हिंसति नरध्याघ्न तस्य पुण्यफलं शृणु ।
सप्तद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमाकुला ।
स शैलवनदुर्गाढ्या तेन दत्ता मही भवेत् ।

भूमिं दृष्ट्वा दीयमानां श्रोत्रियायास्मिहोत्रिणे । [1050]
सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददानीति हर्षवत् ।
सुवर्णमणिरत्नानि धनधान्यवसूनि च ।
सर्वदानानि वै राजन्ददानं वसुधां ददन् ।
सागरान्सरितः शैलान्समानि विषमणि च ।
सर्वगन्धरसांश्च ददानि वसुधां ददन् । [1055]
ओषधीः फलसंपन्ना नानापुष्पफलाश्रिताः ।
कमलोत्पलपण्डांश्च ददानि वसुधां ददन् ।
धर्मं कामं तथार्थं च वेदान्यज्ञांस्तथैव च ।
स्वर्गमार्गगतिं चैव ददति वसुधां ददन् ।
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यं यजन्ते सदक्षिणैः । [1060]
न नृफलं लभन्ते ते भूमिदानस्य नृफलम् ।
श्रोत्रियाय महीं दत्त्वा यो न हिंसति पाण्डव ।
तद्दानं कथयिष्यामि यावद्लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
तावत्स्वर्गोपभोगानां भोक्तारः पाण्डुनन्दन ।
सत्यपूर्णं महीं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति । [1065]
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ।
मम रुद्रस्य सवितुर्छिद्रशानां तथैव च ।
प्रीतये विद्धि राजेन्द्र भूमिर्दत्ता द्विजाय वै ।
तेन पुण्येन पूतात्मा दाता भूमेर्बुधिरिह ।
मम सालोक्यमायाति नात्र कार्या विचारणा । [1070]
यत्किञ्चित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकशितः ।
स च गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ।
मासोपवासे यत्पुण्यं कृच्छ्रे चान्द्रायणेऽपि च ।

प्राप्नुयाद् (for आमु*). Gs M4 प्राप्नुयादेव पूजितः. — (L. 1030) Gs M4 यत्रैव (for तत्रोप-). — Colophon om. in Gs Ms. 4. — Sub-parvan : Gs वैष्णवपर्व. — Adhy. no : T1 99; T2 G1.2 88; Ms 87. — T G2.8 Ms-4 om. the ref. Gs om. lines 1033-1035. — (L. 1035) G1.2 Ms यथा (for सदा). — (L. 1037) G1.2 लोके. — (L. 1039) G1.8 कामदः (for 'गः). — Ms om. lines 1040-1041. — (L. 1041) T1 Gs Ms कालं; G1 काले (for कामं). — (L. 1045) T1 Ms क्षयं. — (L. 1048) Ms सप्तद्वीप. Kumbh. ed. रत्नसंचयसंकुला (for the post. half). — (L. 1049) Ms भवेन्मही (by transp.). — (L. 1050) Gs M4 [अ]हिताग्नेय (for [अ]-ग्निहोत्रे). — (L. 1051) Gs M4 मे; Ms om.; Ms मद् (for मां). Gs [इ]ह (for [इ]ति). Gs ह्यतिताः (for हर्षवत्). — (L. 1053) Ms राजा (for राजन्). T1 (inf. lin. as above) स्वर्गमार्गगतिं चैव (for the prior half). Ms ददत्. — Gs om. (hapl.) lines

1054-1057. — (L. 1055) Ms.4 सर्वगन्धरसपन्नेहान् (for the prior half). — T2 repeats lines 1056-1057 after line 1059. — (L. 1056) T1.2 (both times) ओषधी-. T1.2 (first time) -संपन्ना (for 'न्ना). T1.2 (first time) -फलाश्रिताः; Ms -फलोपगाः; Ms -फलोदकाः (for -फलाश्रिताः). — (L. 1057) Ms.4 ददत्. — (L. 1058) G1.2 Ms चार्थं (by transp.). Ms धर्मान्कामांस्तथार्थं च (for the prior half). — (L. 1059) T2 Gs Ms.4 -भोक्ष- (for -मार्ग-). Gs -गतिश्च; Ms -गतीश्च (for -गतिं). G2 Ms.4 ददत्. — (L. 1060) T2 Gs Ms-4 यजन्ति. — (L. 1061) Gs Ms.4 भवेत्तेषां; Ms भवेत्ते ते (for लभन्ते ते). — (L. 1063) G2.8 Ms.4 तं जनाः (for तद्दानं). — (L. 1068) Ms तद्धि (for विद्धि). — (L. 1069) Ms स च (for तेन). — (L. 1070) Kumbh. ed. and Madras ed. आप्नोति (for आयाति). Gs Ms.4 मम सालोक्य (Ms 'युज्य)तां याति (for

भूमिगोकर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ।
सर्वनीर्थाभिषेके च यत्पुण्यं समुदाहृतम् । [1075]
भूमिगोकर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु वासुदेव सुरेश्वर ।
गोकर्णस्य प्रमाणं वै वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।
भगवानुवाच ।

शृणु गोकर्णमात्रस्य प्रमाणं पाण्डुनन्दन ।
त्रिंशद्दण्डप्रमाणेन प्रमितं सर्वतोदिशम् । [1080]
प्रत्यक्प्रागपि राजेन्द्र तत्तथा दक्षिणोत्तरम् ।
गोकर्णं तद्विदः प्राहुः प्रमाणं धरणेनैव ।
सर्व्वं गोशतं यत्र सुखं तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
सर्व्वसं कुरुशार्दूल तच्च गोकर्णमुच्यते ।
किंकरा मृत्युदण्डाश्च कुम्भीपाकाश्च दारुणाः [1085]
घोराश्च वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
निरया रौरवाद्याश्च तथा वैतरणी नदी ।
तीव्राश्च यातनाः कष्टा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
चित्रगुप्तः कलिः कालः कृतान्तो मृत्युरेव च ।
यमश्च भगवान्साक्षात्पूजयन्ति महीप्रदम् । [1090]
रुद्रः प्रजापतिः शक्रः सुरा ऋषिगणास्तथा ।

अहं च प्रीतिमाप्त्राजन्पूजयामो महीप्रदम् ।
कृशभृत्यस्य कृशगोः कृशाश्वस्य कृततिथेः ।
भूमिर्देया नरश्रेष्ठ स निधिः पारलौकिकः ।
सीदमानकुटुम्बाय श्रोत्रियायाम्निहोत्रिणे । [1095]
व्रतस्थाय दरिद्राय भूमिर्देया नराधिप ।
यथा हि धात्री क्षीरेण पुत्रं वर्धयति स्वयम् ।
दातारमनुगृह्णाति दत्ता ह्येवं वसुंधरा ।
यथा बिभर्ति गौर्वत्सं सृजन्ती क्षीरमात्मनः ।
तथा सर्व्वगुणोपेता भूमिर्वहति भूमिदम् । [1100]
यथा बीजानि रोहन्ति जलसिकानि भूपते ।
तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदस्य दिने दिने ।
यथोदयस्तु सूर्यस्य तमः सर्व्वं व्यपोहति ।
तथा पापं नरस्येह भूमिदानं व्यपोहति ।
दाता दशानुगृह्णाति यो हरेदृश हन्ति च । [1105]
अतीतानागतानीह कुलानि कुरुगुंगव ।
आश्रित्य भूमिदानं तु दत्त्वा यो वा हरेत्युनः ।
स बद्धो वारुणैः पाशैः क्षिप्यते पूयशोणिते ।
स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।
न तस्य नरकाद्वोराद्विद्यते निष्कृतिः क्वचित् । [1110]
ब्राह्मणस्य हते क्षेत्रे हन्याद्वादश पूर्व्वजान् ।
स गच्छेत्कृमियोनिं च न च मुच्येत जातु सः ।

the prior half). — (L. 1073) Gs Ms. 4 नीर्णे (for कृच्छ्रे). — After line 1074, Gs Ms and Madras ed. ins. :

वेदपारायणे यत्तु परं पुण्यमुदाहृतम् ।

भूमिं गोकर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ।

[(L. 1) Madras ed. वेदानां पारणे यत्तु (for the prior half). — (L. 2) = (var.) line 1074. Ms भूमेर् (for भूमि) and फलं (for पुण्यं).]

— (L. 1078) Gs Ms. 4 मे (for वै). Ms मानदः (for तत्त्वतः). — (L. 1080) Gs -दिशः. — (L. 1081) T1 तत्तदा ; Gs सर्वतो ; Ms तं तथा (for तत्तथा). — (L. 1082) Gs धरणे ; Ms इति तद् (for तद्विदः). — (L. 1083) T1 Gs. 2 Ms [अ] तद्विदं (for [अ] यन्त्रितम्). — (L. 1085) Gs -पाशाश्च (for -दण्डाश्च). — (L. 1087) Gs Ms तु (for च). — (L. 1088) T1 Gs Ms. 8 काष्ठा ; Gs कृष्ठा (for कष्टा). T1 Ms -सर्पति. — (L. 1090) T1 स नित्यदा (for महीप्रदम्). — (L. 1091) Gs Ms पशु- (for प्रजा-). — (L. 1092) Gs पूजयति ; Ms. 4 'यामि (for 'यामो). — (L. 1093) Ms -वृत्तेष्व ;

Madras ed. -वृत्तस्य (for -भृत्यस्य). Ms कृशस्य कृश-भृत्यस्य (for the prior half). Ms कृशाश्वश्च (for कृशाश्वस्य). — (L. 1094) Ms सं- (for स). Gs नरः ; Gs [s] तिथिः (for निधिः). — (L. 1095) Gs Ms [अ] हिनाग्नये (for [अ] निहोत्रिणे). — (L. 1096) G1 ग्रहरथाय (for व्रत*). — (L. 1097) Gs Ms. 8 (inf. lin.). 4 जनित्री (for हि धात्री). Gs Ms ध्रुवं (for स्वयम्). — (L. 1098) Gs [ए] व (for [ए] वं). — (L. 1099) Gs Ms सृजति. — (L. 1101) Gs बीज- (for जल-). Gs Ms भूतले (for भूपते). — (L. 1102) T1 यथा (for तथा). — (L. 1103) T Gs. 2 Ms. 8 यथोदयं ; Kumbh. ed. यथा तेजस्. Ms lacuna for तु सूर्यस्य. — (L. 1104) Gs तथा नरस्य तत्पापं (for the prior half). — Ms om. lines 1105-1105. — (L. 1105) Ms -गृह्णाति. Gs पंच (for हन्ति). Ms सः (for च). — (L. 1106) T1 G1 अतीतान्यागतानि च (sic). Ms कुल- (for कुरु-). — (L. 1107) Gs. 2 Ms आश्रित्य. Gs Ms भूमि वा (Ms ना) न्वस्तु ; Ms भूमि न ददाद् (for भूमिदानं तु). T1 Gs. 2 [s] पाहरेत् ; Ms. 8 [s] पद् (for वा ह*). — (L. 1109) Ms हरेत्तु (for हरेत्). — (L. 1112) Gs स (for the second च)

दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राय यस्तामेवोपजीवति ।
 गवां शतसहस्रस्य हन्तुः स लभते फलम् ।
 सोऽथःशिरास्तु पापात्मा कुम्भीपाकेषु पच्यते । [1115]
 दिव्यैर्धर्मसहस्रैस्तु कुम्भीपाकाद्विनिःसृतः ।
 इह लोके भवेत्स आ शतजन्मानि पाण्डव ।
 दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राणां यस्तामेवोपजीवति ।
 स मूढो याति दुष्टात्मा नरकानेकविंशतिम् ।
 नरकेभ्यो विनिर्मुक्तः शुनां योनिं स गच्छति । [1120]
 हलकृष्टा मही देया सबीजा सत्यमालिनी ।
 अथ वा सोदका देया दरिद्राय द्विजातये ।
 एवं दत्ता मही राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 सर्वान्कामानवाप्नोति मनसा चिन्तितानि च ।
 बहुमिर्बसुधा दत्ता दीयते च नराधिपैः । [1125]
 यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ।
 यः प्रयच्छति कन्यां वै सुरूपां श्रोत्रियाय वै ।
 स ब्रह्मदेवो राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 बलीवर्धसहस्राणां दत्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
 यत्फलं लभते राजन्कन्यादानेन तत्फलम् । [1130]
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति यः प्रयच्छति कन्यकाम् ।
 यावन्ति चैव रोमाणि कन्यायाः कुरुपुंगवः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते ।

ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके स जायते । [1135]
 पङ्कजविद्युत्तुर्वेदी सर्वलोकाचितो द्विजः ।
 यः सुवर्णं दरिद्राय ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुपुत्राय पाण्डव ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो बालसूर्यसमप्रभः ।
 विमानं दिव्यमारूढः कामगः कामभोगवान् । [1140]
 वर्षकोटिं महातेजा मम लोके प्रमोदते ।
 ततः कालावतीर्णश्च सोऽस्मिल्लोके हि जायते ।
 वेदवेदाङ्गविद्विषः कोटीधनपतिर्भवेत् ।
 यश्च रूप्यं प्रयच्छेद्द्वै दरिद्राय द्विजाय वै ।
 कृशवृत्ते कृशगवे स मुक्तः सर्वकल्विषैः । [1145]
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 कामरूपी यथा कामं स्वर्गलोके महीयते ।
 ततोऽवतीर्णः कालेन लोके चास्मिन्महायशाः ।
 सर्वलोकाचितः श्रीमाम्राजा भवति शीर्यवान् ।
 तिलप्रवर्तकं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति । [1150]
 विशेषेण दरिद्राय तस्यापि शृणु यत्फलम् ।
 पुण्यं वृषायुतोत्सर्गे यत्प्रोक्तं पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्य तत्क्षणाद्विरजो भवेत् ।
 यथा त्वचो भुजङ्गो वै त्यक्त्वा शुद्धतनुर्भवेत् ।
 तथा तिलप्रदानाद्वा पापं त्यक्त्वा विशुध्यति । [1155]
 तिलपण्डं प्रयुज्जानो जाम्बूनदविभूषितम् ।

and चित् (for सः). — (L. 1114) Gs फलमभुने (for लभते फलम्). — (L. 1115) M₂ -पाके स (for -पाकेषु). — (L. 1116) M₂ विनिर्गतः. — (L. 1117) G₃ M₂ आ वै (for स आ). — (L. 1118) G₃ द्विजेन्द्राय; M₂ तु देवानां (for द्विजेन्द्राणां). — (L. 1119) G₃ स ताननुक्रमं याति (for the prior half). T₁ M₃ -विंशतः. — (L. 1121) M₂ सस्याख्या बीजमालिनी (for the post. half). — (L. 1122) M₂ द्विजाय वै (for द्विजानये). — (L. 1123) G₃ शत्वा; M₂ s दत्त्वा (for दत्ता). G₃ M₂ s मही (for मही). — (L. 1124) G₃ M₂ चिन्तितानपि (for 'तानि च'). — (L. 1125) T₃ G₂ दीयते न (for दीयते च). — (L. 1126) T₁ G₃ यथा (for यदा). — (L. 1127) G₁ स- (for सु-). M₂ श्रोत्रियायाम्नां (for 'याय वै'). — (L. 1128) G₃ ब्रह्मदेया; M₂ s 'देयां; Kumbh. ed. 'देयो (for 'देनो). — (L. 1130) Kumbh. ed. संतुष्यं (for यत्फलं). — (L. 1132) M₂ यत्पुण्यफलमाप्नोति (for the prior half). — After line 1132, G₃ M₂ s ins.:

अग्निहोत्रसहस्राणि पष्ठिवर्षशतानि च ।

पितृभ्यस्तस्य तृप्यन्ति यः प्रयच्छति कन्यकाम् ।

— (L. 1133) G₃ -नन्दन (for -पुंगव). — (L. 1134) G₃ ब्रह्म- (for मम). — (L. 1135) G₃ महीयते (for स जा*). — (L. 1138) T₁ M₂ सुवृत्ताय (for दरिद्राय). — (L. 1139) G₃ M₂ स (for वि-). M₂ -प्रभं — (L. 1140) G₃ दिव्यं विमानमारूढः. G₃ -भोगवान्; M₂ -रूप* (for -भोग*). — (L. 1141) G₃ M₂ महीयते (for प्रमोदते). — (L. 1142) M₂ [5]भि- (for हि). — (L. 1143) G₃ महान् (for भवेत्). — (L. 1144) G₃ च; M₂ तु (for the first वै). T₁ G₃ द्विजानये (for द्विजाय वै). — (L. 1145) T G₃ कृशवृत्ते (hypermetric) (for 'वृत्ते). — After line 1147, G₁ reads line 1158, repeating it in its proper place, and om. (hapl.) line 1148. — (L. 1151) M₂ तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post. half). — (L. 1153) M₂ -प्राप्तं (for -प्राप्य). — (L. 1154) G₁ हि (for वै). — (L. 1156) G₃ M₄ तिलपण्डप्रयुक्तं (M₂

विमानं दिव्यमारूढः पितृलोके महीयते ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि कामरूपी महायशः ।
 तिलप्रदाता रमते पितृलोके यथासुखम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तिलधेनुं नराधिप । [1160]
 श्रोत्रियाय द्रिद्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ।
 गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति तिलधेनुप्रदो नरः ।
 तिलानां कुड्मैर्यस्तु तिलधेनुं प्रयच्छति ।
 तावत्कोटिपद्मा राजस्वर्गलोके महीयते । [1165]
 अष्टादशकतिलैः कृत्वा तिलधेनुं नराधिप ।
 द्वात्रिंशच्छिःकसंयुक्तं विपुले यः प्रयच्छति ।
 मद्भक्त्या मद्भक्तात्मा वै तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कन्यादानसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्तो मम लोके महीयते । [1170]
 मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिन्लोकेऽभिजायते ।
 ऋग्यजुःसामवेदानां पारगो ब्राह्मणर्षभः ।
 गां तु यस्तु द्रिद्राय श्रोत्रियाय प्रयच्छति ।
 प्रसन्ना क्षीरिणीं पुण्यां सवत्सां कांश्यदोहिनीम् ।
 यत्किञ्चिदुष्कृतं कर्म तस्य पूर्वकृतं नृप । [1175]
 तत्सर्वं तत्क्षणादेव विनश्यति न संशयः ।
 यानं च वृषसंयुक्तं दीप्यमानं स्वलंकृतम् ।
 आरूढः कामगं दिव्यं गोलोकमधिगच्छति ।
 यावन्ति चैव रोमाणि तस्या गोस्तु नराधिप ।
 तावद्वर्षसहस्राणि गवां लोके महीयते । [1180]

गोलोकादवतीर्णस्तु लोकेऽस्मिन्ब्राह्मणो भवेत् ।
 सत्रयाजी वदान्धश्च सर्वराजमिरचितः ।
 तिलं गावः सुवर्णं चाप्यन्नं कन्या वसुंधरा ।
 तारयन्तीह दत्तानि ब्राह्मणेभ्यो महाभुज ।
 ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निमोलुपम् । [1185]
 तर्पयेद्विधिवद्वाजन्स निधिः पारलौकिकः ।
 आहिताग्निं द्रिद्रं च श्रोत्रियं च जितेन्द्रियम् ।
 शूद्रान्नवर्जितं चैव द्विजं यत्नेन पूजयेत् ।
 आहिताग्निः सदा पात्रमग्निहोत्रश्च वेदवित् ।
 पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्राञ्च यस्य नोदरे । [1190]
 यच्च वेदमयं पात्रं यच्च पात्रं तपोमयम् ।
 असंकीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ।
 नित्यं स्वाध्यायनिरतास्त्वप्रकीर्णैर्न्द्रियाश्च ये ।
 पञ्चयज्ञरता नित्यं पूजितास्तारयन्ति ते ।
 ये क्षान्तिदान्ताः श्रुतिपूर्णकर्मा [1195]
 जितेन्द्रिया प्राणिवधे निवृत्ताः ।
 प्रतिग्रहे संकुचिता गृहस्था-
 स्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ।
 नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
 नित्यस्वाध्यायी वृषलान्नवर्जो । [1200]
 ऋतो गच्छन्निधिवच्चापि जुह्व-
 न्स ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थः ।
 ब्राह्मणो यस्तु मद्भक्तो मद्याजी मत्परायणः ।
 मयि संन्यस्तकर्मा च स विप्रस्तारयेज्जुह्वम् ।

*दानां च (for the prior half). — (L. 1157) G₈
 दिव्यं विमानमारूढः (for the prior half). M₂ पितृलोकं
 स गच्छति (for the post. half). — (L. 1158)
 T₂ G₁ (first time) M₂ ३ षष्टिः G₃ षष्टिर् (for
 षष्टि-). M₂ नपाः (for -यशः). — (L. 1161) G₈
 तस्यापि शृणु यत्फलम्. — (L. 1162) G₈ गोसहस्रस्य दानस्य
 (for the prior half). T₁ lacuna for the post. half.
 — (L. 1163) T₁ यत्पुण्यः; T₂ तत्पुण्यं. G₈ तिलधेनुप्रदानतः
 (for the post. half). — (L. 1166) G₈ अष्टादशः;
 M₂ 'द्वै.सू. — (L. 1168) M₂ ४ मद्भक्तो. G₁ मद्भक्ताय
 महात्मा वै (for the prior half). — (L. 1169)
 T₁ त्रिधिवत्तस्य. — (L. 1171) G₈ लोकेवतीर्णश्च. G₈
 सोऽभिहोत्रो (for सोऽस्मिन्लोके). — (L. 1172) M₂ ब्राह्मणो
 भवेत् (for 'गणैः'). — (L. 1173) M₂ च (for the
 first तु). G₈ M₂ ४ ब्राह्मणाय (for श्रोत्रियाय). — (L.
 1174) G₈ M₂ ४ -दोहिनां (for -दोहिनीम्). — (L.
 1175) M₂ दुष्कृतं (for दुष्कृतं). — (L. 1179) G₈ तस्या
 (for चैव) and संति (for तस्या). — (L. 1182)

G₈ M₂ ४ दत्तायुश्च (for वदान्धश्च). — (L. 1183)
 G₈ M₂ तिलं गां वसुधामं च (for the prior half).
 M₂ स्वर्णं (for [अ]प.त्र). G₈ स्वर्णं कन्यां वसुंधरां (for
 the post. half). — (L. 1185) T M₂ जन- (for
 वृत्त-). — (L. 1188) G₈ M₂ -विरतं (for -वर्जितं).
 M₂ शूद्रान्नद्विरतं चैव (for the prior half). — (L.
 1189) G₁ २ अग्निहोत्रो (G₂ 'त्र); G₈ M₂ साग्नि-
 होत्रश्च; M₂ ३ (inf. lin.) सदा पात्रश्च (for अग्नि-
 होत्रश्च). — (L. 1190) G₈ उत्तमं (for अपि तत्).
 — (L. 1193) M₂ ४ गृहं; Kumbh. ed. and
 Madras ed. नित्य- (for नित्यं). M₂ ५ -नियमाश्च
 (for -निरताश्च). Madras ed [अ]संकीर्णैर्न्द्रियाश्च. — (L.
 1194) G₈ M₂ -परा (for -रता). — (L. 1195)
 G₈ क्षान्तिदान्ताः; M₂ क्षान्ता ** (for क्षान्तिदान्ताः). M₂
 ये क्षान्तिदानां श्रुतिकर्णपूर्णा. — (L. 1197) G₂ ३ M₂
 ग्रहस्थाश्च (sic). — (L. 1199) G₈ M₂ नित्योदको. — (L.
 1201) M₂ जुह्वन् (for जुह्वन्). M₂ ऋतो च गच्छन्निधि-
 वच्च जुह्वन्. — (L. 1203) T G₁ मद्याजी (for मद्याजी).

द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञानुव्यूहविभागवित् ।
अच्छिद्रपञ्चकालज्ञः स विप्रस्तारयिव्यति ।

[1205]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

वासुदेवेन दानेषु कथितेषु यथाक्रमम् ।
अवितुस्तु धर्मेषु केशवं पुनरब्रवीत् ।
देव धर्माभूतमिदं शृण्वतोऽपि परंतप ।
न विद्यते सुरश्रेष्ठ मम तृप्तिर्हि माधव । [1210]
अनङ्गसंप्रदानस्य यत्फलं तु विधीयते ।
तत्फलं कथयस्वैह तव भक्तस्य मेऽच्युत ।
यानि चान्यानि दानानि त्वया नोक्तानि कानिचित् ।

भगवानुवाच ।

पवित्रत्वात्सुपुण्यत्वात्पावनत्वात्तथैव च । [1215]
शृणु धर्माभूतं श्रेष्ठं दत्तस्यानङ्गहः फलम् ।
दशधेनुसमोऽनङ्गानेकोऽपि कुरुपुंगव ।
मेदोमांसविपुष्टाङ्गो नीरोगः कोपवर्जितः ।
युवा भद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविर्वर्जितः ।
धुरं धारयते क्षिप्रं दत्तो विप्राय पाण्डव । [1220]
स तेन पुण्यदानेन वर्षकोटिं युधिष्ठिर ।

— (L. 1204) G₁ M₂₋₄ सन्त्यस्तकम् । G₈ M₂₋₄ तार-
यिव्यति (for 'येदुदम्'). — (L. 1205) M_{2.8} (*inf.*
lin.) चतुर्वेद- (for 'व्यूह-'). — (L. 1206) G₈
M₄ अच्छिद्रः. — Colophon. — *Sub-parvan* : T G_{1.2}
M₂₋₄ वैशंपायनम्. — *Adhy. name* : T G_{1.8} M₂₋₄
सर्वदानममुच्यते. — *Adhy. no.* : T G₂ 90 ; G₁ 89 ;
G₈ 100 ; M₂ 6 ; M₃ 80 ; M₄ 99. — (L. 1208)
M₂ स (for तु). G_{2.8} M_{2.4} राजा केशवमब्रवीत्
(for the post. half). — (L. 1212) G₂ M₂
मम (for तव). — (L. 1213) G₈ मम च (for
त्वया न). G₂ यानि च (for कानिचित्). — G₈
M_{2.4} transp. lines 1215 and 1216. — (L. 1216)
G₈ M₂ शृणु धर्मे नृप (M₂ 'सर्विद्रा' श्रेष्ठ (for the prior
half). M₂ [अ]नङ्गहं. — (L. 1217) M₄ वै (for
सपि). — (L. 1218) G₁ M₂ निरोगः. — M₂ om.
(*hapl.*) line 1219. — (L. 1219) M₂ सुशीलं
वा (for 'लक्ष्य'). T₂ श्लेष- (for श्लेष-). — (L.
1220) M₂ धारयति. G₈ M₂ धुरं धरति योनङ्गान् ; M₂
धुरं धारयति (for the prior half). — (L. 1222) G₂

यथाकामं महातेजा गवां लोके महीयते ।
यश्च दद्यादनङ्गहौ द्वौ युक्तौ च धुरं धरौ ।
सुवृत्ताय दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।
तस्य यत्पुण्यमाख्यातं तच्छृणुष्व युधिष्ठिर । [1225]
सहस्रगोप्रदानेन यत्प्रोक्तं फलमुत्तमम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति याति लोकान्स मामकान् ।
यावन्ति चैव रोमाणि तयोरनङ्गहोर्नृप ।
तावद्वर्षसहस्राणि मम लोकं महीयते ।
दरिद्रायैव दातव्यं न समृद्धाय पाण्डव । [1230]
वर्षाणां हि तटाकेषु फलं नैव पयोषिषु ।
यस्तु दद्यादनङ्गहं दरिद्राय द्विजातये ।
स तेन पुण्यदानेन पूतात्मा कुरुपुंगव ।
विमानं दिव्यमारूढो दिव्यरूपी यथासुखम् ।
मम लोकेषु रमते यावदाभूतसंज्ञवम् । [1235]
गृहं दीपप्रभायुक्तं शय्यासनविभूषितम् ।
भाजनोपस्करैर्युक्तं धान्यपूर्णमलंकृतम् ।
दासीगोभूमिसंयुक्तं सफलं सर्वसाधनैः ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय युधिष्ठिर ।
दद्यात्सदक्षिणं यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु । [1240]
देवाः पितृगणाश्चैव अन्नयो ऋषयस्तथा ।
प्रयच्छन्ति प्रहृष्टा वै यानमादित्यसंनिभम् ।
तेन गच्छेच्छ्रिया युक्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।

यथाक्रमं ; G₈ 'कालं' (for 'कामं'). — (L. 1223) T₂
यतो ; G₈ M₂ यस्तु (for यश्च). G₃ M_{2.4} अनङ्गहो.
— (L. 1224) M₁ सुवृत्ताय. — (L. 1226) M₂ गोसहस्र-
(for सहस्रगो-). — (L. 1227) G₈ पुण्यं (for पुण्य-).
T₂ G₂ M_{2.4} आसाय (for आप्राति). M₄ मनातनान् (for
स मामकान्). — M₂ om. lines 1231-1233. — (L.
1231) M₂ वर्षस्य (for वर्षाणां). — (L. 1232) G₈
M_{2.8} यस्तु (M₂ 'तु' नैवेष्टिकं दद्याद् (for the prior half).
M_{2.8} द्विजाय वै (for द्विजातये). — (L. 1233) G₈
पाकेन प्रीतात्मा (for 'दानेन पू'). — (L. 1234)
G₈ दिव्यं विमानमारूढो. — (L. 1237) T₁ धनपूर्णम् ;
Kumbh. ed. धनधान्यैर् (for धान्यपूर्णम्). — (L. 1238)
M₂ दासीभिर् (*sup. lin.* 'भ्यो' (for दासीगो-). G₈
अन्नेषां ; M_{2.8} (*inf. lin.*) युक्तं वा ; M₂ अन्मनं (for
सफलं). — M₂ om. lines 1239-1247. — (L.
1241) G₈ M₂ सुनयस्त्वृषयस्तथा (for the post. half).
— (L. 1242) M₂ नृवर्चसं (for 'मंनिभम्'). — (L.
1244) Kumbh. ed. रम्ये (for दिव्ये). G₈ स्त्री-
सहस्रवृत्तो नित्यं (for the prior half). — (L. 1246)

स्त्रीसहस्रावृते दिव्ये भवने तत्र काञ्चने ।
 मोदते ब्रह्मलोकस्थो यावदाभूतसंभवम् । [1245]
 शय्यां प्रस्तरणोपेतां यः प्रयच्छति पाण्डव ।
 अर्चयित्वा द्विजं भक्त्या वस्त्रमाद्यानुलेपनैः ।
 भोजयित्वा विचित्राञ्च तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 धेनुदानस्य यत्पुण्यं विशिदत्तस्य पाण्डव ।
 तत्पुण्यं तमनुप्राप्य पितृलोके महीयते । [1250]
 शिल्पमध्ययनं वापि विद्यामग्नौषधानि च ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 आहिताग्निसहस्रस्य पूजितस्यैव यत्फलम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
 छन्दोभिः संप्रयुक्तेन विमानेन विराजता । [1255]
 सप्तर्षिलोकान्त्रजति पूज्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 चतुर्गुणानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
 इह मानुष्यके लोके विप्रो भवति वेदवित् ।
 विश्रामयति यो विप्रं श्रान्तमध्वनिं कश्चित् ।
 विनश्यति तदा पापं तस्य वर्षकृतं नृप । [1260]
 अथ प्रक्षालयेत्पादौ तस्य तोयेन भक्तिमान् ।
 दशवर्षकृतं पापं व्यपोहति न संशयः ।
 धृतेन वाथ तैलेन पादौ तस्य तु पूजयेत् ।
 तद्वादशसमारूढं पापमाशु व्यपोहति ।
 धेनुकाञ्चनदत्तस्य यच्च पुण्यमुदाहृतम् । [1265]
 तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्त्वेवं विप्रमर्चयेत् ।
 स्वागतेन च यो विप्रं पूजयेदासनेन च ।

प्रत्युत्थानेन वा राजन्स देवानां प्रियो भवेत् ।
 स्वागतेनाप्रयो राजन्नासनेन शतक्रतुः ।
 प्रत्युत्थानेन पितरः प्रीतिं यान्त्यतिथिप्रियाः [1270]
 अग्निशक्रपितृणां च तेषां प्रीत्या नराधिप ।
 संवत्सरकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ।
 यः प्रयच्छति विप्राय आसने मास्यभूषितम् ।
 स याति मणिचित्रेण रथेनेन्द्रनिकेतनम् ।
 पुरंदरपुरे तत्र दिव्यनारीविभूषितः । [1275]
 षष्टिं वर्षसहस्राणि क्रीडत्यप्सरसां गणैः ।
 वाहनेन यः प्रयच्छेत् ब्राह्मणाय युषिष्ठिर ।
 स याति रत्नचित्रेण वाहनेन सुरालयम् ।
 स तत्र कामं क्रीडित्वा सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 इह राजा भवेद्वाज्रनाथं कार्या विचारणा । [1280]
 पादपं पल्लवाकीर्णं पुष्पितं फलितं तथा ।
 गन्धमाल्यैरथाभ्यर्च्य वस्त्राभरणभूषितम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय श्रोत्रियाय सदक्षिणम् ।
 भोजयित्वा यथाकामं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 जाम्बूतद्विचित्रेण विमानेन विराजता । [1285]
 पुरंदरपुरं याति जयशब्दरैर्धुतः ।
 ततः शक्रपुरे रम्ये तस्य कल्पकपादपः ।
 ददाति चेप्सितं सर्वं मनसा यद्यदिच्छति ।
 यावन्ति तस्य पत्राणि पुष्पाणि च फलानि च ।
 तावद्द्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । [1290]
 शकलोकावतीर्णश्च मानुष्यं लोकमागतः ।

Ms प्रस्तरणोपेतां (for प्रस्तर*). — (L. 1247) Gs गंध-
 (for वस्त्र). — (L. 1250) Ms तत्पुण्यं समनुप्राप्तः (for
 the prior half). T₁ भद्रः (for पितृ-). — (L. 1251) Ms
 स्वल्पम् (for शिल्पम्). — (L. 1253) Gs Ms. 4 तपि (Ms कलिर) तस्यैव यत्फलं (for the post.
 half). — (L. 1254) T G₁. 2 शय्यां (for विद्यां).
 — (L. 1259) Ms. 4 अध्वनि- (for अध्वनि). — (L. 1260) Ms
 तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post. half).
 — (L. 1261) Ms ततः (for अथ). — (L. 1263) Ms
 पादं. Ms यस्तस्य (for तस्य तु). — (L. 1264) Ms स
 (for तद्). — (L. 1265) Gs Ms. 8 (inf. lin.). 4 दानस्य (for काञ्चन-). Gs
 तु; Ms तद् (for च). — (L. 1266) Ms यस्त्वेवं;
 Madras ed. यस्त्वेनं (for यस्त्वेवं). — (L. 1268) Ms
 वे (for वा). Ms भवेत्प्रियः (by transp.). — (L. 1270) Ms
 प्रीणयति (for प्रीतिं याति). — Ms om. lines 1271-1273.
 — (L. 1271) Ms अग्निं दत्तं

(for अग्निशक्र-). — (L. 1273) Gs. 8 Ms यानं मास्य-
 विभूषितं (for the post. half). — (L. 1274) Gs Ms
 -युक्तेन (for -चित्रेण). G₁ [र]दु- (for [र]द्र-). — (L.
 1275) Kumbh. ed. and Madras ed. पुरंदरासने तत्र (for
 the prior half). Gs Ms. 4 भूषण- (for -नारीवि-). Ms
 -भूषितं. — (L. 1276) Gs Ms षष्टिर्; Ms षष्टि-.
 — After line 1276, T₂ Gs Ms. 8 ins.:

इह लोके तु धनवाञ्छतुर्नेदी द्विजो भवेत् ।

— (L. 1281) Ms. 4 सफलं (for फलितं). — (L.
 1282) T अर्चयित्वा (for अथाभ्यर्च्य). Gs Ms. 6 गंध-
 माद्यायितं कृत्वा (for the prior half). Ms वस्त्रभूषण-
 भूषितं. — (L. 1287) Gs Ms. 4 तत्र (for ततः). Ms
 कल्पस्य (for कल्पक-). — Gs om. lines 1289-1292.
 — (L. 1289) Gs पर्णानि (for पत्राणि). — (L. 1290)
 Gs Ms. 4 शक्र- (for स्वर्ग-). — (L. 1291) Ms मानुषं.
 — (L. 1292) Gs Ms गजावरत्नपूर्णं (Gs 'नैः') (for the

स्थाश्वगजसंपूर्णं पुरं राज्यं च रक्षति ।
 स्थापयित्वा तु मन्त्रकृत्या यो मन्त्रप्रतिकृतिं नरः ।
 आलयं विधिवत्कृत्वा पूजाकर्म च कारयेत् ।
 स्वयं वा पूजयेद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । [1295]
 अश्वमेधसहस्रस्य यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति मत्सालोक्यं प्रपद्यते ।
 न जाने निर्गमं तस्य मम लोकाद्युधिष्ठिर ।
 देवालये विप्रगृहे गोवाटे चत्वरंऽपि वा ।
 प्रज्वालयति यो दीपं तस्य पुण्यफलं शृणु । [1300]
 आरुह्य काञ्चनं यानं द्योतयन्सर्वतोदिशम् ।
 गच्छेदादित्यलोकं स सेव्यमानः सुरोत्तमैः ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
 इह लोके भवेद्विप्रो वेदवेदाङ्गपापागः ।
 देवालयेषु वा राजन्ब्राह्मणावसयेषु वा । [1305]
 चत्वरं वा चतुष्कं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
 नानागन्धर्ववाद्यानि धर्मश्रावणकानि च ।
 यस्तु कारयते भक्त्या मन्त्रतेनान्तरात्मना ।
 तस्य देवा नरश्रेष्ठ पितरश्चापि हर्षिताः ।
 सुप्रिताः संप्रयच्छन्ति विमानं कामगं शुभम् । [1310]
 स च तेन विमानेन याति देवपुरं नरः ।
 तत्र दिव्याप्सरसोऽस्मिन् सेव्यमानः प्रमोदते ।
 देवलोकावतीर्णस्तु सोऽस्मिन्ल्लोके नराधिप ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।

चत्वरं वा सभायां वा विस्तीर्णं वा सभाङ्गणे । [1315]
 कृत्वाभिकुण्डं विपुलं स्थण्डिलं वा युधिष्ठिर ।
 तत्राग्निं चतुरो मासाञ्ज्वलयेद्यस्तु भक्तिमान् ।
 समासेषु च मासेषु पौष्यादिषु ततो द्विजान् ।
 भोजयेत्पायसं मृष्टं मन्त्रतेनान्तरात्मना ।
 दक्षिणां च यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । [1320]
 एवमग्निं तु यः कुर्यान्नित्यमेवाचर्यस्तु माम् ।
 तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 तेनाहं शंकरश्चैव पितरो ह्यग्रयस्तथा ।
 यास्यामः परमां प्रीतिं नात्र कार्या विचारणा ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । [1325]
 सोऽस्मत्प्रीतिकरः श्रीमान्मम लोके महीयते ।
 मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिन्ल्लोके महायशः ।
 वेदवेदाङ्गविद्विप्रो जायते राजपूजितः ।
 यः करोति नरश्रेष्ठ भरणं ब्राह्मणस्य तु ।
 श्रोत्रियस्याभिजातस्य दरिद्रस्य विशेषतः । [1330]
 तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 गवां कोटिप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति वर्षेणैकेन पाण्डव ।
 काञ्चनेन विचित्रेण यानेनाम्बरशोभिना ।
 स याति मामकं लोकं दिव्यस्त्रीगणसेवितः । [1335]
 गीयमानो वरस्त्रीभिर्वर्षाणां कोटिविंशतिम् ।
 क्रीडित्वा मामके लोके तत्र देवैरभिप्लुतः ।

prior half). T G1.8 M4 परं (for पुरं). T2 G1 M4
 ऋच्छति; Kumbh. ed. वक्ष्यति (for रक्षति). — (L.
 1293) G2 M4 स्नापयित्वा (for स्थाप). M2 -कृतिर्;
 M1 -कृतं. G1.8 यो मन्त्रकृतं नरं (for the post. half).
 — (L. 1294) M2 भक्त्या (for कृत्या). G2 M2.4
 -कामाणि (for -कर्म च). — (L. 1297) M2.4 समनु-
 प्राप्नोति (for 'वाप्नोति'). — (L. 1298) G2 ब्रह्म-
 (for मम). — (L. 1299) T1 G1.8 च (for वा).
 — (L. 1301) T2 G2 M4 द्योतयत्. M2 द्योतयंतो दिशो
 दश (for the post. half). — (L. 1302) M2 -लोकं
 (for -लोकं). M2 गच्छेदादित्यलोकं लोकं (for the prior
 half). G2 द्विजोत्तमैः; M2.4 [स]प्सरोगणैः (for सुगोत्तमैः).
 — (L. 1303) G1 प्रकाशं (for 'मं'). G2 M2.4 -यशः
 (for -तपाः). — (L. 1307) G2 गन्धर्व- G2 M2 वा
 (for च). — (L. 1309) G2 तोषिताः (for हर्षिताः).
 — (L. 1310) M2 संप्रिताः. Kumbh. ed. सुखं (for
 शुभम्). — (L. 1311) G2 देव- (for तेन). — (L.
 1312) G2 हि; M2 [स]प्ति- (for प्र-). — (L. 1313)
 G2 M2.4 च लोकेऽस्मिन् (for सोऽस्मिन्ल्लोके). — (L.

1314) G2 भगवान् (for भोगं). — (L. 1315)
 G1.8 M2 च (for the third वा). G2.8 M2.4
 सभाङ्गणे; M2 गृहाङ्गणे (for सभाङ्गणे). — (L.
 1317) M2 [अ]ग्निश्. G2.8 M2-4 ज्वालयेद्. — (L.
 1318) G2 M2.4 तु (for च). — (L. 1319) T1 M2
 स घ्नं मन्त्रतात्मना (for the post. half). — (L. 1321)
 G2 M2.4 [अ]चरेत् (for 'यसु'). — (L. 1323) M2
 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 1325) G2 षष्टिर् (for
 the first षष्टि). T1 M2 षष्टिः; G2 षष्टिर् (for the
 second षष्टि). — (L. 1326) G2 M2.8 [स]स्मिन् (for
 स्मत्). — (L. 1329) G2 तारणं (for अं). — (L.
 1330) G2 -जातस्य (for -जातस्य). — (L. 1333)
 Kumbh. ed. सर्व- (for पुण्य-). — (L. 1334) G2 M2
 विमानेन (for विचित्रेण). G2 M2 चित्रेण (for यानेन).
 T G2 [अ]जुष-; G1 M2 [अ]जुष- (for [अ]जुष-).
 Kumbh. ed. विमानेनाकंशोभिना (for the post. half).
 — (L. 1335) M2 स याति मामके लोके. M2 -सेवितं.
 — (L. 1336) T1 M2 -विंशतिः. — (L. 1338)

मानुष्यमवतीर्णस्तु वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ।
 करकं कुण्डिकां वापि महद्वा जलभाजनम् ।
 यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु । [1340]
 ब्रह्मकूर्चं यत्पीते फलं प्रोक्तं यथाविधि ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति जलभाजनदो नरः ।
 सुतृप्तः सुप्रभः सौम्यः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ।
 हंससारसयुक्तेन विमानेन विराजता ।
 स याति वारुणं लोकं दिव्यगन्धर्वसेवितः । [1345]
 पानीयं यः प्रयच्छेद्दे जीवानां जीवनं परम् ।
 ग्रीष्मकेषु च मासेषु तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कपिलाकोटिदानस्य यत्पुण्यं तु विधीयते ।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति ।
 पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता । [1350]
 स गच्छेच्चन्द्रसदनं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 त्रिंशत्कोटियुगं तत्र दिव्यगन्धर्वसेवितः ।
 क्रीडित्वा मानुषे लोके चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।
 शिरोऽभ्यङ्गप्रदानेन तेजस्वी प्रियदर्शनः ।
 सुभगो रूपवाङ्मूरः पण्डितश्च भवेद्भिरः । [1355]
 वस्त्रदायी तु तेजस्वी सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
 सुखभोगपतिः श्रीमान्छीणां नित्यं मनोरमः ।
 उपानहौ च छत्रं च यो ददाति नरोत्तमः ।

स याति नरमुख्येन काञ्चनेन विराजता ।
 शकलोकं महातेजाः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः । [1860]
 काष्ठपादुकदो याति विमानैर्वृषनिर्मितैः ।
 धर्मराजपुरं रम्यं सेव्यमानोऽप्सरोत्तमैः ।
 दन्तकाष्ठप्रदानेन प्रियवाक्यो भवेन्नरः ।
 सुगन्धवदनः श्रीमान्मेधासौभाग्यसंयुतः ।
 क्षीरं दधि घृतं वापि गुडं मधुरसं तथा । [1365]
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यः परां भक्तिं गता नराः ।
 ते वृषैरश्वयानैश्च श्वेतस्त्रगदामभूषिताः ।
 उपगीयमाना गन्धर्वैर्यन्तीश्वरपुरं नराः ।
 तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु सेव्यमाना यथामुखम् ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि मोदन्ते देवसंनिभाः । [1370]
 ततः कालावतीर्णाश्च जायन्ते विह मानवाः ।
 प्रभूतधनधान्याश्च भोगवन्तो नरोत्तमाः ।
 वैशाखे मासि वैशाखे दिवसे पाण्डुनन्दन ।
 वैवस्वतं समुद्दिश्य परां भक्तिमुपागताः ।
 अभ्यर्च्य विधिवद्विप्रांस्तिलान्गुडसमायुतान् । [1375]
 ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्तेषां पुण्यफलं शृणु ।
 गोप्रदानेन यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्तो यमलोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह राजा भविष्यति ।

M₂ अवतीर्णः. — (L. 1339) M₂ s कुण्डिकां (for कुण्डिकां).
 Kumbh. ed. करकां कणिकां वापि. — (L. 1341)
 G₈ -कूर्चं च (for -कूर्चं). T₁ ब्रह्मकूर्चं स यत्प्राप्तः; M₄
 "ये पयःपीते. Madras ed. बुधितिर (for यथाविधि).
 — (L. 1343) G₈ सुप्रियः; M₂ सुप्रतः (for सुप्रभः). G₁ s
 M₈ स तृप्तः सप्रभः सौम्यः; Kumbh. ed. सुतृप्तः सर्व-
 सौम्यः. — (L. 1345) T₁ G₁ M₈ देव- (for दिव्य-).
 G₁ -मेवितं. — T₁ om. (hapl.) lines 1346-1352;
 the same portion is damaged in T₂. — (L. 1346)
 M₈ (sup. lin.) जीवितं (for जीवनं). — (L. 1347) M₄
 ग्रीष्मकेषु. G₁ M₈ ग्रीष्मे चतुर्षु मासेषु; Kumbh. ed. ग्रीष्मे
 च त्रिषु मासेषु. — (L. 1352) M₂ -ममासः; M₄ -शतं (for
 -युगं). — M₂ reads from सुभगो (in line 1355) up to
 सुखभोगपतिः (in line 1357) after line 1358, repeat-
 ing the prior half of line 1355. — (L. 1355)
 G₈ M₄ सैव (for सूरः). M₂ (first time) अनेष्ट
 सुभगः श्रीमान्, (second time) स याति रूपवाङ्मूरं (for the
 prior half). — (L. 1356) G₈ M₄ पुरुषस् (for
 तेजस्वी). T वस्त्रदो याति तेजस्वी (for the prior half).
 G₈ M₄ तेजस्वी (for सर्वत्र). — (L. 1357) M₂ om.
 श्रीमान्. G₈ M₄ सुभगो भवति श्रीमान् (for the prior

half). G₈ M₂ मनोहरः (M₂ °हराः) (for °रमः).
 — (L. 1358) G₁ नरेश्वरः; G₈ द्विजोत्तमः; M₂ s नरोत्तमः.
 — (L. 1359) M₂ कांचनच्छत्रभोगि वा (for the post.
 half). — (L. 1361) T G₁ s M₂ s काष्ठपादुकदा याति.
 T -संयुतैः; G₁ M₈ -सेवितैः; M₂ -योजितैः (for -निर्मितैः).
 — (L. 1362) G₈ द्विजोत्तमैः (for °प्सरोगणैः). M₂ s
 सेव्यमानाः सुरोत्तमैः. — (L. 1363) G₈ M₂ मृष्ट- (for
 प्रिय-). — (L. 1364) G₈ मेधावी भाग्यसंयुतः (for the
 post. half). — (L. 1365) M₈ दधिद्वयं. G₁ M₂ s
 गुडं (for गुडं). — (L. 1366) M₂ उपागताः (for
 गता नराः). — (L. 1367) M₂ तैर् (for ते). G₈
 वृषैर् (for वृषैर्). G₈ एतैः; M₄ श्वेतैः (for श्वेत-).
 T₁ G₂ M₈ -धामभूषिताः; G₈ M₂ s -धामभूषितैः. — (L.
 1368) M₂ नीयमानाश्च गन्धर्वैर् (for the prior half which
 is hypermetric). G₈ स्वर्ग-; M₂ शक्र- (for [क्ष]श्वर-).
 — (L. 1369) G₁ च (for तु). T G₁ s M₈ सेव्यमानो.
 — (L. 1370) G₈ षष्टिः; Kumbh. and Madras eds.
 षष्टि-. M₂ सर्वदेवतैः (for देवसंनिभाः). — (L. 1371)
 T G₁ s M₈ नराः (for ततः). — (L. 1373) T₁
 वैशाखे माघमासे वा (for the prior half). — (L. 1375)
 T₁ G₁ वीरांस (for विप्रांस). M₂ s गुड- (for गुड-).

तस्मिन्नेव दिने विप्रान्भोजयित्वा सदक्षिणम् । [1380]
 तोयपूर्णानि दिव्यानि भाजनानि दिशन्ति ये ।
 ते यान्त्यादित्यवर्णाभैर्विमानैर्वरुणालयम् ।
 तत्र दिव्याङ्गनामिस्तु रमन्ते कामकामिनः ।
 ततोऽवतीर्णाः कालेन ते चास्मिन्मानुषे पुनः ।
 भोगवन्तो द्विजश्रेष्ठा भविष्यन्ति न संशयः । [1385]
 अनन्तराशी यश्चापि वर्तते व्रतवत्सदा ।
 सत्यवाक्क्रोधरहितः शुचिः स्नानरतः सदा ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ।
 तत्र दिव्याप्सरामिस्तु वर्षकोटिं महातपाः ।
 क्रीडित्वा मानुषे लोके जायते वेदविद्विजः । [1390]
 एकमुक्तेन यश्चापि वर्षमेकं तु वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यशौचयमन्विनः ।
 स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ।
 दशकोटिसहस्राणि क्रीडित्वाप्सरसां गणः ।
 इह मानुष्यके लोके ब्राह्मणो वेदविद्वदेव । [1395]
 चतुर्थकालं यो भुङ्क्ते ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वर्तते चैकवर्षं तु तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 चित्रबर्हिण्युक्तेन विचित्रध्वजशोभिना ।
 याति यानेन दिव्येन स महेन्द्रपुरं नरः ।
 अकृशामिर्वरस्त्रीभिः सेव्यमानो यथासुखम् । [1400]
 ततो द्वादशकोटिं स समाः सम्यक्प्रमोदते ।
 शक्रलोकावतीर्णश्च लोके चास्मिन्नराधिप ।
 भवेद्ब्रह्मणो विद्वान्क्षमावान्वेदपारगः ।
 षष्ठकाले तु योऽश्नाति वर्षमेकमकल्मषः ।
 ब्रह्मचर्यव्रतैर्युक्तः शुचिः क्रोधविवर्जितः । [1405]
 तपोयुक्तस्य तस्याथ शृणुष्व फलमुत्तमम् ।

अत्यादित्यप्रकाशेन विमानेनार्कसंनिभः ।
 स याति मम लोकान्वै दिव्यनारीनिषेवितः ।
 तत्र साध्वैर्मेरुद्विजैश्च पूज्यमानो यथासुखम् ।
 पश्यन्नेव सदा मां तु क्रीडत्यप्सरसां गणैः । [1410]
 पक्षोपवासं यश्चापि कुरुते मद्रतात्मना ।
 समासे तु व्रते तस्मिन्स्तर्पयच्छ्रोत्रियान्द्विजान् ।
 सोऽपि गच्छति दिव्येन विमानेन महातपाः ।
 द्योतयन्प्रभया व्योम मम लोकं प्रपद्यते ।
 स तत्र मोदते कामं कामरूपी यथासुखम् । [1415]
 त्रिंशत्कोटिसमा राजन्क्रीडित्वा तत्र देववान् ।
 इह मानुष्यके लोके पूजनीयो द्विजो भवेत् ।
 त्रयाणामपि वेदानां साङ्गानां पारगो भवेत् ।
 यश्च मासोपवासं वै कुरुते मद्रतात्मना ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितधीः स्नानतत्परः । [1420]
 समासे नियमे तत्र भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 दक्षिणां च ततो दद्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 स गच्छति महातेजा ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।
 सिंहयुकेन यानेन दिव्यस्त्रीगणसेवितः ।
 स तत्र ब्रह्मणो लोके दिव्यपिंगणसेवितः । [1425]
 शतकोटिसमा राजन्यथाकामं प्रमोदते ।
 ततः कालावतीर्णश्च सोऽस्मिल्लोके द्विजो भवेत् ।
 षडङ्गविद्यतुर्वेदी त्रिशजन्मान्यरोगवान् ।
 यस्यैकत्वा सर्वैकमाणि शुचिः क्रोधविवर्जितः ।
 महाप्रस्थानमेकाग्रो याति मद्रतमानसः । [1430]
 स गच्छेद्विन्द्रयदने विमानेन महातपाः ।
 महामणिविचित्रेण सौवर्णेन विराजता ।
 शतकोटिसमास्तत्र सुराधिपनिपूजितः ।

T₁ Ms -ममावृत्तान्; T₂ G₁, s *सुतान्; M₂ -समन्वितान्.
 — (L. 1377) M₂ -राने च (for -रानेन). — (L.
 1380) G₈ सदक्षिणैः; Kumbh. ed. सुदक्षिण. — (L.
 1381) G₈ M₄ नव्यानि; M₂ रम्याणि (for दिव्यानि).
 — (L. 1383) T₁ काल-; M₄ मर्व- (for काम-).
 — (L. 1384) T G₂ [s]वतीर्णः. G₁ पुः (for पुनः).
 — M₂ om. lines 1386-1437. — (L. 1386) M₂
 -राशयश्च (for -राशी यश्च). M₂ वर्तते. G₂ व्रतवान् (for
 'वत्'). — (L. 1387) G₁, s स्नानरतिः. — (L. 1388)
 M₄ विमानेन स दिव्येन. — T₂ G₈ M₄ om. (hapl.)
 lines 1389-1393. — (L. 1394) G₃ M₄ -समारतश्च
 (for -सहस्राणि). — (L. 1396) T₁ -काले (for
 -कालं). — (L. 1397) G₈ M₄ वर्तते वर्षमेकं यत् (for
 the prior half). — (L. 1400) M₂ अप्सरोभिः

(for अकृशा). — (L. 1401) G₈ M₄ तत्र (for
 ततो). — (L. 1402) G₁ तु (for the first च).
 — (L. 1404) G₈ षष्ठं कालं; M₄ षष्ठकालं. — (L.
 1406) G₈ ततो (for तपो-). G₈ M₄ [अ]पि (for
 [अ]थ). — (L. 1408) G₈ M₄ -नरैः (M₄ -जनैः) हृतः
 (for -निषेवितः). — (L. 1412) G₈ M₄ शुचीन्
 (for द्विजान्). — (L. 1416) G₈ transp. the prior
 half and the post. half. G₈ नृप (for राजन्) and
 देववत्तत्र (by transp.). — (L. 1417) G₈ M₄ द्विजो-
 त्तमैः (for द्विजो बनेत्). — G₁, s om. (hapl.) lines
 1420-1422. — (L. 1422) M₄ दक्षिणाश्च. — G₈ M₄
 om. (hapl.) line 1425. — (L. 1429) G₈ M₄
 -कायाणि (for -कर्माणि). — (L. 1430) T₁ G₂ M₂ मम
 (for महा-). — (L. 1431) M₄ विराजता (for महा-

नाकष्टे निवसति दिव्यस्त्रीगणसेवितः ।
 शक्रलोकावतीर्णश्च मानुषेषूपजायते । [1 435]
 राज्ञां राजा महातेजाः सर्वलोकाचितः प्रभुः ।
 प्रायोपवेशं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मन्त्रं समाहितः ।
 भन्तःस्वस्थो जितक्रोधस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कामगः कामरूपी च बालसूर्यसमप्रभः । [1 440]
 स विमानेन दिव्येन याति लोकाननामयान् ।
 स्वर्गास्वर्गं महातेजा गत्वा चैव यथासुखम् ।
 मम लोकेषु रमते यावदाभूतसंज्ञवम् ।
 अग्निप्रवेशं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
 सोऽपि यानेन दिव्येन मम लोकं प्रपद्यते । [1 445]
 ततः सर्वगुणोपेतः पश्यन्नपि स मां सदा ।
 त्रिशक्तोऽसिमा राजन्मोदते मम संनिधौ ।
 ततोऽवतीर्णः कालेन वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ।
 कर्षणं साधयन्त्यस्तु मां प्रसन्नः शुचिधत्तः ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतं मन्त्रमुदाहरन् । [1 450]
 बालसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
 मम लोकं समासाद्य षड्रोहिं तु प्रमोदते ।
 मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके नृपो भवेत् ।
 निवेशयति मन्मूर्त्यां आत्मानं मद्गतः शुचिः ।
 रुद्रदक्षिणमूर्त्यां वा चतुर्दश्यां विशेषतः । [1 455]
 सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिरैव देवलोकैश्च पूजितः ।

गन्धर्वैर्भूतसंघैश्च गीयमानो महातपाः ।
 प्रविशेत्स महातेजा मां वा शंकरमेव वा ।
 तस्यापुनर्भवं (sic) राजन्नात्र कार्या विचारणा ।
 गोकृते स्त्रीकृते चैव गुरुविप्रकृतेऽपि वा । [1 460]
 हन्वन्ते ये तु राजेन्द्र शक्रलोकं व्रजन्ति ते ।
 तत्र जाम्बूनदमये विमाने कामगामिनि ।
 मन्वन्तरं प्रमोदन्ते दिव्यनारीनिषेविताः ।
 आश्रुतस्याप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च ।
 जन्मप्रभृति यद्दत्तं सर्वं नश्यति भारत । [1 465]
 नागोप्रदास्तत्र पयः पिबन्ति
 नाभूमिदा भूमिमथाश्रुवन्ति ।
 यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति
 तांस्तान्कामान्स्वर्गलोके च भुङ्क्ते ।
 यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपाजितं च यत् । [1 470]
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ।
 अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनमिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चनं गां च दरिद्रो नाम जायते ।
 दानं यत्तत्फलं नैति श्रोत्रियाय न दीयते ।
 श्रोत्रिया यत्र नाश्नन्ति न देवास्तत्र भुञ्जते । [1 475]
 श्रोत्रियेभ्यः परं नास्ति परमं दैवतं महत् ।
 निधानं चापि राजेन्द्र तस्माच्छ्रोत्रियभोजनात् ।

Colophon.

तपाः). — (L. 1434) G₁ 'मेवितैः (for 'नः). — (L. 1435) M₁ मानुष्यु. — (L. 1437) G₁ M₁ कुर्यान् (for चापि) and मद्गतेनांतरात्मना (for the post. half). — (L. 1441) M₂ यानि लोकांतु मामकान् (for the post. half). — (L. 1442) G₂ स्वर्गद्वय- (sic) (for 'स्वर्ग'). — G₃ om. lines 1444-1465. — (L. 1445) M₁ मम लोकं महीयने (for the post. half). — (L. 1446) M₁ तत्र (for तनः). M₂.4 एव (for अपि). T₁ मा (for मां). — (L. 1449) M₂.8 (inf. lin.) कारीष (for कर्षणं). G₂ M₂ (inf. lin.) साधयेद्; M₂ सेवयेद्; M₂ कारयन् (for साधं). M₂ तं (for तु). M₂-4 प्रपन्नः (for प्रमन्नः). — (L. 1450) Madras ed. उदीरयन् (for उदाहरन्). — (L. 1452) G₁ M₂.8 वर्षकोटि (for षट्कोटि तु). M₂ स (for प्र-). — (L. 1453) T M₁ लोकेऽस्मिन्क्षत्रियो भवेत् (for the post. half). — (L. 1454) M₂ निवेदयति तन्मूर्तिम् (for the prior half). — (L. 1455) G₁ दक्षिण- M₂ रुद्र दक्षिणमूर्तिं वा. — (L. 1456) T₁ ब्रह्मर्ष-

यश. M₂ om. चैव. G₁ सिद्धैश्च ब्रह्मर्षिभिर् (sub-metric); M₂ सिद्धैर्ब्रह्मर्षिसंघैश्च (for the prior half). M₂ बदैः सर्वैश्च (for देवलोकैश्च). — (L. 1457) M₂ गंधर्व- (for गन्धर्वैर्). M₂ महाययाः (for 'तपाः). — (L. 1459) G₁ न स्यात् (for तस्य). — (L. 1460) M₂.4 वापि (for चैव). T G₂ च (for वा). — (L. 1464) T₁ भूय* (for दत्तस्य). T₂ भूयस्यापरणेन च (for the post. half). — (L. 1466) G₂.8 न गो-प्रदास् (for नागो*). — (L. 1467) T₁ G₂.8 अथा-मुवन्ति; T₂ अवाप्नु* (for अथाशु*). — (L. 1470) M₂ दिव्यं (for द्रव्यं). T₁ तद्भूमौपाजितं च यत् (for the post. half). — (L. 1471) G₂ [अ]क्षयम्. — (L. 1472) M₂ तीर्थान्यनुपगम्य तु (for the post. half). — (L. 1474) T यत्तत्; M₂.8 च यत् (for यत्तत्). G₁ चैव; G₂ नैव; M₂.8 नैतत् (for नैति). G₂ हीयते (for दी*). — (L. 1475) G₂ भुञ्जते (sic). — (L. 1476) T G₂ M₂.4 दैवतं परमं (G₂ M₂ 'तं तारणं; M₂ 'तास्तारणं)

युधिष्ठिर उवाच ।

विप्रयोगे शरीरस्य सेन्द्रियस्य विशेषतः ।
अन्तरा वर्तमानस्य गतिः प्राणस्य कीदृशी ।

भगवानुवाच ।

शुभाशुभकृतं सर्वं प्राप्नोतीह फलं नरः । [1480]

न तु सर्वस्य भूतस्य पञ्चत्वं वापि विद्यते ।
पञ्चत्वं पाण्डवश्रेष्ठ भूरिभूतिकरं नृणाम् ।
तेषां पञ्च महायज्ञान्ये कुर्वन्ति द्विजोत्तमाः ।
पञ्चत्वं पञ्चभिर्भूतैर्वियोगं संप्रचक्षते ।

न जायते न म्रियते पुरुषः शाश्वतः सदा । [1485]

प्रायेण मरणं नाम पापिनामेव पाण्डव ।
येषां तु न गतिः पुण्या तेषां मरणमुच्यते ।
प्रायेणाकृतकृत्यास्तु सृत्प्योरुद्विजते जनः ।
कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते सृत्प्युं प्रियमिवातिथिम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

पञ्च यज्ञाः कथं देव क्रियन्तेऽत्र द्विजातिभिः । [1490]
तेषां नाम च देवेश वक्तुमर्हस्यशेषतः ।

भगवानुवाच ।

शृणु पञ्च महायज्ञाङ्कीर्त्यमानान्युधिष्ठिर ।

यैरेव ब्रह्मसालोक्यं लभ्यते गृहमेधिना ।

ऋषियज्ञं ब्रह्मयज्ञं भूतयज्ञं च पाथिव ।

नृयज्ञं पितृयज्ञं च पञ्च यज्ञान्प्रचक्षते । [1495]

तर्पणं ऋषियज्ञं स्यात्स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञकः ।

भूतयज्ञो बलिर्यज्ञो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।

पितृनुद्दिश्य यत्कर्म पितृयज्ञः प्रकीर्तितः ।

हुतं चाप्यहुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।

प्राशितं बलिदानं च पाकयज्ञान्प्रचक्षते । [1500]

वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः ।

अहुतं च भवेत्तत् प्रहुतं ब्राह्मणाशितम् ।

प्राणाग्निहोत्रहोमं च प्राशितं विधिवद्विदुः ।

बलिकर्म च राजेन्द्र पाकयज्ञाः प्रकीर्तिताः ।

केचित्पञ्च महायज्ञान्पाकयज्ञान्प्रचक्षते । [1505]

अपरे ब्रह्मयज्ञादीन्महायज्ञान्प्रचक्षते विदुः ।

सर्वे एते महायज्ञाः सर्वथा परिकीर्तिताः ।

बुभुक्षितान्ब्राह्मणांस्तु यथाशक्ति न हापयेत् ।

अहन्यहनि ये स्वेतानकृत्वा भुञ्जते स्वयम् ।

केवलं मलमश्नन्ति ते नरा न च संशयः । [1510]

तस्मात्स्वात्वा द्विजो विद्वान्कुर्यादेतान्दिने दिने ।

अतोऽन्यथा तु भुञ्जन्तै प्रायश्चित्तीयते द्विजः ।

महत् (for the post. half). — (L. 1477) T Gs. s
निदानं. T1 Ms नान्मात्; Ms नान्यत् (for तस्मात्).
— Colophon. — Sub-parvan : T1 G Ms-4 दैण्यवधमं.
— Adhy. nams : Ms नानादानविधिः. — Adhy. no. :
T1 Gs 91; T2 Ms 100; G1.2 90; Ms 7; Ms
89. — (L. 1480) T G1 शुभाशुभं. Gs -फलं (for
-कृतं). Gs Ms दिव्यं (for सर्वं). — (L. 1481) Gs
Ms स (for न). T1 अपि; Ms नाम (for वापि). Gs
पथते (for वि). G1.2 Ms पंचत्वं विषते रूप (for the
post. half). — (L. 1482) Gs Ms.4 परं (for नृणाम्).
— G1 om. (? hapl.) lines 1483-1486. — (L. 1483)
Ms नरोत्तम (for द्विजोत्तमाः). — (L. 1484) T2 Gs Ms
नियोगः. Ms.4 -प्रवक्ष्यते (for -प्रचक्षते). — (L. 1486)
Gs भारत (for पाण्डव). — (L. 1487) Gs रतिः पुण्ये (for
गतिः पुण्या). T2 इयते (for उच्यते). — (L. 1488)
Ms -कृत्यत्वात्; Ms -कृत्यस्तु; Ms -कृत्यश्च (for -कृत्यास्तु).
T Gs Ms नराः (for जनः). — (L. 1490) G1 कृतं
(for वक्षं). Ms ये; Ms तद् (for सत्र). — (L.
1491) Gs Ms एतेषां नाम देवेश. — (L. 1493) Gs स्वैरेव
(for यैरेव). Gs Ms.4 कथंते. T1 Ms.4 गृहमेधिनाः

(T1 "नं"). — (L. 1494) T देव-; Ms तृप्ति-; Ms
ऋषु- (for ऋषि-). Gs Ms भूत- (for ब्रह्म-). Gs देव-;
Ms ब्रह्म- (for भूत-). G1.2 Ms पाण्डव (for पाथिव).
— (L. 1495) Gs ब्रह्मयज्ञं (for पितृ-). — T2 om.
lines 1496-1497. — (L. 1496) T1 देवयज्ञं; Gs Ms
ऋषु- (for ऋषि-). Ms स्वाध्यायं. T1 Ms.4 ब्रह्मयज्ञकं.
— (L. 1497) Gs च स्यात्; Ms.4 ज्ञेयो (for यज्ञो).
— (L. 1498) Ms पितृयज्ञं प्रकीर्तितं. — T2 om. line
1500. — (L. 1500) T1 Ms पाकयज्ञाः; Gs Ms पंच-
यज्ञान् (for पाक-). T1 प्रकीर्तिताः (for प्रचक्षते). — (L.
1502) Ms तु (for च). T Gs प्रहुतं ब्राह्मणे हुतं (for the
post. half). — G1 om. (hapl.) lines 1504-1506.
Ms.4 read line 1504 after line 1507. — (L. 1504)
T पाकयज्ञः प्रकीर्तितः. — (L. 1506) Ms ऋषि-; Ms
तृप्ति- (for ब्रह्म-). Ms यज्ञान् (for महा-). — (L.
1507) Ms महायज्ञान्. T2 Gs सर्वदा; Ms ऋषिभिः
(for सर्वथा). T संप्र- (for परि-). — (L. 1508)
Ms corrupt for the prior half. — (L. 1509)
Gs यत् (for वे). Ms [s]पि (for तु). — (L.
1510) T Gs Ms ते निर्यं ब्राह्मणाधमाः (for the
post. half). — (L. 1512) G1.2 प्रायश्चित्तीयते

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु त्वद्वक्तव्य जनार्दन ।
वक्तुमर्हसि देवेश ज्ञानस्य च विधिं मम ।

अगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं पवित्रं पापनाशनम् । [1515]
ज्ञात्वा येन विधानेन मुच्यन्ते किल्बिषाङ्घ्रिजाः ।
मृदं च गोमयं चैव तिलान्दर्भास्तथैव च ।
पुष्पाण्यपि यथान्यायमादाय तु जलं व्रजेत् ।
नद्यां सत्यां न च ज्ञायादन्यत्र द्विजसत्तम ।
सति प्रभूते पयसि नाल्पे ज्ञायात्कदाचन । [1520]
गन्धोदकसमीपं तु शुचौ देशे मनोहरे ।
ततो मृदोमयादीनि तत्र प्रोक्ष्य विनिक्षिपेत् ।
बहिः प्रजाल्य पादौ च द्विराचम्य प्रयत्नतः ।
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कुर्यान्तु तज्जलम् ।
न च प्रक्षालयेत्तीर्थमग्निर्विद्वान्कदाचन । [1525]
न च पादेन वा हन्याद्वस्तेनान्येन तज्जलम् ।
सर्वदेवमया ह्यापो मन्मथाः पाण्डुनन्दन ।
तस्मात्तास्तु न हन्तव्यास्त्वद्भिः प्रक्षालयेत्स्थलम् ।
केवलं प्रथमं मज्जेन्नाङ्गानि विमृजेद्बुधः ।
तनु तीर्थं समासाद्य कुर्यादाचमनं पुनः । [1530]
गोकर्णकृतित्वकृत्वा करं त्रिः प्रपिबेजलम् ।

द्विस्तत्परिमृजेद्वक्त्रं पादावभ्युक्ष्य चात्मनः ।
शीर्षण्यांस्तु ततः प्राणान्सकृदेव तु संस्पृशेत् ।
बाहू द्वौ च ततः स्पृष्ट्वा हृदयं नाभिमेव च ।
प्रत्यङ्गमुदकं स्पृष्ट्वा मूर्धानं तु पुनः स्पृशेत् । [1535]
भापः पुनन्विष्युक्त्वा च पुनराचमनं चरेत् ।
सोंकारा व्याहृतीर्वापि सदसस्पतिमित्युचम् ।
आचम्य मृत्तिकाः पश्चाद्विषा कृत्वा समालभेत् ।
ऋचेदं विष्णुरित्यङ्गमुत्तमाधममध्यमम् ।
आलभ्य वारुणैः सूक्तैर्मस्कृत्य जलं ततः । [1540]
स्रवन्ती चेत्प्रतिस्रोतः प्रत्यर्कं चान्यवारिषु ।
मज्जेदोमित्युदाहृत्य न च प्रक्षोभयेज्जलम् ।
गोमयं च त्रिधा कृत्वा जले पूर्वं समालभेत् ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्र्यां च जपेत्पुनः ।
पुनराचमनं कृत्वा मद्गतेनान्तरात्मना । [1545]
आपो हि छेति तिसृभिर्दंभैर्भूतेन वारिणा ।
तथा तरस्समन्दिभिः सिञ्चेत्ततस्मिन् क्रमात् ।
गोसूक्तेनाश्वसूक्तेन शुद्धवर्गेण चाप्यथ ।
वैष्णवैर्वारुणैः सूक्तैः सावित्रैरिन्द्रदेवतैः ।
वामदेवेन चात्मानमन्यैर्मन्मथसामभिः । [1550]
स्थिवान्तःसलिले सूक्तं जपेद्वाचाधममर्षणम् ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं वा ततो जपेत् ।
आश्वासमोक्षाद्यणवं जपेद्वा मामनुस्मरन् ।

द्विजः. — (L. 1513) G₁.² M₈ देवदेवेदा दैत्यघ्न (for the prior half). — (L. 1514) M₂ तु (for च).
T₂ M₈ निधिर्. — (L. 1515) M₂ तत्प्रेन (for तत्सर्वं).
— (L. 1516) M₂ किल्बिषान्. — (L. 1517) G₈ M₄ चापि (for चैव). G₁.² M₈ तिर्ल. — (L. 1519)
Kumbh. ed. स्नातया (for सत्या). T G₈ न तु; M₂
तु न (for न च). — (L. 1520) G₈ कथंचन; M₂
कदा न च (for कदाचन). — (L. 1521) G₈ समीपे. G₈
मनोरमे (for 'हरे'). — (L. 1522) G₂ विप्रो; M₂.³
[अ]भ्युक्ष्य (for प्रोक्ष्य). — (L. 1523) MSS. प्रक्षाल्य.
— (L. 1524) T च (for तु). — (L. 1525) M₂
तीरम् (for तीर्थम्). G₈ तीर्थे मृद्विद्वान्; Kumbh. ed.
विद्वान्तीर्थमग्निः (by transp.). — (L. 1526) G₈ M₂ वा
(for तद्). — M₂ om. (hapl.) lines 1527-1531.
— (L. 1529) T G मज्जन् (for मज्जेन्). T G₂
अंगानि. T₂ न मृजेद्; G₂ M₈ विमृजेद् (for 'जेद्').
— (L. 1530) T G₈ तत्तीर्थं स (for तत्तु तीर्थं).
G₈ द्विजः; M₂ बुधः (for पुनः). — (L. 1531)
T गोकर्णवत्करं कृत्वा; G₁.² श्रुच्छाकृतित्वकृत्वा (for the
prior half). T ब्राह्मणभिः पिबेज्जलं. — (L. 1532)

M₂ धीस्तव; M₄ ततः (for द्विस्तव). — (L. 1535)
M₂.⁴ ततः (for पुनः). — (L. 1537) G₂.⁸ सों-
(G₂ ओ) कारव्याहृतिर्वापि. — (L. 1538) M₂.⁴
मृत्तिका. G₈ M₂ कृत्य (for कृत्वा). — (L. 1541) T
G₈ स्रवत्यश; G₁ 'ति; M₂.³ (sup. lin.).⁴ स्रव-
(M₄ 'वं'त्यां). M₂.⁸ प्रतिस्रोतं. G₈ corrupt for
the post. half. — (L. 1542) T तु (for च).
G₁.² M₂ विक्षोभयेज् (for प्रक्षो). — M₂ om. (hapl.)
from the post. half of line 1543 up to the prior
half of line 1545. — (L. 1544) G₁.² M₂.⁴ सव्या-
हृती (G₂ M₄ 'ति'कं (hypermetric). T₂ पुनर्जलं; G₈
M₄ पुनर्जपेत् (by transp.). — (L. 1545) M₂ तत
(for पुनर्). — (L. 1546) T₁ G₁.² अङ्घ्रिः (for
दंभे). — (L. 1547) M₂ तत्सु (for तथा). T₂ G₈
M₄ तथा तरस्समं (T₂ 'म'दिति (for the prior half).
— (L. 1548) G₁.² चात्मनः; M₂ वात्मनः (for चाप्यथ).
— (L. 1549) G₈ M₄ वैष्णवैर् (for सावित्रैर्). M₂
इन्द्रदेवतैः. — (L. 1550) M₂.⁴ वामदेव्येन; Kumbh.
ed. and Madras ed. 'दैव्येन. T₂ अन्यैर्मन्मथसादिभिः;
G₈ अन्यैर्ऋग्भिः शुभैः क्रमात् (for the post. half). — M₂

उत्क्रुत्य तीर्थमासाद्य धौते शुद्धे च वाससी ।
 शुद्धे चाच्छादयेकक्षेत्रे न कुर्यात्परिपाशके । [1555]
 पाशे निबद्धकक्षयो यत्कुरुते कर्म वैदिकम् ।
 राक्षसा दानवा दैत्यास्तद्विलुपन्ति हर्षिताः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कक्ष्यां पाशे न धारयेत् ।
 ततः प्रक्षाल्य पादौ च हस्तौ चैव मृदा शनैः ।
 आचम्य पुनराचामेत्ततः सावित्रिया द्विजः । [1560]
 जले जलगतः शुद्धः स्थल एव स्थले स्थितः ।
 उभयत्र स्थितस्तस्मादाचामेदात्मशुद्धये ।
 दर्भेषु दर्भपाणिः सम्प्राञ्जल्यः सुसमाहितः ।
 प्रागयामांस्ततः कुर्यान्मृदूतेनान्तरात्मना ।
 सहजकृत्वः सावित्रीं शतकृत्वस्तु वा जपेत् । [1565]
 समाप्ते तु जपे तस्मिन्सावित्र्या चामिमन्य च ।
 मन्देहानां विनाशाय रक्षसां विक्षिपेज्जलम् ।
 उद्गर्गोऽसीत्यथाचान्तः प्रायश्चित्तजलं क्षिपेत् ।
 अथादाय सपुष्पाणि तोयान्यञ्जलना द्विजः ।
 प्रक्षिप्य प्रतिसूर्यं च ज्योत्स्नुद्रां प्रकल्पयेत् । [1570]
 ततो द्वादशकृत्वस्तु सूर्यस्यैकाक्षरं जपेत् ।

ततः षडक्षरादीनि षड्कृत्वः परिवर्तयेत् ।
 प्रदक्षिणं परामृज्य सुद्रया स्वमुखं तथा ।
 ऊर्ध्वबाहुस्ततो भूत्वा सूर्यमीक्षेत्समाहितः ।
 तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम् । [1575]
 उदु स्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।
 सावित्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्तं च मामकम् ।
 मन्मथानि च सामानि पुरुषव्रतमेव च ।
 ततश्चालोकयेदर्कं हंसः शुचिपवित्यूच ।
 प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य दिवाकरम् । [1580]
 ततस्तु तर्पयेदग्निः ब्रह्माणं मां च शंकरम् ।
 प्रजापतिं च देवांश्च तथा देवमुनीनपि ।
 साङ्गानपि तथा वेदानितिहासान्कृतंस्तथा ।
 पुराणानि च दिव्यानि कुलान्यप्सरसां तथा ।
 ऋतुसंवत्सरांश्चैव कलाकाष्टान्तकं तथा । [1585]
 भूतप्रेमांश्च भूतानि सरितः सागरांस्तथा ।
 शैलान्शैलस्थितान्देवानोपधीः सवनस्पतीः ।
 तर्पयेदुपवीती तु प्रत्येकं तृप्यतामिति ।
 अन्वारभ्य च सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

om. lines 1551-1552. — (L. 1552) G₁.₂ M₂.₄
 सव्याह्वनी (G₂ 'ति) कां (hypermetric). — After line
 1553, M₂.₂ ins. :

त्रिपदं वा जपेन्मन्त्रमष्टाक्षरमथापि वा ।

— (L. 1554) G₂ उद्व्य (for उत्क्रुत्य). T₂ G₂ M₂
 तीम् (for तीर्थम्). — (L. 1555) M₂ (inf. lin.)
 शुद्धे (for शुद्धे). G₂ M₂ (inf. lin. as above) वा
 (for च). T₂ कच्छे; G₂ M₂ कक्षे; M₂.₂ कक्ष्यां
 (for कक्षे). M₂.₂ (inf. lin.) क (M₂ कु) टियाशके (for
 परि°). — (L. 1556) G₂ पाशे; G₂ पाशा (for पाशे).
 T₂ कच्छे (for कक्ष्यो). M₂ यः (for यत्). M₂ पाशेन
 षडकक्ष्यो यत्; M₂ पाशेन बद्धे यः कुर्यात्; Kumbh. ed.
 and Madras ed. पाशेन बद्धा कक्षे यत्. — (L. 1558)
 T₂ M₂ कच्छे; G₁.₂ कक्ष्या (G₂ क्ष्या). G₁.₂ पाशं.
 — (L. 1559) G₂ चैवं. — (L. 1560) G₂ M₂ पुनः
 (for ततः). T ततः सा (T₂ तत्सा) वित्रा द्विजः (sub-
 metric); G₂ सावित्र्या च पुनः पुनः; M₂ तच्च सावित्रिया
 पुनः. — After line 1560, G₂ Kumbh. ed. and
 Madras ed. ins. :

प्राञ्जलौदञ्जलौ वापि ध्यायन्वेदान्तमाहितः ।

[G₂ प्राञ्जलौदञ्जलौपि.]

— (L. 1561) G₁ सललितः. — (L. 1562) G₂ चात्म-

शुद्धये. — (L. 1563) G₂ M₂ तु (for सु-). — (L.
 1564) M₂.₄ प्राणायामं. M₂ कृत्वा (for कुर्यान्).
 — (L. 1566) G₂ M₂ (sup. lin.) समाहितो जपेत्तस्मात्
 (for the prior half). M₂ बाभिमंज्य. — (L. 1567)
 G₂ रक्षार्थं निक्षिपेज्जलं (for the post. half). — (L.
 1568) G₂ उद्व्यो (for 'गो'). — (L. 1569) Kumbh.
 ed. तोयं. M₂ ततः (for द्विजः). — (L. 1571) G₂
 [र] वाक्षरं (for [र] का°). — (L. 1572) G₂ M₂ त्रि-
 कृत्वः; M₂ corrupt (for षड्कृत्वः). — (L. 1573)
 M₂ परामृज्य. G₁.₂ स्वमुखान्तरे; G₂ M₂ स्वमुखं तथा.
 — (L. 1575) M₂ मा (for मां). — (L. 1576)
 M₂ निलं (for मन्त्रं). — (L. 1578) T मामकानि
 (for मन्मथानि). G₂ नामानि (for सा°). G₁.₂
 तु; M₂ वा (for च). — (L. 1579) M₂ [आ] लोकायन्.
 T₂ [अ] पि; G₁.₂ M₂ [अ] य (for [अ] वा). M₂
 corrupt. — (L. 1580) G₁.₂ M₂ नमस्कृत्वा. — (L.
 1581) T₂ मां ब्रह्माणं (by transp.). — (L. 1583)
 M₂ यथा (for the first तथा). G₁.₂ M₂ अपि (for
 the second तथा). — M₂ om. (hapl.) lines
 1584-1586. — (L. 1584) G₁.₂ M₂ सर्वाणि (for
 दिव्यानि). — (L. 1585) G₁.₂ M₂ संवत्सरं. T
 कालान्कालांतकं तथा; G₂ M₂ कलाका (M₂ कालं का) लालकं
 तथा (for the post. half). — (L. 1587) T सर्वां
 (for देवान्). T M₂ सवनस्पतीन्. — (L. 1588) G₁.₂

निवीती तर्पयेत्पश्चादपीन्मन्त्रकृतस्तथा । [1590]

मरीच्यादीनृपीश्वैव नारदान्तांसमाहितः ।
प्राचीनावीत्ययैतांस्तु तर्पयेद्देवताः पितृन् ।
ततस्तु कव्यवाङ्मणिं सोमं चैवस्वतं तथा ।
ततश्चार्यमणं चापि अग्निव्वात्तांस्तथैव च ।
सोमपांश्चैव दर्भैस्तु सतिलैरेव वारिमिः । [1595]

तृप्यध्वमिति पश्चात्तु स्वपितृस्तर्पयेत्ततः ।
पितृन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
पितामहीं तथा चापि तथैव प्रपितामहीम् ।
तथा पितृष्वसृश्चैव मातृष्वसृस्तथैव च ।
मातरं चात्मनश्चैव तथा मातामहीमपि । [1600]

मातुर्मातामहीं चैव गुरुमाचार्यमेव च ।
उपाध्यायान्सखीन्भन्धुंश्चिन्ध्विंश्चातिपुत्रकान् ।

प्रमीतानानृशंस्यार्थं तर्पयेत्तानमस्तरः ।

तर्पयित्वा तथाचम्य ज्ञानवक्त्रं प्रपीडयेत् ।

वृद्धिं श्रुत्यजनस्याहुः ज्ञातकानां च तद्विदः । [1605]

अतर्पयित्वा तान्पूर्वं ज्ञानवक्त्रं न पीडयेत् ।

पीडयेच्छेतुरा मोहादेवाः सर्पिर्गणस्तथा ।

पितरस्तु निराशाश्च शक्वा यान्ति यथागतम् ।

प्रक्षाल्य तु मृदा पादावाचम्य प्रयतः पुनः ।

दर्भेषु दर्भपाणिः सन्त्वाध्यायं तु समारमेत् । [1610]

वेदमादौ समारभ्य ततोपरि पदक्रमान् ।

यदधीते स्वयं शक्त्या तत्स्वाध्यायं प्रचक्षते ।

ऋचं वाथ यजुर्वापि सामगाथांमथापि वा ।

इतिहासपुराणानि यथाशक्ति न हापयेत् ।

उत्थाय च नमस्कृत्वा दिशो दिग्देवता अपि । [1615]

ब्रह्माणं च ततश्चाग्निं पृथिवीमोषधीस्तथा ।

वाचं वाचस्पतिं चैव मां चैव सरितस्तथा ।

नमस्कृत्वा तथास्मिन् प्रणवादि च पूजयेत् ।

ततो नमोऽद्भ्य इत्युक्त्वा नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् ।

Ms च (for तु). Ms तर्पयामीति प्रत्येकं तृप्यतामिति वाच्यं च. — (L. 1589) Ms तु (for च). — (L. 1590) G₁, Ms विद्वान् (for पश्चाद्). Ms मृदा (for तथा). — (L. 1591) T मुनींश्च; G₂ मनुंश्च (for ऋषींश्च). Ms मरीच्यादीन्मन्त्रैश्चैव. T नारदादीन्; G₁, 'दावान् (for 'दान्तान्). — (L. 1593) G₂ कव्यवाङ्मणि; Ms 'वाङ्मणि. — (L. 1594) Ms वा (for च). Ms चाग्निपु; Kumbh. ed. छ (for अ). G₁ निपादांस्तान्स्तथैव च (for the post. half). — (L. 1595) G₁, Ms दर्भेषु (for दर्भैस्तु). Ms सोमपास्तु संदर्भैस्तु. — (L. 1596) G₁, Ms तृप्यताम् (for 'ध्वम्). G₁ तर्पितम्; G₂ स पितृन्. — (L. 1598) G₁, Ms corrupt. G₁ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1601. Ms प्रपितामहीः. — G₂ and Kumbh. ed. om. line 1599. — (L. 1599) T तथा पितृष्वसृः (T₂ 'सृ)श्चैव; G₂ Ms तथा पितृष्वसृं चैव; Ms मातृष्वसृं तथा चापि (for the prior half). T₂ मातृष्वसृस्तथैव च; G₂ Ms मातृष्व (Ms 'सृ)सारं तथैव च (hypermetric); Ms तथैव च पितृष्वसृं (for the post. half). — (L. 1600) Om. in Ms. G₂ तत्र (for चैव). Ms मातामहं चात्मनश्च (for the prior half). — G₂ ins. after the prior half of line 1600: Kumbh. ed. after line 1601: पितृमातृष्वसारं च तथा मातामहीमपि ।

[Kumbh. ed. पितृमातृष्वसारो च.]

— G₂ om. the post. half and the prior half of line 1601. — (L. 1601) Ms [अ]पि (for [ए]व). Ms गुरुन् (for गुरुम्). — (L. 1602) Ms चापि (for बन्धून्). G₁ Ms शिष्यांश्च; Ms बन्धून्- (for शिष्यवन्धून्). — (L.

1603) G₂ प्रज्ञातान्; Ms प्रमिं (for प्रमीं). T₂ G₁, Ms. s आनुशंसार्थं. — (L. 1604) Ms त्वय (for तथा). G₁ -मंत्रं (for -वक्त्रं). — T₂ G₁, Ms om. (hapl.) lines 1605–1606. Ms om. line 1605. — (L. 1605) Ms corrupt for the prior half. Kumbh. ed. वृत्ति (for वृद्धि). G₂ Ms ज्ञानपा (Ms 'जं पा)नं (for ज्ञातकानां). Ms तद्विदुः (for 'दः). — (L. 1606) Ms तत् (for तान्). Ms. s प्र- (for न). — (L. 1607) G₂ Ms चन (Ms चैत्र) तन्; Ms यदि तन् (for चेतुरा). G₂ पीडयेन्न तु मोहादे (for the prior half). G₁ सक्त्रपि- (for सर्पि-). — (L. 1608) G₂ Ms. s च (for तु). G₁, Ms ते; Ms तु (for च). — (L. 1609) MSS. प्रक्षाल्य. G₂ Ms च (for तु). G₂ Ms पादम् (for पादाव्). — (L. 1611) Ms समाराध्य (for 'रभ्य). G₁, Ms ततोपरि परिक्रमान् (Ms 'त्); Ms ततः पत्युपरि; Ms तथोपर्वपरिक्रमान् (sup. lin. 'त्) (for the post. half). — Ms om. lines 1612–1613. — (L. 1612) G₁, Ms तु दिशला; G₂ त्वयं शक्त्या; Ms. s [स]त्वंहं शक्त्या (for स्वयं शक्त्या). T₁ तत्स्वाध्यायः; G₂ यत्स्वाध्यायः; G₂ स्वाध्यायं तत् (by transp.). — (L. 1613) G₁, Ms ऋचो (for ऋचं). G₂ [अ]थ (for [अ]पि). — (L. 1614) T₂ G₂ -पुराणान्वा; Ms 'जं वा (for 'जानि). G₂ निगापयेत् (for न हापं). — (L. 1615) G₂ Ms-4 तु (for च). — (L. 1616) T₂ G₂ Ms ब्राह्मणांश्च (G₂ 'जानां) (for ब्रह्माणं च). Ms ओषधी. — (L. 1617) T सामान् (for मां चैव). — (L. 1618) T [अ]ङ्गवस्तु. Ms नमस्कारांतमङ्गिस्तु (for

शृणिः सूर्यस्तथादित्यस्तान्प्रणम्य स्वमूर्धनि । [1620]
ततस्त्वालोकयज्ञकं प्रणवेन समाहितः ।
ततो मामर्चयेत्पुण्यैर्मन्त्रियैरेव नित्यशः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वन्प्रियाणि प्रसूतानि त्वदधिष्ठानि माधव ।
सर्वाण्याचक्ष्व देवेश त्वन्नकस्य ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

शृणुत्वावहितो राजन्पुण्याणि प्रीतिकृन्ति मे । [1625]
कुमुदं करवीरं च चणकं चम्पकं तथा ।
मल्लिकार्जुनपुष्पं च नन्दावर्तं च नन्दिकम् ।
पलाशपुष्पपत्राणि दूर्वा शृङ्गकमेव च ।
वनमाला च राजेन्द्र मन्त्रियाणि विशेषतः ।
सर्वेषामपि पुष्पाणां सहस्रगुणमुत्पलम् । [1630]
तस्मात्पद्मं तथा राजन्पद्मानु शतपत्रकम् ।
तस्मात्सहस्रपत्रं तु पुण्डरीकं ततः परम् ।
पुण्डरीकसहस्रानु तुलसी गुणतोऽधिका ।

बकपुष्पं ततस्तस्मात्सौवर्णं तु ततोऽधिकम् ।
सौवर्णानु प्रसूनाश्च मन्त्रियं नास्ति पाण्डव । [1635]
पुष्पालामे तुलस्यास्तु पत्रैर्मामर्चयेद्बुधः ।
पत्रालामे तु शाखाभिः शाखालामे शिफाफलैः ।
शिफालामे मृदा तत्र भक्तिमानर्चयेद्बुधः ।
वर्जनीयानि पुष्पाणि शृणु राजन्समाहितः ।
किङ्किणी मुनिपुष्पं च दुनूरं पाटलं तथा । [1640]
तथातिमुक्तकं चैव पुनागं नक्तमालिका ।
यौधिकं क्षीरिकापुष्पं निर्गुण्डी लाङ्गली जपा ।
कर्णिकारं तथाशोकं शम्भलीपुष्पमेव च ।
ककुभाः कोविदाराश्च वैभीतकमथापि वा ।
कुरण्टकप्रसूनां च तिल्वकं लाङ्गली तथा । [1645]
अङ्गोलं गिरिकर्णीं च नीलान्येव च सर्वशः ।
एकवर्णानि चान्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।
अर्कपुष्पाणि वज्र्यानि चार्कपत्रस्थितानि च ।
व्याघ्रातपिचुमन्दानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।
अन्यैस्तु शुक्लपत्रैस्तु गन्धवर्जिनराधिप । [1650]

the prior half). G₁ Ms पूर्ववत् (for पूजयेत्). T
G₂ प्रणम्य च सुपूजयेत् (for the post. half). — (L.
1619) Ms तु (for उद्भूय). T च (for तु). — (L.
1620) T₁ शृणि सूर्यः; T₂ शृणीन्सूर्योश्च. T₃ तत् (for
तान्). T₃ G₂ Ms तर्पयेच्च (for तान्प्रणम्य). — (L.
1621) T G₂ Ms. s (inf. lin.).⁴ सिकत्वा (T₂ G₂
स्तिवा) वलोकयज्ञकं (for the prior half). — (L. 1622)
T₃ नित्यशः (for 'शः'). — (L. 1623) Ms त्वदनिष्ठानि
(for त्वदधिष्ठानि). — (L. 1625) T प्रीणयन्ति; Ms. s
प्रीतिकानि (for 'कृन्ति'). — (L. 1627) T₃ निष्ठिकं
(for नन्दिकम्). — (L. 1628) Ms. s वा (for च).
— (L. 1629) T₁ Ms. s नवमाला. Ms शमी चेति
(for च राजेन्द्र). — G₂ om. the post. half of line
1631 and the prior half line 1632. — (L. 1633)
Ms सहस्रं. Ms om. from the post. half of line
1633 up to the post. half of line 1635. — (L.
1634) Ms विस्वपुष्पं (for बकं). G₂ Ms तु स्यात्
(for तस्मात्). — (L. 1635) T₁ सुवर्णाच्च. T G₂ च
(for तु). — (L. 1636) T₁ G₁. s Ms पुष्पाभावे.
— G₁ om. (hapl.) lines 1637-1638. — (L.
1637) G₂ पत्राभावे. T₁ शाखाभावे (for 'लाभे'). T
त्वचापि वा; T₂ G₂ Ms शिफालवैः (for 'फलैः'). — (L.
1638) T स्वगभावे; G₂ शिफाभावे; Ms शिखालाभे.
T₁ शक्तिमा (for मं). G₂ Ms अर्चयेत् (Ms 'तु')
मां (for 'बुधः'). — After line 1638, T ins.:

येन केन प्रकारेण तुलसीदलपूर्वकैः ।

पुष्पैः फलैर्वाप्यन्नाद्यैर्मदाराधनमुत्तमम् ।

— (L. 1639) G₂ Ms समंततः (for समाहितः). — (L.
1640) Ms किनिभिर् (for किङ्किणी). G₁. s Ms
मुखपुष्पं; G₂ मणिमुक्तं (for मुनिपुष्पं). G₁ धूर्धूरं;
G₂ Ms धूर्दु (Ms 'दु') रं; G₂ दुत्तूरं; Ms. s धूर्दूरं. — (L.
1641) T नक्त (T₂ 'व') मल्लिकं; G₂ Ms नवमालिका;
Kumbh. ed. and Madras ed. नक्तमालिकं. — (L.
1642) T₁ यौधिका; T₂ G₂ यूयिकं; Ms योद्धितः
(for यौधिकं). T₁ Ms क्षीरिका; G₂ क्षीरिकं. T₂ निर्गुण्डी.
Ms. s जांगली; Kumbh. ed. and Madras ed.
लांगुली. — (L. 1643) T₁ पुष्पं (for [अ]शोकं). G₂
शास्मली; Ms शन्वली. — (L. 1644) T Ms कुसुमं
(Ms 'म'); G₂ ककुमं (for ककुभाः). T G₂ कोविदारं;
Ms 'रश्'. Ms काकुत्थाः कोविदाश्चैव (for the prior half).
T₂ वैभीतिकम्. G₂ Ms अथापि च; G₂ अथाफली (for 'पि
वा'). — (L. 1645) T₂ G₂ Ms. s कुरण्टक. G₁
कल्पकं; G₂ Ms तल्पकं; Ms. s तिलकं (for तिल्वकं).
T लांगलि; G₁ Ms लांगलं; Ms घातकी; Ms (inf. lin.)
घातकं (for लाङ्गली). — (L. 1646) G₁ Ms अङ्गोलहि-
(Ms 'लं हि') किणीश्चैव; Ms अङ्गोलं गिरिकर्णी च. G₂
तिलानि (for नीं). — (L. 1647) T₁ G₂ एकवर्णानि.
— G₂ om. (hapl.) lines 1648-1649. — (L. 1648)
G₂ Ms. s अर्क- (for चार्कं). G₁ Ms वा (for च).
— After line 1648, Ms ins.:

अवज्यैस्तेर्यथा लाभं मङ्गको मां समर्पयेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं त्वमर्चनीयोऽसि मूर्त्यः कीदृशास्तु ते ।

वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाक्रममात्मनः ।

स्थण्डिले पञ्चकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् । [1655]

अष्टाक्षरविधानेन ह्यथ वा द्वादशाक्षरैः ।

वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ।

स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित्वा विचक्षणः ।

पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ।

अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः । [1660]

अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन्पाञ्चरात्रिकाः ।

वासुदेवं च राजेन्द्र संकर्षणमथापि वा ।

प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्भूर्तिं प्रचक्षते ।

एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्त्यः ।

विद्वन्मार्थान्तरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः । [1665]

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वङ्गकाः कीदृशा देव कानि तेषां व्रतानि च ।

एतत्कथय देवेश त्वङ्गकस्य ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

अनन्यदेवताभक्ता ये मङ्गकजनप्रियाः ।

मामेव शरणं प्राप्तास्ते मङ्गकाः प्रकीर्तिताः ।

स्वर्ग्यण्यपि यदास्यानि मन्त्रियाणि विशेषतः । [1670]

मङ्गकः पाण्डवश्चेष्ट व्रतानीमानि धारयेत् ।

नान्यदाच्छाद्येद्वङ्गं मङ्गको जलतारणे ।

स्वस्थस्तु न दिवा स्वप्यान्मधुमांसाणि वर्जयेत् ।

प्रदक्षिणं व्रजेद्विप्रान्नाममन्थ्यं हुताशनम् ।

न धावेत्पतिते वर्षे नाप्रमिश्रां च लोपयेत् । [1675]

प्रत्यश्रवणं नाद्यासौभजनकगृञ्जनौ ।

प्रासमुष्टिं गवे दद्याद्धान्याम्लं चैव वर्जयेत् ।

तथा पर्युषितं चापि पक्वं परिगृहागतम् ।

अनिवेदितं च यद्रूपं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

विभीतककरञ्जानां छायां दूरं विवर्जयेत् । [1680]

विप्रदेवपरीवादं न वदेत्पीडितोऽपि सन् ।

सात्त्विका राजसाश्चापि तामसाश्चापि पाण्डव ।

मामर्चयन्ति मङ्गकास्तेषामीदृश्विधा गतिः ।

तामसास्तिमिरं यान्ति राजसा रज एव तत् ।

रक्तं कुमुदपुष्पं च शूलपुष्पं च वर्जयेत् ।

अत्यन्तभेदरहितं गुणपूर्वं सदैव हि ।

[Madras ed. गुणपूर्ण.]

— (L. 1649) G₁ M₂ व्याघ्रानाः ; G₂ व्याघाताः ; M₂ व्याघात- (for व्या). T₁ च (for वि-). M₂ गंधीनि पितृभेव च (for the post. half). — After line 1649, M₂ ins. :

राजवृक्षप्रघ्नानानि यत्नादेव विवर्जयेत् ।

— (L. 1650) T सु- (for the first तु). G₂ M₂ पद्मैश्च ; M₂ -पुष्पैस्तु — (L. 1651) M₂ अवर्जितैर् (for 'वर्जितैर्') and सदाचर्येत् (for सम). — (L. 1654) M₂ उत्तमं ; M₂ एव ह (for आत्मनः). — (L. 1655) M₂ स्थण्डिलं. — (L. 1656) T M₂ अथ ; G₂ यथा ; M₂ [अ]प्यथ (for ह्यथ). — (L. 1657) G₁ २ मन्त्रैश्च (for वा मन्त्रैर्). — (L. 1658) T₂ अतस् (for ततस्). G₂ M₂ पुनः पुनः (for विचक्षणः). M₂ अर्चयित समादिनः (for the post. half). — (L. 1662) M₂ तथा राजन् (for च राजेन्द्र). T₂ M₂ च (for वा). — (L. 1663) G₂ M₂ अनिरुद्धं (for चानि). — (L. 1664) G₁ २ एनरग (G₂ 'च्चा') यच्च राजेन्द्र (for the prior half). T₁ भेदाः सः ; M₂ भेदाश्च (for भेदेन). — (L. 1665) G₂ M₂ एव (for एवं). — After line 1665, T₁ and Madras ed. ins. :

— (L. 1668) M₂ मम (for ये मद्-). G₂ -भक्ता मम (for -भक्तजन-). — (L. 1669) G₁ २ मङ्गकाश्च ; M₂ मङ्गकास्ते (by transp.). — (L. 1670) T G₁ २ M₁-२ स्वर्गाणि ; G₂ शुद्धानि (for स्वर्गाणि). — (L. 1671) M₂ एतस्मात् (for मङ्गकः). — (L. 1672) M₂ जन- (for जल-). G₁ -धारणे (for -तारणे). — (L. 1673) G₁ स्वप्स्यन् ; G₂ स्वप्योः ; G₂ स्वापेन् ; M₂ स्वप्नं ; M₂ स्वापं (for स्वप्यान्). — (L. 1675) G₂ नोपयेत् (for लोप). — (L. 1676) T G₁ २ प्रत्यक्षं. T G₂ २ सौभजन-नवसुं (G₂ 'शृ' जनान् (G₂ 'जनौ') ; G₁ सौभजनवकुंजनौ (for the post. half). — (L. 1677) G₂ M₂ (insf. lina.) corrupt. — T₁ M₂ om. (hapl.) lines 1678-1679. — (L. 1678) G₂ पक्वं (for पक्वं). — (L. 1679) Prior half, hypermetric. G₁ निवेदितं (for अनिवे). — (L. 1680) T M₂ २ दूरात्तु (M₂ 'दि-) ; G₂ दूरेण (for दूरं वि-). — (L. 1681) T G₁ २ चन्द- (for -देव-). T₁ -परिवादं ; G₁ M₂ -परीवादान्. — (L. 1682) G₁ [ए]व (for the second [अ]पि). — (L. 1683) G₂ मम (for माम्). M₂ २ -मावात् (for -भक्तात्). — After line 1683, M₂ ins. :

सार्विकाः सर्वसंपन्नाः सर्वमेव प्रयान्ति ते । [1685]

ये सिद्धाः सन्ति सांख्येन योगसर्वबलेन च ।

नभसादित्यचन्द्राभ्यां पश्यन्ति पदविस्तरम् ।

एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चधातुके ।

एतस्मिन्नेहनगरे राजसस्तु सदा भवेत् ।

उदिते सवितर्यस्य क्रियायुक्तस्य भीमतः । [1690]

चतुर्वेदविदश्चापि देहे पञ्चपलाः स्मृताः ।

क्षत्रियाः सप्त विशेया वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ।

नियताः पाण्डवश्रेष्ठ शूद्राणामेकविंशतिः ।

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मद एव च ।

महामोहश्च इत्येते देहे पञ्चपलाः स्मृताः । [1695]

गर्वः स्तम्भो ह्मङ्कार ईर्ष्या च द्रोह एव च ।

पारुष्यं क्रूरता चेति सप्तैते क्षत्रियाः स्मृताः ।

तीक्ष्णता निवृत्तिर्माया शाठ्यं डम्भो ह्यनार्जवम् ।

पैशुन्यमनृतं चैव वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ।

तृष्णा बुभुक्षा निद्रा च आलस्यं चाष्टाण्यदा । [1700]

आधिश्चापि विवाद्ग्रामादो हीनसत्त्वता ।

तिर्यङ्मानुषदेवेन तामसा भुञ्जते फलम् ।

नागयक्षा गृहस्थानि राजसा भुञ्जते फलम् ।

— M₂ om. line 1684. — (L. 1685) M₂ मत्पादा
याति मानवाः (for the post. half). — (L. 1686)
M₁ सर्व- (for सन्ति). G_{1,2} M₂ -तत्त्व-; G₂ -सिद्धि-
(for -सत्त्व-). — After line 1687, M₂ ins. :

धुषिष्ठिरः ।

कथं मानुषदेहेषु गुरुलीलुगणसंभवा ।

*** स्तदनुविद्धा भवन्ति मधुघ्नन ।

भगवान् ।

— (L. 1689) G₂ एकस्मिन्. M₂ [आ]वेत् (for भवेत्).
M₂ असिस्तु देहे नगरे ये वसंतीति तच्छृणु. — (L. 1690)
G₁ सवितुर्योप्य; G₂ 'तुर्यापि; M₂ 'तुर्यस्य; M₂ 'तुर्यापि
(for 'तुर्यस्य). M₂ उदितोदित्यविप्रस्य (for the prior
half). — (L. 1691) M₂ चतुर्वेदे. M₂ तथा (for
स्मृताः). — (L. 1692) T₂ वैश्यास्त्वष्टः; M₂ वैश्ये त्वष्टो.
— (L. 1693) G₂ विनयाः बाधवश्रंष्टाः. — (L. 1695) M₂
तथा (for च). — (L. 1696) M₂ दर्पः (for गर्वः).
M₂ [अ]ह्मङ्कारम्. — (L. 1697) G_{1,2} M₂ [ए]व (for
[इ]ति). — (L. 1698) M₂ तीक्ष्णता च (for तीक्ष्णता).
T₂ दंभो; G_{1,2} स्तंभो (for डम्भो). G₂ [स]पि (for
हि). M₂ शाठ्यदंभोप्यनार्जवं; M_{2,4} शाठ्यस्तंभोप्य (M₂
'भो ह्म)नार्जवं. — (L. 1699) M_{2,3} पैशुन्यम्. — (L.

भयं विक्रयता जातं पापकं मन्युरेव च ।

भाषा चाश्रद्धानत्वमनवस्थाप्ययन्नम् ।

आशौचं मलिनत्वं च शूद्रा ह्येते प्रकीर्तिताः ।

यस्मिन्नेते न दृश्यन्ते स वै ब्राह्मण उच्यते । [1705]

येषु येषु हि भावेषु यत्कालं वर्तते द्विजः ।

तत्कालं स विशेयः ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

प्राणानायम्य यत्कालं येन मां चापि चिन्तयेत् ।

तत्काले वै द्विजो ज्ञेयः शेषकालो ह्येतरेः ।

तस्मान्नु सात्त्विको भूत्वा शुचिः क्रोधविवर्जितः । [1710]

मामर्ष्येणु सततं मत्प्रियत्वं यदिच्छति ।

अलोलजिह्वः समुपस्थितो धृति-

निधाय चक्षुर्युगमात्रमेव च ।

मनश्च वाचं च निगृह्य चञ्चलं

भयाश्रितवृत्तो मम भक्त उच्यते । [1715]

ईदृशाध्यामिनो ये तु ब्राह्मणा नियतेन्द्रियाः ।

तेषां श्राद्धेषु तृप्यन्ति तेन तृप्ताः पितामहाः ।

धर्मो जयति नाधर्मः सर्वं जयति नानृतम् ।

1700) M₂ तीक्ष्णता बुभुक्षता निद्रा (for the prior half).
M₂ आलस्यं; M₂ [अ]प्यालस्यं (for आ*). G₂ घृणादयः.
— (L. 1701) M₂ अशुचिश्च (for आधिश्चापि). G_{1,2}
M₂ विषादश्च. — (L. 1702) G₂ भय- (for भयं). G₂
M_{2,4} जाल्यं (for जातं). M₂ om. from the post.
half up to the prior half of line 1705. T₂ G₂ प्रमादो;
M₂ पापका (for 'कं). — (L. 1703) T₁ आहूय; T₂
असूया; G₂ अशौचा (for आशौचं). G_{1,2} M₂ [अ]मन्त्रणं;
G₂ [अ]र्षिणं. — (L. 1704) G₂ अशौचं. G₂ ह्येताः
(for ह्येते). — (L. 1705) T G₂ प्र- (for न). G₂
M₂ वर्तते (for दृश्यन्ते). T₁ न (for स). — (L.
1706) G_{2,3} M₂ ये (G₂ ए)भवेत्तेषु (for येषु येषु). T M₂
च (for हि). — (L. 1707) G_{1,2} M_{2,3} कालं वै (for
तत्कालं). G₂ M₂ -दुर्बलः (for -दुर्बलः). — (L. 1708)
T G₂ M₂ प्राणायामं च यः का (G₂ यत्का)ले यो मां चापि
चिन्तयेत्. — (L. 1709) G_{1,2} M_{2,3} सकालो; G₂
तत्कालो. T₁ M₂ शेषकालः; G₂ शेषः कालो. G_{1,2}
M₂ [स]पि (for हि). M₂ शेषकालमधेनरः (for the
post. half). — (L. 1710) T G_{1,2} अस्मात् (for
तं). M₂ हि (for तु). — (L. 1711) M₂ यदि
(for यद्). T G_{1,2} इच्छामि (for 'नि). — (L.
1712) T M₂ धृतो; G₂ ऋतो; M₂ धृतो; M₂ धृति
(for धृतिर्). — (L. 1713) T om. च. — (L.
1714) M_{2,4} केवलं (for चञ्चलं). — (L. 1715)

क्षमा जयति न क्रोधः क्षमावान्ब्राह्मणो भवेत् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

दानपुण्यफलं श्रुत्वा तपः पुण्यफलानि च । [1720]

धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।

या चंपा कपिला देव पूर्वमुत्पादिता विभो ।

होमधेनुः सदा पुण्या चतुर्वक्त्रेण माधव ।

सा कथं ब्राह्मणेभ्यो हि देया कस्मिन्दिनेऽपि वा ।

कीदृशाय च विप्राय दातव्या पुण्यलक्षणा । [1725]

कति वा कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

कैर्वा देयाश्च ता देव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण संसदि ।

अब्रवीत्कपिलासंख्यां तासां माहात्म्यमेव च ।

शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पावनं परम् । [1730]

यच्छ्रुत्वा पापकर्मापि नरः पापैः प्रमुच्यते ।

अग्निमध्योद्भवां दिव्यामग्निज्वालासमप्रभाम् ।

अग्निज्वालोज्ज्वलच्छृङ्गीं प्रदीप्ताङ्गारलोचनाम् ।

अग्निपुच्छामग्निखुरामग्निरोमप्रभान्विताम् ।

तामाग्नेयीमग्निजिह्वामग्निग्रीवां ज्वलत्प्रभाम् । [1735]

भुञ्जते कपिलां ये तु शूद्रा लोभेन मोहिताः ।

पतितांस्तान्विजानीयाश्चण्डालसदृशा हि ते ।

न तेषां ब्राह्मणः कश्चिद्गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

दूराच्च परिहर्तव्या महापातकिनोऽपि ते ।

सर्वकालं हि ते सर्ववैजिताः पितृदैवतैः । [1740]

ते सदा ह्यप्रतिग्राह्या ह्यसंभाष्याश्च पापिनः ।

पिबन्ति कपिलां यावत्तावत्तेषां पितामहाः ।

अमेध्यमुपभुञ्जन्ति भूम्यां वै श्वसृगालवत् ।

कपिलाया घृतं क्षीरं दधि तक्रमथापि वा ।

ये शूद्रा उपभुञ्जन्ति तेषां गतिमिमां शृणु । [1745]

कपिलोपजीवी शूद्रस्तु मृतो गच्छति रौरवम् ।

क्षिप्यते रौरवे घोरे वर्षकोटिशतं वसन् ।

रौरवाच्च परिभ्रष्टो विष्टायां जायते किमिदम् ।

विष्टागर्तेषु संविष्टो दुर्गन्धेषु सहस्रशः ।

तत्रैव जायमानोऽसौ नोत्तारं तत्र विन्दति । [1750]

ब्राह्मणश्चैव यस्तेषां गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

Ms (sup. lin. as above) भोगान् (for भयान्). Ms भोगान्निवृत्तो भगवान्स चोच्यते. — (L. 1716) T G₁.s शा- (G₁ ध्या)निनो; M₄ ध्यानिनो (for [अ]ध्यात्मिनो). — (L. 1717) T G₈ M₂ येषां; M₄ येषां (for तेषां). G₈ तृप्यते; M₂ भोज्यति. M₂ तेषां (for तेन). — Colophon. — Sub-parvan: T M₂.4 वैष्णवधर्म. — Adhy. name: M₂ गृहस्थधर्मविधिः. — Adhy. no.: T₁ 92; T₂ G₁.s 91; G₈ 102; M₂ 8; M₈ 90; M₄ 101. — (L. 1720) M₂ -धर्मे- (for -पुण्य-). G₁ ततः (for तपः). — Before line 1722, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. G₁ om. lines 1724-1726. — (L. 1724) G₈ M₂ वै (for हि). — (L. 1726) Kumbh. ed. कथिताः (for कति वा). — (L. 1727) M₂ श्रोतुम् (for श्रोतुम्). G₈ M₄ माधव (for तत्त्वतः). — Before line 1730, MSS. ins. भगवानुवाच. — (L. 1730) G₈ तत्त्वतः (for तत्त्वेन). M₄ पवित्रं पापनाशनं. — (L. 1731) G₈ तत्कृत्वा; M₂ तच्छ्रुत्वा. G₁.s M₂ पापात् (for पापैः). — (L. 1733) M₂ -ज्वालोज्ज्वलां. T प्रदीप्ता गौरलोचनां (for the post. half). — (L. 1734) T₁ G₁.s -प्रभाम् (for -पुच्छाम्). — (L. 1735) G₁.s M₂ -वर्णाम् (for

-जिह्वाम्). — (L. 1736) M₂ om. from the post. half up to the prior half of line 1738. G₁ M₂ शूद्रा- (sic) (for शूद्रा). — (L. 1737) G₁ -समशो (for -सदृश). — (L. 1738) T किंचिद् (for कश्चिद्). — (L. 1740) T₁ G₂ M₂.s साव- (for सर्व-). M₂ -दैवतैः (for -दै-). — (L. 1741) G₂.s M₂ om. the second हि. — (L. 1744) M₄ स्रुतं (for घृतं). T M₂ च (for वा). — (L. 1745) G₁ M₂ अपि (for उप-). — After line 1747, G₁.s M₂ ins.:

ततश्चापि च्युतः कालाच्छानयोनिं स गच्छति ।

while M₂ ins.:

ततश्च युक्तः कालेन शूनां योनिशतं व्रजेत् ।

— (L. 1748) G₁ M₂-s श्वयोऽन्याम् (for रौरवात्). — (L. 1749) G₁.s M₂.s विष्टाकृते (M₂ 'वर्णे'षु पापिष्ठो (for the prior half). — (L. 1750) G₁.s M₂.s तत्र तत्रैव जायते; M₂ तत्रैव जायते तत्र; Kumbh. ed. and Madras ed. तत्र तत्रोपजायते (for the prior half). T नोत्कर्ष (for नोत्तारं). — (L. 1751) M₂ चापि (for चैव). — (L. 1753) T₁ G₁.s

ततः प्रभृति तस्यापि पितरः स्युरमेध्यपाः ।
 न तेन सार्धं संभाषेन्न चाप्येकासनं व्रजेत् ।
 स नित्यं वर्जनीयो हि दूरानु ब्राह्मणाधमः ।
 यत्नेन सह संभाषेदेकशय्यां व्रजेत वा । [1755]
 प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं स च तैवेव शुष्यति ।
 कपिलोपजीविनः शूद्राद्यः करोति प्रतिग्रहम् ।
 प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य विप्रस्यैतन्न संशयः ।
 ब्रह्मकूर्चं तु कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ।
 मुच्यते किल्बिषात्तस्मादेतेन ब्राह्मणे हि सः । [1760]
 कपिला ह्यग्निहोत्रार्थं यज्ञार्थं च स्वयंभुवा ।
 सर्वतस्तेज उद्धृत्य ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ।
 पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला पाण्डुनन्दन ।
 तपसां तप एवाग्र्यं व्रतानां व्रतमुत्तमम् । [1765]
 दानानां परमं दानं निदानं ह्येतदक्षयम् ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 पवित्राणि च रम्याणि सर्वलोकेषु पाण्डव ।
 तेभ्यस्तेजः समुद्धृत्य ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 लोकनिस्तारणायैव निर्मिताः कपिलाः स्वयम् । [1770]
 सर्वतेजोमयी ह्येषा कपिला पाण्डुनन्दन ।

सदासूतमयी मेध्या शुषिः पावनमुत्तमम् ।
 क्षीरेण कपिलायास्तु दध्ना वै सपृतेन वा ।
 होतव्यान्ध्रमिहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः ।
 कपिलाया घृतेनापि दध्ना क्षीरेण वा पुनः । [1775]
 जुह्वते येऽग्निहोत्राणि ब्राह्मणा विधिवत्प्रभो ।
 पूजयन्त्यतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ।
 शूद्रास्त्राद्विरता नित्यं डम्भानृतविवर्जिताः ।
 ते यान्त्यादित्यसंकाशैर्विमानैर्द्विजसत्तमाः ।
 सूर्यमण्डलमध्येन ब्रह्मलोकमनुत्तमम् । [1780]
 ब्रह्मणे भवने दिव्ये कामगाः कामरूपिणः ।
 ब्रह्मणा पूज्यमानास्तु मोदन्ते कल्पमक्षयम् ।
 एवं हि कपिला राजन्पुण्या मन्त्रासूतारणिः ।
 आदावेवाग्निमध्यानु मैत्रेयी ब्रह्मनिर्मिता ।
 शृङ्गाग्ने कपिलायास्तु सर्वतीर्थानि पाण्डव । [1785]
 ब्रह्मणे हि नियोगेन निवसन्ति दिने दिने ।
 प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः कपिलाशृङ्गमस्तकात् ।
 च्युता आपस्तु शीर्षेण प्रयतो धारयेच्छुषिः ।
 स तेन पुण्यतीर्थेन सहसा दग्धकिल्बिषः ।
 वर्षत्रयकृतं पापं प्रदहत्यग्निवत्पुनः । [1790]
 मूत्रेण कपिलायास्तु यस्तु प्रातरुपसृष्टोत् ।

संभाषेत्. Ms om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1755. — (L. 1755) T₁ G_{1,2} Ms संभाषेद्. T₁ व्रजेत्ततः (for 'त वा). — (L. 1756) T विवर्जितः (T₂ 'ज्येत्); G₂ Ms विवर्जयति (for [ए]व शु). — (L. 1757) Prior half, hypermetric. T₁ कपिलाजीविनः शूद्राद् (for the prior half). — (L. 1758) G_{1,2} Ms (sup. lin.) चरेत् (for भवेत्). G_{1,2} Ms [ह]ति; Ms [ह]र्द (for [ए]तन्). — (L. 1759) G_{1,2} Ms. 4 स (for तु). Ms पङ्ककूर्चं कुर्वीत. G₁ अथो (for अथ). — (L. 1760) T G₂ अस्माद् (for तं). Ms तेन स्याद् (for एतेन). — (L. 1761) T अग्निहोत्रार्थं. G_{1,2} Ms विप्रार्थे (for यज्ञार्थे). T₁ G_{1,2} Ms वा (for च). — (L. 1762) G₂ सर्व तद् (for सर्वतस्). G_{1,2} Ms सर्व तेजः समुद्धृत्य (for the prior half). G_{1,2} Ms. 8 निर्मिता ब्रह्मणा पुरा. — (L. 1765) G_{1,2} Ms उत्तमं व्रतं (by transp.). — (L. 1766) G₁ Ms-4 निधानं (for निदानं). T₂ G₂ न दा (G₂ निदा) न वा तदुत्तमं (for the post. half). — (L. 1769) Kumbh. ed. एष्यत् (for तेभ्यस्). G₁ तेभ्यः (for तेजः). — (L. 1770) T₂ G₂ -निस्तारणाय; G₁

-विस्तारं. Ms [ह]व (for [ए]व). — (L. 1771) T G₂ Ms ह्येवं (Ms 'व) (for ह्येषा). — (L. 1772) T सदासूतमहामेध्या; G₂ 'भवा मेध्या; Ms 'वहा मेध्या. — (L. 1773) Ms. 8 (sup. lin. as above) जैव (for वै स-). — (L. 1774) G₂ Ms भोक्तव्यानि (for सायं प्रातर्). — (L. 1775) G₂ Ms नृप (for पुनः). — (L. 1776) Ms जुह्वते. Ms सदा (for प्रभो). — (L. 1777) G₂ Ms उपाश्रितः (for 'गताः). — (L. 1778) T Ms शूद्रात्र- (for 'ब्राद्). T डम्भलोभ- (for डम्भानृत-). — (L. 1779) G₂ Ms. 4 -कल्पैरनु (for -संकाशैर्). — (L. 1783) G₂ Ms पुण्यामृतवितारिणी; Ms देवा- मतवितारणिः (sic) (for the post. half). — (L. 1784) G₂ देवाग्नि- (for एवाग्नि-). G₁ -मध्ये; Ms. 8 (inf. lin.) -होत्राद् (for -मध्यात्). G₂ मैत्रेय- Ms मैत्रेयैर्द्विजादिनिर्मिता. — (L. 1787) Ms. 8 -मस्तकं (for 'कात्). — (L. 1788) G_{1,2} Ms यक्षयुतामनुधारां वै (for the prior half). T धारयेत्प्रयतः (by transp.); G_{1,2} Ms शिरसा प्रयतः. — (L. 1789) Ms -स्नानेन (for -तीर्थेन). T न हि T₂ सहि)तो; Ms तत्क्षणाद् (for सहना). — (L. 1790) T₂ G_{1,2} Ms जन्म- (for वर्ष-). Ms -कृतः (sic) (for -कृतं). T कर्म (for

ज्ञानेन तेन पुण्येन नष्टपापः स मानवः ।
 त्रिशद्वर्षकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
 प्रातरुत्थाय यो भक्त्या प्रयच्छेत्तृणमुष्टिकम् ।
 तस्य नश्यति तत्पापं त्रिशद्वर्षकृतं नृप । [1795]
 प्रातरुत्थाय मद्भक्त्या कुर्याद्यस्तं प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणीकृता तेन वृथिवी नात्र संशयः ।
 प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तस्य पाण्डव ।
 दशरात्रकृतं पापं तस्य तत्क्षयति ध्रुवम् ।
 कपिलापञ्चगव्येन यः स्नायानु शुचिर्नरः । [1800]
 स गङ्गाद्येपु तीर्थेषु स्नातो भवति पाण्डव ।
 तेन ज्ञानेन तस्यापि श्रद्धायुक्तस्य पाण्डव ।
 दशरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 दृष्ट्वा तु कपिलां भक्त्या श्रुत्वा हुम्भारवं तथा ।
 व्यपोहति नरः पापमहोरात्रकृतं नृप । [1805]
 यत्र वा तत्र वा चाङ्गे कपिलां यः स्पृशेच्छुचिः ।
 संवत्सरकृतं पापं विनाशयति पाण्डव ।
 गोसहस्रं च यो दद्यादेकां च कपिलां नरः ।
 समं तस्य फलं प्राह ब्रह्मलोके पितामहः ।

यस्त्वेकां कपिलां हन्यान्नरः किञ्चित्प्रमादतः । [1810]
 गोसहस्रं हतं तेन भवेन्नात्र विचारणा ।
 यश्चैकां कपिलां दद्याच्छ्रोत्रियायाहिताग्नये ।
 गवां शतसहस्रं तु दत्तं भवति पाण्डव ।
 दशैव कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
 यो दद्याच्छ्रोत्रियेभ्यो वै स्वर्गं गच्छति तच्छृणु । [1815]
 प्रथमा स्वर्णकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ।
 तृतीया रक्तपिङ्गाक्षी चतुर्थी गलपिङ्गला ।
 पञ्चमी बभ्रुवर्णाभा षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
 सप्तमी रक्तपिङ्गाक्षी अष्टमी खुरपिङ्गला ।
 नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला । [1820]
 दशैताः कपिलाः प्रोक्तास्तारयन्ति नरान्सदा ।
 मङ्गल्याश्च पवित्राश्च सर्वपापप्रणाशनाः ।
 एवमेव ह्यनङ्गाहो दश प्रोक्ता नरेश्वर ।
 ब्राह्मणो वाहयेत्तांस्तु नान्यो वर्णः कथंचन ।
 न घातेयु न दण्डेन क्षेत्रे वाध्वनि वा द्विजः । [1825]
 वाहयेदुक्तं नैव शाखया वा सपत्रया ।
 न दण्डेन न यष्ट्या वा न पाशेन च वा पुनः ।

पापं). G₁.² प्रहरति (for प्रदहति). M₂ दहत्याक्षिरिवधेन (for the post. half). — (L. 1791) G₁.² M₂.⁸ च (for the second तु). G₁ M₂ (sup. lin.) प्राणान् (for प्रातर). — (L. 1793) M₂ पूयते (for मुच्यते). — (L. 1794) T मर्त्यः (for भक्त्या). M₂ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1796. — (L. 1795) G₁ त्रिशद्वर्ष-; Kumbh. ed. and Madras ed. 'द्रात्र' (for 'द्रात्रि-'). — (L. 1796) T यो (for मद्-). T आसां; G₁ यसात्; G₂ यस्तत्; M₂ यस्तु (for यस्तं). — (L. 1798) G₁.² M₂ -युक्तेन (for -युक्तस्य). — (L. 1799) G₂ M₂ दशरात्रि-; G₂ तत्क्षणादेव नश्यति; M₂ तस्य सद्यो विनश्यति (for the post. half). — G₂ om. lines 1800-1801. — (L. 1800) T₁ स्नात्वा (for स्नायात्). — (L. 1801) T₁ गंगादि-पुण्यतीर्थेषु (for the prior half). — T om. lines 1802-1803. — (L. 1802) M₂ तस्याशु. Kumbh. ed. पार्थिव (for पाण्डव). — (L. 1803) M₂ याव-ज्जीव-; M₂ दशरात्रि- (for 'रात्र-'). — (L. 1804) T प्रातरुत्थाय यो भक्त्या (for the prior half). G₁.² M₂ श्रुत्वा हुंकारनिस्वनं (for the post. half). — (L. 1805) T G₂ नरः (for नृप). — (L. 1806) G₁ M₂ कपि-लायाः (for 'लां यः'). — (L. 1807) T G₂ M₂ स (for वि-). — (L. 1808) M₂ च यः (for नरः). — After line 1808, M₂ ins. :

यस्त्वेकां कपिलां दद्यात्स तस्मात्तु विशिष्यते ।

— G₂ om. lines 1809-1811. M₂ om. line 1809. — (L. 1809) G₂ M₂.⁸ ब्रह्मा लोके (for ब्रह्मलोके). — (L. 1810) G₁ M₂.⁸ [ए]वं (for [ए]कां). M₂.⁸ कश्चित्. — (L. 1811) T G₂ नात्र कार्या (for भवेन्नात्र). — (L. 1812) T M₂ तु (for च). M₂ श्रोत्रियायासि-होत्रिणे (for the post. half). — (L. 1813) M₂ ते (sic) (for तु). — (L. 1814) G₁.² M₂ वै; M₂ [इ]ह (for the first [ए]व). — (L. 1815) G₂ या दद्यात्; M₂ या दद्यां (sic); M₂ या दत्त्वा (for यो दद्यात्). T₂ G₂ ताः (for तत्). — (L. 1816) M₂ सुवर्ण- (hyper- metrio) (for स्वर्ण-). Some MSS. पिंगळा. — (L. 1817) T₂ M₂ रत्न- (for रक्त-). Some MSS. गज-पिंगळा. — (L. 1818) G₂ च सुवर्णाभा; M₂ बभ्रुपिंगा स्यात्; M₂ 'वर्णाभा'. — (L. 1819) G₂ रत्न-; M₂ कृष्ण- (for रक्त-). T₁ सप्तमी पिंगलाक्षी च (for the prior half). G₁ M₂ त्वष्टमी. T₁ मुख- (for खुर-). — (L. 1820) M₂ जैव (for ज्ञेया). — (L. 1821) T G₂ नरं (for नरान्). M₂ तु याः (for सदा). — (L. 1822) T संग्रह्यश्च. G₂ विवित्राश्च; M₂ विवित्रं (for पवित्राश्च). — (L. 1823) M₂ एवं (for एव). T₁ M₂ ह्यनङ्गाहा. T नराधिप; M₂ मनीषिभिः (for नरेश्वर). — (L. 1824) T G₂ कदाचन (for कथंचन). — (L. 1825) M₂ च (for तु). G₁.² न वाहयेत्

न ध्रुतृष्णाश्रमश्रान्तान्वाहयेद्विकलेन्द्रियान् ।
 अतृप्तेषु न भुञ्जीयादपिबेत्पीतेषु चोदकम् ।
 शुश्रूषोर्मातरश्चैताः पितरस्ते प्रकीर्तिताः । [1830]
 अङ्गां पूर्वं त्रिभागे तु धुर्यागां वाहनं स्मृतम् ।
 विश्रामेन्मध्यमे भागे भागे चान्ते यथासुखम् ।
 यत्र वा स्वरया कृत्यं संशयो यत्र वाध्वनिः ।
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन लिप्यते ।
 अन्यथा वाहयन्नाजश्चिरं याति रौरवम् । [1835]
 रुधिरं पातयेत्तेषां यस्तु मोहाच्चराधिप ।
 ब्रह्महत्यासमं पापं तस्य स्यात्पाण्डुनन्दन ।
 तेन पापेन पापात्मा निरयं याल्लसंशयम् ।
 नरकेषु च सर्वेषु समास्थित्वा शतं शतम् ।
 इह मानुष्यके लोके बलीवर्तौ भविष्यति । [1840]
 तस्मात्तु मुक्तिमन्विच्छन्द्द्यातु कपिलां नरः ।
 कपिलां वाहयेद्यस्तु बृहलो लोभमोहितः ।
 तेन देवास्त्रयस्त्रिंशत्पितरश्चापि वाहिताः ।
 स देवैः पितृभिर्निर्लभं वध्यमानः सुदुर्मतिः ।
 नरकाच्चरकं घोरं गच्छेदाप्रलयं नृप । [1845]

ब्रह्मा रुद्रस्तथामिश्र कपिलानां गतिं गताः ।
 तस्मात्ते तु न हन्तव्याः पूज्यास्ते तु विशेषतः ।
 निःश्वसन्ति यदा श्रान्तास्तदा हन्तुश्च तत्कुलम् ।
 यावन्ति तेषां रोमाणि तावद्द्वर्षशतं नृप ।
 नरके परिपच्यन्ते तत्र तद्वाहका नराः । [1850]
 कपिला सर्वयज्ञेषु दक्षिणार्थं विधीयते ।
 तस्मात्ता दक्षिणा देया यज्ञेष्वेव द्विजातिभिः ।
 होमार्थं चाग्निहोत्रस्य यां प्रयच्छेत्प्रयत्नतः ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय श्रान्तायामिततेजसे ।
 तेन दातेन पूतात्मा सोऽभिलोके महीयते । [1855]
 यावन्ति चैव रोमाणि कपिलाः युधिष्ठिर ।
 तावद्द्वर्षसहस्राणि नरः स्वर्गे च वर्तते ।
 सुवर्णसुरश्चर्मी च कपिलां यः प्रयच्छति ।
 विषुवे चायने वापि सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 तेनाश्वमेधतुल्येन मम लोकं स गच्छति । [1860]
 स्वर्णश्चर्मी रूप्यसुरां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
 वस्त्रैरलंकृतां पुष्टां गन्धैर्माल्यैश्च शोभिताम् ।
 पवित्रं हि पवित्राणां सुवर्णमिति मे मतिः ।

कपिलां (for the prior half). — (L. 1826) M₂ ध्वंक्रुतेन. M₃ शाखाया. G₂ परि-; M₃ च स- (for वा स-). — (L. 1827) M₁ तु (for च). M₂ न पाषाणेन वा पुनः (for the post. half). — (L. 1828) T₁ G₁ -अमाशांतान्; T₂ M₂ -अमाश्रान्तान्; M₄ -अमश्रान्तं. T G₂ व्याकुलेंद्रियान्; M₄ विकलेंद्रियं. — (L. 1829) T G₂ M₂ सुतृप्तेषु. T₁ G₂ च; M₂ सु-; M₄ तु (for न). T₂ वा (for च). — (L. 1830) G₂ गुरवो; M₂ शुश्रूषेत्. M₂ पापतश्च (for मातरश्च). G₂ ताः (for ते). — (L. 1831) T पूर्वत्र (for पूर्वं त्रि-). G₁ M₂ अङ्गां पूर्वत्रि (G₂ 'वै त्रि)भागेन; M₂ अङ्गं पूर्वं त्रिभागेषु (for the prior half). — (L. 1832) T विश्रामेन्; G₁ M₂ विश्रा- (M₂ 'अ)मो. — (L. 1833) T G₁ च (for वा). — (L. 1834) G₂ यत्र (for तत्र). — After line 1834, G₁ reads line 1837. — (L. 1835) M₂ वाहयेत् (for 'यन्). G₂ निरयं याति रौरव (for the post. half). — (L. 1836) G₂ M₂ वाहयेत् (for पात). T G₁ M₂ नराधमः (for 'धिप). — (L. 1837) G₁ M₂ ब्रूण- (for ब्रह्म-). — (L. 1838) G₁ M₂ नरकं; M₂ नरकान (for त्रिरं). T₁ G M₂ [अ]संशयः; M₂ सर्वशः. — (L. 1839) M₂ स (for च). — (L. 1843) T₂ त्वितरे (for पितरश्च). T तापिताः (for वाहिताः). — (L. 1844) M₂ अवध्यातः (for वध्यमानः). G₁ M₂ तु (for सु-). — (L. 1845)

G₂ वाप्रलयं. T G₂ नरः (for नृप). M₄ गच्छेदाप्रलयोत्तरं (for the post. half). — (L. 1847) G₁ तेन; M₂ तु ते (by transp.). M₂ चैव (for the second ते तु). G₁ M₂ पूज्याश्चैव न संशयः (for the post. half). — (L. 1748) T₁ G₂ यथा (for यदा). T₁ शांताश्च (for श्रान्ताश्च). — (L. 1850) M₂ तत्र (for परि). G₁ M₂ नरकेषूपपच्यन्ते (for the post. half). M₂ वाहना (for 'का). — (L. 1852) G₂ तु (for ता). M₂ देया (for देया). — (L. 1853) G₂ सोमार्थं; M₂ होमार्थं. G₂ [अ]पि यज्ञस्य (for [अ]ग्निहोत्रस्य). M₂ यः प्रयच्छेत् तर्त्त नरः (for the post. half). — (L. 1854) T श्रान्ताय नियतात्मने; G₂ M₂ श्रान्ताय च यतात्मने; M₂ प्रशान्ताय यतात्मने (for the post. half). — (L. 1855) G₁ M₂ मम (for सोऽभि-). — (L. 1856) M₂ कपिलाया (for 'लङ्गे). T G₂ M₂ कपिलाया (T 'यां) नरेश्वर (for the post. half). — (L. 1857) G₁ M₂ सुखं स्वर्गे; Kumbh. ed. स्वर्गलोके (for नरः स्वर्गे). G₁ M₂ महीयते (for च वर्तते). M₂ दाता स्वर्गे युधिष्ठिर (for the post. half). — (L. 1858) T M₂ यः (for च) and तु (for यः). — (L. 1859) T₁ विष्णवे (for विषुवे). M₂ वा (for च). M₂ च (for वा). G₂ भवेत् (for लभेत्). — (L. 1861) M₂ सुवर्णः (hypermetrio) (for स्वर्ण-). G₂ M₂ रूप्यसुरां. T M₂ कांस्यदोहिनां (M₂ 'नीं). — (L. 1862) T G₂ M₂ गंध-; M₂ पुष्पैर् (for

तस्यासुवर्णभरणा दातव्या चाग्निहोत्रिणे ।
 एवं दत्त्वा तु राजेन्द्र सप्तद्वीनपरानपि । [1865]
 तारयिष्यति राजेन्द्र नात्र कार्या विचारणा ।
 अग्निहोममहत्तस्य वाजपेयसमं भवेत् ।
 वाजपेयसहस्रस्य अश्वमेधं च तत्समम् ।
 अश्वमेधसहस्रं च राजसूयं च तत्समम् ।
 कपिलानां सहस्रेण विविदत्तेन पाण्डव । [1870]
 राजसूयफलं प्राप्य समं लोके महीयते ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्विद्यते कुरुपुंगव ।
 प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
 तैत्तिरीयैः कामदुषा च भूत्वा
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः । [1875]
 स्वकर्ममिश्राप्यनुबध्यमानं
 नीवान्धकारे नरकं पतन्तम् ।
 महार्णवे नौरिव वायुनीता
 दत्ता हि गौस्तारयते मनुष्यम् ।
 पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व- [1880]
 मासप्तमं तारयते परत्र ।
 यावन्मनुष्यान्पृथिवीं विभर्ति
 तावत्प्रदातारमितोऽपरत्र ।
 यथौषधं मन्त्रकृतं नरस्य

प्रयुक्तमात्रं विनिहन्ति रोगान् । [1885]
 तथैव दत्ता कपिला सुपात्रे
 पापं नरस्यागु निहन्ति सर्वम् ।
 यथैव दत्त्वा भुजगाः सुपर्ण
 नश्यन्ति दूराद्विषाभयार्ताः ।
 तथैव दत्त्वा कपिलाप्रदानं [1890]
 नश्यन्ति पापानि नरस्य शीघ्रम् ।
 यथा त्वचं स्वां भुजगो विहाय
 पुनर्नवं रूपमुपैति पुण्यम् ।
 तथैव मुक्तः पुरुषः स्वपापै-
 र्विराजते वै कपिलाप्रदानात् । [1895]
 यथान्धकारं भवने विलग्नं
 दीप्तो हि निर्यातयति प्रदीपः ।
 तथा नरः पापमपि प्रलीनं
 निष्कामयेद्दे कपिलाप्रदानम् ।
 यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या [1900]
 वत्सान्वितायाश्च शरीरजानि ।
 तावत्प्रदाता युगवर्षकोटिं
 स ब्रह्मलोके रमते मनुष्यः ।
 यस्याहिताग्नेरतिथिप्रियस्य

गन्धेर्. Ms पूजिताः (for शोभिताम्). — (L. 1864) G1. Ms साशिः; Ms आशिः (for चाशिः). — (L. 1867) T -सहस्रं च; Ms 'सं तु (for 'सस्य). Gs om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 1868. Ms वाजपेयं च तत्समं. — (L. 1868) T1 G1. Ms -सहस्रं च (for 'सस्य). T1 राजसूयं; T2 अश्वमेधं; Ms [अ]प्यश्वमेधश्च (for अश्वमेधं). — T1 om. lines 1869-1870, and G2 reads the same after line 1871. — (L. 1869) Gs Ms -सहस्रस्य (for 'सं च). — (L. 1873) T सवेकां कांस्यदोहिनीं. — For line 1873, Gs Ms. 4 subst.:

प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां
 कांस्योपदोहां कनकाग्रशुक्लीम् ।

[(L. 1) Gs प्रयच्छति. — (L. 2) Ms सकांस्यदोहां (for कांस्योप.).]

while after line 1873, G1. Ms ins. :

सुवर्णसुरशृङ्गाङ्गीं सर्वालङ्कारशोभिताम् ।

— (L. 1874) Gs कामदुषा (for 'दुषा). T Ms हि;
 Gs [अ]ग्नि- (for च). — (L. 1876) Ms यत् (for

स्व-). Ms [अ]य (for [अ]नु-). — (L. 1877) T G1 महाधकारे (for तीव्रान्ध). G1 नरकं. — (L. 1881) G1 Ms आ सप्तमाद्. Kumbh. ed. and Madras ed. मनुष्यं (for परत्र). — (L. 1883) Gs Ms. 4 प्रदातार-
 मते (for 'मितो). G1. 9 तावत्प्रदातारमुत्तं परत्र. — (L. 1884) T2 Gs मात्रकृतं (for मन्त्र). — (L. 1885) Gs विनिहस्य. Ms रोगं. — (L. 1886) Gs दाने (for दत्ता). — (L. 1887) G1. 8 निरस्य (for न). Gs [अ]पि (for [अ]नु). Ms विहस्य सर्वा (sic); Ms विहन्ति सर्व. — (L. 1890) G1 कपिलाप्रदानान्. — (L. 1892) G1 Ms वै (for स्वां). — (L. 1894) Gs स (for स्व-). — (L. 1895) T1 विराजिते; G1 विरच्यते; Gs विमुच्यते. Ms -प्रतातान् (sic) (for -प्रदानान्). — (L. 1896) G1 Ms यदा (for यथा). T Gs Ms नयनेषु स (Gs Ms ल)ग्नं. — (L. 1897) T Gs Ms. 4 दीपो. G1. 9 Ms निर्यासयति; Ms विवासयितुं (for निर्यात-
 यति). T1 प्रदीप्ता; Gs प्रदीप्तः; Ms समर्थः (for प्रदीपः). — (L. 1898) T Gs Ms. 4 नरे (for नरः). — (L. 1899) T Gs Ms निर्यातेयद्; Ms निर्वोसयद् (for निष्कामयेद्). Ms -प्रदानान्. — (L. 1901) Ms वर्णान्वितायाश्च (for वत्सा). — (L. 1902) Gs Ms. 4

शूद्राश्चदूरस्य जितेन्द्रियस्य । [1905]
सत्यव्रतस्याध्ययनान्वितस्य
दत्ता हि गौस्तारयते परत्र ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा परं पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् ।
धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।
देवदेवेश कपिला यदा विप्राय दीयते । [1910]
कथं सर्वेषु चाङ्गेषु तस्यास्तिष्ठन्ति देवताः ।
याश्चेताः कपिलाः प्रोक्ता दश चैव त्वया मम ।
तासां कति सुरश्रेष्ठ कपिलाः पुण्यलक्षणाः ।
कथं वानुगृहीतास्ताः सुरैः पितृगणैरपि ।
केन युक्ताश्च वर्णेन श्रोतुं कौतूहलं हि मे । [1915]
युधिष्ठिरैर्गैवमुक्तः केशवः सत्यवाक्त्तदा ।
गुह्यानां परमं गुह्यं वक्तुमेवोपचक्रमे ।
शृणु राजन्पवित्रं वै रहस्यं धर्ममुत्तमम् ।
ग्रहणीयं सत्यमिदं न श्राव्यं हेतुवादिनाम् ।
यदा वत्सस्य पादौ द्वौ प्रसवे शिरसा सह । [1920]
दृश्येते दानकालं तमाहुः कालविदो जनाः ।

अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्भूमिं न यास्यति ।
गौस्तावत्पृथिवी श्रेया तस्मादेया तु तादृशी ।
यावन्ति धेन्वा रोमाणि सवत्साया युधिष्ठिर ।
यावन्त्यः सिकताश्चापि गर्भोदकपरिभुताः । [1925]
तावद्द्वर्षसहस्राणि दाता स्वर्गे महीयते ।
सुवर्णाभरणां कृत्वा सवत्सां कपिलां निलैः ।
प्रच्छाद्य तां तु दद्याद्द्वै सर्वैरत्नैरलंकृताम् ।
ससमुद्रा मही तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता नात्र कार्या विचारणा । [1930]
पृथिवीदानतुल्येन तेन दानेन मानवः ।
संसारसागरात्तीर्णो याति लोकं प्रजापतेः ।
ब्रह्महा यदि वा गोघ्नो भृङ्गहा गुरुतल्पगः ।
महापातकयुक्तोऽपि दानेनानेन शुष्यति ।
इदं पठति यः पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् । [1935]
प्रातरुत्थाय मद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
मनसा कर्मणा वाचा मतिपूर्वं युधिष्ठिर ।
पापं रात्रिकृतं हन्यादस्याध्यायस्य पाठकः ।
इदमावर्तमानस्तु श्राद्धे यस्तर्पयेद्भिजात् ।
तस्याप्यमृतमश्नन्ति पितरोऽस्यन्तर्हृषिताः । [1940]
यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या मद्भक्त्यान्तरात्मना ।

युत- (for युग-). M₂ -वीर- (for -वर्ष-). G₈ M₄ -कोटीः
(for -कोटि-). — (L. 1904) M₂ यदि (for यस्य).
— (L. 1905) G₁ M₃ (*sup. lin.*) श्राद्धात्- (for
शूद्रात्-). — Colophon. — *Sub-parvan* : T M₂ 4
वैष्णवधर्म. — *Adhy. name* : G₁ 2 M₃ कपिलाप्रशंसा ; M₂
कपिलादानशास्त्रे कपिलाप्रशंसा. — *Adhy. no.* : T₁ 93 ;
T₂ M₄ 102 ; G₁ 2 92 ; G₈ 103 ; M₂ 9 ; M₃
91. — (L. 1909) M₂ वाक्यम् (for पुनर्). — (L.
1910) T₁ G₁ यथा (for यदा). — (L. 1911) T₂
M₃ (*sup. lin.*) तथा ; G₈ M₄ तदा (for कथं). — (L.
1912) M₂ या (for च). T₂ G₈ M₄ देव ; M₂ नाम
(for चैव). — (L. 1913) T₂ G₈ तत्र ; M₂ गति (sic)
(for कति). — (L. 1914) G₁ M₂ 8 तु ; M₄ च
(for ताः). — (L. 1915) M₂ [अ]पि (for च).
— Before line 1917, MSS. ins. भगवानुवाच. — (L.
1917) T तद्वक्तुं च (for वक्तुमेव). — (L. 1918) T
G₈ प्रवक्ष्यामि (for पवित्रं वै). T पवित्रं (for रहस्यं).
G₈ M₄ गुह्यम् (for धर्मम्). — (L. 1919) G₈ गोपनीयं
सत्यविदा (for the prior half). G₁ 2 M₃ -वादिभिः
(for -वादिनाम्). — (L. 1920) T M₄ यथा (for
यदा). — (L. 1921) T G M₄ दृश्यते. M₂ दान- (for
काल-). G₁ 2 M₃ तमाहुमुत्तमसत्तमाः (for the post. half).

— (L. 1922) M₂ अंतरिक्षे. — (L. 1923) T₂ G₈ तत्पुण्यं
चापि तादृशं (for the post. half). — (L. 1924) T
तस्यां ; G₈ तानि ; M₂-4 धेनु- (M₂ 'नो') (for धेन्वा).
T₁ सवत्सायां ; M₂ 'त्सं वा (for 'स्ताया'). — (L. 1927)
T₁ G₁ M₂ सुवर्णाभरणं. G₈ सद्गुणां (for कपिलां). G₈
M₂ 4 तु यः (for तिलैः). — (L. 1928) T G₈ प्रच्छाद्य
(G₈ कपिलां) यदि तां दद्यात् ; M₂ 4 तिलैः प्रच्छाद्य तां (M₂
तिलप्रच्छादितां) दद्यात् (for the prior half). T वल्-
(for सर्व-). M₂ सर्वैरत्नविभूषितां (for the post.
half). — (L. 1929) G₁ 2 M₂ 3 नदी (for मही).
T G₈ M₂ सशैलदीपपत्तना (G₈ 'दृष्ट्वा') (for the post.
half). — (L. 1930) M₂ चतुरन्ता. M₂ पृथिवीं नात्र
संशयः (for the post. half). — (L. 1931) M₂
माषव (sic) (for मानवः). — (L. 1932) T G₈
संसारसागरं तीक्ष्णं. — (L. 1933) M₂ मातृहा (for भृङ्गहा).
— (L. 1934) T वा (for ऽपि). M₂ दृश्यति (sic) (for
शुष्यति). — (L. 1936) M₂ भक्त्य (for भक्त्या).
— (L. 1937) G₈ वापि (for वाचा). — (L. 1938)
G₈ पाठतः. T G₁ अधस्यस्यास्य (G₁ 'स्य तु') पाठकः.
— (L. 1940) T G₈ हि (for [अ]पि). G₁ 2 M₃
[स]ंज्ञति (for ऽस्यन्त-). — (L. 1942) M₄ पापं सर्वम् (by
transp.). G₈ M₂ 4 श्यपोहति (for प्रणश्यति). — (L.

तस्य रात्रिकृतं सर्वं पापमाद्यु प्रणश्यति ।
 अतः परं विशेषं तु कपिलानां ब्रवीमि ते ।
 याश्चैताः कपिलाः प्रोक्ता दश राजन्मया तव ।
 तासां चतस्रः प्रवराः पवित्राः पापनाशनाः । [1945]
 सुवर्णकपिला पुण्या तथा रक्ताक्षिपिङ्गला ।
 पिङ्गलाक्षी च या गौश्व यद्वा पिङ्गलपिङ्गला ।
 एताश्चतस्रः प्रवराः पुण्याः पापप्रणाशनाः ।
 नमस्कृता वा स्पृष्टा वा घ्नन्ति पापं नरस्य तु ।
 यस्यैताः कपिलाः सन्ति गृहे पापप्रणाशनाः । [1950]
 तत्र श्रीर्विजयः कीर्तिः स्थिता नित्यं युधिष्ठिर ।
 एतासां प्रीतिमायाति क्षीरेण तु वृषध्वजः ।
 दध्ना तु त्रिदशः सर्वे घृतेन तु हुताशनः ।
 पितरः पितामहाश्चैव तथैव प्रपितामहाः ।
 सकृद्वत्सेन तुव्यन्ति वर्षकोटिं युधिष्ठिर । [1955]
 कपिलाया घृतं क्षीरं दधि पायसमेव वा ।
 श्रोत्रियेभ्यः सकृद्वत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 उपवासं तु यस्कृत्वा भहोरात्रं जितेन्द्रियः ।
 कपिलापञ्चगव्यं तु पीत्वा चान्द्रायणात्परम् ।
 सौम्ये मुहूर्ते तत्प्राश्य शुद्धात्मा शुद्धमानसः । [1960]

क्रोधानृतविनिर्मुक्तो मद्भूतेनान्तरात्मना ।
 कपिलापञ्चगव्येन समन्त्रेण पृथक्पृथक् ।
 यो मत्प्रतिकृतिं वापि शंकराकृतिमेव वा ।
 ज्ञापयेद्विषुवे यस्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 स मुक्तपापः शुद्धात्मा यानेनाम्बरशोभिना । [1965]
 मम लोकं ब्रजेन्मर्त्यो रुद्रलोकमथापि वा ।
 ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा कपिला काञ्चनप्रभा ।
 अभिकुण्डात्परैर्मन्त्रैर्होमधेनुर्महाप्रभा ।
 सृष्टमात्रां तु तां दृष्ट्वा देवा रुद्रादयो दिवि ।
 सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव वेदाः साङ्गाः सहाध्वराः । [1970]
 सागराः सरितश्चापि पर्वताः सवलाहकाः ।
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्चाप्युपस्थिताः ।
 सर्वे विस्मयमापन्नाः क्षितिमध्ये महाप्रभाम् ।
 मन्त्रैश्च विविधैः सर्वैस्तुष्टुवृत्तामनेकशः ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे ताम्रशृङ्गीं त्रिलोचनाम् । [1975]
 शिरोमिः पतिता भूमौ सवत्साममृतारणिम् ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।
 आज्ञापय महादेव किं ते कर्म प्रियं विभो ।
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।

1943) G₂ ततः (for अतः), and कपिलाया (for 'लानां').
 — (L. 1944) M₁ पूर्व (for राजन्). — (L. 1945)
 G₁ om. (hapl.) from the post. half up to the prior
 half of line 1948. G₂ M₂ पुण्याः पापप्रणाशनाः (for
 the post. half). — (L. 1946) M₂ रत्नाक्षि- (for
 रक्ताक्षि-). Some MSS. -पिङ्गला. — (L. 1947)
 T₂ G₂ M₂ गौरी (for गौश्व). M₁ पिङ्गाक्षी च यथा
 गौश्व (for the prior half). M₄ या च (for यद्वा).
 T G₂ या चापि सुवर्णकपिला (for the post. half).
 — (L. 1948) T G₂ ताः प्रोक्ताः (for प्रवराः). T₁
 -प्रणाशकाः. G₂ M₂ पवित्राः पापनाशनाः (for the post.
 half). — (L. 1949) G_{1,2} M₂ दृष्टा (for स्पृष्टा).
 G₂ नमस्कृता (for नरस्य तु). — (L. 1950) T तस्य;
 M₂ याश्च- (for यस्य). T₁ -प्रणाशकाः (for 'शनाः').
 — (L. 1951) M₁ तस्य (for तत्र). M₂ स्मिता;
 Kumbh. ed. स्फोता (for स्थिता). — (L. 1952) G_{1,2}
 देवः सं- (for एतासां). G₂ प्रियम् (for प्रीतिम्). G₂
 वृषभः (for तु वृष-). — (L. 1953) G_{1,2} M_{2,4} च
 (for the first तु). G₂ M₂₋₄ च (for the second
 तु). — (L. 1956) G₂ M_{2,4} कपिलानां. M₁ च (for
 वा). — (L. 1957) G₁ M₂₋₄ नरः (for सर्व-). — (L.
 1958) G₂ कुर्वाद् (for कृत्वा). G₂ M_{2,4} [अ]प्यहोरात्रं;
 M₂ अहो* (for अहो*). — (L. 1959) T₂ च (for

तु). T G₂ पिबेच् (for पीत्वा). T₁ चांद्रायणं चरेत्;
 M_{2,3} (sup. lin.) *ण भवेत् (for *णात्परम्). — (L.
 1960) T G₂ दृष्ट- (for शुद्ध-). — (L. 1963) T G_{1,2}
 प्रीतिकृतं (for प्रतिकृतिं). G₂ च (for the first वा).
 — (L. 1964) M₂ भक्त्या (for यस्तु). T₁ भवेत् (for
 लभेत्). — (L. 1965) T G₂ M_{2,4} पूतात्मा (for
 शुद्धात्मा). — (L. 1966) G₂ विशेन् (for ब्रजेन्).
 G_{1,2} M_{2,3} मुक्तो (for मल्लो). — (L. 1968) T₁
 G_{1,2} M₁ होमधेनुं महाप्रभां. — (L. 1969) M₂ दिशि
 (for दिवि). — (L. 1970) G_{1,2} M₂ सहाध्वरैः.
 — (L. 1971) G₂ M₂₋₄ चैव (for चापि). — (L.
 1972) G₂ M₂ (sup. lin.) पर्वताश्च (for पन्नगाश्च).
 — (L. 1973) G₁ महाप्रभाः. — (L. 1974) G₁ M₂
 तां तु; G₂ सर्वो (for सर्वैस्). M₂ मन्त्रैः स्तोत्रैश्च विविधैश्च
 (for the prior half). — (L. 1975) T G₂ संतस्र
 (for सर्वै). T त्रिशृङ्गी तां; G₁ नात्रिशृङ्गी; G₂ M₂
 तां त्रिशृङ्गी (for ताम्रशृङ्गी). — (L. 1976) M₂ प्रणता
 (for पतिता). G_{1,2} M₂ मूर्धा प्रणम्य तां भूमौ (for the
 prior half). G₂ M₂₋₄ अमृतारणी. — After line
 1977, M₂ ins. :

किमिदं देवदेवेश सर्वलोकपितामह ।

— (L. 1978) G_{1,2} M₂ ते कुर्मः; M₂ कुर्मस्ते (for ते
 कर्म). M₂ प्रभो (for विभो). — (L. 1980) M₂ हि

भवन्तोऽप्यनुगृह्णन्तु दोग्ध्रीमेनां पयस्विनीम् । [1980
होमधेनुयुरियं श्रेया ह्यग्निं संतर्पयिष्यति ।
ततोऽग्निस्तर्पितः सर्वान्भवतस्तर्पयिष्यति ।
प्रीताः क्षीरामृतेनास्या जातवीर्यपराक्रमाः ।
जयिष्यथ यथाकामं दानवान्सर्वे एव तु ।
जातवीर्यबलैश्वर्याः सत्त्ववन्तो जितारयः । [1985]
असंख्येयबलाः सर्वे पालयिष्यथ वै प्रजाः ।
पालिताश्च प्रजाः सर्वा भवद्भिरेह धर्मतः ।
पूजयिष्यन्ति वो नित्यं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
एवमुक्ताः सुराः सर्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
ततः संहृष्टमनसः कपिलायै वरं ददुः । [1990]
यस्माद्धोकहितायाश्च ब्रह्मणा त्वं विनिर्मिता ।
तस्मात्पूता पवित्रा च भव पापव्यपोहिनी ।
ये त्वां दृष्ट्वा नमस्यन्ति स्पृष्ट्वा चापि करैर्नराः
तेषां वर्षकृतं पापं त्वद्भक्तानां प्रणश्यति ।
अकामकृतमज्ञातमदृष्टं यच्च पातकम् । [1995]
त्वां दृष्ट्वा ये नमस्यन्ति नराः सर्वसहेति च ।
तेषां तद्विलयं याति तमः सूर्योदये यथा ।
इत्युक्त्वास्यै वरं दत्त्वा प्रययुस्ते यथागतम् ।
लोकनिस्तारणार्थाय सा च लोकांश्चचार ह ।

तस्यामेव समुद्भूता ह्येताश्च कपिलानघ । [2000]
विचरन्ति महीमेनां लोकानुग्रहकारणात् ।
तस्मान्नु कपिला देवा परत्र हितमिच्छता ।
यथा च दीयते राजन्कपिला ह्यग्निहोत्रिणे ।
तथाग्रशृङ्गयोस्तस्या विष्णुरिन्द्रश्च तिष्ठतः ।
चन्द्रवज्रधरौ चापि तिष्ठतः शृङ्गमूलयोः । [2005]
शृङ्गमध्ये तथा ब्रह्मा ललाटे गोवृषध्वजः ।
कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ ।
दन्तेषु महतो देवा जिह्वायां वाक्सरस्वती ।
रोमान्ते मुनयः सर्वे चर्मण्येव प्रजापतिः ।
निश्वासेषु स्थिता वेदाः सषडङ्गपदक्रमाः । [2010]
नासापुटे स्थिता गन्धाः पुष्पाणि सुरभीणि च ।
अधरे वसवः सर्वे मुखे चाग्निः प्रतिष्ठितः ।
साध्या देवाः स्थिताः कक्षे ग्रीवायां पार्ष्वती स्थिता ।
पृष्ठे च नक्षत्रगणाः ककुद्देशे नभःस्थलम् ।
अपाने सर्वतीर्थानि गोमूत्रे जाह्नवी स्वयम् । [2015]
हृत्पृष्ठमयी लक्ष्मीर्गोमये वसते सदा ।
नासिकायां तदा देवी ज्येष्ठा वसति भामिनी ।
श्रोणीतटस्थाः पितरो रमा लाङ्गलमाश्रिताः ।
पार्श्वयोरुभयोः सर्वे विश्वे देवाः प्रतिष्ठिताः ।

(for अपि). M₄ दोग्ध्रीमेनां यशस्विनीं (for the post. half). — (L. 1581) T G₈ जज्ञे ; M₄ यज्ञे (for श्रेया). T₁ G_{1.2} ह्यग्निन् . — (L. 1982) G₁ M₈ अतो (for ततो). — (L. 1983) T G_{2.8} पीताः (for प्रीताः). — (1985) G_{1.2} M₈ बलैर्युक्ताः (for 'श्वर्याः'). M₄ सत्त्व-वंतो . G_{1.2} M₈ जितैर्द्रियाः (for जितारयः). — (L. 1986) T G₈ M₄ अदे (M₄ 'दे' वमालुकाः सर्वाश्च (for the prior half). T तर्पयिष्यथ ; G₈ M₄ तार' (for पाल'). — (L. 1937) T इति ; G₈ M₄ इव (for इह). — (L. 1988) T₂ G_{1.2} M_{2.8} या (for ओ). G₈ पूजयिष्यति सा नित्यं . — (L. 1990) M₂ प्र- (for सं-). G₁ M₈ कपिलाया . T₂ ददौ . — Before line 1991, T₁ G₁ M ins. देवाः ; G₈ देवता ; G₈ देवी . — (L. 1992) T त्वं हि (for पूता). G₈ मम (for भव). T₂ M_{2.4} व्यपोहिनी . — (L. 1993) G₁ M₈ तुष्टा (for दृष्टा). T G₈ M_{2.4} स्पृशति च (for स्पृष्ट्वा चापि). — (L. 1995) M₂ पापकं . — G₁ M₈ read line 1996 twice . — (L. 1996) G₈ तां (for त्वां). G₁ M₈ (both first time) तु (for वे). G₁ M₈ (both second time) ये त्वां तुष्टां नमस्यन्ति (for the prior half). T₁ सर्व- (for सर्व-). G₈ नराः सर्वे स्तुवंति च (for the post. half). — Before line 1998, MSS. ins. श्रीभगवान् . — (L. 1999)

G₈ M₄ लोके (for लोक-). T G_{1.2} -निस्तारणार्थाय ; M₄ -निस्तारणार्थं तु . G₈ M₄ निर्मिता ब्रह्मणा प्रभो (for the post. half). — (L. 2000) G₈ एवं . T G₈ श्रेयाश्च ; M₄ ज्येष्ठाश्च (for ह्येताश्च). G₁ नव (for [अ]नघ). — (L. 2002) M₂ इच्छतां . — (L. 2003) G_{1.2} M₄ यदा (for यथा). G₈ M₄ कपिला (for दीयते) . G₈ M₄ दीयते (for कपिला). — (L. 2004) T₁ G₈ M₄ तदा (for तथा). G_{1.2} M₈ च ; M₄ तु (for [अ]प्र-). G₁ M_{2.8} तस्य . G_{1.2} M₄ तिष्ठति . — (L. 2005) T -पाश- (for -वज्र-). M₂ वा (for च). G₈ चक्रवर्जे च काशेय (for the prior half). — (L. 2006) T वृषभ- (for गोवृष-). — (L. 2007) T G_{1.2} M₈ अश्विनी- . G₂ M_{2.8} चक्षुषी- . — (L. 2008) M₂ उ ; M₄ च (for वाक्-). — (L. 2009) G_{1.2} M₈ रोमकूपेषु मुनयश्च (for the prior half). — (L. 2010) T₁ षडङ्गपदविक्रमाः . — (L. 2013) T₁ G_{1.2} M₄ कक्षे ; G₂ कुक्षौ (for कक्षे). — (L. 2014) T M₈ (sup. lin.) नमस्यन्ति ; M_{2.8} यमः स्थितः (for नभःस्थलम्). — M₂ om. lines 2016-2017 . — (L. 2016) T अष्टैश्वर्यमयी लक्ष्मीर् (for the prior half). G_{1.2} वसती (sic). G₁ तदा (for सदा). — (L. 2018) T₂ G_{1.2} M₈ रामा ; G₈ रोम- ; M₄ उमा (for रमा). — (L.

तिष्ठत्युरसि तासां तु प्रीतः शक्तिधरो गुहः । [2020]
 जानुजङ्गोरुदेशेषु पञ्च तिष्ठन्ति वायवः ।
 सुरमण्येषु गन्धर्वाः सुराग्रेषु च पद्मगाः ।
 चत्वारः सागराः पूर्णास्तथा एव पयोधराः ।
 रतिर्मैत्रा क्षमा स्वाहा श्रद्धा शान्तिर्धृतिः स्मृतिः ।
 कीर्तिर्दीप्तिः क्रिया कान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च संततिः । [2025]
 दिशश्च विदिशश्चैव सेवन्ते कपिलां सदा ।
 देवाः पितृगणाश्चापि गन्धर्वस्तरसां गणाः ।
 लोका द्वीपार्णवाश्चैव गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
 ग्रहाः पितृगणाश्चापि वेदाः साक्षाः सहाध्वरैः ।
 वेदोक्तैर्विधैर्मन्त्रैः स्तुवन्ति हवितास्तथा । [2030]
 विद्याधराश्च ये सिद्धा भूतास्तरागणास्तथा ।
 पुष्पवृष्टिं च वर्षन्ति प्रनृत्यन्ति च हर्षिताः ।
 ब्रह्मणोत्पादिता देवी वह्निकुण्डान्महाप्रभा ।
 नमस्ते कपिले पुण्ये सर्वदेवैर्नमस्कृते ।
 कपिलेऽथ महासत्ये सर्वतीर्थमये शुभे । [2035]
 दातारं स्वजनोपेतं ब्रह्मलोकं नय स्वयम् ।
 अहो रत्नमिदं पुण्यं सर्वदुःखघ्नमुत्तमम् ।
 अहो धर्माजितं शुद्धमिदमयं महाधनम् ।

इत्याकाशे स्थिता देवा जल्पन्ति च नमन्ति च ।
 तस्याः प्रतिगृहीता च भुङ्क्ते यावद्विजोत्तमः । [2040]
 तावदेवगणाः सर्वे कपिलामर्षयन्ति च ।
 स्वर्णशुक्ली रौप्यसुरा गन्धैः पुष्पैश्च पूजिता ।
 वस्त्राभ्यामहताभ्यां तु यावत्तिष्ठत्यलंकृता ।
 तावद्यदिच्छेत्कपिला मन्त्रपूता सुसंस्कृता ।
 भूलोकवासिनः सर्वान्ब्रह्मलोकं नयेत्स्वयम् । [2045]
 भूरश्वः कनकं गावो रौप्यमङ्गं तिला यवाः ।
 दीयमानानि विप्राय प्रहृष्यन्ति दिने दिने ।
 अथ त्वश्रोत्रियेभ्यो वै तानि दत्तानि पाण्डव ।
 तथा निन्दन्त्यधार्मानमशुभं किं नु नः कृतम् ।
 अहो रक्षःपिशाचैश्च लुप्यमानाः समन्ततः । [2050]
 यास्यामो निरयं शीघ्रमिति शोचन्ति तानि वै ।
 एतान्यपि द्विजेभ्यो वै श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।
 दीयमानानि वर्धन्ते दातारं तारयन्ति च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवेश दैत्यघ्न कालः को हृष्यकप्ययोः ।
 के तत्र पूजामहन्ति वर्जनीयाश्च के द्विजाः । [2055]

2019) T समाश्रिताः (for प्रतिष्ठिताः). — (L. 2020)
 Gs Ms तस्याम् (for तासां). Gs शितः (for प्रीतः).
 Gs [5] नष; Ms गुरुः (for गुहः). — (L. 2023)
 Gs तस्याम्. — (L. 2024) Ts धृतिर् (for रतिर्).
 Ms स्वधा (for क्षमा). T धृतिमिति; Gs Ms स्मृतिर्धृतिः
 (by transp.). — (L. 2025) Ts श्रिया (for क्रिया).
 Gs Ms शान्तिस् (for कान्तिस्). Gs Ms पुष्टिस्तुष्टिश्च (by
 transp.). T समुन्नतिः (for च संततिः). — (L. 2026)
 Gs Ms प्र- (for वि-). — Gs Ms read line 2027
 twice. — (L. 2027) T Gs (first time) चैव (for
 चापि). Ms गणैः. Ts सेवन्ते कपिलां सदा (for the post.
 half). — (L. 2028) Ms लोक- (for लोका) and
 चारि (for चैव). Ts om. the post. half and the
 prior half of line 2029. Ts गन्धर्वाः (for गङ्गाद्याः).
 — (L. 2029) Ts देवाः (for ग्रहाः). Ts Gs Ms चैव
 (for चापि). Ms (inf. lin.) देवाः (for वेदाः). Gs
 Ms तथा (for सह). — (L. 2030) Ms धर्मैः (for
 मन्त्रैः). T Gs सदा (for तथा). Ms स्तुवंतो
 हवितास्तथा. — (L. 2031) T येषि स्वलोकवासिनः (for
 the post. half). — (L. 2032) Ms प्रमुञ्चन्ति (for च
 वर्धन्ति). — (L. 2033) Ms देवैः. Ms ब्रह्मणोत्पादिते
 देवि. Ts Gs Ms Ms प्रमे; Madras ed. प्रभो (for
 प्रभा). — (L. 2034) T Gs देवि (for पुण्ये). T

Gs Ms देव- (for -देवैर्). — (L. 2035) Ms त्वं
 (for इव). — (L. 2036) T नयस्व मां; Gs नयस्व तां
 (sic) (for नय स्वयम्). — Before line 2039, T
 ins. भगवान्. — (L. 2039) Gs Ms Ms इत्याकाशः;
 Ms शुद्धाकाशे. Gs Ms Ms ते तु (for देवा). Gs Ms
 स (Gs पू) वेदेवा जयन्ति च (for the post. half). — (L.
 2040) T Ms द्विजोत्तमः. — (L. 2041) Gs Ms च;
 Ms वै (for च). — (L. 2042) Ms सुवर्णशुक्ली (hyper-
 metrie) (for स्वर्ण*). Gs Ms Ms रूप्यसुरा. Ms पूजिता.
 T Gs Ms गन्धपुष्पैरलंकृता (for the post. half). — (L.
 2043) Gs Ms अहिताभ्यां (sic) (for अह*). — (L.
 2044) T इच्छेत् (for इच्छेत्). Gs Ms स्वलंकृता (for
 सुसंस्कृता). — (L. 2045) Ms ब्रह्मलोकं. Gs Ms नय
 (for नयेत्). — (L. 2046) Gs रूप्यं; Ms रूपम्
 (for रौप्यम्). Gs रूपं (for अन्नं). — (L. 2048)
 T वा (for तु). Ms corrupt; Ms अथ त्वश्रोत्रिये यस्तु
 (for the prior half). Ms दशादानानि पाण्डव. — (L.
 2049) Gs अशुभात् (for 'अं'). — (L. 2050) Gs अथो
 (for अहो). — (L. 2051) Ms विलयं (for निरयं).
 — (L. 2052) T एतान्यथ; Ms तथेतानि (for एता-
 न्यपि). — (L. 2053) T Gs Ms हृष्यन्ति (Gs Ms 'ते'
 (for वर्धन्ते). — (L. 2054) Gs मन्त्र- (sic) (for हृष्य-).
 (L. 2056) Gs देवा; (for देवैः). Ts पूर्वार्हिकं (for

भगवानुवाच ।

दैवं पूर्वाह्निकं ज्ञेयं पैतृकं चापराह्णिकम् ।
कालहीनं च यद्दानं तद्दानं राक्षसं विदुः ।
अवघुष्टं च यदुक्तमनृतेन च भारत ।
परामृष्टं शुना वापि तद्भागं राक्षसं विदुः ।
यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तादयोऽपि च । [2060]
दैवे च पित्र्ये ये चापि राजन्नाहन्ति सत्क्रियाम् ।
ह्रीवः ह्रीही च कुष्टी च राजयक्ष्मान्वितश्च यः ।
अपस्मारी च यश्चापि पित्र्ये नाहन्ति सत्क्रियाम् ।
चिकित्सका देवलका बृथा नियमधारिणः ।
सोमविक्रयिणश्चापि श्राद्धे नाहन्ति सत्क्रियाम् । [2065]
एकोद्दिष्टस्य ये चाक्षं भुञ्जते विधिवद्विजाः ।
चान्द्रायणमकृत्वा ते पुनर्नाहन्ति सत्क्रियाम् ।
गायका नर्तकाश्चैव ह्रस्वका वादकास्तथा ।
कथका यौधिकाश्चैव श्राद्धे नाहन्ति सत्क्रियाम् ।
अन्नयश्च ये विप्राः प्रेतनिर्यातकाश्च ये । [2070]

स्तेनाश्चापि विकर्मस्था राजन्नाहन्ति सत्क्रियाम् ।
अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपुत्राश्च ये द्विजाः ।
पुत्रिकापुत्रकाश्चापि श्राद्धे नाहन्ति सत्क्रियाम् ।
ऋणकर्ता च यो विप्रो यश्च वाणिज्यको द्विजः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च श्राद्धे नाहन्ति सत्क्रियाम् । [2075]
वीर्णव्रता गुणैर्युक्ता नित्यं स्वाध्यायतत्पराः ।
सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते श्राद्धे सत्क्रियक्षमाः ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तो दक्षि घृतं तदा ।
दर्भाः सुमनसः क्षेत्रं तत्काले श्राद्धदो भवेत् ।
चारित्रनियता राजन्कृषा ये कृषावृत्तयः । [2080]
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
तपस्विनश्च ये विप्रास्तथा भैक्षचराश्च ये ।
अर्थिनः केचिद्विच्छन्ति तेषां दत्तं महत्फलम् ।
एवं धर्मविदां श्रेष्ठ ज्ञात्वा सर्वस्मिना तदा ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय प्रयच्छानुपकारिणे । [2085]
दानं यत्ते मित्यं किञ्चिच्छ्रोत्रियाणां च यत्प्रियम् ।

पूर्वाह्निकं). M₃ कर्म (for ज्ञेयं). — (L. 2057)
T₁ om. च. M₄ राजसं (for राक्षसं). — (L. 2058)
T G₂ अपघुष्टं; Madras ed. अवघुष्टं. G₃ भक्तम् (for
युक्तम्). M₃ अन्ननेन (for अन्नं). — (L. 2059)
G₃ M₄ चापि; M₃ लीढं (for वापि). G₁, M₃, S दानं
(for भागं). — (L. 2060) M₄ अदाताः (for यावन्तः).
M₃ यावन्तपुमिता विप्रा (for the prior half). — (L.
2061) M₃ वा; M₄ तु (for the first च). T₁ G₁, S
पित्र्ये (for पित्र्ये ये). M₃, 4 om. ये. G₃ ये राजन्;
M₃ ये वापि; Madras ed. ते विप्रा (for ये चापि).
T₁ दैवे च पितृकार्ये च (for the prior half). G₂ हीना
(for राजन्). M₃ सत्क्रियं (for सत्क्रियाम्). — After
line 2061, M₃ ins. :

खादितश्चावलीढश्च कलिपूर्वं च यत्कृतम् ।

रजसा वाभिष्टुष्टं च तद्दानं राक्षसं विदुः ।

— G₃ om. (hapl.) lines 2062-2063. — (L. 2062)
M₃ (inf. lin. as above) यश्चापि (for कुष्टी च). T₁
तथा (for च यः). — (L. 2063) T₁ ये (for यश्च).
M₃ (inf. lin. as above), S [अं]यः (for [अ]पि).
M₄ राजन् (for पित्र्ये). G₁, S M₄ नाहन्ति. G₁ M₃, S
सत्क्रियं. — (L. 2064) M₃ चिकित्सको देवलको. G₁ M₃
मिथ्या (for बृथा). T -कारिणः (for -धारिणः). M₄ बृथा
ये नामधारिणः. — (L. 2065) T सत्क्रिया. — G₃ om.
line 2066; T₁ reads the same after line 2069.
— (L. 2066) T₁ एकोद्दिष्टं च; G₃ M₃ 'हे च (for
'हस्य'). M₄ तु (for च). M₃ भुञ्जते. M₄ विधिवद्विजाः

(for 'द्विजाः). — T G₃ om. line 2067. — (L.
2068) M₄ ये च (for चैव). G₁ M₃ गायको नर्तकश्चैव.
M₃ प्रालिका; M₃ पुवगा. — G₃ om. (hapl.) lines
2069-2073. — (L. 2069) G₃ क्रयिका (for कथका).
T₁ G₃ M₄ यौधकाश्च. T सत्क्रियां (for सत्क्रियाम्). — G₃
om. line 2070. — (L. 2070) T₁ G₁ M₃ व्रत-; M₃
घृत- (for व्रत-). M₄ व्रतनिर्घातकाश्च ये. — M₃ om.
(hapl.) lines 2072-2075. — (L. 2072) T₁ G₁
ऋण- (for गण-). M₃ and Madras ed. गण (M₃ 'णि-
पुत्रश्च यो द्विजः. — (L. 2073) T M₂ (sup. lin.)
-पुत्रकश्च (for 'काश्च). M₃ पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च (for the
prior half). Madras ed. सत्क्रियां. — M₃ om.
(hapl.) lines 2074-2075. — (L. 2074) Kumbh.
ed. and Madras ed. रणकर्ता (for ऋण). — (L.
2075) T -विक्रयकृच्चैव (for 'वृत्तिश्च). — (L. 2076)
T₁ G₃ वीर्णव्रत-. M₃, 4 निल-. — (L. 2077) M₃
श्राद्धे सत्क्रियकाः क्षमाः (for the post. half). — (L.
2078) Madras ed. काल- (for कालः). G₁ श्राद्धस्य
ब्राह्मणाः कालाः. T₁ M₃, S प्राप्तं. — (L. 2079) G₁
om. श्राद्धदो. — (L. 2080) T₁ चारित्रि. G₁, S M₃
-निरता; G₃ -नियतो. — (L. 2082) M₃, 4 युक्ताश्च
(for विप्राश्च). G₁ -परायणाः; G₃ M₃ -पराश्च ये (for
-चरा). — (L. 2083) M₃ किञ्चिद् (for के). M₃
महा- (for महत्). — (L. 2084) Kumbh. ed. -घृता
(for -विदा). T₁ श्रेष्ठान्; G₃ श्रेष्ठं. T G₃ M₃ सदा
(for तदा). — (L. 2085) G₃ प्रयत्नानुपकारिणे. — (L.
2086) T G₃ श्रोत्रियाय (for 'वार्या). G₃ M₃ फलं (for

तत्प्रयच्छस्व धर्मज्ञं यदिच्छसि तदक्षयम् ।
 निरयं ये च गच्छन्ति तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
 गुर्वर्थं वा भयार्थं वा नो चेदन्यत्र पाण्डव ।
 वदन्ति येऽनृतं विप्रास्ते वै निरयगामिनः । [2090]
 परदारमिहर्तारः परदारमिमर्शकाः ।
 परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ।
 सूचकाः संधिमेत्तारः परद्रव्योपजीविनः ।
 अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ।
 वर्णाश्रमाणां ये बाह्याः पाषण्डस्थाश्च पाण्डव । [2095]
 उपासते च तान्ये तु ते सर्वे नरकालयाः ।
 वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 रसविक्रयिणो राजन्विषविक्रयिणश्च ये ।
 क्षीरविक्रयिणश्चापि ते वै निरयगामिनः । [2100]
 चण्डालेभ्यस्तु ये क्षीरं प्रयच्छन्ति नराधमाः ।
 अर्थार्थमथ वा स्नेहात्ते वै निरयगामिनः ।
 पशूनां दमकाश्चैव तथा नासानुवेधकाः ।

पुंस्त्वस्य हिंसकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 अदातारः समर्था ये द्रव्याणां लोभकारणात् । [2105]
 दीनानाथाश्च पश्यन्ति ते वै निरयगामिनः ।
 क्षान्तान्दान्तान्कृशान्प्राज्ञान्दीर्घकालं सदोषितान् ।
 त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ।
 बालानामथ वृद्धानां श्रान्तानां चापि ये नराः ।
 अदस्वाभ्रन्ति ये मृष्टं ते वै निरयगामिनः । [2110]
 एते पूर्वर्षिभिः प्रोक्ता नरा निरयगामिनः ।
 ये स्वर्गं समनुप्राप्तास्तान्शृणुष्व युधिष्ठिर ।
 दानेन तपसा चैव सत्येन च दमेन च ।
 ये धर्मेमनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 शुश्रूषयाप्युपाध्यायाच्छ्रुतमादाय पाण्डव । [2115]
 ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 मधुमांसासवेभ्यस्तु निवृत्ता वृत्तवतु ये ।
 परदारनिवृत्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति च ये नराः ।
 भ्रातृणामपि सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः । [2120]

प्रियम्). — (L. 2087) T₁ M₁ यदि (for यद्). T
 G₁ M₁ महत्फलं (for तदक्षयम्). — (L. 2088) T तु
 (for च) and ताञ् (for तद्). — (L. 2089) T₁ G₁
 M₁ corrupt; T₂ नवार्थं (for भयार्थं). M₁ न (for नो).
 — (L. 2090) G₁ उपासते च तान्ये तु (for the prior
 half). — (L. 2091) G₁ M₁ परदारपङ्क्तारः (for the
 prior half). — After line 2091, M₁ ins.:

अनाशमप्रदां बालां वृद्धां क्षीणां तपस्विनीम् ।

ब्रह्मयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ।

— (L. 2094) G₁ M₁ विप्राणां; M₁ विप्रा वै (for मित्राणां).
 — M₁ om. lines 2095–2096. — (L. 2095) G₁ s
 M₁ पापंकाश्चैव पापिनः (for the post. half). — (L. 2096)
 T उपासिताश्च (for 'सते'). G₁ M₁ एव (for ये तु). G₁
 छिन्नं (for सर्वं). T G₁ ते वै निरयगामिनः (for the post.
 half). — (L. 2097) M₁ चापि (for the second चैव).
 — (L. 2098) T₁ लेखिताश्च; T₂ G₁ लेखिनश्च (for
 लेखकाश्च). G₁ चापि (for चैव). M₁ वेदावलेपि-
 नश्चापि (for the prior half). M₁ सर्वे (for ते वै).
 — M₁ om. (hapl.) lines 2099–2104. — (L. 2099)
 G₁ मेघ- (for विष-). — (L. 2103) M₁ नाभ्यनु- (for
 नासानु-). — (L. 2104) G₁ s M₁ पुंस्त्वहिंस (Kumbh.
 ed. and Madras ed. 'सा' करारश्चैव (for the prior
 half). — (L. 2105) M₁ अदातारः (for अ') and
 द्रव्यान्त्यं (for 'णां'). — (L. 2106) M₁ दीनानंभान्
 (for 'नाथान्'). — After line 2106, M₁ ins.:

ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।

येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ।

उपाध्यायाश्च श्रुत्याश्च भ्रातृश्च भरतर्षभ ।

ये त्यजन्ति सभार्याश्च ते वै निरयगामिनः ।

— (L. 2107) M₁ दांतान्शान्तान् (by transp.). T₁
 om. कृशान्. Madras ed. -काल- (for -कालं).
 — (L. 2108) T वै (for ये). — (L. 2109) M₁ चैव;
 Madras ed. अपि (for अथ). M₁ चैव (for चापि).
 — (L. 2110) G₁ damaged, G₁ M₁ मृष्टान्; M₁ ते
 लोके (for ये मृष्टं). — M₁ om. (hapl.) lines
 2111–2116. — (L. 2111) G₁ ये पूर्वमृषिभिः प्रोक्ता;
 G₁ ** च ऋषिभिः प्रोक्ता (for the prior half). G₁
 om. नरा. — (L. 2112) T उपभुञ्जति; G₁ * समासाश्च;
 M₁ s तु नरा यांति (for समनुप्राप्ताश्च). — (L. 2115) G₁
 damaged, T G₁ शुश्रूषाभिरुपाध्यायात्; M₁ s शुश्रूषन्त्यु-
 (for the prior half). — After line 2116, M₁ ins.:

प्रतिपादापि स दाता च अद्वयाद्वयापि वा ।

दातारश्चापि विधानां ते नराः स्वर्गगामिनः ।

क्षमावन्तश्च भीराश्च धर्मकार्येषु प्राथिताः ।

मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।

— (L. 2117) T₁ वृत्तपूर्वया; T₂ वृत्तपूर्वये; G₁ वृत्त-
 वृत्तये; M₁ प्रतिनक्ष ये (for वृत्तवतु ये). — (L. 2118)
 G₁ M₁ ये (for च). — (L. 2121) T₁ M₁ s -काले

ये तु भोजनकाले तु नियताश्चातिथिप्रियाः ।
द्वाररोधं न कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
वैवाहिकं तु कन्यानां दरिद्राणां च ये नराः ।
कारयन्ति च कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
रसानामथ बीजानामोषधीनां तथैव च । [2125]
दातारः श्रद्धयोपेतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
क्षेमाक्षेमं च मार्गेषु समानि विषमाणि च ।
अर्थिनां ये च वक्ष्यन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
पर्वद्वये चतुर्दश्यामष्टम्यां संध्ययोर्द्वयोः ।
आर्द्रायां जन्मनक्षत्रे विषुवे श्रवणे तथा । [2130]
ये ग्राम्यधर्मविरतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
हृद्यकव्यविधानं च नरकस्वर्गगामिनी ।
धर्माधर्मौ च कथितौ भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

हृदं मे तत्त्वतो देव वक्तुमर्हस्यशेषतः ।

(for -काले तु). Madras ed. निर्याताश्. — (L. 2123) Gs Ms. 4 तु (for च). — After line 2124, Ms ins. :

तापसानां तु ये दाने ये स्वशक्ता नरेश्वरः ।
धर्मोपदेशं कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
दानानामुपदेशं च तपसो नियमस्य च ।
व्रतानामपि ये कुर्युस्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
ये च मार्गोपदेष्टारस्तथा संक्रमकारिणः । [5]
मार्गशुद्धिकरा ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
सायं प्रातः सदा संध्यां नित्यं ये चाप्युपासते ।

— Ms om. (hapl.) lines 2125-2131. — (L. 2127) Gs. Ms क्षेमं क्षे (Gs 'मक्षे') मं (for क्षेमाक्षेमं). — Gs om. (1 hapl.) lines 2128-2131. — (L. 2128) Ms अपानां ये; Ms येनिधिनां (for अर्थिनां ये). — Ms om. lines 2129-2132. — (L. 2130) Madras ed. [5] वा (for तथा). — (L. 2131) T Gs -निरतास् (for -वि'). — (L. 2132) Gs -निदानं (for -विधानं). Gs. Ms -गामिनः (for 'नौ'). — (L. 2133) Gs. Ms. श्रोतुं किम् (by transp.). — Colophon. — *Sub-parvan* : Ts Gs Ms. 4 वैष्णवधर्म. — *Adhy. name* : Ms सर्वधर्म-विधिः. — *Adhy. no.* : T₁ 94; T₂ Ms 103; Gs. 93; Gs 104; Ms 10; Ms 92. — (L. 2136) T₁ आगम्य (for आहूय). Gs दीक्षार्थः; Ms भिक्षुकं (for भिक्षार्थः). Gs. Ms भिक्षार्थं दृष्टिकर्तुं (for the post.

हिंसामकृत्वा यो मर्त्यो ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् । [2135]

भगवानुवाच ।

ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थं कृशवृत्तिनम् ।
मृयाश्चास्तीति यः पश्चात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
गोकुलस्य तृषार्तस्य जलान्ते वसुधाधिप । [2140]
उत्पादयति यो विप्रं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
यः प्रवृत्तां भुतिं सत्यां शाकं वा मुनिभिः कृतम् ।
दूषयत्यनभिज्ञो यस्तं विद्याब्रह्मघातकम् ।
आश्रमे वा वने वापि ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।
अग्निं यः प्रक्षिपेत्कुक्षस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् । [2145]
चक्षुषा वापि हीनस्य पक्षोर्वापि जडस्य च ।
हरेर्द्वे यस्तु सर्वस्वं तं विद्याब्रह्मघातकम् ।
क्रोधाद्वा यदि वा द्वेषादाकुष्टस्तर्जितोऽपि वा ।
ऋतौ क्षियं वा नोपेयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

half). — (L. 2137) Ms विषाद् (for आहूद्). — (L. 2138) T₁ Gs दरिद्रस्य (for मध्यस्थस्य). — (L. 2139) Ms विषाद् (for आहूद्). — After line 2139, Gs. Ms read lines 2144-2145. — (L. 2140) T Gs जलार्थमभिधातः (for the post. half). — (L. 2141) T विप्रं करोति यो मर्त्यं (for the prior half). Ms विषाद् (for आहूद्). — Ms om. (hapl.) lines 2142-2145. — (L. 2142) Gs damaged. Gs Ms प्रवृत्ता वा भुतिः सम्यक्; Ms यः प्रवृत्तं भुतं सम्यक्. T₁ तां (for वा). — (L. 2143) T [अ]विषेयोऽस्य; Madras ed. [अ]न-भिज्ञाय (for 'नो यस्य'). Ms दूषयेत्परमार्थं वा (for the prior half). T Gs आहूद् (for विषाद्). — Ms transp. lines 2144 and 2145. — (L. 2144) Gs च (for वा). Gs. Ms [अ]लये (for वने). Ms ग्रामेषु (for ग्रामे वा). — (L. 2145) Ms विषाद् (for 'आहूद्'). — (L. 2146) Ms विप्र- (for वापि). T Gs मत्तस्य च; Gs. पक्षोर्वापि; Ms संकुलस्य; Ms मूकस्य च (for पक्षो-र्वापि). Some MSS. जडस्य. Ms वा (for च). — (L. 2147) T आहूद् (for विषाद्). — After line 2147, Gs. Ms ins. :

गुहं त्वंकृत्य हुंकृत्य अतिक्रम्य च शासनम् ।

वर्तते यस्तु मूढात्मा तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

— (L. 2148) Ms आकुष्टं (for 'हस्य'). — After line 2148, Ms ins. :

यावत्सारो भवेद्दीरस्तन्नाशो यस्य दुःस्थितिः । [2150]
तत्सर्वस्वं हरेयो वै तमाहुर्ब्रह्मावातकम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामपि दानानां यत्तु दानं विशिष्यते ।
अभोज्यान्नाश्च ये विप्रास्तान्ब्रवीहि सुरोत्तम ।

भगवानुवाच ।

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति । [2155]
अन्नमूर्जस्करं लोके अन्नात्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
अभोज्यान्नानिमात्राजन्वक्ष्यमाणाश्चिबोध मे ।
दीक्षितस्य कर्तव्यस्य बद्धस्य निकृतस्य च ।
अभिज्ञस्तस्य षण्डस्य पाकभेदकरस्य च ।
शिकित्सकस्य सर्वस्य तथा चोच्छिष्टभोजिनः । [2160]
उप्राशं सूतकाशं च शूद्रोच्छेदणमेव च ।
द्विषदन्नं न भोक्तव्यं पतितान्नं च यच्छुतम् ।
तथा च पिशुनस्यान्नं यज्ञविक्रयिणस्तथा ।

मातरं पितरं वापि तथादत्तभयं सुतम् ।

त्यजेच्च तर्णो गार्यो तं विद्याद्ब्रह्मावातकम् ।

— (L. 2149) M₂ च (for वा). G₁ M₂-1 विद्याद्
(for आहुर्). — G₂ M₂ om. (hapl.) lines 2150-
2151. — (L. 2150) M₂ विभ्रं (sic); M₂ दीनम्
(for भीरम्). M₂ नाशयेद् (for तन्नाशे). M₂ दुःस्थितः.
— (L. 2151) M₂ विद्याद् (for आहुर्). — (L.
2152) G₂ M₂ एव (for अपि). — (L. 2153) M₂
अभोज्यान्नं च विप्राणां (for the prior half). M₂ तन्मे
ब्रूहि (for तान्ब्रवीहि). G₂ नरोत्तम (for सुरो*). — (L.
2154) G₂ देवा ब्रह्मर्षयः सुराः (for the post. half).
— (L. 2156) Kumbh. ed. and Madras ed. ब्रह्मात्
M₂ (sup. lin. as above) अन्नं. — (L. 2157) G₁ M₂
मया (for इमान्). M₂ सर्वान् (for राजन्). G₁
M₂ निबोधत. — (L. 2158) G₁ M₂ (also as
above).^s कुट्टस्य (for ब*). T G₂ M₂ निगलेन तु
(for निकृतस्य च). M₂ तु (for च). — (L.
2159) G₁ M₂ अभिशस्तस्य (for शस्तस्य). G₂ दंडस्य
(for षण्डस्य). M₂ भेदतरस्य (for करस्य). G₁ तु
(for च). — (L. 2160) G₂ damaged. G₁ M₂ s
दूतस्य (for सर्वस्य). — G₂ om. from the post. half
of line 2161 up to the prior half of line 2166.
G₁ om. (hapl.) lines 2162-2164. — (L. 2162)
T नदस्यान्नं; M₂ न गद्यान्नं (for न भोक्तव्यं). T₂ om.

शैल्यतन्तुवायाश्च कृतम्लस्यान्नमेव च ।

अम्बष्ठस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च । [2165]

सुवर्णकर्तुर्वैणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
सूतानां शौण्डिकानां च वैद्यस्य रजकस्य च ।

स्त्रीजितस्य नृशंसस्य तथा माहिषिकस्य च ।

अनिर्दिशानां प्रेतानां गणिकानां तथैव च ।

वन्दिनो घृतकर्तुश्च तथा घृतविदामपि । [2170]

परिवित्तस्य यश्चाशं परिवेनुस्तथैव च ।

यश्चाप्रदिषिषुर्विप्रो दिषिषुपपत्तिस्तथा ।

तयोरप्युभयोरन्नं राज्ञश्चापि विवर्जयेत् ।

राजाशं तेज आदत्ते शूद्राशं ब्रह्मवर्षसम् ।

आयुः सुवर्णकाराशं यश्चाश्रमावकृन्तिनः । [2175]

गणाशं गणिकाशं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ।

आयुश्चिकित्सकस्याशं शुक्रे तु वृषलीपतेः ।

विद्या वार्युषिकस्याशं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।

तेषां स्वगस्थिरोमाणि भुङ्क्ते योऽन्नं तु भक्षयेत् ।

अमात्यान्मयेतेषां भुक्त्वा तु त्रियहं क्षिपेत् । [2180]

च. T₁ यदधुतं; M₂ अनयितं (for च यच्छुतम्).
— M₂ om. (hapl.) lines 2164-2166. — (L.
2165) G₁ M₂ अंबष्ठकनिषादास्यां (for the prior half).
T रंगावनरणस्य च (for the post. half). — (L.
2166) T G₂ शास्त्र- (for शस्त्र-). — (L. 2167)
G₁ M₂ शौडिकानां. T G₂ M₂ चेलनिर्णेत्रकस्य च;
M₂ चेलनिर्णयकस्य च (for the post. half). — (L.
2169) G₂ अनिर्दिशानां. M₂ अनिर्दिशानं प्रेतानां (for the
prior half). M₂ गणिकाशं. — (L. 2170) G₂ वंदिनां.
T वंदिनां दू (T₂ घ) तकर्तृणां (for the prior half). — (L.
2171) G₂ M₂ वित्तंश्च (for वित्तस्य). — (L. 2172)
T M₂ [अ]प्र (for [अ]प्र-). — (L. 2173) M₂ अन्न
(for अन्नं). G₁ M₂ राजां; M₂ अन्नं (for राजस्य).
— After line 2173, M₂ s ins.:

गोळकस्य च कुण्डस्य राजानं चापि वर्जयेत् ।

— (L. 2175) M₂ तेजश्च (for यशश्च). M₂ om. from
सर्वकृन्तिनः up to लोकेभ्यः in line 2176. — (L.
2176) G₂ गणिकानां. G₁ s M₂ कीर्तितं (for कृन्तति).
— (L. 2177) G₂ पूयं; G₂ M₂ पूयश्च; M₂ मृजं
(for आयुश्च). G₁ च; M₂ तं; M₂ तत् (for तु).
— (L. 2178) G₂ damaged T विद्या (for विद्या).
M₂ विद्यां वार्युषिकायाशं (for the prior half). T
तान्; G₂ तु (for तत्). M₂ पातयेत्कुण्डगोळयोः (for
the post. half). — (L. 2179) T₁ तेषां (for तेषां).
— (L. 2180) M₂ तथा (for अथ). G₂ अमत्यान् च वै

मत्या भुक्त्वा सकृदपि प्राजापत्यं चरेद्भिजः ।
दानानां च फलं यद्वै क्षुण्ण पाण्डव तत्सर्वतः ।
जलदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ।
तिलदस्तु प्रजामिष्टां दीपदक्षक्षुरुत्तमम् ।
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः । [2185]
गृहदोऽध्याणि वेदमानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमधिसालोक्यमश्वदः ।
अनङ्गुहः श्रियं जुष्टं गोदश्च ब्रध्नविष्टपम् ।
वानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाम्यताम् । [2190]
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
हिरण्यभूगवाश्वाजवस्त्रशय्यासनदिषु ।
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।
तामुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं च विपर्यये ।
अनृतं न वदेदिष्ट्वा तपस्तप्त्वा न विस्मयेत् । [2195]
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्राश्च दस्वा परिकीर्तयेत् ।
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।
आयुर्विप्रापवादेन दानं तु परिकीर्तनात् ।
एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रसीयते ।

एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेकश्चाप्नोति दुष्कृतम् । [2200]
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षिप्तौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मेस्तमनुवर्तते ।
अनागतानि कार्याणि कर्तुं गणयते मनः ।
शरीरकं समुद्दिश्य स्मयते नूनमन्तकः ।
तस्माद्धर्मसहायोऽस्तु धर्मं संविनुयात्सदा । [2205]
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ।
येषां तटाकानि बहूदकानि
सभाश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
अन्नप्रदानं मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्विषया भवन्ति । [2210]
Colophon.
युधिष्ठिर उवाच ।
अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किल्बिषोऽसौ भवति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।
भगवानुवाच ।
क्षुण्ण राजन्समासेन धर्मशौचविधिक्रमम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमः शमः ।

तेषां; M₁ अमात्यान्नमतस्तेषां (for the prior half). T
M₂ अग्रहं (submetric) (for अग्रहं). M₃ क्षेत्तु. G₂
भुक्त्वा तृपवतेऽयं; M₂ भुक्त्वा तुचमहं क्षिपेत्; M₄
(inf. line) भुक्त्वा तु त्र्यक्षरं जपेत् (for the post. half).
— (L. 2181) G₁ अक्या; G₂ M₃ मत्तयो; M₄ भुक्त्वा
(for मत्या). G₂ च (for वा). — (L. 2182) M₂
चान्यत् (for यद्वै). G₂ नन्दन (for तत्सर्वतः). — (L. 2183)
M₂ वारिदस् (for जलदस्). T G अक्षय्यम्. — After
line 2183, T₁ reads lines 2188-2189; T₁ om. lines
2185-2186. — (L. 2185) M₂ भूमिम् (for भूमिम्).
— After line 2185, T₂ G₂ read lines 2190-
2191. — (L. 2186) Some MSS. ग्रहदो (for गृ*).
— (L. 2187) M₂ अकं (for अक्षि). T₁ अश्वदः सूर्यलोकगः
(for the post. half). — (L. 2188) Madras
ed. अयं (for अयं). G₁ 2 M₂ गोदो गोलोकमश्रुते; G₂
गोप्रदश्च विविष्टपं; M₂ गोदो ब्रध्नस्य विष्टपं (for the post.
half). — T₁ om. line 2190-2191. — (L. 2190)
G₁ 2 -सौम्यतां (for -साम्यताम्). — (L. 2191)
G₂ M₂ 4 तु प्र- (for एव). — (L. 2192) M₂ -शय्या-
सनादिषु. — (L. 2193) G₁ 8 M₂ [5] जितः. T M₂
ता (for च). — (L. 2194) G₂ उजौ तु (for
तामुभौ). G₂ M₂ 4 तु (for च). — (L. 2195)
G₂ विद्वांस् (for इद्वां). — (L. 2196) G₂ M₂

[अ]भिभवेद् (for [अ]पवदेद्). M₂ विप्र (for विप्रान्).
— (L. 2197) M₂ क्षितवस् (for the first क्षरति).
— (L. 2199) M₂ प्रसूते (for प्रजा*). T M₂
प्रलीयते (for प्रमी*). — (L. 2200) T G₂ हि (for
स्तु). M₂ एव च (for चाप्नोति). — (L. 2202)
Madras ed. -गच्छति (for -वर्तते). — (L. 2203) T
G₂ M₂ जनः; M₂ नरः (for मनः). — (L. 2204)
T समुद्दीक्ष्य; M₂ परं वीक्ष्य (for समुद्दिश्य). G₂ शरीर-
कंपमुद्दीक्ष्य; M₂ शशिरःकंपमुद्दीक्ष्य (for the prior half).
— (L. 2205) M₂ धर्मः (for धर्म-). G₂ M₂ तु; M₂
[5] स्ति (for स्तु). G₂ धर्मान् (for धर्म). T धर्म-
संचयवान्सदा (for the post. half). — (L. 2207)
M₂ सभाः प्रयाश्च (for बहूदकानि). — (L. 2208) M₂
कूपाश्च यूपाश्च (for सभाश्च कूपाश्च). G₁ 3 शुभाः प्रया-
(G₁ *भा ग्रहा)श्च; M₂ शुभाः प्रतिश्रयाः (for प्रतिश्रयाश्च).
— (L. 2210) M₂ निर्वचना (for निर्विषया). — Colophon.
— Sub-parvan : T G M₂ वैष्णवधर्म. — Adhy. name :
M₂ भोजशमोऽयं विधिः. — Adhy. no. : T₁ 95; T₂
G₁ 2 94; G₂ 105; M₂ 11; M₂ 93; M₂ 104.
— (L. 2211) M₂ अनेकं तं बहुविधं. — (L. 2212)
M₂ तं (for तन्). M₂ सुश्र (for जनार्दन). — (L.
2215) M₂ नियतं (for निश्चितं). G₁ M₂ निर्मलस्य च
लक्षणं (for the post. half). — (L. 2216) T G₁

भार्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् । [2215]

ब्रह्मचर्यं तपः क्षान्तिर्मेधुमांसस्य वर्जनम् ।

मर्यादायां स्थितिश्चैव शमः शौचस्य लक्षणम् ।

बाह्ये विद्यां निषेवेत यौवने दारसंप्रहम् ।

वार्धक्ये मौनमातिष्ठेत्सर्वदा धर्ममाचरेत् ।

ब्राह्मणास्त्रावमन्येत गुरुन्परिवदेन्न च । [2220]

यतीनामनुकूलः स्यादेव धर्मः सनातनः ।

यतिर्गुरुद्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वेषां पार्थिवो गुरुः ।

यद्गृहस्थार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

निर्दहिष्यति तत्सर्वमेकराश्रोषितो यतिः । [2225]

दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽपि वा ।

गृहस्थैर्यतयः पूज्याः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखण्डी मुण्डितोऽपि वा ।

काषायदण्डधारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ।

अपूजितो गृहस्थैर्वा तथा चाप्यवमानितः । [2230]

यतिर्वाप्यतिथिर्वापि नरके पातयिष्यतः ।

तस्मान्नु यत्नतः पूज्या मन्त्रका मत्परायणाः ।

मयि संन्यस्तकर्माणः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ।

प्रहरेन्न द्विजान्प्राज्ञो गां न हन्यात्कदाचन ।

भ्रूणहत्यासमं चैतदुभयं यो निषेवते । [2235]

नाभिं मुखेनोपधमेन्न च पादौ प्रतापयेत् ।

नाभः कुर्यात्कदाचित् न पृष्ठं परितापयेत् ।

नान्तरागमनं कुर्यान्न चामेध्यं विनिक्षिपेत् ।

उच्छिष्टो न स्पृशेदग्निमाशौचस्यो न जातुषि ।

श्वचण्डालादिभिः स्पृष्टो नाङ्गमग्नौ प्रतापयेत् । [2240]

सर्वदेवमयो वक्षिस्तस्माच्छुद्धः सदा स्पृशेत् ।

प्राप्तमूत्रपुरीषस्तु न स्पृशेद्वह्निमात्मवान् ।

यावन्तु धारयेद्देवं तावदप्रयतो भवेत् ।

पचनार्भि न गृह्णीयात्परेवेष्मनि जातुषि ।

तेन पकेन चाक्षेप यत्कर्म कुरुते शुभम् । [2245]

तच्छुभस्य फलस्यार्धमग्निदस्य भवेन्नृप ।

तस्माच्छुभतरं कर्म प्रकुर्याद्विनाशितम् ।

प्रमादाद्यदि वाज्ञानात्तस्य नाशो भविष्यति ।

गृह्णीयात्तु मथित्वा वा श्रोत्रियागारतोऽपि वा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महत्फलम् । [2250]

कीदृशेभ्यो हि दातव्यं तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।

भगवानुवाच ।

अक्रोधनाः सत्यपरा धर्मेनित्या जितेन्द्रियाः ।

मांसवि- (for -मांसस्य). — (L. 2217) T G₁.s
स्थितश्. T₁ सदा; G₁.s M₁.s शमं (for शमः).
— (L. 2218) M₂ संग्रहः (for 'हम्'). — (L. 2219)
G₂ M₂ वार्धके; M₂ स्वाविरे (for वार्धक्ये). M₂ मोक्षम्
(for मोनम्). T₁ G₁.s मर्यादा (for 'दा'). — (L.
2220) M₂ सः (for च). — T₁ om. (hapl.) line 2223.
— (L. 2223) M₁ ब्राह्मणो (for पार्थिवो). — (L. 2225)
G₂ द्विजः (for यतिः). — (L. 2226) G₂ दुर्वृत्तं वा सुवृत्तं
वा. — After the prior half of line 2227, T reads
the post. half of line 2232 and the prior half of
line 2233. G₁ om. line 2228. — (L. 2228)
Kumbh. ed. शिखी वा; Madras ed. शिखितो (for
शिखण्डी). M₂ शिखी मुण्डी तथैव च (for the post. half).
— (L. 2229) T₁ -मात्रधारा; T₂ -मात्रदंडो; G₂ -दंड-
मात्रो; M₂.s -मात्रसारो (for -दण्डधारो). G₁.s न संशयः
(for युधिष्ठिर). — (L. 2231) G₁.s पातयिष्यति.
— (L. 2232) Madras ed. यतयः (for यत्नतः). — (L.
2234) G₁.s M₂ विप्रो (for प्राज्ञो). — (L. 2235)
G₂ M₂ चैव; M₂.s (inf. lin.) पापम् (for चैतद्).
— (L. 2236) M₂ [अ]भिर् (sic) (for [अ]भिः). — (L.
2237) M₂ न च पृष्ठं प्रतापयेत् (for the post. half).

— M₂ om. (hapl.) lines 2238-2240. — (L.
2241) M₂ सर्वदेवमयो वक्षिस् (for the prior half).
G₂ तदा (for सदा). M₂.s तस्माच्छुद्धकरः स्पृशेत्. — (L.
2242) T न स्पृशेद्वह्निगो द्विजान् (for the post. half).
— T₂ om. line 2243. — (L. 2243) M₂ वारयेद्
(for धार). G₂ M₂ अग्नि (for वेगं). G₂ M₂ तावन्तु
प्रयतो भवेत् (for the post. half). — (L. 2244) M₂
पचनाग्नीन्. — (L. 2245) G₁.s M₂ तस्मिन् (for तेन).
— (L. 2246) M₂-s फलं च (for फलस्य). G₂ तत्कर्मजः
शुभस्यार्थम् (for the prior half). — (L. 2247) T₂
G₂ शुभकरं. G₁.s M₂.s तस्माद्बृह (M₂ 'चूली') गतं बहि
(for the prior half). M₂ अविनाशनं. — (L. 2248)
G₂ भुञ्जानस् (for वाज्ञानात्). — (L. 2249) M₂
प्रगृह्णात् (sic) (for गृह्णीयात्). M₂ तं (for तु). — (L.
2250) M₂ तेभ्यो. G₁.s M₂ महा- (for महत्).
— (L. 2251) T G₂ कीदृशेभ्यो हि प्रदातव्यं (for the
prior half). — (L. 2252) G₂ M₂ दमे रताः (for
जितेन्द्रियाः). — (L. 2253) G₁ M₂ महा- (for महत्).
— (L. 2254) G₂ अमानिताः (for 'नः'). M₂ अदृष्टार्था
(for दृष्टार्था दि-). — After line 2254, T₁ reads lines
2258-2259. — (L. 2255) G₁ महा- (for महत्). — G₂

तादृशाः साधवो विप्रालेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
अमानिनः सर्वसद्वा दृष्टार्था विजितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महत्फलम् । [2255]
अलुब्धाः शुचयो वैद्या हीमन्तः सत्यवादिनः ।
स्वधर्मनिरता ये तु तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
साङ्गाश्च चतुरो वेदान्योऽधीयीत दिने दिने ।
शूद्राश्च यस्य देहे न तत्पात्रमृषयो विदुः ।
प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः । [2260]
तारयेत्सकुलं सर्वमेकोऽपीह युधिष्ठिर ।
गामश्वमघ्नं वित्तं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
दूरादाहृत्य सत्कृत्य तं प्रयत्नेन पूजयेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माधर्मविधिर्देव मम भीष्मेण भाषितः । [2265]
भीष्मवाक्यात्सारभूतं वद धर्मं सुरेश्वर ।

अगवानुवाच ।

अन्नेन धार्यते सर्वं जगदेतच्चराचरम् ।
अन्नाप्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नास्ति संशयः ।
कलत्रं पीडयित्वापि देशे काले च शक्तिः ।
दातव्यं मिश्रवे चाक्षमात्मनो भूतिमिच्छता । [2270]
विप्रमध्वपरिश्रान्तं बालं वृद्धमथापि वा ।

अर्चयेद्गुरुवत्प्रीतो गृहस्थो गृहमागतम् ।
क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुद्रीलो वीतमत्सरः ।
अर्चयेदतिथिं प्रीतः परत्र हितभूतये ।
अतिथिं नावमन्येत नानृतां गिरमीरयेत् । [2275]
न पृच्छेद्गोत्रचरणं नाधीतं वा कदाचन ।
चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
अन्नेन पूजनीयः स परत्र हितमिच्छता ।
पिपाय तु गृहद्वारं भुङ्क्ते श्लोकः प्रहृष्टवत् ।
स्वर्गद्वारपिधानं वै कृतं तेन युधिष्ठिर । [2280]
पितृन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च निराश्रयात् ।
यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ।
कृत्वापि पापं बहुशो यो दद्यादन्नमर्थिने ।
ब्राह्मणाय विशेषेण सर्वपापः प्रमुच्यते ।
अन्नदः प्राणदो लोके प्राणदः सर्वदो भवेत् । [2285]
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ।
अन्नं क्षम्यतमित्याहुरन्नं प्रजननं स्मृतम् ।
अन्नप्रणाशो सीदन्ति शरीरे पञ्च धातवः ।
बलं बलवतो नश्येदन्नहीनस्य देहिनः ।
तस्मादन्नं प्रदातव्यं श्रद्धयाश्रद्धयापि वा । [2290]
आदत्ते हि रसं सर्वमादित्यः स्वगमस्तिभिः ।
वायुस्तस्मात्समादाय रसं मेघेषु धारयेत् ।
तनु मेघगतं भूमौ शक्तो वर्धति तादृशम् ।

Ms om. (hapl.) lines 2256-2257. — (L. 2257) T Ms च (for तु). G₁ महा- (for महत्). — (L. 2258) Ms तु (for च). Kumbh. ed. and Madras ed. [s]भी-
वेत (for *धीत). — (L. 2259) G₂ Ms. s नो देहे (for
देहे न). T G₁ Ms तं (for तत्). — (L. 2260) T
G₂ transp. वृत्तेन and शीलेन. G₂ समन्वितः; Ms च
दमेन च (for च समन्वितः). — (L. 2261) Ms च (for
तत्). G₁ s स; Ms. s हि (for [र]ह). — (L.
2262) T अन्नमर्थं (by transp.). T₂ G₂ s तद्विदे
(sic). — (L. 2263) G₁ s Ms. s तु (for च). Ms
गुणोपेतो. G₁ Ms सारु (Ms 'र')संमितं. — (L. 2264)
Ms-4 आहृत्य (for आहृत्य). — (L. 2265) Ms सर्वधर्म-
(for धर्म). G₁ स्वेवं; Ms. s कृत्वा (for देव). G₁ s
भीमं (for मम). G₁ s Ms. s भाषितं. — (L. 2267)
Ms अनेन (for अन्नेन). — (L. 2268) Ms-4 अन्ना-
द्भवति हि प्राणः (for the prior half). Ms [अ]न्न (for
[अ]स्ति). — (L. 2269) G₁ Ms. s तु; G₂ यो (for
[अ]पि). G₁ s Ms. s देश- (for देशे). G₂ [s]पि; Ms
तु (for च). — (L. 2271) T G₁ s विप्रमध्वपरिश्रान्तं.
Ms वृद्धं (for वृद्धम्). — (L. 2273) G₂ सुशीती

(sic) (for *लो). — (L. 2274) T G₁ विप्रः (for
प्रीतः). Ms. s [र]ह च (for हित-). Ms परत्र हित-
मिच्छता. — (L. 2275) T शुक्तां (for [अ]नृतां). G₂ शूद्रा
गिरसमीरयेत् (sic) (for the post. half). — (L. 2276)
Ms -चरणे; Ms 'णौ. T₁ नातिधीतं; T₂ G₂ अतिथिं वा
(for नाधीतं वा). — (L. 2277) T. Ms चण्डालो.
— (L. 2278) G₂ स्यात्; Ms च (for स). G₁ Ms
अन्नेन पूजनीयाः स्युः. — (L. 2279) Ms यः पिपाय (for
पिपाय तु). Madras ed. योन्नं (for श्लोकः). G₂ Ms. s
प्रहृष्टवत्. — (L. 2282) Ms यो रहः (for यो नरः). Ms
शृणु (for महत्). Ms तस्य पुण्यं महत्फलं. — (L.
2283) G₂ Ms तु (for [अ]पि). G₂ Ms ददाति
(for दद्यात्). — Ms om. (hapl.) lines 2286-
2289. — (L. 2286) G₂ Ms प्रयत्नेन (for विशेषेण).
— (L. 2287) Ms परं (for स्मृतम्). — (L. 2290)
G₁ s विशेषेण (for प्रदातव्यं). — (L. 2291) G₁ आदि-
त्यस्य; Ms 'त्यः स्वैर् (for 'त्यः स्व-). — (L. 2292)
Ms रसं मेघं निधापयेत् (for the post. half). — (L.
2293) G₂ तं; Ms यत् (for तत्). T G₂ वै रसं;

तेन दिग्धा भवेद्देवी मही प्रीता च पाण्डव ।
 तस्यां सस्यानि रोहन्ति यैर्जीवन्यखिलाः प्रजाः । [2295]
 मांसमेदोस्थिमज्जानां संभवस्तेभ्य एव हि ।
 एवं सूर्यश्च पवनो मेघः शक्रस्तथैव च ।
 एक एव सृष्टो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ।
 भवनानि च दिव्यानि दिवि तेषां महात्मनाम् ।
 नानासंस्थानरूपाणि नानाभूतयुतानि च । [2300]
 चन्द्रमण्डलब्रूभाणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
 तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।
 अनेकशतसंख्यानि साम्तर्जलवनानि च ।
 तत्र पुष्पफलोपेताः कामदाः सुरपादपाः ।
 बाण्यो वीथ्यः सभाः कृपा वीर्यिकाश्च सहस्रशः । [2305]
 शेषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।
 भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ।
 क्षीरस्रवन्त्यः सरितस्तथा चैवाक्षपर्वताः ।
 प्रासादाः पाण्डराः शुभ्राः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
 अन्नदास्तत्र तिष्ठन्ति तस्मादन्नप्रदो भवेत् । [2310]

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्नदानफलं क्षुत्वा प्रीतोऽस्मि मधुसूदन ।
 भोजनस्य विधिं वक्तुं देवदेव त्वमर्हसि ।

भगवानुवाच ।

भोजनस्य द्विजातीनां विधानं शृणु पाण्डव ।
 ज्ञातः शुचिः शुचौ देशे निर्जने हुतपावकः ।
 मण्डलं कारयित्वा तु चतुरश्रं द्विजोत्तमः । [2315]
 क्षत्रियश्चेत्ततो वृत्तं वैश्योऽथेन्दुसमाकृतिम् ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात्प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।
 पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादौ नैकेन वा पुनः ।
 नैकवासास्तु भुञ्जीयाच्च चान्तर्धाय वा द्विजः ।
 न भिक्षपात्रे भुञ्जीत पर्णपृष्ठे तथैव च । [2320]
 अन्नं पूर्वं नमस्कुर्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 नान्यदालोकयेदन्नान्नं जुगुप्सेत तत्परः ।
 जुगुप्सितं च यश्चास्ति राक्षसा एव भुञ्जते ।
 पाणिना जलमुद्धृत्य कुर्यादन्नं प्रदक्षिणम् ।
 अपेयं तद्विजानीयात्पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् । [2325]
 परिवेषजलादन्यत्पेयमेतत्तु मघवत् ।

M₂ वासवः; M₂. 4 तद्रसं (for तादृशम्). — (L. 2294)
 G₂ दीप्ता; M₂. 8 लिग्धा (for दिग्धा). M₂ एव (for
 देवी). M₂ सम (for मही). T G₂ पार्थिवः; Kumbh.
 ed. भारत (for पाण्डव). — (L. 2297) M₂. 4 एवमन्नं
 च सूर्यश्च पवनः शक्र एव च. — (L. 2298) G₁ स्थितो
 (for सृष्टो). — After line 2298, M₂. 8 ins. :

प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।

अन्नदानेन संप्रीता देवाश्च पितृभिः सह ।

तस्मात्तेजो यशो वीर्यं बलानुयुतयः सदा ।

अद्वयार्थं प्रदातव्यमिनि पौराणिकीं स्तुतिः ।

अन्नदानात्तु ये लोकास्तावदृणुष्व युधिष्ठिर । [5]

[(L. 4) M₂ अन्नदानं (sic) (for 'यान्न').]

— (L. 2299) M₂ पावनानि (for भव). — (L.
 2300) G₂ संस्थानि (for संस्थान-). G₁ नानास्थितानि
 भूतानि (for the prior half). G₂ M₂ भूतिः; M₂. 8
 भूमि- (for भूत-). G₁ M₂ गतानि (for युतानि).
 — (L. 2304) G₁ ततः (for तत्र). — (L. 2305) T₂
 दिव्याः; G₂ विध्यः (sic) (for वीथ्यः). T₂ सरः; G₂
 सदा (for सभाः). T₁ बाण्यो वीर्योत्तरः कृपा; G₁ बाण्यो-
 पेयुः सर्वा कृपा (sic) (for the prior half). M₂. 4 [ए]व
 सर्वशः (for च रुहस्रशः). — After line 2305, G₁. 3
 M₂ read lines 2307-2308. — (L. 2306) M₂ च
 (for [अ]व). — (L. 2309) G₁. 3 प्रासाद- G₁. 3

M₂. 8 प्रस्तराः (for पाण्डराः). M₂ भ्रात्राः (sic) (for शुभ्राः).
 — (L. 2310) M₂ अन्नदानास्तु तिष्ठन्ति. G₁. 3 अन्नदान-
 (for तस्मादन्न-). T₁ M₂ भव (for भवेत्). — Colophon.
 — Sub-parvan : T G₂ M₂. 4 वैष्णवधर्म. — Adhy.
 name : M₂ अन्नविशेषः. — Adhy. no. : T₁ 96; T₂
 105; G₁. 2 M₂. 95; G₂ 106; M₂ 12; M₂ 94.
 — (L. 2311) M₂ [अ]क्षुर- (for मधु-). — (L. 2314)
 G₂ शुद्धः (for शुचिः). — (L. 2315) G₁. 3 M₂ च
 (for तु). — (L. 2316) M₂ वैश्यस्यार्धेदुसंनिभः; M₂
 वैश्यश्चेन्मुसलाकृतिं (for the post. half). — (L. 2319)
 M₂. 4 नानंतर्षीय (for न चान्त). M₂ वै (for वा). T
 G₂ M₂ पुनः (for द्विजः). — (L. 2320) M₂. 4 -आहे
 (for -पात्रे). — (L. 2322) T [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्).
 T अन्नं; G₂ अन्नम् (for अन्नान्). M₂ वा पुनः; M₂. 4
 तत्पुनः (for तत्परः). — (L. 2323) M₂ तु तच् (for च
 यच्). — (L. 2325) G₂ आपोशनं तु तत्पीत्वा (for the prior
 half). G₂ द्विजश्च; M₂. 4 भुक्त्वा (for पीत्वा). — (L.
 2326) M₂. 4 परिवेक- (for 'वेव-). G₁. 3 अन्वत्; M₂
 एवं; M₂. 4 एव (for एनत्). T₂ मंत्रावित्. — (L.
 2327) M₂ चैव (for कुर्यात्). T संमन्त्रास्. M₂ च
 (for तु). — (L. 2328) M₂ प्राणाहुतेर्. — (L.
 2329) G₂ समाहितं. T M₂ प्राणाहुतिर्. — (L.

पञ्च प्राणाहुतीः कुर्यात्समं' तु पृथक्पृथक् ।
यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
तथा समाहितः कुर्यात्प्राणाहुतिमतन्द्रितः ।
विदित्वाक्षमथाश्वाद् पञ्च प्राणांश्च पाण्डव । [2330]
यः कुर्यादाहुतीः पञ्च तेनेष्टाः पञ्च वायवः ।
अतोऽन्यथा तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
तेनाक्षेनासुरान्प्रेताप्राक्षसंस्तपयिष्यति ।
वक्त्रप्रमाणान्पिण्डांश्च प्रसेवेकैकशः पुनः ।
वक्त्राधिकं तु यत्पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते । [2335]
पिण्डावशिष्टमन्यच्च वक्त्रनिःसृतमेव च ।
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभोजनम् ।
चान्द्रायणं चरेत्कृच्छ्रं प्राजापत्यमथापि वा ।
पिबतः पतिते तोये भोजने मुक्लिःसृते । [2340]
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
पीतदोषं तु तन्नाम न पेयं पाण्डुनन्दन ।
पिबेद्यदि हि तन्मोहाद्भिजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः ।
अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भुजौ न निक्षिपेत् । [2345]
मौनी वाप्यथ वामौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।
भुञ्जीत विविधद्विप्रो न चोच्छिष्टं प्रदापयेत् ।
सदा चात्याशनं नाद्यान्नातिहीनं च कर्हिषिद् ।
यथाक्षेन इयथा न स्यात्तथा भुञ्जीत नित्यशः ।
उदक्यामपि चण्डालं श्वानं वा हरुमेव वा । [2350]
भुञ्जानो यदि वा पश्येत्तद्वचं च परित्यजेत् ।
भुञ्जानो ह्यत्यजन्मोहाद्भिजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
केशकीटावपञ्चं च मुखमारुतबीजितम् ।
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
उत्थाय च पुनः स्पृष्टं पादस्पृष्टं च लङ्घितम् । [2355]
अन्नं तद्राक्षसं विद्यात्समात्तपरिवर्जयेत् ।
राक्षसोच्छिष्टभुग्विप्रः सप्त पूर्वान्प्रनारपि ।
निरये रौरवे घोरे स्वपितृन्पातयिष्यति ।
तस्मिन्नाचमनं कुर्याद्यस्मिन्पात्रे स भुक्त्वान् ।
यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्त्वानासनात्ततः । [2360]

2330) Ms-a विदित्वा चान्नमन्नादं. — (L. 2333) T Gs [अं]नेन (for [अ]नेन). — (L. 2334) T Gs Ms प्रमाण- (for 'णान्'). Ms -पिण्डानि (for पिण्डांश्च). — (L. 2335) Ms वक्त्रानितिकं (for 'धिकं तु'). Ms om. from यत्पिण्डम् up to स्वमुच्छिष्टं तु in the prior half of line 2338. — (L. 2336) G1, 2 Ms अन्नं च; Ms अन्यच्चेद् (for अन्यच्च). G1, 2 Ms वक्त्राक्षिःसृतमेव वा (Ms च). — (L. 2338) G1 स्वयमुष्णं (for स्वमुच्छिष्टं). Gs om. one यो भुङ्क्ते. G1 मुक्तिभोजनं; G2 कांक्षभाजने; Ms मुक्तवाजने (sic); Ms मुक्तपाजनं (inf. lin. 'मोदनं') (for 'भोजनम्'). — After line 2339, G1, 2 Ms ins. :

स्त्रीपात्रमुद्धरः पापः स्त्रीणामुच्छिष्टभुक्कथा ।

तथा सह च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते मयमेव हि ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्स्वदर्शिभिः ।

— (L. 2340) G1, 2 पिबतस्तु तथा तोयं (for the prior half). — (L. 2341) Ms भवेदन्नं (for विजानीयाद्). — Ms, 4 om. (hapl.) lines 2342-2343. — (L. 2342) T ततोयम् (for तन्नाम) and अपेयं (for न पेयं). — (L. 2343) G1, 2 Ms [र]द् (for हि). — Gs om. lines 2344-2345. — (L. 2344) Ms पानीयादि (for 'यानि') and पात्रेण (for तत्पात्र). — (L. 2345) Ms यावत्तावद् (by transp.). T वि- (for न). — (L. 2346) Ms हि (for [अ]पि).

Gs भुञ्जन्; Kumbh. ed. and Madras ed. भुजौ (for [अ]भौनी). G1, 2 Ms नावलोक्या (Ms न बालोक्य) दिशस्तथा (for the post. half). — (L. 2347) T Gs Ms, 4 न चोच्छिष्टानि चापयेत् (Ms चापयेत्; Ms चापयेत्) (for the post. half). — (L. 2348) G1 Ms, 2 चात्यशनं; Ms चात्यशितं. Gs नात्यहीनं (for नाति'). Ms न (for च). — (L. 2349) T1 यदा चेच्छा*****; T2 यथा चेच्छा यथा पथ्यं; G1 यथार्थेन विधानस्य; Gs Ms यदा(Ms 'था'नेच्छा यदा (Ms 'था') न स्यात्; Ms यथा देहव्यथा न स्यात्; Ms यथाचेच्छा यदा न स्यात् (for the prior half). — (L. 2350) Ms, 4 अथ (for अपि). T1 वा शूद्रम्; G1, 2 सूकरम्; Ms कुकुटम् (for वा हरम्). Ms च (for the second वा). — (L. 2351) T2 Gs Ms, 4 पश्येत् (for वा पश्येत्). Ms तदा (for तद्). Ms तु (for च). — (L. 2352) Ms न स्वजन् (for श्व'). — (L. 2353) T Gs, 2 -कीटोपपन्नं; Ms -कीटाभि' (for -कीटाव'). Ms -बीजिनः. — (L. 2354) G1 तन्मोह्यं. Ms विजातीनां (for विजानीयाद्). — (L. 2355) Gs तु (for the first च). Ms मुक्तं (for स्पृष्टं). T G1, 2 पदास्पृष्टं (for पाद'). Ms न पादस्पृष्टलंघिनं. — (L. 2357) G1, 2 Ms पूर्वोपरान्. T दश पूर्वोन्मशापरान् (for the post. half). — (L. 2358) G1, 2 Ms नरके (for निरये). Ms रौरवे नरके घोरे. T G1, 2 स (for स्). — (L. 2359) Gs तस्मान् (for तस्मिन्). T2 Ms, 4 भाडे (for पात्रे). — (L. 2360) T G1 यद् (for वदि).

ज्ञानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथाप्रयतो भवेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

तृणमुष्टिबिधानं च तृणमाहात्म्यमेव च ।

इक्षोः सोमसमुद्भूतिं वक्तुमर्हसि मानद ।

भगवानुवाच ।

पितरो वृषभा ज्ञेया गावो लोकस्य मातरः ।

तासां तु पूजया राजन्पूजिताः पितृमातरः । [2365]

सभा प्रपा गृहं चापि देवतायतनानि च ।

शुष्यन्ति शक्रदा यासां किं पूतमधिकं ततः ।

प्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।

अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्धकालिकम् ।

गावो मे मातरः सर्वाः पितरश्चैव गोवृषाः । [2370]

प्रासमुष्टिं मया दत्तां प्रतिगृह्णन्तु मातरः ।

इत्युक्त्वानेन मन्त्रेण सावित्र्या वा समाहितः ।

अभिमन्त्र्य प्रासमुष्टिं तस्य पुण्यफलं शृणु ।

यत्कृतं दुष्कृतं तेन ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

तस्य नश्यति तत्सर्वं दुःस्वप्नं च विनश्यति । [2375]

तिलाः पवित्राः पापघ्ना नारायणसमुद्भवाः ।

तिलान्भ्रादे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमम् ।

तिलान्दद्यात्तिलान्भक्ष्यात्तिलान्प्रातरुपस्पृशेत् ।

तिलं तिलमिति ब्रूयात्तिलाः पापहरा हि ते ।

क्रीताः प्रतिगृहीता वा न विक्रेया द्विजातिभिः । [2380]

भोजनाभ्यञ्जनाहानाद्योऽन्यनु कुरुते तिलैः ।

कृमिर्भूत्वा श्वविद्यायां पितृभिः सह मज्जति ।

तिलाश्च पीडयेद्विप्रो यन्त्रचक्रे स्वयं नृप ।

पीडयन्दि द्विजो मोहाक्षरकं याति रौरवम् ।

इक्षुवंशोद्भवः सोमः सोमवंशोद्भवो द्विजाः । [2385]

इक्षुश्च पीडयेत्तस्मादिक्षुषात्यात्मघातकः ।

इक्षुदण्डसहस्राणामेकैकेन युधिष्ठिर ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति ब्राह्मणो यन्त्रपीडकः ।

तस्माश्च पीडयेद्विष्णुयन्त्रचक्रे द्विजोत्तमः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

समुच्चयं तु धर्माणां भोज्याभोज्यं तथैव च । [2390]

श्रुतं मया त्वत्प्रसादादापद्धर्मं ब्रवीहि मे ।

भगवानुवाच ।

दुर्मिक्षे राष्ट्रसंवाधे त्वाशौचे स्मृतसूतके ।

धर्मकालेऽध्वनि तथा नियमो नैव लुप्यते ।

दूराध्वगमनात्त्रिजो द्विजालामेव शृणुतः ।

अकृताश्च च यत्किञ्चिद्ब्रह्मीयादात्मवृत्तये । [2395]

आतुरो दुःस्मितो वापि भयार्तो वा बुभुक्षितः ।

Ms. यच्छिष्टस्त्वनाचोतो युक्त्वा पात्रात्ततः स्वयं. — (L. 2361) T G₁ पतितो (for [अ]प्रयतो). — (L. 2362) T₁ Ms. तिल- (for तृण-). — (L. 2363) G₂ Ms. -ममुद्भूतं. T माषव (for मानद). — (L. 2364) Ms. मातरं. — (L. 2365) G₁. -देवताः (for -मातरः). — (L. 2366) Ms. सदा (for सभा). T G₂ Ms. गृहांश्च (for गृहं). — (L. 2367) Ms. तासां. T₁ G₁. Ms. ४ भूतम् (for पूतम्). — (L. 2368) T गवे दद्यात्; G₂ परं गावे (for परगवे). T परं (for दद्यात्). — (L. 2369) G₁. Ms. प्रातस्तत् (for व्रतं तत्). T लोकादं (for -कालिकम्). — (L. 2370) Ms. दे (for मे). — (L. 2371) G₁. २ दत्तं. G₂ प्रासमुष्टिर्मया दत्ता. G₁. २ -गृहीत. — (L. 2372) Ms. [अ]नेनापि (for [उ]क्त्वानेन). Kumbh. ed. गायत्र्या (for सावित्र्या). — (L. 2373) Ms. दद्यात् प्रासमुष्टिं यस् (for the prior half). Ms. दद्यात्तस्य (for तस्य पुण्य-). — (L. 2375) T₂ दुःस्वप्नश्च. — G₂ om. (hapl.) line 2377. — (L. 2377) Ms. च तद् (for एतद्). — (L. 2378) G₂ Ms. तिलं (for the second तिलान्). G₂ भक्षयेत्; Ms. २ दद्यात् (for भक्ष्यात्). — (L. 2379) T G₂ तिलास्तिलाः

Ms. तिलास्तिलान् (for तिलं तिलम्). G₂ ब्रूयस् (for ब्रूयात्). — (L. 2380) G₁. Ms. २ (inf. lin. as above) कृत्वा (G₂ क्रीत्वा) प्रतिगृहीत्वा वा. — (L. 2381) Ms. अन्यत्र (for योऽन्यतु). — (L. 2384) T पीडयेत्तु; Ms. 'यापि; Ms. 'या हि (for 'यन्दि). — (L. 2385) G₂ Ms. सोमवंशोद्भवो द्विजः. — (L. 2386) Ms. २ इक्षु. Ms. घातयेत् (for पीड). T₂ G₂ Ms. २ इक्षुषाता- (Ms. 'तो) त्मघातकः (for the post. half). — (L. 2387) T नराधिप (for युधिष्ठिर). — (L. 2388) Kumbh. ed. दिजक्षेद् (for ब्राह्मणो). T₁ G₁ Ms. २ -पीडितः; Ms. -पीडनः. — (L. 2389) G₁. Ms. २ इक्षु. — Colophon. — Sub-parvan: G₂ Ms. २ ४ देणव- (Ms. विष्णु) धर्म. — Adhy. name: Ms. भोजनविधिः. — Adhy. no.: T₁ 97; T₂ 106; G₁. Ms. 96; G₂ 107; Ms. 13; Ms. 95. — (L. 2390) G₂. Ms. २ च (for तु). Madras ed. च केशव (for तथैव च). — (L. 2392) G₁. २ [s] प्याशौचे; Ms. आशौचे (for स्वाशौचे). — (L. 2393) G₁ येन (for नैव). G₂. Ms. २ नियमोयौ (Ms. 'मस्थो) न जु (Ms. लि) प्यते. — (L. 2394) Ms. तु (for स). — (L. 2395) G₂

मुञ्जविधिना विप्रः प्रायश्चित्तीयते न च ।
निमग्नितस्तु यो विप्रो विधिवद्भ्यक्त्ययोः ।
मांसान्यपि च मुञ्जानः प्रायश्चित्तीयते न च ।
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः । [2400]
हविर्ब्राह्मणकामाय गुरोर्वचनमौषधम् ।
अशक्तो विधिवत्कर्तुं प्रायश्चित्तानि यो नरः ।
विदुषां वचनेनापि दानेनापि विशुध्यति ।
अनृतानृतकाले वा दिवा रात्रौ तथापि वा ।
प्रोषितस्तु क्षियं गच्छेत्प्रायश्चित्तीयते न च । [2405]

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रशस्याः कीदृशा विप्रा निन्द्याश्चापि सुरेश्वर ।
अष्टकायाश्च कः कालस्तन्मे कथय सुव्रत ।

भगवानुवाच ।

सत्यसन्धं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाद्वेपति भास्करः ।
एष मे मण्डलं मित्वा याति ब्रह्म सनातनम् ।
कुलीनः कर्मकृद्वैयस्यथा चाप्यानृतसंस्वान् । [2410]
हीमानृतुः सत्यवादी पात्रं सर्वं इमे द्विजाः ।
एते चाप्रासनस्थास्तु मुञ्जानाः प्रथमं द्विजाः ।
तस्यां पङ्क्त्यां च ये चान्ये तान्पुनस्त्येव दर्शनात् ।
मद्भक्ता ये द्विजश्रेष्ठा मद्भक्ता मत्परायणाः ।

तान्पङ्क्तिपावनान्विद्धि पूज्यांश्चैव विशेषतः । [2415]
निन्द्याश्चान्पु द्विजप्राजस्रपि वा वेदपारगान् ।
ब्राह्मणच्छयना लोके चरतः पापकारिणः ।
अनमिरनधीयानः प्रतिग्रहकृचिस्तु यः ।
यत्र कुत्र तु मुञ्जानसं विद्यात्पङ्क्तिदूषकम् ।
मृतसूतकपुष्टाङ्गो यश्च शूद्राश्चमुद्भिजः । [2420]
अहं चापि न जानामि गतिं तस्य नराधिप ।
शूद्राश्चरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।
जपतो जुहुतो वापि गतिरूपर्वा न विद्यते ।
आहिताग्निश्च यो विप्रः शूद्राश्चात्र निवर्तते ।
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽमयः । [2425]
शूद्रप्रपणकर्तुश्च ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
भूमावन्नं प्रदातव्यं श्वसृगालसमो हि सः ।
प्रेतभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अनुगच्छेत्क्षीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् । [2430]
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
अनार्थं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजोत्तमाः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं ते प्राप्नुवन्ति हि ।
न तेषामशुभं किंचित्पापं वाशुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनादेव सद्यः शौचं विधीयते । [2435]

अकृत्वान्नं. G Ms तु (for च). G₁ अनु- (for आत्म-).
— (L. 2396) T तथातो; G₂ त्वातो (for भयातो).
— (L. 2397) G₂ Ms. 4 मुञ्जानो (for मुञ्जन्).
— After line 2397, Ms ins. :

यत्किंचिदपि कुत्राणो विद्वद्भूतनियोगतः ।

तेषां वचनसामर्थ्यात्प्रायश्चित्तीयते न च ।

— Ms reads lines 2398-2399 after line 2405.
— (L. 2398) Ms निमग्नयंश्च. — (L. 2399) G₁ Ms. 4 मांसान्यपि मुञ्जानः. — (L. 2401) Kumbh. ed. and Madras ed. -कान्या च (for -कामाय). — (L. 2402) G₂ आयत्तो (for अशक्तो). — (L. 2403) Ms च (for the second [अ]पि). Ms युधिष्ठिर (for विशुध्यति). — Ms om. lines 2404-2405. — (L. 2404) T G₁ रात्रौ वा यदि वा दिवा (for the post. half). — (L. 2405) Ms प्रोषितं तु प्रियां गच्छेत्. — (L. 2406) Ms. 3 प्रशस्याः. — (L. 2407) T G₂ Ms यः (for कः). — (L. 2408) Ms सत्यसंधाद्विजान्. G₂ चरति (for वेपति). — (L. 2410) G₁ Ms वा (for च). — (L. 2412) Ms च; Madras ed. ते (for तु). — (L. 2413) G₁ Ms. 3 उ. (for the first च). — (L. 2414) G₁ Ms. 3 मद्भक्ता (for मद्भक्ता).

— (L. 2416) G₂ निजानपि दृणुष्वेमान् (for the prior half). G₂ Ms वेदातः (for वा वेद-). G₂ अविवादेन पारगाः. — (L. 2417) Ms. 3 ब्राह्मणान्. T काले (for लोके). G₁ Ms चरतः. G₂ -चारिणः (for -का*). T यश्चरन्पापकारकः (for the post. half). — (L. 2418) T द्विजः; G₂ च यः (for तु यः). — T₂ om. (hapl.) lines 2419-2420. — (L. 2419) G₂ Ms तत्र (for कुत्र). T₁ G₂ Ms च (for तु). Kumbh. ed. यतस्ततस्तु मुञ्जानसं. G₁ ब्रह्म- (for पङ्क्ति). — (L. 2420) G₁ Ms तु (for च). — T₁ ins. after line 2420 : T₂ after 2418 :

अस्यालङ्घनंभरो महानहमिति ब्रुवन् ।

— (L. 2422) T₂ om.; G₂ [5]पि (for हि). G₁ हि (for सपि). — (L. 2423) Ms मुञ्जतो (for जुहुतो). G ऊर्ध्व. — (L. 2424) Ms तु (for च). T G₂ विप्रो यः (by transp.). Ms शूद्राश्च नाभिवर्तते. — (L. 2426) Ms युधिष्ठिर (for विशेषतः). — (L. 2427) T भूम्यां पिंडं; G₂ Ms भूम्यामन्नं. — (L. 2428) G₂ Ms (sup. lin.) -दुर्लभः (for -दुर्बलः). — (L. 2429) T₂ Ms. 3 -गच्छन् (for -गच्छेन्). — (L. 2434) Ms यद् (for न). — (L. 2437) T₁ न

शूद्रवेष्टमनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निर्वृतेन न भोक्तव्यं विद्धि शूद्राक्षमेव तत् ।
विप्राणां भोक्तुकामानामत्यन्तं चाक्षकाङ्क्षया ।
यो विप्रं कुरुते मर्त्यैस्ततो नान्योऽस्ति पापकृत् ।

सर्वे च वेदाः सह पङ्क्तिरङ्गैः [2440]

सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।

नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति

शीलव्यपेतस्य नृप द्विजस्य ।

प्रहोपरागे विषुवेऽयनान्ते

पिण्डे मघासु स्वसुते च जाते । [2445]

गयेषु पिण्डेषु च पाण्डुपुत्र

दत्तं भवेन्नित्यसहस्रतुल्यम् ।

वैशाखमासस्य च या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे [2450]

त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च

श्राद्धस्य कालो ह्ययनद्वये च ।

यस्त्वेकपङ्क्त्यां विषयं ददाति

अद्वयवाद् । यदि वार्थहेतोः । [2455]

क्रूरं दुराचारमनात्मनः

ब्रह्ममेनं मुनयो वदन्ति ।

इहैवैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।

इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ।

धनानि येषां विपुलानि सन्ति [2460]

नित्यं रमन्ते परलोकमूढाः ।

तेषामयं क्षत्रवरधनलोको

नान्यः सदा देहसुखे रतानाम् ।

ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः

स्वाध्यायशीला जयन्ति देहम् । [2465]

जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-

स्तेषामसौ नायमरिधनलोकः ।

ये धर्मेनैव प्रथमं चरन्ति

धर्मेण लब्ध्वापि धनानि काले ।

द्वारानवाप्य ऋतुमिर्जयन्ते [2470]

तेषामयं चैव परश्च लोकः ।

ये नैव विद्यां न तपो न दानं

न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।

वृत्तेन; T₂ निवृत्तेन; G₂ निवर्तेन; M₂ निवृत्तेन (for निवृत्तेन). G₂ तु (for न). — (L. 2438) G₁ s M₂ चाक्ष (M₂ भोक्तु) काक्षिणा. — (L. 2439) M₂ विप्रं तु (for यो विप्रं) and [s]न्यो न (by transp.). — (L. 2440) T G₂ s हि (for च). — (L. 2441) M₂ सांगं (for सांख्यं). — (L. 2444) M₂ [s]यने च (for 'नान्ते'). — (L. 2445) M₂ [s]य- (for च). — (L. 2446) T G₂ M₂ पक्षेषु; Madras ed. सर्वेषु (for पिण्डेषु). — M₂ s om. lines 2448-2449. — (L. 2449) Madras ed. अनवधासो (for नवम्यसौ). — (L. 2450) G₂ तु (for च). — M₂ om. from line 2453 up to the prior half of line 2488. — (L. 2453) M₂ [s]पि (for हि). — After line 2453, T₁ G₁ M₂ ins.:

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

This is followed by lines 2460-2461 in G₁ and by lines 2460-2463 in M₂. — G₂ ins. after line 2453: G₂ after line 2461: M₂ after line 2463:

आढं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ।

— (L. 2454) M₂ -पंक्तौ. — (L. 2456) M₂ दुरात्मा-
नम् (for 'चारम्'). — (L. 2457) M₂ स्वासोपघातं (for
ब्रह्ममेनं). G₁ s कवयो (for मुनयो). — After line
2457, M₂ reads lines 2464-2471. G₂ reads lines
2458-2459 after line 2471. — (L. 2458) G₁
चैवास्त्र; G₂ चैकस्य (for [ए]वैकस्य). M₂ (sup. lin.)
बहु (for इह). — (L. 2459) T₁ lacuna. G₂ partly
damaged. T₂ असुत्रेह न कस्यचित् (for the post. half).
— G₂ reads lines 2460-2463 after line 2475.
— (L. 2461) G₂ -लोकमुत्तमाः (for -लोकमूढाः). — (L.
2462) G₂ -गणनं (for -वरणं). — (L. 2463)
Madras ed. नान्यत् (for नान्यः). T G₂ सुखं (for
सदा). M₂ देहसौख्ये. — (L. 2464) G₁ s M₂
चैव युक्ताः (for योगयुक्ताः). G₂ s M₂ प्रयुक्ताः (for
प्रसक्ताः). — (L. 2466) M₂ निप्रास्ताः (for जिते-
न्द्रिया). — (L. 2467) G₁ चापि परश्च; M₂ नाय
रिपुः (for नायमरिः). — (L. 2468) T₁ om. दे.
— (L. 2469) G₂ धर्माणि (for धर्मेण). G₁ s
लब्ध्वापि (for लब्ध्वापि). — (L. 2471) G₂ [s]पि
(for the second च). — G₁ om. lines 2472-
2520. — (L. 2472) G₂ M₂ दे (M₂ ए) न

न चापि गच्छन्ति सुखानि भोगा-
लोभामयं चैव परश्च नास्ति । [2475]

युधिष्ठिर उवाच ।

नारायण पुराणेश योगावास नमोऽस्तु ते ।
श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम् ।

भगवानुवाच ।

धर्मसारं महाराज मनुना प्रोक्तमादितः ।
प्रवक्ष्यामि मनुमेकं पौराणं श्रुतिसंहितम् ।
अभिचित्कपिला स त्री राजा मिश्रमहोदधिः । [2480]
दृष्टमात्राः पुनन्येते तस्मात्पश्येत तान्सदा ।
गौरिकस्यैव दातव्या न बहूनां युधिष्ठिर ।
सा गौर्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ।
बहूनां न प्रदातव्या गौर्विषं शयनं स्थितः ।
तादृग्भूतं तु तद्दानं दातारं नोपतिष्ठति । [2485]
आक्रम्य ब्राह्मणैर्भुक्तमनार्याणां तु वेदमपि ।
गोमिश्रं पुण्यं तत्तेषां राजसूयाद्विशिष्यते ।
मा ददात्विति यो ब्रूयाद्ब्रह्मघ्नो ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिसत्तं गत्वा चण्डालेषूपजायते ।
ब्राह्मणस्त्वं तु देवस्त्वं दरिद्रस्य च यदन्नम् । [2490]
शूरोऽपि हृतं राजन्स्वर्गस्थमपि पातयेत् ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।
द्वितीयं धर्मशास्त्राणि तृतीयं लोकसंग्रहः ।

आ समुद्राच्च यत्पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यमायावर्तं प्रचक्षते । [2495]
सरस्वतीदृषद्वल्योर्देवनद्योर्ध्वदन्तरम् ।
तद्देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ।
यस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रममागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ।
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनयः । [2500]
एते ब्रह्मर्षिदेशास्तु ब्रह्मावर्तदिनन्तराः ।
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद्भ्रजन्मनः ।
स्वं चारित्र्यं तु गृह्णीयुः पृथिव्यां सर्वमानवाः ।
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विशसनदापि ।
प्रत्यगेव प्रयागान्तु मध्यदेशः प्रकीर्तितः । [2505]
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो याज्ञिको देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ।
एतावन्विज्ञाय देशास्तु संश्रयेयुर्द्विजातयः ।
शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्भुक्तिर्कर्मितः ।
आचारप्रभवो धर्मो ह्यर्हिसा सत्यमेव च । [2510]
दानं चैव यथाशक्ति नियमाश्च यमैः सह ।
वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ।
गर्भहोमैर्जातकर्मनामचौलोपनायनैः ।
स्वाध्यायैस्तद्भक्तैश्चैव विवाहस्नातकप्रतैः । [2515]
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ।

(for ये नैव). — (L. 2473) T₂ यजंते (for यतन्ते).
— (L. 2474) M₂ भोगं. M₂ ये चापि गच्छन्ति परस्व
मार्गा. — (L. 2475) M₂ तेषामयं नैव परस्व लोकः.
— (L. 2476) G₂ M₂ लोकावास (for योगा). — (L.
2479) T बक्ष्यामि मनुना प्रोक्तं (for the prior half).
G₂ M₂ पुराण-. M₂ -संहितं (for -संहितम्). — (L.
2486) G₂ M₂ च (for तु). — (L. 2487) M₂
पुण्यवत् (for पुण्यं तत्). — (L. 2488) G₂ M₂
गोषु च; M₂ गोरक्षि; M₂ गवां तु (for गव्यघ्नो).
Kumbh. ed. ब्राह्मणेषु च गोषु च (for the post. half).
— (L. 2489) M₂ ब्रह्मयोनि- (for तिर्यग्योनि-). M₂
देवत्वमधिगच्छति (for the post. half). — (L. 2490)
T च (for तु). M₂ तु (for च). — (L. 2491)
G₂ स्वर्गस्थान् (for 'स्थम्'). M₂ स्वर्गाच्च नरकं नयेत्
(for the post. half). — (L. 2492) T प्रथमं;
G₂ अपरं (for परमं). — (L. 2493) T G₂ s
लोकसंग्रहं. — (L. 2494) M₂ s आसमुद्रा (M₂ 'द्र') क्ष.
M₂ s वै (for यत्). M₂ आसमुद्रश्च पश्चिमात् (for the

post. half). — (L. 2495) G₂ M₂ s मध्ये (for
मध्यम्). G₂ मध्यावर्तं (for आयां). — (L. 2496)
T सारावती- (for सरस्वती-). — (L. 2497) M₂ s तं
(for तद्). M₂ s -निर्जितं (for -निर्मितं). — (L.
2499) M₂ सदाचारः स उच्यते. — (L. 2500) M₂
मत्स्यश्च; M₂ मत्स्यानां. M₂ शूरसेनकाः. — (L. 2501)
M₂ अनन्तरं. — (L. 2502) M₂ अय- (for अग्र-).
— (L. 2503) T G₂ स्व- (for स्वं). M₂ चरित्रं. G₂
M₂ च (for तु). T तु गृह्णीयात्; M₂ निरीक्षति.
— (L. 2504) T M₂ मध्ये. — (L. 2505) M₂ च (for
तु). — (L. 2506) T सरतैः; G₂ चरते. — (L.
2507) M₂ s याज्ञिको (for 'यो') and त्वतः (for ततः).
— (L. 2508) G₂ M₂ s संश्रयेरन् (for 'येयुर्'). — (L.
2509) M₂ s निविशेद् (for निवसेद्). — (L. 2510) G₂ s
आचारः (for 'र'). M₂ -प्रभवो (for -प्रभवो). — (L.
2511) M₂ [अ]पि (for [ए]व) and नियमानि (for 'मात्र').
— (L. 2512) G₂ कृतुभिः (for कर्मभिः). — (L.
2513) M₂ कुर्युः (for कार्यः). — (L. 2514) M₂

धर्मायै वन्न न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

विधा तस्मिन्न वस्त्या शुभं बीजमिवोषरे ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

यस्माज्ज्ञानमिदं प्राप्तं तं पूर्वमभियादयेत् । [2520]

सन्धेन सन्धेयं संगृह्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।

न कुर्यादेकहस्तेन गुरोः पादाभिवादनम् ।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

अध्यापयति चैवेन स विप्रो गुरुहृदये ।

कृत्वोपनयनं वेदान्योऽध्यापयति नित्यशः । [2525]

सकल्पान्तरहस्यांश्च स चोपाध्याय उच्यते ।

साङ्गान्श्च वेदानध्याप्य शिक्षयित्वा व्रतानि च ।

विवृणोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सोऽभिधीयते ।

उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते । [2530]

तस्मात्तेषां वशे तिष्ठेत्तच्छुश्रूषापरो भवेत् ।

भवमानादि तेषां तु नरकं स्यादसंशयः ।

हीनाज्ञानतिरिकाङ्गान्विद्याहीनान्यवोषिकान् ।

रूपद्रव्येणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ।

शपता यत्कृतं पुण्यं शप्यमानं तु गच्छति । [2535]

शप्यमानस्य यत्पापं शपन्तमनुगच्छति ।

नास्तिक्यं वेदमिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।

द्वेषं हर्षं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ।

Colophon.

पुषिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्तव भक्तस्य मम धर्मजनप्रिय ।

धर्मं पुण्यतमं देव पृच्छतः कथयस्व मे । [2540]

भगवानुवाच ।

यदेतदग्निहोत्रं वै सृष्टं वर्णत्रयस्य तु ।

मन्त्रवद्यदुतं सम्यग्विधिना चाप्युपासितम् ।

आहिताग्निं नयत्यूर्ध्वं सपत्नीकं सवान्धवम् ।

पुषिष्ठिर उवाच ।

कथं तद्वाङ्मयैर्देवं होतव्यं क्षत्रियैः कथम् ।

वैश्यैर्वा देवदेवेश कथं वा सुदुतं भवेत् । [2545]

कस्मिन्कालेऽथ वा कस्य आधेयोऽग्निः सरोत्तम ।

आहितस्य कथं वापि सम्यगाचरणं भवेत् ।

कत्यग्रयः किमात्मानः स्थानं किं कस्य वा विभो ।

गर्भे; Ms. गाई. (for गर्भ-). Ms. जातकर्म. — (L. 2515) T Gs तु; Ms. च (for तद्). Gs Ms. तपो-
मिश्र (for तपोमिश्र). — (L. 2517) Gs यदि; Gs
Ms. यय (for यन्न). T च (for वा). — (L. 2518)
Ms. अवक्तव्या (for न वक्तव्य). Ms. न तत्र विधा वक्तव्या
(for the prior half). — (L. 2520) Ms. समा-
ज्ञानम् (for यस्माज्ज्ञानं). Ms. ततो ज्ञानागमप्राप्तं (for
the prior half). T Ms. तत् (for तं). — (L. 2521) T Gs Ms. सन्धेन सन्धेयः स्मृत्यो (for the prior
half) and दक्षिणेन (for 'जम्'). — (L. 2522) T
पादाभिवादनं. — (L. 2523) Gs कार्याणि (for कर्माणि).
Ms. कुर्यात्तु (for करोति). Ms. विधानतः; Ms. यथा विधिः.
— Ms. om. (hapl.) lines 2525-2526. — (L. 2525)
Ms. कृतोपनयनाद्देवान्. Gs transp. वेदान् and यो. Ms.
om. यो. — (L. 2526) T सकलान्; Gs सकल्पं.
— (L. 2527) Ms. सांगान्वेदान्य अध्याप्य (for the prior
half). Ms. क्षयित्वा (for शिक्ष). — (L. 2528)
Gs सोपजायते (for सोऽभिधी). — (L. 2529) Gs
आचार्यास्तु (for 'योगा'). T शतान् (for शतं). — (L.
2530) Ms. 4 दशतमा (for शतगुणं). — After line
2530, Gs and Kumbh. ed. ins.:

एतेषामपि सर्वेषां गरीयान्ज्ञानदो गुरुः ।

गुरोः परतरं किञ्चित् भूतं न भविष्यति ।

— (L. 2531) Gs. Ms. शुश्रूषापरो भवेत्. — (L.
2532) Gs तु (for हि). T अथैतेषां (for हि तेषां तु).
Gs. नरकं स्यान्न संशयः; Ms. 'कान्याति सर्वशः; Ms.
'कान्यात्वसंशय (for the post. half). — (L. 2533)
Ms. वयोनिगान् (for 'विकान्'). — (L. 2534) Ms.
corrupt for the prior half. Gs Ms. न वाचा
त्वाक्षिपेद्बुधः. — (L. 2535) Ms. शप्तस्य (for शपता).
T Gs च; Gs हि (for तु). Ms. उपैति वै (for तु
गच्छति). — (L. 2537) Ms. निदनं (for कुत्स-
नम्). — (L. 2538) Gs दंष्ट्रं (for हर्षं). Ms.
मौनं (for मानं). Gs. Ms. वि. (for the third च).
— Colophon. — Sub-partan : T Ms. वैष्णवधर्मः; Ms.
विष्णुधर्म. — Adhy. no. : T 98; T 107; Gs. 9
Ms. 97; Gs 108; Ms. 14; Ms. 96. — (L.
2539) Gs. Ms. स्वभक्तस्य हृषीकेश धर्माश्च (Ms. मम च)
समजानतः. — (L. 2541) Ms. तद् (for यद्). T Gs
दृष्टं (for सृष्टं). T तद् (for तु). — (L. 2542) Gs
Ms. 4 विधानाच्च (for विधिना). — (L. 2543) Ms.
नयामि (for नयति). — (L. 2546) Gs. कथं; Ms.
तथा (for स्य वा). Gs तस्य; Madras ed. तस्मिन्
(for कस्य). T Gs आधेयो; Ms. चा (for आ).
— (L. 2548) Ms. 4 त्यक्ताग्रयः (for कत्य). Gs
आत्मा स (for आत्मानः). Ms. तस्य (for कस्य).
— Gs om. line 2549. — (L. 2549) Gs कं (for

कतरस्मिन्दुते स्थाने किं व्रजेदाग्निहोत्रिकः ।
अग्निहोत्रनिमित्तं च किमुपसं पुरानघ । [2550]
कथमेवाथ हूयन्ते प्रीयन्ते च सुराः कथम् ।
विधिवन्मन्त्रवद्भक्त्या पूजितास्त्वन्नयः कथम् ।
कां गतिं वदतां श्रेष्ठ नयन्ति ह्यग्निहोत्रिणः ।
दुर्हुताश्चापि भगवन्नविज्ञातास्त्रयोऽग्नयः ।
किमाहिताग्नेः कुर्वन्ति दुश्शीर्णा वापि केशव । [2555]
उत्सन्नाग्निस्तु पापात्मा कां योनिं देव गच्छति ।
एतत्सर्वं समासेन भक्त्या ह्युपगतस्य मे ।
बकुमर्हसि सर्वज्ञ सर्वावास नमोऽस्तु ते ।

भगवानुवाच ।

ह्यणु राजन्महापुण्यमिदं धर्माश्रितं परम् ।
यत्तु तारयते युक्ताम्ब्राह्मणानग्निहोत्रिणः । [2560]
मह्यन्वेनासृजं लोकानहमादौ महाद्युते ।
सृष्टोऽग्निमुत्पतः पूर्वं लोकानां हितकाम्यया ।
यस्मादग्ने स भूतानां गर्वेणां निर्मितो मया ।
तस्मादग्नीत्यभिहितः पुराणज्ञैर्मनीषिणः ।
यस्मानु सर्वकृत्येषु पूर्वमस्मै प्रदीयते । [2565]

आहुतिर्दीप्यमानाय तस्मादग्नीति कीर्यते ।
यस्माच्च नयति ह्यग्न्यां गतिं विप्रान्मुपजितः ।
तस्माच्च नयनाद्वाजन्वेदेवद्भ्रीति कीर्यते ।
यस्माच्च दुर्हुतः सोऽयमलं भक्षयितुं क्षणात् ।
यजमानं नरश्रेष्ठ क्रव्यादोऽग्निस्ततः स्मृतः । [2570]
सर्वभूतात्मको राजन्देवानामेष वै सुखम् ।
प्रथमं मन्मुखात्सृष्टो लोकार्थे पचनः प्रभुः ।
सृष्टमात्रो जगत्सर्वमनुमैच्छापुरा खलु ।
ततः प्रशमितः सोऽग्निरुपास्यैव मया पुरा ।
सततोपासनात्सोऽयमौपासन इति स्मृतः । [2575]
आहुतिः सर्वमाख्यातं तस्मिन्वसति सोऽनलः ।
आवसथ्य इति क्वातस्तेनासौ ब्रह्मवादिभिः ।
तस्मिन्पञ्च महायज्ञा वर्तन्ते यस्य धर्मतः ।
सोममण्डलमध्येन गतिस्तस्य द्विजन्मनः ।
ते च सप्तर्षयः सिद्धाः संयतेन्निग्रयइक्ष्वयः । [2580]
गता ह्यमरसायुज्यमेकाग्र्यर्चनतश्चराः ।
अपरे चावसथ्यं च पचनार्थं प्रचक्षते ।
तस्मिन्पञ्च महायज्ञा वैश्वदेवश्च वर्तते ।
स्थालीपाकं च गार्हं च सर्वे ह्यात्मन्प्रतिष्ठिताः ।

किं). T₂ पृच्छेद् (for व्रजेद्). T G₂ -होत्रकः. — (L. 2550) M₂ अग्नित्रय- (for 'होत्र-). — (L. 2551) M₂ सुरैः. — (L. 2552) T₁ च; T₂ G₂ हि (for तु). — (L. 2553) M₂ के नयति (for नयन्ति हि). T₂ M₂ ५ -होत्रिणं. — (L. 2554) G₂ सुदुनाश्; M₂ अकं (for दुर्हुतं). M₂ [अ]वधूनाश्च (for [अ]पि भगवन् and तथा (for त्रयो). — M₂ om. line 2555. — (L. 2555) G₂ दुश्शीर्ण. — (L. 2556) T विच्छिन्नाग्निस्तु पापात्मा; G₂ M₂ उच्छि (M₂ 'त्स' ब्राह्मिस्तु पा' (for the prior half). M₂ यास्यति (for गच्छ). T कां योनिमभिगच्छति. — (L. 2557) M₂ [अ]भ्युप- (for ह्युप-). — (L. 2558) G₁ २ सर्वेषां च; Kumbh. ed. सर्वाधिकं; Madras ed. 'त्यक (for 'वास). — (L. 2559) T₁ महाभाग; G₂ यथापुण्यम् (for महापुण्यम्). M₂ इमं (for इदं). M₂ महत्; M₂ वरं (for परम्). — (L. 2560) M₂ कारयते (for तार*). G₂ यज्ञान् (for युक्तान्). — (L. 2561) M₂ २ [अ]सृजत् (for [अ]सृजं). T महीपते (for महाद्युते). — (L. 2562) T₁ सृष्टाग्निः; T₂ सृष्टोभिः; G₂ सृष्टाग्नि (for सृष्टोऽग्निर्). — (L. 2564) M₂ अग्निस्तु (for अग्नीति). T₂ [अ]भिहितं. T G₂ M₂ महर्षिभिः; M₂ २ महर्षिभिः (for मनीषिणः). — M₂ om. lines 2566-2568. — (L. 2566) T आहुतिं; G₂ आहुती (for 'तिर्). T अग्निश्च; G₁ २ M₂ चा (G₂ त्व) भ्रीति (ईर अग्नीति). G₁ २ कथ्यते; M₂ चोच्यते (for कीर्यते).

— M₂ om. (hapl.) lines 2567-2568. — (L. 2567) G₁ २ तु नयति; G₂ M₂ नयतीति (for 'नि हि). T G₁ [अ]इयं. M₂ विप्रः. G₂ सुपूजितान्. — (L. 2568) Madras ed. यस्मात् (for त*). G₁ २ कथ्यते (for कीर्य*). — (L. 2569) M₂ तु (for च). T दुर्हुतः; G₂ दुर्हुतः (sic); M₂ २ जुहुतं (for दुर्हुतः). — (L. 2571) M₂ २ एव (for एष). — (L. 2572) T पावकः प्रभुः; G₂ पचनारप्रभोः; M₂ २ पावनः प्रभुः; M₂ वंचन- (sup. lin. पचन) प्रदः. — (L. 2573) G₂ सृष्टमात्रं. M₂ इतुम् (for अतुम्). G₂ [अ]खिलं (for खलु). — (L. 2574) M₂ आहुत्या (for ततः प्र-). G₂ M₂ उपास्यत (for 'स्यैव). T उपासा (T₂ 'सी' नो मया पुनः (for the post. half). — (L. 2575) M₂ पूर्वम् (for सोऽयम्). G₂ औपासनमिति स्मृतं (for the post. half). — (L. 2576) M₂ पूर्वम् (for सर्वम्). T आख्याता; G₁ २ 'ति. — (L. 2577) T₁ अवधार्यं (for 'आवसथ्य). — (L. 2580) Madras ed. तेन (for ते च). — (L. 2581) G₁ गत्वा (for गता). — (L. 2582) T₂ तं; M₂ तु (for the second च). — (L. 2583) M₂ २ वैश्वदेवं (for 'देवश्च). — (L. 2584) T₂ G₂ M₂ गार्ह. M₂ २ स्थालीपाकश्च शु (M₂ 'कादिगृ) ब्राह्म (for the prior half). T G₁ [स]वि;

गृहकर्मवहो यस्मात्तस्माद्गृहपतिस्तु सः । [2585]

औपासनं चावसथ्यं सभ्यं पचनपावकम् ।

आहुर्वह्निविदः केचिन्मतमेतन्ममापि च ।

अग्निहोत्रप्रकारं तु शृणु राजन्समाहितः ।

त्रयाणां गुणनामानि वह्नीनामुच्यते मया ।

गृहाणां हि पतित्वं हि गृहपत्यमिति स्मृतम् । [2590]

गृहपर्यं तु यस्मासीत्तस्यासीद्गार्हपत्यता ।

यजमानं तु यस्मानु दक्षिणां तु गतिं नयेत् ।

दक्षिणाग्निं तमाहुस्तं दक्षिणायतनं द्विजाः ।

आहुतिः सर्वमाख्यातं हवनं हव्यवाहनम् ।

सर्वहव्यवहो वह्निर्गतश्चाहवनीयताम् । [2595]

यस्त्वावसथ्यं जुहुयान्मूलार्णि विधिवद्विजः ।

आवसथ्यं तु ये चाग्निं पचनार्णि प्रचक्षते ।

तेषां स भागतो वह्निः सभ्य इत्यभिधीयते ।

आवसथ्यस्तु यो वह्निः प्रथमः स प्रजापतिः ।

प्रज्ञा च गार्हपत्योऽग्निस्तस्मादेव तु सो भवेत् । [2600]

दक्षिणाग्निस्त्वं यद्वः क्रोधात्मा चण्ड एव सः ।

अहमाहवनीयोऽग्निरा होमाद्यस्य वै मुखे ।

सभ्योऽग्निः पञ्चमो यस्तु स्कन्द एव नराधिप ।

पृथिवी गार्हपत्योऽग्निरन्तरिक्षं च दक्षिणः ।

स्वर्ग आहवनीयोऽग्निरेवमभिन्नयं स्मृतम् । [2605]

वृत्तो हि गार्हपत्योऽग्निर्वस्माद्वृत्ता च मेदिनी ।

अर्धचन्द्राकृतिः खं वै दक्षिणाग्निस्तथा भवेत् ।

चतुरश्रं ततः स्वर्गं निर्मलं यक्षिरामयम् ।

तस्मादाहवनीयोऽग्निश्चतुरश्रो भवेन्नृप ।

जुहुयाद्गार्हपत्यं यो भुवं जयति स द्विजः । [2610]

जुहोति दक्षिणाग्निं यः स जयत्यन्तरिक्षम् ।

पृथिवीमन्तरिक्षं च दिवं चर्षिगणैः सह ।

जयत्याहवनीयं यो जुहुयाद्भक्तिमान्द्विजः ।

आग्निमुख्येन होमस्तु यस्य यशेषु वर्तते ।

तेनाप्याहवनीयत्वं गतो वह्निर्महाद्युतिः । [2615]

आ होमाद्योऽग्निहोत्रेषु यशे वा यत्र सर्वशः ।

यस्मादस्मिन्प्रवर्तन्ते ततो ह्याहवनीयता ।

यस्त्वावसथ्यं जुहुयान्मूलार्णि विधिवद्विजः ।

स तु सप्तर्षिलोकेषु सपत्नीकः प्रमोदते ।

यश्चाप्युपासते सभ्यं विधिवत्प्रयत्नात्मवान् । [2620]

G₂ M₂ च (for हि). — (L. 2585) T G₁ कर्मवहो; M₂ सहो (for 'वहो'). T G₁ स्मृतः (for तु सः). — (L. 2586) T गाह्यं; G₂ सद्यं; M₂ गृह्यं (for सभ्यं). — (L. 2588) G₂ प्रकारं च; G₂ प्रमाणं तु; M₂ प्रकरणं. — (L. 2589) T G₁ सदा (for मया). — (L. 2590) M₂ गार्हपत्यम् (for गृह). — (L. 2591) T [अ]स्ति (for [आ]सीद्). G₁ तस्माद्; G₂ तस्मात्तद्; M₂ तस्य तद्; M₂ स तस्माद्; Madras ed. तत्तस्माद् (for तस्यासीद्). — (L. 2592) T यश्चाग्निर् (for यस्मात्तु). M₂ यजमानस्य यस्याग्नि (for the prior half). — (L. 2593) M₂ तद् (for तन्). T G₂ तद्; M₂ तु; Madras ed. ते (for the second तं). M₂ s (sup. line. as above) दक्षिणत्वाच्च तदिदः (for the post. half). — (L. 2594) T₁ आख्याता; T₂ G₂ ति. G₂ पचनं; M₂ s वहनं (for हवनं). Madras ed. हव्यं वै वहनं स्मृतं (for the post. half). — After line 2595, M₂ reads lines 2614-2617. M₂-s om. line 2596. — (L. 2596) G₂ यद्वा (for यस्तु). — G₂ om. (hapl.) lines 2597-2618. — (L. 2597) T आवसथ्ये. T₁ यश्चापि; T₂ G₂ यश्चाग्निः (G₂ 'ग्नि'); Madras ed. तं चाग्निः. M₂ पाचनार्णि. — (L. 2598) G₁ s सभ्यम्. — (L. 2600) M₂ वै; M₂ तु (for च). G₁ s तस्मिन् (for तस्माद्). G₁ s M₂ हि (for तु). T₂

G₁ M₂ [s]भवत् (for भवेत्). — (L. 2601) G₁ M₂ s स्वयं (for त्वयं). M₂ च (for सः). — (L. 2603) M₂ s सभ्याग्निः. T₂ [s]मिस् (for यस्). — (L. 2604) G₂ दक्षिणं; M₂ 'णा. — (L. 2605) G₁ s M₂-s स्वर्गम्. — (L. 2606) G₂ [s]यं; M₂ वै; M₂ च (for हि). — (L. 2607) T बौद् (for खं). — (L. 2608) M₂ s (inf. line.) भवेत् (for ततः). Madras ed. तु (for यन्). M₂ निराग्र्यं (for 'मयम्'). T चतुरश्रो यतः स्वर्गो निर्मितोयं निरामयः. — (L. 2609) T विधीयते (for भवेन्नृप). — (L. 2610) T जुहुयाद्गार्हपत्याग्नौ यो भुवं जयते द्विजः. — (L. 2611) M₂ जुहुयाद् (for जुहोति). T जुहोति दक्षिणं यस्तु (for the prior half). — (L. 2612) G₁ s ऋषिगणैः (for चर्षि). — (L. 2613) T [आ]हवनीयो. M₂ भक्तितो; M₂ शक्तिमान् (for भक्ति). G₁ नरः; M₂ मयि (for द्विजः). — (L. 2615) T M₂ हि (for [अ]पि). M₂ [आ]हवनीयस्तु (for 'यत्वं'). G₁ महात्मनः (for 'पुति'). — (L. 2616) G₂ अग्नि- (for योऽग्निः). M₂ यशो वा; M₂ यद्वा वै; Madras ed. यशेषां (for यशे वा). — (L. 2617) M₂ अग्नि (for अस्मिन्). T₂ स*; T₂ तेन (for ततो). — (L. 2618) T मुखाग्नि- (T₂ 'ग्नि') (for मूलार्णि). — (L. 2619) M₂ वै (for तु). T -लोके तु (for -लोकेषु). M₂ स सप्त ऋषिलोकेषु. — (L. 2620) M₂ [अ]प्युपासते. — (L.

जयेत्स वाङ्मयं सर्वं तथा त्वृषिसमामपि ।
अग्नीनामथ बाभ्रेस्तु यस्य होमः प्रदीयते ।
इष्टो भवति सर्वोभिरग्निहोत्रं च तज्जवेत् ।
त्रयाणां यजमानस्य चातुर्होत्रमिति स्मृतम् ।
हो इत्येव विषादो वै विषादो दुःखमुच्यते । [2625]
दुःखं तापत्रयं प्रोक्तं तापं हि नरकं विदुः ।
तस्माद्वै त्रायते दुःखाद्यजमानं हुतोऽनलः ।
तस्मान्नु विधिवत्प्रोक्तमग्निहोत्रमिति श्रुतौ ।
तदग्निहोत्रं सृष्टं वै ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
वेदाश्चाप्यग्निहोत्रार्थं जज्ञिरे स्वयमेव तु । [2630]
अग्निहोत्रफला वेदा शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दानभोगफलं धनम् ।
त्रिवेदमन्त्रसंयोगाद्ग्निहोत्रं प्रवर्तते ।
ऋग्यजुःसामभिः पुण्यैः स्थाप्यते सूत्रसंयुतैः ।
वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप । [2635]
वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेद्योनिः स उच्यते ।
अग्न्याधेयं तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।

तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्धते ।
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्धते । [2640]
श्रीः प्रजाः पशवश्चैव विचं तेजो बलं यशः ।
शरद्व्रात्रेऽथ वैश्यस्य ब्राह्मणीयो हुताशनः ।
शरद्व्रात्रं स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते ।
शरदाधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ।
तस्यापि श्रीः प्रजायुश्च पशवोऽर्थश्च वर्धते । [2645]
पशवः सर्व एवैते त्रिभिर्वैरैरलंकृताः ।
अग्निहोत्रायप्रवर्तन्ते वैरिदं प्रियते जगत् ।
ग्राम्यारण्याश्च पशवस्तथा वृक्षास्तृणानि च ।
फलान्योषधयश्चापि ब्राह्मिहोत्रकृते हि ताः ।
रसाः स्नेहास्तथा गन्धा रत्नानि मणयस्तथा । [2650]
काञ्चनानि च लोहानि ब्राह्मिहोत्रकृतेऽभवन् ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं च तत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् ।
छन्दः शिक्षाश्च कल्पाश्च तथा व्याकरणं नृप ।

2621) G₁ M₂-4 स जयेद् (by transp.); G₂ स जयो. M₂.s यामयं; M₄ दुर्जयं (for वाङ्मयं). G₂ अपि (for सर्वं). G₁.s तथा ऋषि-; M₂ तथाऽपि-; M₂ तथा चि- (for तथा त्वृषि-). — (L. 2622) M₂ यतो (for यस्य). M₂.s प्रतीयते (for प्रदी). — G₁ om. lines 2623-2625. — (L. 2623) G₂ M₂-4 सर्वा (M₂ 'नों')भिर्. — (L. 2624) G₂ त्राणादेः; M₂ त्रासादेः; M₂ (sup. lin. as above) त्रासनादे (hypermetric); Madras ed. त्राणाय (for त्रयाणां). M₂-4 चाग्निहोत्रम् (for चातुर्होत्रं). M₂ अतिस्मृतः (for इति स्मृतम्). — (L. 2625) G₂.s M₂ हो इत्येव; Kumbh. ed. हो इत्येव. G₂ विषादो (for विषादो). — (L. 2626) T G₁.s तावत्रयं (for तापत्रयं). M₂ च (for हि). — After line 2626, G₁.s M₂ ins. :

आध्यात्मिकं त्राधिदैवमाधिभौतिकमेव च ।

पततापत्रयं प्रोक्तमात्मविद्धिः परंपर ।

[(L. 1) G₂ आधिभूतिकम्.]

— (L. 2627) G₁.s M₂ वसाद्. — (L. 2628) G₂ कृतं. — (L. 2630) G₁ -होत्राश्च (sic); G₂ -होत्रं च; G₂ होत्रास्तु; M₂ (sup. lin.) -होत्रं तु (for -होत्रार्थं). — (L. 2632) G₂ M₂-4 नारी (for दारा). T₁ धानाभोग-; G₁.s दत्तमुक्त-; M₂ दानहोम- (for 'भोग-'). — (L. 2633) G₂ M₂.s प्रचक्षते (for प्रवर्तते). — (L. 2635) T G₂ [आ]वाद् (for स्याद्). — (L. 2636) G₁.s M₂ हेयो (for प्रोक्तो). M₂.s ब्रह्म- (for वेद-). — (L. 2637) M₂ अग्निर्धानं (sic); M₂ अग्न्याधानं

(for 'धेयं'). G₁.s [S]नव (for नृप). — (L. 2638) M₂ -पुष्टिश्च (for -वृद्धिश्च). G₂ ब्राह्मणं स (for 'गन्स्य'). — (L. 2639) T₂ G₁.s श्रेष्ठे. T तथैव च; M₂ स उच्यते (for स वै नृप). — (L. 2640) M₂ योऽया- धानं (for येना'). — (L. 2641) T G₂ M₂ (sup. lin.) प्रजा (for प्रजाः). — (L. 2642) T₂ शरद्व्रात्रौ; G₁.s 'इतौ; G₂ 'स्मृते (for 'द्व्रात्रे). T G₁.s तु (for स्य). T G₁ [अ]पि (for हि). G₁ [आ]धानयो (sic); M₂ [अ]ग्न्याधेयो (for [आ]धानीयो). — (L. 2643) T₁ M₂ शरद्व्रात्रः; T₂ 'द्व्रात्रिः; G₂ 'द्व्रात्री (for 'द्व्रात्रं). — (L. 2644) M₂ चैव (for येन). — (L. 2645) G₂.s M₂ [आ]युः (for [अ]पि). G₂ M₂ प्रजा- पुष्टिः; M₂ 'व्यायुः (for 'युश्च). T चैव (for संधंश्च). — (L. 2647) T₂ तेरेव (for वैरिदं). G₂ वैरिद्विगतैर्जगत्; M₂ वैरिदं प्रीयते ज' (for the post. half). — (L. 2648) M₂ वृक्ष- (for वृक्षाश्च). — (L. 2649) M₂.s [ओ]षधयश्च. M₂ फलानि च बहुन्यासन् (for the prior half). G₁ M₂ अग्नि-; M₂.s चाग्नि- (for ब्राह्मि-). M₂ -होत्रे. G₂ हविः; G₂ च ताः; M₂ कृतं; M₂ च हि (for हि ताः). — (L. 2651) M₂ कांचनाधानि (for 'नि च). M₂.s च (for हि). T₂ G₂ M₂ अवेद्; G₁ कृतं (for सभवन्). — M₂ om. lines 2652-2653. — (L. 2652) Lacuna in G₁ for the prior half. M₂ वेदाश्चैव च सर्वैः (for the post. half). — (L. 2654) T₂ G₁ M₂.s शिक्षा. T₂ कदपश्च; G₁ कल्पं. G₁.s तथा व्याकर-

शास्त्रं ज्योतिर्निर्दत्तं चाप्यग्निहोत्रकृते कृतम् । [2655]

इतिहासपुराणं च गाथाश्रोपनिषत्तथा ।

आथर्वणानि कर्मणि चाग्निहोत्रकृते कृतम् ।

यच्चैतस्यां पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ।

तत्सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयंभुवा ।

अग्निहोत्रस्य दर्शस्य पौर्णमासस्य चाप्यथ । [2660]

यूपेष्टिपशुबन्धानां सोमपानक्रियावताम् ।

तिथिनिक्षत्रयोगानां मुहूर्तकरणात्मनाम् ।

कालस्य वेदनार्थं तु ज्योतिर्ज्ञानं कृतं पुरा ।

ऋग्यजुःसाममन्त्राणां श्लोकतत्त्वार्थचिन्तनात् ।

प्रत्यापत्तिविकल्पानां छन्दो ज्ञानं प्रकल्पितम् । [2665]

वर्णाक्षरपदार्थानां संधिलिङ्गं विवक्षितम् ।

नामधातुविवेकार्थं पुरा व्याकरणं कृतम् ।

यूपवेद्यध्वरार्थं तु प्रोक्षणप्रवणाय तु ।

यज्ञदैवतयोगार्थं शिक्षाज्ञानं प्रकल्पितम् ।

यज्ञपात्रपवित्रार्थं द्रव्यसंभारणाय च । [2670]

सर्वयज्ञविकल्पाय पुराकल्पं प्रकल्पितम् ।

नामधातुविभक्तीनां तत्त्वार्थनियमाय च ।

सर्ववेदनिरुक्तानां निरुक्तसृष्टिभिः कृतम् ।

वेद्यं पृथिवीं सृष्टा संभारार्थं तथैव च ।

इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतिम् । [2675]

प्राग्यारण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात् ।

मन्त्राणां विनियोगं च प्रोषिता श्रावणं तथा ।

अनूयाजप्रयाजांश्च मरुतां शंसिनस्तथा ।

उद्गातृश्चैव साक्षां वै बलिप्रस्थानमेव च ।

विष्णुक्रमाणां क्रमणं दक्षिणावभृथं तथा । [2680]

त्रिकालमर्थेनैव स्थानेषूपहृतं तथा ।

देवताग्रहणं मोक्षं हविषां श्रावणं तथा ।

नावबुध्यन्ति ये विप्रा निन्दन्ति च पशोर्बधम् ।

ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं तमसावृतम् ।

शतवर्षसहस्राणि तत्र स्थित्वा नराधमाः । [2685]

किमिभिर्मध्यमाणाश्च तिष्ठेयः पूयसोपि ते ।

यूपास्तु मन्त्रसंस्कारैरेषां वै पशवस्तथा ।

यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नरेश्वर ।

यावत्कालं हि यज्या वै स्वर्गलोके महीयते ।

तावत्कालं प्रमोदन्ते पशवो ह्यध्वरे हताः । [2690]

गानि च. — (L. 2655) Lacuna in G₁. T₂ G₂ M₂ ज्योतिर्ज्ञानं; M₂ ज्योतिःशास्त्रं. T हि; M₂ om. (for [अ]पि). M₂ भवेत् (for कृतम्). — (L. 2656) M₂. 4 इतिहासः. T₁ G₁ M₂ -पुराणाय. M₂ वा (for the second च). — (L. 2657) G₁. 8 अथर्वणानि. M₂ भवेत् (for कृतम्). — (L. 2658) T [ए]तत्स्यत्; G₁ M₂ तस्यां (for [ए]तस्यां). G₂ तु (for हि). — (L. 2660) M₂ पूर्णमासस्य. — (L. 2662) G₁ -करणमिकः; G₂ 'नामकं. — (L. 2663) M₂ कालसं- (for कालस्य). T तज् (for तु). M₂ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2668. G₁ ज्योतिर्ज्ञानं- (for 'ज्ञानं'). — (L. 2665) M₂ -विकल्पार्थं. T शब्द- (for छन्दो). — After line 2665, T reads lines 2670-2672. — (L. 2666) M₂ संधि. G₂ -लिङ्ग. T₂ संधिलिङ्गविवक्षतुः; G₁ 'गविवक्षितां; M₂ 'गविविक्षिताः (for the post. half). — (L. 2667) T -विकल्पार्थम्; M₂ -विधेयार्थं (for -विवेकार्थं). T इदं (for पुरा). G₁. 8 पुराणकरणं सृष्टं (for the post. half). — (L. 2668) M₂ यूपवेद्याध्वरार्थं तु; M₂ 'यैवस्वरार्थं तु (for the prior half). T M₂ प्रोक्षणश्रा- (M₂ 'णं श्रा) वणाय तु; G₁ 'णाश्रवणादिर्कं; G₂ M₂ 'णाश्रवणाय तु. — (L. 2670) G₂. 8 M₂ -संभरणाय. — (L. 2671) M₂ -विकल्पार्थं (for 'व्याय'). — (L. 2672) G₁ नानाधातु- (for नाम'). G₁. 8 -विकल्पानां;

M₂ -विभक्तानां. M₂ तत्त्वार्थं. G₁ -नियमानि (for 'माय'). — (L. 2674) G₂ विद्धि तां; M₂ पृथिवीं. G₂ M₂ सृष्टा. — (L. 2675) T सुगंधम्; G₁ M₂ इज्यार्थम् (for इध्मा'). G₂ सर्व- (for अथ). M₂. 4 वनस्पतिन्. — (L. 2676) M₂ सृष्टे (for जा'). M₂ याग- (for यज्ञ-). — (L. 2677) T₁ प्रेषितं श्रावणं; T₂ M₂. 4 प्रेषिताश्रा (M₂ 'श्र-) वणं; G₁. 8 प्रेषितश्राव (G₂ 'व' कं; Madras ed. प्रेषित- श्रावणं. — (L. 2678) T₁ G₂ अनुज्याजांश्च मरुतां; G₁ अनुज्याजाश्च प्रयाजाश्च (hypermetric) (for the prior half). T M₂ शंसनं (for शंसिनस्). — (L. 2679) M₂ उद्गातृं; M₂ उद्गातुश्च (for 'तृश्'). M₂ उद्गातृत्वं च साक्षां वै (for the prior half). G₂ प्रति- (for बलि-). — After line 2679, T₁ reads lines 2682-2684, repeating lines 2683-2684 after line 2681. — (L. 2680) G₂ क्रमणाद् (for 'णं'). M₂ दक्षिणावभृथस्. — (L. 2681) M₂ [उ]पहृतं (for 'हृतं'). — (L. 2682) M₂ -श्रावणं (for -ग्रहणं). T₁ चैव (for मोक्षं). G₁ M₂ श्रावणं (for श्रावणं). — (L. 2685) G₂ शतं. M₂ तत्र (for स्थित्वा). — (L. 2686) T ते (for च). — After line 2686, G₁. 8 read lines 2690-2695. — (L. 2687) M₂ ओषध्या; M₂ रक्षां वै (for पशं वै). — (L. 2688) T G₁ सहिताः. — (L. 2689) T यज्या. M₂ स्वर्गं (for 'स्वर्ग'). — After line 2689, G₁. 8 ins. :

बृक्षा यूपत्वमिच्छन्ति पशुत्वं पशवस्तथा ।
 तृणानीच्छन्ति दर्भत्वमोषधश्च हविष्यताम् ।
 सोमत्वं च लताः सर्वा वेदित्वं वै वसुंधरा ।
 यस्मात्पशुत्वमिच्छन्ति पशवः स्वर्गलिप्सया ।
 तस्मात्पशुत्वमे हिंसा नास्ति यज्ञेषु पाण्डव । [2695]
 अहिंसा वैदिकं कर्म ब्रह्मकर्मैति तत्स्मृतम् ।
 वेदोक्तं ये न कुर्वन्ति हिंसाबुद्ध्या क्रतुं द्विजाः ।
 सद्यः शूद्रत्वमायान्ति प्रेत्य चण्डालतामपि ।
 गावो यज्ञार्थमुपपन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ।
 सुवर्णं रजतं चैव पात्री कुम्भार्थमेव च । [2700]
 दर्भाः संस्तरणार्थं तु रक्षसां रक्षणाय च ।
 यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
 क्षत्रिया रक्षणार्थं तु वैश्या वार्तामिचित्ततः ।
 शूश्रूषार्थं त्रयाणां तु शूद्राः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
 एवमेतज्जगत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् । [2705]
 नावबुध्यन्ति ये चैतन्नरास्तु तमसा वृताः ।
 ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम् ।
 रौरवादिप्रमुक्तास्तु क्रिमियोर्नि ब्रजन्ति ते ।
 यथोक्तमग्निहोत्राणां शूश्रूषन्ति च ये द्विजाः ।
 तैर्दत्तं सुहुतं चेष्टं दत्तमध्यापितं भवेत् । [2710]
 एवमिष्टं च पूर्तं च यद्विप्रैः क्रियते नृप ।

तावत्कालं वसेयुस्ते पशवश्चापि हविताः ।

— (L. 2690) M₂ हि (for प्र-). — (L. 2692) G_{1,2} बहिस्त्वम्; Madras ed. बहिद्वम् (for दर्भत्वम्). T वै (for च). — (L. 2693) T सर्वे (sic). G₂ M₂ च (for वै). — (L. 2696) G_{1,2} तत्कृतं (for तत्स्मृतम्). — (L. 2698) Some MSS. चंडालताम्. — (L. 2700) M₂ [अ]पि (for [ए]व). G₂ पात्र- (for पात्री). — (L. 2701) G₁ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2703. — (L. 2702) M₂ मुनि (for दिवि). — (L. 2705) T G₂ एव (for एतज्). — (L. 2706) T ना (T₂ अ) वज्रान्ति (for 'बुध्यन्ति'). M₂ यच्च (for ये). T G₂ वेदान्; G₁ चैव; G₂ चैतं (sic) (for चैतम्). — (L. 2707) T प्र- (for ते). — (L. 2709) M₂ होत्राणि. — (L. 2710) T तु तश्च; G₂ M_{2,4} तु दत्तं (for दत्तं सु-). — (L. 2712) T G₂ तु समाहृत्य (for सम्यगा) and आदित्ये (for चा). — (L. 2713) T₂ M₂ हि यत्; G₂ हितं; M_{2,3} कृतं (for हि तत्). — (L. 2714) T₂ G₂ स (for तत्). — (L. 2715) T G₂ हि (for तु). T G₂ M₂ लोकाश्च (for लोके). — (L. 2716) T तेजोत्स्य; G₁ ते बहिः;

तत्सर्वं सम्यगाहृत्य चादित्ये स्थापयाम्यहम् ।
 मया स्थापितमादित्ये लोकस्य सुकृतं हि तत् ।
 धारयेत्तत्सहस्रांशुः सुकृतं ह्यग्निहोत्रिणाम् ।
 यावत्कालं तु तिष्ठन्ति लोके चाप्यग्निहोत्रिणः । [2715]
 तावत्तेषां हि पुण्येन दीप्यन्ते रविणाम्बरे ।
 स्वर्गे स्वर्गं गतानां तु वीर्याद्भवति वीर्यवान् ।
 तत्र ते ह्युपयुञ्जन्ति ह्यग्निहोत्रस्य यत्फलम् ।
 समानरूपा देवानां तिष्ठन्त्याभूतसंश्रवम् ।
 वृथाभिना च ये केचिद्ब्रह्मन्ते ह्यग्निहोत्रिणः । [2720]
 न तेऽग्निहोत्रिणां लोकं मनसापि ब्रजन्ति वै ।
 वीरघ्नास्ते दुराचाराः सुदरिद्रा नराधमाः ।
 विकला व्याधिताश्चापि जायन्ते शूद्रयोनिषु ।
 तस्मादप्रोषितैर्नित्यमग्निहोत्रं द्विजातिभिः ।
 होतव्यं विधिवद्वाजसूध्वमिच्छन्ति ये गतिम् । [2725]
 आत्मवत्तत्र मन्तव्यमग्निहोत्रं युषिष्ठिर ।
 न त्याज्यं क्षणमप्येतद्गृहीतव्यं द्विजातिभिः ।
 वृद्धत्वेऽप्यग्निहोत्रं वै गृह्णन्ति विधिवद्विजाः ।
 शूद्राश्चाद्विरता दान्ताः संयतेन्द्रियबुद्धयः ।
 पञ्चयज्ञपरा नित्यं क्रोधलोभविवर्जिताः । [2730]
 द्विकालमतिथींश्चैव पूजयन्ति च भक्तितः ।
 तेऽपि सूर्योदयप्रत्ययैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।

G₂ [ए]व हि; G₂ M₂ ते बाह्य- (for तेषां हि). M_{2,3} रविर्बरे. — (L. 2717) T G₂ M₂ न ते; M₂ स्वर्गात् (for स्वर्गे). T G₂ स्वर्ग- (for स्वर्गे). T नित्याद् (for वीर्याद्). — (L. 2718) M₂ [स]ंयुज- (for ह्यपि). G_{1,2} -युञ्जति; G₂ -युञ्जीत; M₂ -युज्यन्ति. M₂ च (for हि). G_{1,2} तत् (for यत्). — (L. 2719) M₂ वेदानां (for देवानां). — (L. 2720) T G₂ वयं (sic) (for च ये). T वा; G₂ च (for हि). — (L. 2721) M_{2,3} हि (for ते). G₁ लोके. M_{2,3} ते (for वै). — (L. 2722) T विरकाश्च (for वीरघ्नाश्च). T मदोद्विगा; G_{1,2} दरिद्रास्तु (for सुदरिद्रा). — (L. 2724) T₁ चाप्रोषितैर् (for अप्रो). T G_{2,3} ह्यग्नि- (for अग्नि). — (L. 2725) M_{2,3} चेद् (for ये). T₁ ऊर्ध्वा गच्छन्ति ये गतिं (for the post. half). — (L. 2726) G_{1,2} आत्मवत्तावन्तव्यम्; M_{2,3} 'जं सन्नेतत्स्याद् (for the prior half). — (L. 2727) T एतद्भिः; G_{1,2} इत्येतद् (for अप्येतद्). G₁ प्रगृहीतं; G_{2,3} M₂ ग्रहीतव्यं. — (L. 2728) G₁ पृथक्त्वे; M_{2,3} वार्षिक्ये (for वृद्धत्वे). G_{1,2} M_{2,3} ये (for वै). T पृथक्त्वे त्वग्निहोत्रान्ते. — (L. 2729) T शूद्राश्च- (for 'न्नाद्'). — (L. 2730) T₂ G₂ रता (for -परा). G_{1,2} लोभः

मम लोके प्रमोदन्ते दृष्ट्वा मां च युधिष्ठिर ।
 मन्वन्तरं च तत्रैकं मोदित्वा द्विजसत्तमाः ।
 इह मानुष्यके लोके जायन्ते द्विजसत्तमाः । [2735]
 बालाहितामयो ये च शूद्राश्चाद्विरताः सदा ।
 क्रोधलोभविभिर्मुक्ताः प्रातःस्नानपरायणाः ।
 यथोक्तमग्निहोत्रं वै जुह्वते विजितेन्द्रियाः ।
 आतिथेयाः सदा सौम्या द्विकालं मत्परायणाः ।
 ते यान्त्यपुनरावृत्तिं भित्त्वा चादित्यमण्डलम् । [2740]
 मम लोकं सप्तलीका यानैः सूर्योदयप्रभैः ।
 तत्र बालार्कसंकाशाः कामगाः कामरूपिणः ।
 ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम् ।
 इत्येषा ब्राह्मिणीनां विभूतिः पाण्डुनन्दन ।
 ये च देवश्रुतिं केचिन्निन्दमाना ह्यबुद्धयः । [2745]
 प्रमाणं न च कुर्वन्ति ते यान्ति ह्यक्षयं तमः ।
 प्रमाणसिद्धिहासं च वेदान्कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 ते यान्त्यमरसायुज्यं नित्यमास्तिक्यबुद्धयः ।

Colophon.

क्रोध- — (L. 2731) Gs Ms. s अतिथिं. T₁ भोजयति
 (for पूज*). Ms. s स (for च). Gs भक्षितः; Ms. s
 शक्तिः (for भक्तिः). — (L. 2734) T₁ Gs मोदितः;
 G₁ मुदितः; M₄ मोदते. — Ms. om. (hapl.) line 2735.
 — (L. 2735) T Gs Ms भवन्ति (for जायन्ते). Ms
 -युग्वाः (for -सत्तमाः). — (L. 2736) T शिलाहितामयो
 (for बाला*). — (L. 2737) Gs व्रत- (for प्रातः-).
 — (L. 2738) G₁ जुह्वति. Ms. s संयतेन्द्रियाः (for विजि*).
 Ms ये जुह्वति जितेन्द्रियाः. — (L. 2739) G₁ अतिथेयाः. T
 सम्यग्; Gs सौम्या (sic) (for सौम्या). T₁ नारायणपरायणाः;
 T₂ चन्द्रायण* (for the post. half). — (L. 2740)
 Gs सूर्यस्य (for चादित्य-). — (L. 2742) T Gs
 -चारिणः (for -रूपिणः). — (L. 2743) T Gs -सुख-
 (for -गुण-). T क्रीडन्ते. — (L. 2744) M₄ ह्येषा
 (for इत्येषा). T₁ G₁ इत्येषाम्ना (G₁ 'मा'हितामनीनां.
 — (L. 2745) G₁ s श्रुतिं केचिन्निन्द (Gs 'ष'माना श्रुतिं
 दूर्ध्वत्यबुद्धयः. — (L. 2746) T प्र- (for च). T₂
 ये (for ते). Ms [र]ह (for हि). G₁ s ते यांती-
 ह्यपि दुर्गति (for the post. half). — (L. 2747)
 G₁ सर्वाक्ष; Gs सर्वाग्नि (for कुर्वन्ति). Ms. s वेदान्वि-
 प्रास्तपाचरान् (for the post. half). — Colophon.
 — Sub-parvan : T Ms. s श्री (T₁ om. श्री) वैष्णवधर्म-
 शास्त्र; Gs धर्मशास्त्र; Ms विष्णुधर्म. — Adhy. name :

युधिष्ठिर उवाच ।

चक्रायुध नमस्तेऽस्तु देवेश गरुडध्वज ।
 चान्द्रायणविधिं पुण्यमाख्याहि भगवन्मम । [2750]
 भगवानुवाच ।
 शृणु पाण्डव तत्त्वेन सर्वपापप्रणाशनम् ।
 पापिनो येन शुद्ध्यन्ति तत्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा चरितव्रतः ।
 यथावत्कर्तुं कामो यस्तत्स्येयं प्रथमा क्रिया ।
 शोधयेत्तु शरीरं स्वं पञ्चगव्येन यन्त्रितः । [2755]
 शरीरं कक्षपक्षान्तं ततः कुर्वीत पावनम् ।
 शुद्धवासाः शुचिर्भूत्वा मौर्ज्जी बज्जीत मेखलाम् ।
 पालाशदण्डमादाय ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 कृतोपवासः पूर्वं तु शुकृप्रतिपदि द्विजः ।
 नदीसंगमतीर्थेषु शुचौ देशे गृहेऽपि वा । [2760]
 गोमयेनोपलिसेऽथ स्थण्डिलेऽग्निं निधापयेत् ।
 आचारावाज्यभागौ च प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।
 वारुणेश्चापि पञ्चैव हुत्वा सर्वान्यथाक्रमम् ।
 सत्याय विष्णवे चेति ब्रह्मर्षिभ्योऽथ ब्रह्मणे ।

M₂-4 अग्निहोत्रप्रशंसा (Ms 'शंसनं). — Adhy. no. : T₁
 99; T₂ 108; G₁ s M₄ 98; Gs 109; Ms 15;
 Ms 97. — (L. 2749) T योगेश (for देवेश). — (L.
 2750) M₄ चन्द्रायण-. T पुरुषोत्तम (for भगवन्मम).
 — (L. 2751) Ms सत्त्वेन (for तत्त्वेन). — (L. 2753)
 Ms. s वैश्यः शूद्रो (for वापि वैश्यो). — (L. 2754)
 T₂ [S]यं (for यम्). T₂ यन्मन्ये (for तत्स्येयं). T
 प्रथम- (for 'मा). — (L. 2755) T₁ शोधयेत्स्वं शरीरं
 तु; T₂ 'स्व'शरीरे त्वत् (for the prior half). Ms
 मन्त्रितः. Gs पंचगव्यैरतन्त्रितः. — (L. 2756) Gs सशिरः
 (for शरीरं). T Gs कक्षपक्षौ (Gs 'रक्षां' ततः कुर्वन्;
 G₁ Ms Madras ed. सशिरः कृष्णपक्षौ (G₁ 'क्षौ' तु;
 Ms [inf. lin.] 'क्षयः; Madras ed. 'क्षे' तु (for the
 prior half). Ms. s कुर्यात्तु (for कुर्वीत). Gs Ms
 (sup. lin.) वापन (for पावनम्). T Gs शिरसो वपनं तथा
 (for the post. half). — (L. 2757) G₁ s शुद्धवासाः
 (for शुद्ध*). — (L. 2758) Ms पलाश-; M₄
 पालाशं. G₁ M₄ ब्रह्मचारी. — (L. 2759) Ms-4
 -प्रतिपदं. T द्विजाः. — (L. 2760) Gs -देशेषु (for
 -तीर्थेषु). T नदीषु समदेशेषु (for the prior half).
 — (L. 2761) Gs -लिप्तेन (for -लिप्तेऽथ). — (L.
 2762) T Ms-4 प्रणव-. T Gs Ms व्याहृति. — (L.
 2763) G₁ s Ms. s वारुणं (M₄ 'गां' (for 'गैश्च). Ms. s
 [अ]थ; M₄ [य]वं (for [य]न). — (L. 2764) T Ms. s

विशेष्यश्चैव देवेभ्यः प्रजापतय एव च । [2765]

षड्भूतो जुहुयात्पश्चात्प्रायश्चित्ताहुतिं द्विजः ।

ततः समापयेदग्निं क्षान्तिं कृत्वाथ पौष्टिकम् ।

प्रणम्याग्निं च सोमं च भस्म धृत्वा तथात्मनि ।

नदीं गत्वा विविक्षात्मा सोमाय वरुणाय च ।

आदित्याय नमस्कृत्वा ततः क्षायात्समाहितः । [2770]

उत्तीर्योदकमाचम्य त्वासीनः पूर्वतोमुखः ।

प्राणायामं ततः कृत्वा पवित्रैरभिषेचनम् ।

आचान्तस्त्वभिषीक्षेत चोर्ध्वबाहुर्दिवाकरम् ।

कृताञ्जलिपुटः पश्चात्कुर्याच्चैव प्रदक्षिणम् ।

नारायणं वा रुद्रं वा ब्रह्माणमथ वापि वा । [2775]

वारुणं मन्त्रसूक्तं वा प्रारभोजनमथापि वा ।

वीरभ्रमृशभं वापि तथा चाप्यघ्नमर्षणम् ।

गायत्रीं मम वा देवीं सावित्रीं वा जपेत्ततः ।

ततश्चाष्टादशं वापि सहस्रमथ वापरम् ।

ततो मध्याह्नकाले वै पायसं यावकं हि वा । [2780]

पाचयित्वा प्रयत्नेन प्रयतः सुसमाहितः ।

पात्रं तु सुसमादाय सौवर्णं राजतं तु वा ।

तात्रं वा सून्मयं वापि औदुम्बरमथापि वा ।

वृक्षाणां याज्ञियानां तु पर्णैराद्वैरकुत्सितैः ।

पुटकेन तु गुप्तेन चरेन्नैशं समाहितः । [2785]

ब्राह्मणानां गृहाणां तु सप्तानां नापरं ब्रजेत् ।

गोदोहमात्रं तिष्ठेत्तु वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।

न हसेच्च न वीक्षेच्च नाभिभाषेत वा स्त्रियम् ।

दृष्ट्वा मूत्रं पुरीषं च चण्डालं वा रजस्त्रलाम् ।

पतितं च तथा श्वानमादित्यमवलोकयेत् । [2790]

यो हि पादुकमारुह्य सर्वदा प्रचरेद्विजः ।

तं दृष्ट्वा पापकर्मिणामादित्यमवलोकयेत् ।

ततस्त्वावसथं प्राप्नोति निक्षिप्य भूतले ।

प्रक्षाल्य पादावा जान्वोर्हस्तावाकर्ष्य पुनः ।

आचम्य वारिणा तेन वह्निं विप्रान्श्च पूजयेत् । [2795]

पञ्च सप्ताथ वा कुर्याद्भागान्भैक्षस्य तस्य वै ।

तेषामन्यतमं पिण्डमादित्याय निषेदेयेत् ।

ब्रह्मणे चाग्नये चैव सोमाय वरुणाय च ।

विशेष्यश्चैव देवेभ्यो दद्यादन्नं यथाक्रमम् ।

अवशिष्टमयैकं तु वक्त्रमात्रं प्रकल्पयेत् । [2800]

अङ्गुल्यग्रे स्थितं पिण्डं गायत्र्या चामिमन्त्रयेत् ।

अङ्गुलिमिक्षिभिः पिण्डं प्राभीयात्प्राङ्मुखः शुचिः ।

[ए]व (for [इ]ति). T Gs [स]पि (for स्य). — (L. 2765) M₂.s [अ]पि (for [ए]व). G₁.s M₄ [स]य प्रजापतये तथा; M₂.s स प्रजापतयेपि च (for the post. half). — (L. 2766) G₁ M₂.s षड्भूत्वा; M₄ षड्भूत्वा. T M₄ प्रायश्चित्ताहुतीर्. T G₁ M₄ द्विजाः. — (L. 2767) G₂ असौ. G₃ M₄ पौष्टिकीं. — (L. 2768) G₁.s चार्ति (by transp.). G₁.s M₄ दिग्भवा; G₃ M₄ दत्त्वा; M₄ दिग्भ (for धृत्वा). G₁.s यथात्मनि; G₃ [अ]य वर्तन्ति. — (L. 2769) G₁.s विशुद्धात्मा; G₃ विविक्षांतां; M₂.s *कांता; M₄ विमुक्ताय (sup. line. *त्मा) (for विविक्षात्मा). — (L. 2770) M₄ समाधृतः (for *हितः). — (L. 2771) G₁.s चासीनः; M₂-4 स्वा* (for त्वा*). M₄ पूर्वतोमुखं. — (L. 2773) G₁.s om. च. — (L. 2774) G₁.s स्त्रित्वा (for पश्चात्). — (L. 2775) G₁ च (for the third वा). T Gs स्वाध्यायं (T₁ ब्रह्मणं ब्राह्मणं तथा; M₄ [अ]प्यय स्वाध्यायमेव वा (for the post. half). — (L. 2776) M₂-4 आरणं (M₄ *यं) (for वारुणं). T यमः; G₃ M₄ मम (for मन्त्रः). T M₂.s च (for the first वा). M₂.s om. the post. half and the prior half of line 2777. — (L. 2777) G₃ वीरस्तम् (for *भ्रम्). T च (for वा). — (L. 2778) G₁.s M₄ देवीं वा (by transp.). M₂.s ततो जपेत् (by transp.). — (L. 2779) G₁.s M₄ शते

वा (M₄ च) (for ततश्च). M₄ च (for the first वा). T₂ च (for the second वा). — (L. 2780) M₂.s वा (for वै). — (L. 2781) T Gs तु (for सु). — M₄ om. (hapl.) lines 2782-2785. — (L. 2782) Madras ed. ततः (for तु सु). T Gs M₂ ततः पात्रं समादा (M₂ *वा)य (for the prior half). T₁ तथा; G₃ हि वा (for तु वा). — (L. 2783) Some MSS. सून्मयं. — (L. 2784) T₁ याज्ञियानां; G₁.s M₂.s याज्ञिकानां. — (L. 2785) T₁ च (for तु). — (L. 2786) M₄ च (for तु). G₁.s वापरं; M₂.s न परं (for नापरं). — (L. 2787) G₁ तिष्ठेत्तु; M₄ तिष्ठेच्च. M₄ om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 2788. — (L. 2788) G₂ न हसेच्च च वीक्षेत. G₁.s स्त्रियः; M₄ स्त्रिया. — (L. 2789) G₁.s M₄ वा (for च). M₄ दृष्ट्वा पुरीषं मूत्रं च. M₄ च (for वा). — T₂ M₄ om. (hapl.) lines 2791-2792. — (L. 2791) G₃ आक्रम्य (for आरुह्य). G₁ सर्वथा प्रपथेद्विजः. — (L. 2793) M₂.s स्वावसथं (for त्वा*). M₄ प्राप्य (for प्राप्नोति). M₄ निक्षान्नं (for निक्षान् नि-). — (L. 2794) T Gs M₄ पादावाजानू (G₃ M₄ *नु); M₄ पाणिपादौ द्वौ (for पादावा जान्वोर्). T हस्तम्. M₄.s (sup. line.) आकोपरं. M₄ आजानू हस्तौ पुनः. — (L. 2799) T G₁ चैव; G₂

यथा च वर्धते सोमो हसते च यथा पुनः ।
 तथा पिण्डाश्च वर्धन्ते हसन्ते च दिने दिने ।
 त्रिकालं ज्ञानमस्योक्तं द्विकालमथ वा सकृत् । [2805]
 ब्रह्मचारी सदा वापि न च वस्त्रं प्रपीडयेत् ।
 स्थाने न दिवसं तिष्ठेद्वात्रौ वीरासनं व्रजेत् ।
 भवेत्स्थण्डिलशायी वाप्यथ वा वृक्षमूलिकः ।
 वल्कलं यदि वा क्षौमं शाणं कार्पासकं तु वा ।
 आच्छादनं भवेत्तस्य वस्त्रार्थं पाण्डुनन्दन । [2810]
 एवं चान्द्रायणे पूर्णे मासस्यान्ते प्रयत्नवान् ।
 ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या दद्याच्चैव च दक्षिणाम् ।
 चान्द्रायणेन कीर्णेन यत्कृतं तेन दुष्कृतम् ।
 तत्सर्वं तत्क्षणादेव भस्मीभवति काष्ठवत् ।
 ब्रह्महत्याथ गोहत्या सुवर्णस्तैन्यमेव च । [2815]
 भूणहत्या सुरापानं गुरोर्दारव्यतिक्रमः ।
 एवमन्यानि पापानि पातकीयानि यानि च ।
 चान्द्रायणेन नश्यन्ति वायुना पांसवो यथा ।
 अनिर्दशया गोः क्षीरमौष्ट्रमाविक्रमेव च ।
 मृतसूतकयोश्चास्त्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । [2820]
 उपपातकिनश्चास्त्रं पतितान् तथैव च ।
 शूद्रस्योच्छेषणं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

भाकाशस्थं तु हस्तस्थमासनस्थं तथैव च ।
 परहस्तस्थितं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 अथाग्नेदिधिषोरक्षं दिधिषूपपतेस्तथा । [2825]
 परिवेत्तुस्तथा चास्त्रं परिवित्तान्नमेव च ।
 कुण्डास्त्रं गोलकास्त्रं च देवलान्नं तथैव च ।
 तथा पुरोहितस्यास्त्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 सुरासवं विषं सर्पिलाक्षा लवणमेव च ।
 तैलं चापि च विक्रीणन्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । [2830]
 एकोद्दिष्टं तु यो भुङ्क्ते दिनमध्यगतोऽपि यः ।
 मिश्रमाण्डे तु यो भुङ्क्ते द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 यो भुङ्क्तेऽनुपनीतेन यो भुङ्क्ते च स्त्रिया सह ।
 यो भुङ्क्ते कन्यया सार्धं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 उच्छिष्टं स्थापयेद्विप्रो यो मोहान्नोजनान्तरे । [2835]
 दद्याद्वा यदि संमोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 तुम्बकोशातकं चैव पलङ्गं गृह्णन् तथा ।
 छत्राकं लघुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 तथा पर्युषितं चास्त्रं पक्वं परगृहागतम् ।
 विपकं च तथा मांसं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । [2840]
 उदक्यया शुना वापि चण्डालैर्वा द्विजोत्तमः ।
 दृष्टमन्नं तु भुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

अन्यान्; Gs Ms दद्याद् (for अन्नं). — (L. 2800) T
 Gs तथा (for अथ). — (L. 2801) T अंगुलीभिस्त्रिभिः;
 Gs °व्यग्रस्थितं (for °ग्रे स्थितं). Ms -मन्त्रितं (for -मन्त्रयेत्).
 — (L. 2802) Ms पुनः (for शुचिः). — (L. 2803)
 T तथा (for the second यथा). — (L. 2807) Gs
 स्थानेषु दिवसे तिष्ठेद् (for the prior half). Ms स्वैरासनं
 (for क्षीरा). — (L. 2808) T व्रजे (for भवेद्). Ms s
 च (for the first वा). T G1 s om. [अ]पि. Ms -मूलकं
 (for -मूलिकः). — (L. 2809) Ms वाप्यथ (for यदि
 वा). T Gs शोणं. Ms-4 कार्पासिकं. Kumbh. ed. and
 Madras ed. तथा (for तु वा). — (L. 2810) T G1
 Ms वस्त्रार्थं. — (L. 2811) T प्रयत्नतः. — (L. 2812)
 Gs Ms-4 तु (for the second च). — (L. 2815) G1
 Ms s च (for [अथ]). T -स्तेयम् (for -स्तेन्यम्). Ms-4 वा
 (for च). — (L. 2816) G1 Ms s -व्यतिक्रमं. — (L.
 2817) T Gs तपनीयानि (for पातकी). Ms कानिचिद्
 (for यानि च). — (L. 2819) Ms s वा (for च).
 — (L. 2820) T G1 s भक्त्या (for भुक्त्वा). — (L.
 2821) T Gs पतितान्. — Ms om. (hapl.) lines
 2822-2826. G1 om. (hapl.) from the post. half of
 line 2822 up to the prior half of line 2837.
 Gs om. (hapl.) lines 2823-2828. T1 Ms read

lines 2823-2824, after line 2828. — (L. 2823)
 Madras ed. अथः सस्तं (for आसनस्थं). — After line
 2824, Ms ins. :

आसन्दीस्थस्तु यो भुङ्क्ते शयनीयगतोऽपि च ।

यो भुङ्क्ते वा सहस्थस्तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

— (L. 2825) T2 तथाग्ने-; Ms s अथाग्र- Ms s
 अपि (for तथा). — (L. 2826) T1 Ms परिवित्सेत्
 (for "वेत्तुस्"). T1 परिवित्तान्नमेव च; Ms परिवित्तुस्तथैव
 च (for the post. half). — (L. 2829) Ms s
 सु (Ms पु) रामांसं (for "सर्वं"). Ms घृतं (for विषं).
 — (L. 2830) Ms सोमं (for चापि). — (L. 2831)
 Gs Ms जन-; Ms जल- (for दिन-). Ms यो भुङ्क्ते
 जलमध्यगः (for the post. half). — (L. 2832) Gs
 -भाडेपि; Kumbh. ed. and Madras ed. -भाडेपु (for
 -भाण्डे तु). — (L. 2834) Ms चैव (for सार्धं). Gs
 Ms कन्यया सह यो भुङ्क्ते. — (L. 2837) Ms तुलं. Gs
 -कोशातकी. Ms तुलं कोशातकीं चैव. Ms फलङ्गं. — (L.
 2838) T Gs वृताकं; Ms s चि (Ms छि) त्राकं (for छत्राकं).
 Ms जग्धवा (for भुक्त्वा). — Ms s om. (hapl.) lines
 2839-2840. — (L. 2839) G1 s द्विजः (for तथा).
 — (L. 2841) Ms उदक्या वा (for "कन्यया"). T Gs s च

एतत्पुरा विशुद्धयर्थमृषिमिश्रितं व्रतम् ।
पावनं सर्वपापानां पुण्यं पाण्डव चोदितम् ।
एतेन वसवो रुद्राश्चादित्याश्च दिवं गताः । [2845]
एतदाद्यं परं गुह्यं पवित्रं पावनं स्मृतम् ।
यथोक्तमेतद्यः कुर्याद्विजः पापप्रणाशनम् ।
स दिवं याति पूतात्मा निर्मलादित्यसंनिभः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
केशवेनैवमुक्ते तु चान्द्रायणविधिक्रमे ।
अपृच्छत्पुनरन्याश्च धर्मान्धर्मात्मजो नृप । [2850]
युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वभूतपते श्रीमन्सर्वभूतनमस्कृत ।
सर्वभूतहितं धर्मं सर्वज्ञ कथयस्व मे ।
भगवानुवाच ।
यद्भिरद्विजनस्यापि स्वर्ग्यं सुखकरं भवेत् ।
सर्वपापप्रशमनं तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
कार्तिकाद्यास्तु ये मासा द्वादशैव प्रकीर्तिताः । [2855]

तेष्वेकभुक्तनियमः सर्वेषामुच्यते मया ।
कार्तिके दस्तु वै मासे नन्दायां संयतेन्द्रियः ।
एकभुक्तेन मद्रक्तो मासमेकं तु वर्तते ।
जलं वा न पिबेन्मासे नान्तरं भोजनात्परम् ।
आदित्यरूपं मां नित्यमर्चयन्सुसमाहितः । [2860]
व्रतान्ते भोजयेद्विभ्रान्दक्षिणां संप्रदाय च ।
क्रोधलोभविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
विधिवत्कपिलादाने यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य सूर्यलोके महीयते ।
ततश्चापि द्युतः कालात्पुरुषेषूपजायते । [2865]
मार्गशीर्षं तु यो मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
कामं क्रोधं च लोभं च परित्यज्य यथाविधि ।
ज्वात्वा चादित्यरूपं मामर्चयेन्नियतेन्द्रियः ।
जपन्नेव तु गायत्रीं मामिकां वाग्यतः शुचिः ।
मासे परिसमाप्ते तु भोजयित्वा द्विजाण्युचीन् । [2870]
तानर्चयति मद्रक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अग्निहोत्रे कृते पुण्यमाहितामेस्तु यद्भवेत् ।
तत्पुण्यफलमासाद्य यानेनाम्बरशोभिना ।
सप्तर्षिलोके चरति यथाकामं यथासुखम् ।

(for वा). M₄ चंडालैश्च नृपोत्तम. — (L. 2842) T दृष्टमन्त्रं न भुंजीयाद् (for the post. half). — G₈ om. line 2843. — (L. 2843) T चरित. — (L. 2844) G₁, M₂ भूतानां (for पापानां). M₂, s चोत्तमं (for चोदितम्). — (L. 2845) T om. the first च. — (L. 2846) T G₈ पवित्रं पापनाशनं (for the post. half). — (L. 2847) T₁ -प्रणाशनः. — G₈ om. line 2848. — (L. 2848) T₁ दिवं स (by transp.). T G₈ विमलादित्य-संनिभः. — Colophon. — Sub-parvan: T G₈ M₂ वैष्णवधर्म; G₈ M₂ धर्मशास्त्र; M₂ विष्णुधर्म. — Adhy. name: G₁, M₂-4 चान्द्रायणविधिः. — Adhy. no.: T₁ 100; T₂ M₄ 109; G₁, s 99; G₈ 110; M₂ 16; M₈ 98. — (L. 2849) T₂ [ए]वमुक्तस्तु; M₂ [ए]तदाख्याते. — (L. 2850) M₂, 4 अप्यन्यान् (for अन्याश्च). — (L. 2851) T₂ -नमस्तु ते; M₂ 'स्कृतः. — (L. 2852) M₂ सर्वं त्वं; M₄ धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ). G₁, s नः (for मे). — (L. 2853) T₂ G₈ M₂-4 स्वर्ग. M₂ सुखतरं (for 'करं). — (L. 2855) MSS. कार्तिकाद्यास्तु. M₂, s [ए]ते (for [ए]व). — (L. 2856) G₁, s M₄ [ए]व (for [ए]क-). T₂ -भक्त; G₈ M₂ -भुक्ति- (for -भुक्त-). — (L. 2857) MSS. कार्तिके. T मासे वै (by transp.). M₂ संयतो नरः (for 'तेन्द्रियः). — (L. 2859) T₂ मासं (for मासे). T₁ G₁ जलपानं पिबेन्मासम् (for the prior half). T₁ G₁ अंतरा (for नान्तरं). — (L. 2860)

T₁ G₁ -पुत्रं (for -रूपं). M₂, s मा (for मां). M₂ वापि (for नित्यम्). G₈ अर्चयेत् (for 'यन्). M₂ नित्यमर्चयन्समाहितः. — (L. 2861) M₂ मासति (for व्रतान्ते). M₂ दक्षिणाः. T₁ च (for सं-). T₂ G₁, s M₂, 4 ददेत्पुनः (for संप्रदाय च). — (L. 2864) M₂, s -प्रासः (for -प्राप्य). T मम (for सूर्य-). — (L. 2865) M₄ कुरुष्वेषु (sic) (for पुरुषेषु). T दिशा वर्षेषु जायते. — After line 2865, T M₂ ins.:

तत्र स्थित्वा चिरं कालमस्मिन्विप्रो भविष्यति ।

M₂ cont.: M₂ ins. after line 2865:

तत्र प्रकामं क्रीडित्वा मानुषेषूपजायते ।

राजराजाचितो विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् ।

— (L. 2866) G₁ मार्गशीर्षे. T G₈ यः क्षिपेत् (for वर्तते). — (L. 2867) T₁ G₁ कामः (sic) (for कामं). — (L. 2868) M₂ संयतेन्द्रियः. — (L. 2869) M₄ च (for तु). T₁ मामिकां (sic); T₂ ममैकां; M₂ मामकी. — (L. 2870) G₁, s शुचिः (for शुचीन्). — (L. 2871) T G₁, s अर्चयन्ति. — (L. 2872) T हुते; M₂ तु ते (for कृते). G₈ पुण्ये. G₈ M₄ च (for तु). — (L. 2873) M₄ पुण्यं. — (L. 2874) G₁, s स ह सप्तर्षिलोकेषु (for the prior half). G₈ M₂, 4 यथा-कालं (for 'कामं). — (L. 2876) M₂ प्रकाशं (for

ततश्चापि द्युतः कालाद्धरिवर्षेषु जायते । [2875]
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा राजा पश्चान्नविष्यति ।
 पौषमासं क्षपेदेवमेकभुक्तेन यो नरः ।
 अर्चयन्नेव मां नित्यं मद्रतेनान्तरात्मना ।
 अहिंसासत्यसहितः क्रोधहर्षविवर्जितः ।
 एवं युक्तस्य राजेन्द्र शृणु यत्फलमुत्तमम् । [2880]
 विप्रातिथ्यसहस्रेषु यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यं समनुप्राप्य शक्यलोके महीयते ।
 अवकीर्णस्ततः कालादिलावर्षेषु जायते ।
 तत्र स्थित्वा चिरं कालमस्मिन्विप्रो भविष्यति ।
 माघमासं तथा यस्तु वर्तते चैकभुक्ततः । [2885]
 मर्दार्चनपरो भूत्वा इभ्रमक्रोधविवर्जितः ।
 मासिकामपि गायित्रीं संध्यायां तु जपेद्बुधः ।
 दत्त्वा तु दक्षिणामन्ते भोजयित्वा द्विजानपि ।
 ममस्फुरति तान्भक्त्या मद्रतेनान्तरात्मना ।
 त्रिकालं स्नानयुक्तस्य तस्य पुण्यफलं शृणु । [2890]
 नीलकण्ठप्रयुक्तेन यानेनाम्बरशोभिना ।
 पितृलोकं व्रजेच्छ्रीमान्सेव्यमानोऽस्फुरोगणैः ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा भद्राग्नेपूजयायते ।
 ततश्च्युतश्चतुर्वेदी विप्रो भवति भूतले ।
 यः क्षपेत्फाल्गुनं मासमेकभुक्तो जितेन्द्रियः । [2895]
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतन्मन्त्रं जपेत्सदा ।

पायसं भोजयेद्विप्रान्ब्रतान्ते संयतेन्द्रियः ।
 मर्दार्चनपरोऽक्रोधस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 विमानं सारसैर्युक्तमारूढः कामगामि च ।
 नक्षत्रलोके रमते नक्षत्रसदृशाकृतितः । [2900]
 ततश्चापि द्युतः कालादेतुमालेषु जायते ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा मानुषेषु मुनिर्भवेत् ।
 चैत्रमासं तु यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी तु मद्रक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यदग्निहोत्रिणः पुण्यं यथोक्तं व्रतचारिणः । [2905]
 तत्पुण्यफलमासाद्य चन्द्रलोके महीयते ।
 ततोऽवतीर्णो जायेत वर्षे रमणके पुनः ।
 भुक्त्वा कामास्ततस्तस्मिन्निह राजा भविष्यति ।
 वैशाखं यस्तु वै मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
 द्विजमप्राप्तने कृत्वा भुञ्जन्भूमौ च वाग्यतः । [2910]
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 व्रतान्ते भोजयेद्विप्रास्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 फलं यद्विष्वलोकमग्निष्टोमातिरात्रयोः ।
 तत्पुण्यं फलमासाद्य देवलोके महीयते ।
 ततो हैमवते वर्षे जायते कालपर्ययात् । [2915]
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा विप्रः पश्चान्नविष्यति ।
 ज्येष्ठमासं तु यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
 विप्रमप्राप्तने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्थाविषि ।

*मं). — (L. 2877) T G₁ s M₂ s पौषमासं. T₂ G₁ क्षिपेद्. T G₈ यस्तु (for एवम्). T वै (for यो). G₂ (also as above) द्विजः (for नरः). — (L. 2878) M₄ आदित्यं (for मां नित्यं). M₂ अर्चयेत् तु मां नित्यं. T G₈ मद्रक्तेन (for मद्रतेन). — (L. 2879) M₂ s -निरतः (for -सहितः). T G₈ क्रोधाभ्यावि (G₈ 'दि' वञ्जितः. — (L. 2881) M₂ विप्रातिथि-. T -सहस्रे तु (for 'स्रेषु'). — (L. 2882) M₂ s फलं (for पुण्यं). G₈ M₂ -प्राप्तः (for -प्राप्य). — M₄ om. line 2883. — (L. 2883) Madras ed. अवतीर्णम् (for 'कीर्णम्'). — (L. 2884) G₁ लोके (for विप्रो). — (L. 2885) T₁ om. च. M₂ s -भुक्तितः; M₄ -भक्ततः. — (L. 2886) T ममार्चन- (for मर्द'). — (L. 2887) T₂ तथा मम; G₈ एकाहम्; M₂ मासिकां वा (for मासिकाम्). G₁ सावित्री (for गायित्री). M₂ पुनः; M₄ द्विजः (for बुधः). — (L. 2889) T G₈ तान्सर्वान्; M₂ s मद्रक्त्या. — (L. 2890) G₂ त्रिकाल- (for 'लं'). T₂ -संयुक्तम् (for -युक्तस्य). G₁ त्रिकालज्ञानयुक्तस्य. — (L. 2891) G₁ -प्रस-क्तेन (for -प्रयु'). — (L. 2892) M₄ श्रीर्ध (for श्रीमान्).

G₂ सेवमानो. — (L. 2895) T₂ क्षिपेत्; G₁ s M₂ चरेत् (for क्षपेत्). G₁ s M₄ [s] व्यसंशयः (G₁ 'यं'); M₂ s न संशयः (for जितेन्द्रियः). — (L. 2896) M₄ [इत्युक्त्वा (for [इत्येतन्]. G₂ जपन्सदा; M₂ उदाहरत् (for जपेत्सदा). — (L. 2898) G₈ तदर्वन-. M₂ s भूत्वा (for ऽक्रोधम्). — (L. 2900) M₂ सुखं नक्षत्रलोकेषु (for the prior half). — G₁ om. line 2902. — (L. 2903) M₂ -भक्तेन. — After line 2903, the sequence of lines in T is: 2910-2912, 2921, 2914-2916, 2909, 2910-2912 (r.), 2913, 2906-2908, 2917-2920, 2921 (r.). T om. lines 2904-2905. — (L. 2904) G₈ M₂ मद्रक्तम्. — (L. 2905) M₂ यथोक्त-. M₂ ब्रह्मचारिणः (for व्रत'). — M₂ om. lines 2907-2908. — (L. 2907) T रामणके. — (L. 2908) T भुक्त्वा भोगास्ततस्तस्माद् (for the prior half). — M₂ om. lines 2909-2914. — (L. 2909) G₁ s M₂ वैशाखे यस्तु वै मासे (for the prior half) and द्वेक- (for एक). G₈ -भक्तेन. — (L. 2910) T (first time) अग्राशि (T₂ 'स') नं. G₈ स- (for च). T (first time) नित्यशः (for

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यर्थयन्मां समाहितः ।
 ढम्भानृतविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु । [2920]
 चीर्णे चान्द्रायणे सम्यगयत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोके महीयते ।
 अथोत्तरकुरुष्वेव जायते निर्गतस्ततः ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके द्विजो भवेत् ।
 आषाढमासं यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते । [2925]
 ब्रह्मचारी जितक्रोधो मदर्थनपरायणः ।
 विप्रमप्राप्तेन कृत्वा भूमौ भुञ्जितेन्द्रियः ।
 कृत्वा त्रिषवणं खानमष्टाक्षरविधानतः ।
 व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांन्पायसेन युषिष्ठिर ।
 गुडोदनेन वा राजंस्तस्य पुण्यफलं शृणु । [2930]
 कपिलाशतदानस्य यत्पुण्यं पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोके महीयते ।
 ततोऽवतीर्णः काले तु शाकद्वीपे प्रजायते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह विप्रो भविष्यति ।
 श्रावणं यः क्षपेन्मासमेकभुक्तेन वर्तते । [2935]
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मामर्थयेत्सदा ।
 विप्रमप्राप्तेन कृत्वा भूमौ भुञ्जन्यथाविधि ।
 पायसेनार्चयेद्विप्राञ्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 लोभमोहविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 कृपिलादानस्य यत्पुण्यं विधिदत्तस्य पाण्डव । [2940]
 तत्पुण्यं समनुप्राप्य शक्रलोके महीयते ।

ततश्चापि च्युतः कालाकुशद्वीपे प्रजायते ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा विप्रो भवति मानुषे ।
 यस्तु भाद्रपदं मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधो जितेन्द्रियः । [2945]
 विप्रमप्राप्तेन कृत्वा पाकमेदविवर्जितः ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा चरणौ स्मृरोत् ।
 तिलान्वापि घृतं वापि व्रतान्ते दक्षिणां ददत् ।
 मद्भक्तस्य नरश्रेष्ठ तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यत्फलं विधिवत्प्रोक्तं राजसूयाश्वमेधयोः । [2950]
 तत्पुण्यफलमासाद्य शक्रलोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालाजायते धनदालये ।
 तत्र प्रकामं क्रीडित्वा राजा भवति मानुषे ।
 यश्चाप्याश्वयुजं मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
 मद्भ्रातृन् जपेद्भक्त्या मद्भूतेनान्तरात्मना । [2955]
 द्विसंध्यं वा त्रिसंध्यं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।
 विप्रमप्राप्तेन कृत्वा संयतेन्द्रियमानसः ।
 व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
 तत्पुण्यफलमासाद्य मम लोके महीयते । [2960]
 ततश्चापि च्युतः कालाच्छ्वेतद्वीपे प्रजायते ।
 तत्र भुक्त्वा महाभोगानत्र विप्रपरो भवेत् ।

Colophon.

वाग्यतः). — (L. 2914) T₁ M₂.s पुण्य- (for पुण्यं).
 — (L. 2916) G₁ M₂.s मोदित्वा (for क्रीडित्वा). — (L.
 2917) T ज्येष्ठमासे. G₁.s विप्रो श्लोक- (for राजन्नेक-). M₂
 -भक्तेन. — (L. 2918) M₂ जितेन्द्रियः (for यथाविधि).
 — (L. 2919) G₁ M₂ [इत्युच्चरन् (for [इत्यर्चयन्].
 M₂ यथाविधि (for समाहितः). — (L. 2920) M₂
 कामक्रोध- (for ढम्भानृत-). T -विमुक्तस्तु (for -विनिर्मुक्तसु).
 — (L. 2921) M₂ चीर्ण- (for चीर्णे). — (L.
 2922) G₁ तत्पुण्यं. T तपोलोके; G₁ शक्र° (for
 देव°). — (L. 2923) G₁.s -कुरो वर्षे (for -कुरुष्वेव).
 — (L. 2925) Madras ed. -भक्तेन. — (L. 2927)
 M₂ भुञ्जन्भूमौ (by transp.). M₂ द्विजोत्तमः (for जिते-
 न्द्रियः). — (L. 2928) Madras ed. त्रिषवण-. G₁
 -विधारितः (for 'नतः). — (L. 2930) G₁.s M₂-4
 गुडोदनेन (for गुडोदनेन). G₁.s M₂ राजेंद्र (for वा
 राजंसु). — (L. 2931) G₁ M₂ -दश- (for -शत-).
 M₂ -दत्तस्य (for -दानस्य). — (L. 2932) M₂ मम
 (for देव-). — (L. 2933) Madras ed. कालेन
 (for काले तु). T स (for प्र-). — (L. 2935)

G₁ क्षिपेन्. M₂ -भक्तेन. T G₈ M₂ संयु(T 'य)-
 तः; G₈ पांडव; M₂.s (sup. lén. as above) भक्तिमान्
 (for वर्तते). — (L. 2936) T G₂ अर्चयन्. — (L.
 2938) G₈ M₂.s [अ]र्चयन् (for 'येद्. M₂ विप्रो. — (L.
 2940) Hypermetrie. T M₂ कपिलादस्य; G₈ 'दशस्य;
 M₂ 'शतस्य (for 'दानस्य). M₂ कपिलादानपुण्यं यद् (for the
 prior half). — (L. 2941) M₂.s -प्राप्तः. — T₂ om.
 line 2942. — (L. 2942) M₂ महीयते (for 'प्रजा').
 — (L. 2943) G₈ मानुषः. — (L. 2944) Madras ed.
 -भक्तेन. — (L. 2947) M₂ तु (for [अ]स्य). — (L.
 2948) T₁ G₁.s om. the first वा. M₂ तिलान्वाय; M₂
 'न्यपि (sic) (for 'न्वापि). Madras ed. घृतान्. T ददेत्;
 G₈ ददन्; M₂ दिशेत् (for ददत्). — (L. 2954)
 T₁ -युजि; M₂ -युजेन् (sic) (for -युजं). Madras
 ed. -भक्तेन. — (L. 2955) T₁ महत्पुण्यं; T₂ जपश्रित्यं
 (for जपेद्भक्त्या). — After line 2956, T ins.:

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यसकृन्मा प्रणम्य च ।
 — (L. 2957) T₂ विजितेन्द्रियमानसः. — (L. 2959) M₂
 अश्वमेधे च (for 'पस्य). — T G₈ om. line 2961.

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं संवत्सरं पूर्णमेकभुक्तेन यः क्षिपेत् ।
तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्ममाचक्ष्व केशव ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव सत्यं मे वचनं पुण्यमुत्तमम् । [2965]
यदकृत्वा वा कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।
एकभुक्तेन वर्तेत नरः संवत्सरं तु यः ।
ब्रह्मचारी ब्रह्मःशायी जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
शुचिः खानरतो व्यग्रः सत्यवागनसूयकः ।
अर्धयज्ञेव मां नित्यं मद्भतेनान्तरात्मना । [2970]
संध्ययोस्तु जपेन्नित्यं मद्रायत्रीं समाहितः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यसकृन्मां प्रणम्य च ।
विप्रमग्रासने कृत्वा यावकं भैक्षमेव च ।
भुक्त्वा तु वाग्यतो भूमावाचान्तस्य द्विजन्मनः ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्युक्त्वा तु चरणौ स्पृशेत् । [2975]
मासे मासे समासे तु भोजयित्वा द्विजांश्चुचीन् ।
संवत्सरे ततः पूर्णं दद्यात्तु दत्तदक्षिणाम् ।
नवनीतमयीं गां वा तिलधेनुमथापि वा ।
विप्रहस्तच्युतैस्तोयैः सहिरण्यैः समुक्षितः ।
तस्य पुण्यफलं राजन्कथ्यमानं मया शृणु । [2980]
दशजन्मकृतं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
तद्विनश्यति तस्याशु नात्र कार्या विचारणा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् ।
यच्च निःश्रेयसं लोके तद्ववान्वक्तुमर्हति ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथापूर्वं यथा गीतं तु नारदे । [2985]
तथा ते कथयिष्यामि मद्भक्त्यै युधिष्ठिर ।
यस्तु भक्त्या शुचिर्भूत्वा पञ्चम्यां मे नराधिप ।
उपवासयत्तं कुर्यान्निकालं चार्धयंस्तु माम् ।
सर्वकृतुफलं लब्ध्वा मम लोके महीयते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवदेवेश पञ्चमी नाम का तव । [2990]
तामहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

पर्वद्वयं च द्वादश्यां श्रवणं च नराधिप ।
तत्पञ्चमीति विख्याता मत्प्रिया च विशेषतः ।
तस्मान्नु ब्राह्मणश्रेष्ठैर्मन्त्रिवेक्षितबुद्धिभिः ।
उपवासस्तु कर्तव्यो मत्प्रियार्थं युधिष्ठिर । [2995]
द्वादश्यामेव वा कुर्यादुपवासमशक्नुवन् ।
तेनाहं परमां प्रीतिं यास्यामि नरपुंगव ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु केशवम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

— (L. 2962) G₂ M₄ तत्र (for अत्र). M₂ द्विजवरो;
M₃ विप्रवरो. G₂ ततो विप्रो भवेन्नरः. — Colophon
om. in T. — Sub-parvan: M₃-4 वैष्णव (M₃ विष्णु)-
धर्म. — Adhy. name: G₁ M₂ एकमुक्तिविधिः; M₃
एकमुक्तिविधानं. — Adhy. no.: G₁ 100; G₂ 111;
M₃ 17; M₄ 99; M₅ 110. — (L. 2963) T
पुण्यम् (for पूर्णम्). M₂ -भक्तेन. T₂ संक्षिपेत्; G₂
M₃ यः क्षिपेत्; M₄ वर्तेते (for यः क्षिपेत्). — (L.
2964) T विद्वांस (for यद्वै). — (L. 2965) M₄
सत्सं (for सत्यं). — (L. 2966) T G₂ कृत्वा वा
(by transp.). G₂ यः कृत्वा तु व्रतं चैतन्; M₃ तच्छु-
त्वा वा कृतो वापि (for the prior half). G₂ वि- (for
प्र-). — (L. 2970) M₃ अर्धेनैव तु (for 'यज्ञेव'). T₁
मा नित्यं; M₄ मादित्यं (for मां नित्यं). — (L. 2971)
G₁ M₂ जपन्. — (L. 2973) G₂ अग्रासनं and
अक्षयम्. — (L. 2974) G₁ M₄ भूत्वा (for भूमाव्).
— (L. 2975) M₃ देवदेवाय (for वासु). — (L.
2977) M₃ कृतदक्षिणाः; M₄ दत्तदक्षिणां (for दत्तं). — (L.
2978) M₄ भेजुं (for गां वा). — (L. 2979) M₃ स हि

पुण्यैः (for सहिरण्यैः). — (L. 2980) M₂ वक्ष्यमाणं (for
कथ्यमानं). — After line 2980, T G₂ and Madras
ed. ins. an addl. colophon. — Sub-parvan: T
G₂ वैष्णवधर्म. — Adhy. no.: T₁ G₂ 100; T₂ 110.
— (L. 2984) G₂ M₃ अहंसि. — (L. 2985) T₂
M₃ मया (for यथा-). M₄ सर्वं (for -पूर्वं). G₂
मोदते (for नारदे). Kumbh. ed. मयाभीष्टं तु मोदते
(for the post. half). — (L. 2986) G₂ यथा (for
तथा). M₃ मद्भक्त्यै (for 'क्त्यै'). — (L. 2987) G₂
M₃ (inf. lin.) यो (for मे). — (L. 2988) M₄
उपवासं. G₁ कार्यं (for कुर्यात्). G₁ यो (for च). G₂
तु सः; M₄ बुधः (for तु माम्). — (L. 2991)
G₁ M₃ अनव (for अच्युत). — (L. 2992) G₁ M₃
पर्वद्वये. G₂ M₃-4 द्वादशयो. — (L. 2993) Madras
ed. मत्पंचमी. — (L. 2994) M₃ तस्माद्भागवतैर्भक्तेर (for
the prior half). — (L. 2995) G₁ विशेषतः (for
युधिष्ठिर). — (L. 2998) G₂ अहोरात्रं च (for 'रात्रेण').
G₁ M₄ मार्गशीर्षेण; G₂ 'वै च (for 'वै तु). — (L.
2999) T धीमान् (for यो मां). — (L. 3000)

द्वादश्यां पुण्यमासे तु नास्ति नारायणं तु माम् । [3000]
 उपोष्य पूजयेद्यो मां वाजपेयफलं लभेत् ।
 द्वादश्यां माघमासे तु मामुपोष्य तु माघवम् ।
 पूजयेद्यः समाप्नोति राजसूयफलं लभेत् ।
 द्वादश्यां फाल्गुने मासि गोविन्दोत्सवमुपोष्य माम् ।
 अर्चयेद्यः समाप्नोति ह्यतिरात्रफलं नृप । [3005]
 द्वादश्यां मासि चैत्रे तु मां विष्णुं समुपोष्य यः ।
 पूजयन्तद्वाप्नोति पौण्डरीकस्य यत्फलम् ।
 द्वादश्यां मासि वैशाखे मधुसूदनसंज्ञितम् ।
 उपोष्य पूजयेद्यो मां सोऽग्निदोमस्य पाण्डव ।
 द्वादश्यां ज्येष्ठमासे तु मामुपोष्य त्रिविक्रमम् । [3010]
 अर्चयेद्यः समाप्नोति गवां मेघफलं नृप ।
 आषाढे वामनाख्यं मां द्वादश्यां समुपोष्य च ।
 नरमेधस्य स फलं प्राप्नोति भरतर्षभ ।
 द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधराख्यमुपोष्य माम् ।
 पूजयेद्यः समाप्नोति पञ्चयज्ञफलं नृप । [3015]
 मासे भाद्रपदे यो मां हृषीकेशाख्यमर्चयेत् ।
 उपोष्य स समाप्नोति सौत्रामणिफलं नृप ।
 द्वादश्यामाश्वयुज्यासे पद्मनाभमुपोष्य माम् ।
 अर्चयेद्यः समाप्नोति गोसहस्रफलं नृप ।
 द्वादश्यां कार्तिके मासि मां दामोदरसंज्ञितम् । [3020]

उपोष्य पूजयेद्यस्तु सर्वकृतुफलं लभेत् ।
 केवलेनोपवासेन द्वादश्यां पाण्डुनन्दन ।
 यत्फलं पूर्वमुद्दिष्टं तस्यार्धं लभते फलम् ।
 श्रवणेऽप्येवमेवं मां योऽर्चयेन्नक्तिमाश्रयः ।
 मम सालोक्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । [3025]
 मासे मासे समभ्यर्च्य क्रमशो मामतन्द्रितः ।
 पूर्णं संवत्सरे कुर्यात्पुनः संवत्सराधीनम् ।
 एवं द्वादशवर्षं यो मज्जक्तो मत्परायणः ।
 अविघ्नमर्थयानस्तु मम सालोक्यमामुयात् ।
 अर्चयेत्प्रीतिमान्यो मां द्वादश्यां वेदसंहिताम् । [3030]
 स पूर्वोक्तफलं राजल्लभते नात्र संशयः ।
 गन्धं पुष्पं फलं तोयं पत्रं वा फलमेव वा ।
 द्वादश्यां मम यो दद्यात्ततो नान्योऽस्ति मत्प्रियः ।
 एतेन विधिना सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 मज्जक्ता नरशार्दूल स्वर्गभोगास्तु भुञ्जते । [3035]
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं वदति देवेशे केशवे पाण्डुनन्दनः ।
 कृताञ्जलिः स्तोत्रमिदं भक्त्या धर्मात्मजोऽभवीत् ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सर्वलोकेश देवेश हृषीकेश नमोऽस्तु ते ।

Ms. पौषमासस्य (for पुण्यमासे तु). — (L. 3001) T Gs सप्तो; Ms. यस्तु; Ms. यः स (for यो मां). Kumbh. ed. वाजिमेष- (for वाजपेय-). — (L. 3003) Gs स आप्नोति (for समा*). Ms. वाजपेय- (for राजसूय-). — (L. 3004) T₁ G₁ Ms. मासे. — (L. 3005) Gs स आप्नोति (for समा*). — (L. 3006) Ms. चैत्रमासे (for मासि चैत्रे), and मां च विष्णुमुपोष्य तु (for the post. half). — (L. 3007) T Ms. पूजयेत्सममा (Ms. 'वा'मोति; Gs Madras ed. पूजयन् (Gs 'येत्'लमाप्नोति; Ms. पूजयेद्यः स 'वा' (for the prior half). Ms. पौण्डरीकफलं नृप. — (L. 3008) G₁ -संज्ञिकं (for -संज्ञितम्). Ms. उपोष्य यो मां वैशाखे द्वादश्यां मधुसूदनं. — (L. 3009) Ms. पूजयेत्फलमाप्नोति (for the prior half). T Gs अग्निदोमफलं लभेत्. — (L. 3013) T₁ पूजयन्फलमाप्नोति; Ms. पूजयेन्नरमेधस्य (for the prior half). T₁ नरमेधस्य यत्फलं; T₂ G₁ Ms. प्रामुयाश्रय- (T₂ 'नृप')सत्तम; Ms. स फलं प्रामुयाश्रय. — Ms. om. (hapl.) lines 3014-3015. — (L. 3014) Gs मासे. — (L. 3015) Ms. अर्चयेद् (for पूज*). Ms. स आप्नोति (for समा*). — (L. 3016) G₁ Ms. मासि. Ms. हृषी- केशमुपोष्य तु (for the post. half). — (L. 3017) Ms.

अर्चयेत्फलमाप्नोति सोत्रामणि नृपोत्तम. — (L. 3018) T मासि. — (L. 3019) Ms. स चाप्नोति (for समा*). Gs नरः (for नृप). — (L. 3020) Gs Ms. मासे. Gs -संज्ञिकं (for 'तम्'). — (L. 3023) Ms. नरः; Kumbh. ed. नृप (for फलम्). — (L. 3024) T₁ श्रावणे. T₂ Gs तु (for ऽपि). — (L. 3025) Ms. आयाति (for आप्नोति). — (L. 3028) G₁ एतं; Gs एतद् (for एवं). Ms. 8 -वर्षाणि (for -वर्षं यो). — (L. 3029) Ms. अविघ्न (for 'मम्'). Kumbh. ed. सायुज्यम् (for सालोक्यम्). T अञ्जते (for आमुयात्). Ms. तत्सालोक्यमवामुयात्. — (L. 3030) Ms. 8 अभ्यसे (Ms. 'र्चये')प्रतिमासं यो (for the prior half). — (L. 3031) T₁ प्राप्य मङ्गते (for राजल्लभते). — (L. 3032) Ms. 8 तथा (for the first फलं). T₂ अर्चयेत् (for पत्रं वा). Gs जलम्; Madras ed. मूलम् (for the second फलम्). — (L. 3033) G₁ Ms. तत्समो न; Ms. ततोऽन्यो वा (for ततो नान्यो). Ms. पुण्यकृत (for मत्प्रियः). — (L. 3035) G₁ 8 Ms. -लोकांस (for -भोगांस). — (L. 3037) T Gs Ms. 8 कृताञ्जलिपुटस्तोत्रमि (Gs 'स्तत्र ह'इं भक्त्याभ्यु (T₂ 'क्त्याभ्यु-; Gs 'क्त्या धु)वाच ह (Gs 'च). — (L. 3038) Ms. नमः (for स्तु ते). — (L. 3039) G₁ 8 निलं

सहस्रशिरसे तुभ्यं सहस्राक्षं नमो नमः ।

त्रयीमय त्रयीनाथ त्रयीस्तुत नमो नमः । [3040]

यज्ञात्मन्यज्ञसंभूत यज्ञनाथ नमो नमः ।

चतुर्मूर्ते चतुर्बाहो चतुर्ग्युह नमो नमः ।

लोकात्मल्लोककृन्नाय लोकावास नमो नमः ।

सृष्टिसंहारकर्त्रे ते नरसिंह नमो नमः ।

भक्तप्रिय नमस्तेऽस्तु भक्तवत्सल ते नमः । [3045]

ब्रह्मावास नमस्तेऽस्तु ब्रह्मनाथ नमो नमः ।

रुद्ररूप नमस्तेऽस्तु रुद्रकर्मरताय ते ।

पञ्चयज्ञ नमस्तेऽस्तु सर्वयज्ञ नमो नमः ।

कृष्णप्रिय नमस्तेऽस्तु कृष्ण नाथ नमो नमः ।

योगावास नमस्तेऽस्तु योगनाथ नमो नमः । [3050]

हयवक्र नमस्तेऽस्तु चक्रपाणे नमो नमः ।

पञ्चभूत नमस्तेऽस्तु पञ्चायुध नमो नमः ।

वैशंपायन उवाच ।

भक्तिगद्गदया वाचा स्तुवत्येवं युधिष्ठिरे ।

गृहीत्वा केशवो हस्ते प्रीतात्मा तं न्यवारयत् ।

मिवायं च पुनर्वाचा भक्तिनम्रं युधिष्ठिरम् । [3055]

वक्तुमेवं नरभ्रेष्ठ धर्मपुत्रं प्रचक्रमे ।

भगवानुवाच ।

अन्यवक्तिमिदं राजन्मां स्तौषि नरपुंगव ।

तिष्ठ पृच्छ यथापूर्वं धर्मानिव युधिष्ठिर ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादात् स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ।

न शान्तिरस्ति देवेश नृत्पतीव च मे मनः । [3060]

इदं च मम संपन्नं वक्तुमर्हसि माधव ।

कृष्णपक्षेषु द्वादश्यां पूजनीयाः कथं भवान् ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथातत्त्वं तत्सर्वं कथयामि ते ।

फलं तु कृष्णद्वादश्यामर्थनायां फलं मम ।

एकादश्यामुपोष्या द्वादश्यामर्थयेत्तु माम् । [3065]

विप्रांनि यथा लाभं भोजयेन्नक्तिमाह्वरः ।

स गच्छेद्दक्षिणामूर्तिं मां वा नात्र विचारणा ।

चन्द्रसालोक्यमथ वा ग्रहनक्षत्रपूजितः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

केशवेनैवमाख्याते धर्मपुत्रः पुनः प्रभुम् ।

(for तुभ्यं). M⁴ [s]स्तु ते (for नमः). — T om. line 3040. M⁴ om. (hapl.) lines 3040-3041. — (L. 3041) M² [s]स्तु ते (for नमः). — (L. 3042) M⁴ [s]स्तु ते (for नमः). — (L. 3043) T G⁸ M⁸ लोकनाथेश; M⁴ सर्वलोकेश (for लोककृन्नाथ). T लोकाधार; G⁸ लोकज्येष्ठ; M² s (inf. lin.) लोकनाथ (for लोकावास). G¹ s [s]स्तु ते (for नमः). — (L. 3044) T¹ G² s -हर्ते (for -कर्ते). M² s नरसिंह. — T¹ om. (hapl.) lines 3045-3052. M⁴ om. (hapl.) line 3045. T² reads lines 3045-3046 after line 3048; G⁸ reads them after line 3050. M² om. from the post. half of line 3045 up to the prior half of line 3048. — (L. 3046) M⁸ ब्रह्मावास; M⁴ ब्रह्मरूप (for ब्रह्मावास). — (L. 3047) M⁸ रौद्र (for रुद्र). G⁸ M⁴ रुद्ररूप-धराय ते. — After line 3048, Madras ed. ins.:

सृष्टिसंहारकर्त्रे ते रुद्रप्रिय नमोऽस्तु ते ।

— T² om. (hapl.) lines 3049-3050. G⁸ om. (hapl.) line 3049. — (L. 3049) M² transp. the prior half and the post. half. G¹ M⁸ om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 3050. — (L. 3050) G⁸ योगप्रिय (for योगावास). M⁴ योगावास; Kumbh. ed. and Madras ed. योगिनाथ (for योग').

— (L. 3051) G¹ s [s]स्तु ते (for नमः). — (L. 3054) M⁴ दक्षिणे (for केशवो). T¹ सं-; T² सं; M² s तु (for तं). — (L. 3055) T¹ स (for च). T G¹ s चाह (for वाचा). — (L. 3056) G⁸ M⁴ एव (for एवं). G² s M² s नरभ्रेष्ठ. — (L. 3057) M⁴ मा. M⁸ स्तोषि मां (by transp.). — (L. 3058) G¹ s धर्मपुत्र (for धर्मानिव). — (L. 3059) T प्रभाव; G⁸ M² s प्रसाद (for 'दात'). — (L. 3060) G¹ s M² मे देव (for देवेश). — (L. 3061) M⁴ इमं (for इदं). M² इदं च सम्यक्प्रश्नं त्वं (for the prior half). T G⁸ केशव; M² मानद (for माधव). — (L. 3062) T G⁸ पक्षे च; M² s पक्षे तु (for -पक्षेषु). M² s अर्चनीयः (for पूज). — (L. 3063) G⁸ यथा तत्र; M² s यथा-तथ्यं. Madras ed. पूर्वे (for सर्वं). M² [अ]हं (for ते). — (L. 3064) G¹ s परमं; M² वरं तु (for फलं तु). T M⁴ अर्चनाय; G⁸ नायाः (for 'नायां'). M² अहं (for फलं). — (L. 3066) T यथायोगं (for 'लाभं'). — (L. 3067) M² s मम (for मां वा). — (L. 3068) T -सायुज्यम् (for -सालोक्यम्). M⁴ नक्षत्रग्रहपूजितं. — Colophon. — Sub-parvan: T M² s वै (T² श्रीवै)-ण्वधर्म. — Adhy. name: G¹ s M² s उपवासविधिः. — Adhy. no.: T¹ 102; T² M⁴ 111; G¹ s 101;

पमच्छ दानकालस्य विशेषं च विधिं नृप । [3070]

युधिष्ठिर उवाच ।

देव किं फलमाख्यातं दानस्य विपुलेषु च ।
सूर्येन्दूपग्नये चैव दत्ते दाने च यत्फलम् ।

भगवानुवाच ।

शृणुष्व राजन्विपुले सोमार्कग्रहणेषु च ।
व्यतीपातेऽयने चैव दानं स्यादक्षयं नृप ।
राजन्नयनयोर्मध्ये विपुलं संग्रहक्षते । [3075]
समरात्रं दिने तत्र संध्यायां विपुले नृप ।
ब्रह्माहं शंकरश्चापि तिष्ठामः सहिताः सकृत् ।
क्रियाकरणकार्याणामेकीभावत्वाकारणात् ।
अस्माकमेकीभूतानां निष्फलं तत्परं पदम् ।
तन्मुहूर्तं परं पुण्यं राजन्विपुलसंज्ञितम् । [3080]
तदेवाद्याक्षरं ब्रह्म परं ब्रह्मेति कीर्तितम् ।
तस्मिन्मुहूर्ते सर्वेऽपि चिन्तयन्तः परं पदम् ।
देवाश्च पितरो रुद्रा वसवश्चाश्विनौ तथा ।
साध्या विश्वे च गन्धर्वाः सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
सूर्यादयो ग्रहाश्चैव सागराः सरितस्तथा । [3085]
मरुतोऽप्सरसो नागा यक्षराक्षसगुह्यकाः ।
एते चान्ये च राजेन्द्र विपुले संयतेन्द्रियाः ।

सोपवासाः प्रयत्नेन भवन्ति ध्यानतत्पराः ।

अहं गावस्तिलान्भूमिं कन्यादानं तथैव च ।

गृहमाच्छादनं धान्यं वाहनं शयनं तथा । [3090]

यच्चान्यच्च मया प्रोक्तं तत्प्रयच्छ युधिष्ठिर ।

दीयते विपुलेष्वेवं श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।

तस्य दानस्य कौन्तेय क्षयो नैवोपपद्यते ।

वर्धतेऽहरहः पुण्यं तद्दानं कोटिसंमितम् ।

विपुले जपनं यस्तु मम कुर्याद्वरस्य वा । [3095]

अर्चनं च यथान्यायं तस्य पुण्यफलं शृणु ।

दशजन्मकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ।

दशानामश्वमेधानामिष्टानां लभते फलम् ।

विमानं दिव्यमारूढः कामरूपी यथासुखम् ।

स याति मामकं लोकं रुद्रलोकमथापि वा । [3100]

तत्रत्यैर्देवगन्धर्वैर्गीयमानो यथासुखम् ।

दिव्यवर्षसहस्राणि कोटिमेकं तु मोदते ।

ततश्चापि श्रुत्यः कालादिह लोके द्विजोत्तमः ।

चतुर्णामपि वेदानां पारगो ब्रह्मविद्भवेत् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे वापि मम वा शंकरस्य वा [3105]

गायत्रीं मामिकां वापि जपेद्यः शंकरस्य वा ।

शङ्खचूर्णेनादैश्च कांस्यघण्टास्वनैरपि ।

कारयेत्तु ध्वनिं भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।

Gs 112; Ms 18; Ms 100. — (L. 3069) Gs
केशवे च (for 'वेन'). Ms समाख्यातो; Ms [ए]वमाख्यातो.
G1 Ms पुनः पुनः; Gs तु तं प्रभुं; Ms पुनः प्रभुः; Ms
प्रतापवान् (for पुनः प्रभुः). — (L. 3070) Ms. s अपृच्छद्
(for पमच्छ). — (L. 3071) G1. s विपुलेष्वमेरेश्वर (for
the post. half). — (L. 3072) Ms om. (hapl.)
from the post. half up to the prior half of line
3074. G1. s वक्तुमर्हसि य (Gs त) फलं (for the post.
half). — (L. 3074) G1 व्यतीपातदिने चैव; Gs
'पातायने चैव. Ms दत्तं (for दानं). G फलं (for नृप).
— (L. 3075) T s Gs. s Ms मध्वं. — (L. 3076) G1. s
समे रात्रि (Gs 'त्रि-); Ms समरात्रि; Ms समे च त्रि-
(for समरात्रि). Gs दिनं. Ms त्रिसंध्या (for संध्यायां).
— (L. 3077) G1 विक्रमः सहितः सकृत् (for the post.
half). — (L. 3078) Ms-4 कारण- (for कारण-). G1
कारणत्व- (hypermetrio); Ms भूतत्व- (for भावत्व-).
— (L. 3079) G1 निष्कृति; Madras ed. निष्कलं (for
निष्कलं). Gs परं परं; Ms पदं परं (by transp.). — (L.
3080) Ms तं (for तन्). T Gs दिव्यं (for पुण्यं).
Ms विपुल- (for विपुल-). — (L. 3082) T Gs पतन्
(for तस्मिन्). G1. s Ms तु (for इति). G1 चित्तयति.

Ms परस्परं (for परं पदम्). — (L. 3083) Ms शक्रश्च
(for देवाश्च). — (L. 3084) G1. s Ms च विश्वे (by
transp.); Gs Ms विश्वे स- — (L. 3085) G1. s Ms
सोमादयो (for सूर्या). Ms. s सोमो ग्रहगणाश्चैव (for the
prior half). G1. s सरितः सागरास्तथा. — (L. 3086)
Ms. s चाप्सरो (for अप्सरसो). Ms यक्षा (for यक्ष-).
— (L. 3087) Gs. s विश्वे (for विपुले). — (L. 3089)
Ms गावः. T तथा (for तिलान्). Ms कन्याम् (for भूमिं).
Ms अन्यदन्यच्च तादृशः (for the post. half). — (L.
3090) G1. s आयतनं (for आच्छादनं). — (L. 3091)
T Gs नोक्तं (for प्रोक्तं). — (L. 3092) Ms. s [ए]व
(for [ए]वं). — (L. 3093) G1. s Ms क्षयं. — (L.
3095) G रत्नापनं; Ms रत्नपना. — (L. 3096)
G1. s अर्चनं. Ms. s पंचगव्येन विधिवत् (for the prior
half). — (L. 3099) Ms आरूढं. — G1 om.
(hapl.) lines 3100-3101. — (L. 3100) Ms ब्रह्म-
(for रुद्र-). — (L. 3101) Ms तत्र वे (for तत्रत्यैर्).
— (L. 3102) T सहस्राणां; Ms 'सं तु (for 'स्राणि).
— (L. 3103) Ms द्विजो भवेत् (for द्विजोत्तमः). — (L.
3104) T Gs ब्राह्मणो (for ब्रह्मविद्). — (L. 3105)

गान्धर्वैर्होमजप्यैश्च शब्दैरुत्कृष्टनादिभिः ।
 दुर्बलोऽपि भवेद्वाहुः सोमश्च बलवान्भवेत् । [3110]
 सूर्येन्द्रपुङ्गवे चैव श्रोत्रियेभ्यः प्रदीयते ।
 तत्सहस्रसमं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति ।
 महापातकयुक्तोऽपि यद्यपि स्यान्नरो नृप ।
 निर्लेपस्तत्क्षणादेव तेन दानेन जायते ।
 चन्द्रसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता । [3115]
 याति सोमपुरं रम्यं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 यावद्वक्षाणि तिष्ठन्ति गगने शशिना सह ।
 तावत्कालं स राजेन्द्र सोमलोके महीयते ।
 ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके युधिष्ठिर ।
 वेदवेदाङ्गविद्विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् । [3120]

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्तव गायत्री बुध्यते तु कथं नृभिः ।
 किं वा तस्याः फलं देव ममाचक्ष्व सुरेश्वर ।

भगवानुवाच ।

द्वादश्यां विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
 अयने श्रवणे चैव स्यतीपाते तथैव च ।
 अश्वत्थदर्शने चैव तथा महर्शनेऽपि च । [3125]

जह्वा तु मम गायत्रीमथ वाष्टाक्षरं नृप ।
 भार्जितं दुष्कृतं तस्य नाशयेन्नात्र संशयः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

अश्वत्थदर्शनं चैव किं त्वद्दर्शनसंमितम् ।
 एतत्कथय देवेश परं कौतूहलं हि मे ।

भगवानुवाच ।

अहमश्वत्थरूपेण पालयामि जगन्नयम् । [3130]
 अश्वत्थो न स्थितो यत्र नाहं तत्र प्रतिष्ठितः ।
 यत्राहं संस्थितो राज्ञश्च अश्वत्थापि तत्र वै ।
 यस्त्वेनमर्चयेद्भक्त्या स मां साक्षात्समर्चति ।
 यस्त्वेनं प्रहरेत्कोपान्मानेव प्रहरेत्तु सः ।
 तस्मात्प्रदक्षिणं कुर्याच्च छिन्नादेनमन्वहम् । [3135]
 व्रतस्य पारणं तीर्थमार्जवं तीर्थमुच्यते ।
 देवशुश्रूषणं तीर्थं गुरुशुश्रूषणं तथा ।
 गुरुशुश्रूषणं तीर्थं तीर्थज्ञानस्य धारणम् ।
 नराणां पोषणं तीर्थं गार्हस्थ्यं तीर्थमुच्यते ।
 आतिथेयं परं तीर्थं मतिथिस्तीर्थमुच्यते । [3140]
 ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं त्रेताभिस्तीर्थमुच्यते ।
 मूलं धर्मं तु विज्ञाय मनस्तत्रावधार्यताम् ।

G₁.s व्योम्नि; M_s धाम्नि (for वापि). — (L. 3107) Kumbh. ed. -स्वनैश्चैव (for -निनादैश्च). — (L. 3108) M_s महत् (for शृणु). — (L. 3109) T G_s गंधर्वैर्. G_s गंधर्वैर्वा मध्यमैश्च (for the prior half). G₁.s जह्वैर् (for शब्दैर्). G₁ -नामाभिः; M_s.s -नादिभिः (for -नादिभिः). — (L. 3110) G_s M_s हि; M_s [s]भि- (for सपि). — (L. 3111) M_s यद्वै (for चैव). T_s ग्रहणे विषुवे चैव (for the prior half). — (L. 3112) G₁ M_s.s -गुणं (for -समं). T -तिष्ठते. — (L. 3113) M_s -संयुक्तो (for -युक्तोऽपि). G₁.s नरोत्तम (for नरो नृप). — (L. 3114) G₁.s निष्पापस् (for निर्ले*). T_s नादेन (for दानेन). — (L. 3118) T महाराज (for स राजेन्द्र). — (L. 3119) M_s नरापि (for युधिष्ठिर). — (L. 3120) T कोटि- (for कोटी-). — (L. 3121) G₁ M_s.s जप्यते (for बुध्यते). G₁.s विभो; M_s मया (for नृभिः). — (L. 3122) M_s.s तन्ममाचक्ष्व केशव (for the post. half). — (L. 3123) T G_s [s]पि वा (for तथा). — (L. 3124) M_s अयने ग्रहणे पुण्ये (for the prior half). T_s व्यतिपादे. — (L. 3125) G_s -दर्शनेनैव; M_s 'नेनापि (for 'ने चैव). G₁ M_s महर्शनेन (for 'नेऽपि). — (L. 3126) G₁.s M_s जप्या (for जप्त्वा). M_s [अ]ष्टाक्षरी. — (L. 3127) T G_s अर्जितं. M_s यावज्जीवं विनाशयेत् (for the post. half).

— M_s om. lines 3128-3129. — (L. 3128) T₁ G_s -दर्शने. G₁ किंचिद् (for किं त्वद्). — G₁ om. line 3131. — (L. 3133) T₁ मा (for मां). — (L. 3134) M_s यः (for सः). — (L. 3135) T_s एवम् (for एनम्). — M_s.s read lines 3136-3281 after line 3329. — (L. 3136) M_s.s चरणं (for पारणं). G_s पूर्णम् (for तीर्थम्). M_s om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3150. Madras ed. सर्वतीर्थेषु पांडव (for the post. half). — (L. 3137) T₁ देवैः; G_s वेद- (for देव-). M_s.s द्विज- (for गुरु-). T₁ G₁ त्रेताभिस्तीर्थमुच्यते (for the post. half). — After line 3137, Madras ed. ins.:

पुत्रस्य पारणं तीर्थमार्जवं तीर्थमुच्यते ।

— G₁ om. line 3138 and the prior half of line 3139. — (L. 3138) T द्विज-; G_s पितृ- (for गुरु-). M_s.s ज्ञानं; Madras ed. अर्थे (for तीर्थ-). G_s M_s.s पारणं (for धारणम्). G_s मातृशुश्रूषणस्तथा (for the post. half). — (L. 3139) G_s.s दाराणां (for न*). G_s तोषणं (for पो*). M_s.s दारसंतोषणं तीर्थं. — (L. 3140) G_s.s M_s.s आतिथेयाः. G₁.s ब्रह्मतीर्थं सनातनं (for the post. half). — (L. 3141) T गुरुशुश्रूषणं तथा (for the post. half). — (L. 3142) G_s M_s.s मूलं यः (M_s 'कष') मेक्ष

गच्छ तीर्थानि कौन्तेय धर्मो धर्मेण वर्धते ।
 द्विविधं तीर्थमित्याहुः स्थावरं जङ्गमं तथा ।
 स्थावराजङ्गमं श्रेष्ठं ततो ज्ञानपरिग्रहः । [3145]
 कर्मणापि विष्णुद्वय पुरुषस्येह भारत ।
 हृदये सर्वतीर्थानि तीर्थभूतः स उच्यते ।
 गुरुतीर्थं परं ज्ञानमतस्तीर्थं न विद्यते ।
 ज्ञानतीर्थं परं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ।
 क्षमा तु परमं तीर्थं सर्वतीर्थेषु पाण्डव । [3150]
 क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
 मानितोऽमानितो वापि पूजितोऽपूजितोऽपि वा ।
 आकृष्टस्तर्जितो वापि क्षमावांस्तीर्थमुच्यते ।
 क्षमा दमः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा तपः ।
 क्षमाहिंसा क्षमा धर्मः क्षमा चेन्द्रियनिग्रहः । [3155]
 क्षमा दया क्षमा यज्ञः क्षमयैतद्धृतं जगत् ।
 क्षमावान्प्राप्नुयात्स्वर्गं क्षमावान्प्राप्नुयाद्यशः ।
 क्षमावान्प्राप्नुयान्मोक्षं तस्मात्सा तीर्थमुच्यते ।
 आत्मा नदी भारतपुण्यतीर्थ-
 मात्मा तीर्थं सर्वतीर्थप्रधानम् । [3160]
 आत्मा तु यज्ञः सततं मन्यते वै

विज्ञाय. — (L. 3145) Gs परिग्रहात्. — (L. 3147) Ms भूतस्य (for भूतः स). — (L. 3148) Gs Ms गुरुः Ms कुरु- (for गुरु-). T एतत् (for अतस्). — (L. 3149) T ज्ञानं (for ज्ञान-). T Gs Ms तपस् (for परं). — (L. 3150) Ms तत् (for तु) and भारत (for पाण्डव). — (L. 3151) T Gs Ms परलोकः (for परश्चैव). — (L. 3153) Ms तापितो (for तर्जितो). — (L. 3154) T G1.2 क्षमा यज्ञः; Ms क्षमाशयः (for क्षमा दमः). T G1.2 Ms सत्यं; Ms यज्ञं (for यज्ञः). G1.2 Ms दमः (for तपः). — (L. 3155) Ms विग्रहः (for निग्रहः). — (L. 3156) Ms शीलं (for दया). Ms यज्ञं. G1.2 Ms [ए]व (for [ए]तद्). — After line 3156, G1.2 Ms ins.:

क्षमावान्माक्षणी देवः क्षमावान्माक्षणी वरः ।

— Ms om. (hapl.) line 3157. — (L. 3158) G1.2 साधुः स; Madras ed. तीर्थं स (for सा तीर्थम्). Gs तस्माच्छ्रेष्ठा क्षमोच्यते (for the post. half). — (L. 3159) T तीर्था. — (L. 3160) T आत्मा (for आत्मा). — (L. 3161) T आत्मा यज्ञः साम चात्मा त (T2 यथा वै; Gs Ms आत्मा यज्ञः (Ms 'तः' सममात्मन्यथा वै; Ms.2 Madras ed. आत्मा यज्ञः सर्वमात्मन्यथैव (Madras ed. 'थो वै). — (L. 3162) T

स्वर्गो मोक्षः सर्वमात्मन्यधीनम् ।
 आचारनैर्मह्यमुपागतैन
 सत्यप्रसन्नक्षमशीतलेन ।
 ज्ञानाम्बुना स्नाति च यो हि नित्यं [3165]
 किं तस्य भूयः सलिलेन कृत्यम् ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्सर्वपापघ्नं प्रायश्चित्तमदुष्करम् ।
 त्वद्भक्तस्य सुरश्रेष्ठ मम त्वं वक्तुमर्हसि ।
 भगवानुवाच ।
 रहस्यमिदमत्यर्थमश्राव्यं पापकर्मणाम् ।
 अधार्मिकाणामश्राव्यं प्रायश्चित्तं ब्रवीमि ते । [3170]
 पावनं ब्राह्मणं हृष्टा मद्भतेनान्तरात्मना ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवायैत्यभिवादनमाचरेत् ।
 प्रदक्षिणं च त्रिः कुर्यात्पुनरष्टाक्षरेण तु ।
 तेन तुष्टो नरश्रेष्ठ तत्पापं क्षपयाम्यहम् ।
 यत्र कृष्टां वराहस्य मृत्तिकां शिरसा वहन् । [3175]
 प्राणायामशतं कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।
 दक्षिणावर्तश्चाङ्गुला कपिलाश्चक्रतोऽपि वा ।
 प्राक्क्षोतसं नदीं गत्वा ममायतनसंनिधौ ।

आत्मप्रधानं; Ms 'न्यधीनं. — (L. 3163) Gs आचार- (for 'र-). T Gs Ms.2 आचा (Gs 'था) रवर्त्तातरक्षा- (T1 'क्षाळः; Ms 'गाळि) तेन. — (L. 3164) Gs क्षण- (for क्षम-). T1 सत्यः प्रसन्नः क्षणशीतलेन; T2 सत्यः प्रसादक्षमः; G1.2 सत्यः क्षमानित्य (Gs 'स्त) ङ. — (L. 3165) Gs पूर्णाम्बुना; Ms ज्ञानं पुरा (for ज्ञानाम्बुना). T G1.2 Ms हि (for च). T यक्ष नित्यं; G1.2 Ms नित्यमेवं (for यो हि नित्यं). — (L. 3166) Gs भोगेन धनेन (for भूयः सलिलेन). G1.2 तीर्थं (for कृत्यम्). — (L. 3167) Ms.2 सुदुष्करं. — (L. 3168) Ms नर- (for सुर-). Ms-2 वक्तुं त्वम् (by transp.). — (L. 3169) Ms अलंयतम् (for अत्यर्थम्). Gs Ms पापकर्मिणां. — (L. 3170) Ms अर्धेणवानां (for अधार्मिकाणाम्). — (L. 3172) Ms [इ]त्यभिवाच यथाविधि (for the post. half). — (L. 3173) Kumbh. ed. and Madras ed. यः (for त्रिः). — (L. 3174) Ms नरस्याघ्नं (for 'श्रेष्ठ'). G1.2 Ms तेन तुष्टेन (Gs 'ष्टे तु) विप्रेण (for the prior half). T क्षमयामि (for क्षप-). — (L. 3175) G1.2 पौत्रकृष्टां; Ms.2 क्षेत्रकृष्टां (Ms 'ष्णा') (for यत्र कृष्टां). — (L. 3176) Ms वि- (for प्र-). — (L. 3177) Ms-2 शंखं. — (L. 3178) Ms-2 मम मृत्तेन संयतः (for the post. half). — Ms reads line 3179 twice. — (L. 3179) Gs Ms (second time) सकृदेव हि (Gs तु)

सलिलेन तु यः स्नायात्सकृदेव रविग्रहे ।
 तस्य यत्संचितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । [3180]
 मस्तकशिःसूतैस्तोयैः कपिलाया युधिष्ठिर ।
 गोमूत्रेणापि यः स्नायाद्रोहिण्या मम वा दिने ।
 विप्रपादच्युतैर्वापि तोयैः पापं प्रणश्यति ।
 नमस्येद्यस्तु मद्भक्त्या शिशुमारं प्रजापतिम् ।
 चतुर्दशङ्गसंयुक्तं तस्य पापं प्रणश्यति । [3185]
 ततश्चतुर्दशाङ्गानि शृणु तस्य नराधिप ।
 शिरो धर्मो हनुर्ब्रह्मा पुच्छातुत्तरदक्षिणौ ।
 हृदयं तु भवेद्विष्णुर्हस्तौ स्यातां तथाधिनौ ।
 अग्निर्मध्यं भवेद्वाजलिङ्गं संवत्सरं भवेत् ।
 मित्रावरुणकौ पादौ पुच्छमूलं हुताशनः । [3190]
 ततः पश्चाद्भवेदिन्द्रस्ततः पश्चात्प्रजापतिः ।
 अभयं च ततः पश्चात्स एव ध्रुवसंज्ञितः ।
 एतान्यङ्गानि सर्वाणि शिशुमारप्रजापते ।
 पिबेत्तु पञ्चगव्यं यः पौर्णमास्यामुपोष्य तु ।
 तस्य नश्यति तत्सर्वं यत्पापं पूर्वसंचितम् । [3195]
 तथैव ब्रह्मकूर्चं तु समग्रं तु पृथक्पृथक् ।

मासि मासि पिबेद्यस्तु तस्य पापं प्रणश्यति ।
 पापं च ब्रह्मकूर्चं च शृणु मन्त्रं च भारत ।
 पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाथ हिरण्यमयम् ।
 सादयित्वा तु गृह्णीयात्तु पात्रमुदाहृतम् । [3200]
 गायत्र्या गृह्ण गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
 आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ।
 तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्येति कुशोदकम् ।
 आपो हि हेति संगृह्य यवकूर्चं यथाविधि ।
 ब्रह्मणे च यथा हुत्वा समिधे च हुताशने । [3205]
 आलोढ्य प्रणवेनैव निर्मध्य प्रणवेन तु ।
 उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेत्तु प्रणवेन तु ।
 महतापि स पापेन त्वेवाहिर्बिभृक्षुष्यते ।
 भद्रं न इति यः पादं पठेद्वत्संहितां यथा ।
 अन्तर्जले वायादित्ये तस्य पापं प्रणश्यति । [3210]
 मम सूक्तं जपेद्यस्तु नित्यं मद्रतमानसः ।
 न पापेन तु लिप्येत पद्मपत्रमिवाभ्रमसा ।

Colophon.

(for सलिलेन तु). Ms सलिलेन (for सकृदेव). Ms सलिले
 रविविग्रहे; Ms (first time) सलिले चावगाहयेत् (for the
 post. half). — (L. 3183) G₁.s Ms विप्रपादाच्. — (L.
 3184) G₁.s शिशुमारः. Ms शिशुमारः प्रजापतिः. — (L.
 3185) G₁ -संचितं (for -संयुक्तं). G₁.s तत्क्षणादेव
 नश्यति (for the post. half). — After line 3185,
 Ms.s ins. :

युधिष्ठिरः ।

चतुर्दश सुरश्रेष्ठ तस्याङ्गानि प्रजापतेः ।

क्रमेण नामतस्तानि वक्तुमर्हसि मानद ।

अगवान् ।

— (L. 3186) G₂ Ms युधिष्ठिर (for नराधिप). — (L.
 3187) Ms.s यमो (for धर्मो). G₁ ब्रुवाव्; G₂ पृष्ठाव्
 (for पुच्छाव्). — (L. 3188) G₁.s अंसी; Ms.s हस्ते
 (for हस्तौ). — (L. 3189) G₁.s Ms अग्निर् (for
 अग्निर्). Ms.s संवत्सरो. G₂ लिगस्याति यथा भवेत् (for
 the post. half). — (L. 3190) Ms मित्रावरुणतौ.
 G₁.s Ms ऊरुर्द्वंद्वं (for पुच्छमूलं). — (L. 3191)
 Ms.s अतः (for ततः). T₁ G₂ ब्रह्मस्पतिः (for प्रजा-
 पतिः). — (L. 3192) G₂ उभयं (for अं). T G₂
 ध्रुवः (for ततः). — (L. 3194) T पंचगव्येन; G₂
 'गव्यं स (for 'गव्यं यः). Ms.s उपोषितः. — (L.
 3197) T मासे मासे. G₂ क्षिपेद् (for पिबेद्).

— (L. 3198) Ms तन्त्रं; Kumbh. ed. तत्र (for
 मन्त्रं). Ms पात्रं च ब्रह्मकूर्चस्य मन्त्रं च शृणु भारत. — (L.
 3199) Ms-4 पलाशं. — (L. 3200) G₂ साधयित्वा
 (for साद*). Ms पूर्वम् (for पात्रम्). — (L. 3201)
 T₁ गायत्रिया (hypermetric). Ms गृह्णते मूत्रं; Kumbh.
 ed. गृह्णते मूत्रं (for गृह्ण गोमूत्रं). — (L. 3202) G₂
 गो- (for च). T₂ -क्रावेति; G₂ -क्राव्णेति; Ms -क्रावि-
 ण्णेति (hypermetric) (for -क्राव्णेति). Ms दधितक्रेति
 तथा दधि (sic). — (L. 3203) T तेजः शुक्रमसीत्याज्यं;
 G₂.s तेजोसि शुक्रमसीत्याज्यं (hypermetric); Ms.s
 आज्यं शुक्रमसीत्येव (for the prior half). G₁.s स्वेति
 (hypermetric) (for [स्वे]ति). — (L. 3204) G₁ आपो
 हि हेत्युच्चा गृह्ण. Ms यवपूर्व. Ms यथाक्रमं (for 'विधि').
 — (L. 3205) T₂ ब्रह्मणेति (for 'ने च'). Ms तथा.
 Ms हुत्वा ब्रह्माहुतीः सर्वाः (for the prior half). T
 समिधेष्. Ms.s सद्युद्धेष्टौ यथाविधि. — (L. 3206)
 G₁.s निर्मध्य; Ms उद्धृत्य. — (L. 3207) Ms निर्मध्यं
 (for उद्धृत्य). — (L. 3209) T G₂ पार्थं (for
 पादं). G₁ पठन्; Ms जपेद् (for पठेद्). G₁.s सदा;
 G₂ इमां; Ms.s समं; Ms अयं (for यथा). — (L.
 3210) G₁ [अ]व्यादित्से. — (L. 3211) T पठेद् (for
 जपेद्). — (L. 3212) Ms-4 न स पापेन लिप्येत.
 — Colophon. — Sub-parvan: T Ms श्रीवैष्णवधर्म;

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशा ब्राह्मणाः पुण्या भावशुद्धाः सुरेश्वर ।
यत्कर्म सफलं नेति कथयस्व ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं ब्राह्मणानां यथाक्रमम् । [3215]
सफलं निष्फलं चैव तेषां कर्म ब्रवीमि ते ।
त्रिदण्डधारणं मौनं जटाधारणमुण्डनम् ।
वल्कलाजिनसंवासो व्रतचर्याभिषेचनम् ।
अग्निहोत्रं वने वासः स्वाध्यायं दानसक्रिया ।
सर्वाण्येतानि वै मिथ्या यदि भावो न निमैलः । [3220]
अग्निहोत्रं वृथा राजन्वृथा वेदास्तथैव च ।
शीलेन देवास्तुष्यन्ति श्रुतयस्तत्र कारणम् ।
क्षान्तं दान्तं जितक्रोधं जितात्मानं जितेन्द्रियम् ।
तमग्र्यं ब्राह्मणं मन्ये शेषाः शूद्रा इति स्मृताः ।
अग्निहोत्रव्रतपरान्त्वाध्यायनिरताम्युचीन् । [3225]
उपवासरतान्दान्तांस्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ।
न जातिः पूज्यते राजन्पुणाः कल्याणकारणाः ।
चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

मनःशौचं कर्मशौचं कुलशौचं च भारत ।
शरीरशौचं वाक्शौचं शौचं पञ्चविधं स्मृतम् । [3230]
पञ्चस्वेतेषु शौचेषु हृदि शौचं विशिष्यते ।
हृदयस्य तु शौचेन स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।
अग्निहोत्रपरिभ्रष्टः प्रसक्तः क्रयविक्रये ।
वर्णसंकरकर्ता च ब्राह्मणो वृषलैः समः ।
यस्य वेदश्रुतिर्नष्टा कर्षकश्चापि यो द्विजः । [3235]
विकर्मसेवी कौन्तेय स वै वृषल उच्यते ।
वृषो हि धर्मो विज्ञेयस्तस्य यः कुस्ते लयम् ।
वृषलं तं विदुर्देवा निकृष्टं श्वपचादपि ।
स्तुतिभिर्ब्रह्मपूताभिर्यः शूद्रं स्तौति मानवः ।
न च मां स्तौति पापात्मा स मामाक्रोशेयुःशम् । [3240]
श्वेतौ तु यथा क्षीरं ब्रह्म वै वृषले तथा ।
दुष्टतामेति तत्सर्वं शुना लीढं हविर्वया ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
यान्युक्तानि मया सम्यग्विद्यास्थानानि भारत । [3245]
उत्पन्नानि पवित्राणि पावनार्थं तथैव च ।
तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्पृष्टव्यानि युधिष्ठिर ।

M₁ वेणवे धर्मशास्त्रे; M₂ विष्णुधर्म. — *Adhy. name*: M₂ प्रायश्चित्तविधिः. — *Adhy. no.*: T₁ G₁, s M₂ 102; T₂ M₄ 112; G₂ 113; M₂ 12. — (L. 3213) M₄ भावात् (for भाव-). — (L. 3214) M₄ यत्कर्मफलं नेति (for the prior half). G₁, s [अ]नय (for [अ]च्युत). — (L. 3215) M₂ युधिष्ठिर; M₄ विशेषतः (for यथाक्रमम्). — (L. 3216) T₂ G₂ M₂ [र]ति (for [र]व). — G₂ om. line 3217. — (L. 3217) M₂ -धारिणं. G₁ -मंडनं (for -मुण्डनम्). — (L. 3218) M₂ -संवासा. — (L. 3219) M₂, s स्वाध्यायो. G₁, s दान- (for दान-). M₂ -सक्रिया (for -सक्रिया). — (L. 3221) M₄ यथा (for the second वृथा). G₂ देवास् (for वेदास्). — After line 3221, M₂, s ins.:

शीलहीनस्य विप्रस्य शीलं सर्वस्य साधनम् ।

— (L. 3222) M₂-4 वेदास् (for देवास्). G₂ शीलेन देवास्तुष्येरन्कर्मणा पितरस्तथा. — (L. 3223) M₂ जितमानं (for जितात्मानं). — (L. 3224) G₂ अहं (for अग्र्यं). G₂ ह्रुतिः (for स्मृताः). — (L. 3226) T₂ G₂ -व्रतपरास्; M₂ -परान्दातास् (for -रतान्दा). — (L. 3227) G₁, s न जात्वा पूजितो राजन्; M₂, s न जातिपूज्यास्ते राजन् (for the prior half). M₂, s कल्याणकारकाः. — (L. 3228) T₁ M₄ उत्तमं (for ब्राह्मणं). — (L. 3231) M₂, s [र]वु च; M₄ [र]व दु (for [र]तिवु). G₁ ह्रुति- (for हृदि).

— (L. 3233) T -परिभ्रष्टः. T G₁, s प्रसक्ताः; G₂ प्रसक्ता. G क्रयविक्रयैः (G₂ 'यः'). — (L. 3234) T -कर्तारो (for -कर्ता च). T ब्राह्मणा वृषलैः समाः. — (L. 3235) G₂ यस्य वेदस्मृतिर्नास्ति (for the prior half). G₁ कर्षकश्चापि वे द्विजाः. — (L. 3237) M₂, s धर्मो हि (by transp.). — (L. 3238) T G₂ विजानीयान् (for विदुर्देवा). M₂, s निकृष्टाः. G₁ श्वपचादिभिः. — (L. 3239) G₂ स्मृतिभिर्; M₄ ह्रुति* (for स्तुति*). T G₂ -भूताभिर्; M₂ -पूर्वाभिः (for -पूताभिर्). M₂, s यः स्तौति वृषलस्तु मां; M₄ शूद्रः स्तौतीति मां नरः (for the post. half). — (L. 3240) M₄ स (for च). T G₂ मामाक्रोशकरो मृशं (T also रूप); M₂ स मामाक्रोशते मृशं; Madras ed. स तु चण्डाल एव च (for the post. half). — (L. 3241) T₁ श्वृतौ; T₂ श्वदृतं; G₁ श्वदृतौ; G₂ श्वभृतं (for श्वदृतौ). T₂ G₂ च (for तु). G₁ ब्रह्मल (for वृषले). T G₂ ब्रह्म तस्य विन (G₂ प्रण) इयति. — (L. 3242) T G₂ अदुष्टो व (T₂ 'हे दु-; G₂ 'हो दु) दृष्टतामेति; M₂-4 अदु- (M₄ 'दु) दृष्टतामेति (for the prior half). G₂ तीर्थे (for लीढं). — (L. 3243) T पदचतुर्वेदा; G₂ षट्च सर्वेषां; M₂ चतुरो वेदा (for वेदाश्चत्वारो). — (L. 3244) T G₂ पुराणं धर्मशास्त्रं च (for the prior half). — (L. 3245) G₁ यदि (for यानि). — (L. 3246)

सर्वं तच्छूद्रसंस्पृष्टमपवित्रं न संशयः ।
 लोके श्रीण्यपवित्राणि पञ्चामेध्यानि भारत ।
 था च शूद्रः श्पाकश्चेत्यपवित्राणि पाण्डव । [3250]
 देवलः कुक्कुटो यूष उदक्या वृषलीपतिः ।
 पञ्चैते स्युरमेध्याश्च स्पृष्टव्या न कथंचन ।
 स्पृष्टैतानष्ट वै विप्रः सचेलो जलमाविशेत् ।
 मङ्गकान्शूद्रसामान्यान्वमन्यन्ति ये नराः ।
 नरकेष्वेव तिष्ठन्ति वर्षकोटिं नराधमाः । [3255]
 चण्डालमपि मङ्गकं नावमन्येत बुद्धिमान् ।
 अवमत्य पतन्त्येव रौरवे नरके नराः ।
 मम भक्तस्य भक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका नृप ।
 तस्मान्मङ्गकभक्ताश्च पूजनीया विशेषतः ।
 कीटपक्षिमृगाणां च मयि संन्यस्तचेतसाम् । [3260]
 उर्ध्वामेव गतिं विद्धि किं पुनर्हानिनां नृणाम् ।
 पत्रं वाप्यथ वा पुष्पं फलं वा जलमेव वा ।
 ददाति मम शूद्रोऽपि शिरसा धारयामि तत् ।
 विप्रानेवार्चयेद्भक्त्या शूद्रः प्रायेण मस्त्रियः ।
 तेषां तेनैव रूपेण पूजां गृह्णामि भारत । [3265]

वेदोक्तेनैव मार्गेण सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
 मामर्चयन्ति ते विप्रा मत्सायुज्यं व्रजन्ति ते ।
 मङ्गकानां हितायैव प्रादुर्भावं कृतो मया ।
 प्रादुर्भावाकृतिः काचिदर्शनीया युधिष्ठिर ।
 आसामन्यतमां मूर्तिं यो मङ्गकया समर्चति । [3270]
 तेनैव परितुष्टोऽहं भविष्यामि न संशयः ।
 मृदा च मणिरत्नैश्च ताञ्छेन रजतेन वा ।
 कृत्वा प्रतिहृतिं कुर्यादर्शनां काञ्चनेन वा ।
 पुण्यं दशगुणं विद्यादेतेषामुत्तरोत्तरम् ।
 जयकामोऽर्चयेद्वाजा विद्याकामो द्विजोत्तमः । [3275]
 वैश्यो वा धनकामस्तु शूद्रः पुण्यफलप्रियः ।
 सर्वकामाः स्त्रियो वापि सर्वान्कामानवाप्नुयुः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।
 कीदृशानां तु शूद्राणां नानुगृह्णामि चार्चनम् ।
 उद्वेगस्तव कस्मात्तु तन्मे ब्रूहि सुरेश्वर ।
 भगवानुवाच ।
 अवतेनाप्यभक्तेन स्पृष्टां शूद्रेण चार्चनम् । [3280]

G1. १ Ms. भुवनार्थ (for पाव*). T Gs युधिष्ठिर (for तथैव च). — (L. 3247) Gs शूद्रान्ते; Ms. १ शूद्राचैः. T प्रष्टव्यानि (for स्पृष्ट*). Ms. तथैव च (for युधिष्ठिर). — (L. 3248) G1 सर्वतः; Ms. सर्वं च (for सर्वं तत्). Ms. १ -वन्नर्थम् (for -संस्पृष्टम्). — Gs om. lines 3249-3250. — (L. 3250) T शूद्रश्च (by transp.). — (L. 3251) G1. १ गायकः (for देवलः). Gs काक-यूपश्च (for कुक्कुटो यूष). G1. १ शूरक्या. — (L. 3252) T १ य एते; G1 पंचैव (for पञ्चैते). T युधिष्ठिर; Gs कदाचन (for कथंचन). — (L. 3253) Ms. [ए]तानि च (for 'नष्ट'). — (L. 3254) Gs सामान्याद्; Ms. -चंडालान्. — Gs om. (hapl.) lines 3255-3257. Ms. om. lines 3255-3256. — (L. 3255) Gs -कोटीर् (for -कोटिं). — (L. 3257) T १ अवमन्य; G1. १ 'मानात्; Ms. 'पत्य (for 'मत्य). T पतति. Gs Ms. १ नरके रौरवे (by transp.). T नराः. — (L. 3258) T Gs Ms. मङ्गक- (for भक्तस्य). G1. १ मम (for नृप). — (L. 3259) Gs भक्तस्य (for मङ्गक-). Ms. मम प्रीतिकरा नृप (for the post. half). — (L. 3260) Gs -मानसां (for -चेतसाम्). — (L. 3261) Ms. ऊर्ध्वम्. — (L. 3262) G1. १ Ms. [अ]प्याप; Ms. १ तोयम् (for जलम्). — Ms. om. line 3263. — (L. 3263) T Gs तं (for तत्). — (L. 3264) Madras ed. शूद्र- (for शूद्रः). T Gs प्रायाश्च; Gs प्रायश्च (for प्रायेण). T1 Gs Ms. मस्त्रियान्. — (L. 3265) T G1. १ तस्य (for तेषां). — (L. 3267) Ms. १

सायुज्यं यांति ते मयि (Ms. 'म) (for the post. half). — (L. 3268) T Gs Ms. ब्राह्मणानां; Ms. भक्तानां तु (for मङ्गकानां). — (L. 3269) T G1 प्रादुर्भावाकृतिः. — (L. 3270) Gs अज्यतमां (for अन्य*). Ms. असामान्य-तमां मूर्तिं (for the prior half). Ms. मे भक्त्या (for मङ्गक्या). — (L. 3272) T Gs. १ Ms. मृदरम् (for मृदा च). — (L. 3273) Gs मूर्तीनां (for अर्चनां). — (L. 3274) Ms. कुर्याद् (for विद्याद्). — (L. 3275) Ms. जयेद् (for सर्वयेद्). Gs नित्यं फलेः पुण्यैर् (for राजा विद्या-कामो). T [स]र्वयेद्भिः (for द्विजोत्तमः). — (L. 3276) G1. १ पुण्य- (for पुण्य-). Madras ed. शूद्रः पुण्यं फलं स्त्रियः (for the post. half). — (L. 3277) G1 सर्वकामः. T Gs Ms. १ सर्वकामप्रियो (T1 Gs 'या वापि (for the prior half). Ms. सर्व- (for सर्वान्). T1 G1 समामुयाद् (G1 'युः) (for अवाप्नुयुः). — Colophon. — Sub-parvan : T1 G1. १ Ms. वैष्णवधर्म. — Adhy. name : G1. १ भक्ताचैनविधिः. — Adhy. no. : T1 104; T2 Ms. 113; G1. १ Ms. 103; Ms. 20; Gs 114. — (L. 3278) Gs भगवतानां (for कीदृशानां तु). G विप्राणां (for शूद्राणां). T १ नाम (for नानु-). Gs Ms. -गृह्णामि (for 'सि). Gs [अ]र्चनम्. — (L. 3279) Gs इत्युक्तं ते यत्तु पूर्वं (for the prior half). T Gs Ms. सुरोत्तम (for सुरेश्वर). Ms. तन्ममाचक्ष्व केशव (for the post. half). — Ms. om. (hapl.) lines 3280-3289. — (L. 3280) Gs स्पृष्टां विधिविधितः; Ms. १ स्पृष्टा शूद्रेण

तां वर्जयामि यत्नेन श्वपाकविहितामिव ।
नन्वहं शंकरश्चापि गावो विप्रास्तयैव च ।
अश्वत्थो मम रूपाणि सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
एतत्त्रयं हि मद्भक्तो नावमन्येत कर्हिचित् ।
अवमानितमेतत्तु दहत्यासप्तमं कुलम् । [3285]
अश्वत्थो ब्राह्मणा गावो मन्मयास्तारयन्ति ह ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन त्रयं पूज्य पाण्डव ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणेनैव देहेन शूद्रत्वं कथमामुयात् ।
ब्रह्म वा नश्यति कथं वक्तुं देव त्वमहंसि ।

भगवानुवाच ।

कृपस्तानं तु यो विप्रः कुर्याद्वादशवार्षिकम् । [3290]
स तेनैव शरीरेण शूद्रत्वं यात्यसंशयम् ।
यस्तु राजाश्रयेणैव जीवेद्दीदशवार्षिकम् ।
स शूद्रत्वं व्रजेद्विप्रो वेदानां पारगोऽपि सन् ।
पत्तने नगरे वापि यो द्वादशसमा वसेत् ।
स शूद्रत्वं वसेद्विप्रो नात्र कार्या विचारणा । [3295]
उत्पादयति यः पुत्रं शूद्रायां कामतो द्विजः ।
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
मघपी स्त्रीमुखं मोहादास्वादयति यो नरः ।
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।

यः सोमलतिकां विप्रः केवलं भक्षयेद्दृष्ट्वा । [3300]
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
मैथुनं कुरुते यस्तु जिह्वायां ब्राह्मणो नृप ।
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
विप्रत्वं दुर्लभं प्राप्य दुर्मार्गेरेवमादिभिः ।
विनाशयन्ति ये तत्तु तान्कोचामि युधिष्ठिर । [3305]
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मत्प्रियो यो युधिष्ठिर ।
जातिभ्रंशकरं कर्म न कुर्यादीदृशं द्विजः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

देशान्तरगते विप्रे संयुक्ते कालधर्म्मा ।
शरीरनाशे संप्राप्ते कथं प्रेतविकल्पना ।

भगवानुवाच ।

श्रूयतामाहितामेस्तु तथा भूतस्य संस्क्रिया । [3310]
पालाशवृन्तैः प्रतिमा कर्तव्या कल्पचोदिता ।
त्रीणि षष्टिशतान्याहुरस्थीन्यस्य नराधिप ।
तेषां विकल्पना कार्या यथाशास्त्रविनिश्चयम् ।
अशीत्यर्थे शिरसि च प्रीवायां दश एव च ।
बाह्वोश्चापि शतं दद्यादङ्गुलीषु पुनर्दश । [3315]
उरसि त्रिंशतं दद्याज्जठरे चापि विंशतिम् ।

यावेना (for the post. half). — (L. 3281) G राजेंद्र
(for यत्नेन). — Ms. s om. line 3282. — (L.
3282) T अहं च (for नन्वहं). Gs वेदवेदांतविदिप्रो गौक्षैव
च सुदोहना. — (L. 3283) Madras ed. [s]मर- (for
मम). G₁ रूपं हि (for रूपाणि). G₂ s त्रयम् (for सत्यम्).
Ms. s गावो विप्रास्तथाश्वत्थं मम रूपं युधिष्ठिर. — (L. 3286)
T Gs Ms अश्वत्था. Ms ब्राह्मणो. G₂ Ms हि (for ह).
— (L. 3288) T Ms ब्राह्मणोनेन देहेन; Ms 'णा स्वेन
रूपेण (for the prior half). Ms आमुयुः (for 'यात्').
G₁ s कथं शूद्रत्वमामुयात्. — (L. 3289) G₂ ब्रह्महा न्य-
स्यति कथं; Ms तेषां ब्रह्म कथं नश्येद् (for the prior half).
Gs एतत्; Ms एव (for देव). — (L. 3291) Ms
पाण्डव; Ms [अ]नशयः. Gs शूद्र एव न संशयः (for the
post. half). — After line 3291, Ms ins.:

शूद्रमासेऽथ बाण्येकः कुर्याद्वादशवार्षिकम् ।

शूद्रोक्तमपि कुर्वाणाः शूद्रत्वं यांति ते द्विजाः ।

— (L. 3293) T सः (for सन्). Ms प्रेक्ष चंडालतामपि
(for the post. half). — (L. 3294) T Gs Ms पट्टे
(for पत्तने). — (L. 3296) Gs शूद्रायां काममोहितः.
— (L. 3297) Ms समम् (for सद्य). — After line
3297, T Ms. s read lines 3300-3301. G₁ om.

line 3298. — (L. 3298) T₁ G₂ मघपं. G₂ Ms. s
द्विजः (for नरः). — (L. 3302) Gs पांडुनंदन; Ms
कामगो द्विजः (for ब्राह्मणो नृप). — (L. 3305) T₂ Gs
विनाशयति. T₂ एतत् (for ये तत्). Gs Ms तत् (for
ताम्). — After line 3305, T Ms ins.:

शूद्रस्त्रीसङ्गमो यस्तु सदा ब्राह्मणदूषकः ।

परहिंसापरो यस्तु तं तु शोचामि भारत ।

— (L. 3306) Ms मत्प्रियाय (for 'यो यो'). — Gs om.
line 3307. — Colophon. — Sub-parvan : T G₁ s
Ms. s वैष्णवधर्म; Ms वैष्णवे धर्मशास्त्रे. — Adhy. no. :
T₁ Ms 105; T₂ Ms 114; G₁ s 104; Gs 115;
Ms 21. — (L. 3308) Ms. s देशान्तरगते विप्रः. T G₁
संयुते; Ms. s संयुक्तः. Ms कालधर्मिणः. — (L. 3309)
Ms. s आहिताग्निः सुरश्रेष्ठ (for the prior half). T
G₁ s प्रेतत्वकल्पना. — (L. 3310) Gs आहिताग्निस्तु.
— (L. 3313) G₁ s Ms. s -विनिश्चितं (for 'श्रयम्').
— (L. 3314) Ms. s तु शिरमि (for शिरसि च). Gs
शतम् (for दश). — (L. 3316) G₁ उरसस्; Ms. s
उरसः. T G त्रिंशतं. Ms. s विंशति; Madras ed. 'तिः'.
— (L. 3318) Ms शतपूर्वश्च (for 'पूर्वस्तु'). Ms. s तदर्थ

वृषणे द्वादशार्थं तु शिक्षे चाष्टार्थमेव च ।
दद्यात्तु शतमूर्धोस्तु वृषण्यं जानुजङ्घयोः ।
दश दद्याच्चरणयोरेषा प्रेतस्य निष्कृतिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

विशेषतीर्थं सर्वेषामशक्तानामनुग्रहात् । [3320]

भक्तानां तारणार्थं वै वक्तुमर्हसि धर्मतः ।

भगवानुवाच ।

प्रवरं सर्वतीर्थानां सत्यं गायन्ति सामगाः ।

सत्यस्य वचनं तीर्थमर्हिसा तीर्थमुच्यते ।

तपस्तीर्थं दया तीर्थं शीलं तीर्थं युधिष्ठिर ।

अल्पस्तोषणं तीर्थं नारी तीर्थं पतिव्रता । [3325]

संतुष्टो ब्राह्मणस्तीर्थं ज्ञानं वा तीर्थमुच्यते ।

मङ्गलः सततं तीर्थं शंकरस्य विशेषतः ।

यतयस्तीर्थमित्येव विद्वांसस्तीर्थमुच्यते ।

शरण्यः पुरुषस्तीर्थमश्वदस्तीर्थमुच्यते ।

त्रैलोक्येऽस्मिन्निरुद्धिभो न विभेभि कुतश्चन । [3330]

न दिवा यदि वा रात्रावुद्वेगः शूद्रलङ्घनात् ।

न भयं देवदैत्येभ्यो रक्षोभ्यश्चैव मे नृप ।

शूद्रवक्त्राच्युतं ब्रह्म भयं तु मम सुव्रत ।

तस्मात्सप्रणवं शूद्रो मन्त्रामपि न कीर्तयेत् ।

प्रणवं हि परं ब्रह्म नित्यं ब्रह्मविदो विदुः । [3335]

द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां भङ्गितो मयि ।

तेन गच्छन्ति ते स्वर्गं चिन्तयन्तो हि मां सदा ।

द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ।

द्विजशुश्रूषणादन्यन्नास्ति शूद्रस्य निष्कृतिः ।

रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता । [3340]

शाठ्यं च दीर्घवैरित्वमतिमानमनार्जवम् ।

अनृतं चापवादश्च पैशुन्यमतिलोभता ।

हिंसा स्तेयं मृषावादो वञ्चना रोषलोभता ।

अबुद्धिता च नास्तिक्यं भयमालस्यमेव च ।

अशौचं चाकृतशरवं ढम्भता स्तम्भ एव च । [3345]

निकृतिश्चाप्यविज्ञानं जातके शूद्रमाविशेत् ।

दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।

द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां तु प्रयुक्तवान् ।

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । [3350]

(for वृषण्यं). — (L. 3319) Ms. s एषा प्रेतविकल्पना
(for the post. half). — After line 3319, Ms. s

एवं विकल्पनां कृत्वा कुर्याद्विप्रस्य संस्कृतिम् ।

— (L. 3320) Gs अनुग्रहः. — (L. 3321) Gs भूतानां
तारणार्थाय (for the prior half). T तत्त्वतः (for धर्मतः).
— (L. 3322) Gs : पावनं; Gs प्रचारं (for प्रवरं).
Ms सत्यं सत्यवतां वर. — (L. 3323) Gs वचनात्. Gs
एव च (for उच्यते). — (L. 3324) Ms. s दानतीर्थं
(for तपस्तीर्थं). — (L. 3325) Ms. s अर्थः (for
अल्प-). — (L. 3326) Ms. s ब्राह्मणं. Ms संतुष्टा
ब्राह्मणास्तीर्थं. T₁ G₁ s ज्ञानवाचं (for ज्ञानं वा). — (L.
3327) T Gs Ms. s मङ्गलः. Ms. s om. the post.
half. T तु वा तथा (for विशेषतः). — (L. 3328)
G₁ s Ms [ए]वं (for [ए]वं). Ms. s om. (hapl.) मिलेव
विद्वांस्तीर्थं. — (L. 3329) Gs शरण्यः. Ms पुरुषं. Ms
शरण्यः पुण्यपुरुषो (for the prior half). G₁ s अमयं
(for अन्नदम्). — After line 3329, T and Madras
ed. ins. :

विद्याविनीतकस्तीर्थं धर्मवक्ता विशेषतः ।

— While Ms. s read lines 3336-3381 after line
3329. Gs om. line 3330. — (L. 3331) Gs दिवा
वा (for न दिवा). — (L. 3332) Ms. s मम (for देव-).

T Gs राक्षसेभ्यश्च (for रक्षोभ्यश्चैव). Ms भयं (for नृप).
— Gs om. lines 3333-3335. — (L. 3333) T₂
शूद्रवक्त्राच्युतं; Ms 'वक्त्राच्छतं'. Ms भयदं (for भयं तु).
Ms s भयं तु सुमहन्मम (for the post. half). — (L.
3334) Ms. s मन्त्रामानि. — (L. 3335) G₁ s Ms
लोके ब्रह्म (G₁ नित्यं) (for ब्रह्म नित्यं). — (L. 3338)
T द्विजशुश्रूषणात्. — (L. 3339) G₁ अन्या; Gs धर्मं
(for अन्धन्). Gs प्रामुर्बन्ति च पुष्कलं (for the post.
half). — Gs om. line 3340. — (L. 3340) T
रागद्वेषौ; Ms s रागद्वेषश्च (Ms 'व'). Gs चानृशंसता (for
च नृ). — (L. 3341) Gs शौचं (for शाठ्यं). Ms
वैरावम्. — (L. 3342) T Gs दुर्वृत्तं (for अनृतं). G₁
om Ms. s [अ]पवादं च. T₂ Ms पैशुन्यम्. T Gs s
अतिलोभता (for 'भता'). — Ms om lines 3343-3345.
— (L. 3343) T परीवादो (for मृषा). T द्वेषलोभता; Gs
दोषयुक्ता; Ms रोषलोभता. — Gs om. from the post.
half of line 3344 up to the prior half of line 3346.
— (L. 3345) T₁ अशौचं. T स्तम्भतापि (for स्तम्भ एव).
— (L. 3346) Ms निष्कृतेश्च (for निकृतिश्च). T [अ]व-
ज्ञानं (for [अ]वि). T Ms s जनने; Gs विज्ञानं (for
ज्ञानके). T₂ आविज्ञर. — (L. 3347) Kumbh. ed.
दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). T₁ पितामहाः; Gs तु तामहं (for
पितामहः). — (L. 3349) Ms s (sup. lin. as above)

तदहं भक्त्युपहृतं मूर्धा गुह्यामि श्रुतः ।
 अन्यजो वापि यः कश्चित्सर्वपापसमन्वितः ।
 यदि मां सततं ध्यायेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 विद्याविनयसंपन्ना ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 मयि भक्तिं न कुर्वन्ति चण्डालसदृशा हि ते । [3355]
 वृथा दत्तं वृथा जप्तं वृथा चेष्टं वृथा हुतम् ।
 वृथातिथ्यं च तत्तस्य यो न भक्तो मम द्विजः ।
 यत्कृतं च हुतं चापि यदिष्टं दत्तमेव च ।
 अभक्तिमत्कृतं सर्वं राक्षसा एव भुञ्जते ।
 स्थावरे जङ्गमे वापि सर्वभूतेषु पाण्डव । [3360]
 समत्वेन यदा कुर्यान्ममभक्तो मित्रशत्रुषु ।
 आनृशंस्यमहिंसा च दया सत्यमथार्जवम् ।
 अद्रोहश्चैव भूतानां ममभक्तानां व्रतं नृप ।
 नम इत्येव यो ब्रूयान्ममभक्तः श्रद्धयान्वितः ।
 तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि पाण्डव । [3365]

किं पुनर्ये यजन्ते मां याजका विधिपूर्वकम् ।
 ममभक्ता ममभक्तप्राणाः कथयन्तश्च मां सदा ।
 बहुवर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्ति यो नरः ।
 नासौ पदमवाप्नोति ममभक्तैर्वदवाप्यते ।
 मामेव तस्माद्वाजेन्द्र ध्याहि नित्यमतन्द्रितः । [3370]
 अवाप्त्यसि ततः सिद्धिं द्रक्ष्यसे परमं पदम् ।
 अपार्थक्यं प्रभाषन्ते शूद्रा भागवता इति ।
 न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ।
 द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् ।
 अच्छिद्रः पञ्चकालज्ञः स वै भागवतः स्मृतः । [3375]
 ऋग्वेदेनैव मां होता यजुषाध्वर्युरेव च ।
 सामवेदेन चोद्गाता पुण्येनामिष्टवन्ति माम् ।
 अथर्वशिरसा चैव नित्यमाथर्वेणा द्विजाः ।
 स्तुवन्ति सततं ये मां तेऽपि भागवताः स्मृताः ।
 वेदाधीनाः सदा यज्ञा यज्ञाधीनास्तु देवताः । [3380]

मयि (for द्विज-). Gs विप्रशुश्रूषणात्परं (for the post. half). — Gs om. line 3350. — (L. 3351) Gs प्रीत्युपहृतं (for भक्त्युपहृतं). M गुह्याति. — (L. 3352) G1.2 अग्रजो; M2 चण्डालो (for अन्यजो). — (L. 3353) M2.3 स पापेभ्यः (for सर्वपापैः). — (L. 3354) T1 संपन्न- M2 विद्याभिजनसंपन्ना (for the prior half). — After line 3354, Gs ins.:

वेदान्तविदुषो नित्यं मम भक्ताः प्रकीर्तिताः ।

— Gs om. line 3355. — (L. 3355) M2 कुर्वन्तश्च. M2 सद्गुरो. — (L. 3356) G1. दानं (for दत्तं). G1.2 M2 तप्तं (for जप्तं). M2 वृथाहृतं वृथा कृतं (for the post. half). — (L. 3357) T2 Gs नित्यं; M2 तीर्थं (for [स्मृति]तिथ्यं). T यत् (for तत्). M2 सर्वं (for तस्य). — M2.3 ins. after line 3357: T after line 3367: M2 after addl. insertion after line 3367:

वृथा ज्ञानं वृथा ध्यानं वृथा योगपरिग्रहः ।
 ब्रह्मचर्यं वृथा तस्य मम भक्तो न स द्विजः ।
 नाह्वयन्ते न पूज्यन्ते न श्लाघ्यन्ते कदाचन ।
 तेनास्त्रयोऽग्निहोत्रेण यो न भक्तो मम द्विजः ।

[(L. 1) M2 वृथा ध्यानं वृथा ज्ञानं (for the prior half). — (L. 2) T M2 यो न भक्तो मम (T 'यि' द्विजः (for the post. half). — (L. 3) M2.3 न ह्वयन्ते. T M2 श्लाघ्यन्ते (for श्लाघ्यन्ते). — (L. 4) T मयि (for मम). M2.4 तेनास्त्रियात्र होत्राणि; M2 तेनाग्निहोत्रहोत्रेण (for the prior half).]

— (L. 3359) M2 अवैष्णवकृतं सर्वं (for the prior half). — (L. 3361) T1 M2 (sup. lin.) यथा; M2.3.4 (sup. lin. as above) दयां (for यदा). — (L. 3362)

G1.2 तथाजवं; M2 तथाजवं; M2 दमार्जवं (for अथा). Madras ed. दमः सर्वं तथाजवं. — (L. 3363) M2 अद्रोहं. G1.2 ममभक्तानां (for ममभक्तानां). — (L. 3364) Madras ed. ममभक्तं. — (L. 3365) G1.2 तस्याक्षया भवे-
 ल्लोकाः (sic); M2 तस्य मामक्षयो लोकः. G M2 पाथिव (for पाण्डव). — (L. 3366) G1 सादरा; G2 सदरं; Gs M2 साधका (M2 'कं'); M2.3 साधवो (for याजका). — After line 3367, M2 ins.:

सर्वे ते गतिमुर्ध्वा हि लभन्ते नात्र संशयः ।

— (L. 3368) M2 तपस्तप्यन्ति ये नराः (for the post. half). — (L. 3370) M2 राजपे; M2 कीर्तेय (for राजेन्द्र). G1.2 ध्यायन्; Gs M2 याहि (for ध्याहि). — (L. 3371) G1.2 M2 च परं; M2 च पदं (for परमं). M2 मम (for पदम्). M2 द्रक्ष्यसे पदं महत् (for the post. half). — (L. 3373) T1 विप्र- (for विप्रा). — After line 3373, T M2.3 ins.:

सर्ववर्णेषु ते शूद्रा यः श्वभक्ता जनार्दनः ।

— (L. 3374) T1 G1.2 M2 चतुर्वेद- (for 'व्यूह-'). — (L. 3375) G2 अच्छिद्र- (sic). M2 चालक्षाः. M2 सर्वं (for स वै). — M2 om. lines 3376-3377. — (L. 3376) T हि (for [एव]). G1.2 होता च (for मां होता). Gs ऋग्वेदेन * चाध्वर्युरहोता च यजुषा तथा. — (L. 3378) T [एवं]. — (L. 3379) T G1 यो (for ये). T1 G1.2 वै (for सपि). — After line 3379, M2.3 ins.:

वैखानसेन विधिना चतुर्वेदपठेन वै ।

चतुर्वर्तिविधानाः सप्तविंशतिविधिर्यैः ।

देवता ब्राह्मणाधीनास्तस्माद्विप्रास्तु देवताः ।
 अनाश्रित्योच्छ्रयं नास्ति मुख्यमाश्रयमाश्रयेत् ।
 रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्राह्मणमाश्रितः ।
 ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्नाहं कंचिदुपाश्रितः ।
 ममाश्रयो न कश्चित् सर्वेषामाश्रयो ह्यहम् । [3385]
 एवमेतन्मया प्रोक्तं रहस्यमिदमुत्तमम् ।
 धर्मप्रियस्य ते राजन्नित्यमेवं समाचर ।
 हृदं पवित्रमाख्यानं पुण्यं वेदेन संमितम् ।
 यः पठेन्मामकं धर्ममहन्महानि पाण्डव ।
 धर्मो विवर्धते तस्य बुद्धिश्चापि प्रसीदति । [3390]
 पापक्षयमुपैत्यैव कल्याणं च विवर्धते ।
 एतत्पुण्यं पवित्रं च पापनाशनमुत्तमम् ।
 श्रोतव्यं श्रद्धया युक्तैः श्रोत्रियैश्च विशेषतः ।
 श्रावयेद्यस्त्विदं भक्त्या प्रयतोऽथ शृणोति वा ।
 स गच्छेन्मम सायुज्यं नात्र कार्या विचारणा । [3395]
 यश्चेदं श्रावयेच्छ्रद्धिं मद्भक्तो मत्परायणः ।
 पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंस्तवम् ।
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा भागवतान्धर्मान्साक्षाद्विष्णोर्जगद्गुरोः ।
 प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोऽद्भुताः कथाः ।
 ऋषयः पाण्डवाश्चैव प्रणेमुस्तं जनार्दनम् । [3400]
 पूजयामास गोविन्दं धर्मपुत्रः पुनः पुनः ।

जन्मप्रभृतिमङ्गला नित्यं च दशवर्जिताः ।

ये पूजयन्ति मां नित्यं ते वै भागवतोत्तमाः ।

— (L. 3381) M₂ ते देवा (for देवता). G₂ प्रकीर्तिताः (for तु देवताः). — (L. 3382) M₂ [३] च्छ्रयो. G₂ विप्रेभ्यश्चाश्रयं नास्ति (for the prior half). — (L. 3383) M₂ ब्रह्माणम् (for ब्राह्म). — (L. 3385) G₂ [आ] श्रितो (for [आ] श्रयो). M₂-4 किंचित् (for कश्चित्). — G₂ om. line 3387. — (L. 3387) G₂ सदाचरः; M₂ समाचरेः. — (L. 3388) M₂ पुण्यं वेदैश्च संमितं (for the post. half). — (L. 3389) M₂ भारत (for पाण्डव). — (L. 3390) G₂ [स] पि (for वि-). M₂ [ए] व (for [अ] पि). — (L. 3391) T₁ उदैलेव; G₂ M₂ उदैलेवं. G₂ [अ] पि (for वि-). — (L. 3392) G₂ M₂ पापनाशनमुत्तमं. — (L. 3393) M₂ मङ्गलं (for श्रोत्रियैश्च). — (L. 3394) T G₂ M₂ पठते (for प्रयतो). M₂ यः (for स्य). — (L. 3396) T त्विदं; M₂ चैव (M₂ वं) (for चेदं). — M₂ om. line 3398. — (L. 3399) G₂ मानसा (for मनसो). T G₂ M₂ महर्षयः; M₂ [स] द्भुता

देवा ब्रह्मर्षयः सिद्धा गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 भूता यक्षा महाश्रैव गुह्यका भुजगास्तथा ।
 वालखिल्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
 तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासकाः । [3405]
 कौतूहलसमायुक्ता भगवन्भक्तिमागताः ।
 श्रुत्वा तु परमं पुण्यं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
 विमुक्तपापाः पूतास्ते संवृत्तास्तत्क्षणेन तु ।
 प्रणम्य शिरसा विष्णुं प्रतिनन्द्य च तां कथाम् ।
 द्रष्टारो द्वारकायां वै वयं सर्वे जगद्गुरुम् । [3410]
 इति प्रहृष्टमनसो ययुर्देवगणैः सह ।
 सर्वे ऋषिगणा राजन्ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
 गतेषु तेषु सर्वेषु केशवः केशिहा तदा ।
 सस्मार दारुकं राजन्स च सालकिना सह ।
 समीपस्थोऽभवत्सूतो याहि देवेति चाब्रवीत् । [3415]
 ततो विषण्वणवदनाः पाण्डवाः पुरुषोत्तमम् ।
 अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय नेत्रैरश्रुपरिभुजैः ।
 पिबन्तः सततं कृष्णं नोचुरातंतरास्तदा ।
 कृष्णोऽपि भगवान्देवः पृथामामन्य चातवत् ।
 धृतराष्ट्रं च गान्धारीं विदुरं द्रौपदीं तथा । [3420]
 कृष्णद्वैपायनं व्यासमुष्पीनन्यांश्च मन्त्रिणः ।
 सुभद्रामात्मजयुतामुत्तरां स्पृश्य पाणिना ।
 निर्गत्य वैश्मनस्तस्मादारोह महारथम् ।

कथा. — (L. 3400) T G₂ M₂ पाण्डवाश्च प्रणेमुस्तं पूजयन्तो जनार्दनं. — (L. 3401) M₂ धर्मात्मा च (for धर्मपुत्रः). M₂ धर्मराजो युधिष्ठिरः (for the post. half). — (L. 3403) G₂ ऋषयश्च महात्मानो (for the prior half). — (L. 3405) G₁ यथा (for तथा). M₂ [ए] व (for [अ] पि). — (L. 3406) G₂ भगवद्भक्तिमार्गतः; M₂ "कितो गताः (for the post. half). — (L. 3407) M₂ गुह्यं (for पुण्यं). — (L. 3409) G₁ M₂ ताः कथाः (for तां कथाम्). — M₂ om. line 3410. — (L. 3411) M₂ पुनर् (for ययुर्). M₂ यथागतं ययुर्देवाः सर्वे ऋषिगणैः सह. — M₂ om. line 3412. — (L. 3412) M₂ स्पृ- (for ऋ-). — (L. 3413) M₂ तेषु तेषु तु सर्वेषु (for the prior half). T₁ G₁ तथा; Kumbh. ed. इतिः (for तदा). — M₂ om. lines 3414-3436. — (L. 3415) G₁ पाहि (for याहि). — (L. 3417) T G₂ तैजलि. — (L. 3418) G₂ पीड्यन्तः (for पिबन्तः). G₂ आर्तस्वरास् (for तरास्). G₂ ततः (for तदा). — (L. 3419) G₁ [अ] ब्रवीत् (for [आ] त्वैव). — (L. 3421) M₂ चाम्पव (for अन्याश्च). — (L. 3423) G₁ निगद्य वैश्मनस्तस्या (for the prior half). — (L.

वाजिमिः सैन्यसुग्रीवमेवपुष्पबलाहकैः ।
युक्तं च ध्वजभूतेन पतगेन्द्रेण भीमता । [3425]
अन्वारोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः ।
अपास्य चाशु यन्तारं दारुक्तं सूतसत्तमम् ।
अभीशूनप्रतिजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा ।
उपाह्वयार्जुनश्चापि चामरव्यजनं शुभम् ।
रुक्मदण्डं बृहन्मूर्ध्नि दुधामिप्रदक्षिणम् । [3430]
छत्रं शतशालाकं च दिव्यमाल्योपशोमितम् ।
वैदूर्यमणिदण्डं च चासीकरविभूषितम् ।
दधार तरसा भीमः छत्रं तच्छाङ्गधन्विनः ।
भीमसेनार्जुनौ चापि यमौ चाप्यरिसूदनौ ।
पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं मा शब्दं हति हर्षिताः । [3435]
त्रियोजने व्यतीते तु परिष्वज्य च पाण्डवान् ।

विस्ज्य कृष्णस्तान्सर्वान्प्रणतान्द्वारकां ययौ ।
तथा प्रणम्य गोविन्दं तदा प्रभृति पाण्डवाः ।
कपिलाद्यानि दानानि ददुर्धर्मपरायणाः ।
मधुसूदनवाक्यानि स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः । [3440]
मनसा पूजयामासुर्हृदयस्थानि पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा हृदि कृत्वा जनार्दनम् ।
तद्भक्तस्तमना युक्तस्तथाजी तत्परोऽभवत् ।
एवमेतत्पुरावृत्तं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
मया ते कथितं राजन्यवित्रं पापनाशनम् । [3445]
तच्छृणुष्व महाराज विष्णुप्रोक्तं कुरुद्वह ।
तेन गच्छसि नान्येन तद्विष्णोः परमं पदम् ।

Colophon.

3426) G₁ राजा प्रेम्णा (by transp.). — (L. 3427) T च स; M₈ चाश- (for चाशु). — (L. 3428) T G₁. 2 M₈. 4 कुरुपतेस्. T₁ M₈ तथा (for तदा). — (L. 3429) T G₈ M₈ उप (M₈ 'पा' गृह्य (for उपाह्वय). G₁. 8 M₈ चामरं. T व्यजने शुभे (T₂ 'भं'). — (L. 3430) M₈ रुक्मदण्डं. T₁ महन्; T₂ महा-; G₈ M₈ वहन् (for बृहन्). G₃ मूर्ध्ना. T आशु; G₁ अपि; M₈ अथ (for अमि-). — After line 3430, G₂ ins.:

तथैव भीमसेनोऽपि रथमारुह्य वीर्यवान् ।

— (L. 3431) G₁ वित्रं (for छत्रं). — (L. 3433) G₂ M₄ शङ्खध्वनः. — After line 3433, G₂ ins.:

उपाह्वय रथं शीघ्रं चामरव्यजने शुभे ।

नकुलः सहदेवश्च धूयमानौ जनार्दनम् ।

— (L. 3434) T₂ [ए]व (for [अ]पि). G₂ भीमसेनोर्जुन-
क्षेव; G₈ माद्रीसुतावपि तदा (for the prior half). G₈
गच्छतो; M₈. 4 यमाव् (for यमौ च). — After line
3434, Madras ed. ins.:

माद्रीपुत्रौ तथा राजन्यकृष्णस्याप्यरिसूदनौ ।

— (L. 3435) M₄ भो (for मा). T₁ भूषिता; M₈
भाषिणः; Madras ed. हर्षितौ (for 'ताः'). — (L. 3438)
G₁. 8 M₈ तदा; M₂ ततः (for तथा). M₈ तथा (for
तदा). — (L. 3439) T कपिलादीनि. M₂ विष्णु- (for
धर्म-). — (L. 3440) G₈ कृष्णनोक्तानि धर्माणि (for the
prior half). — (L. 3441) T₂ G₈ शिरसा (for मनसा).
M₂ हृदिस्त्वं पंच पाण्डवाः (for the post half). — (L.
3442) M₂ [स]य (for तु). — (L. 3443) T G₁. 8
M₈ तमनो (for 'ना'). — Before line 3444, T₁ G₁
ins. वैशंपायनः. — (L. 3444) G₁. 8 उक्तं (for पतत्).
— After line 3445, G₈ ins.:

पुण्यं यदश्रयमायुष्यं पुष्टिं कीर्तिवर्धनम् ।

G₈ om. line 3446. — (L. 3446) M₄ कुरुष्व (for
शृणुष्व). T M₂. 8 चितयस्व सदा विष्णुमप्रमत्तः कुरुद्वह.
— Colophon. — Sub-parvan. : T G₁. 2 M₂-3 वै (T₂
M₂ श्रीवै) ण्वधर्म. — Adhy. name : T भगवद्धारकाप्रयाणं.
— Adhy. no. : T₁ 106; T₂ M₂ 115; G₁. 2 105;
G₈ 116; M₂ 22; M₈ 104.

— After the colophon, M₈ ins.:

नमो नारायणाय शिव शिव नारायण शिव शिव नारायण
शिव शिव शिव शिव राम राम कृष्ण कृष्ण कृष्णः । इत्यन्त-
काले जल्पजन्तुर्जीवितं मे जहासीत् ।

आद्यः शब्दः कथ्यते तस्य मुक्तिं ।

श्रीला नम्रो तिष्ठतोऽन्या ऋणस्थो ।

हरि । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

— After the colophon, M₈ ins.:

हरिः श्रीगुरुभ्यो नमः । गुरुभ्यो नमः । कोलं ९९५ आमत
कञ्जि आयर १० तीयतिकण्डरामत्तकोमन् । एलुतिय आश्वमेधिक-
पर्व ग्रन्थं । शुभमस्तु श्रीगुरुभ्यो नमः । पडिजारे कोविलकं बक
आश्वमेधिकं (sup. lin. 'धीर्यं') ग्रन्थम् ।

[Date : Kollam 995 Kanya month Sunday Tenth,
Scribe : Kanda Ramattakoman. Owner : Padi-
ññāre Kovilakam (Zamorin State Library).]

— After the colophon, M₄ ins.:

आश्वमेधिकं समाप्तं ।

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा

बुद्ध्यात्मना वानुसूतस्त्वभावः ।

करोमि यद्यत्सकलं परस्मै

नारायणायैति समर्पयामि ॥

वैष्णवधर्मशास्त्रभागं पिबे ग्रन्थं बहुरि एलुदि कूटियिरिक्कु
[अयं वैष्णवधर्मशास्त्रभागोऽन्यस्मिन्काले मानुषामानीय लि-
खित्वा योजितः ।]

NOTES

1

11-16 Cf. 2. 55. 7-8. These do not refer to the actual words used by Vidura before, but only give the substance.

15 मेढीभूतः — The expression has occurred in Uddyogaparvan before, cf. 5. 36. 71. मेढ is the centre pillar round which the bulls move. मेढीभूत thus means 'being the main prop or support.' The reading मेधीभूत may mean 'being the brain.'

18 There is no doubt that वीरस्य is the correct reading; वीरस्य must have been substituted by some as Vidura can hardly be called a Vira in the accepted sense of the word. Vidura could be a धर्मवीर like दशवीर.

2

16, 17, 19 क्षत्रधर्मः, मोक्षधर्मः, युद्धधर्मः and दानधर्मः were explained to Yudhiṣṭhira in Śāntiparvan and Ānuśāsanaparvan.

3

8 नरमेघ — Human sacrifice. There is no doubt that the practice of offering human beings as sacrificial victims was prevalent in ancient times. The story of Śunahśepa in the Aitareyabrāhmaṇa (VIII) is well-known in this connection.

6

23 The presence of a corpse in the way is a bad omen. To avoid any evil effects, a person, in such a case, usually turns back a little and then proceeds.

26 It is not clear why Nārada advises Marutta to tell a lie about his entering the fire. Perhaps Nārada was afraid of being cursed by Saṁvarta.

9

29 The first line can not be satisfactorily explained. It is difficult to find out the correct reading on the strength of the MSS. Nīlakaṇṭha reads न गण्डिकाकारशेणं कर्णुं and explains (unconvincingly) as

follows:— नगं पर्वतं डीयते विहायमा गच्छतीति डीः पक्षी अथवा डीः, डिका मक्षिका मशकादिस्तस्या आकारेण योगोऽन्यास्तीति रूपम् अणुं सूक्ष्मं करो कुर्वे कृच्छान्दसं भौवादिकत्वम् । करोणेन पाठे करोमौल्यथाहारः । पाथोपि करो कर्तुमगत्य इवाहं पर्वतमपि मशकोक्तुं समर्थोऽस्मीत्यर्थः । न शण्डिकां जंगमो नो करोणुरिति पाठे तु करोणुर्हस्ती मम, ऐरावतः शण्डिका युद्धं द्रविडभाषाप्रसिद्धः तां प्रति जंगमो गतिशीलो न भवतीति नो, अस्ति ऐरावतवाहनस्य मे शत्रुजय ईषत्वर इत्यर्थः । शण्डिकाशब्दस्ताकव्यादिरिह शेषः, इन्द्रो हन्ति इयमं शण्डिकानामिति मन्त्रवर्णात् दशमस्तुतः तात्पर्यः ।

The line as it stands may mean—a fierce or rushing female elephant is no cause for concern ; I do not regard that as dangerous.

The second line is irrelevant. Agni had tauntingly asked Indra to explain how it came about that Vṛtra snatched away the world from Indra, even though Indra was very powerful. Indra's answer that he does not partake of the Soma offered by the enemies (that is, he does not accept any invitation from the enemies) is beside the point.

31 The Cyavana-episode is found in—Rv. 10. 9.

10

29 Jaimini-Aśvamedha refers to the three kinds (red, blue and virile) of bulls in the description of Yudhiṣṭhira's Aśvamedha.

30 Cf. आविक्षितः य कामयेः विश्वे देवाः सभासद इति । Cf. 12. 29. 19. The Jaimini-Aśvamedha drops the Saṁvarta-Indra episode, and only refers to Marutta's gold left over the Himalayas.

11

18 स्वरादिविशेषानुपूर्वोच्चारस्वरूपे ऋगक्षरव्यतिरिक्तं यद् गानं तद् रथन्तरम् । (सामयिकभाष्य) . रथन्तर is a Sāman sung in the रथन्तर metre.

13

3rd Cf. द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ।

ममेति बध्यते जन्तुनं ममेति विमुच्यते ॥

(Uttaragītā 2. 45-46)

14

1 समाश्रयन् has good support; Śi reads समाश्रयन् which makes no sense. It was therefore proposed to retain समाश्रयन् (which is the usual form) found in a larger number of MSS.

16

The Jaimini-Aśvamedha drops the whole of the अनुगीता episode (Adhyāyas 16-50).

12 Kṛṣṇa refers to the Kāśyapa-Brāhmaṇa teaching as a पुरातन इतिहास which 'apparently means that the doctrines in the Anugītā are more ancient than those in the Bhagvadgītā. अनुगीता, however, connotes 'A supplement to the Gītā.'

In this Adhyāya, the Indra-Vṛtra fight frequently referred to in the R̥gveda, is interpreted metaphysically. Indra is the Ātman and Vṛtra the Ahaṁkāra. Vṛtra successively envelops Pṛthivī, Waters, Tejas Vāyu and Ākāśa (the five elements), which means Pṛthavī (the gross body), Waters (the subtle body), Tejas (the light), Vāyu (the vital breath), Ākāśa, (void) are falsely regarded as Ātman, the Highest Reality. When Vṛtra entered Indra (Ātman) himself, there arose the doubt about the real nature of Ātman, but thanks to the teachings of Vasistha, Indra got rid of this Moha, and was able to realise Ātman properly. Indra could undo the evil effects of Ahaṁkāra by his Vajra (right knowledge or Viveka).

40 परंतप—Kāśyapa is addressed here as परंतप, which is hardly suitable. This must be regarded as a slip due to the fact that it is Kṛṣṇa who is narrating the whole episode to Arjuna who can be appropriately called परंतप.

19

42 Telang who reads भाण्डं for कोष्ठ translates the verse as follows—As one placing any property in his store-room should fix his mind on the property, so placing one's mind in one's body and (keeping) the passages confined, one should there look for the self and avoid heedlessness. (Sacred Books of the East, Vol. VIII. p. 253). The reading भाण्डं is supported by Śi (which also reads निक्षिप्य)

and is perhaps simpler. In the verse as we read it काय is compared to कोष्ठ, आत्मन् to भाण्ड which is to be searched for. The proper sense of the verse depends upon what we understand by प्रक्षिप्य. The verse seems to emphasise what Gaudapāda calls the अमनीभाव for the realisation of the Ātman, then प्रक्षिप्य ought to mean 'having discarded'. The idea in that case would be—Just as a person wishing to find out the treasure deposited in the store-room, should concentrate his mind only on the treasure, discarding all thoughts about the room, one wishing to realise the Ātman, should discard all thoughts about the mind through the sense-organs duly controlled, in respect of the body. The verse is clumsily worded in any case. मनसैव प्रदीपेन महानात्मनि दृश्यते, in verse 44 below seems, however, to go against the above idea.

49 As the Brāhmaṇa was not directly speaking to Kṛṣṇa, मां वाक्यमुक्त्वा, must be taken to mean 'having reported to me.'

56-57 Cf. Gītā IX 32-33.

21

The पुरातन-इतिहास about the ten होतृ is narrated by the Brāhmaṇa.

The ten Hotṛas are the five Karmendriyas and five Jñānendriyas.

The ten offerings are Śabda, Sparśa etc. and Kriyā, Gati etc. (of the Jñānendriyas and Karmendriyas).

The ten fires are—दिशो वायू रविश्चन्द्रः पृथ्व्या विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापतिमित्रमक्षयो दश... .

17 (वाक्) गौरिव प्रसवत्येषा.—Cf. the description of सृजता वाक् in the Uttararāmacarita, V. 31—

कामान्दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्तिं सृते दुष्कृतां वा दिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सृजतां वाचमाहुः ॥

22

This Adhyāya describes the सप्तहोतृविधान (a पुरातन-इतिहास). The seven Hotṛas are the five Jñānendriyas, Manas and Buddhi.

23

This Adhyāya contains the पञ्चहोतृविधान (a पुरातन-इतिहास). The five Hotṛs are-Prāṇa, Apāna, Udāna, Samāna and Vyāna.

Cf. the dispute about supremacy among the sense-organs, described in the Chāndogya (I. 2) and Bṛhadāraṇyaka (VI. 1) Upaniṣads.

25

This Adhyāya contains the चातुर्होत्रविधान. The four होतृs are Karāṇa, Karman, Kartṛ and Mokṣa.

7 अहं strictly speaking ought to refer to the Brāhmaṇa who is the speaker. The context shows that it refers to the Ātman.

14-16 श्रुतः— The reference is to the passage — तस्यैवं विदुषो यद्यथात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी दारारक्षणा, उरः वेदिलोमानि शर्द्धिरेदः शिखा etc. Mahānārāyaṇopaniṣad, khaṇḍa, 25; Cf. also khaṇḍa 11^{ab}.

26

This Adhyāya contains the instruction given by Prajāpati to the serpents, gods and sages (also a पुरातन-इतिहास). When asked what would give Śreyas, Prajāpati uttered ॐ (एवाक्षरं ब्रह्म). The serpents interpreted ॐ as biting (presumably by noting the movements of the lips), the gods as giving gifts, and the Maharṣis as दम्. (The Asuras who are not mentioned before took it as दम्, 10^{ab}). Cf., for a similar situation, the Bṛhadāraṇyaka V-2. 1-3, where Prajāpati utters the syllable द, which is taken to mean दास्यत, दत्त, and दयस्वम् respectively by the gods, men and Asuras. In Latin also D. D. D. stands for Dat, Dicit, Dedicat (gives, devotes and dedicates).

27

2 महदनम्. Cf. Śāṅkarabhyāṣya on the Chāndogya (VI. 14. 3), where the Samsāra is elaborately compared to a forest.

19 The Saptarṣis are here said to be वसिष्ठप्रमुखाः.

28

This Adhyāya contains the Adhvaryu-Yati Saṁvāda (a पुरातन-इतिहास) criticizing the Himsā in the sacrifice. The Yati stands for the Ahimsā-dharma.

The Adhvaryu has no proper reply to give; he only pleads that he is acting according to the traditional Śāstra.

22 Kṣara is said to be स्वभाव. The Gītā says स्वभावोऽव्ययमुच्छते.

29

This Adhyāya contains the Kārtavīrya Samudra Saṁvāda (a पुरातन-इतिहास) which emphasizes the Ahimsa cult.

1 The Brahmanī is described here as भामिनी, which is not quite suitable.

16 का. s are probably the Khasis.

30

The ancient episode of Alarka is narrated here to emphasize the doctrine दोगःत्रास्ति परं सुखम् ।

31

7-12 These are the Gāthā sung by Ambariṣa

32

The Brāhmaṇa-Janaka Saṁvāda (a पुरातन-इतिहास) is described here to advise that avarice for external objects should be eschewed.

33

4 Telang (who reads वेति for वेत्ति) translates— 'Sovereignty over the whole world, and even over heaven; that or else this knowledge; (of these two) knowledge is my only wealth.' The idea in the verse appears to be that real knowledge regards the sovereignty over the whole world or even over heaven as being on the same level (त्था); real knowledge is one's true wealth.

34

Kṛṣṇa tells Arjuna that the Brāhmaṇa represents Manas, and the Brahmanī the Buddhi, and he himself is the Kṣetrajña. Here ends the Brāhmaṇa-Brāhmaṇī Saṁvāda.

35

Another पुरातन-इतिहास, Guru-Śiṣya-Saṁvāda is

narrated here, dealing with the nature of Mokṣa.

31 नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतादृ पश्यति — Nilakanṭha seems to disregard the न in एतादृ पश्यति. The meaning seems to be that so long one has not acquired the metaphysical knowledge, one does not see these (Jyotis, Ākāśa etc. in the preceding line) in their proper perspective.

36-38

These three Adhyāyas describe the तामस, राजस and सात्त्विक Guṇas in detail.

39

In this Adhyāya are described the three Guṇas (Sattva, Rajas and Tamas) as mutually mixed up, as they are not found independently existing anywhere. Each Guṇa is found in the other two, may be in a very small proportion.

40

2 The महानात्मन् is said to be known as धृतिः, स्मृतिः, etc. What authority the writer has in his mind cannot be ascertained.

41

This Adhyāya is the smallest (containing only five verses) in this Parvan. It describes the Ahankāra.

42

This Adhyāya deals with various topics, such as the dissolution of the Mahabhūtas, with the subtle Bhūtas surviving the Pralaya, the five Karmendriyas and Jñānendriyas, with their Adhyātma, Adhibhūta and Adhidaivata forms, the four-fold creation of beings, the means for securing Brahman by crossing over the terrible ocean of Moha etc.

43

This Adhyāya describes the Vibhūti, on the lines of the Bhagavadgītā, but gives more details.

1 मध्यमः गुणः is the Rajas quality.

3 While the Gītā mentions only the अमृत्युः as the best of trees, here we have as many as seven or eight claiming that honour.

5 The Gītā mentions the Meru and the Himālaya; here we have nearly a dozen mountains pointed out.

9 वेदानामृषयः—The Gītā says वेदानां सामवेदोऽहं.

15 Umā is the best amongst the ladies.

19 Dharma and Adharma are described categorically as Ahimsā and Himsā.

44

2 अविष्ट is the first नक्षत्र, and शिशिर the first season (the Gītā says ऋतूनां तु सुमातरः).

6 The cow is the best of the जनुष्वद animals, and the Brahmanas are the best amongst human beings.

11 Viṣṇu is the Ātman of Brahmadeva.

14 Rudra is said to be the Lord of the Gods, Dānavas, Naras, Kinnaras, Yakṣas, etc.

16 The Householder's state (गृहस्थ) is the best (in accordance with the Manusmṛiti).

45

This Adhyāya describes the Kālacakra (wheel of time) and the state of a householder.

16 The five Mahāyājñas are : — Devayājña, Ṛṣiyājña, Pitṛyājña, Bhūtayaājña and Manusyayājña.

46

This Adhyāya describes in detail the duties of Brahmacharya, Vānaprastha, and Sannyāsa modes of life.

47

16 अन्तरात्मन् is here said to be अचेतन. Perhaps अचेतन इव is the meaning; or अन्तरात्मन् refers only to the सूक्ष्मात्मन्.

48

Different views about Brahman are noticed here, such as Brahman being Avyakta, Anāmaya, Puruṣa, Sattva etc. In this connection are referred the Cārvākas, Tārkikas, Mīmāṃsakas, Nihilist Bauddhas, Vijñānavādi Bauddhas, Advaitins, Dvaitins, Bhedābheda-vādins, Vaiśeṣikas, Kālavādins, etc.

49

This Adhyāya describes the importance of the path of knowledge (Jñāna-mārga). Once again, it is pointed out that Ahimsā is the Kṛtya *par excellence* and Jñāna is the highest good (Nihśreyas). Then is described the nature of the Sattva and Kṣetrajña, their union and separation. One who is obsessed with the idea of Mamatva (something belonging to him) gets entangled in Samsāra; and as he wills, so he becomes.

The creation of the Samsāra, from Pradhāna (Avyakta), Mahut, Ahankāra, Bhūtābhis, etc. is described. The five elements, their respective Guṇas, the twelvefold form of Tejas and Vāyu, the tenfold form of Gandha, the sixfold form of Itas, etc. are also pointed out.

The Adhyāya winds up with the declaration that the Highest Puruṣa is beyond Avyakta, and he who reaches Him, secures Mokṣa (Ānantya).

50

This Adhyāya contains the description of the Brahmaṛtha (on the lines of आत्मानं रश्मिं विद्धि etc. in the Kathopanishad) and the Brahmanava. Manas is said to be the Bhūtātman and Adhiṣṭhātṛ of every thing. All creation takes place naturally (स्वभावतः).

12 विश्वकृतो विप्रः—These are presumably the Prajāpatis.

The importance of Tapas and Dhyānayoga is stressed. Those who value Karman are extremely dull-witted. The Puruṣa is constituted of Vidyā, not of Karman. Those who are Asakta and Samadarsins reach the highest goal, viz. Mokṣa.

The pupil, thus advised by the preceptor, acted accordingly and secured Mokṣa.

On being asked by Arjuna—who was the pupil and who the preceptor?—Kṛṣṇa told him—‘I am the preceptor and my mind is the pupil’, and advised Arjuna to bear in mind what had been told (all this had been taught at the commencement of the War)

and to shape his conduct in conformity with the same.

Here the Anugītā proper ends (though in some MSS. the rest of the Parvan is called the Anugītā-parva) and the narrative is continued from the fifteenth Adhyāya where Kṛṣṇa had expressed his desire to go back to Dvārakā.

The Anugītā portion (Adhyāyas 15–50) contains several passages taken bodily from the Bhagavad-gītā, and attempts to supplement or expand several topics from the Gītā. More than once it is stated that the instruction in the Anugītā had been conveyed to Arjuna when Kṛṣṇa instructed him at the beginning of the battle. The title Anugītā therefore is significant. The writer, however, wants to bolster up the instruction given here by calling to his aid several Purāṇa Itihāsas as he calls them. Whatever in the Bhagavadgītā was regarded as sketchy or incomplete is made complete as in the instruction about Yajñacakṛa, Kālacakṛa, the Trigunātmaka nature of all objects in the universe, the Vibhūtis of the Lord, the nature of the Pāṇas, Yoga-technique, and so forth. On the whole, however, the Anugītā does not appear to have made any additional contribution to the philosophical thought contained in the Bhagavadgītā.*

The Jaimini-Āśvamedha makes no reference to the Anugītā at all, which is quite irrelevant to the matter in hand, viz the Āśvamedha of Yudhiṣṭhira.

50 गजसाङ्ख्य—Hastināpura, bearing the appellation गज. Telang (p. 394, S. B. E. Vol. VIII), curiously enough, translates गजसाङ्ख्यं नगरं as ‘to the city of Gajasa’, which is obviously a mistake.

51

28–29 Announcing one's name and then falling at the feet strictly in the order of precedence is in accordance with the आचारधर्म.

30 क्षत्तारं—विदुरं; according to the Śāstra,

मास्यं कुशलं पृच्छेत्, क्षत्रबन्धुनामयम् ।

वैश्यं क्षेयं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

(Manusmṛiti II. 127)

* It is proposed to publish an edition of the Anugītā, with Introduction, notes etc.; hence the notes given here are necessarily scanty.

कुशलं should not have been used in connection with Vidura (who was a क्षत्रीयः). But as Vidura's father was the Brāhmaṇa Vyāsa, Vidura appears to have been treated as a Brāhmaṇa.

52

Uttānka had apparently been quite absorbed in his penance and so had not heard any news about the actual battle fought. He had expected that all would turn out well, owing to the efforts of Kṛṣṇa for reconciliation between the Kauravas and the Pāṇḍavas. But when he learnt of the disastrous end of the war, he charges Kṛṣṇa for not having done his best to avert the war, calls him Mithyācārīn, and threatens to curse him.

Kṛṣṇa appeals to Uttānka not to waste his penance-fruit by cursing him in a hurry; he should first hear him in order to get a proper appraisal of the situation.

54

This whole episode appears to be irrelevant and absurd. It is impossible to explain why Uttānka suddenly flies into a rage and as suddenly cools down, why Kṛṣṇa shows his 'World-form' to Uttānka, indulging in self-glorification as the Highest, why Indra appears disguised as a Mātāṅga and so forth.

The only plausible explanation appears to be that as the Anuṣṭup did not refer to the Viśvarūpa (which forms an important episode in the Bhagavadgītā), some one thought that the lacuna ought to be filled in some way.

55

Adhyāya 55-58 which describe the previous history of Uttānka, are obviously an interpolation as the first verse of Adhyāya 58 directly refers to the last verse of Adhyāya 54.

The Ādiparvan (Pauṣyaparvan) has also described the story of Uttānka who was famous for his Gurubhakti. There is not any material difference between the two versions.

In the Pauṣyaparvan, Uttānka is the pupil of Veda and the name of Veda's wife is not given.

Here, the preceptor and the preceptor's wife are Gautama and Ahalyā. Uttānka has become a very old man before Gautama allows him to take to the Gṛhasthāśrama. Gautama transforms Uttānka into a handsome young man and offers his daughter to him in marriage. Ahalyā asks Uttānka to bring the Maṇikuṇḍalas of the wife of Saudāsa as Gurudakṣiṇā.

In both the versions, Uttānka's attempt to bring the Maṇikuṇḍalas is described practically in the same way.

56

Uttānka goes to Pātālā when the Kuṇḍalas were carried there by Takṣaka, aided by Indra, and secures the Kuṇḍalas with the help of Fire.

While in the Ādiparvan, the reference to Takṣaka is relevant as that directly leads to the Sarpasattra by Janamejaya, the story of Uttānka hardly serves any purpose here.

5 पष्ठे काले—On the sixth part of the day. In the case of kings, the sixth part is 3 P. M. to 4-30 P. M. when the king is free from all engagements. (See Kauṭilya's Arthaśāstra, and Daśakumāracarita which give the ideal time-table for a king. Kālidāsa also says, पष्ठे भागे (काले) त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती । (Vikramorvaśīya II. 1). But here Saudāsa is a cannibal and he speaks of the पष्ठकाल as the आहारकाल. The Rākṣasas are said to be usually active at the प्रदोषकाल (evening, night-fall) in search of their prey. पष्ठकाल must therefore be understood to mean the period 7-30 P. M. to 10-30 P. M. The six Kālas are also given as (1) प्रातः, (2) संग्रह, (3) मध्याह्न, (4) अपराह्न, (5) सायंक and प्रदोष which is the sixth (the भोजनकाल of the Rākṣasas). Monier Williams explains पष्ठे काले as 'at noon' and also as 'in the evening of the third day.' (पष्ठान्नकालः—one who eats only at the sixth meal-time, that is, who passes five meals without eating and has no meal till the evening of the third day—

पष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ।

(Manusmṛiti XI 200).

The day (twelve hours) is also divided into five parts (each part consisting of 144 minutes). Thus—

(1) प्रातः — 6 A. M. — 8-24 A. M.

(2) संग्रह — 8-25 A. M. — 10-48 A. M.

(3) मध्याह्न — 10-49 A. M. — 1-12 P. M.

(4) अपराह्न — 1-13 P. M. — 3-36 P. M.

(5) सायाह्न — 3-37 P. M. — 6 P. M.

प्रदोष (coming after सायाह्न), the beginning of night — 6 P. M. — 8-24 P. M., is the पृष्ठकाल.

24 In verses 22 and 23, Devas (Suras), Yakṣas and Mahoragas (Nāgas) are described as being intent upon snatching away the ear-rings. In verse 24, Yakṣas are substituted by Rākṣasas. The reading यक्षणां for नागानां would substitute the Rākṣasas for Nāgas. The discrepancy cannot be easily explained.

57

2 एषा गतिः—The present state of the king as a cannibal. अस्या गतिः—no other alternative or no other means than securing the favour of Uttānka to end this calamity. एतन्मे मनम्—I somehow or other entertain the hope that I might be restored to my normal form, if the request of Uttānka is granted.

58

Kṛṣṇa goes to Dvārakā. The festivities on the Rāivataka (which is described as 'King of mountains') are pictured in an exaggerated manner.

59

Kṛṣṇa's father Vasudeva asks him to give the details of the Mahābhārata battle, which he had witnessed personally. Kṛṣṇa summarises the incidents naming the different C-in-C's on the side of the Kauravas and the Pāṇḍavas.

8-9 चमू is used as synonymous with अक्षौहिणी.

16 सेना also seems to mean the same as अक्षौहिणी.

Amarakośa II, 8 81-82 states—

एकैकैकरथा त्रयश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
पत्रज्ञैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।
सेनामुखं मुखमणौ बाहिनीं वृत्तनां चमूः ।
अनीकिनीं दशानीकिन्योऽक्षौहिणी ।

—That is, an army is usually divided into nine units— (Ādiparvan, 1. 2. 15-19) :

Name	Chariot	Elephant	Horse	Foot-soldier
<i>Patti</i>	1	1	3	5
<i>Senāmukha</i>	3	3	9	15
<i>Gulma</i>	9	9	27	45
<i>Gaṇa</i>	27	27	81	135
<i>Yāhinī</i>	81	81	243	405
<i>Prtanā</i>	243	243	729	1,215
<i>Camū</i>	729	729	2,187	3,645
<i>Anikini</i>	2,187	2,187	6,561	10,935
<i>Akṣauhiṇī</i>	21,870	21,870	65,610	109,350

The Nitiprakāśikā gives the number of elephants as ten times the above, and the number of horses as 1000;3000;9000, etc., and the number of Foot-soldiers as 100000;300000, etc., so that an Akṣauhiṇī would have 21870 Chariots, 218700 Elephants, 21,870,000 Horses and 2,187,000,000 Foot-soldiers !

9 Śikhāṇḍin is said to be the Netṛ during the first ten days. It appears that Dhṛṣṭadyumna was the Netṛ for all the eighteen days, as described earlier. Śikhāṇḍin is called the Netṛ probably because he knocked out Bhīṣma.

60

Kṛṣṇa had skipped over the murder of Abhimanyu, so as not to add to the agonies of Vasudeva, but Subhadrā insisted upon Kṛṣṇa describing that episode. Kṛṣṇa then described how Abhimanyu, fighting single-handed with many warriors was ultimately murdered by the son of Duḥśāsana, and how Prthā had advised Subhadrā to submit to the workings of Fate, and to look after the pregnant Uttarā (Abhimanyu's wife).

70

The Pāṇḍavas returned from the Himālayas, with plenty of gold. Vyāsa gave his sanction for the Āśvamedha by Yudhiṣṭhira. Yudhiṣṭhira requests Kṛṣṇa to perform the Āśvamedha himself. Kṛṣṇa courteously refused to do that and said Yudhiṣṭhira was the fittest person for that job.

71

Vyāsa fixed upon the Paurṇimā in the month of Caitra for the consecration of Yudhiṣṭhira and the

horse was duly let loose, with Arjuna as the Guardian of the horse. Yudhiṣṭhira warned Arjuna not to engage in fight unnecessarily and to invite all the kings to attend the sacrificial ceremony.

72

21 समामोत्तरतः पुनः—The horse moved to the East taking a northerly course. To go to the East first was regarded as auspicious. In the *Kathāsaritsāgara*, in describing the course of the Digvijaya of Vatsarāja, the writer gives the reason why the East should be tackled first. Apparently the same formula obtains in the case of the sacrificial horse also.

24 म्लेच्छः—Mlecca connotes any non-Aryan people.

73

1 त्रिगर्गं country was to the north of Hastināpura, as in accordance with verse 21 in the last Adhyāya, the horse had moved on to the North.

7 The Trigartas (Samsaptakas) had been defeated by Arjuna on the 13th day of the Mahābhārata war. So, Arjuna was unwilling to fight with them, in conformity with the advice of Yudhiṣṭhira.—‘Kings who had already lost their kinsmen, should not be killed.’

74

1 प्राग्ज्योतिष is usually taken to be the modern Assam.

76

1 Then the horse entered the Saindhava country. It is a long long way from Prāgjyotiṣa (the Easternmost part) to the Sindhu region on the West. One would have expected the itinerary of the horse to be described more rationally, but as the horse was to be allowed to move freely, there is no room for any objection. (In the Digvijaya of Arjuna in the North, in the Sabhāparvan Prāgjyotiṣa is mentioned among the countries in the North).

21-24 Arjuna was completely overwhelmed, and the gods, the Saptarṣis, Brahmarṣis etc. had to pray for Arjuna's victory.

77

33 Parikṣit who was hardly a few months old at that time is called here परवीरहा which represents

what Parikṣit was going to be in future. The reading परवीरहा is obviously due to the desire to avoid the apparent absurdity in calling the infant Parikṣit a परवीरहम्.

46 The horse then reached the Mañipūra region. For Mañipūra, there is the reading Mañalūra (Mañipūra is possibly the Sanskrit rendering of Mañalūra).

Dr. Gustav Oppert in his *Weapons etc. of the Ancient Hindus* (pp. 145-152), after discussing the views of Wheeler, who is of opinion that Mañipūra is the modern ‘Munnipur in the extreme east beyond the Bengal frontier... a secluded valley lying between Eastern Bengal and Burmah, and the people appear to be a genuine relic of the Ancient Nāgas’ and of Prof. Lassen who places Mañipūra on the Eastern coast of India south of Chicole at the mouth of the Lāṅgulya river, comes to the conclusion that Mañipūra or Mañalūra, must be located somewhere near Madura (in some chronicles, Arjuna is said to have married the daughter of the Pāṇḍya king of Madurā). Dr. Oppert remarks—‘The affection with which the Pāṇḍavas are remembered in India, and especially in the South, seems to me not only due to the interest which the story of their sufferings, their bravery, and final victory excited everywhere, but also to some cause by which their memory was effectually kept alive... We must not forget that Arjuna is the presumed ancestor of the Pāṇḍyas.’

79

11-12 The expiation for the murder of a Brāhmaṇa is given in the Yājñavalkya smṛti as follows—

शिरःकपालीध्वजान् भिक्षाक्षी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्मा द्वादशशब्दानि मितमुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

—That is, the culprit was to pass twelve years, living on alms, exhibiting the head-skeletons of the person murdered, and announcing his heinous crime to all. Though this passage only mentions the Brāhmaṇa-killer, Aparārka refers in this connection to the passage मातरं पितरं हत्वा सोदरं भ्रातरं तथा । अनेन विधिना -- ; hence as M. M. Vāsudevashastri Abhyankar points out, the expression ब्रह्मा should be taken to include the पितृहन् also.

Babhruvāhana is afraid that he would be required to go through the terrible ordeal of covering himself with his father's skin, and of wearing the head-skeletons, if he did not end his life.

83

5 कौशलात्—tactfully.

86

Arjuna then was on the way to Hastināpura. It was the Paurṇimā of the month of Magha and only a month remained for the Sacrifice to commence.

91

उपसंवेशयन्—made Draupadī to sit or lie near. The Śatapathabrahmaṇya and other works describe this function at great length, along with the obscene dialogue carried on by the three queens (Mahiṣī, Vāvatā and Parityaktā). It appears that during the period when the *Mahābhārata* received its present shape the obscene features connected with the उपसंवेशन had completely fallen into abeyance.

Similarly, the Pāriplava or the Revolving Cycle of Legends, which was gone through throughout the year when the horse was on its journey, is not even so much as mentioned in this context, while there are gorgeous descriptions of the mountains of food and rivers of wine consumed during the performance of the sacrifice (Read in this connection articles by the present writer, 'The Āśvamedha' and 'The Pāriplava or Revolving Cycle of Legends'—*Annals*, B. O. R. I., Vol. XXX and XXXIII).

कलामित्सुभिः is उपलक्षणे तृतीया. This appears to go with वर्ण in 4^a (Mantra, Dravya and Śraddhā being the three कलस). But the word अनरिक्तीम् cannot be properly explained as connected with वर्णम्. The expression may be connected with द्रुपदात्मजाश्च also. In that case कल cannot be properly explained.

4, 9, 48 Here पृथक्काल means the period, 3 P. M. to 4-30 P. M.

96

The explanation about the Nakula episode given here is hardly convincing. The whole episode could be regarded as an interpolation, being tacked on at the end. But it appears all the same that the writer was reflecting conscientiously the views about Himsā in his own times. Public opinion seems to have undergone a great change during the time when the *Mahābhārata* incidents actually took place, and the

time when the *Mahābhārata* took its present shape. The Ahimsā doctrine fervently promulgated by Buddha and Mahāvira, and widely preached by Aśoka, had secured a firm hold two or three centuries before the Christian era, and this is usually regarded to be the period when the *Mahābhārata* was completed. Full credit must be given to the writer for courage shown in describing the Nakula episode as having happened at the Āśvamedha sacrifice itself.

The Vaiṣṇavadharma-śāstra interpolation

The Āśvamedhikaparvan has the distinction of having a very big interpolation or addition (constituting about 1700 ślokas), which is shown by us as Appendix.

The Southern Recension MSS. contain this portion which is omitted in all MSS. representing the Northern Recension. Sāyaṇa in his *Parāśaramādha-
vīya* (B. S. S. Vol. I) and Vādirāja, the author of the *Lakṣaṇālaṅkāra*, have quoted from this section as P. P. S. Sastri has pointed out.

It is a purely sectarian (Vaiṣṇavite) work, very conveniently tacked on to the Āśvamedhikaparvan at the end. At the conclusion of the Āśvamedha sacrifice, Yudhiṣṭhira requests Kṛṣṇa to describe the Vaiṣṇavadharma in all its aspects, ritualistic, philosophical, etc. Gods and Brahmanas also, desirous of listening to this Dharma-saṁvāda, come there. Kṛṣṇa discourses on various matters, such as—

- (1) The Varṇāśramadharman.
- (2) The nature of the three-fold Dama.
- (3) Praise of Brahmanas and devotees of the Lord.
- (4) Yama-loka.
- (5) The fruits of Toyānnadāna, Bhūdāna, Kanyādāna, Godāna etc.
- (6) The five Mahāyajñas, Pitṛtarpaṇa, etc.
- (7) Kapilādāna.
- (8) Āpatddharma etc.

There is not much of philosophy here, the Section being intended for the glorification of Vaiṣṇava-dharma, and devotion to the Bhāgavat. Attention is drawn even to trivial matters, like how one should take a bath or put on his clothes. On the whole, this Section can have an appeal only to those who are followers of the Bhāgavata-dharma.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	1. 1	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
1. 1-10	1. 2-11	1-10	1. 1-10
1. 11 ^{ab}	1. 12 ^{ab}	11 ^{ab}	1. 10½
1. 11 ^{cd}	1. 12 ^{cd}	11 ^{cd}	1. 11
1. 12-15 ^{ab}	1. 13-16 ^{ab}	12-15 ^{ab}	1. 12-15 ^{ab}
4*	—	—	1. 15 ^{cd}
1. 15 ^{cd}	1. 16 ^{cd}	15 ^{cd}	1. 15½
1. 16-19	1. 17-20	16-19	1. 16½-19½
2. 1-3	2. 1-3	20-22	2. 1-3
5*	2. 4 ^{cd}	23 ^{ab}	2. 3½
2. 4 ^{ab}	—	—	2. 4½ ^{ab}
2. 4 ^{cd}	2. 4 ^{cd}	23 ^{cd}	2. 4½ ^{cd}
2. 5-10	2. 5-10	24-29	2. 5½-10½
2. 11 ^{ab}	2. 11 ^{ab}	30 ^{ab}	2. 11
2. 11 ^{cd} -12 ^{ab}	2. 11 ^{cd} -12 ^{ab}	30 ^{cd} -31 ^{ab}	2. 12
6*	—	—	2. 12½
2. 12 ^{cd}	2. 12 ^{cd}	31 ^{cd}	2. 13½ ^{ab}
2. 12 ^{cd}	2. 13 ^{ab}	32 ^{ab}	2. 14 ± 13½ ^{cd}
2. 13-14 ^{ab}	2. 13 ^{cd} -14	32 ^{cd} -33	2. 15-16 ^{ab}
2. 14 ^{cd}	2. 15 ^{cd}	34 ^{ab}	2. 16 ^{cd} ± 19½ ^{cd}
2. 15	2. 15 ^{cd} -16 ^{cd}	34 ^{cd} -35 ^{ab}	2. 17
2. 16 ^{ab}	2. 16 ^{cd}	35 ^{cd}	2. 17½
2. 16 ^{cd} -17 ^{ab}	2. 17	36	2. 18½
7*	—	—	2. 19½ ^{ab}
2. 17 ^{cd} -18 ^{ab}	2. 18	37	2. 20½
2. 18 ^{cd}	2. 19 ^{ab}	38 ^{ab}	2. 21
2. 19-20 ^{cd}	2. 19 ^{cd} -20 ^{cd}	38 ^{cd} -39	2. 22-23 ^{ab}
2. 20 ^{cd}	2. 20 ^{cd}	40	2. 23 ^{cd}
3. 1-4 ^{ab}	3. 1-4 ^{ab}	41-44 ^{ab}	3. 1-4 ^{ab}
8*	—	—	—
3. 4 ^{cd} -12 ^{ab}	3. 4 ^{cd} -12 ^{ab}	44 ^{cd} -52 ^{ab}	3. 4 ^{cd} -12 ^{ab}
Con, 1			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
3. 12 ^{ed}	3. 12 ^{ed}	52 ^{ed}	3. 12½
3. 13-14 ^{ab}	3. 13-14 ^{ab}	53-54 ^{ab}	3. 13½-14½ ^{ab}
3. 14 ^{ed}	3. 14 ^{ed}	54 ^{ed}	3. 14½ ^{ed} ± 12 ^{ed}
3. 15-19	3. 15-19	55-59	3. 15½-19½
9*	3. 20 ^{ab}	60 ^{ab}	—
3. 20 ^{abcd}	3. 20 ^{ed} -21 ^{ab}	60 ^{ed} -61 ^{ab}	3. 20½
3. 20 ^{ef}	3. 21 ^{ed}	61 ^{ed}	3. 21
3. 21-22	3. 22-23	62-63	3. 22-23
4. 1-6	4. 1-6	64-69	4. 1-6
4. 7 ^{ab}	4. 7 ^{ab}	70 ^{ab}	4. 6½
4. 7 ^{ed}	4. 7 ^{ed}	70 ^{ed}	4. 7
4. 8-10	4. 8-10	71-73	4. 8-10
4. 11 ^{ab}	4. 11 ^{ab}	74 ^{ab}	4. 10½
4. 11 ^{ed}	4. 11 ^{ed}	74 ^{ed}	4. 11
4. 12-16	4. 12-16	75-79	4. 12-16
4. 17 ^{ab}	4. 17 ^{ab}	80 ^{ab}	—
10*(subst. 17 ^{ab})	—	—	4. 17 ^{ab}
11*	—	—	4. 17½
4. 17 ^{ed}	4. 17 ^{ed}	80 ^{ed}	4. 17 ^{ed}
4. 18-23	4. 18-23	81-86	4. 18½-23½
4. 24 ^{ab}	4. 24 ^{ab}	87 ^{ab}	4. 24
4. 24 ^{cd ef}	4. 24 ^{ed} -25 ^{ab}	87 ^{ed} -88 ^{ab}	4. 25
4. 25-26	4. 25 ^{ed} -27 ^{ab}	88 ^{ed} -90 ^{ab}	4. 26-27
4. 27 ^{ab}	4. 27 ^{ed}	90 ^{ed}	4. 27½
4. 27 ^{cd ef}	4. 28	91	4. 28½
5. 1-7 ^{abcd}	5. 1-7	92-98	5. 1-7
5. 7 ^{ef}	5. 8 ^{ab}	99 ^{ab}	5. 7½
5. 8 ^{cd}	5. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	99 ^{ed} -100 ^{ab}	5. 8½
5. 8 ^{ef}	5. 9 ^{ed}	100 ^{ed}	5. 9
5. 9 ^{ab}	5. 10 ^{ab}	101 ^{ab}	5. 10 ^{ab}
12*	5. 10 ^{ed}	101 ^{ed}	5. 10 ^{ed}
5. 9 ^{ed}	5. 11 ^{ab}	102 ^{ab}	5. 10½
5. 10-11 ^{abcd}	5. 11 ^{ed} -13 ^{ab}	102 ^{ed} -104 ^{ab}	5. 11½-12½
5. 11 ^{ef}	5. 13 ^{ed}	104 ^{ed}	5. 13
5. 12-26	5. 14-28	105-119	5. 14-28
6. 1-22	6. 1-22	120-141	6. 1-22
13*	—	—	—
6. 23-33	6. 23-33	142-152	6. 23-33

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
7. 1-5	7. 1-5	153-157	7. 1-5
14*	—	—	7. 5½
7. 6-14 ^{ab}	7. 6-14 ^{ab}	158-166 ^{ab}	7. 6½-14½ ^{ab}
7. 14 ^{cd}	—	—	7. 14½ ^{cd}
15* (subst. 14 ^{cd})	7. 14 ^{cd}	166 ^{cd}	—
16*	—	—	—
7. 15-27	7. 15-27	167-179	7. 15½-27½
8. 1-6 ^{ab}	8. 1-6 ^{ab}	180-185 ^{ab}	8. 1-6 ^{ab}
17*	—	—	—
8. 6 ^{cd}	8. 6 ^{cd}	185 ^{cd}	8. 6 ^{cd}
8. 7 ^{abcd}	8. 7	186	8. 7
8. 7 ^{c'}	8. 8 ^{ab}	187 ^{ab}	8. 7½
8. 8 ^{ab}	8. 8 ^{cd}	187 ^{cd}	8. 8½ ^{ab}
8. 8 ^{cd}	8. 9 ^{ab}	—	8. 8½ ^{cd}
8. 9-11	8. 9 ^{cd} -12 ^{ab}	188 ^{cd} -191 ^{ab}	8. 9½-11½
18*	—	—	8. 12½
8. 12 ^{ab}	8. 12 ^{cd}	191 ^{cd}	8. 13½ ^{ab}
19*	—	—	8. 13½ ^{cd}
8. 12 ^{cd} -15	8. 13-16 ^{ab}	192-195 ^{ab}	8. 14½-17½ ^{ab}
20*	—	—	—
8. 16-18	8. 16 ^{cd} -19 ^{ab}	195 ^{cd} -198 ^{ab}	8. 17½ ^{cd} -20½ ^{ab}
21*	8. 19 ^{cd}	198 ^{cd}	—
8. 19 ^{ab}	8. 20 ^{ab}	199 ^{ab}	8. 20½ ^{cd}
8. 16 ^{cd}	8. 20 ^{cd}	199 ^{cd}	8. 21
8. 20-21	8. 21-22	200-201	8. 22-23
22*	8. 23 ^{ab}	202 ^{ab}	—
8. 22 ^{ab}	8. 23 ^{cd}	204 ^{ab}	8. 24 ^{ab}
8. 22 ^{cd}	8. 24 ^{ab}	202 ^{cd}	8. 24 ^{cd}
8. 23 ^{ab}	8. 24 ^{cd}	203 ^{ab}	8. 24½
8. 23 ^{cd} -24 ^{ab}	8. 25	203 ^{cd} , 204 ^{cd}	8. 25½
8. 24 ^{cd} ^{c'}	8. 26	205	8. 26½
—	—	206 ^{ab}	—
8. 25-28 ^{ab}	8. 27-30 ^{ab}	206 ^{cd} -209	8. 27½-30½ ^{ab}
23*	—	—	—
8. 28 ^{cd} -30	8. 30 ^{cd} -32	210-212 ^{ab}	8. 30½ ^{cd} -32½
24* (L. 1-14)	—	—	8. 33½-39½
24* (L. 15)	—	—	8. 40
8. 31 ^{abcd}	8. 33	212 ^{cd} -213 ^{ab}	8. 41

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
25*	—	—	8. 42-43 ^{ab}
8. 31 ^{ef}	8. 34 ^{ab}	213 ^{ef}	8. 43 ^{ed}
8. 32 ^{ab}	8. 34 ^{ed}	214 ^{ab}	8. 44 ^{ab}
26*	—	—	8. 44 ^{ed} -45 ^{ab}
8. 32 ^{edef}	8. 35	214 ^{ed} -215 ^{ab}	8. 45 ^{ed} -46 ^{ab}
27*	—	—	8. 46 ^{ed}
8. 33-35 ^{ab}	8. 36-38 ^{ab}	215 ^{ed} -217	8. 47-49 ^{ab}
8. 35 ^{ef}	8. 38 ^{ed}	218	8. 49 ^{ed}
9. 1-37	9. 1-37	219-255	9. 1-37
10. 1-2	10. 1-2	256-257	10. 1-2
10. 3 ^{ab}	10. 3	258	10. 2½
10. 3 ^{ed} -4 ^{ab}	10. 4	259	10. 3½
10. 4 ^{edef}	10. 5	260	10. 4½
28*	—	—	10. 5
10. 5-24	10. 6-25	261-280	10. 6-25
10. 25 ^{ab}	10. 26 ^{ab}	281 ^{ab}	10. 25½
10. 25 ^{ed}	10. 26 ^{ed}	281 ^{ed}	10. 26
10. 26-36	10. 27-37	282-292	10. 27-37
11. 1-6	11. 1-6	293-298	11. 1-6
11. 7 ^{ab}	11. 7 ^{ab}	299 ^{ab}	11. 6½
11. 7 ^{edef}	11. 7 ^{ed} -8 ^{ab}	299 ^{ed} -300 ^{ab}	11. 7½
11. 8-18	11. 8 ^{ed} -19 ^{ab}	300 ^{ed} -311 ^{ab}	11. 8½-18½
11. 19	11. 19 ^{edef}	311 ^{ed} -312 ^{ab}	11. 19½
11. 20 ^b	11. 20 ^{ab}	312 ^{ed}	11. 20½ ^{ab}
11. 20 ^{ed}	11. 20 ^{ed}	313	11. 20½ ^{ed}
12. 1-3 ^{abed}	12. 1-3	314-316	12. 1-3
12. 3 ^{ef}	12. 4 ^{ab}	317 ^{ab}	12. 3½
29*	—	—	—
12. 4 ^{abed}	12. 4 ^{ed} -5 ^{ab}	317 ^{ed} -318 ^{ab}	12. 4½
12. 4 ^{ef}	12. 5 ^{ed}	318 ^{ed}	12. 5½ ^{ab}
12. 5 ^{ab}	12. 6 ^{ab}	319 ^{ab}	12. 5½ ^{ed}
30*	—	—	—
12. 5 ^{edef}	12. 6 ^{edef}	319 ^{ed} -320 ^{ab}	12. 6½
12. 6	12. 7	320 ^{ed} -321 ^{ab}	12. 7½
12. 7 ^{ab}	12. 8 ^{ab}	321 ^{ed}	12. 8
12. 7 ^{edef}	12. 8 ^{edef}	322	12. 9
12. 8-10	12. 9-11	323-325	12. 10-12
12. 11 ^{abed}	12. 12	326	12. 13

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12. 11 ^{ef}	12. 13 ^{ab}	327 ^{ab}	12. 14 ^{ab}
12. 12 ^{ab,cd}	12. 13 ^{cd} -14 ^{ab}	327 ^{cd} -328 ^{ab}	12. 14 ^{cd} -15 ^{ab}
12. 12 ^{ef}	12. 14 ^{cd}	328 ^{cd}	12. 15 ^{cd}
12. 13-14	12. 15-16	329-330	12. 16-17
13. 1-9 ^{ab}	13. 1-9 ^{cb}	331-339 ^{ab}	13. 1-9 ^{ab}
31*	13. 9 ^{cd} -10 ^{ab}	339 ^{cd} -340 ^{ab}	—
13. 9 ^{cd}	13. 10 ^{ef}	340 ^{cd}	13. 9 ^{cd}
13. 10-11	13. 11-12 ^{ab,cd}	341-342	13. 10-11
13. 12 ^{ab}	13. 12 ^{ef}	343 ^{ab}	13. 11½
13. 12 ^{cd,ef}	13. 13	343 ^{cd} -344 ^{ab}	13. 12½
13. 13-17 ^{ab,cd}	13. 14-18 ^{ab,cd}	344 ^{cd} -349 ^{ab}	13. 13½-17½
13. 17 ^{ef}	13. 18 ^{ef}	349 ^{cd}	13. 18
13. 18 ^{ab}	13. 19 ^{ab}	350 ^{ab}	13. 19 ^{ab}
13. 18 ^{cd}	13. 19 ^{cd}	350 ^{cd}	13. 19 ^{cd} ± 20½
13. 19	13. 20	351	13. 20
13. 20-21	13. 21-22	352-353	13. 21½-22½
14. 1-4	14. 1-4	354-357	14. 1-4
14. 5 ^{ab}	14. 5 ^{ab}	358 ^{ab}	14. 4½
14. 5 ^{cd,ef}	14. 5 ^{cd,ef}	358 ^{cd} -359 ^{ab}	14. 5½
14. 6-9 ^{ab}	14. 6-9 ^{ab}	359 ^{cd} -362	14. 6½-9½ ^{ab}
32*	—	—	—
14. 9 ^{cd}	14. 9 ^{cd}	363 ^{ab}	14. 9½ ^{cd}
14. 10-12 ^{ab,cd}	14. 10-12	363 ^{cd} -366 ^{ab}	14. 10½-12½
14. 12 ^{ef}	14. 13 ^{ab}	366 ^{cd}	14. 13
14. 13-16	14. 13 ^{cd} -17 ^{ab}	367-370	14. 14-17
14. 17	14. 17 ^{cd,ef}	371	15. 1
App. 1 (No. 1)	—	—	15. 2-31½
15. 1-2	15. 1-2	372-373	16. 1-2
15. 3 ^{ab}	15. 3 ^{ab}	374 ^{ab}	16. 2½
15. 3 ^{cd} -5 ^{ab}	15. 3 ^{cd} -5 ^{ab}	374 ^{cd} -376 ^{ab}	16. 3½-4½
15. 5 ^{cd}	15. 5 ^{cd}	376 ^{cd}	16. 5
15. 6	15. 6	377	16. 6
33*	—	—	—
15. 7-29 ^{ab,cd}	15. 7-29	378-400	16. 7-29
15. 29 ^{ef}	15. 30 ^{ab}	401 ^{ab}	16. 29½
15. 30 ^{ab,cd}	15. 30 ^{cd} -31 ^{ab}	401 ^{cd} -402 ^{ab}	16. 30½
15. 30 ^{ef}	15. 31 ^{cd}	402 ^{cd}	16. 31
15. 31-34	15. 32-35	403-406	16. 32-35

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
16. 1-10 ^{ab}	16. 1-10 ^{ab}	407-416 ^{ab}	17. 1-10 ^{ab}
34*	16. 10 ^{ed}	416 ^{ed}	—
16. 10 ^{ed}	16. 11 ^{ab}	417 ^{ab}	17. 10 ^{ed}
35*	16. 11 ^{ed}	417 ^{ed}	—
16. 11-14	16. 12-15	418-421	17. 11-14
16. 15 ^{ab}	16. 16 ^{ab}	422 ^{ab}	—
36* (subst. 15 ^{ab})	—	—	17. 15 ^{ab}
16. 15 ^{ed} -24 ^{abcd}	16. 16 ^{ed} -25 ^{abcd}	422 ^{ed} -431	17. 15 ^{ed} -24
16. 24 ^{ef}	16. 25 ^{ef}	432 ^{ab}	17. 24 $\frac{1}{2}$
16. 25-27 ^{ab}	16. 26-28 ^{ab}	432 ^{ed} -434	17. 25 $\frac{1}{2}$ -27 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
16. 27 ^{ed}	16. 28 ^{ed}	435	17. 27 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
16. 28-37 ^{abcd}	16. 29-38	436-445	17. 28 $\frac{1}{2}$ -37 $\frac{1}{2}$
37*	16. 39 ^{ab}	446 ^{ab}	—
16. 37 ^{ef}	16. 39 ^{ed}	446 ^{ed}	17. 38
16. 38 ^{ab}	16. 40 ^{ab}	447 ^{ab}	17. 38 $\frac{1}{2}$
16. 38 ^{ed} -39 ^{ab}	16. 40 ^{ed} -41 ^{ab}	447 ^{ed} -448 ^{ab}	17. 39 $\frac{1}{2}$
16. 39 ^{edef}	16. 41 ^{ed} -42 ^{ab}	448 ^{ed} -449 ^{ab}	17. 40 $\frac{1}{2}$
16. 40-41 ^{abcd}	16. 42 ^{ed} -44 ^{ab}	449 ^{ed} -451 ^{ab}	17. 41 $\frac{1}{2}$ -42 $\frac{1}{2}$
16. 41 ^{ef}	16. 44 ^{ed}	451 ^{ed}	17. 43
16. 42-43	16. 45-46	452-453	17. 44-45
17. 1-5	17. 1-5	454-458	18. 1-5
38*	—	—	18. 6 ^{ab}
17. 6-7 ^{ab}	17. 6-7 ^{ab}	459-460 ^{ab}	18. 6 ^{ed} -7
17. 7 ^{ed}	17. 7 ^{ed}	460 ^{ed}	18. 7 $\frac{1}{2}$
17. 8-12	17. 8-12	461-465	18. 8 $\frac{1}{2}$ -12 $\frac{1}{2}$
17. 13 ^{ab}	17. 13 ^{ab}	466 ^{ab}	18. 13
17. 13 ^{ed} -14 ^{ab}	17. 13 ^{ed} -14 ^{ab}	466 ^{ed} -467 ^{ab}	18. 14
17. 14 ^{ed}	17. 14 ^{ed}	467 ^{ed}	18. 14 $\frac{1}{2}$
17. 15-17 ^{abcd}	17. 15-17	468-470	18. 15 $\frac{1}{2}$ -17 $\frac{1}{2}$
17. 17 ^{ef}	17. 18 ^{ab}	471 ^{ab}	18. 18
17. 18-19	17. 18 ^{ed} -20 ^{ab}	471 ^{ed} -473 ^{ab}	18. 19-20
17. 20 ^{ab}	17. 20 ^{ed}	473 ^{ed}	18. 20 $\frac{1}{2}$
17. 20 ^{edef}	17. 21	474	18. 21 $\frac{1}{2}$
17. 21	17. 22	475	18. 22 $\frac{1}{2}$
17. 22 ^{ab}	17. 23 ^{ab}	476 ^{ab}	18. 23
17. 22 ^{ed} -23 ^{ab}	17. 23 ^{ed} -24 ^{ab}	476 ^{ed} -477 ^{ab}	18. 24
17. 23 ^{edef}	17. 24 ^{ed} -25 ^{ab}	477 ^{ed} -478 ^{ab}	18. 25
17. 24 ^{ab}	17. 25 ^{ed}	478 ^{ed}	18. 25 $\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 24 ^{ada}	17. 26	479	18. 26½
17. 25 ^{abed}	17. 27 ^{abcd}	480	18. 27½
17. 25 ^{ef}	17. 27 ^{ef}	481 ^{ab}	18. 28
17. 26-34 ^{ab}	17. 28-36 ^{ab}	481 ^{cd} -489	18. 29-37 ^{ab}
17. 34 ^{ed}	—	—	18. 37 ^{cd}
39* (subst. 34 ^{ed})	17. 36 ^{ed}	490 ^{ab}	—
17. 34 ^{ef}	17. 36 ^{ef}	490 ^{ed}	18. 37½
17. 35 ^{abed}	17. 37	491	18. 38½
17. 35 ^{ef}	17. 38 ^{ab}	492 ^{cd}	18. 39
17. 36 ^{abed}	17. 38 ^{ed} -39 ^{ab}	492 ^{ed} -493 ^{ab}	18. 40
17. 36 ^{ef}	17. 39 ^{ed}	493 ^{ed}	18. 40½
17. 37-39	17. 40-42	494-496	18. 41½-43½
18. 1-6 ^{abed}	18. 1-6	497-502	19. 1-6
18. 6 ^{ef}	18. 7 ^{ab}	503 ^{ab}	19. 6½
18. 7 ^{abed}	18. 7 ^{ed} -8 ^{ab}	503 ^{ed} -504 ^{ab}	19. 7½
18. 7 ^{ef}	18. 8 ^{ed}	504 ^{cd}	19. 8
18. 8-13	18. 9-14	505-510	19. 9-14
40*	—	—	—
18. 14-17	18. 15-18	511-514	19. 15-18
41*	—	—	19. 19
18. 18-28	18. 19-29	515-525	19. 20-30
18. 29-34	18. 30-35	526-531	19. 31-36
19. 1-3 ^{ab}	19. 1-3 ^{ab}	532-534 ^{ab}	20. 1-3 ^{ab}
42*	—	—	20. 3 ^{ed}
19. 3 ^{ed}	19. 3 ^{ed}	534 ^{ed}	20. 3½
19. 4-12	19. 4-12	535-543	20. 4½-12½
43*	19. 13	544	—
19. 13-24 ^{ab}	19. 14-25 ^{ab}	545-556 ^{ab}	20. 13½-24½ ^{ab}
44*	—	—	—
19. 24 ^{ed}	19. 25 ^{ed}	556 ^{ed}	20. 24½ ^{cd}
19. 25-28	19. 26-29	557-560	20. 25½-28½
45*	—	—	—
19. 29 ^{ab}	19. 30 ^{ab} ± 32 ^{ab}	561 ^{ab} ± 563 ^{ab}	20. 29½ ^{ab}
46*	19. 30 ^{ed}	561 ^{ed}	—
47*	19. 31 ^{ab}	562 ^{ab}	—
19. 29 ^{ed}	19. 32 ^{ed}	563 ^{ed}	20. 29½ ^{ed}
19. 30 ^{ab}	19. 31 ^{ed}	562 ^{ed}	20. 30
19. 30 ^{ed}	19. 33 ^{ab}	564 ^{ab}	20. 30½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
19. 31-32 ^{ab}	19. 33 ^{ed} -34 ^{ed}	564 ^{ed} -565	20. 31½-32½ ^{ab}
19. 32 ^{ed}	19. 34 ^{ef}	566 ^{ab}	20. 32½ ^{ed}
19. 33-37 ^{abcd}	19. 35-39	566 ^{ed} -571 ^{ab}	20. 33½-37½
19. 37 ^{ef}	19. 40 ^{ab}	571 ^{ed}	20. 38½ ^{ab}
19. 38 ^{abcd}	19. 40 ^{ed} -41 ^{ab}	572	20. 38½ ^{ed} -39½ ^{ab}
19. 38 ^{ef}	19. 41 ^{ed}	573 ^{ab}	20. 39½ ^{ed}
19. 39-40 ^{abcd}	19. 42-43	573 ^{ed} -575 ^{ab}	20. 40½-41½
19. 40 ^{ef}	19. 44 ^{ab}	575 ^{ed}	20. 42
19. 41	19. 44 ^{ed} -45 ^{ab}	576	20. 43
19. 42 ^{ab}	19. 45 ^{ed}	577 ^{ab}	20. 43½
19. 42 ^{edef}	19. 46	577 ^{ed} -578 ^{ab}	20. 44½
19. 43-45 ^{ab}	19. 47-49 ^{ab}	578 ^{ed} -580	20. 45½-47½ ^{ab}
48*	19. 49 ^{ed}	581 ^{ab}	—
19. 45 ^{ed} -46	19. 50-51 ^{ab}	581 ^{ed} -582	20. 47½ ^{ed} -48½
49*	19. 51 ^{ed}	583 ^{ab}	—
19. 47-48 ^{ab}	19. 52-53 ^{ab}	583 ^{ed} -584	20. 49½-50½ ^{ab}
19. 48 ^{ed}	19. 53 ^{ed}	585	20. 50½ ^{ed}
19. 49-51	19. 54-56	586-588	21. 1-3
19. 52 ^{ab}	19. 57 ^{ab}	589 ^{ab}	21. 3½
19. 52 ^{ed}	19. 57 ^{ed}	589 ^{ed}	21. 4
19. 53-58 ^{abcd}	19. 58-63	590-595	21. 5-10
19. 58 ^{ef} -59 ^{ab}	19. 64	596	21. 11
19. 59 ^{edef} -60	19. 65-66	597-598	21. 12-13
20. 1-4	20. 1-4	599-602	22. 1-4
20. 5 ^{ab}	20. 5 ^{ab}	603 ^{ab}	22. 4½
20. 5 ^{ed}	20. 5 ^{ed}	603 ^{ed}	22. 5
20. 6-13	20. 6-13	604-611	22. 6-13
20. 14 ^{ab}	20. 14 ^{ab}	612 ^{ab}	22. 13½
20. 14 ^{ed} -16 ^{ab}	20. 14 ^{ed} -16 ^{ab}	612 ^{ed} -614 ^{ab}	22. 14½-15½
20. 16 ^{edef}	20. 16 ^{edef}	614 ^{ed} -615 ^{ab}	22. 16½
20. 17-22 ^{ab}	20. 17-22 ^{ab}	615 ^{ed} -620	22. 17½-22½ ^{ab}
50*	20. 22 ^{ed}	621 ^{ab}	22. 22½ ^{ed}
20. 22 ^{edef}	20. 23	621 ^{ed} -622 ^{ab}	22. 23½
51*	—	—	—
20. 23-24 ^{abcd}	20. 24-25	622 ^{ed} -624 ^{ab}	22. 24½-25½
20. 24 ^{ef}	20. 26 ^{ab}	624 ^{ed}	22. 26½ ^{ab}
20. 25-26 ^{ab}	20. 26 ^{ed} -27 ^{abcd}	625-626 ^{ab}	22. 26½ ^{ed} -27½
20. 26 ^{ed}	20. 27 ^{ef}	626 ^{ed}	22. 28

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 27	20. 28	627	22. 29
21. 1 ^{ab}	21. 1 ^{ab}	628 ^{ab}	23. 1 ^{ab}
52*	—	—	—
21. 1 ^{ed}	21. 1 ^{ed}	628 ^{ed}	23. 1 ^{ed}
53*	21. 2-5	629-632	—
54* (L. 1-2)	21. 6	633	—
54* (L. 3)	—	—	—
55*	—	—	—
21. 2 ^{ab}	21. 7 ^{ab}	634 ^{ab}	23. 1 $\frac{1}{2}$
21. 2 ^{ed} -4 ^{ab}	21. 7 ^{ed} -9 ^{ab}	634 ^{ed} -636 ^{ab}	23. 2 $\frac{1}{2}$ -3 $\frac{1}{2}$
21. 4 ^{ed}	21. 9 ^{ed}	636 ^{ed}	23. 4
21. 5-14 ^{abed}	21. 10-19 ^{bed}	637-646	23. 5-14
21. 14 ^{ed}	21. 19 ^{ed}	647 ^{ab}	23. 14 $\frac{1}{2}$
21. 15-18 ^{ab}	21. 20-23 ^{ab}	647 ^{ed} -650	23. 15 $\frac{1}{2}$ -18 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
21. 18 ^{ed}	21. 23 ^{ed}	651	23. 18 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
21. 19-21	21. 24-26	652-654	23. 19 $\frac{1}{2}$ -21 $\frac{1}{2}$
22. 1-6	22. 1-6	655-660	24. 1-6
22. 7-8	22. 7-8	661-662	—
22. 9-10	22. 9-10	663-664	24. 7-8
56*	—	—	—
22. 11-12	22. 11-12	665-666	24. 9-10
22. 13	22. 13	667	—
22. 14-29	22. 14-29	668-683	25. 1-16
23. 1-4	23. 1-4	684-687	26. 1-4
23. 5	23. 5	688	—
23. 6-10 ^{abed}	23. 6-10 ^{abed}	689-693	26. 5-9
23. 10 ^{ed}	23. 10 ^{ed}	694	26. 9 $\frac{1}{2}$
57*	—	—	—
23. 11-12	23. 11-12	695-696	26. 10 $\frac{1}{2}$ -11 $\frac{1}{2}$
23. 13 ^{ab}	23. 13 ^{ab}	697 ^{ab}	26. 12
23. 13 ^{ed}	23. 13 ^{ed}	697 ^{ed}	26. 12 $\frac{1}{2}$
23. 14-15 ^{abed}	23. 14-15	698-699	26. 13 $\frac{1}{2}$ -14 $\frac{1}{2}$
23. 15 ^{ed}	23. 16 ^{ab}	700 ^{ab}	26. 15
23. 16 ^{ab}	23. 16 ^{ed}	700 ^{ed}	26. 15 $\frac{1}{2}$
23. 16 ^{ed}	23. 16 ^{ed}	701	26. 16
23. 17	23. 17	702	26. 17
23. 18 ^{ab}	—	—	26. 18 ^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
58*	—	—	—
23. 18 ^{ad}	—	—	26. 18 ^{ad}
23. 18 ^{af}	—	—	26. 18½
59*	—	—	—
60*	—	—	—
23. 19-21 ^{abd}	23. 18-20 ^{abd}	703-705	26. 19½-21½
23. 21 ^{af}	23. 20 ^{af}	706	26. 22
23. 22 ^{ab}	23. 21 ^{ab} ±22 ^{ad}	707 ^{ab} ±708 ^{ad}	26. 22½±24
23. 22 ^{adef}	23. 21 ^{ad} -22 ^{ab}	707 ^{ad} -708 ^{ab}	26. 23½
23. 23-24	23. 23-24	709-710	26. 25-26
24. 1-5	24. 1-5	711-715	27. 1-5
24. 6 ^{ab}	24. 7 ^{ab}	717 ^{ab}	27. 6 ^{ab} ±9 ^{ab}
24. 6 ^{ad} -7	24. 7 ^{ad} -8	717 ^{ad} -718	27. 6 ^{ad} -7
24. 8	24. 6	716	27. 8
24. 9 ^{ab}	24. 9 ^{ab}	719 ^{ab}	27. 9 ^{ad}
24. 9 ^{ad}	24. 9 ^{ad}	719 ^{ad}	27. 9½
24. 10-12 ^{abd}	24. 10-12	720-722	27. 10½-12½
24. 12 ^{af}	24. 13 ^{ab}	723 ^{ab}	27. 13
24. 13	24. 13 ^{ad}	723 ^{ad}	27. 13½
24. 14	24. 14	724	27. 14½
24. 15-17	—	—	27. 15½-17½
24. 18-20	24. 15-17	725-727	27. 18½-20½
App. 1 (No. 2)	—	—	—
25. 1-3	25. 1-3	728-730	28. 1-3
25. 4 ^{ab}	25. 4 ^{ab}	731 ^{ab}	28. 3½
25. 4 ^{adef}	25. 4 ^{adef}	731 ^{ad} -732 ^{ab}	28. 4½
25. 5-12	25. 5-12	732 ^{ad} -740 ^{ab}	28. 5½-12½
25. 13 ^{ab}	25. 13 ^{ab}	740 ^{ad}	28. 13
25. 13 ^{ad} -14 ^{ab}	25. 13 ^{ad} -14 ^{ab}	741	28. 14
25. 14 ^{ad}	25. 14 ^{ad}	742 ^{ab}	28. 14½
25. 14 ^{af}	25. 14 ^{af}	742 ^{ad}	28. 15
25. 15-16	25. 15-16	743-744	28. 16-17
25. 17 ^{ab}	25. 17 ^{ab}	745 ^{ab}	28. 17½
25. 17 ^{ad}	25. 17 ^{ad}	745 ^{ad}	28. 18
26. 1 ^a	26. 1 ^a	746 ^a	29. 1 ^a
61*	26. 1 ^b	746 ^b	29. 1 ^b
26. 1 ^b	26. 1 ^d	746 ^d	29. 1 ^d
26. 1 ^c	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 1 ^d	26. 1 ^r	746 ^r	29. 1 ^r
26. 2-18	26. 2-18	747-763	29. 2-18
27. 1-4 ^a	27. 1-4 ^a	764-767 ^a	30. 1-4 ^a
27. 4 ^{ba}	27. 4 ^{ba}	767 ^{ba}	—
27. 4 ^d	27. 4 ^d	767 ^d	30. 4 ^b
27. 5 ^{ab}	27. 5 ^{ab}	768 ^{ab}	30. 4 ^{ad}
27. 5 ^{ad}	27. 5 ^{ad}	768 ^{ad}	30. 4 $\frac{1}{2}$
27. 6-8	27. 6-8	769-771	30. 5 $\frac{1}{2}$ -7 $\frac{1}{2}$
27. 9	27. 9	772	—
27. 10	—	—	—
27. 11	27. 10	773	30. 9 $\frac{1}{2}$
27. 12	27. 11	774	30. 8 $\frac{1}{2}$
27. 13 ^{ab}	27. 12 ^{ab}	775 ^{ab}	—
27. 13 ^{ad}	27. 12 ^{ad}	775 ^{ad}	—
62* (subst. 13 ^{ad})	—	—	—
27. 14-25	27. 13-24	776-787	30. 10 $\frac{1}{2}$ -21 $\frac{1}{2}$
28. 1-4 ^{abc}	28. 1-4 ^{abc}	788-791 ^{abc}	31. 1-4 ^{abc}
63*	—	—	—
28. 4 ^d	28. 4 ^d	791 ^d	31. 4 ^d
28. 5-22	28. 5-22	792-809	31. 5-22
28. 23 ^{ab}	28. 23 ^{ab}	810 ^{ab}	31. 22 $\frac{1}{2}$
28. 23 ^{ad} -24 ^{ab}	28. 23 ^{ad} -24 ^{ab}	810 ^{ad} -811 ^{ab}	31. 23 $\frac{1}{2}$
28. 24 ^{ad}	28. 24 ^{ad}	811 ^{ad}	31. 24
28. 25	28. 25	812	31. 25
28. 26 ^{ab}	28. 26 ^{ab}	813	31. 26 ^{ab}
28. 26 ^{ad}	28. 26 ^{ad}	814	31. 26 ^{ad}
28. 27-28	28. 27-28	815-816	31. 27-28
29. 1-3	29. 1-3	817-819	32. 1-3
29. 4 ^{ab}	29. 4 ^{ab}	820 ^{ab}	32. 3 $\frac{1}{2}$
29. 4 ^{ad}	29. 4 ^{ad}	820 ^{ad}	32. 4
29. 5-22	29. 5-22	821-838	32. 5-22
30. 1-7	30. 1-7	839-845	33. 1-7
30. 8 ^{ab}	30. 8 ^{ab}	846 ^{ab}	33. 7 $\frac{1}{2}$
30. 8 ^{ad}	30. 8 ^{ad}	846 ^{ad}	33. 8
64*	—	—	—
30. 9-10	30. 9-10	847-848	33. 9-10
30. 11 ^{ab}	30. 11 ^{ab}	849 ^{ab}	33. 10 $\frac{1}{2}$
30. 11 ^{ad}	30. 11 ^{ad}	849 ^{ad}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
30. 12-13	30. 12-13	850-851	33. 11½-12½
30. 14 ^{ab}	30. 14 ^{ab}	852 ^{ab}	33. 13
30. 14 ^{cd}	30. 14 ^{cd}	852 ^{cd}	—
30. 15-16	30. 15-16	853-854	33. 14-15
30. 17 ^{ab}	30. 17 ^{ab}	855 ^{ab}	33. 15½
30. 17 ^{cd}	30. 17 ^{cd}	855 ^{cd}	—
30. 18-19	30. 18-19	856-857	33. 16½-17½
30. 20 ^{ab}	30. 20 ^{ab}	858 ^{ab}	33. 18
30. 20 ^{cd}	30. 20 ^{cd}	858 ^{cd}	—
30. 21-22	30. 21-22	859-860	33. 19-20
30. 23 ^{ab}	30. 23 ^{ab}	861 ^{ab}	33. 20½
30. 23 ^{cd}	30. 23 ^{cd}	861 ^{cd}	—
30. 24-25	30. 24-25 ^{abcd}	862-863	33. 21½-22½
65*	30. 25 ^{ef}	864	33. 23
30. 26 ^{abcd}	30. 26	865	33. 24
30. 26 ^{ef}	30. 27 ^{ab}	866 ^{ab}	33. 24½
30. 27-28 ^{abcd}	30. 27 ^{cd} -29 ^{ab}	866 ^{cd} -868 ^{ab}	33. 25½-26½
30. 28 ^{ef}	30. 29 ^{cd}	868 ^{cd}	33. 27½ ^{ab}
30. 29 ^{abcd}	30. 30	869	33. 27½ ^{cd} -28½ ^{ab}
66*	30. 31 ^{ab}	870 ^{ab}	—
30. 29 ^{ef}	30. 31 ^{cd}	870 ^{cd}	33. 28½ ^{cd}
30. 30	30. 32	871	33. 29½
30. 31	30. 33	872	—
67* (subst. 31)	—	—	33. 30½
31. 1-10	31. 1-10 ^{abcd}	873-882	34. 1-10
68*	31. 10 ^{ef}	883	34. 10½
69*	—	—	—
31. 11-13	31. 11-13	884-886	34. 11½-13½
32. 1-2	32. 1-2	887-888	35. 1-2
32. 3 ^{ab}	32. 3 ^{ab}	889 ^{ab}	35. 2½
32. 3 ^{cd} -4 ^{ab}	32. 3 ^{cd} -4 ^{ab}	889 ^{cd} -890 ^{ab}	35. 3½
32. 4 ^{cd}	32. 4 ^{cd}	890 ^{cd}	35. 4
32. 5-11 ^{abcd}	32. 5-11	891-897	35. 5-11
70*	32. 12 ^{ab}	898 ^{ab}	—
32. 11 ^{ef}	32. 12 ^{cd}	898 ^{cd}	35. 11½
32. 12-15	32. 13-16	899-902	35. 12½-15½
32. 16 ^{ab}	32. 17 ^{ab}	903 ^{ab}	35. 16
32. 16 ^{cd}	32. 17 ^{cd}	903 ^{cd}	35. 16½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
32. 17-19	32. 18-20	904-906	35. 17½-19½
32. 20	32. 21	907	—
32. 21-25	32. 22-26	908-912	35. 20½-24½
33. 1-5 ^{abed}	33. 1-5	913-917	36. 1-5
33. 5 ^{ef} -6 ^{ab}	33. 6	918	36. 6
33. 6 ^{ed}	33. 7 ^{ab}	919 ^{ab}	36. 6½
33. 7	33. 7 ^{ede}	919 ^{ed} -920 ^{ab}	36. 7½
33. 8 ^{ab}	33. 8 ^{ab}	920 ^{ed}	36. 8½ ^{ab}
33. 8 ^{ed}	33. 8 ^{ed}	921	36. 8½ ^{ed}
34. 1-5	34. 1-5	922-926	37. 1-5
34. 6 ^{ab}	34. 6 ^{ab}	927 ^{ab}	37. 5½
34. 6 ^{ed}	34. 6 ^{ed}	927 ^{ed}	37. 6
34. 7-8	34. 7-8	928-929	37. 7-8
34. 9 ^{ab}	34. 9 ^{ab}	930 ^{ab}	37. 8½
34. 9 ^{ed}	34. 9 ^{ed}	930 ^{ed}	37. 9
34. 10-12	34. 10-12	931-933	37. 10-12
35. 1-4	35. 1-4	934-937	38. 1-4
35. 5 ^{ab}	35. 5 ^{ab}	938 ^{ab}	38. 4½
35. 5 ^{ed}	35. 5 ^{ed}	938 ^{ed}	38. 5
35. 6-8 ^{abed}	35. 6-8	939-941	38. 6-8
35. 8 ^{ef}	35. 9 ^{ab}	942 ^{ab}	38. 8½
35. 9	35. 9 ^{ed} -10 ^{ab}	942 ^{ed} -943 ^{ab}	38. 9½
71*	35. 10 ^{ed} -12	943 ^{ed} -945	—
35. 10 ^{ab}	35. 13 ^{ab}	946 ^{ab}	38. 10½ ^{ab}
72*	—	—	—
35. 10 ^{ede} -11 ^{ab}	35. 13 ^{ed} -14 ^{ed}	946 ^{ed} -947	38. 10½ ^{ed} -11½
35. 11 ^{ed}	35. 14 ^{ef}	948	38. 12
35. 12	35. 15	949	38. 13
App. 1 (No. 3)	35. 16-22	950-957	—
35. 13	35. 23	958	38. 14
35. 14 ^{ab}	35. 24 ^{ab}	959 ^{ab}	38. 14½
35. 14 ^{ed}	35. 24 ^{ed}	959 ^{ed}	38. 15
35. 15 ^{ab}	35. 25 ^{ab}	960 ^{ab}	38. 15½
35. 15 ^{ed} -16 ^{ab}	35. 25 ^{ed} -26 ^{ab}	960 ^{ed} -961 ^{ab}	38. 16½
35. 16 ^{ed}	35. 26 ^{ed}	961 ^{ed}	38. 17
35. 17-22	35. 27-32 ^{abed}	962-967	38. 18-23
35. 23 ^{ab}	35. 32 ^{ef}	968 ^{ab}	38. 23½
35. 23 ^{ed}	35. 33	968 ^{ed}	38. 24

Crit Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
35. 24-30 ^{abcd}	35. 34-40 ^{abcd}	969-975	38. 25-31
35. 30 ^{ef}	35. 40 ^{ef}	976 ^{ab}	38. 31½
35. 31 ^{abcd}	35. 41	976 ^{cd} -977 ^{ab}	38. 32½
35. 31 ^{ef}	35. 42 ^{ab}	977 ^{cd}	38. 33
35. 32-33	35. 42 ^{cd} -44 ^{ab}	978-979	38. 34-35
73*	—	—	—
35. 34	35. 44 ^{def}	980	—
35. 35	35. 45	981	—
35. 36-40	35. 46-50	982-986	38. 36-40
36. 1-8	36. 1-8 ^{abcd}	987-994	39. 1-8
74*	36. 8 ^{ef}	—	—
36. 9	36. 9	995	39. 9
36. 10	36. 10	996	—
36. 11-15	36. 11-15	997-1001	39. 10-14
36. 16 ^{ab}	36. 16 ^{ab}	1002 ^{ab}	39. 14½
36. 16 ^{cd} -18 ^{ab}	36. 16 ^{cd} -18 ^{ab}	1002 ^{cd} -1004 ^{ab}	39. 15½-16½
36. 18 ^{cd}	36. 18 ^{cd}	1004 ^{cd}	39. 17
36. 19-21	36. 19-21	1005-1007	39. 18-20
36. 22 ^{ab}	36. 22 ^{ab}	1008 ^{ab}	39. 20½
36. 22 ^{cd}	36. 22 ^{cd}	1008 ^{cd}	39. 21
36. 23-26	36. 23-26	1009-1012	39. 22-25
36. 27 ^{ab}	36. 27 ^{ab}	1013 ^{ab}	39. 25½
36. 27 ^{cd} -28 ^{ab}	36. 27 ^{cd} -28 ^{ab}	1013 ^{cd} -1014 ^{ab}	39. 26½
36. 28 ^{cd}	36. 28 ^{cd}	1014 ^{cd}	39. 27
36. 29-36	36. 29-36	1015-1022	39. 28-35
37. 1-9 ^{ab}	37. 1-9 ^{ab}	1023-1031 ^{ab}	40. 1-9 ^{ab}
37. 9 ^{cd}	—	—	40. 9 ^{cd}
75* (subst. 9 ^{cd})	37. 9 ^{cd}	1031 ^{cd}	—
37. 10	37. 10	1032	40. 10
76*	37. 11 ^{ab}	1033 ^{ab}	—
37. 11 ^{ab}	37. 11 ^{cd}	1033 ^{cd}	40. 10½
37. 11 ^{cd} -13 ^{ab}	37. 12-13	1034-1035	40. 11½-12½
37. 13 ^{cd} -15	37. 14-16	1036-1038	40. 13½-15½
37. 16 ^{ab}	37. 17 ^{ab}	1039 ^{ab}	40. 16
37. 16 ^{cd}	37. 17 ^{cd}	1039 ^{cd}	40. 17 ^{ab}
77* (subst. 16 ^{cd})	—	—	—
37. 16 ^{ef}	37. 17 ^{ef}	1040	40. 17 ^{cd}
37. 17	37. 18	1041	40. 18

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
38. 1-13 ^{abed}	38. 1-13	1042-1054	41. 1-13
38. 13 ^{ef}	38. 14 ^{ab}	1055 ^{ab}	41. 13½
38. 14 ^{ab}	38. 14 ^{ed}	1055 ^{ed}	41. 14½ ^{ab}
38. 14 ^{ed}	37. 14 ^{ef}	1056	41. 14½ ^{ed}
38. 15	38. 15	1057	41. 15½
39. 1-16 ^{ab}	39. 1-16 ^{ab}	1058-1073 ^{ab}	42. 1-16 ^{ab}
39. 16 ^{ed}	39. 16 ^d ± 21 ^{ab}	1073 ^{ef} ± 1078 ^{ab}	42. 16 ^{ed}
39. 17-20	39. 17-20	1074-1077	42. 17-20
39. 21 ^{ab}	39. 21 ^{ed}	1078 ^{ed}	42. 21 ^{ab}
39. 21 ^{edef}	39. 22	1079	42. 21 ^{ed} -22 ^{ab}
39. 22	39. 23	1080	42. 22 ^{ed} -23 ^{ab}
39. 23 ^{abed}	39. 24 ^{abed}	1081	42. 23 ^{ed} -24 ^{ab}
39. 23 ^{ef}	39. 24 ^{ef}	1082	42. 24 ^{ed}
39. 24	39. 25	1083	42. 25
40. 1-2	40. 1-2	1084-1085	43. 1-2
40. 3	40. 3	1086	43. 2½, 3
40. 4-7 ^{abed}	40. 4-7	1087-1090	43. 4-7
40. 7 ^{ef}	40. 8 ^{ab}	1091 ^{ab}	43. 7½
40. 8 ^{ab}	40. 8 ^{ed}	1091 ^{ed}	43. 8½ ^{ab}
40. 8 ^{ed}	40. 12 ^{ab}	1095 ^{ab}	43. 8½ ^{ed}
40. 8 ^{ef}	40. 12 ^{ed}	1095 ^{ef}	43. 9
40. 9	40. 13	1096	43. 10
41. 1-5	41. 1-5	1097-1101	44. 1-5
42. 1-3	42. 1-3	1102-1104	45. 1-3
	± 40. 9-11	± 1092-1094	
42. 4-7	42. 4-7	1105-1108	45. 4-7
42. 8 ^{ab}	42. 8 ^{ab}	1109 ^{ab}	45. 7½
42. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	42. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	1109 ^{ed} -1110 ^{ab}	45. 8½
42. 9 ^{ed}	42. 9 ^{ed}	1110 ^{ed}	45. 9
42. 10-17	42. 10-17	1111-1118	45. 10-17
78*	42. 18 ^{ab}	1119 ^{ab}	—
42. 18-26	42. 32 ^{ed} -41 ^{ab}	1133 ^{ed} -1142 ^{ab}	45. 18-26
42. 27-30 ^{ab}	42. 41 ^{ed} -44	1142 ^{ed} -1145	45. 27-30 ^{ab}
	= 18 ^{ed} -21	= 1119 ^{ed} -1122	
79*	42. 45 ^{ab}	1146 ^{ab}	—
42. 30 ^{ed}	42. 22 ^{ab}	1123 ^{ab}	45. 30 ^{ed}
42. 31	42. 22 ^{ed} -23 ^{ab}	1123 ^{ed} -1124 ^{ab}	45. 31
42. 32 ^{ab}	42. 28 ^{ed}	1124 ^{ed}	45. 31½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
42. 32 ^{ed}	42. 24 ^{ab}	1125 ^{ab}	45. 32
42. 33-38	42. 24 ^{ed} -30 ^{ab}	1125 ^{ed} -1131 ^{ab}	45. 33-38
80*	42. 30 ^{ed} -31 ^{ab}	1131 ^{ed} -1132 ^{ab}	—
42. 39	42. 31 ^{ed} -32 ^{ab}	1132 ^{ed} -1133 ^{ab}	45. 39
42. 40	42. 45 ^{ed} -46 ^{ab}	1146 ^{ed} -1147 ^{ab}	45. 40
42. 41	42. 46 ^{ed, f}	1147 ^{ed} -1148 ^{ab}	45. 41
42. 42-49 ^{ab}	42. 47-54 ^{ab}	1148 ^{ed} -1155	45. 42-49 ^{ab}
81*	—	—	—
42. 49 ^{ed} -50	42. 54 ^{ed} -55	1156-1157 ^{ab}	45. 49 ^{ed} -50
82*	—	—	45. 50 $\frac{1}{2}$
42. 51-56	42. 56-61	1157 ^{ed} -1163 ^{ab}	45. 51 $\frac{1}{2}$ -56 $\frac{1}{2}$
83*	42. 62 ^{ab}	1163 ^{ed}	—
42. 57 ^{ab}	—	—	45. 57 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
42. 57 ^{ed} -58	42. 62 ^{ed} -63	1164-1165 ^{ab}	45. 57 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -58 $\frac{1}{2}$
42. 59 ^{ab}	42. 64 ^{ab}	1165 ^{ed}	45. 59
42. 59 ^{ed} -61 ^{ab}	42. 64 ^{ed} -66 ^{ab}	1166-1167	45. 60-61
42. 61 ^{ed}	42. 66 ^{ed}	1168	45. 61 $\frac{1}{2}$
42. 62	42. 67	1169	45. 62 $\frac{1}{2}$
43. 1-3 ^{abed}	43. 1-3	1170-1172	46. 1-3
43. 3 ^f	43. 4 ^{ab}	1173 ^{ab}	46. 3 $\frac{1}{2}$
43. 4-6	43. 4 ^{ed} -7 ^{ab}	1173 ^{ed} -1176 ^{ab}	46. 4 $\frac{1}{2}$ -6 $\frac{1}{2}$
43. 7 ^{ab}	43. 7 ^{ed}	1176 ^{ed}	46. 7
43. 7 ^{ed} -10 ^{abed}	43. 8-11 ^{ab}	1177-1180 ^{ab}	46. 8-11 ^{ab}
43. 10 ^f	43. 11 ^{ed}	1180 ^{ed}	46. 11 ^{ed}
43. 11-18 ^{abed}	43. 12-19	1181-1188	46. 12-19
43. 18 ^f	43. 20 ^{ab}	1189 ^{ab}	46. 19 $\frac{1}{2}$
43. 19 ^{ab}	43. 20 ^{ed}	1189 ^{ed}	46. 20
43. 19 ^{ed} -25 ^{ab}	43. 21-26	1190-1195	46. 21-26
43. 25 ^{ed, f}	43. 27	1196	46. 27
43. 26 ^{ab}	43. 28 ^{ab}	1197 ^{ab}	46. 27 $\frac{1}{2}$
43. 26 ^{ed}	43. 28 ^{ed}	1197 ^{ed}	46. 28
43. 27-40	43. 29-42	1198-1211	46. 29-42
44. 1-3 ^{abed}	44. 1-3	1212-1214	47. 1-3
44. 3 ^f	44. 4 ^{ab}	1215 ^{ab}	47. 3 $\frac{1}{2}$
44. 4 ^{ab}	44. 4 ^{ed}	1215 ^{ed}	47. 4
44. 4 ^{ed} -5 ^{abed}	44. 5-6 ^{ab}	1216-1217 ^{ab}	47. 5-6 ^{ab}
44. 5 ^f	44. 6 ^{ed}	1217 ^{ed}	47. 6 ^{ed}
44. 6-21	44. 7-22	1218-1233	47. 7-22

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
45. 1-20	45. 1-20	1284-1253	48. 1-20
84*	—	—	48. 20½, 21½
45. 21-25	45. 21-25	1254-1258	48. 22½-26½
46. 1-19 ^{ab}	46. 1-19 ^{ab}	1259-1277 ^{ab}	49. 1-19 ^{ab}
46. 19 ^{ed}	46. 31 ^{ed}	1289 ^{ed}	49. 19 ^{ed}
46. 20-25 ^{abcd}	46. 32-37	1290-1295	49. 20-25
46. 25 ^{ef} -26 ^{ab}	46. 38	1296	49. 26
46. 26 ^{ed}	46. 19 ^{ed}	1277 ^{ed}	49. 27 ^{ab}
46. 27	46. 20 ^{abcd}	1278	49. 27 ^{ed} -28 ^{ab}
85*	46. 20 ^{ef}	—	—
46. 28 ^{abcd}	46. 21	1279	49. 28 ^{ed} -29 ^{ab}
46. 28 ^{ef}	46. 22 ^{ab}	1280 ^{ab}	49. 29 ^{ed}
46. 29 ^{abcd}	46. 22 ^{ed} -23 ^{ab}	1280 ^{ed} -1281 ^b	49. 30
46. 29 ^{ef}	46. 23 ^{ed}	1281 ^{ed}	49. 31 ^{ab}
46. 30-31 ^{abcd}	46. 24-25	1282-1283	49. 31 ^{ed} -33 ^{ab}
46. 31 ^{ef}	46. 26 ^{ab}	1284 ^{ab}	49. 33 ^{ed}
46. 32-35	46. 26 ^{ed} -30 ^{ab}	1284 ^{ed} -1288 ^{ab}	49. 34-37
46. 36 ^{ab}	46. 30 ^{ed}	1288 ^{ed}	49. 37½
46. 36 ^{ed}	46. 31 ^{ab}	1289 ^{ab}	49. 38
46. 37-48 ^{abcd}	46. 39-50	1297-1308	49. 39-50
46. 48 ^{ef}	46. 51 ^{ab}	1309 ^{ab}	49. 50½
46. 49	46. 51 ^{ed} -52 ^{ab}	1309 ^{ed} -1310 ^{ab}	49. 51½
46. 50 ^b	46. 52 ^{ed}	1310 ^{ed}	49. 52
46. 50 ^{ed} -51 ^{ab}	46. 53	1311	49. 53
46. 51 ^{ed}	46. 54 ^{ab}	1312 ^{ab}	49. 53½
46. 52-55 ^{ab}	46. 54 ^{ed} -57	1312 ^{ed} -1315	49. 54½-57½ ^{ab}
46. 55 ^{ed}	46. 58	1316	49. 57½ ^{ed}
47. 1-13 ^{abcd}	47. 1-13	1317-1329	50. 1-13
47. 13 ^{ef}	47. 14 ^{ab}	1330 ^{ab}	50. 13½
47. 14 ^a	47. 14 ^c	1330 ^c	50. 14½ ^a
47. 14 ^{bed}	—	—	50. 14½ ^{bed}
86* (subat. 14 ^{bed})	47. 14 ^d -15 ^{ab}	1330 ^d -1331 ^{ab}	—
47. 14 ^{ef}	47. 15 ^{ed}	1331 ^{ed}	50. 15
47. 15-16	47. 16-17	1332-1333	50. 16-17
48. 1 ^{abcd}	48. 1 ^{abcd}	1334	51. 1
48. 1 ^{ef}	48. 1 ^{ef}	1335 ^{ab}	51. 1½
48. 2-6 ^{abcd}	48. 2-6 ^{abcd}	1335 ^{ed} -1340 ^{ab}	51. 2½-6½
48. 6 ^{ef}	48. 6 ^{ef}	1340 ^{ed}	51. 7

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
48. 7-13	48. 7-13	1341-1347	51. 8-14
48. 14-16 ^{ac}	49. 1-3	1348-1350	52. 1-3
48. 16 ^{ef}	49. 4 ^{cd}	1351 ^{ed}	52. 4 ^{ab}
48. 17 ^{ab}	49. 4 ^{ab} ± 6 ^{ed}	1351 ^{ab} ± 1353 ^{ed}	52. 4 ^{ed}
48. 17 ^{ed}	49. 5 ^{cd}	1352 ^{ed}	52. 5 ^{ab}
48. 18 ^{ab}	49. 6 ^{ab}	1353 ^{ab}	52. 5 ^{ed}
48. 18 ^{ed} - 19 ^{ab}	49. 7	1354	52. 6
48. 19 ^{ed}	49. 5 ^{ab}	1352 ^{ab} = 1355 ^{ab}	52. 6½
48. 19 ^{ef}	49. 8 ^{ab}	1355 ^{ed}	52. 7½ ^{ab}
48. 20 ^{ab}	49. 8 ^{ed}	1356 ^{ab}	52. 7½ ^{ed}
48. 20 ^{ed}	49. 8 ^{ef}	1356 ^{ed}	52. 8
48. 21-23 ^{ab}	49. 9-11 ^{ab}	1357-1359 ^{ab}	52. 9-11 ^{ab}
48. 23 ^{ed}	49. 12 ^{ed}	1360 ^{ed}	52. 11 ^{ed}
48. 24 ^{ab}	49. 11 ^{ed}	1359 ^{ed}	—
48. 24 ^{ed}	49. 12 ^{ab}	1360 ^{ab}	52. 11½
48. 25-29	49. 13-17	1361-1365	52. 12¼-16½
49. 1 ^{ab}	50. 1 ^{ab}	1366 ^{ab}	53. 1 ^a
87*	50. 1 ^{ed}	1366 ^{ed}	—
49. 1 ^{ed} -3	50. 2-4 ^{ab}	1367-1369 ^{ab}	53. 1 ^{ed} -3
49. 4	50. 4 ^{edef}	1369 ^{ef} -1370 ^{ab}	53. 4
49. 5-9 ^{abed}	50. 5-9 ^{abed}	1370 ^{ef} -1375 ^{ab}	53. 5-9
49. 9 ^{ef}	50. 9 ^{ef}	1375 ^{ed}	53. 10 ^{ab}
49. 10-12 ^{abed}	50. 10-12	1376-1378	53. 10 ^{ed} -13 ^{ab}
49. 12 ^{ef}	50. 13 ^{ab}	1379 ^{ab}	53. 13 ^{ed}
49. 13	50. 13 ^{ed} -14 ^{ab}	1379 ^{ed} -1380 ^{ab}	53. 14
49. 14	50. 14 ^{edef}	1380 ^{ed} -1381 ^{ab}	53. 15
49. 15	50. 15	1381 ^{ed} -1382 ^{ab}	53. 16
49. 16 ^{ab}	50. 16 ^{ab}	1382 ^{ed}	53. 16½
49. 16 ^{ed}	50. 16 ^{ed}	1383 ^{ab}	53. 17
49. 17 ^{ab}	50. 17 ^{ab}	1383 ^{ed}	53. 18 ^{ab}
88*	—	—	—
49. 17 ^{ed}	50. 17 ^{ed}	1384 ^{ab}	53. 18 ^{ed}
49. 18-31	50. 18-31	1384 ^{ed} -1398 ^{ab}	53. 19-32
49. 32 ^{ab}	50. 32 ^{abc}	1398 ^{ed} -1399 ^a	53. 33 ^{ab}
89* (subst. 32 ^{ef})	—	—	—
49. 32 ^d	50. 32 ^d	1399 ^b	53. 33 ^d
49. 33-42 ^{abed}	50. 33-42	1399 ^{ed} -1409 ^{ab}	53. 34-43
49. 42 ^{ef}	50. 43 ^{ab}	1409 ^{ed}	53. 43½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
49. 43 ^{ab}	50. 43 ^{ed}	1410 ^{ab}	53. 44
49. 43 ^{ed} -44 ^{ab}	50. 44	1410 ^{ed} -1411 ^{ab}	53. 45
49. 44 ^{ed}	50. 45 ^{ab}	1411 ^{ed}	53. 45½
49. 45 ^{ab}	50. 45 ^{ed}	1412 ^{ab}	53. 46
49. 45 ^{ed} -47 ^{ab}	50. 46-47	1412 ^{ed} -1414 ^{ab}	53. 47-48
49. 47 ^{ed}	50. 48 ^{ab}	1414 ^{ed}	53. 48½
49. 48 ^{ab}	50. 48 ^{ed}	1415 ^{ab}	53. 49
49. 48 ^{ed}	50. 49 ^{ab}	1415 ^{ed}	53. 49½
49. 49-50 ^{ai}	50. 49 ^{ed} -50	1416-1417 ^{ab}	53. 50½-51½ ^{ab}
49. 50 ^{ed}	50. 51	1417 ^{ed}	53. 51½ ^{ed}
49. 51 ^{ab}	50. 52 ^{ab}	1418 ^{ab}	53. 52
49. 51 ^{ed}	50. 52 ^{ed}	1418 ^{ed}	53. 52½
49. 52	50. 53 ^{abed}	1419	53. 53½
49. 53 ^{ab}	50. 53 ^{er}	1420 ^{ab}	53. 54½ ^{ab}
49. 53 ^{ed} -55	50. 54-56 ^{ai}	1420 ^{ed} -1422	53. 54½ ^{ed} -56½
90*	50. 56 ^{ed}	1423	—
50. 1-10 ^{abed}	51. 1-10 ^{abed}	1424-1433	54. 1-10
50. 10 ^{er}	51. 10 ^{er}	1434 ^{ab}	54. 10½
50. 11	51. 11	1434 ^{ed} -1435 ^{ab}	54. 11½
50. 12 ^{ab}	51. 12 ^{ab}	1435 ^{ed}	54. 12
50. 12 ^{eder}	51. 12 ^{eder}	1436	54. 13
50. 13-19	51. 13-19	1437-1443	54. 14-20
50. 20 ^{ab}	51. 20 ^{ab}	1444 ^{ab}	54. 20½,
50. 20 ^{ed}	51. 20 ^{ed}	1444 ^{ed}	54. 21
50. 21-25	51. 21-25	1445-1449	54. 22-26
50. 26	51. 26	1450	54. 26½, 27
50. 27-32	51. 27-32	1451-1456	54. 28-33
91*	51. 33	1457	—
50. 33 ^{abed}	51. 34 ^{abed}	1458	54. 34
50. 33 ^{er}	51. 34 ^{er}	1459 ^{ab}	54. 34½
50. 34-37	51. 35-38	1459 ^{ed} -1463 ^{ab}	54. 35½-38½
92*	—	—	—
50. 38-39 ^{ab}	51. 39-40 ^{ab}	1463 ^{ed} -1464	54. 39½-40½ ^{ab}
50. 39 ^{ed}	51. 40 ^{ed}	1465	54. 40½ ^{ed}
50. 40-49	51. 41-50	1466-1475	54. 41½-50½
50. 50 ^{ab}	51. 51 ^{ab}	1476 ^{ab}	54. 51
93* (L. 1)	—	—	54. 51½
93* (L. 2-3)	—	—	54. 52½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
93* (L. 4)	—	—	54. 53
93* (L. 5)	—	—	54. 54 ^{ab}
50. 50 ^{ed} -51	51. 51 ^{ed} -52	1476 ^{ed} -1477	54. 54 ^{ed} -55
51. 1	52. 1	1478	55. 1
51. 2 ^{ab}	52. 2 ^{ab}	1479 ^{ab}	55. 1½
51. 2 ^{ed}	52. 2 ^{ed}	1479 ^{ed}	55. 2
51. 3-7	52. 3-7	1480 1481	55. 3-7
94*	—	—	55. 7½
51. 8	52. 8	1485	55. 8½
95*	—	—	—
51. 9	52. 9	1486	55. 9½
51. 10 ^{ab}	52. 10 ^{ab}	1487 ^{ab}	55. 10
51. 10 ^{ed} -13 ^{ab}	52. 10 ^{ed} -13 ^{ab}	1487 ^{ed} -1490 ^{ab}	55. 11-13
51. 13 ^{ed}	52. 13 ^{ed}	1490 ^{ed}	55. 13½
51. 14-15	52. 14-15	1491-1492	55. 14½-15½
51. 16 ^{ab}	52. 16 ^{ab}	1493 ^{ab}	55. 16
51. 16 ^{ed} -20 ^{ab}	52. 16 ^{ed} -20 ^{ab}	1493 ^{ed} -1497 ^{ab}	55. 17-20
51. 20 ^{ed}	52. 20 ^{ed}	1497 ^{ed}	55. 20½
96*	—	—	55. 21
51. 21-22	52. 21-22	1498-1499	55. 22-23
51. 23 ^{ab}	52. 23 ^{ab}	1500 ^{ab}	55. 23½
51. 23 ^{ed}	52. 23 ^{ed} -24 ^{ab}	1500 ^{ed} -1501 ^{ab}	55. 24½
51. 24-26 ^{ab}	52. 24 ^{ed} -27 ^{ab}	1501 ^{ed} -1504 ^{ab}	55. 25½-27½
51. 26 ^{ed} -27 ^{ab}	52. 27 ^{ed} -28 ^{ab}	1504 ^{ed} -1505 ^{ab}	55. 28½
51. 27 ^{ed}	52. 28 ^{ed} -29 ^{ab}	1505 ^{ed} -1506 ^{ab}	55. 29½
51. 28-29 ^{ab}	52. 29 ^{ed} -30	1506 ^{ed} -1507	55. 30½-31½ ^{ed}
51. 29 ^{ed}	52. 31 ^{ab}	1508 ^{ab}	—
97* (subst. 29 ^{ed})	—	—	55. 31½ ^{ed}
98* (subst. 29 ^{ed})	—	—	—
99*	—	—	—
51. 30 ^{ab}	52. 31 ^{ed}	1508 ^{ed}	55. 32½ ^{ab}
100*	—	—	55. 32½ ^{ed}
51. 30 ^{ed}	52. 32 ^{ab}	1509 ^{ab}	55. 33
51. 31-34 ^{ab}	52. 32 ^{ed} -36 ^{ab}	1509 ^{ed} -1513 ^{ab}	55. 34-37
51. 34 ^{ed}	52. 36 ^{ed}	1513 ^{ed}	55. 37½
51. 35-38	52. 37-40	1514-1517	55. 38½-41½
51. 39 ^{ab}	52. 41 ^{ab}	1518 ^{ab}	55. 42½ ^{ab}
101* (subst. 39 ^{ab})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51. 39 ^{ed} -48	52. 41 ^{ed} -50	1518 ^{ed} -1527	55. 42½ ^{ed} -51½
102*	—	—	55. 52½
51. 49-56	52. 51-58	1528-1535	55. 53½-60½
52. 1-7 ^{ab}	53. 1-7 ^{ab}	1536-1542 ^{ab}	56. 1-7 ^{ab}
52. 7 ^{ed}	53. 7 ^{ed}	1542 ^{ed}	—
103* (subst. 7 ^{ed})	—	—	56. 7 ^{ed}
104*	—	—	56. 8 ^{ab}
52. 8 ^{ab}	53. 8 ^{ab}	1543 ^{ab}	56. 8 ^{ed}
52. 8 ^{ed}	53. 8 ^{ed}	1543 ^{ed}	56. 8½
52. 9-15 ^{ab}	53. 9-15 ^{ab}	1544-1550 ^{ab}	56. 9½-15½ ^{ab}
52. 15 ^{ed}	—	—	56. 15½ ^{ed}
105* (subst. 15 ^{ed})	53. 15 ^{ed}	1550 ^{ed}	—
52. 16 ^{ab}	53. 16 ^{ab}	1551 ^{ab}	56. 16
52. 16 ^{ed} -17 ^{ab}	53. 16 ^{ed} -17	1551 ^{ed} -1552	56. 17-18 ^{ab}
106*	—	—	—
52. 17 ^{ed}	53. 18 ^{ab}	1553 ^{ab}	56. 18 ^{ed}
52. 18-19 ^{ab}	53. 18 ^{ed} -19 ^{abed}	1553 ^{ed} -1554	56. 19-20 ^{ab}
52. 19 ^{ed}	53. 19 ^{ed}	1555	56. 20 ^{ed}
52. 20-26	53. 20-26	1556-1562	56. 21-27
53. 1-2 ^{ab}	54. 1-2 ^{ab}	1563-1564 ^{ab}	57. 1-2 ^{ab}
107*	—	—	57. 2 ^{ed} -4 ^{ab}
53. 2 ^{ed}	54. 2 ^{ed}	1564 ^{ed}	57. 4 ^{ed}
53. 3-4 ^a	54. 3-4 ^a	1565-1566 ^a	57. 5-6 ^a
108* (L. 1)	54. 4 ^b	1566 ^b	57. 6 ^b
108* (L. 2)	54. 4 ^c	1566 ^c	—
53. 4 ^b	—	—	—
53. 4 ^c	—	—	57. 6 ^c
53. 4 ^d	54. 4 ^d	1566 ^d	57. 6 ^d
53. 5-9	54. 5-9	1567-1571	57. 7-11
53. 10 ^{ab}	54. 10 ^{ab}	1572 ^{ab}	57. 11½
53. 10 ^{ed} -11 ^{ab}	54. 10 ^{ed} -11 ^{ab}	1572 ^{ed} -1573 ^{ab}	57. 12½
53. 11-15 ^{abed}	54. 11 ^{ed} -16 ^{ab}	1573 ^{ed} -1578 ^{ab}	57. 13½-17½
53. 15 ^{ed}	54. 16 ^{ed}	1578 ^{ed}	57. 18
53. 16-22	54. 17-23	1579-1585	57. 19-25
54. 1-5 ^a	55. 1-5 ^a	1586-1590 ^a	58. 1-5 ^a
109*	—	—	—
54. 5 ^b	55. 5 ^b	1590 ^b	58. 5 ^b
110*	55. 5 ^{ed} -6 ^{abed}	1590 ^{ed} -1591	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
54. 5 ^{ed}	55. 6 ^{ef}	1592	58. 5 ^{ed}
111*	—	—	58. 6-10
54. 6 ^{ab}	55. 7 ^{ab}	1593 ^{ab}	58. 10½
54. 6 ^{ed}	55. 7 ^{ed}	1593 ^{ed}	58. 11
54. 7-8	55. 8-9	1594-1595	58. 12-13
112*	—	—	—
54. 9-16	55. 10-17	1596-1603	58. 14-21
54. 17 ^{ab}	55. 18 ^{ab}	1604 ^{ab}	58. 21½
54. 17 ^{ede/}	55. 18 ^{ed} -19 ^{ab}	1604 ^{ed} -1605 ^{ab}	58. 22½
54. 18-30 ^{abcd}	55. 19 ^{ed} -32 ^{ab}	1605 ^{ed} -1618 ^{ab}	58. 23½-35½
54. 30 ^{ef}	55. 32 ^{ed}	1618 ^{ed}	58. 36
54. 31 ^{ab}	55. 33 ^{ab}	1619 ^{ab}	58. 37 ^{ab}
113*(subst. 31 ^{ab})	—	—	—
54. 31 ^{ed}	55. 33 ^{ed}	1619 ^{ed}	58. 37 ^{ed}
54. 31 ^{ef}	55. 34 ^{ab}	1620 ^{ab}	58. 37½
54. 32-35 ^{ab}	55. 34 ^{ed} -37 ^{abcd}	1620 ^{ed} -1623	58. 38½-41½ ^{ab}
54. 35 ^{ed}	55. 37 ^{ef}	1624	58. 41½ ^{ed}
55. 1-3	56. 1-3 ^{abcd}	1625-1627	59. 1-3
55. 4	56. 3 ^{ef} -4 ^{ab}	1628	59. 4
55. 5-12 ^{abcd}	56. 4 ^{ed} -12 ^{ab}	1629-1636	59. 5-12
55. 12 ^{ef}	56. 12 ^{ed}	1637 ^{ab}	59. 12½
55. 13	56. 13	1637 ^{ed} -1638 ^{ab}	59. 13½
55. 14 ^{ab}	56. 14 ^{ab}	1638 ^{ed}	59. 14
55. 14 ^{ede/}	56. 14 ^{ed} -15 ^{ab}	1639	59. 15
55. 15-21	56. 15 ^{ede/} -21	1640-1646	59. 16-22
55. 22 ^{ab}	56. 22 ^{ab}	1647 ^{ab}	59. 22½
55. 22 ^{ed} -23 ^{ab}	56. 22 ^{ed} -23 ^{ab}	1647 ^{ed} -1648 ^{ab}	59. 23½
55. 23 ^{ed}	56. 23 ^{ed}	1648 ^{ed}	59. 24
55. 24-27	56. 24-27	1649-1652	59. 25-28
55. 28 ^{ab}	56. 28 ^{ab}	1653 ^{ab}	59. 28½
55. 28 ^{ed}	56. 28 ^{ed}	1653 ^{ed}	59. 29
55. 29-35	56. 29-35	1654-1660	59. 30-36
56. 1-3	57. 1-3	1661-1663	60. 1-3
56. 4-5 ^{ab}	57. 4-5 ^{ab}	1664-1665 ^{ab}	60. 4½-5½ ^{ab}
56. 5 ^{ed}	57. 5 ^{ed}	1665 ^{ed}	60. 5½ ^{ed} ± 3½
56. 6-8 ^{abcd}	57. 6-8 ^{a'ed}	1666-1668	60. 6½-8½
56. 8 ^{ef}	57. 8 ^{ef}	1669 ^{ab}	60. 9
56. 9-10 ^{ab}	57. 9-10 ^{ab}	1669 ^{ed} -1670	60. 10-11 ^{ed}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
56. 10 ^{ed}	57. 10 ^{ed}	1671	60. 11 ^{ed}
56. 11-14	57. 11-14	1672-1675	60. 12-15
56. 15 ^{ab}	57. 15 ^{ab}	1676 ^{ab}	60. 15½
56. 15 ^{ed}	57. 15 ^{ed}	1676 ^{ed}	60. 16
56. 16-28	57. 16-28	1677-1689	60. 17-29
57. 1-3	58. 1-3	1690-1692	61. 1-3
57. 4 ^{ab}	58. 4 ^{ab}	1693 ^{ab}	61. 3½
57. 4 ^{ed}	58. 4 ^{ed}	1693 ^{ed}	61. 4
57. 5-6 ^{abed}	58. 5 6	1694-1695	61. 5-6
114*	58. 7 ^{ab}	1696 ^{ab}	61. 7 ^{ab}
57. 6 ^{ed}	58. 7 ^{ed}	1696 ^{ed}	61. 7 ^{ed}
57. 7-19	58. 8-20	1697-1709	61. 8-20
57. 20 ^{ab}	58. 21 ^{ab}	1710 ^{ab}	61. 20½
115*	58. 21 ^{ed} -22	1710 ^{ed} -1711	—
57. 20 ^{ed}	58. 23 ^{ab}	1712 ^{ab}	61. 21½ ^{ab}
116*	58. 23 ^{ed} -24 ^{ab}	1712 ^{ed} -1713 ^{ab}	—
57. 21 ^{ab}	58. 24 ^{ed}	1713 ^{ed}	61. 21½ ^{ed}
57. 21 ^{ed}	58. 25 ^{ab}	1714 ^{ab}	61. 22
57. 22-24 ^{ab}	58. 25 ^{ed} -27	1714 ^{ed} -1716	61. 23-25 ^{ab}
117*	58. 28 ^{ab}	1717 ^{ab}	61. 25 ^{ed}
57. 24 ^{ed}	58. 28 ^{ed}	1717 ^{ed}	61. 25½
57. 25-26	58. 29†	1718-1719	61. 26½-27½
57. 27-29 ^{ab}	58. 30-32 ^{ab}	1720-1722 ^{ab}	61. 28½-30½ ^{ab}
118*	—	—	—
57. 29 ^{ed} -32	58. 32 ^{ed} -35	1722 ^{ed} -1725	61. 30½ ^{ed} -33½
57. 33 ^{ab}	58. 36 ^{ab}	1726 ^{ab}	61. 34
57. 33 ^{ed}	58. 36 ^{ed}	1726 ^{ed}	61. 34½
57. 34	58. 37	1727	61. 34½ †
57. 35-41	58. 38-44	1728-1734	61. 36½-42½
57. 42 ^{ab}	58. 45 ^{ab}	1735 ^{ab}	61. 43
57. 42 ^{ed} -43 ^{ab}	58. 45 ^{ed} -46 ^{ab}	1735 ^{ed} -1736 ^{ab}	61. 44
57. 43 ^{ed}	58. 46 ^{ed}	1736 ^{ed}	61. 44½
57. 44-54	58. 47-57	1737-1747	61. 45½-55½
119*	58. 58	1748	—
57. 55-56	58. 59-60	1749-1750	61. 56½-57½
58. 1-8 ^{abed}	59. 1-8	1751-1758	62. 1-8

† 58. 29 consists of four lines.

‡ Misprint for 61. 35½ in Madras ed.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
58. 8 ^{ef}	59. 9 ^{ab}	1759 ^{ab}	62. 8½
58. 9	59. 9 ^{ed} -10 ^{ab}	1759 ^{ed} -1760 ^{ab}	62. 9½
58. 10	59. 10 ^{ed} -11 ^{ab}	1760 ^{ed} -1761 ^{ab}	62. 10, 10½
58. 11 ^{ab}	59. 11 ^{ed}	1761 ^{ed}	62. 11½ ^{ab}
58. 11 ^{ed}	59. 12 ^{ab}	1762 ^{ab}	62. 11½ ^{ed}
120*(subst. 11 ^{ed})	—	—	—
58. 12 ^{abed}	59. 12 ^{ed} -13 ^{ab}	1762 ^{ed} -1763 ^{ab}	62. 12½
58. 12 ^{ef}	59. 13 ^{ed}	1763 ^{ed}	62. 13
58. 13 ^{abed}	59. 14	1764	62. 14
58. 13 ^{ef} -14 ^{ab}	59. 15	1765	62. 15
121* (L. 1)	—	—	62. 15½
121* (L. 2-3)	—	—	63. 16½
121* (L. 4)	—	—	62. 17
121* (L. 5-7)	—	—	62. 18-19 ^{ab}
58. 14 ^{ed}	59. 16 ^{ab}	1766 ^{ab}	62. 19 ^{ed}
58. 15-18 ^{ab}	59. 16 ^{ed} -19 ^{abed}	1766 ^{ed} -1769	62. 20-23 ^{ab}
122*	—	—	—
123*	—	—	—
58. 18 ^{ed}	59. 19 ^{ef}	1770 ^{ab}	62. 23 ^{ed}
58. 19-20 ^{ab}	59. 20-21 ^{ab}	1770 ^{ed} -1771	62. 24-25 ^{ab}
58. 20 ^{ed}	59. 21 ^{ed}	1772	62. 25 ^{ed}
59. 1-10	60. 1-10	1773-1782	63. 1-10
59. 11 ^{ab}	60. 11 ^{ab}	1783 ^{ab}	—
124*(subst. 11 ^{ab})	—	—	63. 11 ^{ab}
59. 11 ^{ed} -14	60. 11 ^{ed} -14	1783 ^{ed} -2786	63. 11 ^{ed} -14
125*	—	—	—
59. 15-21 ^{ab}	60. 15-21 ^{ab}	1787-1793 ^{ab}	63. 15-21 ^{ab}
126*(subst. 21 ^{ed})	60. 21 ^{ed}	1793 ^{ed}	—
59. 21 ^{ed}	—	—	63. 21 ^{ed}
127*	—	—	—
59. 22-36	60. 22-36	1794-1808	63. 22-36
60. 1-2	61. 1-2	1809-1810	64. 1-2
60. 3 ^{ab}	61. 3	1811 ^{ab}	64. 3 ^{ab}
60. 3 ^{ed} -4	61. 4-5 ^{ab}	1811 ^{ed} -1812	64. 3 ^{ed} -4
128*	—	—	—
60. 5-24	61. 5 ^{ed} -25 ^{ab}	1813-1832	64. 5-24
60. 25 ^{ab}	61. 25 ^{ed}	1833 ^{ab}	64. 24½
60. 25 ^{ed}	61. 26 ^{ab}	1833 ^{ed}	64. 25

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
60. 26 ^{ab}	61. 25 ^{cd}	1834 ^{ab}	64. 26 ^{ab}
60. 26 ^{ed}	61. 27	1834 ^{ed}	64. 26 ^{ed}
60. 27-32 ^{ab}	61. 28-33 ^{ab}	1835-1840 ^{ab}	64. 27-32 ^{ab}
129*	—	—	—
60. 32 ^{ed}	61. 33 ^{ed}	1840 ^{ed}	64. 32 ^{ed}
60. 33-41	61. 34-42	1841-1849	64. 33-41
61. 1-6	62. 1-6	1850-1855	65. 1 6
61. 6 ^{ef}	62. 7 ^{ab}	1856 ^{ab}	65. 6½
61. 7-8 ^{abed}	62. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	1856 ^{ed} -1858 ^{ab}	65. 7½-8½
61. 8 ^{ef}	62. 9 ^{ed}	1858 ^{ed}	—
130* (subst. 8 ^{ef})	—	—	65. 9½ ^{ab}
61. 9 ^{ab}	62. 10 ^{ab}	1859 ^{ab}	65. 9½ ^{ed}
61. 9 ^{edef}	62. 10 ^{ed} -11 ^{ab}	1859 ^{ed} -1860 ^{ab}	65. 10½
61. 10 ^{ab}	62. 11 ^{ed}	1860 ^{ed}	65. 11½
61. 10 ^{ed}	62. 12 ^{ab}	1861 ^{ab}	65. 11
61. 10 ^{ef}	62. 12 ^{ed}	1861 ^{ed}	65. 12
61. 11-19	62. 13-21	1862-1870	65. 13-21
62. 1-3 ^{abed}	63. 1-3	1871-1873	66. 1-3
62. 3 ^{ef}	63. 4 ^{ab}	1874 ^{ab}	66. 3½
131* (subst. 3 ^{ef})	—	—	—
62. 4-14 ^a	63. 4 ^{ed} -14 ^{ab}	1874 ^{ed} -1884 ^{ab}	66. 4½-14½ ^a
132*	—	—	66. 14½ ^{ed} -15½ ^a
62. 14 ^{abed} -15	63. 14 ^{ed} -16 ^{ab}	1884 ^{ed} -1886 ^{ab}	66. 15½ ^{ed} -16½
133* (L. 1-8)	—	—	66. 17½-20½
133* (L. 9)	—	—	66. 21
133* (L. 10-13)	—	—	66. 22-23
133* (L. 14)	—	—	66. 23½
133* (L. 15-16)	—	—	66. 24½
62. 16 ^{abed}	63. 16 ^{ed} -17 ^{ab}	1886 ^{ed} -1887 ^{ab}	66. 25½
62. 16 ^{ef}	63. 17 ^{ed}	1887 ^{ed}	66. 26
62. 17-22	63. 18-23	1888-1893	66. 27-32
62. 23 ^{ab}	63. 24 ^{ab}	1894 ^{ab}	66. 32½
62. 23 ^{ed}	63. 24 ^{ed}	1894 ^{ed}	66. 33½ ^{ab}
134*	—	—	66. 33½ ^{ed}
63. 1-7 ^{abed}	64. 1-7 ^{abed}	1895-1901	67. 1-7
63. 7 ^{ef}	64. 7 ^{ef}	1902 ^{ab}	67. 7½
63. 8	64. 8 ^{abed}	1902 ^{ed} -1903 ^{ab}	67. 8½
63. 9-13	64. 8 ^{ef} -13 ^{ab}	1903 ^{ed} -1908 ^{ab}	67. 9½-13½
Con. 4			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
63. 14 ^{ab}	64. 13 ^{ed}	1908 ^{ed}	67. 14 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
63. 14 ^{ed}	64. 13 ^{ef}	1909	67. 14 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
63. 15-17	64. 14-16	1910-1912	67. 15 $\frac{1}{2}$ -17 $\frac{1}{2}$
64. 1-4	65. 1-4	1913-1916	68. 1-4
64. 5 ^{ab}	65. 5 ^{ab}	1917 ^{ab}	68. 4 $\frac{1}{2}$
64. 5 ^{ed/ef}	65. 5 ^{ed} -6 ^{ab}	1917 ^{ed} -1918 ^{ab}	68. 5 $\frac{1}{2}$
64. 6 7 ^{ab}	65. 6 ^{ed} -7	1918 ^{ed} -1919	68. 6 $\frac{1}{2}$ -7 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
135*	65. 8-9	1920-1921	68. 7 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -9 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
64. 7 ^{ed}	65. 10 ^{ab}	1922 ^{ab}	68. 9 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
64. 8-16 ^{abed}	65. 10 ^{ed} -19 ^{ab}	1922 ^{ed} -1931 ^{ab}	68. 10 $\frac{1}{2}$ -18 $\frac{1}{2}$
64. 16 ^{ef}	65. 19 ^{ed}	1931 ^{ed}	68. 19
64. 17 ^{ab}	65. 20 ^{ab}	1932 ^{ab}	68. 19 $\frac{1}{2}$
64. 17 ^{ed} -18 ^{ab}	65. 20 ^{ed} -21 ^{ab}	1932 ^{ed} -1933 ^{ab}	68. 20 $\frac{1}{2}$
64. 18 ^{ed}	65. 21 ^{ed}	1933 ^{ed}	68. 21
64. 19-20	65. 22-23	1934-1935	68. 22-23
65. 1-3	66. 1-3	1936-1938	69. 1-3
65. 4	66. 4	1939	69. 3 $\frac{1}{2}$, 4
65. 5-22	66. 5-22	1940-1957	69. 5-22
65. 23 ^{ab}	66. 23 ^{ab}	1958 ^{ab}	69. 22 $\frac{1}{2}$
65. 23 ^{ed}	66. 23 ^{ed}	1958 ^{ed}	69. 23
65. 24-29	66. 24-29	1959-1964	69. 24-29
66. 1-17 ^a	67. 1-17 ⁱ	1965-1981 ^a	70. 1-17 ^a
136*	—	—	—
66. 17 ^{bed} . 19	67. 17 ^{bed} -19	1981 ^{ed} -1983	70. 17 ^{bed} -19
67. 1-4	68. 1-4	1984-1987	71. 1-4
67. 5 ^{ab}	68. 5 ^{ab}	1988 ^{ab}	71. 4 $\frac{1}{2}$
67. 5 ^{ed} -6 ^{ab}	68. 5 ^{ed} -6 ^{ab}	1988 ^{ed} -1989 ^{ab}	71. 5 $\frac{1}{2}$
67. 6 ^{ed/ef} -12 ^{ab}	68. 6 ^{ed} -12 ^{abed}	1989 ^{ed} -1995	71. 6 $\frac{1}{2}$ -12 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
67. 12 ^{ed}	68. 12 ^{ef}	1996 ^{ab}	71. 12 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
67. 13-15	68. 13-15	1996 ^{ed} -1999 ^{ab}	71. 13 $\frac{1}{2}$ -15 $\frac{1}{2}$
67. 16 ^b	68. 16 ^{ab}	1999 ^{ed}	71. 16 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
137*(subst. 16 ^{ab})	—	—	—
67. 16 ^{ed} -24 ^{ab}	68. 16 ^{ed} -24 ^{ab}	2000-2007	71. 16 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -24 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
67. 24 ^{ed}	68. 24 ^{ed}	2008	71. 24 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
68. 1-23	69. 1-23	2009-2031	72. 1-23
138*	—	—	—
68. 24 ^{ab}	69. 24 ^{ab}	2032 ^{ab}	72. 24 ^{ab}
139* (L. 1)	—	—	72. 24 ^{ed}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
139* (L. 2)	—	—	72. 24½
139* (L. 3)	—	—	72. 25½ ^{ab}
68. 24 ^{ed}	69. 24 ^{ed}	2032 ^{ed}	72. 25½ ^{ed} ± 26
69. 1-3 ^{abcd}	70. 1-3	2033-2035	73. 1-3
69. 3 ^{ef} -5 ^{ab}	70. 4-5	2036-2037	73. 4-5
69. 5 ^{ed}	70. 6 ^{ab}	2038 ^{ab}	73. 5½
69. 6-7 ^{abcd}	70. 6 ^{ed} -8 ^{ab}	2038 ^{ed} -2040 ^{ab}	73. 6½-7½
69. 7 ^{ef}	70. 8 ^{ed}	2040 ^{ed}	73. 8½ ^{ab}
140*	—	—	73. 8½ ^{ed}
69. 8 ^{abcd}	70. 9	2041	73. 9½
69. 8 ^{ef}	70. 10 ^{ab}	2042 ^{ab}	73. 10½ ^{ab}
69. 9 ^{ab}	70. 10 ^{ed}	2042 ^{ed}	73. 10½ ^{ed}
69. 9 ^{ed}	70. 11 ^{ab}	2043 ^{ab}	73. 11
69. 10-11	70. 11 ^{ed} -13 ^{ab}	2043 ^{ed} -2045 ^{ab}	73. 12-13
141*	—	—	—
69. 12	70. 13 ^{ed} -14 ^{ab}	2045 ^{ed} -2046 ^{ab}	73. 14
142*	—	—	73. 15-17
69. 13-20 ^{ab}	70. 14 ^{ed} -21 ^{abcd}	2046 ^{ed} -2053	73. 18-25 ^{ab}
69. 20 ^{ed}	70. 21 ^{ef}	2054	73. 25 ^{ed}
70. 1 ^{abc}	71. 1 ^{abc}	2055 ^{abc}	74. 1 ^{abc}
143*	71. 1 ^d -2 ^a	2055 ^d -2056 ^a	—
70. 1 ^d -13	71. 2 ^{bcd} -14 ^{ab}	2056 ^{ed} -2068 ^{ab}	74. 1 ^d -13
70. 14 ^{ab}	71. 14 ^{ed}	2068 ^{ed}	74. 14 ^{ab}
70. 14 ^{ed}	71. 14 ^{ef}	2069	74. 14 ^{ed}
70. 15-19	71. 15-19	2070-2074	74. 15-19
70. 20 ^{ab}	71. 20 ^{ab}	2075 ^{ab}	74. 20 ^{ed}
70. 20 ^{ed}	71. 20 ^{ed}	2075 ^{ed}	74. 20½
70. 21 ^{abcd}	71. 21	2076	74. 21½
70. 21 ^{ef}	71. 22 ^{ab}	2077 ^{ab}	74. 22
70. 22 ^{ab}	71. 23 ^{ab}	2078 ^{ab}	74. 23 ^{ab}
70. 22 ^{ed}	71. 22 ^{ed} = 23 ^{ed}	2077 ^{ed} = 2078 ^{ed}	74. 23 ^{ed} = 20 ^{ab}
70. 23-24 ^{abcd}	71. 24-25	2079-2080	74. 24-25
70. 24 ^{ef}	71. 26 ^{ab}	2081 ^{ab}	74. 25½
70. 25 ^{ab}	71. 26 ^{ed}	2081 ^{ed}	74. 26½ ^{ab}
70. 25 ^{ed}	71. 26 ^{ef}	2082	74. 26½ ^{ed}
71. 1-6 ^a	72. 1-6 ^a	2083-2088 ^a	75. 1-6 ^a
71. 6 ^{bcd}	72. 6 ^{bcd}	2088 ^{bcd}	75. 6 ^{bcd}
144*(subst. 6 ^{bcd})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
71. 7 ^{abcd}	72. 7	2089	75. 7
71. 7 ^e	72. 8 ^{ab}	2090 ^{ab}	75. 7½
71. 8	72. 8 ^{cd} -9 ^{ab}	2090 ^{cd} -2091 ^{ab}	75. 8½
71. 9 ^{ab}	72. 9 ^{cd}	2091 ^{cd}	75. 9
71. 9 ^{cd}	72. 10 ^{ab}	2092 ^{ab}	75. 9½
71. 10	72. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	2092 ^{cd} -2093 ^{ab}	75. 10½
71. 11 ^{ab}	72. 11 ^{cd}	2093 ^{cd}	75. 11½ ^{ab}
71. 11 ^{cd}	72. 11 ^{ef}	2094	75. 11½ ^{cd}
71. 12-13	72. 12-13	2095-2096	75. 12½-13½
71. 14 ^{ab}	72. 14 ^{ab}	2097 ^{ab}	75. 14
71. 14 ^{cd} -16 ^{ab}	72. 14 ^{cd} -16 ^{ab}	2097 ^{cd} -2099 ^{ab}	75. 15-16
71. 16 ^{cd}	72. 16 ^{cd}	2099 ^{cd}	75. 16½
71. 17-26	72. 17-26	2100-2109	75. 17½-26½
72. 1-7 ^{ab}	73. 1-7 ^{ab}	2110-2116 ^{ab}	76. 1-7 ^{ab}
72. 7 ^{cd}	73. 7 ^{cd} = 19 ^{cd}	2119 ^{ab} = 2131 ^{ab}	76. 7 ^{cd}
72. 8-13 ^{ab}	73. 8-13 ^{ab}	2119 ^{cd} -2124	76. 8-13 ^{ab}
72. 13 ^{cd} -14	73. 13 ^{cd} -14	2125-2126 ^{ab}	76. 13 ^{cd} -14
		= 2116 ^{cd} -2117	
72. 15 ^{ab}	73. 15 ^{ab}	2126 ^{cd} = 2118 ^{ab}	76. 14 ^{ab} †
72. 15 ^{cd}	73. 15 ^{cd}	2127 ^{ab}	76. 14 ^{cd} †
72. 15 ^{ef}	73. 16 ^{ab}	2127 ^{cd}	76. 15½ §
72. 16-17	73. 16 ^{cd} -18 ^{ab}	2128-2129	76. 16½-17½
72. 18 ^{ab}	73. 18 ^{cd}	2130 ^{ab} = 2118 ^{cd}	76. 18½ ^{ab}
72. 18 ^{cd}	73. 19 ^{ab}	2130 ^{cd}	76. 18½ ^{cd}
72. 19-22	73. 20-23	2131 ^{cd} -2135 ^{ab}	76. 19½-22½
72. 23 ^{ab}	73. 24 ^{ab}	2135 ^{cd}	76. 23
72. 23 ^{cd} -24 ^{ab}	73. 24 ^{cd} -25 ^{ab}	2136	76. 24
72. 24 ^{cd}	73. 25 ^{cd}	2137 ^{ab}	76. 24½
72. 25-27 ^{ab}	73. 26-28 ^{ab}	2137 ^{cd} -2139	76. 25½-27½ ^{ab}
72. 27 ^{cd}	73. 28 ^{cd}	2140	76. 27½ ^{cd}
73. 1-5	74. 1-5	2141-2145	77. 1-5
73. 6 ^{ab}	74. 6 ^{ab}	2146 ^{ab}	77. 5½
73. 6 ^{cd}	74. 6 ^{cd}	2146 ^{cd}	77. 6
73. 7-19	74. 7-19	2147-2159	77. 7-19
145*	—	—	77. 20
73. 20-23 ^{ab}	74. 20-23 ^{ab}	2160-2163 ^{ab}	77. 21-24 ^{ab}

† Misprint for 76. 14½, ‡ Misprint for 15½^{ab}, § Misprint for 15½^{cd} in Madras ed.

Crit Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
73. 23 ^{cd}	—	—	77. 24 ^{cd}
146*(subst. 23 ^{cd})	74. 23 ^{ed}	2163 ^{ed}	—
73. 24-31	74. 24-31	2164-2171	77. 25-32
147*	—	—	77. 33 ^{ab}
73. 32-33 ^{ab}	74. 32-33 ^{ab}	2172-2173 ^{ab}	77. 33 ^{cd} -34
73. 33 ^{cd}	74. 33 ^{ed}	2173 ^{cd}	77. 34½
73. 34	74. 34	2174	77. 35, 35½
148*	—	—	—
74. 1-7 ^{ab}	75. 1-7 ^{ab}	2175 2181 ^{ab}	78. 1-7 ^{ab}
74. 7 ^{ed}	75. 7 ^{ed}	2181 ^{cd}	—
149* (subst. 7 ^{ed})	—	—	78. 7 ^{ed}
74. 8-20	75. 8-20	2182-2194	78. 8-20
75. 1-26	76. 1-26	2195-2220	79. 1-26
150*	—	—	80. 1
76. 1-32	77. 1-32	2221-2252	80. 2-33
77. 1-3	78. 1-3 ^{abed}	2253-2255	81. 1-3
77. 4 ^{ab}	78. 3 ^{ef}	2256 ^{ab}	81. 4 ^{ab}
77. 4 ^{ed} -7 ^{abed}	78. 4-7 ^{ab}	2256 ^{cd} -2259	81. 4 ^{ed} -7
77. 7 ^{ef}	78. 7 ^{ed}	2260 ^{ab}	81. 7½
77. 8	78. 8	2260 ^{cd} -2261 ^{ab}	81. 8½
77. 9 ^{ab}	78. 9 ^{ab}	2261 ^{ed}	81. 9
77. 9 ^{edef}	78. 9 ^{cd} -10 ^{ab}	2262	81. 10
77. 10 ^{ab}	78. 10 ^{cd}	2263 ^{ab}	81. 10½
77. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	78. 11	2263 ^{ed} -2264 ^{ab}	81. 11½
77. 11 ^{ed}	78. 12 ^{ab}	2264 ^{cd}	81. 12
77. 12-22 ^{abed}	78. 12 ^{ed} -23 ^{ab}	2265-2275	81. 13-23
77. 22 ^{ef}	78. 23 ^{cd}	2276 ^{ab}	81. 23½
77. 23 ^{ab}	78. 24 ^{ab}	2276 ^{ed}	81. 24
77. 23 ^{edef}	78. 24 ^{cd} -25 ^{ab}	2277	81. 25
77. 24-28 ^{abed}	78. 25 ^{ed} -30 ^{ab}	2278-2282	81. 26-30
77. 28 ^{ef}	78. 30 ^{ed}	2283 ^{ab}	81. 30½
77. 29-32 ^{abed}	78. 31-34	2283 ^{ed} -2287 ^{ab}	81. 31½-34½
77. 32 ^{ef}	78. 35 ^{ab}	2287 ^{ed}	81. 35
77. 33-39 ^{abed}	78. 35 ^{ed} -42 ^{ab}	2288-2294	81. 36-42
77. 39 ^{ef}	78. 42 ^{ed}	2295 ^{ab}	81. 42½
77. 40 ^{ab}	—	—	81. 43½ ^{ab}
77. 40 ^{ed} -41 ^{ab}	78. 43	2295 ^{ed} -2296 ^{ab}	81. 43½ ^{ed} -44½ ^{ab}
77. 41 ^{ed}	78. 44	2296 ^{ed}	81. 44½ ^{ed}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
77. 42	78. 45	2297	81. 45½
77. 43 ^{ab}	—	—	81. 46
151*(subst. 43 ^{ab})	78. 46 ^{ac}	2298 ^{al}	—
77. 43 ^{cd}	78. 46 ^{cd}	2298 ^{cd}	81. 47 ^{ab}
77. 44 ^{ab}	78. 47 ^{cd}	2299 ^{cd}	81. 47 ^{cd}
77. 44 ^{cd}	78. 47 ^{ab}	2299 ^{ab}	81. 47½
77. 45	78. 48	2300	81. 48½
77. 46	78. 49	2301	82. 1
78. 1-2	79. 1-2	2302-2303	82. 2-3
78. 3	79. 3	2304	82. 3½, 4
78. 4-25	79. 4-25	2305-2326	82. 5-26
78. 26	79. 26	2327	82. 26½, 27
152*	—	—	—
78. 27-32 ^{ab}	79. 27-32 ^{ab}	2328-2333 ^{ab}	82. 28-33 ^{ab}
153*	—	—	—
78. 32 ^{cd} -33	79. 32 ^{cd} -33	2333 ^{cd} -2334	82. 33 ^{cd} -34
78. 34 ^{ab}	—	—	82. 35 ^{ab}
78. 34 ^{cd} -37	79. 34-37 ^{ab}	2335-2338 ^{ab}	82. 35 ^{cd} -38
154*	79. 37 ^{cd}	2338 ^{cd}	—
78. 38-39	79. 38-39	2339-2340	82. 39-40
79. 1-18	80. 1-18	2341-2358	83. 1-18
80. 1-22	80. 19-40	2359-2380	84. 1-22
81. 1	80. 41	2381	85. 1
81. 2	80. 42	2382	85. 1½, 2
81. 3-21	80. 43-61	2383-2401	85. 3-21
82. 1-4	81. 1-4	2402-2405	86. 1-4
82. 5 ^{ab}	81. 5 ^{ab}	2406 ^{ab}	86. 4½
82. 5 ^{cd} ef	81. 5 ^{cd} -6 ^{ab}	2406 ^{cd} -2407 ^{ab}	86. 5½
82. 6-10	81. 6 ^{cd} -11 ^{ab}	2407 ^{cd} -2412 ^{ab}	86. 6½-10½
82. 11 ^{ab}	81. 11 ^{cd}	2412 ^{cd}	86. 11
82. 11 ^{cd}	81. 11 ^{ef}	2413 ^{ab}	86. 12 ^{ab}
82. 12-13 ^{ab}	81. 12-13 ^{ab}	2413 ^{cd} -2414	86. 12 ^{cd} -13
82. 13 ^{cd}	81. 13 ^{cd}	2415 ^{ab}	86. 13½
82. 14	81. 14 ^{ab} cd	2415 ^{ef} -2416 ^{ab}	86. 14½
82. 15-21	81. 14 ^{ef} -21 ^{ab}	2416 ^{cd} -2423 ^{ab}	86. 15½-21½
82. 22 ^{ab}	81. 21 ^{cd}	2423 ^{cd}	86. 22
82. 22 ^{cd}	81. 22 ^{ab}	2424 ^{ab}	86. 22½
82. 23-24 ^{ab}	81. 22 ^{cd} -23	2424 ^{cd} -2425	86. 23½-24½ ^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
82. 24 ^{ad}	81. 24	2426 ^{ab}	86. 24½ ^{ad}
82. 25-32 ^{ab}	81. 25-32 ^{ab}	2426 ^{ad} -2433	86. 25½-32½ ^{ab}
82. 32 ^{ad}	81. 32 ^{cd}	2434	86. 32½ ^{ad}
83. 1-6	82. 1-6	2435-2440	87. 1-6
155*	—	—	87. 7 ^a
156*	—	—	—
83. 7 ^a	82. 7 ^a	2441 ^a	—
83. 7 ^{bcd}	82. 7 ^{bcd}	2441 ^{bcd}	87. 7 ^{bcd}
83. 8 ^{ab}	82. 8 ^{ab}	2442 ^{ab}	87. 7½
83. 8 ^{ad} -9 ^{ab}	82. 8 ^{ad} -9 ^{ab}	2442 ^{ad} -2443 ^{ab}	87. 8½
83. 9 ^{ad}	82. 9 ^{ad}	2443 ^{cd}	87. 9
83. 10-22 ^{ab}	82. 10-22 ^{ab}	2444-24.6 ^{ab}	87. 10-22 ^{ab}
83. 22 ^{cd} -23 ^{ab}	—	2456 ^{ad} -2457 ^{ab}	87. 22 ^{cd} -23 ^{ab}
83. 23 ^{ad} -26	82. 22 ^{cd} -25	2457 ^{ad} -2460	87. 23 ^{ad} -26
157*	82. 26	2461	—
83. 27	82. 27	2462	87. 26½, 27
83. 28-30	82. 28-30	2463-2465	87. 28-30
84. 1-11	83. 1-11	2466-2476	88. 1-11
158*	83. 12 ^{ab}	2477 ^{ab}	—
84. 12 ^{ab}	83. 12 ^{cd}	2477 ^{cd}	—
84. 12 ^{ad}	83. 13 ^{ab}	2478 ^{ab}	88. 11½
84. 13-16 ^{ad}	83. 13 ^{cd} -17 ^{ab}	2478 ^{ad} -2482 ^{ab}	88. 12½ 15½
84. 16 ^{cd}	83. 17 ^{cd}	2482 ^{cd}	88. 16
84. 17-19	83. 18-20	2483-2485	88. 17-19
85. 1 ^{abcd}	84. 1	2486	89. 1
85. 1 ^{cd}	84. 2 ^{ab}	2487 ^{ab}	89. 1½
85. 2-9 ^{abcd}	84. 2 ^{ad} -10 ^{ab}	2487 ^{cd} -2495 ^{ab}	89. 2½-9½
85. 9 ^{cd}	84. 10 ^{cd}	2495 ^{cd}	89. 10
85. 10-23	84. 11-24	2496-2509	89. 11-24
86. 1 ^{ab}	85. 1 ^{ab}	2510 ^{ab}	89. 25 ^{ab}
159*	—	—	89. 25 ^{ad}
86. 1 ^{cd} -2 ^{ab}	85. 1 ^{ad} -2 ^{ab}	2510 ^{ad} -2511 ^{ab}	90. 1
86. 2 ^{ad}	85. 2 ^{ad}	2511 ^{ad}	90. 1½
86. 3-5	85. 3-5	2512-2514	90. 2½-4½
86. 6	85. 6	2515	90. 5, 5½
86. 7-11	85. 7-11	2516-2520	90. 6½-10½
160*	—	—	—
86. 12	85. 12	2521	90. 11½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
161*	85. 13 ^{ab}	2522 ^{ab}	90. 12½ ^{ab}
86. 13 ^{ab}	—	—	90. 12½ ^{ed}
86. 13 ^{ed}	85. 13 ^{ed}	2522 ^{ed}	90. 14
86. 14	85. 14	2523	90. 13½
86. 15 ^{ab}	85. 15 ^{ab}	2524 ^{ab}	90. 15 ^{ed}
86. 15 ^{ed}	85. 15 ^{ed}	2524 ^{ed}	90. 15½
86. 16 ^{ab}	85. 16 ^{ab}	2525 ^{ab}	90. 15 ^{ab}
86. 16 ^{ed}	85. 16 ^{ed}	2525 ^{ed}	—
86. 17-19	85. 17-19	2526-2528	90. 16½-18½
162*	—	—	90. 19
86. 20-21	85. 20-21	2529-2530	90. 20-21
163*	—	—	90. 22 ^{ab}
86. 22 ^{ab}	85. 22 ^{ab}	2531 ^{ab}	90. 22 ^{ed}
86. 22 ^{ed}	85. 22 ^{ed}	2531 ^{ed}	90. 22½
86. 23-26 ^{alc}	85. 23-26 ^{abc}	2532-2535 ^{abc}	90. 23½-26½ ^{abc}
164*	—	—	—
86. 26 ^d	85. 26 ^d	2535 ^d	90. 26½ ^d
87. 1-8	85. 27-34	2536-2543	91. 1-8
165*	—	—	—
87. 9 ^{a ed}	85. 35	2544	91. 9
166*	—	—	91. 10 ^{ab}
87. 9 ^{e/}	85. 36 ^{ab}	2545 ^{ab}	91. 10 ^{ed}
87. 10-16 ^{ab}	85. 36 ^{ed} -42 ^{abc ed}	2545 ^{ed} -2551	91. 11-17 ^{ab}
87. 16 ^{ed}	85. 42 ^{e/}	2552	91. 17 ^{ed}
88. 1-4 ^{ab}	86. 1-4 ^{ab}	2553-2556 ^{ab}	92. 1-4 ^{ab}
167*	—	—	—
88. 4 ^{ed} -10	86. 4 ^{ed} -10	2556 ^{ed} -2562	92. 4 ^{ed} -10
88. 11	86. 11	2563	92. 10½, 11
88. 12-21	86. 12-21	2564-2573	92. 12-21
89. 1-3	87. 1-3	2574-2576	93. 1-3
89. 4 ^{ab}	87. 4 ^{ab}	2577 ^{ab}	93. 3½
168*	87. 4 ^d	2577 ^{ed}	—
89. 4 ^{ed e/}	87. 5	2578	93. 4½
89. 5 ^{abc ed}	87. 6 ^{abc ed}	2579	93. 5½
89. 5 ^{e/}	87. 6 ^{e/}	2580 ^{ab}	93. 6
89. 6-10 ^{abc ed}	87. 7-11	2580 ^{ed} -2585 ^{ab}	93. 7-11
89. 10 ^{e/}	87. 12 ^{ab}	2585 ^{ed}	93. 11½
89. 11-16	87. 12 ^{ed} -18 ^{ab}	2586-2591	93. 12½-17½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
89. 17	87. 18 ^{cd} -19 ^{ab}	2592	93. 18, 18½
89. 18-23	87. 19 ^{cd} -25 ^{ab}	2593-2598	93. 19½-24½
169*	—	—	—
89. 24	87. 25 ^{cd} -26 ^{ab}	2599	93. 25½
89. 25	87. 26 ^{cd} -27 ^{ab}	2600	94. 1
170*	87. 27 ^{cd}	2601 ^{uz}	—
89. 26 ^{ab}	—	—	94. 2 ^{ab}
171* (subst. 26 ^{ab})	87. 28 ^{ab}	2601 ^{cd}	—
89. 26 ^{cd}	87. 28 ^{cd}	2602	94. 2 ^{cd}
90. 1 ^a	88. 1 ^a	2603 ^a	94. 3 ^a
172*	—	—	—
90. 1 ^{icd}	88. 1 ^{bcd}	2603 ^{bcd}	94. 3 ^{cd}
90. 2 ^{abcd}	88. 2	2604	94. 4
90. 2 ^{ef}	88. 3 ^{gh}	2605 ^{ab}	94. 4½
90. 3-11	88. 3 ^{cd} -12 ^{ab}	2605 ^{cd} -2614 ^{ab}	94. 5½-13½
90. 12	88. 12 ^{cd}	2614 ^{ef} -2615 ^{ab}	94. 14½
90. 13-17 ^{abcd}	88. 13-17	2615 ^{cd} -2620 ^{ab}	94. 15½-19½
90. 17 ^{ef}	88. 18 ^{ab}	2620 ^{cd}	94. 20½ ^{ab}
173*	88. 18 ^{cd}	2621 ^{ab}	94. 20½ ^{cd}
90. 18-27	88. 19-28	2621 ^{cd} -2631 ^{ab}	94. 21½-30½
174*	—	—	94. 31
90. 28-39 ^{ab}	88. 29-40 ^{ab}	2631 ^{cd} -2642	94. 32-43 ^{ab}
90. 39 ^{cd}	88. 40 ^{cd}	2643	94. 43 ^{cd}
91. 1-2 ^{abcd}	89. 1-2	2644-2645	95. 1-2
175*	—	—	—
91. 2 ^{ef}	89. 3 ^{ab}	2646 ^{ab}	95. 2½
91. 3-16	89. 3 ^{ef} -17 ^{ab}	2646 ^{cd} -2660 ^{ab}	95. 3½-16½
91. 17 ^{ab}	89. 17 ^{cd}	2660 ^{cd}	95. 18†
91. 17 ^{cd}	89. 18 ^{ab}	2661 ^{ab}	95. 17½
91. 18	89. 18 ^{cd} -19 ^{ab}	2661 ^{cd} -2662 ^{ab}	95. 18, 18½
91. 19-24 ^{abcd}	89. 19 ^{cd} -25 ^{ab}	2662 ^{cd} -2668 ^{ef}	95. 19½-24½
91. 24 ^{ef} -25 ^{ab}	89. 25 ^{cd} -26 ^{ab}	2668 ^{cd} -2669 ^{ab}	95. 25, 25½
91. 25 ^{cd}	89. 26 ^{cd}	2669 ^{cd}	95. 26½ ^{ab}
91. 25 ^{ef}	—	—	95. 26½ ^{cd}
91. 26-35	89. 27-36	2670-2679	95. 27½-36½

† Misprint for 95. 17 in Madras ed.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
176*	89. 37-38	2680-2681	—
91. 36-39	89. 39-42	2682-2685	95. 37½-40½
91. 40 ^a	89. 43 ^a	2686 ^a	95. 41½ ^a
177*	—	—	95. 41½ ^b
91. 40 ^{bcd}	89. 43 ^{bcd}	2686 ^{bcd}	95. 41½ ^d -42½ ^{ab}
91. 40 ^{ef}	89. 44 ^{ab}	2687 ^{ab}	95. 42½ ^{ed}
91. 41 ^{ab}	89. 44 ^{ed}	2687 ^{ed}	95. 43½ ^{ab}
91. 41 ^{ed}	89. 44 ^{ef}	2688	95. 43½ ^{ed}
92. 1-8	90. 1-8	2689-2696	96. 1-8
92. 9 ^{ab}	90. 9 ^a	2697 ^{ab}	96. 8½
92. 9 ^{ed}	90. 9 ^{ed}	2697 ^{ed}	96. 9
92. 10-17	90. 10-17	268-2705	96. 10-17
92. 18 ^{ab}	90. 18 ^{ab}	2706 ^{ab}	96. 17½
92. 18 ^{ed} -19 ^{abcd}	90. 18 ^{ed} -19	2706 ^{ed} -2707	96. 18½-19½ ^{ab}
92. 19 ^{ef}	—	—	96. 19½ ^{ed}
92. 20-22	90. 20-22	2708-2710	96. 20½-22½
93. 1-2	90. 23-24	2711-2712	97. 1-2
93. 3 ^{ab}	90. 25 ^{ab}	2713 ^{ab}	97. 2½
93. 3 ^{ed} -4 ^{abcd}	90. 25 ^{ed} -26	2713 ^{ed} -2714	97. 3½-4½ ^{ab}
93. 4 ^{ef} -5 ^{abcd}	90. 27-28 ^{ab}	2715-2716 ^{ab}	97. 4½ ^{ed} -5½
93. 5 ^{ef}	90. 28 ^{ed}	2716 ^{ed}	97. 6½ ^{ab}
93. 6-7 ^{abcd}	90. 29-30	2717-2718	97. 6½ ^{ed} -8½ ^{ab}
93. 7 ^{ef} -15 ^{abcd}	90. 31-39 ^{ab}	2719-2727 ^{ab}	97. 8½ ^{ed} -16½
93. 15 ^{ef}	90. 39 ^{ed}	2727 ^{ed}	97. 17
93. 16-19	90. 40-43	2728-2731	97. 18-21
178*	90. 44 ^{ab}	2732 ^{ab}	—
93. 20-22 ^{ab}	90. 44 ^{ed} -46	2732 ^{ed} -2734	97. 22-24 ^{ab}
93. 22 ^{ed}	90. 47 ^{ab}	2737 ^{ab}	97. 24 ^{ed}
179*	90. 47 ^{ed} -49 ^{ab}	2735-2736	—
93. 23 ^{ab}	90. 49 ^{ed}	2737 ^{ed}	97. 24½
93. 23 ^{ed}	90. 50 ^{ab}	2738 ^{ab}	97. 25
93. 24-27	90. 50 ^{ed} -54 ^{ab}	2738 ^{ed} -2742 ^{ab}	97. 26-29
93. 28 ^{ab}	90. 54 ^{ed}	2742 ^{ed}	97. 29½
93. 28 ^{ed}	90. 55 ^{ab}	2743 ^{ab}	97. 30
93. 29 ^{ab}	90. 55 ^{ed}	2743 ^{ed}	97. 31 ^{ab}
93. 29 ^{ed}	90. 55 ^{ef}	2744	97. 31 ^{ed}
180*	—	—	—
93. 30-36	90. 56-62	2745-2751	97. 32-38

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
93. 37	90. 63	2752	97. 39
181* (subst. 57)	—	—	—
93. 38 ^{ab}	90. 64 ^{ab}	2753 ^{ab}	97. 40 ^{ab}
93. 38 ^{cd}	90. 64 ^{cd}	2753 ^{cd}	97. 40 ^{cd}
182* (subst. 38 ^{cd})	—	—	—
93. 39-57	90. 65-83 ^{abed}	2754 2772	97. 41-59
93. 58 ^{ab}	90. 83 ^{ab}	2773 ^{ab}	97. 60 ^{ab}
93. 58 ^{cd}	90. 84 ^{ab}	2773 ^{cd}	97. 60 ^{cd}
183* (subst. 58 ^{cd})	—	—	—
93. 59-63 ^{ac}	90. 84 ^{cd} -89 ^a	2774-2778 ^{ac}	97. 61-65 ^{abc}
184*	—	—	—
93. 63 ^d -75	90. 89 ^b -101 ^{ab}	2778 ^d 2790	97. 65 ^d -77
93. 76 ^{ab}	90. 101 ^{cd}	2791 ^{ab}	97. 78 ^{ab}
185* (subst. 76 ^{ac})	—	—	—
93. 76 ^{cd} -84 ^{abed}	90. 102-110 ^{cd}	2791 ^{cd} -2799	97. 78 ^{cd} -86
93. 84 ^{ef}	90. 110 ^{cd}	2800 ^{ab}	97. 86 ¹ ₂
93. 85 ^{abcd}	90. 111	2800 ^{cd} -2801 ^{ab}	97. 87 ¹ ₂
93. 85 ^{ef} -86 ^{ab}	90. 112	2801 ^{cd} -2802 ^{ab}	97. 88 ¹ ₂
93. 86 ^{cd}	90. 113 ^{ab}	2802 ^{cd}	97. 89
93. 87-89 ^{ab}	90. 113 ^{cd} -115	2803-2805 ^{ab}	97. 90-92 ^{ab}
93. 89 ^{cd}	90. 116 ^{ab}	2805 ^{cd}	97. 92 ^{cd}
186* (subst. 89 ^{cd})	—	—	—
93. 90 ^{ab}	90. 116 ^{cd}	2806 ^{ab}	97. 93 ^{ab}
93. 90 ^{cd}	90. 117	2806 ^{cd}	97. 93 ^{cd}
93. 91-93	90. 118-120	2807-2809	97. 94-96
94. 1-4	91. 1-4	2810-2813	98. 1-4
187*	—	—	—
94. 5-6	91. 5-6	2814-2815	98. 5-6
188*	—	—	—
94. 7-14	91. 7-14	2816-2823	98. 7-14
94. 15 ^{ab}	91. 15	2824 ^{ab}	98. 15 ^{ab}
94. 15 ^{cd} -19	91. 16-20 ^{ab}	2824 ^{cd} -2828	98. 15 ^{cd} -19
189*	91. 20 ^{cd}	—	—
94. 20-22	91. 21-23	2829-2831	98. 20-22
190*	91. 24	2832	—
94. 23-25	91. 27-29	2835-2837	98. 23-25
94. 26-27	91. 25-26	2838-2834	98. 26-27
94. 28-29 ^a	91. 30-31 ^a	2838-2839 ^a	98. 28-29 ^a

Crit. Ed.	Bonn. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
94. 29 ^{bed}	—	—	98. 29 ^{bed}
191* (subst. 29 ^{bed})	91. 31 ^{bed}	2839 ^{bed}	—
94. 30-31 ^{ac}	91. 32-33	2840-2841	98. 30-31
94. 31 ^{ef}	91. 34 ^{ab}	2842 ^{ab}	98. 32 ^{ab}
94. 32 ^{ab}	91. 34 ^{ed}	2842 ^{ed}	98. 32 ^{ed}
94. 32 ^{edef} -34	91. 35-37	2843-2845	98. 33-35
95. 1-10 ^{abed}	92. 1-10	2846-2855	99. 1-10
95. 10 ^{ef}	92. 11 ^{ab}	2856 ^{ab}	99. 10 $\frac{1}{2}$
95. 11	92. 11 ^{edef}	2856 ^{ed} -2857 ^{ab}	99. 11 $\frac{1}{2}$
95. 12-15	92. 12-15	2857 ^{ed} -2861 ^{ab}	99. 12 $\frac{1}{2}$ -15 $\frac{1}{2}$
95. 16 ^{ab}	92. 16	2861 ^{ed}	99. 16 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
95. 16 ^d -18 ^{ab}	92. 17-18	2862-2863	99. 16 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -18 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
192*	92. 19	2864	99. 18 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -19 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
95. 18 ^{ed}	—	2865 ^{ab}	—
193* (subst. 18 ^{ed})	92. 20 ^{ab}	—	99. 19 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
95. 19-25 ^{abed}	92. 20 ^{ed} -27 ^{ab}	2865 ^{ed} -2872 ^{ab}	99. 20 $\frac{1}{2}$ -26 $\frac{1}{2}$
95. 25 ^{ef}	92. 27 ^{ed}	2872 ^{ed}	99. 27
95. 26 ^{ab}	92. 28 ^{ab}	2873 ^{ab}	99. 28 ^{ab}
194*	92. 28 ^{ed}	2873 ^{ed}	99. 28 ^{ed}
95. 26 ^{edef} -28 ^{ab}	92. 29-31 ^{ab}	2874-2876 ^{ab}	99. 29-31 ^{ab}
95. 28 ^{ed}	—	—	99. 31 ^{ed}
95. 29-34	92. 31 ^{ed} -37 ^{ab}	2876 ^{ed} -2882 ^{ab}	99. 32-37
95. 35-36 ^{ab}	92. 37 ^{edef} -38 ^{ab}	2882 ^{ed} -2883	99. 38-39 ^{ab}
195*	—	—	—
95. 36 ^{ed}	92. 38 ^{ed}	2884	99. 39 ^{ed}
96. 1-6	92. 39-44 ^{abed}	2885-2890	100. 1-6
196*	92. 44 ^{ef}	2891 ^{ab}	—
96. 7-8 ^{ab}	92. 45-46 ^{ab}	2891 ^{ed} -2892	100. 7-8 ^{ab}
96. 8 ^{ed}	92. 46 ^{ed}	2893	100. 8 ^{ed}
96. 9-12 ^{ab}	92. 47-50 ^{ab}	2894-2897 ^{ab}	100. 9-12 ^{ab}
197*	—	—	—
96. 12 ^{ed} -15	92. 50 ^{ed} -53	2897 ^{ed} -2900	100. 12 ^{ed} -15
198*	—	—	—
199*	—	—	—
App. I (No. 4)	—	—	Adhys. 101-11

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza		
29	8	33	<i>read</i> महीपतेः	<i>for</i> महिपतेः
36	9	35	„ “धावजि”	„ “धावजि”
38	10	8	<i>ins.</i> इयास उवाच	<i>before stanza</i> 8
61	16	26	<i>read</i> चारित्र्य	<i>for</i> चारित्र्य
63	16	39	„ इतः परं	„ इतःपरं
63	16	39	„ ते भूदत्र	„ तेऽभूदत्र
63	16	42	„ प्रीतोऽसि	„ प्रीतोऽसि
77	19	27	„ निःस्पृहः	„ निःस्पृहः
93	23	29	„ सङ्गः	„ संगः
96	23	23	„ पञ्च वायवः	„ पञ्चवायवः
137	36	33	„ तमो मोहो	„ तमोमोहो
145	39	18	„ संध्यस्	„ सन्ध्यस्
188	49	52	„ अतः परं	<i>for</i> अतःपरं
203	52	11	„ वृष्णिपुङ्गव	„ वृष्णिपुङ्गव
251	65	27	„ उच्छ्रित्य	„ उच्छ्रित्य
254	67	5	„ वृद्धाभि	„ वृद्धाभि
257	68	4	„ सुहृत्	„ सुहृत्
268	71	19	„ भीमसेनो	„ भीमसेनो

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line		
5	2	1	2	<i>ins.</i> — ^δ)	<i>before</i> Ś ₁
5	2	1	3	<i>read</i> “)	<i>for</i> ^δ)
6	2	4	1	<i>delete</i> B	
6	2	10	1	<i>read</i> 10	<i>for</i> 9
7	2	17	4	„ 17 ^{ab}	„ 16 ^{ab}
8	3	2	7	„ D _{n1}	„ D _n
15	5	11	7	„ स	„ सः
24	7	23	8	<i>delete</i> M ₁	
32	9	16	4	<i>read</i> D ₂ 8	<i>for</i> D ₁₋₄
36	9	33	4	„ कारयामास	„ कारमास
40	10	19	6	„ तान्द्वरीन्	„ द्वरीन्

Page	Adhy.	Stanza	Line				
47	12	1	5	read	निर्द्वंद्वं	for	निर्द्वंद्वं
55	15	33*	1	"	(sic)	after	'पूर्वशः
56	15	24	4	"	सत्यवादिनि	for	सत्यं
62	16	36	2	"	जरा रोगाश्च	"	जरारोगाश्च
71	18	15	4	"	K ₂ , 5 D ₁	"	K ₂ , 5 D ₁ , 4
73	18	32	1	ins.	K ₂ om. 32 (cf v.l. 30)	before	— ^a)
80	19	48*	1	read	'श्रुतिमल्लोके	for	'श्रुतिमल्लोके
80	19	46	5	"	46	for	47
83	20	13	2	"	M ₁ (sup. lin.)	"	M ₁
85	20	24	2	"	हविर्भूत-	"	हविर्भूत-
90	22	1	1	"	14	"	12
94	23	4	6	"	D ₁	"	D ₈
96	23	18	1	delete	cf. 20		
96	23	20	1	"	cf. 18		
101	25	9	9	ins.	; D ₁ om	after	D ₁
101	25	9	10	read	B ₁ (marg. as in text)	for	B ₁ , 2 (both marg.)
					M ₁ -पद्यते		-गृह्यते
101	25	15	2	"	; D ₁ om.	after	D ₁
102	25	17	2	"	D ₅ , 6	for	D ₄ -6
102	26	61*		"	स्वमहमनु ^o	"	स्वमहनु ^o
103	26	10	2	"	D ₅ , 6	"	D ₅ , 9
109	28	63*		"	समेत्य (sic)	"	समेत्य
117	30	21	2, 3	"	11 ^b	"	10
119	31	6	2	ins.	; D ₁ om.	after	D ₁
120	31	7	9	delete	D ₁	"	K ₅
120	31	9	6	read	D ₈	for	D ₈ , 4
120	31	10	9	ins.	; D ₁ om.	after	D ₁
121	31	13	3	read	D ₅ , 6	for	D ₁ -6
124	32	25	7	"	D ₂₁ D ₅ , 6 दुर्वारस्थानि ^o	after	वर्तिनः
124	32	25	10	delete	T G ₁ corrupt		
129	35	71*		read	कश्च न	"	कश्चन
142	38	15	5	read	B ₁ D ₂₁	for	B ₁ D ₂₁ G ₈
144	39	7	6	"	B ₁	"	B ₁ , 2
145	39	16	6	"	first	"	second
145	39	21	3	"	G ₁ , 2	"	D ₁ , 2
145	39	23	4	"	K ₁ , 5	"	K ₁ , 5 D ₁
146	40	3	9	ins.	hyphen	after	नि
160	43	29	7	read	तथा	for	तदा

Page	Adhy.	Stanza	Line		
172	46	29	8	<i>read</i> स्वादयेत्	<i>for</i> स्वाद'
175	47	2	2	<i>ins.</i> ; D ₁ om.	<i>after</i> D ₁
175	47	3	4	" (D ₁ om.)	" D
177	48	1	3	<i>delete</i> Dc ₁	
177	48	1	3	<i>read</i> D ₁ s	<i>for</i> D ₁ -s
178	48	7	2	" छतिर्	" छतिर्
182	49	3	2	" K ₃	" K ₃ G ₁
185	49	27	11	<i>delete</i> D ₁ s	
185	49	29	7	<i>read</i> G ₂	<i>for</i> G ₂ s
189	50	4	2	" Dc ₁ D ₁ -s	" Dc ₁ D ₁ -s
200	51	48	6	" 48	" 49
297	79	11	3	<i>delete</i> D ₆ M ₂ समायत्ताः	

(iii) Appendix

Page	App.	No.	Line	<i>read</i>	<i>for</i>
368	I	2	36	पुष्टा	पुष्टाः
389	I	4	725	च्छन्न	च्छन्न
399	I	4	1133	कुरुपुंगव	कुरुपुंगवः

(iv) Concordance

Page	Column	Lines	<i>read</i>	<i>for</i>
XXIV	1	28 and 29	59. 21 ^{cd}	126* (subst. 21 ^{cd})
			126* (subst. 21 ^{cd})	59. 21 ^{cd}

MUSSOORIE.

~~last stamped~~ and is to be returned within a fortnight.

500 JUN 5

127547
LBSNAA

